Ahmed Bedevî Kuran

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA İNKILÂP HAREKETLERİ VE MİLLÎ MÜCADELE

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Ahmed Bedevî Kuran

Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

YAKIN TARİHTEN TEMEL KAYNAKLAR VE BELGELER

AHMED BEDEVÎ KURAN

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA İNKILÂP HAREKETLERİ VE MİLLÎ MÜCADELE

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 11213

DİZİ DANIŞMANI
EROL ŞADİ ERDİNÇ

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASKI: OCAK 2012

1959 YILINDA ÇELTÜT MATBAASI'NDA YAPILAN BASKININ TIPKIBASIMIDIR.

ISBN 978-605-360-450-1

BASKI
KİTAP MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
DAVUTPAŞA CADDESİ NO: 123 KAT: 1
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 482 99 10
Sertifika No: 16053

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Sunuş

Bir kültür hizmeti olarak yakın dönem Türk siyasal tarihi ve siyasal gelişmelerini konu alan ve kaynak olma özelliğini koruyan temel eserleri, yazarınca görülmüş son basımını esas alarak [=tıpkıbasım] yayımlama çalışmalarını başlatan Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, bu eserlere bir yenisini daha ekledi: Ahmed Bedevî Kuran'ın (1886-24 Ocak 1966) 1959'daki ikinci basım ile son şeklini alan *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele* adlı eseri.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi hakkındaki en kapsamlı bilgi ve belgeleri biraraya getiren bu eserin doğumu, Kuran'ın 1945'te yayımladığı *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* ile 1948'de yayımladığı *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* adlı kitaplarına kadar uzanır. Kuran, bu iki çalışmayı birleştirip yeni katkılarla yayımlamıştır.

Osmanlı tarihinin son döneminde iki kırılma noktası vardır. Siyasal gelişmeler açısından birincisi Tanzimat'tır. Tanzimat'tan sonraki siyasal gelişmeleri ve değişmeleri ortaya çıkaran birtakım istekleri gerçekleştirme yolundaki çabalar Ahmed Bedevî Kuran'ın *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* [İstanbul, Tan Mat. 1945; IV + 378 + (2) s.] adını taşıyan bu eserinde belgelerin desteğinde anlatılıyor. Kuran'ın da iç kapakta belirttiği üzere, "İnkılâp Tarihimizi aydınlatan birçok resmî vesikalar ve mektuplar ilk kez bu eserde biraraya getirilerek" yayımlandığı gibi, Kanun-ı Esasî'nin ikinci kez yürürlük kazandığı, bir başka deyişle Hürriyet'in İlânı'ndan başlayarak Cumhuriyet'in kabulüne kadar geçen sürede Fırka (Parti) çekişmeleri, tarihî bir düzenleme ile sergileniyor, inkılâp tarihimiz ve geçmişin bilinmeyen yönleri aydınlatılmaya çalışılıyor...

Yakın tarihimizin önemli bir tartışması, esere de adını veren Jön Türkler'in kimler olduğu ve ne istedikleridir. Kendisi de bir Jön Türk olan Kuran "Osmanlı İmparatorluğu'nda asrî ihtiyaçlara göre değişiklik yapmak isteyen ihtilalcilere, itiyat halinde, Jön Türk denildiği için ben de müsbet fikirli inkılâpçı ce-

miyet mensupları hakkında, umumiyetle, bu tabiri kullandım; inkılâp mefkurecileri arasında fark gütmedim" diyor. Kuran, maksadın "ıslahat gayesi ve hedefi gösteren hiçbir hareketi küçümsememek" olduğunu da belirtiyor.

"Jön Türkler"de geçmişin incelemeleri, Tanzimat ile başlar. "Kuleli Vak'ası", Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi gibi, dönemin etkili olayları giderek halkanın genişlemesine yöneliktir. Kanun-ı Esasî'nin kabulü ile başlayan meşrutî yönetim bir süre sonra yine Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğünün askıya alınması ile yerini Abdülhamid istibdadına bırakır. Her yıl devlet salnamelerinde yer almasına karşın Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğü bulunmamaktadır. Yeniden yürürlüğünü (=ihyâsını) sağlamak yolunda başlangıç sayılabilecek olayların (Suavi ve Çırağan Sarayı baskını, Kleanti Skalyeri Komitesi faaliyetleri) yanında, dış ülkelerde de Abdülhamid aleyhtarı geniş bir yayın yapılmaktadır. İttihad-ı Osmanî adı ile kurulan, sonra da Ahmed Rıza Bey'in teklifi ile İttihad ve Terakki adını alacak olan kuruluşun, Kanun-ı Esasî için gerek imparatorluk sınırları içinde, gerek yabancı ülkelerde büyük çabaları vardır. Ahmed Rıza Bey sonra da Mehmed Murad Bey'in (Mizancı) yönetimleri, aralarındaki çatışmalar, Damad Mahmud Paşa'nın iki oğluyla, Sultanzade Sabahaddin ve Lutfullah beylerle birlikte Avrupa'ya (Fransa'ya) kaçması, büyük olayların öncü hareketlerini oluşturur. Abdülhamid Avrupa'daki Jön Türkler için başhafiye Ahmed Celaleddin Paşa'yı devreye sokar. Sultan'ın Paşa aracılığıyla tehdit ve vaadleri olumlu sonuç verir: Jön Türklerden bir kısmı (Mizancı Murad Bey de dahil) yurda dönmeyi kabul ederler, bir kısmı da davayı terk ederek dış ülkelerde görevlendirilirler. Böylece İttihad ve Terakki çöküntüye uğramıştır.

Abdülhamid'in tehditlerine ve vaadlerine inanmayarak kalan Jön Türkler arasında yeni bir oluşum (ya da İkinci Jön Türk Hareketi'nde bir ayırım noktası) *Birinci Jön Türk Kongresi* olur. Daha önce de birtakım başarısız kongre toplama girişimleri yapılır, ancak Sultanzade Sabahaddin ve Lutfullah beylerin girişimleri sonucunda gerçekleştirilen kongre sonrasında, Jön Türkler kısaca merkeziyetçiler ve adem-i merkeziyetçiler olarak ikiye ayrılır.

Bir yanda Sultanzade Sabahaddin Bey'in önderliğini yaptığı Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, diğer yanda Ahmed Rıza Bey ve yandaşlarının oluşturduğu Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti vardır. Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, Mehmed Murad Bey'in Saray'la anlaşması sonucu çökmüş bulunan İttihad ve Terakki'nin devamı olmayacaktır, ancak hem *Terakki* hem de *İttihad* sözcüklerini kullanmayı uygun görürler. Bu nedenle Cemiyet, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşmesinden sonra da, Hürriyet'in İlânı'na dek böyle anılacaktır.

İkinci Jön Türk Kongresi nedeniyle Abdülhamid karşıtı kuruluşların biraraya gelmesi, Abdülhamid istibdadına karşı yeni bir hareketlenme oluşturur. Bu kongrenin önemli kararı, Abdülhamid istibdadına karşı süreli yayınlar ve ki-

tapçıklarla [=risalelerle] yapılan ve bu yolla toplumu aydınlatma çabaları ile mevcut yönetime [idare-i müstebideye] karşı tepki eylemlerinin bir sonuç vermemesi üzerine silahlı karşı koyma kararının alınmasıdır. Yine her kuruluş ortak düşmana [Abdülhamid'e] karşı kendi amaçları doğrultusunda çalışacağı gibi, bundan böyle karşıtlıklarını silahlı eylemler şeklinde de göstereceklerdir.

Sonuçta Rumeli'de başlayan Firzovik Besası, İttihadcı subayların dağa çıkması ve bunları tenkil ile görevlendirilen Şemsi Paşa'nın Saray'la yazıştıktan sonra Manastır postanesinin önünde öldürülmesi, Abdülhamid'i büyük şaşkınlık ve çaresizlik içinde bırakır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ikinci ve çok önemli kırılma, Kanun-ı Esasî'nin yürürlük kazanması [ya da Hürriyet'in İlânı] olayıdır (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908).

Meşrutî yönetimin doğal sonucu olarak, çok partili bir düzen ortaya çıkar ve toplumsal olaylar da olabildiğince önem kazanır. Bunlardan biri 31 Mart Olayı'dır. Meşrutiyet'i korumakla görevli birliklerin Meşrutiyet'e karşı ayaklanmaları, Selanik'te teşkil edilen ve İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu'nca bastırılır, bu olay da Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile sonuçlanır.

Trablusgarb Savaşı ve İttihad ve Terakki'nin yanlışlıklar üzerine kurulu iç ve dış siyaseti, çöküntüye uğramasına neden olmuş, yerini ve yetkilerini Büyük Kabine olarak da adlandırılan Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi'ne ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na bırakmıştır. Yeni yönetim, devleti yeni birtakım gailelerin nedeni olan Balkan Savaşları'na sokar. Savaş sonrasındaki perişan durum yanında İttihadcılarla arası iyi olmayan Kâmil Paşa'nın sadarete gelmesi İttihad ve Terakki'yi harekete geçirir ve bir süre sonra devlet yönetiminde doğrudan hâkimiyetini sağlayan *Babıâli Baskını* gerçekleştirilir. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'nın ölümüne neden olan bu eylemden sonra, Mahmud Şevket Paşa'nın kısa sadareti ve düzenlenen suikast sonucu ölümü üzerine Said Halim Paşa'nın sadareti ile İttihad ve Terakki'nin devlet yönetiminde doğrudan hâkimiyeti başlar. 1914'te devletin de taraf olduğu Birinci Dünya Savaşı ve savaşın getirdiği çeşitli güçlükler İttihad ve Terakki'nin de sonu olan Mütareke'ye kadar sürer.

Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılâp Hareketlerimiz ve İttihad ve Terakki* [İstanbul, Tan Mat. 1948; viii + 309 + (1) s.] adlı çalışmasında, "Meşrutiyet inkılâbında gizli teşekküllere ön ayak olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'ten sonra memleket idaresindeki muvaffakiyetsizliklerini ve Pan-İslamizm, Pan-Turanizm cereyanlarına kapılmaları sebeplerini aydınlatan Paris şubesine ait gizli muhaberelerle bazı Jön Türk mektuplarını" [İstanbul Kitaplığı, Yazma, O.30] yayımlamıştır. Bu eserde, Osmanlı İmparatorluğu'nda inkılâp hareketlerine genel bir bakıştan sonra III. Selim, II. Mahmud devirleri, Abdülmecid ve Tanzimat geniş bir şekilde ele alınmıştır. Abdülaziz ve dönemi, Yeni Osmanlı

Hareketi, yabancı müdahale ve etkileri ayrıntıları ile verilmeye çalışılmıştır. V. Murad'ın kısa saltanatı ayrı tutulursa Abdülhamid dönemi olayları için de aynı sözler söylenebilir.

Eserde belirtilmeye çalışılan husus, "Demokratik temayüllerin yalnız Cumhuriyet rejimine münhasır olmadığı ve daha önceleri Garb kültürünü memlekete sokmak ve saltanat istibdadını yıkmak gayesiyle pek önemli gayretler sarf edildiğini ve bu uğurda bir hayli vatanperverlerin fazilet ibraziyle nefislerini ve hatta ailelerini fedadan çekinmedikleri" dir.

Genelde, Jön Türkler'de anlatılanlar İttihad ve Terakki'de daha genişletilmiş ve ayrıntılara inilmiştir. İttihad ve Terakki'nin Meşrutiyet öncesindeki yazışmaları, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde teşkilatlanması, sonra da İttihad ve Terakki karşısında Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Halaskâr Zabitan gibi muhalefetin oluşumu ayrıntıları ile incelenmektedir. Kuran, İttihadcıların tarih önündeki sorumluluğu üzerinde önemle durur. Balkan Savaşları'ndan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde devletin karşılaştığı olaylar, sorumluların itirafları ve eleştirileri, bu samimi İttihad ve Terakki muhalifinin düşüncelerini yansıtır.

Ahmed Bedevî Kuran, yukarıda andığımız iki eserini 1956'da birleştirdi, bazı yanlış ve eksikleri gidererek ve genişleterek yeni bir adlandırma ile yayımladı: *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele* [İstanbul, Baha Mat. 1956; 718 + (2)s.] Eser, önceki yayımların konularını yeni belge ve bilgi katkısı ile genişlettiği gibi, bu baskıda Millî Kurtuluş Savaşı'nı da ele alıyor. Böylece, Tanzimat'a hazırlık ve Tanzimat sonrasında çok önemli olayların anlatıldığı Meşrutiyet'e gidiş, önemli kırılmaların ikincisi olan Hürriyet'in İlânı ve sonrasında Mütareke ve Millî Mücadele'ye giden olayları bilgi ve belgelerle ilk kez ele almış bulunuyor ve bu nedenle konusunda yapılan araştırmalarda vazgeçilmez bir kaynak sıfatı taşıyor.

Bu eserin ikinci basımı yeni bilgi ve belgelerin eklenmesiyle 1959'da yapıldı. Aynı ad ile yayımlanan [İstanbul, Çeltüt Mat. 1959; 910 + (1) s.] bu basımda dış kapakta farklılık vardır: *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri.*

Baştan beri anlatıldığı gibi eserin taşıdığı önem, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden başlayarak Abdülhamid karşıtlığının ve bu karşıt hareketin nasıl başarıya ulaştığının seçilmiş belgelerini kapsaması ve Meşrutiyet ilânından sonraki siyasal ve toplumsal olayların da tarihsel sıralama içinde bir dökümünü vermesidir. O dönemle ilgili bir bilimsel çalışmada "olmazsa olmaz" özelliği de buradan gelir.

Erol Şadi Erdinç
2 Ağustos 2011

AHMED BEDEVÎ KURAN

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA İNKILÂP HAREKETLERİ VE MİLLÎ MÜCADELE

ÖNSÖZ

Bu eserde, memleketimizin geçirdiği inkılâp hareketlerini ve bunları tevlideden âmilleri, orijinal vesikalara istinaden belirtmeğe çalıştım. İkinci Meşrutiyet İnkılâbında gizli teşekküllere ön ayak olan «İttihad ve Terakki» cemiyetinin, memleket idaresindeki muvaffakiyetsizliklerini ve «Pan İslâmizm» cereyanlarına kapılmaları sebeplerini aydınlatan Paris şubesine ait gizli muhaberelerle bâzı «Jön Türk» mektuplarını bu sahifelerde neşrederken Tanzimat'tan evvelki yenilik ve islâhat teşebbüslerini de kısaca gözden geçirmeği lüzumlu gördüm.

İnkılâp ve demokrasi hareketlerinin tezkârı sırasında bunları gözönünde tutmak bir lâzimedir. Aksi takdirde vâkıalar nâkıs bırakılmış olur. Bu noktayı gözönünde bulundurarak Saltanat devirlerinde tahaddüs eden alâkalı bâzı ahvali demokratik ve siyasî teşebbüsleri de muhtasaran işaret ettim. Ayni zamanda Millî Mücadele vak'alarını ve o tarihe komünist Rusya ile mevcut münasebetleri de ihmal etmek istemedim.

Bugünkü gençlik ancak Cumhuriyet inkılâbiyle alâkalanmaktadır. Halbuki demokratik temayüllerin yalnız Cumhuriyet rejimine münhasır olmadığı ve daha önceleri Garb kültürünü memlekete sokmak ve saltanat istibdadını yıkmak gayesiyle pek önemli gayretler sarfedildiği ve bu uğurda bir hayli vatanperverlerin fazilet ibraziyle nefislerini ve hatta ailelerini fedadan çekinmedikleri muhakkaktır.

Dil meselesinde mazi ile irtibat arar ve pek haklı olarak ecdadımızın kullandığı kelimelerin köklerini araştırırken millî inkılâbımızı ancak Cumhuriyet devrine münhasırmış gibi telâkki etmek ve mefkûreciliğimizi bu kadar yakın bir mâziye bağlamak millî varlığımız hesabına, herhalde, büyük bir zühuldür.

Bu itibarla kitabın bu ikinci tabına «Siyans Sosyal» mefhumunu öteden beri ilmî metodlarla müdafaa ve memlekette «Şahsî Teşebbüs» ün yayılmasını, pek haklı olarak telkin eden Prens Sabahaddin beyin birkaç mektubiyle yeni bazı vesikaları da ilâve etmiş bulunuyorum.

Hiç şüphe yoktur ki, milletin ruhuna sinen ve memleketin en hücra köşelerine kadar nüfuz eden ve sevilerek benimsenen Atatürk İnkılâbı, dünya çapında bir hareket ve devrim hareketlerimizin en mühim ve en velûdudur. Bununla beraber bu sahada daha evvel bugünü hazırlayıcı adımların atıldığını kabul eylemek de yerinde bir anlayıştır.

Bir cemiyette yeni yeni itiyad ve kanaatler yaratmak ve umumî bir buhrana sebep olmadan muvaffakiyetli bir neticeye varmak evvelâ zemini hazırlamakla mümkündür. Nitekim Cumhuriyet İnkılâbı da daha önce cereyan eden demokrasi hamlelerine müsteniden olgunlaşmış ve tedricen bugünkü şeklini almıştır.

Binaenaleyh bu kitap, bu noktaları tevsik maksadiyle neşredilmektedir. Bu gayeye hizmet edebilirse ne mutlu!

Ahmed Bedevi KURAN

Osmanlı İmparatorluğunda inkılâp hareketleri

(UMUMÎ BİR BAKIŞ)

OSMANLILAR dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmuştur. Şimalde Polonya içlerine ve Viyana sınırlarına kadar vüs'at kesbeden, Kırım şibih cezîresiyle Azak kalesini ve Kafkas mıntıkasını içine alan hudutları, Karadenizi dahilî bir göl haline sokmuş, cenupta Arabistan yarımadasını ihtiva etmek üzere tâ Habeşistan ortalarına kadar ilerlemişti. Garpta bir taraftan bütün Şimalî Afrikayı benimsemek suretiyle Atlantik sahillerine dayanmış, diğer taraftan İalyaya nüfuz etmiş, Şarkta kısmen İranı kavramış bir halde bulunuyordu(1).

Bu vâsi ülke dahilinde yaşayan akvamın tenevvüü de calibi dikkattir. Filvaki o tarihlerde Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan milletleri saymak hakikaten güçtür. Arap, Kıpti ve Berberiler, Nusayrî, Güldanî ve Dürziler, Acem ve Kürtler, Lâz ve Gürciler, Azerîler, Çerkes ve Dağistanlılar, Tatar ve Bulgarlar, Rum, Ermeni ve Ulahlar, Arnavutlar, Sırp, Hırvat ve Boşnaklar, Leh, Ukranyalı ve Çekler, Avusturyalı ve Macar milletlerinden mürekkep olmak üzere altmış beş milyonu mütecaviz bir halk kütlesi Türk padişahlarının tebası bulunuyordu.

Bir vakitler Romalıların, İskender ve Dârâ gibi cihangirlerle, Bizanslıların ve Mısır Firavunlarının hükümran olduğu, Emevî, Abbasî ve Fâtimîlerin Hilâfet kurduğu bütün memleketler Selçukîlere vâris olan Osmanlı Türklerine intikal eylemişti.

Bu muazzam imparatorluk (1299) dan (1579) tarihine kadar **istilâ**, bu tarihten (1683) tarihine kadar **tavakkuf** devri geçirmiş ve bundan itibaren de **inhitat** seyrine girmiştir. Bunu önlemek için bâzı padişahlar ve devlet ricali arasıra islâhat icrasına tevessül eylemişler ise de Tanzimat devrine

---

(1) Sultan Osman bin Sultan Mustafa (Genç Osman) devrinde Danimarka devleti ile yapılan bir muahedename mukaddemesinde imparatorluğa dahil eyaletler zikredilirken Mağrip ve Habeş, memaliki Tatar ve Deşt Kıpçak da sayılmakta olduğuna göre bir ara Mağribin — Fas — de siyaseten ülkemize dahil bulunduğu anlaşılmaktadır.

kadar semereli ve tatmin edici bir netice elde edilememiş, imparatorluk haricî tcavüz ve dahilî iğtişaşların sademesiyle yavaş yavaş inkısama uğramış ve topraklarında on beş, yirmi müstakil hükûmet türemiştir.

Türkün anayurdu Orta Asyadır. Şarktan Garba inen yaylalar Asyanın belkemiğini teşkil eder. Himalâya dağ silsilesinin, Azer veya Baykal göllerinin çevrelediği Asyanın bu yüksek yaylası Türkün asıl vatanıdır. Bu mıntaka hakkında tarihî malûmat arzını faydalı addediyorum.

Hiç şüphe yoktur ki, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması taassup ve kuru cahalettendir. (1330) tarihinde ilk defa Türkiye'de kültür merkezi olarak İznik medresesi açılmıştır. Bundan sonra Bursa ve Edirne medreseleri kurulmuş, Fatih ve Süleymaniye medreseleri bunları takib etmiştir. Fakat zamanla medrese programlarında müsbet ilimler ihmale uğramış, bilhassa on yedinci asırdan itibaren buralardan mezun olanlar müsbet ilimlerden mahrum ve yalnız dinî malûmatla yetişmişlerdir. Ziya Paşanın dediği gibi medreseneşinler artık; «Okuduklarını yazamaz, yazdıklarını okuyamaz» bir duruma düşmüşlerdir.

Kültür seviyemiz, son devirlerde o kadar sönük bir şekil almıştı ki Üçüncü Mustafa hususî surette Ahmed Resmî Efendiyi Purusya Kralı İkinci Fredrik'e göndermiş ve bu hükümdardan müneccim istemiştir. Bu sayede, düşmanlarına galebe ümidine kapılmıştır. Hattâ (1768 - 1774) Rus Harbi müzakeresi sırasında sefir Osman Efendi, Padışahtan aldığı emir mucibince, büyü ile Rusları mağlûp etmek teşebbüsüne girişmiştir. Tabiî bu safsatalar para etmemiş, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına bir başlangıç teşkil eden Karlofça Muahedesinden bir müddet sonra Yeni Kaynarca Muahedesi de imzalanmıştır.

Bu mağlûbiyetlerin içtimaî ve siyasî sebeblerini anlatmak için hâdisatı biraz tafsil etmeğe ihtiyaç zaruridir. Bilhassa, Birinci Murad zamanında ihdas edilen Yeniçeri Ocağının ilk mevcudu (500) kadar olduğu halde sonraları(140,000) e baliğ olmasına rağmen on yedinci asır başlangıçlarında usul ve nizama riayet edilmemesi, bâhusus Üçüncü Murad devrinde, sünnet düğünü münasebetiyle kendisini memnun eden canbaz, hokkabaz gibi bir takımlarının ocaklıların muhalefetine rağmen Yeniçeri kaydı ve bu gibi müsamahalara rüşvet mukabili devam olunması bu teşekkülü tamamen bozmuştu. Halbuki, Türkler gelişmiş ve mazisi sağlam bir milletti.

Filvaki Türkler, daima her türlü meşakkate mütehammil; akide ve ahlâkı metin, muti ve kahraman olarak tanınmıştır. Fakat, istilâ ettiği memleketler halkiyle temas neticesi seciyesinde gevşeklik husule gelmiş, Yeniçeri isyanları, Celâlî kıyamları baş gösterince, İmparatorluk düzeni bozulmuştur. Çünkü artık Osmanlı Türkleri ruh ve kalbi teshir edici fikir ve mefkûryi kaybetmişlerdi. Celâli Pazvandoğlu (1599) da isyan etmişti.

Artık Padişahlar da pek çok artan nüfuzlarını suiistimal etmeğe, adam asmak ve adam kesmeğe koyulmuşlar ve saltanat kaygusuyle Şehzadeleri

katletmeğe başlamışlardır. Saray nizalarında, saray entrikalarında, Yeniçeri isyanlarında katillerin, idamların haddi hesabı yoktu. Bu yüzden Dördüncü Murad devrinde yüz elli bin kişi öldürülmüştü. Hattâ yeis ve nevmidi içinde kuvranan bazı münevverlerimiz:

«İstikamet mahzı cinnettir bu mülk-ü millete»

demeğe ve hodperestane nazariyeler yürütmeğe bile cesaret eylemişlerdir.

Halbuki dünyanın başka taraflarında insanlar kaya ve ağaç kovuklarında yaşarken Türk anayurdu kereste ve maden devrine ulaşmış bulunuyordu. Hayvanları ehlileştirmek ilk defa buralarda başlamış, buğday, arpa ve çavdar taneleri buralarda neşvünema bulmuş ve Türkler tabiatın müsait şartları içinde gayet çabuk çoğalmışlardır.

Cumudiye devrinin sona ermesi ve Şimale münhasır kalması bu havaliyi bir dereceye kadar bataklık hale sokmuş ve suların çekilmesi ise mıntıkayı kum deryasına boğmuştur. Bu tabiat hâdiseleri neticede kuraklık doğurmuş, hayat şartlarını kısırlaştırmıştır. Bunun üzerine bu yayla uzun müddet Çin'e, Hind'e, Şimalî Afrika ve Avrupa'ya giden insan akınına sahne olmuştur.

İşte bu sebeple Çin'e, Hind'e, biri Hazer denizi şimalinden, diğeri Kafkas yoliyle Garba, Mezopotamya ve Anadoluya, Misir'a, Ege havzasına ve Avrupa'ya Türk hicretleri vukubulmuştur.

Bu hususta fazla tafsilâta girişmekten çekinmekle beraber vaziyeti muhtasarca kaydetmeyi zarurî buluyorum.

Çünkü mâruz kaldığımız son felâketleri lâkaydî ile karşılayan bâzı Şöven müverrihlerce Bizans veya Pontus toprakları farzedilen Türk ülkesi ve Anadolunun mazisi hakkında kısaca malûmat arzı faydadan hâli değildir.

Anadolu, Türkün öz yurdu ve ebedî vatanıdır. Bu noktayı dünya umumî efkârına yaymak ve birtakım mevhum fikirleri kökünden kurutmak elzem bir vazifedir. Zira, Türkler buraya yalnız Ertuğrul Gazi ile gelmiş ve yerleşmiş değillerdir. Osmanlılar Oğuz Türklerinin (Kayı) kabilesine mensupturlar.

Milâttan iki bin, üç bin sene evvel İrak'da, bin beş yüz - iki bin sene evvel Anadolu ve Filistin'de muazzam bir devlet kurmuş olan «Sumer» ve «Hitit» kavimlerinin, geniş mânasiyle, «Mogol - Türk» yani «Turanî» oldukları artık şüpheden azâde bir şekilde isbat edilmiş bulunmaktadır.

Meşhur Alman müsteşrik ve tarihçisi «Frits Hommel» «Babil ve Asûri Tarihi» isimli eserinde bu noktayı birçok delil ve misallerle isbat etmektedir.

«Sumer» lerin (Mihi Hatt) ı icat ettikleri, yapılan hafriyat neticesinde meydana çıkan Sumer, Akad ve Asûrî eserlerinden anlaşıldığı gibi «Su-

mer» dilinin İskender zamanına kadar o havalide umumî bir lisan olarak kullanıldığı da Boğazköy harabelerinde bulunan «Sumer - Asûr - Hitit» lûğatından istidlâl edilmektedir.

Hattâ Tevratın bahsettiği «Hit» in «Hitit» ler olduğu ve bu kavmin bir zamanlar Suriye ve Mısır'a sahip bulunduğu Mısır harabe ve hazinelerinden çıkarılan kitabe ve vesikalarla teeyyüd etmektedir. Ve bu husus «Şarl Teksiyer», «Edvar Mayr», «Amerikan Konel Tetkik Heyeti» vesaire tarafından yapılan neşriyatla da isbat edilmiş bulunmaktadır.

«Hitit» lerin milâttan evvel merkezî Anadoluda ve Şimalî Suriyede hükümet sürdükleri tahakkuk eylemekte, Ayasluğ civarındaki «Karabel», (Ankara - Sivrihisar) yolundaki «Gâvur Kalesi», Yozgat yakınındaki «Boğazköy Yazılı Kaya» âbideleri bu noktai nazarı şüpheden azâde bir hale koymaktadır.

«Hitit» imparatorluğunun inkırazını müteakip Anadoluda ufak tefek bâzı hükûmetler teşekkül etmiş ve zamanla buralar İranlıların idaresi altına girmiş ve daha sonraları bu mıntıkalar İskender tarafından istilâya uğramıştır.

«Pon» tarihi müellifi «Reynak» kablelmilâd altıncı asırdan evvel buralara (Türk ve Hün) lerin geldiğini yazar ve «Hün» lerden evvel Asyadan Avrupaya göç eden Türk ırkından (Peçenek, Koman ve Hazarlar) ın bu mıntıkaya uğradıklarını, Arap, Bizans ve Macar menabiine atfen, kısmen bu havalide yerleştiklerini kaydeder. Hazer denizi ismi, Hazerlere matuf olduğu da meydandadır.

Hülâsa, Türklerin en eski kültür müjdecilerinin ırkî vasıflarını taşıdığı muhakkaktır. Onun vakit vakit yayıldığı sahalar dünyanın ilk medeniyete kavuştuğu yerlerdir. Ön Asya ve Akdeniz havzası onlar sayesinde bugünkü seviyeye ulaşmıştır.

Türklerin Anadoluya sahib oluşu, bilinen ve tarihin kaydettiği devirlere kadar yükselir. Eti'lerle başlayan bu malikiyetten sonra Tükrler, aynı ırktan olan millettaşlarını daima bu topraklara dâvet etmişlerdir. Bunun en büyük müeyyidesi binlerce yılın toprak altında sakladığı iskeletlerin bu günkü Türklere ait iskeletlerle aynı evsafı haiz bulunması ve teşekkül bakımından hiçbir fark ve ayrılık göstermemesidir. Bu tabiî müşabehet, bu havalideki ırk birliğini kat'iyetle tesbit eden bir keyfiyettir.

Hattâ Diyarbakır'daki Şemsîler denen ve vaktiyle güneşe tapanların toplantı yeri olan mahal, Sümer'lerden kalma hâtıralardandır.

Sümer'ler Dicle nehrinden daha aşağı sarkınca onların yerini Türk boylarından Alan'lar, Akad'lar ve Eti'ler almıştı.

Eti devleti teşkil edilince Türk uruklarından Kuşlular Fırat çevresinde, Amat'lar ve Komuk'lar Dicle çevresinde yerleşmişlerdir.

Etraflarda da yine Eti uruklarından Sobarto'lar, Mitami'ler, Kirhu'lar ve Nizbo'lar oturuyordu.

Milâttan (1200) sene önce Asûri'ler bir devlet kurmuş ve Eti'lerle çarpışmıştır. İskender-i Kebir istilâsından sonra o havaliye Pars Türkleri hâkim olmuşlardır.

Romalılar Anadoluyu istilâ ederken bu Parslarla çarpışmış, Kralları Orot, Erdoğan ve Olgas ile harbetmişler ve Romalılar Parsların merkezi olan Amidi'yi zaptetmişlerdir. Bu Amidi şehri Milâttan (640) yıl sonra Halife Ömer zamanında Araplar idaresine geçmiştir,

Amidi şehri böyle elden ele geçerkn Selçuk hükûmeti doğmuş, burası Alp Arslan'a tâbi olmuş, 1084 tarihinde de Selçuk hükümdarı Melikşaha teb'iyet eylemiştir.

Bu tarihten sonra bu mıntakalar daima Türk idaresinde bulunmuş ve Türk hükümetleri tarafından idare edilmiştir.

Nitekim (1183) te (Artık) hükûmeti kurulmuştur. Bunu Çobanlılar, İlhanlılar ve Timur hükûmetleri takib etmiştir. Bilâhare Timur'un valilerinden Karayölük Osman (1405) te Akkoyunlu devletini yaratmıştır.

Karakoyunlularla çok uğraşan bu hükûmet, nihayet Safavî'lerin Sultan Selim'e mağlûp olmasiyle istiklâlini kaybetmiş ve bu havali, Diyarbakır da dahil olduğu halde, Osmanlı İmparatorluğuna katılmıştır.

Bizanslılar devrinde Anadoluda bir Türk İmparatorluğunun mevcudiyeti ve bu Selçukluların uzun müddet Haçlı orduları ile harbettikleri de gözönünde tutulacak olursa Anadolunun minelkadim Türklerle meskûn bulunduğunu bilâ tereddüt kabul etmek zarurîdir.

Selçuk İmparatorluğunun inkırazı üzerine teşekkül eden beyliklerden biri olan Osmanlı hükûmetinin diğer kurumlar üzerine hâkimiyet tesis etmesi ve bu suretle yeni bir Türk imparatorluğu vücude gelmesi tarihî geelenklerin temadisinden başka bir şey değildir.

Binaenaleyh Anadolu, yukarıda söylediğimiz gibi, ötedenberi Türklerin iskânına sahne olmuş bir kıt'adır. İlelebed burada kalmak ve yaşamak, evleviyetle, diğer ırk ve milletlerden ziyade onun hakkıdır.

Son devirlerde Osmanlıların maruz kaldıkları toprak zayiatının esbab ve avamilini bu vesile ile anlatmağı da faydadan hâli bulmuyorum. Bilindiği gibi Cengiz ordularının tecavüzüne maruz kalan Konya Selçukilerinin dağılmasından sonra Anadoluda müteaddit ve müstakil Zülkadriye, Karaman, İsfendiyar, Aydın vesair emaretler gibi Osmanoğulları de istiklâl kazanmışlardı.

Daha sonraları hükûmetlerini genişletmeğe ve kazandıkları sevgi ile geliştirmeğe muvaffak olan Osmanlılar, diğer Türk emaretlerini de birer

birer idareleri altına almak suretiyle muazzam bir imparatorluk, Osmanlı İmparatorluğunu kumuşlardır.

Selçukluların kültür kaynaklarına tevarüs eden Osmanlılar, ilk medreseyi İzmitte ve ikincisini Bursada yapmışlardı. O tarihlerde bu medreselerde tahsil arapça idi. Bu sebepten dolayı Arap ve İran kültüründen istifade eden Osmanlılar, bir dereceye kadar, Doğu tesirine tâbi kalmışlardır. Bunda İslâmiyetın de tabiî büyük rolü olmuştu. Bu suretle o tarihlerde henüz zayıf olan Garp kültürüne lâkaydî gösterilmiştir.

Osmanlı Türklerinde ilk fikir, san'at ve edebiyat hareketleri, (1451) de Padişah olan Sultan Fatih devrinde başlamıştır. Fakat bu hamle aynı dikkat ve ehemmiyetle idame edilememiştir.

Her ne kadar Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul fethedilince bazı Bizans bilgin ve âlimleri İtalya'ya hicret etmiş ve Rönesans'ı geliştirmeğe başlamışlarsa da Sultan Mehmed de İstanbul hükümdar saraylarında mevcut bütün kitapları toplattırmış, bu eserleri on iki kütüphaneye yerleştirmek suretiyle ulusun istifadesine sunmuştur. Hattâ (1480) tarihinde İtalyalı Ressam Bellini'yi İstanbul'a dâvet etmekle Batı kültür ve san'atıne ehemmiyet verdiğini ispat etmişti. Ancak, ileride izah edileceği veçhile, (1440) ta (Götenberg) tarafından icad edilen matbaaya her nedense lâyıkı veçhile alâka gösterilememesi memleket için çok zararlı olmuştur.

Fatih Sultan Mhmed, Hicretten evvel kurulan İstanbulu Milâdî (1453) tarihinde Bizanslılardan aldığı zaman o devre kadar nadir görülen bir mürüvvetle mağlûplara karşı müsaade-i mezhebiyede bulunmuştu. Rum, Sırp, Bulgar Ortodokslarına (Gnadyos) u Patrik tâyin etmiş ve bu Hıristiyan tebaaların dâvâlarını Ruhanî Mecliste görmelerine müsaade eylemiştir(1).

Osmanlılar tarafından Hıristiyanlara yapılan müsamahalar bu kadarla kalmamıştı. Galata taraflarında sakin bulunan Venedikli ve Cinevizlilere, Bizanslılar zamanında olduğu gibi, bir dereceye kadar kendi kendilerini idare eımek hakkı bahşedilmişti.

Unutmamalıdır ki o tarihlerde hoş görülen bu ihsanlar bizim için bir tehlike teşkil etmiyor, çok kuvvetli bulunduğumuzdan dolayı istikbali derinden derine düşünmek ihtiyacı hissedilmiyordu.

Hattâ bu müsamahalara daha sonraları bile devam edilmiş (1516) tarihinde Sultan Selim tarafından Mısır kıt'ası fethedildiği vakit Venedikliler, evvelce Mısırlılara verdikleri gibi, Osmanlı devletine sekiz bin Düka altını tediyesi mukabilinde orada mevcut imtiyazlarını mahfuz tutmağa muvaffak olmuşlardır. Bununla beraber bu müsamahalara bir lüzum hissedilip edilmediği bence meçhuldür.

---

(1) İstanbulun ilk muhasarası ve Arab camiinin inşası Hicretten (48) yıl ve Anadoluhisarının binası Hicretten (798) sene sonradır.

Bu suretle fethedilen yeni diyarlarda sakin tebeaların temsiline hiçbir vakit kalkışılmamıştır. Hattâ Kanunî Sultan Sülyman devrinde Fransa Kralı Birinci (Fransova) ile (1735) tarihinde akdedilen ticaret muahedesinde bile, bir atiye şeklinde, fevkalâde müsamahakâr davranılmıştır. O tarihlerde Avrupanın merkezine kadar nüfuz eden, hudutlarını Viyana sûrlarına ulaştıran Cihangir bi millet için böyle ticarî ihsanların hiçbir kıymet ve tehlikesi yoktur zehabı güdülmüştür.

Fakat «İnnallahe ye'mürü bilâdli velihsan» emrine tebean bütün milletler hakkında adalet ve şefkat yolu takibeden muzaffer Osmanlılar, inhitata maruz kalınca yukarıda bahsi geçen müsamaha ve ihsanların aksi tesirine hedef olmuşlar, artık memleketin ikbal ve istikbali, halkın refah ve saadeti tehlikeye düşmüştür. Vaktiyle bahşedilen atiyeler yavaş yavaş aleyhimize birer muahede mevzuu olmuş ve kapitülâsyonlar ihdasına vesile teşkil eylemiştir.

Uhudu atika veya imtiyazat-ı ecnebiye denilen bu usuller zamanla muntazam birer muahede şekline sokulmuş, Osmanlı tebeası olan Katoliklerin himayesi (1740) ta Fransızlara verilmiş, (1774) te, Küçük Kaynarca Muahedesiyle Ortodoksların himayesi Ruslara bahşedilmiş; hattâ dahilî işlerimize de müdahale hakkı tanınmıştır. Bunun üzerinedir ki (1852) de emakin-i mukaddese ve (1860) senesinde de Cebelilübnan meseleleri patlak vermiştir. Fakat bu son hâdiseler Osmanlı idaresinde husule gelen lâkaydî ve halkta yeniliğe karşı yaratılan husumet ve nefretten neşet eyliyordu. Çünkü dahilî işlerde mevcut tezebzüp haricî ahvali aleyhimize çevirmiş ve bundan istifadeye çalışan hükûmetler fırsatı kaçırmak istememişler ve zararımıza olmak üzere türlü vesileler icadederek anlaşma yolunu tutmuşlardır.

Halbuki on altıncı ve on yedinci asırlarda Avrupada geniş mikyasta ilim ve irfan hamleleri yapılır, teknik sahada ilerilemeler kaydedilirken ötedenberi toprak istilâsı hümmasına tutulan Osmanlılar, elde ettikleri zaferleri Doğu medeniyetinin faikiyetine delil addeylemişler ve Batı kültürüne, bazı mutaassıpların kısa görüşiyle, yanaşmamışlardır.

Bu itibarla (1570) tarihinde donanmamızın İnebahtı Körfezinde uğradığı felâket artık Osmanlı İmparatorluğunun inhitatına bir başlanğıç, (1589) da Sadrıâzam Sokullu Mehmed Paşanın şehadeti ise bu mefhumu takviye eder bir keyfiyet addedilebilir.

Bahusus İkinci Selimin vefatında kuvvet ve şevket bakımından zamanın en büyük imparatorluğu olan Türk devleti padişahlığına Üçüncü Murad vâris olmuştu.

Ahlâken zayıf olan Sultan Murad, kararsız, sebatsız, benlik hissinden mahrum, kadın ve debdebeye düşkün bir zavallı idi. Kendi sulbünden (102) çocuk dünyaya getiren bu padişahın valdesi Yahudi (Nurbânû) sultan, ef'alinin hâkimesi haseki (Sâfiye) kadın, Venedikli (Bafo) da mahbubesi idi. Bu

devir Kadınlar Saltanatını yaratmıştı.

Devletin büyük mansıpları kadın dalaveralariyle ikbal düşkünü, hamiyetsiz «ecnebi serserilerin» eline geçmişti. Vezirler, bütün saray erkânı devlete, millete hizmet etmek şöyle dursun, bunu yıkmağa çalışıyorlardı.

İsfendiyar oğullarından olup padişahın müsahibleri sırasına giren, fakat memleketi zapt ve İmparatorluğa ilhak edildiğinden dolayı kalbi husumetle dolu olan «Şemsi» Paşa:

«Bugün Sultan Murad hazretlerine büyücek bir rüşvet kabul ettirdim. Bademe bu lezzet dimağ-ı selâtine müstakar olur ve intizam-ı devletin inhilâlini icap ederek, ben dahi, ecdadımın intikamını almış bulunurum.» diyordu.

Hattâ, Nemçe, İran seferleri ve Celâlî gailesi gibi malî işleri perişan eden sebeplerle gümüş sikkenin ayarı da tebdil edilerek, yüz dirhem gümüşten dört yüz akça kesilmek suretiyle para kıymeti düşürülmüştü.

Her ne kadar Genç Osman felâketini müteakip sarayın tertiplediti hüdalarla saltanata kavuşan Deli Mustafa, bu acıklı durumu daha vahim bir hâle sokmuş ise de, bu fıtrata nihayet vermek üzere hal'edilmiş, Dördüncü Murad, (1623) tarihinde ve (12) yaşında padişah olmuştu. Fakat bu defa da (Kösem) valde denilen (Mah Peyker) Sultan, devlet idaresini eline almıştır. Bereket versin, çok zeki olan Dördüncü Murad, (1632) senesinde büyük bir metanet ve cesaretle devleti müstakilen idareye başlamış ve hükûmeti izmihlâlden kurtarmıştır. Bu hususta, «Koçi Beyin Risaleleri» kendisine çok yardım etmiştir.

Bununla beraber (1599) da Anadoluda Celâlî eşkiyasının zuhuru idare mekanizmasının kökünden sarsılmasına âmil olduğu gibi temadî eden bu huzursuzluklar yüzünden Ruslarla (1699) da Karlofça, (1718) de Pasarofça ve (1774) Kaynarca muahedelerinin akdine mecbur olmakla kalınmamış, Yeniçerilerin tevali eden isyanları Osmanlı hükûmetini kökünden sarsmıştır.

Kaynarca Muahedesi (Katerin) zamanında akdedilmişti. Bu hükümdar, memleketinde her türlü kanun ve nizamları tasnif ve iktisadî vaziyeti ıslâh ederken bizim ülema ve ricalimiz Rusların ve Avrupalıların terakki ve inkişafını tetkik ve tetebbüe lüzum bile görmemiş, hasımlarımızı istihkarda taannüd göstermişlerdir.

Hattâ böyle bir devirde Osmanlı varlığını yükseltecek yegâne fırsat fevtedilmiş, netice itibariyle memleket büyük tehlikelere maruz bırakılmıştır.

Filvaki (1711) senesi 27 Temmuzunda Deli Petro ile (Prut) da akdedilen muahedename matlûp bir şekle sokulamamıştır. Baltacı Mehmed Paşa, bu azılı düşmana karşı kazandığı zaferden bihakkin istifade edebilmiş olsaydı daha evvel tarafımızdan kabul edilen ağır şartları hâvi taahhütler kısmen zail olur ve sonrakilerin akdine zaruret görülmezdi kanaatindeyim.

Tabiî Rusya da bugünkü korkunç kuyvetini iktisaba imkân bulamazdı.

Ne gariptir ki siyasî ricalimiz ve müverrihlerimiz arasında bu (Prut) Muahedesini tabiî bulanlar da vardır. Bu hâdiseden elli altmış sene sonra sefaret-i mahsusa ile Almanyaya gönderilen Ahmed Resmî Efendi, bir mükâleme esnasında (Prut) muahedesini tenkideden Büyük Fredrik'e «Zarar yok, Deli Petro için o kadar tazyik kâfi idi» diye cevap verdiğini sefaretnamesinde kaydetmektedir.

Hattâ bir zamanlar Reisülküttablığa kadar - Hariciye Nazırı - yükselen bu zat, (Hülâsatülitibar) isimli siyasî mecellesinde «Moskof» taifesinin makarrı emareti ve meskûn olan memleketi Devlet-i Aliyye hududundan baid olup Saltanat-ı Sniyye memalikinden nazarları maktu'... olmakla Devlet-i Aliyye ile cenk ve cidale mail değillerdir. Amma Tatar taifesinden dört yüz senedenberi canları usanmış ve hanımanları yanmış olduğundan gayri, sulh ve mütareke esnasında Tatar taifesi izrar ve taaddiden hâli olmamakla her zaman nakzı ahitle izhar-ı adavet etmelerine Tatarların sebeb olageldiği...» gibi belâhatler yumurtlamaktadır. Ve bu suretle Rusların tecavüzüne her an maruz kalmış bulunan (Altın Ordu) bakiyesini, Kazan ve Kırım Hanlıkları mensuplarını tenkid ve onların istiklâlini mahv ve mevcudiyetlerini ortadan kaldırmağa uğraşan Rusları iltizam etmektedir.

Ne tuhaftır ki son devir Maarif Nazırlarından Mustafa Paşa bile «Netayicülvukuat» isimli eserinde Baltacıyı mazur göstermek maksadiyle «Şimdi Moskof ordusunu heyet-i hâzırasiyle tutmak mümkün olsa bile... tekellüfat ve muharebat-ı azîmeyi mucib olur denilerek zebunkeşlik vâdisine erhayi inan olunmadı.» kanaatini izhar ediyor.

(Tarih-iVâsıf) ın 164 üncü sayfasında ise «Mezkûr Petro... ekli evrak ve eşçar misillû meşakkatlere dûçar olmakla istimana müsaraat ve Azak kalesini teslime mübaderet etmişken (Elafvi zükütüzzafer) medlûlünce ricasına müsaade ve sebili tahliye olunmak şîme-i kerime-i padişahaneye münasib olan umurdandır» diye yazıyor.

Bunlara mukabil Namık Kemal ise «Ne beis var? Baltacı gibi bir vezirimizin zükütı belâhat ve hiyaneti olarak Rusya devleti vücude gelmiş olsun.» teessürünü izhar eyliyor.

Yukarıda kaydedilen bu malûmat hilâfına geçenlerde İsmail Hâmi Dânişmend Bey dostumuzun bu hususta tertiplenen bir konferansta ecnebi menbalarına müsteniden verdiği izahat nazarı dikkate alınacak olursa, Yeniçerilerin takındığı tavır ve ihsas eyledikleri isyankâr hareket, Baltacı Mehmed Paşayı ikaz etmiş ve hemen sulh akdinin memleket menfaatlerine daha muvafık olacağı kanaatine sevkeylemiştir. Bu tavzihi gözönünde tutmak da zarurîdir.

Maamafih bu leh ve aleyhte yürütülen nazariyelerin ne dereceye kadar hakikate mutabık ve muvafık olduğuna bugün hükmetmek bence çok

güçtür. Bununla beraber yukarıki kayıtlardan anlaşılıyor ki o sırada Rus-lara daha ağır şartlar kabul ettirmek vakayii ilgi ile takib eden Büyük Frederik gibi istikbali düşünen şahsiyetlerce mümkündü. Fakat Ahmed Resmî Efendi ve emsali yazarlarımız - Namık Kemal Bey müstesna - Deli Petro' yu tazyika imkân ve ihtiyaç olmadığına kanidirler; veya yapılanı kâfi görüyor ve mürüvvetkâr davranmağı tasvib eyliyorlar.

İşte bu (Prut) zaferi ile matlûb neticenin elde edilememesi ve böyle mühim bir fırsatın kaybedilmesi bizleri tehlikeye maruz bırakmıştır. Bu cereyanı ahval içinde yarını temim edememek, ne olur ve ne olmak ihtimali vardır mülâhazasını yerine getirmemek bugünkü neticeleri vermiştir.

Doğrusu vaktiyle Garbın siyasî ve askerî sahadaki olgunluğuna her nedense bir türlü kani olamamışız; hattâ görgü ve bilgimiz sathî ve yalnız aklî ilimlere kıymet verilmiş, müsbet bilgilere lâkayıt kalınmıştır.

Hicretten (1437) sene evvel kurulan ve Hicretten (517) sene mukaddem Papalık merkezi olan Romaya sahib İtalyada Rönesans devri hazırlanırken bizim âlimlerimiz bu yenilikleri küçümsemişler, ilmî buluşlara ait eserlerin medrese kitaplıklarına girmesine bile müsaade vermemişlerdir. Bu suretle Osmanlı camiası ile Batı teşekkülleri arasına aşılmaz bir uçurum sokulmuştur. Teokratların yarattığı bu kötü zihniyet İkinci Osman - Genç Osman - devrine kadar devam etmiş gitmiştir.

Filvaki Kanunî Sultan Süleymanın ölümünden sonra İkinci Selim (1566 - 1574) ve Üçüncü Murad (1574 - 1595) devirleri, hükümdarlık bakımından çok sönük geçmiş, ancak Sokullu Mehmed Paşanın sadareti esnasında, on altıncı asırda imparatorluğun satveti bir dereceye kadar muhafaza edilmiş, Yemen (1566), Kıbrıs (1568), Sakız (1571) gibi mıntakalarda fütuhat bile yapılmıştır.

İnebahtı felâketine rağmen Sokullunun himmetiyle vücude getirilen (158) parçadan mürekkep yeni bir filo Akdeniz egemenliğini tekrar temin eylemiş ise de, tarihî olayların gidişatı bakımından, Osmanlı İmparatorluğu on altıncı asır nihayetlerinde ve Kanunînin son devrinde sarsılmağa başlamıştı. Çünkü genişleyen İmparatorluk toprakları üzerinde yaşayan insanlar muhtelif ırk ve dinlere mensup türlü türlü kültür tesirine bağlı bulunuyorlardı.

Her ne kadar on yedinci asır başlarında (1606 - 1611) Kuyucu Murad Paşa, Tiryaki Hasan Paşanın yardımiyle Celâlî eşkiyasını temizlemiş ve devlet otoritesini mümkün mertebe tesise muvaffak olmuş ise de İkinci Sultan Osman devrinde mutaassıp ve menfaatçi zümrenin körüklediği isyan (1618 - 1622), vaziyeti yeniden çok tehlikeli bir şekle sokmuştur.

Artık bu tehlike, şöyle bötle, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasına kadar devam etmiştir. Bugün ise, hükümdar mevzuu değil, millet mefhumu bir prensip haline gelmiştir. Bu itibarla bir devletin yıkılması veya yeni

bir devlet kurulması daima mümkün olmakla beraber bir milletin ifna ve ziyaa uğratılması hâlen mühtemel değildir. Bu mevzu, artık bir bedahat kadar münakaşa imkânı olmayan bir hakikattır.

Bununla beraber ırkla millet mefhumunu tefrik etmek lâzımdır. Millet, hususî hars sayesinde müşterek seciye elde etmiş bir camiadır. Yahut aynı lisanla konuşan fertlerden mürekkep bir mecmuadır. Din, ahlâk, hukuk, siyasiyat ve iktisat gibi bütün içtimaî faaliyetlerin yegâne cevheri lisandır. Lisan, bugünkü varlığın temeli, hars ve medeniyetin zemini ve nesçidir.

Buna mebni, bir milleti yalnız ırk bakımından tavsif etmek, asliyet aramak, devrimizde caiz olmasa gerek. Çünkü Franklar, Galyaya dahil oldukları vakit o mıntakada (Kelt, İber ve Lâtin) ırkları mevcuttu. Bugünkü Fransa toprakları, mâzide o kadar istilâya mâruz kalmıştır ki, milliyet bakımından bir Fransız ırkından bahsetmek mümkün değildir.

Almanlar, (Slav, Cermen, Kelt, Skandinav ve Fin) karmasıdır. Anadolu Türkleri, millet itibariyle bir birliğe sahip oldukları halde ihtilât cephesinden (Kelt, Sümer, Eti, İran ve Kafkas) ırkalariyle karışıktır.

İklim ve tabiî muhitlerin insanlar üzerinde tesir yaptığı muhakkaktır. Bugün Amerikaya hicret eden Almanyalı, İzlandalı, İtalyan, İngiliz vesair kavimlerin evlâdı iki üç batında Amerikalı çehresi iktisap etmektedir. İktisadî faaliyetlerin ve maişet tarzının insanın uzviyeti üzerinde tebeddüller husule getirmekte olduğu da kabil-i inkâr değildir. Nitekim, mukaddema Protestan olduklarından, Büyük Frederik zamanında Almanyaya iltica eden (300,000) Fransızın ahfadı bugün bir Prusyalı tipi ve vatandaşıdır.

«Bismark» menşe itibariyle Slav sayılır. İngiliz Başvekili «Dizraeli» aslen Musevidir. «Lord Kromer» Alman kanındandır. Macar milliyetperveri «Koşon» ırkan Hırvattır.

İşte bu konular doğru muhakeme edilecek olursa Türkiye hakkında varılacak netice, ben Türküm diyeni milletimiz efradmdan saymak ve İkinci Meşrutiyetin o muzlim günlerinde olduğu gibi Arap, Arnavut ve Çerkes diye yekdiğerimizi tezyife kalkışmak hatasından sarfı nazarla memleketimizdeki bütün Müslim vatandaşları ırkdaş olarak kabul etmek ve kendilerinde bu hissin kuvvetlenmesine yardım eylemek icap eder. İstikbalimizin temini için buna zaruret vardır. Aksi takdirde etrafımızı saran düşmanların tecavüzünden mâsun kalmak güçleşir.

Esasen ırk mefhumunu fazlaca mahfuz tutan Avrupada Anglo-Sakson, İsveç ve Norveç milletleri kalmıştır. Bunların coğrafî vaziyetleri bunu icap ettirmiştir. (Löpley ve Edmon De Mulen) gibi mütehassıslar bu camialara (Partigülariste) ismi vermektedirler. Zaten İngilizler ötedenberi muhafazakâr bir millet olarak tanınmıştır. Daha on yedinci asırda ihtilâlci sayılan,

ırkî vasfını o tarihlerde mahfuz tutan bu millet de bugün içtimaen bir çok değişikliklere bile uğramıştır. Kaldı ki (Löpley ve Edmon De Mulen) gibi siyans sosyal âlimleri tarafından (Komminoter) diye tavsif edilen biz Türkler de dünkü istilâ arzularını artık yenerek millî seciyemizi munis ve mütevazi bir şekle sokmuş bulunuyoruz. Aynı zamanda mânevî imanın selâbeti ile titiz olmuşuzdur. Yani bugün içtimaî bünyemizde değişiklik muhakkaktır. Halbuki ırk seciyesini henüz tamamen muhafaza eden Avusturalyalı yerliler hâlâ:

«Beyaz insanlar çalışır, siyahîler çalışmaz; siyahîler centilmendir.»

Kanaatını beslemektedirler.

Amerika yerlileri ise birisini tezyif için **(Bir beyaz insan gibi ahmak)** tâbirini kullanmaktadırlar. Bütün bunlar ırk mefhumunu henüz muhafaza eden camialarla millet seviyesine ulaşanlar arasındaki farkı göstermektedir.

Yukarıki izahatı verdikten sonra, milletimize ait bazı cihetlerin buraya ilâvesini de lüzumlu görüyorum. Kürei arzın tamamen keşif ve fethi Osmanlıların en parlak devrine, Kanunî Sultan Süleyman asrına tesadüf etmişti. Fakat dört asır evvelki ricalimiz, cereyan eden bu ahvale lâkayt kalmışlar ve bu harekâtla alâkadar olmamışlardır.

Kaldı ki Ümidburnunun öğrenilmesi, Hind Okyanusu tarikinin açılması, ticaret âleminde büyük faydalar temin eylemiştir. Daha evvelce ülema nezdinde arzın yuvarlaklığı mevzuubahis olmakta idiyse de dairen mader, hiç bir fert bu çevreyi dolaşmamıştı. Süveyş kanalı henüz açılmamış bulunduğundan, Cebelüttarık'tan çıkarak Hind'e giden yoktu. Bu itibarla kürenin büyüklüğü hakkında da sâlim bir fikir mevcut değildi.

Garbî Avrupayı Şarkî Asyadan ayıran Büyük Okyanusun ortasındaki koca Amerika kıtası da tamamen meçhuldü. Binaenaleyh (Kristof Kolomb) (1492) de«Palos» tan hareketle (Küba) ve (Hayiti) ye varmış ve netice itibariyle Amerika keşfedilmişti. Akabinde, diğer kâşifler de muhtelif seferlerle bir çok ada ve mıntakaları elde etmişlerdir.

Fakat bu buluş ve kavuşuşlarda bizim mânen dahil ve tesirimiz büyüktür. Osmanlıların Akdenizi murakabeleri altına almaları, Venediklileri mağlûp eylemeleri ve İstanbulu 29/Mayıs/1453 de fethetmeleri ve bu suretle Hindistan kara ticaret yollarına sahip bulunmaları tacir ve denizcileri yeni ticaret vasıtaları aramağa mecbur ve bu ihtiyaç Hind yolu keşfini zarurî kılmıştır. Çünkü, Kurunu Vusta menakibinin cereyanına sahne olan bütün arazi artık Türklerin eline geçmiş bulunuyordu. Bununla beraber iktisadî sahada fayda temini düşünülmediği ve hattâ Rönesansın gelişmesine lâkaydimiz muhakkaktır. Sultan Fatih devrinde keşfedilen matbaa bile takriben iki asır kadar sonra memleketimizde ruy-i kabul görmüştür.

İbrahim Müteferrika'dan evvel Osmanlılar matbaacılık sanatına vâkıf

olmadıklarından İtalyada başlayan Rönesansa lâkaydi gösterilmiş, medreseneşînler ve Yeniçeriler müsbet ilimlerin kolaylıkla yayılmasına vasıta olan bu sanat eserini bid'at addettiklerinden memleketi cehâlete düçâr eylemişlerdir. Filvaki, küdemamız yeni keşiflere katiyen rağbetgöstermemişler, gelişen mevcut ilimleri iktibasa bile lüzum görmemişlerdir. Avrupanın umumî hayatına uyamadığımız için zâhiren müstevli vaziyetinde kalmıştık. Hattâ Avrupalılar birleştikçe bizim onlara karşı yabancılığımız artıyordu.

Çünkü, Rönesansa nail olan Avupa, taassubu kökünden yıkmak için (Remorfa) da kuvvet vermiş bulunuyordu. Bu hususta (Lüter) in muvaffakiyeti büyüktür. Bu zat; **«Papa, ağzından şeytan tüküren bir mel'undur.»** diyordu.

Bu tarz hücumlarla Protestanlık kurulmuş ve tenkit hürriyeti zihinlerin inkişafına, muhakeme icrasına sebep olmuştur. Bu hal (Dekart) gibi hükemanın zuhûruna, hâtta (Mirabo) ve emsâli müceddedinin hudusüne âmil eddedilebilir.

İşte, Kanunî devrinde başlayan bu harekâta Türkler bigâne kalmışlar, daha ziyade harp sahnelerini takib etmeği muvafık bulmuşlar ve hayatın gidişatı hakkında ufak bir tedkike lüzum bile görmemişlerdir.

Bu Reform umumî harekâtına seyirci kalan ricalimiz, Avrupada patlak veren bu kıyamların ne maksat tâkib ettiklerini öğrenmeğe dahi ihtiyaç hissetmemişlerdir. Bu gelişmelere yabancı kaldığımız içindir ki Garbin ilerlemesi karşısında, Kanunî devrinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu da sukuta başlamış, nihayet bugünkü netice hasıl olmuştur. Yani, Osmanlı İmparatorluğu çökmüştür.

Bununla beraber, mâziye ait olmakla beraber milletimizin ruhunda mevcut inkılâp duygu ve hamlelerinin başlangıcı sayılan (Genç Osman ve Üçüncü Selim) devirlerini kısaca bu sahifelerde tafsil etmeyi faydadan hâli bulmuyorum. Bu cihetler Türk camiasının o tarihlerde ne karar dejenere olduğunu göstereceği gibi milletin çektiği en büyük ıstırabı nefsine ayırmış ve mânevî acılarla didişe didişe bunalmış olan (Genç Osman) gibi azimkâr hükümdarların mevcut bulunduğunu ve hayatı bedeli kör taassübu kırmak emeliyle mücadeleden vareste kalmadığını da ortaya koyacaktır.

Kısaca, şu noktayı da işaret edeyim ki, mâzideki ihmallere rağmen tayyare devrinin inkişafı, memleketimizin coğrafî durumu ve topraklarımızın müsait bulunması bakımından, bizler için memleketimizde yeni bir iktisadî Rönesans devri canlanması pek muhtemeldir.

Bahusus günden güne ehemmiyet kesbeden İrak, İran petrolleri yakınında bulunmamız ve bu umumî ihtiyacın kısa yoldan Batıya ulaştırılması imkânının ileride tavassutumuza muhtaç olmak ihtimal dahilinde bulunması bu noktainazarımızı teyid eder mâhiyettedir. Çünkü topraklarımız Batı ile Doğu, Güney ile Kuzey arasında ikmâl istasyonluğu rolünü ifa edecek en müsait sahalardır. Ancak bunun bir an evvel kuvveden fiile çıkarılması için siyasî ve iktisadî teşebbüslere girilmesi elzemdir.

Sultan Osman devri

(1618) tarihinde padişah olan İkinci Sultan Osman, (1622) de saraydan alınarak Yeniçeri odalarına götürülmüştü.

Yeniçeri odaları ortasında Kanunî Sultan Süleyman devrinde Makbul İbrahim Paşa tarafından inşa edilen (Orta Camii) Yeniçeri isyanlarına sahne olan bir mevkidi. İkinci Osman ve Damad Davud Paşa burada hazır bulunmuşlar ve Padişah bu camiin penceresinden askerlere hitaben aşağıdaki hazin nutku irad etmiştir:

«Hey derdmendler, Padişah ettiğiniz adamı görün... Bu, devletin inkırazına sebep olup ocağınızı söndürecektir. Yakında pişman olursunuz.

Bedbaht İkinci Sultan Osman

Bilmezlik ile size karşı hatâ ettim ise affedin. Siz etmeyin. Dün sabah Padişah idim. Şimdi üryan kaldım. Halimden ibret alın. Dünya size de kalmaz. Hangi padişahın kulları padişahlarına bu ihaneti ettiler.»

Sultan Osmanın gözyaşları ve bu yalvarışları para etmemiş. Kendisi Yedikulede bğdurulmuştu. Yerine geçirilen Deli Mustafa da bir sene hükümdarlıktan sonra tahtından indirildi.

Halbuki on sekiz yaşında padişah olan ana dilinden başka arapça, farsça, yunanca ve lâtince lisanlarına vâkıf bulunan Sultan Osman, hocası Ömer Efendinin telkin ettiği yenilik fikirlerini tamamen kavramış ve muhafazakârlığın tehlikelerini takdir eylemişti.

Birinci düşüncesi tefessüh etmiş Yeniçeri Ocağının ilgası; ülema sınıfından siyasî nüfuzun izalesi; saray geleneklerinin tebdili; yeni kanunların tedvini gibi önemli noktalardı.

Bu hususta filiyata geçebilmek için Hacca gitmek bahanesiyle Anadoluya geçmeği kararlaştırmıştı. Lâkin Şeyhülislâmın bu harekete mâni olmak maksadiyle kendisine gönderdiği fetvayı yırtıp atması Yeniçerileri galeyana sevketmişti.

İsyan hâdisesi şu suretle cereyan eylemişti. 19 Mayıs 1622 günü Yeniçeri ve Sipahiler Fatih camiine dolmuşlar ve ülemayı oraya davet etmişlerdir. Fakat ülema toplantı mahalli olarak Sultan Ahmed camiini seçmiştir. Orada tecemmü eden âsiler bir ihtilâl mahkemesi havası yaratmışlar ve altı kişinin idamını istemişlerdir. Bu talebi ifham için ülema, âsilerin arzıhalini alıp Saraya gitmişler ve keyfiyeti Sultan Osmana arzeylemişlerdir.

Padişah idam tekliflerini reddedince âsiler fırsat bulup Saraya girmişler ve Sultan Osmanı Davud Paşanın nezareti altında ve bir at üzerinde (Orta Camie) ve sonra Yedikuleye götürmüşler, orada bu kıymetli hükümdarı boğdurmrşlardır.

Sultan Osmanın ölümünden sonra tekrar padişah olan Sultan Mustafa ise, hastalığı dolayısiyle, bir sene hükümdarlığı müteakip hal'edilmiş ve Dördüncü Murad ona halef olmuştu. (1623 - 1640)

On iki yaşında padişah olan Sultan Murad, saltanatının son devrelerinde memlekette otorite tesisine muvaffak olmuş ise de harb mağlûbiyetlerinin tamamen zararlarını telâfi imkânını bulamamıştır. Devlet ricali memlekette lüzumlu ıslahatın icrasından ziyade istilâ hevesine düşmüş, Yeniçeri takımlarının usulsüz iddiaları ise beklenen semerelerin iktitafına engel olmuştur. Hülâsa, ne nizam kalmış ve ne intizam, kuru söz, boş kelâm vaziyete hâkim kesilmiştir.

Bu asrın ikinci kısmında Köprülü Mehmed Paşa ile oğlu Fazıl Ahmed Paşa sadaretlerinde imparatorluk biraz kendini toplamış ise de ikinci Viyana bozgunluğu (1682) memleket mukadderatını çok tehlikeli bir duruma sokmuştur. Maamafih Köprülü Mehmed Paşanın ikinci oğlu Fazıl Mustafa Paşanın sadareti (1689 - 1691) memleketi süratle uçuruma yuvarlanmaktan bir dereceye kadar koruuuştur.

Hattâ Üçüncü Ahmdin Sadrıâzarı Damad İbrahim Paşa, yarattığı (Lâle Devri) ile, Osmanlıların Avrupa kültürüne yaklaşması hizmetini görmüş sayılabilir.

Çünkü üçüncü Ahmedin ricali mühimmesinden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi sefareti mahsusa ile Parise gönderilmişti. Mahdumu Mehmed Said Efendi (1) ile müteferrikalardan İbrahim Ağa da beraber bulunuyordu. Said Efendi ve İbrahim Ağa Fransanın sanayideki terakkiyatını tetkik ettikleri sırada tabı makineleri nazarı dikkatlerini celbeylemişti. İstanbula avdetlerinde Damad İbrahim Paşadan kendilerine matbaa kurulma-

(1) Bilâhare sadrıâzam olan Mehmed Said Paşa.

sı müsaadesini istemişlerdir. İbrahim Paşa istidalarını Meşihate şöyle bir kayıtla havale etmişti :

«Basma sanatında maharet iddia eden zeyd, telif olunan kitapların huruf ve kelimatının suretlerini bir kalıba nakşedip evrak üzerine basmakla ol kitapların misillerini tahsil ederim dese zeydin bu veçhile amel etmesine şer'an ruhsat var mıdır.» Buna cevaben Şeyhülislâm Abdullah Efendi müsaade hususunda şöyle bir fetva vermiştir: «Basma sanatinde mahareti olan bir kimsenin müsahhah kitabın huruf ve kelimatmı bir kalıba sahihan nakşetmesi umur-u müstahnedendir.» Bu fetva üzerine iradei seniyye sâdir olmuş, Said Efendi ile İbrahim Müteferrikaya tabi sanati için ruhsat verilmiştir.

Bunu müteakıp İbrahim Ağa Viyanaya gitmiş, hurufat dökmecileri, matbaacı ve mürettip gibi mütehassıslarla beraber makine vesair levazım ve mühimmatı müstashiben İstanbula avdetle Sultan Selim civarında mutasarrıf bulunduğu evde faaliyete geçmiştir.

İbrahim Müteferrika Macaristanın (Kolojvar) şehrinde doğmuştu. Bilâhare islâm olmuş ve İbrahim ismini almıştır. İbrahim Müteferrikanın yattığı yer Kasımpaşada İdris Muhtefinin kabri yakınındadır.

Şunu da kaydedeyim ki, (1440) tarihinden itibaren Avrupada faaliyete geçen matbaa daha evvel Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Nihayet Harlemli (Koster), ağaçtan harfler yapmış ve on sene sonra da (Jan Götenberg) matbaanın Avupada gelişmesine (1450) den itibaren âmil olmuştur.

Osmanlı Türkiyesine ilk matbaa İspanyadan hicret eden Musevîler tarafından (1493) tarihinde getirilmişti. Evvelâ İstanbulda ve kısa bir müddet sonra Selânikte kurulan bu matbaalarda, İkinci Beyazıd zamanında, on dokuz ve Birinci Selim zamanında otuz kitap basılmıştır. Fakat sonraları bu faaliyet hükûmetce menedilmiştir.

Venedikte matbaacılık öğrenen bir Ermeni de (1567) tarihinde İstanbulda bir matbaa kurmuş ve bu vesile ile on yedi kitap daha basılmıştır. Lâkin kitap kopye eden hattatlar, kalem ve divitlerini bir tabuta koyarak nümayiş yaptıklarından padişahın emriyle bu tesis de Yeniçerilerce tahrib edilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen fetva üzerine İstanbulda artık (1728) de devamlı bir matbaa kurulabilmiş ve Birinci Mahmud saltanatında bunun müsaade fermanı (1729) senesinde İbrahim Müteferrika namına tecdid edilmiştir. Bu matbaada ilk basılan kitaplar, (Van Kulu), (Efgan Tarihi), (Tarih-i Hind-i Garbî), (Tuhfetülkibar), (Cihannüma), (Mısr-ı Kadîm ve Mısr-ı Cedid) ve daha bazı kıymetli eserlerdir. Dikkat edilecek olursa matbaanın keşfinden (288) sne sonra Türkiyye girdiği anlaşılır. Matbaanın Türkiyede faaliyete geçmesine Lâle Devrinin bânisi olan Damad İbrahim Paşa âmil olmuş ve zamanında Yalovada bir de kâğıt fabrikası tesis, metrûk bir hale gelen çi-

nicilik ihya ve tersanede bir dökümhane de inşa edilmiştir. Fakat Patrona Halil isyanı bu yenilikleri baltalamıştır. Bununla beraber artık bütün bunlar memleketin muhtaç bulunduğu gelişmeyi temine kâfi gelmiyor, daha cezrî tedbirlerle kör taassubun izalesi lüzumu günden güne hissediliyordu.

Çünkü, on yedinci asırda mülkî ve ilmî rütbe ve dereceler evlâdlara intikal etmeğe başlamış ve bu suretle «Beşik Üleması» denilen câhil bir sınıf türemişti.

Halbuki İngiltere'de raha (1296) tarihinde Parlâmento açılmış (1649) da Birinci Şarl idam edilerek Cumhuriyet ve (1689) tarihinde de (Hukuk-u Beşer Beyannamesi — Kanun-u Esas) ilân olunmuş ve bu suretle hürriyet ve kültür serbestisi ve müsbet ilimlere kıymet atfı daha o tarihlerde, bizdekinin aksine, nazarı dikkate alınmıştır.

Taassub ve cahalet saikasiyle mâruz keldığımız felâketlerin en mühimi (1699) tarihinde Viyananın ikinci muhasarası münasebetiyle Kaynarca'dan sonra akdolunan (Karlofça) muahedesiyle zâhir olmuştu. Bu anlaşmada:

1 — Macaristan ve Transilvanya Avustusturyaya;

2 — Podalya ve Ukranya Lehistana;

3 — Azak kalesi Rusyaya;

4 — Dalmaçya sahilleri ve Mora kıtası Venediğe verilmiştir.

5 — Bir de bu devletlerin Babıâliye ödedikleri vergiler kaldırılmıştır.

Bu muahede, Osmanlı İmparatorluğunun ilk taksimini ortaya koymaktadır. Bu ahvalin devamı dolayrsiyledir ki halkta isyan alâmetleri baş göstermiştir.

Patrona Halil isyanında Üçüncü Ahmed tahttan çekilmiş, Birinci Mahmud Padişah olmuştu .Sultan Mahmud ordunun ıslahiyle işe başlamış, islâmiyeti kabulünden sonra Humbaracı Ahmed Paşa ismi taşıyan (Kont de Bonaval) in yardımiyle (1734) Mühendishaneyi açtırmış ve Paşanın malî raporlarından istifadeyi ihmal etmemiştir.

Birinci Mahmud'dan sonra Padişah olan Sultan Osman devrinde Koca Ragıb Paşanın uyanık fikirlri baltalanmış, Üçüncü Mustafa saltanatında ise yeniliğe karşı düşmanlık tekrar başlamıştır. Buna rağmen (Baron de Tot) ismindeki Macarlı bir mühendisin gayretiyle Tophane düzene sokulmuş ve Avrupa usulünde toplar dökülmesi mümkün olmuştur. Üçüncü Mustafanın yerine geçen Birinci Sultan Hamid devrinde ise Avrupadan mühendisler celbedilmiş ve ıslahat icrasına başlandığı böyle bir sırada yeniliğe düşman bir zümrenin isyaniyle teceddüd hâmisi Sadrıâzam Hâmid Paşa öldürülmüş ve Padişah hal'edilerek Üçüncü Selim tahta çıkarılmıştır. Birinci Sultan Hamidin en büyük himmeti metrûk bir hale getirilen İbrahim Müteferrika matbaasının ihyası ve yerli malı kullanmak usulünün ihdasıdır. Sultan Selim devri ise yenilik cereyanına fiilî başlangıç teşkil eylemiştir.

Yukarıki mevzulara fırsat elverdikçe yeniden temas edileceğini işaret ederken biraz da Sultan Üçüncü Selim devrini de tavzih etmeği muvafık buluyorum.

Fakat, daha evvel Patrona Halil hâdisesini de kısaca nakilde faide melhuzdur. Patrona Halil, otuz kadar avenesi, bir ellerinde bayrak, diğer ellerinde kınlarından çekilmiş kılıçlar olduğu halde sokağa fırlamışlar; «Ey ahali, Sadrıâzam İbrahim Paşa, İran'daSunnîleri öldüren Şiilere karşı sefere çıkmak istemiyor» feryadiyle (28/Eylül/1730) tarihinde halkı isyana teşvike başlamışlardı. Bu vesile ile bazı rical ve yeniçerileri de iğfal etmişlerdi.

Nihayet iş çığrından çıkmış, Sultan Üçüncü Ahmed'e (37) kişilik bir liste verilerek, Damad İbrahim Paşanın da dahil bulunduğu Divan Ricalinin idamları istenmiştir. Buna muvafakat eden Padişah, sarayda bu zevatın öldürülmesini tensip etmiştir. Bunların cenazelerini bizzat tesellüm eden âsiler, İbrahim Paşanın ölüsünü Divanyolunda halka teşhir ettikten sonra, (istemezük) hitabiyle, Sultan Üçüncü Ahmed'in hal'ini de ortaya atmışlar ve binnetice, Şehzade Birinci Mahmud iclâs edilmiştir.

Lâkin, İstanbul'da zorbaların keyfî harekâtı ve yüksek makamlara taraftarlarının tâyinine teşebbüsleri, Sultan Mahmud ve devlet ricali üzerinde fena tesirler yaratmış ve tahakkümleri tahammül edilmez bir hal almıştı. Bunun üzerine (25/Ekim/1730) tarihinde sarayda, İran'a harp açmak vesilesiyle bir divan toplanmış ve İmparatorluğun mutlak hâkimi kesilen Patrona Halil ve avenesi de bu içtimaa dâvet edilmişlerdir. Patrona Halile vezaret hil'âtı giydirilmesi bahanesiyle yapılan hileli bir merasim sırasında bu mütegallibe gürühû kâmilen öldürülmüşlerdir.

Bu isyan hareketinden anlaşıldığına göre, İmparatorlukta (30) kişinin kıyamı, bir saltanat tebeddülüne kâfi geliyor, içtimaî hayatımızın bozukluğu ve şahsî menfaat düşkünlerinin çokluğu koca Osmanlı İmparatorluğunu sarsmağa kifayet ediyor. Bu, ne acıdır.

Üçüncü Selim devri

Hususî hayatını şiir ve musikinin insanı büyüleyen havası içinde geçiren sanatkâr ruhlu Üçüncü Sultan Selim, 28 Mart 1789 tarihinde, Birinci Sultan Hamidin vefatı üzerine, yirmi sekiz yaşında Osmanlı tahtına çıkmıştı.

Osmanlılarda on yedinci asrın ilk yıllarına kadar Padişahlık babadan evlâda intikal ederken, o tarihten itibaren Hanedanın en yaşlısı hükümdar olmağa başlamıştır. Buna mebni pederi Üçüncü Mustafadan sonra Birinci Sultan Hamid Padişah olmuş, onun vefatında Saltanat ve Hilâfet makamına (1761) de doğan Üçüncü Selim geçmiştir. (1789).

Mağdur Sultan Selim

Bu padişahın saltanat devri Osmanlı tarihinde, garplılaşmak bakımından büyük bir önem arzeder. Hattâ muhitini bir dereceye kadar müsaid bulabilseydi, belki de, Yeniçeriliğin ilgası, Tanzimatın ilânı bu büyük hükümdarın saltanatında tahakkuk eylerdi; bu suretle milletimiz daha önce yeniliğe ve demokrasiye kavuşur ve memleket maruz kaldığı ülke zayiatına uğratılamazdı. Çünkü o tarihlerde henüz Avrupada da ehemmiyetli askerî terakkiler meşhud değildi ve aramızdaki fark büyük sayılamazdı. Üçüncü Selim 1768 denberi devam eyleyen ve 1774 te nihayet bulan Rus harbinin tevlid ettiği Kaynarca Muahedesi gibi ağır şartlar ihtiva eden bir sulha şahid olmuş ve bu halin ruhunda uyandırdığı teessürle fırsat elverince, ittihaz edilmesi gereken esaslar hakkında faydalı düşüncelere dalmaktan bir an hâli kalmamıştır. Böyle yüksek duygu sahibi Üçüncü Sultan Selimin daha Veliahd iken Fransa

Kralı On altıncı Lüi ve Başvekil Kont Monmoren ile yaptığı muhaberata ait mektup müsveddeleri Topkapı Sarayında mahfuzdur.

Bu muhabereler Sultan Selim'in Paris'e gönderdiği mutemedi İshak Bey ve Fransa'nın İstanbul Sefiri Kont de Şovazol Gotye vasıtasiyle cereyan etmiştir. Bu tarihî müsveddeleri bendegândan Ratib Efendi hazırlamıştır.

Krala yazılan mektupta birçok elfazı ihtiramiyeden sonra:

(..... Peder-i vâlâ gevherimiz cennetmekân firdevs-i âşiyan Sultan Mustafa Han Hazretleri kütübü tarihe âşina.... olmak hasebiyle... Fransa devleti eyyam-ı ıstırab ve şiddette ve hengâm-ı felâket ve mihnette dostlarına vefadar ve yâr ve ihlâskâr olup, dostluğa sezavar olan hâlâta riayet...)

Kaydını ilâveden sonra Ruslar tarafından Osmanlı İmparatorluğuna reva görülen haksızlıkları saymakta ve diğer hükûmetlerin de bu esere uyarak toprak yağmasına kıyam eylemelerinden şikâyet etmekte, gayri tabiî ve gayri insanî olan bu ahvale meydan verilmemesini istemektedir. Hattâ:

(.... Câlis-i serir-i Osmanî... olduğumuz zaman dostlardan bu vakitte müşahede eylediğimiz muhabbet ve müvalâtın hüsn-ü mükâfatını edâya taraf-ı hümayunumuzdan sây buyurularak...)

denmektedir.

Kral tarafından buna verilen 20 Mayıs 1787 tarihli cevapta pek hürmetkâr bir lisan kullanılmış ve:

(.... Emr-i muharebenin masarif-i cüz'iye ve külliyesini talim zımmında üstadan-ı âkil ve muallimân-ı kâmil âsitane-i saadete irsal ettiğimizi..) dedikten sonra **(... Elhaleti hâzihi buna manend müsaadelerden gayri bir fiil elimizden gelmez...)**

Şeklinde aczini itiraf etmek mecburiyetinde kalmaktadır.

On altıncı Lüi'nin 18 Eylül 1789 tarihli diğer mektubu Sultan Selimin cülûsunu tebrik mahiyetindedir. Daha şehzadeliğinde memleket ahvaline vakfı emel eden bu yüksek duygulu hükümdar, Padişah olduğu vakit Birinci Sultan Hamid devrinde başlayan Rus ve Avusturya harbi devam ediyor ve Osmanlı orduları yer yer mağlûp ve perişan bir hale düşmüş bulunuyordu.

Bu harbin mucib sebebi, (1772) senesinde Avusturyalılarla Ruslar arasında takarrür eden ve (1776) tarihinde Ruslar tarafından Viyanaya gönderilen General Somarokof ile yeniden müzakere mevzuu teşkil eyleyen Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılması hedefini önlemek ve (1784) te Moskofların zaptettikleri Kırımı ve Rusların müttefiki Avusturyalıların işgal eylediği Belgradı kurtarmaktı.

Üçüncü Selim, Veliahd iken yaşadığı kafes hayatını bırakıp hükümdar vasfını iktibas edince ilk düşüncesi memlekette ıslahat yapmak ve orddyı tanzim eylemek olmdştdr. Fakat vaziyetin nezaketi böyle bir teşebbüse atılmağa meydan vermiyor ve yardımcı temini imkânını da elde edemiyordu.

Durum çok nâzikti. Bu sebepten nâşi evvelemirde harbi kazanmak çaresine tevessülü ve bilâhare ıslahat icrasiyle tevaggülü muvafık bulmuştu. Buna mebni Padişah, mevcut Osmanlı ordusu ve bahusus nizam ve intizamdan tamamen tecerrüd etmiş Yeniçerilerle maksada ulaşmanın imkânsızlığını takdir ederek hariçten yardımcı tedarikini zarurî addetmişti.

On altıncı Lüi'den aldığı cevabî mektuptan sonra Fransızlardan muavenet beklemek yersizdi. Bu sebepten Avusturyanın rakibi olan Prusya ve Rusların ebedî düşmanı bulunan İsveçlilerle anlaşmak cihetini tercih eyledi.

Filvaki bu devletlerle ittifak akdine muvaffak oldu ve İsveçliler harbe iştirâk bile ettilerse de Prusya ittifakının akdinde birçok müşküller patlak vermiştir. Ordu kadısı «Şânî zade», Prusya ile anlaşmanın şer'i şerife muvafık olmadığını iddiaya kalkmıştı.

Dinî mukabil delillerle bu hususstaki iddialar çürütülmüş ve o sıralarda Avusturya hükûmeti de sulha talib olmuş ve onlarla harbe nihayet verilmiştir. Sonraları Ruslarla da (1792) de Yaş Muahedesinin akdine mecburiyet hâsıl olmuştur. Kör taassubun çevirmek istediği dolaplar hayrete şayandır. Memleketimiz ötedenberi bu Şânî zadenin iddiasına benzer taassuba müteallik vesilelerle muhtelif devletlerin siyasî ihtiraslarına sahne olagelmiştir.

Bir zamanlar Avrupayı titreten zaferlerle dolu mazimiz, son asırlarda, bu gibi cahilâne iddiaların tertipleriyle idame edilememiş, ordumuz şan ve şereften mahrum bir duruma düşmüştür. Bugün bile memleketimiz, eski bir Şark memleketi olmakla beraber, henüz Garb mefhumuna da tamamen uygun bir hale gelmiş değildir. Hâlâ Avrupa kültürüne uymuş elemanlar yanında Ortaçağ mürevviçleri de yer almış bulunuyor. Bu iki camia arasınraki farklar yalnız bizlerin değil, ecnebilerin dahi nazarı dikkatini celbetmekten hâli kalmamaktadır.

Üçüncü Selim devrinde memleket hududları genişti: Eflâk, Buğdan - Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna — Hersek, Arnavutluk, Tsalya, Mora, Suriye, İrak, Filistin, Ürdün, İbnissuud Krallığı, İmam Yahya hükûmeti, Mısır, Trablus Garb, Tunus, Cezayir ve bir dereceye kadar Fas Osmanlı topraklarından madud ve Türk bayrağı gölgesinde yaşıyorlardı.

Bu mıntakalardan bir kısmının elden çıkması taassubun körüklediği Yeniçeri teşekküllerinin bozukluğundan neşet etmiştir. Bu askerî düzensizliği gidermek için Üçüncü Selim, ordunun ıslahını emel edinmişti. Bunun temin edilmesi çok isabetli bir keyfiyetti.

Kanunî Sultan Süleymandan sonra Osmanlı hükümdarlariyle devlet adamlarının bir dereceye kadar lâkaydîsi yüzünden mevcud usûl ve nizamlar şahsî menfaatler uğruna tatbikten kaldırılmış veya mevcud mülkî ve

askerî maddelerin değişmesinde beis görülmemişti. İşte Üçüncü Selim bu bozuklukları bertaraf etmek istiyordu.

Yeniçeri teşkilâtındaki düzensizlik, (1582) tarihinde Üçüncü Sultan Muradın emriyle ocağa esnaftan vesaireden eleman alınmasiyle başlamıştı. Bu gibiler ise iş zevkine veya serserî hayata bağlı kalmışlar. teşekkülün disiplinini bozmuşlardı. O tarihlerde ülûfe alan Yeniçeri efradı, ekserî zamanlarını kışla haricinde geçirmekte, talim ve manevralar terkedilmiş bulunmakta idi. Yeniçeri karnesi, elden ele dolaşır, âdeta tahvil gibi satılır bir hale gelmişti. Sultan Selim devrinde ocağa kayıtlı (400,000) Yeniçeri mevcud iken vazife başında faal olarak ancak (60,000) kişi görünüyordu. Bunlardan harbe iştirak eden yalnız (25,000) askerdi. Bu kitle de vatanî ve dinî idealden mahrumdu. İşte Üçüncü Selim, bu acıklı hale çare bulmak emelini güdüyordu.

Üçüncü Selimin pederi Üçüncü Sultan Mustafa hükümdar iken, evvelce işaret edildiği gibi, bu vaziyet nazarı dikkate alınmış ve Baron Tot'tan istifade fevtedilmek istenmerişti. Hattâ Birinci Hamid devrinde başta Halil Hâmid Paşa olmak üzere ıslahatçı bir zümre bile teşekkül etmiş ise de bunlar birer birer izale edilmişlerdir.

Evvelce türlü türlü mânialara uğrayan ıslahatçı hizib, Sultan Selimin saltanatını çok sevinçle karşılamış ve yardıma hazır bir tavır takınmışlardı.

Bu sebebden nâşi Sultan Selim, ıslahatın başlangıcında ciddî bir anket icrasını muvafık bulmuş ve Avrupayı daha iyi tanımak hevesine düşmüş, sulhun akdinden sonra Ratib Efendiyi mühim talimat ile Viyana sefaretine göndermiştir. On altıncı Lüi ile gizli muhaberede evvelce hizmeti sebkat eden bu zat, sekiz ay sonra bir sefaretname ile dönmüş ve edindiği malûmatla hükümdarını tenvire çalışmış ve:

a) Askerin düzenli ve itaatli olması;

b) Hazinenin daima dolu bulunması;

c) Vezir vesair memurların doğru ve sadık kimselerden seçilmesi;

d) Halkın refaha ulaştırılması;

e) Bazı devletlerle ittifak akderilmesi.

gibi esasları ortaya koymuştur.

Bunun üzerine İsmail Paşa zade sudurdan İbrahim İsmet Efendinin riyasetinde bir heyet kurulmuş, ıslahat teşebbüsüne girişilmiş, (72) maddelik bir program hazırlanmış ve faaliyete gecilmiştir.

Askerî kısmı: Ocakların ıslahı; Avrupa usulünde asker yetiştirilmesi; askerî teknik müesseselerinin tertiplenmesi. Bu münasebetle evvelemirde (Nizam-ı Cdid) sağlanmıştır.

(1789) da Fransa'da patlak veren İhtilâli Kebir sırasında Tulon havalisinde İngilizlerle çetin harbler veren Napolyon Bonapart, (25,000) askerle Mısır'ı istilâ edivermişti. Bundan dolayı Fransa'ya karşı Sultan Selimin beslediği senpati bir an için kaybolmuştur. Bu sebebden Sultan Selim müvazene tesisi için İngiltere ile anlaşmağa mecbur kalmıştır.

Bu tecavüzden son derece müteessir olan hükümdar, Akâ kalesi önünde Cezar Ahmed Paşanın kumanda ettiği Nizam-ı Cedid askeri tarafından Napolyon ordusunun mağlûp edildiği haberini alınca bir dereceye kadar kederini tadile muvaffak olmuş ve ıslahat azmine daha kavi bir iman ve inançla devam eylemiştir .(1793) de İngiltere'den, İsveç'ten ve Fransa'dan müthassıslar celbeden Sultan Selim, askerî müesseselerin tanzimine de koyulmuş ve her sahada yenilik ihdasına kuvvet vermiştir.

Donanmayı ihmal tmiyen bu gayyur Padişah, az zamanda tersaneleri ihya ve (45) parça gemi inşa ettirmiştir.

Islahat hususundaki faaliyetlerin sekteye uğramaması için malî vaziyetin müsait bir halde bulundurulmasını teminen bir de (İrad-ı Cedid) hazinesi tesis eden Halife, para toplayabilmek maksadiyle fetvalar ihtirama kadar ileri gitmiştir.

Tebdili kıyafet yaptığı teftişlerle halkın ahval ve harekâtını yakinen takib eden Sultan Selim, her mesele hakkında Vezirini ikazdan geri durmamış ve bazan şiddetli fermanlarla tehdidkâr lisan kullanmaktan da çekinmemiştir.

Sancak ve eyaletler hakkında da aynı minval üzere hareket eden bu hükümdar az zaman zarfında memleketin Garb tekniğine uymasını temine çalışmış, iktisadî sahalarda da bu yola tevessül suretiyle faaliyetini teksif eylemiş, ilk defa olarak memlekette fiilen yeniliğin mucid ve masdarı rolünü bihakkin ifaya koyulmuştur.

Yaş Muahedesi dolayısiyle Napolyonun Üçüncü Sultan Selime gönderdiği bir mektubu aynen bu satırlara ilâve ediyorum:

«Âlicenab Selim! Seni duçar-ı gadir eden muahedattan kurtulmanın zamanı geldi. Ben, senin yanında dost ve müttefikin Lehistanı ihya ile meşgulüm. Ordularımdan biri Tunaya inip senin önden hücum ettiğin Rusları arkadan çevirmeğe hazırdır. Donanmalarımdan biri Tulondan hareketle payıtahtını ve Karadenizi muhafaza edecektir. Binaenaleyh cesaret et! Sen hiçbir zaman hükûmetini âlâ ve şanını takrir için bunun gibi bir fırsat elde edemiyeceksin!»

Bu mektub çok mânidardır. Samimî olmadığını bir an için kabul etsek bile, Osmanlı hükûmet ve saltanatına verilen ehemmiyeti bir dereceye kadar tebarüz ettirdiği için, hüsnü suretle telâkki edilmesi doğru olur, kanaatindeyim. Halbuki zamanın bazı siyasî muhitleri izhar edilen bu yakınlığı yanlış tefsir etmişler ve bu gibi fırsatlardan istifadeyi önlemişlerdir. Hattâ 15 Teşrinisani 1806 tarihinde Fransa Hariciye Nazırı Taleyran'ın Fransız iş-

gali altında bulunan Berlin'den Napolyan Bonapart'a yazdığı ve Rusların Osmanlılara tecavüzkâr harekette bulundukları mealindeki rapor muhteviyatından faydalanmak bile, bazı mutaassıb nüfuz sahiblerinin telkinatı neticesi, ihmale uğramış, asıl takib edilen maksadın dostluk ibrazı suretiyle Tükriyeyi istilâ olduğu iddia edilmiştir.

O tarihlerde Avrupada fermanferma olan Napolyon'un Türkiyeye karşı gösterdiği zahirî cemilekârlıklar çoktu.

Üçüncü Sultan Selim tarafından Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart nezdine vazife ile Babıâli ricalinden Seyid Vehid Efendi gönderilmişti. Bu zat sefaretnamesinde Avrupayı işgalden sonra Ruslara taarruz maksadiyle Lehistanı zapteden Napolyonun muvakkat askerî karargâh ittihaz ettiği Varşova'da görüştüğü Fransız Başvekil ve Hariciye Nazırı Taleyran'dan bahsederken: «Haşmetlû Fransa İmparatoru bu taraflara ve yani Leh hududuna Şevketlû Padişah Âli Osman Hazretlerinin hizmetiçün geldi ve sizin sefaretle memuriyetinizi bundan mukaddemce haber aldığı gibi mahzuz olarak (200.000) asker ile ileri, düşman üzerine gitti ve şimdiye değin hayli iş gördü. Devleti Aliyye ile Fransa devletinin birbirlerine meyil ve muhabbetleri kemalde olmağın sizinle bizim beynimizde dahi zaten hüsnü ülfet, hülûs ve müveddet olmak memulündeyim; deyu arz-ı saffet ve sadakat eylemiştir» diye kaydettikten sonra sünuhatını şu şekilde hülâsa etmekte ve «Fransa İmparatoru işbu sefer ve hareketini birkaç türlü işaa edip şöyle ki evvelâ Fransanın devlet ve milletine hasım olanların haddini bildirmek lâzım geldi dâvasiyle kendi askerini tahrik ve teşçi etmesi, saniyen iddiayı lâfzîsi hakkaniyet suretiyle Lehlûyu abadii ağyardan kurtarıp Leh devletini kadimi üzere ihya ve ibkadan gayri maksudum yoktur demesi, salisen Devleti Aliyyenin (Rumî) 1182 senesinde gasbolunmuş memalikini Rusyalûdan istirdad ile şan ve şükûhu saltanat-ı seniyyenin tezayüdü hizmetine mecburum yollu gayret ve sadakat arzeylemesi...» mevzuu bahistir tarzında idare-i kelâm eylemektedir.

Maamafih, Napolyon Bonapart, Mısır'da iken İslâmiyeti kabul ettiğine dair bazı şayialar yayınlar ve Arapları iğfale uğraşırken, mağlûben Paris'e avdet edince Sultan Selim'e karşı da aynı yolda hareket etmiş, Avrupa'yı tamamen hükmü altına aldıktan sonra, öteden beri Rus ve Avusturyalıların tâkip ettikleri Osmanlı İmparatorluğunun taksimi tezini benimsemiş, hattâ İtalya'yı işgal ile Dalmaçya sahillerine yerleşip bizimle hemhudud olunca Sırplıları isyana teşvikten hâli kalmamıştı.

Nitekim (1800) tarihinde Rus Çarı Birinci Pol ile gizlice Osmanlı İmparatorluğunun taksimini kararlaştırdığı gibi Çar Birinci Aleksandr ile (Tilsit) mülâkatında da ayni kararı tekrarlamış ve bu suretle; Eflâk-Buğdan, Bulgaristan ve Boğazlar Rusya'ya; Dalmaçya sahilleri, Mora, Girid, Suriye ve Mısır Fransa'ya; Bosna, Sırbistan ve Selâniğe kadar olan mıntakalar Avustury'ya; Anadolu da İngiltere'ye bırakılıyordu. Fakat 29/Mayıs/1807)

Kabakçı İsyanı münasebetiyle Sultan Selim hal'edilmiştir. (1808) Paris müzakerelerinde Fransız'ların iki yüzlülüğünü anlayan sefir Muhip Efendinin ikaziyle Ruslarla mevcud harbin Hükûmetimizce devamı tasvip edilmiş ve nihayet bu harb Bükreş Muahedesine kadar (1812) sürmüş, gitmiştir. Esasen o tarihte Napolyon, Çar Aleksandr ile bozştuluğundan Moskova seferine çıkmış bulunuyordu.

Ne garip ahvaldir ki, Rus harbi devam ederken, İngiliz donanması Çanakkale Boğazından geçerek, gizlice İstanbul'a kadar gelmişti. Lâkin Padişahın gayreti ve halkın himmetiyle İstanbul (1000) topla üç günde tahkim edilmiş ve İngiliz donanması bilmecburiye geri dönmeğe ve Boğazdan çıkarken iki gemide feda etmeğe mecbur kalmıştı.

Yukarıki anlaşmalar göz önünde tutulacak olursa, Napolyonun Türkiyehakkında hüsnü niyet beslediğini kabulde ihtiyatkâr davranmak lâzım geliyor. Bununla beraber Sultan Selim, ilmî keşfiyatın ve teceddüd fikirlerinin Türk mekteplerine ithalini arzu ediyordu. Tetkik seyahati için Avrupaya gönderdiği Hâlet Efendi gibi din adamları ise yeniliğe cephe almış bulunuyor ve teceddüd hamlelerini baltalıyorlardı.

Sultan Selim, bir taraftan memleketin ıslahı ile meşgul olur, diğer taraftan mutaassıblarla mücadele ederken Ruslar Bender ve Hotini işgal etmişlerdi.

Bu ahvalden teheyyüce kapılan ve bir Rus seferinin patlak vermek üzere olduğu kanaatine varan Yeniçeriler, Nizam-ı Cedid elbisesi giydirilmesi teşebbüsü vesilesi ve Musa Paşanın teşvikiyle isyana kıyam eylemişler ve on bir kadar ricalin idamlarını talebe başlamışlardır. Hayatlarına kasdettiklerinden mühim bir kısmının öldürülmesinden sonra da istemezük feryatları ayyuka çıkmış, nihayet ülema ile kaymakam paşa Enderunu Hümayuna girip Dördüncü Mustafa'yı tahta çıkarmışlar, Sultan Üçüncü Selim gibi bir Padişahın hal'ine âlet olmuşlardır. Bu esnada Sultan Selim'in Sultan Mustafa'ya vuku bulan tavsiyeleri çok samimî ve çok âlicenabane, tebrik ve muvaffakiyet temennisi şeklindedir.

Fakat bu hâdiseden muğber olanlar, bilhassa Eflâk ve Buğdan'ın muhafazasını ve Türkiye ile alâkasını idameye yardım maksadiyle fevkalâde sefir olarak Napolyon'un İstanbula gönderdiği General Sebastiyan ve bazı rical, cereyan eden bu hâdiseyi Rusçukta Alemdar Mustafa Paşaya anlatmışlardır. Bu hamiyetli kumandan da ordusiyle İstanbula gelmiş, tebdili saltanat vakasının âmili sayılan Kabakçı Mustafayı Kavakta Ali Ağa namında biri vasıtasiyle tepelettirdikten ve vaziyete hâkim olduktan sonra Sultan Selimin iclâsına teşebbüs etmiş ise de bu bedbaht mahlû hükümdar, Sultan Mustafa'nın emriyle o sırada boğdurulmuş bulunduğundan saltanatın yegâne vârisi kalan İkinci Mahmud tahta çıkarılmıştır. (1808).

Sultan Selim hakkında kaydettiğim malûmattan da anlaşılacağı üzere cereyan eden son vaka bazı ülemanın ihtirasına ve Yeniçerilerin Nizam-ı

Cedid aleyhtarlığı ile yeni bir harbe girmek korkusuna dayanmaktadır!.. O kadar yersiz ve sebebsizdir!.. Ve bu yüzden Sultan Selimin teceddüd hamleleri de akamete uğramıştır.

On sekizinci asırda devam eren ülema tezvirleri ve Yeniçeri kıyamları on dokuzuncu asırda Osmanlı İmparatorluğunun daha şiddetli gerilemesini ve diğer asırlara nazaran daha korkunç bir hal almasını mucib olmuştur. Devletin uçurumdan kurtarılması yolunda yapılan ıslahat hareketleri, taassub ve cehalet yüzünden, ümid edilen neticeyi vermemiştir.

Artık içten isyanlar, dıştan büyük Avrupa devletlerinin saldırışlariyle vatan toprakları İmparatorluktan ayrılmağa başlamıştır. (1830) da Yunanistan; (1866) da Romanya; (1878) de Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ hükûmetleri kurulmuş, (1830) da Cezayiri (1881) de Tunusu Fransa almış; (1878) de Avusturya Bosna - Hersek'i; İngiltere de (1878) de Kıbrıs'ı ve (1882) de Mısır'ı kabullenmiştir.

İşte bu faaliyetin tesiriyle Osmanlılarda ciddî ıslahat teşebbüsleri önem kazanmış, ileride sırasiyle tafsil edilecek şekilde gizli cemiyetler kurulmuş, Meşrutiyet ve Hürriyet vâdisinde teşebbüslere ehemmiyet verilmiş ve fedakârlıklara tevessül edilmiştir.

Buna binaendir ki, bu kitaba Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâb Hareketleri ismi verilmiştir.

Sultan Mahmut devri

(1784) de doğan İkinci Mahmud yirmi dört yaşında (1808) de Padişah olmuştu. Kendisi ağabeyisi Üçüncü Selim gibi ıslahatçı bir karaktere sahipti. Yeni Padişah, Alemdar Mustafa Paşayı, Anadolu ve Rumeli ayanını, vezirlerini, kazaskerlerini İstanbul'a dâvet etmiş, büyük bir toplantı akdedilmiştir. Bu toplantıda, Yeniçeriler, askerlik, vergi ve hükûmet salâhiyetleri hakkında bazı kararlar alınmıştır. Fakat, bu kararlar, Sultan Mahmud'un, salâhiyetleine tecavüz telâkki edildiği için, hoşa gitmemişti.

Ruscuk yâranı,İstanbul'da sefahate başladıklarından halkda yeni bir kıyam âmareleri baş göstermiş ve nihayet Alemdar Mustafa Paşanın Babıâlide, Sadaret Dairesinde tesis ettiği ikametgâh, Yeniçeriler tarafından, Sadaretinden üç ay sonra, muhasara edilmiştir.

Alemdar, evvelâ yanında bulunan (56) cariyenin birer örtü ile dışarı çıkarılmasını istemiş ve sonra teslim olacağını vaad eylemiştir. Bunu teminden ve nezdine dâvet ettiği (42) nci bölük odabaşısını bir kurşunla öldürdükten sonra, muhasaranın üçüncü günü, barut mahzenini ateşlemiş ve (500) Yeniçeriyi ölüme mahkûm ve bu suretle kendisi de intihar etmiştir.

Maamafih bütün bu isyan ve kıyamlara rağmen Sultan Mahmud, teceddüd fikirlerinden sarfı nazar etmiş değildi. Lâkin 1812 de Bükreş Muahedesinin akdedilmesine rağmen Ruslar Balkanlarda yeniden isyan çıkarmak için her çareye başvuruyorlar ve Türkiyede ıslahat icrasına mâni olmak imkânlarını araştırıyorladı. Memleketin dahilî işlerine bu kadar müdahale, inzibattan mahrum olan Yeniçerilerin yeni usulde talimlere yanaşmak istememeleri ve hükûmetin elinde istinad edilecek diğer bir kuvvetin bulunmaması sebep oluyordu.

Bu gayri tabiî ahval, halkıye'se duçar ettiği gibi sanata ve musikiye bağlı bulunan Sultan Mahmud'u da son derece müteessir eyliyordu. Buna binaen cezrî bir hareket ittihazı Padişahta ve devlet ricalinde fikri sabit haline gelmişti. Nihayet 1826 da Yeniçeriliğin lâğvına karar verilmiş, Sadrıâzam Selim Paşanın cüret ve cesareti ve Serasker Ağa Hüseyin Paşanın himmeti ile Topçu Karacehennem İbrahim Ağa tarafından Yeniçeri kışlası topa tutulmak suretiyle dört, beş asırlık bir hayatı olan bu azametli ocak ortadan kaldırılmış ve tarihe karışmıştır. Bu harekete (Vak'a-i Hayriye) adı verilir.

Vaktiyle Kabakçı Mustafa isyanında toplanan (500) kişi Büyükdereden hareket etmişler ve İstanbul'a muvasalâtlarında (2.000) e baliğ olarak At Meydanına gelmişlerdi. Sonra, Sultanahmed Meydanından saraya gönderdikleri bir liste ile (11) ıslahatçının kendilerine teslimini istemişler ve âsiler bu zevatı parçalamışlardı. Bundan sonra, ihtiyatî bir tedbir olmak üzere, dağılmışlar, daha fazla iddiaya yeltenmekten sarfı nazar etmişlerdi. Bu olaylar, tamamen irticaî bir isyandan başka bir şey değildi. Bütün dünya tekâmüle giderken, bizimkiler eskiye dönüyorlar, Nizam-ı Cedid'i ifna ve bozuk bir hal alan Yeniçeriliği idame etmek temayülü gösteriyorlardı!..

Hattâ Boğaz Nâzırlığına tâyin edilen ve bu münasebetle Kavakta ikamet eden Patrona, idare işlerine tamamen hâkim bir tavırla kıymetsiz bir takım eşhasın üyksek mevkilere geçmesine âmil olmuştu. Nitekim, bir Rum kasabı, Eflâk Voyvodası bile tâyin ettirmişti. Fakat, sonunda Ruscuk yaranı Kavakta bu küstahın cezasını vermiştir.

Fakat adedleri arttıkça karakterleri bozulan Yeniçeri Ocağının ilgası, artık İmparatorluğun bakası bakımından bir zaruret halini almıştı. Bu fikirde olanlara, Sultan Mahmud riyaset ediyordu. Çünkü, Sultan İkinci Mahmud, Dördüncü Mustafa'yı katlettirmek suretiyle ancak tahtta kalabilmişti. Yeniçeri Ocağını kaldırmadıkça memlekette ıslahat yapmak imkânı olmadığını çok iyi takdir ediyor ve bu hususta fırsat bekliyordu. Bu da geçikmemişti. (1821 — 1825) Mora'da patlak veren isyan, koca İmparatorluk orduları tarafından bir türlü bastırılamamıştı. Hâlbuki, Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın gönderdiği mahdtmu İbrahim Paşa idaresindeki kuvetler bu ârızayı dört haftada bertaraf etmişler ve Mora'da sükûneti iadeye muvaffak olmuşlardı. Bu hâdise üzerine Yeniçerilerin ne kadar işe yaramaz bir duruma düştüklerini hükûmet ricali ve halk daha iyi takdir etmeğe başlamıştı. Bunu fırsat bilen Sultan Mahmud da, evvelce Yeniçeri isyanlarında onlara tarafdarlık edenlerden bazılarını para ve bazılarını nasihat ve vaad ile veya tehdid ve zorla kendi tarafına kazanmış ve gizli akdolunan bir divanda Ağa Hüseyin Paşa; **«Zorbaları idamla işe başlayalım»** teklifi kabul edilmişti. Bu kararı tatbik için teşkil edilen kıtaata, Mısırdan celbedilen Davud Ağa muallim tâyin olunmuştu. Bundan kuşkulanan Yeniçeriler, isyana yeltenmişlerdir. Bu vesile ile tedipleri cihetine gidilmiştir.

Yeniçeriliğin İlgası Şekli:

1826 Yılında vukubulan son bir yeniçeri isyanında Sultanahmet Camiî karargâh vazifesi görmüştü.

Bu Yeniçeri isyanına karşı İkinci Sultan Mahmud ve ülema, milleti Sancak-ı Şerif altına dâvete karar vermişlerdir. Padişah Hırkai Şerif odasından çıkardığı Sancak-ı Şerif'i Sadrıâzam ve Şeyhülislâma teslim etmiştir.

Yeniçeriler, yoldaşlarını isyan alâmeti olan kazanlarının yanına çağı-

rırken münadiler de İstanbul sokaklarında müslüman olanlar Sancak-ı Şerif altına gelsin diye nida ediyordu. Bu sırada Ahıskalı Ahmed Efendi Bab-ı Hümayun önünde bir dua okumuş ve Sancak-ı Şerif tekbir sesleriyle Sultan ahmed Camiine getirilerek minbere konmuştur.

Âsiler Sancak-ı Şerif'i zaptetmek istedikleri bir sırada Boğaz Muhafızı Hüseyin ve İzzet Paşaların maiyetindeki askerler mütecavizlere taarruza geçmiş ve elde edilenleri öldürmüştür. Fakat Yeniçeriliğin ilgası keyfiyeti bir türlü karara raptolunamıyodu. Bu keşmekeş bir hafta devam etmiş; nihayet Reisülküttab Seyda Efendinin bir nutku meseleyi kat'î bir şekle isâl ve tereddüt edenleri de ikna ve lâğv fikrine irca eylemiştir.

Yeniçerilerin bu âkıbeti üzerine Keçeci zade İzzet Molla şu kıt'ayı söylemiştir :

Tecemmü edüp meydan-ı lâhme
İdüp küfran-ı nimet niçe bağı
Koyup kaldırmadan ikide birde
Kazan devrilip söndürdü ocağı

Yeniçeri Teşkilâtı

Yeniçeriliğin ilgasından bahsererken bir nebze ihdası şeklini de nazar-ı dikkate almağı ve aşağıdaki malûmatın kaydını muvafık buluyorum.

Osmanlı hükûmetinin ilk teşekkülünde, bahusus hükûmet mıntakası büyüdüğü ve idare tarzı intizama girdiği sıralarda muntazam asker ihtiyacını birinci defa Çenderli «Kara Halil» düşünmüştür (1361).

O tarihte Osmanlı tâbiiyetine giren Hıristiyanların hukuk ve vezaifçe müslümanlardan farkı olmıyacağı tabiî telâkki edildiğinden evvelâ «Devşirme Kanunu» ihdas edilmiş ve bin kişilik daimî bir kıt'a kurulmuştur.

Orhan Gazi bu teşkilâtı vücude getirdikten sonra hayir duasını istihsal için «Hacı Bektaş Veli» nin ziyaretine gitmiş ve bu teşekküle onun tasvibiyle «Yeniçeri» adı verilmiştir. Yeniçeri Kanunu Esasîsi (14) maddeyi ihtiva etmektedir.

Madde 1 — Kumandan ve zabitleri üseradan bile olsa yine inkıyad yani ulülemre itaat;

2 — Cümlesinin bir vücud gibi müttefik ve müttahid olması;

3 — Debdebe ve tantana gibi hakikaten askerlik ve mertliğe yakışmıyan şeylerin adem-i istimali, yani sadeliğin ihtiyarı;

4 — Tâat v ibadat-ı ilâhiye hakkında Hacı Bektaş Veli'nin kendulerine emrü tenbih eylediği suretten inhiraf etmemeleri, yani feraiz-i islâmiyeyi ifa eylemeleri;

5 — Yeniçeriliğe devşirme usuliyle haraçgüzar olan tavaifin yalnız Ermeni, Bulgar, Boşnak ve Arnavut cinslerinden alınanlar ve üseradan toplananlardan başkasının kabul olunmaması ve bu surette dahi acemî oğlanlığında müddet-i kâfiye istihdam edilmiş olması;

6 — Katil ve idam maddelerinin esbab ve suret-i mahsusaya inhisarı;
7 — Ocakta terf-i rütbenin kıdem sırasiyle icrası;
8 — Yeniçerilerin kendi zabitanından başkasiyle tedib ve tekdir olunamaması;
9 — Alil olanlarının icrayi tekaüdü;
10 — Sakal salıvermemeleri;
11 — Teehhül edememeleri;
12 — Kışlalarından ayrılmamaları;
13 — Başka bir sanatla meşgul olmamaları;
14 — Talim ve taallüm ile vakit geçirmeleri.

Bu kanun ve nizamlar sonraları bozulmuş ve Üçüncü Murad devrinde rüşvet mukabilinde Yeniçeri kaydü kabulü başgöstermiş bulunduğundan ocak tefessüh etmiş ve yukarıda işaret edildiği veçhile ilgasına mecburiyet hâsıl olmuştur.

Askerî Islahat

Yeniçeriliğin ilgası üzerine sonradan Sekban adı verilen (Asakiri Mansure-i Muhammediye) isimli bir teşkilât vücude getirilmiştir.

Ne yazık ki, bu islahat hamlesi gene Rusların tecavüzlerine vesile vermiş ve Edirneye giren bu müstevlilerle 1829 da bizzarure Edirne Muahedesinin akdine mecburiyet görülmüştür.

İstitrad kabilinden şunu da ilâve edeyim ki, bu muahede Türklük için çok zararlı âkıbetler hazırlamıştı. Neticede 1807 tarihinde muhtariyete kavuşan Sırbistan hudutları genişlemiş, Eflâk ve Buğdana - Romanya - imtiyaz verilmiş ve Yunanistan istiklâl kazanmıştır. (1).

Esasen 1711 tarihinde zuhur eden Prut harbinden beri Pan İslâvizm politikası takib eden Ruslar, her fırsatta Türklere taarruz ve tecavüzde bulunmağı itiyad edinmişler ve Deli Petro'nun vasiyetnamesini tatbika koyulmuşlardı.

(1834) senesine kadar Türkiye Avrupa memleketlerinin hiç birinde sefir bulundurmuyor ve günden güne genişliyen medeniyetten uzaklaşıyordu. Bu suretle Osmanlı hükûmeti hukuku düvel kairelerinin haricinde bir mevcudiyet olarak kalmıştı.

Bundan dolayı Avrupalılar, kuvvetimizden tamamen emin olmadıkça

---

(1) Edirne Muahedesinin dokuzuncu maddesi mucibince Osmanlı devleti Rusyaya harb tazminatı vermeği kabul etmişti. Muahedeye merbut tazminata dair tanzim edilen senedin üçüncü maddesinde miktar, on milyon lira olarak kabul edilmişti. Bunun üzerine İkinci Sultan Mahmud tarafından Rusyaya Prens Sabahaddin Beyin büyük babası Kaptan-ı Derya Damad Halil Paşa gönderilmiştir. Damad Paşanın Çar Nikola üzerinde husule getirdiği tesir neticesi Petersburg'da yeniden bir şartname tanzim edilmiş ve tazminat miktarı sekiz milyona indirilmiş ve daha bazı müsamahakârlıklara muvaffakiyet hâsıl olmuştur. Halil Paşa, Sultan Mahmuda verdiği raporda, biz Avrupalı olamazsak mahvımız muhakkaktır, diyordu.

tarafımızdan vaki olacak talebleri kabul etmez, hâlimizde bir eseri zaaf hissederlerse gayri lâyik muamelelerde bulunmaktan çekinmezlerdi.

Bizler, vaktiyle kendi kuvvet ve satvetimizden o kadar mağrur idik ki, en kıymetli sadrıâzamlarımızdan Köprülü Ahmed Fazıl Paşa, ziyaretine gelen ve fakat hediye takdimini unutmuş bulunan Fransa sefiri hakkında, «çıfıt» tâbiri kullanmış ve kendisini başağasına tokatlattırmıştı.

Fakat ihtiyaç ve zaruretler, son zamanlarda ricalimizde biraz siyasî terbiye uyandırmış, haricî hükûmet muamelâtı yavaş yavaş daha salim bir tarika isal edilebilmiştir. Hattâ etrafımızda beliren günâ-gün muhtelif ihtiraslardan ibret alarak Garb devletlerinde rekabet uyandırmak suretiyle İmparatorluğun istiklâli bir müddet daha muhafaza edilebilmiştir.

Türkiyede, ilk defa siyasî bir meslek tesis eden ve bu yolda bir iki halef bırakan Mustafa Reşid Paşa olmuştur, denebilir.

Filvaki, Sultan İkinci Mahmud'un başladığı ve milleti ihya emeli güttüğü inkılâb - Vakayı Hayriye - çok mühim bir hamledir. Lâkin, bu hareket, Garb medeniyetinin memlekette tatbikini tamamen ihya edememişti. Bununla beraber (1802) senesi Haziranının yirmi altıncı günü (33) bin yeniçeri katil ve mevcut derebeyleri de inkiyada mecbur edilmişti.

Ne çare ki, talihsiz padişah haricî tecavüzlerden maada dahilde muhafazakâr Pertev Paşa ile Radikal bir meslek takib eden Hüsrev Paşa arasında müterediddid kalmıştır. Bu itibarladır ki, Mustafa Reşit Paşa iktidara gelinceye kadar memlekette kültürel ve iktisadî bir varlık yaratmak mümkün olamamıştır. Aynı zamanda ve en mühimi malî itibar temin edilememiştir. Buna binaen İkinci Sultan Mahmud'un (31) senelik hükümdarlık devri, dahilî ihtilâller ve haricî mağlûbiyetlerle geçmiştir. Belki muhit müsait olsaydı Sultan Mahmud'un tekâmül sahasında daha da büyük işler görmesi muhakkaktı. Fakat taassub ve cehâlet buna meydan vermemiştir.

Halbuki Bükreş Muahedesiyle Besarabya'yı alan ve İran'la yaptığı Gülistan Anlaşmasiyle de Kafkasya'ya sahib olan Rusların gayesi İstanbula yerleşmek ve Boğazlara hâkim olmaktı. Bu emele tebeandır ki, Napolyon'un sukûtundan sonra Avusturya, İngiltere, Rusya ve Prusya devletleri murahhaslarından müteşekkil Viyana Kongresinde münakid (İttifak-ı Mukaddes - La sainte alliance) münasebetiyle münteşir 26 Eylül 1815 tarihli bir beyannameye «Millet-i İseviye - Nation chretenne» tâbirinin konmasını Rus Çarı Birinci Aleksandr istemiş ve Osmanlı devletini Avrupa hükûmetleri zümresinden hariç bırakdırmıştır. Çarın bu hareketi diğer Rus hükümdarları gibi kendisinin de Türkiyeye karşı hüsnüniyet beslemediğini gösteren alâmetlerdendi.

Yunanlılar

1815 Viyana Kongresinde Rusya'yı temsil eden Korfu'lu Kapodistriya Rusya'da teşekkül eden «Etniki Eteria» Yunan ihtilâl cemiyetinin en mü-

him hâmilerinren ve Çar'ın mutemedlerinden biri idi. Sırb ihtilâlcisi Kara Yorgi'yi General rütbesiyle Sırbistana gönderen, 1804 tarihinde, bazı imtiyazlara mazhar olan Sırbistanın (1817) senesinde Prens ünvanı almasına âmil bulunan, hattâ ihtilâl teşekkülünü Rusyada himaye eden bu Çar «Aleksandır» olmuştur. Nitekim 1821 tarihinde Mora isyanını alevlendiren İpsilanti Biraderler de bu Çar'ın yaveri bulunuyorlardı.

Bu münasebetle Yunanîstanın mazisi hakkında biraz tafsilât vermeği faydalı buluyorum.

Eski çağda, bugünkü Yunanistanla Anadolunun Batı kıyılarına, Makedonyaya ve Ege Denizinde bulunan irili ufaklı Adalara Ege mıntakası denilirdi.

Bu bölgede oturan insanlar, Ön Asya yolu ile bu mıntakaya gelip yerleşmişlerdi. Bu havzada, Girid Adasında (Minos Medeniyeti), Yunanistanın Güneyinde bulunan Morada ise (Plopones - Aka Medeniyeti) çok ehemmiyet kazanmıştı. Bu bölüme (Miken) medeniyeti de denmektedir.

Girid Medeniyetinin en parlak devri Milâddan önceki (1400 - 2000) seneleri arasındaki zamana tesadüf eder.

(Miken) krallığının şa'şaalı zamanı Milâddan evvelki (1,200 - 1,400) tarihleridir. Bu Akalılar bütün Mora mıntakasını istilâdan sonra Çanakkale Boğazının ağzındaki (Truva) ya saldırmışlar ve bu mıntakayı zapt ve tahrib etmişlerdir. Fakat, Milâddan (1,200) sene evvel Miken krallığı Kuzeyden gelen (Dur) ların istilâsına uğramış ve halk kısmen İzmir havalisine hicret etmiş (Efes), (Milet - Milâs) gibi yeni şehirler kurmuşlardır.

Bu istilâlardan sonra yerlerinde kalan (Akalı) larla (Dur) lar birbirlerine karışmışlardır. Milâddan sekiz yüz yıl evvel de bu mıntakada şehir devletleri vücud bulmuş, (Atina) ve (İsparta) hükûmetleri kurulmuştur. Bilhassa (Atina) eski çağın kültür merkezi olmuştur.

Profesör (Öjen Pitard) ın ifadesine göre Akdenizin bütün Cilâlı Devrini süsleyen eserleri, Orta Asya'dan, anayurttan gelen ve tabiat hâdiseleri zoriyle oradan ayrılmağa mecbur olan Türklerin getirdiği eserlere benzemektedir. Çünkü Girid'de, Truva'da bulunan en eski Cilâlı Devir eserleriyle Bahri Hazer'in şarkındaki Türk illerinde elde edilenler arasında tesbit edilen benzerlik, Akdeniz medeniyetinin olduğu kadar onu başaran insanların menşeini de göstermeğe yaramaktadır. Binaenaleyh Anadolu'nun Garb kıyılarında, Yunan Yarımadasında yükselmiş medeniyeti, Anadolu'nun içindeki, Mezopotamya'daki ve Orta Asya'daki kadim medeniyetlerden ayrı mütalea etmek kaabil değildir.

Bu malûmata göre kadim Yunan medeniyetinin aslı, Orta Asya yaylalarından tabiat hâdiseleri dolayısiyle ayrılan, Mezopotamya'ya ve Mısır'a hicret eden Türklerin yahut oralardan Girid ve Atina havalisine gelen mu-

hacırların eseri bulunduğudur. Bu ifadeyi ilmî bir mehaz telâkki edecek olursak bugünkü medeniyetin ilk menşei Türk anavatanı olan Orta Asya yaylaları ve âmili de oradan aktar-ı cihana dağılan Türkler olduğunu kabulde zaruret vardır. (Hanbalik - Pekin) şehrini kuran «Kubilây», Çinde medeniyetin ihya ve inkişafına hizmet ettiği gibi Hind ve diğer mıntakalarda da bu gibi şahsiyetlerin hizmeti sebkat eylemiştir.

Eski Yunanlıların İlyada ve Odisiya isimli manzum iki meşhur eseri vardır. İlyada Çanakkale civarındaki Truva'nın (aka) larca muhasarası dolayısiyle «Homer» tarafından söylenmiş şiirlerdir.

(aka) larla Truvalılar arasında patlak veren harb on sene kadar sürmüş, İsparta hükümdarı «Ağamemnun» un hileli bir hareketiyle şehir zapt ve kâmilen tahribedilmiştir.

(Odisiya) Truva'nın fethinden sonra memleketine dönen hükümdarlardan Olis'in denizde duçar olduğu felâket ve zevcesi Pineloji'nin kocasına karşı gösterdiği sadakat ve fedakârlığı tezkâr mahiyetinde söylenmiştir.

Bu iki eserin nâzımı «Homer» tesmiye edilen «Omiros»tur.

Tarihten evvelki devreye ait bu izahattan sonra bahsi Yunanistan menşeine intikal ettiriyorum. Milâdı İsa'dan yirmi asır kadar evvel Mısır ve Fenike'den gelen bir takım muhacirlerin yardımiyle Yunanistanda (Grek) milleti teessüs etmişti. (Helen) denilen kavm bundan teşaüb eylemiştir.

Sonraları İran hükümdarı meşhur (Dârâ) Yunanistanı işgale teşebbüs etmiş ise de Yunanlılar Maraton sahrasında İran ordusunu perişan etmişlerdir. Daha sonraları yine İranlılarla bir takım harbler cereyan eylemiştir.

Bilâhare Makedonyalı Filip'in istilâsına uğrayan Yunanistan, Filip'in oğlu İskender zamanında tamamen Makedonya idaresine tâbi kalmıştır. Milâdı İsa'da bir buçuk asır evvel Roma idaresine giren bu memleket, Milâddan dört asır sonraya kadar bunlara tâbi olmuştur. Bu dördüncü asır nihayetinde Yunanistan tamamen İstanbulda teessüs eden Şarkî Roma İmparatorluğuna intikal eylemiştir.

Fakat Roma istilâsından sonra Yunanistana muhtelif milletler yerleşmişti. Bunlar nezdinde Grek lisanı yayılmış ve bu suretle zahir halde Yunan nüfusu ve kültür tesiri artmış, husule gelen bu tebeddüller neticesinde, Bizans İmparatorluğunun lisanı da iki asır sonunda Grekçe olmuştur.

Daha açık bir ifade ile Sokrat, Aristo, Eflâtun gibi eski Yuan Feylesof ve âlimlerinin cazibesine tutulan birçokları Bizansa yerleşmiş ve bu suretle Grek lisanı yayılmış ve resmî lisan mahiyetini iktisab eylemiştir.

Osmanlı hükûmeti teessüs edince Anadolu'nun bazı kısımları fethedilmiş ve Marmara sahilleri de zapt ve teshir olunmuştu.

Hattâ Yıldırım Beyazıd Nigbolu zaferinden sonra İstanbul surlarına kadar gelmiş ve Anadoluhisarını inşa etmiştir.

Müteaddid defalar Hülefayi Emeviye ve Abbasiye zamanlarında muhasara edilen İstanbul, Osmanlılar zamanında ilk defa Beyazıd devrinde muhasaraya uğramış, nihayet Fatih Sultan Mehmed tarafından zaptedilmiştir. Bilâhare Ege mıntakası Devlet'i Osmaniye tarafından işgal edilmekle beraber Ortodoksluğa kat'iyyen müdahale edilmemiş ve papaslara kendi dindaşlarını idare etmeleri hakkı verilmişti. Yalnız vergi vermekle mükellef olan bu tebeaların nüfus kayıtları bile Patrikhanelerde tutuluyordu.

Mora ihtilâli çıktığı vakit 30 Kânunusani 1836 tarihinde Londra'da toplanan konferans, Yunanistan istiklâlini hiç mevzuu bahsetmeden bazı imtiyazlar verilmesini düşünürken İngiltere Hariciye Nazırı Lord «Aberdin» birden bire istiklâl meselesini ortaya atmış ve bu fikir diğer devletlerce de kabul edilmiştir.

Bu istiklâl işinde Kapodistirya ile Çar «Aleksandr» ehemmiyet kesbetmişler ve büyük rol oynamışlardır.

Bence Yunan istiklâl harekâtına en büyük âmil, umumî menfaati çiğneyerek şahsî ihtiras uğruna Tepedelenli vakasını ihdas eden, Tsalya ve Mora'da sakin Rumlara hareket serbestisi tmin eyleyen «Hâlet» Efendi olmuştur.

Bir de Avrupalıların fazla ilgi göstermelerine Patrik Grigoriyüs Efendinin Fener Patikhanesi kapısında asılması zikredilebilir. Bununla beraber Rumlara aşılanan Millî duyguların bu meselede büyük rol oynadığı ve hükûmetimizin izhar ettiği za'fın onları tahrik eylediği de gayri kabili inkârdır.

Yukarıda kaydettiğim eski devre ait izahat, tarihî hâdisatın bir cereyan şekli olmakla beraber oldukça calib-i dikkattir. Bu hususta biraz daha tafsilât vermeği faydalı buluyorum.

Farmasonluğun bir şubesi olan Karbonari Cemiyeti Napolyon'un İtalyayı istilâsı münasebetiyle kurulmuş siyasî ve gizli bir teşkilâttır. Napoli Kralı Ferdinand, bu teşekkülden istifade etmiş ve Fransızların İalya'dan uzaklaşmasını temine çalışmıştır. (1830) dan sonra genç İtalyanlar, genç Almanlar gibi milliyetçi diğer birlikler de bu teşekküllerden faydalanmışlardır. Hattâ Yunan, Bulgar ve Ermeniler de bundan örnek almışlardı. Birinci Mora isyanı (1770) de patlak vemiş ve akamete uğramıştı. Sonraları bu Karbonari teşekkülünden ilham alarak ehemmiyetli surette ilk defa istiklâl harekâtına girişen Yunanlılar olmuştur. Bu hususta Boğaziçinde Tarabya'da oturan ve ecnebi sefaretleriyle temas tesis eden Rumlar, büyük faaliyetler göstermişlerdir. Bu vadideki ilk resmî teşekkül (Etniki Eteriya-Millî Cemiyet) i (1814) tarihinde (Emanuel Ksantos, Nikolaos ve Anastasyüs) taraflarından Odesa'da kurulmuştu. Avrupanın mânevi ve Rusya'nın fiilî himayesine mazhar olan bu cemiyetin riyasetini Çar Aleksandr'ın yaverlerinden İpsilânti (1) deruhte eylemiştir.

Cemiyetin programı (1820) tarihinde Romanya'nın İsmailiye kasabasında tesbit edilmiş ve birçok denemelerden sonra ilk fiilî hareket, 1821 senesi martında Morada, Kalamata beldesinde kurdukları Millî Meclisle başlamıştır. Riyaseti Mavro «Mihali» deruhte eylemişti. İkinci Mahmud devrinde başlayan bu isyanı Mısır Valisi Mehmed Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa bastırmış ise de Rusya, İngiltere ve Fransa'nın birlikte hazırladıkları Navarin baskını üzerine Osmanlı devleti Rusyaya harb ilân etmek mecburiyetinde kalmış ve neticede hükûmetimiz yukarıda bahsi geçen Edirne Muahedesini imzaya zorlanmıştır. Bu suretle 1829 tarihinde muhtar bir Prenslik olarak kabul dilen Yuaanistan, bir sene sonra müstakil bir mükûmet oluvermiştir.

Çar Aleksandr'm Türkiye hakkında takibettiği siyaset vâzıhan görülmektedir. Biraz evvel bahsi geçen ve Edirne Muahedesini intaç eden taarruz hareketi de Rus emellerinin tatbik sahasına konmuş diğer bir nümunesi demekti. (1842) tarihinde Yunanistanda kanunu esasi kabul edilmiştir.

Çar Aleksandr'ı Türkiyeye karşı bu düşmanca siyaseti takibe sevkeden tarihî sebepler ve saikler arasında hiç şüphe yok ki, maziye ait bir takım duygular da mühimce bir rol oynuyordu. Bunları kısaca şöyle hülâsa edebiliriz: Orta Asya'da «Türk - Mogol» İmparatorluğu kurulduktan sonra Moskova - Kiyef mıntakası Cengiz Han tarafından büyük oğlu Cuci'ye verilmişti. Cuci'nin vefatında oğullarına intikal eden bu devlete «Altın Ordu» ismi veriliyordu. Burada sâkin Türk ve Mogollar Özbek Han zaamnında İslâmiyeti kabul etmişlerdi. Bu devlet Rusları baskı altında tutar ve onlardan vergi alırdı. Lâkin Altın Ordu devleti, 1395 de Timurlenk'e karşı giriştiği mücadelede mağlûbolunca zayıf düşmüş, ileriki sayfalarda tafsil edileceği veçhile Kazan ve Kırım Hanlıklarına ayrılmıştır. Bu teşekküller sonraları hanedan arasındaki rekabetlerden infisah eylemişti. Hattâ Kazan Hanlığı egemenliklerini kazanan Rusların hâkimiyeti altına girmiş, Kırım Hanlığı da Osmanlılara tâbi olmuştur.

İşte Ruslar bir devlet şekline girmeğe başlarken Türk ve Mogollardan mürekkep olan bir İslâm devletiyle karşılaşmışlar ve münazaaya girişmişlerdir. Demek oluyor ki, Rus kütlesinin ilk hasım saydığı millet, Türk Mogol ve Tatarlar olmuştur. Ruslarla bunlar arasında mevcud din ayrılığı aradaki ihtilâfı bir kat daha arttırmış ve belki de en mühim husumet sebebini teşkil etmiştir.

Bu itibarla Osmanlılar Kırımı topraklarına ilhak ettikten sonra Karadeniz şimalinde veya Buğdan, Eflâk ve Lehistan çevrelerinde Ruslarla temasa girdikleri vakit, bu kavmin ruhunda iz taşıyan Türk ve Tatar hınç ve husumeti bu defa Osmanlılara teveccüh eylemiş, eski kinleri tazeliyen bu

(1) Rum ihtilâlini idare eden İpsilântiye ait Tarabya'daki büyük bir yalı, Üçüncü Selim tarafından mülkiyeti izale suretiyle ve sefaret yapılmak üzere o tarihte Fransızlara hediye edilmiştir.

vaziyet, Ruslar için başlı başına bir ihtiras kaynağı olmuştu. Buna mukabil Osmanlılarda artık millî heyecan durmuş, ve inhitat başgöstermişti. Bu hal, istilâ bakımından, Rusları teşçi eyliyordu. Ayni zamanda onlarca Türkiye, inkişaflarına ve Akdenize inmelerine bir mâni teşkil ediyordu.

İşte bunlar ve bunlara mümasil diğer bazı âmillerle Ruslar Türklere karşı daima hasmane harekette bulunmuşlar ve İkinci Katerina'dan beri on beş, yirmi senede bir, istilâ maksadiyle, Türkiyeye saldırmağı vazife edinmişlerdir. Bu meyanda Edirne Muahedesinin akdini intaç eden harb de Türkiye tarafından herhangi bir tahrik neticesi değil, öteden beri takib edilen Rus siyasetinin devamı idi.

Mısır meselesi:

Edirne Muahedesinin akdiyle haricî engelin muvakkaten bertaraf edilmesi üzerine ıslâhat teşebbüslerine vüsat verildiği sırada bu defa da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Suriyeyi işgalden sonra Kütahya'ya kadar ilerlemiştir.

Bu vaziyetten nevmidiye düşen Sultan Mahmud Rusların yardım teklifini kabulde muztar kalmış ve 1833 de Hünkâriskelesi Muahedesini akd ve İstanbula imdad gönderilmesine muvafakat göstermiştir. Bu münasebetle bir miktar Rus askeri İstanbula gelmiş ve Beykoz'a yerleşmiştir.

Tedafüî ittifak adını taşıyan bu anlaşma altı maddeliktir. Bu muahedeye merbut diğer bir maddei hafiye ile de Osmanlı Devleti Akdeniz Boğazını - Çanakkale - ecnebi harb gemilerine seddetmeği taahhüd eylemektedir.

Bu muahedenin akdi ise Avusturya, İngiltere ve Fransızları alâkalandırmış, ileride görüleceği veçhile, bu hükmetler müdahaleye lüzum görmüşlerdir. Esasen Hünkâriskelesi Muahedesinin Mehmed Ali Paşa meselesinde mühim bir faydası da görülmemiş ve Mısır ordusu 1839 da Nizip'de Osmanlı ordusunu mağlûp etmişti. Bu acı mağlûbiyet Sultan Mahmud'u üzmüş ve ölümüne sebeb olmuştur.

Sultan Mahmud'dan evvel teşebbüs edilen ıslahatta en ziyade Yeniçeri ve ordu işlerine önem verilmiş, idare mekanizmasında büyük değişiklikler yapılmak imkânı bulunmamıştı. Halbuki Sultan Mahmud devrinde ordu işlerinden maada idarî ve içtimaî birçok yenilikler ihdas edilmiş, 1825 de ilk tahsil mecburiyeti ilân olunduğu gibi, 1827 de Tıbbiye ve 1835 de Harbiye mektebi açılmıştır. Hattâ Avrupaya 150 kadar talebe de gönderilmişti.

Reisülküttablığın Hariciye Nezaretine, Sadaret kethüdalığının Dahiliye Nezaretine, Defterdarlığın Maliye Nezaretine tahvilleri bu devirde ve Mehmed Emin Rauf Paşa sadareti zamanında vuku bulmuştur. Kavuk yerine fes giyilmesi de Sultan Mahmud icraatındandır.

İkinci Sultan Mahmud, halkın galeyanına sebeb olan Üçüncü Selimin kurduğu **«Nizam-ı Cedîd»** isimli askerî teşekküle **(Asakir-i Mansure-i Muhammediye)** adını vermişti.

Halk eğitimine yardım maksadiyle 1831 tarihinde «Takvim-i Vakayi» gazetesini neşrettirmiştir.

(1839) da ölen İkinci Sultan Mahmud devrini kaparken yukarıda bahsi geçen Hünkâr iskelesi Muahedesi münasebetiyle Ruslar hakkında biraz tafsilât vermeği de muvafık buluyorum.

RUSLAR

Osmanlıların Ruslarla sıkı teması Kırım Hanlığının idaremize geçmesinden sonra başlar. Daha doğrusu Kırım ve Ukranya dolayısiyle Ruslarla aramızda mücadele başlamış ve uzun müddet devam eylemiştir. Hâlâ da bu kayıddan âzade değiliz. (882) senesinde Rus Prensleri Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Ruslar, Ortodoks hâmiliğini 1774 de elde etmişlerdir.

Bundan iki yüz elli sene kadar evvel Türkiye ile Rusya arasında siyasî hiçbir ilgi yoktu, dense caizdir. On altıncı asır başlarken yeni yeni mevcudiyet hissettiren Ruslar, Ukranya'ya tecavüze yeltenmişlerdi. Bunun temadisi Ukranyalıları Türk dostluğuna sevkeylemiştir.

Bu dostluğu ilk defa kuran (1650) tarihinde Ukrayna Hatmanı olan (Buğdan Hemelinski) dir.

Bu hâdise Sadrıâzam Köprülü Mehmed Paşa zamanına tesadüf etmektedir. O sırada İstanbul'a gelen bir sefaret heyeti Lehistan ve Ruslardan bizar kaldıklarını ve Ukranya'nm Osmanlı himayesine girmeği kabul ettiğini bildirmiştir. Bu teklif hükûmetimizce kabul edilmişse de oradaki hâkimiyetimiz uzun sürmemiştir.

Bizimle alâkası kesilen Ukranya, Moskova'da teessüs eden Çarlık himayesinè katıldıktan sonra Rus hükûmeti kuvvetli ve tehlikeli bir teşekkül halini almıştır.

Her ne kadar (Prut) harbi dolayısiyle Ukranya Rusların esaretinden kurtulmuş ise de artık bu olaylar devamsız olmuş ve kısa bir zamanda Ruslar Ukranya'ya tamamen hâkim kesilmişlerdir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu eski satvet ve şevketini muhafaza eyliyemez bir hale gelmiş ve komşularını himaye edecek kuvetten mahrum bir vaziyete düşmüştü. Bilhassa Ruslara karşı koyamıyacak bir durum hâsıl olmuştu.

Altın Ordu Devleti ve Ruslar:

Halbuki Ruslar dokuzuncu asra kadar kabile halinde yaşıyorlardı. Rusyada ilk defa teşkilât kuran ve (987) de Ortodoksluğu kabul eden Prens Vladmir olmuştur. Ruslar on birinci asırda Ortodoks mezhebini kabul suretiyle İstanbul kilisesiyle dinen müttahid bir memleket haline gelmişler ve müşterek bir İmparatorluk kurmağı düşünmüşlerdir.

Rusların biri Novgrod ve diğeri Kiyef olmak üzere belli başlı iki merkezleri vardı. Bununla beraber daimî bir hükûmet tesisine muvaffak olamı-

yorlardı. Zira her prensin vefatında memleket oğulları beyninde taksim olunuyordu. On üçüncü asırda bu prensliklerin mevcudu yetmiş ikiye baliğ olmuştu.

Bu tarihlerde Asyadan gelen üç yüz bin Türk - Tatar süvarisinden mürekkeb bir ordu, bu ufak hükûmetleri kâmilen mahvetmiş, on üçüncü asırdan on beşinci asra kadar Rus arazisi bu Altın Ordu hükûmetine, merkezi Kazan olan bu büyük Hanlığa tâbi kalmıştır. (1369) da Timur, Altın Orduyu mağlûp edince Prens Dimitri (1380) de, binbir hiyle ve hud'a ile Moskova Prensliğini kurmuş ise de (1381) de Toktamış Han, bu Prensliği ilga etmiştir. O tarihte Rus prensleri iktidara geçecekleri zaman Hanın sarayına giderler, önünde diz çökerler, Prenslik ünvanını Han'dan alırlardı. Han kendilerine bir nâme gönderdiği vakit kıymettar halilar sererler, mektubun kıraetini diz çökerek dinlerlerdi. Nihayet (1395) te Birinci Vasili Altın Ordudan bir Prenslik satın almış, Üçüncü Vasili bugünkü Rus hükûmetinin kurucusu olmuştur.

Artık Moskova prensleri Mogol Hanının hesabına vergi toplamağı deruhte etmek suretiyle memleketin en muktedir hükümdarları sırasına geçmişler, bu vesile ile ve Tatar ordularının muavenetiyle diğer prenslikleri zapta çalışmışlardır.

Nihayet on altıncı asırda Moskova Büyük Prensi, Altın Ordulular arasındaki rekabetlerin yardımiyle, Tatar tahakkümünden kurtulmuş ve Bizans Prensesiyle evli bulunan Dördüncü İvan (1547) de Çar ünvanını almıştır. Bu Çar (1551) tarihinde Streliç namiyle bir asker ocağı teşkil eylemişti. İşte Ruslar böyle müstakil bir hükûmet haline geldikten sonra Slâv Birliği teşebbüsüne geçmişler ve bütün gayelerini bu noktada taksife muvvaf olmuşlardır.

On altıncı asırda Hırvat (Vrançiç ve Dalmad) Slâv dil ve soyculuğunu işledikten sonra Lehli şair (Miyaskovski) (1549 - 1622) de bu yolda şiirler yazmış ve Sırb (Mişel Françel) vefatından bir müddet evvel incili Sırbcaya çevirmiş ve Slâv Birliği adına bu eserini Deli Petro'ya takdim etmiştir. On yedinci asırda, bir Hırvat papası olan (Corc Kırızaniç) «Siyasa» adlı eseriyle Slâvlık propagandasını genişletmiş ve diğer bazı Hırvat yazarları Deli Petro üzerinde bu vadide büyük tesirler yaratmışlardır.

Hattâ 1762 tarihlerinde Aynaroz manastırlarının birinde (Paisy) Pezi isminde bir papas, Sloven lisanında Bulgar milleti Çarı ve Eazzesi tarihini yazmıştır. Ortaya atılan bu eserlerden sonra (1820) de Rusyada kurulan (Slâv Birliği Derneği) Bulgarlarla meşgul olmağa başlamış ve onları ayaklandırmak yolunu tutmuştur.

(1858) tarihinde de Moskovada Slâv müzeleri tesis edilmiş ve bu vesile ile Türklük aleyhine yayınlar intişar eylemiştir.

Bu tafsilâtı verdikten sonra şu ciheti de belirtmek yerinde olur ki Rusyada en önemli ıslahat vücude getiren Deli Petro olmuş ve onun ikmal edemediği bazı ince noktalar Aleksi tarafından başarılmıştır.

Deli Petro etrafına topladığı Almanyalı, Felemenkli, İngiliz ve İsviçreli mütehassısların yardımiyle alelâcele Garp medeniyetini memleketinde tatbika başlamış, hattâ sanat erbabını ve ustaları Rusyaya dâvet ve ithalde mahzur görmemiştir. Zamanında uzun sakallar kesildiği gibi harem dairelerini kaldırmış, çarşaf ve peçeleri yırttırmış ve perdeli nisvan arabalarını tamamen yok ettirmişti. Aynı zamanda her daireye müşavir olmak üzere bir ecnebi mütehassıs yerleştirmişti.

İnkılâp fikirlerine muarız olan oğlunu bile asmaktan çekinmiyen hükümdarın emriyle şehir idareleri muhtariyeti haiz belediye dairelerine bırakılmış, bina ve evlerin nezafetine fevkalâde ehemmiyet verilmiştir.

Katerin zamanında da birçok yenilikler ihdas edilmiş, Streliç askerî ocaklılarının bizim Yeniçeriler gibi itaatsizliğe başlamaları üzerine bu teşkilât lâğvedilmiş ve yerine Dragon alayları kurulmuştur.

Filvaki Katerin devrinde de ıslahat vâdisinde teceddüd hareketlerine ehemmiyet verilmiş, ezcümle kültür ve iktisadî sahada Rusyanın Avrupa medeniyetiyle hemâhenk bir hale gelmesine çalışılmıştır.

İşte bir zamanlar Türk ve Tatarların teşkil ettiği Altın Ordunun tâbii bulunan Ruslar, bir iki şahsiyetin gayretiyle göçebelikten kurtulmuş, kısa bir zamanda muazzam bir kitle haline gelmiş ve bugün medeniyet-i hâzırayı tehdid eder bir kuvvet iktisab eylemiştir. Bu, bizler için ibret alınacak bir keyfiyettir. Zira bu gelişmeden en ziyade mutazarrır olan biz Türkleriz.

Hattâ bugünkü kalkınmanın çok eski bir devre dayanmadığı (1297) Rumî tarihinde «Vakit» gazetesinde tefrika edilen ve bilâhare kitab şeklinde neşrolunan Boğos Efendi isminde bir vatandaşın tercüme ettiği, (Taymis) in Petersburg ve daha sonra Dersaadet muhabirliğini yapan (Makenzi Valas) nam zatın Rusyada bilfiil yaptığı tetkikat ve tahkikata ait münteşir bir eserinden de istidlâl olunmaktadır.

Tercümenin mukaddemesinde, o devir itibariyle şayan-ı hayret bir kayıt bile vardır. «Mülkümüzde maarif-i umumiyenin berveçhi matlûb ilerilememesinden her şeyde meşhud olan kusur ve noksan cümlesinden olarak...» denilmektedir ki (1297) tarihinde sansürün gözünden kaçan bu ifade tarzı, Sultan Abdülhamid'in son devirlerinde yazılması değil, düşünülmesi bile cürüm telâkki edilecek bir zamanda ve bütün kitaplarda duayi Padişahîyi yâd ve tezkâr eylemek itiyad haline girdiği bir devirde sarfedilmiştir. Asıl esrin muharriri Rusyada yirmi beş seneden beri demiryollarının hututu azîmesi ferş ve temdid olunduğundan bahsederken güzergâh tesbiti için alâkadarların mutabakata varamadıklarını gören İmparator Nikola eline bir cetvel alarak bir mevkiden diğerine bir hattı müstakim çizmiş ve asla mülâhaza dermeyanına mahal bırakmıyacak bir sada ile «İşte şimendiferi böyle yapacaksınız» tarzında emir vermiştir.» diyor ve bu suretle bazan ıssız mıntakalardan geçen hat, şehirlerden uzak kalmıştır, kaydını ilâve ediyor.

Kırım muharebesi esnasında Rusyanın vesaiti nakliyesi hayvan kafilelerinden ibaret olduğunu beyan eden muharrir (O vakit Rusyada demiryolları yedi yüz elli mil mesafeye münhasır iken şimdi on bir bin mili geçmiş ve her sene yeni hatlar inşasına gayret gösterilmekte ve fakat halk seviyesinin henüz çok düşük olddğunu bildirmektedir.)

Üç yüz seneden beri Kazan Hanlığı Rusya memalikine ilhak olunmuş ise de şehirde cami ve minarelerin elân mevcud bulunduğunu işaret ederken «Rusyada istirahatle seyahat edilebilmesi için daha pek çok şeylerin mevcudiyetine ihtiyaç olduğunu, istirahatin şart-ı âzamı olan nezafete hiç riayet edilmediğini ve para mukabilinde dahi temizlik temini imkânsızlığını söylemekte, farelere ve diğer muzır hayvanlara makar olan otellerde barınmanın güçlüğünü» uzun uzadıya anlatmaktadır.

Muharrır, ekserî köprülerden mürur-u uburun Cenab-ı Hakkın lûtf-u keremine vâbeste olduğunu ileri sürerken (Papasların birer haydud telâkki edilebileceklerini ve para mukabilinde her türlü fenalığı icraya müstaid bulunduklarını) işaretle (Tıbbın putperestlikten kalma bir nevi müneccimlik mahiyetinde sayılabileceğini) ortaya koymaktadır.

İşte bizim İkinci Meşrutiyeti ihya etmemizden yirmi beş, otuz sene evvel içtimaan bu kadar geri bir durumda bulunan Rusya hâlen bütün kâinatı tehdid eder bir mevkie yükselmiştir. Bunu unutmamalıyız.

Ruslara ait bu izahatı verirken şunları ilâve etmeği de faydadan hâli bulmuyorum.

Deli Petro, Karadenizde, Azak ile İstanbul arasınra, seyrüsefer meselesinin halli için İstanbula gönderdiği sefir (Dimitri Galiçin) e bizm Reisülküttabın - Hariciye Nazırı - verdiği cevab, çok dikkate şayandır:

«Karadeniz Padişahın kendi evi demektir. Bu harem dairesine kat'iyyen ecnebiler giremez. Zat-ı Şâhâne bu iç denizde başka milletlere ait gemilerin gezmesine müsaade edeceğine muharebeyi tercih eder.»

Görülüyor ki Türklerle Ruslar arasındaki münasebatın henüz tehlikeli bir şekil almadığı o tarihlerde bile Karadenizde Rus gemilerinin serbestî kazanmaları, ileride maruz kalınması muhtemel hâdiseler bakımından, hoş görülmemiş ve ona göre ihtiyatkâr tedbir ittihazı teemmül edilmiştir.

Bu tarzdaki müracaatlar daha İkinci Beyazıd devrinde Kırım Hanı Mengeli Girayın tavassutiyle Çar Üçüncü İvan'ın İstanbula gönderdiği nâme-i mahsus ve bilâhare tevkil eylediği bir sefir vasıtasiyle başlamıştı.

Anlaşılıyor ki daha dört yüz sene kadar evvel Ruslar Karadenizde lehlerine serbestî teminine çalışmışlar ve güç kesbettikten sonra bu isteklerini kuvveden fiile çıkarmağa muvaffak olmuşlardır. Bir zamanlar Moskova Knazı vasfını taşıyan bu İvan, Bizans Hanedanınından (Sofya Paleolog) ile evlendikten sonra ilk defa Çar ünvanını almıştı. Maamafih bu Çar henüz Kırım Hanlarına vergi ödemekten kurtulmamıştı. Karlofça Muahedesiyle Rus istiklâli tanınmış, ve bu suretle bu vergiden de vazgeçilmiştir.

Bu olayları Çar'a ibağ için (Yermak) Moskova'ya iki elçi göndermiştir. Bu muvaffakiyet Çar'ı sevindirmiş ve idam kararını kaldırmış ise de zulme mâruz kalanlar (Koçum) un yardımiyle bu çete reisini öldürmüşlerdir.

Bununla beraber, Çar artık bu havalinin istilâsı arzusuna önem vermiş, bu işin ikmal ve itmamını askerlerine havale etmiştir. Mevcut kabilelerle mütemadiyen çarpışılmış ve nihayet türlü türlü facialar irtikâp edilerek Rus Kazak kuvvetleri kumandanı (Çeluskin) Rus bayrağını (1618) de Behrenk boğazına dikmeğe muvaffak olmuştur.

İşte bu suretle idama mahkûm bir eşkiyanın başladığı bir gösteri sayesinde (11) milyon (250) bin Km. büyüklüğündeki Sibirya kıtası Slâvlar idaresine geçmiştir. Bu mıntakada hâlen muhtelif ırklar halinde (15) milyon insan yaşamaktadır. Bunların en marufları Kazaklar, Tatarlar, Kırgız, Kalmuk vesairedir...

Bu kabilelerden Tonğuzlar, Mançuryalılar ve Yakutlar Türk - Tatar ırkına mensupturlar. Hattâ bura halkınca «Cengiz» Hanın Tonguz Türklerinden olduğu kabul edilmektedir.

Vaktiyle Ruslar (Altın Ordu) mensupları arasına nifak sokarak nasıl istiklâl teminine muvaffak oldularsa, Sibiryayı da tesadüfün yarattığı bir fırsattan istifade etmek suretiyle böylece tesahüb eylemişlerdir. Bu hâdiselerden en ziyade mutazarrır olanlar ve ibret alması lâzım gelenler biz Türkleriz.

Tanzimat devrine girerken, içtimaî ve iktisadî vaziyetimizi şöylece hülâsa etmek mümkündür:

Üçüncü Selim'in Hekimbaşısı ve Hariciye Nâzırı Çörekzade Hasan Efendi, kocakarı ilâçlarından bir kolleksiyon yapmıştı.

Üçüncü Selim'in Hariciye Nâzırlarından Atıf Efendi, Fransa ihtilâlini «Volter» ve «Rousseau» gibi zındıkların eserleriyle vücude gelmiş fısk-ı fücûr telâkki ediyordu. Hukuk-u Beşer Beyannamesini, insanları hayvanlar derecesine indiren bir harekettir, diyordu.

İkinci Mahmud zamanında Hekimbaşı olan ve (1827) de yeni açılan Tıbbiye ve Cerrahhanede hocalık eden Mustafa Behiç ve kardeşi Abdülkadir Molla vakitlerini (1000) sır toplamakla geçirmişlerdi ki bunlar, (Suçlu bir kimseye bıldırcın dili yedirilirse istintakta kabahatini itiraf eder) ve (Karnabahar tahumu dört sene bekledikten sonra dikilirse şalgam çıkar), (Hıçkırık tutan adama kazın ağzı tutulursa hıçkırık kaza geçer) gibi saçmalardan ibaretti.

Sultan Mahmud; (Ben Müslümanları camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri havrada ayırır, onun haricinde fark tanımam,) diyordu. Halbuki o tarihlerde Hıristiyan kadınlara hamamda takunya giymek hakkı bile

verilmemişti. Bu mânia, ancak Sultan Mahmud zamanında kaldırılmıştır. Esasen, sokak giyimlerinde İslâmlarla ekalliyetler arasında fark da mevcuddu.

Ben, buna benzer bir nümuneye, bizzat Fasta şahid olmuştum. (1910) tarihlerinde Molay (Hafiz) in dâvetlisi olarak Fas ordusunun ıslahiyle meşgul olduğumuz sıralarda, hükûmet merkezi olan Fas şehrinde meskûn Musevilerin Sadaret dairesine girerken başlarındaki siyah bereleri ve ayakkabılarını çıkarmak mecburiyetinde bulunduklarını, hattâ cami önlerinden geçerken başlarını açık bulundurduklarını görmüş ve hayretler içinde kalmıştım. Bu haller, vaktiyle Cizvitlerin tatbik ettiği taassub nümunelerine müşabih, İslâmlar tarafından ortaya atılmış hurafelerdendir. Halbuki, o tarihlerde Fasta medreseler haricinde, Araplar için, bir ortaokul bile bulunmadığı halde Musevilerin (Alyans İsrailit) mektepleri mevcuddu. Fakat bu İslâm hükûmetinde tren nedir bilinmez, bir karış yol bulunmaz ve kervanlar Hüda-i nabit yollardan istifade ederlerdi. Her ne hal ise!..

Osmanlı İmparatorluğunda isyanların ve dinî taassûbun körüklediği ahval dolayısiyle idare şekillerinde düzensiklikler başlayınca iktisadî sahada da bir çok aksaklıklar meydan almıştı. Buna binaen ihracat günden güne azalmış ve ithalatın artmasına çare bulmak güçleşmişti.

Ezcümle, en ziyade mübadele yaptığımız İngiltere ve Fransa alış verişinde bu noktalar göze çarpmaktadır. İngiltere, bize en ziyade pamuklu, ipekli, yünlü kumaşlar verirdi. İthalâtımız 1827 tarihinde (8.000), 1828 de (10.000), 1829 da (40.000) 1830 da (96.000) 1831 de (106.000) lira iken bu miktar 1853 de (3) milyona ve 1864 de (7.500.000) sterline yükselmiştir.

1683 tarihinden beri Avrupanın ateşli silâhları ve tâlimli askerleri müvacehesinde mağlûp olup çekilirken, 1783 den sonra sanayii ile de karşılaşmış ve yenilmiştik. 1786 dan itibaren Avrupada fabrikalar seri halinde ve bol mıktarda mal imâl ederken, bu vaziyete erişemiyen bizim yerli sanayi iflâsa yüz tutmuş, 1812 de İşkodrada (600) el tezgâhı varken 1821 de (40) a, 1812 de Tırnovada (2.000) el tezgâhı mevcudden 1830 da (200) e düşmüştür. 1847 de Bursadaki (1.000) ipekli tezgâhı 1855 de (75) e, 1866 da İspartadaki (3.100) el tezgâhı 1868 de (30) a, keza 1846 da Halebdeki (600) el tezgâhı bir kaç sene zarfında (350) ye inmiştir. Bu suretle ithalât miktarı günden güne artarken millî istihsal de o nisbette zaafa uğramıştır.

Bu rakamlar, Avrupa sanayii karşısında yavaş yavaş nasıl iflâsa gittiğimizi sarahaten isbat eden hakikatlerdendir. Ve bütün İmparatorluk bu hale giriftar olmuştu. Bu da teknik ve müsbet ilimlere aleyhtar bizler için pek tabii idi.

Kaldı ki, bu neticeden istifade edenler, o tarihlerde hakir bulduğumuz ve akalliyet diye ehemmiyet vermediğimiz Rum, Ermeni ve Müseviler olmuş, ihracata olduğu kadar, ithalâta da tavassut surtiyle, biz Türkler iflâsa

yuvarlanırken, bu vatandaşlar servete kavuşmuşlardır. İşte Türk parası harice bu şekilde akıp giderken, memleket de türlü türlü idaresizlikler ve taassubun körüklediği kıyamlar yüzünden sefalete giriftar olmuştu ve bunu idrak edenlere karşı da durulmuştur. Nitekim, bu ahvali önlemek emeli güden, Gümrük Vergisini (5) den (8) e çıkaran ve (1862) de yerli mallar sergisi açan Üçüncü Sultan Selim aleyhine isyan patlak vermiştir.

Hattâ, bu iktisadî düzensizlikleri bertaraf etmek âmaciyle 1835 de Haliçte (Feshane Fabrikası), İzmitte (Çuha Fabrikası), 1840 da Zeytinburnunda (Bez Fabrikası), Herekede (Halı Fabrikası), Beykozda (Kundura Fabrikası), Tophanede (Tüfek Fabrikası), İzmitte (Kâğıt Fabrikası) açılmıştı. Fakat yabancı mallarına rekabet edilemediğinden bu teşebbüsler mühim bir fayda yaratmamıştır. Çünkü, bu faaliyetleri takdir edecek münevver pek mahduddu. Devlet ricali ise, bu gelişmelere nisbeten lâkayıt kalıyordu. Vaz edilen şer'i nizam ve kanunlar. ilâhî hukuk mevzuları kifayetsizdi. Hattâ İkinci Mahmud'un teceddüt fikirlerini tasvip ve takdir eden (İzzet) Mollaya hitaben softalar, **«(Mehdi) nin gelmesi yakınken bu gibi yeniliklere ne lüzum var?»** demekten sıkılmıyorlardı.

Cahil softalar, İslâmlarla Hıristiyanlar arasında müsavat olamaz. Aksi takdirde şeriat elden gider, iddiasında bulunuyorlar ve şahsî menfaatleri için sadaka ve zekât teminini tercih ediyorlardı.

Sultan Abdülmecid bu menfur telkinata âlet olmamış, Tanzimat Devrini kuracak olan Mustafa Reşid Paşaya, Hüsrev Paşa'nın dileği hilâfına iltifat göstermiş ve Hariciye Nezareti vazifesinde kalmasını tasvib etmiştir. (1)

Mustafa Reşid Paşa

Mustafa Reşid Paşa, inkılâp tarihimizin en mühim simalarından biridir. Mustafa Reşid Paşa 13 Mart 1800 tarihinde İstanbulda doğmuştur. Tahsilini medresede yapmıştır. İlk memuriyeti 1721 tarihinde Mora Valisi bulunan eniştesi Ali Paşaya kâtiplik ve Sadrıâzam olunca mühürdarlıktır. Bu suretle Mustafa Reşit Bey 21 yaşında devlet hizmetine girmiştir. Bilâhare Köse Raif Efendinin (Raif) Paşa) delâletiyle Babıâli kalemine kayırılmıştır. Bu ara Hüsrev Paşa ile Moraya da gitmiştir. 1829 senesinde Sadrıâzam Selim Paşaya mühürdar tâyin edilmiş, 1829 sonlarında Ruslarla Edirne Muahedesi müzakere olunurken Başkâtip sıfatiyle Osmanlı murahhasları maiyetnde bulunmuş, sonra da Amedi Odasına memur olmuştur.

Mustafa Reşid Paşa

Pertev Efendi (Pertev Paşa) 1830 başlarında Girit meselesi hakkında Mehmed Ali Paşa ile görüşmek üzere Mısır'a giderken Mustafa Reşid Bey de refakatinde bulunmuş ve bu vesile ile Pertev Efendinin teveccühünü kazanmıştır.

1832 tarihinde Damad Halil Rifat Paşa ile ikinci defa Mısır'a gönderilmiştir. İşte sabık Reisülküttab Pertev Efendinin teveccühü ve takdirkâr himayesi sayesinde Mustafa Reşid Bey, süratle ilerlemiş ve henüz 34 yaşında olmasına rağmen 1834 tarihinde Sultan Mahmud tarafından Parise Orta Elçi gönderilmiştir. Osmanlı Devleti tarafından Avrupa hükûmetleri nezdinde daimî mümessil bulundurulması ancak (1830) tarihinde başlamıştı. Lisan bilmediği için tercüman sıfatiyle Mösyö (Kod) isminde bir zat da kendisine terfik edilmişti.

---

(1) Mustafa Reşid Paşa, Londradan İstanbula avdetinde Sadrıâzam Hüsrev Paşayı ziyaret etmişti. Zairini hürmetle kabul eden Paşa, Reşid Paşayı rakip addediyor ve ölümünü istiyordu. Bu itibarle Reşid Paşanın Hünkârı da ziyaret etmesini tavsiye ederken, Sultan Mecide takdim edilmek üzere kendisine kapalı bir zarf vermiştir.

Mustafa Reşid Paşa, saraya gidince, emaneti Padişaha takdim etmişti. Bu mahrem tezkerede şöyle yazılıyordu:

«Adâb ve âdat-ı millet ve memleket ahval-i kadimesi, muamelât-ı devlet-i âli ile kabili telif değildir. Ahval ve harekâtını ihbar ederim. Her hususta saygısızlığa cesaret eden ve edebilecek olan bir tiptir. Vücudünün ortadan kaldırılması ehem ve elzemdir.»

Sultan Mecid, tezkereyi, Mustafa Reşid Paşaya da okutmuş ve fakat kendisine teminat vermek suretiyle gönlünü almıştır.

Mustafa Reşid Paşa Avrupalıların nasıl geliştiğini görmüş, Türkiye'nin Garb Devletleri arasında bir itibar kazanması lâzım geldiğini, memlekette vatandaşlar arasında eşitlik olması lüzumunu anlamıştı.

1836 yılında Londra Sefirliğine tahvili memuriyet eden bu genç diplomata 1837 tarihinde Paşalık ünvaniyle beraber Hariciye Nâzırı vasfı da verilmiştir. Sultan Mahmud devrinde bir ara İstanbula dönen Mustafa Reşid Paşa, bilfiil Hariciye Nezareti işleriyle meşgul olmuş ve görülen lüzum üzerine Hariciy Nazırlığı ünvanı uhdesinde kalmak üzere 1838 de tekrar Londra Sefaretine gitmiştir.

Birinci defa Paris sefaretine giderken Viyana'da Başvekil Prens Meternich ile görüşen, Pariste meşhur Thiers'le siyasî münasebetlerde bulunan ve bilâhare Londrada Lord Palmerston'la ehemmiyetli müzakereler yapan Mustafa Reşid Paşa, haiz olduğu zekâ sayesinde Avrupa siyasetinin ruhunu kavramış, ahvali âlem hakkında geniş intibalar elde etmeğe muvaffak olmuştu.

Hattâ Londrada iken İngiltere Kralı Dördüncü (Gilyom)u, Osmanlı Devletinin baka ve tamamiyeti mülkiyesinin muhafazasında Avrupanın menfaattar bulunduğuna ikna eylemiştir.

Mustafa Reşid Paşa, ikinci Londra Sefareti esnasında İngiltere hükûmetiyle kuvveden fiile çıkardığı bir ittifak muahedesi projesini İstanbula göndermişti. Bu sırada meselenin süratle intacı için İstanbula dönmeği muvafık bulduğundan hemen Londradan hareketle Osmanlı Sefiri Fethi Paşa ile görüşmek üzere Parise uğramış ve orada Sultan Mahmud'un vefatı haberini almıştır. Maamafih yoluna devamla ve Marsilya tarikiyle İstanbula gelmiştir. Müsteşar Âli Bey de (Paşa) refakatinde bulunuyordu.

Gülhae Hetti Hümaynu

İstanbula muvasalâtında, yukarıda işaret edildiği veçhile, Sadrâzam Hüsrev Paşanın garâzkarlığı hilâfına Sultan Abdülmecid tarafından Hariciye Nazırlığında ipka edilmiştir. Bu mazhariyetten sonra zamanını geniş mik yasta memleket işlerine hasreden bu gayyur nâzır, Babıâlide Sultan Abdülmecid'in huzuriyle yapılan bir toplantıda idarenin islahı hakkındaki düşüncelerini açık bir lisanla beyan etmiş ve Gülhane Hattı Hümayununun esaslarını bu vesile ile ortaya koymuştur. Hattâ memleketin kurtarılması Meşrutiyetin ilânına mütevakkıf bulunduğunu bir maruzat esasında Sulltan Abdülmecid'e açıkça söylemiş ve ilânı hususunda Padişahı iknaa çalışmıştır. Ve aynı zamanda İngiltere hükümetinin Türkiye hakkındaki nokta-i nazarını Sultan Abdülmecid'e arzeylemiştir.

İngiltere hükümeti, Türkiye'de islâhat yapılmasını istiyor ve böyle bir teşebbüse geçildiği takdirde haricî meselelerde yardım va'dinde bulunuyordu.

Mustafa Reşit Paşa bir taraftan idareyi tanzim işleriyle meşgul olurken, diğer taraftan hâd bir şekil almış bulunan Mısır meselesi ile de uğraşıyordu.

Hünkârisklesi Muahedesinin uyandırdığı beynelmilel huzursuzluk dolayısiyle Londrada Avusturya, İngiltere, Fransa, Rusya, ve Prusya devletleri murahhaslarından mürekkep bir kongre toplanmış ve müzakereler Mehmed Ali Paşa lehine bir «tournure»almak temayülünü göstermişti. Bundan endişeye düşen Sultan Abdülmecid tehlikeyi önleyici çareler arıyordu. Mustafa Reşit Paşa Ortodoksları himaye eden Ruslarla Katolikleri iltizam eden Fransızların memnun edilmesiyle, yani Türkiyede yaşıyan Hiristiyanlara müsavi haklar verilmesiyle meselenin bir hüsnü neticeye vardırılabilmesine imkân bulunduğunu Sultan Abdülmcide izah etmiştir. Esasen islâhata çok taraftar olan Abdülmecid, nihayet Mustafa Reşid Paşanın görüş ve düşüncelerini hüsnü telâkki ederek teklifi hakkında bir Hattı Hümayun hazırlanması müsaadesini kendisine vermiştir. Hazırlanan bu Hattı Hümayun 1839 senesi Ekiminde bir pazar günü bizzat Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane kasrı önünde, Sultan Abdülmecid'in huzuriyle okunmuştur. Memlekette yapılacak islâhata başlangıç teşkil eden bu hadiseye (Tanzimat-ı Hayriye) adı verilmiştir.

Bu Hattı Hümayunda, bir mahkeme kararı olmadan kimsenin idam edilmiyeceği ve herkesin mal ve mülküne sahip olabileceği, İslâm ve Hıristiyanların bu haktan müsavaten istifade edeceği beyan olunuyor ve bu prensiplere riayet için Padişahın ve bütün ricalin yemin eyliyecekleri ve aksi harekette bulunanların tecziyelerine gidileceği tasrih olunuyordu.

İşte bu Gülhane Hattiyle Türkiyede demokrasi hareketlerinin ilk adımı, fiilî surette, atılmış oldu.

Mısır Meselesinin halli :

Gülhane Hattını tâkiben idarî mühim başarı «Meclis-i Ahkâm-ı Adliye» nin teşkili ve siyasî muvaffakiyet de Mısır meselesinin Osmanlı İmparatorluğu lehine halli olmuştur. Beynelmilel Londra Kongresinde kararlaştırılan beş maddelik protokol mucibince Mısır Valisi Mehmed Ali Paşaya geniş imtiyazlar verilmiş, Akkânın Mısır'a ilhakı tasvib edilmiş ve hattâ tazminat itası muvafık görülmüşken Fransanın teşvikine kapılan Mehmed Ali Paşanın bu şartları reddetmesi üzerine sekize iblâğ edilen yeni protokol ile ferman takyid edilmiş ve Valilik yalnız Mısıra ait olmak üzere aşağıdaki şekle sokulmuştur:

«Hutbe kıraati ve sikke darbı Saltanat-ı Seniyye namına olmak, Babıâliden müsaade istihsal edilmedikçe hiçbir bahrî inşaat yapamamak, Mısır eyaletinde bulundurulacak asker kuvvetlerini Osmanlı hükûmetinin dileğine tâbi tutmak, yukarıdaki şartlara riayet edilmediği takdirde Valinin derhal azli ve ekber evlâda intikal maddesinin tanınmaması».

Bu suretle Akkâ kalesi, ilk karar hilâfına, Osmanlı Devletine bırakılmış, Valilik Mehmed Ali Paşa'ya hasredilmiş ve Mısır meselesi kapanmıştır. Mısır meselesinin matlûba muvafık şekilde neticelenmesinden sonra Hariciye Nezaretinden çekilen Mustafa Reşid Paşa 28 Eylül 1846 tarihinde birıncı defa Sadrıâzam olmuş ve Hariciye Nezaretine Âli Paşa getirilmiştir.

Reşid Paşanın bu birinci Sadaretten çekilmesine Damad Said Paşa âmil olmuş ve hakkında Sultan Abdülmecide (Bu adam Cumhuriyet ilân edecek. Daha ne duruyorsun, Saltanat elden gidecek) gibi tezviratta bulunmuş ve azlini temin eylemiştir. Bu münasebetle Sadarete Sarim Paşa getirilmiştir.

Rşid Paşanın bu sukutu üzerine yeniliğe aleyhtar olanlar Sadarete tâyin edilen Sarim Paşaya dokuz kişilik bir liste vermişler ve yenilik taraftarlarının memuriyetle İstanbul haricine gönderilmelerini istemişlerse de bu arzularında muvaffak olamamışlar; bilâkis Serasker Damad Said Paşa, Sultan Abdülmecid tarafından Sinob'a bile nefyedilmiştir.

O devrin garib hâdiselerinden biri olmak üzere şu noktayı da işaret edeyim ki azlinden üç ay sonra tekrar Sadarete gelen Reşid Paşa, bu defa da Damad Fethi Paşa ile çatışmış ve her ikisi Sultan Abdülmecid,i şikâyetleriyle iz'aç ettiklerinden bu dedikodulardan artık bizar olan hükümdar da her ikisini vazifesinden uzaklaştırmış ve Âli Paşa'yı Sadrıâzam yapmıştır. Fakat bu tevcih Reşid Paşa ile Âli Paşa arasında soğukluk yaratmıştır.

Mustafa Reşid Paşanın ikinci Sadaretinde Fransada 1848 ihtilâli çıkmış ve diğer Avrupa milletleri üzerinde mühim tesirler yaratmıştır. Ezcümle 1849 da Macaristanda kanlı bir isyan başgöstermiş ve Macarlar Avusturyalılara karşı müdafaa vaziyeti almışlardı. Neticede Macar ihtilâlcileri muvaffak olamayınca Türkiye'ye iltica etmişlerdir.

Türkiye'ye dehalet eden mülteciler arasında Macar Cumhurreisi Louis Koschut, Harbiye Nâzırı, Hariciye ve Dahiliye Nâzırları, birkaç general ve birçok zabit ve aileleri vardı. Rus ve Avusturya hükûmetleri bu mültecilerin kendilerine teslimini istemişler ve buna muvafakat edilmediği için hükûmetimizle siyasî münasebatı kesmişlerdir. Fakat Türk hükûmetinin inayet ve siyanetine dehalet eden mültecileri teslim etmemesi ve âlicenab bir zihniyetle bunları ilbas ve iaşe eylemesi, İngiltere ve Fransada takdirle karşılanıyordu. Bu mülteciler yüzünden harb patlaması emri vâki haline girmişken bu iki hükûmetin Türkiye siyasetine müzaheretleri harbi önlemiştir. Bununla beraber Macar mültecileri meselesinde Babıâli Rus Sefaretiyle kat'i münasebet etmişken Reşid Paşa Fuad Efendiyi (Paşa) gizlice Petersburga göndermiş ve mevcud soğukluğun izalesine tevessülden çekinmemiştir. Mülteciler meselesinin hallinden sonra Mustafa Reşid Paşanın bu Sadaretinde idarî ve kültürel birçok yenilikler vücude getirilmiş ve memlekette mühim terakki hamleleri atılmıştır. Ezcümle Gülhane Hattı Hümayununda zikredildiği veçhile vükelâ ile ricali şer'iye, askeriye ve mülkiyenin tah-

liflerine dair gerekli usuller vazedilmiş ve Sultan Abdülmecid bile vüklâ müvacehesinde bizzat yemin eylemiştir.

Mustafa Reşid Paşanın islâhatçılığı yalnız idarî icraata münhasır kalmamış, içtimaî hayata, hattâ doğrudan doğruya fikir hayatına bile yayılmış, bu iki önemli inkılâp sahalarında zamanına göre pek mühim eserler meydana getirmiştir. Meselâ o tarihlerde düğünler çok masraflı ve ailelerin mahvına sebeb olacak bir şekil almıştı. İmparatorluğun her tarafında orta halli aile düğünleri bile iki üç gün devam eder, dâvetlilere her yemekte pilâv, zerde ikram edilirdi. Eşraf ve Hânedan düğünlerinde ise cirid oyunları, pehlivan güreşleri tertib olunur ve günlerce davul, zurna çalınarak yemek sofraları halka açık tutulurdu. Bu füzulî cömertlikler aile bütçelerini tahrib ediyor ve çoklarını borçlandırıyordu. İşte bu görenekleri tahdid için de kararlar vazolunmuştur. (1857) tarihinde ölen Büyük Mustafa Reşid Paşa, bir taraftan da maarifin süratle yayılmasını ve halk eğitiminin, münevver sınıfın artmasını temin için Maarit Nezaretini teşkil, maarif nizamnamesini tanzim, (Encümen-i Dâniş) i tesis, rüşdiye ve idadî mekteblerini açtırmış, tedrisatı sarıklıların elinden kurtarmak maksadiyle 1849 da (Darülmaullimin) i kurmuştur.

Matbaa-i Âmire, «Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye» ve Resmî Salname de Mustafa Reşid Paşanın himmeti eseridir.

Filvaki Tanzimat'ın ilânında Osmanlılar kuvvetli bir din kültürüne bağlı bulunuyordu. Şahsî ihtiraslara âlet edilen din, milletin uyanmasına, ilerilemesine engel oluyordu.

Tanzimat ise Osmanlıları bu gibi kayıtlardan kurtarmak, vicdan hürriyetini tahdid eden yanlış dinî tesirlerden âzade kılmak istiyordu. İşte bu sebeblerdir ki kitabların Türkçe yazılmasına, matbaaların artmasına, Batı neşriyatının tercüme ve yayılmasına imkân ve ehemmiyet verilmiştir; bu suretle de müspet ilimlere ilgi çoğalmıştır.

(1840) tarihinde «Ceride-i Havadis» çıkmış, (1860) da «Tercüman-i Ahval» intişara başlamıştır. Hattâ bu tarihte «Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye» kurulmuş, konferanslar tertibedilmiş ve yabancı dil kursları açılmıştır. Bu müessese tarafından bir de «Mecmua-i Fünun» dergisi neşredilmiştir. «Cemiyet-i Kitabet» dernegi de «Mecmua-i iber-i İntibah» ı çıkarmıştır.

Hülâsa Tanzimat devrinde Reşid Paşanın himmetiyle birçok yenilikler ihdas edilmiş, kültürün halk tabakasına yayılmasına gayret gösterilmiştir. Şu kadar var ki bu faaliyetler bir dereceye kadar taassubu da körüklemiş, şahsî menfaat düşkünü bazı cahil softaların tezviratına yol açılmıştır. Bu acıklı ahval, maalesef elân devam etmektedir.

Dinî Himaye ve Kapitülâsyon :

(1275) tarihinde Bizans, Cenivizlere bazı imtiyazlar vermiş ve buna kapitülasyon denmiştir. Fatih (1453) de fethi müteakip İstanbul'da Rumlara,

Ermenilere bazı haklar tanımıştı. (1453) de Cenivizlere, (1460) da Floransalılara da kapitülâsyon hakkı verilmiştir. (1517) de Mısır zaptedildiği zaman, Mısır'da kapitülasyon sahibi olan Fransızların hakları da tanınmıştı. Önce, mahdud ve muayyen olan kapitülâsyonlar (1535) de genişletilmiş ve Osdanlı İmparatorluğunun her köşesine teşmil edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda yeni bir hava esmeğe başlıyor, memleket günden güne terakki ve inkişafa doğru gidiyordu. Artık Londra Protokoliyle Hünkâriskelesi Muahedesinden istifade imkânını bulamıyan ve mülteciler meselesinden siyaseten mağlûp olan Ruslar, herçi bâdâbad Türkiyeye karşı bir mesele çıkarmak ve sulhu ihlâl etmek azminde idiler. Bu düşünceye teb'an Çar Aleksandr'ın yerine geçen Birinci Nikola, yaverlerinden Bahriye Nâzırı Prens Mençikof'u fevkalâde sefaretle İstanbula göndermişti. Tesadüfü garibeden olmak üzere Prens Mençikof'un tavsiyesiyle Sultan Abdülmecid, mâzûl bulunan Mustafa Reşid Paşa'yı Hariciye Nezaretine getirmiştir. Lâkin Prens Mençikof, Hariciye Nâzıriyle anlaşamıyor ve ortaya attığı emanatı mübâreke işi de bir türlü halledilemiyordu. İşin sürüncemede kalmasına sebeb de Mustafa Reşid Paşanın İngiliz ve Fransızlarla anlaşmış bulunmasıydı.

Bu işin süratle hallini iltizam eden Ruslar, Viyanada bir kongrenin akdine muvafakat göstermişler ise de orada da bir netice elde edilemiyordu. Müzakerelerin uzaması dedikoduyu arttırmış ve harb tehlikesi belirmiş bulunduğundan ötedenberi memleketin haricî siyasetinde önderlik etmek itiyadında bulunan talebe-i ülûm ayaklanmış ve Reşid Paşa da Hariciye Nezaretinden istifa etmiştir. Bu işlerde Rusların büyük teşvik ve tesiri görülüyordu. Hattâ Çar Birinci Nikola, gayesine bir an evvel erişmek için bu sıralarda, Petresburg'daki İngiliz sefiri Hamilton'a Türkiyenin taksimi teklifinde bile bulunmuş ve fakat insanlığa şeref verecek bir cevapla karşılaşmıştı. Maamafih, Rus Çar'ı Türkiye hakkındaki düşüncesini o kadar tabiî telâkki ediyordu ki, sefirin kendisine söylediği «Zayıfa yardım, insanlık şiarıdır» cümlesi onun üzerinde hiçbir tesir uyandırmamıştı.

1740 tarihinde Fransızlar Türkiye dahilinde yaşayan Lâtinler vesilesiyle Katoliklerin himayesini füzulen kabullenmiş bulunuyorlardı. Ruslar da 1744 te Ortodoksların hâmisi sıfatını iktisab etmişlerdi. İşte bu iki himaye sisteminden çıkan rekabet yüzünden yukarıda bahsi geçen Emanatı Mübareke meselesi zuhur etmiş ve Çar Nikola'nın İstanbuldaki fevkalâde sefiri Prens Mençikof bundan istifadeyi kaçırmak istememişti.

Ruslar, Kaynarca Muahedesine dayanarak Makamat-ı Mübareke'de Ortodoks imtiyazının tanınmasını ve Rus Çarlarına himaye hakkının verilmesini istiyorlardı. Bu husus için Viyanada toplanan kongre de henüz bir karara varamamıştı.

Rusların bu makamat-ı mukaddese hakkındaki taleb ve iddiası yeni de-

ğildi. Rumî (1121) de yani (Prut) seferinden iki sene evvel Rusya Çarı Deli Petro, Üçüncü Sultan Ahmed'e gönderdiği bir namede:

«... Kudüs-ü Şerif'te vâki kamameyi vesair cümle emakin-i şerifeyi taife-i Rum rühbanlarının tasarruflarına teslim buyurmaları ümid olunuyor» diye yazmış ve buna kapalı bir ifade ile «... Kudüs-ü Şerif'te vâki kamame, bazı hususî mülâhazatı âmil ahvalden olmakla bu babda elçinizle mükâleme olunmak münasib olur.» tarzında cevab verilmişti.

Kırım Harbi:

Bu defa bu mesele tekrar mevzuu bahsediliyor ve bermutad bir harb sahnesi yaratmak emeli güdülüyordu. Fakat İngiliz ve Fransızlar bu Rus teklifine aleyhtar bir vaziyet aldıklarından Türk hükûmeti de Rus teklifine red cevabı vermişti. Bunun üzerine Ruslar, Viyana Kongresinin mevcudiyetine rağmen Buğdana (Romanya) tecavüz etmişler ve Sinobda, 1853 senesi Haziranında Türk donanmasını yakmışlardır.

Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti Rusyaya harb ilânına mecbur kalmıştır. Bu sıralarda Sadarete getirilen Mustafa Reşid Paşanın Rusyaya ilân-ı harbı mutazammın süferaya verdiği takrirde şöyle yazılıyordu:

«Devlet-i Aliyye ile Rusya Devleti beyninde tekevvün eden münazaatın menşe' ve mebdei ..... Rusya Devletinin Kudüs meselesinde velev bazı şikâyatı olsa bile .... hududa asker yığmak ve Sivastopolda donanma tehiye etmek gibi ihafeamiz harekete teşebbüs etmemesi lâzım gelirken ..... Eflâk ve Buğdan eyaletlerine asakir-i külliye ithal olunması Devlet-i Aliyye nazarında nakz-ı ahid telâkki edildiği .... Saltanat-ı Seniyye, Rusya Devletine umur-u mezhebiyede bir hakkı müdahale verecek şeyden bihakkın muhteriz bulunduğu cihetle ..... Türkiyenin Rusya Devletine ilân-ı harb etmeğe mecbur olduğunu ve memleketeynin tahliyesi keyfiyetini Devletlû Ömer Paşa Hazretleri Prens Gorcakof'a resmen teklif ederek gönderilecek mektubun vüsulü gününden itibaren on beş gün dahi müddet vermek ve bu müddet içinde cevab-ı red geldiği halde harekât-ı hasmaneye mübaşeret etmek mecburiyetinde bulunduğunu beyanla... esnayi muhaberede dahi dost devletler sefainine Boğazlar meftuh olacaktır.»

Muharrem 1270

Bu esnada Türkiye haricî siyasetini, Hariciye Nâzırı Âli Paşa olmasına rağmen, idare eden yine Mustafa Reşid Paşa idi. Şahsî nüfuzu sayesinde İngiliz, Fransız ve Sardunya (İtalya) devletleriyle ittifak yapılmış ve Rumî 880 senesinde Osmanlı İmparatorluğuna katılan Kırım'da müştereken harekete geçilmiştir. Çünkü vaktiyle Reşid Paşa Viyana, Berlin, Paris ve Londra'da daimî elçilikler tesis etmiş olduğu için Avrupa kabineleriyle samimî münasebetlere kuvvet verilmiş bulunuyordu.

Buna binaen İngiltere ve Fransa hükûmetleri de 27 Mart 1854 tarihinde harbe iştirak eylemişlerdir. 1854 senesi Eylülünde (365) gemilik bir donanma ile müttefikler Kırımın garb sahiline (7.000) Türk, (30.000) Fransız, (21.000) İngiliz, (15 000) Piyemont - İtalyan - askeri çıkarmışlardır.

Türk ve müttefik orduları Kırım'da Rusları mağlûp etmişlerdir. Harbin sonlarına doğru Birinci Nikola vefat edince İkinci Aleksandr Çar ol-

muştu. Sardunya hükûmetinde Viktor Emanuel Kral bulunuyor ve 1848 den beri Başvekil bulunan (Kavur) un yardımiyle İtalyan ittihadını kurmağa çalışıyordu.

Bu teşebbüsten kuşkulanan ve esasen müttefiklere taraftar bulunan Avusturyalılar, İtalyan ittihadının vücud bulmasından evvel Kırım Harbinin bitmesini istiyorlardı. Bu maksada mebni Avusturyalılar Çar Aleksandr'ı sulh lehine imaleye muvaffak olduklarından harbe nihayet vermek üzere Viyana'da yeni bir konferans akdine imkân doğmuştur. Maamafih Kırım Harbi hakkında Avusturya ile İngiliz ve Fransız hükûmetleri arasında esasen suretini aşağıya koyduğumuz ahitname de imza edilmiş bulunuyor ve Ruslar da müttefikler cephesinin büyümek ve daha kuvvetlenmek istidadında bulunduğunu hissediyordu.

Kırım seferi hakkında Osmanlı Hükûmetinin İngiliz ve Fransızlarla yaptığı ittifak muahedesi (1854) tarihli ve beş maddeden ibarettir. Bu anlaşmada Türk murahhası Reşid Paşadır. Diğer murahhaslar ittifak muahedesinin mukaddemesinde, elkab ve ünvanlariyle uzun uzadıya zikredilmektedir.

Birinci madde «Haşmetlû Fransa İmparatoru Hazretleri ile Gran Britanya ve İrlanda memaliki Padişahı Haşmetlû Kraliçe Hazretleri...

..... Muktezi görecekleri bir miktar asakir-i berriyelerini derhal memalik-i Osmaniyenin tensib edecekleri mahallerine sevkedeceklerdir...» demektedir.

İkinci madde «Mütareke veya müsalâhaya karar verilmesine dair Rusya İmparatoru canibinden kendilerine doğrudan doğruya veyahut bilvasıta yapılacak her türlü teklifi bilâ ifate-i vakit birbirlerine tebliğ etmek taahhüdünü belirtmektedir.»

Üçüncü madde «Müsalâha muahedesinin akdinden âzamî kırk gün sonra İngiliz ve Fransız askerlerinin Türkiyeyi terkedeceklerine dairdir.»

Dördüncü madde «Kumandanların müttefikan ve elbirliğiyle hareket edeceklerini şart koşmaktadır.»

Beşinci maddei «Tasdik olunan muahede nüshalarının imza tarihinden altı hafta zarfında İstanbulda teati edileceğine aittir.»

Bundan başka beş maddelik istikraz mukavelesi de vardır. Bir de müttefikler tarafından elde edilecek ganaimin taksimine dair altı maddelik bir anlaşma imza edilmiştitr.

Bir maddelik ayrı bir kayıtla Sardunya hükûmeti de bu ittifaka iştirak ettirilmiştir.

Harbin hitamında Osmanlı, Avusturya, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya ve Rusya murahhasları Pariste toplanmışlar ve otuz dört maddelik bir sulh muahedesi imzalamışlardır.

Uzun bir mukaddemeyi hâvi bulunan bu muahedenamenin birinci maddesinde muharibler arasında müebbeden sulh ve müsafat olacaktır, denmektedir.

Üçüncü maddede Rusların Kars kale ve şehrini ve diğer araziyi Devlet-i Aliyyeye iade edecekleri kaydı vardır.

Beşinci madde affı tazammun etmektedir. Altıncı madde üseranın iadesini tasrih eylemektedir.

On birinci madde Karadenizin bîtaraflığına müteallikdir. Hattâ bu hususta (1856) senesi Martının otuzunda ayrıca dört maddelik bir mukavele de imzalanmıştır. Bunda Türkiye ve Rusyanın Karadenizde sekizer yüz tonilâto büyüklüğünde olmak üzere ancak altı vapur bulunduracakları, ve yine her biri iki yüz tonilâto büyüklüğü geçmemek şartiyle vapur ve yelkenli sefine inşa edebilecekleri kaydedilmektedir.

Fakat bu son mukavelename Sultan Abdülâziz devrinde Londra sefirimiz Mosoros Paşa ile Rus sefiri arasında (1871) Martında akdolunan bir muahedename ile fesholunmuştur. Paris konferansında takarrür eden esaslar meyanında bütün tebeanın kanun nazarında müsavatı, gayri müslim şahadetinin mahkemelerde kabulü, rüşvetin kaldırılması, ecnebilere emlâk tasarrufu için haklar verilmesi gibi geniş hükümler vardı.

Kırım Harbinde Fransa, İngiltere ve Avusturya arasında imzalanan ahitname:

«Evvelâ mukaddemki mazbata ve takrirlerde münderiç olan mevaddın zaptü ihtariyle icabı hâle göre Avrupanın vikaye-i menafii zimnında teklif-i şerait olunacağından düvel-i müteahhide müştereken müzakere etmedikçe hiçbir veçhile ihtiyar-ı karar etmiyeceklerdir.

Sâniyen Avusturya devleti memleketeyni Rusya aleyhine muhafaza etmekle beraber İngiltere ve Fransa askeri ile Orduyu Hümayunun Rusya memaliki üzerine icrayi harekâtına mümanaat etmiyecektir. Fakat asakir-i düveliye-i mezkûrenin memleketeynden müruriye ve mevaddı saireye dair mesail Viyanada teşkil olunarak komisyonda müzakere ve tesviye olunacaktır.

Sâlisen Rusya ile Avusturya devletleri beyninde harekâtı hasmane vukuunda Avusturya devletiyle Fransa ve İngiltere devletleri beyninde tahaffuz ve taarruzu havi ittifakname bittabi münakid olmuş gibi addolunacağından düvel-i selâse berren ve bahren sevk-i asakire mübaderet edeceklerdir.

Râbian Rusya tarafından sulha dair hiçbir teklif kabul olunmıyarak bu babda düvel-i müteahhide müştereken müzakere etmeksizin harekâtı hasmanenin tâdiline bile karar veremiyeceklerdir.

Hâmisen işbu kânunusaninin iptidasına kadar birinci maddede müsarrah mevaddı esasiye üzerine emri müsalâha iade olunamaz ise işbu ittifakın maksadını istihsal etmek için düvel-i selâse-i müteahhide tedabir-i müessire-i mukteziyenin icrasını müzakereye serian teşebbüs edeceklerdir.

Sâdisen düvel-i selâse-i müteahhide işbu ahdi Prusya devletine dahi arz ve tebliğ ile devlet-i müşarünileyhin muvafakatini kabule müsaraat eyliyeceklerdir.»

Viyana Konferansında Türkiye namına Âli Paşa bulunmuştur. Lâkin asıl sulh şartları ve muahedename 25 Şubat 1856 tarihinde Pariste toplanan kongrede kararlaştırılmıştır. Sulh muahedesinin akdinden evvel yani

18 Şubat 1856 tarihinde Pariste Âli Paşa tarafından (Tanzimat-ı Hayriye) yi takviye eder mahiyette (İslâhat fermanı) ilân edilmiştir. Mustafa Reşid Paşa, ağır şartları ihtiva ettiği için bu fermana aleyhtarlık göstermişti. Filvaki bilâhare bu ferman ile Hıristiyan tebeaya karşı giriştiğimiz teahhüdler yerine getirilmemiş ve bu yüzden Avrupalıların hakkımızdaki emniyeti za'fa uğramıştır.

Âli Paşa

Paris Muahedesinin imzası 30 Mart 1856 dadır. Bu muahede Türkiye lehine birçok hükümleri ihtiva etmekte ve hattâ Rusların Karadenizde donanma kurmalarını meneylemekte idi. Artık Türkiye, Avrupa düvel-i muazzamasından madud ve tamamiyet-i mülkiyesi diğer devletlerin garantisi altında bulunuyordu. Ancak Kırım Harbinden sonra Rus hükûmeti, intikam almak gayesile ve Osmanlı hükûmetinin lâkaydîsi hilâfına, dahilî idaresini ıslah ve ordusunu tensik eylemiştir. Osmanlı ricali ise, bir türlü gaflet uykusundan uyanamamış, sarayın israfatı ve idaredeki bozukluk tevali edip gitmiştir. Mustafa Reşid Paşa son Sadaretinde, 17 Aralık 1858 de, kalb sektesinden hayata gözlerini kapamıştır. Bu büyük inkılâpçı, altı defa Sadrıâzamlık ve dört defa Hariciye Nâzırlığı yapmış ve memleketini tamamen uçuruma yuvarlanmaktan kurtarmıştır. Vefatı memlekette büyük bir boşluk husule getirmiş ve inkılâp hamleleri bir müddet eski kuvvet ve şiddetini muhafaza edememiştir. Paşanın emeli, tedricî atılan adımlarla Meşrutiyeti kurmaktı. Buna muvaffak olamadı.

Bununla beraber Reşid Paşa, vefatında, ileride kendi izini takibedecek Âli ve Fuad Paşalar gibi kabiliyetli idare büyüğü bırakmıştır. Şu kadar var ki Reşid Paşanın vefatından sonra hükûmet idaresini deruhte eden Âli ve Fuad Paşalar, Sultan Abdülmecid üzerinde Reşid Paşa kadar müessir olamadıklarından Saray israfatını önliymemişler, Kırım Harbinde 5-6 milyon lira olan haricî borç, bilâhare yapılan fuzulî sefahatler sebebiyle, mühim bir yekûna yükselmiştir. Dahilî borç da o nisbette artmış ve memleket idaresi şirazeden çıkmıştır.

İlk Gizli İnkılâp Cemiyeti:

Sultan Abdülmecid devrinde sarayın israfatı tasavvurun fevkine yükselmişti. Günlerce süren Fatma, Rukiye, Cemile ve Münire Sultanların düğünleri için 200 milyon kuruştan fazla para sarfedilmiş, ayrıca Salıpazarında iki de saray kurulmuştu. (1) Sarayın hususî borcu 1 milyar kuruşu aşı-

(1) Bugünkü Güzel Sanatlar binasiyle Atatürk Kız Lisesinin bulunduğu mahaller (Cemile) ve (Münire) Sultanlar için Sultan Abdülmecid tarafından inşa ettirilmişti.

yordu. Bu yüzden Hazinede mevcud mücevherlerin Galata sarraflarına terhin edilmesi mecburiyeti hâsıl olmuştu.

Bu böyle olmakla beraber Cevdet Paşanın naklettiğine göre Sultan Abdülmecid, saltanatının son devirlerinde malî müzayakadan hissettiği infial ile Babıâlide Sadrıâzam Âli Paşa'ya hitaben «Sen nasıl Sadrıâzam olacaksın. Böyle şeylere bakmıyorsun, mührü alır da adamı koğuverirler, mesuliyet altındasın!» sözlerini sarfeylemiştir.

Diğer taraftan Mustafa Reşid Paşanın vefatında 1859 da Sadrıâzam olan Mütercim Rüştü Paşa, devletin içinde yuvarlandığı bu güç ve ümitsiz malî duruma bir çare bulamıyordu. İdarede yapılan değişiklikler, esasen bozuk olan malî vaziyeti büsbütün sarsmış, Kırım Harbi dolayısiyle tedaviile çıkarılan kaimelerin bütün bütün kıymetten düşmeleri halkı ve devleti büyük sıkıntılara sürüklemişti.

Âli Paşa ve İnkılâp Düşünceleri:

İşte bu elîm vaziyet müvacehesinde bazı mütefekkir ve yurdseverler Şûrayi Askerî Reisi Hüseyin Daim Paşa'nın iştirakiyle Sultan Abdülmecid'in öldürülmesini veya hükmen idamını ve Abdülâziz'in iclâsını istihdaf eden «Genç Türk» Cemiyetini kurmuşlardır. Fatih dersiâmlarından Nasuhi Efendi medresede mukim talebei ulûmun ve Şeyh Ahmed de tekke ve zaviyelerdeki derviş ve müridlerin fiilî muavenetlerini temin eylemişti. Askerî ümeranın Kırım Harbinde Fransız ve Sardunya zabitleriyle temaslarından edindikleri intibalar ve Şinasi Efendi gibi münevverlerin bulundukları meclislerde Avrupadaki inkilâplardan, Meşrutiyet usullerinden bahsetmeleri umumî efkârı hazırlamağa yardım etmişti.

Kuleli vakası denilen bu teşekkül, teşebbüsünde muvaffak olamamış ve bir ihbar neticesi alâkadarlar tevkif ve nefyedilmişlerdir. Lâkin bu hareket, Tanzimatı takibeden inkılâp hamlelerinin müjdecisidir ve «Jön Türk» harekâtının başlangıcını teşkil eylemiştir.

Kuleli Vakası(1):

Vakanın izahına geçmeden evel hâdseyi tahlil etmeği muvafık buluyorum.

Vanbery ve Engelhartd gibi bazı ecnebi müellifler «Kuleli Vakası» nı Meşrutiyete doğru ilk hareket saydıkları halde, devrin vakanüvisi Lûtfi Efendinin ve sonraları Ahmed Mithat, Ahmed Rasim, Abdurrahman Şeref Beyler gibi tarihçi muharrirlerimizin bu hususta kat'î bir kanaat izhar etmediklerini Uluğ İğdemir'in bu vak'aya dair yazdığı kitaptan öğreniyoruz. Filvvaki bu cemiyetin takibettiği gaye hâlâ sarih surette tesbit edilememiş

(1) Mevkufların Çengelköyünde Kuleli kışlasında istintak edilmelerinden dolayı hâdiseye «Kuleli Vakası» denmiştir.

ve bu mevzuu inceleyenler cemiyetin maksadını, delâile müsteniden, henüz aydınlatamamışlardır. Bununla beraber, hâdise hakkında neşredilen resmî beyannamelerde ileri sürülen fikirlerden alınan intiba ve maznunların ifadelerinden çıkan mânâ, bu teşekkülün Sultan Abdülmecid'in israfatını önlemek maksadiyle kurulduğu ve bu uğurda, lüzum hâsıl olursa, memlekette ihtilâl yapmak gayesi güttüğü merkezindedir.

O tarihlerde yüksek mekteplerden ve beynelmilel teşkilâtı siyasiye hakkında esaslı malûmattan mahrum bulunan Türkiyede münhasıran Meşrutiyet gayesi etrafında ihtilâl cemiyeti kurulmasını ben de imkânsız görmekteyim. Hattâ cemiyet âzaları arasında Meşrutiyet fikri güdenler bulunsa bile bütün cemiyet mensuplarına bu emeli açık surette telkin etmenin, ihtilâl nokta-i nazarından, fayda yerine mazarrat tevlidedeceğini de kabul edenlerdenim. Buna mebni bu teşebbüste takibedilen gayenin Meşrutiyet olduğunu iddia etmek hakikaten güçtür. Ancak muhakkak olan bir nokta varsa o da memleketin idaresini beğenmiyen bazı hamiyetli zevatın inkılâp yapılmasını ve Sultan Abdülmecid'in yerine Veliahd Abdülâziz Efendinin tahta çıkarılmasını zarurî gördükleridir: **Yani keyfî hareketleri kaldırmak ve millet namına bazı haklar koparmak.** Buna ister Meşrutî idare talebi densin; ister âdil mutlakiyet temini adı verilsin; onlarca bunun ehemmiyeti yoktu.

Büyük mütefekkir Namık Kemal Beyin Magosa'da tanıştığı Cemiyet Reisi Şeyh Ahmed hakkında «Ebülâhrar» tâbiri kullanması ve Cemiyet âzasından Arif Beyin - Didon Arif - şurada burada, fransızca tâbiriyle, «Revolüsyon» dan bahsetmesi ve bahusus Şinasi'nin (1) bu hâdisede alâkadar bulunması gösteriyor ki cemiyet rüesası mutaassıb ve görgüsüz insanlar değildi, ve bu zevatın hareketlerine yalnız din mefhumu âmil olmamıştır. Cemiyete intisabın çok sıkı merasime tâbi tutulmasından da anlaşılacağı üzere, rüesanın gayesinde memleket ricalinin hoşuna gitmiyecek değişiklikler, hürriyet ve ıslâhat tasavvurları vardı. Resmî kayıtlara nazaran cemiyete atfedilen efalde Meşrutiyet taraftarlığına dair sarahat yoksa da aksini iddia için de hiçbir delil ileri sürülmemektedir.

İşte bu nokta-i nazardan dolayıdır ki, bence, «Kuleli Vakası» yalnız

---

(1) Şinasi, 1826 tarihinde İstanbulda doğmuştur. Pederi topçu zabiti idi. 1849 tarihinde hükûmet hesabına Parise giden Şinasi, tahsilini bitirdikten sonra 1853 senesinde İstanbula dönmüştür. Bir aralık Sadrıâzam Reşid Paşa tarafından Meclis-i Maarif âzalığına tâyin edilmişti. 1860 senesi Ekim ayında «Tercüman-ı Ahval» gazetesini çıkarmıştır. Bilâhare 1862 senesi 27 Haziranında «Tasvir-i Efkâr» gazetesini neşretti. 1865 de «Tasvir-i Efkâr» ı Namık Kemale bırakarak tekrar Parise gitti. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl'ın himayesine mazhar olan Şinasi Pariste ilmî tetkiklerle meşgul olmuş ve 1869 senesi sonbaharında tekrar İstanbula dönmüştür. Vefatı 1871 senesi 13 Eylûlüne tesadüf eder. (Muallâ Anil'in «Şinasi» adlı eserinden) «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» ihtilâlcileri Pariste iken Şinasi de orada bulunuyordu; lâkin ihtilâl hareketlerine hiç karışmamıştır. (Mithat Cemal Kuntay'ın «Namık Kemal» isimli eserinden).

memlekette umumî ıslahat yapılmasını istiyen şuurlu bir ihtilâl teşebbüsü olmakla kalmıyor; «Jön Türk» harekâtına da başlanğıç ve Tanzimattan sonra yükselen bir inkılâp âbidesi gibi duruyor. Hiç şüphe yoktur ki Şeyh Ahmed «ıslahat» veya «hürriyet» kelimelerindeki mânayı takdirden âciz bir kimse değildi, ve muhakkaktır ki Hüseyn Daim ve Cafer Dem Paşalar Âli Paşa hükûmetini takviye ve Sultan Abdülmecid'in sefahatini alkışlamak için bu gizli cemiyete girmemişlerdir. Binaenaleyh bu vak'aya lâyık olduğu ehemmiyeti vermek ve bu teşebbüsü hürriyete doğru atılmış ilk adım olarak kabul eylemek icabeder, kanaatindeyim.

Çünkü, ıslahat icrası talebi ile beraber Sultan Abdülmecid devrinde israf ve sefahatin önlenmemesi halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Buna mebni, yukarıda işaret edildiği üzere, garbın içtimaî ve siyasî fikirlerine bir dereceye kadar vâkıf olan yüksek münevverler, bahusus Kırım Harbi sırasında Fransızlarla sıkı temasta bulunan büyük rütbeli bazı zabitler memlekette yenilik vücude getirmek emeliyle bazı ulema ve şeyhlerle de işbirliği yapmışlar ve Sultan Abdülmecid'in hal'iyle umumî teveccühe mazhar bulunan Veliahd Abdülâziz Efendinin iclâsını teemmül eylemişlerdi.

Bununla beraber Kabuli Paşanın evrakı arasında zuhur eden 11 Eylûl 1859 tarihli fransızca bir mektub mündericatına nazaran meselenin irticaî bir mâhiyet arzettiği de ileri sürülmekte ve alâkadar birçok ülema ve şeyhin isimleri zikredilmektedir.

Maamafih ben, bu teşebbüste bir irtica arzusundan ziyade Abdülmecid'in israfatını önleyici bir inkılâp hamlesi sezdiğimi söylemekte musirrim.

«Kuleli Vak'ası» hakkmdaki düşünceleri bu suretle izhar ettikten sonra hâdisenin cereyanını kısaca nakledelim:

«Kuleli Vak'ası» Sultan Abdülmecid saltanatının son yıllarında, 13 Eylûl 1859 tarihinde hükûmetçe ifşa ve keyfiyet «... **İhlâl-i âsayiş niyet-i fâsidesiyle bazı sebekmegzan bir cemiyet teşkilini muradeyledikleri haber alınarak buna mütecasir olan 40 kadar eşhas derhal ahzü girift ve Kuleli kışlasında hapsolunmuş»** şeklinde «Ceride-i Havadis» in 24 Sefer 1276 tarih ve 953 numaralı nüshasında ilân edilmiştir.

Tevkif edilen cemiyet mensuplarının istintakı Sadrıâzam Mehmed Emin Âli Paşa, Meclis-i Âli-i Tanzimat Reisi Mehmed Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa, Darüşşûrayi Askerî Reisi Mustafa Zarif Paşa'dan müteşekkil bir komisyon-u mahsus tarafından yapılmıştır. Kitabet hizmetini de Mithat Efendi (Mithat Paşa) görmüştür.

Muhakeme neticesi 21 Rebiülâhır 1276 tarihinde «Ceride-i Havadis» ve 2 Cemaziyelevel 1276 tarihinde de «Takvim-i Vakayi» de (1) bir beyanname ile neşredilmiştir. Beyannamede:

---

(1) Hükûmetin bu resmî gazetesi, memleketimizde neşredilen ilk türkçe gazetedir. Tanzimattan sekiz sene kadar evvel ve 1 Ekim 1831 tarihinde intişara başlamıştır.

«... Mevkuflar ayrı ayrı tâdad, Cemiyet Reisinin Süleymaniye Sancağı ahalisinden Şeyh Ahmed namında biri olduğu ve belli başlı âzaların da Çerkes Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa, İmalât Meclisi âzasından Binbaşı Rasim Bey, Tophane-i Âmire ketebesinden Arif Bey ile... sunuf-u muhtelifeden diğer kesan» dan ibaret bulunduğu işaret ve: 1

«... Birinci derecede müttehem ve cani olan kesandan Cafer Dem kendisini denize (2) ilka ile cezasını bulmuş olmasiyle diğerleri olan Şeyh Ahmed, Hüseyin Daim, Arif ve Rasim Beylerin ülûlemirle idam olunmaları» şeklindeki karar tasrih olunmakta ve diğerleri için de muhtelif mahkûmiyetler sayılmaktadır.

İdam kararlarının bilâhare Sultan Abdülmecid'in muvafakatiyle müebbed mahpusluğa tahvil edildiği de kaydediliyor. Cemiyet Reisi Şeyh Ahmed evvelâ Akkâ kalesine ve bir müddet sonra da Magosa'ya gönderilmiştir.

Yukarıki tafsilâttan anlaşılacağı veçhile «Kuleli Vak'ası» memleketimizde teşekkül eden muayyen hedefli ihtilâl cemiyetlerinden biri ve (Yeni Osmanlılar — Jön Türk) Cemiyetinin avangard'ı, öncüsüdür.

O devrin en kıymetli mütefekkirlerinden olan Şinasi'nin bu teşekkül ile alâkalı bulunması meselenin ehemmiyetini arttırmaktadır. Bu cemiyet, hedefine varmadan meydana çıkarılmış ve alâkadarlar tevkif ve nefyedilmiş olduğundan hükûmet idaresinde ıslahat yaptırmağa muvaffak olmadan sönmüş, gitmiştir.

Bu gizli Cemiyetten vaktin Sadrıâzamı Âli Paşanın haberdar bulunduğu ve müdahalede teenni gösterdiği melhuzdur.

Bu hâdiseden pek az sonra Abdülmecid, sefahatin yaptığı tahribat saikasiyle kırk yaşında vefat etmiş ve Abdülâziz tahta geçmiştir.

Sultan Abdülmecid, vefatından bir müddet evvel Girid'e gitmiş, eşraf ve muteberanı huzuruna kabul suretiyle Giritlilerin gönlünü hoş tutmağı muvafık bulmuştu. Avdet ederken Rodos ve İzmiri de ziyaret eylemişti.

Fakat, Avrupa'dan istikraz, Sultan Abdülmecid devrinde başlamıştır. Ve Türkiye'de ilk tiyatro Sultan Abdülmecid sarayında kurulmuştu. Pariste Türklere mahsus «Mekteb-i Osmanî» açıldığı gibi, Yenibahçede kâin Guraba Hastahanesi ile Haseki Kadın Hastahanesi de bu saltanatın âsarındandır. On iki milyon liraya mal olan Dolmabahçe Sarayı da bu devirde inşa edilmiştir.

Bununla beraber Sultan Abdülmecid devrinde kültür işlerine de ehemmiyet verilmiştir. (1256) tarihinde ilk defa tahsil için Londra'ya gönderilen talebe arasında istihkâm zabiti Bekir, Yüzbaşı Derviş, Halil ve Tevfik Efen-

---

1840 tarihinde «Ceride-i Ahval», 1860 tarihinde de «Tercüman-ı Ahval» gazeteleri çıkmıştır.

(2) Cafer Dem Paşa, kayıkla Kuleli kışlasına sevkedilirken kendisini denize atmış ve boğulmuştur.

diler vardır. Bu gençler Garb medeniyetinin ayarlanmış müspet ilimlerinde ihtisas yapan ilk talebelerdendir.

Sonraları istihkâm zabiti Bekir Efendi (Paşa) Fethi Paşanın delâletiyle (Topçu ve İstihkâm) mektebinin inşasına âmil olmuştur.

Derviş Efendi (Paşa) fizik ve kimya tahsil eden bu genç, memlekette kimya lâboratuvarlarının kurulmasına hizmet etmiştir.

Halil Efendi «Damad Halil Paşa(1)» Tophane Müşiri olmuş, memlekette askerî fabrikaların kurulmasına ve Tophanede Baruthane ve Fişenkhanenin tesisine muvaffak olmuştur.

Tevfik Efendi ise (Paşa) meşhur ressam ve riyaziyecilerimizdendir.

(1860) tarihinde kurulan (Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye) nin tertibettiği konferanslar ve teşkil ettiği yabancı dil kursları çok faydalı oluyordu. Bütün bu teşebbüsler Sultan Abdülmecid devrinin yarattığı kültür esaslarına dayanıyordu. Bunlar, halkın görüş ve düşünüş veçhesi üzerinde esaslı değişiklikler yaratıyordu. Şu kadar var ki yukarıda işaret edildiği veçhile Tanzimat Devri insanları ne bihakkin Batı'ya mal olmuş ve ne de Doğru kültürünü terkedebilmiştir. Bu bakımdan memlekette Batı'ya meyil tamamen teessüs edememiş, an'anelere sıkı sıkı bağlı olanlar, şahsî ihtiraslariyle, dinî mefhumların muhafazası kaydından bir türlü âzade kalamamışlar ve yeniliğin aleyhine her türlü mümanaati vecibe telâkki yelemişlerdir.

Bununla beraber 1862 de Şinasi tarafından neşredilen «Tasvir-i Efkâr» gazetesi hürriyet ve demokrasi vâdisindeki mücadelesine ehemmiyetle devam etmiş ve halkı doğru yola sevk hususunda elden geleni yapmaktan âzade kalmamıştır. Bu teşviklere mebni (1848) de Darülmuallimin, (1858) de İzmitte bir kâğıt fabrikası inşa edilmiştir. Adliye ve Maarif Nezaretleri o tarihlerde kurulduğu gibi, Harbiye ve Bahriye mektepleri ve müteaddid camiler de yaptırılmıştır.

---

(1) Halil Paşa, Prens Sabahaddin Beyin büyük babası ve Damad Mahmud Paşanın babasıdır.

Sultan Abdülâziz devri

SULTAN Abdülâziz tahta çıktığı zaman (1861) Kıbrıslı Mehmed Paşa Sadrıâzam bulunuyordu. Cülûsu müteakib neşredilen Hattı Hümayunda bütün vükelâ mevkilerinde ibka edildiler. Halk, Abdülmecid israfatından kurtulduklarını zannederek, Sultan Abdülâziz'in Padişahlığını sevinçle karşılamıştı.

Sultan Abdülâziz, Osmanlı tahtına cülûs ettiği vakit 32 yaşında idi. Halbuki Şehzadeliğini Kadıköyünde Kurbağlıderedeki köşkünde eğlence, avcılık ve güreş yapmakla geçirmiş, tahsile, ilmü irfana fazla ehemmiyet vermemiştir. Padişah olunca ilk icraatı Saray israfatını kaldırmak ve Hazine-i Hassa varidatının üçte birini devlete terkettiğini ilân eylemek olmuştu. Fakat bu hüsn-ü niyet pek az devam etmiş, sonraları israfat haddi marufunu çok aşmış ve devlet hazinesi iflâsa sürüklenmiştir. Sultan Abdülâziz, cülûsundan sonra devlet ricaliyle yaptığı temaslarda onların fikir ve düşüncelerinden ilham almağa çalışıyor, memleketin vaziyeti ve idare şekli hakkında esaslı ve lüzumlu malûmatı kavramağa ehemmiyet veriyordu. Devrin en yüksek şahsiyetlerinden bulunan Âli ve Fuad Paşalar en ziyade nazar-ı dikkatini çekmiş ve kendince musammem ıslahat ve icraat hakkında bu iki devlet adamından istifade edilebileceği kanaatine varmıştı. Abdülâziz bu düşünce ile cülûsundan beş ay sonra Mehmed Paşayı Sadaretten affetmiş ve Âli Paşayı onun yerine geçirmiştir. Fuad Paşa da Serasker ve yaver-i ekrem tâyin edilmişti(1).

Sultan Abdülâziz

(1) Âli Paşa, Yunan ihtilâli sırasında (1821) de tesis edilen tercüme kalemine girmişti. Yirmi yaşlarında iken Viyane sefiri Ahmed Fethi Paşanın maiyetine kâtib tâyin edilmiştir. Viyana'dan memuren Petesburg'a gönderilmiş, dört sene sonra Reşid Paşa maiyetinde Londra sefaret müsteşarlığı vazifesini görmüştür. Bilâhare Paris sefiri olmuş, daha sonra da Londra sefaretini deruhte eylemiştir. 1852 tarihinde, Âli Paşa Sadarete gelmiş, Fuad Paşa da Hariciye Nâzırı olmuştu. Âli Paşanın Paris Kongresinde büyük hizmeti sebkat etmiş ise de o vesile ile neşrettiği (Islahat Fermanı) nın Reşid Paşa ile aralarının açılmasına sebebiyet verdiğini yukarıda izah etmiştim. Âli Paşanın bir ecnebi şahsiyetle yaptığı bir mülâkatta kullandığı lisan çok dikkati calibdir: «İs-

Sultan Abdülâziz de selefleri gibi memleketin ihya ve inkişafını, ordunun tezyid ve donanmanın takviyesinde buluyordu. Lâkin Maliye hazinesi bomboş ve Abdülmecid saltanatında yapılan istikraz faizlerinin ödenmesi imkânı bile mefkuddu. Bununla beraber Sultan Abdülâziz ihtiyacını temin ve müşkülâtın bertaraf edileceğinden ümidvar bulunuyor ve yeise kapılmıyordu. Ancak son asır zarfında tevali eden mağlûbiyetler, bâhusus Sultan Abdülmecid devrinde zuhur eden Mısır hâdisesi Veliahdliğinde Abdülâzizi çok ilgilendirmiş ve Türk ordularının Nizibde Mısır askerine mağlûbiyeti kendisinde ukde bırakmış olduğundan evvelemirde bu noktanın aydınlanmasını istiyordu. Abdülâziz pehlivan meşreb ve cesaretle melûf bulunduğundan bu mağlûbiyet acısı Padişah olunca daha ziyade ruhuna işlemişti.

Mısır Seyahhati:

Bu his ve tesir altında ve Fuad Paşanın tavsiyesine tebaan Mısıra kadar bir seyahat icrasına karar vermiş ve bu eyaletin az bir zamanda bu kadar kuvvet kesbetmesi esbab ve avamilini bizzat tetkik ve kendi göziyle müşahede eylemek istemiştir. Padişahın kararı kat'îleşince seyahat kafilesini teşkil edecek olan gemiler 3 Nisan 1863 tarihinde İstanbul limanından ayrılmışlar ve İskenderiye'ye doğru denize açılmışlardır.

Bu yolculuk, bir Osmanlı Padişahının denizaşırı uzak bir İslâm memleketine ilk seyahati idi. Bu bakımdan Osmanlı tarihinin umumî çerçevesi içinde oldukça önemli bir vak'a değerindedir. Fakat yolculuğun Mısır'da göze çarpan terakkinin sebeblerini öğrenmek gibi bir tetkik fikriyle ihtiyar edildiğini düşünürsek, ona inkılâp tarihimiz içinde de ayrı bir kıymet vermemiz icabeder.

Mısır'daki İstikbal Merasimi:

Sultan Abdülâziz, Şehzade Yusuf İzzeddin, Serasker Fuad, Bahriye Nâzırı Mehmed Paşalar ve yaverler, Mısır Valisi İsmail Paşa tarafından Sultan Abdülâziz'e hediye edilen «Feyz-i Cihad» yatına yerleşmişler, maiyetleri de diğer gemilere binmişlerdir.

7 Nisan Salı sabahı İsmail Paşa İskenderiye açıklarında Padişahı karşılamış, büyük bir istikbal merasimi ve top sadaları arasında karaya çıkan Sultan Abdülâziz, Re'sütteyn Sarayına yerleşmiştir. Ertesi gün hususî trenle Kahire'ye müteveccihen hareket edilmiş, Tanta'da Şeyh Ahmed Bedevi'nin kabrini ziyaret eden hükümdar, Kahire'de Kasr'-ül-Nil civarında trenden in-

---

lâm cemaati, gayet misafirperver ve demokrattır. Avrupada olduğu gibi babadan kalma hukuk ve imtiyaz usulleri bizde kat'iyyen cari değildir. Buna binaen devlet ricali meçhul bir âlemden çıkarak vezir, nâzır olur. İktidardan uzaklaşınca bir köşeye çekilir, mahfî bir hayata karışır. Bundan nâşi hususî hayat bizlerde gizli bir âlem hâline gelmiştir.» demiştir.

miş, toplanan ve çılgınca bağırışan halkın ortasından geçerek «Saray-ı Âli» ye konmuştur.

10 Nisanda mutad Cuma Selâmlığı Mehmed Ali Paşa Camiinde yapılmıştı. Fevkalâde uğurlama merasimiyle birkaç gün kaldığı Kahire'ye veda eden Sultan Abdülâziz üç saat sonra İskenderiyede bulunuyordu.

Bu ziyaretin hâtırası olmak üzere Kahire'de «Şari-i Abdülâziz» isimli bir cadde açılmıştır.

Abdülâziz'in İstanbul'a Dönüşü:

Nisanın on yedinci günü Cuma Selâmlığından sonra merasim-i mahsusa ile İskenderiye'yi terkeden Padişah, 29 Nisanda Adalardenizi sahiline yaklaşmış ve İkinci Katerin zamanında (1770 Harbinde) Rus gemilerinin ânî taarruzları neticesi Osmanlı donanmasiyle Türk dilâverlerinin medfeni haline giren Çeşme koyuna hüzünlü nazarlar atfından sonra elemli düşünceler arasında İzmir limanına girmiştir.

İzmiri ziyaret sırasında, Padişah, eşraf ve muteberanı huzuruna kabul ve kendilerini taltif eylemiştir.

Seyahatinin yirmi üçüncü günü sabaha karşı İzmirden ayrılan Hünkâr, İstanbula muvasalatında harikulâde bir istikbal görmüş ve Tophane Rıhtımına çıktığı vakit «Seyahatimden memnunum, sizden memnunum... Yaptığınız karşılama ile kalbimi sevinçle dolduran milletime kavuşmaktan bahtiyarım.» demişti.

Filhakika teşrif-i şâhâneye karşı İstanbul halkı fevkalâdelikler yaratmış, günlerce süren şehriâyinler tertibeylemiştir.

Sultan Abdülâziz'e karşı Mısır'lıların gösterdikleri alâka, Vali İsmail Paşanın tertibi ve ileride koparılacak imtiyazlara bir hazırlıktan ibaretti.

Hattâ Sultan Abdülâziz, Mısırda pek sefihane bir hayata sürüklenmiş ve Fuad Paşa da Padişahın teveccühünü kaybetmemek için bu ahvale lâkayıt kalmıştır. İstanbulluların tezahüratı ise Sultan Abdülâziz'in memleketle yakından alâkadar olduğu ve kendi zevk ve hevesine tamamen düşmediği günlere ait sevgi ve muhabbet eseri idi. Malûm bulunduğu üzere sonraları bu his ve rabıta yavaş yavaş sönmüş ve netice bir acı âkıbete bağlanmıştır.

Fuad Paşa'nın Sadareti ve İcraatı:

Sultn Abdülâziz Mısır seyahati esnasında Fuad Paşa ile sıkı temasta bulunmuş ve kendisini müsamahakârlığa alıştırmıştı. Bu itibarla seyahatten avdet'inden bir müddet sonra 1864 de Fuad Paşayı Sadarete ve Âli Paşayı da Hariciye Nezaretine getirmiştir. Fuad Paşanın ilk icraatı, halkın hükûmete karşı itimadını selbeden ve hoşnudsuzluk tevlid eyleyen karşılıksız kavaim-i nakdiyenin ilgası olmuştur.

Bir ara Sadarete getirilen Yusuf Kâmil Paşadan sonra tekrar Fuad Paşa Sadarete dâvet edilmiş ve Seraskerlik makamını da uhdesinde muhafaza eylemiştir. İdarede birçok inkılâp ve yenilikler ihdasına çalışıldığı bu hengâmede Mithat Paşa da Niş'ten çağırılarak kendisine «vilâyetlerin ıslahına dair» bir lâyiha tanzim ettirilmiştir.

Fuad Paşa bu icraat ve ıslahat teşebbüsleri sırasında askerî ümera arasında en ziyade liyakat ve enerji sahibi bulunan Yanya Fırkası Kumandanı Hüseyin Avni Paşayı da Seraskerlik makamı için İstanbula celbeylemişti. Memlekette islâhat icrasına elden geldiği kadar çalışılıyordu. Lâkin vaktiyle idare mekanizması o kadar tezebzübe uğramış ve bâhusus haricî teşviklere uyan reâyanın hissiyatında o kadar tahavvüllere yol açılmıştı ki bu faaliyetler matlûb neticenin elde edilmesine kâfi gelmiyor ve yer yer kıyamlar çıkmasına mâni olunamıyordu. Girit isyanı henüz bertaraf edilememişti. Bosna-Hersek'te muzır unsurların hodserane serkeşlikleri devam edip gidiyordu. Dahil ve haricden yapılan istikrazların halka verdiği ağırlık da tahammülün fevkine çıkmıştı. Hersekte hükûmete karşı aleyhtarlık başlamıştı. Namık Kemal Beyin ateşin yazıları ve Suavi Efendinin Mısır hakkındaki

Fuad Paşa

tenkidleri hem halkı ikaz ediyor, hem de hükûmeti müşkül bir duruma sokuyordu. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa da bulunduğu meclislerde hükûmetin kifayetsizliğini ileri sürüyor, idare işlerinin iltizam ve iltîmasla döndüğünü iddia ediyordu. Bu söylentilere 1862, 1863 tarihinde vukubulan Lehistan isyanının memleketimizde uyandırdığı akisler ve bunun bıraktığı izler de karışıyor ve fikirlerde inkılâp havası yaratıyordu.

Hattâ her sahada olduğu gibi ilmî ve iktisadî meselelerde de diğer medenî milletlere nazaran çok geri kaldığımızı gören vatansever Türk münevverlerinden Yusuf Ziya Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Vidinli Tevfik Paşa ve Ali Naki Efendi Türk çocuklarını geliştirmek gayesiyle (1865) tarihinde (Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye) namı altında bir halk eğitimi müessesesi kurmuşlardır.

Bu cemiyet, derhal münevverlerin ve hayırseverlerin ilgisini toplamış, bu itibarla faaliyete geçmiş ve Paris sefiri (Esad Paşa) vasıtasiyle Fransadan bir ders programı getirtmiş, bir yandan da Fatih'teki (Darüşşafaka) nın inşasına başlanmıştır. Bu suretle (1873) de inşası ikmal edilen Darüşşafaka'da tedrisata mübaşeret edilmiştir. Bu gibi müesseseler hakkında diğer sahifelerde de bazı izahat verilmiş bulunmaktadır.

«Genç Osmanlılar» Cemiyeti:

İşte bu ruhî hâletin tesir ve irşadiyle «Yeni Osmanlılar» Cemiyeti kurulmuştur. Maamafih hükûmet de mukabil tedbir ittihazında vakit kaybetmek istememiş, icraatına engel telâkki ettiği bu inkılâbcı elemanlardan Prns Mustafa Fazıl Paşayı yirmi dört saat zarfında hudud harici edivermişti. Ziya ve Namık Kemal Beylerin de birer memuriyetle harice gönderilmeleri hükûmetin mukarreratındandı.

Mısır Valisi Sait Paşanın vefatından sonra Valiliğe Mustafa Fazıl Paşanın geçmesi vaktiyle Mehmed Ali Paşaya bahşedilen ferman iktizasından iken bu, tatbik edilmemiş ve kardeşi İsmail Paşa Vali tâyin olunmuştu. Meşru hakkının gasbından dolayı gadre uğrayan Mustafa Fazıl Paşa, bu defa da İstanbuldan çıkarılmak talihsizliğine mâruz kalınca Paris'e gitmiş ve «Genç Osmanlılar» Cemiyeti âzalariyle Sultan Abdülâziz ve vükelâsı aleyhine neşriyat yapmak teşebbüsüne girişmişti. Hattâ bu telkinin tesiriyle istibdad aleyhine vaızlar veren Sarıyerli Sadık(1) Efendi ilk kurbanlar meyanında «Genç Osmanlılar» taraftarlığı ile Akkâ kalesine sürülmüştü.

«Genç Osmanlılar» neşriyatının Sultan Abdülâziz ve vükelâsı üzerinde yaptığı suitesirden istifade etmesini bilen ve Vali ünvanını kâfi görmiyen İsmail Paşa da Valiliğin kendi sülâlesine hasriyle vefatında oğlu Tevfik Paşanın, yerine getirilmesini temin etmiş ve hakkında Vali yerine Hidiv tâbirinin kullanılmasını da 1873 senesnde Sultan Abdülâziz'den koparmıştır.

Mısır verasetnin tâdili ve ünvan tebdili için birçok paralar sarfedildiği ve Valde Pertevniyal Sultanın kendisine takdim edilen hediyelere mukabil bu hususta Sultan Abdülâziz üzerinde müessir olduğu muhakkaktır.

Bir müddet sonra Sevakin mıntakası da Mısır idaresine raptedilmiş ve Hidiviyet daha ziyade kuvvetlendirilmişti.

Bütün bu tahavvüllere Sultan Abdülâziz ve vükelâsının Mustafa Fazıl Paşa hakkında besledikleri iğbirar neticesi Mısır hakkındaki Londra konferansı mukarreratının bozulmasına rıza gösterilmesi sebeboluyor ve kat'î muvaffakiyetini de İsmail Paşa namına hareket eden Ermeni Nubar Paşa ve Abraham Bey yediyle takdim edilen altın külçelerinin ve kıymetli hediyelerin cazibesi kolaylaştırıyordu. Bu suretle Mısır Valilerinin müstakil birer hükümdar tavrı takınmaları yoluna girmiş ve devlet hukuku şahsî menfaatlere feda edilmiştir.

---

(1) Sadık Efendi Hoca, hürriyeti seven ve istibdada karşı halkı uyandırmağa çalışan ateşli bir mutasavvıftı. İstanbul camilerinde, cesurane bir şekilde Sultan Abdülâziz istibdadı aleyhine vaazlar veriyordu. Aslen Bulgaristanlı olup, tahsilini İstanbulda yapmış ve Sarıyerli Hoca namiyle şöhret kazanmıştı. Arapca ve Farsçadan maada Fransızcaya da vâkıftı.

Bu gibi hâdiseler ve tevali eden Sadaret tebeddülleri, idare mekanizmasında kararsızlık ve ümidsizlik yaratmış ve hariçten teşvik gören bazı Hıristiyan tebeanın isyan ve kıyamını teshil eylemiştir.

Ezcümle Girit isyanı alevlenmişti. Buna zamimeten Avrupalıların ve bilhassa Rusların Belgrad kalesi civarındaki istihkâmlarm Sırplılara terki teklifinde bulunmaları Rüştü Paşanın Sadaretten istifasına, Âli Paşanın Sadarete ve Fuad Paşanın da Hariciye Nezaretine gelmesine sebebolmuştur. Âli Paşa, Rusyanın Hanya Konsolosu Dandrino'nun teşvikiyle alevlenen Girit isyanını teskin ve lüzumlu kararların ittihazı için Giride gitmiş ve bir sene kadar ora ahvaliyle meşgul olmuştur. Bütün bu ahval içinde hükûmet mekanizması gittikçe daha ziyade bozulmuş, Abdülâzizin şahsî keyf ve arzuları herşeye hâkim olmağa başlamıştır.

Girid Meselesi:

Âli Paşanın Girid seyahati münasebetiyle bu ada hakkında karilerimi tenvir etmeği faydadan hâli bulmuyorum. Girid, hurafat-ı Yunaniyeye karışan, mâbedleri ve yüksek sanayii ile öteden beri mâruf bir adadır. Girid'in ilk hükümdarı ulûhiyetine inanılan (Zems) tir. Adaya bu hükümdarın oğlu bulunan (Kriti) den muharref olarak (Girid) ismi verilmiştir. Ada halkının aslen Asya yaylalarından hicret eden Türklerden olması ihtimalini daha evvel işaret etmistik.

Hükümdarlık devrinden Cumhuriyet rejimine geçen ada, Milâddan 69 sene evvel Romalılar tarafından istilâ edilmiş, artık daima bir ecnebi hükûmetin idaresi altında ve istiklâlden mahrum yaşamıştır.

Şarkî Roma'nın ihdasında Girid, Filistin idaresine geçmiş ise de akabinde, Halife Velid zamanında Emevîlere intikal ile yüz sene kadar Endülüslülere tâbi olmuş ve Abbasiler devrinde, Harunürreşid zamanında da, İslâm hâkimiyeti altında kalmıştır. Hattâ, Me'mun'un evail-i saltanatında, Ebu Hafez'in delâletiyle adaya yerleşen Arablar tarafından Abdülâziz isminde biri hâkim seçilmiştir.

Girid adası bilâhare Venediklilere tâbi olmuştur. Dört yüz sene kadar Venedikliler idaresinde kalan Girid'de Arablar tarafından tesis edilen Hendek şehri Kandiye tesmiye edilmiş, Hanya ve Resmo kaleleri de bu yeni sahipleri tarafından inşa edilmiştir. Fakat Romanos devrinde ada tekrar Bizanslılara intikal edince bütün İslâmlar öldürülmüş veya Hıristiyan yapılmıştır.

Rumî 1054 senesinde Sultan İbrahim tarafından Mısır'a nefyedilen Sümbül Ağa'nın sefer esnasında Girid korsanları tarafından tecavüze uğraması, hükûmetimizin müdahalesini mucibolduğundan Hanya kalesi tarafımızdan işgal edilmişti. Bu bir başlangıç teşkil etmiş, uzun seneler süren

muharebelerden sonra ada, tamamen fetholunarak (1669) tarihinde Köprülü Fazıl Ahmed Paşa tarafından İmparatorluğa katılmıştı.

Vaktiyle Venediklilere karşı müteaddid defalar isyan eden Giridliler, Bizanslılara karşı da kafa tutmaktan hâli kalmamışlardı. Ehl-i Salib harbleri sırasında Cinevizliler bu adayı işgal etmişlerse de bilâhare Venediklilere satmışlardır. Bir ara adanın nüfusu (80) bine düşmüştü.

Fakat Girid adası Osmanlı İmparatorluğuna intikal ettikten sonra büyük imara uğramış, tahminlere nazaran (1832) de İslâm nüfusu (65.700) e ve Hıristiyan mevcudu (79,175) e yükselmiştir.

Girid Adasında; büyük, küçük yüz elli kadar cami ve mescit inşa edilmişti. Hanyedeki Hünkâr camii ile Resmodaki İçkale camii Sultan İbrahim tarafından yaptırılmış, Kandiyedeki Hünkâr camii Sultan Mehmed ve Resmodaki Edirnekapı camii Valde Sultan tarafından inşa ettirilmiş; diğerleri, bazı paşaların ve ashab-ı hayrın himmetiyle bina olunmuşlardır.

Yunan istiklâlinden sonra adada idare tamamen felce uğramış, daima ihtilâl ve kıyam hareketleriyle uğraşmak İmparatorluk için mecburî bir iştigal halini almıştır. Buna binaendir ki bu ada İmparatorluğu çok meşgul etmiştir. Şu noktayı işaret edeyim ki Girid adası, daha evvel, hiçbir vakit Yunan idaresine girmemiştir. Maamafih bizim idaremizde bulunduğu sıralarda d a,muhtelif tarihlerde, isyanlar çıkmış, sükûnun iadesi şekli daima baltalanmıştır. Bu ihtilâl teşebbüslerinde tarafeyden yüz bin kişinin telef olduğu rivayet edilmektedir.

Zaptı için de büyük fedakârlıklar yapılması icabetmiştir. Hattâ Giridin tamamen işgalinden evvel Sarayda hâsil olan infial o kadar derindi ki huzurda herhangi sebeble adadan behsetmek menedilmişti. Buna binaen tamamen zaptı müyesser olunca keyfiyetten Padişahı haberdar eylemek ancak taam vesilesiyle mümkün olmuş ve kendisine

«Altın tabak içinde bu tirid
Yirmi senede alındı Girid»

beytiyle süslenmiş bir altın sahan içinde yemek takdimine mecburiyet görülmüştür.

Yunan istiklâli sırasında Giridliler de isyan etmişler ve Yunanistana iltihakı istemişlerse de bu taleb nazar-ı dikkate alınmamış, Londra'da inikadeden konferans, Giridin Osmanlı devletinde kalmasına karar vermiştir. Bundan sonra da Girid'de (1841, 1852, 1863) isyanları patlak vermiş ve fakat bastırılmıştır.

(1866) da Girid cezıresi ahalisi, Çar Aleksandr'm yeğeni Grandüşes Olga'nın Yunan Kraliyle izdivacı vesilesiyle, adanın cihaz olarak Yunanistana verilmesini istemiş, bu reddedilince yeniden isyan başgöstermiştir.

Fakat 1869 tarihinde Pariste toplanan bir konferans Girid'in tekrar Osmanlı idaresinde kalmasını muvafık görmüştür.

Giridin idaresini intizama sokmak için pek çok emekler sarfedilmiş, Âli ve Fuad Paşalar bu hususta fazla gayret göstermişlerdir. Nihayet Giride bir Hıristiyan vali tâyini ve beş senede bir tebdili ve valinin diğer devletlerin tasdikına tâbi tutulması kabul olunmuştu.

Girid ıslahatına memur edilen, beş defa Sadrıâzamlık ve yedi defa Hariciye Nâzırlığı yapan Sadrıâzam Âli Paşa, Adada sakin ihtilâl taraftarı halkın teskini için tasavvur ettiği bazı tedabir hakkında Padişaha takdim ettiği 23 Teşrinisani 1284 tarihli lâyihada şöyle demektedir:

«Evvelce de iş'ar olunduğu veçhile Girid Cezıresinin ihtilâline sebeb, müstakil Yunanistana iltihak maddesidir... Bugün halkın mühim kısmı Yunanistana iltihaktan başka bir şey düşünmemektedir... Rusya komiseriyle her an ve dakika fesaddan hâli kalmıyan Rusya Konsolosunun ve Yunanlıların sarfetmiyecekleri emek yoktur... Farzımuhal İngiltere ve Avusturya devletleri bize ettikleri vaidde sebat edebilecek olsalar bile Rusyalılar ve onlara tebean Prusyalılar ve şüphesiz Fransızlar ahalinin istediğini yerine getirmekte ısrar edecekleri muhakkaktır. Avrupa komiserlerinin karar ve reyleri Cezirenin Devlet-i Aliyyede kalmasını terviç eder mâhiyette olamaz. Kaldı ki müşterek teftiş keyfiyeti kabul edilirse bunun diğer mıntakalara da sirayet etmesi, ezcümle Rumeli ile Bahr-i Sefid adalarına teşmili melhuzdur. Bu itibarla Hıristiyan denilen tebeanın ıslaha muhtaç denilen ahvali vakit kaybetmeden yapılmalı ve Rusların müdahalesi bir an evvel önlenmelidir... Bunun için vergilerin birkaç sene affı ve idare-i âtiyenin ıslahı ve icabeden muavenetin yapılması şarttır. Mahzı hayir ve menfaat bundadır.»

Âli Paşanın yukarıki lâyihasının Sultan Abdülâziz üzerinde ne gibi tesirler yarattığı malûm değildir. Muhakkak olan bir şey varsa, o da ciddî bir tedbir alınmamış olması ihtimalidir. Çünkü o devirde hükûmet idaresinde lâkaydî başgöstermeğe başlamıştı. Nitekim, ahval bu merkezde cereyan ederken (1896) isyanı patlak verince Girid muhtariyeti kabul edilmiş ve (1898) tarihinde Yunan prensi (Jorj) bu adaya komiser tayin olunmuş ve binnetice Girid'in Yunanistana ilhakı kolaylaştırılmıştır.

Daha (1820) tarihlerinde tebeamız bulunan Rumların (4000) kadar Ticaret gemileri, bu gemilerde (5 - 6) bin kadar topları vardı. Bu sayede isyan ettikleri zaman Osmanlı donanmasına karşı koymuşlardı. Bu toplar sözde korsanlara karşı müdafaa için tedarik ediliyordu. Tarih bakımından Rumlar hakkında söylenecek bir şey varsa o da (1700-1810) tarihi teşvik; (1810-1821) teşkilât; (1821 1827) isyan ve (1827 - 1829) da istiklâl safhası olduğudur.

Tepedelenli Ali Paşa, Dalmaçya sahilinde Fransızlara karşı harb ettiği gibi bir ara Rumeli Valisi olduğu vakit bütün âsiler korkudan teslim olmuşlar ve Sırpları da tedip eylemişti. Hattâ Mora hakkında, Rumlar kanaliyle elde ettiği malûmatı Padişaha arz ve (uyanık oluna) diyordu.

Çocukluğunda bir Rum tüccarın yanında terbiye gören ve Tepedelenli

meselesinde Padişahı iğfal eden (Hâlet) Efendi, nihayet Patrik Grigoriyos ve daha birkaç papas ile Patrikhane kapısında asılmışlardır. Bütün bu hâdiseler devlet ricalinin lâkaydisi ve ihmali yüzünden vücut bulmuş, ekalliyetlerle hiç alâkadar olmadıklarından ve muzır teşebbüslere önem verdiklerinin farkına varamadıklarından tahaddüs etmiştir.

İlk cülûsunda memleket ahvaliyle yakından alâkadar olan, ordu ve donanmanın ihyasına gayret ve himmet sarfeder gibi görünen Sultan Abdülâziz, yavaş yavaş kendi hava ve hevesine dalınca münevverlerde infial uyanmış; kendisinden beklenen ümidlerin boşa çıkacağı anlaşılmıştı. Halbuki memleketin kültür seviyesi oldukça artmış; halkın görüş ve düşünüş tarzında daha salim bir veçhe peyda olmuş bulunduğundan Sultan Abdülâzizin memleket idaresinde gösterdiği lâkaydî ve bâhusus haricî borcun çok artmış ve dikkati calib bir şekil almış bulunması göze çarpmağa başlamıştı. Matbuatta mevcud serbestî sayesinde Girid isyanı, Sırbistan ahvali her gün gazete sütunlarını dolduruyor; Namık Kemalin vatanperverane yazıları halkın zihnini kurcalıyor; hükûmete karşı emniyetsizlik husule getiriyordu; Suavi'nin «Muhbir» gazetesindeki yazıları da memnuniyetsizliği arttırıyordu.

Âli ve Fuad Paşalar müteaddid defalar Sadareti işgal ettikleri halde memleketin sulh ve sükûna kavuşması imkânı bulunamamıştı. Bâhusus Fuad Paşa Sadaretinde (Milâdî 1873) Mısır Valisi İsmail Paşaya Hidivlik pâyesi verilmesi ve bu imtiyazın büyük rüşvetler mukabilinde elde edildiğinin şüyu bulması, Sultan Abdülâziz hakkında beslenen sevgi ve muhabbeti bütün bütün kırmış; halkla hükûmet arasında derin br uçurum açmıştı. Sultan Abdülâzizi gelişi güzel harekâta teşvik ve bahriye tasarrufatından ayırdığı paraları bazı vesilelerle kendisine takdim eden Bahriye Nâzırı Mahmud Nedim Paşanın entrikaları ise umumî efkârı galeyan halina getirmişti.

Memleket ahvali artık günlük mevzular sırasına girmiş; Namık Kemal'in müdavim bulunduğu Veliahd Murad Efendinin Kurbağlıderedeki köşkünde bile hükûmeti tenkid etmek itiyad haline gelmişti.

İşte münevverler arasında uyanan bu hâlet-i ruhiyeden «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» doğmuştur. Bu Cemiyet muhtelif muhitlerde yapılan görüşme ve anlaşmalardan sonra Sağır Ahmed Beyin yalısında son şeklini almış ve gizli faaliyete başlamıştı.

Cemiyet âzalarının Veliefendi Çayırında yaptıkları bir toplantı, Suphi Paşa zade Ayetullah Bey tarafmdan hükûmete ihbar edilmişti. Âli Paşa ihtiyatlı bulunmuş; Cemiyetin mevcudiyetine ehemmiyet vermiyor görünmek istemiş; şahsî isticvablarla bu meselenin kapanmasına çalışmıştır. Bu içtimada Ahmed Mithat Efendi de hazır bulunmuştu. Lâkin o, sonraları «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» ile olan rabıtasını kesmiştir. Bilâhare Sultan Abdülhamidin direktifi dahilinde, «Jön Türk» harekâtının bîâman bir mü-

nekkidi ve Sarayın müdafii olmuştur.

Bir zamanlar bu inkılâbcı gençlerin toplantılarına Recaizade Ekrem, hattâ bilâhare Dahiliye Nâzırı olan Memduh Beyler de iştirak ederlerdi. «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» nin takibettiği gaye memlekette meşrutiyeti tesis ve umumî ıslahat icrasını temin şeklinde hülâsa edilebilir. Cemiyetin faal rol oynaması Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşanın Paristen Sultan Abdülâzize gönderdiği fransızca bir ariza ile başlamıştır. Bu arizada Meşrutiyetin ilânı hürmetkâr ve fakat mânidar bir lisanla Sultan Abdülâzizden rica ediliyordu. Ariza Namık Kemal (1), Ebüzziya Tevfik (2) ve Sadullah Beyler (3) tarafından türkçeye tercüme edilmiş ve «Tasvir-i Efkâr» gazetesi mensubları tarafından halka dağıtılmıştır. (4)

«Yeni Osmanlılar Cemiyeti» nin bu faaliyet tarzı, artık Sadrıâzam Âli Paşayı sıkmağa başladığından Cemiyetin en nâfiz âzasından bulunan Ziya (Paşa) ve Kemal Beylerin İstanbuldan uzaklaştırılmalarına lüzum görülmüş ve lâkin nefiylerine cesaret edilemediği için Mabeyn kâtiblerinden bulunan Ziya Bey (Paşa) Kıbrıs Mutasarrıflığına; Kemal Bey de Erzurum Vali Muavinliğine tâyin olunmuştu. «Muhbir» gazetesinin Mısır Hidiviyeti meselesini kurcalaması da Âli Paşayı rahatsız ettiğinden, Girid mültecilerine yardım maksadiyle kurulan iane cemiyeti vesilesiyle, gazete muharrirlerinden Suavi Efendi de Kastamonu menfasına gönderilmiştir.

İstanbulda bu işler cereyan ederken Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa bu güzideleri bir araya toplamak ve memleketin muhtaç olduğu ıslahatı temin ve Sultan Abdülâziz hükûmetiyle mücadele etmek üzere «Yeni Osmanlılar Cmiyeti» mensublarını Parise dâveti kararlaştırılmış ve İstanbuldaki Kuriye Doryan muharriri Jan Petriye gönderdiği bir mektubla Namık Kemal Beyle Ziya Beyi (Paşa) ve diğer cemiyet âzalarını siyasî mücadele için Parise çağırmıştı. İşte Ziya ve Namık Kemal Beyler ilk defa bu münasebetle tanışmışlardır. Bu nokta çok garibdir! Mustafa Fazıl Paşa yazdığı mektupda, Avrupadaki masraflarını deruhte edeceğini bildirdikten maada ailelerini de unutmamış; Ziya Bey ailesi için cem'an (50) bin ve Namık Kemal Bey için de (10) bin frank göndermiştir. Bunun üzerine Sadrıâzam Âli Paşa tarafından memuriyete tâyinlerindeki garazı pek iyi takdir eden Ziya (Paşa) ve Kemal Beyler Prens Mustafa Fazıl Paşanın dâvetine icabetle 17 Mayıs 1867 senesi Cuma günü Fransız bandralı Firensni vapuriyle İstanbuldan ayrılarak Parise gitmişlerdir. Cemiyet âzasından Kayazâde

---

(1) Mir'at-i Hakikat; S. 36.

(2) «Tasvir-i Efkâr» gazetesi sahibi ve memleketin ilim ve irfan hayatına fevkalâde hizmet etmiş bir zattır.

(3) Sefirlerimizden Sadullah Paşa.

(4) Bay Mithat Cemal Kuntay'ın «Namık Kemal» isimli eserinde «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» hakkında çok faydalı tafsilât verilmektedir. Okunmasını hassaten tavsiye ederiz.

Reşad, Menapirzâde Nuri, Çapanoğullarından Agâh (1) Sağır Ahmed Beyzâde Mehmed Beyler de o tarihte Parise hareket etmişlerdi. Kastamonu menfasından kaçırılan Suavi Efendi de aynı senenin 18 Mayısında Avrupa seyahati için vapura binmiştir.

Pariste birleşen bu ihtilâlciler Prens Mustafa Fazıl Paşa ile yaptıkları toplantıda Suavi Efendinin «Muhbir» isminde bir gazete çıkarmasına karar vermişlerdir. Vaktiyle İstanbulda intişar eden «Muhbir» in Avrupada tekrar neşrine Suavi Efendinin bu gazetede sık sık bahsettiği Misir Hidiviyeti meselesi âmil olmdştur, zannındayım. İhtilâlcilere aylık tahsisat bağlıyan Mustafa Fazıl Paşa ileride çıkarılacak «Hürriyet» gazetesi için de Ziya (Paşa) emrine (250.000) frank vermiştir. Bu suretle ihtilâlcilerin bütün masraf ve ihtiyaçları emniyet altına alınmış oluyor, ayrıca Namık Kemal Bey ailesi Veliahd Murad Efendiden de yardım görüyordu.

«Muhbir» gazetesinin ilk nüshası 1867 tarihinde Londrada çıkmıştır. Fakat mündericatı diğer Jön Türklerin hoşuna gitmiyordu. Çok haris olan ve benlik iddiası güden Suavi Efendi, kendi anlayışına göre yazı yazıyor, memlekette yapılacak ıslahatın dinî esaslara dayanmasını istiyordu.

Bu vaziyetten dolayı Haziran 1868 tarihinde «Hürriyet» gazetesinin Kayazâde Reşad Bey tarafından, haftalık olarak, Londrada ve «Yni Osmanlılar Cemiyeti» namına neşredilmesine karar verilmiştir. Bir müddet sonra da gazetenin idaresini Ziya (Paşa) ve Kemal Beyler deruhte eylemişlerdir. Avrupada toplanan bu ihtilâlcilere «Jön Türk»(2) ismi veriliyordu.

«Hürriyet» gazetesi en ziyade Âli ve Fuad Paşalara çatıyor; bilhassa «Societe General» den akdedilen (125) milyon franklık istikrazla bu paranın faizini ödemek için ayni müesseseden ikinci defa alınan (150) milyon frangı tenkit ediyor; mukavele şartlarındaki uygunsuzluğu ileri sürüyordu. Bu gibi maddî hakikatleri ortaya attığı için Jön Türk neşriyatı memlekette büyük akisler uyandırmıştı. Bu böyle olmakla beraber idarede ne bir değişiklik, ne de ıslahat teşebbüsü kimsenin aklından geçmiyordu. Bilâkis Sultan Abdülâziz seyahat hazırlıklariyle meşgul bulunuyordu.

Bununla beraber Avrupada toplanan «Jön Türk» lerin ahval ve hareketi, bahusus hükûmeti tenkit mâhiyetinde yaptıkları neşriyat Sultan

---

(1) Agâh Bey, vaktiyle (Tercüman-ı Ahval) gazetesini İstanbulda çıkarmıştı. Posta Nâzırı iken Türkiyede ilk defa pul kullanılmasını vazetmiştir. Atina sefiri bulunduğu sırada vefat etmiştir.

(2) Maarif Müsteşarı merhum sayın İhsan Sungu «Jön Türk» tâbiri hakkında «Tanzimat ve Yeni Osmanlılar» isimli eserinde aynen şöyle yazmaktadır: «...Jeunes-Turcs» unvanının 1830 tarihine doğru Fransada Jeune-France, İtalyada Jeune-İtalie, Almanyada Jeune-Allemagne, İngilterede Jeune-Angleterre adı altında politika ve edebiyatta ifrat taraftarı bazı gençlerin teşkil ettikleri gizli cemiyetlerin unvanı taklit edilerek alındığı anlaşılıyor.»

Abdülâziz üzerinde tesir icrasından hâli kalmamış ve bu işin halka yayılmasını önlemeğe teşebbüs etmiştir.

Nitekim Sultan Abdülâziz (1868) senesi Martında Babıâlide yeni teşekkül eden Şûrayı Devletin açılışında bizzat hazır bulunmuş ve bir nutuk irad ederek: «Bir hükûmetin vazifesi ahalisinin hukukunu ve hürriyetini muhafaza emrinden ibaret olup ve ahalisi hakkında olan idaresi dahi cebir ve tegallûb suretiyle olmamak lâzımdır... Zulüm ve taaddi caiz ve münasip olmadığı gibi...» dedikten sonra: «... Ahalinin hürriyetinden fazla olarak dahi müsaadad itasına hacet yoktur...» kaydını ilâve etmekle ruhan beslediği tahakküm duygusunu izhardan da kendini alamamıştır.

Bu satırları karalarken, istitrad kabilinden mühim bir noktaya temas etmeği, esbabı mucibesini tavzih eylemeği zarurî görüyorum. Yukarıki sahifelerde bir dereceye kadar Türkün mâzisini tenvire çalışırken, bir taraftan da ötedenberi hakkımızda düşmanlık izharından bir ân hâli kalmıyan komşumuz Rus ve Yunanlıların da ilk teşekkül tarzlarını ve son tarihlerde bize karşı tâkib ettikleri suiniyet ve husumet dolayısiyle hakkımızda güttükleri bugünkü düşüncelerini zımnen belirtmeğe uğraştım. Bu, pek tabîî idi. Çünkü geçen asırlar zarfında, Ruslar bizi yok etmek maksadiyle türlü türlü teşebbüslere giriştikleri malûm olduğu gibi, dünkü vilâyetimiz ve hâlen müstakil bir hükûmet olan Yunanlılar da bu hususta hiç bir fırsatı fevt etmiyorlar, elân da o vadide çalışmaktadırlar.

Hemhudud bulunduğumuz için, siyasî ve cografî ehemmiyeti haiz bulunan bu noktaların gençliğe ve halkımıza telkini için millî bir zaruret hissettiğimden dolayı, karilerimin beni mâzur göreceklerini ümid ederim.

Abdülâzizin Avrupa Seyahati

SULTAN Abdülâziz'in Mısır seyahati, Osmanlı tarihinin umumî çerçevesi içinde ve hattâ inkılaâpçılık hareketleri bakımından başlı başına önemli bir hâdise ise, aynı Padişahın Avrupa seyahati, şüphe yok ki, ondan daha çok mühim bir vak'adır. Mısır, binbir gaile içinde ve gün geçtikçe artan güçlklere karşı nihayet bir kurtuluş çaresi aramak lüzumunu duyan İmparatorluğun, Garp dünyası ve Garp tekniği ile en evvel temasa gelen bir parçasıydı. Mısırın kısa bir zaman zarfında İmparatorluğa harb sahasında bile meydan okuyacak derecede gelişmesi, Devlet adamlarının dikkat nazarlarını çekmiş ve bu kıt'a İmparatorluğun asıl kurtuluş kaynağı olan Avrupaya açılması işinde âdeta bir köprü vazifesi görmüştür. Fakat bir Osmanlı Padişahının bizzat Avrupaya gidişi, bu köprünün muvaffakiyetle aşıldığını gösterdiği gibi, aynı zamanda iki dünya arasındaki asırlık uçurumun artık ortadan kalktığını da haber vermekte idi. Bu bakımdan inkılâp tarihçisi görüşü ile Abdülâziz'in bu Avrupa seyahati üzerinde ne kadar durulsa yeridir, derim.

Sultan Abdülâziz Paris'te:

Fransız İmparatoru Üçüncü Napolyon tertibedilen umumî sergi münasebetiyle bazı hükümdarlar meyanında Sultan Abdülâziz'i de Paris'e dâvet etmiş bulunuyordu. Kırım Harbinden on, on bir sene geçmiş; Büyük Reşid Paşanın kurduğu ittifak bağı, Âli ve Fuad Paşaların himmet ve itinası sayesinde henüz çözülmemişti. Buna binaen bu dâvet nezd-i Şâhânede ve devlet ricali indinde hüsn-ü kabul görmüş ve 21 Haziran 1867 Cuma günü seyahate çıkılmıştır.

Bu seyahate Şehzade Yusuf İzzeddin Veliahd Murad ve Şehzade Hamid Efendiler de iştirak etmişlerdir. Hariciye Nâzırı Fuad Paşa da Padişahın maiyetinde bulunmuştur.

Padişahın Marsilyaya muvasalatında, istikbal merasiminde hazır bulunan evvelce bahsi geçen «Jön Türk» reislerinden Prens Mustafa Fazıl Paşa kendisinden af talebetmiş ve bu suretle Nâzır sandalyesine konmayı yoluna koymuştu. «Jön Türk» ler bu olayı inkılâp lehine bir muvaffakiyet sayıyorlar ve yakında Prensin Meşrutiyet Sadrıâzamı olacağı ümidine kapılıyorlardı.

1 Temmuz 1867 tarihinde Parise vâsıl olan Sultan Abdülâziz ve maiyeti erkânı istasyonda bizzat Üçüncü Napolyon tarafından karşılanmışlardır. Hariciye Nâzırı Fuad Paşa, Paris'te bulunurken «Yeni Osmanlılar - Jön Türkler» Cemiyetini sahabetten vazgeçmesini Prens Mustafa Fazıl Paşadan istemiş ve nihayet İmparatoriçe Öjeni'nin şefaatinden bahisle, vaktiyle İstanbuldan çıkmasına taraftar olduğu Paşanın affı hususunda Padişahtan irade istihsal ederek İstanbul'a dönmesini temin eylemiştir.

Sultan Abdülâziz Paris'ten sonra, Kraliçe Viktorya'nın dâvetiyle Londra'yı da ziyaret etmiştir.

23 Temmuz Salı günü Londra'dan hareket eden ve Kale tarikiyle Belçika toprağına giren Padişah, Liyej'de Kral İkinci Leopold ve 24 Temmuz Çarşamba günü Koblens'te Prusya Kralı tarafından istikbal edilmiştir.

27 Temmuz 1867 de Viyana'ya muvasalat eyleyen Hünkâr, istasyonda İmparator Fransova Jozef tarafından karşılanmıştı. 7 Ağustos'ta Varna'dan deniz tarikiyle İstanbul'a avdet etmiştir. Bu seyahat 47 gün sürmüştür.

Seyahat dönüşünden sonra istirahat için Nis'e giden Fuad Paşa(1), orada vefat etmiştir. Bu suretle Tanzimat devrinin kıymetli ricalinden biri daha kayboluyordu.

Fuad Paşa Tıb tahsili yapmış ve mektebini bitirince (1837) de Babıâli tercüme kalemine devama başlamıştı. Reşid Paşa Sadaretinde Londra Başkitabetinde bulunmuş, bir dereceye kadar Batı hükûmetlerinin gidişatını tetkik etmiş, bir ara (1843) de İspanya ve Portekiz Kraliçelerine selâm-ı Şâhâne tebliğine memur edilmiştir.

Fuad Paşanın zerafet ve nezaketi iştirak ettiği her mecliste takdir topluyordu. Bu hasletinden dolayı Reşid Paşa tarafından Tuna eyaleti müfettişliğine tâyin edilen ve oradan Lehistan mültecileri meselesi için Petersburg'a gönderilen Fuad Paşa, yaptığı görüşmelerde Çar üzerinde, isabetli mütalealariyle, mühim tesirler uyandırmış ve devleti büyük bir müşkülâttan kurtarmıştır.

Şu kadar var ki Tanzimat-ıHayriyenin ilân ettirilmesi maksadiyle gittiği Mısır'da tanıştığı İsmail Paşaya bilâhare Hidivlik gibi imtiyazlar verilmesine âmil olmaktan nefsini koruyamamıştır. Fuad Paşanın Mısır Valisine temin ettiği imtiyazlar hemen hemen istiklâle muadildir.

Bununla beraber, Yunan çetelerini bastırmak için Yanya'ya gitti ve (1860) tarihinde Suriyede İslâm ve Hıristiyan ahali arasında zuhur eden müessif vakayı Avrupanın ve bilhassa Fransanın müdahalesine meydan vermeden halle muvaffak olması diğer hizmetleri arasında zikre değer bir eserdir. Bu vesile ile dördüncü defa Hariciye Nâzırı olmuştur.

---

(1) Fuad Paşa, (1815) yılında İstanbulda doğmuştur. Meşhur Keçecizade İzzet Mollanın oğludur. Çok zeki ve zârif bir zattı.

(1861) de ilk defa Sadrıâzam olmuş, fakat Sultan Abdülâziz'in müdahalelerinden sıkılarak Sadaretten istifa etmiştir. Mısır seyahatinden avdetinde ikinci defa Sadrıâzam ve Serasker olmuş ise de Padişahın Hidivin kerimesiyle evlenmesine muhalefet etmesi azlini icabettirmiştir.

(1867) de beşinci defa Hariciye Nâzırı olmuş ve Abdülâziz'in Avrupa seyahatine bu sıfatla iştirak eylemişti. Nis'te kalb hastalığından ölmüştür. Padişaha gönderdiği vâsiyetnamede Türkiyenin yıkılmaktan kurtarılması için resmî büyük müesseseleri Avrupalılaştırmak lâzımgeldiğini tavsiye etmişti.

«Dar-ı dünya hoştur ama, âkibet mevt olmasa.»

Artık Tanzimat ricalinden yalnız Âli Paşa kalmıştı.Onun vefatmdan sonra, Mahmud Nedim Paşa sadarete geçmiştir. Mahmud Nedim Paşanın Sadareti bir devr-i şeamet ve felâket olmuştu. On bir ay Sadarette bulunmuş, azlinde yerine Mithat Paşa, onu tâkiben Mütercim Rüştü Paşa, on yedi gün sonra Esad Paşa, altmış bir gün akabinde Şirvanîzâde Rüştü Paşa Sadrıâzam seçilmşlerdir.

Şirvanîzâdeden sonra Hüseyin Avni Paşa, tekrar Esad Paşa ve birkaç gün zarfında Mahmud Nedim Paşa Makam-ı Sadareti işgal etmişlerdir. Bu suretle üç sene zarfında Sadaret makamına sekiz dokuz zat birer, ikişer defa getirilmiştir.

İşte bu gibi yolsuzluklarla «Jön Türk» lük âlemi baş göstermiş, memleketin selâmeti ve idarenin tanzimi mevzuu bahis olmağa başlamıştı.

«Genç Osmanlılar» Arasında Nifak ve Memlekete Dönüş:

Mustafa Fazıl Paşa, Sultan Abdülâziz'in avdetinden az bir müddet sonra İstanbul'a dönmüş ve Nâzır olmuştu. Görülüyor ki zenginliğine mağrur olan Prens Mustafa Fazıl Paşa, Türk inkılâpçılarını elinde bayrak olarak kullanmıştır. Bununla beraber «Jön Türk» ler bu aristokrat ihtilâlcinin dönekliğine kızmamışlardır Ziya ve Namık Kemal Beylerle diğer arkadaşlarına gelince, bunlar Mustafa Fazıl Paşadan bir hayli zaman sonra memlekete dönmüşlerdir.

Sultan Abdülâziz'in Paris seyahati sırasında vaktin Polis Nâzırı, «Jön Türk» lerin Paris'i terketmelerini tebliğ ettiğinden Namık Kemal ve Ziya Beyler Londra'ya geçmek mecburiyetinde kalmışlar ve diğerleri de Jersey adasına ve Brüksel'e çekilmişlerdi.

Londra'ya giden «Jön Türk» ler bu münasebetle «Hürriyet» gazetesini neşre başlamışlardı. Lâkin gazetenin neşriyat tarzı «Jön Türk» ler arasında ihtilâf zuhuruna sebebolduğundan Namık Kemal Bey gazete ile olan alâkasını kesmiş ve mesai arkadaşı bulunan Ziya Beye aşağıdaki mektubu göndermiştir:

«Neşri ricasiyle (Hürriyet) e gönderilen varakadır ki son nüshasında görülmediği cihetle ayrıca bastırıldı.»

«Bir zamandanberu Arif imzasiyle neşir buyurulmakta olan (Hürriyet) in ne tahririnde ve ne de efkârında bizlerin iştirakimiz olmadığı malûm-u devletleridir. Bu hakikati, yâni (Hürriyet) le beynimizde bir alâka ve münasebet olmadığını göstermek için şu ilânın gazetede neşir buyurulması müstercadır. Arkadaşlar dahi bu arzuda bulunarak vaktiyle gazeteye imza koyduğum cihetle keyfiyetin taraf-ı âlilerine tebliğini vesateti âcizaneme havale ettiler, yine her halde emir ve irade efendimizindir.»

7 Kânunusani 1870
KEMAL

Abdülâziz'in seyahatinden üç sene sonraya ait olan yukarıki mektub, birlikte çalışan ve memlekette hürriyet ve inkılâp hareketlerini uyandırmağa uğraşan «Genç Osmanlılar» erkânı arasına da bir zamanlar nifak girdiğini gösteren delillerdendir.

Prens Mustafa Fazıl Paşanın avdetinden bir müddet sonra - Âli Paşa Sadareti zamanında - altı ay kadar Viyana'da kalan Namuk Kemal Bey, Zaptiye Nâzırı Hüsnü Paşanın müsaadesiyle 1871 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Agâh Beyin avdeti de bu tarihe tesadüf eder. İhtilâlcilerden Reşad ve Nuri Beyler 1872 de ve Mehmed Bey 1874 tarihinde döndüğü halde Suavi Efendi Paris'te «Ulûm» gazetesini ve «Kamusülulûm vel Maarif» i çıkarmağa devam etmiş; ancak 1876 tarihinde Sultan Abdülhamid'in cülûsundan sonra İstanbul'a dönmüştür.

Sultan Abdülâziz, Ziya Beyin (Paşa) Avrupada acı bir sefaletle pençeleştiğini haber alınca kendisine yazdığı mektubu aynen buraya alıyorum:

«İşittim ki büyük bir sefalet içinde kalmışsın. Rizayı şâhânem haricinde yaşamaklığına rağmen Sultan Aziz'in fâzıl bendegânından olan bir kimsenin yârü ağyâre karşı sürünüp mahvolmasına vicdanım tahammül edemediğini bil; âtini yine sen düşün.»

Bu mektubla beraber Ziya Beye (Paşa) para da gönderilmişti. Bunun üzerine Ziya Bey (Paşa) de 1872 tarihlerinde avdet etti.

Hülâsa Paristeki «Jön Türk» ler Prens Mustafa Fazıl Paşanın avdetinden sonra görüş ve düşünüşlerdeki aykırılık ve mizaç gayriliği yüzünden dağılmak mecburiyetinde kalmışlardır.

«Jön Türk» lerin Avrupadaki neşriyatı dahilde büyük velveleye ve fikir cereyanlarına sebebolmakla beraber fiilî bir şekilde memlekette ıslahat icrasını temin edememiş; ihtilâlciler Avrupaya giderken besledikleri ümidlerin boşa gittiğini acı tecrübelerle görmüşlerdir. Şu kadar var ki Paris seyahati Ziya (Paşa) ve Kemal Beylerin halk arasında daha ziyade sevgi ve muhabbet ile anılmalarına ve bilhassa Kemal Beyin ihtilâl bayraktarı telâkki edilmesine sebebolmuştur. Kemalin seciyesi o kadar sağlam, vatanperverliği o kadar samimî idi ki ikbal düşkünü Prens Mustafa Fazıl Paşa muhitinde biraz sakinleşen heyecanı İstanbula avdetinden sonra eski

benliğiyle tekrar şahlanmıştır. Bu halini, her türlü vaid ve tazyik hilâfına ölümüne kadar muhafaza etmiş; inkılâp dâvasını ve hürriyet müdafiliğini bir an terketmemiştir. Nitekim Namık Kemal'in neşriyatı sayesinde «Jön Türk» lerin avdetinden sonra Meşrutiyet lehine olan faaliyet yavaş yavaş büyümüş; sahneye yeni yeni elemanlar ve resmî makam işgal eden kuvvetli şahsiyetler de girmiştir.

1870 Fransa Mağlûbiyetinin Akisleri:

Abdülâziz'in Avrupa seyahatinden üç sene sonra ve yukarıki mektubun yazıldığı tarihlerde ahval-i siyasiyede kara bulutlar belirmiş ve husule gelen tebeddüllerden memleketimiz de az çok mutazarrır olmuştur. (1870) Fransa - Prusya harbinde Üçüncü Napolyon'un 90 bin ve General Baze'nin 170 bin askerle Almanlara esir düşmesi, siyasî sahada çok ehemmiyetli değişikliklere yol açmış ve politika mihveri yerinden oynamıştı.

Bu Fransız mağlûbiyeti üzerine Ruslar, Paris muahedesiyle Türklere karşı taahhüd ettikleri Karadeniz hakkındaki ahkâmı artık tanımıyacaklarını ilân edivermişlerdir. Halbuki o vakte kadar Fransızlar, Osmanlı topraklarının tamamiyet-i mülkiyesine riayet ediyor ve Paris muahedesinin hüsn-ü muhafazasına gayret gösteriyordu. Bu sayede diğer hükûmetler de Türkiye hakkında istilâ emeli izhar etmekten çekiniyorlar ve hareketlerini Üçüncü Napolyon'un takibettiği siyasete uydurmağa uğraşıyorlardı. Şimdi Üçüncü Napolyon'un mâruz kaldığı felâket bu müvazeneyi bozmuştu. Âli Paşa, dört sene devam eden beşinci Sadaretinde vuku bulan bu hâdise için birçok çarelere başvurmuş ve Prusya Başvekili Prens Bismark'tan bile meded ummuş ise de Rusların bu ahidşikenliğini önlemek imkânı bulunamamış, nihayet 1871 de yukarıda bahsedilen Londra mukavelesiyle Rusların yaptığı taahhüd, bir emr-i vâki ile bozulmuştur.

Tanzimat Ricalinin Hizmetleri:

Âli Paşanın vefatı bu tarihlerdedir. Tanzimat devrinin en mühim ricalinden bulunan Paşa, Fuad Paşa ile hemfikir olarak inkılâbın tedricî yapılmasına taraftar ve Mebusan Meclisinin ihtiyaç hissedilince kurulacağına kani idi. Daha dğrusu Mustafa Reşid Paşanın takib ettiği İngiliz noktai nazarlarına muhalif olarak Âli ve Fuad Paşalar Fransız görüşünü müdafaa ediyorlardı. Mamafih Tanzimat devrinin muhafazasına Mustafa Reşid Paşa'dan sonra en ziyade himmet ve gayret gösteren Âli Paşadır. Tanzimatın üçüncü rüknü bulunan Fuad Paşa ise Mısır seyahatini müteakip, bir dereceye kadar, Sultan Abdülâziz'in arzularına mümaşata başlamış ve hattâ Mısır Valisi İsmail Paşa'nın vakit vakit tatbik ettiği harekât serbestîsine müsamahakâr davranmak suretiyle bu eyaletin ileride müstakil bir hükûmet şekline girmesine vesile vermiştir. Bununla beraber, Fuad Paşa'nın da memlekete yaptığı hizmetler istihkar edilemiyecek kadar büyüktür. Mustafa Reşid Pa-

şa'dan maada Âli ve Fuad Paşa'lar hakkında da minnettarlık hissi beslemek her Türk için bir vazifedir. Bu rical en güç zamanlarda memleketi parçalanmaktan korumuşlar ve Osmanlı İmparatorluğunu muhafazaya kudret göstermişlerdir. Bundan maada inkılâp vâdisinde birçok yenilikler ihdasına ve demokratik düşüncelerin inkişafına âmil olmuşlardır.

Şu kadar var ki, Âli ve Fuad Paşalar, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülâziz devirlerinde cereyan eden istikraz işlerinde bir dereceye kadar müsamahakâr davranmışlar ve memleketin ağır bir yük altına girmesine lâkayıt kalmışlardır.

Abdülâziz Devrinin Mühim Hâdiseleri:

Âli Paşanın vefatından sonra Bahriye Nâzırı Mahmud Nedim Paşa Sadrıâzam olmuştur (1871). Mahmud Nedim Paşa, vaktiyle Sadaret Müsteşarlığından Trablusgarb Valiliğine gönderilmiş, orada az zamanda çok para yapmanın yolunu bulmuş, becermişti. 1867 de Bahriye Nezaretine getirilen bu zat, bu defa da Sadarete lâyık görülmüştü. Mahmud Nedim Paşa Sadrıâzam olur olmaz Sultan Abdülâziz'e karşı irtikâb ettiği ilk denaet, Âli Paşaya fazla ehemmiyet vermiş olması telkinatı ve halk nazarında onun baziçesi addedildiği vehmidir. Daha sonraları bilcümle vükelâ, vüzera ve müşiranın hükümdarın esiri, mahlûku olduğunn halka ve saray muhitine yaymağa çalışması; hattâ devlet varidatının Hazine-i Hassa geliri demek bulunduğunu ve bilcümle tebea-i müslime ve gayrimüslimenin nefs-i akdes-i hümayuna hizmetle mükellefiyetini kabul lâzım geldiğini Padişaha telkine uğraşması riyakârlığıdır. Bu mefsedeti fiilen göstermek, maddeten ispat etmiş bulunmak için bu Sadaretinde kabine âzalarını yedi defa azlettirmiştir. Sadareti esnasında hiçbir vali bir aydan ziyade yerinde kalamamış; Yanya vilâyetine on beş gün zarfında muhtelif beş vali tâyin edilmiş; Rauf Paşa bir hafta zarfında Biğa Valiliğine, Selânik Valiliğine, Yanya Valiliğine, Bahriye Nâzırlığına tâyin olunup azledilmiş; nihayet Manastır'a gönderilmiştir. Bu zatın herhangi bir vilâyete vardığı vakit eşyalarını yerleştirmeden diğer bir mıntakaya gitmesi emrini alması itiyad haline girmişti. Diğer vali ve müşirler de ayni âkıbete uğrarlardı. Bütün bu hareketler, Osmanlı tebaasının birer kukla olduklarını Padişah nazarında ispat etmiş olmak hedefiyle yapılıyordu. Bu melabelerin neticesi Sul-

Hüseyin Avni Paşa

tan Abdülâziz'e saltanatını ve hayatını kaybettirmiştir.

Esasen Padişahlarda öteden beri bu gibi ruhî hâlet yaratmak, onları zaman zaman bir müsahibin veya harem ağasının telkinatiyle tegallüb ve istibdad icrasına tevessül ettirmek, hattâ Sadrıâzamı veya vükelâdan birini astırmak mutad şeylerdendi. Maatteessüf bu defa Padişah kendi nefsini kıymıştı.

Mahmud Nedim Paşa'nın dokuz ay devam eden ikinci Sadareti esnasında vükelâ ve ricalı devlet, dama taşı gibi yerinden oynatılmış; hatırlı olanlar nefy, mevkii iktidarda bulunanlar azledilmiş ve memleket idaresi felce uğratılmıştır. İlk iş olarak, rakib saydığı Şirvanî zade Rüştü Paşayı idareden uzaklaştırmış, (1871) de Bulgarlara Patriklik bahşetmekle kalmamış, Serasker Hüseyin Avni Paşa İspartaya nefy, Bağdad Valiliğinden İstanbul'a dönen Mithat Paşa da Edirne Valiliğine tâyin edilmişti.

«İbret» gazetesini çıkarmağa başlayan Namık Kemal Bey, Gelibolu Mutasarrıflığına gönderilmiş ve matbuata sansür konmuştur(1). Lâkin bu hareketler halkın şikâyetlerini dâvet ettiğinden Mabeyinci Hurşid Bey Mahmud Nedim Paşanın aleyhinde idare-i kelâmla Mithat Paşa'nın Sadarete getirilmesini (1872) de Sultan Abdülâziz'e kabul ettirmiştir. Bu suretle Mahmud Nedim Paşa Sadaretten uzaklaştırılmış ve başkaları için kazdığı kuyuya bu defa kendisi düşmüştür Mahmud Nedim Paşa'yı himaye eden Valde Sultan Pertevniyal'in müdahalesi buna mâni olamamıştı. Bununla beraber Mithat Paşanın Sadareti uzun sürmemiş, bir gün etrafında birçok çavuş ve hademe olduğu halde bir kır at üzerinde Topkapı Sarayına girmesi dedikoduyu dâvet ettiğinden 79 gün Sadaretten sonra istifa etmiş ve yerine Mütercim Rüştü Paşa getirilmiştir.

Bu istifaya âmil, Mithat Paşayı çekemiyenlerin bu Topkapı Sarayı meselesini izam etmeleri ve Sarayı tahrik suretiyle Sadrıâzamın ef'al ve harekâtında müşkülât ıkaına çalışmaları ve bu suretle Sadrıâzamı yeise sevkeylemeleridir.

Mithat Paşanın Sultan Abdülâziz'e verdiği istifa sureti aşağıya dercedilmiştir. İfadeden anlaşılacağı üzere bu hususta yeis ve nevmîdisini izhardan çekinmemiştir.

«İstifayı âcizanem zatça ve şahısça hiçbir sebebe müstenid olmayıp, büyük küçük arkadaşlarımızın cümlesinden memnun ve müteşekkirim. Fakat mâzeret-i âcizanemin esbab-ı mücbiresi arzıhal-i mezkûrda dahi ima olunduğu veçhile, ahval-i umumiyemizin müşkülâtıdır. Yani, umur-u maliyemiz çaresi bulunmıyacak bir dereceye varmış ve kavaid-i mülkiyemiz bilkülliye yolundan çıkmış ve idare-i askeriye ise tarifi iktiza etmiyen bir heyete girmiş olduğundan, bunların sui tefsiratı ile memleketin her cihetinde emniyet ve itimadı muhtel ve tebea-i gayri müslime öteden beri

(1) Suphi Paşa zade Ayetullah Beyin başmuharrir bulunduğu (Basiret) gazetesi sansür hâdisesini protesto makamında bir gün üç sahifesi boş ve yalnız bir sahifesi ilânla çıkarılmıştır.

ümidvar olarak sahabet ve sahabet-i ecnebiye meyillerini izhar ederek, hâsılı yirmi senelik seyiat ve hatiyatın derece-i netayici bugün fiilen meydana çıkmak üzere esbab ve istidad hazırlanmış olmakla..... bundan iki üç ay sonra ne olacağını bugünden gören asdikayi Padişahın müteessir ve dilhun olmaması mümkün değildir..... Ferman.»

29 Şevval 1292
MİTHAT

Memleket ahvalinin ne kadar fena bir durumda olduğu bu istifa suretinden pek sarih ve vazıh olarak anlaşılmaktadır. Buna rağmen muhterisler icrayi habaset etmekten bir türlü sarf-ı nazar edemiyor ve memleketin felâkete sürüklenmesine âmil oluyorlardı.

Dört ay sonra bu makamı Müşir Esad Paşa ve üç ay sonra da Şirvanî zade Rüştü Paşa işgal etmişlerdir. Şirvanî zade Sadaretinde Mithat Paşayı Adliye Nezaretine getirmişti. Bilâhare Selânik Valiliğine göndermiştir. Şirvanî zade Rüştü Paşadan sonra Sadarete, Seraskerlik makamı uhdesinde kalmak üzere Hüseyin Avni Paşa geçmiştir (1873). İki sene kadar bulunduğu bu vazifelerde, evvelce de olduğu gibi, Hüseyin Avni Paşa, Türk ordusuna fevkalâde hizmetler ifa etmiş ve asker miktarını 125 binden 7, 8 yüz bine çıkarmağa muvaffak olmuştur. Hüseyin Avni Paşa Sadaretten infisalinden sonra Esat Paşa ikinci defa olarak Sadarete gelmiştir. Esad Paşa hüsn-ü niyet sahibi olmakla beraber ahval-i siyasiye ve memleket islâhatı hakkında düşüncesi mahdud bir zat idi. Maliyenin bozuk durumunu önlemek maksadiyle üç bin kuruştan fazla maaş alan memur ücretlerinden tenzilât yaptırmak gibi garabetlere düşmüştü.

Esasen idare bakımından Babıâlinin kuvvet ve kudreti yuvarlak bir hesapla (1870) senesine kadar devam etmiştir.

O vakte değin Saray devlet muamelâtına nadiren müdahale ederdi. Hattâ hükûmet idaresine temas etmez ve karışmazdı bile. Mülkî idare, askerî kuvvet, devletlerle vâki müzakereler sırf Babıâli ile cereyan eyler, Sadrıâzamlar hâdisata tamamen âmil ve vâkıf bulunurlardı. Harblerde de kumandayı Sadrıâzamlar deruhte eylerdi.

Fakat (1870) tarihinden itibaren vaziyette oldukça tebeddüller husule gelmiş ve bu değişiklik memlekette yeniden «Jön Türk» teşekkülünün vücudüne sebebolmuştur.

Sultan Abdülmecid devri israfatını daha geniş mikyasta idame eden Sultan Abdülâziz saltanatında Maliye hazinesi tamtakır bir hale gelmiş ve Mahmud Nedim gibi Sadrıâzamların teşvik ve tergibiyle devlet ricali birer bende addedilecek derekeye indirilmiştir.

Bu ahvalden son derece müteessir olan münevverler, memleket hakkında necat çaresi aramak kaydına düşmüşler ve bu ıstırab ile «Genç Osmanlılar» nüvesini teşkil ederek Aksaray'da Namık Kemalin mütevazi evinde, hasbıhal için toplanmağa başlamışlardır. Yukarıda işaret edildiği

gibi, bu edebî ve siyasî içtimalara Namık Kemal Bey riyaset ediyordu. Harabeler mütercimi Ayetullah Bey, Mişon'un Ehl-i Salib Tarihi mütercimi Pertev Efendi, Arif Bey, meşhur gazeteci Ebüzziya Tevfik Bey, Ahmed Mithat Efendi, Recai zade Ekrem Bey, Memduh Bey - Dahiliye Nâzırı olan Memduh Paşa - bu cemiyetin peyklerini teşkil ediyorlardı.

Ekrem Bey, Ahmed Mithat Efendi ve Memduh Bey sonraları bu gruptan ayrılmışlar, hattâ Sultan Abdülmecid devrinde Yıldız Sarayını iltizama başlamışlar ise de diğer zevattan bazıları daha Sultan Abdülâziz Saltanatında yeni yeni taraftarlar peyda ederek «Yeni Osmanlılar» Cemiyetini tesis ve evvelce kaydedildiği veçhile Mısırlı Prens Fazıl Paşanın dâvetiyle Parise giderek neşriyata tevessül eylemişlerdi. İşte ilk «Jön Türk» harekâtı bu suretle başlamıştı. Neticede bu faaliyet, Sultan Abdülâziz'in hal'ine âmil olmuştu.

Buna rağmen Sultan Abdülhamid'in hemen hemen ilk Padişahlık günlerinden itibaren idare ahvalinde o kadar garabetler ihdas edilmişti ki Vükelâ Heyetinin haftada iki defa - pazar ve çarşamba günleri - Babıâlide toplanmaları bir şekilden ibaret kalmış, bütün idare mekanizması Yıldız Sarayına intikal eylemiştir. Bu cihetler ileride anlatılacaktır.

Bağdad hattı müzakeratını Alman Sefiri Sarayla halletmiş; Fransa Sefiri Düyun-u Umumiye işlerini o makamla görüşmüş; Makedonya ve Gümrük müzakereleri İngiliz Sefiri ile Yıldız Sarayı arasında cereyan eylemiş; Amerikan Sefiri Protestan mektebleri hakkındaki ültimatomunu oraya vermiş; hülâsa büyük, küçük bütün devletler Yıldız Sarayı ile anlaşmayı itiyad haline getirmişlerdir.

İşte bütün bu tahakküm ve mutlakiyet nişaneleri dolayısiyle evvelce olduğu gibi Sultan Abdülhamid devrinde de «Jön Türk» âlemi yeniden canlandırılmış ve memleket için selâmet tariki aranmağa başlanmıştır. Bu faaliyetin sonunda da Meşrutiyetin ilânına imkân doğmuş ve hattâ Sultan Abdülhamid'in hal'i mecburiyeti hâsıl olmuştur.

1875 Hersek İsyanı:

Esad Paşa Maliyeyi düzenlemek maksadiyle âşar vergisine dörtte bir zam tarhettirmişti. İşte bu karar Hersek'te isyan çıkmasına vesile olmuştur. 13 Nisan 1875 tarihinde âşar vergisi ödemekten imtina eden (120) kadar Hersek köylüsü Karadağa iltica eylemişlerdir. Hükûmetimizle Karadağ Prensliği arasında cereyan eden müzakereler neticesinde Prens Nikola mültecilerin iadesine muvafakat göstermiş ise de bunlarla beraber bir sürü eşkiya makulesi silâhlı çapulcu da memlekete sokulmuştu. Gelen bu haydud kafilesi ilk hamlede kabahatsiz ve mâsum, otuz kırk kişinin kanına girmişlerdir. Bu hâdise üzerine Bosna Vali ve Kumandanı Derviş Paşa Babıâliden imdad talebinde bulunmuş ve asker istemiştir. Fakat Sadrıâzam Esad ve Serasker Ali Saib Paşalar bu talebe ehemmiyet vermemişler

ve Rus sefiri İğnatiyef'in Babıâlide yarattığı uyuşturucu tesirin zebunu olmuşlardır. Sonra Valinin tevali eden ısrarına tebean ve Hazineye yük tahmil etmiş olmamak için ancak iki tabur asker gönderilmekle iktifa etmişlerdir.

Buna binaen isyan harekâtından iki ay geçtiği halde devletçe hiçbir ciddî teşebbüs alınmamış ve isyanın bastırılmasına tevessül edilmemiştir. Bilâhare hatâsını idrak eden Esad Paşa, siyasî ve askerî yardımlarına ehemmiyet verdiği Mithat ve Hüseyin Avni Paşaların kabineye girmelerini temin etmiş, Mithat Paşa'yı Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Riyasetine, Hüseyin Avni Paşayı da Seraskerliğe getirmiştir.

Hüseyin Avni Paşa harekât-ı askeriye için icabeden tedbirleri almış ve askerî tedarikâta ehemmiyet vermiş ise de böyle müşkül bir anda bile ikbal peşinde koşmaktan vaz geçmiyen Mahmud Nedim Paşa - halkın kullandığı tâbirle - Mahmud Nedimof - Hersek isyanının birkaç gün zarfında bastırılması imkânı bulunduğundan bahisle Sultan Abdülâziz,i iğfal ve Sadareti elde etmiştir. Tabiî ilk iş olarak Hüseyin Avni Paşa mevkiinden uzaklaştırılmış, 12 Eylûl 1875 de Hüdavendigâr Valiliğine gönderilmiştir. Mithat Paşa da istifaya mecbur edilmiştir. Şirvanî zade Rüştü, Zaptiye Nâzırı Hüsnü ve Cevdet Paşalarla daha bir takımları nefyedilmişler, devlet ricali yeniden seyyar bir hale getirilmiştir.

Hüseyin Avni Paşanın yerine Seraskerliğe Hasan Rıza Paşa getirilmişti. Cihan Seraskeri Rıza Paşa namiyle şöhret kazanmış olan Hasan Rıza Paşa, Mısırçarşısında küçük bir dükkânda çıraklık yaparken Sultan Mahmud devrinde Saraya alınmış ve sonraları Başmabeyinci olmuştu. Sultan Abdülmecid devrinde Saray ve Hassa Müşirliğine kadar yükselen, fakat mekteb medrese görmemiş olan bu cahil asker, memleket mukadderatı mevzuu bahsolduğu böyle nazik bir sırada Seraskerliğe getirilmişti.

Osmanlı İmparatorluğunun ilk kuruluşunda fütuhatın çokluğu, yeni yeni ülkeler zaptı ve bu suretle servetin artması umumî ahlâkın gevşemesine ve sefahahtın tezayüdüne sebebolduğu gibi son devirlerde tevali eden mağlûbiyetler de irtişa ve irtikâbı tevlid eyliyordu. Bu ahval-i müessifeden dolayı askerî inzibat bozulmuş, cebir ve tegallüb hükümferma olmağa başlamıştı. Bu halin devamı, Osmanlı devletinin haricen haiz olduğu şevket ve satveti mahvettiği gibi halkın da emniyet ve itımadını bozmuştur.

Buna binaen son devirlerde vazife yerine müsamaha ve atalet, ciddiyet yerine mübalâtsızlık kaim olmağa başlamıştı.

Tanzimat fermanının dördüncü maddesi mucibince hidemat ve tekâlif-i askeriyenin İslâm ve Hıristiyanlara müsavaten teşmili icabediyordu. Fakat Rusların çevirdiği hiyle ve hud'alarla Abdülâziz devrinde buna riayet edilmemiş, Mahmud Nedimin hainane hareket ve suiniyetleriyle Rumelide isyan ve kıyame nihayet verilememiş ve sonunda iş İstanbul'da bey-

nelmilel bir konferans tertibine dayanmıştır. Bu itibarla isyan ve kıyamlara bir çare bulmak maksadile İstanbulda Tersane Konferansının akdi takarrür etmiştir. Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşa, Hersek isyanında 12/Aralık/ 1875 tarihli bir (Ferman-ı Adalet) neşretmişti. Bu isyanı, Ruslar ve Avusturyalılar körüklüyordu. Nitekim, Avusturya İmparatoru ile Rusya Çarı Nikola'nın 1876 da yaptıkları mülâkatta, Osmanlı İmparatorluğunun taksimini bile kararlaştırmışlardır.

1876 Bulgar İsyanı:

Hersek isyanı yayılmış, Bosnaya da sirayet eylemişti. Bunun üzerine meseleye lâyık olduğu ehemmiyet verilmeğe başlanmış ve «Ferman-ı Adalet» le beraber aynı zamanda «Meclis-i Âli-i İcraat» namiyle bir komisyon teşkil olunmuştur. Maamafih ahvalde sükûn hâsıl olmuyordu. Hattâ 1 Mayıs 1876 da Avretalan nahiyesinde (499) de Trakyaya yerleşen ve (870) tarihinde Ortodoksluğu kabul eden Bulgar isyanı baş göstermiştir. Bunun üzerine Otluk köye Sadullah Paşa'nın riyasetinde İsmail Kemal ve Hamdi Beylerden mürekkeb bir tahkik heyeti gönderilmişti.

Bulgarlar (1867) tarihinde ilk defa fiilen ihtilâl teşebbüsüne geçmişler, Romanyada (Bulgar İhtilâl Komitesi) ni kurmuşlardı. (Hıristo Bulef) adındaki bir komite reisi bu sebeble Tuna vilâyetinde uzun müddet faaliyette bulunmuştur. Hattâ (Otluk Köy) de toplanan Millî Meclis (Batak Hükûmetini) teşkil etmişti.

Filvaki 21 Nisan 1876 tarihinde (Batak) hükûmeti reisi (Peter Goranof) Tatar Pazarcığı Kaymakamına bir ültimatom vermiş:

1 — Bulgar istiklâlinin tasdiki;
2 — Türk idaresine nihayet verilmesi; talebinde bulunmuştu.

Buna muvafakat cevabı alamayınca birkaç yüz âsi, Pomak köylerini yakmak teşebbüsüne geçmiş ise de (Barutonlu) Ahmed Ağanın riyaset ettiği Türk gençleri bu hareketi önlemiş ve komitecileri perişan eylemiştir. Halbuki ilk defa (1393) tarihinde Türk orduları Bulgaristanı işgal ettikleri sırada o mıntakadaki siyasî ve içtimaî Bulgar mevcudiyetine nihayet verilmiş ve yalnız İstanbulun fethinden sonra bu millet din bakımından Rum Patrikhanesine bağlanmıştı. Fakat (1859) senesi Teşrinievvelinde Rus sefiri (Lubanof) un sarayda çevirdiği entrikalarla müstakil bir Bulgar kilisesi tesis edilmiştir. Bu mazhariyetin husule getirdiği tesirle yukarıda bahsi geçen ihtilâl komitesi (Georgi Radoski) tarafından Romanyada kurulmuştu. Lâkin bu teşekkülden onlarca matlûb fayda temin edilemiyordu.

Vakta ki Rus sefiri İğnatiyef 28 Şubat 1870 tarihinde Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşanın yardımiyle eski müsaadeye ilâveten bu defa Sultan Abdülâziz'den müstakil bir Bulgar eksarhliği yani Patriklik fermanı kopardı; bundan sonra vaziyet değişmiş, (Vasil Levski) ihtilâl bayrağını aç-

mış ve bütün Bulgar kiliseleri birer ihtilâl merkezi ve faaliyet sahnesi haline sokulmuştur.

Bulgarlarca takibedilen gaye (1876) da Bükreşte toplanan Komiteciler Konferansı mukarreratma göre Bosna kıt'ası, Kosova vilâyeti de dahil olduğu halde Sırplılara; Hersek mıntakası Karadağlılara; Tuna vilâyetiyle beraber Filibe, Edirne, Selânik ve Manastır vilâyetleri tâ Yenişehire kadar istiklâl kazanacak olan Bulgarlara verilecekti.

Bulgar ihtilâli çok esaslı bir tertibdi. En ince noktalara kadar düşünülmüş ve talimatnameler hazırlanmıştır. Kadın ve çocukların barınması bile emniyet altına alınmıştı. Bu ahvalden yalnız Türk hükûmeti gafil bulunuyor ve Rus propagandası Babıâlinin göz açmasına meydan bırakmıyordu. Hattâ Mahmud Nedim Paşa o sıralarda Rus tercümanından aşağıya ilâve ettğimiz tezkereyi almış ve Hersek isyanının teskin edileceğine kanaat getirdiği için bir ariza ile Sultan Abdülâziz'i de temin eylemiştir.

«... ifadat-ı aliyyelerini sefir beye tebliğ ettim. Cevabında Hersek'teki ihtilâlin bastırılması için himmet ve gayret-i mümküneyi icra edecektir. Sadaret-i vâlâlarının hüsn-ü neticesini bizden ziyade arzu eden yoktur, zannederiz. İktiza edenlere teminat verebilirsiniz, efendim.»

Bu mektubun ne kadar mânidar olduğu meydandadır.

İğnatiyef'in Entrikaları:

Maamafih, o tarhte İstanbul gazeteleri bir dereceye kadar serbest neşriyat yaptıklarından halk, cereyan eden vakayiden azçok haberdar oluyordu. Umumî efkâr, mâziye nazaran daha ziyade inkişaf etmiş, halkta siyasî hâdiseleri takib kabiliyeti oldukça gelişmişti. Ahvalin arzettiği müşkül durum dolayısiyle Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşa hakkında tenkidat yapılıyordu. Bunu önlemek ve avamı lehine kazanmak maksadiyle Sadrıâzam, memurlardan maaş kesintilerini kaldırttığı gibi bakaya vergilerinin dörtte birini de affettirmiştir.

Halbuki, malî müzayaka fevkalâde artmış ve Avrupa'dan yapılan istikrazların faizlerini ödeyemiyecek bir durum hâsıl olmuştu. Bunun için malî bir tedbir olmak üzere Rus sefiri General İğnatiyef'in tavsiyesiyle Mahmud Nedim Paşa, faizlerin tenzili ve tediyenin tecili kararını ilân ettirmiştir. Bu hal, tahvil kıymetlerinin sukutuna ve dolayısiyle hâmillerin mutazarrır olmasına sebeb teşkil ediyordu. Tahvil sahiblerinin kısm-ı âzamı Fransız ve İngilizdi.

Bu memleket gazeteleri ve dolayısiyle bütün Avrupa matbuatı Türkiye aleyhine neşriyata başlamışlar ve umumî efkârı galeyana getirmişlerdir. Bu suretle de Rus sefirinin takibettiği gizli gaye husule gelmiştir.

Devletin Malî Durumu

İkinci Sultan Mahmud devrinde, timar, zeamet ve ulûfe usullerinin lağvi üzerine Padişahlara bilcümle ihtiyaçlarını temin maksadiyle maktuan

(120) bin lira tahsis ve Darbhane-i Âmire dahilinde «Hazine-i Hassa Müdüriyeti» namiyle bir daire tesis edilmişti. O vakitler Hazine-i Hassada emlâk, arazi ve maadin addedilecek hiç bir şey yoktu.

Bu tahsisat; Sultan Mecid devrinde (100), Sultan Aziz zamanında (75) ve Sultan Murad saltanatında (50) bin liraya tenzil edilmişti. Fakat, Hazine-i Hassa Müdüriyeti, bir ara Hazine-i Hassa Nezaretine tahvil edilmiş, Rumî (1298) senesinden itibaren nerede emlâk, arazi ve maadin bulduysa; meşru ve gayri meşru demiyerek tasarrufuna geçirmeğe başlamıştır. Bu neticeden anlaşılıyor ki, «Hazine-i Hassa», emval-i miriyeyi ve milletin hakkını gasb ile teessüs etmiştir. Tabiî bu dairede müstahdem bütün memurların maaşları maliye kasasından tesviye ediliyordu. İşte bu suretle millet hazinesi tamtakır hale gelir, saray maliyesi günden güne zenginleşmekte devam ederdi.

Sultan Abdülmecid devrinde Kırım harbi münasebetiyle İngiltere ve Fransa'dan beş maddelik bir muahede ile ilk defa beş milyon liralık bir istikraz akdedilmişti. Sonra, Sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere daima bu yola gidilmiş ve hiçbir vakit iktsadî vaziyetin düzeltilmesi ve varidatın arttırılması çaresi düşünülmemiştir.

Sultan Mahmud devrinde sarayın masrafı hiçbir vakit bin keseyi tecavüz etmezken, Sultan Mecid zamanında Sarayın borcu bir sene zarfında (288) bin keseyi aşmıştır. Bu borcun (125) bin kesesi ise Sultan Mecidin gözdesi İkbal Kadın Efendiye aitti.

Sultan Abdülâziz zamanında da aynı sisteme müracaat olunmuş ve aşağıya ilâve ettiğimiz cetvelden istihraç edileceği veçhile borç yekûnu kabardıkça kabarmış ve içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Sultan Abdülmecid'in vefatında Osmanlı devletinin borcu (375) milyon franktı. Son devirlerde ise şu istikrazlar yapılmıştır:

Seneler	Frank
1279	200,000,000
1280	150,000,000
1281	50,000,000
1282	900,000,000
1283	150,000,000
1285	150,000,000
1286	555,600,000
1287	793,000,000
1288	142,500,000
1289	278,200,000
1290	694,800,000
	4,064,100,000

Yukarıki tarihlere dikkat edilecek olursa hemen hemen her sene istikraz akdedildiği görülür. Buna mukabil memlekette kurulmuş hiçbir iktisadî faaliyet göze çarpmamakta ve paraların kısmen donanma ve ordunun takviyesine sarfedildiği kabul olunsa bile mühim bir mikdarının israf edildiği, hattâ komisyon hakkı olarak sağa sola dağıtıldığı anlaşılmaktadır.

Sultan Abdülâziz devrinin israfatına basit bir misal olmak üzere şu noktayı işaret edeyim ki yalnız Sarayda yemek yiyenlerin adedi on beş bin kişiye baliğ olmuş bulunuyordu.

Sultan Abdülmecid devri ile Sultan Abdülâziz devrini kıyas etmek, Kırım harbi masarifine rağmen mümkün değildir. Abdülâziz Saltanatında devlet varidatının üçte ikisinin istikraz faizlerine tahsisi gibi bir zaruret başgöstermişti. Malî vaziyetin fecaatini bundan istidlâl etmek mümkündür.

Filhakika Osmanlı devletinin 1854 senesinden 1871 senesi nihayetine kadar mevcud düyunu muntazaması (138,000,000) İngiliz lirasına baliğ olmakta idi.

Bunun 70,926,000 lirası haricî borçları teşkil ve 68,043,630 lirası da dahilî borçlardan ibaret bulunuyordu ki heyet-i umumiyesi:

70,926,000 haricî borç
68,043,630 dahilî borç

138,969,630 liraya baliğ oluyordu.

Bu paralardan devletin eline nakden geçen miktar ise:

48,284,310 haricî borçlardan
32,437,815 dahilî borçlardan ibaret olmak üzere ceman

80,722,125 liradır. Aradaki farkı teşkil eden:

138,969,630 borç miktarı
80,722,125 ele geçen

58,247,505 lira faiz ve komisyon olarak borçlanılmış demektir.

Yukarıda miktarları gösterilen haricî ve dahilî borçlara takriben 9 milyon tahmin edilen düyunu gayri muntazama da ilâve edilecek olursa umumî borç miktarının

138,969,630 Haricî ve dahilî borç yekûnu
9,000,000 Düyunu gayri muntazama

147,969,630 Umumî yekûn

Borcun (147,969,630) altın liraya yükseldiği görülür. Bu vaziyete göre, haricî borç için (22,741,690) altın lira, dahilî borç için de (25,608,815) altın lira faiz ve komisyon ödenmesinin kabul edildiği anlaşılır.

Tabiî bu miktarlar, 1854 ten 1871 tarihine kadar olan zamana aittir.

Bu tarihten sonra faiz ve resülmal, muntazaman ödenmediği için yekûn daha ziyade kabarmış ve Sultan Abdülâziz'in hal'inde borç (250) milyona baliğ olmuştur.

Sonraları Sultan Abdülhamid devrinde ödenen paralarla da bu işin tesviyesi imkânı bulunamamıştı. Hattâ Cumhuriyet hükûmeti de 1923 Lozan Muahedesiyle bakiye borcu ödemeği kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.

En nihayet 1933 tarihinde borcun frank olarak tediyesi kabul ettirilmişti. 25 Mayıs 1944 te de yapılan bir anlaşma ile b uhesab kâmilen kapatılmış ve Hazine mürabahacıların soygunculuğundan kurtarılmıştır.

Mahmud Nedim Paşa'nın Hüviyeti:

İşte yukarıda bahsi geçen malî vaziyetin acıklı haline inzimam eden Bosna - Hersek ve Bulgar isyanları halkı üzüyor, endişeye düşürüyordu. Bâhusus Selânikte bir Bulgar kızının İslâm olması yüzünden 6 Mayıs 1876 tarihinde çıkan, Fransız ve Alman Konsoloslarının katledilmesini ve alâkadar devlet donanmalarının Selânik limanına girmelerini mucib olan hâdise dahilî ve haricî buhranı teşdid eylemişti. Bununla beraber Mahmud Nedim Paşa, Rus sefirinin telkinatı altında bu gibi kıyam ve iğtişaşlara ehemmiyet vermiyor, Sarayı telâşa düşürmemeği kendi siyasetine daha uygun buluyordu.

Daha doğrusu Mahmud Nedim Paşa, 1872 de Bulgar millî mevcudiyetini koruyan ve kendi lisanlariyle kiliselerde âyin yapmalarını, yâni Bulgaristan halkinin Rum Patrikhanesinden ayrılmasını temin eyliyen fermanın ilânı vesilesiyle parmağındaki kıymetli yüzüğü kendisine takdim edecek kadar sahavet gösteren ve çiftliği için Kırım inekleri hediye eden Rus sefiri İğnatiyef'i memnun etmekten başka bir şey düşünmüyordu.

Esasen bu menfaat düşkününün ıslahat ve inkılâp hareketleriyle hiç bir ilgisi yoktu.

O, bir de Saraya para takdimine elverişli, geliri bol işlere kıymet atfeyliyordu.

Mahmud Nedim Paşa 1867 tarihinde Bahriye Nâzırı iken Sultan Abdülâziz'i ve Valde Sultanı memnun edecek, teveccühlerini idameye vesile teşkil eyliyecek bazı hileler bulmuştu. Hazine-i Hassa namına işliyen vapurların masrafını Bahriye Nezareti hesabına kaydetmeyi ve varidatı Hazine-i Hassa'ya mal eylemeği, ubudiyet şanına uygun görmüştü. Bir de Hazine-i Hassa'ya bağlı Zonguldak kömür ocaklarını da aynı suretle idareyi Sultan Abdülâziz'e teklif etmiş ve iltifatına mazhar olmuştu. Onun düşüncesi Saray namına buna müşabih varidat temin etmek ve mevkiini muhafaza ey lemekti.

Hattâ birinci Sadaretinde memleket hesabına çok muzır şartlarla Rumeil Demiryolu Şirketi Meclis Reisi Baron Hirş ve işletici kumpanya vekili Erel ile İstanbul'dan Edirne'ye ve Selânik'ten Mitroviç'e kadar şimendifer hattı temdidi için 20 Nisan 1872 tarihinde bir mukavele akdetmiş ve istikbalde temin edilecek maddî menfaatlerden Sarayı ilgilendirmek yolunu tutmuştu.

Bu hususta tatbik edilen hile, ödenmesi lâzım gelen tazminatı arttırmak için yolun mümkün mertebe ivicaçlı ve dolambaçlı bir istikamet takibetmesine muvafakat ve bu suretle kilometre miktarının artmasını temindir ki neticede, bu gibi usulsüz tediyelerden Saray da maddeten istifade görüyordu.

Hattâ Mahmud Nedim Paşa Sadaretinde yapılan on milyon liralık bir istikrazdan yüz bin lirasını kendi hesabına geçirmiş ve bundan hükümdarını istifade ettirmeyi de ihmal etmemiştir.

Abdülhamid tarafından bir ara Dahiliye Nâzırlığına yetirilen Mahmud Nedim Paşa, bir gün Mabeyn Müşiri Gazi Osman Paşanın Yıldızdaki odasında ve birkaç ricalin yanında, şikâyet mâhiyetinde, kendisine verilen murassa bir nişan mukabili Abdülâziz'in Valdeleri Sultan Efendiye (150) bin lira kıymetinde mücevherli bir dondurma kutusu hediye etmek mecburiyetinde kaldığını itiraf etmiştir. Ve bu suretle nail olduğu fuzulî nimetlere karşı da nankörlük icrasından sıkılmamıştır!

«Ne câh iledir, ne mâl iledir
Beyim ululuk kemâl iledir.»

Balkan İsyanlarında Rus Parmağı:

MAHMUD Nedim Paşa iktidarda bulunduğu müddetçe, devletin haricî politikası hemen hemen Rus sefiri General İğnatiyef'in elinde kalmıştı. Sadrıâzam Rus sefirinin arzusu dahilinde hareket etmeği itiyad haline getirmişti. Halbuki General İğnatiyef iliklerine kadar Türk düşmanı ve devlet aleyhine vahim âkibetler hazırlamakla meşgul bir adamdı. Bu hali Mahmud Nedim Paşa hssetmemiş veya anlamamış görünüyordu. Aşağıdaki mektub suretleri Rus sefirinin ve hempalarının tasavvur ve faaliyetlerini öğretmekte, Bosna - Harsek ve Bulgar isyanlarının nasıl hazırlandığını göstermektedir:

Daha evvel, Rusların ötedenberi hakkımızda besledikleri hissiyatı belirten bir, iki vesikayı kaydediyorum. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğuna karşı takip edilecek siyasetin temel taşını atan Çar Deli (Petro) olmuştur. Nitekim, meşhur vasiyetnamesinde şu kayıdlar bulunmaktadır:

«Osmanlı vükelâsını elde etmek için onları para vasıtasiyle satın almak lâzım olduğu gibi, bilhassa saray halkını ve mümkün ise Hünkârı bile o vasıta ile maksadımıza hizmet ettirmek tarafına çalışmalıdır.»

Hattâ, Osmanlı İmparatorluğuna karşı iki defa galip gelen ve bizi Kaynarca Muahedesini imzalamağa mecbur eden (Katerine), vükelâsından prens (Repnin) e yazdığı bir mektupta: «Sultan (Mustafa - Üçüncü Mustafa) nın vefatına pek ziyade teessüf ettim. Çünkü ahmak idi.» demektedir.

İstanbul'daki Rus sefirine gönderdiği bir mektupta ise: «Yeni Sultan — Üçüncü Selim — hakkında gerek Avrupa'da ve gerek burada pek çok rivayetler işitiliyor. Bu zat, pek terakkiperver imiş. Memleketin ıslahı için bizim Petro gibi, memalik-i ecnebiyeden ashab-ı hüner ve maarif celbederek devlet umurunu tanzim, memleket ahvalini islah eylemek istiyormuş. Size ihtar ederim ki, bu şayianın aslı varsa, her ne vasıta ile olursa olsun, Türkleri bu işten alıkoyunuz. Ve illâ men olunamayıp da Hünkârın âmali husule gelirse, Rusya için pek mühlik bir darbe olur, bu memleket hakkındaki tasavvuratımız alt olur. Buna dair, sizden derhal cevap isterim.» diye yazmıştı.

Bu mektuplar gösteriyor ki, Ruslar daima saraylarımızın rehavetinden, sefahatinden, meskenetinden istifade etmişlerdir. En ziyade korktukları bir cihet varsa, o da Türklerin fikir inkişafiyle tekemmül etmeleri ihtimalidir. Bu noktaları nazarı dikkate alarak bir an evvel, bakamız için, kültürlü bir kisveye bürünerek medenî bir seviyeye yükselmemiz zaruridir. Bahusus malâyâni tenkidlerle yekdiğerimizi kırmaktan sarfı nazar ve muaşeret âdabına riayetle birbirimizi usulü dairesinde ikaza ehemmiyet atfetmemiz elzemdir.

Çünkü, bugün umumî ve hususî menfaatleri ayırd edemez bir hale geldik. Matbuat âleminde, şahsî emelden ve fırka münazaatından ziyade revac bulan bir şey yoktur.

Bizler istihale devresi geçirmekteyiz. Menkulâttan mâkulâta daha seri ve kolay gidebilmek için biraz da edebî bir lisan kullanılmalıdır. Hattâ şahsiyattan tecerrüdle irşad edici bir usul tâkip etmelidir. Bu hususta yalnız gençler ve kitle düşünülmemelidir. Çocuklara mahsus Kıraat kitapları bile millî, vicdanî, vatan sevdasını inkişaf ettirecek tarzda tertip edilmeli; okullar, talebeye vatanperverane bir terbiye sağlamalıdır.

İmparatorldğun sukutunu veya Cumhuriyet devrini yalnız çocukların öğrenmesi kâfi değildir. Tarihî vakıalar, milletin hâtırasında daima yâd ve tezkâr ve vatan muhabbeti tahrik edilmek suretiyle bu yoldaki duygular muhafaza ve idame olunmalıdır. Daha doğrusu, okul programları çocuk oyuncağı olmak şeklinden kurtarılmalı ve millî bir veçhe almalıdır.

Tarih, hisleri terbiye ve bilgiyi tasrih eden bir mefhumdur. Genç ruhlarda millî ateş tahrik edilmeli ve duygular canlandırılmalıdır.

Ecdadımız şecaat ve fikirleri ile bu topraklarda büyük bir varlık yaratmışlardır. Bu itibarla mâzidekiler, bizlerden olduğu gibi, bizlerden sonrakiler de aynı hasleti haiz bulunmalı ve bunun husulü beslenmelidir.

Türkiyenin teessüs tarzı, istilâ ve şevketi ve inhitat sebepleri gençliğe telkin edilirken, şerefli mâzi, hal ve istikbalde salâh çareleri iyice tanıtılmalıdır.

Aynı zamanda, dahilî nizam nifakı mucip olacağı, bilâkis metin ittifakın millî kuvveti besliyeceği şekli, gençliğe öğretilmelidir. Türk milleti binlerce seneden beri Asya'nın hâkimi ve öteden beri şark kavimlerinin en kuvvetlisi olduğu izah olunmalıdır.

Artık ihtilâl mevzuuna taallûk eden Rus mektuplarına sıra gelmiştir.

4 Mart 1871 de İğnatiyef tarafından Viyanada Rus sefiri Novikof'a gönderilen bir mektubun sureti:

«Karadağ Prensinin Raköze'de mukim konsolosumuz ile cereyan eden münasebatı hakkında ve zat-ı asîlânelerinin taraf-ı âcizaneme itasına tenezzül buyurdukları malûmat-ı mühimme, memnuniyeti vefireyi müeddi olmuştur. Petersburg'da bulunan Mösyö (Bonin) ile Mösyö (Petkoviç) nam muhiblerimiz meyanede mevcud olan farkı şimdi idrak ve temyiz ile Prens Nikola nezdinde harekât-ı müdebbirane ve nüvazişkâranesiyle herkesin muhabbetini celbe muktedir bir memur bulundurulmasının derece-i elzemiyetini fehmedeceklerdir.

. . . . . .

. . . . . .

Şimdi ikdam ve gayreti tezyid etmeliyiz. Eğer Sadrıâzam - şüpheden âzade olduğu üzere - Patrik'in istifasını kabul ederse, Trakya, Makedonya, Bosna ve Hersek ahalisi kendi milletlerinden Metropolitler ve bir Peskopos tâyini talebine hemen müsaraat etmelidir. Bu suretle her Patrik değiştikçe tarafımıza birkaç Metropolit celbedebiliriz. Bu babda Edirne ve Manastıra yazdım. Sizin komite dahi keyfiyeti Hersek ve Bosnaya yazmalıdır. Devlet-i Aliyenin eyâlât-ı garbiyesinin harb haritalarını aldınız mı?

Cenab-ı Hakka çok şükür, herşey yolundadır. Lâkin ne vakit pasaportlarımı taleb emri alırsam daha ziyade memnun olacağım.»(1).

General İğnatiyef 18 Mayıs 1872 tarihinde Mısır Hidivi İsmail Paşaya şu mektdbu göndermiştir:

«Kahire'den gönderilen 8 Mayıs 1872 tarihli tahrirat-ı fahimanelerinden dolayı arz-ı teşekkür ederim.

. . . . . .

. . . . . .

Bunları zikir ve beyanla beraber hükûmet-i imparatoriyenin bu babda ne efkârda bulunduğunu da size sarahaten arza müsaraat eylerim. Şöyle ki: Tasavvurlarımızın mevki-i icraya vüsulü için bir müddet daha sükûnet elzem. Silâhlanınız! Uzun müddet muharebe için tedarikât-ı lâzımede bulununuz! Yunan, Sırb, Eflâk ve Buğdan ile tedafüî ve taarruzî muahedat-ı ittifakiye akdediniz. - Bu hususta bizim muavenet edeceğimize şüphe yoktur. - Hükûmet-i metbuanızla yavaş yavaş münazaatınıza devam ediniz. Mısır, Babıâliye karşı iddiasında ısrar ettiği takdirde muvaffak olur. Padişah ve vükelâsı sebatınızı görünce hiddet eder ve bir hâdise zuhuruna sebebiyet verirler. İşte o vakit Mısır, Rusyanın dostluğunun kıymetini anlıyacaktır. Bizim dost-

(1) Harb ilânının tâcilini istiyor.

luğumuz Fransa dostluğu gibi değildir. Fransa ceddinizi muharebeye teşvik ettiği halde muavenet-i mâneviye ile iktifa ve sizi Osmanlıların pençe-i intikam ve garazına terk ve feda etmiştir.» (1).

İşkodra'daki Rus Konsolosu 12 Teşrinisani 1872 de Viyana komitesine aşağıdaki şifreli telgrafı göndermiştir:

«Burada ahvalimiz günden güne fenalaşıyor. Eğerçi Dağlılar arasında hayli taraftarımız olup Prens Nikola'nın memurları dahi aleddevam memleketin her cihetini dolaşmakta ise de Şevket Paşanın entrikalarına mukavemet bizim için ziyadesiyle müşkül olur. Bu Türk, herkesi o derece giriftar-ı havf etmiştir ki artık Karadağ'a tarafkir bulmağı düşünmek abestir. Asaletlû sefir hazretlerine âhiren yazdığım lâyihayı takviye etmek üzere Viyana komitesi dahi Dersaadete bir tahrirat-ı mahsus irsal ederse zavallı hemcinslerimize faide-i azimeyi mucibolur. Yalnız Şevket Paşanın azli, memleketi mesaibi azimeden istihlâs ile beraber himayemize seza olan şu bîçare ahalinin tecdid-i hayatına sarfetmekte olduğumuz gayretin de semeresi görünür.»

Petresburg Merkez Komitesinden Selânik Rus Konsolosuna 14 Teşrinisani 1872 tarihli şifre :

«Reisimiz Veliahd Asaletlû Prens Hazretleri tarafından sâdir olan emir mucibince Aynaroz Manastırı memuriyeti yerine bir komite teşkil ve ihdas olunacaktır.

Bu komitenin vazifeleri şunlardır:

1 — Rusikok Manastırında (esliha ve mühimmatı harbiye) deposu tesisi.

2 — Makedonya, Trakya ve Bulgaristan ile eski Sırbistana memurlar irsaliyle bunlar vasıtasiyle oralarda kitab ve akçe tevzi ve İslâvlık dâvasına tarafgir peyda ve hareketi vatanperverane için gönüllü kaydettirmek.

3 — Aynaroz cihetini tamamiyle bir İslâv memleketi haline ifrağ ve oralara Rus ve Bulgar muhacirlerini iskân.....

Bu işler için senevî elli bin ruble verilecek ve paranın hesabı Dersaadet Sefareti tarafından tutulacaktır. Komite riyasetini Selânik Rus Konsolosu deruhte edecektir...»

Petersburg'da Mr. Stremokof'un Viyanada Mr. Novikof adresine gönderdiği 29 Kânunuevvel 1872 tarihli mektub:

«General İğnatiyef Dersaadette cereyan eden ahvali size bildirmekte olduzundan burada tekrarına lüzum görmüyorum.

Mahmud Paşanın infisaliyle Halil Paşanın (1) memuriyetinden dolayı kaybettiğimiz nüfuz ve kuvvete yeniden desteres olmamıza ümid yok gibidir. Generalin mektubundan anlaşılacağı veçhile kendisinde daimî bir haberendişlik mevcuddur. Bendeniz ise artık İstanbul'daki dostlarımızın verdikleri büyük büyük ümidlerin husulüne inanamıyacağımı serbestane söylerim. İngiliz ve Avusturya hiylesi İstanbul'da ziyadesiyle kuvvet bulduğundan Mahmud Paşanın yine serkâr-ı hükûmete geçeceğine o kadar ümidvar değilim. Bir de zâf-ı ahlâk ve tereddüt ile muttasıf Padişahın dahi vükelâyı hâzıranın makam-ı hükûmette kalmasının elzem bulunduğuna kani olduğu anlaşılıyor.

---

(1) Sultan Mecid devrindeki Londra anlaşmasını imâ ediyor ve hükûmetin Hidivliğe yükselttiği İsmail Paşanın nankörlüğünü belirtiyor!

(1) Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşanın damadı.

Hariciye Nâzırı ile Sadrıâzam aleyhindeki teşebbüsatını bir müddet için tatil etmesi Prens Gorçakof (2) tarafından Gerenale İş'ar olunmuştur.

. . . . . .

. . . . . .

Karadağ ile Sırbistan, bize beklediğimiz fırsatı istihsal edebilecekleri cihetle nazar-ı dikkatinizi memleketeyni merkumeye hasrediniz. İslâvlığın işbu iki rehnümasına mânen ve mâddeten muavenet ettiğimiz takdirde gayemize saray entrikalarından ziyade hizmet etmiş olacağız...»

«Talebe-i Ülûm» İsyanı:

YUKARIYA kaydettiğimiz General İğnatiyef ile hempalarına ait muhabereler, Türklük ve Osmanlılık için ne kadar feci âkıbetler hazırlanmakta olduğunu gösteren delillerdendir. Bunlardan ibret almak, yarının idarecileri için de bir vazifedir. Görülüyor ki o tarihlerde memleketi idare edenler hâdisatın cereyanına hiç ehemmiyet vermemişler; yalnız makam-ı muallâyi nezareti işgal ile iktifa eylemişlerdir.

Rus erkânıharb zabitlerinin Rumelide mekik dokuması, İstanbul Rus sefirinin keyfe mayeşa memleket dahilinde ihtilâl teşebbüsüne koyulması, bilâ havfü hicab her tarafta iğtişaş vâdisinde muhabereye kermi vermesi ne Sarayı ilgilendirmiş ve ne de Nâzırlar Heyetini ikaz edebilmiştir. Buna binaen Rus sefiri de sahibsiz bir ülkede mânasız harekâtına cevelân vermekte beis görmemiş ve takib etmek istediği yolda tereddüdsüz yürümüştür.

Elde mevcud diğer mektublara göz atmak insanı benliğinden çıkarıyor. Memleketimizde kurulan düşman silâh depoları ve hazırlanan ihtilâl kuvvetleri dikkate şayandır. İşte hükûmetin bunlara karşı gösterdiği lâkaydî sebebiledir ki halk galeyana gelmiş, ve nihayet «Yeni Osmanlılar - Jön Türkler» Cemiyetinin en faal taraftarlarından bulunan bazılarının ve bâhusus Ahmed Hulûsi Efendi gibi şeflerin gayret ve himmetiyle talebe-i ülûm ayaklandırılmış ve nihayet Mahmud Nedim Paşa azledilmiştir.

Bu isyana en ziyade Sultan Abdülâziz'in Padişahlık ve Hilâfet prensiplerinde değişiklik yapmak istediği havadisi sebep olmuş ve oğlu Şehzade Yusuf İzzeddin Efendiyi Veliahd tâyin edeceği yayıntısı galeyan ve infiali şiddetle körüklemişti.

Bu tebeddül şayiasından tehevvüre gelen talebe-i ülûm, Fatih civarında toplanmışlar, 12 Mayıs 1876 tarihinde Babı Seraskeriyeye ve Babıâliye giderek (Sadrıâzamla Şeyhülislâmı istemeyiz!) diye bağırmağa başlamışlardır.

Bu galeyan az zamanda İstanbulun her tarafına yayılmış ve Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşa İran Sefarethanesine ilticaya mecbur kalmıştır. Tale-

(2) Rusya Başvekili ve Hariciye Nâzırı.

beler geceyi toplu bir halde geçirmişler; nihayet sabahleyin Mahmud Nedim Paşa azledilmiş, Mütercim Rüştü Paşa Sadrıâzam ve Hayrullah Efendi de Şeyhülislâm seçilmiştir. Halbuki asıl maksad Mithat Paşayı Sadarete getirmekti.

Fakat, bu talebe-i ülûm isyanı hakkında yeni hükûmet (16/Mayıs/1876) tarihinde «Bab-ı Vâlây-i Fetvapenâhî» namına aşağıdaki ihtarı gazetelerde neşretmiştir:

Talebe-i ulûm içinde şu arada bazı nâ-meşrû hareketler vukuu işitilmektedir. Her sınıfta cahalet yüzünden o makule uygunsuz hallere mütecasir bir takım şahısların vücudü inkâr olunamaz ise de, talebe sınıfı ülemadan olduğundan diyanet işleri iktizasınca..... talebeye bazı ihtar ve tenbihlerde bulunmağa lüzum görüldü.

..... Adâb-ı insaniye ve İslâmiye dışına çıkmamak lâzımdır. Yukarıdaki tenbihler hilâfına hareket edenler her halde mesul olacaklardır...»

Bu ihtara cevap olarak, Fatih Talebe-i Ülûmundan (29/Mayıs/1876) tarihinde yirmi kadar mühürlü, gazetelere aşağıdaki mektup gönderilmiştir.

«Vakit gazetesinin (241) numaralı nüshasında bizlere hitaben şerefsudûr eden ilânname-i Meşihatpenâhinin suretini gördük.....

Ve fakat, şu günlerde, esafil-i nâstan bazı kesan talebemizin kıyafetine girip öteden beride bazı uygunsuz haller vukua getirdikleri ve hattâ vakayi-i malûmede o makuleden bir kaç nefer tutulup zabtiyeye teslim olunduğunu beyan..... Ve bu babda Bab-ı Valây-i Fetva memurlariyle Zabtiye Nezareti celilesinin nazar-ı dikkatini celb ve dâvet ederiz.»

Bu ahvalden anlaşıldığına göre, Sultan Abdülâziz, Hükûmeti ve Bab-ı Meşihati tazyik etmiş ve kıyamın ehemmiyetsiz bir hâdise olduğunu yâr-ü ağyâre anlatmak istemiştir. Fakat güneş balçıkla sıvanır mı?

Bu talebe kıyamında Tercüman-i Ahval gazetesi sahibi Agâh Efendi(1) ile talebelerden Yunus Kadri ve Fehmi Efendiler büyük rol oynamışlar, Fatih mıntakası Zabtiye Kumandanı Abdülkerim Beyin semereli hizmeti sebkat eylemiş, tahrik ve teşvik çok faydalı olmuştur.

İsmail Kemal, Hasan Fehmi, Köse Raif, Rifat Bey ve Paşalar ve daha birçok münevverler bu talebe-i ülûm kıyamını desteklemişler ve medreselere girmemeleri için teşvikatta bulunmuşlardı. Şahsî menfaat düşünmiyen ülema ile halkın da nokta-ı nazarı talebe-i ülûmun isteklerine tevafuk edi-

---

(1) Agâh Efendi, (1860) senesinde İmparatorlukta hususî Türk gazetesi «Tercüman-ı Ahval» i çıkaran bir fikir ve devlet adamıdır. (1832) de İstanbulda doğan Agâh Efendi, Tibbiyede yedi yıl okumuş ve Fransızca öğrenmişti. Dahilde ve hariçte muhtelif memuriyetlerde bulunduktan sonra bu gazeteyi çıkarmıştı. (1861) de ilk defa Posta Nâzırlığı yapmış ve posta pulu istimâlini icad etmiştir. Bir ara «Yeni Osmanlılar» Cemiyetine girmiş ve (1867) de Paris'e kaçmıştı. (1871) de memlekete dönmüş, fakat sonraları Sultan Abdülhamid tarafından evvelâ Bursa'ya ve sonra Ankara'ya nefiy edilmiştir.

yor ve onlara taraftarlık gösteriyorlardı. Çünkü «Tanzimat-ı Hayriye» ile kabul edilen bazı esaslar bozulmuş, idarede yeniden keyif ve istibdad hâkim olmağa başlamıştı. Ve münevverler hakkında tatbik edilen idarî nefy ve mahkûmiyetler de göze çarpacak kadar çoğalmıştı.

«Yeni Osmanlılar» Cemiyetinin körüklediği bu harekete müzaheret için 24 Mayıs 1876 da İngiliz donanması Beşike limanına gelmiş ve lüzumu halinde İstanbul limanına girmesi de kararlaştırılmıştı. Aynı zamanda bu donanma hareketi Rusya Başvekil ve Hariciye Nâzırı Gorçakof'un böyle nâzik bir zamanda Türkiyeye verdiği notaya karşı da hazırlık cevabı teşkil ediyordu.

İngiliz donanmasının bu ihtiyatkâr teşebbüsünden anlaşılıyor ki talebe kıyamı bir program ve anlayışlı bir hareket mahsulüdür. Bundan dolayı Sultan Abdülâziz'in orduda yarattığı ıslahat, donanmanın (20) zırhlı ve (100) ahşab harb gemisine iblâğı ve Türkiyenin İngiltereden sonra en kuvvetli bir bahrî devlet haline girmesi kıyamcıları tatmin etmiyor; onlar, mevcud aksaklığın tamamen giderilmesi için mutlakiyetin yıkılmasını ve memlekette yeni bir inkılâp devri açılmasını, daha doğrusu Meşrutiyetin kurulmasını istiyorlardı.

Lâkin Mahmud Nedim Paşanın Sadaretten ayrılması Rusların canını sıkmış ve Saray Bosna isyanının nisbî bir sükûn kesbetmesine rağmen, bu defa da sefir General İğnatiyef'in tertibiyle Bulgar ihtilâli vüs'at peyda eylemişti. Bununla beraber memleketin mâruz kaldığı tehlike el ile tutulacak bir şekil almasına rağmen Sultan Abdülâziz kendi âleminde pehlivan güreşleri ve horoz döğüşleriyle meşgul oluyor, devletin geçirmekte olduğu buhrana lâkayıt kalıyordu. Sultan Abdülâziz devrinde bu kadar nâzik bir zamanda ecnebilere arazi istimlâki hakkı verilmekle kapitülâsyonlar da takviye edilmiş bulunuyordu.

Talebe kıyamından maksad Mithat Paşayı Sadrıâzam yapmaktı; bu temin edilememişti. Mehmed Rüştü Paşa dördüncü defa Sadarete getirilmiş, Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislâm ve Hüseyin Avni Paşa da Seraskerliğe tâyin olunmuştu. Mithat Paşa Meclis-i Vükelâ'ya memur edilmiş ve sonra Şûrayı Devlet Reisi olmuştu.

Bu vaka Avrupa gazetelerini fevkalâde alâkadar etmiş; İngiliz ve Fransız matbuatı Mithat Paşayı methederken Rus neşriyatı Mahmud Nedim Paşayı iltizam ve Mithat Paşaya aleyhtar bir cephe almıştı. Filhakika yeni kabinede Mithat Paşa gibi müfritler, Meşrutiyet taraftarları vardı. «Jön Türk» lerin reisi sayılan Mithat Paşa Tuna Valiliğindeki yüksek başarılarından dolayı halk tarafından çok seviliyordu.

Sultan Abdülâziz'in takibettiği siyaset Rusya mürevviçliği telâkki edildiğinden Vükelâ Heyeti böyle keyfî ve müstebidane hareketlerinden dilgirdi. Bu sebebden nâşi Harbiye Nâzırı Hüseyin Avni Paşa Sultan Abdülâ-

ziz'in hal'ine çare arıyordu. Bir görüşme sırasında Mekâtib-i Askeriye Nâzırı Süleyman ve Dar-i Şûra Reisi Redif Paşalar bu fikre iştirak etmişlerdir. «Hissi İnkılâp» da sarahaten işaret edildiğine göre bilâhare Süleyman Paşanın ikaz etmesiyle Hüseyin Avni Paşa meseleyi Mithat Paşaya ve Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmed Paşaya da açmış ve her ikisinden muvafakat cevabı aldıktan sonra Sadrıâzam Rüştü Paşa ile Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi de bu ittifaka ithal edilmiş ve hal' keyfiyeti kararlaştırılmıştır.

Hal'in günü ve sureti icrası da tesbit edilmişti. Halk Cuma günü Nuruosmaniye camii avlusunda toplanacak, cemaat arasından seçilecek bir heyet saraya gönderilecek ve Meşrutiyetin ilânı Padişahtan istenecekti: Sultan Abdülâziz bu talebe muvafakat göstermezse hal'i ilân edilecekti. Keyfiyetten Veliahd Murad Efendi de haberdar edilmişti.

Mahmud Nedim Paşa ise Sadaretten azlinden sonra Sultan Abdülâziz'e bir ariza takdim ederek sadakat ve bağlılığını tekrarlamış ve şahsî servetinin Payitaht haricinde emin bir yere naklini de Padişaha tavsiye etmişti. Servet düşkünü olan Sultan Abdülâziz hemen servetini muhafaza kaydına teşebbüs etmişti. En ziyade itimada şayan olarak da Rusyayı buluyordu. Bu düşünce altında Sultan Abdülâziz Rus Sefiri General İğnatiyef ile sıkı fıkı görüşmelere başlamıştı. Halbuki işin içyüzünü bilmiyen hal' müttefikleri vaziyetten şüphelenmişler; Sultan Abdülâziz'in mevkiini muhafaza ve müdafaa için Rusyadan asker celbetmek istediği zehabına kapılmışlar; hal'i tâcil eylemişlerdir.

İşte bu sebepten dolayı hal'in gün ve saatinde ânî değişiklikler yapılmış; nihayet Harbiye Mektebi Nâzırı Süleyman Paşanın hazırladığı askerî kuvvetlerle 30 Mayıs 1876 tarihinde Şeyhülislâm Hasan Hayri Efendinin çıkardığı fetvaya istinaden Saray muhasara edilmek suretiyle Sultan Abdülâziz hal'edilmiş; Harbiye Nezareti binasında Sultan Murad'a biat olunmuştur.

Yukarıki tafsilâttan da istihrac edileceği veçhile Sultan Abdülâziz aleyhine vükelâ, vüzera ve ümeradan mürekkeb bir komite kurulmuştu. Hattâ bu maksada mebni Mithat, Halil ve Derviş Paşalar da, Nâzır olmadıkları halde Vükelâ Heyetine alınmışlardı.

Bununla beraber Mahmud Nedim Paşa bu gizli harekâtı imkân derecesinde takibetmekten hâli kalmıyor ve Sultan Abdülâzizi ikazdan geri durmuyordu. Buna binaendir ki Sultan Abdülâziz Rus sefiri General İğnatiyef ile görüşmüş ve bir Rus harb gemisiyle servetinin Odesaya nakledilmesi keyfiyetini temin eylemiştir.

Diğer taraftan hal' komitesi de faaliyetine önem vermişti. Hattâ bir Cumartesi Mithat Paşa Şeyhülislâm Hayrullah Efendiyi ziyaret etmiş ve ayrılırken tekrar geleceğini söylemişti. Filvaki üç gün sonra yanında bir kaç ülema ve müderris olduğu halde tekrar Mithat Paşa, Şeyhülislâmın

ziyaretine gitmiş, hal' keyfiyetini ileri sürerek kendisinden bir fetva istemiştir.

Şeyhülislâm Hayrullah Efendi evvelâ kaçamak cevablarla meseleyi yatıştırmağa yeltenmiş ise de ülema ve müderrislerin müdahalesi üzerine istenilen her hizmeti ifaya âmade bulunduğunu söylemek suretiyle bu hususta ki vazifesini yerine getireceğini belirtmiş ve aşağıki satırlarda mezkûr fetvayı vermiştir:

«Emirelmüminin olan zeyid muhtelişşuur ve umur-u siyasiyeden bihaber olup emval-i mîriyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemiyeceği bir mertebe masarif-i nefsaniyesine sarf ve umur-u diniye ve dünyeviyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk-ü milleti tahrib edip bekayi mülk ve millet hakkında muzır olsa hal'i lâzım olur mu?

Elcevab olur!»

Ketebetülfakir : HASAN HAYRULLAH

Fetva verilmeden, bir padişahın hal'ine teşebbüs şer'an caiz değildi. Bu temin edildikten sonra fiilen hal keyfiyetine girişilmiş ve mesele şu suretle cereyan eylemiştir. Geç vakit Nâzırı bulunduğu Harbiye Mektebine gelen Süleyman Paşa, hemen talebenin uyandırılması lüzumunu belirttikten sonra zabitana hitaben şu tarzda bir nutuk iradetmiş; ve:

«Arkadaşlar!.. Devlet ve millet bu gece sizden büyük ve mukaddes bir hizmet istiyor. Padişahımız, memleket idaresini en büyük düşmanımız olan Rusların eline teslim etmiştir. Bu suretle sefir General İğnatiyef her şeye âmil olmağa başlamıştır.

... Memleketi bu derekeye indiren Padişahın hal'ine, ülema ve ricâl-i devlet karar vermiştir. Ve bu hizmetin icrasını bizlere havale eylemiştir. Biz de şimdi müştereken Saraya giderek bu vazifeyi yerine getireceğiz...»

Demiştir.

Bu beliğ nutka cevaben bütün zabitler bir ağızdan, hazırız, gideriz, diye bağırmışlardır. Bunun üzerine boru çalınmış, uyanan talebeler toplanmış ve zabitlerin nezareti altında Gümüşsuyu kışlası yoliyle Dolmabahçe önüne gelmişler, Sarayın her tarafı silâhlı asker ve talebelerle kuşatıldıktan sonra Süleyman Paşa delâletiyle Sultan Murad ikametgâhından alınmış ve Hüseyin Avni Paşanın arabasiyle Babı Seraskerîye götürülmüş toplar atılmak suretiyle keyfiyet İstanbul halkına ilân ve bi'at merasimi icra kılınmıştır.

Bu top sesleri üzerine Valde Sultan, hal'edildiğini Sultan Abdülâziz'e bildirmişti. Sultan Abdülâziz hal'inden çok müteessirdi. Saraydan ayrılması hakkındaki Sultan Murad'ın iradesi Redif Paşa vasıtasiyle ikinci defa kendisine tebliğ edilince hazırlanmak zaruretini hissetmiş şe şehzadeleri Yusuf İzzeddin ve Mahmud Celâleddin efendilerle on çifte bir kayığa râkiben Topkapı Sarayına hareket eylemiş ve orada merhum Üçüncü Sultan Selim dairesine yerleşmiştir.

Bu dairede, evvelce Sultan Selim'in şehdedildiğini hatırlayınca heyecana kapıldığından Sultan Murad'a âtideki mektubu yazmıştır:

«Evvelâ Cenab-ı Allaha, badehu atiye-i şevketlerine sığınıyorum. Cülûs-u hümayunlarını tebrik ile beraber hizmet-i millette sarf-ı mesai etmiş isem de hoşnudî hâsıl edemediği ve zat-ı mülûkânelerinin hoşnudî müstelzim olacak işlere muvaffakiyetlerini temenni ederim. Devletin ilâyı şanına ve muhafazasına vesile-i müstakille olabileccek alât ve esbabı zat-ı mülekdarîlerine âmade etmiş olduğumu feramuş buyurmazlar ümidindeyim. Kendi elimle silâhlandırdığım askerin beni bu hale koyduğunu tahattur buyurmalarını arz ve tavsiyeye ibtidar ederek mürüvvet ve insaniyet, sıkılmışlara yardım etmek meziyyetini gösterdiğinden bulunduğum tenkinayi ıstırabdan halâs ile bir mekân-ı mahsus için inayet-i şehriyarîlerini rica eder ve Saltanat-ı Osmaniyeyi Abdülmecid Hanedanına tebrik eylerim.»

Bu mektub üzerine Çırağan Sarayının orta yerindeki daire ikametine tahsis edilerek Sultan Abdülâziz oraya nakledilmiştir.

Sultan Abdülâziz'in saltanatı on beş sene dört ay ve yirmi gün sürmüştü. Hal'inden bir hafta sonra bir pazar günü ikametine tahsis edilen Sarayda intihar etmiştir. Bu hususta verilen doktor raporu sureti de şudur:

«Bermuktezayi irade-i seniye 23/Mayıs/92 pazar günü öğleden bir saat evvel Hüdavendigâr-ı sabık Abdülâziz Hanın sebeb-i mevtini tahkik için Çırağan Sarayı Hümayunu ittisalinde bulunan karakolhaneye giderek..... müşahede ettiğimiz ahval hakkında cümlemiz müttefikan şu kararı verdik:

Evvelâ; Hüdavendigâr-ı sabık Abdülâziz Hanın vefatına kol kemiklerindeki eviyenin kat'iyle hâsıl olan seylân-ı dem sebebolmuştur.

Saniyen; bize irae edilen alât, cüruh-u mezkûreyi husule getirebilir.

Salisen; cüruhun heyet ve istikametinden ve bunları husule getirmiş olan âlet-i carihadan bir intihar, yâni telef-i nefis vukua geldiği istidlâl olunuyor. Binaenaleyh Çırağan Sarayı karakolhanesinde yapmış olduğumuz işbu mazbata-i âcizanemiz imza ve takdim kılındı.»

Bu raporu, muhtelif milletlere mensub mâruf yirmi doktor imza etmiştir. Fakat Abdülhamid Saltanatında bu rapor kale alınmamış, ileriki sahifelerde görüleceği veçhile, Mithat Paşa ve diğer rical aleyhine dâva açılmış ve bu zatlar mahkûm edilmişlerdir.

Halbuki Sultan Abdülâziz'in vefatı, yukarıki rapordan da anlaşıldığı veçhile intihar addedilmekte idi. Nitekim, bu hususta askerî mektebleri dahiliye zabitlerinden ve tarih muallimlerinden (Eşref Elbati) nin Canlı Tarihler mecmuasında hikâye ettiğine göre o tarihlerde Sultan Selim camiinde Ramazan mukabelesi okuyan Ali Rıza Efendi isminde bir zatın sesi, Şehzade Murad ve Hamid efendilerin nazarı dikkatini celbeylemiş ve bu kanaatlerini bilmünasebe Sultan Abdülâziz'e nakletmişlerdir.

Saraya celbedilen Hâfız Ali Efendinin sadası, ve kıraet tarzı Padişahın da hoşuna gitmiş ve kendisi Saray İmamlığına tâyin olunmuştur. Bu vazife Sultan Abdülâziz'in hal' ve intiharından sonra da devam etmiştir.

Hal' meselesinden epey sonra, bir gün Hırka-i Şerif ziyareti sırasında

Sultan Abdülhamid, nakibüleşraf ve Baş İmam mertebesine yükselen bu Ali Rıza Efendiye:

— Size, Saraya ait bir sırrı soracağım; dedikten sonra, Sultan Aziz'i öldürdüler mi, yoksa intihar mı etti? demiştir.

Ali Rıza Efendi cevaben:

— Hünkârım, bir gün Sultan Aziz'in valdesi beni yanına çağırmıştı; kendisi çok müteessirdi, bana:

— Ah Ali Rıza Efendi. Elim kırılsaydı da, arslanıma şu sakal makasını vermeseydim... Daima sakallarının ucunu o makasla düzeltirdi. Nihayet o makasla da damarlarını keserek intihar etti, arslanımı kaybettim... diye buyurmuşlardı.. deyince Sulttan Abdülhamid yavaşça:

— Demek intihar etti! dediği zaman Ali Rıza Efendi:

— Valde Sultan böyle söylemişlerdi; efendim demiştir. Bu hâdiseyi akrabası bulunan Eşref beye nakleden bizzat Rıza Efendidir. Bu vaka, vefatın intihardan ibaret olduğunu kuvvetlendirmektedir.

Sultan Murad'ın iclâsını müteakib «Jön Türk» lerden Namık Kemal Bey (1) Magosa'dan, Menapir zade Nuri Bey de Akkâ menfasından İstanbul'a dönmüşlerdir. Namık Kemal'in gelişi 1876 mayısındadır.

Sultan Abdülâziz'in hal'i en ufak bir mâni zuhur etmeden, tam bir sükûn içinde cereyan etmiştir.

Abdülâziz Devrine Toplu Bir Bakış:

Sultan Abdülâziz devrinde birçok teceddüd ve inkılâp hareketleri vuku bulduğu muhakkaktır. Fakat yapılan yenilikler memleketin istikbalini korumaktan ziyade malî ve iktisadî vaziyetini tehlikeye sokar mâhiyette olmuştur. Bununla beraber ordu ve donanmanın takviyesinden maada zikre şayan olmak üzere başlıca 1868 tarihinde Galatasaray Lisesiyle Darüşşafakanın açıldığını, Hukuk ve Mülkiye mekteblerinin kurulduğunu söylemek yerinde olur. Beş milyon lira sarfedilen Çırağan Sarayı Abdülâziz devrinde ikmal edildiği gibi iki milyon lira harcanan Beylerbeyi Sarayı ile Kâğıthane ve Alemdağı kasırları da bu devrin âsarındandır. Taşkışla, Gümüşsuyu kışla ve hastahanesi ve Maçka silâhhanesi de Sultan Abdülâziz devri yadigârıdır.

Abdülâziz devrinde Fransa İmparatoriçesi Öjeni, Süveyş Kanalının açılma merasimi sırasında, iade-i ziyaret maksadiyle, İstanbul'a gelmiş, Avusturya İmparatoru Fransova Jozef de vaktiyle Sultan Abdülâziz'in Av-

(1) Gedikpaşa Tiyatrosunda oynanan «Vatan» piyesinden sonra halkın Namık Kemal'i alkışlaması Sultan Abdülâziz'i hiddetlendirmiş; 15 Nisan 1873 tarihinde çıkan bir fermanla Magosa'ya kalebend gönderilmişti.

rupa seyahati sırasında vukubulan ziyaretini, ayni suretle iade etmek nezaketini göstermiştir. İngiliz Veliahdı ve İran Şahı da Sultan Abdülâziz'i ziyaret edenlerdendir.

Sultan Abdülâziz'e İttihad-ı İslâm fikri izafe edilir. Buna da sebeb, Çin Türkistanında hükûmet kuran Yakub Hana bir zamanlar 18 zabit ile ülemadan iki zat göndermiş olması ve silâhça yardım etmekten çekinmemesidir. Sultan Abdülâziz devrinde kurulan (Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye) nin de halk eğitimi bakımından çok faydası olmuş, (1865) de Beyazıd ve Aksarayda Çırak mekteblerinin açılması bu vesile ile temin edilmiştir.

İstanbulda ilk defa kurulan otuz sene imtiyaz ve üç milyon İngiliz lirası sermayeli Osmanlı Bankası da bu devrin eserlerindendir.

Sultan Muradın kısa saltanatı

SULTAN Murad 30 Mayıs 1876 tarihinde Padişah olmuştur. Cülûsu sırasında cereyan eden ahvalin telâş ve havfi çinde Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Babı Seraskeriye gitmiş ve bi'at resminin icrasından sonra Dolmabahçe Sarayına avdet etmişti. Sultan Murad'ın ilk emri Mabeyn Baş Kitabetine Ziya Beyin (Paşa) tâyini olmuştur. Fakat bu emir yirmi altı saat sonra Meclis-i Vükelâ kararıyle tebdil edilmiş ve bu vazifeye Sadullah Bey getirilmiştir. Ayasofya camiinde yapılan ilk selâmlık resmi çok kalabalık olmuştur. Beşinci Murad'ı görmek için binlerce halk toplanmıştı. İstanbulda bulunan tebaa, Ruslar müstesna, Beyoğlundaki varyete tiyatrosunda toplanarak yeni padişahı tebrik etmirlerdir.

Sultan Murad

Saltanattaki değişiklik üzerine siyasî mevkuflar serbest bırakılmışlar, bunlar İstanbula gelmeğe başlamışlardır. Gelenler arasında, üç buçuk seneden beri Kıbrısın Magosa kalesinde mahpus bulunan Namık Kemal de vardır.

«Onlar ki verir lâf ile dünyaya nizamat
Bin türlü teseyyüp bulunur hanelerinde...»

Sultan Murad'ın hastalığı ilk defa Cuma Selâmlığının icrası sırasında hissedilmiştir. Hal' ve iclâsın verdiği evham ve korku henüz zail olmadan taam esnasında, Sultan Abdülâziz'in vefatı haberi kendisine bildirilince bir takım gayritabiî harekâta tevessül ettiği görüldüğünden tebdil-i hava için Yıldız kasrına nakledilmiş ve tedavi altına alınmıştır. Sultan Murad'ın iclâsında Vükelâ Heyeti yerlerinde ipka edilmişlerdi.

Beşinci Sultan Murad'ın İlk Hatt-ı Hümayunu:

23 Şaban 1293, 30 Ağustos 1876 tarihiyle Sadrıâzam Mehmed Rüştü Paşaya hitaben bir hatt-ı hümayun neşredilmiştir. Bunda vükelânın yerlerinde ipka edildikleri beyanından sonra, hülâsa olarak deniliyor ki:

«Emelimiz bütün tebaamızın hürriyetten istifade etmesidir. Bugünkü buhran herkesin bir nevi keyfî idare usulü takip etmesindendir. Maliyemiz emniyetsizlik vermiş-

tir. Mahkemeler nâsın hukukunu temin edememektedir. Kanunlar ve nizamlar umuma emniyet verecek şekilde olmalı, ciddî surette tatbik edilmelidir.

Devletin varidat ve masarifinin muvazenesine nezaret etmek için, memleket ve ahalimizin kabiliyetine uygun bir Umumî Meclis kurulmalıdır. Memurların mütemadiyen değiştirilmesine son verilmeli, vilâyetlerde hemen islâhata başlanmalıdır.»

Aynı zamanda bu hatt-ı hümayunda:

«... Hazine-i Hassamıza ait tahsisattan bu defa (60.000) kese tenzil ve Hazine-i mezkûreye merbut Ereğli kömür maadini ve bazı fabrikaların idare ve hâsılâtı Hazine-i Maliyeye terkolunmuş olmağla.....»

Denilmektedir.

Sultan Beşinci Murad'ın cülûsundan sonra en mühim meseleyi Kanun-u Esasî'nin hazırlanması ve Millet Meclisinin kurulması teşkil ediyordu. Mithat Paşanın bu hususdaki ısrarına rağmen, vükelâdan bazıları ve bilhassa Maarif Nâzırı Cevdet Paşa, Millet Meclisine aleyhtardı. Sadrıâzam Rüştü Paşa da onun tesiri altında bulunuyordu. Nihayet, mesele halledilmiş ve şu tebliğ yayınlanmıştır:

«Perşembe günü, Şeyhülislâm Kapısında toplanan Meclis-i Hâs-ı Vükelâda usul-ü devletin metin bir esas üzerine tesisi için Şûray-ı Ümmetin kabulüne karar verilmiş, nizamnâmenin tanzimi Mithat Paşa hazretlerine havale edilmiştir.»

Bununla beraber, bu hazırlıklar hiç bir fayda temin edememişti. Sultan Murad'ın hastalığı baş gösterince bütün bu yoldaki teşebbüsler akamete uğramıştır.

Başkâtiplik Ziya Beye (Paşa) mev'ud iken Hüseyin Avni Paşanın tesiriyle o makama Sadullah Bey (Paşa) getirilmişti(1). 6 Haziran 1876 da Mithat Paşa konağında vuku bulan Çerkes Hasan hâdisesi üzerine Serasker Hüseyin Avni ve Hariciye Nâzırı Raşid Paşaların vefatları münasebetiyle Seraskerliğe Serdar-ı Ekrem Abdi Paşa ve Hariciye Nezaretine de Saffet Paşa getirilmişlerdir. Bu tebeddüllerden Sultan Murad'ın haberi yoktu. Bütün işler Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa tarafından tedvir olunuyordu.

Fakat İmparatorluğun haricî vaziyeti vahametini muhafaza ediyordu. Rusya; Avusturya ve Alman hükûmetlerinin tasvibiyle bir nota vererek Bosna - Hersek ve Bulgaristanda ıslahat icrası talebinde bulunmuştu. Rus Başvekili ve Hariciye Nâzırı Prens Gorçakof, hükûmetimize verdiği bu notada şöyle diyordu:

«... Şu halde Haşmetlû İmparator Hazretleri büyük devletlerin dileğiyle taayyün etmiş olan maksada varmak için bütün vasıtalarını kullanmayı tasmim etmiş olduğundan ordunun bir kısmını seferber etmeğe karar vermiştir.»

---

(1) Ayastafanos Muahedesini Hariciye Nâzırı Saffet Paşa ile Berlinden çağırılan sefir Sadullah Paşa imza etmişlerdi. Müteakiben vazifesine avdet eden Sadullah Paşa, Aleksandır Kara Todori Paşa ile Berlin Kongresinde bulunmuş ve Viyana sefiri iken intihar eylemiştir.

Filhakika notada tasrih edildiği veçhile Ruslar hududlara asker tahşidine de başlamışlardı. Rus sefiri İğnatiyef'in tahrikiyle, yukarıda bahsi geçen Sırbistan ve Karadağ'da mevcud harekâta Bulgar halkı da katılmıştı. Hattâ 1 Temmuz 1876 da Sırbistan ve bir gün sonra da Karadağ hükûmetleri resmen Türkiyeye harb ilân etmişlerdi.

Avrupa'dan celbedilen doktorlar ve bilhassa Viyana'dan dâvet olunan Lidersdorf, Sultan Murad'ın tedavisi imkânı bulunmadığını raporla bildirmişlerdi. Siyasî vaziyetin kesbettiği nezaket ve vahamet dolayısiyle memleket idaresinde salâhiyetle söz söyliyecek bir hükümdara kat'î lüzum hâsıl olduğundan Babıâlide toplanan Vükelâ Heyeti, bizzarure Sultan Murad'ın ha'ine ve Veliahd Hamid Efendinin iclâsına karar vermiş ve bu tatbike koyulmuştu.

Esasen Veliahd Hamid Efendi, kendi bendegânı vasıtasiyle Sultan Murad'ın hastalığını etrafa yaymış ve halkı vaziyetten haberdar etmişti. Hattâ devlet ricalinin hürmetini kazanmış bulunan Yenikapı Mevlevi Şeyhi Osman Efendiye «Makam-ı saltanattaki zatın hastalığı meydanda duruyor, çabuk bir tedbir alınması elzem görünüyor» diye haber göndermişti.

Aynı zamanda Veliahd Hamid Efendi, bir iki defa Namık Kemal Beyi huzuruna dâvetle (Sultan Murad'ın mâruz kaldığı hastalıktan dolayı sun'î surette teessür izhar etmiş ve ağlamıştır. Osmanlı tahtına haheş göstermekten maksadı, milletin rahat ve istirahatini temine mâtuf olduğunu da) sözlerine ilâve etmiştir. Fakat Namık Kemal beyden edindiği ilham ve tesir ile asıl rey sahibi bulunan Mithat ve Rüştü Paşaları, gayet iltifatkâr birer tezkere ile (Maslak) daki köşküne dâvette istical göstermiştir.

Bundan biraz sonra Şeyh Osman Efendi Dolmabahçe Sarayının Veliahd dairesinde Hamid Efendi ile görüşmüştür... Bunu takiben de Şeyh Osman Efendinin delâletiyle Mithat Paşa, ilk defa Kâğıthane Kasrında Hamid Efendi ile tanışmıştır. Hamid Efendi, Mithat Paşa ile görüşürken:

«Kaleme aldığınız (Meşrutiyet Kanunu) milletimizi vartadan kurtaracaktır. Bütün Osmanlıları saadete eriştirecek işbu kanunu rey ve tensibiniz dairesinde ilânda muhtarsınız. Her müşkülâtta yardımınıza koşmaktan başka emelim yoktur.»

Demiştir.

Bu mülâkatlara en ziyade âmil olanlardan biri Sultan Murad ile Şehzade Hamid Efendenin enişteleri Ticaret Nâzırı Mahmud Celâleddin Paşadır. Mahmud Celâleddin Paşa, Sultan Murad'dan ümidini kesince bir an evvel Hamid Efendinin tahta geçmesini iltizama başlamış ve bir gün de Sadrıâzam Rüştü Paşayı Kâğıthanede Veliahd Köşküne götürmüş ve Hamid Efendi ile görüştürmüştü. Sadrıâzam Rüştü Paşa'ya:

«Gerek pederim ve gerek amcam zamanlarında ettiğiniz hizmetlerle kendinizi büyük tanıttınız. Ben, size milletin Sadrıâzamı gibi değil, babası nazariyle bakıyorum. Tahta çıktığım zaman bu itikattan ayrılmıyacağıma yemin ederim. Ben hayatta bulun-

dukça sizin rey ve tedbiriniz dairesinde hareket etmeğe Allaha taahhüt ettim. Kâffe-i umuru, uhdenize terkeyliyeceğim.»

Demiş ve iğfalkârane böyle vaadlerde bulunmuştur.

Bütün bunlar Hilâfete kavuşmak ve Saltanata ulaşmak amaciyle yapılmış tabasbuslardı. Sonraları daha iki defa Mithat Paşa Maslak köşkünde Veliahd ile buluşmuştur. Bu görüşmeler esnasında Şehzade Hamid Efendi Meşrutiyet taraftarı olduğunu Mithat Paşaya temin etmiştir. Bundan sonra Kanun-u Esasînin bir an evvel ilânını isteyen Mithat Paşa, biraz evvel bahsedildiği veçhile, Vükelâ Heyetinin, Sultan Murad hakkında hal' kararı vermesine âmil olmuştur.

Esasen mesele çok nâzik bir şekil almıştı. Hamid Efendinin süt biraderi İsmet Bey, onun lehine propagandaya başlamış; Mahmud Celâleddin Paşa ise İslâmların Cuma namazı edâ edebilmeleri, Hilâfet makamında erbab-ı rüşdden birinin bulunmasına vabeste olduğunu iddiaya kıyam eylemişti.

Sırbiye hududunda bulunan Serdar-ı Ekrem Abdi Paşa namına Serasker Kaymakamlığını ifa eden Redif Paşa da cülûs işini Vükelâ Heyeti uzatacak olursa, kendisinin bu hareketi askere yaptıracağını söylemeğe başlamıştı. Bu vaziyetten telâşa düşen siyasî rical, meselenin bir kere de Meclis-i Hâs'ta müzakeresini münasip görmüşlerdir. Bundan dolayı makam-ı sadaretten mansup, mâzul vükelâ, ümera ve ülema birer tezkere ile bir perşembe günü Topkapı Sarayında yapılacak içtimaa dâvet edilmişlerdir.

Bu toplantıda, Sadrıâzam Rüştü Paşa bir hitabede bulunmuş ve Sultan Murad'ın hastalığını izah etmiştir. Akabinde Fetva Emini Kara Halil Efendinin Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendiye verdiği fetva okunmuş, yeni padişah, saat beşi çeyrek geçe Osmanlı tahtına cülûs ederken toplar atılmağa başlamıştır.

Bununla beraber mesele tamamen halledilmiş olmuyordu. «Kanun-u Esasî» leh veya aleyhinde bir karar ittihazı da icabediyordu. Bundan dolayı Babıâlide okunması mutad ve evvelce Mithat Paşa tarafından hazırlanan «Hatt-ı Hümayun» on iki gün nezd-i padişahîde kalmış ve bazı keyfî tadilâta uğradıktan sonra okunabilmiştir. Daha doğrusu, Ahmed Cevdet Paşaya, yeni bir «Hatt-ı Hümayun» yazdırılmıştı. Maamafih «Kanun-u Esasî» nin ihzarı için Mithat Paşa riyasetinde bir de komisyon kurulmasına mecburiyet hasıl olmuştu.

İşte, senelerce istibdadını, tahakkümünü milletin ruhuna sindirmek için uğraşan Sultan Abdülhamid'in cülûsu ve ilk günleri bu kadar gayri tabiî bir şekilde cereyan etmiş, istikbalin şekil ve suretini bu nümuneler ortaya koymuştu.

Hattâ Mabeyn Baş Kitabeti vazifesinde Sadullah Paşa'nın muhafazası

Sultan Abdülhamid tarafından Mithat Paşa'ya mevud bulunduğu halde bu vaad tutulmamış ve hemen tebeddülâta lüzum görülmüş ve o mevkie Said Paşa getirilmiştir.

Sultan Murad doksan üç gün saltanat makamında kalmıştır.

Bu saltanat değişiklikleri sırasında memleketin mâruz kaldığı siyasî ahvali tekrar mevzuu bahsetmeği ve biraz daha tafsil eylemeği lüzumlu görüyorum. Vaziyet o kadar nâzik ve müşkül bir hale gelmişti ki bu buhranı önlemek, sathî görüş ve düşünüşlerle mümkün olamıyacağı pek âyandı. Çünkü, siyasî gidişatta olduğu kadar dahilî işlerimiz de keşmekeş içinde bulunuyordu.

Evvelce yukarıda bahsi geçen Hersek'in «Nevesin» karyesinden iki yüz kişi vergi vermemek dâvasiyle isyana sapmışlardı. Bu eşkiya ile (Bresika) da üç gün üç gece vuku bulan çarpışmada birinci gün sekiz bin beş yüz, ikinci gün üç bin beş yüz ve üçüncü gün on altı bini mütecaviz adamla çarpışıldığına göre, âsilerin miktarı artmıştı.

Bütün bu hareketler Rus sefiri İğnatiyef'in teşvikiyle yapılıyordu. Flibe civarında vukua gelen kıyamları bastıran devlet memurlarının Rus sefirinin talebiyle vazife başından alınması, Bulgar istiklâlcilerinin harekâtını da teshil etmiş ve bu hususta Otluk köyü civarında toplanan âsiler üzerine bir tabur asker gönderilmesi rica edildiği halde Sadrıâzam Mahmud Nedim Paşanın General İğnaityef'in talimatına tâbi kalması bu talebin icrasına mâni olmuştu. Bunun üzerinedir ki İslâmlar da silâhlanmış, nefislerini ve ailelerini müdafaa gayretine düşmüşlerdir.

Netekim, ahvalin böyle karışık bir şekil aldığı sıralarda, evvelce işaret edildiği veçhile, bir Bulgar kızı sebebiyle Fransa Konsolosu Mösyö Lâbot ile Almanya Konsolosu Mösyö Çirtne'nin İslâmlar tarafından Selânikte öldürülmesi düvel-i muazzama donanmalarının bu limanı muhasara etmelerini mucibolmuş ve bu hal Balkanlardaki vaziyeti daha korkunç bir şekle sokmuştur. Bu mesele şu suretle cereyan eylemişti: Çarşaf giyerek trenle Selânik'e gelen bir Bulgar kızının İslâm olmak istemesinden canı sıkılan yüz elli kadar komiteci Hıristiyan bu teşebbüsü önlemek maksadiyle kızı kaçırmışlar ve aslen Rusyalı bir Rum olan (Perikli Lâzari) ismindeki Amerika Konsolosunun evine götürmüşlerdir. Fakat, bu hal büyük bir hâdiseye sebebolmuş ve netice itibariyle Rus emellerine hizmet etmiştir. Çünkü, İslâm olmak istiyen bir kızın böyle bir muameleye mâruz kalması islâmları tahrik ettiğinden protesto makamında İslâmların bir meydanda toplandıkları esnada (Perikli Lâzari) nin akrabası bulunan yukarıda bahsi geçen Alman ve Fransız konsoloslarının bu topluluğa katılmaları galeyan husule getirmiş ve bu yüzden iki mümessil öldürülmüştür.

Bu hâdise, iki hükûmet donanmalarının Selânik limanına gelmesini mucibolmuş ve Osmanlı hükûmetini müşkül vazyete sokmuş ve tazminat

itasına mecbur kılmıştır. Biraz evvel arzedildiği gibi böyle nazik bir sırada Abdülâziz'in hal'i ve Sultan Murad'ın cülûsu vuku bulmuş, devlet idaresinde de yeni bir usul şekli ihdas edileceği gazetelerde bahis mevzuu olmağa başlamıştır.

Vükelâ, ülema ve ümeradan mürekkeb Bab-ı Fetvada toplanan Meclis-i Kebîrde usul-ü meşveretin kabul edildiği de tahakkuk etmiştir.

Fakat (Basiret) gazetesi, «Millet Meclisi» serlevhalı bir bendiyle Meclise Hıristiyan âzanın kabulü aleyhinde ve tebea-i gayrimüslimeden asker alınmasını tenkideder mâhiyette neşriyat yapmıştır. (İstikbal) gazetesi ise (Basiret) gazetesini tenkidetmiş, Mukarrer şekildeki Millet Meclisinin lüzumunu müdafaa eylemiştir.

Bütün bu leh ve aleyhteki neşriyata rağmen «Meclis-i Kebîr» in kararı mucibince Millet Meclisinin açılması ve bu hususta Mithat Paşanın bir kanun kaleme alması takarrür etmiştir. Hattâ birkaç defa Seraskerlik yapmış ve Avrupada tahsil görmüş bulunan Namık Paşa da Meşrutiyet muarızlarına (Meclisin İslâmlara hasrı mümkün olamaz. Eğer Meşrutiyet ilân edilmezse devlet ve millet için felâh tasavvur etmemelidir.) diyerek mutaassıbları tenkid etmekten çekinmemiştir.

Bu münakaşalar olurken Mardinli Abdülgafur isminde bir Şeyh ise bu tasavvurlara burnunu sokmuş, Sultan İbrahim devrinde nüfuz sahibi olan Cinci Hoca gibi bu türedi de Saray muhitinde Valde Sultan himayesinyle ehemmiyet kesbetmiş ve hasta bulunan Sultan Murad'ın tedavisi vazifesini üzerine alacak kadar küstahlıkta ileri gitmiştir.

Mithat Paşa deruhte ettiği Meşrutiyet Kanununu ikmal ile uğraşırken Rumelideki vakayi, bu yoldaki çalışmasına mâni teşkil etmeğe başladığından mevzuubahs projenin ikmalini Ziya, Kemal ve Ramiz Beylerle Çamiç Ohhannes Efendiden mürekkeb bir komisyona terketmek mecburiyetinde kalmıştır.

Sultan Murad'ın valdeleri Meşrutiyetin ilânına taraftar olmadığından kanunun ikmal edilmesine rağmen keyfiyet fiiliyata intikal ettirilememiş ve bu yüzden Sultan Murad'ın hastalığı dolayısiyle tebeddül-ü saltanat fikri de halk arasında önem kesbeylemiştir.

Halbuki Damad Mahmûd Celâleddin Paşa bu hususta her muhitin nabzına göre şerbet vererek Veliahd Hamid Efendinin cülûsu propagandasını kemal-i şiddet ve ehemmiyetle ortalığa yayıyordu.

Hamid Efendi, Ziya ve Kemal Beyleri Maslaktaki köşküne dâvet ederek birkaç defa görüştüğü gibi, Sadrıâzam Rüştü ve Mithat Paşalarla da buluşmuştur. Bu noktalara biraz evvel işaret edilmiştir.

İşte bu gayretler ve Sultan Murad'ın hastalığının devamı ve Rumeli

vakayii, makam-ı saltanatta mesul bir zatın bulunmasını zarurî kıldığından yeniden Hilâfet ve Padişahlıkta tebeddül vukua gelmiş ve Hamid Efendi o makamı ihraz eylemiştir.

Cülûsunun birinci günü ilân olunan tevcihat pulasında Damad Mahmud Celâleddin Paşa Mabeyn Müşirliğine, Mabeyn Ferikliğine de bir iki gün sonra Damat Mahmut Celâleddin Paşanın eniştesi Bahriyeli Sait Paşa(1) getirilmiştir. Cereyan eden ahval nazar-ı dikkate alınacak olursa Saray muhitinde ve muhteris insanlar arasında ne kadar gizli ve mânasız hareketlerin vuku bulduğu anlaşılmakta ve memleket menfaatinin ihmale uğradığı sarahaten görülmektedir.

(1) Eğinli İngiliz Said Paşa.

Ikinci Sultan Abdülhamid

SULTAN Abdülhamid 31 Ağustos 1876 tarihinde ve otuz dört yaşında Padişah olmuştur. Biy'at merasimi Topkapı Sarayında yapıldıktan sonra deniz tarikiyle Dolmabahçe Sarayına gelmişti. Refakatinde Said Bey (Paşa) bulunuyordu. Bu esnada mahlû' Sultan Murad da Çırağan Sarayına nakledilmişti. Sultan Abdülhamid, Osmanlı Padişahları arasında en ziyade istibdad icrasına tevessül etmiş ve kendisinden pek çok bahsettirmiş bir hükümdar olduğundan şahsiyetini ve itiyadlarını biraz tebarüz ettirmek faydadan hâli değildir. Sultan Abdülmecid'in ikinci oğlu Sultan Abdülhamid, Sultan Murad'ın küçük ve Sultan Reşad ile Sultan Vahdeddin'in büyük kardeşidir. Hemşirelerinden büyüğü Taif'te Mithat Paşa ile boğdurulan Fethi Paşa mahdumu Mahmud Celâleddin Paşanın zevcesi Cemile Sultandır Diğer nemşiresi Seniha Sultan, uzun seneler Sultan Abdülhamid istibdadiyle mücadele eden Mahmud Paşanın refikası ve Prens Sabahaddin Bey ile Lûtfullah Beyin valdesidir. Hemşirelerinden Fatma Sultan ise Mithat Paşa ile Taife sürülen ve yolda vefat eden Nuri Paşanın eşi idi. Şu hale nazaran Sultan Abdülhamid şahsî emelleri uğruna üç hemşiresinin bedbaht olmalarına rıza göstermiştir. Kardeşi Reşad ve Vahdeddin Efendileri göz hapsine tâbi tutmakla onların hayatını da zehirlemiştir. Sultan Abdülhamid'in validesi Sultan Abdülmecid'in ikinci haremi Tirmüjgân Kadınefendi 1849 da yirmi altı yaşında kalb hastalığından ölmüştür. Annesinin vefatında kendisi on bir yaşında idi. Pederi Sultan Abdülmecid ise kırk yaşlarında veremden vefat etmişti. İşte Abdülhamid bu iki hastalıklı bünyenin mahsulüdür.

Sultan Abdülhamid

Sultan Abdülhamid'in mürebbisi Kemal Paşa; hocaları meyanında Ömer ve Şerif Efendilerle Fransızca muallimleri Ethem ve Namık Paşalar vardır.

Sultan Abdülhamid Maslakta oturur, bazan Kâğıthanedeki köşkünde kalır ve Tarabyadaki sayfiyesinde de - bilâhare Alman sefarethanesi olan yer - ara sıra vakit geçirirdi.

Sultan Abdülhamid'in Padişah olduktan sonra ikamet ettiği Yıldız Köşkü, 1822 tarihinde Sultan Mahmud tarafından inşa ettirilmişti. 1844 tarihinde Sultan Abdülmecid, mevcud köşkü yıktırarak onun yerine daha büyük bir köşk inşa ettirmiş ve Yıldız ismindeki gözdesine tahsis eylemiştir. Yıldız ismi bu sebeble verilmiştir.

Sultan Abdülâziz mevcud bahçeyi tevsi ile Çırağan Sarayına kadar uzatmış ve bazı köşkler daha ilâve eylemştir ki bunlar Çadır köşkü, Malta köşkü, Çinili köşk, Mabeyn dairesi olarak bugün de muhafaza edilen Yıldız köşkleridir.

Sultan Abdülhamid bilâhare Yıldız köşkü bahçesini Beşiktaştan Ortaköye kadar tevsi etmek suretiyle o mıntakanın bugünkü şekle girmesine âmil olmuştur. 1898 senesinde bahçeler etrafı on metre yüksekliğinde duvar ile çevrilmiş ve muhtelif noktalara kışla ve karakollar da inşa ettirilmiştir. Bahçede sandal gezintisine elverişli havuzlar da vardır. Hattâ dökümhane, marangozhane ve bir çini fabrikası bile mevcud olup burası âdeta bir şehir haline sokulmuştur.

Genç yaşında validesini kaybeden Şehzade Hamid Efendi, Sultan Abdülmecid'in dördüncü haremi Perestide Kadınefendinin himayesinde büyümüştür. Hırçın ve münzevî olan bu genç, daha çocukluğunda kalabalıktan kaçar, kardeşlerinin eğlencelerine bile iştirakten çekinir ve daimî bir hüzün içinde vaktini geçirirdi.

Perestide Kadınefendinin vefatından sonra Sultan Abdülâziz'in valideleri Pertevniyal Valide Sultanın himayelerine sığınan bu şehzade, hâmisinden büyüye inanmak, fal ve sihire itikad etmek gibi ruhî itiyadlar edinmiş ve gayrimer'i kuvvetlere karşı alâka ve istinas hâsıl eylemiştir. Bu tesir altında da bütün hayatında evham ve vesvesenin esiri olarak yaşamıştır.

Daha Şehzadeliğinde, Kâğıthane çiftliğinden Saraya dönerken, suikasd korkusiyle, yaldızlı arabasına Farisi hocası Ali Efendiyi bindirmeği ve kendisi atla gelmeği itiyad edinmişti. Padişah olduktan sonra bu çekingenlik daha ziyade artmıştır. Boyu kısa olduğu için yüksek ökçeli pot giymeği tercih ederdi. Tab'an çok hasisti. Kat'iyyen müskirat kullanmazdı. Öğle yemeğinden sonra uykuya yatar ve akşam yemeğni müteakip bahçeye çıkardı. Bu esnada kadınların da bahçede gezmelerine müsaade eylerdi.

Arasıra İkinci Müsahib Muzaffer Ağa ile Ser Esvapçı İsmet Beyin şatranç oyunlarını seyirden zevk alırdı. Mütaleayı sever ve lâkin cinaî romanları tercih ederdi.

Abdülhamid'in İlk İcraatı ve Birinci Meşrutiyet :

Sultan Abdülhamid Padişah olunca Rüştü Paşayı Sadarette muhafaza etmiştir.

Lâkin Saltanat makamına kavuştuktan sonra o mevkie geçmek için katlandığı güçlükleri unutmamış ve mukabelesinde de ihmal göstermemiştir. Filvaki hemen ilk günlerde, teferrüatı Mithat Paşa ile Ziya Paşa ve Namık Kemal Bey gibi memleket münevverleri tarafından hazırlanan Kanun-u Esasî lâyihasını tenkide başlamıştır.

Bu hareketi kendisinin sözünde durmıyacağını ve mutlakiyetle hüküm sürmek emel ve hevesinde olduğunu belirten alâmetlerden biri olmuştur. Hattâ aşağıya koyduğumuz tebligat ve on gün tehirle okunan Hattı Hümayun bunu anlatmaktadır.

«Vezir-i sadakatsemirim Mithat Paşa;

Min gayri resim huzurumuza takdim ettiğiniz Kanun-u Esasî lâyihası manzurumuz oldu. Bunun ahkâm-ı şâmilesinde usûl ve istidad-ı memlekete muvafık olmıyan şeyler görülmüştür. Efkârımız memleketin temin-i istikbaline kifayet edecek bir idare-i saliha vaz'ına masruf olduğundan bu babda ibraz olunacak mesai bâis-i takdirimiz olur. Kaldı ki ittihaz olunacak tanzimat-ı cedidede tebeamızın ihtiyacatının hukuk-u hükûmetle telifi dahi aazzi maksadımızdır. Binaberin lâyiha-i mezkûre havassı vükelâmız beyninde bittezekkür esas-ı mezkûra göre tadil olunmak matlubum olduğunu tebliği selâmımla beraber Sadrıâzamımıza(1) ifade ve işbu emirlerimizi dahi irae edesiniz. Her halde hamiyet-i müsellemenizden memûl ve iş'arımızın Sadrıâzamımızla beyninizde mektum kalması matlûbdur.»

Abdülhamid ve Ziya Bey (Paşa):

Maamafih Sultan Abdülhamid'in müdahalesi bu kadarla kalmamış, Kanun-u Esasî lâyihasının ihzarında en büyük emeği sebkat edenlerden Ziya Beyin bir an evvel İstanbul'dan uzaklaştırılması çaresine başvurmuş ve Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Said Bey (Sadrıâzam Said Paşa) imzasiyle makam-ı Sadarete aşağıdaki iradeyi tebliğ ettirmiştir.

«... Şu aralık Berlin sefaretinin pek ziyade ehemmiyeti olmasına ve Maarif Müsteşarı Ziya Beyefendi oraya gönderilecek olursa dirayeti iktizasınca matlûba muvafık hareket eylemesi memûl olarak bu memuriyeti kendisinin tefeyyüz ve umur-u hariciyede istikmali malûmat eylemesine dahi bâis ve hâlen faydalı olacağına binaen müşarünileyhin haiz olduğu ulâ sınıfı evvelinin rütbe-i bâlâya terfiiyle zikrolunan sefarete tayininin istizan-ı irade-i seniye iktizasından olmakla emrü ferman veliyülemrindir.»

Ziya Bey, İstanbul'dan ayrılmak istemediği ve «Genç Osmanlılar Cemiyeti» de payıtahttan uzaklaşmasına taraftar olmadığı için bu tevcih akım kalmıştı.

Lâkin Sultan Abdülhamid, zamirinde beslediği arzuyu tatbika başlayabilmek için çok sevilen Ziya Beyi herçibad âbad Saltanat merkezinden uzaklaştırmak istediğinden başka yol ve hiyleler ihdas etmiş, bilhassa mebus olmasını önlemek maksadiyle aşağıya koyduğumuz diğer bir iradenin Başkitabet kanaliyle Sadrıâzama tebligine lüzum görmüştür:

---

(1) Henüz Rüştü Paşa Sadrıâzam bulunuyordu.

«Payitaht ahalisinin Ziya Paşa'yı mebus intihab edeceklerine ve burada kalması için birkaç bin imzayı havi arzuhal vereceklerine dair bugün «İstikbal» gazetesinde bir bend manzur-u âli olmuştur. Bunun üzerine şöyle irade buyurulmuştur ki Ziya Paşanın mebusiyeti kabul edilemez. Zira kendisi bilhassa metbu-u meşruu aleyhinde bulunmak gibi bir seyie -ile lekedar olup burası delâil-i fiiliye ile de sabittir. Ve kanunu esasî lekedar olanları mebusluğa kabule müsaade edemez. Şurası taaccüb ve dikkate şayandır ki bu zatın ahali beyninde bir şöhret ve teveccüh hâsıl etmek ümidiyle gerek matbuatla ve gerek sair vesait ile her nevi teşebbüsattan hâli olmadığı malûm olup bu haller üzerine kendisine ibraz-ı teveccühte asla bir mecburiyet dahi yoğiken mücerred Sadrıâzamımızın iltimasatını reddetmemek mültezimimiz olduğundan Vezaret ve Suriye gibi mühim ve mutena bir vilâyete memuriyetine müsaade olundu. Şimdi bunun dahi kadrini bilemiyor vezareti kuvvetini dersaadette istimal etmek kaydında bulunmakla beraber arzuyu vicdani ve ihtiyarimiz üzerine bazı hamiyetkâranın mesaisiyle vücude gelmiş olan Kanun-u Esasînin müessisliğini kendisine atfedip bu fıkrayı dahi «İstikbal» de ilân ettiği gibi lâyenkati bu yolda neşriyatta bulunuyor ve bazan dahi hüsn-ü niyetimiz izaa olunmak için Kanun-u Esasînin meriyeti bizce farz olmadığına dair rivayet deveran ediyor.

Binaberin Ziya Paşanın şu harekâtı hakkında ne muamele lâzım ise kendilerine havale ederim. «İstikbal» gazetesinin hiçbir lüzum ve zamanca esbab-ı mukayese olmadığı halde Fazıl Paşanın mahud mektubunu(1) neşreylemesine ve bu gazete müebbeden ilga olunmuş iken bu kere yine intişarı makrun-u müsamaha olmasına itiraz buyuruldu. Ve gazetelerin meydanda olan münasebetsizlikleri üzerine bir çare-i âcil taharrîsi her tarafça hayırlı olacağı ferman buyurulmuştur. Emr-ü ferman hazreti menlehülemrindir...

SAİD

Görülüyor ki Sultan Abdühamid henüz Mebusan Meclisi açılmadan Meşrutiyet hakkında sui-niyet beslediğini izhardan ve «Genç Osmanlılar Cem yeti» rüesasını âtıl bir vaz yete sokmak kasdiyle merkezden uzaklaşmalarına tevessülden çekinmemiştir. Ve bu emeline de tamamen muvaffak olmuştur. İleriki sahifelerde bu hususlara dair tafsilât verilecektir.

Sultan Abdülhamid bir taraftan kendine sadık ve muti' bendegân tedarik ederken d ğer taraftan Ziya Bey (Paşa) ve Kemal Bey gibi müfrit hürriyetperverleri (Sultan Murad taraftarlarını) İstanbuldan uzaklaştırmağa çare arıyordu. Bu sebeple Berline gitmeği reddeden Ziya Bey vezirlik payes yle Suriye Valisi tâyin edilmiş(2) ve Kemal Beyin de taşraya gönderilmesini mükerreren Mithat Paşadan istemişti.

Bu kadar ısrar müvacehesinde Ziya Paşa bilmecburiye Suriyeye gitmiştir. Kemal Bey ise Magosa Mutasarrıflığı namı altında İstanbuldan uzaklaştırılmıştır.

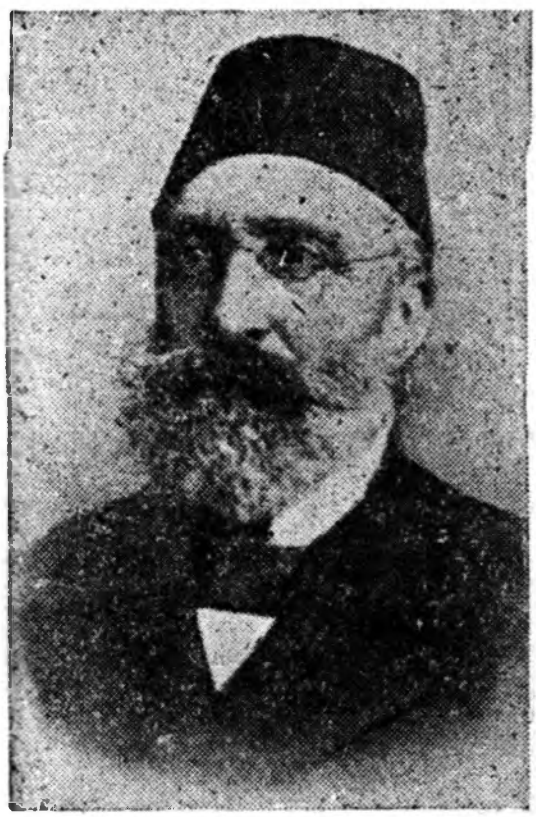
---

(1) Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa tarafından Paristen Abdülâziz'e gönderilen meşhur ariza.

(2) Ziya Paşa, Suriyeden sonra Konya Valisi olmuş ve bilâhare Adana Valiliğine gönderilmiştir. Vefatı (1881) tarihinde Adanadadır.

İkinci Abdülhamid ve Mithat Paşa (1):

BOSNA - HERSEK, Karadağ ve Bulgaristan meseleleri yüzünden siyasî ufukta siyah bulutlar belirmeğe başlayınca Mütercim Rüştü Paşa Sadaretten çekilmiş ve yerine Mithat Paşanın getirilmesini Abdülhamide tavsiye etmişti. Mithat Paşa bu suretle Sadrıâza molmuştu. (19 Aralık 1876). Rüştü Paşa bu tavsiyeyi kendiliğinden yapmış değildi; buna zımnen mecbur edilmişti. Rüştü Paşa mâruzatta bulunmak üzere ne zaman Saraya gitse Abdülhamid bir vesile bulur, onu huzura kabulde müşkülât çıkarırdı; fakat Mithat Paşa gidince hemen yanına alırdı. Bu suretle iki nazır arasma hem rekabet hissi sokmuş, hem de Sadrıâzamı münfail eylemişti. Mithat Paşa Sadarete gelince, Kanun-u Esasî hazırlıklarına ehemmiyet vermiş ve intihabat hususunda gereken kanunların ihzariyle iştigale başlamıştır. Mithat Paşa, daha Sultan Abdülâziz'in hal'i akabinde fetvahanede bir Vükelâ Meclisi kurulmasını temin eylemiş ve Kanun-u Esasî müzakeresini ortaya koymuştu.

Mithat Paşa

Fetva Emini Kara Halil Efendi şiddetli bir lisan ve mutaassıbane bir ifade ile bunu reddetmiş ve, bize şeriat kâfidir, diye ısrarda bulunmuştu. Hattâ Sadrıâzam Mütercim Rüştü Paşa bile, biz Millet Meclisi yapmak fikrinde değiliz, demiştir. Zira iclâs şeklinden nâdimdi.

Toplantıda hazır bulunan ve hal' işinde büyük hizmeti sebkat eden Süleyman Paşa, bu sözlere şiddetle itiraz etmiş ve netice itibariyle hiç bir karara varılamadan heyet dağılmıştı. Bu vaziyetten anlaşılıyor ki, o tarihlerde memleketin en yüksek şahsiyetleri bile, henüz Meşrutiyeti hazmedecek ve Kanun-u Esasî ihzarına fiilen taraftarlık gösterecek kabilyette değiller-

(1) Memlekete büyük hizmetler yapmış olan Mithat Paşa (1822) de İstanbul'da doğmuştur. Çalışkanlığı Mustafa Reşid Paşayı memnun etmişti. (1858) de Avrupaya gitmiş, dönüşte (1861) yılında Niş valiliğine tâyin olunmuştur. Bu sıralarda Silistre, Vidin eyaletleri Tuna Vilâyeti adı altında toplanarak Mithat Paşanın idaresine verilmişti. Bir ara Şûray-ı Devlet Reisliği yaptıktan sonra Bağdada vali tâyin edilmiştir. Fakat hükûmet merkezinin ika ettiği idarî güçlüklere üzülerek istifa etmiş, İstanbula gelmiş ve (1872) tarihinde de Sadrıâzam olmuştur. Sultan Abdülhamid devrinde, Sultan Abdülâziz'in ölümü vesilesiyle mahkûm edilerek Taife gönderilmiş ve 7/Mayıs/1884 tarihinde orada boğdurulmuştur. İlerki sahifelerde bu mevzu tekrar ele alınacaktır.

di. Buna rağmen, artık Sadrıâzam olan Mithat Paşa ve mefkûre arkadaşlarının gayret yle, Sultan Abdülhamid'in vaadine müstenid, iclâsından sonra, (1876) senesi Aralık ayında bir cumartesi günü Kanun-u Esasî Babıâl'de merasimle ilân edilmiştir. Bu keyfiyet Sultan Abdülhamid'in cülûsundan üç ay yirmi üç gün sonra vâki olmuştur. Fakat hal' işiyle alâkalı nâzırların b'r kısmı Meşrutiyet ilânı meselesinde Mithat Paşa ile mutabık değillerdi. Gerek Rüştü ve gerek Hüseyin Avni Paşaların anlayışları tamamen Mithat Paşaya tevafuk etmiyordu. Bazı ricalin arzu ve görüşleri de başka başka idi. Bir gün Damad Mahmud Celâledd'n Paşanın ikametgâhı olan Salıpazarında kâin Cemile Sultan Sarayında Kanun-u Esasî müsveddesi tetkik olunurken, Adliye Nâzırı Cevdet Paşa ibarede birkaç kelimeye itiraz etmişti. Mithat Paşa'mn: «Avrupa kanunlarına senin aklın ermez» demesi üzerine Cevdet Paşa, hiddetlenerek şiddetli mukabelede bulunmuştu. Bu hal gösteriyor ki rical arasında fikir ihtilâfları mevcuttu.

«Dipsiz kile, boş anbar;»

Tersane Konferansı:

İnkılâp hazırlığı işlerinde birçok müşkülâta mâruz kalan Mithat Paşa bir taraftan da, yukarıda bahsi geçen, Rus hükûmetinin verdiği notanın husule get'rdiği vaziyete karşı mücadele ediyordu. Avrupa devletleri bu notanın doğurduğu endişeleri bertaraf etmek maksad'yle evvelce işaret edildiği gibi, İstanbul'da bir konferans akdini muvafık bulmuşlar ve murahhaslar Hal'çte, Bahriye Nezaretinde içt'maa başlamışlardı. «Tersane Konferansı» denilen bu toplantı 12/Aralık/1877 dedir.

Konferansta, Avusturyayı Kont Ziçeni ile Baron de Kaliş, Fransayı Kont Şodorti ve Kont Burgon, Almanyayı Baron Verter, İngiltereyi Hariciye Nâzırı Lord Salisburi ve sefir Sir Hanri Elyot, Rusyayı da General İğnatiyef temsil ediyordu. Türkiye için de Hariciye Nâzırı Saffet Paşa bulunuyordu. Sonraları Sadrıâzam olan, Sultan Abdülhamid'in Fransızca hocası ve Berlin sefiri Ethem Paşa da konferansa iştirak etmiştir.

Rusların tertib'yle yapılan bu beynelmilel konferansta Bulgarlara imtiyaz itası vesaire ileri sürüldüğünden bizim murahhaslar eğer Bulgarlara bu yolda bir müsamaha yapılırsa d'ğer unsurların da böyle bir talebde bulunmaları melhuz ve hükûmetin inkırazı muhtemel bulunduğudan bütün unsurlara şâmil olmak üzere Kanun-u Esasînin tatbik ve tamimi matlûb olan faydayı temin edecliğinden bahisle bu yoldaki tekliflerden sarf-ı nazar edilmesini ileri sürmüşlerdir.

Bunun üzerine düvel-i muazzama murahhasları konferansın en son kararını havi bir ültimatom tertibedip bir hafta zarfında cevab verilmek üzere hükûmet'mize tevdi etm'şler ve bu teklif kabul ed'lmediği takdirde murahhasların İstanbul'u terkedeceklerini bildirmişlerdir.

Buna binaen Hariciye Nâzırı Saffet Paşa murahhaslara, memlekette umumî ıslahat icra olunacağını beyanla Konferansın toplanmasına lüzum olmadığını, top sadaları arasında Babıâlide ilân edilen Kanun-u Eesasîyi ileri sürerek, anlatmağa çalışmıştır. Bununla beraber murahhaslar tasavvur ve ümid edildiği şekilde hareket etmemişler ve içtimalarına devamla bazı kararlar ittihaz ve neticeyi hükûmetimize bildirmişlerdir. Bunun üzerine Mithat Paşa 18 Ocakta ilmiye, askeriye ve sivil ricalden mürekkeb Babıâlide yaptığı 250 kişilik bir toplantıda Konferans tebliğatını izah ettikten sonra vaziyet hakkında bir karar ittihazını bu heyetten istemişti. Uzun müzakereleri müteakib konferans mukarreratının çok ağır şartlar ihtiva ettiği neticesine varılmış ve ölüm, rezilâne yaşamağa müreccahtır, şekline uyarak red cevabı itası kararlaştırılmıştır. Fakat İngiliz Hariciye Nâzırı ve Başmurahhassı Lord Salisburi Sultan Abdülhamid'e gönderdiği hususî bir mektubda vaziyetin vahim olduğunu, Türkiyen'in Avrupada hiçbir müttefiki bulunmadığını, malî vaziyetin fenalığını ve askerî ihzarat ve cephane noksanlığını ileri sürmüş ve konferans aleyhinde şiddetli hareket edilmemesi tavsiyesinde bulunmuştur. İngiliz murahhası aynı mealde Mithat Paşaya da bir tezkere yazmıştı Lâkin bu tavsiyelerin hiçbir tesiri olmamış, Mabeyin Müşiri Damad Mahmud Celâleddin Paşanın teşvikiyle red cevabı verilmesinde ısrar edilmiştir. Bundan münfail olan büyük devletler ise sefirlerini ve murahhaslarını geri çağırmışlar ve İstanbul'da yalnız birer maslahatgüzar bırakmışlardır. Bu konferans yirmi dokuz gün sürmüştür.

Murahhasların teklifi hakikaten usulsüzdü. Sırbistan'da istatükonun muhafazası, Karadağa bir miktar arazi verilmesi, Bulgaristana Hıristiyan vali tâyini, mahkeme âzalarının Hıristiyanlardan mürekkeb olması, askerliğin mahallen yapılması v.s. gibi dahilî işlerimize müdahale mahiyetinde talebler ileri sürülmüş ve bilhassa Bulgaristan'da imtiyazlı bir vaziyet ihdas edilmek istenilmişti. Bu talebler devletçe redddildiği gibi, evvelce Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından alınan askerî tedbirler sayesinde harb ilân eden Sırbistan mağlûbedilmiş ve Karadağ acz içinde bırakılmıştı. Bulgaristanda ise nisbî bir inkıyad ve sükûn hâsıl olmuştu. Buna binaen devlet ricali konferans mukarreratına boyun eğmek istemiyordu.

Hersek'e gelince, Server Paşanın riyasetinde 1875 de kurulan konsoloslardan mürekkeb muhtelit komisyon da ora ahval ve ihtiyacını tetkik ile meşgul bulunuyordu. Maamafih bu olaylarla mesele kapanmış değildi. Siyasî akisleri devam ediyor ve Avrupa devletleri de Türk hükûmetinin mukavemetine aynı tarzda mukabele eyliyordu.

Hattâ böyle nâzik bir sırada Ali Suavi Bey de Mithat Paşa aleyhinde «Basiret» gazetesinde neşriyat yapıyor ve bu sayede Galatadaki Sultaniye Lisesi Müdürlüğünü elde etmiş bulunuyordu. Maamafih ahvalin kesbettiği ciddî nezaket üzerine Mithat Paşa, 17 Kânunuevvel 1876 tarihinde, İngiltere Başvekili Lord Derbi'ye tebliğ edilmek üzere Londra sefirimiz Mosoros Paşaya aşağıdaki mahrem telgrafı göndermiştir:

Londra Sefiri Mosoros Paşaya, Mahrem Telgraf:

Birkaç gündenberi içimizde, beklenmediği surette Rusya ile doğrudan doğruya bir yakınlık vücude getirmek fikri ve maksadı uyanmıştır. Bu fikri besliyenler, gerek vükelâyi devlet yanında, gerek efkâr-ı umumiye karşısında propaganda yapmaktan tevakki ederlerse de, bazı hodbeyin ve zayifülfikir olanlar üzerinde tesir-i nüfuz etmesinden hâli kalmazlar. Bu gibilere inanmak lâzım gelse, Rusya hiçbir zaman ne üç eyaletin muhtariyetini, ne de zannedildiği gibi, bunların idarî ve siyasî istiklâlini talebetmek itiyecektir. Yalnız zuhuru melhuz harb tehlikesine karşı, ulûvvücenabına müracaat edilecek olursa, Türkiyenin istiklâl ve bütünlüğünü hükm-ü hükümranisi altında tutmasına bir diyeceği olmıyacaktır. Şarktaki Hıristiyanlık meselesinde de düvel-i muazzamanın gösterdiği müşkülâtı göstermiyecektir. Ve şayed Babıâli, Paris Muahedesinin beşinci maddesinin istifadesinden vazgeçerse, - ki bu madde düvel-i muazzamanın şimdiye kadar, Padişah ile tebeası arasında cereyan eden vakalara müdahalelerine mâni olamamıştır. - Rusya, Türkiye İmparatorluğu hakkında hüsn-ü teveccüh besliyeceğinden, haricden gelecek her türlü müdafaaya bir mâni de teşkil edecektir.

Hayallerinde bu gibi tasavvurata yer vermiş olanların, memleketlerini ne vahim âkıbete sevketmekte olduklarının farkına varmamış olmalarına imkân yoktur.

Vuku bulan bu vakayii size son derece mahremane arzediyorum. Öyle zannederim ki, bu ahvalden, Lord Derbi'yi malûmattar etmeliyiz...

MİTHAT

Mithat Paşanın bu telgrafına Londra Sefiri Mosoros Paşadan gelen telgraf çok müsaiddi. Buna istinaden keyfiyetten Sarayı haberdar etmek maksadı ve Başkâtib Said Bey delâletiyle Sadrıâzam Paşa Hünkâra şu tarzda bir ariza sunmuştur:

Mösyö Tiers'in ihtaratı gibi, şu haller içinde, bir şey yapmak, yani Avrupaya karşı yapacağımız şeylerin fiiliyatını göstermek için çalışmaklığımızın lüzumunu hayırhah dostlarımız bize ihtar ediyor ve hattâ, bugün, Mosoros Paşadan gelen bir telgrafname hükmünce, Lord Derbi konferansın dağılmasını eser-i muvaffakiyet addederek, Devlet-i Aliyyeyi tebrik etmekle beraber, Sırbistan ile müsalâhanın bir an evvel bitirilmesini ve Kanun-u Esasînin ahkâmından ve konferansta kabul edilen şeylerden mümkün olanların serian ve âcilen yapılıp vücude getirilmesini nasihat ettiği anlaşılıyor... Artık teenniyane hareketimiz hakkında merhamet-i Hazret-i Şehriyâriye müracaattan başka diyeceğimiz yoktur efendim.

9 Muharrem 1294
MİTHAT

Saraya vuku bulan bu hususiaki müracaatlara muğlak cevablar verilmeğe başladığı ve gizli entrikalarla hükûmet otoritesinin gayrimesul Saray bendegânına intikal ettirildiği anlaşılıyordu. Çünkü son yazdığı arizalara cevab alamaz olmuştu. Halbuki Mithat Paşa bir taraftan haricî müşkülâtı önlemeğe çalışırken, diğer taraftan dahilî işleri de ihmal etmyordu. Fakat Sultan Abdülhamid her noktada bir engel çıkarıyor, günlük idarî meselelerin halline mâni oluyordu. Mu halden son derece canı sıkılan Mithat Paşa, inkılâb tarihimizin en parlak vesikalarından biri olan aşağıdaki arizayı Sultana takdim etmişti. Çünkü askerî mekteblere gayrimüslim talebe alınması hususundaki tekerrür eden mâruzatına bir türlü cevap verilmi-

yordu. Buna en ziyade Mahmud Celâleddin Paşa ile refikası Cemile Sultan âmil oluyordu.

Padişahım;

Meşrutiyet vaz' ve ilândan muradımız, istibdadı ref ve Zat-ı Şâhânenizi vazifenizde ikaz ve vükelâyi devletin vezaifini tâyin ve milletimizin meyanında müsavat-ı kâmileyi temin edip elbirliğiyle ve gerçekten mülkün ıslahına çalışmaktır.

Otuz seneden beri neşredilip de ahkâmı icra olunmıyan Hattı Hümayunlar gibi şimdiki Hattı Hümayun-u mülûkâneleri buhran-ı hâzırın indifaından sonra bile hükümsüz kalmıyacaktır. Zira Kanun-u Esasîyi ilândan muradımız yalnız mesele-i Şarkiyenin hüsn-ü tesviyesine medar olmak ve Avrupalıların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak nümayişinden ibaret bir cemile değildir.

Bu babda Zat-ı Şâhânelerine bazı izahat arzeyliyeyim. Evvelâ Zat-ı mülûkânelerine ait olan vezaif-i hükümdaranenizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bilcümle harekâtımızdan millet nazarında mesul olacaksınız. Bunun için vükelâyi devlet ve memurin-i hükûmet icrayı vezaifinden emin olmalıdır ki dört yüz seneden beri milletimizi denaete alıştırıp devleti duçar-ı tedenni eden müdahinlikten yakayı sıyıralım.

Bendenizin Zat-ı mülûkânelerine fevkalâde riayetim vardır. Ancak ahkâm-ı şer'i şerife tatbikan milletimizin menafiine muzır olan en ufak hususta bile size itaat etmekte mâzurum. Hem de vatanımın selâmet ve saadetini temin için vicdanımla müteahhidim. Fakat korkarım ki bu efkâr ve ef'alden dolayı ileride millet bendenizi müttehim ve mesul tutsun. Şu arzedeceğim doğru sözlerden kalbiniz şüpheye varmasın. Ne çare ki en ziyade korktuğum bilâhare vicdanımın bendenizi mahcupedip tutmasiyle milletimin ta'n ve tevbihine uğramaktır. İşte bu dehşettir ki Zat-ı Şâhânelerini tasdi için bendenize cüret veriyor.

Padişahım! Osmanlılar kendi kendilerini ıslah ve idare iktidarını haiz olmalıdır.Usulü meşveretle idare olunan bir millette nizam nedir bilir misiniz? Tafsile hacet yoktur. Bendenize emniyet ediniz efendim. Bununla beraber rical-i milletten de emin olunuz. Padişahım! Bendeniz bir bâr-ı sakil altındayım. Osmanlı sıfatiyle icrayı vazife edeceğim. Bir memurun kendisini vicdanen mesul tutarak icrayı ef'al etmesinin lüzumu gibi bir vezir de hem vicdanı, hem millet nezdinde kendisini mesul bilmelidir. Ümid ve iftihar ederim ki vicdanımın beni mesul tutabileceği bir harekette bulunmadım. Fakat milletin bendenizi mesul tutmağa çalışmalarını isterim. Hem bu hale fahirlenirim.

Padişahım! Dokuz gün oluyor ki maruzat-ı mütekaddimeyi is'af etmemekte devam ediyorsunuz. Amelenin âletine müşabih olan nizamat-ı mübremeyi reddediyorsunuz. Halbuki âletsiz iş görülmez. Bu hale karşı ise henüz dehsetli zelzelelerden mahv-u inkıraz derecesini savuşturan binayi devleti tamire çalıştığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim. Eğer bu esbaba mebni bendenizi serkârdan azlederseniz, rica ederim annan-ı idare, mizac-ı Şâhânenizle icraat-ı devleti hâl-i hâzırın ehemmiyet ve ilcaatına tevfikan imtizaç ettirip kullanabilecek bir yeddi iktidara tevdi buyurulsun.

18 Ocak 1877
MİTHAT

Mithat Paşanın Teb'idi :

Arizadaki ifade tarzı Sultan Abdülhamid'i çok hiddetlendirmişti. Esasen Saray takımı, Abdülhamid'i Mithat Paşa ve Meşrutiyet-i idare aleyhine

teşvik etmekten hâli kalmıyordu. Bu yazının husule getirdiği gergin havadan istifadeyi düşünen Sultan Abdülhamid, Mithat Paşa'nın Saraya gelmesini bilvasıta teminden, bizzat görüşmeğe lüzum görmiyerek, Sadaret mührünü Nafıa Nazırı Mahmud Celâleddin Paşanın eniştesi Saray Ferik'i Eğinli İngiliz Said Paşa delâletiyle istirdaddan sonra 5 Şubat 1877 de « İzzeddin » vapuruna bindirerek kendisini hudud harici ettirdi. Sultan Abdülhamid Kanun-u Esasî'nin 113 üncü maddesine istinaden teb'idi yapıyordu.

Bu keyfî muameleyi protesto için Babıâlide yapılan nümayişten dolayı Süleyman Paşa zade Hamdi Bey Sinoba, İsmail Kemal Bey de Boluya sürülmüştür.

Mithat Paşanın yerine Ethem Paşa (1) Sadrıâzam olmuştu. Bu sırada, 28 Şubat 1877 tarihinde, Babıâli Sırbiye hükûmetiyle sulh akdetmiş ve Karadağ hükûmetiyle de 13 Nisana kadar mütareke kabul olunmuştur.

Mithat Paşanın teb'idi, yukarıda i şaret edildiği veçhile, Kanun-u Esasînin yüz on üçüncü maddesine istinad ettiriliyordu. Bunun mucib sebebi de Zaptiye Nazırı Ömer Fevzi Paşanın Mithat Paşa hakkında Sultan Abdülhamide verdiği jurnallerde mevzuu bahsedilen diktatörlük keyfiyeti idi. Hattâ bu hususta Ahmed Mithat Efendi ile Ferik Kâzım Paşa, Mithat Paşa aleyhinde neşriyat yapmağa başlamışlardı. Cevdet Paşa da bu tarzda hareket edenlerdendir. Cevdet Paşanın iğbirarı sebebi yukarıki satırlarda işaret edilmişti.

Tabiî Mithat Paşaya karşı yapılan isnadlar ya teveccüh-ü Şâhâneye mazhariyet emeli veya hased ve intikam hislerine müsteniddi. Mithat Paşanın Niş Valiliğinde vücude getirdiği ıslahat; bilâhare Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle kurulan Tuna vilâyetinde Bulgar tahrikâtını tamamen ortadan kaldırması, imar bakımından yarattığı yollar, köprüler, menafı sandıkları - Ziraat Bankası - ıslahhaneler, Belediye tesisleri; âsayişi temin eden polis teşkilâtı ve Tuna boyundaki karakollar; Tuna vilâyeti gelirini yirmi altı binden üç yüz elli bin keseye yükseltmesi halkı memnun etmekle beraber bazılarının da kıskançlık damarlarını tahrik eylemiş bulunuyordu.

Bahusus Bağdad Valiliğinde Küveyt'in Basra'ya raptı ve Necidde ıslahat icrası herkesı hayrete düşürmüş, hakkında bazı aleyhtar hislerin uyanmasına âmil olmuştu. İşte müşevviklerin tesiriyle Sultan Abdülhamid bu vaziyetten istifadeyi bilmiş ve maksadına kolaylıkla erişmiştir.

Birinci «Meclis-i Meb'usan» :

Henüz Kanun-u Esasînin tatbikatına geçilmemiş ve Mebusan Meclisi açılmamıştı. Fakat gazeteler bu hususta neşriyat yapıyor ve Meclisin bir

(1) Ethem Paşa aslen Sakızlıdır. Pariste tahsil görmüş ve meşhur Müze Müdürü Halil Beyin babasıdır.

an evvel açılmasını istiyorlardı. Bunun üzerine Mithat Paşayı İstanbuldan uzaklaştıran Sultan Hamid, onun hakkında beslenen Meşrutiyet bânisi hissini halkın zihninden silmek için on bir ay sonra kapattığı Mebusan Meclisini 7 Mart 1877 de Beşiktaş Sarayında merasim-i mahsusa ile açmıştı. Küşad resminde reisleri Server Paşa başta olmak üzere Âyan âzaları ve Ahmed Vefik Paşanın riyaset ettiği mebuslar bulundu. Sultan Abdülhamid, Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Kâmil Bey önde, Veliahd Reşad ve Vahdeddin Efendiler refakatinde olmak üzere salona gelmişti. Kendilerini Damad Mahmud Celâleddin Paşa ile Mabeyn Feriki Said Paşa takibediyordu. Açılış nutkunu Başkâtib Said Paşa okumuştu. On bir ay ve yirmi gün süren bu Mecliste (180) müslim ve (60) gayrimüslim mebus bulunuyordu.

1877 (93) Rus Harbi :

Bu esnalarda devletler Rus sefiri İğnatiyef'in teşebbüsiyle 31 Mart 1877 tarihinde Konferans kararını tâdil ve daha mülâyim bir şekle sokan bir protokolü Londra'da imza ile hükûmetimize bildirmişlerdir. Lâkin Saray muhiti ve Saray Müşiri Damad Mahmud Celâleddin Paşa ile Redif Paşa, bu protokolün da aleyhinde bulunmuşlar ve Hariciye Nâzırı Saffet Paşanın bütün gayret ve itidal tavsiyesine rağmen tebligatın reddine karar verdirmişlerdir. Nihayet 24 Nisan 1877 de Rus maslahatgüzarı Nelidof hükûmetimize bir nota vermek suretiyle siyasî münasebetlerin kesildiğini bildirmiştir. Rusya hükûmeti aynı tarihte büyük devletlere de birer muhtıra tebliğ ederek ıslahat teklifi kabul edilmediği için Türkiyeye karşı taarruza geçmek mecburiyetinde bulunduğunu tavzih etmiştir. Bu suretle bir asır zarfında Osmanlı İmparatorluğu İngiltere, Fransa ve Rusya ile 1827 de Navarinde çarpışmış; Rustarla yapılan 1809 - 1812. 1828 - 1829. 1854 - 1856 seferlerine ilâveten dördüncü olmak üzere 1877 - 1878 seferi de başlamış oldu. Bu suretle muhtelif devletlerle mücadele etmiş, büyük zayiata uğramıştır.

Esasen ıslahat lüzumunu ileri süren Ruslar çok haksızlık ediyorlardı. Ne Bulgaristanda ve ne de diğer mıntakalarda Hıristiyan tebeamiza zulüm yapıldığı vâki değildi. Nitekim (1867 - 1879) seneleri arasında İstanbulda İngiliz sefiri bulunan (Sir Hanri Elyot) Deyli Telgraf gazetesinde neşrettiği hâtıratında «Bulgaristan vakalarında Hıristiyanlar mütecaviz vaziyette bulunmuş, birçok Türk zaptiyelerini kahbece öldürmüş ve Türk köylerini yakmışlardır.» diyor. Bu bir hakikat olmakla beraber ne çare ki bu ebedî düşmanımız za'fımızdan istifadeyi kaçırmak istemiyordu.

Gazi Osman Paşa ve Pilevne Harbi :

Ruslar 24 Nisan 1877 de Romanyayi işgal etmişler ve Tunayi kolaylıkla geçmişlerdi. Fakat Plevne önünde 19 - 20 Temmuz 1877 tarihinde Osman Paşa tarafından mağlûbedilmişlerdir. 30 Temmuz 1877 de Rusların Plev-

Gazi Osman Paşa

neye karşı yaptıkları kuvvetli taarruzlar da Türk dilâverlerinin an'anevî kahramanlık ve mukavemetleriyle karşılanmış ve mütearrızlar perişan bir halde ricate mecbur kalmışlardır.

Türk hamasetini belirten, Türklük şerefini kurtaran Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa hakkında biraz malûmat arzetmek pek yerinde bir vazifedir düşüncesindeyim.

1832 tarihinde Tokatta dünyaya gelen Gazi Osman Paşa, Harbiye Mektebinde tahsil etmiş ve 1856 senesinde Kurmay Yüzbaşısı olarak ordu hizmetine girmiştir.

Muhtelif mıntakalardaki başarı ve yararlıklarından dolayı süratle yükselmiş ve son olarak Feriklik rütbesiyle Vidin Kumandanlığına tâyin edilmişti. 1876 isyanında Sırbları büyük bir mağlûbiyete duçar edince kendisine Müşirlik pâyesi verilmiştir. 1877 - 1878 Rus seferinde (50) bin Türk askeriyle Plevne'de (180) bin kişilik Rus kuvvetini müteaddid defalar mağlûbiyete duçar etmiş ve Gazilik ünvanını kazanmıştır.

Plevne'de dört buçuk ay kahramanca Rus muhasaralarına mukavemetten sonra erzak ve eslihadan mahrum kalan maiyetini açlıktan kurtarmak maksadiyle huruç harekâtına geçtiği sırada yaralanmış ve neticede düşmana teslim olmak zaruretinde kalmıştır.

Balkanlarda bu harekât cereyan ederken Şark ordusunda Ahmed Muhtar Paşa ve Mirliva Mehmed Paşanın himmet ve hizmetleri de milletimizi ve askerlik şerefimizi süslemiş ise de Rus ordusunun adedce nisbetsiz faikiyeti Kars ve Erzurum'un düşman kuvvetlerine terkine âmil olmuştur.

Ancak bu Plevne zaferi üzerine Avusturya ve İngilizlerin bîtaraflık ilân tmeleri Balkanlar vaziyetinde oldukça mühim tebeddüller husulüne sebebolmuştur. Ruslar bu fırsattan faydalanarak Avusturya hududundaki kuvvetlerini çekmişler ve muharib kıtalarını takviye eylemişlerdir. İngilizler'in bîtaraflığı ise Rusların mâneviyatını hayliden hayliye yükseltmiştir. Buna mukabil harbin Saraydan idare edilmesi bizim kumanda heyetinin harekât serbestisini tahdideylemiş ve Türk ordusunu müşkül vaziyete sokmuştur.

Ayastafanos Muahedesi ve Berlin Kongresi :

93 Osmanlı - Rus harbinde cereyan eden beynelmilel safhalar malûm olmakla beraber bu keyfiyet biraz müşahede ve tetkike tâbi tutulursa askerî harekâtta hükûmetimizce birçok ihmal ve idaresizliklere meydan verildiğini ve bazı tesadüflerin aleyhimize fena neticeler husule getirdiğini kabulde zaruret vardır.

Ezcümle Harbiye Nâzırı Hüseyin Avni Paşanın Çerkes Hasan tarafından Mithat Paşa konağında katli, Sadrıâzam Mithat Paşanın keyfemâyeşa hudud harici edilmesi, harbin patlamasını mucib sebeblerden veya mağlûbiyetin şiddetine âmil olan ahvaldendir.

Mithat Paşa iktidarda bulunsaydı Mahmud Celâleddin Paşanın ısrariyle reddedilen Londra Protokolü çerçevesi dahilinde belki bir anlaşma yapılır, büyük toprak zayiatına maruz kalmazdık.

İngilterenin harbden evvel takındığı tavır ile bilâhare Berlin kongresinde dikte ettiği sulh şartları bu kanaatı yaratır mahiyettedir.

Hattâ harbin zarurî olduğu kabul edilse bile Hüseyin Avni Paşanın mevcudiyeti kumanda heyetinde husule gelen anarşiye meydan vermez ve Yıldız Sarayı müdahale imkânını bulamazdı, kanaatindeyim.

Çünkü mağlûbiyetin en büyük âmili Başkumandanlık salâhiyetinin suiistimal edilmesinden veya bu salâhiyetin tahdidi ve Sarayın harbi idare etmek hevesine yeltenmesindendir. Aşağıda naklettiğimiz mlaûmat bu nokta-i nazarı teyidetmektedir.

Harb sahasında elde edeceği malûmat ve müşahedatı atabei seniyyeye arzetmek üzere Başkâtib Said Bey (Sadrı sabık Said Paşa) tarafından kendisine tebliğ olunan irade-i seniyeye istinaden Balkanlarda üç ay kadar tetkikat seyahati yapan (Basiret) gazetesi sahibi Ali Efendinin Sultan Abdülhamide takdim ettiği (Yıldız'ın hatâsı) serlevhalı raporda birçok hakikatler ve pürüzlü noktalar açıklanmaktadır.

Rapor muharriri, Varna'ya muvasalatında şahid olduğu ahvali naklederken Hidiv İsmail Paşanın oğlu ve Müşir Hasan Paşa ile Mısırlı Ferik Raşid Paşanın himmet ve gayretlerinden sitayişle bahsettikten sonra emri altında bulunan on iki tabur piyade ve bir buçuk alay süvari ve Tolçi Mutasarrıfı Fahri Beyle beraber Başkumandanlık emri olmadan ve Müslüman halkın rica ve istirhamları hilâfına (Mecidiye) yi terkeden Mirliva Riza Paşayı teessürle zikretmektedir. Mevcut zaptiyelerin de bu kafile ile oradan uzaklaştıklarını sözlerine ilâve ediyor.

Şumnu'da umumî karargâha muvasalatında Serdar-ı Ekrem Abdülkerim, Serasker Redif ve Müşir Namık Paşaların berayi ziyaret çadırlarına giren raportör, kumandan heyetindeki kararsızlıkları sayıp dökmekte, (Be-

le) ve (Tırnova) muhafızlarının düşmanın vürudünden çok evvel hodbehod terk-i mevki ettiklerini söylemektedir.

Diğer bir gün çadırda otururlarken Serdar Abdülkerim Paşanın Serasker Redif Paşaya **(Yıldız böyle bizim kumandaya karışırsa iyi olmaz)** demesi üzerine Redif Paşanın **(Canım Serdar Paşa Hazretleri, Moskof'lar Balkanları aştılar; Edirne'ye doğru gidiyorlar. Artık İstanbul'a söyliyecek söz kalmadı; siz umum kumandansınız. Bugünkü hal-i askerî maharet ve şöhretinizle münasib değildir)** cevabına binaen Serdar Paşanın **(Evet gidecekler, hutut-u tâbiyenin vüs'ati ile gayr-i mütenasib ve fenni harbe mugayir olarak İstanbul'un bizim kumandaya müdahale etmesiyle muharebe olmaz)** mukabelesinde bulunduğunu kaydediyor.

Başka bir gün de Serdarın **(Ben asker ve Başkumandanım. İşime karışmamak lâzım gelir. İki yüz saatlik mesafede bulunan Yıldızdan her gün bir nevi kumanda emri veriliyor)** dediğini ve buna ilâveten **(Biz Müşir Mehmed Ali Paşa'ya «Niş'e» gelmesi için tebligat yaptığımız halde haberim olmadan kndisini İstanbul'a celbettiklerini)** söylediğini naklediyor. Bu görüşmeden üç gün sonra da yaverandan Miralay Tahir Beyin refakatnide Müşir Mehmed Ali Paşanın Şumnu karargâhına geldiğini ve Seraskerle Serdarın, bu yaverin tebligatı üzerine Varna tarikiyle İstanbul'a gittiklerini yazıyor. Bu sırada Divan-ı Harbe sevkedilen Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa, istintak esnasında mağlûbiyetin Yıldızın müdahalelerinden neş'et ettiğini söylemesi üzerine iş kısa kesiliyor ve kendisi Rodosa nefyelunuyor.

Karargâhta Serdarlık fermanı okunan Müşir Mehmed Ali Paşanın iradettiği nutukta ise bir Ferik'i nefer ve bir neferi Ferik yapmak salâhiyetini haiz olduğunu ilân ttiğini de anlatıyor.

Fakat birkaç gün sonra, yeni Başkumandanın **(Ben irade-i seniye ile umum kumandanım. Halbuki (Şipka) kumandanı Süleyman Paşa, doğrudan doğruya Mabeyn-i Hümayunla ve makam-ı Seraskerî ile muhabere ediyor ve harekâtından bana malûmat vermiyor)** ifadesiyle şikâyete başladığını raporuna ilâveyi ihmal etmiyor.

Ali Efendi bir sıra Şipka mevkiine uğramıştır. Orada Süleyman Paşa ile görüşüyor. Paşanın maiyet kumandanlariyle taarruz ihzaratına müteallik bir toplantı yaptığı esnada Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Said Beyden (Buradan emir almadıkça hiçbir tarafa harekât-ı askeriye icra edilmemesi irade-i seniye-i Hazret-i Padişahî iktizayi celilinden bulunmakla bâ irade-i seniye tebliğ olunur) mealinde bir telgraf geldiğini söylüyor.

Bu ahval gösteriyor ki acı mağlûbiyetimiz Yıldız'ın müdahalesi eseridir. Hattâ Receb Paşa tarafından - sonra Trablusgarb Valisi ve Harbiye Nâzırı olan - Tophane Müşiri Mahmud Celâleddin Paşaya top mermisi için gönderilen telgrafa cevab vermeğe lüzum bile görülmediğini ve Seras-

kerlik makamı açık bırakılarak kumandanlar arasında rekabet uyandırıldığını ve bu vazifeyi vekâleten ifa eyleyen Mahmud Celâleddin Paşanın bu mevkii başkasına kaptırmamakta ısrar gösterdiğini işaret eyliyor. Raporda daha bir çok mühim noktalara temas edilmektedir. Fakat raporu aynen almak mümkün değildi. Bu kadarla iktifa ediyorum. Bunlar ne kadar elîm ve feci hakikatlerdir Yarabbi!..

Lâkin, fecaat yalnız askerî sahada cereyan eylemiş değildir. Siyasî ahvalde, bahusus beynelmilel konferans meselesi sırasında bazı vatan hainlerinin Mahmud Nedim Paşa devrinde Sarayda yaratılan hiyanet şebekesine müşabih ahvale ictisar ve Rus teşviklerine kapılarak İngilterinin tavsiyelerine lâkayıt kalmasını temin eylemeleri; hattâ harbden evvel Romanyanın istiklâlinin vaadine mukabil bîtaraflığı muhafaza edeceği teklifine karşı hükûmet namına bilâ teemmül red cevabı verilmesi ve buna mümasil daha birçok hatâlar irtikâbı mevcuddur.

Halbuki bu son vaziyetten haberdar olan Ruslar, Rumenlerin istiklâlini ve arazilerinin tevsiini gizli bir muahede ile taahhüd etmişler ve bu sayede lehlerine (50) bin Rumen askerinin harbe iştirakini emniyet altına almışlardır.

Hattâ, Plevnede Osman Paşanın maharet ve samimî savaşından endişeye düşen Rus Çarı İkinc Aleksandr, Romanya Prensi (sonra Kral) Karol'a: « İmdadımıza gel, istediğin şartlar altında Tunayı geç! Fakat yardımımıza koş! Türkler bizi mahvediyor! Hıristiyanlık dâvası kaybedilmiştir.» diye telgraf çekmiş ve Rumenlerin harbe iştiraklerinin tâcilini, böyle mütevaziane bir üslûbla, istemiştir.

Fakat harekât-ı askeriyenin felâketi mucib olacak bir şekle girdiğini gören Süleyman Paşa, ordunun Edirnede toplanmasını ve bir kumandan idaresinde müdafaa tertibatı alınmasını istediği halde Sultan Abdülâziz'in hal'inde medhaldar olan bu zatın böyle bir talebde bulunması suiniyete hamledilmiş ve Sultan Abdülhamidin vehmi tahrik edilerek bu askerî mülâhaza nazar-ı dikkate alınmamıştır.

Buna binaendir ki Plevne ve Edirnenin sukutu üzerine Osman Paşa esir olunca Sultan Abdülhamid Rus Çarına ve İngiliz Kraliçesi Viktorya'ya telgraf çekerek harbin durdurulması temennisinde bulunmuş; Ethem Paşadan sonra Sadarete gelen Hamdi Paşa azledilmiş ve yerine Ahmed Vefik Paşa getirilmiştir. Bu sırada Mebusan Meclisi de Sarayın isteği ile 13 Şubat 1878 tarihinde Ahmed Vefik Paşa tarafından tatil edilmiştir.

30 Muharrem 1295 tarihinde, Edirneyi karargâh ittihaz eden, Ruslarla mütareke akdedilmiştir Mütareke akdini vesile ittihaz eden Rus Başkumandanı Grandük Nikola Nikolayeviç Babıâliye bir nota vererek Çekmecelere Rus ordusunun yerleştirilmesini teklif etmiş ve bu suretle İstanbul'a daha yakın bir mevkie sokulmak istemişti.

Bunun üzerine Beşike limanında toplanmış olan İngiliz donanması süratle yola çıkmış ve kısa bir müddet zarfında 13 Şubat 1878 tarihinde Çanakkale Boğazından geçerek İstanbul'da, Adalar civarında demir atmıştır.

Bu muvasalatın Türk hükûmetinin rızası hilâfına vuku bulduğu resmen gazetelerde neşredilen bir tebliğ ile bildirilmiş ise de hakikat halde bu hareket hükûmetin malûmatı dahilinde cereyan eylemiş, hattâ Boğaz Kumandanlığına mümanaatte bulunulmaması hususunda gizli emirler verilmişti. Maamafih (1200) kişilik bir kıt'a-i askeriye ve maiyeti ile Grandük Nikola'nın Ayastafanos - Yeşilköy - de ikamet etmesi hükûmetimizce kabul edilmiştir.

Kumandan Osman Paşanın Plevne'deki mukavemeti her tarafta o kadar takdir edilmiş ve şahsı hakkında öyle büyük bir hürmet dalgası yaratmıştı ki esaretten sonra Rusyaya götürülen bu kahraman, Rus Çarı İkinci Aleksandr'ın takdirine mazhar olduğundan alınan kılıcı, bizzat Çar tarafından kuşatılarak Türkiye'ye dönmesi tasvib edilmiştir.

Hocabey limanından hususî ve mükellef bir yatla yola çıkarılan Osman Paşa, 13 Mart gecesi Kızkulesi önüne gelmiş, sahillerde bekleşen halkın tezahüratı arasında muhteşem bir Saltanat kayığına binerek Beşiktaş tarikiyle Serasker Müşir Rauf Paşa ve Seryaver Müşir Mehmed Paşalarla Yıldız Sarayına gitmiştir.

Sultan Abdülhamid Yıldız Sarayının merdiveninde kendisini karşılamış, göğsüne basarak Gazilik ünvanını tebşir ve ceddi Sultan Mahmud'dan miras kalan kıymetli bir kılıcı Plevne Kumandanına hediye etmiştir. Bir de kendi eliyle göğsüne murassa Osmanlı nişanını takmıştır. 14 Mart 1294 tarihinde hassa ordusu kumandanlığına tâyin edilen bu emsalsiz kahraman hayatının sonuna kadar lâyık olduğu hürmet ve millet muhabbetini muhafazada liyakat göstermiştir.

Maamafih mâruz kaldığımız mağlûbiyet felâketinden sonra Ayastafanos'ta sulh müzakerelerine başlanmış ve Türk murahhaslığına Hariciye Nâzırı Saffet Paşa ile Berlin sefiri Sadullah Bey memur edilmişlerdir.

Müzakere neticesinde 3 Mart 1878 tarihinde Ayastafanos Muahedesi akdedilmiştir. Bu muahede imza edilirken Saffet Paşa hüngür hüngür ağlamıştı.

Ayastafanos Muahedesinin imzası münasebetiyle Rus Başkumandanı Grandük Nikola, Türk murahhasları Hariciye Vekili Saffet ve Berlin sefiri Sadullah Paşalara bir ziyafet vermişti. Sofrada bulunan çatal, kaşık, bıçak ve tabak gibi bütün yemek takımları bakırdı.

Halbuki, Sultan Abdülhamidin emriyle Grandük Nikala'ya mukabil ziyafet verilmesi için Saraydan gönderilen malzemenin, kahve zarflarına varıncaya kadar bütün eşyanın müzeyyen olması, Türk murahhaslarını üz-

müş, galibin verdiği alelâde takımlı bir dâvetle, mağlûbun vermeğe zorlandığı bu mutantan ziyafetin gülünç olacağı Türk murahhaslarınca nazar-ı dikkate alınmış, Saffet ve Sadullah Paşalar, böyle bir teşebbüse girişemiyeceklerini beyanla bütün sofra levazımını ve sofracıları Yıldız Sarayına iadeden çekinmemişlerdir. Bu suretle ziyafet de akamete uğramış ve bu gibi vesilelerle izzet-i nefislerinin daha fazla rencide edilmemesine gayret göstremişlerdir.

Ayastafos - Yeşilköy - Muahedesinin belli başlı hükümleri şunlardı:

a) Hududları büyüyen Karadağ, Sırbistan ve Romanya tam müstakil olacaklar;

b) Edirne ve civarı ile Selânik Türkiyede kalmak ve fakat Manastır ve Üsküb'ü ihtiva etmek üzere tâ Yenişehir ve Ohri'ye kadar muhtar bir Bulgaristan kurulacak;

c) Batum, Kars, Ardahan ve Beyazıd Ruslara verilecek;
d) Hotur ve civarı İranlılara terkedilecek:
e) 30 000.000 lira da tazminat ödenecek.

Fakat bu acı mağlûbiyetimizden şimaran Ermeniler de Patrik (Nersis) Efendi namına bir heyetle Rus Başkumandanını Ayastafanosta ziyaret ederek bir Ermenistan teşkilini istemek cüretinde bulunmuş, Ayastafanos Muahedenamesine bu hususta bir madde ilâvesini istemiştir.

Bununla braber Avrupa'da bulunan Mithat Paşa, muhtelif Avrupa hükûmetleri nezdinde teşebbüse geçmiş ve Osmanlı topraklarının gelişi güzel taksim edilmesini önlemek gayretine düşmüştür. Bu büyük vatanperver Ayastafanos Muahedesi müzakeresi münasebetiyle (Memalik-i Osmaniyenin mazi, hal ve istikbali) serlevhalı bir risale yayınlamıştır. Bu eserin bazı pasajlarını mukaddes hâtırasını yâd için bu satırlara ilâve ediyorum. Bu risalede güdülen hattı hareket Ayastafanos Muahedesinin tenkidi mahiyetindedir.

« . . . . . .
. . . . . Memalik-i Osmaniyenin ahval-i tarihiyesiyle Etnografyası ve ahali-i muhtelifesinin ahlâk, âdet ve efkârı hakkında hurafat mvcud ve bu münasebetle Şark meselesine dair takibedilen beynelmilel politika yekdiğerine mübayindir.
. . . . . .
. . . . . .

Yakın vakitlere kadar binlerce politikacı Rusyanın deruhte ettiği büyük hunrizane muharebelerin Hıristiyanların islah-ı ahvalleri için olduğunu zannediyordu. Rusyanın muharebe-i salibesinden maksadı acaba bu mudur? Böyle olmadığı, gözlerini kapayanlar müstesna, artık herkesçe anlaşılmıştır...

... Malûm olduğu üzere müsavat ve hürriyet, İslâmiyetin kavaid-i esasiyesindendir. İşbu kaideye tevfikan Osmanlıların idare usulleri, umum tebeaya kanun nazarında kâmilen hürriyet ve müsavat ihsan etmeği kaide-i külliye ittihaz etmiştir... Şeriat-i İslâmiye tamamen icrayı hakkaniyeti emir ve hakkaniyetten tebaüdü irtikâb edenler için mücazat-ı şedide tertibeyler.

Rumelinin fethinde Türkler, mağlûbolan Hıristiyanları İslâmiyeti kabule icbar edebilirlerdi. Halbuki böyle bir şey yapmadılar... Bilâkis mezheb, lisan, emval ve arazilerini muhafaza etmelerine müsaade ettikten maada cemaatleri umurunu istedikleri gibi tedvire müsamaha gösterdiler...

Sultan Mehmed Han-ı Sani İstanbulu fetihten sonra asayişin iadesi akabinde bir affı umumî ilân ve bir divan akdini emrü ferman buyurdu; divana Rum Patrik'ini dâvetle kendisine bir âsa ihsan eyledi. Bu âsa el'an kilise merasimi sırasında bir papas mârifetiyle Patrik'in önünde taşınmaktadır. İstanbul'da tesis ettiği mahakim-i şer'iyyenin İslâm ve Hıristiyanlara müsavat üzere icrayı adalet edip etmediklerini takib için Patrik tarafından tâyin olunan iki kanun âşina rahibin mahkemelerde isbat-ı vücut eylemesini de tensibeyledi.

Bu rahiblerin, bu hususta verdikleri rapor «Zat-ı Hazret-i Mülûkâneleri tarafından eyalâtta tesis olunan mahakim dahi İstanbuldaki mahakim gibi icrayı adalet ederlerse... hükûmet-i seniyelerinin ve tebea-i sadıkalarının saadete kavuşacaklarından Zat-ı Şâhâneleri emin olabilirler.». tarzındadır.

. . . . . Muhtelif memleketlerde mezalim ve taaddiyata duçar olanların Memalik-i Osmaniye'ye iltica edip himaye gördükleri tarihlerde mazbuttur. Bu meyanda İspanya Yahudileri, Rus Kazakları ve Macar mültecileri malûmdur.

. . . . . Binaenaleyh Osmanlı devleti hakkındaki şikâyetler, hasmane ve hârisane arzulardan ileri gelmektedir..... Diğer tarafın Rusyanın ..... ve Ortodoksluk gibi bir takım meseleler icadederek yeni yeni gaileler çıkardığı da meydandadır.

... Bu suretle Rusya, Devlet-i Aliyyeyi zayıflatmak ve Panslâvizm akidesini kuvvetlendirmek istemektedir. Bu maksadla Rusya sefarethanesi, Rum Patrikhansinden ayrı müstakil bir Bulgar idare-i ruhaniyesi hakkında bir ferman istihsaline muvaffak oldu ..... bilindiği gibi ..... Bulgarların meskûn bulunduğu topraklarda bir milyondan ziyade müslüman mevcuddur.

Müslümanlar, Bulgarlara nazaran daha müneverdirler. Çünkü Bulgarların yüzde ellisi amele, yüzde kırkı çoban ve rençberdir... Dört yüz seneden beri hükûmet icra eden bir kavm, seviye bakımından daha dûn bir hal-

kın idaresine terkedildiği takdirde Balkan Şibih Cezirесinde senelerce Avrupanın âsayişini ihlâle vesile teşkil edecek bir hal ihdas dilmiş olur, kanaatindeyim.

Bu hususta en mâkul tesviye sureti Bulgaristan hududunun muvafık bir tarza ifrağıdır... Bu da emaret hududunun şimalen Tuna, garben Sırbistan, cenuben Rumeli ve şarkan Yantre nehri olmak üzere tahdidine vabestedir. Çünkü Ruscuk, Hezargrad, Osman Pazarı, Şumnu, Tutrakan, Cuma, Silistre, Tolçi, Varna kazalarında ahalinin yüzde sekseni müslümandır.

..... Ancak bu topraklarda Devlet-i Aliyye'ye vergi vermek şartiyle bir idare-i muhtare teşkil olunabilir. Devlet-i Aliyye, emaretin dahilî işlerine karışmamak üzere Vidin ve Şumnu kalelerinde asker bulundurmak hakkını muhafaza eylemelidir.

..... Hülâsa-i kelâm bu risale, düşmanlarımızın hakkımızda müsaadekâr davranmalarına ve dostlarımızın yardımlarını artırmalarına hizmet edebilirse emelime erişmiş bulunacağım.»

Mithat Paşanın bu tarzdaki mesaisi ve Avrupa rical-i siyasiyesi ile temasları çok faydalı olmuştur.

Fakat Mithat Paşanın faaliyeti bu kadarla kalmamış, hakkında tatbik edilen zecrî muameleye ve hudud harici edilmesine rağmen vatanı için daha lüzumlu teşebbüslere girişebilmek ümid ve endişesiyle Mabeyin-i Hümayuna Viyanadan aşağıdaki telgrafı çekmiştir:

«Londrada ikametim esnasında bütün kudret-i âcizanemi hususat-ı devletin menafii ve hükûmeti- metbuamın şan ve haysiyeti ile mütenasib bir sulhün akdi hususunda çalıştım ve bu babda bazı netayic-i haseneye muvaffakiyetimden dolayı müftehirim. Şimdi Viyanada bulunduğum cihetle aynı hattı hareketi takibetmek arzu ediyorum. Teşebbüsat ve icraatımın tasvib-i âli-i Cenab-ı Padişahiye mukarin bulunması bittabi olmakla..... bulunduğumuz buhran-ı idare içinde tevdi olunacak her vazifenin vüs-u iktidarım dahilinde ifasını maaliftihar kabule mecbur olduğumu arzederim.»

MİTHAT

Ne yazık ki bu faaliyet ve teşebbüsler Sarayın hoşuna gitmiyordu. Nitekim bu telgrafa cevab vermeğe lüzum bile hissedilmemiştir. Bununla beraber Mithat Paşanın gayret ve mesaisi Avrupa siyasî ricali üzerinde büyük tesir icra eylemiş ve neşrettiği risale Berlin Kongresi âzaları nezdinde de müessir olmaktan hâli kalmamıştır.

Mithat Paşanın bu teşebbüsleri hakkındaki izahatın kaydından sonra harbden evvel ve muahedelerin akdi sırasında cereyan eden mütemmim malûmatın kısaca tafsilini de faydadan hâli bulmuyorum Bu suretle İngilterenin çok defa Türkiye hakkında hayrihahane hareket ettiğini ve icabında veya kendi menfaatine uygun bulduğu noktalarda lehimize harbe iştirak etmek - Kırımda olduğu gibi - veya menfaatlerimizi korumak ödevi güttüğünü belirtmeği faydalı buluyorum. Şu kadar var ki, hükûmetlerimiz

bazı şahsî his ve kinle bu gibi fırsatlardan hiç istifade edememişler ve memleketi mutazarrır eylemişlerdir. Bu hususta verdiğim aşağıdaki Tersane Konferansiyle ilgili tafsilât ne kadar dikkate şayandır.

1875 tarihinde müslim olmayan bazı köylüler yukarıda işaret edildiği üzere Bosna - Hersek'te isyan etmişlerdi. Bu küçük harekât Babıâlinin beceriksizliği ile büyüdü. Buna mukabil Ruslar faaliyete geçmişler, âsileri teşvik ve tergibe koyulmuşlardır.

Rusları iki kuvvet bu yola sevkediyordu. Biri Slâvlık ve din birliği, diğeri Akdenize yaklaşmak emeli.

Bosna'dan sonra Bulgarlar da isyana başlamışlardır. Bunun üzerine Rusya, Avusturya ve Almanya devletleri Türkiyeye verilmek üzere bir takrir hazırlamışlar ve bunun İngiltere Başvekili «Dizraeli»(1) nin de imzalamasını istemişlerdi. İngiliz Başvekili Rusya ve Prens Bismark ile gelişi güzel mesai birliğini kendi memleketi için mâkul bulmadığından ve Rusların Akdenize inmesini muzır telâkki eylediğindn bu teklifi reddetmiştir.

İngiletrede muhalefet Partisi Reisi ve Rus taraftarı (Gladston) ise Türk düşmanı bulunduğundan kendisi ve bütün taraftarları bu sıralarda aleyhimizde neşriyata başlamışlardır. Bundan kuvvet alan Ruslar da Türkiyeye karşı harb ilân etmişlerdi.

Fakat Başvekil Dizraeli'nin Rus aleyhtarı bulunması Rus Çarını düşündürdüğünden bîtaraflık temini maksadıyle General İğnatiyef'i Londraya göndermiştir. Bu hamle faydadan hâli kalmamış, uzun müzakerelerden sonra İstanbul'a dokunulmaması, Boğazlara kat'iyyn el sürülmemesi ve Süveyş Kanalının tehlikeli bir hale sokulmaması şartiyle İngilterenin bîtaraflığı temin edilmiştir.

Unutmamalıdır ki, Kraliçe Viktorya da Ruslara karşı ateş püskürüyor ve icabederse harbe girmeği Başvekiline tavsiye eyliyordu.

Harbin Türkiye aleyhine neticelenmesi İngilterede büyük bir teessür uyandırmış, bahusus Ayastafanos Muahedesinin çok ağır şartları ihtiva etmesi, İngiltere Başvekilini çileden çıkarmıştır Alman Başvekili Prens Bismark da bu muahedeye aleyhtar bir cephe almış ve Berlinde bir konferans akdini teklif etmiştir.

Lâkin İngiltere Başvekili, Ruslarla daha evvel bir itilâf yapılmadan Kongreye gidemiyeceğini Rus sefiri Şovalof'a bildirmiş ve şu şartları ileri sürmüştür: Ayastafanos Muahedesinde mevzuu bahis büyük Bulgaristan olmıyacak ve Rusya Ermenistanı almıyacak. Bu şartları kabul eder görünen

(1) (Dizraeli) aslen Musevidir. Kendisi küçük iken ailesi Londrada Protestanlığa vaftiz edilmiş ve Hıristiyanlığı kabul eylemişti. Bu zat Başvekil olduğu sırada Kraliçe Viktorya kendisine (Lord Bikonsfild) ünvanını tevcih eylemiştir.

Rusya Başvekili Gorçakof, Ermenistan meselesinde ısrar edince İngiltere hükûmetiyle Türkiye arasında gizli bir muahede akdedilmiş ve Kıbrısın muvakkaten İngiltereye terki kararlaştırılmıştır. Bunda Türkiyenin Kars ve Batumdan maada herhangi bir mıntakasına Rusya tarafından tecavüz vâki olursa, İngilterenin Türkiye ile müttefikan harbe iştirak edeceği kararlaştırılmıştır.

Bu anlaşma üzerine İngilizlerce Hindistandan asker celbi ve münasib mahallere tahşidi de başlamıştı. İşte bu şartlar altında Berlin Kongresi akdedilmiş ve netice olarak İngilizler ile Ruslar arasında husule gelen anlaşmalar dahilinde Berlin Kongresi nihayete ermiş, hattâ Rusların bazı avantajlar temini elde etmeğe kalkışması kongrede hazır bulunan İngiliz Başvekili Lord Bikonsfild'in ültimatom mâhiyetinde söz söylemesne de sebebolmuştur.

Berlin Kongresi şartlarının ilânından bir gün sonra da Türkiye ile İngiltere arasında münakid Kıbrıs Muahedesi ilân edilmiştir. Bu suretle Ayastafanos Muahedesi iptal edilmiş ve Rumeli kısmen bize bırakılmıştır.

Ayastafanos ve Berlin muahede suretlerini aynen alıyorum:

1878 martında Ayastafanos - Yeşilköy - de akdolunan ve yukarıda bahsi geçen 29 bendlik sulh muahedesinin birinci maddesi mucibince Karadağ, hududları genişlemek suretiyle istiklâlini kazanmaktadır.

Üçüncü madde Sırbistan hududlarını tâyin ve istiklâlini kabul eylemektedir.

Beşinci madde Eflâk ile Buğdan'ın birleşmesini ve Romanya hükûmetinin teşekkül ve istiklâlinin tasdikini bildirmektedir.

Altıncı madde Bulgar emaretinin teşekkülüne dairdir. Emaretin hududları tasavvur edilmiyecek kadar geniş tutulmuştur. Ezcümle Edirne ve Selânik bizde kalmak üzere Üsküp ve Manastır havalisi bütün Makedonya, tâ Ohri'ye kadar Bulgarlara verilmekte ve Garbî Trakyayı da hududları dahiline alan bu emaret, Adalar Denizine inmektedir.

On altıncı madde ile de Batum, Kars, Ardahan ve Beyazıd'ı alan Ruslar, Osmanlı devletine bir milyar dört yüz on milyon ruble tazminat-ı harbiye tahmil ediyorlardı. Ayastafanos muahedesini Türkiye namına Aleksandr Karatodori Paşa imzalamıştı(1).

---

(1) Ayastafanos Muahedesinin müzakeresi sırasında şöyle bir hâdise cereyan eylemiştir: Türk murahhasları Hariciye Nâzırı Saffet Paşa ile Berlin Sefiri Sadullah Paşa Rusların ileri sürdükleri çok ağır şartlardan bizar ve müteessir olarak bu tekfillerin biraz tadili maksadiyle Zat-ı Şâhâne tarafından Rus Çarına bir heyet-i murahhasa gönderilmesini muvafık bulmuşlar ve keyfiyeti Rus murahhaslarına açmışlar. Lâkin General İğnatiyef murahhaslarımıza şu yolda mukabele etmiş; ve «Evet vaktiyle Edirne Muahedesini müteakib İkinci Sultan Mahmud tarafından fevkalâde murahhas

Fakat bu muahdenin tatbikına meydan verilmeden İngiltere ve Almanyanın dahil bulunduğu yedi devletin iştirakiyle Berlinde akdolunan yeni sulh konferansında bu maddelerin bazıları tadîle uğramış, arazi meselesinde mühim değişiklikler yapıldığı gibi tazminat işi de daha mantıkî bir şekle sokulmuştur.

13 Temmuz 1878 senesinde Berlinde toplanan kongrede (64) bendlik bir sulh muahdesi hazırlanmış, bunun birinci maddesinde Bulgaristanın Zat-ı Hazret-i Padişahînin tâbiiyeti altında bir emaret olduğu ve teşkil edilen (Rumeli-i Şarkî) muhtariyetinin doğrudan doğruya siyaseten ve askerlik bakımından, Padişah nüfuzu altında bulunacağı tasrih edilmiştir.

Muahedenin on yedinci bendi mucibince teşkil edilen Rumeli-i Sarkî Valisi, beş sene içinde Babıâli tarafından tâyin edilecekti. (Maatteessüf bu şarta hükûmetimiz riayet etmemiş, bu mıntaka da kısa bir zaman sonra Bulgaristan idaresine (terkolunmuştur.) Yirmi üçüncü madde Girid adası hakkındadır.

Yirmi beşinci madde(1) ile Bosna ve Hersek eyaleti Avusturya idaresine ve askerî işgaline terkolunmaktadır. Yirmi altıncı bend Karadağın, otuz dördüncü bend Sırbistanın, kırk üçüncü bend Romanyanın istiklalini kabul etmekte ve hududlarını tasrih eylemektedir.

Altmış birinci madde gereğince ahalisi Ermeni bulunan eyalette Babıâli mahallî ihtiyaçlara göre ıslahat yapmağı kabullenmektedir.

Berlin Kongresi münasebetiyle (1878) senesi Haziranının dördüncü günü İngiltere ile de aşağıda görülen iki maddelik Kıbrıs Muahedesi akdolunmuştur.

Madde 1 — Rusya devleti her ne vakit olursa olsun muahede-i katiyye-i sulhiye ile tâyin olunan Asya Memalik-i Şâhânesinden bir kısmını

---

sıfatiyle Birinci Nikola'ya Damad Halil Paşa gönderilmişti. Halil Pasa Petersburğ'a varınca Rus hükûmeti tarafından memuriyeti sorulmuş, o da taraf-ı Şâhâneden Çar'a selâm getirdiğini ve iki hükûmdar arasında âhiren tesis edilen dostluğu takviye edeceğini ve politikaya dair vazifesi olmadığını beyan etmiş; buna binaen Birinci Nikola'nın huzuruna girmesine müsaade edilmiş; fakat Halil Paşa gayet zeki olduğundan Çar'ın yanına girdikten ve metbuunun selâm ve hediyelerini takdim ettikten sonra sözü siyasiyata intikal ettirmiş ve Edirne Muahedesi ahkâmını tadile muvaffak olmuştur. Bu sebebden dolayı şimdi Petersburg'a fevkalâde elçi gönderilmesine muvafakat edemeyiz.» demiştir. Damad Halil Paşa, Prens Sabahaddin Beyin büyük babasıdır. Yukarıda bir nebze bahsedilmişti.

(1) Bu madde aynen şöyledir: Bosna ve Hersek eyaletleri Avusturya devleti tarafından asker ikame ve idare olunacaktır. Avusturya devleti Sırbistan ile Karadağ arasında cenub-u şarkî istikametince (Metroviçe) nin öte tarafına kadar mümted olan (Yeni Pazar) sancağının idaresini deruhte etmek arzusunda bulunmadığından..... Avusturya devleti ile hükûmet-i Seniyye işin teferrüatını ileride bilittifak kararlaştıracaklardır.

zapt ve istilâya tasaddi edecek olursa İngiltere devleti memalik-i mezkûreyi silâh ile muhafaza ve müdafaa etmek üzere Saltanat-ı Seniyye ile birleşmeği taahhüd eder ve buna mukabil Zat-ı Şâhâne de memalik-i mahrusede bulunan tebea-i Hıristiyaniye vesairenin hüsn-ü idare ve himayelerini İngiltere devletine vait ile beraber devlet-i müşarünileyhayı taahhüdat-ı vâkıasının icrasınca lâzım gelen vesaiti temin edebilmek için Kıbrıs Cezıresini tahsis ve asker ikamesiyle Cezireyi idare etmesine muvafakat eyler.

Madde 2 — İşbu mukavelenin tasdiknameleri bir ay zarfında teati edilecektir.

Bu suretle, İngiltere'nin müdahalesi ile 13 Temmuz 1878 de aktedilen Berlin Kongresinde, Muahedenamede bazı tâdiller yapılmıştır. Bu Kongrede, Türk murahhasları; Kara Todori Paşa, Müşir Mehmed Ali Paşa ve Berlin Sefiri Sadullah Beydir. F lvaki yukarıki Muahedenamede kaydedildiği gibi Bulgaristan daha küçük bir şekle sokulmuş, Bosna - Hersek Avusturyaya, Kıbrıs adası da İngiltereye muvakkaten verilmiştir. Hotur'un İran'a aidiyeti kabul ve Yunanistana da Tesalya - hakkı sükût olarakhediye edilmişti. Rusya ise Bayezid mıntakasından vazgeçirilmişti. Harb tazminatı da mutedil bir şekle sokulmuştur Bu şartlar dahilinde Türkiye, Rumelinin mühim bir kısmını, meselâ Üsküb ve Manastır havalisi ile Doğu ve Batı Trakyayı muhafaza etmiş oluyordu. Bu tadilât mahza İngilterenin birinci murahhası Lord «Bikonsfild» in ibraz ettiği azim ve Türk murahhaslarına yaptığı yardım sayesinde vücud bulmuştu. Bikonsfild kongerede iradettiği ilk nutukta muahedenin makul bir şekle ifrağı için, evvelemirde, muhariblere asude bir vaziyet temin edilmesi lüzumunu ve İstanbul kapılarında bekliyen Rus ordusunun hemen çekilmesi zaruretini ileri sürmüş ve bu hususta ısrar göstrmiştir.

Hattâ İngiltere murahhası isteklerini kuvveden fiile çıkarmak için başka politik çarelere de başvurmaktan çekinmemiştir. Bilhassa İstanbula gelen İngiliz donanması Amiralliği iki yüz bin askerin iaşesine elverişli erzak tedariki için dahil ve haricdeki müteahhidlerle mukavelenameler akteder ve nakliyat-ı askeriye için armatörlerle bağlanır bir tavır takınmış ve sözde gizli tututlan bu teşebbüsleri mahrem vasıtalarla etrafa yaymağa başlamıştır.

Bu havadisler, Ruslar üzerinde aksülâmel yaratmaktan hâli kalmamış ve İngilterenin harb hazırlığı gördüğü kanaatini uyandırmıştır. İşte bu politik oyunlar neticesi Ruslar Berlin Konferansında İngiliz şartlarını kabule mecbur kalmışlar ve Ayastafanos muahedesi hayliden hayli tadile uğramıştır. Maamafih neticede yine mukaddes topraklarımız Rusya, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Avusturya - Macaristan, Karadağ, Yunanistan, İran ve İngiltere arasında taksime uğramıştı.

Maamafih Bosna - Hersek'in Avusturyalılara intikali, yalnız Berlin Kongresi neticesi değildir. Bu keyfiyet, Osmanlı - Rus harbinden biraz evvel

Rusya Çarı Aleksandr ile Avustuıya İmparatoru Fransova Jozef arasında 8 Temmuz 1878 tarihinde Peştede vuku bulan bir mülâkatta takarrür ettirilmişti. Türkiye - Rusya arasında harb vuku bulursa Avusturyanın bîtaraflığı bu suretle emniyet altına alınmıştı.

Berlin Muahedesinin akdine rağmen memlekette huzur ve sükûn temin edilememişti. Sadrıâzamlarla bazı eşhasın anlaştıkları ve Sultan Abdülhamidin hal'ine teşebbüs edileceği hakkında takdim edilen jurnallar Sarayda tesir icrasından hâli kalmıyor ve bazı gayrikonunî ahvalin ifasına sebeboluyordu. Bu dedikodular münasebetiyle artık 1878 senesinden itibaren Babıâli idaresi tamamen Yıldız Sarayına nakledilmiştir.

Abdülhamid İstibdadı :

Sultan Abdülhamid, Meclisi tatil ettikten sonra memleketin idaresini tamamen eline almış bulunuyordu; dahilî ve haricî her türlü umurun nâzımı kesilmiş; Namık Kemal'i ikamete memuren Midilli Mutasarrıfı yapmıştı(1). 15 Rebiülevvel 1295 senesi Ahmed Vefik Paşayı da azleden Sultan Abdülhamid, Sadık Paşayı Sadarete getirmiştir.

Harb mağlûbiyetinin ye'si altında inliyen halka göz açtırmadan müstebit bir idare tanzimine koyulan Sultan Abdülhamid, karihasından çıkan nefiy kararlariyle artık münevverleri tazyik yolunu tutmuştu; bazı kimseleri ise itma' suretiyle kendine bendetmiş; bunları istibdadına âlet olarak kullanmağa başlamıştı. Sulttan Abdülhamid'in memlekette ihdas eylediği idare sistemi halkı yeise düşürmüştü. Bahusus harb sebebiyle 16 milyon liralık kavaimi nakdiyenin kıymetsiz bir hale gelmesi ve 9 mieyon lira kıymetindeki bakır sikkenin iştira kuvvetini hayliden hayli kaybetmesi maişeti güçleştirdiğinden Padişahın şahsına karşı halkta umumî bir nefret uyanmıştır. Bundan dolayı milletten gasbedilen hürriyet ve meşrutiyetin istirdadı için vatanperverler Saray aleyhine mücadeleye koyulmuşlar; «Jön Türk» ler yeniden faaliyete geçmişlerdir. «Çırağan Sarayı Vakası» bu faaliyetin ilk örneği olmuştur.

Abdülhamid İstibdadına Karşı Mücadele :

İKİNCİ Abdülhamid'in yıllarca idame ettirdiği İstibdad devresi tam mânasiyle 93 Harb'nden sonra başlamıştır. Bu harbin feci neticeleri halk tabakalarında büyük bir ümidsizlik doğurmuştu. Devlet mühim toprak fedakârlıklarına katlanmış, milletin emniyet ve itimad duyguları bir hayli sarsılmış, iç sıkıntılar ve çöküntüler bir kat daha artmıştı. Esasen memleket idaresinde kendi şahsî düşüncelerinden üstün prensip tanımıyan

(1) Midilli Mutasarrıflığından sonra Rodos ve Sakız Mutasarrıflıklarını yapan Namık Kemal Bey 28 Rebiülevvel 1306 (Aralık 1888) pazar günü Sakız'da vefat etmiştir.

ve bu itibarla ruhan müstebid bir Padişah olan Abdülhamid, bu maddî ve mânevî kargaşalıktan faydalanarak kendi mevkiini tahkim ve memleketi istediği şekilde sevk ve idare sevdasına düşmkştü. İlk iş olarak da Mebusan Meclisini, müddet tâyin etmeksizin, kapatmıştı. (18 Şubat 1878).

Memlekette yeni uyanmakta olan reform ve inkılâp cereyanları da, harb neticelerinin doğurduğu umumî yeis ve ıstırab yüzünden, artık ilk canlılığı göstermiyordu. «Yeni Osmanlılar» Cemiyeti faaliyet gösterececk bir halde değildi. Gayyur ve fedakâr âzaları oraya buraya dağıtılmış bulunuyordu. Sultan Abdülhamid'e kafa tutacak kimse yok demekti. Yukarıda izah edildiği veçhile Ziya Paşa ve Namık Kemal Bey de birer memuriyetle merkezden uzaklaştırılmışlardı.

Bu suretle ilk günler meşruta olan Sultan Abdülhamid hükûmeti yavaş yavaş mutlakaya dönmüş ve az sonra da müstebide şekline girmişti. Vükelâ heyeti, idare dizginlerini Sultan Abdülhamid'e teslim etmiş bulunuyordu. Kendisi de bu esnalarda kuvvetli bir askerî kordonla mahfuz tutulan ve 1832 de Sultan Mahmud tarafından inşa ettirilen Yıldız Sarayına geçmişti. Artık Babıâli'nin hak ve salâhiyetleri tamamen Yıldız'a intikal etmiş bulunuyordu. Abdülhamid bundan sonra kendisine kayıtsız şartsız mütavaattan başka bir şey düşünmemiş, halkın ve hakkın ağzını eyice kilitlemiştir.

Abdülhamid'e Karşı İlk Hareketler:

Bütün bunlara rağmen inkılâp taraftarlarının uyuşukluğu uzun sürmedi. İlk defa istibdad aleyhine Suavi ayaklandı ve 1878 mayısında Çırağan Sarayı vakasını ihdas etti; maksadı Sultan Murad'ı iclâs eylemekti.

İkinci vaka Kleanti Skaliyeri hareketidir. Bu teşebbüs de aynı maksad ve emeli takibediyor ve Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak gayesi güdüyordu. Bu hareket Suavi hâdisesinden bir buçuk ay sonra patlak vermişti.

Bu her iki teşebbüs de muvaffakiyetsizliğe uğramış, alâkadarlar ya öldürülmüş veya mahkûm edilmişlerdir.

Aşağıda tafsil edilecek Çırağan Sarayı hâdisesi ve Skaliyeri Komitesi meselesi Sultan Abdülhamid üzerinde çok müessir izler bırakmıştı. Bu gibi vakaların tekerrürüne meydan vermemek maksadiyle memlekette tazyik arttırılmış ve bu gibi hareketlere cesaret göstermek ihtimali bulunanların yok edilmesine başlanmıştır. İlk iş olarak Türkiyeye girmesine müsaade verilen Mithat Paşa, İzmir Valisi bulunduğu sırada, Sultan Abdülâziz dâvası münasebetiyle mahkûm edilmiştir. (1881). Damad Mahmud Celâleddin ve Damad Nuri Paşalarla Mabeyinci Fahri Bey de bu vesile ile mahkûm olmuşlardır.

Sultan Abdülhamid'in hürriyet mücadelesini yok etmek hususundaki istek ve arzusu o kadar şedid ve kat'î idi ki, Izmir'de Fransız Konsoloshanesine iltica eden Mithad Paşa'nın iadesine mukabil muhtar bir eyalet olan Tunus emaretinin zıyaına bile tahammül göstermiştir. Fransızlar ifa ettikleri Mithat Paşayı teslim hizmeti karşılığı olarak 12 Mayıs 1882 de Tunusu işgal ettikleri zaman bu haksızlığa Osmanlı hükûmetince âdeta lâkaydî gösterilmiş ve sathî bir protesto ile iktifa olunmuştur. Daha evvelleri Cezayir dayılarının korsanlık hareketleri ve konsoloslarının hakarete mâruz kaldığı bahanesiyle Cezayiri 31 Ocak 1830 da işgal eden Fransızlar, beliren bu fırsattan istifade ile, Tunusa hiç yoktan sahibolıuvermişlerdir.

Tunusun zıyaı acısı henüz unutulmadan bu işgalden takriben bir sene sonra 13 Eylül 1882 tarihinde İngilizler de Mısıra - Arabî isyanı vesilesiyle - asker çıkarmışlardır. Bu hâdiseden bir sene sonra da Mithat Paşa ile Mahmud Celâleddin Paşa 1883 tarihinde Taifte boğdurulmuştur.

İleride tafsîl edilecek olan Mısır meselesininin çok acı bir safhası vardır. Bir defa Arabî isyanının içyüzü hâlâ aydınlanmış değildir. Bununla Beraber kıyama âmil her ne olursa olsun, ben burada hâdisenin patlak vermesi sebebini arz değil, bilâhare cereyan eden sergüzeşttten bahsetmekle iktifa edeceğim.

İsyanı müteakib, İngiltere hükûmeti Hindistan yolunu bir dereceye kadar tehlikeye sokması muhtemel bulunan bu karışıklığın bastırılması için Mısıra asker izamını hükûmetimize teklif etmişti.

Bu teklifin hüsn-ü niyetle yapıldığını iddia ve bunun münakaşasını yapmağa niyetim yok Ancak Sultan Abdülhamid idaresinin asker sevkine muvafakat göstermediğini ilâveye mecburum. Hükûmetimizin bu lâkaydîsinden istifade eden İngilizler de Mısıra asker göndermişler ve âsileri tamamen temizlemişlerdir.

Fakat bu müstevlilerin kolaylıkla elde ettikleri Mısır kıt'asını ve Süveyş güzergâhını, isyanın bastırılmasından sonra terketmediklerini gören Sadrıâzam Kâmil Paşa, bu topraklarımızın bir an evvel tahliye edilmesi zımnında İngiltere hükûmetiyle müzakereye girişmiş ve keyfiyeti matlûb bir şekle ifrağ ve bu husus için İngilterenin salâhiyettar mümessili (Sir Hanri Dromondvoff) ile müşterek bir mukavelename hazırlanmıştır.

İngiltre Kraliçesi Viktorya tarafından imza edilen bu mukavelenameyi Rus sefiri (Nelidof) la Fransa sefirinin entrikaları ve şahsî menfaat güden bazı dalaverecilerin hiyleleriyle vehmi tahrik edilen Sultan Abdülhamid izma etmemiştir.

Ahvalin kesbettiği nezaket üzerine Sadrıâzam Kâmil Paşa, Mısırın istilâdan kurtarılmasını temin maksadiyle, azline sebebolan, aşağıdaki maruzatı kendi el yazısı ile hükümdara takdime mecburiyet hisseylmişti.

Sultan Abdülhamid üzerinde sui tesir hâsıl eden ve Kâmil Paşanın Sadaretten uzaklaştırılmasına vesile olan bu âriza, biraz evvel zikrettiğim sefirlerin Türk askerinin Mısıra gönderilmesinde büyük mahzurlar bulunduğunu, o muhitte halkın bir dereceye kadar serbestîye sahibolmalarından gönderilecek kıt'a mensubları üzerinde bazı yeni fikirlerin doğmasına yarayacağını ileri sürmelerinden dolayı nazar-ı dikkate alınmamıştır.

Kâmil Paşanın arizâsı :

«Daire-i Saadet;

«Mısır meselesine dair İngiltere devletinden âhiren alınıp tercümesi arz-ı huzur-u âlî kılınmış olan resmî cevabın münderecatiyle bunu takibeden sair emareler, Mısır üzerinde olan hukuk-u saltanat-ı seniyyeyi bir hali tehlikede göstermekte olduğundan ve erğeç Mısırın İngiliz askerinden tahliyesi maddesi âtiye tehir olunarak şimdilik yalnız hukuk-u hükümdarî-ı hazret-i padişahîyi temin edecek şerait ile bir mukavelename akdolunursa bâdehu tahliye işine dair diğer bir mukavelename akdi ile maksad-ı aslî dahi hâsıl olabileceğinden, evvel beevvel hukuk-u mukaddese-i şâhânenin temini ve fakat Hükûmet-i Mısriyye günden güne tarik-i istiklâle hatveendaz olmakta olması hasebiyle olbabda bir şey yapabilmek ümidi anbean kesb-i zaif etmekte olmasiyle bu babda olunacak teşebbüsatın tesrii ne derece muktazî idüğü arz-ı huzr-u âlî kılınmıştı. Bu hususun bir encümen-i mahsusta tetkiki hakkında mev'ud olan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî henüz şerefsudur etmeyip halbuki teşebbüsat-ı muktaziyye önümüzdeki şehri hazirandan sonraya kalacak olursa, fırsat fevt olacağı hissedilmekte olduğuna ve çünkü bu babda ihmal vukuu çok bir zaman mürur etmeksizin hıtta-i Mısriyyenin elden gitmesiyle beraber Bahr-i Ahmer'de kâin memalik-işâhânenin ve Bittabiy maazallah-ü taalâ Hilâfet-i Seniyyenin duçar-ı tehlike olmasını intacedeceği gibi, bu suretle Akdeniz müvazenesinin tagayyürü, Cenab-ı Hak masûn eyliye, memalik-i şâhânece daha sair tahavvülât müstelzim olabileceğine nazaran gerek velinimet-i himmet efendimiz hazretlerine, gerek devlet-i aliyyeleriyle millet-i islâmiyeye karşı böyle bir halin mesuliyetini kulları yalnızca tahammül edemiyeceğim cihetle, meseleye dair cereyan eden muhaberat ile olbabda olan istitlâat-ı kemteranemi Heyet-i Vükelânın pîş-i nazar-ı tetkikına vazetmek mecburiyetinde bulunduğumdan, evvelce ferman buyurulduğu veçhile, meselenin bir encümen-i hususîde tetkik ve müzakeresiyle neticesinin hâkipây-ı mülûkâneye arzına müsaade-i seniyye-i şehinşâhîleri şayan buyurulması istirhamına iktisar olunmakla katıbe-i ahvalde emrü ferman hazret-i veliyyülemrindir.»

Sadrıâzam kulları
KÂMİL
28 Mayıs 1307

Sultan Abdülhamid, Mısırın İngiliz askerlerinden tahliyesi esbabını tevsik edecek olan mevzuu bahis mukavelenamyi imza etmemekle büyük bir hatâya düşmüş ve o kıt'amızın artık İngilizler elinde kalmasına sebebiyet vermiştir.

Halbuki, bir Türk Padişahının bu lâkaydîsi ile (1910) da Pariste ini kadı takarrür eden (Hizbülvatan) i (1) kongresine dâvet edilen ve uzun müd-

(1) Mustafa Kâmil Paşanın Reis bulunduğu (Hizbülvatan) i, İngilizlere karşı muhalefet için Mısır vatanperverleri tarafından kurulmuş bir fırkanın adıdır.

det Mısır'da vazife görmüş bulunan bir İngilizin Mısır hakkındaki nokta-ı nazarı tetkik edilecek olursa aradaki fark insanı hayrete sevkediyor.

(Olfrid Skaven Plont) isminde olan bu İngilizin kongere dâvetine verdiği cevabda:

«Yetmiş yaşında olmam, seyahatime bir mâni teşkil etmektedir. Yalnız sizin vatanperverane programınızı kabul ettiğimi bir kere daha alenen ilân ediyorum..... 1882 de Kanun-u Esasînin müzakere ve bilâhare ilânında da bulundum..... O vakit, Londrada vükelâ nezdinde hukukunuzu müdafaa etmiştim..... Hürriyet günü gelecektir. İngiliz muamele-i şedidesi, uzun müddet devam edemez. Hürriyet-i milliyenizi istirdad için dahilde kemal-i cesaretle mücadeleye devam ve propagandanızı harice teşmil etmekliğiniz lâzım gelir...

Biz İngilizlere gelince, artık kendimize ait olmıyan bir memlekette irtikâb ettiğimiz muamelât-ı gayrimuntazamadan dolayı utanmalıyız... Hiçbir vakit Britanya İmparatorluğu bu kıt'aya ilânihaye tesahüb edemiyecektir... Bizde, umumî efkâr Mısır hususunda iğfal edildi... (Lord Kromer) in (1) vâhimesleği kendisini nikbin etmişti... Fakat Akabe meselesi istifasını mucibolmuştur.

1882 senesinden beri Hariciye Nezaretinde Mısıra hürriyet verilmesi meselesi aslâ münakaşa edilmedi... Şayanı memnuniyettir ki, 1908 Temmuzunda (Jön Türk) muvaffakiyeti vuku buldu. Bu Osmanlı inkılâbının başlangıcında, bizim diplomatlarımız yeni hükûmete yanaştılar... Lâkin İngiltere; ne İran'da, ne Arabistan'da, ne İstanbul'da İslâmiyetin hiçbir iyiliğini istemez... Ben, bir İngiliz vatanperveriyim. Memleketin Şarkta siyaset-i zalimanesini takbih ettiğim halde bir İngiliz milliyetperveriyim... Siz, bizden bir zulm-ü itisaf politikasından, ilhak siyasetinden başka bir şey beklemeyiniz. (Hizbülvatan) a nasihatim şudur: Açık, esaslı, müttahiden, cesurane hergün bir muhalefet yapmağa devam ediniz...»

13 Eylül 1910

Suavi ve Çırağan Vak'ası:

Sultan Abdülhamid'in istibdadı aleyhine ilk fiilî hareket «Çırağan Sarayı Vak'ası» ile başladığını biraz evvel işaret etmiştim. Meselenin ruhunu Ali Suavi ve arkadaşlarının Sultan Murad'ı yeniden iclâs maksadiyle Çırağan Sarayına hücum etmeleri teşkil etmiştir. Abdülhamid'in Ruslara karşı zaaf göstermesi ve idarede tatbik ettiği keyfî hareketler, vak'anın zuhuruna sebebolmuş ise de, biraz evvel tâyin edildiği Galatasaray Mektebi Müdürlüğünden uzaklaştırılan Süavi'nin yükselmek ihtirası da âmiller meyanında sayılabilir. Vaktiyle Filibe'de bulunmuş olan Süavi Efendi, harb sebebiyle İstanbul'a gelen tanıdığı Rumeli muhacirlerinin yardımiyle Sultan Murad'ı yeniden tahta çıkarmak istemişti.

Sultan Abdülhamid, memlekette Sultan Murad taraftarlarının çokluğundan korkuyordu. Çerkes Nusret Paşa ile Nişli Mahmud Bey ve bir de Nafia Nâzırlığı yapan Damad Mahmud Celâleddin Paşanın jurnalları ise Padişahın bu hususdaki korkusunu körüklüyordu. Buna rağmen de Sultan Murad'ın sarayı sıkı kontrola tâbi değildi ve hariçle muhabere imkânı mene-

(1) İngilterenin Mısırdaki fevkalâde murahhassı.

dilmiyordu. Bu fırsattan istifadeyi kaçırmak istemiyen ve taraftarlarına güvenen Sultan Murad'ın validesi Şevkefza Kadınefendi, oğlunun yeniden tahta çıkarılması için tanıdıklarına mektub yazabiliyor, Sultan Abdülhamid aleyhinde bir ihtilâl hazırlayan Süavi Efendi bile Üsküdarlı Nuri (Kız Nuri) vasıtasiyle Sultan Murad'a mektub göndermek ve teşebbüslrinden kendisini haberdar emek imkânını buluyordu. Bu gibi vaziyetlerden faydalanan ihtilâlciler (Milâdî 20 Mayıs 1878) günü Çırağan vak'asını ihdas etmişlerdir(1).

Saraya hücum eden Süavi Efendi ve arkadaşları, Sultan Murad'ın odasına kadar girmeğe ve kendisini dışarı çıkarmağa muvaffak olmuşlarsa da Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşanın jandarma kuvvetleriyle hâdise mahalline yetişmesi ve sopa darbesiyle Süavi Efendiyi yere yıkması vaziyeti değiştirmiş; Sultan Murad taraftarlarının dağılmasını mucib olmuştur. Süavi Efendinin, 22 arkadaşı ile beraber, kendi ölümüne de sebebolan «Çırağan Sarayı Vak'ası» hakkındaki mazbata, Saray Başkâtibi Said Paşanın(2) Riyasetinde toplanan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Alâkadarlar Divan-ı Harb-i Örfiye sevkedilmiş; biraz aşağıda izah edilecek olan Skaliyeri hâdisesinin zuhuru üzerine her iki hâdise maznunları bir arada muhakeme olunmuşlardır.

Çırağan hâdisesi, Sultan Abdülhamid üzerinde çok fena tesir hâsıl eylediğinden iktidar mevkiinde bulunan Sadrıâzam Sadık Paşayı Cezair-i Bahri Sefid Valiliğine tâyin etmiş; yerine Sadrıâzam ünvaniyle Mütercim Rüştü Paşayı getirmiştir. Sultan Abdülâziz'in hal'inde medhaldar bulunan Rüştü Paşa, Sultan Abdülhamid'in vehmine dokunduğundan birkaç gün sonra onu da azletmiş, Saffet Paşayı Sadrıâzam yapmıştır.

«Çırağan Vak'ası» müşterek bir «Jön Türk» ihtilâli olmaktan ziyade vaktiyle Jön Türk'lerle işbirliği yapmış bulunan Süavi Efendinin şahsî bir teşebbüsünden ibaretti. Lâkin hâdisenin şümullü bir «Jön Türk» hareketi olmaması, ihtilâl bakımından mahiyetini değiştirmez. Belki Süavinin azim ve irade sahibi ve fakat acûl ve cüretkâr bir ihtilâlci olduğunu isbat eder. Nitekim Süavinin isticali meselede alâkadar bulunan askerî birliklerin iştirakine vakit bırakmamış; teşebbüsün muvaffakiyetsizliğe uğrama-

(1) Süavi, 1838 de İstanbul'da doğmuştur. Bir müddet mekteb ve medrese tahsili görmüş, bir aralık Filibede Rüşdiye muallimliği yapmıştır. 1866 tarihinde tekrar İstanbul'a gelen Süavi Efendi «Muhbir» gazetesinde çıkan şiddetli yazılariyle herkesin nazar-ı dikkatini celbetmiştir. (1838) de İstanbul'da doğan Ali Süavi'nin ruhunda daima parlamak isteyen bir kuvvet vardı. Toplantılar tertip ediyor, konferanslar veriyordu. «Muhbir» de Mısır meselesini kurcalaması, Kastamonu'ya nefyedilmesine sebebolmuştu. Prens Mustafa Fazıl Paşanın yardımiyle Kastamonu'dan kaçan Süavi Efendi, diğer «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» âzaları gibi Parise gitmiştir. Londra'da «Muhbir» gazetesini neşreden Süavi, Pariste «Ülûm» gazetesini ve «Kamusül Alâm Velmaarif» i çıkarmıştır. İstanbul'a avdetinde Sultan Abdülhamid Sarayına intisabeylemiş; bir aralık Galatasaray Mektebi Müdürlüğünü de yapmıştır.

(2) Bilâhare Sadrıâzam, Küçük Said Paşan.

sına sebebolmuştur. Bu böyle olmakla beraber Sultan Murad'ın tekrar tahta çıkarılması gayesi terkedilmiş değildi. Nitekim, bu hâdiseden bir buçuk ay sonra diğer bir ihtilâl komitesinin mevcudiyeti meydana çıkmış ve alâkadarlar tevkif edilmiştir.

Sadullah Paşanın hâtıratında kaydedildiğine göre, Çırağan Sarayı ve Süavi meselesi, Sultan Abdülhamid üzerinde çok fena bir tesir yaratmıştı. Hâdiseden kısa bir müddet sonra, bazı mühim meselelerin müzakeresi zımnında; Sadık, Mütercim Rüştü, Namık, Ahmed Vefik ve Saffet Paşalardan mürekkep bir komisyon kurulmuş ve Yıldız Sarayında içtimaa başlamışlardı, Bir gün, bu zavatın toplandıkları salona gelen Damad Mahmud Celâleddin Paşa, heyet âzâlarına nâtaben:

«— Efendimiz buyuruyorlar ki, bu Süavi hâdisesi selâmet-i memleket için endişeyi mucib bir şeydir ve tekerrürü muhtemeldir. Bu itibarla, sabık Hakanın - yâni mahlû' Sultan Murad'ın - bir caresine bakılırsa mülk-ü millete hizmet edilmiş olur.» demiştir.

Bu suretle, Sultan Murad'ın bir an evvel ifnası lüzumunu ima eylemiştir. Bunun üzerine Namık Paşa (1), Rüştü Paşanın kulağına eğilerek; Sultan Abdülham d, dün kuzu gibi idi, bugün arslan kesildi, demek mecburiyetinde kalmıştır.

Kleanti Skaliyeri Komitesi ve Seniha Sultan:

Süavi Efendinin kurduğu cemiyet faaliyet'ne devam ederken, Farmason Cemiyeti üstadlarından Kleanti Skaliyeri tarafından idare edilen ve şümûl itibar yle Süavi teşebbüsünden daha çok vüsatli bulunan diğer bir komitenin mevcud olduğu anlaşılmaktadır. «Çırağan Sarayı Vak'ası» nda methaldar olanların tevkifinden üç ay evvel 1878 senesi şubat ayı başında, bu komite rüesasının Sultan Murad'ı saraydan kaçırmak emeline düştüğü ve hattâ bu hususta bir takım hazırlıklara bile giriştiği ve Sultan Murad'm ikameti için komite âzasından Aziz Beyin evinde münasib bir oda hazırlandığı muhakeme esnasında meydana çıkmıştır

Süavi Cemiyeti mensuplarının tevkifi, bütün ef'al ve hareketleri Reis Skaliyeri ile Nakşibend Kalfanın nezaret ve idaresi altında cereyan eden bu komite mennuplarının faaliyetini sekteye uğratmamıştı. Bilâkis Skaliyeri komitesi mensupları umumî efkâra hâkim olmak ve âza adedini artırmak için yüksek mevki sahibi birçoklarının komite ile alâkadar olduğunu yaymak suretiyle bazı mühim şahsiyetlerin bile komiteye girmesini temine uğraşmışlardır. Bu cümleden olmak üzere komite âzasından Nakşibend Kal-

---

(1) 1310 tarihinde vefat eden Namık Paşa, memlekete birçok hizmetleri sebketetmiş bir devlet ricalidir. Ezcümle, Bağdad'dan getirdiği (300.000) altın liranın nısfı ile Bayezid'deki Daire-i Askeriye kurulmuş ve nısf-ı diğeri ile tersanece sipariş edilen harb sefineleri taksitleri ödenmiştir. İhtiyatî bir tedbir olmak üzere Bağdad'da da (150.000) lira bırakmıştı.

fa, Damad Halil Paşa zade Damad Mahmud Paşanın da komiteye dahil bulunduğunu ileri sürmek suretiyle birçok ricale müracaat etmekten çekinmemiştir. Komit âzası, Avrupada bulunan Mithat Paşa ile muhabere edildiğini ve tebeddül-ü saltanat vuku bulursa kendisi'in Başvekil olacağını da işae ediyordu. Komiteye ait bütün evrakın Skaliyeri tarafından kaçırılmış bulunması sebebiyle alâkadarların hakikî mahiyet ve miktarını öğrenmek mümkün olamamıştır.

Komitenin faal âzası Skal'yeri, Naksıbend Kalfa, Aziz Bey ve Seniha Sultan Kethüdası Bekir Efendi idi. Evkaf Müsteşarı İzzet Efendinin mahdumu Muhtar Bey de kitabet vazifesi görüyor ve Sultan Murad'la görüşmek istiyenlere tavassutu deruhte etmiş bulunuyordu. Bu komite namına Skaliyeri ve Ali Şefkati Beyler, su yolu tarikiyle saraya girmeğe ve Sultan Murad'la görüşmeğe muvaffak olmuşlardır.

Komitenin tasavuvrları arasında Sultan Abdülhamid'e suikast yapmak da vardı. Bu tehlikeli işi Dohtor Agâh Bey kabul etmiş görünüyordu.

Komitenin mevcud'yetini ihbar eden, Sultan Murad'ın İkinci Kâtibi Hacı Hüsnü Beydir (1).

Nihayet bulan Rus harbi münasebetiyle 1878 senesi 19 Ocak'ında imza edilen Ayastafanos Muahedesinin tadili için toplanan Berlin Kongresi mukarreratının imzası bu tarihlerdedir. (13 Temmuz 1878). Muahedeyi Türkiye namına Aleksandr Kara Todori Paşa imzalamıştı.

Bu kongrede, Müşir Mehmed Ali ve Berlin sefiri Sadullah Paşalar da Türk murahhas âzası bulunuyorlardı.

Bu muahede müzakerelerinde, Türk Murahhasları Batum'un anavatanda kalması ve tazminat-ı harbiyenin tenkisi hususunda çok uğraşmışlardır. Bu talebleri, İngiliz Başmurahhası Lord Bikonsfil mâkul bulmakla beraber murahhaslarımıza hitaben :

«Biz bu kongrede bulunmak üzere Londra'dan ayrılırken, bir hatt-ı hareket tâyin ettik. Ruslar, Ayastafanos Muahedesinde israr ederlerse harb etmeğe karar vermiştik. Fakat, Batum için harbe girişmek doğru olmaz. Hiç telâşa lüzum yoktur. Fransa, Almanlara beş milyar frank ödedi. Siz de Ruslara yavaş yavaş kararlaşan mikdarı ödersiniz, mesele böylece halledilmiş olur.» demiştir.

Komite âzalarının istintak ve muhakemeleri (18 Temmuz 1878) tarihinden (13 Ekim 1878) tarihine kadar üç aydan fazla devam etmiştir Mahkûm olanlar, «Çırağan Sarayı Vak'ası» mahkûmlariyle beraber 19 Teşrinievvel 1294 Perşembe günü müretteb mahallerine gönderilmişlerdir.

Berlin Kongresinin imzasından evvel patlak veren bu teşebbüste faal

---

(1) Hacı Hüsnü Bey, İkinci Meşrutiyetin ilânında zincirlere bağlı olarak menfasından İstanbul'a gelen meşhur Avnullah Elkâzımî'nin babasıdır.

rol oynıyanlar, Maliyeden Muhtar, Meclis-i Maariften Vacid, Evrak Odası Hülefasından Tevfik, Tütüncübaşı Hüseyin Beylerle, Valide Sultan kahvecisi İbrahim Efendi, İstintak Başkâtibi Esad Efendi, Üsküdarlı Kız Nuri, Hacı Hüseyin ve Tevfik Beyler, Tabib Agâh Efendi, Sultan Murad'ın karinlerinden İsmail Bey, Ruhi Molla Bey, Haydarlı Nuri, Ticaret Nezaretinden Mustafa Asım Beyler, Tahrirat Kaleminden Ahmed Rıza, Seniha Sultan Kethüdası Hacı Bekir, Filibeli Abdürrahim, Filibeli Abdullah ve asker Mustafa Efendilerdir.

Bu komitenin maksadı da Abdülhamidi hal etmek ve Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmaktı. Evvelce işaret edildiği üzere aynı zamanda Sultan Abdülhamid'e bir suikasd da tertiblenmişti.

Komiteye dahil olanlar «Milletin selâmeti için çalışmağı taahhüd ederim» şeklinde bir şartı kabullenmek mecburiyetinde idiler. Fakat komite faaliyeti haber alınınca (1878) Temmuzunda Zaptiye Nâzırı Mehmed Arif Paşa tarafından komitenin merkezi olan Aziz Beyin Çarşamba'daki evi abluka edilmiş, Skaliyeri, Nakşibend Kalfa ve Ali Şefkati Bey kaçmağa muvaffak olmuşlar, diğerleri tevkif ve mahkeme kararıyle idama mahkûm edilmişler ise de Sultan Abdülhamid tarafından bu cezalar tadil ve muhtelif şekillere ifrağ olunmuştur. Bu cemiyetin faaliyeti bu suretle önlenlendikten bir müddet sonradır ki «Yeni Osmanlılar - Jön Türk» Cemiyeti, bu mahkûmiyetler hilâfına yeniden hürriyet mücadelesine koyulmuştur.

Süavi ve Skaliyeri hâdiselerinin akamete uğraması, yeni müteşebbisleri hedeflerinden ayırmamış ve her gûna mahkûmiyete uğramağı bir şeref saymışlardır. Nitekim «Basiret» gazetesi sahibi Ali Efendi bu yoldaki faaliyetinden dolayı, nefyedildiği gibi bu gazete muharrirlerinden Süleyman Asaf Bey de üç yıl kalebendlikle Sakıza gönderilmiştir.

Yukarıda verdiğimiz izahata, şimdiye kadar bilinmiyen bir hakikat daha ilâve edilirse, «Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi» hâdisesi tamamlanmış olacaktır. Bahsetmek istediğimiz, Seniha Sultanın bu komite ile olan alâkasıdır. Sultan Hanımın bu hâdise ile alâka ve münasebeti resmî kayıtlara intikal ve hiçbir bahse mevzu teşkil etmediği için bugüne kadar meçhul kalmıştır. Biz, burada meseleyi tenvire çalışacağız.

Seniha Sultan, babası Abdülmecid'in vefatından sonra hâmisiz kaldığı için, büyük kardeşi Şehzade Murad Efendinin sarayına alınmıştı. Bundan dolayı Sultan Efendi, yalnız ağabeysi sıfatiyle değil, aynı zamanda müşfik bir babaya gösterilecek hürmet ve muhabbetle de Murad Efendiye bağlı bulunuyor; ikbal ve idbarına alâka gösteriyordu; bu his ve rabıta ile de Sultan Murad'ın yeniden tahta çıkarılmasını istiyordu. Esasen, kardeşi olmasına rağmen, Sultan Abdülhamid'i hiç de sevmezdi. Mahmud Paşa ile evlendikten sonra da Sultan Murad sarayile, imkân nisbetinde, münaseba-

tını muhafaza eden Seniha Sultan, Abdülhamid'in hal'ine taraftar olmuş ve bu vadide çalışanlarla işbirliği yapmağı vazife telâkki eylemiştir.

İşte bu maksadla evvelâ zevci, Mahmud Paşanın validesi ile anlaşmış; sonra da kâhyası Hacı Bekir Efendi ile uyuşmuştu. Sultan Hanım kayinvalidenin servetinden ve Kâhya Efendinin de temaslarından istifadeyi düşünmüştü. Seniha Sultanın ilk teşebbüsü, yakinen tanıdığı ve kabiliyetini takdir ettiği Nakşibend Kalfanın timar maksadiyle Saraydan çıkmasını telkin ve temin etmek olmuştur. Merhum Fazlı (1) Beyin bana naklettiğine göre, nakid ve mücevher dolu bir çanta ile Saraydan ayrılan Nakşibend Kalfa, doğruca Damad Mahmud Paşanın Beylerbeyinde, Havuzbaşındaki köşküne gitmiştir. Köşkte o gece âdeta şenlik yapılmıştır. Kahveci Yani'nin, Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşaya verdiği jurnalda mevzuu bahsettiği veçhile, Nakşibnd Kalfa, daima Seniha Sultan muhitinde yaşamıştır. Bunu icabettiren sebeb, Sultan Efendi ile teması muhafaza etmek ve cereyan eden harekâttan kendisini haberdar eylemekti. Aynı zamanda bu hal suizan celbetmemeğe de vesile oluyordu.

Nakşibend Kalfa, Seniha Sultandan aldığı emre tevfikan Damad Mahmud Paşanın komiteye dahil olduğunu işae ediyordu. Hakikat halde ise, ileride izah edileceği veçhile, Damad Paşa böyle bir komitenin mevcudiyetinden bile haberdar değildi. Bu alâkayı iddiadan maksad ise Sultan Murad taraftarlarını kuvvetli göstermekti. Nakşibend Kalfa izini kaybettirdiği zaman Mahmud Paşanın Kuruçeşmedeki yalısında aranmış, Şehzadebaşındaki konakla Beylerbeyi köşkü baskına uğratılmıştı. Damad Mahmud Paşanın ağası Hacı Bekir Efendi bile Seniha Sultanın emrine tevfikan Skaliyeri Komitesine girmiştir.

Hülâsa, muhakkak olan bir nokta varsa, o da Sultan Murad'ın yeniden iclâsı teşebbüsünde Seniha Sultanın da alâkadar bulunmasıdır. İsminin resmî kayıdlara intikal ettirilememesi ya Sultan Abdülhamid'in hemşiresi olmasından veyahud kanaat verici bir delil gösteliememesinden ileri gelmiştir. Bununla beraber, Sultan Abdülhamid'in bu hususta şüpheli bulunduğu, bilâhare hemşiresine karşı takındığı soğuk tavırdan ve reva gördüğü fena muameleden istidlâl edilebilir.

«Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi» bahsine nihayet vermezden evvel harice kaçanlardan Skaliyeri ile Nakşibend Kalfanın Atina'da yerleştiklerini işaret etmeliyim Sultan Abdülhamid Skaliyeri'ye karşı bilvasıta mücadele açmış ve ölümüne kadar kendisine rahat yüzü göstermemiştir. Skaliyeri'nin vefatından sonra Nakşibend Kalfa Mısır'a gitmiş, orada ölmüştür. Avrupaya kaçan Ali Şefkati Bey de Napolide «İstikbal» gazetesini neşre başlamış, Sultan Abdülhamid devrinde hariçte muhalefet yapan «Jön Türk» lerin bayraktarı olmak şerefini kazanmıştır.

---

(1) Fazlı Bey, Prens Sabahaddin Beyin sütkardeşi ve mesai arkadaşıdır.

«Çırağan Sarayı Vak'ası» şöhretli bir «Jön Türk» ü, Süaviyi mücadele sahasından tamamen silmişti. Fakat, «Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi» Sultan Abdülhamid'e muhalefet için Avrupada ihtilâl bayrağını dalgalandıran Ali Şefkatiyi yeni bir «Jön Türk» ü yaratmıştır.

Ali Şefkati Bey ve «Jön Türk» Neşriyatı :

İzmir Gümrükçüsü Reşid Efendinin oğlu olan Ali Şefkati Bey, Şûrayi Devlet Tanzimat Dairesi muavinlerindendi. Sultan Murad'ın tekrar tahta çıkarılması için faaliyette bulunan «Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi» ne intisabetmiş, evvelce işaret ettiğimiz gibi, Sultan Murad'la da görüşmeğe muvaffak olmuştu. Çok ciddî ve zeki bir zat olan Ali Şefkati Bey hürriyet aşkını ve Sultan Abdülhamid'e karşı beslediği husumeti ölünceye kadar muhafaza etmiştir. «Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi» âzalarını istintak ve muhakeme eden Divan-ı Harb, Ali Şefkatiyi gıyaben 12 seneye mahkûm etmişti. Lâkin Ali Şefkati'nin mahkûmiyeti yalnız bu kadarla kalmamış, 1879 tarihinde Napolide çıkardığı «İstikbal» gazetesinden dolayı da (16 Haziran 1881) tarihinde ilân edilen Cinayet Mahkemesi karariyle nefyi muebbede mahkûm, rütbe ve memuriyetten mahrum ve emvali müsadere edilmiştir.

Ali Şefkati Beyin istibdad aleyhine açtığı bu mücadelede çok haklı olduğunu belirten, memlekette idare mekanizmasının fenaya doğru meylelediğini gösteren deliller eksik değildir. Nitekim İngiltere devleti (1880), (1883) ve (1885) senelerinde Osmanlı hükûmetine bir an evvel ıslahat icrası tavsiyesinde bulunmuş ve devam eden gayri tabiî gidişatın izalesini istemiştir. Çok dostane olan bu müracaata, maatteessüf, ehemmiyet verilmemiş, keyfî idare idame edilmiştir.

Hariçten bu gibi dostane ikazları nazarı dikkate almamak Sultan Abdülhamid'ce usûl ittihaz edilmiş ve bu yoldaki tavsiyeleri diğer rakib devletlerın telkiniyle önlemek ve idare-i maslahat eylemekle vakit geçirmiştir.

Halbuki bu ikaz ve tavsiyelerin beynelmilel ceryan eden siyasî hâdiseler tesir ve zaruretiyle yapıldığı muhakkaktı. Maamafih bu noktalar hiçbir vakit kaale alınmamış ve memleket menfaati kat'iyyen gözetilmiyerek keyfî idarenin idame ve muhafazası bir muvaffakiyet sayılmıştır.

Nihayet bu indî görüş ve şahsî düşünüşlerledir ki memleketimiz geri kalmış, ve ecdadımızın hayatı bahasına kazandığımız topraklar ufak, tefek vesile ve müdahalelerle elimizden çıkmıştır.

Ali Şefkati Beyin Avrupadaki hayatı hakkında mufassal malûmata sahib değiliz. Yalnız Sultan Abdülhamid'in emriyle Mısır Hidivi İsmail Paşanın Ali Şefkati Beye her ay elli altın lira gönderdiğini, Zaptiye Nâzırı Hüseyin Kâzım Paşadan naklen, Bay Mithat Cemal Kuntay «Namık Kemal» isimlieserin 346 ncı sayfasında yazmaktadır.

Ali Şefkati Bey, yazılarında **Koçi Bey** (1) lâyihasını işaret etmekte ve o zeminde islahat icrasını istemekte idi. Hattâ Ahmed Rıza Beyin meşhur lâyihalarını Ali Şefkati Beyin yazıları teşkil ettiğini, Ali Kemal Beyin ifadesine atfen, Mizancı Murad Bey «Mücadele-i Milliye» sinde işaret eder.

Ali Şefkati Bey, tesisini istediği Meşrutiyeti görmeden (Milâdî 1896) tarihinde sefalet içinde Paris'te vefat etmiştir; Perlaşez kabristanına defndilmiştir.

O vakitler Cenevre'de çıkan «Osmanlı» gazetesi ölümü münasebetiyle:

«... Cenevre'ye gelerek neşriyat-ı ahraranesiyle bugünkü semerat sâyimizin tohumunu daha o zaman bu diyarda harsetmiştir.»

Demektedir. Paris'te intişar eden «Meşveret» gazetesi de vefat haberi şayı olunca Osmanlı Sefarethanesinden Ali Şefkati Beyin ikametgâhına sefaret imamı riyasetinde bir heyet geldiğini, dinî merasim vesilesiyle. evrakını tetkik ettiğini ve fakat cenazeye karşı hiçbir ilgi göstermeden çıkıp gittiğini yazmaktadır.

Bu yazılara ilâve edilecek bir nokta varsa, o da Ali Şefkati'nin Sultan Abdülhamid istibdadına karşı Avrupada tek başına muhalefet bayrağı açan bir «Jön Türk» olduğunu ve milletin hürmet ve muhabbetine lâyik karakter sahibi bir vatanperver bulunduğunu nöylemektir. Sultan Abdülhamid istibdadına muhalefet için Avrupada ilk mefkûre neşriyatına başlıyan Ali Şefkati olmuştur.

Çırağan Sarayı Vak'asını ve Ali Süavi Bey hâdisesini körükleyen, Sultan Abdülhamid'in idare şekli ve memlekette yarattığı itisaftı.

Saltanatının daha ilk günlerinde izhar ettiği hareket tarzı düşüncelerini pekâlâ meydana koymuş ve müstebid bir hükümdar olarak saltanat icrası fikrinde olduğunu belirtmişti. Bu istek ve arzuya binaendir ki, tahta cülûsundan itibaren gizli ve mahrem ef'ale ehemmiyet vermiş, memleket ve millet ihtiyaçlarından ziyade şahsî emel ve gayelerine ulaşmak hedefi gütmüştür. ve bu maksaddan bir lâhza âzade kalamamıştır.

Nitekim, milletin öz dileğini belirtmesi lâzım gelen Türk matbuatını bir hamlede kendi emellerine âlet etmek zaafına kapılmış ve bu hususta mümkün olan fedakârlığı veya tazyiki ihmal etmemiş, hattâ ecnebi gazetelerine bile para saçmaktan hâli kalmamıştır.

Bu itibarla, Sultan Abdülhamid devrinde gazetelere tahsisat vermek, ve bazılarını satın almak veya hoşa gitmiyenleri ehemmiyetsiz vesilelerle kapatmak ahval-i âdiye hükmüne girmiş bir itiyaddı.

---

(1) Aslen Göriceli olan Koçi Bey Dördüncü Sultan Murad kurenasındandır. Lâyihası «Koçi Bey Risalesi» namiyle mâruf ve matbudur. Lâyihasında «Bir memleket kültürle yaşar; lâkin zulümle payidar olamaz» demektedir.

Niyazi Ahmed Banoğlu dostumun bu hususa dair «Dünya» gazetesinde neşrettiği tefrikanın bazı parçalarını ibret nümunesi olmak üzere buraya alıyorum.

24 Eylül 1890 tarihli bir vesikada, Hariciye Mektupçusu Münir Bey (Salih Münir Paşa) vasıtasiyle gazetecilere (7) bin lira dağıtıldığı kaydedilmektedir.

Bu paranın (2.200) lirası Osmanlı Bankası vasıtasiyle yabancı memleketlere gönderilmiştir. Ezcümle (200) frank Jil Plas isminde biri ve (500) frank da Alis namına gönderilmiştir.

Bunlardan başka Paris'te çıkan «İstikamet» gazetesine (26.000) kuruş ve «Oryan» gazetesine (10.400) kuruş, Peşte'de neşredilen «Revü Doryan» gazetesine (150.600) kuruş havale edilmiş ve İstanbul'da intişar eden Levant Heralt gazetesine (100.000) kuruş, «Monitör Oryan» gazetesine (67.600) kuruş, «Saadet» gazetesine (36.000) kuruş, «La Türki» gazetesine (84.160) kuruş, «İstanbul» gazetesine de (24.000) kuruş verilmiştir.

Bu haraçların tevzi ve taksimi ile iş bitmemiştir. «Levant Herald» gazetesi sahibi Edgar Vitekâr, (1890) tarihinde Sadarete sunduğu bir tezkerede gazetesi namına Osmanlı hükûmetinden (20 000) lira istediğini bildirmekte, bu para verilmediği takdirde Yıldız Sarayı hakkında bütün bildiklerini Avrupada bir risale şeklinde neşredeceğini tehdid makamında ileri sürmektedir.

Bu keyfiyet, Sadaretle Yıldız Sarayı ve Hariciye Nezareti arasında günlerce devam eden bir muhabereye yol açmış bulunmaktadır. (1890) senesinde başlayan bu müracaat hakkındaki muhavere ve muhabere (1892) senesinde henüz hitama ermemiş, Yıldız Sarayı, meselenin Sadrıâzam Kâmil Paşa tarafından intacını beklemiş ve Kâmil Paşa da mesuliyeti deruhde etmiyerek keyfiyetin hallini Yıldız Sarayına bırakmakta inad göstermiştir. Bu işde en ziyade ismi geçen, bir ara Matbuat-ı Hariciye Müdürü vazifesi gören ve sansür mümessili olan Münir Bey (Salih Münir Paşa) dır. Cereyan eden muhabere ve ifade tarzları, bu zatın para işlerinden şahsen müstefid olduğunu anlatmaktadır.

Bu vesileden bilistifade Sadrıâzam Kâmil Paşa, gazetecilere para verilmesinin yanlış bir siyaset olduğunu Sultan Abdülhamide takdim ettiği bir arizada, açıktan açığa, izhar etmekte ve düşüncelerini tezkâr zımnında bir zamanlar Avrupayı titreten Osmanlı donanmasının atalete sevkedilmesinin düşmanlarımız nezdinde hududlarımıza taarruz hevesi yarattığını alenen belirtmekte ve bahsi Adliyeye intikal ettirerek keyfî usuller dolayısiyle hapishanelerde hüküm yememiş mahkûmların bile hayata gözlerini kapadıklarını ve dâvaların intacı cihetine gidilmediğini işaret eylemekten çekinmemektedir.

O tarihlerde matbuat hayatının en acıklı safhalarından biri, Ahmed Mithat Efendinin Mutbuat-ı Dahiliye Umum Müdürü bulunduğu sıralarda meşhur Muallim Naci Efendi - sonraları Ahmed Mithat Efendiye damad olmuştur - tarafından neşredilen «Mecmua-i Muallim» risalesinin başına gelenlerdir.

Bu mecmua, Şeyh Sadi'den yapılan bir tercümeden dolayı kapatılmıştı. Muallim Naci risalenin tekrar intişarına müsaade edilmesi için Maarif Nezaretine bir istida ile müracaat etmiştir. Nezaretçe uzun uzadıya tetkikat icrasını müteakib istida, Dahiliye Nezaretine, Zaptiye Nezaretine, Polis Müdürüne, Şehremaneti Meclisine - Belediyeye - ve daha bilmem hangi dairelere uğradıktan, Polis Müdüriyeti ve Şehremaneti Meclisinden hüsn-ü hal şahadetnamesi verildikten sonra iş Sadarete intikal ettirilmiştir. Sadrıâzam Kâmil Paşa da Yıldız Sarayına yazdığı bir tezrekede «Bu risalenin emsali mecmuaların tatili sırasında kapattırılmış olduğundan ruhsat verilip verilmemesi irade-i seniyye iktizasındandır» kaydiyle evrak tomarını Yıldız Sarayına göndermiştir. 1890 senesi Temmuzunda muameleye konan bu evrak, yedi ay daireden daireye sevkedildikten sonra, Başkâtib Münir Paşa imzasiyle Sadarete yazılan tezkereye nazaran irade-i seniyye ile, Sarayda hıfzedilmiştir.

Bir edebî mecmuanın çıkmasına müsaade etmiyen Yıldız Sarayı İstanbulda Fransızca olarak intişar eden (La Türki) gazetesini bir ara satın almış ve yüz elli lira maaşlı bir Fransızın delâletiyle Sultan Abdülhamid'in şahsı ve ef'ali hakkında propaganda neşriyatı yapmağa başlamış ise de masrafın günden güne yükselmesi neticesi bunun tatiline mecburiyet hâsıl olmuş ve fakat Başmuharrir Öjen Rapayor'un yüz elli altın lira aylığının muntazaman ödenmesine devam edilmiştir.

Bununla beraber, o devirde İstanbul'da intişar eden bütün gazeteelrin yekûnu, İkdam gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Beyin 19 Aralık 1905 tarihinde Sultan Abdülhamid'e çektiği bir telgraf münderecatına göre, (15.000)i ancak bulduğuna binaen okur yazarın o nisbette az olduğu da anlaşılmaktadır.

★

Hülâsa, «Çırağan Sarayi Vak'ası» ve «Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi» Sultan Abdülhamid'in mizacı üzerinde fevkalâde suitesir husule getirmişti. Bundan dolayı Sultan Abdülhamid'in saltanatı daimî bir korku ve vehim içinde geçmiştir. Memlekette hafiyeliğe müstenid yeni bir idare kuran Sultan Abdülhamid, ânî bir hal' hâdisesine mâruz kalmaktan nefsini sıyanet için bütün zekâ ve dirayetini, istibdadına boyun eğmiyenlerin nefiyine, memleketin kuvvet kaynaklarını, şahsını ve makamını tehlikeden vikayeye hasreylemişti. Bu halden memnun olmıyan ve memleketin haricî istilâ ihtiraslarına olgun bir lokma teşkil etmesinden korkan vatanperverler, Meşrutiyetin bir an evvel ihyası için, dahilde bir hareket imkânını bulamayınca

hariçte neşriyat yapılmasına ehemmiyet vermişlerdir. 1878 de Pariste ve 1879 tarihinde de Londrada neşrolunan «Hayal» bu maksadla tesis edilmişti.

Londrada «Hürriyet» gazetesi de çıkıyordu. Evvelce Reşad, Ziya (Paşa) ve Namık Kemal Beyler tarafından neşredilen bu gazeteyi bu defa Selim Faris ismind ebirisi idare ediyordu. Fakat, bu zatın hasis emeller beslediği, nâşirinin, aslı nezdimde mahfuz ve sureti aşağıda münderic Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşaya gönderdiği mektubdan anlaşılmaktadır.

21, HILL STREET,
RUTLAND GATE
LONDON S. W.

Utufetlû Efendim Hazretleri;

Zat-ı vâlâlarının şimdi Paris'te bulunduğunu Fransız ceridelerinde okudum. İnşaallah sıhhat ve âfiyet-i aliyyeleri berkemaldir.

Âhiren zat-ı âlileriyle «Kontraksvil» de ittifak ettiğimiz üzere Paris'e teşrif buyurduğunuz zaman Abdülhakim Hikmet Beyefendiyi ve Şeyh Hâmid Efendiyi nezdinize dâvet ve işlerinin tesviyesine gayret edecek idiniz. Ümidederim ki şimdiye kadar efendi-i mumaileyhima ile görüşüp meselenin tesviyesine himmet buyurmuşsunuz.

Mesele-i mezkûrenin bir an evvel tesviyesi lüzumunun esbabını şifahen arzetmiştim. Kezalik bu işin tesviyesi mahzuziyet-i şâhâneyi dahi mucibolacağı itikadındayım. Zira bunlar iskât edilirse vukuu melhuz olan bazı münasebetsiz hallerin önü alınmış ve Paris'te bulunan Genç Türklerin tekessürüne meydan verilmemiş olur zannındayım.

Bendeniz, bugün Londradan aile nezdine gidiyorum. Fakat cevapname göndermek lûtfunda bulunursanız kâtibim derhal bendenize irsal eyler. Fevkalâde bazı meşguliyetim zuhur ettiğinden bu defa Londrada birkaç gün ziyade .kalmağa mecbur oldum. Bâki selâm ve ihtiram.

Selim FARİS

Bu mektuptan başka ileride neşredilecek vesikalar meyanında görüleceği veçhile Ahmed Celâleddin Paşanın bir telgrafında da Selim Faris mevzuu bahsedilmekte ve ifade tarzına göre bu zatın Yıldız Sarayı ile de münasebette bulunduğu anlaşılmaktadır.

Haricde intişar eden bu gazetelerin mündericatı henüz teşkilâtsız bulunan dahilde büyük bir tesir yapmamakla beraber memleketin durumu hakkında halk arasında başlıyan şikâyetçi hasbihalleri besliyor ve hükûmet aleyhtarı cereyanı kuvvetlendiriyordu. Haricteki bu neşriyata dahilde Namık Kemal'in «İbret», Ebüzziya Tevfik ve Recai zade Ekrem Beylerin «Tasvir-i Efkâr» ve diğer gazetelerde imzalı veya müstear namlarla çıkan yazıları inzimam ediyor; imkân nisbetinde halkın zihnini, Meşrutiyet ve Hürriyet vâdisine imaleye yardım eyliyordu. Hariç ve dahilde gizli ve aşikâr cereyan eden bu faaliyet devam ederken Sultan Abdülhamid de saltanatını rakibsiz bir hale getirmek ve mutlakiyeti arzusu veçhile tam bir şekilde tesis eylemek için bir takım tedbirlere başvurmaktan hâli kalmıyordu. Sul-

tan Abdülhamid, Makyavelik düşüncelerini tatbik için Vükelâyi birbirine düşürmeği faydalı bulmuş ve bu suretle ferden ferda bütün hükûmet ricalinin kendisine bağlı kalmasını emniyet altına almıştı. Çok çekindiği Ziya Paşa ile Kemal Beyi, vali ve mutasarrıf namı altında pay tahttan uzaklaştırmağı kâfi bulmıyan Sultan Abdülhamid, daha birkaç Meşrutiyetçi «Jön Türk» e tatbik etmek istediği zâlim düşüncesini mevkii fiile koymak fırsatını ihzara başlamıştı. Avrupa'dan dâvetle 11/Eylül/1878 de Hanya'da ailesiyle birlikte oturmasına müsaade verdiği ve iki ay sonra Suriye valiliğine tâyin eylediği Mithat Paşayı (1881) senesinde İzmir'e tahvil-i memuriyet ettirmiş ve biraz daha payitahta yaklaştırmağa muvaffak olmuştu.

Fakat Mithat Paşa İzmir'de bulunduğu sıralarda hakkında aleyhtar neşriyat başlamış, Atina'da çıkan ve gelişi güzel neşriyat yapan bir gazetenin Mithat Paşanın yardımiyle intişar ettiğini İstanbul'daki «Tercüman-ı Hakikat» gazetesi yazmış ve husumetkârane propaganda yapmak küçüklüğüne düşmüştü.

Çünkü Mithat Paşa Suriye'de Vali bulunduğu sırada o mıntakada vücude getirdiği imar işleri, ıslahat hamleleri ve tramvay tesislriyle iktifa etmiyerek makam-ı Sadarete lâyihalar takdim etmiş; ezcümle Mabeyin Başkitabetine gönderdiği 7 Mayıs 896 tarihli arizada idare usulünden bahsederken «.... **Tecdid-i esas, devlet ve imar-ı mülk ve millet ve memleket niyet-i hayriyesiyle tesis edilen Kanun-u Esasî'nin yüz sekizinci maddsinde vilâyetin usul-ü idaresi tevsi-i mezuniyet ve tefrik vezaif kaidesi üzerine müesses olması hakkındaki va'd-i âlî...**» dedikten sonra «... **Şimdi bunun tamamiyle aksi ve muhalifi olarak vilâyetlerce kâffe-i müfredat-ı umurun merkez-i devlete celb ve cem'i müstağni-i arz-u beyandır...**» cümlesini ilâve etmekten çekinmemişti.

Hattâ 11 Ekim 95 tarihinde Mabeyin Başkâtibine verdiği bir cevabda «... **halkın emn-ü adalet olmalarını temin edecek şeyler yapılmak ve bu da mevkiin ve ahalinin tabayiine göre olmak lâzım gelirken Konya ve Ankara vilâyetlerinde ne yapılırsa ayniyle diğer mahallerde icrası halkı tebrid ve ecanibe meyli arttırmış...**» kanaatini izhara mecbur olmuş bulunuyor ve istifasının kabulünü istiyordu.

Bu ısrarlı taleblere binaendir ki, 12 Mayıs 1296 tarihinde Mabeyin Başkâtibi Ali Fuad Bey, gönderdiği bir telgrafta «... **Yakında velâtı uzamın mezuniyetleri tevsi olunacak surette bir kanunun neşri derdest bulunuyor...**» tarzında cevab vermek zaruretini hissetmiştir.

Maamafih, bu hususta takibedilen hattı hareket ileride kendisine tatbik edilecek muameleye bir nevi hazırlık ve oyalama siyaseti idi.

Nitekim husus' saray bendegânı vasıtasiyle bu kıymetli Vali, İzmir'de 4 Mayıs 1296 Salı günü, Hilmi Paşa ile Miralay Riza bey - Esbak Serasker Riza Paşa - tarafından konağı bir kıta askerle basılmak suretiyle tevkif

edilmek istenmişti; Fransa Konsoloshanesine iltica ettiği için muvaffak olunamamıştı. Lâkin Paşa, Sultan Abdülâziz'in ölümü hakkında ihzar edilen sahte vesikaları kabul etmemiş ve Adliye Nâzırı Cevdet Paşa ile muhabereden sonra, muhakeme edilmek üzere İstanbula gitmeğe muvafakat göstermişti.

Bu mahkeme Damad Mahmud Celâleddin Paşanın Abdülhamid'e takdim ettiği bir lâyiha üzerine, Yıldız'da (1881) senesinde kurulmuştu. Mahkemenin kuruluş şekli Sultan Abdülâziz'in katledildiği esasına istinadediyordu. Yegâne mesned de Damad Mahmud Celâleddin Paşanın mahdumu Münir Beyin Saraylı zevcesi Pervin Felek Hanımın iddiasıydı.

Asıl şayan-ı dikkat olan cihet, mahkemenin kurulmasına en ziyade âmil olanlardan biri bulunan Damad Mahmud Celâleddin Paşanın da bu Çadır Köşkü mezbahasında diğer maznunlar gibi mahkûmiyete duçar edilmesi ve icadettiği vak'adan, bir dereceye kadar kendisinin de mutazarrır olmasıdır.

Yıldız, Çadır Köşkünde Nazif Süruri'nin Reisliğinde toplanan mahkemede hakikî delillere istinaddan ziyade, indî ithamlara dayanılarak Mithat Paşa ile Sultan Abdülâziz'in ölüm dâvasına iştirak ettirilen Damad Mahmud Celâleddin ve Nuri Paşalar (1) ve Mabeyinci Fahri Bey gibi bazıları mahkûmen Taif'e nefyolunmuşlardır; Mütercim Rüştü Paşa da Manisada ikamete memur edilmişti. Bu fırsat fevt edilmek istenmemiş, Mithat ve Mahmud Celâleddin Paşaların Taif'e sevkinden üç sene kadar sonra, (25 Nisan 1884) tarihinde her ikisi hapiste boğdurulmuşlardır. Sultan Abdülâziz'in hal'inde methaldar bulunan Hüseyin Avni Paşa, mukaddema Çerkes Hasan'ın, Mithat Paşa Konağındaki taarruzu neticesinde öldürülmüş bulunuyordu. Bu defa da diğer mühim alâkadarlar nefyedilmişlerdi. Ziya Paşa ve Namık Kemal Bey gibi tehlikeli Meşrutiyet taraftarları da birer birer memuriyet tevcihi suretiyle memleketin muhtelif mahallerine teb'' dedilmiş bulunduğundan artık Hilâfet ve Padişahlık gibi maddî, mânevî iki mühim kuvveti nefsinde cemeden Sultan Abdülhamid'in mutlakiyetle saltanat sürmesine mâni olacak kimse kalmamış gibi görünüyordu. Yıldız'ın elde ettiği bu tahakküme mebni 93 Osmanlı - Rus harbinde bîtaraflığı muhafaza etmesi mükâfatı olarak 24 Mayıs 1881 tarihinde İstanbul'da imza edilen bir muahede ile (13.200) kilometreyi havi (390.000) nüfuslu Tsalya ve Epir kıt'alarından birer parça da Yunanistan'a terkedilmiştir.

1881 tarihinde cereyan eden hâdiselere zamimeten mühim telâkki edilebilecek diğer bir nokta da Osmanlı Bankası Müdürleri ve diğer alacaklı-

---

(1) Bu zat, menfaya giderken aklını oynatmıştı. Taif'te bir müddet böyle yaşamıştır.

larla yapılan anlaşma nticesinde maharrem kararnamesi denilen şartlar dahilinde (Düyun-u Umumiye) nin tesisidir.

Bunlardan başka (93) Rus harbi neticesi kurulan Bulgaristan Prensliğinin (1885) senesinde Şarkî Rumeli vilâyetimizi kendi mülküne ilhak etmesi üzerine Sırb Kralının bu mütecavizlere harb açtığı halde hükûmetimizin bu fırsattan istifade etmek cihetine yanaşmaması ve Sultan Abdülham d'in bu emr-i vâkii tasvibeder bir durum yaratmasıdır. Maksad sükûn ve sükûneti idame... o taht-ı bîbahtı herçebad âbad muhafaza...

Öteden beri doğrudan doğruya Osmanlı İmaparatorluğuna bağlı bulunan Balkanların son vaziyetini şu suretle kaydetmek de mümkündür: Romanya bir zamanlar Eflâk ve Buğdan Beyliklerini hâvi iken (1862) tarihinde bu iki parça birleştirilerek Romanya Prensliği teşkil olunmuş; (1878) de Berlin Muahedesi mucibince müstakil ilân edilmiştir.

(1804) de Sırblılara bazı imtiyazlar verilmişti. (1817) de Prenslik olmuş ve (1787) de istiklâle kavuşmuştur Karadağlılara da 93 Rus harbi vesilesiyle Prenslik verilmiştir. Bütün bunlar Türk varlığı ve Osmanlı İmparatorluğu aleyhine birer hareketti. Maamafih zâhir hal sakin olmakla beraber hakikatte vaziyet Sultan Abdülhamid aleyhine bir cereyan almakta ve Kanun-u Esasî'nin iadeten tesisi arzusu halk arasında vüsat peyda eylemekte idi. Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksek mekteb talebelerinin takındığı mânidar tavır ve Mülkiye Mektebi muallimlerinden bazılarınrn serbest kürsü addine lâyik bir surette kanaatlerini alenen izhar ve gnçliği tenvir eylemeleri esmeğe başlayan bu fırtınalı havanın büyük tahavvüllere namzed olduğunu gösteriyor ve Yıldız Sarayına bağlı bir hafiye ordusunun mevcudiyetine rağmen münevverler arasındaki muhalefet faaliyeti, sekteye uğratılamıyor, yapılan tazyikler boşa gidiyordu. Memlekette artık yeni bir çığır açılmış ve vatanperverlerin menfaya gönderilmeleri veya Avrupaya kaçmaları ahvali âdiye sırasına girmişti. Menfaya gidenlerden affa mazhar olanlar, Avrupaya kaçanlardan dehalet edenler de eksik değildi. Hattâ Avrupaya gitmeği yükselmek için bir basamak gibi kullananlar da vardı. Bütün bunlar, memleketin ciddî bir ıslahata ne kadar muhtaç olduğunu isbat eden delillerdendir.

Hoşnudsuzluğun böyle hâd bir şekil aldığı sırada bilâhare İkinci Meşrutiyet İnkılâbı münasebetiyle büyük şöhret alan bir gencin Avrupaya gitmesi, «Jön Türk» âlemine bas olması ve Sultan Abdülhamid'e senelerce muhalefet eylemesi mukadderdi. Bu genç, sabık Mebusan ve Âyan Reisi Ahmed Rıza Beydir.

Ahmed Rıza Bey ve «Meşveret» Gazetesi :

Ahmed Rıza Bey, İngiliz Ali Bey'in oğludur. Annesi Avusturyalıdır. Ali Bey İngilizce bildiği için İngiliz Ali Bey namiyle mâruftu. Ahmed Rıza

Bey Galatasaray Lisesinde okumuş ve bilâhare Fransa'da Giriyyönde ziat tahsili yapmıştı. Tahsilini ikmalden sonra, pederinin menfi bulunduğu Konyaya gelmiştir. Bir müddet sonra d aBursada idadî mektebi müdürü ve bilâhare Maarif Müdürü olmuştur. Bu vazifeler gençliğini kısmen Paris'te geçiren Ahmed Rıza Beyin hoşuna gitmemişti. Fransız ihtilâlinin yüzüncü sene-i devriyesi münasebetiyle 1889 senesinde Paris'te açılan sergiyi görmek maksadiyle Maarif Nâzırı Münif Paşadan izin koparmağa muvaffak olan Ahmed Rıza Bey, Paris'e gitmiş ve İkinci Meşrutiyetin ilânına kadar da geri dönmemiştir.

Auguste Comte'un (1) Pozitivist mesleğine salik olan ve Mösyö Piyer Lâfayet'in felsefe derslerini takibeden Ahmed Rıza Bey, Paris'te Monj sokağında mütevazi bir dairey eyerleşmiş ve sakin bir hayat yaşamağa başlamıştı. Fransa hükûmetinden yeminli mütercimlik elde ederek geçinme şeklini tanzim etmiş ve zarurî ihtiyaçlarını temin eylemiş bulunuyordu.

Sultan Abdülhamid'e gönderdiği meşhur islahat lâyihalarını(2) Erme niihtilâlcilerinden Minas Çerez'in teşvikine atfedenler, evvelce de işaret ettiğimiz veçhile, mezkûr lâyihaların Ali Şefkati Beyin kaleminden çıktığını söyliynler vardır.

Ahmed Rıza Beyin gazeteciliği garib bir tesadüfle başlamıştı. Eski «Jön Türk» lerden Mahir Said (3) Beyin bana naklettiğine göre bir gün mekteb muallimlerinden tanınmış bir zat, o tarihte Paris'te bulunan Türk talebeleriyle hasbihal ederken Türkiye hakkında Avrupa gazetelerinde çıkan aleyh-

---

(1) (Auguste Comte - Ogüst Kont), (1798 - 1857) yüksek tahsil görmüş (Müsbetçilik - Pozitivizm) mezhebini kurmuş bir filosof, bir Lâtince ve bir Yunanca kelimeyi birleştirerek (Sociologie - İçtimaiyat) kelimesini icadeylemiş ve on sekizinci asırda ilmin muhtelif şubelerine müsbet esaslar koymuş riyaziyeci bir âlimdir. Kont, mevcud tekâmülün seyrini takibeden ilimleri tasnif için en basitten başlayarak içtimaiyata gitmek icabettiğini ve beşerî hayatın üç devre geçirdiğini ileri sürer:

a — (Dinî devir - Kurun-u Ulâ), insanın bütün hâdiseleri mucize ile izah ettiği andır, der;

b — (Metafizik - Kurun-u Cedide) ye büyük ehemmiyet vermemekle beraber bu devrin mebde-i hayat ve müvazenet gibi hâdiselerin tecrid ameliyesiyle yüklü olduğunu söyler;

c — (Müsbetçilik) e gelince: bunun, eşyanın yekdiğeriyle olan münasebetlerini tetkik ve tecrübeye tâbi bir zaman olduğunu kaydeder.

(Beşer dini) namiyle bir akide tesis etmek isteyen bu filosof, insaniyete perestiş etmek tavsiyesinde bulunur; bu yeni dinin âyin bakımından ölüleri takdis ve tahattur etmekten ibaret olması lâzım geldiğini bildirir.

(Auguste Comte - Ogüst Kont), yazılarında Sosyalizm ve müsavat aleyhinde bulunmuştur.

(2) Üç lâyihadır.

(3) Mahir Said Bey, «Şeref» vapuru ile Trablus Garb'a nefyedilen gençlerdendir. Erkânıharb zabiti Silistireli Hamdi Beyle oradan kaçmışlar ve Avrupadaki «Jön Türk» lere iltihak eylemişlerdir. Birkaç sene evvel, Ankara'da vefat etmiştir.

tar yazılardan bahis açmış ve Türk gençlerine «Memleketinizle daha yakından alâkadar olun ve ıslaha çalışın» tavsiyesinde bulunmuştur. Hocalarının bu samimî sözlerinden müteessir olan talebelerden Hakkı Halid(2) ve Vedad (3) Beyler hemen her türlü resmî kayıddan âzade ve serbest yaşayan Ahmed Rıza Beye giderek Meşrutiyet taraftarı bir gazete çıkarmasını rica etmişlerdir. O sırada Paris'te on beş kadar Türk talebesi vardı. Ahmed Rıza Beyin bütün itirazlarına rağmen de hemen istinsah için bir şapioğraf takımı satın almışlar ve ilk «Meşveret» gazetesinin Ahmed Rıza Bey hesabına çıkmasına yardım etmişlerdir. «Meşveret» in intişarı 1895 tarihindedir. Ahmed Rıza Beyin gidişinden takriben beş sene sonra.

Ahmed Rıza Bey birinci nüshada ürkek bir tavırla muhatab addettiği Sultan Abdülhamidden âdab ve erkân dairesinde bazı temenniyatta bulunmakta idi. Bugün «Meşveret» in bu nüshasını bulmak mümkün değildir, zannederim. Çünkü oradaki yazılar sonradan kullanılan lisanla taban tabana zıd olduğundan bu nüshanın ortadan kaldırılması icabeylemiştir.

Gazetenin bu kadar kolaylıkla intişarı Ahmed Rıza Beyin hoşuna gitmişti. Baskı vasıtaları da hazır bulunan bir gazeteyi çıkarmakta mahzur görmiyen ve yazı bakımından da yardıma mazhar olan Ahmed Rıza Bey, «Meşveret» gazetesinin neşrine devam etmiştir. Gazete nüshaları yekdigerini takibedince artık Ahmed Rıza Bey Sultan Abdülhamid nazarında isyan bayrağı açan bir şahsiyet telâkki edilmeğe başlanmış ve «Meşveret» Yıldız Sarayını âdeta korkutmuştur. Bununla beraber, Ahmed Rıza Beyin etrafında henüz bir topluluk yoktu; fikrinden herhangi bir şekilde teşkilât yapmak arzusu da geçmiyordu. Lâkin teşkilât kendi ayağına kadar gelecekti. Şunu da işaret etmek yerinde olur ki Ahmed Rıza Bey «Meşveret» gazetesini neşrederken, sonraları birçok müşkülâta mâruz kalmıştır. Avrupanın en hür ve demokrat memleketleri sayılan Fransa'da, Belçika'da, İsviçre'de «Meşveret» in intişarı, Sultan Abdülhamid'in arzusuna tebean, Osmanlı süferasının müdahalesi yüzünden vakit vakit sekteye uğramıştır. İleride Paris sefiri Münir Beyin müdahale şekillerini gösteren mektuplarında görüleceği veçhile ilk «Jön Türk» neşriyatını ortadan kaldırmak için Saray ricali çok uğraşmışlar ve bu uğurda fazla emek sarfetmişler ise de neticede buna muvaffak olamamışlar ve mücahidlerin azmını kıramamışlardır.

İlk mümanaat hâdisesi, Paris'te açılan hakaret dâvası olmuştur. Bu münasebetle M. Cassagnac ve M. Clemanceau gibi Fransız mütefekkirleri ve «La Libre Parole», «L'Intransigent» gibi serbest düşünceli gazeteler kendi hükûmetlerini tenkide başlamışlar ve dâvanınsukutuna yardım etmişlerdir. Halkta husule gelen umumî galeyan dolayısiyle Fransa hükûme-

(2) İkinci Meşrutiyetin ilânı sırasında Darphane Müdürü idi. Bilâhare «İttihad ve Terakki» rüesasiyle uzun müddet mücadelelerde bulunmuştur. Refik Halid Karay'ın ağabeyisi.

(3) Meşhur Mimar Vedad Bey.

ti daha ileri gidememiş! kanunî bir noktaya dayanarak yalnız Türkçe «Meşveret» in men'ini 12 Nisan 1896 tarihli bir kararla resmen ilân eylemiştir.

Bunun üzerine Ahmed Rıza Bey «Meşveret» i Cenevre'ye nakleylemişti. Orada gazetenin tabedildiği matbaadaki Türkçe hurufat Sultan Abdülhamid bendegânı tarafından satın alınmış ve bir müddet gazete, litoğraf makinesiyle çıkarılmıştır. Paris'te intişara başlayan Fransızca «Meşveret» için de hemen hemen aynı ahval cereyan eylemiştir. Sefir Münir Bey, Paris'te (Seine) mahkemesine müracaatla gazetede çıkan yazılar hakkında dâva açmıştı. Neticede Ahmed Rıza ve Halil Ganem Beylar 15 Ağustos 1897 tarihinde 16 şar frank nakdî cezaya mahkûm edilmişlerdir. Bundan sonra gazete Brüksel'e nakledilmiştir.

Lâkin Belçika hükûmeti de 1897 Eylülünde gazetenin Brüksel'de neşrine mümanaat eylemiştir. Bu vaziyet dolayısiyle Belçika mebuslarından M. Georges Lorand, gazetenin mesul müdürlüğünü üzerine almıştır. Buna rağmen Belçika Kralı Leopold'un şahsî emriyle Ahmed Rıza Bey 1897 senesi 13 Kasımında Belçika'dan hudud harici edilmiştir. Görülüyor ki, «Jön Türk» ler yalnız dahilde değil, hariçte de binbir müşkülâta mâruz kalmaktan kurtulamamıştı. Fakat, mücahidler bütün bu mâniaları yenerek memlekette hür bir idare kurulmasına uğraşmışlardır.

Hariçte hürriyet vâdisinde bu yolda mücadeleler yapılırken, dahilde de gençlerin faaliyeti genişliyor; Sultan Abdülhamid idaresine karşı kuvvetlenen itimadsızlık, ferdî tenkid şeklinden çıkarak yavaş yavaş daha sistemli bir hale girmek istidadı gösteriyordu. Nitekim Askerî Tıbbiye Mektebi talebeleri arasında «İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin temeli atılmış; bilâhare memleketin mukadderatında mühim rol oynayan Meşrutiyetçi teşekkül bu sıralarda vücud bulmuştur.

«İttihad ve Terakki» nin Doğuşu :

Rus mağlûbiyeti ve yer yer topraklarımızın ziyaına inzimam eden Tunus ve Mısır'ın yâd ellere geçmesi halkta büyük hoşnudsuzluklar tevlid etmişti. Mithat Paşa muhakmesi ve inkılâp taraftarı olan münevverlerin birer birer merkezden uzaklaştırılması, bu hoşnutsuzluğu besliyor ve Sultan Abdülhamid'in keyfî idare ve istibdadına karşı cephe alınması lüzum ve arzusu birçok gençlerin konuşma mevzuunu teşkil etmeğe başlamış bulunuyordu. Hafiye teşkilâtının mevcudiyeti, sansürün günden güne tahammül edilmez bir şekilde artması ve matbuata konan takyidat bu memnuniyetsizliği bâriz bir surette desteklemişti. Bu itibarla yüksek mekteblerde bazı hareketler başgöstermiş, istibdad aleyhine teşkilâtlanmak emeli kuvvet bulmuş ve inkılâp hareketlerine tevessül dilmiştir.

Bu vâdide ilk önemli kurum, Tıbbiyelilerin vücude getirdikleri «İttihad ve Terakki» Cemiyetidir. Cemiyetin ilk adı «İttihad-ı Osmanî» dir.

1889 Mayısının 21 nci günü Ohrili Dr. İbrahim Temo (1), Arapkirli Abdullah Cevdet (2), Diyarbakırlı İshak Sükûtî (3), Kafkasyalı Mehmed Reşid (4), ve Bakûlu Hüseyin zade Ali (5) Beyler tarafından kurulmuştur. Konyalı Hikmet Emin (6) ve İsmail İbrahim Beylerin de müessislerden olduğu bazı neşriyatta tesadüf edilmiştir.

Cemiyet'n ilk kuruluşu Tıbbiye Mektebi hamam ve mutfaklarına ait odun yığınları üzerinde aktedilen bir toplantı neticesi takarrür etmiş ve bu teşebbüs bilâhare Edirnekapı haricindeki İnciralti içtimaında resmen katiyet kesbetmişti. Tıbbiyeden Trabzonlu Abdülkerim Sebatî, Üsküdarlı Şerafeddin Mağmumî ve Asitaneli Asaf Derviş efendilerle Bosnalı Ali Rüştü, hemen bu vatanseverlere iltihak eylmişlrdir. Bu toplantıda Ali Rüştü reis, Şerafeddin Mağmumî zabıt kâtibi, Asaf Derviş kasadar seçilmişlerdir.

Hariçten iltihaklar olmuş, bunlar İzmirli Übeydullah efendi, Saadet gazetesi başyazarı Ali Şefik bey, Necip Dıraga, posta memuru Talât (Paşa) Giridli Muharrem, Kosovalı İbrahim vesairedir.

Doktor Abdullah Cevdet, Trablusgarba nefyinden evvel, Diyarbakıra doktor olarak gidince, Ziya Gökalp da cemiyete girmiş, bilâhare İstanbul'a geldiği vakit, İbrahim Temo, İshak Sükûtî taraflarından tahlif edilmiş ve kendisi baytar mektebine talebe kaydettirilmiştir.

Bu teşekkülün vücut bulduğu sıralarda bilâhare Meclisi Mebusan ve Âyan Reisi olan Ahmed Rıza Bey, Bursa Ziraat Mektebi Müdürü idi ve «Nilüfer» gazetesinde bazı ilmî makaleler neşreder, resmî günlerde Sultan Abdülhamid hakkında medhiyeler yazardı. Evvelce işaret edildiği şekilde, 1889Paris Sergisini ziyaret maksadiyle Parise gitmişti. Orada kaldı ve padişaha lâyihalar göndermeğe başladı.

---

(1) İbrahim Temo Romanya tabiiyetine girmiş ve âyan âzası olmuştur. Yakında, Romanyada ölmüştür.

(2) Doktor Abdullah Cevdet Bey, menfi bulunduğu Trablus Garptan bir Maltız kayığiyle Tunusa kaçmış oradan da Avrupaya geçmiştir. 1897 anlaşmasında Viyana sefareti doktorluğunu kabul eden Abdullah Cevdet Bey bir müddet sonra Sefir Mahmud Nedim Paşaya hakaret etmek suretiyle Viyanadan ve vazifesinden ayrılmıştır. Cenevrede İçtihat matbaa ve mecmuasını tesis etmiş ve sonra Kahireye nakleylemiştir. Çok kıymetli eserleri bulunan bir ilim adamıdır. Vefatı İstanbuldadır.

(3) Avrupaya kaçtıktan sonra Cenevrede Osmanlı gazetesini çıkarmıştır. 1897 anlaşmasından sonra Roma sefaretinde memuriyet kabul etmişti.

(4) Doktor Mehmed Feşid Bey, Meşrutiyetitn ilânından sonra memur bulunduğu Trablus Garpten İstanbula gelmiştir. «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nde iyi bir mevki elde eden doktor, muhtelif valiliklerde bulunmuştur. Birinci Büyük Harp Mütarekesinden sonra tevkif edilmek istendiği için Beşiktaşta intihar etmiştir.

(5) Vefat etmiştir.

(6) Hikmet Emin Bey, İzmirde kardeşi, ülemadan Mahmud Esad efendinin evinde veremden vefat etmiştir.

İşte Ahmed Rıza Beyin bu faaliyetinden haberdar bulunan Tıbbiyeliler, cemiyetlerini hariçte temsil etmesi için bilâhare Avrupaya kaçırılan ve siyasî töhmetlerle mektepten çıkarılan Ahmed Verdânî, Doktor Nâzım ve Ali Zühtü Beyler vasıtasiyle kendisine müracaatta bulunmuşlar ve muvafakat cevabı almışlardır. Hattâ «İttihat ve Terakki» ismi, yapılan muhabere neticesi bu sıralarda tekarrür ettirilmiştir. Ahmed Rıza Bey Auguste Comte'un pozitivist mesleğine meclûp bulunduğundan cemiyetin adını pozitivistlik remzi olan «Ordre et Progrès» konması tavsiyesinde bulunmuştu Fakat Türkçede «Nizam ve Terakki» mânasına gelen bu ünvanı gençler ufak bir tâdile uğratmışlar ve «Ordre» yerine (Union = İttihad) kelimesini muhafaza ile cemiyetlerine «Union et Progrès = İttihad ve Terakki» adını verm şlerdir.

Bilâhare inkılâp vâdisinde vuku bulan birçok teşekküllere bu ünvan âlem olmuş ve Avrupada çıkan birçok Türkçe gazeteler bu nama izafeten intişar etmiştir. Demokratik bir zihniyet taşıyan cemiyet müessislerinin gayesi, istibdadı yıkmak ve meşrutiyeti iade ettirmekti.

İbrahim Temo Bey, neşrettiği bir eserde (1) Ali Rüştü efendiyi reis, Şerafeddin Mağmumî Beyi zabıt kâtibi, Asaf Derviş Beyi (Paşa) da kasadar olarak göstermekte ve cemiyetin 1305 (1889) da kurulduğunu ve ilk içtimaa «İnciraltı» toplantısı adı verildiğini ve Dr. Necmeddin Arif Beyin de bu içtimada hazır bulunduğunu tasrih eylemektedir.

1909 da Kahirede neşredilen «İnkılâp» isimli eserde ise İbrahim Temo Beyin teklifi üzerine 1307 (1891) de Edirnekapısı haricinde Arnavut Aluş Ağanın isticarında bulunan Mithat Paşa bağında dokuz kişilik bir içtima yapıldığı yazılıdır. (İbrahim Temo Bey bu içtimaı (Onikiler diye kaydetmektedir.) Cemiyetin ilk teşekkülünde, Doktor Saip Paşa zamanında serbest müdavelei efkârda bulunan Tıbbiye talebeleri, Zeki Paşanın mektep nâzırlığına tâyininden sonra baskı altına alınmışlar ve hattâ Muzaffer Hasan, Eşref Ruşen ve Hasan isimlerinde üç Tıbbiyeli tarafından verilen bir jurnal üzerine, ilk defa Şefik Ali, Ahmed Bahtiyar, Abdullah Cevdet, Mehmed Reşid, Riza Servet, Şerafeddin Mağmumî, Mikail Oseb, Tekirdağlı Mehmet ve Nakiddin Celâl Efendiler tevkif ve Ferik Avni Paşa divanı harbine sevkedilmişlerdir. Ve fakat birkaç ay hapisten sonra da affa mazhar olmuşlardır.

Hattâ İbrahim Temo Bey, Saib Paşa devrinde Uhriye sılaya gittiği bir tarihte orada menfi bulunan binbaşı Kâmil Beye cemiyete girmesini teklif etmiş ve bu zat her ne sebebe mebni ise bu keyfiyeti hemen Yıldız Sarayına tellemiştir.

---

(1) Dr. İbrahim Temo, !İttihod ve Tetakki Cemiyetinin Teşekkülül ve Hidematı Vataniye ve İnkılâbı Milliyeye dair Hâtıratım» S. 303. Mecidiye (Romanya), 1939.

Tahtelhıfz İstanbula celbedilen İbrahim Temo Bey, Mektebi Tıbbiye Nâzırı Saib Paşa ile Mabeyin Başkâtibi Münir Paşanın himmet vesahabetile bu badireden tehlikesizce yakasını kurtarmıştır.

Fakat bütün bu tazyiklere rağmen cemiyetin faaliyeti sekteye uğramamış, şair Safa Bey de bu gençlere müzaherete başlamış, hattâ Prens Sabahaddin Beyin babası Damad Mahmud Paşadan cemiyet namına nakdî yardım bile temin etmiştir.

Cemiyet faaliyetine en çok hizmet edenler, Ferik Şükrü Riza Paşa ile Doktor Necmeddin Arif, Telgraf Nazır muavini Fuad, mühendis Mehmed Emin, tarih muallimi Kolağası Nuri, binbaşı Hamid, eczacı Ekrem, Uhrili Sinan ve Nimet, Fatihli Ahmed Muhtar, Silistreli Hamdi Paşazade Hamdi, dâvavekili Trablus Garblı Mahmud, Köstenceli Sedad, Kerbelâlı İbrahim Hakkı ve Aliş Paşazade İbrahim Bey ve Efendilerdir.

Bu faaliyetler esnasında ilk defa gadre uğrayanlardan Doktor Süleyman Numan Bey (Paşa) Trablusa nefyedilmişti.

Artık bu teşekküle karşı Sultan Abdülhamid idaresinin tazyiki arttıkça cemiyet de gelişmiş, Tıbbiye Mektebi haricine sızan inkılâp havası yalnız İstanbul muhitini kavramakla kalmamış, yavaş yavaş memleketin diğer mıntakalarına da yayılmış ve münevverler yer yer birlikler tesisine koyulmuşlardı. Ezcümle İzmirde bazı kültür sahasında vücut bulan birleşme yavaş yavaş veçhesini değiştirmiş, istibdat idaresine karşı muhalefet vâdisine sapmıştır. İzmirde «Hizmet» ve «Ahenk» gazetelerini tesis eden dâva vekili Tevfik Nevzat Bey de bu vâdide çalışan ve memlekette istibdadı yıkmak için ilk mücadeleye atılanlardan biridir 1892 de ideal arkadaşları İzmir Maarif Müdürü Emrullah (1) ve avukat Güzel Hasan Beylerle Paris'e kaçan ve orada «Hizmet» gazetesini neşreden Tevfik Nevzat Bey, affından sonra İzmire gelmiş ve fakat hakkında verilen bir jurnal üzerine Tokadîzade Şekîp ve Şair Abdülhalim Memduh Beylerle Bitlise sürülmüştür. Bilâhare Payas kalesine sevkedilen bu gayretli vatansever orada binbir acı içinde hayata gözlerini kapamıştır.

Ateşin bir genç olan Dohtor Süleyman Osman Bey de Şamda ordu zabitanı arasında teşkilât kurmağa çalışanlardan biridir. Bu inkılâpçı vatan fedailerini birer birer saymak mümkün değildir. O tarihlerde memleketin bütün köşe ve bucağında inkılâp hamlelerine oldukça kuvvet verilmiş ve her muhitte bu uğurda nefislerini fedaya hazır gençlere rastlanır olmuştu.

İşte inkılâp hareketleri bu gibi gayretlerle az zamanda inkişaf etmiş ve yüksek mekteb talebelerinden birçokları «İttihad ve Terakki» cemiyetine intisapta tereddüt göstermemişlerdir. Bahusus Ahmed Rıza Bey tarafından Pariste 1895 tarihinde «Meşveret» gazetesinin neşrine başlanması her

(1) Maarif Nâzırı Emrullah Efendi.

muhitte büyük alâka uyandırmış, Tıbbiye Mektebinde olduğu gibi diğer mıntakalarda da bazı hürriyetperverlerin faaliyete geçmelerine ve cemiyetler kurmalarına vesile vermiştir.

Cemiyete ilk intisap edenler Tıbbiyeden Giritli Mehmed Ali, Giritli Şefik Ali, Yenişehirli Ali Bahtiyar, Rodoslu Süleyman, Tıbbiyeli Hayri, Nazmi, Naki, Celâleddin, Abdülkerim Sebati, İsmail Şükrü, Abdullah, Batumlu Mustafa Reha beylerle İsmail Safa Bey, Muhiddin Bey (Paşa) Hamid Zafir Bey, Nâci Bey (Paşa), Haydar Rifat Beyler ve Giritli Naim ve Boşnak Mehmed Ali Paşalardır.

«İttihad ve Terakki» Cemiyeti kurulduğu sırada Avrupa ile muhabere, Galatadaki Fransız postahanesi ve Toustin Paşa delâletiyle yapılıyordu. Harbiye Mektebi muallimlerinden bulunan bu Türk muhibbi ayni mektep muallimlerinden Çuruksulu Ahmed Beyin (Paşa) ricasına teb'an mektup ve gazeteleri Fransız postahanesinden alır ve Ahmed Beye teslim ederdi. Kendisinin ecnebi bulunması nazarı dikkati celbetmeden bu tavassutun ifasını kolaylaştırıyordu. Bu tehlikeli işi sonradan, firarlarından evvel, Tıbbiyeden Rauf Ahmed, Arif ve Nuri Ahmed Beyler deruhte etmişlerdir. Bu fedakârlar aldıkları evrakı postohone yakınında bulunan Okçu Musa camii avlusunda aralarında taksim eder ve alâkadar teşekküllere tevzi vazifesini yerine getirirlerdi. Hattâ bu gençler, Fatih medreseleri pencerelerinden gazete vesair evrakı matbua atmakta da meleke peyda etmişlerdi. Gazete tevziatında en çok faaliyet gösterenlerden biri de askerî inşaat dairesi mümeyyizlerinden Hıfzı Beydi.

Yukarıda da işaret ettiğim gibi, bu fedakârları ayrı ayrı saymak maattessüf imkânsızdır. Burada, bana düşen vazife cümlesini memleket namına, minnet ve şükranla anmaktır

Tıbbiyelilerin Faaliyeti ve Diğer Kurumlar:

Tıbbiye Mektebinde kurulan «İttihad ve Terakki Cemiyeti» ilk zamanlarda taraftar edinmğe ve mensuplarını artırmağa ehemmiyet vermiş ve fiilî hiç bir harekâta girişmek istememişti. Lâkin 1894 tarihinde İstanbul'da vuku bulan ayaklanma harekâtı ve Ermenilerin Babıâliye hücumu ve Osmanlı Bankasına taarruzları üzerine İngiltere ve Fransa hükûmetlerinin takındıkları tavır ve vaziyetten ürken cemiyet mensupları fiiliyata geçmişler ve bu suretle memlekette gadre uğrayanların yalnız Ermeniler olmadığını ve bütün Osmanlıların Sultan Abdülhamid istibdadından müşteki bulunduğunu ve devletlerce ittihaz edilecek kararın herhnagi bir ekalliyet lehine olmaktan ziyade, bütün Osmanlılar camiasına şâmil bulunması lâzım geleceğini Avrupalılara anlatmak istemişlerdir. Bunun için Doktor Abdullah Cevdet Bey tarafından hazırlanan aşağıdaki beyanname gizlice neşredilmiştir.

«Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler!
Ermeniler, devletimizin büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınan, hür-

met gören Babıâliyi basmağa kadar cür'et ettiler, payıtahtımızı sarstılar. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucibi teessüfümüzdür; lâkin hakikatte zulüm, istibdad ve idaresizlik, bu mucibi teessür ve teessüf hâdiseleri doğurmuştur. Biz Türkler de, umum Osmanlılar gibi bu müstebit hükûmetten ıslahat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksatla çalışıyor. Biz, bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza, idaresizliğin, zulüm ve istibdadın merkezi olan Babıâliyi, Şeyhülislâm kapısını, Yıldızı basarak bu daireleri müstebidlerin başına yıkalım; elele verelim, toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestîye âşık ve müstahak olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim.»

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti

Beyannamedeki ifade tarzından Ermeni komitelerinin faaliyete geçmesi Türk gençlerini de tahrik ettiği hissedilmektedir. Şu kadar var ki, gençler, bu münasebetle elele verilmesini ve müşterek hareketlerle istibdadın yıkılmasına çalışılmasını tavsiye etmek suretiyle camia zihniyeti güdülmemesi fikrini de ortaya atmaktadırlar. Tabiidir ki bu düşünce çok mâkul ve tebrike lâyiktir.

Güdülen bu gayeyi izhar için cemiyete bağlı genç Tıbbiyelilerin, daha sonraları cami duvarlarına yapıştırdıkları beyannameler **«Yâ eyyühellezine âmenû etteku...»** başlıklı ve halkı ittihada dâvet eder mealde idi. Diğeri; **«Millet gidiyor, himmet ümmete kalıyor»** başlıklı ve malî vaziyetin fecaatini rakamlara dayanarak anlatan bir yazıydı. Artık bundan sonra Mahkeme-i Kübralar, hutbeler (1) camilere ve halkın fazlaca toplu bulunduğu yerlere atılmağa başlamış ve duvarlara beyanname yapıştırılmasına devam olunmuştur.

Bu cüretkârane hareketler başlangıçta lâkaydane bir hareket uyandırmış ise de sonraları gerek Yıldız Sarayı ve gerek halk üzerinde mühim tesirler husule getirmiş ve münevverlerin alâka ve takdirini artırmıştır.

Böyle beyannameler dağıtan ve halkı daima uyanık bulunmağa teşvikten geri durmıyan «İttihat ve Terakki Cemiyeti» mensuplarından ilk defa ele geçen ve nefyedilen Doktor Abdullah Cevdet Bey ve Tıbbiye mektebi talebelerinden Rodoslu Süleyman, Fatihli İbrahim Nazmi Beyler olmuşlardır. 16 Kânunusani 1311 (1895) tarihinde bu fedakârlar mahkûm edilmişler ve Abdullah Cevdet Bey Trablus Garba, Süleyman Bey Şama, ve İbrahim Nazmi Bey de Manastıra nefyolunmuşlardır. Ayni sene zarfında Kadir gecesi Ayasofya camiinde evrakı muzırre tevzii suçiyle tevkif edilen Tıbbiyelilerden Gedikpaşalı Rifat ve Beylerbeyli Saffet de Ergani menfasına gönderilmişlerdir. Evrakı muzırre meselesinden mevkuf bulunan Vefalı Arif (Keçi Arif) le Rauf Ahmed Beylerin hapishaneden kaçmaları ve Avrupaya gitmeleri bu tarihe tesadüf eder.

---

(1) Avrupa ve Mısırda tabettirilmiş bu gibi propaganda evrakı ecnebî postahaneleri vasıtasiyle İstanbula gönderilirdi.

Artık memleketin her köşe ve bucağına kök salan istibdad sebebiyle bazı gençler sıcak aile muhitini terkle Avrupada ve Mısırda geniş mikyasta faaliyette bulunan «Jön Türk» lere iltihak için anayurttan uzaklaşıyorlardı. Bu cümlden olmak üzere 1311 (1895) başlarında Tıbbiye Mektebi mensuplarından İshak Sükûti, Tunalı Hilmi, İzmirli Refik Nevzat, Üsküdarlı Hasan Şakir, Üsküdarlı Akil Muhtar, Yenişehirli Şemsi, Babahaydarlı Nuri, Kavaklı Ahmed, Beykozlu Ali ve Üsküdarlı Seraceddin Beyler Paris'e ve kısmen Mısıra iltica etmişlerdir. İleride tafsil edileceği veçhile «Mizan» gazetesi sahibi Murad Beyin Avrupa'ya firarı da bu senenin ikinciteşrinindedir.

Tıbbiyeden Mekkeli Sabri de bu tarihte Musul menfasına gönderilen mazlûmlardandı. Oradan kaçmış ve Parise gitmiştir. Paşabahçeli Emin de evrakı muzırre tevziinden Erzuruma nefyedilmişti.

1313 senesinde Tıbbiye mektebinde çok ehemmiyetli bir isyan çıkmıştı. Debbağ Yunuslu Nuri, Nişancalı Kenan, Sarıgüzelli Veli, Cibalili İbrahim, Keçecilerli Hamdi, İzmirli Mehmed, Samatyalı Cevad, Fenerli Mahmud, Fındıklılı Ata, Kassamçeşmeli Mithat ve Beşiktaşlı Refik Beyler bu münasebetle Fizana nefyedilenlerdendir.

Görülüyor ki, Tıbbiyeliler Sultan Abdülhamid'in istibdadını kırmak ve Kanun-u Esasî'yi istirdat etmek için her muhitten ziyade didişmişler ve pek çok kurbanlar vermişlerdir. Bu noktayı takdir ve şükranla burada işaret etmek isterim.

Bahsettiğimiz bu mahkûmiyetlere, nefiy ve tağriplere rağmen de «İttihad ve Terakki Cemiyeti» mensuplarının faaliyetlerine bir türlü mâni olunamamış; tazyik arttıkça gençler arasındaki fedakârlık hisleri kuvvetlenmiş; hattâ ilk zamanlar yalnız Tıbbiye talebelerine münhasır gibi görünen mücadele fikirleri, mektep duvarlarını aşmış; mektep haricinde vücuda getirilen bir teşekkül sayesinde «İttihad ve Terakki Cemiyeti» mevcudiyetini Yıldız Sarayını izaç edecek surette her muhitte hissettirmeğe başlamıştır.

İşte «İttihad ve Terakki» Cemiyettinin bu faaliyeti Sultan Abdülhamid idaresini ürkütmüş ve müessir tedbirler ittihazına sebebolmuştu. Artık hapisler, nefiyler günlük meşguliyet haline girmiş ve gönüllü gurbetzedeler Paris, Cenevre ve Kahire şehirlerine sığınmağa başlamıştı.

Halbuki, hükûmetten gaye, tebeanın refah halini temin etmektir. Bu da; maarif, sanayi ve ticaretin tevsii; haricin tasallutundan muhafaza için kara ve deniz kuvvetlerinin tanzimi ile mümkün olur.

Bir memleketin idare usulünü tâyin edecek, hiç şüphe yoktur ki, carî kanun ve nizamlardır. Kanunların lâyıkiyle tatbiki ise, icraya memur olanların ehliyetli zavattan bulunmalarına vabestedir.

Nizam ve intizamdan eser bulunmayan Sultan Hamid devrinde erbabı-

na tevdi olunan bazı işlerde, memulün fevkinde muvaffakiyet hasıl olduğu da vakidir. Ezcümle, Ahmed Vefik Paşa Bursayı, Hasan Fehmi ve Kâmil Paşalar İzmiri, Ferid Paşa Konyayı ihya ettikleri gibi, Hamdi Bey mükemmel bir müze tesisinde, Cemal Bey Ziraat Bankasının tanziminde büyük himmetler sarfeylemişlerdir.

Maddî ve mânevî faziletini kaybeden milletleri kurtarmak mümkün olamıyacağını tarihler bize göstermektedir. Memleketi muzır bir yola sevk edenlerden Mahmud Celâleddin, Bahriye Nâzırı Hasan ve Dahiliye Nâzırı Mmduh Paşalarla Orman v Maadin Nâzırı Selim Melhame gibilerin isimlerini bu satırlara kaydetmekte bir mahzur görmüyorum.

Bunlar ve emsalleri gibi bir şer zeme-i kalilenin memleketi harabiye sürüklediği de muhakkaktır. Bunlardan ibret alarak tekrarına meydan vermemek, bugün artık, bütün vatandaşlarımızın vazife-i asliyesinden mâduddur. Bu ciheti, bir ân unutmamalıyız.

Bu halkın, mülkünü seyret harâp âbâd lâzımsa
Bu mülkün, halkını dinle sana feryâd lâzımsa...

Fakat inkılâp uğrunda mahkûm olanlar, nefye uğrayanlar veya firar edenler çoğaldıkça, Avrupaya firarla «Jön Türk»lere iltihak arttıkça, Tıbbiye Mektebindeki faaliyet bir dereceye kadar sekteye uğramış ve ümidsiz bir durum hâsil olmuştu. Teşkilâtı idare ve idame gayreti hemen hemen Tıbbiyeli Hayri, Doktor Kerimi, Doktor Şeref ve İzzet Beylere münhasır kalmış gibiydi.

Vaziyetin böyle sönük ve durgun bir hal kesbettiği sıralarda Harbiye Nezareti Dördüncü Şube Hesap Müdürü Hacı Ahmed Bey, oğlu Tıbbiye talebelerinden Seraceddin Bey delâletiyle, menfaya gitmesinden evvel, Tıbbiyeli Sabri Bey ile görüşmüş ve yeni baştan faaliyete sebebolmuştur. Bu münasebetle bir merkez komitesi kurulmuş, Riyaseti Ahmed Bey deruhte eylemiştir. Bundan başka Harbiye Nezaretinde Serasker Yaveri Kaymakam Şefik Beyin riyasetinde Saray Muhafızı Hurşid Beyin iştirakiyle bir askerî komite, Kocamustafapaşa ve Samatya havalisinde Şeyh Naili Efendinin Reisliğinde diğer bir teşekkül vücude getirilmiştir. Fakat Şefik Bey tevkif edilerek Akkâ'ya gönderildiğinden Sabri Bey firarındann evvel oraya giderek kendisiyle görüşmüş ve teşkilât hakkında müdavele-i efkârda bulunmuştur.

Sabri Beyin seyahatten avdetini müteakip Hacı Ahmed Beyin Riyaseti altındaki Heyeti Merkeziyede Nümune-i Trakki Müdürü Nâdir Bey de kitabet vazifesini üzerine almıştı. Sonraları Müşir Fuad Paşa, Müşir Kâzım Paşa (Merkez Kumandanı), Şeyh Abdülkadir Efendi, Şeyh Naili Efendinin biraderi Hakkı Bey (Şûrayi Devlet âzası), Hüseyin Avni Bey (Nümune-i Terakki Ders Nâzırı), Necib Paşa (Eski sefirlerden), Esad Bey (Nafia Muhasebecisi), İlhan Bey, Seydi Bey, Kolağası Hüseyin, Zeki, Hâfız-ı kütüb Hacı Ali

ve daha birçokları da Cemiyete intisabetmiş bulunuyorlardı. Artık Harbiye Mektebi, Mülkiye Mektebi şubeleri kurulmuş, Cemiyetin bu kadar ehemmiyet kesbetmesinde Doktor Hâmid Hüsnü ve Nureddin Beylerin de büyük yardımları görülmüştür.

«İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin bu suretle kuvvetlenmesi üzerine Şeyh Naili Efendinin biraderi İsmail Hakkı Bey tarafından idare edilen Kemal Mithat, «Hâristan-ı Gülistan» sahibi Ahmed Hikmet ve Hariciye Nezareti mensuplarından Agâh ve Hüsameddin Beyler o sıralarda Sultan Abdülhamid'e suikasd plânı ile meşgul olmuşlardı.

Hattâ Cmiyet Rüesası Beyoğlu Mevlevî Şeyhinin yardımiyle Veliahd Reşad Efendi (1) ile de temasa geçmiş ve 1897 senesi ortalarında Sultan Abdülhamid'in hal'i kararlaştırılmıştı. Hacı Ahmed Beyin samimî dostu bulunan Şeyh Abdülkadir Efendi de Yıldız Sarayındaki bazı silâhşörleri kazanmış ve hal' meselesi için yardımlarını temin etmişti.

Ahval bu şekle girince verilen hal' kararının tatbiki arifesinde haricî müdahaleye meydan bırakılmamasını temin maksadiyle keyf yettn Ahmed Rıza Beyin de haberdar edilmesi takarrür etmiş ve kendisine bu hususta bir mektub yazılmıştır.

Lâkin bu mektuba Doktor Nâzım Beyin müphem surette cevap vermesi ve Avrupaya kaçmış bulunan Kadri Raşid Beye (Paşa) gönderilen mektuba gelen cevabda da muvaffakiyet temin edilemediği takdirde kendilerinin Fransadan çıkarılmaları ihtimalinden bahsolunması infiali mucibolmuş ve Hacı Ahmed Beyin riyaset ettiği Cemiyet merkezi Ahmed Rıza Beyin «İttihad ve Terakki» den ihracına karar vermiştir. Fakat Sultan Abdülhamid hakkındaki kararın tatbikına geçileceği günlerde Şifre Kât bliği yapan Nadir Beyin Mekâtib-i Askeriye Müfettişi İsmail Paşanın ihbarı ile tevkif edilmesi bütün bu hazırlıkları altüst etmiştir.

Çünkü Umumî Merkez Komitesin'n Kâtibi bulunan Nümune-i Terakki Müdürü Nadir Bey, Mekâtib-i Askeriye Müfettişi Zülüflü İsmail Paşanın eniştesi Harbiye Mektebi ahlâk muallimi Mazhar Beyi Tokatliyan Otelinde Cemiyete sokmağa çalıştığı bir sırada, bu konuşmadan haberdar olan İsmail Paşa, polisi ikaz etmiş ve Nadir Bey otelden çıkarken tevkif olunmuştur. Bu tevk fattan sonra Yıldız Sarayında uzun boylu istintaklar yapılmış, Sabri Bey Fizana, Şeyh Naili Efendi bütün efrad-ı ailesiyle Humusa, Şeyh Abdülkadir Mekke'ye, Hayr Efendi Musul'a, Avni ve Zühtü Beyler Anadolunun muhtelif yerlerine sürülmüşlerdir.

İstanbulda ahval bu merkezde cereyan ederken Avrupada Jön Türk âlemi faaliyetini artırmış ve gazete neşriyatına önem vermişti. Hattâ zahiren Jön geçinen (Selim Faris) Civanı Pir müstearı ile Londrada (Hilâfet)

(1) Reşad Efendi, Mevlevî tarikatına mensuptu.

gazetesini çıkarmağa başlamıştır. Bu zatın yukarıda (Hürriyet) gazetesi münasebetiyle bahsi geçmişti. Bu yeni gazete ile bermutad şahsî menfaat güttüğü muhakkaktır. İsmail Kemal Bey de Bürükselde (Selâmet) gazetesini çıkarmıştı.

Nümune-i Terakki Müdürü Nadir Bey vakası (1) münasebetiyle 13 Ekim 312 (1896) tarihinde yedi, sekiz arkadaşiyle tevkif edilerek Fizan'a nefyedilen Hacı Ahmed Beyin(2) himmeti ve biraz evvel Musul'a gönderildiğinden bahsettiğimiz Tıbbiye talebelerinden Mekkeli Sabri'nin gayretiyle Tıbbiye Mektebi haricinde kurulan «İttihad ve Terakki Cemiyeti» umumî merkezi bu sıralarda vâsi mikyasta faaliyete geçmişti. Fakat biraz evvel verdiğim izahat mucibince bu teşebbüs de akamete uğramıştır.

Bu grup mnsubları Canik vapuriyle nefiy ve tağrib edilmişlerdir. Bu vapur yolcuları arasında muhtelif mıntakalara nefyedilen Zaptiye Nezaretinden mâzûl Nâzım Paşa, Nahid, Divan-ı Muhasebat Reisi Zühtü, Şûrayi Devlet Müddeiumumîsi Kemal, Doktor Besim Ömer Paşanın pederi Ömer Şevki Beyler de bulunuyordu.

Bununla beraber memlekette Sultan Abdülhamid aleyhtarlığı ve Kanunu Esasî isteği gün geçtikçe kuvvetleniyordu. Bu arzuyu, Saray mensublarının saçma sapan tafrafürüşlukları ve hükûmet dairelerindeki dürüşt muameleler de artırıyordu. Memlekette iki zümre hâsıl olmuştu: Tahakküm etmek istiyenler, müdafaa-i nefs mecburiyetinde kalanlar.

Bu ikilik bütün memlekette bariz bir surette göze çarpmağa başlamıştı. Herkes birbirinden çekiniyordu. Buna rağmen de birçok vatanperverlerin teşkilâtlanma teşebbüsleri devam ediyordu. Harbiye Mektebi Fransızca Mu-

---

(1) Nümune-i Terakki Müdürü Nadir Bey vakası, Sultan Abdülhamid devrinde cereyan eden siyasî hâdiselerin mühimlerindendir. Nadir Bey, Saray mensuplarından Zülüflü İsmail Paşa vasıtasiyle Hacı Ahmed Bey teşkilâtını ele veren Cemiyet mensublarından biridir. Bu vesile ile Hacı Ahmed Bey, Tıbbiyeli Sabri ve diğerleri Yıldız Sarayında uzun müddet Arab İzzet ve Boşnak Kâmil vasıtasiyle istintak edilmiştir. Neticede bu maznunlar Sakarya vapuriyle Hacı Ahmed Fizana, tekkesini Cemiyetin toplantı merkezi haline sokan Bedevî Tekkesi Şeyhi Naili Efendi Humusa ve kardeşi Hakkı Bey Bingaziye; Hüseyin Avni ve Zeki Beyler Anadolunun muhtelif yerlerine nefyedilmişlerdir. Hacı Ahmed Bey menfasında ölmüştür.. Tıbbiyeli Sabri Bey nefyedildiği Musuldan kaçarak İran v eMısır tarikiyle Parise gitmiş ve mücadeleye devam etmiştir.

(2) Hacı Ahmed Bey uzun seneler İstanbul Erkek Muallim Mektebinde Tabiat muallimliği yapan merhum Seraceddin Beyin babasıdır. Seraceddin Bey Tıbbiye Mektebindeki İttihad ve Terakki Kurumu namına hareket eden Sabri Beyle babası arasında fikir birliğine tavassut eden bir vatan fedaisidir. Firarından sonra da bir ara müstansihle çıkan «Meşveret» gazetesinin yazılarını o tebyiz etmiştir.

allimi Çürüksülü Ahmed Bey (1) ile Muhiddin Bey de (2) talebelerini Sultan Abdülhamid aleyhine tahrik etmekten ve komite kurmalarını tavsiyeden korkmamışlardı. Bu teşviklerin tesiri de az zaman zarfında görülmüştü.

Akkâ kalesinden firara muvaffak olan Şefik Bey, yeğeni Harbiy e talebesi Mahir Said Bey vasıtasiyle mektebde Hüseyin Avni Paşa kolu namiyle bir komite kurmağa muvaffak olmuş ve meşhur Hoca Hayrullah Efendinin tavsiyesiyle Harbiye talebelerinden Fazlı Bey de Süleyman Paşa kolunu vücude getirmişti. Harbiye mektebinde kurulan bu komiteler ilk iş olarak Askerî Mektebler Nâzırı Zeki Paşanın öldürülmesini karar altına almışlardı. Bu komitelerin Avrupa ile yaptıkları muhabereyi Giritli Halim idare ediyordu. Yaver olmak sevdasına düşen bu menfaatperest, Yıldız Sarayını vaziyetten haberdar etmiştir. Bunun üzerine, Ankaralı Mahir Said, Resmolu Cevad, Fazlı, Hasan Sâfi, Aziz Samih, Aksaraylı Mehmed Ali, Küçükayasofyalı Sabri ve İsmail, Beypazarlı Salâhaddin tevkif edilerek Yıldız Sarayına gönderilmişlerdir. Yıldız'da Boşnak Kâmil Beyin riyasetinde teşekkül eden Adliye müfettişlerinden Feyzi, Müşir Şevket ve nakliye livası Ahmed Paşalardan mürekkeb Divan-ı Harb Heyeti bu mevkufların istintakiyle meşgul olmuştur. Zabıt Kâtibliğini Kolağası Şakir Bey yapmıştı. Neticede mevkufların bir kısmı serbest bırakılmış; diğerleri Taşkışlaya gönderilmişlerdir. İşte senelerce memleket gençliğini inleten meşhur Ferik Reşid Paşa Divan-ı Harbi 1313 Haziranı başlangıcında bu vesile ile kuruldu.

Bu Divan-ı Harbde Reşid Paşadan maada Tayyar Paşa, Behçet Bey, Miralay Mehmed ve Faik Beyler âza bulunuyordu. Bu kurumdan sonra uzun zamandan beri Tersanede mevkuf tutulan siyasî maznunlar da 5 Ağustos 1313 tarihinde Taşkışlaya nakledilmişlerdir.

Harbiyelilerin Taşkışla mevkufiyetleri (102) gün sürmüştür. Nihayet isticvab bitmiş ve bu gençler de mahkûm edilmişlerdir. Yalnız 13 Ağustos 1313 tarihinde Taşkışla mevkuflarından Doktor Necmeddin Arif Bey serbest bırakılmıştır.

Bu vatanseverler 27 Ağustos 1313 (1897) tarihinde birçok doktor, bahriyeli, piyade ve topçu zabitleriyle Harbiyeli, Tıbbiyeli ve Mühendishaneli mekteblilerden mürekkeb (78) kişilik kafile meyanında Kabataş önünde bekliyen Şeref vapuruna bindirilerek menfaya gönderilmişler ve 3 Eylûl 1313 Çarşamba günü Trablus Garbe varmışlar ve askerî hapishaneye sevkedilmişlerdir (3).

---

(1) Ahmed Bey (Paşa) bu hareketinden dolayı tevkif ve Rodosa nefyolunmuştu. Oradan Avrupaya kaçmıştır.

(2) Muhiddin Bey (Eski Kahire Sefiri Muhiddin Paşa) telkinatı ahraranede bulunduğundan ve evrakı muzirre okuduğundan askerlikten tardla Diyarbakır'a nefy, sonra da menfası Erzurum'a tahvil olunmuştur.

(3) Bu kafilenin beşi doktor, mühim bir kısmı Harbiye ve Tıbbiye talebesi idi. Doktorlar arasında Süleyman Emin Bey (Paşa) ve «İttihad ve Terakki Cemiyeti»

Şeref vapuru yolcularının isimlerini tarihî bir hâtıra olmak üzere Ağababa (Fahri Bey) tarafından neşredilen «Emel Yolunda» isimli eserden aynen alıyorum:

«Erkânıharb Yüzbaşılarından Silistireli Hamdi, Doktor Yüzbaşı Cevdet Osman, Doktor Yüzbaşı Süleyman Emin (Paşa), Mülâzım Berkofçalı Ali Rıza, Askerî İdadîsi Makine ve Müsellesat Muallim Muavini Mülâzimievvel Kâmil, Mülâzimievvel Hilmi, Doktor Halil Kadri, Mühendishaneden Hulûsi, Nazmi, Mülâzim Emin, Harbiye Mektebinden İshakpaşalı İsmail, Kuruçeşmeli Fazlı, Resmolu Ahmed Cevdet, Giritli Abdülhalim, Erkânıharb Mülâzimlerinden Kazanlı Yusuf Akçora, Harbiye Mektebinden Ankaralı Mahir, Şehzadebaşılı Arif, Bahriyeden Mülâzim Haydar, Edirneli Mülâzimisani Sami, Mülâzimievvel Rıza, Mülâzım Saffet, Kurvet Kâtibi Ali, Kurvet Kâtibi Kasımpaşalı Fahri, Çarkçı Mülâzimievvel Ahmed Hayri, Tıbbiyeden Ali, Nasliçli Abdürrahman Cafer, Nâzım, Fatihli İbrahim Ethem, Kaleisultaniyeli Hasan Tahsin, Halıcıoğlulu Ali Rıza, Neşet, Tophaneli Muhtar, Şamlı Salih, Selânikli Avram Salem, Aser Avram, Hariciyeden Ömer Adil, Umur-u Şehbenderî Kaleminden Hasan Fehmi, Mülkiye Baytar Mektebinden mezun

---

müessislerinden Mehmed Reşid Bey de vardı. Tokyo Sefiri Ferid Beyle Yusuf Akçura bu kafile ile Trablusgarb'a nefyedilmişlerdi. Tıbbiyeden Ethem Ruhi Bey de ayağında pranga olduğu halde, bu menfa seyahatine iştirak ettirilmiştir. Bu fedakârlar Trablusgarb Askerî Hapishanesinde muhafaza altında bulundukları sırada «Hâtıra» isminde gizli bir gazete çıkarmağa bile cesaret etmişlerdir. Gazetenin baş tarafında «Dönmez evlâd-ı vatan azm-i civan merdaneden — Nefy ile, idam ile tağrib-i gûna gün ile» yazılıdır. Bir de «Merhaba» gazetesi çıkarılıyordu. Onun baş tarafında ise «Hâl-i âlem böyledir şah üzre gör kim — Hâm-i âlâda kemale ermiş esfeldedir» yazılıydı. Musavver «Deccal» bile neşredilmiştir. İleride izah edileceği veçhile (1897) Cenevre anlaşması esaslarına binaen bu menfilerin şehir dahilinde gezmelerine müsaade edilmişti. Yalnız bu müsaade şöyle ağır bir tahlife tâbi tutulmuştu. «Veli nimet bi minnetimiz Şevketmeab Efendimiz Hazretlerine sadakatle hizmet edeceğime fi mabaad mefsedetle iştigal etmiyeceğime, herhangi bir suretle firar ederek Avrupada neşriyatı faside ile iştigal edenlere iltihak eylemiyeceğime vallahi billâhi tallahi» Bunlara şehirde serbestî verilmesi 18, 21 Haziran 1314 tarihine tesadüf eder. Bununla beraber bu mahkûmlardan Fahri - Ağababa - Mahir Said, Fazlı, Ferid, Yusuf Akçura, Ethem Ruhi ve Silistireli Hamdi Beylerle Şeyh Necmeddin Efendi ve diğer daha bazıları Trablus menfasından kaçmışlar ve Avrupada yeniden mücadeleye iştirak eylemişlerdir. Bu firar hâdiselerine en ziyade yaver Şevket Beyle zabitlerden Cami ve Hüseyin Tosun Beyler yardım etmiştir. İlk firar hâdisesi Arif ve İsmail Beylerle başlamıştır. İkini kafileye dahil olanlar Şeyh Necmeddinle Doktor Hâmid'in iştirak ettikleri beş kişidir. Diğer vatan fedailerinin bir kısmı ise hürriyetin henüz filizlendiğini bile görmeden Meşrutiyetten evvel nam ve nişandan mahrum, o gurbet illerinde kara topraklara gömülmüşlerdir. Bu münasebetle şu noktayı da işaret edeyim ki, «Jön Türk» lerden birkaç kişi de Avrupanın muhtelif mahallerinde hayata gözlerini kapamışlardır. Şair Abdülhalim Memduh Bey Folkiston, Arab Ahmed Bey - Ahmed Verdanî - Cenevre, Hoca Kadri Efendi Paris, ve Doktor Şerafeddin Mağmumî Bey ve Şeyh Necmeddin Mısırın o yakıcı topraklarında kalmışlardır. Yalnız Dohtor İshak Sükûtî Beyin kemikleri Doktor Rıza Nur Beyin himmetiyle memlekete getirilmiştir.

Kazanlı Abdullah, Hukuk mezunlarından Şeyhzade Vahyi, Mirahor Tekkesi Şeyhi Hasan Necmeddin, Dersaadet idadîsinden Kazanlı Abdurrahman, Harbiye mektebinden Kadirgalı Hasan, Küçükayasofyalı Hayri, Hırka-ı Şerifli Halil, Tıbbiyeden Harputlu Vehbi, Trablus Garblı Münib, Mühendishaneden Tokatlı Ziya, Fındıklılı Halid, Tıbbiye-i Mülkiyeden Asitaneli Ali Nail, Tüccar Kaptan Mektebinden mezun Trabzonlu Osman, Erkânıharb Mülâzimlerinden Ferid, Harbiye Mektebinden Mirahorlu Hafız İsmail, Tıbbiyeden Mahmudpaşalı Faik, Davutpaşalı Mustafa, Üsküdarlı Ahmed Sabri, Tosyalı Ahmed Vasfi, Kütahyalı Osman, Sakızlı İzzet, Samatyalı Hüsameddin, Süvari Mülâzimisanisi Hasan Fehmi, Mehmed Bahaeddin, Bahriye Torpido Mülâzimievvellerinden Mehmed Behçet, Bahriye Mektebinden Kapanıdakikli Ali Kemal, Tıbbiyeden Selânikli Mehmed Aziz, İzmirli İbrahim Ethem, Sultanhamamlı Kâzım, Galib, Hırkaişerifli Nazmi, Mülâzimievvel Ali Kemal, Mülâzimisani Sadık, Mülâzimievvel Trabzonlu Osman, Bahriye doktorlarından Yüzbaşı Hamid, Doktor Yüzbaşı Mehmed Reşid, Bahriye Binbaşılarından Mehmed, Askerî İdadîden Hidayet, Bahriye Mülâzimlerinden Kıbrıslı Muhiidin ve Taburkâtibi Muavini Rodoslu Ahmed Refik Beyler.»

Muhtelif mahallerde mevkuf tutulan bu vatan evlâdları Taşkışla Divan-ı Harbinin teşekkülünden sonra vakit vakit oraya nakledilmişler ve karanlık koğuşlara konmuşlardı. Bilâhare bu mevkuflar aynı renk ve kıyafette birer hapishane elbisesi giydirildikten sonra Kabataş iskelesinden motörlere bindirilerek açıkta demirli bulunan Şeref vapuruna nakledilmişler ve Trablus'a gönderilmişlerdir.

Biraz evvel işaret ettiğimiz gibi bu vatanperverler, Doktor Reşid Bey ve daha bir iki kişi müstesna hapsedilmişlerdi. Lâkin bu serbest bulunanlar sayesinde Trablus Garbda «İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin yedinci şubesi kurulmuştur.

Bu vatanperverlerin mahkûmiyet dereceleri Mabeyn-i Hümayun-u Mülûkâneden yazılan 24 Aralık 1313 tarih ve 4031 numaralı tahriratla Trablus vilâyetine bildirilmişti. Sevk ve muhafazalarına Yaverân-ı Hazret-i Padişahîden Kaymakam Mustafa ve Yüzbaşı Hasan Beyler memur edilmişti.

Şeref vapuru yolcularının Trablus Garba hareketleri Murad Beyin Avrupadan avdeti sıralarına tesadüf eder. Murad Bey, Ali Şefkati ve Ahmed Rıza Bylerden sonra Sultan Abdülhamid'e muhalefet için Avrupaya giden şahsiyetlerdendir.

Sultan Abdülhamid'e muhalefet yalnız bu zevata inhisar etmiyordu. Resmî makam işgal edenler de memleketin mâruz bulunduğu buhranı hükümdara iblâğ etmek teşebbüsünden âzade kalmamışlardır. Nitekim Kâmil Paşa da iki ay altı gün süren İkinci Sadaretinde, memleketin dahilî ahvaline inzimam eden yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu işlerine mü-

dahalelerini gözönünde tuttuğu için Sultan Abdülhamid'e aşağıdaki mektubu takdime cesaret etmiş ve bu ikazı azlini mucibolmuştu.

DAİRE-İ SAADET
HUSUSİ

«Bir müddetten beri devletçe takibedilen hareket hattı, umumun kederini mucibolduğundan, halkın kalbinde saklanan hoşnutsuzluk duyguları, devletlerin Ermenileri himayeye kalkışmaları şu sıralarda meydana çıkarak dedikodular ve şikâyetler Avrupaya kadar yayıldı. Bu hususta Müslüman ve Hıristiyan bütün ahali müşterek hislere maliktirler. Bu vaziyetten faydalanmak istiyen bazı devletler, fırsattır, kaçırmıyalım, diye memnun olsalar da memleketimizin bekası, siyasî menfaatleri iktizasından olan diğer devletler, olup biten işleri ve cereyan eden halleri süzerek, devletimizin bünyesinde bir inkılâb vukuu ile devletler müvazenesini ihlâl edebilecek sebeblerin izalesini düşünmektedirler. Geçen gün kendisiyle görüştüğüm Fransa Elçisi mühim ihtarlarda bulunduğu gibi, İngiliz Elçisi de aynı fikirde olduğunu ihsas etti. Bu iki sefirin anlattıklarına göre, memleketmizde halkın hoşnutsuzluğuna sebebolan hallerin başlıcası, umuma karşı mesul tutulacak bir hükûmet heyetinin bulunmaması ve bütün işlerin Yıldız Sarayına naklolunarak zat-ı şâhânelerinin en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün işlerle uğraşmaları ve bu halden faydalanan bazı Mabeyin ricalinin yanlış telkinlerle fikirlerinizi istedikleri yola çevirerek idare intizamını ihlâl etmeleridir. Bu takdirde, mesuliyetten mâsun olması lâzım gelen zat-ı şâhânelerî mesul tutulmaktadır.

Bu vahim vaziyetten kurtulmak için zat-ı şâhânelerinin en ziyade itimadettiginiz bir kimseye mesuliyeti nispetinde salâhiyet verilmek kaydiyle Sadareti tevcih etmek ve bunun tarafından da beraber çalışacağı adamlar intihabolunarak mesuliyetli bir kabine teşkil etmek gerektir. Bu kabine, diğer memleketlerde olduğu gibi devlet işlerini salâhiyetle idare edecek ve muvaffak olamazsa Sadaret hizmeti emniyettinizi kazanmış başka bir zata tevcih edilecektir. Gerek merhum babanız Sultan Mecid ve gerek ondan evvelki padişahlar tarafından esasen bu yolda hareket edilerek kabinenin salâhiyetine Saraydan müdahalede bulunulmamıştır. Şu halde milletimizin muhabbet ve itimadını kazanmış zatlar tarafından bir kabine teşkil edilip arzettiğim şekilde iş görmeğe başladığı ve hükûmet tarafından vâki istizanlara ait irade-i seniyyeler süratle çıktığı takdirde, memleketimizin işleri intizama girmiş olacaktır.

Zat-ı şâhâneleri tarafından herhangi bir mesele hakkında bir istizah vukuunda da derhal izahat arzolunduğundan, şu halde Şevketmeab Efendimiz, bugünkü ağır meşguliyet yükünden kurtulmuş bulunacaksınız. Bu suretle devlet idare çarkı tabiî mihverinde döneceğinden, gerek dahilde ve gerek haricde efkâr-ı umumiye tatmin edilerek, itirazların ve ecnebi müdahalesinin önü alınmış olacaktır. Katıbe-i ahvalde emr-ü ferman Şevketlû Padişahımızındır.»

SADRIÂZAM
KÂMİL
23 Ekim 1331

TöL

Bu mâruzatın ne kadar mühim olduğu ve Yıldız Sarayı istibdadını bertaraf etmek hedefi güttüğü ifade tarzından anlaşılmaktadır. Ne yazık ki, bu arzu ve dilek hoşa gitmemiş, mündericatından tevehhüme kapılan Sultan Abdülhamid, istibdadını daha musip bulduğu ve şahsî menfaatine uygun gördüğü için, doğru bir veçhe tavsiye eden Kâmil Paşayı bilâ tereddüt sadaretten uzaklaştırmıştır.

Maamafih, bu indî düşünceler yalnız Sultan Abdülhamid'e hâs değildir. Son defa memlekette, inkılâp yapmak heves ve emeliyle ortaya atılanlarda da bu yolda bazı tezahürler müşahede edilmiş ve fikirbirliği ilk günlerde bile temin edilememiş, görüş ve benlik ihtilâfları, demokrası taraftarı olduklarını iddia eden Meşrutiyetçiler arasında da, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşüne kadar, sürüp gitmiştir.

İleride bu mevzular daha ziyade tafsil edilecek ve lüzumlu vesikalar bu satırlara eklenecektir.

Bu itibarla yukarıda bahsi geçen Murad Bey meselesine girişmezden evvel o tarihlerde Avrupadaki «Jön Türk» lerin Reisi geçinen Ahmed Rıza Bey hakkında beslenen hissiyatı belitren ve «İttihad ve Terakki» müessislerinden Romanyada bulunan İbrahim Temo Beye Cenevreden yazılan bir şikâyetname ile Ahmed Rıza Beyin keza İbrahim Temo Beye yazdığı cesaret kırıcı bir mektubu da buraya ilâve ediyorum. Evvelemirde İbrahim Temo Beyi karilerime tanıtmak isterim.

Doktor İbrahim Temo:

İnkılâp vâdisinde uğraşanlar arasında dikkate şayan simalardan biri de «İttihad ve Terakki» Cemiyeti müessislerinden Doktor İbrahim Temo Beydir. İbrahim Temo Bey, Tıbbiyeyi bitirip doktor çıktıktan sonra tâyin edildiği vazifelerde birçok müşkülâta mâruz kalmış, ufak tefek hapis ve nefy hükümlerine uğramiş ve nihayet 1895 Kasım ayında Haydarpaşa Hastahanesine memur edildiği sırada Romanyaya kaçmıştır. Bundan dolayı da müebbed kalebendliğe mahkûm edilmişti. Romanyada ilk iş olarak Osmanlı Konsolosu Şefik (1) ve Bükreş Sefaret Başkâtibi Alfred Rüstem Beylerin yardımiyle «Hareket» adlı bir beyanname neşretmiştir.

Bir taraftan maişetini temin için mesleği dahilinde faaliyete koyulan Doktor, diğer taraftan da vatan ödevini yerine getirmek maksadiyle muhtelif mıntakalardaki «Jön Türk» lerle münasebata ve muhaberata girişmiş bulunuyor ve «Jön Türk» neşriyatını Köstence tarikiyle İstanbul'a sevke tavassut eyliyordu. Az zaman zarfında «İttihad ve Terakki» Cemiyeti namına Romanya'da Köstence, Mecidiye şubelerini tesis ettiği gibi, Bulgaristanda da Rusçuk, Şumnu, Flibe, Sofya, Kızanlık ve Vidin şubelerinin kurulmasında müessir olmuştur. İbrahim Temo Beyin Paris ve Cenevre'deki «Jön Türk» lerle yaptığı muhaberata ait bir iki mektub aynen aşağıya alınmıştır:

Cenevre, 27 Haziran 1896

«Kardeşim;

27 Haziran mektubunuzla 9 Haziran 96 tarihli kartınızı aldım. Sağ ol, var ol. Biraz başını ağrıtayım. Bak yahu, sen beni benden daha iyi bilirsin. Benim imanım zahiri

(1) Ali Şefik Bey Romanyadan New-York Şehbenderliğine gönderilmiş ve sonra da İstanbul'a celbedilmişti. Bir müddet sonra Bitlis zindanına kapatılan bu hiciv şairi uzun müddet orada kalmıştır.

değildir; mesleğim, meslek-i Muhammed, yani hakikattir. Hakikate karşı canımı, malımı, her varımı terkederim. Size yazdığım şeylerden eğer taassub mânası çıkariliyorsa canım sıkılır. İnsan herşeyi aklı erdiği kadar muhakeme etmeli değil mi? İşte ben de bu esasa binaen muhakeme edeceğim. Fransızca «Meşveret»te dikkat edersek Sezar filân, falan isimlerin yanında 18 tarihi var. Evet fransızca da olsun hiçbir şey söylemem. Zira o fırkanın hüsn-ü zannını kazanıp da iş görmek icabeder. Ey, türkçede olursa buna ne demeli? Benim korktuğum şey, İstanbul, bunu zaten cahil olan ahaliye ilân ederse, bize karşı olan ufak bir teveccüh de mahvolur ve bundan sonra da hiçbir şey yapamayız. Zira, İstanbul'da kimsemiz kalmadı. Vakıa şimdiye kadar âlemi aldattık, ama kendimizi hiçbir zaman iğfal edemedik.

Hattâ bunu geçenlerde Fransız gazeteleri yazdılar. Gûya bir gazeteci, sefirle görüşmüş. Ahmed Rıza hakkında şöyle yazmış: «Ahmed Rıza Pariste tahsilde iken Avguste Komte'un mesleğini kabul eder; İstanbul'a gelir; o mesleği orada taammüme çalışır. Esasen o meslek bizim dinimize mugayir olduğundan birçok taraftan hakaret görür ve mesleğini intişar ettiremez. Tekrar sergi zamanı Parise gitmek için müsaade ister, hükûmet müsaade etmez, firaren Parise gelir. İşte o vakitten beri Paristedir. Kendisine «Jön Türk» süsü vererek bir takım gençleri başına topladı. Bunların maksadları «Auguste Komte'un mesleğini ortaya sürmektir» diye sefir söylemiş, gazeteler de böyle yazmış.

Yahu, insaf edelim, bizim ahalimizin hali malûm, bunu hükûmet böylece bizim gazetelerde ilân ederse ve isbat olarak işte gazetelerdeki tarih diye ortaya koyarsa husule getireceği tesiri şimdiden düşünüyorum da aklım başımdan gidiyor. Yoksa her ne tarih olursa olsun, ahbabdan birisi sormuş, aslı faslı belli olmıyan bir adamın tarihini istimalden ise böyle bir hâkimin tarihini istimal elbette hayırlıdır, diye cevab alır. Canım, zaten biz niçin bir kayıdla mukayyed olalım? Ahmed Rıza Bey, «ben dinsizim» demiş. Hâşâ, o adam dinsiz değildir. Çünkü din, iman demek, bir şeye inanmaktır. Zaten iman, inanmaktır. O halde Ahmed Rıza da Ogüst Kont'un mesleğine inanmış, demek ki imanı var. Pekâlâ, mademki «Meşveret» bir heyetin gazetesidir ve o heyetin kısmı âzamı İslâm namı altında geçiniyor. Biz de istibdad yok diyoruz, ey bu ne haldir?

Bir kişinin keyfine tâbi olmuş gidiyoruz. Eğer bir kişinin keyfine tâbi olmak bizce hoş bir şey olmuş olsaydı, 600 senelik hânedanın keyfine tâbi olurduk. Mademki onun keyfine tâbi olamıyoruz, niçin Ahmed Rızanın keyfine tâbi olalım? Biz müsavat istiyoruz, bir kayıtla mukayyed olmamak talebinde bulunuyoruz. Niçin Ahmed Rızanın kaydiyle mukayyed olalım? Ey İbrahim, senin ilânını İstanbul'da fotografla yapamadığımız zaman umumun reyi munzam idi değil mi? Bizce malûm olan İstanbul merkezi bunun tab'ına karar vermişti değil mi? Ettik, yaptık, Paris niçin âleme Cemiyetin tarafından olmadığını ilân etti? Eğer bunu inkâr ederlerse, ben ispata muktedirim. Farzet ki, o ilân fena idi, bunu İstanbul efradı yaptı ve herkese bizimdir diye ilân ettik. Paris bunu resmen niçin tekzibetti? Paris İstanbul'a mı, İstanbul Parise mi o vakit merbuttu? Hilmiyi «Mizan»da gördük, niçin makalesini «Meşveret»e gönderdi; «Meşveret» tabetmedi, «Mizan» yazdı. Pariste birçok kiylükaller oldu. Bizim reddettiğimiz şeyleri «Mizan» yazıyor. Böyle olmaz gibi birçok kiylükal. Hilmi lâyihanın ikinci tabında bir cümle için şurası şöyle olsa, olmaz mı diye sual edince ortalık altüst olur, her taraftan, İstanbul'dan birçok tekdirler yağar.

Ey canım, bu niçin böyle olmalı? Velhasıl maksadım bu hallerin hepsi tefrikaya sebeb hallerdir. Bahusus bizde ahali cahil.

Aman Ohra (Ohrili demek, istiyor) bana çabuk mektub yaz. İstanbul ve Makedonya havadisi ziyade olsun. Mustafa Efendiye selâm. Yeni adresimi yazmağı unutmuştum. Hilmi hâtırıma getirdi.»

Arif Bey Oğlu

Yukarıdaki mektubun safiyane yazıldığı ve ehemmiyetsiz noktalara kıymet atfedildiği görülmektedir. Bununla beraber Ahmed Rıza Beyin hodpesendane ve hodserane hareketlerde bulunduğunu da anlatıyor. Bu hali diğer inkılâpçı arkadaşları arasında suitesir hâsıl ettiği içindir ki, Ahmed Rıza Bey hiç bir vakit umumî bir reis veya bir merci telâkki edilememiştir. Hattâ münasebette bulunduğu dostlarını mütehakkimane tavriyle rencide eylediğinden az zaman zarfında birçoklarının husumetini de üzerine çekmişti. Metin bir karaktere sahibolan Ahmed Rıza Beyin idare kabiliyeti herhalde çok noksandı.

O tarihte kendisi için söylenen aşağıdaki kıt'a «Jön Türk» lerin bu inkılâpçı lider hakkında besledikleri kanaati belirtmektedir:

«Rızanın nifak-u şikaki
İşbirliğini kıldı haram
Sanırım ki almaktı kasdı
Bütün «Jön Türk» lerden intikam.»

Ahmed Rıza Beyin İbrahim Temo'ya yazdığı aşağıdaki mektub da dikkatle okumağa lâyıktır:

«Meşveret»
Organ du Comite Ottoman,
d'Union et de Progrés
Redaction - Administration
48. Rue Monge, 48
PARİS

Paris, 6 Ekim

«Arkadaşım efendim,

Yirmi iki Ağustos tarihli mektubunuzu aldım. «Millet-i hâkime» tâbirine vesair işlere, sözlere dair yazdığınız mülâhazaları haklı buldum. Ben reis olmakla beraber, meclis-i idarede ekseriyete tâbiim. İcraat için tavsiye ettiğiniz tedbirleri, biz işitmek, bilmek istemiyoruz. Hususî bir komite teşkiline muvaffak olursanız, bu suretle de sây-ü gayretinizi takdir ederiz. Kaymakam Şefik Bey Akkâ'dan kaçarak Paris'e geldi. Fikrinize tamamiyle iştirak ediyor. Mektublaşırsanız iyi olur.

İstanbul rezaletinden bahisle «Aman bu fırsatın kaybedilmemesi, Avrupada vaveylâyı koparacak zamandır» buyuruyorsunuz. Benim de en ziyade ehemmiyet verdiğim ve bütün kuvvetimi hasretmek istediğim cihet budur. «Meşveret» in fransızcası, bu arzumun küçük bir nümunesidir. İki risale bastırdık. Başvekillere, hususî tahrirata gönderdik; gazetecilere yazdık. Meydana çıkmaktan, atılmaktan çekinmiyoruz. Zaten meydanda değil miyiz? Lâkin, dediğiniz gibi, kabinelere gitmek veya bir heyeti meb'use göndermek paraya mütevakkıftır.

İşe yaramayan bir takım efradın Avrupaya firarına hiç razı değilim. Cemiyete bâr oluyorlar. Amediyi (İshak Sükûtiyi) bekliyoruz. O gelirse bize burada çok muaveneti olur. Ben yetiştiremiyorum, işler geri kalıyor. Bazı fırsatlar kaçırılıyor.

Bulgaristanda himmetinizle teşekkül eden şubeleri yüzüstü bırakmamanızı rica ederim efendim.»

AHMED RIZA

Zeyl: — Bükreş'ten Mustafa Ragıb imzalı bir mektub aldım. «Oranın tezadâmiz verdiği cevaba hayret, ağızlar açık kalıyor» diyor... Ne demek istediğini anlayamadım. Tezadâmiz cevabı kim vermiş? Efradın muhaberesinden cemiyet mesul olamaz. Cemiyet namına başkası mektub yazıyorsa bildiririz. Mustafa Ragıb Efendi Cemiyetten midir? Hangi Şubeye tâbidir? Cemiyete karşı yazdığı ağır sözleri kendi tarafından mı yazıyor? Efradın, arkadaşlarımızın Cemiyete hürmeti olmazsa, Cemiyetin halka nasıl tesiri olur?

AHMED RIZA

Yukarıdaki mektub da Ahmed Rıza Beyin ahval-i ruhiyesini açıklamaktadır. İcraat hakkındaki tavsiyelere «Biz işitmek, bilmek istemiyoruz» demesi ve temsil ettiği Cemiyetin müessislerinden birine âmirane bir tavır la idare-i kelâm eylemesi herhalde hoş bir hareket değildir. İşte bu tabiati dolayısiyledir ki, Ahmed Rıza Bey, «Jön Türk» ler arasında daima imtizaçsızlık ve tefrika müsebbibi addoluna gelmiştir.

Ahmed Rıza Bey mektubunda İshak Sükûti Beyden bahsetmektedir.

Ahmed Rıza Bey, yukarıki mektubu yazdığı vakit İshak Sükûti Bey henüz Parise gelmemişti. Fakat az bir müddet sonra Doktor Nâzım Beyin yardımiyle Rodos menfasından firar ve «Jön Türk» lere iltihak eden bu mücadelecinin Amedi imzasiyle Doktor Temo'ya gönderdiği bir mektubu da bu satırlara ilâve ediyorum:

Osmanlı İttihad ve Terakki
Cemiyeti Paris Müdüriyeti
Comite Ottoman
D'UNION ET PROGRES
Direction de Paris
14. Rue des Ecoles - Paris

«Hamiyetşiar efendim!

29 Mart 313 tarihli mektubunuz vâsıl oldu. Sizden pek çok zamandan beri mektub alamıyorduk. İstanbul'dan aldığımız mektublarda herkesin fiiliyat tarafları olduğunu yazıyorsunuz.

Evet, bize de öyle yazıyorlar. Fakat işbaşına dâvet edilince kimse icabet etmiyor. Esbabı istifsar olundukta «Bomba yok, evvelâ bomba bulmak lâzımdır» diyorlar. Halbuki bugün bombanın kat'iyyen ehemmiyeti olmadığı gibi, bilâkis mazarratı da çok. Romanya gazetelerinin yazdığı Baron Hirş meselesi kat'iyyen yalandır. Ya Sultan Hamid'in bir edepsizliği, yahud Cemiyetimizi lekelemek isteyen sair edepsizlerin yalanıdır. Mümkünse bunu tekzib edebilirsiniz.

Biz kararımızı şubelere bildirdik. Daha şubelerden muvafık bir cevab alamadık. Fedailerin rovelverle hareket etmesini ve daha çabuk kurtulabileceğini ve bombadan ziyade Avrupaya tesir bahşedeceğini buradaki erbab-ı siyaset söylüyor. Çünkü bombayı herkes menfur görüyor.

Bugün umum Avrupa «Jön Türk» lerin lehinde iken, birden bire aleyhine dönmek ihtimali var. Herhalde gayet tedbirli hareket edip yalnız tabanca, roverver ticaretiyle meşgul olsak daha iyi olur zannederim.

Ermenilerin de işi bitti. Onlar meyusiyetten itiraz ediyorlar. Biz de böyle delicesine bir hareket yaparsak kökümüzü kaldıracağına hiç şüphe etmeyiniz. Hususî yapmak daha iyidir.

Şimdilik size mühürlü kâğıt üzerinde makbuz gönderdik. Başka türlü göndermek heyet-i teftişiyenin nizamına mugayirdir. Mektubunuzu eksik etmeyiniz, baki muvakfakiyet.»

AMEDİ

17 Nisan, 1897

Mktubun altındaki «Amedi» imzası İshak Sükûti Beyin müstear adıdır. Mektubun mündericatına gelince, «Jön Türk» ler, Ermeni komitecileri gibi, İstanbulda bazı suikasdlere teşebbüs etmeği kararlaştırmışlarsa da, ifadeye nazaran, hareketin bomba ile yapılmasına İshak Sükûti Bey taraftar görünmüyor ve silâha müracaati tercih ediyor. Halbuki Ahmed Rıza Beyin mektubunda, bu hususa ait satırlarda, suikasd aleyhtarlığı sarahaten belirtilmekte ve Şefik Beyin taraftarlığı ileri sürülerek onunla muhabereye girişilmesi tavsiye edilmekte idi.

Bu cemiyt mensuplarının ayrı ayrı düşüncelerde bulunması ve ana prensiplerde yekdiğerini nakzeder fikirler beslemesi inkılâp ruhunu öldüren bir ihtilâftır. Anlaşılan, daha başlangıçta «Jön Türk» ler arasında görüş farkları vardı. Mektubda bahsi geçen Şefik Bey, Serasker Yaveri iken «İttihad ve Terakki» Cemiyetine intisabından dolayı mahkûmen Akkâ kalesine gönderilmiş ve oradan kaçmış bir zabittir. Demek oluyor ki, Ahmed Rıza Bey kan dökülmesine muvafakat etmiyen inkılâpçılardan olduğu halde diğerleri silâh istimaline kadar ileri gitmekte mahzur görmiyen ihtilâlcilerdendir. Fakat Ahmed Rıza Beyin bu durumundan bütün inkılâpçılar müşteki idiler.

Mizancı Murad Bey

MURAD Bey, memleketin kültür ve inkılâp hayatında unutulmaması lâzım gelenlerden biridir. Bir zamanlar Ziya (Paşa) ve Kemal Beyler ve emsalleri Türk gençliği üzerinde nasıl müessir olmuşlarsa, sonraki nesil üzerinde de Murad Bey onlar tarafından yaratılan hürriyet havasını beslemede ayni tesiri göstermiştir. «Mizan» daki yazılariyle münevverlerin ve Mülkiye mektebindeki serbest konuşuşlarile gençliğin hürmet ve takdirini celbeylemiştir. Murad Bey Düyunuumumiye Komiseri bulunduğu sırada Sultan Abdülhamide muhalefet yapmak maksadile 7 teşrinisani 1311 (1895) tarihinde Avrupaya kaçmıştır. Avrupaya gidişi «İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin İstanbulda kuruluşundan sonradır. O tarihte «İttihad ve Terakki Cemiyeti» ile doğrudan doğruya alâkası bulunmamakla beraber İstanbulda daha başka gruplar ve teşekküller meydana gelmişti. Bunların bir kısmı ile de Mülkiye ve Hukuk mektebi talebeleri alâkalı bulunuyordu. Bu teşekküllerden bazıları beyannamelerini, Avrupaya firarından evvel,

Murad Beye tashih bile ettirmişlerdir. Lâkin kendisi hiçbir teşekküle iştirak etmemiş; teklif edilen riyaseti de kabul eylememiştir (1).

İkinci Meşrutiyetin ilânında Murad Beye karşı ağır tenkitler yapılmıştır. Bunlar arasında belki avdeti gibi tenkide değer noktalar da vardır. Lâkin Murad Beyi böyle mânasız bir takım isnad ve hücumlarla silik bir hale getirmek mümkün değildir. «Jön Türk» mesailinde kendisini ihmal etmek sarih bir haksızlık olur. Bir defa «Tarihi Umumî» si o devir için, başlıbaşına bir varlıktır. Gençlik arz üzerinde yaşayan milletlerin hal ve şanını, hükûmetlerin idare tarzını ve geçirdikleri istihaleleri, hep o eserin mütalâasından öğrenmiş; münevverlerin tarihî kültürü bu sayede inkişaf eylemiştir. Mülkiye mektebindeki dersleri ise gençliği en ziyade olgunlaştıran takrirlerdendir. Öyle bir devir ki, Ziya Paşa ve Kemal Bey hayata vedâ etmiş, yazıları ve benzeri eserler ortadan kaldırılmıştı. Gençler Jül Vern'in, Pol dö Kok'un veya Düma Fis'in tercümelerinden, Ahmed Mithad, Hüseyin Rahmi ve Ahmed Rasim Beylerin millî romanlarından başka okuyacak bir şey bulamıyorlardı. İşte Murad Beyin tarihî takrirleri bu yoksulluğu telâfi etmiş, akide ve ilim rehberliği yapmıştır. Bunun için Murad Bey kültür ve intikâp tarihimizde yeri olan bir ilim adamıdır.

O devrin en karakteristik varlıklarından birisinin, Ahmed İhsan Bey tarafından neşredilen (Servetifünun) olduğunu da unutmamak lâzımgelir. Filvaki (Servetifünun) Edebiyat-ı Cedidede, yeni edebiyat mefhum ve mazmunları arasında teceddüd safhaları belirtmiş, lisanımızdaki müselsel cümleler, muğlâk terkipler yerine Şinasiden ve Namık Kemalden beri başlayan edebî uslûbu daha anlayışlı bir şekle sokmuştur.

Tarihî, içtimaî ve siyasî mevzular sıkı bir sansüre tâbi tutulan o günlerin bazı gençleri (Servetifünun) neşriyatiyle bir dereceye kadar oyalanıyor, ahvali âlemden bîhaber ve fakat o mecmuanın cazib yazılariyle avunuyordu.

Türkçemiz nesir ve şiirde o mecmua sayesinde daha geniş bir varlığa kavuşmuş ve birçok edib ve şairimiz (Servetifünun) tesiriyle tekemmül etmiştir.

Tevfik Fikret, Recaizade Ekrem, Cenab Şehabeddin, H. Nazım (Reşid Bey), Uşakî zade Halid Ziya, Hüseyin Siret, Hüseyin Cahid, Celâl Sahir, Ahmed Şuayyib ve daha bir takım edib ve şairlerimiz bu mecmuadaki kıymetli yazılariyle gençliği, edebiyat mefhumunda, besliyorlar, kültüre karşı duygu ve ilgilerini arttırıyorlardı. Bundan dolayı o devrin bu yetişmiş ve yetiştirici simalarına da teşekküre borçluyuz.

Fakat bu zevat edebiyat haricinde neşriyat yapmak, içtimaî sahalarda noktai nazar dermeyan etmek hak ve salâhiyetini haiz değillerdi.

---

(1) Mücadelei Milliye.

Gençlikde mütalâa hevesni kuvvetlendiren Hüseyin Rahmi ve Ahmed Rasim Beyleri bahusus halkda okuma zevkini uyandıran Ahmed Mithat efendiyi hayır ve hürmetle yadetmek de her Türke terettüb eden vezaif cümlesindendir.

Lâkin bütün bunlar milletin tekâmülü ve memleketin terakkisi için, kâfi değildi. Bundan dolayıdır kı, Türkler hakkında ötedenberi yanlış fikirlerin yayılmasına meydan verilmiş ve hakkımızda akıncı vasfı, âlem olarak kullanılır olmuştur. İşte bu, bir haksızlıktı.

Türkleri yalnız bir akıncı kümesi telâkki eden bazılarının garazkârane olan bu vahi fikirlerini red ve cerh için, hattâ Osmanlılardan evvel yaşamış birçok ilim adamlarının isim ve şöhretlerini buraya kaydetmek lüzumunu hissediyorum. Bu hususda (Melekşah) ın (Tarih-i Celâli) sı, Alparslanın veziri (Nizam-ül-mülk) ün (Nişapur) da tesis ettiği medrese zikre şayandır.

Eski Türk devletleri himayesinde yetişen (Gazâlî), (Teftazânî), (Cürcânî), (Nâsır Tûsî) ve (Mevlâna Câmî) gibi duhat-ı ulemâ ve hükemâ da emsalsiz birer kıymet ifade ederler.

(Şah Nakşibend) ve Cengiz askerleri tarafından (618) tarihinde öldürülen (Şeyh Necmeddin) gibi urefadan; (Mansur Matüridî) ve (Ali Semarkandî) gibi müfessirlerden; (Ebubekir Şasi) ve (Ahmed Harzemî) gibi muhadd sinden; (Harzemî) ve (Mevlâna Abdullah) gibi fükahadan, (Mahmud Gaznevî) ve (Ebubekir Harzemî) gibi üdebadan; (Şah bedehşânî), (Şevket Buharî), (Ali Şirnevaî) ve (Hüseyin Baykara) gibi şairlerden sarfınazar, (İbni Sinâ) ve (Aristo) nun Âsar-ı Hakîmesinin Araplar beyninde en ziyade neşvünemasına vasıta olan (Farâbî), (Bedreddin Semerkandî ve (Şerif Şerafeddin) gibi Türk hükemâ ve etibbası mevcuttur.

(Mevlâna Ali Kuşçu), (Uluğ Bey) ve Gıyaseddin Cemşid) gibi riyaz'iye ûlemâsı yanında (Mehmed Fergânî), (Abdülrezzak Semerkandî) ve (Abdülkerim Buharî) gibi tarih ve coğrafya bilgin ve nâşirleri de vardır.

Bu isimler birer misal olarak zikredilmiştir. Bu adetleri yüzlere iblâğ etmek ve neşrettikleri muhtelif mevzulardaki müteaddid eserleri zikr ve tevsik eylemek de mümkündür. Fakat kitabın hacmi buna müsait değildir. İşte Osmanlılardan evvel bunlar ve bunlara mümasil birçok Türk ûlemâ ve fuzelası yetişmiş ve pek çok âsar-ı ilmiye bırakmışlardır. Osmanlılar devrine ait İbni Kemal, Ebbussuud gibi ûlemayı; Emîr Çelebi gibi tabibleri, riyaziyeci Tevfik Paşa ve sairelerini zikre lüzum görmüyor, yalnız (1516) senesinde vefat eden Müyyed zade Abdürrahman Efendinin o tarihte atom hakkında bir risale yazdığını zikr ile iktifa ediyorum.

Fakat son zamanlarda bu ilmî varlıkların tezyid ve tevsiine dikkat edilememiş, bazı cahiller müsbet ilimlere aleyhdar bir cephe aldıkların-

dan islâm camiaları son devirlerde cehil ve kuru taassuba sürüklenmişlerdir. Buna mebnidir ki, Türkler hakkında yukarıda işaret ettiğimiz iftiralar şöhret almış ve bunları tekzibe medar olacak yeni keşfedilen ilimlere ait mühim hiçbir eser meydana getirilemediği için hakkımızda revaç bulan iftiralar yapılmıştır. Bu bahsi daha ziyade uzatmadan yalnız şu ciheti de işaret edeyim ki, meşhur Fransız yazarı (Sinyobus) Medeniyet Tarihi isimli eserinde keten, pirinç, hurma, limon, kahve, pamuk, şeker kamışı gibi zirai mahsullerle cam, kâğıt, şeker ve kadife gibi sanayi mamullerinin Ehli Salip harbleri münasebetiyle islâmlardan Avrupalılara intikal ettiğini yazmaktadır Bu noktayı işaretten sonra tekrar mevzuumuza dönmeyi, ve Murad Bey meselesini kısaca tavzih etmeyi doğru addediyorum.

Murad Beyden bahsederken ileri sürdüğüm bu görüşler mahzâ Sultan Abdülhamid devrinin yüksek kültür sahasında ve bilhassa tarihî ve siyasî vadideki neşriyata karşı takındığı tavır ve hususa aiddir.

Bununla beraber o devirde zülfiyâre dokunmıyacak edebî yazılara müdahale edilmediği de muhakkaktır. Şu kadar var ki, bu vaziyet Avrupanın dev adımlariyle ilerlemesine rağmen bizlerin yerimizde saymamızı mucib oluyor ve mazide yetişmiş ilim adamlarımızın mevcudiyetini de meçhul bir hale sokuyordu.

Çünkü yeni yeni inkişafa başlayan müsbet ilimlere karşı vaktile ne bir alâka gösterilmiş ve ne de bu hususta ilgililer için kolaylık ihzarına ehemmiyet verilmiştir. Düayı pad şahî ve itaat-ı hilâfetpenâhî her şeyin fevkinde tutuluyor, ilmî lüzum ve ihtiyaçlara vesait temini kat'iyen dikkat nazarı çekmiyordu.

Hülâsa son devirlerde mahdud bir malûmata sahibolan bazıları üstad kisvesine bürünüp sağa, sola azametfuruşluk taslamağı tercih etmişlerdir. Halbuki son Osmanlı devrinden evvelki İslâm ve Türk âlemi kültür sahasında fevkalâdelikler yaratmış ve Avrupalılara faik ilmî bir varlık halketmişlerdir. Sonraki devirler taassup ve kara cehaletin tazyiki altında menfur bir şekle sokulmuştur. Hattâ mevcut müsbet ilimlere cephe alınmış, din perdesi altında ûlemadan geçinen bazıları halkı cehalete sevkeylemiştir. Abdülhamid devrinde yalnız edebî sahaya dokunulmamıştır, denebilir.

Murad Beyin Avrupa'ya gitmesine başlıca Sultan Abdülhamid'e verdiği lâyihaların nazarı itibara alınmaması sebep olmuştu. Kendisi memlekette ıslahat yapılmasını ve nisbî bir meşrutiyet tatbikini istiyordu.

Bu düşüncesini Sultan Abdülhamide şifahen arzeden Murad Bey, padişahın takındığı tavırdan ve izhar ettiği teveccühten mâruzatının tasvip edildiğini zannetmiş ve bu kanaatle huzurdan çıkmıştı. Bilâhare aldandığını görünce, o günlerin modasına uyarak, Avrupaya gitmeği tercih etmişti.

Murad Bey, Sivastopol ve Viyana tarikile Parise gitmiştir. O tarihte Ahmed Rıza Bey Avrupadaki «Jön Türk» lerin reisi sayılıyor ve Prens Mehmed Ali Paşa, Receb, Fuad —Karagöz gazetesi sahibi— Sami Paşazade Sezai ve Alber Füva cemiyetin idare merkezini teşkil ediyorlardı. Türkçe «Meşveret» den başka Alber Füva (1), Halil Ganem (2), Aristidi (3) Efendilerin yardımiyle Fransızca «Meşveret» gazetesi de çıkıyordu.

Murad Bey, Ahmed Rıza Beyle yaptığı ilk mülâkattan memnun kalmamıştı. Zira Ahmed Rıza Bey görüşme esnasında takip edilen ve edilecek efal ve harekâttan bahse yasaşmamış ve âdeta bundan kaçınmıştı. Ötedenberi İstanbulun münevver muhitlerinde takdir edilen Murad Beyi rakip telâkki ettiği anlaşılıyordu. Esasen Murad Beyi şahsan İstanbuldan tanırdı. Kendisi Parise hareketinden evvel bilhassa ziyaretine gitmiş ve vedalaşmıştı. Bu defa bu tanışıklık hilâfına Avrupadaki «Jön Türk» lere iltihak eden bu dostuna soğuk muamele yapıyordu.

Murad Beyin Paris'e varışı Sefir Salih Münir Beyi de (4) alâkalandırmış ve Yıldız Sarayı ile sefarethane arasında telgraf muhaberesine sebep olmuştur.

Londraya kısa bir seyahatten sonra Mısıra giden Murad Bey, Kahireye yerleşmişti. O sırada Kahirede «Jön Türk» lerden dikkate şayan Doktor İsmail İbrahim, Hasan Arif Beylerle Reşid Bey (5) ve eczacı Mustafa Bey bulunuyordu. Reşid Bey (Basiretülşark) gazetesini çıkarıyordu. Osmanlı hükûmetinin Mısır fevkalâde komiseri Muhtar Paşanın yaveri Ahmed Saip Bey de «Jön Türk» harekâtına yardımı esirgemiyordu. Hattâ Cemil Paşanın daire müdürü Suad Bey de aynı his ile mahmuldü. Bu itibarla Mısır «Jön Türk» ler için kuvvetli merkezlerden biri olmuştu.

Mısırın bu hususiyeti, Sultan Abdülhamidin nazarı dikkatini celbettiğinden orada toplanan «Jön Türk» lerin dağılmasını istiyordu. Fakat İngiliz Başvekili Lord Salsburi, Mısır fevkalâde komiseri Lord Kromer'e yazdığı mektupta Murad Beyin himayesini istediği gibi Hidivin Türkçe kâtibi İzzet Bey de «Mizan» gazetesi için matbaa tesisine yardım etmişti. Murad Beyin çıkardığı «Mizan» gazetesi Sultan Abdülhamid'in fikrini daha ziya-

---

(1) Alber Füva Selânikli Musevî bir vatandaştır. Türk inkılâbı hareketlerine yardımı dokunmuştur.

(2) Birinci Meşrutiyette Suriye meb'usu olarak meclise iştirak etmiştir. Sonradan Fransız teb'ası olmuştur.

(3) İkinci Meşrutiyette ayan âzası olan Aristidi Paşa.

(4) Paris sefiri Münir Bey (Paşa) Nafia Nâzırı Damad Mahmud Celâleddin Paşanın oğludur. Salih Münir Bey Yıldız sarayı kâtiplerinden iken, çok genç olmasına rağmen, Ahmed Rıza Beyin avdetini temin eder ümidile Parise sefirikebir tâyin edilmişti.

(5) Reşid Bey Fransada ziraat tahsil etmiş bir gençti. Kahirede Basiretülşark gazetesini çıkarmıştır. Sultan Reşadın mabeyin kâtipliğinde bulunmuştur. Son zamanlarda Niste vefat etmiştir.

de kurcalamış ve hemen İngiltere hükûmeti nezdinde teşebbüste bulunmuştur. Bununla beraber Ahmed Rıza Bey Mısırdaki Jönlere yazdığı mektuplarda Murad Beye itimad edilmemesini tavsiye ediyordu. Bu teşebbüs üzerine 1312 senesi haziranında (1896) İngiltere mümessili Lord Kromer Murad Beyi Mısırdan çıkarmıştır, o da tekrar Parise dönmeğe mecbur kalmıştır. Bu sırada, ilk gelişinde çıkardığı «Yıldız Sarayı ve Babıâli» risalesinden naşi İstanbulda hakkında idam kararı verilmiştir.

Murad Bey, bu defa Pariste yeni yeni simalar, mukaddes mefkûreye yardım edecek birçok genç elemanlarla karşılaşmıştı. Serasker yaveri Kaymakam **Şefik Bey, Doktor İshak Sükûtî, Süleyman Nazif, Doktor Şerafeddin Mağmumî, Ali Kemal** ve daha bazı gençler o tarihte Parise gelmişlerdi. Bu gençlerin bir kısmı gurur ve azametine tahammül edemedikleri Ahmed Rıza Beye karşı cephe almış bulunuyorlardı. Murad Beyin Parise dönüşü ve Sen Jermene yerleşmesi çoklarını sevindirdi ve ümide düşürdü. Firar hâdiselerinin çoğalması «Jön Türk» harekâtının ehemmiyetini artırdığından o sıralarda Sultan Abdülhamid, Murad Beyle diğer firarileri İstanbula dâvet için Ebüzziya Tevfik Beyi (1) ve bir de Yusuf Ziya Paşayı (2) Parise göndermişti. Fakat bu iki murahhas bir iş beceremeden geri döndüler.

Görülüyor ki Yıldız Sarayı memleket idaresini tanzimden ziyade «Jön Türk» harekâtını felce uğratmağa çalışıyordu. Sultan Abdülhamid'in bu dâvet teşebbüslerinde memleket lehine en ufak bir vaad, bir değişiklik tasavvuru mevzuu bahsedilmiyordu. Bütün gaye «Jön Türk» lüğü ortadan kaldırmaktı. Bu sebepten dolayı bu gibi teşebbüsler daha başlangıçta akamete uğruyordu.

Pariste «Jön Türk» lerin çoğalması bir hareket programının tesbitini zarurî kıldığından yeni gelen gençler «İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin yeniden tanzimini ve ahvalin icaplarına uyacak bir program hazırlanmasını istiyorlardı. Umumî arzuya tebean yapılan bir toplantıda ekseriyetle Murad Bey umum reis intihap edilmiş ve Ahmed Bey — Çürüksulu Ahmed Paşa — merkez reisi seçilmiş ve idare mekanizması kontrolu Ali Kemal, Şerefeddin Mağmumî, Şefik ve Şerif Beylere havale edilmişti. Dr. Nâzım kasadar olmuştu. Lâkin Ahmed Rıza Beyin ötedenberi benimsediği riyasetten ayrılması hoşuna gitmediğinden «Jön Türk» ler arasında fikir ihtilâfına yol açılmış oldu. Halbuki, çalışma şekli hakkında verilen kararda büyük bir değişiklik yoktu. Ahmed Rıza Bey, cemiyetin organı olmak üzere yine «Meşveret» i çıkaracaktı. Ancak gazeteye girecek yazıların daha evvel dört arkadaş tarafından murakabe edilmesi lâzım geliyordu. Hesap ve para işlerine eskisi gibi Doktor Nâzım Bey bakacaktı, Mefkûre işlerinde riyaset iddiası

(1) Ebüzziya Tevfik Bey İstanbula avdetinden bir müddet sonra Konyaya nefyedilmiştir.

(2) Yusuf Ziya Paşa Harbiye Mektebi Hıfzıssıhha muallimi olan zat olsa gerek. Meşrutiyetten sonra vazife ile Yemene gönderilmiştir.

mânasız bir şeydi. Ahmed Rıza Beyin bu zaafı «Jön Türk» ittihadını her vakit baltalamıştır.

Halbuki Fransızca «Meşveret» gazetesi «Supplément Français - Organe de la Jeune Turque» başlığile «Jön Türk» lüğe mal edilmiş bulunuyor ve hiçbir grupa tercih hakkı verilmeden neşrediliyordu. Buna sebep muharrirlerin — Alber Füva, Halil Ganem, Aristidi gibi — muhtelif unsurlardan mürekkep bulunmasıdır. Türkçe «Meşveret» ise «Osmanlı İttihad ve Teakki Cemiyeti» namına ve cemiyet parasiyle çıktığı halde Ahmed Rıza Bey şahsî malı gibi idare etmek hevesine kapılıyordu ve bu fikri tatbike koyulmuştu.

Bu hususta fazla tafsilâta girişmek istememekle beraber daha evvelki sah felerde Paris teşkilâtını temsil eden heyetin isimlerini zikretmiş bulunduğum için yeni değişiklik münasebetiyle Pariste cereyan eden ufak bir vak'ayı kısaca kaydetmeyi faydalı buluyorum.

Yeni heyet namına verilen bir ziyafette Ahmed Rıza Beyin hattı hareketindeki lâübalilikler ve gazetede, henüz kabul edilen şartlar hilâfına, bermutad takibettiği gayrı muvafık ahval Murad Beyi dilgir etmiş ve riyasetten istifasını vermiştir.

Bu istifa umumî heyetce kabul edilmemiş, umumî merkezin Cenevreye nakli daha muvafık görülmüş Ahmed Çürüksulu Cenevre merkezi, bozguncu Ahmed Rıza Bey de aynı toplantıda Paris merkezi riyasetine intihab olunmuştur. Bu ahvalin cereyanı 21/kânunuevvel/1312 tarihindedir (Milâdî 1897) senesinde vukubulmuştur.

O tarihte Cenevrede Jön Türklerden Murad, Çürüksulu Ahmed, İshak Sükûtî, Abdullah Cevdet, Ethem Ruhi, Feryat gazetesi sahibi Mustafa Ragıp, Mısır Darphane Nâzırı Esat, Mithat Şükrü, Şefik, Tunalı Hilmi, Şeraceddin, Doktor Hasan, Lütfi, Âkil Muhtar, Nuri Ahmed ve Reşid Beyler bulunuyordu. Bunların nâşiri efkârı (Osmanlı) gazetesi idi.

Kahirede ise, Hoca Kadri, Kâtip Salih Cemal, Ali Rıza, Doktor Hamid, Doktor Pertev, Vehbi, Faik, Yusuf, Ferit (Tek), Ali Mazhar ve Abdürrahim Hadi Beyler vardı Bunların nâşiri efkârı (Kanunuesasi), (Hak), (Şark) daha sonraları (Osmanlı) ve (İctihad) gazeteleridir.

Paris'teki çalışma şekli bir karara bağlandıktan sonra umumî reis Murad Bey, İsviçre'ye gitmeğe ve oradaki «Jön Türk» lerle tanışmağa karar vermişti Maksadı, ihtilâlci arkadaşlarla görüşmek, ayni zamanda «Mizan» ı Cenevrede çıkarmaktı. Murad Beyin Paristen ayrılması Ahmed Rıza Beyin kabul eder gibi göründüğü son kararlardan nükûl etmesine vesile vermiş ve «Meşveret» i «İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin organı olarak çıkarmaktan sarfı nazarla şahsî bir gazete gibi kendi arzusu dahilinde neşre başlamıştır. Daha sonraları İttihad ve Terakki ile olan

alâkasını keserek bütün efal ve harekâtında muhtar bir durum yaratmıştır (1). Ahmed Rıza Beyin fikir birliğini bozan bu hareketi «Jön Türk» ler arasında fena düşünceler yaratmış ve aleyhine şiddetli husumet izharına vesile vermiştir.

Tesalya Harbi ve Tesirleri:

Bahusus Yunanistanla yaptığımız 97 Tesalya harbi esnasında «Meşveret» gazetesinde «Ümid» namı müstearyle Aristidi Efendinin Türklük aleyhine yazdığı bir makale Ahmed Rıza Bey hakkındaki hiddet ve şiddeti artırmış, Çürüksulu Ahmed ve Doktor Şerefeddin Mağmumî Beyler tarafından Cenerede bulunan Murad Beye, aşağıya kaydedilen mektupların yazılmasına sebep olmuştur.

Bu harbde Türk ordusu büyük fedakârlıklar göstermiş, hattâ kumandan Abdülezel Paşa şehid olacak kadar cephede ön safa geçmek suretiyle askere numunei imtisal teşkil eylemiştir.

Bu harbin mucib sebebi pek basit, hattâ gülünçtür. (1897) senesinde Yunan Miralayı Vasos, Rusların teşviki ve az bir mikdar askerle Giride çıkmış ve harbin patlak vermesine âmil olmdştu.

Gazi Ethem Paşa

Bunun üzerine 27/şubat/1897 tarihinde Giridde bulunan Alman, İngiliz Avusturya, Rusya, Fransa ve İtalya donanma kumandanları müşterek bir beyanname neşrederek Giridlileri sükûna dâvet etmişlerdi.

Fakat 17/Mart/1897 tarihinde düveli müttefika amiralleri bir beyanname neşrederek Girid adasına Osmanlı idaresinde kalmak üzere muhtariyet verildiğini de ilân etmişlerdir. Buna riayet edilmemiş, bilâkis Yunanlılar hududumuza tecavüz eylemişlerdir. Bunun üzerine 6/nisan/1313 tarihinde Türk hükûmetinin yayınladığı bir beyanname ile Yunan hükûmti ile olan münasebatın kat'edildiği ve tecavüze mukabele etmek mecburiyeti hasıl olduğu ilân edilmiştir. Bu suretle (97) Osmanlı - Yunan harbi başlamış ve Yunanlılar mağlûp edilmiştir.

Yunan Harbinde, Başkumandan Müşir Ethem Paşa, Erkânıharbiye Rei-

(1) Doktor Şerafeddin Mağmumî ve Sabri Beyler yukarıda bahsi geçen değişikliği Ahmed Rıza Beyin «İttihad ve Terakki» Cemiyetinden ihracı suretinde gösterir.

si Ferik Ömer Rüştü Paşa idi. Galebemize rağmen netice aleyhimize tecelli eylemiş ve Giridin elden çıkmasına mukaddeme hazırlanmıştır. Bir Yunan prensi vali tâyin edilmiş ve ada ile münasebetimiz ufak bir teneke bayrağa münhasır kalmıştır.

İstanbulün fethi münasebetiyle Fatih'in bahşettiği salâhiyetle Şark Kilisesi — Ortodoks kilisesi — ehemmiyet kazanmıştı. Bu vesile ile (Grek) lisanının yayılması ve birçok Hıristiyanların Rumlaşması Rusları ve bilhassa Çar Deli Petroyu telâşa düşürmüştü.

Yakın Şarkta büyük emeller güden Deli Petro, gidişatı önlemek, Ortodoksluk dolayısiyle Rumlaşan Hıristiyan unsurları Slav camiasında muhafaza edebilmek için (1721) tarihinde reis-i ruhanî sıfatını iktisaba lüzum gördü ve müstakbel bir (Slâv Kilisesi) tesis etti. Petro'nun tasavvuruna göre, (Slâv İttihadı) bu sayede daha kolayca kurulabilecekti.

Fakat (Pan - Elenizm) gayesi güden Rumlar da istiklâle kavuştuktan sonra Fatih'in bahşettiği (Şark Kilisesi — İstanbul Patrikliği) nden (1835) de ayrılarak müstakil (Yunan Kilisesi) ni kurmuşlar, Rumluk hesabına daha rahat çalışma yoluna girmişler ve Balkanlardaki Bulgar, Sırp ve Ulahları Rumlaştırma yoluna koyulmuşlardır.

Bundan müteessir olan Bulgarlar da, Rusların teşvikiyle, müstakil bir Eksarhlık talebi için Bâbıâliye müracaat etmişler ve Rum Patriğini tanımıyacaklarını bildirmişlerdir.

Nihayet, Osmanlı Hükûmetinin müsaadesiyle (1870) de (Bulgar Eksarhlığı) kurulmuş, hattâ (1890) tarihinde Üsküp, Köprülü ve Uhri Bulgar metropolidlikleri de yaratılmıştır.

Bulgar Prensliğinin teessüsünden sonra ise, Yunanlılarla yavaş yavaş arası açılan bu câmia, Balkanlarda Ortodoksluk perdesi altında Rumlaştırılmak istenen ırkdaşlarının muhafazası kaydına düşmüş ve Makedonya'da çete teşkilâtına ehemmiyet vermiştir. Tabiî, bütün bu faaliyetler Osmanlı İmparatorluğu aleyhine birer hamle teşkil ediyordu...

Ötedenberi Girit isyanı münasebetiyle Türkçe «Meşveret» de çıkan bir kısım yazılar bazı «Jön Türk» leri müteessir ediyor ve âsi Rum komitecilerinin inkılâpçı bir Türk gazetesinde müdafaa edilmesine kızıyorlardı. Bu defa ise Fransızca «Meşveret» de Yunanlılara hak verir tarzda bir lisan kullanılması birçok Jön Türk'ün galeyanını mucib olmuş ve Ahmed Rıza Bey aleyhine âleni tenkitler başlamıştır. Esasen bu vaziyetlerden dolayıdır ki Paristeki toplantıda yazıların neşrinden evvel mürakabesi kabul edilmiş ve bu iş için de dört arkadaş seçilmişti. Bu mürakabe tatbik ettirilmeden Fransızca «Meşveret» de çıkan Aristidi Efendinin Yunanlılar lehindeki yazısı Çürüksulu Ahmed ve Doktor Şerafeddin Mağmumî Beyleri müteessir etmiş ve Cenevrede bulunan Murad Beye aşağıya dercettiğimiz mektupların yazılmasına sebep olmuştur:

ÇÜRÜKSULU AHMED BEYİN MEKTUBU

Efendimiz;

Bütün sinirlerim ayaklandı. Bu sahte patriyot ile ne yapacağız? Mithatın müdafaanamesini neşretmek şöyle dursun Umid (Aristidi) imzasiyle (1) neşrettiği makalede, hükûmet-i Osmaniyenin ilânı harbetmesi fütuhat için olmadığını resmen ilân ettiği halde, şimdi Ahmed Mithatın fütuhat tarafdarı görünmesine hayret ettiğinden bahisle Yunan menafiine «Meşveret» i âlet etmek budalalığına yahut cinayetine tesaddi olunuyor.

«Protesto ettim, kavgalar ettik. Halil Ganeme de başvurdum. O da bendenize hak verdi. Hattâ dün gelecek idim; bundan dolayı cumartesi gazetesinin çıkmasına kadar beklemeğe mecbur oldum. İnadında devam ile yine basarsa kat'ı münasebat edeceğim...»

2 mayıs 1313 AHMED

DOKTOR ŞERAFEDDİN MAĞMUMÎ BEYİN MEKTUBU

Makam-ı riyasete merfudur

Elmâruz;

İzzetlerden, Lütfiflerden hattâ bizzat (Yıldız) dan suduru baidülihtimal olan bütün hissiyat-ı Osmaniyeyi carih bulunan bir makalenin geçen «Meşveret» de münderiç bulunması, dahil ve hariçteki bilcümle ihvan ile beraber benim de vicdanımda acıklı bir yara açtı. Dört gözle «Mizan» ı bekliyor, bir reddiye, bir tekzip, bir protestoname bulunacağını umuyorduk. Namusumuz, haysiyetimiz, hamiyetimiz - evet! «Miz» edatiyle söylüyorum, çünkü bu kir ne sahibi makale «Ümid — Aristidi» palıkaryasına, ne de mağlûbu âğraz redaktöre, Rizaya aittir. Bu komiteye mensubum diyen kimselere mütesaviyen şâmildir - bu suretle temizlenecek, on asır sonra bile lânetler yağdırılmasını mucip siyah lekeden bu veçhile sıyrılacaktık. «Mizan» gelip de bunu göremeyince o acıklı yareye bir de tuz serpildi.

Demek ki bu da (mal antandü) lerin bilmem kaçıncı düzinesine girdi!

«İster sehven, ister inaden olsun bu hal bir hiyanettir; kanun-u hamiyette bir cinayettir. Bunu hiçbir suretle tevil etmek kabil olamaz ve olamıyacaktır. «Bilcümle hasenata tövbe etmiş» diye tavsif edilen Ahmed Mithat bile bu denaeti kabul edememiştir.

«Türkçe «Meşveret» de Girit isyanına (hak ve adalet dâvacıları) dendi idi. Fransızcasında da Yunanlılar müdafaa edilip, hepsine tüy dikildi.

Bir şahsı (.....) nun evhamı uğruna devlet ve millet kaybolduğu gibi, âdi bir kimsenin inad ve ısrarı uğruna da «İttihad ve Terakki» Cemiyet-i Osmaniyesi de «teferrük ve tedenni» ye yüz tuttu. Bu hallerdir ki bu cemiyeti körleştirdi. Bu defa kimbilir kaç kişiyi caydıracak, kaç nâmerde sağdan geri ettirecektir.»

Paris 22 Mayıs 1897

Doktor Şerafeddin Mağmumî

Filhakika «Meşveret» gazetesinin bu tarzdaki neşriyatı şayan-ı dikkatti. Bununla beraber daha sonraları «Jön Türk» ler arasında gazetecilik

(1) «Ümit» Aristidi Efendinin kullandığı müstear imza.

garib bir hal almıştı. Gazetelerin münderecatı sahib ve muharrirlerinin şahsî emel ve takibettikleri gayeye göre değişiyordu. Meselâ Arablık hissine kapılan gazeteciler bulunduğu gibi Osmanlı, Türk, İntibah ve Şûrayi Ümmet gibi isimlerden maada Kürdistan, Anadolu ve Arnavutluk başlıklı gazete neşredenler de eksik değildi. Hariçte «Jön Türk» ler tarafından muhtelif memleketlerde 95 Türkçe, 8 Arabca, 12 Fransızca ve 1 Yahudice olmak üzere 116 gazete neşredildiğini Selim Nüzhet Gerçek tespit etmiştir. Paris, Kahire ve Cnevrede çıkan gazetelerden başka New-York'ta «Eleyyam», Rio de Janeyro'da «Errakib», Viyana'da «Freie Osmanische Post», Bulgaristan'da «Courrier d'Orient», Romanya'da «Sadayi Millet» gazeteleri çıkmıştır. Bu gazeteler arasında şantaj maksadı takibedenler de vardı. Bu böyle olmakla beraber Aristidi Efendinın «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemyeti» nin nâşiri efkârı olan bir Türk gazetesinde böyle bir harb esnasında Yunanlıları müdafaaya kalkışması hakikaten çirkindi.

Biraz vvel bahsettiğim makale münasebetiyle Askerî Tıbbiyede (İttihad ve Terakki) Cemiyetini kuran gençlerden Doktor Şerafeddin Mağmumi Beyin Ahmed Rıza Bey hakkında 1 Teşrinievvel 1897 tarihinde Pariste neşrettiği (Hakikat-i Hal) adlı risaleden bazı pasajların bu satırlara ilâvesini, Hürriyet mücadelesinde «Jön Türk» ler arasında cereyan eden hâdiselerin tavzihi bakımından, faydalı buluyorum.

Risalenin mukaddemesinde «Cemiyet efradı meyanına vatanperverlik nikabı altında menfaat-i zatiye istihsaline çalışan bazı şarlatanların katıldığı muhakkaktır!» dedikten sonra bahsi Ahmed Rıza Beye intikal ettiren muharrir, «... Bu zat, Cemiyetten tardolunduğu vakit ne masumiyetini iddia ve ne de müdafaa-i nefsem uktedir olabildi» kaydını ilâve etmektedir. «Parise gelince, mahzen-i evrakta mevcud kayıtlardan anlaşılacağı veçhile, Sefaret kitabetiyle kayrılmasını istirhamen Sefir-i esbak merhum Esad Paşa'ya istida takdimiyle Sefarethane eşiğini haylice aşındırdığını ve buna nail olamayınca, Ataşemiliterlerin delâletile Şark-ı Karible alâkadar bir kumpanyanın hizmetine girdiğini» söylemektedir.

Sultan Abdülhamide sunulan lâyihalar bahsinde «Bunların (İstikbal) gazetesi muharriri merhum Şefkati Beyin fikir mahsulü olduğunu ve kopyelerinin bu gazete sütunlarında aynen bulunduğunu, Ahmed Rıza Beyin bu hususlaki rolünün ufak bir şive-i kalem tâdiliyle imza vaz'ından ibaret kaldığını ve binaenaleyh bu hareketinden dolayı kendisine Avrupadaki «Jön Türk» lerce (Vazıülimza Rıza Bey) lâkabı verildiğini» ilâve ediyor.

Ahmed Rıza Beyin Cemiyete giriş şeklini izah ederken «(İttihad ve Terakki) Cemiyetinin Paristeki mümessilleri Doktor Nâzım ve Binbaşı Ahmed (Çürüksulu Ahmed Paşa) Beylerin İstanbuldaki idare merkezine müracaatları üzerine vuku bulduğunu ve onların arzusuna tebean kendisi Paris Şubesi Riyasetine tâyin edildiğini» kayıt ve «Masrafı Cemiyetçe temin edilmek üzere Türkçe ve Fransızca (Meşveret) isminde gazete çıkarılması salâhiyeti verildiğini» işaret eyliyor.

«Fakat Cemiyetin programını, maksad ve mesleğini bir yana atıp gazeteleri kendi âmâl ve efkârına - Pozitivizm - (1) mesleğine âlet etmek istediği görülünce fırka mensuplarından Mısır'dan tedavi için Paris'e gelen Murad Beyin iştirakiyle yaptıkları bir toplantıda işlerin tanzimi maksadıyle, bir idare, bir de tahrir heyeti kurulduğunu ve idare riyasetine Ahmed Rıza Beyin seçildiğini» bildiriyor.

«Buna rağmen ekseriyetle verilen kararların tatbik edilmediği ve gazetelerde sırf Ahmed Rıza Beyin tensibettiği makalelerin çıktığı, beynelmilel siyasî meselelerde şahsı namına hareket ettiği, hattâ Cemiyet namına tabı ve dağıtılması mukarrer beyannamelere resmî mührün basılmasına muvafakat etmiyerek kendi imzasını koyduğu anlaşılınca vaziyetin yeniden incelenmesi zarureti hâsıl olduğu ve yapılan bir ikinri toplantıda Ahmed Rıza Beyin (Meşveret) in kendi gazetesi olduğunu ve Cemiyeti tanımadığını söylemesi üzerine idare ve tahrir heyetlerinin istifa ettiklerini ve ekseriyet-i âra ile bu egoist politikacının riyasetten azledildiğini ve yerine Ahmed Beyin seçildiğini» yazıyor.

«Lâkin (1897) de Yunanistan'ın Miralay Vasos Kumandası ile Girid'e asker göndermesi üzerine Osmanlı - Yunan harbi başladığı sıralarda Fransızca (Meşveret) te (Ümid) imzasiyle çıkan yazıda bir Rumun Osmanlıları tahkir etmesi Jön Türk'lerce çirkin görülmüş ve Ahmed Rıza Bey Cemiyetten tard ve keyfiyet resmen (Mizan) gazetesiyle ilân edilmiştir.» diyor.

Fakat, doğrusu Hürriyet ve Demokrasi mücadelesinin Jön Türk âleminde mevcud bu keşmekeşlere rağmen devam edebilmesi, binbir türlü mahrumiyet içinde bunalan bu vatanperverlerin yine azim ve cesaretle mefkûrelerinde sabit kadem kalabilmeleri dahil ve haricde her türlü fedakârlıkların ifa ve icrasından bir an kaçınmamaları takdir ve tebcile lâyıktır.

Ahmed Celâleddin Paşanın rolü

İşte yukarıdaki iki mektupla risale sureti Aristidi Efendinin yazılarından dolayı «Meşveret» gazetesi sahibi Ahmed Rıza Beye karşı uyanan bazı hisleri anlatmakta ve «Jön Türk» ler arasında başlıyan ihtilâfları göstermektedir. Bu imtizaçsızlıklardan haberdar olmıyan Yıldız Sarayı ise, «Jön Türk» muhalefetine nihayet vermek için çareler aramaktan hali kalmıyordn. Yusuf Ziya Paşa ile Ebüzziya Tevfik Beyin Paris seyahatleri boşa gitmiş ve hiçbir fayda temin edememişti. Sultan Abdülhamid bu işin hallini ötedenberi Ferik Ahmed Celâleddin Paşaya tevdi fikrinde idi. Fakat vaktiyle Dağıstanlılardan mürekkeb bir muhafız alayı teşkilini arzu eden Sultan Abdülhamid, bu münasebetle bazı ümeranın Çerkes tarihi yazılması fikrinde olduklarını haber alınca, ayrılık gayesi güdülüyor zeha-

(1) «Positivisme», Müspetçilik felsefesi, evvelce izah edilmiştir.

bına kapılarak, şiddet ibrazını Hilâfet şanına elyak bulduğu için, Ahmed Celâleddin Paşa'yı Çit köşkünde hapsetmiş ve Mehmed Fazıl Paşa gibi bazılarını da nefyeylemişti. Yeni bir itaatsizliğine şahidolmak endişesiyle çok sevdiği bu sadık bendesine karşı tekrar şiddetli davranmak vesilesi ihdas etmek istemiyordu. Fakat, Ahmed Celâleddin Paşaya karşı fevkalâde itimad beslediğinden bu nazik vazifenin Paşaya havalesi fikrinden de bir türlü vazgeçemiyordu. Buna binaen bir gün Mabeyinci Hacı Ali Paşaya dert yanma kabilinden «Jön Türk» meselesinin ancak Ahmed Celâleddin Paşa tarafından halledilebileceğini söylemişti. Hacı Ali Paşa Padişahın bu kanaatini Ahmed Celâleddin Paşaya nakledince o da bundan mütehassis olmuş ve huzura kabulünde hakkında gösterilen itimada teşekkür ederken münasip bir türnür ile müzakeratta serbest bırakılmak şartiyel tavassut keyfiyetini deruhte edeceğini arzetmiş ve alâkadarlara bazı vaidlerde bulunmak salâhiyetinin bahşini de rica eylemiştir. İşte bu konuşmalar üzerinedir ki, Sultan Abdülhamid «Jön Türk» lerin avdetini temin için Ahmed Celâleddin Paşayı Avrupaya göndermiştir.

Bu fırsatla şunu da ilâve edeyim ki, Çerkes tarihi meselesi Sultan Abdülhamid'i çok sıkmıştı. Zannederim, bilâhara nefyedilen meşhur Nâzım ve Kuleli Askerî İdadisi ders Nazırı Çerkes Hasan Fuad Paşaların ve evvelâ Trabzon'a nefyedilen ve sonra «Jön Türk» lerle münasebettardır, bahanesiyle askerlikten tardla Erzincan'a sürülen yaverandan Çerkes İshak Paşanın mâruz kaldıkları âkıbetler de bu his ve düşünce tahtmdadır ve Sultan Abdülhamid'in dimağında yer eden endişelerden ileri gelmiştir. Hattâ Deli Fuad Paşanın Suriye'ye nefyinde ble bu his, izhar edilemiyen belli başlı âmillerden biri olmuştur.

Sultan Abdülhamidden icabeden talimatı aldıktan sonra büyük salâhiyetlerle Ahmed Celâleddin Paşa doğruca Paris'e gitmiş, mütecessis nazarlardan gizlenmeğe lüzum görmiyerek muhteşem otellerden birine yerleşmişti.

Paşanın Paris seyahati ve temasları Ahmed Rıza Beyin son hareketinden muğber olanlar üzerinde tesir yapmış; bazıları avdet fikrini ileri sürmeğe veya tahsillerine devam arzusu izhar etmeğe başlamışlardır. Fakat Ahmed Rıza, Doktor Nâzım ve Nuri Beylerle (1) Hoca Kadri Efendi, (2) Paşanın vaidlerine kapılmamışlar ve tavırlarını bozmamışlardır. Bununla beraber Ahmed Celâleddidn Paşanın Parise muvasalatında Yıldız Sarayından aldığı şu telgraf dikkate şayandır:

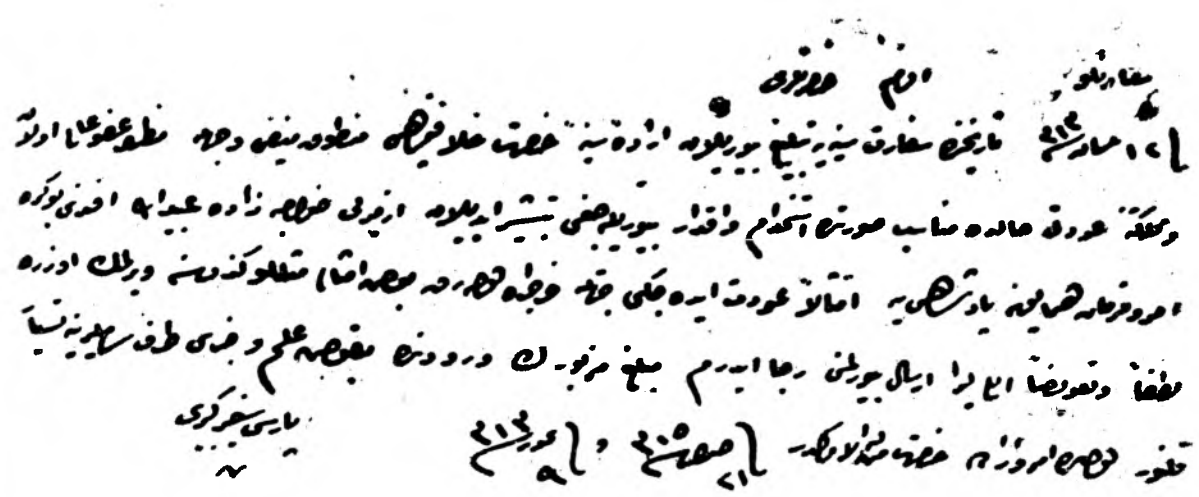
(1) Nuri Bey, Mithat Paşa ailesine sıhriyet peyda etmiş kibar bir zattı. Geçenlerde vefat etmiştir. «Osmanlı» gazetesinin Londra'ya naklinde Damad Mahmud Paşa ile gitmiş ve hesab işlerine bakmıştır.

(2) Hoca Kadri Efendi kıymetli bir zattır. Meşrutiyetten sonra Paris'te ölmüştür. Bir aralık Mısır'da «Kanun-u Esasî» gazetesini idare etmişti.

4 Haziran

«Hayli zamandan beri Cenevre'nin hazele için merkez-i fesad ve melânet ittihaz olunduğu malûmdur. Orada bulundukları istihbar olunan dört, beş eşhas-ı rezileye iltihak etmek üzere Mısır'daki Enin-i Mazlûm nam komite-i muzırranın heyet-i idaresini teşkil eden Faik ve Cemil ve Kadri Beylerle Mülâzimisani Saffet Efendi ve Bahriye Çarkçı Mülâzımlerinden ismi meçhul diğer nefer ki cem'an altı kişiden ibaret olan mezkûr heyetin bugünlerde Cenevre'ye müteveccihen Mısır'dan nakil ve hareket ettikleri istihbar kılınmıştır. Eşhas-ı merkumenin Cenevre'de bulunanlarla birlikte neşriyat-ı bedhahânede bulunacakları tabiî idüğünden eşhas-ı merkumenin neşriyat-ı mefsedetkârane icrasına meydan bırakılmaması esbabının istikmaline sây-ü gayret ve mesaii müstahlâsa-i âlinizin arz-ı atebe-i ûlya buyurulması şerefsünuh buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı mülûkâne iktizayi âlisinden olmakla olbabda» (1)

Bu telgraftan Yıldız Sarayının Cenevre'de bulunan «Jön Türk» lere ne kadar ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Ahmed Celâleddin Paşa büyük salâhiyetlerle Cenevre'ye gidecekti. Lâkin Paşanın Paris'teki meşguliyeti henüz bitmemişti. «Jön Türk» avına çıkan Ahmed Celâleddin Paşanın Paris şikârlarından birincisi meşhur Übeydullah Efendi olmuştur. Bu hususta Paris Sefiri Salih Münir Beyle Paşa arasında cereyan eden muhabereyi aynen aşağıya kaydediyorum:

Yaveran-ı Hazret-i Padişahî'den Ferik Saadetlû Ahmed Celâleddin Paşa Hazretlerine

Saadetlû Efendim Hazretleri;

12 Nisan 313 tarihinde Sefaret-i Seniyye'ye tebliğ buyurulan irade-i seniyye-i

(1) Bu telgrafı Saray namına çeken Şifre Kâtibi Asım Bey, evvelce Sultan Abdülâziz devrinde Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşanın arizası işine karışmıştı.

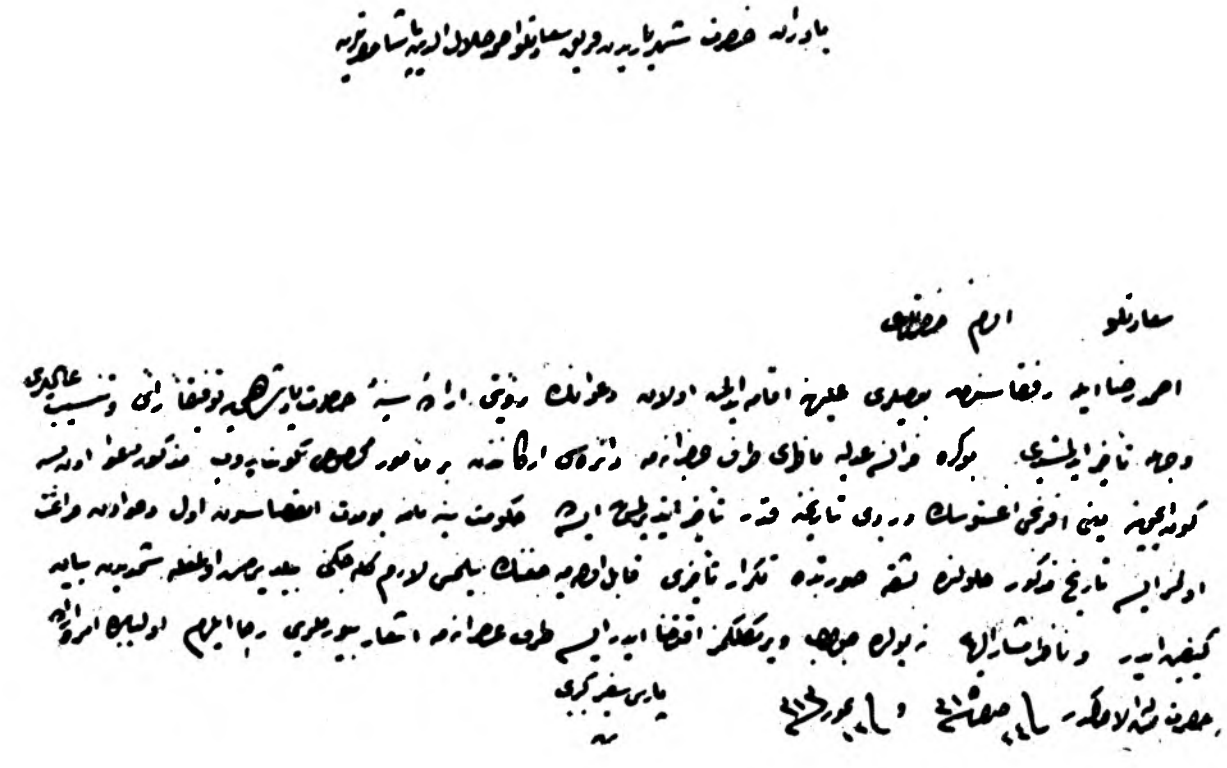
hazret-i hilâfetpenahî mantuk-u münifi veçhile mazhar-ı affı âli olan ve memlekete avdeti halinde münasib surette istihdam ve ikdar buyurulacağı tebşir edilen İzmirli Hoca zade Übeydullah Efendi bu kerre emr-ü ferman-ı hümayun-u padişahîye imtisalen avdet edeceği cihetle harcırah olarak bazı emsali misillü kendisine verilmek üzere lûtfen ve tâvizen elli lira irsal buyurulmasını rica ederim. Meblâğ-ı mezburun vürudunda makbuz ilmü haberi taraf-ı sâmilerine tisyar kılınır. Olbabda emr-ü ferman hazreti menlehülemrindir.

21 Sefer ve 9 Temmuz 313

Paris Sefiri Kebiri
Esseyyid Salih Münir

Artık Paris Sefiri Salih Münir Beyle Ahmed Celâleddin Paşa arasında «Jön Türk» ler hakkında muhabere başlamıştı. Paşa bir otorite gibi hareket ediyor; bir Sefiri Kebir, Sultan Abdülhamid'in bu mümessiline mümaşaatta bulunmağa mecbur oluyordu.

Sefir Salih Münir Beyin Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı diğer bir mektub, «Jön Türk» ler hakkında Sefaretin takibettiği hareketin muvakkaten tadiline karar verildiğini ve cereyan eden mahkemenin bile tehirine teşebbüs edildiğini ortaya koymaktadır. Halbuki evvelce «Meşveret» gazetesinde Sultan Abdülhamid aleyhine çıkan bir yazıdan dolayı Sefir Salih Münir Bey tarafından Paris mahkemesinde bir dâva açılmış, Ahmed Rıza Byin hudud harici edilmesi ve gazetenin kapatılması istenmişti. Şimdi bu dâvanın taliki talebediliyordu.

Yaveran-ı Hazret-i Padişahî'den Ferik Saadetlû
Ahmed Celâleddin Paşa Hazretlerine

Saadetlû Efendim Hazretleri;

Ahmed Rıza ile rüfekasından bazıları aleyhine ikame edilmiş olan dâvanın rüiyeti irade-i seniyye-i hazret-i padişahî'ye tevfikan re'y ve tensibi âlîleri veçhile tehir edilmişti. Bu kerre Fransa Adliye Nâzırı tarafı âcizaneme dairesi erkânından bir memur-u mahsus gönderip mezkûr dâva on beş gün için, yani efrenci Ağustosun dördü tarihine kadar tehir ettirilmiş ise de hükûmet-i seniyye namına bu müddet inkizasından evvel dâvadan feragat olunmazsa tarih-i mezkûr hüûlünde başka surette tekrar tehiri kabil olamıyacağının bilinmesi lâzım geleceğini bildirmiş olmakla şimdiden beyan-ı keyfiyet eder ve nâzır-ı müşarünileyhe ne yolda cevab vermekliğimiz iktiza ederse taraf-ı âcizaneme iş'ar buyurmalarını rica ederim. Olbabda emr-ü irade hazret-i menleülemrindir.

Paris Sefiri Kebiri
Esseyyid Salih Münir
24 Sefer 315 ve 12 Temmuz 313

Salih Münir Beyin bu mektubuna Ahmed Celâleddin Paşa tarafından verilen cevap:

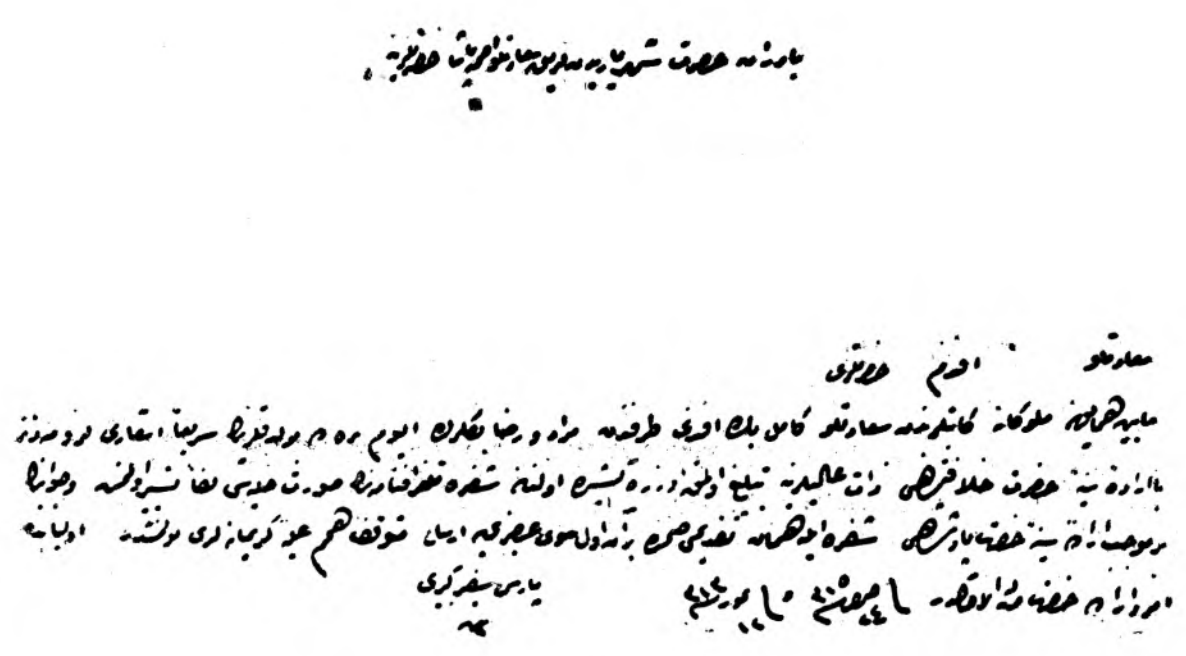
Paris Sefiri Kebiri Utufetlû Münir Beyefendi Hazretlerine

Utufetlû Efendim Hazretleri;

12 Temmuz tarihli Ahmed Rıza ile rüfekası aleyhine ikame edilen dâvaya ait tahrirat-ı âliye-i sefiraneleri mütalâa kılındı. Buna müteallik mülâhazat-ı âcizanem bertafsil bugün yola çıkarılan mahsus posta ile atebe-i felekmertebe-i hazret-i padişâhiye arz ve takdim olunmuş ve cevaben alınacak emr-ü ferman-ı hümayun mucibince tâyin-i hattı hareket olunacağı variste-i kayd-ü iştibah bulunmuş olduğundan bendenizce şimdiden yapılacak bir şey varsa o da emr-ü ferman hazret-i mülûkâneye intizar olduğu cevaben mâruzdur.

13 Temmuz 313

Paris Sefiri Münir Beyin ayni tarihte yazılmış diğer bir mektubu aynen:

Yaveran-ı Hazret-i Şehriyarîden Ferik Saadetlû
Ahmed Paşa Hazretlerine

Saadetlû Efendim Hazretleri;

Mabeyn-i Hümayun-u Mülûkâne Kâtiblerinden Saadetlû Kâmil Beyefendi tarafından Murad ve Rıza Beylerin eiyevm nerede bulunduklarının serian iş'arı lüzumuna dair bâirade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahî zat-ı âlilerine tebliğ olunmak üzere keşide olunan şifre telgrafnamenin suret-i halliyesi leffen tesyir olunmuş ve cevabının bermucib-i irade-i seniyye-i hazret-i padişahî şifre ile hemen takdimi zımnında bir an evvel suyi âciziye irsali mütevakkıf-ı himem-i aliyye-i kerimaneleri bulunmuştur. Olbabda emr-ü irade hazret-i menleülemrindir.

Paris Sefiri Kebiri
Esseyid Salih Münir

23 Safer 315 ve 12 Temmuz 313

Paşanın bu mektuba verdiği cevab:

Paris Sefiri Kebiri Utufetlû Münir Beyefendi Hazretlerine

Utufetlû Efendim Hazretleri;

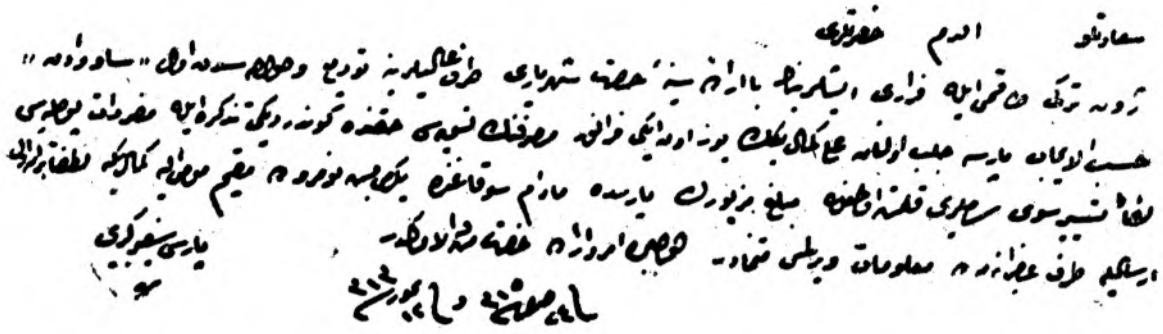
Mabeyn-i Hümayun-u Mülûkâne Kâtiblerinden Kâmil Beyefendi tarafından Murad ve Rıza Beylerin eiyevm nerede bulunduklarının serian iş'arı lüzumuna dair irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahiyi mutazammın 12 Temmuz 313 tarihli tahrirat-ı seniyye-i sefiraneleriyle melfuf şifre mütalâa kılındı. Hemen ve serian müşarünileyh Kâmil Beye keşide edilmek üzere yazılması iktiza eden cevabî telgrafı leffen takdim kılındı. Ancak Murad ve Rıza Beylerin nerede olduklarına dair zat-ı vâlâyı sefiranelerinin dahi malûmatları bulunması bedihi olduğundan zat-ı akdes-i mülûkânece mültemes olan böyle madde hakkında vakit ve zamaniyle ihbar-ı keyfiyet edilmiş olduğunu ümid eder ve bu gibi umur-u hususatın duçar-ı teahhürat olmaması için bendenize de bideriği muavenet buyurulmasını rica ederim. Olbabda emr-ü ferman hazret-i menleülemrindir.

13 Temmuz 313

Murad ve Ahmed Rıza Beylerin mahkemeye sevkleri «Jön Türk» lük için çok faydalı idi; hem reklâm mahiyetini haizdi; hem de müstebid hükümdar «Jön Türk» lüğe vermiş olduğu ehemmiyeti resmen itiraf etmiş oluyordu.

Paris Sefiri Münir Beyle Ferik Ahmed Celâleddin Paşa arasında «Jön Türk» geçinen bazıları hakkında cereyan eden muhaberelerden bir iki nümuneyi daha bu satırlara ilâve etmek, bu gibilere karşı beslenmesi lâzım gelen hislerin tesbiti bakımından, faydalı olur kanaatindeyim.

Ezcümle Salih Münir Beyin Ali Kemal hakkında yazdığı şu mektub birçok hakikatleri izhara vesile oluyor:

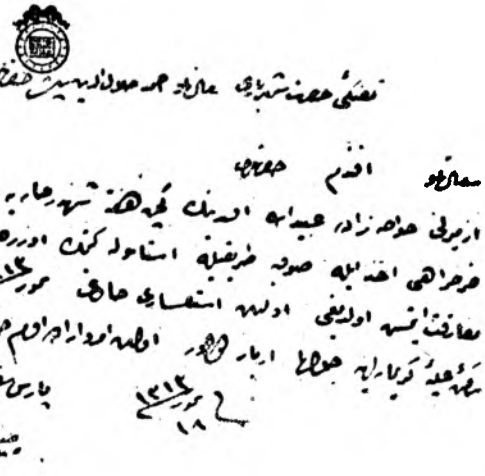
Yaveran-ı Hazret-i Şehriyariden Ferik Saadetlû
Ahmed Celâleddin Paşa Hazretlerine

Saadetlû Efendim Hazretleri;

Jön Türk takımı ile firarî işlerinin bâirade-i seniyye-i hazret-i şehriyarî taraf-ı âlilerine havalesinden evvel «Savoie»dan hasbelicab Parise celbolunan Ali Kemal Beyin yüz on iki frank masrafının tesviyesi hakkında gönderdiği tezkere ile müfredat pusulası leffen tesyiri sayi samîleri kılınmış olmakla meblâğı mezburun Paristе Madam sokağında yirmi beş numarada mukim mumaileyh Kemal Beye lûtfen bir an evvel irsaliyle taraf-ı âcizaneme de malûmat verilmesi mütemennadır. Olbabda emr-ü irade hazret-i menleülemrindir.

24 Safer 315 ve 12 Temmuz 313
Paris Sefiri Kebiri
Esseyid Salih Münir

Paris Sefiri Salih Münir Beyin, Ubeydullah Efendi hakkında Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı hususî bir mektubu da aynen buraya ilâve ediyorum :

Tüfengi-i Hazret-i Şehriyarî Saadetlû Ahmed Celâleddin Paşa Hazretlerine

Saadetlû Efendim Hazretleri;

İzmirli Hocazade Übeydullah (1) Efendinin geçen hafta Şehbenderhaneye bilmüracaa harcirahını ahz ile Sofya tarikiyle İstanbula gitmek üzere Paristen müfarakat etmiş olduğu, olbabda istifsarı havi Tammuz 1313 tarihli tezkere-i aliyye-i kerimanelerine cevaben izhar olunur. Olbabda emr-ü fetman efendim hazretlerindir.

18 Temmuz 1313

Paris Sefiri Kebiri
Esseyid Salih Münir

Sefir Salih Münir Beyin bu mektubu Ubeydullah Efendinin İstanbula avdet için Şehbendehaneye müracaatle yukarıda bahsi geçen harcirahı aldığını ve Paristen hareket ettiğini göstermekedir. Lâkn Ubeydullah Efendi, İstanbula değil, Amerikaya gitmiştir.

Ahmed Celâleddin Paşa böyle «Jön Türk» avına devam ederken avın daha muvaffakiyetli bir netice vermesini temin ve affı umumî ilânı vesair meseleler hakkındaki düşüncelerini izhar için Reşid ve Hikmet Fuad Beylerle hususî kâtibi İskender Tıradi, diğer «Jön Türk» lerle temasta bulunmak üzere bir tahriratla İsviçre'ye göndermiştir.

Halbuki «Jön Türk» ler Hikmet Fuad Bey hakkında itimadsızlık besliyorlar, İstanbulda Şeyh Naili, Zühtü, Kemal, Nihad vesairenin tevkiflerinin bu zatın bir hatâsı yüzünden olddğunu ve yazdığı br mektubun ele geçmesinden ileri geldiğini zannediyorlardı.

Bununla braber Cenevre'deki umumî merkz âzaları Murad Bey nezdinde bir toplantı yapmışlar, Paristen gelen tezkerenin, reis tarafından okunmasını dinlemişlerdir. Neticede içtimada hazır bulunanlar anlaşmaya taraftar olduklarından gelen mektuba zoraki verilen muvafakat cevabını müstashiben Reşid Bey Paris'e dönmüş, Murad Beyle İskender Tırad, Ahmed Celâleddin Paşa ile buluşmak üzere (Kontreksvil) e hareket etmişlerdir.

(Kontreksvil) de Murad ve Hikmet Fuad Beyler ertesi günü Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşma şeraitini tespit, affı umumî ilânını, tahsil etmek isteyen gençlere maaş itasını, bazılarına memuriyet verilmesini, matbuatta kanun dairesinde serbestî hakkı tanınmasını ve mahdud âzalı bir Meclis küşadını kararlaştırmışlar ve bu anlaşma şekli hususî bir vasıta ile İstanbula gönderilmiş ve tasvibi istenmiştir.

Fakat bu sırada Çürüksulu Ahmed Beyden Murad Beye gönderilen bir telgrafta Cenevre'ye müstacelen dönmesi istenmiştir. Buna sebep Paris

(1) Übeydullah Efendi, Hicaz menfasından kaçmıştı.

Konsolosu Veli Beyle Reşid Beyin bu defa Sefir Münir Bey namına ileri sürdükleri teklifler, Ahmed Celâleddin Paşanın bu gibi anlaşmalara hakkı olmadığı ve kendisinin umumî af ilânına salâhiyeti bulunmadığı mealindeki iddialar ve sefaretle anlaşma yapıldığı takdirde hemen alâkadarlara para tediyesine mübaşeret edileceği gibi cazib konulardı.

Cemiyet âzaları sefirin teklifni daha müsaid bulmuşlar ve onunla anlaşmayı tercih eylemişlerdi. Cenevreye dönen Murad Bey, bu değişikliğe muttali olunca çok üzülmüş, tekrar (Kontreksivil) e giderek Ahmed Celâleddin Paşa, Hikmet Fuad Bey, İskender Tirad ve Doktor Hekimyan'ın huzuriyle akdedilen bir toplantıda Cenevre vakayiini anlatmış, aynı zamanda eline aldığı bir kalemle Paşaya hitaben bir tezkere yazarak hiçbir kayda tâbi olmadan İstanbul'a dönmeğe karar verdiğini beyan ve elindeki kâğıdı imzalamıştır. Ve 30 Temmuz 1313 tarihinde de İstanbul'a hareket etmiştir.

Fakat Murad Beyin İstanbul'a avdeti hükûmet idaresi bakımından hiçbir değişiklik icrasına hattâ umumî af ilânına bile vesile teşkil etmemişti. Bununla beraber «Jön Türk» işlerini bir dereceye kadar Sefir Münir Bey benimsemiş; aşağıya ilâve ettiğimiz resmî beyannameyi neşreylemiştir. Hatta birçokları bu beyannamenin cazibesine kapılmaktan âzade kalamamışlardır.

«TEBLİĞ-İ RESMÎ»

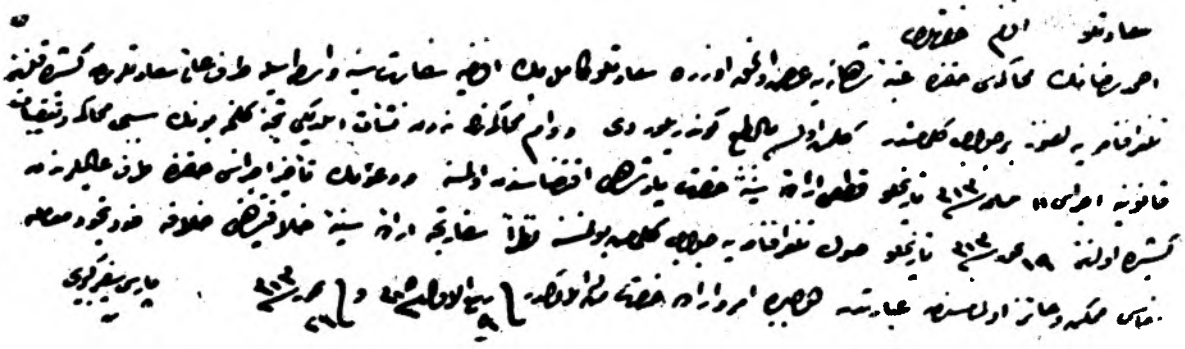
Memleketin usûl ve kavanin-i cariye ve mer'iyesi hilâfında olarak pasaport almaksızın ve mensub oldukları devair ve mekâtib rüesasından mezuniyet-i resmiye istihsal etmeksizin İstanbuldan ve memaliki şâhanenin sair mahallerinden tebaüd ve iğtirab ile Fransa ve İsviçre vesair bilâdı ecnebiyeye gelerek elyevm bilâdı mezkûrede icraat-ı devletin esbab-ı hakikiyesini temyiz ve tetkik etmeksizin hükûmet-i seniye aleyhine neşriyat ile meşgul olanlarla neşriyat-ı mezkûrede bulunanlara taraftarlık edenler haklarında bu kerre taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîden aff-ı umumî sadir olmuş ve memalik-i şahaneye avdetlerine müsaade-i seniye erzan buyurulmuştur. Hal ve şanı bâlâdaki tarife muvafık olan kimselerin hiçbir ferd müstesna olmamak üzere kâffesine şâmil olan işbu aff-ı umumîden bilistifade memalik-i şahaneye avdet etmek isteyenlere meccanen pasaport verileceği gibi, ihtiyacı olanlara harcirah itası ve avdetlerinde arzu edenlerin liyakatine göre, münasib memuriyetlerle kayrılacakları ve elyevm Avrupada, zaten mensubolduğu meslekte ikmal-i tahsil ile muttariden ve muntazaman meşgul oldukları muteber şahadat-ı resmiye ile tebeyyün edenlerin başladıkları tahsili ikmal edinciye değin her birine yüz elli frank maaş tahsisiyle devletçe tâyin ve irae olunacak Avrupa mekâtib ve medaris ve hastahanelerine devama memur edilecekleri hususlarının tebşiri dahi cümle-i irade-i seniyeden bulunmuştur. İşbu af ve atıfet-i seniye-i cenab-ı hilâfetpenahiyi umuma tebliğ ve tebşir için neşrolunan bu ilânnamenin tarih-i neşrinden on gün sonra yine buralarda neşriyat-ı karezkâraneye devam edenler bulunursa aff-ı umumîden istifade hakkını zayi edeceğinden başka tabiiyet-i Osmaniyeden iskat olunarak o makulelerin fimabaid memalik-i şahaneye dühullerine müsaade krlmmıyacağı tebliğ olunur.

10 - 22 Temmuz 1897

efareti Seniye. Paris 276

«Tebliğ-i Resmî» münderecatı itibariyle mühimdi. Bir taraftan vaidlerde bulunuyor, diğer taraftan da tehdide başvuruyordu. «Jön Türk» ler kendi aralarında tebliğ resmî etrafında münakaşaya devam ederken Sefir Salih Münir Beyle Ahmed Celâleddin Paşa arasında muhabereye devam edilmiştir. Bütün mevzu «Jön Türk» lere ait muhakeme veya avdet harcırahlarına taallûk ediyordu.

Salih Münir Bey tarafından yazılmış bir iki mektubu daha aynen alıyorum :

Tüfengi-i Hazret-i Şehriyarî Ferik Saadetlû
Ahmed Celâleddin Paşa Hazretlerine

Saadetlû Efendim Hazretleri;

Ahmed Rıza Bey muhakemesi hakkında atebe-i şâhaneye arzolunmak üzere Saadetlû Kâmil Beyefendi Sefaret-i Seniyye vasıtasiyle taraf-ı âli-i saadetlerinden keşide kılınan telgrafnameye henüz bir cevab gelmemiştir. Gelmiş olsa bittabi gönderilirdi. Devam-ı muhakemenin neden neşet eylediği bahsine gelince, bunun sebeb-i muhakeme ve takibat-ı kanuniye icrası 11 Nisan 313 tarihli kat'î irade-i seniye-i hazret-i padişahî iktizasından olmasına ve dâvanın tehiri icrası hakkında taraf-ı âlilerinden keşide olunan 19 Temmuz 313 tarihli son telgrafnameye cevab gelmemiş bulunmasına nazaran sefaretçe irade-i seniye-i hazret-i hilâfetpenahî hilâfına hodbehod muamele ifası mümkün ve caiz olmamasından ibarettir. Olbabda emr-ü irade hazret-i menleülemrindir.

9 Rebiülevvel 315 ve 26 Temmuz 313
Paris Sefiri Kebiri
Esseyid Salih Münir

Bu mektubun biraz sert olduğu sörülmektedir. Ahmed Celâleddin Paşanın «Jön Türk» işine müdahalesi Sefir Salih Münir Beyin hoşuna gitme-

diği kullandığı lisandan anlaşılıyor. Bununla beraber ihtiyatkâr davranmağı tercih ettiği de hissediliyor.

Sefir Salih Münir Beyin diğer bir mektubu aynen:

Tüfengi-i Hazret-i Şehriyarî Ferik Saadetlû
Celâleddin Paşa Hazretlerine

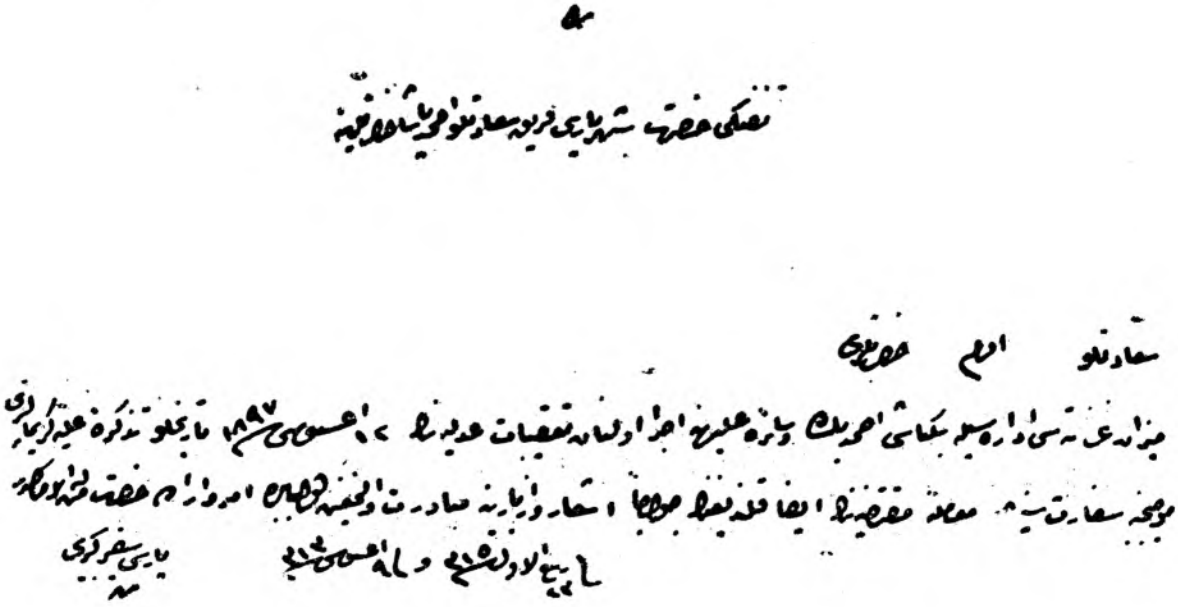
Saadetlû Efendim Hazretleri;

Fuad Paşa hafidi Hikmet Beye avdet harcırahı olmak üzere geçen sene gönderilen elli liradır ve meblâğ-ı mezbur dahi mumaileyh Hikmet Bey tarafından Osmanlı Bankasından ahzedilmiştir. Arzu buyurulur ise kendisinin imzası tahtındaki makbuz ilmühaberinin sureti musaddakası gettirilip taraf-ı âli-i saadetlerine irsal kılınır. Bundan maada bir defa vakıa yine Hikmet Bey için harcirah namiyle ve vâki olan arz ve istizan-ı âcizanem üzerine yüz lira gönderilmiş ise de kendisinin cidden ve hakikaten avdet edeceğine kanaat hâsıl olmadığından iade kılınmış idüği olbabda istifsarı havi olan 25 Temmuz 313 tarihli tezkere-i aliye-i kerimanelerine cevaben beyan olunur. Olbabda emr-ü irade hazret-i menleülemrindir.

9 Rebiülevvel 315 ve 26 Temmuz 313
Paris Sefiri Kebiri
Esseyid Salih Münir

Bu mektubda da ayni eda hissolunuyor. Görülüyor ki, Saray bendesi arasında rekabetten doğan bir infial uyanmıştır.

Aşağıdaki satırlar da dâva işleriyle alâkadar bir mektubdur:

Tüfengi-i Hazret-i Şehriyarî Ferik Saadetlû
Ahmed Paşa Hazretlerine

Saadetlû Efendim Hazretleri;

«Mizan» gazetesi idaresiyle Binbaşı Ahmed Bey vesaire aleyhine icra olunan takibat-ı adliyenin 12 Ağustos 1897 tarihli tezkere-i aliyye-i kerimaneleri mucibince sefa-

ret-i seniyece muamele-i muktaziyenin ifa kılındığından cevaben iş'ar ve izharına mübaderet olunmağın olbabda emr-ü irade hazret-i menleülemrindir.

23 Rebiülevvel 315 ve 9 Ağustos 313
Paris Sefiri Kebiri
Esseyid Salih Münir

Yukarki mektublarda bahsi geçen dâva hakkında daha evvel «Meşveret» gazetesi münasebetiyle izahat vermiştik. Bu lüzumsuz dâvalar Türkiye aleyhine gürültülü bir vaziyet yaratmıştı Paris'in en mâruf avukatları «Jön Türk» lerin müdafaasını deruhte ediyor; Fransa hükûmetinin Sultan Abdülham de karşı göstermek istediği cemilekârlık, umumî efkâr önünde akamete uğrayordu. Fazla olarak bu dâva vesilesiyle Paris matbuatı Sultan Abdülhamid hakkında «Kızıl Sultan» tâbirini kullanmağa başlamış, Osmanlı hükûmetini acı acı tenkid ve tezyife koyulmuştu.

«Jön Türk» işleri münasebetiyle artık Pariste iki merci ihdas edilmişti: Biri Osmanlı hükûmetini temsil eden Sefiri Kebir Salih Münir, diğeri Sultan Abdülhamid'in mutemedi Ferikan-ı kiramdan Yaver-i Ekrem Ahmed Celâleddin Paşa. Sefir Münir Beye yazılan aşağıdaki mektub, Paşanın Pariste kazandığı ehemmiyeti bittabi tevsik etmektedir. Bu mektub Ahmed Celâleddin Paşanın Salih Münir Beye emreder bir tavır takındığını gösteriyor:

Paris Sefiri Kebiri Utufetlû Münir Beyefendi Hazretlerine

Hikmet Bey, Binbaşı Ahmed Bey, Doktor Hasan Bey, Haşim Bey.

Utufetlû Efendim Hazretleri;

Bâlâda isimleri muharrer beyler, yarınki Pazar günü Orient Ekspres'le âcizleriyle beraber Dersaadete hareket edeceklerinden usulü dairesinde her birine muktazi pasaportun sür'at-i itası için iktizayi halin icrası babında emr-ü ferman hazret-i menleülemrindir.

Ahmed Celâleddin Paşanın Paristeki «Jön Türk» âlem'ne ait işlerini b'tird'kten sonra Cenevre'ye geldğini ve Murad Beyin dönmeğe, şahsı namına muvafakat ettiğini yukarıda işaret etmiştik.

Murad Beyle Ahmed Celâledddn Paşa arasındaki uyuşmanın şekline nazaran zindanlardaki siyasî mahpuslar affedilecek; menfiler yurdlarına iade edileceklerdi. Hattâ neşriyatın tatili; aff-ı umumînin ilânından sonra haricte tahsillerini ikmal etmek isteyenlere münasip maaş verilmesi, avdet edeceklerin memuriyet kabul edip etmemekte muhtar olmaları; br kontrol meclisinin tesisi, matbuata kanun dairesinde serbestî itası ve hükûmetin namuslu adamlardan teşkili gibi esaslardı. Fakat uyuşmada memleket ıslahatı namına kararlasmış kat'î bir şey yoktu. Murad Beyin gösterdiği bu zaaf eseri, «Jön Türk» camiasını kökünden sarsmıştı; birçoğu Sultan Abdülhamid'e dehalete mecbur olmuşlardır.

Bu anlaşma «Jön Türk» tarihinde kayda değer bir nokta teşkil eder.

Gerek Ahmed Celâleddin Paşaya dehalet edenler, gerek Paris Sefaretinin tebliğ-i resmîsinden mülhem olarak bilâhare Sefir Münir Beyle uyuşanlar arasında «Jön Türk» âleminin tanınmış şahsiyetleri ve «İttihad ve Terakki» müessislerinden iki mefkûreci de bulunuyordu. Uyuşmadan sonra Cenevre'deki «Mizan» gazetesi kapanmıştı. Bunun yerine İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet Beyler tarafından «Osmanlı» gazetesi çıkarıldı. Lâkin Sefir Münir Bey ve bu sırada sahneye dahil olan Necib Melhame uyuşması üzrine bu gazete de tatil edilmişti. İshak Sükûti Bey Roma Sefaretinde vazife kabul etmişti Trablus Garb menfasından kaçan Gülhanede göz hekimliği yaparken Trablus Garba sürülen ve iki sene kadar hastahanede çalıştıktan sonra firarla Cenevre'ye gelen ve 1904 de «İçtihad» mecmuasını çıkaran Doktor Abdullah Cevdet Bey, Viyana Sefareti doktoru, Çürüksulu Ahmed Bey ise Belgrad Ataşemiliteri olmuştu. Serasker Yaveri Şefik Bey Bükreş, Ali Kemal Bey Brüksel, Rauf Ahmed Bey Atina Sefaretinde memuriyet almışlardı. Şerafeddin Mağmumi ve daha bazıları tahsillerine devamı tercih eylemişler; Rahmi ve Süleyman Nazif Beylerle daha birkaç ihtilâlci memlekete dönmüşlerdi. Fizan'da bulunan Filibeli Hilmi, Bahriyeli Sami ve Doktor Nazmi (1) Beylerle on yedi Tıbbiyeli de oradan geri aldırılmışlardı. Fakat, bilâhara Hilmi ve Sami Beyler tekrar Fizan'a gönderilmişlerdir. Sami Bey Sahrayi Kebir tarikiyle Fizan'dan kaçmağa muvaffak olmuştu; Hacı Raşid ve Ahmed Beyler de 28 Ağustos 1314 tarihinde Trablus Garb Valisi Receb Paşanın Yaveri Binbaşı Şevket Beyin hazırladığı sahte bir mektubla Fizan'dan kurtarılmıştı.

Bir de bu anlaşmalarla ilgili birçok imzaları muhtevi bir istida sureti vardır. Bunu da buraya ilâve ediyorum. Bu imzalar anlaşmaya dahil talebeleri meydana koymaktadır. Bu ariza, Ahmed Celâleddin Paşaya ikinci Paris ziyaretinde verilmiştir.

TALEBELERİN İSTİDASI

Şevketlû Efendim Hazretleri;

Delâlet-i hâkimanaleriyle salik-i şehrah-ı hakikat olduğumuz, yani cehalet ve tecrübesizlik saikasiyle kapıldığımız bilcümle efkâr-ı bâtıla ve müfsideden tecerrüdle zat-ı kudsiyet semat-ı cenab-ı tacidarının mazhar-ı affı buyurulduğumuz günden beri nam-ı devletlerini vird-ü zeban-ı şükran edindik.

Meçhulümüz olan nice hakayike kesb-i vukuf ettik. Atalet ve dalâlette kalmış bir cism-i bîruh iken vesatet-i icazkâraneleriyle bir hayat-ı diğere nail olduk. Padişahımızın ulviyetini, enamın,ı eltafını gördük, makam-ı Hilâfetin kudsiyetine âgâh olduk, olanca sa'yü gayretimiz o makamın tealisine münhasırdır. Şehriyar-ı ma'delet nesar efendimizin en sadık hâdimi olmakla müftehiriz.

Bu defa Parise teşrifiniz hasebiyle ifasına medyun olduğumuz resmî hoşâmediyl

(1) Şeyh Naili Efendinin damadı.

vesile-i cemile ittihaz ettik. Hem sayesinde garikuleltaf-ı hilâfetpenahî buyrulduğumuz nasayihi pederanelerinden dolayı beyan-ı mahmedet ve hem de zat-ı melâikûssemat cenab-ı tacidariye olan sadakat-i bendegânemizin teyidi ve hakkı âcizanemizde teveccühat-ı hilâfetpenahînin bekası hususunda kaleme aldığımız istirhamnameyi yine vesateti aliyeleriyle pişikâh-ı tacidar-ı ekremiye takdim için birleştik. Hâkipayi devletlerine geldik, doğrudan doğruya arzına fartı minnettari hasebiyle terettübettiğimiz bazı temenniyatımızı da yine zat-ı devletlerinin dest-i sadakat-i peyvestine tevdi ediyoruz.

İkmal-i tahsilimiz için inayeten ihsan buyurulan maaşatın suret-i tesviyesindeki adem-i intizam tahsile sekte iras etmekte olduğu cihetle bu meblâğı cüz'inin Almanyadaki Talebe-i Osmaniye muhassasatı gibi sefaret bütçesinden ayrı olarak irsalini ve geçen sene müsteşar saadetlû Necib Melhame Efendinin zimmetinde kalan Temmuz maaşımızın ihsanı ile Girid İane Sandığının lâğvı hasebiyle maaşları kesilen Girid hanedanından Saffetzade Ahmed Nesimi ve Hasan Zeki Efendi kullarının iade-i muhassasatı hakkında mükerreren ve vesatet-i muhtelife ile vuku bulan müracaatımız neticepezir olmadığı cihetle bu mesulümüzün is'afını vesatet-i veliyülniamilerinden ümidvarız. Olbabda emr-ü ferman hezret-i veliyülemrindir.

22 Haziran 315

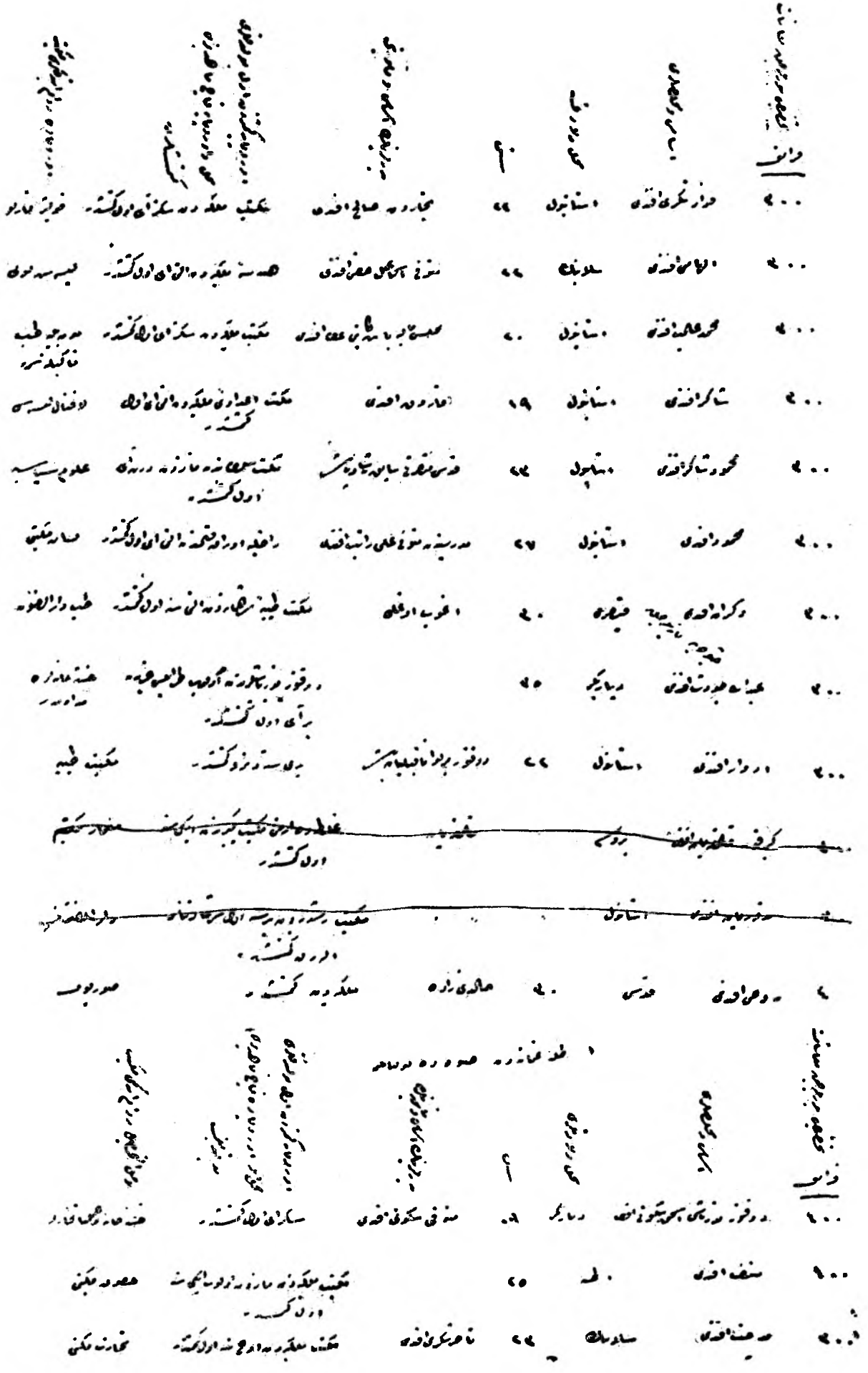
Doktor Necmeddin Arif, Jozef Hacez, Corci İspanelli, Doktor İsak Mayer, Hüsnü Şakir, Cemil Zeki, Ahmed Şakir, Doktor Bahaeddin Burhan, Mustafa Reşid, Refik Nevzad, Ahmed Verdani, Celâleddin Arif, Edvar Nafilyan, Doktor Ali Saib, Köprülüzade Ressam Galib, Kadri Raşid.

Görülüyor ki, bu anlaşma «Jön Türk» lüğü hakîkaten temelinden sarsacak bir hareket olmuştur. Bereket versin, temel sarsılmadı. Ahmed Rıza Bey dimdik, ayakta duruyor; ihtilâli temsil edecek kuvvet ve kudreti nefsinde buluyor ve mücadeleye devam ediyordu.

Bazıları Ahmed Rıza Beyin bu halini vatanperverlik hissinden ziyade maddî ihtiyaçları bu yüzden temin edildiği için ihtilâlciliği meslek ittihaz etmesine atfederler. Ben bu fikirde değilim. İtiraf etmelidir ki, Ahmed Rıza Beyin tenkidi mucib birçok halleri olmakla beraber Sultan Abdülhamide karşı gösterdiği inad ve sebatı hürriyete susayan gençliğe daima bir ümid ve ışık membaı olmuştur.

Murad Bey, Ahmed Celâleddin Paşa ile uyuştuğu sırada memleket hakkındaki tasavvurlarını İstanbul'a avdetinden sonra daha salâhiyettar zevatla müzakere zemini yapmak ümidi besliyordu. Halbuki bu fırsat kendisine verilmedi; yalısında ikamete mecbur edildi ve halkla fazlaca temasta bulunmasına mâni olmak için de göz hapsine alındı.

Cenevre'de Ahmed Celâleddin Paşa ile yapılan anlaşmanın siyasî mahpus ve menfiler hakkındaki kararları tamamen tatbik mevkiine konulmadı. Yalnız Trablus Garb zindanındaki mahpusların şehirde serbest gezmelerine müsaade edildi ve Fizan'dakiler Trablus Garba getirildi. O kadar. En garibi «Şeref» vapuru kurbanlarının Murad Beyin İstanbul'a dönmesinden

Hükûmetten maaş alanlar

yirmi beş gün sonra Trablus Garba gönderilmeleridir. Evvelki mazlûmların affından sarf-ı nazar yenilerinin nefyinden bile vazgeçilmemiştir.

Murad Beyin İstanbul'a dönüşü dahilde de hoş görülmemişti. Maamafih gençlik, vazifef telâkki ettiği hürriyet dâvasına devam ediyordu. Trablus Garb çöllerine gönderilen «Şeref» vapuru kurbanlarının acıklı halleri de vatanperverleri korkutamamıştı.

Gençlik :

«Ne mümkün zulm ile bid'ad ile imhayı hürriyet
Çalış idraki kaldır muktedirsen âdemiyetten»

diyor; ihtilâl teşebbüslerine kuvvet veriyordu; mefkûre uğruna gadre uğramaktan çekinmiyordu. Nitekim son günlerin birçok tebeddülâta yol açmasına rağmen 1314 (1898) senesinde Tıbbiye Mektebinde «Mebus» adlı bir gazete neşrine cesaret dilmiş ve on nüsha da çıkarılmıştır. Bu yüzden Müştak Vasfi isminde bir Tıbbiyeli Rodosa nefyedilmiştir. 1315 senesi iptidalarında matbaa tesis ve risale tab'ı suçundan Tıbbiyeden Yenişehirli Refet, Yenişehirli Arif, Sultanselimli Refet, Sultanselimli İbrahim, Hacıkadınlı Hüsnü, Atpazarlı Fehmi Beyler Diyarbakır, Bağdad ve Yemen'e nefyedilmişlerdir. 1316 senesinde Şamlı Mustafa Bey ile Beşiktaşlı Suphi Bey de nöbetçi askerlerini Sultan Abdülhamid aleyhine isyana teşvik suçundan kürek cezasına çarptırılmışlar; İpekçi Kâni'nin oğlu Hâmid'le arkadaşları Hikmet Süreyya, Trablus Garblı Zeki, Diyarbakırlı Mehmed, Fatihli Cevdet, Fatihli Avni, Nişantaşlı Kemal Beyler de 1318 senesinde muhtelif mahallere nefyedilmişlerdir.

Bu fedakârlar, «İttihad ve Terakki Cemiyeti» membaında parlıyan hürriyet meşalesinin söndürülen son ışıkları idi. Bunlardan sonra Tıbbiye Mektebinde, muvakkat bir zaman için, hürriyet hareketlri durgunlaşmış; ve talebeler ağırlaşan tazyik altında ahvale müterakkib bir vaziyet almışlardır. Fakat Tıbbiy Mektebinde muvakkaten söndürülen hürriyet ışığı başka muhitlere intikal etmiş bulunuyordu. Kuleli idadisinde başlıyan ve Harbiye mektebinde inkişaf eden bir teşekkül hürriyet dâvasını müdafaaya ve ayni eseri takibe ve yüksek mektebleri içine alan bir kuruma önayak olmağa hazırlanıyordu. Diğer taraftan Yıldız'ın vaidlerine kapılmıyan ve tehdidlerine kulak asmıyan yeni bir mücadeleci kafilesi - Damad Mahmud Paşa ve oğulları - Avrupada safları seyrekleşen «Jön Türk» leri takviye için memleketten ayrılacaktı.

Yukarıda bahsi geçen anlaşma meselesi hakkında Cenevre ve diğer «İttihad ve Terakki» şubeleri arasında cereyan eden muhaberelerden bir nebze bahsetmeği ve o toplulukların bu hususdaki düşüncelerini tebarüz ettirmeği faydadan hâli bulmuyorum. Bu bakımdan teati edilen birkaç mektubu buraya ilâve ediyorum:

Abdülhamid ile Mütareke Meselesi ve (Jön Türk) düşünceleri :

İnkılâp hareketlerimizin vakaları arasında mühim bir yer tutan Abdülhamid ile uyuşma veya mütareke meselesi hakkında Cemiyetin Cenevre Şubesi, Köstence Şubesine aşağıdaki tamimi göndermişti.

1 Temmuz 313 (1897)

Romanya'da Dobruca kıt'ası «İttihad ve Terakki» Fırkası Riyaset-i aliyyesine;

«Hamiyetşiar efendim;

Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşanın suretâ tebdil-i hava, esasen Cemiyetimizle müzakerata girişmek üzere Hünkâr tarafından Avrupaya gönderildiğini haber aldık. Tahkikatımıza hacet kalmaksızın Ahmed Paşa, kâtib-i hususîsini Cenevre'ye gönderdi. Kâtible edilen sathî müzakerelerden sonra Cenevre heyeti içtima ederek verilen karar neticesinde Murad Efendiye vekâlet hakkı tevdi edilerek Ahmed Paşa nezdinde gönderildi.

Pariste bulunan ihvan ise Fuad Paşa hafidi Hikmet Beyi tâyin ile göndermişlerdir. Her iki vekilin teklifi «Mademki zat-ı şâhâneye şart koşmak izzet-i nefislerine dokunuyormuş, biz de ıslahata dair verecekleri şahane söze itimad eyler ve affı umumî iradesinin suduruna mukaddeme-i ıslâhat nazarı ile bakarız. O zaman tatil-i neşriyat eyleriz. Fakat cemiyetimizin tatil-i neşriyat etmesi feshetmek olmadığından ve neşriyat haricinde kalacak sarfiyat kapıları yine açık bulunacağından buna karşılık irade edilmesi elzemdir» denildi.

İki gün sonra Murad Bey avdet ederek Sultan Hamid'in Cemiyete olan teklifini söyledi. O da: «Eğer onlar hakikî vatanperver iseler, beni kendi halima bırakırlar, istediklerinin hepsini tedricen yaparım. Aksi takdirde azamet-i şahaneme dokunacağından teannüd ederim, onlar da hiçbir vakit ihraz-ı muvaffakiyet edemezler. Arada millet mahvolur. Mesuliyet de cemiyetin üzerine yüklenilir» demiş.

Binaenaleyh hariçdekiler için affı umumî sadir olmuş. Tabiîdir ki, affolunanlar içinde gidenler de bulunacak ve gitmeyenler de. Murad Bey avdet ettikten birkaç hafta sonra Cemiyet yüzünden hapis ve nefyolunanlar azad edilecekmiş.

Mesele mühim olduğu için heyetimiz akdi içtima etti. Hünkârın hiçbir sözüne inananlardan değiliz, lâkin halkın selâmeti namına bir tecrübe olmak üzere söz verdik ve vukuu hali bilcümle şuabata arz ve her birinden alacağımız âraye göre hareket etmeyi münasip gördük.

Fuad Paşa hafidi Hikmet Bey de avdet ediyor. Biz de meselenin halli için şube müdürü Ahmed Beyi, Ahmed Celâleddin Paşa nezdine gönderdik. Ahmed paşa cevaben: «Müstakbelen kendi aleyhinde silâh gibi kullanılacağı ihtimaline mebdi padişahın bu cihete yaklaşmıyacağı, yalnız Avrupada bulunan talebeye üçer yüz frank maaş tâyin edileceği» cevabı alındı. Heyet, Murad Beyin «Mizan» dan sarfı nazar etmesi hususu için pek israr etmişse de tesirsiz kaldığı gibi, Ahmed Paşa tarafından düveli ecnebiyenin kefaleti altına girmesi teklifini de reddederek bilâkefalet avdet etmesinin daha merdane olacağı cevabında bulunmuş.

Bu cihet bir tarafa bırakılsın, ahvalin sureti cereyanını aynen yazıyoruz. Bu meseleye Paris sefareti de parmak soktu. Ahmed Paşanın Paris sefareti ile birlikte hareket etmesine irade çıktı. Şimdi biz el altından her cihete kemali sükûnetle ve cehdetmek şartile memulun fevkinde olarak bazı zulümdidelerin mahpes ve menfa-

dan kurtulacağı ve tevkifatın önü alınacağı ümidile olsun, gazeteyi muayyen bir müddet için tatil edelim mi, veyahut etmiyelim mi?

Her iki halde de zuhur edecek menafi ve mazarrat göz önüne getirilsin. Hünkârdan tazminat almaksızın yalnız bazı islâhata intizaren ve muvakkaten terki neşriyat edilince cemiyetin yine devam edecek olan küllî sarfiyatı karşılığı olarak şubenizce de irsalâtı nakdiyede devam edilip edilmiyeceği cihetleri iyice düşünülerek alelâcele iş'arı keyfiyet edilmesi maruz ve meselenin, şubenin heyeti idaresini teşkil eden âzanın gayrısından şimdilik gayet gizli tutulması mercudur.

Murad Bey «Mizan» ın kendisinelade olunması fikrindedir. Vereceğiniz bir başka unvan altında ileride veyahut şimdiden bir gazete çıkaracağız. İnşallah buna da hacet kalmaz. Hünkârın sözleri olabilir ki, hüsnüniyete müstenittir. Baki muvaffakiyet. Telgrafla serian cevap verecek şubeler tatili neşriyat fikrinde ise şu: «Envoyez marchandise», değilse de: «N'envoyez marchandise» kelimeleriyle âtideki adrese ihbarı keyfiyet etmelidir: Bachofen Rue Caroline - Geneve.»

Bu tamim biraz muğlâk yazıldığı için meseleyi tavzih etmeği muvafık buluyorum: Ahmet Celâleddin Paşa «Jön Türk» lerle görüşmek ve anlaşmak üzere Avrupaya geldiği vakit Paris sefiri Münir Bey (o tarihte hnüz paşa değildi) de meseleye burnunu sokmuş ve müdahale hakkında Sultan Abdülhamid'in müsaadesini almıştı. Bu itibarla Ahmet Celâleddin Paşa Murad Beyle görüşürken Paristen «Jön Türk» mensuplarından Fuat Paşa hafidi Hikmet Beyle Reşid Bey (sonra Sultan Reşad'ın mabeyincisi) de sefarethane namına bazı teklifat ile Cenevreye gelmişler ve «Jön Türk» arkadaşlariyle temasa girişmişlerdi. O sıralarda cemiyetin umumî reisi Murad Beydi ve «Mizan» gazetesini Cenevrede çıkarıyordu. Anlaşma neticesinde Belgrad Ateşemiliterliğini kabul eden Çürüksulu Ahmed Bey (Paşa) da Cenevrede merkez reisi bulunuyordu. Paris merkezi riyasetinde de Ahmed Rıza Bey vardı.

Murad Bey Ahmed Celâleddin Paşa ile müzakerede şahsı namına uyuştu ve İstanbula dönmeğe karar verdi. Fakat bu uyuşmada Sultan Abdülhamid hesabına idarî hiçbir taahhüde girişilmiş değildi. Bu vâdide ileri sürülen şartlar daima redde maruz kalmış, yalnız dahildeki siyasî mahpusların serbest bırakılması, Trablusgarp ve diğer zindanlardaki bedbahtların aile yuvalarına dönmeleri, sözde kabul edilmişti. Bir de, yukarıda işaret ettiğimiz gibi isteklilere sefaretlerde memuriyet verilmesi ve tahsillerine devam edeceklere muayyen bir tahsisat itası da muvafık görülmüştü. Fakat bazı «Jön Türk» ler islâhat ve idarî meselelerde Sultan Abdülhamide ve hükûmete itimad edemediklerinden anlaşma işinde tereddüde düşmüşler ve cemiyetin yıkılmasını istihdaf eden böyle bir teklifin kabulüne muvafakat göstermek istememişlerdir. Bundan dolayıdır ki, Cenevre merkezi noktai nazarlarını öğrenmek maksadiyle yukarıdaki tamimi bütün şubelere göndermiştir.

Mesele hulâsa edilirse Murad Bey İstanbula dönmeği kabul etmiş, bazaları sefaretlerde memuriyet almışlar, bir kısmı da tahsillerine devamı

muvafık bulmuşlardı. Tabiî Cenevrede çıkan «Mizan» gazetesi de neşriyatını tatil etmişti.

Halbuki Sultan Abdülhamid namına yapılan vaad hilâfına Murad Beyin İstanbula muvasalatı sırasında Taşkışlada mahpus tutulan 78 inkılâpçı genç evvelce işaret edildiği gibi, «Şeref» vapuriyle Trablusgarba gönderilmiş ve uyuşma hükümleri, saray tarafından, bu suretle bozulmuştu. Bunun üzerine Avrupada kalan ve hattâ sefaretlerde memuriyet alan «Jön Türk» lerden bazıları tekrar faaliyete geçmişlerdi. Şunu da işaret etmek isterim ki, Ahmed Riza Bey ve bir iki arkadaşı bu anlaşmalara hiçbir alâka göstermemişler ve müzakereye girişmek lüzumunu bile hissetmemişlerdir.

Bu meseleler hakkında verilen tafsilâta ilâve olarak daha birçok izahati bundan sonraki sahifelere bırakıyoruz. Şimdilik Köstence şubesinin verdiği aşağıdaki cevaba bir göz atalım :

Romanya — Mecidiye, 7 Temmuz 1313/1897

«Fikirdaşlar!

Cemiyetin Yıldız çetesile bir sulhü muvakkat akdetmek üzere Serhafiye Ahmet Paşanın oraya geldiğine dair acele ile yazılan mektubunuz bugün elimize vâsıl olddu.

Sözünde sebat etmiyenlerle edilecek bu müsalehaya berveçhi âti şeraitin de vaz'ı burada bulunanlarca tahtı karara alınmıştır:

Evvelâ: Bugüne kadar tahtı tevkif ve firarda bulunan ümerayi memurin ve talebenin cümlesi Tesalyanın tahliyesinden evvel vazifeleri başına gelmeleri;

Saniyen: Edilecek bu müsalehada Ahmed Rıza ve Şefik Beyler hazeratiyle Kanunu Esasiyi neşreden erbabı hamiyetin ve Hürriyet sahibi intişarının reylerinin inzimamı;

Salisen: Affı umumiye mazhar olacakların hukuklarına zerre kadar tecavüz olunmadığı, Cemiyetçe kanaati tamme hasıl olduktan sonra heyeti icra ve şuabatı idare âzasının İstanbula avdet edebilecekleri (cümlemiz birden âsiyabı istibdadın dişleri arasında tahan olmamak için ihtiyaten bendi salisin ortaya vaz'ı);

Rabian: Memaliki ecnebiyede kalmak istiyenlerin reylerinde serbest bırakılması;

Hâmisen: Evveldenberi Cemiyetin ahassı âmâli olan ıslahata iki ay zarfında bed olunmadığı takdirde Cemiyetin mesleki sabıkında devam etmesi.

Berveçhibâlâ şürutu hâmisenin Cemiyet ve Abddülhamid tarafından gelen murahhas taraflarından kabul olunmadığı halde Cemiyetten kat'iyyen infikâkimizle, bulmuş ve bulacağımız taraftarlarla tutacağımız politikada devam edeceğimiz gerek Murat ve gerek Kumandan Ahmet Beyefendiye arzını rica eyleriz kardeşler.»

Komite Heyeti :

Doktor	**Mülâzim**	**Tıbbiyeli**	**Tıbbiyeli**
İ. temo	**Ali Rıza**	**Naci**	**M.ragıp**

Romanyadaki şimdilik işten haberdar olanlar :

Bahriye Mülâzimi Ali Rıza, Tıbbiye sekizinciden Naci Ohri (1) Tıbbiye altıncıdan Mustafa Ragıp, Tıbbiye sekizinciden Arif Edip.

Bu civarlarda bulunup da işten haberdar olmıyan birçok ihvan varsa da kabul ve ademi kabulleri bizce malûm olmadığından isimlerini dercedemedik.

Jön Türkler arasında geçimsizlikler

Cenevre mektubuna verilen yukarıdaki cevapta mezkûr şartların hiçbiri, esas itibariyle, mevzuu bahsolmadan anlaşma yapılmış ve mesele kapanmıştır. Maamafih o tarihlerde İbrahim Temo Beye gönderilen mektuplar arasında en ziyade dikkati celbeden İsmail İbrahim Beyin aşağıya koyduğumuz mufassal mektubudur.

Kahire, 27 Janvier, 1897

Kardeşim İbrahim Temo;

Henüz hastalıktan kalktım. Terki elemle şu mektubu yazıyorum. Birkaç mektup göndermiştim, cevaplarını alamadık; vardı mı, varmadı mı bilmem; vâkıa adresinizi iyi bilmiyordum. Sizin ahvalinizden hiç haberdar değilim. Ne yapıyorsunuz, ne ediyorsunuz bilmem. Sekiz aydan ziyadedir. uzletneşin Mısırın bir köşesinde oturuyorum. Son bir iki hizmetim daha var, onları becermek için fırsat gözetiyorum.

Fırka ile alâkayıçoktan kestim. Niçin, neden dersiniz. Cevaba bu mektup değil, senin «Hareket» in kadar bir kitap kâfi değildir. Lâkin muhtasaran beyan edeyim: Henüz daha Hidivin yanında idim. Vatana ciddî, kestirme ve fedakârane bir iş görmeyi kurdum. Her iş paraya tevakkuf ettiğinden Hidivden külliyetli para çekmeyi, ilk evvel yapılacak iş sırasına koyduk. O vakitler Hidiv, bendenizi pek ziyade seviyordu. Her gece yanına çağırıyor, Cemiyet hakkında mükâleme ediyorduk. Murat ve Reşit Beyler o zaman Mısırda idi. «Mizan» ı kapatmak için Mısır hükûmeti Muradı icbara başladı. Bunun üzerine Murada ve Reşide her taraftan iâne kesildi. Bu iki müsrif Beyler, yine anlamıyarak birisi bir liralık, diğeri yarım liralık otelde oturuyordular. Neyse Hidiv bunların işlerine bizi memur etti ve Murat Bey burada oturabilir, yalnız gazetesini çıkarmasın, zira hükûmeti Osmaniyeden başka İngilizler de beni tazyik ediyorlar, dedi.

Sahihan hakikati hal de böyle idi. Neyse Hidivin elini ayağını öperek Murada 20 ve Reşide 10 lira aylık bağlattırarak işlerini bitirdik ve her ikisini de gizlice Hidiv ile Re'süttin Sarayında görüştürdükten sonra muazzezen Fransadaki ihvana gönderdik.

Diğer taraftan Hidivin Avrupaya gitmesi yakınlaşmış olduğundan beni de beraber götürmek istedi. Evvelâ bendeniz kabul etmedimse de kendisinin nihayet derece ısrarı ve bahusus bizim fırkaya son derecede düşman olan maiyeti Hidivinin politikasını esassız bırakmak üzere biz de kabul eyledik.

Hidivin beni Avrupaya götürmesi, birincisi, Jön Türkler şayet istikbale gelirler

---

(1) Meşhur Arnavud başkımcısı Derviş Hima. Gençliğinde ateşli bir ihtilâlci olan bu adam, bilhassa Meşrutiyet ilânından sonraki çalışmalarını, evvelâ Osmanlı İmparatorluğu içinde bir Arnavutluk muhtariyeti, sonra bütün bütün ayrı bir Arnavutluk istiklâli lehine sarfetmiş ise de, müstakil Arnavutlukta Kıral Zoga zamanında sefalet ve ıztırap içinde ölmüştür. (1929).

de hükûmeti Osmaniye haber alır korkusu; ikincisi Jön Türklerle beni vasıtaî muhabere etmek veya tâbiri âharda Jön Türklere karşı beni merci ittihaz etmekti.

Sahihan da öyle olduğu anlaşıldı. Bendeniz esnai rahda Hidivi o derece güzel kullandım ki, hattâ benden başkakimse ile vapurda sofraya oturmadı. O kadar Paşalar, Prensler varken, Hidivin yalnız benimle sofraya oturması, herkesin nazarı dikkatini celbeylemişti. Ben de bu fırsattan hiçbir istifadeyi kaçırmadım; fırkaya karşı Hidivin pek ziyade merhamet ve muhabbetini celbeyledim.

Vaktâ ki Triyesteden şimendifere râkiben Zürih'e doğru açıldık. Esnai rahta aynıusul le celbi muhabbete çalıştım. Zürih'teki beş gün ikametimizde maksadı asliyi meydana koydum. Cemiyete mühim bir ianenin toplanmasına reyi Hidivaneyi hemen verdirdim. O suretle kalem hokka getirterek ikimiz bir odaya çekildik. Mısırdaki mühim teşrifatçılardan birisine kendi ağzından, hemen maiyeti Hidivanem memurlarından iâne cem'ine başlayınız mealinde bir mektup yazdı ve yalnız kendi familyasından 8 bin lira kadar cemedeceğini söyledi.

Bâdehu bu tebşiratı isâl için de fakiri hemen Parise irsal ile Murat, Rıza Beylere işi anlattık ve akabinde bir teşekkür yazılması muktezayi insaniyettir, dedik. Hepsi razı oldu. Rızaya bir türlü anlatamadık. Hidiv ne teşekkür istiyor, ne de selâm ve bu işi de anlayarak yapmıyordu. Bize düşen onu pufpuflamak değil miydi? Bir türlü anlatamadık.

Ben çekildim, Cenevreye geldim. Oradan da Mısıra avdet ettim. Bari Hidiv Avrupadan avdet etsin de ben kendi kendime ianeyi toplar ve namusuna, vicdanına güvenebildiğim birkaç ihvanı vatanımla lâzım gelen hizmetleri yaparım dedim, hattâ avdette Romanyaya uğrayıp sizinle görüşecektim. Bu iş üzerine vazgeçtim. Derken Hidiv avdet etti, hemen beni yanına çağırarak dedi ki, bir daha bu Cemiyet lâkırdısını benim yanımda ağzına alma. Bak senin Murat ve Rıza Beylerin ne ..... yediler diyerek öyle şeyler anlattı ki, hihddetimden ağlamaya başladım.

Meğerse biz avdetten sonra Hidiv Parise gider, bir otele konar, Murat bunun hangi otelde olduğunu öğrenir, hemen görüşmek için otele koşar. Halbuki Hidiv kimse ile görüşmiyeceğine dair benimle şiddetli emirler göndermişti. Kim dinler. Hidiv de Murad'ı kabul etmez. Murad pürhiddet döner. Çok geçmez. Hidiv Mısır zevatından ve ehli ilimden Lâtif Bey Selim dedikleri zatı Murad Beye gönderir, ne istediğini rica eyler ve Hidiv'in kendisini kabul edememekte mazur olduğunu söylerse de Murad kendisine mahsus bir tavrı azametkârane ile birkaç deli saçması yuvarlar ve Hidiv'i tahkir eyledikten sonra bir de şedidülmeal mektub yazar, verdiğiniz parayı da istemem der.

Bu mektub Hidiv'e o kadar dokunur ki, o gece hastalanır ve mektubu parça parça ederek ateşe atar. Hidiv'in maiyeti de bu münasebetsizlikten fırsat bularak, o günlerde Muradın «Figaro» ya yazdığı ve muhteviyatı Türkiye'yi ecnebi mürakabesi tahtına vazetmek gibi denaati âmiz bir makalesini arzettikten maada, Ahmed Rıza Beyin de her nasılsa «Meşveret» te, ben müslü man değilim, doğru bir adamım diye yazmış olduğu bendleri Hidiv'e arzederler. Hidiv bundan daha ziyade gazebnâk olur. Bana bunları söyledikten sonra dedi ki: «Ben bu Cemiyete mahza İslâm oldukları için muavenet ediyorum. Bunların en büyükleri, birisi islâm değilim, diğeri devleti ecnebilerin himayesi altına sokmak istiyor, lânet olsun bunlara, senin bu gibi adamlara aldandığına teessüf ederim. Nafile yere kendini harabediyorsun.» dedi. Ben de buna mukabil bu Cemiyetin Murad ve Rıza, sahihan büyükleri olmadığı gibi iki düşmanıdır, merak buyurmayınız, işler anlaşılır, bunları tardederiz dedimse de artık sahihan iş iş-

ten geçti. Her taraftan fitne başgösterdi, her kafadan bir ses çıkmağa başladı. Ben de lânet olsun böyle kâfirlere diyerek elimi çektim.

Lâkin Cemiyyete darılmakla vatandan el çekmek olmaz. Şu Cemiyeti başka kalıba ifrağ etmeyi düşünerek, en güzel usûl olmak üzere bu Cemiyetin en fedakâr efradından ibaret mahdud bir Cemiyet teşkil eylemeyi bazı arkadaşlara da fikrimi kabul ettirdimdi.

Hattâ size de bu mealde bir mektub yazmıştım, cevap alamadım. Biraz zaman geçti, artık şahsî hizmetten başka benim için yapılacak bir şey kalmadı. Zaten evveldenberi Yunanistanda beslemekte olduğum (Baytar Maraz Mehmed)i fedailik için İstanbul'a sevketmeyi kurdum.

Sahiden o çocuk gibi bu Cemiyette sizden sonra bir merd-I kâmil görmedim. O sözü doğru, vicdanı temiz, cesur bir çocuktu. Kendisine bir mektub yazdım. Sür'atle bir (bomba) elde etmesini beyan ettim. Bir hahfta sonra Yunan vapurlarından bir bomba elde ettiğini ve hemen masarif-i rahiyesinin gönderilerek İstanbul'a gideceğini bildirdi. O vakitler pederin ağır hastalığı dolayısiyle elimde bulunan 7-8 lirayı tamamiyle İstanbul'a gönderdim ve ötede beride bulunan birkaç yüz kuruş alacağımı da alamamıştım. Hemen Mısırda ihvana bir mektup yazdım. Bu mektub gayet süznâk idi. Sür'atle para gönderilmesini ve benim de Hidiv'in yanından istifa vereceğimi beyan ettim. Rauf Efendi ile 28 lira kadar gönderdiler.

Ben, o günü istifamı verdim. Doğruca bankaya giderek paraları banknota tebdil ettirdim, bir mektubla mahallîne gönderdim. Mehmed İstanbul'a gider, biçare elinde bomba ile yakalanır. Şimdi Mehterhanede imiş.

Bu paralar için de, neler söylemediler. Bazısı Mehmed paraları almadı, bazısı gönderilmedi dedi, bazısı tutulacağını bilseydim vermezdim, dedi. Allah belâlarını versin. Bereket versin, Mehmed'in tutulduğuna dair İstanbul'dan bir mektub geldi de dillerini biraz kıstılar. Sonra Muhtar Paşanın Başkâtibi meşhur hafiye Muhsin tarafından bizim evrak ve kitablar çalınarak İstanbul'a izam olunur. Cemiyetin defterleri de bunlar meyanında idi. Reşid Bey dedikleri birahane vatanperveri, sen Cemiyetin parasını yedin, dedi. Yüzüne bir tükürük bastım. Allah belânı versin dedim.

Velhasıl dedikodu çok. Nihayetki meseleden bahsedeyim: Ahmed Celâleddin Paşa Mısır şubesini de belâya sokmak için bir Hırvat hafiye ile bizim İshak Efendi ve Reşid Beyi Avrupadan buraya gönderdiler. Gelişleri pek muntazam surette idi. Vapurun birinci mevkii ile seyahatten başka İtalya'da kârhane âlemleri, müteaddid tenezzühler icra edilerek nihayet buraya geldiler. «Vindzorhavz» dedikleri İngiliz apartımanında müzeyyen birer oda isticar edildi. Yine mezkûr hanede taam edildi. Velhasıl Prenslere mahsus surette yaşandı. Mısır'da efradı birer birer ziyarete başladılar. Arkadaşlar; Sultan Hamidden şu kadar para alınacak, şöyle yapılacak, böyle edilecek diyerek bol keseden savurmağa başladılar.

Buradaki efradın çoğu, para kabulüne itiraz etti. Bahusus doktorlar 600, talebeler 300 frank ile tahsile gönderilecekmiş; yazdılar, çizdiler; birşey çıkmadı. Nihayet ben bir gün İshak'a sordum: Cemiyeti sekte-i tatile uğrattınız; ne aldınız? bin sekiz yüz lira.. dedi. Bu 1800 lira ile kaç ay iş görülecek? Lâkin Cemiyetin namusunu nasıl temizliyeceksiniz? dedim. Saçma sapan cevablar verdi. Zarar yok, birkaç ay daha devam olunsun imiş! Ondan sonrası kolaymışı..

Bana kalırsa ondan sonrası daha güçtür. Sultan Hamid gibi, Ahmed Celâleddin gibi özü sözüne uymaz adamlara nasıl inandınız? Bu kadar mazlûmların ahını ne

yapacaksınız? dedik. Ahmed Celâleddin Paşanın vatanperverliğinden bahsettiler. İbrahim Efendi, artık ben böyle çalışmaları dinlemem. Bu Cemiyeti perişan ettiler namusuna . . . . . Kim ne derse desin, lâkin bir kere bunlar söz verdiler, biz de sükût ettik. Hattâ eğlence nev'inden Ahmed Paşaya buradan ben de bir mektub yazdım. Meali· Gûya ben burada bir doktorun yanında iken iki bin frank mukavele ile hizmette imişim. Bu para ile harcırah gönderilirse ben de İstanbul'a gideceğim dedim. Ufak bir tezkere ve merakı âmiz bir şeydi. Tabii cevab gelmedi. Bunu İshak Efendiye de söylemiştim. İshak Efendi evvelâ iyi yaptın, dedi, sonra arkamdan, bunun için bana canı sıkılmışl..

Ne ise, burada bizim beyler tamam dört beş ay hafiye koltuklarında yaşadılar. Ne para geldi, ne pul. Nihayet Hidiv'e İstanbuldan bir emir gelir. Bu da, buradaki efrad İstanbul'a giderlerse harcırahlarının tesviye olunması babında imiş. Bir gün Hidiv'in başkâtibi beni çağırdı, şöyle ifade-i kelâmda bulundu:

Doktor Bey, burada Cemiyetten kaç kişi var ve reisleri kimlerdir? dedi. Ben de: altı yedi kişi kadar olup, eskiden reisleri bendim, fakat şimdi istifamı verdim, reislerinin kim olduğunu bilmem, dedim. Peki, onlara İstanbul'a gitmeleri ve harcırahlarının tarafımızdan tesviye olunmalarına dair zannedersem yakında bir emir gelecektir, tebliğ eder misiniz? Ben: bilvasıta işi anlatırım, fakat gidip gitmiyeceklerini bilmem, dedim. Lâkin şahsıma gelince, ben Mısır'dan hükûmet çıkarmadıkça bir yere gidemem, dedim. Yok, size karşı hükûmet cebir istimal edemez dedi. Öyle ise emir geldiği vakit ben sizi çağırırım dedi ve ayrıldık. Sonra İshak Efendiyi çağırır. Gûya ben mühürü teslim için Başkâtibden yüz lira istemişim. Bilmem bu lâkırdı İshakın uydurması mı? Yoksa Başkâtibin mi? Henüz tahkik edemedim.

Vâkıa mühür bende amma, bunu Başkâtib bilmez. Her ne ise, bunu tahkik edeceğim, kabahat İshak'ta ise, onun da burada işini beceririm. Derken İshak Efendi bizim için söylemedik hiçbir şey bırakmadığı gibi, aldığı bin lirayı da arkadaşlariyle taksim ederler ve bizim, Cemiyete hiyanetlik ettiğimizden bahsolunur ve resmen bütün ihvana yazarlar. Görüyorsunuz; İshak Efendinin yaptığını. Benim kardeş zannettiğim bu adam, kendisinin iyi bir adam olduğunu bütün âleme ilân ederken arkamızdan ne . . . . . yiyor.

Bu hal o kadar gücüme gitti ve şu paradan da almadığım o kadar zevkime gitti ki târif edemem.İshak Efendinin hakkı âcizanemde icra ettiği düşman rol., beni kederimden on beş gün kadar hasta etti. Lânet olsun insaniyete dedim ve böylece tab'an âdi meşreb adamlarla bu gibi nâzik işlerde bulunduğuma hâlâ teessüf etmekteyim. Amma ben vicdanımdan müsterihim. Onlar ne halt ederlerse etsinler. Benim yaptığım iş, gözümün önünde oldukça her vakit müsterihim. İnşaallah yakında mahdud bir Cemiyetin esasını kuracağım. Zira Avrupa da bu halde imiş. Bu adamlarla biz bir hafiyenin vücudünü kaldıramayız, değil Sultanın... Fikrinizi, reyinizi isterim. Hâlâ teessüf etmekteyim ki vaktiyle Romanya'ya gitmedim. –

Bâki gözlerinden öperim kardeşim.

Kardeşin
Dr. İsmail İbrahim

Kahire Merkez Komitesi Reisi bulunan İsmail İbrahim Beyin yukarıdaki mektubu enteresandır. Hem Cemiyetin acıklı halini gösteriyor ve hem de cereyan eden vâkıaları aydınlatıyor. Ahmed Rıza Beyin muavenet meselesine karşı lâkayıd kalması Hidiv'in ahval-i ruhiyesi ve takibettiği iğfal-

kâr meslek hakkında kat'î bir kanaati olduğuna delâlet eder. Zira Hidiv Abbas Hilmi Paşanın bütün hayırhahlıkları ve yardım teklifleri mahza Sultan Abdülhamid'in arzusu dahilinde «Jön Türk» leri emrine münkad birer âlet haline getirmekti. Dr. İsmail İbrahim Beyin rüfekası hakkında kullandığı lisan çok ağırdır. Bununla beraber ileriki sahifelerde münderiç mektublar, «Jön Türk» ler arasmda mevcud ihtilâfın ne kadar derin olduğunu daha ziyade belirtecektir.

Ali Kemal Beyin Jurnali:

Bu mektublardan anlaşılıyor ki «Jön Türk» ler bir taraftan Sultan Abdüihamid ve idaresi ile mücadele ederken, diğer taraftan da yekdiğeriyle uğraşmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu itibarla bu mücahidler, hiçbir vakit umumî bir birlik kuramamışlar ve daima ferden veya küçük gruplar halinde çalışmışlardır. Buna da başlıca sebeb, bazı zevatın kendilerini mevkian diğerlerinin fevkinde telâkki etmesi, yukarıda görüldüğü veçhile, mesai arkadaşlarına karşı tahakküm fikri gütmesi ve onlar da bu yersiz muameleye karşı koymak emeli bulunmasıdır.

Bu ahvalde Sultan Abdülhamid'in «Jön Türk» ler arasına soktuğu muzır elemanların çevirdiği dolap ve ika ettiği nifaklar da katılırsa bu inkılâpçıların ne kadar müşkül bir durumda çalıştıklarını anlamak kolaylaşır.

Nitekim on beş sene kadar «Jön Türk» vasfı taşıdıktan sonra İkinci Meşrutiyetin ilânından birkaç gün evvel İstanbul'a avdet eden «İkdam» gazetesi başmuharriri Ali Kemal Beyin Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği suretini aşağıya ilâve ettiğimiz arize, bu vâdide dönen dolapları canlı bir surette gösteren vesikalardan biridir:

«Şerefsüdur eden ferman-ı hümayuna imtisalen bugün Paris'ten Dersaadete geldim. Zat-ı melâiksemat-ı cihanbânilerinin ve saltanat-ı seniyyelerinin en sadık bir hâdimi hakiriyim. On beş senedenberi Avrupa'da bu mesleki sıdkı ubudiyete vakf-ı âmâl eyledim. Vaktiyle Murad Bey kullarını bedhâhan-ı ecanibe karşı o meslek-i medhulü bırakarak daire-i itaate sokmağa en ziyade çalışan bu abdi asgarları idi. Bilâhare o emr-i âliyeye imtisalen gerek Pariste ve gerek Mısır'da birçok ifsadatın önünü almağa muvaffak oldum. Fakat şu son zamanlarda Avrupaca işler her nedense yüzüstü bırakıldığı için gerek zat-ı velinimet-i âzamîleri ve gerek saltanat-ı seniyyeleri aleyhinde her taraftan mühlik fesadlar çevrilmekte olduğunu kemal-i hüzün ile gördüm, gördüklerimi de gerek Başkitabet-i Celile ve gerek vesait-i saire ile atebe-i zilluullahîlerine arzeyledim.

Yemen'e, Manastır'a ve memalik-i şâhaneye gönderilen yaftaların, beyannamelerin aslını, hakaikini daha kablettabı ihbar ettim, şimdi Fransanın ve ngilterenin bazı evrak-ı mühimme-i havadisini âdayı saltanat-ı hümayunları ele aldılar. Şiddetle icrayı hükmeyliyorlar. Avrupada bu gazeteleri mütalâa edenler memalik-i şâhânelerinde kan gövdeyi götürüyor, sanıyorlar. Eracif o derece hadden efzundur.

Saye-i Şevketvaye-i hümayunlarında vaktiyle Murad Bey kullarının Dersaadete avdeti esnasında ittihaz edilen tedabir'e yeniden iktifa olunursa bütün bu yolsuzlukların önünü almak bugün gayet kolaydır.

İşlerin böyle yüzüstü terkedilmesinden cesaret alarak gerek Hidiv Abbas Paşa ve Muhtar Paşa ve gerek saireleri âday-ı hümayuna muavenetten geri kalmıyorlar. Ferman.»

Kulları
ALİ KEMAL

Ali Kemal Beyin bu mektubu birçok hakikatleri ifşa ediyor. «Jön Türk» ler arasında bu gibi gizli vazife görenlerin ve Sultan Abdülhamide' hizmet edenlerin mevcudiyetine rağmen takdire şayan olan cihet, bütün bu engeller hilâfına fedakâr inkılâpçıların mücadeleden bir an fariğ olmayışları ve her türlü mahrumiyet ve sıkıntıya göğüs germekten çekinmeyişleridir.

Ermeni Komitacıları :

«Jön Türk» ler memlekette istibdadı yıkmak ve meşruti'yeti tesis etmek için böyle binbir müşkülâtla uğraşırken 1894 de Muş, Bitlis ve Samsunda başlayan Ermeni kıyamları da 30/9/1895 de İstanbul'da Babıâliye karşı nümayiş yapacak bir şekle girmiş ve 26/8/1896 da Ermeni komitecileri Osmanlı Bankasını işgal edecek kadar cür'et göstermişlerdi. Maksadları, Avrupalıların nazarı dikkatini celbetmekti. Filvaki bu hareket devletler üzerinde müessir olmuş ve Türkiye idaresinin tezebzübden kurtarılması beynelmilel bir arzu halini almıştı.

Çünkü, (1880) de İngiltere Başvekili olan Gladston, Ermeni meselesini karıştırmağa ve Berlin Muahedesindeki (108) inci maddenin tatbikini istemeğe başlamış, aynı zamanda, Batum'da Ermeni Taşnak Cemiyeti kurulmuş ve istiklâl temini kaydına düşülmüştü. Bu sebebledir ki, biraz evvel işaret ettiğim isyanlar patlak vermiştir.

Yukarıda bir nebze bahsedildiği gibi bu Ermeni hareketleri Tıbbiyede kurulan «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin bir an evvel fiiliyata geçmesine âmil olan sebeblerdendi Hattâ yüksek mekteblerde başlayan diğer ınkilâp teşekküllerine de bir dereceye kadar müessir olmuştu. Daha sonraları Tıbbiyede idamesine çalışılan inkılâp hareketleriyle Harbiyede vücud bulan birlikler bu gibi hasmane nümayişleri mucibolan esbabı izale etmek gayesine ve Osmanlılık vahdetini korumak emeline atfen teşekkül etmişlerdi.

Çünkü Ermeniler 93 Harbinden sonra, Berlin Kongresinde kendileri hakkında kabul edilen (61) inci maddeye tevfikan bazı iddialar ileri sürmeğe başlamışlardı. Buna tebean İstanbul'da vuku bulan kıyam münasebetiyle Patrik İzmirliyan'ın Küdus'e teb'idi bile muvafık görülmüştür.

Esasen Ermeni komitecileri ötedenberi muhtelif yollarla Avrupanın nazar-ı dikkatini celbetmekten hâli kalmıyor ve kendileri için bir varlık yaratmak sevdasına düşmüş bulunuyorlardı. «Taşnaksagan» komitesinin gizli programına nazaran, Ermenilerin düşüncesi genişti ve istiklâl temin eylemekti. 1892 tarihinde inikad eden İhtilâl Meclisinde «Taşnaksağan» heyeti ihtilâliyesinin programı tesbit edilmişti. Bu ihtilâlcilerin gayesî îs-

yanlar vasıtasiyle Türkiye Ermenistanında bir «Gouvernement democratique populaire» yâni bir «Halkçı ve Demokratik Hükûmet» kurmakttı. Bunu temin için de piopaganda yapılması, Türk hükûmetinin tesisat ve teşkilâtının tahribedilmesi gibi çarelere başvurulacaktı.

Elimizde mevcud programda birçok nazariyeler yürütüldükten ve Tükr hükûmeti gasıp suretinde tenkidedildikten sonra komitenin «Norşak = Bayrak» isminde bir gazetesi bulunduğu ileri sürülmekte ve gazetenin hâdisata sadikane tercümanlık edeceği kaydedilmektedir.

Bu bahsi lâyıkiyle izah için Ermenilerin mazisi ve komitecilik faaliyetleri hakkında karilerimi tenvir zaruretindeyim.

Filvaki bu son devirlerde Ermeniler Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Harput ve Sivas vilâyetlerinden mürekkeb yarı müstakil bir Ermenisıtan kurmak hevesine kapılmışlardı.

Halbuki, buralarda bile kesafetleri yüzde onu geçmiyen Ermeniler, Türklerden çok iyilik görmüş; dinlerini, dillerini Türkler sayesinde muhafaza etmişlerdir.

Herodot'a göre; Ermeniler Kirikyalılarla beraber Ön Asyaya gelmişlerdir. Ve Ermeni sözü de bir Etnik grupun adı olmaktan ziyade yüksek bölge, dağlık ülke adamı mânasına gelmektedir.

Bir takım Ermeniler, kendilerine (Hayik), (Haykazan) derler. Bu tâbire göre de vaktiyle Kafkasyada dolaşan bir takım göçebelerin taptıkları (Hay) Tanrısının kulları mânasına gelir.

Ermeniler, eski tarihlerde bazan İran'a, bazan da Roma'ya tâbi olarak yaşamışlardır. En büyük hükümdarları sayılan (Dikran), ilk defa Erivan civarında Ermenistan Beyliğini elde etmişti. Bir müddet İranlılara sadık kaldıktan sonra Puntos Kralı Mitridad'ın kıziyle evlenmiş ve istiklâlini ilân eylemiş ise de bilâhare Roma Generali Pompe'ye tiaate mecbur kalmıştır. Nihayet Doğu Ermenistan mıntakası (1045) tarihinde Bizanslılar tarafından istilâ edilmiş ve Ermeni Beyliği de tarihe mal olmuştur. Bir ara Kilikya'da (Rupen) isminde bir serkerde tarafmdan diğer bir Ermeni Beyliği kurulmuş ise de bu da Haçlı seferleri sırasında (1375) tarihinde ortadan kalkmıştır.

Bu suretle Ermeni istiklâl ve hükûmeti tamamen sönmüş, bu kavm bulundukları mıntakalara hâkim hükûmetlerin idaresi altında yaşamağa mecbur kalmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed, (1461) Milâdî senesinde, Anadoludaki Ermenilerin bir kısmını İstanbul'a nakletmiş ve kendilerine sonraları Patriklik ihsan eylemişti. Bu sayede Ermeniler mevcudiyetlerini muhafaza edebilmiş, ad ve sanlarının tarihe mal edilmesinden kurtulmuşlardır.

Türkiye'de ilk Ermeni isyanı, Tiflis Osmanlı İmparatorluğuna tâbi iken (1726) tarihinde patlak vermiş ve bu hareket kısa bir zamanda söndürülmüştür. Fakat isyan hareketleri bundan sonra dağlık bir saha olan ve Ermenilerin bir dereceye kadar serbestîye sahib bulundukları (Zeytin - Maraş) mıntakasına intikal eylemiş, (1786, 1808, 1818, 1825, 1831, 1842, 1865, 1875 ve 1879) senelerinde burada birtakım ihtilâl nümayişleri vuku bulmuş ve sarih bir ifade ile bu havalide (97) defa ihtilâl teşebbüsüne girisilmiştir.

«Zeytin» mıntakasında akamete uğrayan ve diğer muhitlere sirayet eden ve bilhassa (1895) de Sasunda patlak veren bu nevi kıyamlar vakit vakit hükümetçe söndürülmüştür.

Kafkasya'da sâkin Ermeniler Mücrimin-i siyasiye namı altında Ruslar tarafından taraf taraf ifna ve imha edilir, Sibiryaya sürülürken, Osmanlı hükûmeti (1860) tarihinde içtimaî meselelerin kendi aralarında müzakere ve halli için, bu camiaya mahallî bir meclis teşkiline de müsaade vermiştir. Bununla beraber, bilâhare Patrik olan (Mığırdıç Harimyan) daha (1857) tarihinde Van'da gizli bir matbaa tesis etmiş ve bir gazete neşri suretiyle Türk aleyhtarlığını yapmağa çalışmış ve Ermenileri isyana teşviki vazife edinmiş bulunuyordu.

Halbuki, o tarihlerde Osmanlı hükûmeti, askerlikten muaf tutulan Ermenilere, Saray muhitinde ve bazı nezaretlerde çok yüksek memuriyet ve vazife tevdiinden çekinmiyor ve kendilerine geniş bir itimad gösteriyordu. Buna rağmen, (1877 - 1878), (93) Harbi dediğimiz Osmanlı - Rus muharebesi sonunda, Berlin Muahedesi mucibince, Doğu'da Ermenilerle meskûn mıntakalarda ıslahat icrası (61) inci madde ile tesbit edilmişti. Bu isteğin Ermenileri düşünmekten ziyade, Rus istilâsına bir hazırlık olduğu muhakkaktı. Fakat bu keyfiyet, takdir edilmemiş ve Türklerin müsamahakârlıkları suiistimale uğramıştır.

Asıl dikkate şayan olan nokta, kendilerine millî bir meclis ihsanından sonra (1860) tarihinden itibaren bu camianın istiklâl sevdasına düştüğüdür.

İlk hareketler (Mığırdıç Portakalyan) ve (Minas Çerez) taraflarından ortaya atılmıştı. (1886 - 1887) de (Maro) isimli bir kız talebenin teşebbüsiyle Cenevre'de (Hınçak) komitesi kurulmuştur. Bilâhare bundan memnun olmıyan Kafkasya'daki Ermeni teşekkülleri birleşerek (1890) da (Taşnaksiton) Partisini meydana getirmişlerdir.

Hınçak komitesi bir müddet sonra merkezini Londra'ya nakletmiş, aynı tarihte İstanbulda da bir şube açmış ve neşir organı olarak (Hınçak) gazetesini çıkarmıştır. 1894 de Ermeni Patrik'i (Matyüs İzmirliyan) Hınçak komitesinin riyasetini deruhte eylemek suretiyle Ermeni komiteciliğini dahilde kuvvetlendirilmiştir. Bu sıralarda (Taşnaksityon) teşekkülü de Kafkasyadaki teşkilâtiyle Türkiyeye geçerek komitecileri himayeye başlamış

ve organ olarak (Droşak - Bayrak) gazetesini çıkarmıştır. Bu kamiteyi idare edenler, (Kristof Mikaelyan, Zavaryan) vesairedir.

Artık, bu komiteler ihtilâl ve tedhişe ehemmiyet vermekte, biraz evvel işaret edildiği gibi, şiddet ibrazını prensip olarak kabul eylemiş bulunmakta idiler. (Hınçak) lar (1890) da Erzurum, Kayseri ve Yozgat vakalarını, (1892) de Sason isyanını, (1895) de Babıâli nümayişini vücude getirmişlerdir. Minas vasıtas yle (1899)) da Lâhey konferansına lâyiha takdimine cüret eden bu komiteciler aynı zamanda şiddete başvurmuş, (1896) da Van isyanını, İstanbul'da Osmanlı Bankasına tecavüzü, (1904) de son Samsun hâdisesini ve (1905) te de, Sultan Abdülhamid'e Yıldiz'da bomba ile suikasdi vücude getirmişlerdir. Bu son teşebbüsler (Taşnaksityon) lara aitti.

Asıl tuhaf olan cihet, bu silâhlı ve bombalı hâdiseleri, Yıldız Sarayı vakası hakkında, ileride verilecek izahattan da anlaşılacağı veçhile, Avrupa hükûmetlerinin tesahüb ve alenen himaye etmesi ve Osmanlı Bankası mütecavizlerinin bir Fransız gemisiyle harice çıkmalarına delâlet ve tavassuttan çekinmemeleridir.

İleride bu mevzu tekrar ele alınacak ve bazı mühim hâdiseler hakkında malûmat arzedilecektir.

Abdülhamid'in Dış Politikası :

ERMENİ kıyamları Avrupada matlûb tesiri yaratmış ve buna binaen 1897 tarihinde, İngiltere, Rusya ve Fransa hükûmetleri tehdidkâr bir tavır ile Türkiye'de umumî islâhat icrası talebine başlamışlardı. Bu hâd selerin cereyan ettiği böyle nazik bir sırada ise Bulgarların 18/9/1895 de Şarkî Rumeliyi tehlikesiz işgal etmelerinden cesaret alan Yunanlılar da, Girid adası vesilesiyle, 12/4/1897 tarihinde Tesalya hududundan topraklarımıza tecavüze kalkıştılar Her ne kadar Yunanlıların bu küstahlığı Ethem Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunun kahramanlığiyle tard ve Atina civarına kadar bütün Yunan toprakları işgal edilmişse de Rus Çarının müdahale ve iltimasiyle muzaffer Osmanlı ordusu Anavatan topraklarına çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Fakat buna rağmen Girid adasının hususî bir dareye tâbi tutulması kabul edilmiş ve adanın anavatandan ayrılmasına yol açılmıştı.

Bütün bu olaylar, idare mekanizmasının, hükûmet merciinin Yıldız'a nakledilmesiyle beraber müvesvis Sadrıâzam Said Paşanın Sultan Abdülhamid'de yarattığı şahsî endişe ve lâkaydiden, siyasî hâdisatı takibden ziyade haf ye teşkilâtına lüzumundan fazla ehemmiyet verilmesinden neşet ediyordu. Bir de, (1517) tarihinde Osmanlılara intikal eden Hilâfete müsteniden, Cemaleddin Efganî tarafından Sultan Abdülham d nezdinde uyandırılan dinî temayüle ehemmiyet veren, (1882) de Ş malî Afrika l derleriyle ve (1897) de Ön Asya ve Hind Müslümanlariyle görüşen Padişahın İttihad-ı İslâm fik-

riyle çok alâkalanmasından ve memleket gidişatına sarfedilecek müsbet zaman tahsis olunamamasından ileri geliyordu.

97 Yunan Harbinden Sonra :

Yuan Harbinden sonra Abdülhamid muhalefeti bir hayli zayıflamıştı. Çünkü Tesalya zaferi halk tabakalarında sevinç ve heyecan uyandırmış ve Sultanın kredisi yükselmişti. Bundan biraz sonra Alman İmparatorunun İstanbul'a gelişi ve İslâmiyet hâmisi sıfatını takınması, mutaassıb halk tabakalarının Padişaha karşı rabıta ve itimadlarını daha ziyade kuvvetlendirdi. Halbuki bu ziyaretin mükâfatı olmak üzere 1899 da Konya - Bağdad - Basra Demiryolu imtiyazı, prensip itibariyle, Almanlara verilmiş ve kat'î mukavelename 5/3/1903 tarihinde imza edilmiştir. Hattâ bu Bağdad Demiryolları meselesi uzun müzakere ve muhakmelere zemin teşkil etmiş ve devletler arasında buna mümasil bir takım imtiyaz taleblerine yol açmıştı.

Burada ancak şunu işaret etmek isterim ki, o devirde Avrupa devletlerinden herhangi biri Türkiyeden bir şey koparmak istediği zaman evvelâ hükûmete müracaat ederdi. Arzu yerine getirilmediği takdirde merci değişir, Saraya başvurulurdu. Taleb oraca da tasvibedilmezse iş tehdide varır, alâkadar hükûmet, topraklarımızdan ufak bir parçayı işgal veya sahillerimize donanma göndermekle isteğinde musir olduğunu ilham eylerdi. Bir ara Fransızlar, ehemmiyetsiz bir meseleden dolayı Midilli adasını muvakkaten benimsemişlerdi. Artık Hukuk-u Düvel kaideleri Türkiye hakkında câri olmadığından bu harektler tabiî telâkki edilir ve hükûmet bizzarure matlûbun is'afına çalışır ve üste de tazminat öderdi.

Devlet Politikası ve Din :

Avrupalıların bu gibi hareketlerini yalnız Hıristiyanlık rabıtasına hamletmek veya ırk husumetinden ileri geldiğini zannetmek doğru değildir. Bu acınacak hallere sebeb idaredeki bozukluk ve memleketin zaaf içinde bulunmasiydi. Menfaat peşinde koşan Avrupalılara Türk hükûmetinin kudretsizliği câzib geliyor ve ikide bir ufak tefek vesilelerle faydalanmayı ihmal etmiyorlardı.

Bu kanaatimizi takviye ve meselenin dinî ve ırkî sebeblerden neşet etmediğini tevsik edecek ve Avrupalıların da ,icabında, vekdiğeri aleyhine husumet izhar ettiklerini gösterecek tarihte birçok misaller vardır. Meselâ 1508 Aralık ayında Venedik Cumhuriyetine karşı imzalanan «Kambri İttifakı», 1526 senesinde Sarlken'e karşı hazırlanan «İttifak-ı Mukaddes» Muahedesi, 1634 de Avusturya ve İspanya hükûmetlerine karşı akdedilen muahedeler, 1675 de Fransaya karşı vücude getirilen «Felemen İttifakı», 1686 da Ondördüncü Lüi'ye karşı kurulan «Oksburg İttifakı», 1701 de Fransa ve İspanva hükûmetlerine karşı hazırlanan diğer bir ittifak vesaire Bunlardan maada Napoleon harbleri, 1870 Alman - Fransız Harbi, Birinci ve İkinci Umumî Harbler de bu meyanda sayılabilir.

Buna mukabil, Avrupanın taassubla çalkandığı 1532 senesinde Birinci Fransova, bir Hıristiyan devleti iken İspanyanın tasallutundan kurtulmak için İslâm bir hükümdar olan Kanunî Sultan Süleyman'a müracaatta bulunmuştu. Hattâ Kırım Harbinde İngiltere, Fransa ve Sardunya Hıristiyan devletleri İslâm Türkiye ile ittifak ederek Hıristiyan Rusyaya karşı harbe girmişlerdi. Bir ara İslâm bir teşekkül olan Mısır Valisine karşı Hıristiyan Avrupalılar İslâm Türkiyeye yardımı esirgememişlerdir.

Ayastafanos Muahedesinin tadili için Berlin Kongresinin akdini temin eden ve Hıristiyan Rusyaya karşı İslâm Türkiyeyi himaye eyleyen Hıristiyan İngilteredir. Bu tarihî olaylar Hıristiyan devletlerin vakit vakit birbirleri aleyhine kıyam ettiklerini ve bazan İslâm devletlere de yardımı esirgemediklerini gösteren hakikatlerdendir.

Dikkat edilecek olursa bu ittifaklara âmil olan din ve ırk endişesinden ziyade camia menfaatleridir. Buna binaen, iyice bilmeliyiz ki, herhangi bir hükûmetten mütekabil yardımlaşma haricinde, dinî sahada fuzulî hissiyat-ı müveddetkârane beklemek caiz değildir.

Milletlerin menfaate düşkün ruhî hâletleri daima gözönünde tutulmalı ve varlığımızı ona göre kurmalıyız. Yoksa ibzal edilecek zahirî sempatiye itimad, saffet eseridir.

Binaenaleyh yabancı millet ve hükûmetler hakkında ihtiyatlı bir his taşımak, körü körüne teslimiyet belâhatinden kaçınmak lâzımdır. Aksi takdirde varlığımızı heder eder ve hüsrana uğrarız. Mevcudiyetimizi idame ve muhafaza ancak her türlü ihtiyatî tedbire tevessül etmek, kuvvet ve kudret iktisabeylemekle mümkün olacağını unutmamalıyız.

Bununla beraber, fırsat zuhur edince diğer millet ve hükûmetlerin muhabbetini kazanmak ciheti de fevtedilmemeli ve aşağıda bahsedilen şekilde indî düşünce ve şahsî görüşlere de bağlı kalınmamalıdır.

İktisadî Durum ve Demiryolu İmtiyazları Misali :

Kırım Muharebesi başladığı (1853) tarihinde hazine bomboştu. Bu sebebden dolayı (1854) den itibaren dahilî istikraza baş vurulmuş, ayarı bozuk para ve karşılığı olmayan banknot çıkarılmıştı. Esasen memlekette Tanzimat idarecilerinin takip ettikleri muayyen iktisadî bir sistem de mevcut değildi. Devlet ricalinde heyecan perişanlığı hüküm sürüyordu.

1857 den 1860 senesine kadar (16.000.000) Osmanlı altını istikraz yapılmış, (25) milyon karşılıksız kâğıt para tedavüle çıkarılmıştı. Malî muvazenenin ne olduğu, idare elemanlarınca malûm değildi. Yüksek faize bile ehemmiyet verilmiyordu. Bundan nâşi (1874) tarihinde, borç miktarı (225) milyon Osmanlı altınına yükselmişti. Fakat, ele geçen bunun yarısı bile değildi. Borcla idare edilen ve faizle borç ödeyen bir memleket haline gelmiştik. Bu sebebledir ki (1881) de Düyun-u Umumiye tesis edilmiştir.

Kırım Harbinde başlayan ve Sultan Abdülhamid devrinde de devam edilen on beş istikraz tutarı (238,773,000) altından elimize yalnız 127 milyon 120,000 lira geçmişti. Halbuki umumî geliri(25) milyon lira olan devletin tahvil hâmillerine senede (13) milyon lira ödemesi icab ediyordu.

«Eşk-i harmandır akarı herkesin,
Hayf kim oldu hazine tamtakır
Geçmede zer yerin şimdi nuhas
Devletin altın işi oldu bakır.»

Bununla beraber, Sultan Aziz devrinde bizim saray tahsisatı senevî (30) milyon frank iken Rus Çarının (26,5) milyon, Üçüncü Napolyonun (26,5) milyon ve İngiltere Kraliçesi Viktoryanın ise (11.750.000) franktı. Malî ve iktisadî vaziyetimiz yukarıki rakamlarla ölçülebilir.

Bize vâki tecavüzlerin sırf kendi hatâ ve zaafımızdan ileri geldiğine şüphe yoktur. Filvaki o kadar yolsuzluklar yapılıyordu ki tarifi güçtür. Meselâ Bağdad hattını bir İngiliz Kumpanyası teminatsız olarak inşaya talib olduğu halde, Alman İmparatoru Vilhelm'in ziyaretinden sonra hükûmetimizce kilometre başına muayyen bir tazminat ödenmek şartiyle imtiyaz Almanlara verilmiş ve İngilizler lüzumsuz yere iğbirara sevkedilmişlerdir. Eskişehir ile Konya arasındaki şimendifer hattının inşası beher kilometre başına beş bin frank teminat ile Anadolu Şimendifer Kumpanyasına bahşedilmişken iki sene işledikten sonra, Nafia Nâzırı Mahmud Celâleddin Paşa zamanında, kilometre teminatı beş binden sekiz bine çıkarılmak suretiyle devlet hazinesi izrar ve kumpanya himaye edilmiştir.

Hattâ, Almanlara bahşedilen Bağdad hattına Ruslar muhalefet ettikleri için, garip bir kombinezon icad edilmiş, Rusların Şarkî Anadoluya Ermeni sevketmemeleri vaadine mukabil Erzurum, Erzincan, Van ve Diyarbakır havalisinde kurulacak şimendifer hattı imtiyazı Çar hükûmetine verilmiştir. Bundan dolayıdır ki, Bağdad hattı inşaatında Eskişhir merkez addedilmek suretiyle Konya istikametini takip zarureti hasıl olmuştur.

İşte görülüyor ki hükûmet ricali şahsî menfaatlerini tatmin ederken, suiidareleriyle, hem Avrupalıların tamamı tahrik ve hem de hak iddia etmelerine vesile veriyordu.

Bizim mâruz kaldığımız haksızlıklar, memleketin haricî politikasına sâlim bir istikamet verememekten ve takibedilecek hareket tarzını isabetli bir noktaya bağlayamamaktan neşet ediyordu. Daha açık bir ifade ile hareketlerimizde bir zümreyi iltizam ederken, diğeri hakkında husumet izhar edecek kadar gaflet ve bedbinliğe kapılmamızdan ve memleket menfaatini, şahsî hislerimize kurban eylemekten zuhur eyliyordu. Nitekim aşağıdaki ahval ve bizleri mutazarrır eylemekten uzak bulunan bir sempati izharı bile ne kadar garib hâdiselere meydan açmış ve siyasî görüşümüzün hiçliğini meydana koymuş bir keyfiyettir.

Abdülhamid'in İngiliz Aleyhtarlığı :

Sultan Hamid devrinde memleket namına sempati kazanılması da hoş görülmüyordu.

Nitekim İngiltere'nin Transval'de başardığı zaferi tebrik zımnında bazı münevverler 19 Kasım 1899 da İngiltere Kraliçesine bir telgraf çekmek istemişlerdir. Bu hususta söz birliği eden gençler üç grupa ayrılmış ve muhtelif saatlerde İngiltere sefafrethanesine gitmişlerdi. Übeydullah Efendinin riyaset ettiği birinci grupta Bağdad Mebusu Zehavi zade Cemil Efendi, Âyandan Hamid Zührevi Efendi ve Sivas Mebusu Şükrü Efendi bulunuyordu. Şair Hüseyin Siret Beyin temsil ettiği grupta İngiliz Rifat Bey, Mithat Kemal Bey, Bahriye doktorlarından Hüsnü Paşa zade Hüsameddin Bey vardı. İsmail Safa Bey grupu da Nâzım Paşa (1), İsmail Hakkı Bey (Paşa), Ziya Molla vesaireden mürekkebdi.

Keyfiyet Saraydan haber alınınca Übeydullah ve Siret Beyler tevkif edilmiş, ancak İngiliz sefirinin müdahalesi üzerine serbest bırakılmışlardır. Maamafih bilâhare, İsmail Safa, Übeydullah ve Siret Beyler başka sebebler icadedilerek nefyedilmişlerdi. Nâzım Paşa aynı felâkete uğrayanlardandır. Telgraf işine karıştığı için İsmail Hakkı Bey (Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa) da diğr bir vesile ile Sarayda ve Taşkışlada istintak altına alınmış ve askerlikten tardla Rodos'a nefyedilmiştir. O tarihte yalnız Rodos menfasında 200 mahkûm bulunuyordu.

İsmail Hakkı Beyin (Paşa) mâruz kaldığı mahkûmiyet bir fâciadır. Kendisi yirmi beş senelik bir zabit olduğu, 1293 Rus ve 1897 Yunan harblerine iştirak ettiği ve bu vesilelerle memlekete büyük hizmetleri sebkat eylediği halde maişetlerine alâka gösterdiği Osman ve Agop isimlerinde iki soysuz rezilin saraya takdim ettikleri jurnal neticesi tevkif olunarak 23/Haziran/316 tarihinde Yıldız'da bir odaya kapatılmıştı.

Kaymakamlığa kadar terfi eden bu hamiyetli zabit, 93 senesinde Beşinci rütbe Mecidî ile Rusya muharebesi madalyasına; 310 senesinde Trablusgarbda Dördüncü Osmanî'ye; 312 nihayetinde Dördüncü Mecidî'ye; 313 senesi Tesalya'da Üçüncü Mecidî ile Yunanmuharebesi madalyasına; 314 senesinde Üçüncü Osmanî'ye; 316 da Gümüş İmtiyaz madalyasına nail olmuş bulunuyordu.

İsmail Hakkı Bey (Paşa), Levazımat-ı Umumiye Dairesi Birinci Şube Müdür Muavini bulunduğu bir sırada evinde tevkif edilerek Yıldız'a götürülmüş, Asım ve Vasıf Beyler tarafından günlerce istintak edilmişti.

Bu isticvaplardan matlûp netice elde edilemeyince, İsmail Hakkı Bey (Paşa), Taşkışla Divan-ı Harbine sevkolunmuştur. Divan-ı Harb heyeti:

---

(1) Babıâli baskınında İttihadcılar tarafından öldürülen Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa

Reis: Ferik Reşid Paşa (1),
Âza: Bahriye feriklerinden Hüsnü Paşa
Âza: Miriliva Mehmed Paşa
Âza: Topçu Mirilivalarından Faik Paşa,
Âza: Bahriye Mirilivalarından Behçet Paşa vesaireden ibaretti.

Bu divan-ı harbde, İsmail Hakkı Bey (Paşa), mekteb arkadaşı bulunan reis Reşid Paşaya, Transval muharebesi münasebetiyle İngiltere Kraliçesi Viktorya'ya çekilen telgraftan, itimad ve saffetle, hususî surette bahsetmesinden ve muhatabı, bu keyfiyeti Sultan Abdülhamid'e gizlice arzeylemek küçüklüğünde bulunmasından, telgrafta imzası bulunanlar, diğer satırlarda arzolunduğu vechile, muhtelif ves lelerle mahkûmiyete düçar edilmişlerdir. İsmail Hakkı Bey (Paşa) da askerlikten tardla kazandığı rütbe ve nişanların istirdadına mâruz bırakılmıştı. Bu mahkûmiyet üzerine, İsmail Hakkı Bey; Hasan Fehmi ve Tıbbiye talebelerinden Sultan Selimli Refet Efendi isimli diğer iki mahkûmun refakatiyle tahtelhıfz umumî hapishaneye ve oradan da Rodos kalesine sevkolunmuştur. Bu mahkûmiyete âmil olan ve İngiltere Kraliçesi Vıktorya'ya çekilen telgraf şundan ibaretti:

«İngiltere devlet-i fahimesi, hürriyet ve adalet gibi iki lâzime-i insaniyeyi, pişva-i siyaset ittihaz ile şehrah-ı terakki ve medeniyette haiz-i ehemmiyet olmuş bir devlet-i zî-satvet ve şevkettir. Devlet-i müşarülileyhanın men-i esaret maksadiyle hürriyet-i beşeriyeyi muhafaza yolunda ihtiyar ettiği fedakârlıklar, bütün âlem-i insaniyeti kendisine medyun-u şükran ettiği gibi, bilhassa mensubiyetiyle müftehir bulunduğumuz devlet-i ebed-müdtet-i saltanat-i seniyye hakk-ı âlisinde asırlandanberi besleye geldiği âsar-ı dosti ve meveddet ve menafii celilesi uğrunda, fiilen ibraz ve isbat ettiği measir-i hayrıhah. ve muhadenet cihetiyle de ümmet-i muazzama-i Osmaniyemizi minnettar ve şükür-güzar eylemiştir. Binaenaleyh, yine bir maksad-ı insaniyetperverane ile müteşebbis olduğu şu Transval harb-i ahirinden de şan ve şeref ve kemal-i muvaffakiyetle çıkması temennisiyle taraf-ı eşref-i padişahîden geçende haşmetlû Kraliçe hazretlerine keşide buyurulan telgrafname-i tebrikâmizden cesaret alarak velinimet-i âzamımız, padişahımız efendimiz hazretlerinin eser-i celili hümayunlarına bilimtisal şu'ben Türkiye namına hissiyat-ı hâlise-i tebrikiyemizin metbua-i mufahhamaları canib-i sâmisine arz ve inbasını zat-i âliy-i asilânelerinden rica ederiz.

19 Teşrinisani 1899 — 7 Teşrinisani 1315»

Yukarıki telgrafta, memleketimizi küçük düşürecek ve halkımızı rencide eyliyecek hiç bir nokta olmamakla beraber, mahza böyle bir teşebbüse cesaret etmek, Sultan Abdülhamid nazarında büyük bir cinayet addedilmişti. Çünkü, kendi varlığı haricinde, bu vesile ile bir mevcudiyet izharini yersiz bulmuş ve bu tarzdaki faaliyetleri şahsına karşı bir rekabet telâkki etmek zaafına kapılmıştı. Bir de İngilizleri sevmemesi bu hususta az çok mânevî bir rol oynamıştır.

İsmail Hakkı bey (Paşa), umumî hapishanede birkaç gün ikametten, rütbe ve nişanlardan mahrum bir hale getirildikten sonra Rodosa sevke-

(1) Meşhur Rıdvan Paşanın kardeşi.

dilmişti. Birkaç ay Rodosta kaldıktan sonra da 28 Şubat 316 senesinde, Şevket Bey isminde bir gencin himmet ve refakatiyle, sandık içinde, «Evranos» isimli Avusturya vapuruna rakiben İskenderiyeye kaçırılmıştır. Orada, Damad Mahmud Paşa ve mahdumları Sabahaddin ve Lutfi beylerle buluşmuştur. O sıralarda, Mısırdan ayrılmağa karar veren hürriyetperver Damad Mahmud Paşa ile birlikte 9/Nisan/1901 tarihinde Marsilyaya hareket etmişlerdir. Bu suretle, İsmail Hakkı Bey (Paşa) da, «Jön Türk» âlemine katılmıştır.

Avrupa'daki Jön Türk Âlmi:

YUNAN harbinden ve hsusiyle Alman İmparatorunun İstanbulu ziyaretinden sonra Abdülhamid'in şahsî tahakkümü ve istibdadı büsbütün artmıştı, Memleketin içişleri zaten başlı başına bir huzursuzluk kaynağı idi. Şimdi bu eski ıstırablara yeni yeni dertler katılıyordu. Bir taraftan dış politika sahasında da - Girit ve Bağdad Demiryolu meselelerinde olduğu gibi - memleket ağır fedakârlıklara ve zararlara sürükleniyordu. Birbirini takib ve devam eden bu iç ve dış sarsıntılar, münevver muhitlerde müsbet akisler uyandırmış, mevcud idareyi düzeltmek ve hattâ yıkmak fikri, yeniden bir akide şeklinde, yayılmağa başlamıştı. Yıldız Sarayına karşı cephe almak, münevverlerin çoğu nazarında bir millî vazife sayılıyordu. Bu münevverler arasında meselâ Abdurrahman Paşa, Sahib Molla Bey, Namık Paşa zade Nafia Muhasebecisi Sadi Bey, İsmail Kemal Bey, Ali Galib Bey (Berlin Sefiri), Hakkı Bey (Paşa), Ali Yaver Bey (Paşa) Abuk Ahmed Paşa, Müşir Fuad Paşa v.s.ler örnek teşkil ve teferrüt etmişlerdi.. Hattâ böyle bir düşüncenin sevkiyle 1899 Eylûlünde Mithat Paşa zade Ali Haydar Bey, Prens Abbas vapuriyle İzmirden Atinaya kaçmıştı. Hânedan-ı Saltanata karabeti bulunanlar bile Sultan Abdülhamid istibdadiyle mücadeleye girişmek lüzumuna kani olmuşlardı. Nitekim Damad Mahmud Paşa ile oğulları Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler de 1899 Aralık ayında Avrupa'ya çekilerek «Jön Türk» lere iltihak etmişlerdi.

Prens Sabahaddin Beyin teşebbüsiyle ilk «Jön Türk» kongresi Pariste akdedilmişti Bu kongre, inkılâp tarihimizin fikir mücadeleleri safhası bakımından mühim bir merhaledir. Binaenaleyh bundan evvel Avrupadaki inkılâp taraftarları arasında geçen hâdiselerin aydınlanması, hem kongrenin ehemmiyetini daha büyük bir vuzuhla belirtecek, hem de Avrupaya kaçan «Jön Türk» lerin meslek ve şahsiyetleri hakkında şimdiye kadar bilinmiyen birçok hakikatleri meydana çıkaracaktır. «Jön Türk»lerin o devreye ait muhaberelerinin mevzuumuzla ilgili parçalarında inkılâp tarihimize ait pek kıymetli malûmat vardır. Bilhassa Tunalı Hilmi Bey gibi bazı zevatın hâdiseleri günü güsüne kaydetmiş olmaları, Avrupadaki «Jön Türk» âleminin ruhuna nüfuz etmemizi pek ziyade kolaylaştırmıştır.

Hilmi Bey, daha Tıbbiyede iken «Mektebliler Cemiyet-i Hafiyesi» ni kurmuş, «Teşvik» isimli gizli bir gazete neşretmiştir. Bu suretle mekteb-

de ihtilâl hareketleri tevlidine çalışırken Pariste bulunan Ahmed Verdaniye gönderdiği «200» franktan dolayı tevkif edilmiş ve bir müddet hapis yattıktan sonra affa mazhar olmuştu. Mezunen gittiği Rodos adasından dönerken Pire limanına çıkmış ve oradan Tiryeste tarikiyle 6 Ekim 1895 de Cenevre'ye varmış, «Jön Türk» lere iltihak etmiştir. Hilmi Beyin fırarında bir dereceye kadar, Yenişehirli Halil Muvaffak Beyin de teşviki olmuştu. Cenevre'de ilk buluştuğu «Jön Türk» Dr. Ali Zühtü ve Mithat Şükrü Beylerdir. Akkâ kalesinden firar eden sabık Serasker Yaveri Kaymakam Şefik Beyin Paris'e muvasalatı da bu tarihlerdedir.

Hilmi Beyin İsviçre'ye vürudünde Avrupa'da bulunan «Jön Türk» adedi nisbeten az ve aralarında en çok şöhret sahibi olan da Ahmed Rıza Beydi. Bu itibarla yeni gelenlerin bu zat hakkında bir fikir ve kanaat edinmeleri âdeta bir vecibe şekline girmiş bulunuyordu. Hilmi Bey de bu umumî temayülden ayrılmamış, aynı usule meyil ve teb'aiyetle Ahmed Rıza Bey hakkında Paris'te bulunan Kadri Raşid Bey (Paşa) dan bazı izahat rica etmiş ve şu cevabı almıştı: (1)

«Hilmiciğim;

. . . . . .

. . . . . .

En evvel mühim olarak Riza Bey hakkındaki fikrimi izah edeyim: Bu çocuk, şöhretine göre, tahsilini mukayese edecek olursak biraz nâkıs, alelhusus tahsili şimdiki mesleğine muhalif, edebiyata az vâkıf, hissiyat-ıbeşerin rikkatlerinden mahrum, pesimizim girdabına yabancı, en büyük medarı teselli ve mefhareti vatanî muhabbeti, bu cihetle bir dereceye kadar mağrurdur. Mesleki ise «Positivisme» dir. Dik başlı, kendi fikrini daima güder, diğerlerini çokluk dinlemez, maksadını açık söyler. Rıza Bey, ciddiyette de büyük ifrat mahviyet ve tevazuda bir hayli ehemmiyet gösterir. Hem mağrur, hem mütevazi, hem ciddî, hem dikbaşlı olamaz dersin; hakikati istersen bu böyledir.

Riza Beyin ciddiyetini takdirden âciz olduğum bir zamanda Murad Bey buraya geldi. Kendisiyle Rıza Beyin evinde görüştük. Büyük şöhretiyle gözümüzde büyümüş olan Murad Bey, Rıza Beyin yanında o kadar küçüldü, Rıza Bey gözümde o kadar büyüdü ki... Riza Beyin kusur olarak biraz nobranlığı vardır, yoksa meziyyetleri pek âlidir. Son olarak derim ki, Rıza Bey bizim takdirimizden âli olacak kadar büyük değilse de son derece ihtiramatımıza lâyıktır...»

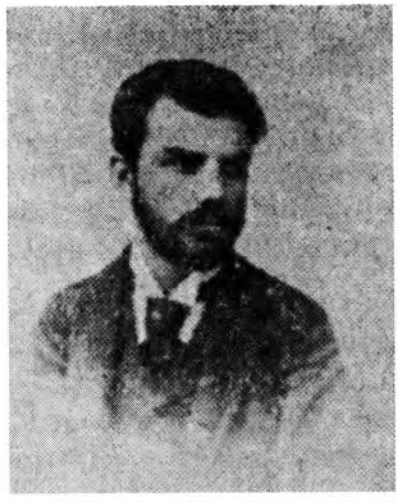
Bu mektubdan mânen müstefid olan Hilmi Bey, Jön Türk'lerle olan temasını sıklaştırmış ve cemiyet namına yapılan neşriyatı ciddî surette tetkike başlamıştır. Çünkü 16 Ekim 1895 te Cemiyet namına neşredilen «Mahkeme-i Kübra» çok hoşuna gitmişti.

Hilmi Bey, muhit ile istinas peyda eder etmez hemen faaliyete geçmiş ve muhtelif kimselerle münasebet tesisine ve muhabere icrasına başlamıştır. İlk hutbesini 1896 Ekim ayında yaymıştır ki mündereccatı çok alâka

(1) Kadri Raşid Beyin (Paşa) mektubu kısaltılmıştır.

uyandırdığından, risalenin tamimini Cemiyetin deruhte etmesi karar altına alınmıştı Bunun Şerafeddin Mağmumî'nin Paristen yazdığı 8 Ekim 1896 tarihli bir mektubunun şu fıkrasından öğreniyoruz:

«Fırkamızın neşrettiği bütün resail gibi hutbenin de Cemiyet mârifetiyle bütün şubelere ve müstakil adresli zevata lüzumu irsal ve tevziini teklif ettim. Bilâitiraz ve bilittifak kabul olundu.»

Tunalı Hilmi Bey

Dr. Nâzım Bey

Dr. Şerafeddin Mağmumî - Dr. Nâzım İhtilâfı :

Evvelce bahsi geçen Dr. Şerafeddin Mağmumî Bey, Cemiyet hakkındaki fikir ve kanaattini izhar ederken 16 Ekim 1896 tarihli diğer bir mektubunda Hilmi Beye aynen şöyle diyor:

«Cemiyetimizin kuruluşu pek sağlam, pek muntazamdı. Tecrübesiz kafalar mahsulü olmakla beraber, mimarlar, hüsn-ü niyet ve âmali saffetin timsali mücessemi idiler. Ne yapalım ki nâehiller eline geçmiş... Sultan Hamid mülkümüzü malikâne addettiği gibi Nâzımın efendisi de(1) zâhir Cemiyetimizi kendine sermaye-i ikbal sanmış olmalı. «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» mel'abe-i sübyan değildir. Biz bir Sultanın, bir Halifenin elinden zincirimizi kurtarmağa çalışıyoruz. Daha kurtarmadan, öbür ucunu da Rıza Beyin avucuna verecek değiliz. Buna heveskâr olanlar varsa gözümüz yok; Allah hayırlar versin, der, geçeriz. Nâzım, Rıza Beyin Arab İzzetidir(2). Efendisinihoşnud etmek için maksad-ı mukaddesi, menafi-i milliye ve vataniyeyi ayak altına alıyor. Biz, şuna buna taraftar olmağı kabul etmeyiz. Bu husus meslek ve mezhebimize muhaliftir. Dâvamız müzakere ve müşaveredir. Bu şartı kabul eden ve dümencilik sanatında mâhir olan zata gemiyi teslim edeceğiz. Ortada bulunanlardan bu evsafı haiz Murad bey var. Vazifeye dâvet eyledik.»

Bu vesikadan anlaşılıyor ki, Dr. Şerafeddin Mağmumî Bey Cemiyetin tavru hareketinden müşteki ve bilhassa Ahmed Rıza ve Nâzım Beylere kırgındır. Hilmi Bey aradaki gücenikliği gidermek maksadiyle Dr. Şerafeddin

(1) Ahmed Rıza Bey.
(2) Sultan Abdülhamid'in mabeyincilerinden İzzet Holo Paşa.

Mağmumî ve Nâzım Bylerle muhabereye girişmiş ve burudetin izalesine çalışmıştır. Halbuki, Dr.. Nâzım Bey, kendi görüşünü izah eden bir mektubunda şu veçhile idare-i kelâm etmektedir:

«Azizim Hilmi Efendi;

Mektubunuz hulûs-u niyetinize mücessem bir delildir. Cemiyetin menafiini nazarı teemmüle alarak Şerafeddin ile barışmaklığımı tavsiye buyuruyorsunuz. Azizim, rica ederim, darılmayınız, aldanıyorsunuz. İş Şerafeddinin söylediğinin tamamiyle aksidir. Burada güceniklik bir fikre hâdim olmamaktan husule gelmiştir.

Şerafeddin hiyanetine kanaat-i tamme hâsıl etmesem vesayanızı harfiyen icra etmede zerre kadar tekâsül eylemem. Lâkin mesele böyle değildir. Vatan aşkına hatırınız kalmasın, siz Şerafeddin'in zamirini anlayamamışsınız; esas harekâtına bakmıyorsunuz; tatlı sözlerine kapılıyorsunuz. Hiçbir mecburiyet bulunmadığı halde «Ben âzalıktan istifa ettiğim zaman Cemiyetin her işinden elimi çekmiştim. «Malûmat» gazetesine bir ilân göndermeği düşünmüşken nasılsa fiile çıkaramadım.» diyip beyan-ı teessüf eden bir adamdan hayır ümid ediyorsunuz, safdillik ediyorsunuz.

... İki gözüm, Cemiyete girecek adamda en evvel aranılacak evsaf; namus, haysiyet ve hüsn-ü niyettir. Ben, Şerafeddin'de bu evsaftan hiçbiri yoktur, diyorum. Ya doğru söylüyorum, ya yalan. Yalan söylüyorsam, namuslu bir adama karşı büyük bir iftirada bulunduğum için benim namussuz olmaklığım lâzımgelir; o halde benim Cemiyet dahilinde bulunmaklığım caiz değildir. İddiam doğru ise, Şerafeddin'in tekrar dühulüne mahal yoktur. Böyle olmazsa Cemiyet terakki edemez.»

Her iki nokta-i nazarı kaydetmekle beraber, meselenin tavzih edilmiş olduğuna kanaat getirmediğim için keyfiyeti birkaç satırla tafsil etmek isterim. Şerafeddin Mağmumî Bey, «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin ilk mürevvîçlerindendir. Nâztm Bey, Tıbbiye Mektebinde kurulan bu Cemiyet namına Parise gönderilmiş bir murahhastır. Nâzım Bey, Ahmed Rıza Beyin arzusu dahilinde hareket etmeği bildiği için kendisini sevdirmiş ve mahremi esrarı olmuştu. Halbuki, birçok müşkülât içinde memleket dahilinde mücadeleden sonra Avrupaya kaçmak mecburiyetinde kalanlara Paris şubesi yan gözle bakmış ve kendilerine samimî bir alâka göstermemiştir. Bu tarzı muamele ise birçoklarını incitmişti. Hürriyet mücadelesinde Ahmed Rıza Beyle Dr. Nâzım Bey, adetâ bir nevi «Caste = İmtiyazlı sınıf» vücude getirmişlerdi.

Dr. Nâzımın aynı zamanda kasadar bulunması ve muhabereyi kendi arzusu dahilinde idareye koyulması alâkadarları kırıyordu. Buna binaen bir ara kasadarlık Nâzım Beyden alınmıştır. Bu kararın ittihazına önayak olan Dr. Şeafeddin Mağmumî Bey bulunduğundan Nâzım Bey kendisine muğber olmuş ve fırsat düştükçe hissini izhara başlamıştır. Hattâ bazıları ve Şerafeddin Mağmumî Bey, Ahmed Rıza Beyin harekâtından münfail olarak Cemiyetten çekilince, bu iğbirarlar husumet izharına kadar yükselmiş ve bu suretle Cemiyet âzaları arasına ilk nifak tohumu ekilmiştir. Bu imtiyazlı vaziyeti bertaraf etmek için sonraları riyasete Murad Bey seçilmişti.

Bütün bunlar sen, ben kavgasından başka bir şey değildi. Nitekim Dr. Nâzım Bey yukarıki mektubunda Dr. Şerafeddin Mağmumî Bey aleyhinde sarih bir şey söyliyemediği halde Cemiyetten ayrılmasını «hamiyetsizlik» ve «namussuzluk» gibi en ağır sözlerle vasıflandırmaktan çekinmemiştir.

Halil Halid Beyin Hilmi Beye Yazılmış Bir Mektubu:

«Jön Türk» ler arasındaki ihtilâflar yalnız bunlara münhasır kalmıyordu. Meselâ Halil Halid Bey İngiltere'den Hilmi Beye yazdığı bir mektubda Brükselde bulunan Halil Ziya Beyin neşriyatı hakkında şöyle demektedir

Woking, Surrey (England)
Oriental Institute

5 Temmuz 1896

«Vatandaşım efendim;

. . . . . .

. . . . . .

Sahib-i «Hürriyet» Selim Faris Efendi, Parise Rıza Beyefendi biraderimize pek çok «Hürriyet» nüshaları gönderir. Rıza Bey size vermiyor mu?

. . . . . «Hürriyet» gazetesiyle münasebetim, yalnız başlıca makalât ve benderi mümkün olduğu kadar türkçeye benzetmek, yâni tashihi şive etmek ve gazetelerden kesilen parçaları tercüme eylemektir.

Brüksel'deki Halil Ziya kimdir?.. Sizden mi, yâni bizden mi? Arasıra Müslüman ve Türk düşmanı olan «Daily News» vesair İngiliz gazetelerinde gûya bu Halil Ziya tarafından isdar olunmuş beyannameler görüyorum. Bu herif Müceddidin-i Osmaniye Fırkasının kâtibi sıfatiyle imza atıyor, mantıksız ve müvazenesiz terühhatiyle Müceddidin-i Osmaniyeyi Allah bilir terzil ediyor...»

Bu mektubdan «Jön Türk» ler arasında fikir birliği olmadığı ve her mücahidin kendi düşüncesine göre bir yol tuttuğu anlaşılıyor.

Samimî Bir Dostluk Nidası:

Fakat «Jön Türk» muhabereleri yalnız yekdiğerlerini tenkid ve iğbirar izharına münhasır değildi. Bunlar arasında kuvvetli dostluk nişanesi addedilebilecek samimî mektuplar da mevcuddur. Meselâ; Dr. Refik Nevzad Beyin (1) Hilmi Beye Paristen gönderdiği aşağıdaki mektub bunlardan biridir:

Paris; 4 Mayıs 1896

«Kardeşim Hilmi;

Ne yalan söyliyeyim, sana gücenmiştim. Cenevre'ye kaçalı pek çok zaman olduğu halde bana bir selâm olsun göndermeyişin cidden beni mükedder ediyordu. Sera-

(1) Mektubu yazan Refik Nevzad Bey, geçenlerde vefat eden bir «Jön Türk»-tür. Yukarıki sahifelerde bahsi geçen İzmirli Tevfik Nevzad Beyin kardeşidir. Kendisinin Türkçe ve Fransızca birkaç eseri vardır. Bir zamanlar Pariste Türkçe (Sosyalist) «Beşeriyet» gazetesini neşretmiştir.

ceddin Efendi ile gönderdiğin kartı okurken seni Bolayır önünde gözlerin eşki teessür ve hamiyetten kızarmış, kurban-ı hürriyet Kemal'in ruhunun yaşadığı o havayı nesimiyi teneffüse dalmış görüyorum... Kendimi İzmir'e giden bir vapur içine attım; Bolayır önünde geçirdiğimiz geceyi düşündüm. Vakıâ şimdi ekserimiz ecnebi memalikinde bulunmakla hür yaşıyor gibiyiz. Lâkin aziz vatandaşlarımızın zindanlarda çürümesi bizlerde kalb istirahati bırakmıyor ki... Bahusus bazı erbab-ı ihtirasın vatanı bir girdab-ı inhitata atması unutulabilir mi? Şimdi kendi kendimize ağlayalım Hilmi, ağlanacak zamandır... Ekseriya «Mizan» da makalelerini okuyorum. Elbet bir gün berhudar olursun; yahud «bermurad» oluruz.»

Hilmi Bey, Avrupa'daki arkadaşlarından başka İstanbul'daki refiklerinden de mektuplar alıyor ve bu sayede memleket ahvalini yakından takibedebiliyordu. Meselâ; «Coşkun» (1) imzasiyle mektub yazan bir arkadaşı mekteb ve İstanbul hakkında bazı malûmat verdikten sonra neşriyata yardım için, kendileri tarafından her ay «25 - 30» frank göndermenin mümkün olduğunu bile kaydediyordu.

Bütün bunlara rağmen, İstanbul merkezinin faaliyeti gün geçtikçe za'fa uğamış; Cemiyet mensubları birer birer muhtelif mıntakalara nefyedilmeğe veya hapse atılmağa başlamıştı. Bunlar meyanında Dr. İshak Sükûti Beyle Tıbbiye onuncu sınıftan Saffet Bey; 1896 senesi başlarında beş sene kalebendlikle Rodosa sevkedilmişti ve Rifat Bey de üç sene kalebendlikle Ergani'ye, Abdülhalim Memduh Bey de Trablusgarba sürülmüştü.

Dahilde birçok ârızalara mâruz kalan «Jön Türk» ler, hariçte faaliyetlerini tezyide çalışırken bir taraftan da ilmen yükselmek ve memlekette irfan sahibi elemanlar yetiştirmeğe vesile hazırlamak maksadiyle 1896 senesinde Cenevre'de «Talebe Cemiyeti» tesis etmişlerdi. Hasan Bey Reis, Halil Muvaffak Bey kâtib ve Nuri Bey de kasadar olmuştu.

Ahmed Celâleddin Paşa İle Yapılan Müzakereler:

1896 Mayısında Kahireden Paris'e gelen Murad Beyle Rodos'tan kaçan Dr. Sükûtî ve Çürüksulu Ahmed Beyler, Cenevre'ye gelmişlerdi. Bu sıralarda Sultan Abdülhamid'in mutemedlerinden Ahmed Celâleddin Paşanın Paris'te bulunduğu ve Jön Türk'lerle müzakereye girişmek arzusunda olduğu şayiası çıkmıştı. Filvaki, o günlerde «Jön Türk» olan Reşid Beyle Ahmed Celâleddin Paşanın kâtibi İskender Tarrat (2) Cenevre'ye muvasalatla Murad Beyle görüşme teklifinde bulunmuşlardı. Hattâ Paris konsnlosu Veli Bey de, «Jön Türk» lere resmî bir beyanname getirmişti. Mündericatına nazaran bütün firariler affolunacak ve memlekete dönmek isteyenlere 150 frank talebe tahsisatı verilecekti. Yukarıda bir bendde bahsettiğim bu konuyu tekrar ele alıyorum.

---

(1) «Coşkun» müstear bir addır. Bunun sahibi sonraları Trablusgarba sürülen fedakâr bir Tıbbiye talebesidir.

(2)Aslen Karadağlı olan bu şahısı, Ahmed Celâleddin Paşa, muhafız olarak yanında taşıyordu.

Bazı «Jön Türk» ler bu teklifi bir fırsat addederek Sultan Abdülhamidden para koparmak fikrine ve teşkilâtı kuvvetlendirmk düşüncesine kapıldıklarından görüşülmesini muvafık bulmuşlar ve Murad Beyin Ahmed Celâleddin Paşa ile buluşmak üzere (Kontraksivil) e gitmesini tasvip etmişlerdir. Lâkin Murad Bey, yukarıda izah edildiği veçhile, «Jön Türk» ler namına olmaktan ziyade kendi şahsı hesabına müzakereye girişmiş ve İstanbula gitmeği kabul etmişti Bu ise diğerlerini tatmin etmediğinden Cemiyet namına Cenevre şubesi müdürü Çürüksulu Ahmed Beyin konuşmasına ve neşr yatın tatiline mukabil (10.000) frank tazminat istenmesine ve üçer yüz frank da talebe tahsisatı talep edilmesine karar verilmiştir. Bu esnalarda görüşmeler Paristen (Kontraksivil) e intikal ettirilmiş ve orada Murad Bey ve Fuad Paşa hafidi Hikmet Bey bu gibi işteklere aleyhtar bir tavır aldıklarından kat'î bir neticeye varmak imkânı bulunamamış ve murahhaslar Cenevre'ye dönmüşlerdir. Bu vesile ile keyfiyetin şubelerden sorulması Cenevre şubesince muvafık görülmüştür. İşte evvelce bahsi geçen Romanya mektupları bu sebeble yazılmış ve onların da noktai nazarları öğrenilmek istenmiştir. Yıldız Sarayının daha ziyade ehemmiyet verdiği bizzat neşriyat yapanlar ve Sultan Abdülhamid'i tenkide cesaret gösterenler olduğu için Murad Bey memlekete dönmeği kabul ettikten sonra risaleleriyle nazarı dikkati celbeden Hilmi Bey de, memlekete dönmesini temin maksadiyle, (Kontraksivil) e dâvet edilmişti. Dâvete icabet eden Hilmi Beyı Murad Bey, Ahmed Celâleddin Paşaya takdim etmiş ve görüşme esnasında, evvelce neşredilen hutbelerin teslimi mukabilinde ne isteyeceği kendisinden sorulmuştur. Bu sual üzerine, Hilmi Bey de (5000) frank talebinde bulunmuştur. Neticede 4000 franka mutabakat hâsıl olmuş ve 2000 frank derhal verilmiştir.

Maamafih Murad Beyin İstanbula dönmeğe karar vermesi, «Jön Türk» leri son derece üzmüş ve Cemiyetin başsız kalması tehlikesi belirmişti. Çünkü Cenevrede bulunanlar Ahmed Rıza Beye ehemmiyet vermiyorlar ve onunla teşriki mesaide bulunmağı istemiyorlardı. Esasen, yukarıda izah edildiği veçhile kendisi Cemiyetten ihraç edilmiş bulunuyordu. Ahmed Bey de memuriyeti kabul ettiği için Cemyete Reis olmak liyakatini aralarında kimsede göremiyorlar ve müteessir oluyorlardı. Artık anlaşma tahakkuk etmişt ; hattâ Hilmi Bey hutbelerini 14 paket halinde Ahmed Celâleddin Paşa namına postaya vermiş ve Cemiyete ait evrak vesaire de 1600 frank mukabilinde Paşanın kâtibine teslim edilmişti. Şu kadar var ki bu uyuşma, haddizatında, mücadeleden sarfınazar etme maksad yle yapılmış olmayıp bu vesileden bilistifade Cemiyetin kasasını doldurmak gayesi güdülmüş ve buna binaen lüzumsuz evrakın ve bozuk hurufatın verilmesi muvafık görülmüştü. Nitekim uyuşma akabinde takib edilecek hattı hareketin tâyini için Ali Kemal, Sükûtî, Hilmi ve Nuri Beyler «Café de Geneve» de toplanmışlar ve neşriyata devam kararı vermekle beraber Ahmed Beyin tavsiyesi üzerine iç yüzünü bilmedikleri Ali Kemal Beyi gazete müdürü olarak kabul etmişler ve bunu gizli olarak bütün şubelere tebliğ eylemişlerdir Maamafih Ahmed Paşa ile yapılan anlaşma, hariçte bulunan «Jön Türk» ler ara-

sında fena tesir yapmış ve bu uyuşmayı önlemek kasdiyle Almanyada tahsilde bulunan zabitler namına Yüzbaşı Cemil Bey, Cenevreye kadar bile gelmişti. Anlaşma protokolünü «Cemiyet namına» Ahmed, Sükûtî ve Hilmi Beyler imzalamışlardı.

Bununla beraber mücadele faaliyeti sekteye uğratılmamış, 13 Eylûl 1896 da Cemiyet namına 16 fetvadan mürekkep bir risale neşredilmiştir. Hattâ İstanbul'dan yardım suretiyle gönderilen 30 ve Paris şubesi kasadarı Nâzım Beyin verdiği 5, Dr. Hasan, Mithat Şükrü ve Dr. İsmail İbrahim Beylerin yaptıkları cem'an 20 frank fedakârlıkla ikinci hutbenin neşrine de imkân hasıl olmuştur.

31 Ekim 1896 tarihinde Mülkiye Mektebi talebelerinden Münif Bey Cenevre'ye gelmişti. Bu zat, evvvlce Atina'da «Hakikat» gazetesini çıkarıyordu. Âkil Muhtar Beyin Cenevre'ye muvasalatı da bu tarihtedir.

Anlaşılıyor ki, 1896 - 1897 seneleri «Jön Türk Âlemi» için oldukça mühim hâdiselere sahne olmuş, bir taraftan aralarında kırıklık veya derin muhabbet izleri belirirken, diğer taraftan Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşma vak'aları vücut bulmuş; aynı zamanda aşağıda tavzih edildiği veçhile yeni yeni tehditkâr teşebbüslerede girişilmiş, buna muvazi olarak dahilde de birçok tevkifler vukua gelmiştir.

Osmanlı İhtilâl Fırkası :

21 Aralık 1896 tarihinde Cenevre'de «Osmanlı İhtilâl Fırkası» kurulmuştur. Bu teşekkülde Hilmi ve Şefik Beylerle Dr. Hasan Bey de alâkadar bulunuyordu. Bu hususta «Berki» ve daha birçok imzalarla Hilmi Beye yazılmış müteaddit mektuplar vardır ki bunların bütün mündericatı, bombaya ve İstanbul'da yapılacak suikasd tert batına aittir. Bu muhaberelerin verdiği kanaate nazaran bu işte belli başlı alâkalılar Hilmi, Sükûtî, Berkî, Oğuz ve Temo Beylerdir. Cereyan eden muhabere muhteviyatından istidlâl edildiğine göre de Ermeni komitecileriyle uyuşulmuş ve İstanbulda bir suikasd teşebbüsü takarrür ettirilmişti. Uyuşma şartlarına göre, «Jön Türk» lerce neşredilecek bir icraat beyannamesinden sonra Ermeniler İstanbul'da Türk fedailerine bomba teslim emeği kabul etmişlerdir Sonradan teslim keyfiyetinin Tuna boyunda yapılması düşünülmüş ve bombaların Romany'da bulunan İbrahim Temo Beyin direktifi dahilinde İstanbul'a sevki tasvip olunmuştur. Bu uyuşma meselesine tavassut eden Zarifyan isminde bir Ermeni vatandaştır. Lâkin icraat beyannamesinin neşrine rağmen bu mesai birliğine bazı komiteciler itiraz ettiğinden Ermeniler bomba tesliminden feragat etmişler ve teşebbüs akamete uğramıştır.

Bu komietcilik hareketine İstanbuldan yeni firar eden Tersanei Âmire fabrikaları mühndislerinden ve Haddehane muallimlerinden Köstencede

mukim Bahriye Mülâzimi Kırımî zade Ali Rıza Bey de «Timürlenk» adiyle iştirak etmiş ve bombaların dahile sevkini deruhte eylemiş bulunuyordu.

İcraat komitesi namına neşredilen beyannamenin hulâsası şudur:

« . . . . . .

Osmanlılar! Biliniz ki kudurmuş bir köpeği gebertmek farzdır! İşte bugüne kadar kan dökmekten sakınmış olan «Osmanlı İhtilâl Fırkası» artık zalimlerin haddini silâhla bildirmeye ve mazlûmların intikamını almaya iyice karar verdi. . . .

. . . . . .

Zabıta güruhu ve asker takımı yolumuzu kesmeye kalkışırsa aramızı ancak ölüm ayırabilecektir. Evet, öleceğiz, öldüreceğiz, keseceğiz, biçeceğiz, yakacağız, yıkacağız... hiç kimseden pervamız yok!

... O canavar Padişahın (Yıldız)ını söndürecek ve külünü semaya doğru savuracak olan (dinamit)ler bile elde, belde hazırdır. Halkın selâmeti, herhangi noktayı gösterirse oraya atılacaktır.

..... (Ya hak, ya ölüm) diyerek (Meclis-i Mebusan)ı açtırmak ve şu zalim hükûmeti kökünden söküp atmak üzere biz işe sellemehüsselâm başlıyacağız, bildiriyoruz.»

(Mühür) İhtilâl Fırkası. Ya hak, ya ölüm

Bir taraftan Yıldız Sarayiyle müzakereler cereyan eder ve diğer taraftan da suikasd için anlaşmalara girişilirken Paris'e avdet eden Ahmed Celâleddin Paşa da Sükûtî ve Hilmi Beyleri telgrafla yanına dâvet etmişti. Sükûtî Bey buna icabet etmemiş, yalnız Hilmi Bey gitmiştir. Maksadı hutbeler için vaadedilen paranın diğer nısfını almaktı. Parise muvasalatında doğruca Ahmed Celâleddin Paşanın ikamet ettiği Pavyon «Henri Quatre»(1) oteline giden Hilmi Bey, orada Kaymakam Şefik ve Ressam Galib Beylerle karşılaşmıştır. Galib Bey, bir ara Pariste «İncili Çavuş» gazetesini neşretmişti.

Hilmi Bey, Ahmed Celâleddin Paşa ile görüşürken yanlarında Kaymakam Şefik ve Süleyman Nazif Beyler de bulunuyordu. 22 Ağustos 1897 tarihinde vukubulan bu mülâkatta Ahmed Celâleddin Paşa Cenerede verilen ve şubelere tamim edilen neşriyat kararının usulsüz olduğunu anlatmış ve bu hususta yazılan mktuplardan birinin elde edildiğini ileri sürmüşse de Hilmi Bey bunları inkâr ve böyle bir teşebbüsten haberdar olmadığını iddia eylemiştir (2). Paşanın nezdinden ayrılan Hilmi Bey Lyon'da tahsilde bulunan Ahmed ve «Jön Türk» lerden Ahmed Verdani Beylerle Parise dönmüştür. 24 Ağustos 1897 tarihinde Ahmed Celâleddin Paşaya veda ederken vaadedilen diğer 2000 frank da Hilmi Beye tediye edilmişti. Şu kadar var ki Cemiyete ait olması lâzım gelen bu parayı, bir senet mukabilinde Çürüksulu Ahmed Bey kendisinden almıştı. Buna binaen Hilmi Bey de cereyan eden hâdiseleri Dr. Şerafeddin Mağmumî ve Hasan Beylere izah etmek mec-

(1) Paris civarında ormanlık bir sayfiye yeri olan (Saint Germain Anley) dedir.

(2) Bu malûmatın Ali Kemal tarafından ihbar edildiği muhtemeldir. .

buriyetinde kalmış ve paralar geri alınarak doğrudan doğruya Cemiyet kasasına maledilmiştir.

Cemiyetin Cenevre ve Kahire Şubeleri :

Bu anlaşmaların ve mülâkatların vukuundan biraz sonra, Abdullah Cevdet Bey, Trablus menfasından kaçarak Cenevre'ye gelmişti. Bulgaristan'da muallimlik yapan Tıbbiyeli Mustafa Ragıb Bey (1) ziyaret maksadiyle Cenevreye uğramıştı. Vaktiyle Kahire şubesi reisi bulunan Mısır Darphane Nâzırı Esat Bey de Cenevrede istirahatte idi. Bu suretle İsviçre tekrar «Jön Türk» ler için mühim bir merkez şekline girmiştir. Lâkin Esat Bey Kahire Şubesi hakkında fena haberler getirmişti. Dahilden gelen yardım paralarının suiistimal edilmekte olduğunu söylüyordu. Bu sebebden dolayı «Jön Türk» ler arasında bazı endişeler belirmiş ve keyfiyetin tahkik ve tetkiki lüzumu hasıl olmuştur. Yukarıda izah edilen anlaşmalar mucebince Ahmed Bey Belgrat, İstanbul merkezinden yardım gören ve Nâdir Bey vakasından sonra müşkül bir vaziyete düşen Şefik Bey, Bükreş Ateşemiliterliğini kabul etmiş ve Mithat Şükrü Bey de 1897 başlarında Bulgaristandaki Vidin kasabasına muallim olarak yerleşmiş bulunuyordu. Bu itibarla tecrübeli «Jön Türk» ler azalmış ve yeniler hakkında da katî bir fikir edinmek bir hayli güçleşmişti. Bu yüzden Kahire meselesini tahkik için oraya gönderilecek zatın intihabında müşkülât başgöstrmişti. Nihayet, Dr. Sükûtî Bey bizzat Kahireye giderek Cemiyet işlerini tanzim emeğe karar vermişse de Cenevre şubesine henüz müstakar bir şekil verilmemesi tereddüt husulüne bâis oluyordu. 1897 Eylûlünde gazete çıkarılacağı şubelere bildirildiği halde hâlâ hazırlıklar ikmal edilememiş ve Ali Kemal Bey de işi savsaklamak tarafını iltizam ettiğinden mesele uzadıkça uzamış ve neşriyata başlanamamıştı. Bununla beraber Sükûtî Bey Kahire işine ziyadece ehemmiyet verdiğinden 1897 Ağustosunda Kahireye müteveccihen hareket etmiştir. Esasen Dr. Abdullah Cevdet Bey ve bazı «Jön Türk» ler gazetenin daha sonra çıkarılmasına taraftar idiler; yalnız Hilmi Bey bu hususta istical gösteriyor ve Ahmed Paşa ile anlaşmanın mücadele bakımından hiçbir kıymeti haiz olmadığını yârü ağyara bir an evvel ilân etmek lüzumuna kail bulunuyordu. Buna rağmen «Osmanlı» gazetesi Cenevre'de ancak 1898 başlarında çıkabilmiştir.

Jön Türklere Yapılan Tazyik ve İşkenceler :

Bu aralık, bazı «Jön Türk» ler arasında cereyan eden muhaberelerde dikkate lâyik pek çok noktalara tesadüf edilmektedir. Meselâ, Trablusgarpten Ethem Ruhi Beyin yazdığı aşağıdaki mektup, bunlardan biridir. Mektup sahibi «Şeref» vapuru ile ve 78 menfi arasında Trablusgarba nefyedilen Tıbbiyelilerdendir. Mektup, mektep arkadaşı Hilmi Beye yazılmıştır.

(1) Bu zat Bulgaristan'da «Feryad» gazetesini çıkarmıştır.

Trablusgarb 8 Ekim 1312/1896

Huzuru Ekremiye

«Muhterem kardeşim!

..... Dediğim Murad Beyefendi Hazretlerinin bugün tehlikede bulunması vesair bazı uygunsuzluklar filândır... Altmış sekiz kişi bir koğuşta bulunduğumuz cihetle bunlar meyanında «Selo» Efendi kardeşim de mevcuttur, müebbede mahk»mdur. Coşkun Efendi kardeşimi hiç sorma... Çünkü biçare zaten hasta idi. O Taşkışla mezalim ve işkencelerinin şiddetinden yine hastalandı... Kendisinin Divanı Harpte asabiliği tutarak veryansın etmiş. Mesmuatımıza göre bunun imzasiyle bir Acem dükkânından bütün evrak alınıyormuş. Bunu yüzüne karşı Hüseyin Lûtfi söylemiş.

Ruhi kardeşçiğin ise idama mahkûmdur. Bir hafta kadar vakans yaptıktan sonra aleyhimizde pinti yezide verilen jurnallar üzerine bizi mektebe kapatmışlardı... Perşembe izinli çıkıyordum... O Kaymakam denisi arkasındaki zabitlerle üzerime gelerek aç göğsünü filân dediler. Taşkışladan bizi istemişler, tevkif olunacakmışım... Üzerimde de, o gün Bulgaryaya yazdığım dehşetli bir mektup vardı. Zabitler nöbet odasına götürdüler. Ben, o ara nöbet odasından çıkarak zabitlerin gözü önünden sıvışarak firar ettim. O gece bir arkadaşın hanesine saklandım. Artık bizim evi ve mahalleyi muhasaraya almışlar.

..... Nihayet bizi yakalayana altı yüz lira vaadolundu... Ertesi sabah, eskiden ihvanlarımızdan Mekteb-i Harbiye talebesinden Hırkai Şerifli Halil bulunduğum mahalle gelerek beni Şehzadebaşında bir yere götüreceğini söyledi. Ona uyarak oraya gittik. Ertesi cuma, yine ihvandan olan Erkânı Harp Yüzbaşılarından Silistreli Hamdi, beni Samatyada bir tekkeye ihfa edeceğini söyledi. O gün akşamı Hamdi ile beraber İmrahor tekkesine gittik. Şeyhin kardeşi Vehbi Efendi hamiyetli bir zat imiş. Bize bir oda verdiler. O tekkede yirmi gün bir odada mahpus kaldım. Hâlââ bizim firar meselesini kolaylaştıramamışlardı. Bir gün, saat ona gelmişti. Baktım ki tekkenin şeyhi Necmeddin Efendiyi birçok hafiyeler ve memurlar şiddetle kuşatarak ve tehdit ederek benim olduğum tarafa doğru sevkediyorlardı. Anladım ki orayı bastılar. Oradan arka kapıdan firar ettim. Harbiyeli İsmailin delâletiyle Harbiyeli Halilin hanesine geldim. Nihayet, o civarda diğer bir eve saklanabildim.

Halbuki tekke şeyhi ile kardeşini Yıldız'a götürmüşler. İsmail tevkif olununca beni nereye götürdüğünü itiraf etmiş. Ertesi günü Halilin evini bastılar ve Halili Merkez Kumandanlığına götürdüler. O da her şeyi söyler ve bulunduğum yeri haber verir. Bulunduğum evin yaverler ve memurlar tarafından muhasara edildiğini görünce hemen bahçeye çıktım, oradan diğer bir bahçeye atladım. Bahçeden bahçeye, duvardan duvara atlayarak başka bir sokağa çıktım. Ayaklarım kan içinde kalmıştı. O gün, o halde sur haricinde mezarlıklar arasında dolaştıktan sonra gece saat birde bizim erkçnıharp Hamdiye gittim. Hamdi beni Şişlide bir Hindlinin evine götürdü. İki üç gece orada kaldıktan sonra Hamdi geldi, başka bir mahalle götüreceğini ve firar için vasıta hazır olduğunu bildirdi.

Halbuki Sıddık Han isminde olan Avukat Hintli; hamiyetin, faziletin, şecaatin müsahhasıdır. Beni hiçbir veçhile hükûmeti zâlime eline teslim etmiyeceğini vaadetmişti. İngiliz sefirinin de ahbabı idi. Lâkin son kaçtığım yerden sonra Hamdiyi ve bizim Selo'yu ve süt biraderim Harbiye İdadisi Makine ve Müsellesat Muallim Muavini Mustafa Kâmil Efendiyi ve Harbiye ikinci sınıftan Şehzadebaşılı Arif Efendiyi ve Tıbbiye dokuzuncu sınıftan Sarıgüzelli Neşet Efendi vesaireyi tevkif etmişler. Halil, bu meselelerde denaetini göstermiş. Bu zavallılar sıkışınca, benim bir Hintli

evinde olduğumu söylemişler. Evi basmak mümkün olmadığını anlayınca da hileye başlamışlar, onun üzerine erkânıharp Hamdi de onların vaatlerine aldanarak beni teslim edeceğini söylemiş. Buna binaen Babı Zaptiyeden Miralay Mehmed Bey denii meşhuriyle Mabeyne giderler. Oradan bulunduğum eve gelirler. Mehmed saklanır; yaverler, hafiyeler pusuya yatarlar. Ben Hamdinin mandebsine inanarak evden çıktım, arabaya bindik. Biraz yürüdükten sonra arabayı çevirdiler. Nihayet Yıldız'a geldik...

Yıldız'da Boşnak Mehmed Kâmilin yanına götürdüler. Yanında Merkez Kumandanı Sadeddin ve Mehmed vardı. Şeyhi, kardeşini, Hamdi ve Halili getirdiler. Olanı biteni onlar anlattılar. Ben de kendilerini tanımadığımı ve belki rüya gördüklerini söyledim. Bu halimden çatlıyorlardı. Artık Kâmil, yüzüme tükürüyor, alçak diyor, mel'un diyor. Allah bile lânet eder, diyordu. Nihayet kızdım, ayağa kalktım. Ben mel'un değilim, dedim. Velhasıl, beni Taşkışla'ya sevkettiler. Oradan da muhafızlarla Trablusgarba geldik.»

Yukarıki mektupta görülen tazyik ve zülumler yalnız Ethem Ruhi Bey ve arkadaşlarına münhasır değildi.

Dr. Şerafeddin Mağmumî Bey de 17 Ekim 1897 tarihinde Dr. Abdullah Cevdet Beye yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

«..... Evden bir kâğıt aldım. Arnavut Abdullahın lâyihası mucibince bizim biraderi mektepte tevkif edip Taşkışlaya göndermişler. Korkarım bu defa pederi mezara sokup valideyi bimarhaneye kadar sürükleyecekler...»

Ethem Ruhi Beyin ayni tarihte Hilmi Beye yazdığı diğer bir mektupta da «Jön Türk» lerden bahsederken **«Ben müddeti hayatımda vicdanı pâk ve temiz, cevheri hamiyeti parlak, düşüncesi sade, mülk ve millete münhasır ve alâiki zatiyeden müberra ancak beş kişi tanıyabilmekle müşerreftim: Cevdet, Sükûtî, Temo. İkisi de dahilde, Avrupada tanıdığım bir de sensin...»** demektedir.

Bunlardan başka, Mithat Şükrü Bey Vidinden Hicranî mahlasiyle Hilmi Beye yazdığı 897 tarihli mektupta, **«Sen var kuvvetini beynine ver, yazı yaz... Öyle Meşveretçilerin, sairlerinin sözlerine bakma. O silleleri yemeyen kalmadı.»** ded'kten sonra, **«... Alinin tecennünü beni de çıldırtı (1)... Lâkin biz çıldırmıyalım. Çalışalım da çıldırması lâzımgelenleri çıldırtalım.»** kaydını ilâve etmektedir.

Mithat Bey'in ayni ay zarfında yazdığı diğer bir mektupta ise: **«Sana biraz buradaki Türklerden bahsedeyim. Ahlâk göke çekilmiş, millet yere batmış, hamiyet beynessema vel'arz. Birkaç kişi var, halce iyidirler. Burada yaşamak pek müşkül.»** şekvasından sonra **«Murad Beyin tarihini ben tedris ediyorum. İstediğim tarzda söylüyorum. Edebiyatı Cedideyi ben gösteriyorum. Çocukların en ufak sınıfı bile Kemalciğimize ve sairelerimize**

(1) Dr. Ali Zühtü Bey, Cenevrede aklını oynatmış ve bu hastalıktan kurtulamıyarak vefat etmiştir.

«baba» demeğe başlamışlardır. Tuhafı şu ki her çocuk resmini de tanıyor. Çünkü, her müellifin asârından nümune verirken tasvirlerini gösteriyor ve tercümei hallerini söylüyorum.» cümleleriyle Vidin ahvalini anlatıyor ve uyandırmak istediği millî ruhu ihsas ediyor.

Tunalı Hilmi Beyin Diğer Faaliyetleri :

Elimde mevcut muhabere evrakından, biraz evvel bahsi geçen, suikast ve bomba meselesi hakkında sağdan soldan temenniler ve tehalükler gösterildiği anlaşılmaktadır. İcraat komitesi âzasından Şefik (1 Bey 15 Aralık 1897 tarihinde Paristen gönderdiği bir mektupta **«Fedai ikileşti bile. Cinleri (2) sıkıştırmalı. Mümkünse elmalar (3) İstanbul'da teslim olunmalıdır... Sarih cevap isterim.»** diye yazıyor... Dr. İshak Sükûtî Bey de Mısırdan gönderdiği 1897 tarihli mektubunda Hilmi Beyin faaliyetini teşvik sadadında: **«Hidematınız her hamiyetli tarafından teşekküratı müteaddideye sezadır. İhtilâfat içinde bulunanlar hali asudeginize gıpta ediyorlar. Bu cihanı fânide hizmet etmek te bir dert imiş; anı da öğrendik. Günde yüz bin kahr beni bîzar ediyor; ne yapalım azizim katlanmalıyız. Ettiğin hizmete karşı herkes bin mâna verir. Bin söz söyler. Siz yine gayrette sebat ediniz, âlemin tenkidatına bakmayınız... Gönderilen hutbeleri Yunan hududuna yolladım. Askere dağıtacaklar...»** diyor.

Yukarıki mektuplardan «Jön Türk» ler arasında o tarihte, Tunalı Hilmi Beyin gerek neşriyat ve gerek diğer faaliyetler dolayısiyle önemli bir rol oynadığı ve her muhit ve camia ile yakından temasta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Süleyman Nazif'in Bir Mektubu :

Hilmi Beyin bu yoldaki faaliyeti ve yekdiğerini takip eden neşriyatı o kadar mebzul ve velud idi ki, Süleyman Nazif Bey, kendisine aşağıdaki mektubu göndermek ihtiyacını duymuştur:

Sen Jermen Anley: 28 Temmuz 1897

«Hamiyetli vatandaş;

Son hutbelerini de huzu ve huşu ile dinledim. Her hitabına vicdanım bir «lebbeyk» ile cevap verdi. Hiç şüphe etmem ki Allahın kahr ve gazap yıldırımları zalimlerin başına bu şiddette, bu kuvvette, bu savlette düşecektir.

Mademki talih bizi bir şefakatan uzak bulunduruyor, ve mademki biz de talihe

---

(1) Şefik Bey İstanbul merkezini temsil eden Hacı Ahmed Beyle Sabri Bey delâletiyle muhabere ediyor ve orada cereyan eden hazırlıklardan azçok haberdar oluyordu. Bu itibarla fedailerden kuvvetle bahsetmektedir. Halbuki, yukarıda izah edildiği veçhile o fedakârlar da yakalanmış her biri bir tarafa gönderilmiştir.

(2) Ermeniler demek istiyor.

(3) Bombaları kasdediyor.

rağmen bu zulumhanede bir şule, bir nur, bir ümit, bir tesliyet arıyoruz, hiç olmazsa bu sükûneti yıldırımlarla tâdil, bu karanlık geceleri şimşeklerle tenvir etmeliyiz. Sen hepimizden ziyade hizmet ediyorun. Sesin gök gürlemelerine benziyor. Şu kadar ki bu râ'dı muhibbi hamiyet yalnız bir ufku dahili sarsmakla kalmıyacak, bütün âfaka, bütün edvara velveleresa olacaktır.

Bu hutbeler, halden istikbale gider bir sadayi irşad, muasirin ve ahlâfın vicdanına çarpan bir nârayi ikazdır. Seni takdis ederim Tunalı.»

Bir edebiyat nümunesi olan bu mektubun ne kadar samimî ve ne kadar içten gelen bir hissin mahsulü olduğu ifade tarzından anlaşılıyor.

O tarihlerde, Süleyman Nazif Bey de «Jön Türk» hayatına iltihak etmiş bulunuyordu. Fakat sonradan, yukarıda anlattığımız 97 Anlaşması üzerine İstanbul'a dönmüş ve Bursa mektupçusu olmuştur.

«OSMANLI» GAZETESİ VE DİĞER JÖN TÜRK NEŞRİYATI

EVVELKİ sahifelerde anlattığımız sebepler yüzünden Dr. İshak Sükûtî Kahireye muvasalat ettiği sıralarda Ahmed Celâleddin Paşanın mutemetlerinden biriyle Reşid Bey Kahireye varmış bulunuyorlardı. Bunların maksadı, Mısırdaki Jön Türklerle temas ederek çıkmakta olan «Kanunu Esasî» gazetesiyle diğer neşriyatı satın almaktı. Bu maksatla Prens Tosun Cemil Beyin daire müdürü Suat Bey vasıtasiyle müzakereye girişilmiş, «Kanunu Esasî» gaztesinin kapatılmasına mukabil 1000 İngiliz lirası alınması takarrür etmiştir. Bu paranın 400 lirası şube sandığına maledilmiş, şube âzalarına birer miktar para verilmiş, «Basiretül Şark» gazetesi sahibi Reşid Beye de 116 lira tefrik edilmiştir. Bundan maada Reşid Beyin Brüksel sefaretine, Rauf Beyin de Atina sefaretine memuriyetleri kabul ve bir iki zatın da İstanbul'a avdetleri temin edilmiştir.

Bu işlerin hallinden sonra, Sükûtî Bey, tekrar Cenevreye dönmüş ve «Osmanlı» gazetesinin neşrine başlanmıştır. Hattâ bir de Fransızca gazete çıkarılmış ve Sultan Abdülham d'in karikatürleri basılmıştır. Bu sıralarda Reşid Bey de Brüksel'deki vazifesine gitmek üzere Cenevre'ye gelmişti. Artık anlaşma işleri bitmiş ve yeni faaliyete başlanmıştı. Bütün «Jön Türk» elemanlarına cemiyet sandığından muayyen tahsisat verilmesi de takarrür etmişti.

«Osmanlı» gazetesinin intişara başlaması Yıldız Sarayını şaşırttığından neşriyatı bertaraf etmek maksadiyle Paris sefareti müsteşarı Necib Melhame ile Ali Kemal Bey Cenevre'ye gelmişler, Dr. Abdullah Cevdet ve Sükûtî Beylerle tekrar müzakereye girişmişler, fakat bir netice elde edememişlerdir. Hattâ hutbeler yeniden neşredilince sefaret başkâtibi Nâbi Bey de Hilmi Beye mahiye 500 frank maaş teklifinde bulunmuştu. Fakat bu da akamete uğramıştır. Diğer taraftan 1898 Eylûlünde Paris'te bulunan ve

Ahmed Rıza Beyle mesai birliği yapmıyan bazı «Jön Türk» ler de «Cür'et» isimli bir gazete hazırlamışlar ve tab'ının temini için Tunalı Hilmi Beye göndermişlerdi. Hilmi Bey de yazdığı bir beyannameyi, dahile sevkini temin için, Romanyadaki Dr. İbrahim Temo Beye göndermiştir. Bedirhan Paşa zade Mithat Bey ise, kardeşi Abdurrahman Bey tarafından tesis edilen «Kürdistan» gazetesini yeniden neşre başlamıştı.

Neşriyatın temadisi ve günden güne artması Abdülhamid'i endişeye düşürmüştü. Buna binaen Paris Sefiri Münir Paşa, Hilmi Beyle görüşmek üzere Sadi Bey isminde bir sefaret memurunu Cenevre'ye göndermişti. Fakat bu müracaat da reddedilmiştir. Bunun üzerine hükûmet taktik değiştirmek zorunda kalmış, Jön Türk'leri elde edemiyeceğini anlayınca bunlara muzaheret edenleri kandırmak ve bu meyanda «Osmanlı» gazetesinin mürettibi Hasan Efendiyi def'aten 3000 frank ve her ay talebe maaşı vermek suretiyle vazifesinden uzaklaştırmak yolunu tutmuştur. Fakat bu da büyük bir fayda temin edememiştir. «Osmanlı» gazetesini bir müddet Dr Âkil Muhtar ve Hilmi Beyler dizmişler ve mürettib ihtiyacından vareste kalmışlardır.

Bütün bu fedakârlıklara rağmen «Jön Türk» ler arasında tam bir iş ve fikir birliği bir türlü teessüs edemiyordu. Dr. Abdullah Cevdet Bey Parise gitmiş ve cemiyet sandığından verilen tahsisatla göz ihtisas stajını yapmağa başlamıştı. Halbuki hükûmetten de 1500 frank maaş alıyor, dedi kodusu da yapılmıştı. Bu ise, cemiyetten ayda yalnız 60 frank tahsisat alanları rencide ediyordu. Bir de kendisi Kahire'ye yerleşmeği ve orada bulunan «Jön Türk» şubesini idare etmeği istediği halde bir türlü Paris'ten ayrılamıyordu. Bu da şahsî işleri umuma ait hizmetlere tercih etmek şikâyetini yaratmış ve Mısır şubesindeki karışıklığın uzamasına sebebiyet vermişti. Bu hallerin devamı Cenevre şubesinde kitabet vazifesini deruhte eden Hilmi Beyin iğbirarını mucibolmuş ve cemiyetten çekilmiştir. Cemiyetin en faal uzuvlarından biri olan Hilmi Beyin istifası arkadaşları arasında hoş görülmemiş ve ilgisinin idamesini temin maksadiyle Avrupa dahilinde seyahat yapması ve iane cemine çalışması münasib görülmüştür. Bu münasebetle Cenevre'den hareket eden Hilmi Bey, Berline gitmiş, orada Dr. Kerim Sebati, Dr. Cazim ve sefaret memurlarından Mustafa Refik ve Dr. Ahmed Beylerle görüşmüş, maddî yardımlar temin eylemiş, Viyana ve Peşteye kadar seyahatini temditten sonra dönüşte Stokholm'da sefir Şerif Paşadan her ay 100 frank muavenet vaadini almış ve Cenevre'ye dönmüştür. Şerif Paşa bu para işi münasebetiyle Stokholm'dan gönderdiği «Kürt» imzalı bir mektubda şöyle diyor: «Leffen yüz frank gönderiyorum. Armağanım nâçizane ise de candandır, maldan değildir.»

«Osmanlı» gazetesi İstanbul'dan da yardım görüyordu. Hasan Fehmi Bey (1) isminde bir genç, her ay 15 lira gönderiyordu. Bu parayı Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi verirdi.

---

(1) Meşrutiyetten sonra Talât Paşaya Kalem-i Mahsus Müdürü olan zat.

«Jön Türk» gazete ve mecmualarından bir kısmı

Mısır ve İsviçre'deki Jön Türkler :

HİLMİ Bey, Cenevre'ye avdetinden sonra da hutbelerin neşrine devam etmiş ve Yıldız Sarayının dikkatini yeniden üzerine çekmişti. Bu faaliyeti hakkında beslenen husumeti derinleştirdiği için hükûmet de kudreti dahilinde bulunan fenalığı icradan geri kalmamıştır. Kendisine doğrudan doğruya bir şey yapmak imkânını bulamıyan Yıldız Sarayı, ailesi

efradına el uzatmış ve aile ocağını söndürecek teşebbüslere girişmişti. Hilmi Beyi tazyik etmiş olmak ve kendisinden intikam almış bulunmak için irtikâbedilen fecaati Bağdaddaki kardeşinden gelen bir mektubdan öğreniyoruz. Mektubda ismi geçen Fehmi Bey, Hilmi Beyin büyük kardeşidir. İmza sahibi Şükrü ise ortancası, Faik Bey de en küçükleridir.

Bağdad, 7 Temmuz 1315

«Sevgili kardeşim Fehmi;

Bir seneden beri sizinle mektuplaşamadık: merakta kaldınız. Şimdi vaziyeti size anlatayım: 25 Temmuz 314 tarihinde Hilmi'yi arıyorlardı. Bana da sordular. Bir hafta sonra beni ve Faiki kışladan alıp ve pederi de İzmir'den getirip Bab-ı Seraskeri hapishanesine attılar. Sebebsiz istintak olduk. Bir ay Bab-ı Seraskerîde, yedi ay kadar da Taşkışlada hapis kaldık. Nihayet irade ile Pederi ve Faiki askerlikten tard ile Musul vilâyetine ve beni de Bağdad'a sevkettiler. Burada sanayi fabrikasındayım.

27 Haziran 315 tarihli kardeşim Faikten aldığım bir mektubda 23 Mayıs 315 tarihinde Musula varan pederin 15 Haziran 315 de vefat ettiğini yazıyor. Siz de Hilmiye yazınız, pederin vefatını bildiriniz. Mevlâm cümleye sabır ve ömür ihsan eylesin.»

Adresim: Altıncı Orduyu Hümayun Sanayi taburunda Deraliyeli Şükrü.

Kardeşim Faik'in adresi:
Musul'da kırk sekizinci alayın dördüncü taburu tabibi Yüzbaşı İsmail Efendi vasıtasiyle Faik.»

Kardeşleri Şükrü tarafından yazılan yukarıki megtub, hemen Fehmi tarafından aynen Hilmi Beye gönderilmiştir.

Burada bahsi geçen fecaat ve engizisyonvâri harekât düşünülecek olursa Sultan Abdülhamid devrinde milletin ne kadar zulüm ve işkencelere mâruz kaldığı, hürriyet aşkiyle yanan bir genç yüzünden bütün bir aile efradının gûnagûn tazyika uğratılmasının tabiî bir hal telâkki edildiği anlaşılmaktadır. Demek oluyor ki kanunlarımızda bunu menedecek hükümler, hâkimlerimizde bu gayrî insanî tatbikatı önleyecek medenî cesaret yoktu.

Bugünkü demokrasiye ulaşıncaya kadar çekilen bu zahmet ve meşakkatlerden hüzün duymamak mümkün değildir. Bu itibarla da eriştiğimiz hürriyetin kadir ve kıymetini iyi bilmeli ve muhafazasına gayret göstermeliyiz.

Şüphesiz ki bu kadar acı felâktlere mâruz kalan bu bir avuç fedakârın hürriyet vâdisindeki sebat ve faaliyeti ve hiçbir tehlikeden kocunmamaları, bağlı bulundukları mefkûreye olan sadakatlerinden ileri gelmekte ve şahsî menfaat hislerinden âzade bulunmaktadır.

Ethem Ruhi Beyin Trablus'tan Firarı:

Ethem Ruhi Bey ayni sene içinde Trablusgarb menfasından firara muvaffak olmuştur. Tunustan Hilmi Beye yazdığı 18 Mayıs 1315 tarihli bir mektubunda firar vak'asını ve o andaki düşüncelerini şöyle anlatıyor:

«Lehülhamd pençe-i gaddaraneden yakamı sıyırdım... İki kişiyiz. Hırka-i-şerifli Nazmi de beraber» dedikten sonra **«Rehber-i hareketimiz olmak zahmetine katlanırsın. Çünkü daha tecrübelerimiz pek nâkıs; aklımız ise pek fakir, emel büyük, ümid küçük...»**

3 Haziran 315 tarihli mektubunda ise şöyle diyor:

«... Maksadımızı geçen mektubumuzda izah etmiştim; elhamdülillâh atalet ve sefalet ocağından tahlis-i nefs ettik. İnşaallah sair bîçare genç, mağdur refiklerimiz de gafil durmayıp halâsı nefs ederler... Hakir, miskin durmaktansa ebvab-ı hürriyetin birinde sai ma hasl ile temin-i hayat ve istikbal eylemek meşağil-i ciddiye ve akliye ile zaman geçirmek müreccahtır... Maamafih şayet bize ait, yine cemiyetçe bir hizmet ifası mümkün mertebe varsa tahsilden falan sarfınazarla onunla iştigal edelim. Maamafih sözlerim yanlış anlaşılmasın. Ne cemiyete ve ne diğer bir kimseye bâr olmıyacağız.»

Mısır'daki Matbaa Meselesi :

Ahval bu merkezde cereyan ederken Mısır'da yeni bir hâdise zuhur etmişti. Vaktiyle Kahire'de bir matbaa tesis edilmiş ve «Jön Türk» neşriyatının tab'ı bu sayede kolaylaşmıştı. Fakat «Kanunu Esasî» gazetesinin tatilinden sonra vaziyette bir garabet hâsıl olmuş ve matbaayı Salih Cemal Bey (1) kabullenmişti. Buna âmil olan sebeb de matbaanın resmen Cemiyet namına mukayyed bulunmaması ve bu vaziyetten Matbaa Müdürü Salih Cemal Beyin müstefid olmak emeline düşmesidir. Bunu bertaraf etmek ve matbaayı gasıbın elinden kurtarmak için bir arkadaşın Kahire'ye gitmesi ve bu işle meşgul olması lüzumu hâsil olunca Cenevre Şubesi Hilmi Beyi muvafık bulmuş ve bu münasebetle iane cem'ini de düşünmüştür. O sıralarda Kaymakam Şefik Bey, Mustafa Refik Bey, Selânikli Rahmi Bey, Mithat Şükrü Bey, Dr. Sükûtî Bey, Âkil Muhtar Bey, Nuri Ahmed Bey, Seraceddin Bey gibi «Jön Türk» âleminin tanınmış simaları tekrar Cenevre'de toplanmış bulunuyorlardı. Hilmi Bey 1898 senesi Nisanında Kahire'ye hareket etmiştir. Maamafih, Salih Cemal Beyi takibettiği yolda teşvik edenler de vardı. Ezcümle Hoca Kadri Efendi matbaanın kendi emrinde Mısır şubesine bağlı kalmasını istiyordu. Hattâ Reşid Beyin dahi bu ciheti tavsiye ettiği Salih Cemal Beye yazdığı aşağıdaki mektubdan anlaşılmaktadır:

Kahire: Pazar, 26 Mart 99

«Kardeşim Salih;

Mektubunu aldım... Celâl'in tab'ı bilhassa senin yadigârındır. Fakat yazık ki ehli servetten biri bu gayreti bu hâlisiyeti görerek ufak bir fedakârlıkta bulunmuyor. Erbab-ı hamiyette bu züğürtlük, Muhtar gibi altın babalarında bu kayıdsızlık daha doğrusu bu insafsızlık bulundukça arzumuz veçhile neşriyat icrası hiçbir vakit mümkün olamıyacaktır... Ciddî bir fırka teşkili her şeyde olduğu gibi maatteessüf paraya mütevakkıftır. Cenevre'dekiler durendiş olsalar, verilen nasihatleri dinleseler... İstik-

(1) İshak Sükûtî ve Çürüksulu Binbaşı Ahmed Beylerle Rodos'tan kaçan bir posta memurudur.

bal için şimdiden hazırlıklarda bulunmaları iktiza ederdi. Yarın Hamid geberse, ne olacak. Kimse yapacağını bilmiyor. Biz yalnız bu zamanı nazarı itibara alıyoruz... Yarın teşekkül edecek hükûmette, resikârdda vüzeradan, vükelâdan bir takım Hamidcikler göreceğiz. Gelecek padişahı ellerinde âlet edemezler mi?.. Feryad edenleri birer suretle def ve mahvederler. Muteriz bir fırka kalmaz. Çal oynasın, vur patlasın hükûmeti, Hükûmet-i Hamidiyeye halef olur. Bunca emekler feda olur gider. Nitekim Kemaller, Ziyalar zamanlarında buraları düşünülmüş olsydı Hamid bu kadar gemi azıya alabilir miydi? Ne mümkün. İşte, bu tecrübelerden istifade etmeliyiz. Hele Mısır'da matbaaya fevkalâde vüs'at vererek ayda yüz liradan ziyade bir kâr bırakacak bir raddeye götürmeyiliz.

Şimdi söyliyeceklerimi iyice dinle; «Kanun-u Esasî»yi külliyen tatil edelim. Bu suretle İstanbul'dan bir hayli para alırız. Bu sırada işe yaramıyan kaçaklar da öteye beriye tahsile giderler, ilerisi için hazırlanırız. Mısır'da yalnız senin nezaretinde olmak üzere matbaaya dehşetli bir küşayiş veririz. Ve orada istediğimiz kütüb-ü ahrarane tabolunur. Bu suretle Mısır'dan gayri bir yerde bir veya iki gazetenin masarifi temin edilir. Bunun üzerine Hoca Kadri Efendi, münevver gençlerden bir ikisini yanına alarak Londraya gelir, orada (Havatır)ı neşreder... (Havatır) artık ölmez, satın alınmaz bir organ olur... Şimdi azizim biri bu işe vasıta olacaktır. Ve vasıtaya da pek itimadım vardır. Hemen reyinizi bana serian ilk posta ile bildirin...

. . . . . .

. . . . . .

«Meseleyi gayet mahrem tutmalı. Çünkü gürültüsüz işi bitirmek ciheti varken velveleyenin ne kadar abes olacağı bedihidir.»

Mektupta bahsi geçen Muhtar ismi, Mısır Fevkalâde Komiseri Muhtar Paşaya racidir. Celâl, Namık Kemal'in «Celâleddin Harzemşah» adlı eseridir. O vakitler gerek «Celâl» ve gerek «Cezmi» Kahire'de teksir ettirilerek gizlice Türkiye'ye gönderilirdi.

Mektub, istikbalde birçok Hamidciklerin zuhur edeceğini haber vermektedir. Bu acı hakikat Meşrutiyetin ilânından sonra tecelli etmiş ve memleket, birtakım Hamid taslaklarının esareti altına düşmüştür. Şu kadar var ki, bu mantıkî sözler arasında «Kanun-u Esasî» gazetesinin satılması teklifi, pek de yerinde bir iş değildi; maamafih bu satış da yapılmıştı.

Şu ciheti de işaret etmek tabiî olur ki, Reşid Bey gibi hükûmetle anlaşmış ve hariçte memuriyet almış «Jön Türk»ler haddi zatında Yıldız Sarayına mütavaattan ziyade para tedariki ve muhalefete devamın teminini hedef tutuyorlardı. Buna mebni «Jön Türk» âlemiyle münasebetlerini idame ve muhabereye gayret ediyorlardı Takibedilen gaye, Cemiyetin masraflarını mehmaemken kısmak ve hükûmetten maaş alarak arkadaşlarına maddî yardım imkânını temin eylemekti. İşte Brüksel Sefaretinde memuriyet kabul eden Reşid Bey de bu düşünce ile hareket edenlerden biri idi.

Reşid Bey Fransa'da Ziraat tahsil etmiş bir gençti. Sonra Sultan Reşad'a Mabeyinci olmuştur.

Cemiyetin Yeni Kahire Şubesi :

O tarihlede «Jön Türk» lük bakımından Cenevre ve Kahire birinci plânda geliyor. Paris ise ikinci dereceye düşmüş bulunuyordu. Bütün «Jön Türk» ler Ahmed Rıza Beye karşı cephe almış bir durumda idiler. Buna sebeb, bu zatın hiçbir faaliyete girişmek istememesi ve yalnız «Meşveret» ın neşriyle iştigali kâfi görmesidir. Bir de kendi masraflarını karşılayacak gelir temin etmekle beraber mevcudundan başkalarının yardımına koşmamasıdır. Hattâ bazı zaruretlerle memleketi terketmek mecburiyetinde kalanlara karşı da memnuniyetsizlik izharından geri kalmıyordu. Bundan ise herkes müteessir oluyordu. Maamafih Ahmed Rıza Bey de kendi bakımından diğerlerini ithama lüzum görüyor, hükûmetten para koparmalarını hoş bulmuyor, maaş alanları hamiyetsiz telâkki ediyordu. Bu itibarla Cenevre ve Kahire takımiyle Ahmed Rıza grupu arasında daimî bir anlaşmamazlık mvcuddu. Hattâ Paris'te ikamet eden ve fakat Ahmed Rıza Bey grupuna dahil olmıyanlar da «Meşveret» çileri sevmiyorlardı. Zaten Ahmed Rıza Beyin taraftarları Dr. Nâzım ve Alber Fua gibi iki üç kişiye münhasırdı. Bu itibarla Cenevre'de cereyan eden faaliyetten, Kahire'de dönen dolaplardan Ahmed Rıza Bey ve arkadaşları haberdar olmuyor veya bu ahvale karşı lâkayıd bulunuyorlardı İşte buna binaendir ki, matbaa meselesini takib ve halletmek, Cenevre'dekilere kalmış ve Hilmi Beyin Kahire'ye gitmesi kararlaşmıştı.

Hilmi Bey Kahire'ye vardığı vakit, indiği otelde Trablusgarbdan firar etmiş, Şeyh Necmeddin Efendi ile kardşi Vahyi Beyi bulmuştur. O sırada Kahire Şubesinde, Reis Hoca Kadri Efendi, Kâtib Salih Cemal Bey ve Sandıkkâr da Ali Ziya Beydi. Diğer Cemiyet mensupları ise, Dr. Hamid, Dr. Pertev, Tıbbiyeli Vehbi ve Faik , Harbiyeli Yusuf Bey ve bir de hafiyelik ettiği zannedilen Tevfik isminde biri vardı. Tarsusî zade Münif Bey de Kakire'de bulunuyordu. Hilmi Bey Kahire'de iken Diyarbakır'dan kaçan Ferid Beyle (1) İstanbul'dan firar eden Ali Mazhar, Abdülkerim Hâdi, Saffet isminde bir gazeteci de oraya iltica etmişlerdi. «İbn-i Mazlûm» muharriri Emin Bey de neşriyatla meşgul bulunuyordu. Görülüyor ki, Kahire o tarihte oldukça kalabalık ve «Jön Türk» ler için hatırı sayılır ve emin bir melce idi.

Hilmi Bey, Kahire'ye muvasalatında mutedil bir lisanla Salih Cemal Beyle görüşmüş ve matbaa hesablarının tetkiki için geldiğini söylemişti. Hoca Kadri Efendi ile de aynı tarzda ve fakat hürmetkâr bir lisanla konuşmuş ve izzet-i nefsinin rencide olmamasına itina etmiştir. Çünkü Hoca Kadri Efendi, çok alıngan bir adamdı; kendisini ilmî seviye bakımından, diğerlerinin fevkinde telâkki eder ve karşısında hürmetkâr bir tavır takınılmasını isterdi. Fakat bütün bu tekayyüd ve ihtimamlara rağmen ve hesabların bakılması lüzumunun kabul edilmesi hilâfına bir türlü evrak ve muhasebe kayıtlarının Hilmi Beye gösterilmesine yanaşılmamış, hattâ mat-

(1) Varşova ve Tokyo Sefiri Ferid Bey (Tek).

baaya girmesine bile mümanaat olunmuştur. Bir yandan Hoca Kadri Efendi tarafından vaad ve veyidlerle vakit geçirilirken diğer yönden Salih Cemal Bey de matbada çalışan ve maddeten müstefid olan kimseleri Hilmi Bey aleyhine tahrik etmiş ve mesele bir çıkmaza sapmıştı. Ahvalin arzettiği bu durum üzerine Hilmi Bey mukabil tedbirler ittihaziyle bazı «Jön Türk»lerin yardımına istinaden matbaaya cebren hülûl ve evraka vaz'iyed etmek teşebbüsüne giriştiş ise de husule gelen kargaşalık üzerine meseleye polis müdahale etmiş ve iş mahkemeye intikal eylemiştir. Tabiî matbaa da kapatılmıştır.

Bu vaziyet karşısında Hilmi Beyin Kahire'de ikameti uzamıştı. Hilmi Bey bu fırsattan faydalanarak bir taraftan Mısır eşraf ve muteberanından «Jön Türk» lük namına, makbuz mukabili, yardım talebinde bulunurken, diğer taraftan da Osmanlılık âleminin geçirmekte olduğu tehlikeyi mümkün mertebe herkese anlatmağa çalışmış ve işbirliği lehinde propaganda yapmağa koyulmuştu. Hattâ artık Kanun-u Esasî gazetesi vaktiyle hükûmete satılmış bulunduğundan onun yerine kaim olmak üzere Bahriyeli Rıza Beyin idaresinde yeni bir gazetenin neşrini kararlaştırmış ve 3 Eylül 1899 da «Hak» adlı bir gazetenin intişarı temin edilmiştir. Aynı zamanda iane cem'i vesilesiyle görüşmelere hız veren Hilmi Bey, Prens Mehmed Ali Paşa Halim ile hasbihal sırasında bir de «Jön Türk» kongresi akdi fikrini ortaya atmış ve bunu kabul ettirmeğe muvaffak olmuştu. Kongre, ilk plâna göre, İtalya'nın Brindizi şehrinde toplanacaktı. Bu maksadla her tarafa beyannameler gönderilmiş, hattâ Ahmed Rıza Bey bile müzakere mevzuunu tesbit için Paris'ten Kahire'ye dâvet edilmişti. Çünkü, Prens Mehmed Ali Paşa Halim, «Meşveret» çiler iştirak etmedikçe umumî ittihad vücud bulmaz ve kongre akamete uğrar fikrinde idi.

Bu yolda faaliyetler yapılırken Cide'den kaçan Bahriyeli Fahri ve Haydar Beylerle Trablusgarb'dan kurtulan Tıbbiyeli Ethem Ruhi ve Nazmi Beyler de Kahire'ye gelmiş bulunuyorlardı.

Yıldız Sarayı ve «Jön Türk» ler :

Bu hâdiseler olup biterken Cenevre ile Kahire arasında yapılan muhabereler dikkate şayandır. Bunlar İshak Sükûtî, Mithat Şükrü ve Nuri Ahmed Beyler tarafından yazılmış olan aşağıdaki mektublardır:

25 Nisan 1899

«Hacı Bey; (Hilmi Beye hitabdır)

Bu hafta Mukavelât muharririne tasdik ettirdiğimiz mukavele kâğıdını gönderdik. Aman mümkün mertebe işi alevlendirmemek ve Abdülhamid'i memnun eylememek şartiyle bitir... En ziyade kabahatin Hoca Kadri'de olduğu anlaşılıyor. Senin Cemiyet hesabına, seyahate çıktığın her tarafa yazıldı. Skalyeri'den şimdilik bir şey memûl değil... Vaziyet de fena halde. Allah kerimdir, diyelim. Hoca ile Rıza Beyin arası gayet iyidir... Şimdilik bir hüsn-ü telifin yolunu bulmalı... Bâki selâm ve selâmet.»

Sükûtî

«Azizim;

İstediğinden âlâ bir vekâletname yaptırdık. Mektuplarından ora ahvalinin fena olduğu anlaşılıyor... İtidal-i demi muhafazada kusur etme... Demek istiyorum ki nefsine mağlûb olma...»

Kardeşin
Mithat Şükrü

«Azizim Hilmi;

... Vekâletnamede Abdullah Cevdet'in imzası yoktur. Çünkü Paris'e gönderseK vakit geçikecek... Yalnız Sultan Hamid'i sevindirmemeğe son derece gayret etmeni rica ederim...»

Nuri Ahmed

Bu mektublar muhteviyat itibariyle, matbaa işine ve gönderilen vekâletnameye inhisar etmektedir. «Jön Türk» ler meselesinin harice intişarını ve Yıldız Sarayının sevinmesine meydan verilmesini istemediklerinden matbaa işinin gürültüsüzce halledilmesini temenni ediyorlardı. Halbuki bu fuzulî bir telâştı. Sultan Abdülhamid, kendilerini adım adım takib ettirmekte ve bütün cereyan eden ahvalden, adamları vasıtasiyle günü gününe haberdar olmakta idi.

İshak Sükûti'nin Bir Mektubu :

Dr. İshak Sükûtî'nin Cenevre'den gönderdiği bu mektubda enteresan şeyler var :

15 Mayıs 1899

«Kardeşim Hilmi Efendi;

... Bizim Parise gitmemizin esbabı ehemmiyetsiz idi. Rahmi Beye biraz para gelmişti... Canı sıkıldığından icbar etti, gittik. Orada Rıza Beyi gördük. Beynimizde itilâf hasıl oldu... Bu ittihad böyle bir sırada işimize yarayacaktır. Salihin bana yazdığı mektubda ehemmiyet verilecek bir şey yoktu... Bunlar işi uzatacak olurlarsa biz Rıza Beyi de meseleye karıştırırız. O zaman Hoca korkar, çekilir, zannederim... Meselenin bu rengi almasına, benim Salihe olan itimadım sebebolmuştur.

Pariste dokuz gün kaldık. Rıza Bey meselesi bertaraf oldu. Kürd'ün arzusu da yerini buldu.

Şerafeddin Mağmumî Efendi İtalya tarikiyle seyahate çıkmıştır. Berline kadar gidecekmiş...

Ferid Efendiye para gönderdim. Şayet görürsen Muhtar Paşaya müracaatla İstanbul'a gitmesini tavsiye et. Çünkü Paris'te de bir vukuat çıakrmış, kavga etmiştir. Artık böyle bir adamasehabet benim için mucib-i kesr-i haysiyettir. Vehbi Efendi için verilen paranın tarafımızdan kabul olunduğu şüphesizdir...

Ferid beni sual ederse Cenevre'de olmadığımı söyle... Adresimi bilmediğini ilâve et...

Benim Vahyi Beyle Vehbi ve Faik Efendilere cevab vermediğimin sebebi, Pertev Efendi Salih'in tabiatını yazmış olduğundandır... Sonra Salih kendilerini rahatsız ederdi...»

Yukarıki mektubda bahsi geçen Rahmi Bey bilâhare İzmir Valisi olan zattır. Rıza, Ahmed Rıza Beydir. «Kürd» dediği, Stokholm Sefiri Şerif Paşadır. Şerafeddin Mağmumî Bey ise 1897 anlaşmasında tahsili kabul edenlerdendir. Bilâhare Mısır'da uzun müddet doktorluk yapmıştır Vahyi de Trablusgarbdan kaçanlardan ve Şeyh Necmeddin'in biraderidir. Ferid Bey, Meşrutiyetin ilânında Kütahya mebusu ve Cumhuriyetin kabulünden sonra da Takyo sefiri olan zattır. Vehbi Bey Bulgaristanda muallimlik eden bir geçntir.

Jön Türk'lerin Malî Durumları :

Dr. İshak Sükûtî Beyin aşağıdaki mektubu «Jön Türk» lerin malî durumları hakkında aydınlatıcı bir vesika mâhiyetindedir:

Cenevre, 5 Haziran 99

«Kardeşim Hilmi;

«Mufassal mektubunuzu aldık. Haricden birsey karışmazsa kariben isin, hallolunacağı ümidi başladı. Ali Ziya Efendi için istenilen para elimizdeki kâğıtların satılmasına bağlı.

Rıza Beyle ittihad meselesi onlar üzerinde bir hüsn-ü tesir hâsıl etti mi? Bu varid ise icabında Rıza Beyden onlar için nesayihi âmiz bir mektub koparabiliriz.

Ahmed Paşa memuren Avrupa'ya geliyormuş... Abdullah Hocaya avukat meselesini yazdım... Ahmed Paşanın vürudü tahakkuk ederse size iş'ar ederiz. Ona göre bir hattı hareket ittihaz edersiniz.... Hükûmet Mısır'a ehemmiyet veriyor Paris'te hükûmet adamlarından işittim. «Kanun-u Esasî» gazetesine fazla kıymet atfediyorlar. Eğer Mısır'dakilerle müttehid olmadığımız anlaşılırsa hükûmete karşı bütün kudretimizi kaybedeceğiz...

Buraya, Brüksel'deki «Albani» muharrirlerinden bir Hıristiyan geldi. Beş parasız. Bu da bizim başımıza belâ. Kendisine bakmasak Dr. Temo darılacak... Bundan maada İstanbul'dan beş parasız iki sersem Türk daha geldi. Anları da biz besliyoruz... Vallah çıldıracağım, ne yapacağız bilmem. Bunlar üç kişi idiler. Birisini ben Paris'te iken Ahmed Rıza Beyle birlikte İstanbul'a gönderdik. Halil, Roma'ya memuriyetine gitti. Cenevre'deki vukuat bundan ibaret... İstanbul ile muhaberemiz gazeteye ilk başladığımız zamanda olduğu gibidir. Kürd'den bu ay da iane aldık. Birisi de dört frank Girid'den gönderdi... Ferid meselesine gelince Muhtar Paşanın kâtibi Muhsin Beye müracaatla İstanbul'a gitsin...»

Mektubda ismi geçen Ali Ziya, Yıldız Sarayı marangozlarından iken Mısır'a kaçan bir gençtir. Ahmed Paşa, Sulan Abdülham d'in yaverlerinden Ahmed Celâleddin Paşadır. Hoca Abdullah, Abdullah Cevdet Beydir. Halil, Roma sefaretinde memuriyet kabul eden Yenişehirli Halil Muvaffak Beydir.

Dr. İshak Sükûtî'nin Bir Başka Mektubu :

Yine Dr. İshak Sükûtî'nin aşağıdaki uzun mektubu tarihsiz olmakla beraber 1899 Haziranında yazılmış olsa gerek. Çünkü mektubda bahsi geçen Lâhey Konferansı, Mayıs'ta toplanmıştı:

«Kardeşim Hilmi;

Mektubunu şimdi aldım. Bana hususî yazdığın da melfuf idi. Hamid Bey daha gelmedi...

Rauf ile Reşid meselesine gelince: Eğer ben o zaman orada bulunmasaydım ahval daha berbad bir hal kesbedecekti. Hoca da Murad Beye kızdığı için Ahmed Rıza Beyin sebat ve metanetinden cümlemizin fenalığından bâhis gazetelere mektuplar, makaleler yazarak dünyayı aleyhimize kaldıracaktı.

Benim tuttuğum yol iki tarafın mesaisini tahlil etmek, para cihetine tekme attırmıyarak Cemiyete birkaç yüz lira kazandırmak idi. Hattâ Suad Bey bile Reşid ve Rauf'le müttehiddi ve bana yabancı nazariyle bakıyordu...

Elli bin frank bahsinde Suad Beyin de imzası var. Bu akim kaldı. İkinci defa Ahmed Paşanın çiftlik nazırı ile müzakereye girişildi... Bu husus hakkında görüşülürken, Suad Bey, Reşid Beye hükûmet sana memuriyet veriyor, bu üç yüz liradan sarf-ı nazar et dedi. O da neden vazgeçeyim dediği için kavga çıktı...

Milo'ya da para verilecekti. O bizim için İstanbul'da hapse girmişti. Nihayet Rauf çare olarak gazete neşrini ileri sürdü. O zaman İstanbul Rauf'tan korkuyordu. Bu da Murad Beyin Rauf'a verdiği ehemmiyetten neşet ediyordu. Sonra İdris Bey Ragıbdan otuz lira borç para aldı. Onunla o nüsha neşredildi. İstanbul amana düştü. Gazetenin nihayetinde Rauf'un imzası vardı. Parayı Rauf kurtardı. İki yüz lirayı o aldı. Resid Bey de üç yüz lirasından vazgeçmedi. Doktor Hâzımın kırk lirası Hoca Kadri ile Salihin yanında teslim edildi. Milo'nun parası da gönderildi. Suad'a altmış lira kadar verilecekti. O paraları alamayınca Reşid'e, Rauf'a kızacağına Cemiyete küstü.

Hoca yalnız istinaf için altı yüz lira istiyordu. Maaşlarının terakümde kalanlarını da talebediyordu.

Hoca, bunları alamayınca hiddet etti. Hoca, o zaman Suad Bey için hain, alçak diye ağzına geleni söylediği halde, şimdi yalnız onu iltizam ediyor.

Benim alnım açık, yüzüm aktır. Parada gözüm olsaydı Abdülhamid'in vermiş olduğu beş bin liradan hisseme isabet edeni alır zevk ederdim.

Haydi onların dediği gibi ben fena adamım. O halde Cemiyetten tardımı talebetsinler... Bunların söylediği hep safsatadan ibarettir.

Reşid, Rauf aldıkları paradan iki yüz lirasını Mısır Şubesine bir kısmını da Cemiyete terkettiler. Hoca ve Salih ise Cemiyete terkedilmiş iki yüz liradan maada bizden iki bin frank kadar para aldılar ve iane ile kurulan matbaayı da bir sene çalışmak hakkı olarak gasbetmek istiyorlar.

Ben, Hoca Kadri ve Salih gibi şeytanet-i riya ve zühd-ü tekvâ perdesi altında icra edenlerden değilim.

Ben, para alındıktan sonra paranın bır kısmını Salih ile Ali Ziya'ya verdim. Diğer bır kısmını da derceyb ederek Cenevre'ye geldim. Ondan öte ne olduğunun farkında değilim.

Rıza Bey, Lâhey'e daha gitmedi. Fırka-i Ahrar namına kongreye muhtıra veren Rıza Bey değildir. Bunu Anmikyan isminde bir Ermeni ile Skalyeri yapmışlar. Reşid Beyin de parmağı olsa gerek. Biz de bir muhtıra gönderdik. Muhtırayı Rıza Bey kaleme aldı. Cemiyet namına gönderdik. Mısırdakiler Rıza Beye mektub yazmışlar, bizim tarafımızdan vekâleten kongreye git demişler, Rıza Bey de telgrafla cevab verdi

ve gideceğini söyledi. Rıza Bey, yarın Lâhey'e hareket edecektir. Bulgaristan ve Romanya şubelerine de yazınız, onların da haberi olsun, diyor.

Rıza Beyle itilâf bu sırada pek güzel oldu. Kasada dört bin beş yüz frank kadar bir para kaldı. Bununla nasıl idare temin edilecek? Rıza Bey benim Paris'te kalmamı ve yanında çalışmamı istiyor. Cemiyetin sana verdiği yüz frankı başka suretle tedarik ederim, yani sana bir maaş bulurum diyor. Ben şimdilik dursun, belki hükûmetten para koparırız, dedim.

Ferid meselesine gelince: Onun benim yanımda beş parası yoktur. Edebsizliğine bir de yalancılık ilâve etmiş. Kendisine mektup yazıp terzil edecektim, lâkin Dr. Hamid, Ferid'in İstanbul'a gittiğini söyledi...»

İshak Sükûtî Beyin bu uzun mektubu birçok vâkıaları aydınlatmaktadır. Bahse mevzu teşkil eden para, «Kanun-u Esasî» gazetesinin kapatılmasına mukabil alınan 1000 İngiliz lirasıdır. Yukarıda bir nebze bahsedilmişti. Bu para Hidiv Abbas Hilmi Paşa tarafından Divan-ı Türkî Başkâtıbı İzzet Bey vasıtasiyle Rauf Ahmed Beye verilmiş ve «Jön Türk» ler arasında taksim edilmişti. Lâkin az veya çok hisse alma sebebiyle aralarında ihtilâf çıkmıştı. Gazete hakkında anlaşma şekli de şu yolda cereyan etmiştir: Cemiyet namına İshak Sükûtî ve Reşid Beylerle Ahmed Celâleddin Paşanın mutemedi Milo görüşmüşlerdi. Neticede «Kunun-u Esasî» gazetesinin kapatılmasına mukabil bin lira verilmesi kararlaştırılmıştı. Vaktiyle bu gazete Ahmed Muhtar Paşanın yaveri Ahmed Saib Beyin nakdî yardımiyle kurulmuş, Rauf Ahmed Beyle Hoca Kadri Efendi de yazı işlerini deruhte eylemişlerdi. Bilâhare gazetenin satılması takarrür etmiş, fakat paranın taksimi «Jön Türk» leri birbirine düşürmüştür.

Mektubda ismi geçen Milo, bir Karadağlıdır. Ahmed Celâleddin Paşa kendisini mahpustan kurtarmış ve yanına almıştı. Süleyman Bey adiyle müzakerelere iştirak etmiştir. Anmikyan hakkında daha sonraları malûmat verilecektir. Salih Bey, matbaayı tesahüb eden zattır.

Skaliyeri, vaktiyle Sultan Murad'ı tekrar iclâs için komite teşkil eden Farmason Locası üstadlarından Kleanti Skaliyeri'nin oğlu Jorj Skaliyeridir. Bu zat Jön Türk hareketleriyle daima ve pek yakından alâkadar olmuş Osmanlı tebaası bir Rumdur.

Gazete Satışlarının Akisleri :

Halbuki aşağıya ilâve ettiğim mektub, bu gazete alış verişlerinin münevverler üzerinde husule getirdiği fena tesirleri anlatmaktadır. Mektubu yazan Bulgaristan'da ikamet eden bir «Jön Türk» tür. İsmi Ali Fehmidir:

«Azizim Hilmi Efendi;

... İşlerin pek fena karıştığı sizce de müsellem idüğüne (Murad) şahiddir: Bunun sonu ne olacak? Parasız kalan veyahud ziyadece paraya ihtiyacı olan bir gazete çıkarıyor, biraz bağırıyor; beş on mangır alarak bir tarafa çekiliyor. Bu bir tarafa çekilmek yalnız onun nefsine ait olsa bir şey değil. Bununla milliyeti berbad ediyor,

Cemiyetin namusunu lekeliyor. Bir takım muterizlere cevab vermekten âciz kaldık. Hattâ kendimiz bile yeni bir gazete gördüğümüz gibi «adam bu da para için çıkıyor, yarın beş on para aldığı gibi sükût eder.» yollu söylenmeğe başladık. İşte bu adem-i emniyet sebebiyle bir seneden beri buradan beş para bile toplayıp cemiyet kasasına gönderemedik... Bu yolsuzluklara çare bulmak mümkün değil mi? Biraz daha böyle devam ederse, zannederim, birçok zevat «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetine» mensub olduğunu inkâr etmeğe mecbur kalacak. Fetvâ ve Hilâfet meselesi de yeni baştan iş karıştırmağa sebebolacaktır. İngiltere bu işe başka nazarla bakıyor. İleride başımıza yeni bir belâ çıkmasın...»

15 Şubat 1316

Mektub münderecatı çok açık ve sarihtir; tefsire, tavzih ve tafsile ihtiyaç göstermemektedir.

Dr. Hamid Hüsnü'nün Bir Mektubu :

Aşağıdaki mektup da Dr. Hamid Hüsnü Beyin bir yazısıdır. Kahire'den Cenevre'ye muvasalatını arkadaşlarına bildirmektedir:

Cenevre; 15 Haziran 1899

«Aziz;

Üç gün oluyor ki salimen -Cenevre'ye muvasalatla ihvana kavuştuk... İskenderiyeye geldiğim zaman... Şeyh Efendiye rastgeldim. Vahyi Beyi sordum. Kahire'ye gittiğini söyledi... Müfid Beyi görmeğe gittim, orada Ahmed Beyi buldum... Ferid Beyin Hidiv vasıtasiyle İstanbul'a gittiğini, zan ile, bildirdi. Osmanlıların Mısır'a zarf dahilinde gönderilmelerini istiyor... Paranın adem-i kifayeti ve hastalık beni Paris'e gitmekten menetti...»

Bu mektubdan Dr. Hamid Hüsnü Beyin bu tarihte Cenevre'ye geldiğini öğrenmiş oluyoruz. Bir de Ferid Bey hakkında «İstanbul'a gitti» sözü vardır. Bu doğru değildir. Çünkü Ferid Bey, Meşrutiyetin ilânına kadar hariçte kalmış ve bir müddet «Şûrayi Ümmet» i Kahire'de o idare etmiştir. Dr. Hamid Hüsnü Bey bir ara Cenevre'de 1901 senesi ortalarında kurulan «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» Riyasetine seçilmişti.

Suriyelilerin İstiklâl Emelleri :

Aşağıdaki mektub New-York'tan gelmektedir. Mündericatı enteresandır. Çünkü bazı Suriye'lilerin daha o tarihlerde Osmanlılık camiasından ayrılmağa çalıştıklarını ve bu vadide neşriyatta bulunduklarını haber veriyor:

New-York; 30 Haziran 1899

«Muhterem vatanperverim Tunalı Hilmi Beyefendiye;

Bugünlerde, «Suriyelfettah» namında New-York'ta bir cemiyet teessüs etmiştir. Maksadı, anlaşıldığına göre ya Suriyede ıslahatı fiilen icra ettirmek, yahud Lübnan ve Suriyeyi «hükûmet-i müstakile» haline ifrağ etmeğe bezli hizmet eyiemektir.

Cemiyetin birinci maksadını bittabi ikinciye tercih ettim. «Eleyyam» dahi böyledir. Makaleleri hep bu noktaya dairdir. Yani «ıslahat-ı umumiye» istemeğe bütün Osmanlıları dâvet etmektedir.

Arapçaya tercüme etmiş olduğum onuncu «hutbe» nizi bir takım makalelere taksim ettim... Her hizmetinize muntazırım efendim.

Malûm
Cemil

Ahmed Rıza Beyin Faaliyetleri :

Sükûtî Beyin aşağıdaki mektubu Ahmed Rıza Beyin Lâhey'de toplanan konferansa iştirak ettiğini anlatmaktadır. «Jön Türk» faaliyetine bir nümune teşkil eden bu hareket hiç şüphe yoktur ki tebrike şâyandır.

12 Temmuz 1899

«Kardeşim Hilmi;

... Rıza Beyin Lâhey Konferansına vermiş olduğu muhtıradan size göndermek hatırımıza geldi. Fakat elimize bir taneden gayrı geçmedi... Rıza Beyin verdiği konferans gayet mükemmel olmuş... Abdullah Paşa bundan kızarak Rıza Beyi düelloya dâvet etti, o da kabul etmedi...

Anmikyan isminde bir Ermeni, Ermeniler de «Jön Türk» lerin istediğinden başka bir şey arzu etmiyor, demiş... Ahmed Paşa Paris'ten Kontraksivil'e gitmiş... «Enin-i Mazlûm» ve «Takib-i İstikbal» gazetelerinin ilânını bu hafta «Osmanlı» ya koyduk. Rıza Bey, bir iki güne kadar Cenevre'ye gelecek...»

Lâhey Konferansından bahseden bu mektub, biraz tavzihe muhtaçtır. 1899 senesi ortalarına doğru açılan bu konferansa Osmanlı hükûmeti namına sefirlerden Turhan Paşa ile Mabeyin Müşiri Abdullah Paşa iştirak etmişti. Maiyetlerinde de Binbaşı Cevad (Paşa) ve Mazhar Beyler (bilâhare Harbiye Mektebi Ahlâk Muall mi) bulunuyordu. Ahmed Rıza Bey, bu konferansta «Jön Türk» ler namına Osmanlı hükûmetini tenkidetmiş ve Sultan Abdülhamid aleyhine söz söylemiştir. Ahmed Rıza Beyin bu hareketini Padişah hakkında hakaret telâkk eden Müşir Abdullah Paşa kendisini düelloya dâvet etmiş ve red cevabı almıştı. Bunun üzerine orada hazır bulunan ve biraz yukarıda ismi geçen Anm kyan isminde bir Ermeni vatandaş, Paşaya mukabelede bulunmuş ve bu dâvete kendisinin maalmemnuniye icabet edeceğini bildirmişti Anm kyan Efendi, İstanbul'da intişar eden fransızca «Stambul» gazetesinin muharrirlerinden iken kaçmıştı. Cumhuriyetin ilânından sonra da fransızca «Cumhuriyet» in başmuharrirliğini yapmış bir Osmanlıdır. Birkaç sene evvel vefat etmiştir.

İshak Sükûtî Bey 4 Ağustos 1899 tarihli mektubunda şöyle diyor:

«Rıza Bey Kristiyanya'ya gitti, orada beynelmilel bir meclis-i mebusan kongresi yapılıyor. Bu kongreye meclis-i mebusan sahibi olan devletler ancak murahhas gönderebilecektir. Rusya ile biz müstesna... Rıza Bey bu kongrede de nutuk vermek üzere gûya tarafımızdan gitti...

Bu posta ile sana iki yüz frank daha gönderiyoruz. Merak etme. Öteden beriden çarptıkça daima göndeririz. Yegâne düşündüğümüz şu muhakeme meselesidir...»

Anlaşılıyor ki Ahmed Rıza Bey Lâhey Kongresinden maada Kristiyanya Milletlerarası Parlâmentolar Kongresine iştiraki de kaçırmamıştır. Bu toplantı terk-i teslihat hakkında idi.

Açlık ve Sefaletle Mücadele :

Dr. İshak Sükûtî Beyin 31 Eylûl 1899 tarihli mektubu acı acı itiraflarla doludur:

«... Yazdığın para üç yüz frank kadar tutuyor ki, biz bugün bunu vermekten âciziz. Eğer vermiş olsaydık bu ay başında mürettibi memlekete iade lâzım geliyor. Sonra da gazeteyi kapamak yani kat'î surette cemiyet elden gidiyor. Birimizin memuriyet kabul etmemize karar verdiğimiz halde hükûmet ona da ehemmiyet vermiyor. Bir yere gidecek harcırahımız mefkud, açlıktan ölmek muhakkak. Felâket bununla da kalmıyor; Nuri Efendinin şahsî parası bile yedi sekiz aya kadar, bitmek üzere. Ne yapalım, bize bir tedbir göster de ona müracaatla tahlisi giriban edelim. Biz burada aç, rüfeka orada aç. Eğer razı olurlarsa elimizde bulunan ve cemiyetin gazetesini üç ay kadar idareye kâfi olan parayı birden gönderelim. Biz de tatil-i neşriyat edelim, âlem de kurtulsun; biz de savuşup bir köşeye gidelim.

... Şimdi halimiz bu merkezde. Abdullah Cevdet Efendi bu ay nihayetinde Paris'e gidecek. Orada bir göz profesödünün yanında yüz frank maaşla muavenet eylemek için vaad aldı. Ben de bir yerden para bekliyorum. Eğer bir iş olmazsa savuşup ya Bulgaristan, yahud diğer bir mahalli canistana can atacağım. Ne yapayım, matbaayı Rıza Beye terkedip de gidip Paris'e Rıza Beye hizmetçilik edemem...

Hâsılı bu gidişle iki ay sonra «Osmanlı» yok... Haydi biz Cenevre'yi terkedip uzak mahallere gidelim. Nuri Efendi kendisi dizmek şartiyle gazeteyi çıkarsın. Bu veçhile gazete beş ay kadar devam etsin. Sonra ne yapacağız?.. Mesele gayet mühimdir. Cemiyeti kaybetmek, matbaayı kaybetmeğe de benzemez. O zaman bütün bütun alem önunde rezil olacağız. Matbaa da o edepsizlerin eline geçerse âlemin cehl-ü garlerinden istifadeye kalkışıp envaı rezalet yapacaklardır...

Mektubunda «bizde metanet yok» diyorsun. Ben bakıyorum, bu milletin içinde bizden metinini göremiyorum. Sabaha yiyeceğimiz, hattâ Memalik-i İslâmiyeden birine iltica edebilecek derecede harcırahımız olmadığı halde yine sebat ediyoruz. İktidarımız bittiği yerde bırakırız. Lâ yükellifullahü nefsen illâ vüs'ahâ...»

Yukarıdakı mektub ne hazindir! Memleketin mukadderatını salim bir şekle sokmak azmiyle ortaya atılan bu fedakârlar yiyecek ekmekten mahrum oldukları halde umumun selâmeti namına böyle yoksuzluklara katlanmaktan kaçınmıyorlar. Asıl acı olan cihet, bunların içyüzünü iyi bilmiyen ve kendi maişetleri yolunda bazı zevatın bu vatanperverleri tenkide kalkışması ve bunları hamiyetsizlik ve sebatsızlıkla itham eylemesidir.

Ileriki sahifelerde «ıttihad ve Terakki» mensublarının Paris muhaberelerinde, bu hususa dair, bazı mektublar görülecektir. Maişet derdinden az çok yakasını kurtarmak imkânını bulan Ahmed Rıza Bey mensubları, İshak Sükûtî ve Abdullah Cevdet Beyler gibi inkılâp erbabını meslek-sız ve ahlâksız tanıtmağa çalışıyor ve bu yersiz düşüncelerini herkese yaymağa uğraşıyorlardı. Ne kadar acı!..

Ahmed Rıza Bey ve Matbaa Meselesi :

Ahmd Rıza Bey de Paris'ten Kahire'ye yazdığı aşağıdaki mektubla matbaa meselesi hakkındaki nokta-i nazarını bildirmektedir:

Paris; 28 Ağustos III (1)

«Arkadaşım efendim;

Uhuvvetnamenizi Kopenhag'da aldım, okudum. Bir fırkaya mensub bir maksada hâdim efrad beyninde iki yüz liralık bir matbaa için gürültü çıktığını ve Padişahın

(1) Bu tarihin pozitivistlikte bir hususiyeti vardır.

İki bin liraya muvaffak olamıyacağı cidal ve ihtilâfa meydan verildiğini istemezdim İş artık bozuldu, mahkemeye düştü; benim müdahalemden bir fayda hâsıl olmıya cak bir dereceyi buldu... Mısır'a gitmek için aldığım telgraflara cevab vermiştim.. Mısır; Cenevre gibi, Londra gibi yakın bir yer değil ki, masrafa, zahmete bakmıya yım... Siz orada iken bilmem bana lüzum var mı?..

Padişah; Holanda'da hükümdarlar aleyhine söz söylemeğe kanunun müsaid ol madığını tahkik etmiş. Bizi mahkemeye celbetmek istiyor. Bana daha resmen birşa tebliğ edilmedi...

Bahsettiğiniz «*Journal de Caire*» i almadım. Zeki Kantar Efendi ile muhaberı etmedim. Kimseden para istemedim. İane toplamağa memur etmedim...

... *Arkadaşlara selâmlar ederim efendim.*»

Ahmed Rıza Beyin bu mektubu enteresandır. Filhakika matbaa hakkındaki düşüncesi *makul ve mantıkîdir. Hangi taraf kazanırsa kazansın* netice Jön Türk'lerin arasındaki ihtilâfı meydana koyacaktı. Zaten mahkemeyi Salih Cemal Bey kazanmış ve matbaaya sahibolmuştu. Kopenhag mahkemesine dâvet işi de mühimdir. *Bu olay daha evvel izah edilen düello meselesiyle ilgilidir.*

Geçimsizliklere Dair Başka Bir Vesika :

Dr. Hamid Hüsnü Beyin Tunalı Hilmi Beye yazdığı aşağıdaki mektup «Jön Türk» ler arasındaki ihtilâf ve imtizaçsızlığı ifşa eden vesikalardan biridir :

«Azizim Hilmi Efendi;

İshak Sükûkî Efendi biraderimizden almış olduğum mezuniyet üzerine şu mektubu yazıp göndermeğe cüret ettim. Sizi kendim kadar namuslu bilirim. Aramızda selâmet-i vatan için oldukça mühim mübahaseler cereyan etti, teati-i efkâr olundu. Lâkin beynimizde geçen bazı isimlerin Paris bulvarlarında dolaşmakta olduğunu duydum. (Sizin fikrinizce komitecilik yalancılıktır!) Birbirimizi aldatmaktan ve mahvetmekten başka bir şey yapamıyacağız... Sizin gibi selâmet-i vatan uğrunda fedayı cana âmade bulunanlar böyle hareket ederlerse bizim gibi âcizlerin neler yapması lâzımgelir?.. Romayı taciz etmemenizi rica ederim.

24 Temmuz 1899»

Bu mektubun yazılış tarzında Roma Sefaretinde vazife kabul eden İshak Sükûtî Beyi ilgilendiren bir meselenin *mevcudiyeti anlaşılmakta ise* de ne olduğunu tâyin mümkün değildir. Şu kadar var ki Dr. Hamid Hüsnü Beyin bu işden dolayı iğbirar izhar etmeğe mecbur kaldığı görülüyor.

Mithat Şükrü Beyin Bir Mektubu :

Mithat Şükrü Bey tarafından yazılan aşağıdaki mektub, «Jön Türk» lerin ne kadar basit bir hayat yaşadıklarını ve kıymet ifade eden evrakı bile başkalarına emanet edilen eşya arasında muhafazada mahzur görmediklerini anlatmaktadır:

31 Temmuz 1889

Kardeşim;

«Mektubunu aldığım günün ferdası eve gittim... Evsahibi ile birlikte anbara çıktık; sandığı açtık. Lâkin mektubda târif ettiğin gibi mahud biletler çıkmadı...

Biletleri bir defter arasında buldum... Dört bilet bin frank kıymeti haiz olduğundan (letr şarie) suretinde postaya vereceğim.

Azizim; kudret-i maliyemizi nazar-ı itibara alarak mümkün mertebe taklil-i masarife gayret et. İshak Sükûtî Efendi, nakd-ı mevcudumuzun bir pusulasını gönderdiği cihetle burada tekrara lüzum görmüyorum. Evvelce gönderdiğimiz meblâğ gibi bir iki defa daha para istiyecek olursak (maazallah) tatil-i neşriyata mecburiyet hâsıl olacaktır.

Havadis: On beş gün evvel Ahmed Rıza Bey Cenevre'ye geldi. Bir hafta oturduktan sonra Şimale müteveccihen hareket etti. Nâzım Efendi ondan daha evvel gelmişti.

Rıza Bey burada bulunduğu esnada Ermenilerle bir iki defa görüşüldü. İttihad teklif olundu. Kararı kat'î verilmedi. Abdullah Cevdet Efendi üç gün evvel Paris'ten geldi... Refik Bey berayi seyahat Paris'e gitti...»

Mithat Şükrü Beyin mektubu «Jön Türk» lerin vaziyeti maliyelerini ortaya koyduğu gibi, gazete neşrinin imkânsız bir hale gelmek üzere bulunduğunu da açıklamaktadır. Fakat bu mektubda asıl mühim olan nokta, Ermenilerle Ahmed Rıza Beyin uzlaşmak teşebbüsünde bulunmasıdır. Halbuki bu zat bilâhare Ermenilerle uyuştuğunu vesile ittihaz ederek Prens Sabahaddin Bey aleyhine cephe almış ve «Jön Türk» lerin iki kampa ayrılmasına sebebolmuştu. Anlaşılan, işin içyüzü Ermenilere itimadsızlık izharı değil, kendisinin uyuşamaması ve emniyet telkin edememesidir. Yani benliğinin ve gururunun rencide edilmiş bulunmasıdır. Bu egoistlik Türk milletine çok pahalıya mal olmuş ve Osmanlı İmparatorluğunun inhilâlini hazırlayan âmillerden biri sırasına girmiştir.

Refik Bey, Berlin Sefareti memurlarından Mustafa Refik Beydir. Viyana'ya tahvili memuriyet ettirildiği sıralarda istifa etmişti.

Dr. İshak Sükûtî'nin Enteresan Bir Mektubu :

İshak Sükûtî Beyin aşağıdaki mektubu bu sahada birçok hakikatleri ve kongre meselesini meydana koymaktadır:

20 Eylûl 1899

«Kardeşim Hilmi;

«Necabetlû» meselesine gelince, vakıa böyle bir kongre akdetmek Cemiyetin itibar ve haysiyeti nokta-i nazarından gayet mühimdir. Bu necabetlû, sakın geçen sene Cenevre'de görüştüğümüz zat olmasın?

Brendizi âdi bir köydür. Bizim Anadolu kasabalarından farkı yoktur. Orada verilecek konferansın Avrupa matbuatınca bir değeri, âlem-i siyasetçe bir ehemmiyeti olamaz... Buradan gidecek bir vekil için lâakal üç yüz franka yakın masraf lâzımdır. Biz üç yüz frank para bulsak, iki yüzünü size gönderir, yüz frankını da buradaki neşriyata sarfederiz. Necabetlûya esrar tevdi edilemez ki derdimizi açalım. Bize kalırsa bu kongre, hiç olmazsa Marsilyada yapılmalı daha ehemmiyetli olurdu... Bâhusus buradan gelecek olan yetmiş frank kadar bir masrafla kurtulur... Eğer masarifi vâkıayı necabetlû deruhte ederse Amerikaya bile gidilebilir...

Aydan aya bazımıza yeni masraflar çıkıyor. Bu ay da Bulgaristandan tardolunan Yunus Bekir Feyzi Beyin masrafı munzam oldu. Bu adam Romanya'ya gitmiş, orada

Temo Beyden bir tavsiye alarak buraya geldi. Beş parası yok. Biz de nihayet mahutlardan eline bir şey verdik. Mahallî maksuda müteveccihen hareket ettirdik. Mahudu anladın ya. Hani bir kısmını göle atmıştık. Bakalım birşey yapabilecek mi?..

Gelelim muavenet eden zevata telgraf çekilmek meselesine: Vakıa bu hareket pek güzel. Fakat hesap ettik ücret yüz frankı tecavüz ediyor... Bu parayı verecek iktidar bizde mefkud. Şubelerden bir şey geldiği yok. Bulgaristan'a ve İskodra'ya(1) size para gönderilmesi için yazılmıştı. Artık bize bir şey gönderdikleri yok... Ne yapacağımızı bilmiyoruz. Trablusgarb şubesinde bir miktar para vardı. Onu da firarilere sarfettiler.

Geçen gün verdiğimiz karar, içimizden birinin hükûmet memuriyeti kabul etmesi ve o sayede cemiyeti idame eylemek idi. Hocanın (2) kabul etmesine karar verildi. Teşebbüs olundu, lâkin hâlâ haber yok.

Gönderdiğin mektupları şubelere gönderdim. Lâkin onlar intihap edecekleri zevatı hangi para ile göndersinler. Şubelerin kongre akdi için verecekleri para, gazetemizi iki üç ay idameye kâfidir.Bunların göndereceği adam da belli baslı ve söz anlar birsi olamaz. Bizde o kırattakiler ya hükûmet memuru veya hocadırlar. Bunlar ise memleketten ayrılırlarsa bizim gibi diyarı gurbette kösei sefalete bekçi olurlar. O zaman, onları da beslemek bize düşer... Hâsılı biz hayretteyiz. Necabetlûyu da iyi tartmak lâzım. Bizi yarı yolda bırakmasın... Hükûmet, Abdullah Cevdet Efendiye Viyana sefaret tababetini, bana da Roma Sefaret tababetini teklif etti. Cevdet Efendi, kararımız veçhile kabul etti. Ben reddettiğim için onun kabulüne dair de bir cevap zuhur etmedi. Elimizde bulunan para bizi ancak iki ay ya idare eder ya etmez. Ondan sonra dehşetli bir perişanlık hükümfermâ olacaktır. Sen oralarca bir çaresine bak...

Münif Efendinin kurtulduğuna memnun olduk. Kendine cümlemizden selâm. (Hak) gazetesine dinî yazınız. «Kanun-u Esasî» den daha güzel olmasına gayret ediniz. Abdülhamid'e de çok sövüp saymayınız. Öyle olursa makbule geçer, hariç memalikte rağbet bulur. «Kanun-u Esasî» gibi istavrozlu halife bilmem ne, olmasın. Böyle şeyler ahaliyi bizden nefret ettirmeğe sebep oluyormuş. Bulgaristandan gelen ressam Yunus Bekir Efendinin ve Muvazene Müdürü Ali Fehmi Beyin mütalâaları böyle..... Baki selâm ve selâmet azizim.»

Bu mektub Jön Türk'lerin bilhassa malî durumunu mükemmelen aydınlatmaktadır.. Bu fedakârların ne kadar büyük mahrumiyetlere göğüs gerdikleri ve mahzâ vatan endişesi ve cemiyetin hayatını temin gayesiyle izzeti nefislerini rencide edecek memuriyetler kabulüne rıza gösterdikleri anlaşılmaktadır Mektupta «Necabetlû» diye anılan zat, Mısırlı Prens Mehmed Ali Paşa Halimdir. Kongre için onun riyaseti takarrür etmişti. «Mahut» tâbiri el bombasına aittir. Yunus Bekir Beyin suikasd için İstanbul'a gönderildiği anlatılmak isteniyor. Mektupta ismi geçen Ali Fehmi Bey Mülkiye mezunu bir Türktür. Varnada «Muvazene» gazetesini neşrediyordu. Evvelce bahsi geçmişti.

---

(1) 1898 den itibaren Cemiyetin faaliyeti İşkodra ve Tiran'a yayılmış ve oralarda şubeler açılmıştı.

(2) Dr. Abdullah Cevdet Bey.

Münif Efendi bilâhare vali olan Tarsusî Zade Ali Münif Beydir. Kendisi o sıralarda Kahirede «Hakikat» ve «Yıldız» gazetelerini çıkarıyordu. Lâkin Cenevre'de bulunan Jön Türklerle görüşmek üzere seyahate çıkacağı bir sırada Hidiv Abbas Hilmi Paşa uydurma bir dolandırıcılık vesilesiyle kendisinin tevkifini emir ve tahtelhıfz İstanbul'a göndermeğe teşebbüs etmişti. Jön Türk'lerin müdahale ve gayretiyle meseleye İngilizler el koymuş ve zavallıyı acı bir akibetten kurtarmışlardır.

Maamafih, Hidiv Abbas Hilmi Paşanın bu yoldaki hareketleri ve Sultan Abdülhamid'e yaranmak maksadiyle gösterdiği faaliyet yalnız bu hâdiseye münhasır kalmamıştır.

O sıralarda Jön Türk'leri ya ikna veya cebir ve şiddet ibrazı suretiyle İstanbul'a iadeye çalışmak Abbas Hilmi Paşa için itiyad haline gelmişti. Buna rağmen Jön Türk'lerin malî durumları çok fena olduğu halde Abbas Hilmi Paşa, yine arzusuna muvaffak olamamıştır. Mahrumiyet içinde çırpınan ve birbirleriyle didişen bu inkılâpçılar her türlü teşvik ve vaadlere rağmen mücadelelerine devamdan bir türlü vaz geçirilememişlerdir. Hattâ Dr. Abdullah Cevdet Bey bile daha sonraları 9 Ekim 1899 tarihinde Avrupadan Mısıra yazdığı bir mektupta:

«Mısırdakilerin perişanlığından ziyade biz burada gazete devam etsin (1) diye karnımızı doğru dürüst doyurmuyoruz. Bu halde iki ay daha devam etmeğe çalışacağız. İdame için de tarik taharri ediyoruz.» demekte ve zaruret içinde bulunduklarını itiraftan çekinmemektedir.

Tunalı Hilmi Beyle cereyan eden bu muhabere safhasını muvakkaten terkle diğer bir mevzua, «Jön Türk» lüğü takviye eden yeni elemanlardan bahse sıra gelmiştir. Aynı zamanda kongre meselesini aydınlatmağa lüzum hasıl olmuştur.

Kongre, Mısır'da bulunan Tunalı Hilmi Beyin teşebbüsü neticesinde takarrür etmiş ve riyaseti, evvelce işaret edildiği veçhile, Mısır prenslerinden Mehmed Ali Paşa Halim kabul eylemişti.

AKİM KALAN BRİNDİZİ KONGRESİ

JÖN Türkler teşkilât ve maddî yaşayış imkânları bakımından böyle güç ve elîm bir vaziyet içinde bulunmalarına rağmen mücadeleden vazgeçmiyorlardı; bir taraftan neşriyata devam ederken öbür taraftan da işi daha ileriye götürerek kongre akdini bile tasarlıyorlardı. Fakat bu son tşebbüs hakkında aralarında fikir birliği yoktu. Buna rağmen, kongre hazırlığı başlamış ve hattâ bir hayli ilerlemişti. Kongrenin toplantı yeri olarak İtalya'nın güneyinde ve Adriyatik sahilinde Brindizi şehri seçilmişti. Kongre için «Yeni Osmanlılar» Cemiyeti namına birçok kimselere dâveti-

(1) Burada telmih edilen gazete, Cenevre'de çıkan «Osmanlı» gazetesidir.

yeler gönderildiği gibi, kongreye sunulmak üzere «Osmanlı İttihad ve Terakki» Cemiyeti şubeleri tarafından da bazı muhtıralar hazırlanmıştı.

Bunlardan bahsetmeden evvel şunu kaydetmek isterim ki ahvalin kesbettiği ehemmiyete binaen Tunalı Hilmi Bey, Kahire merkezini Mehmed, Emin, Faik, Nazmi, Haydar, Fahri Rıza, Ziya, Ahmed ve Cemil Beylerin iştirâkiyle yeniden tesis etmiş (1) ve müteakiben Prens Mehmed Ali Paşa Halim ile İtalya'ya bir tetkik seyahati bile yapmıştı. Hattâ, kongre hakkında gelen cevapların bir kısmı Roma'da iken alınmıştı. Ezcümle Ahmed Rıza Bey Prens Mehmed Ali Paşaya verdiği cevapta kongrenin Roma'da akdi tavsiyesinde bulunmuş, Londra sefaret müsteşarı Abdülhak Hâmid Bey de müteşebbisleri tebrik etmişti.

Kongre Dâvetiyelerinin Muhteviyatı:

15 Eylül 1899 tarihli dâvetiyeler şu esasları ihtiva ediyordu:

Evvelâ — Efrencî Teşrinievvel (Ekim) ayının yirminci günü Brindizide «Yeni Osmanlı Kongresi» yapılacak ve üç gün sürecektir:

Saniyen — Kongreye ancak meslek ve ahlâkları malûm zevat kabul olunacak;

Salisen — Reisi umumî ve âza intihabı ve nizamname tanzimi yapılacak;

Rabian — Dâvete icabet veya adem-i icabet cevaplarına göre teşebbüs kat'iyet kesbedecek ve gelecek zevata Teşrinievvel ayının altısında telgraf çekilecek;

Hamisen — Dâvetnameyi alacak zevatın behemehal cevap vermeleri lâzımdır.

Dâvetiyeler, yalnız hariçte bulunan Türklere değil, fakat Türkiye'de mukim birçok şahsiyetlere ve o zamanın tanınmış bütün münevverlerine gönderilmişti. Bunlar arasında İsmail Paşa, Recep Paşa, Sami Paşa Zade Sezai Bey, Amiral Sami, avukat Abdurrahman Âdil Bey, Şemseddin Sami Bey, Hasan Fehmi Paşa, Cevat Paşa, Ebüzziya Tevfik Bey, İsmail Safa Bey, Murad Bey, Abdülhak Hâmid Bey, Nâzım Paşa, Hüseyin Cahit Bey, Tevfik Paşa, Tevfik Fikret Bey ve daha birçok kimseler vardır.

Fakat Fransız postahanesi vasıtasiyle giden dâvetiyeler bazı alâkadarlar tarafından kabul edilmediği için mürsiline iade kılınmıştır. Görülüyor ki yukarıda isimleri mezkûr zevat arasında bilâhare Avrupaya kaçmış hürriyetperverler de vardır. Bununla beraber daha birçokları tarafından dâvetnamelerin alındığı da muhakkaktır. Nitekim Suriyeli Antakî Zade Emin Bey 27 Ekim 1899 tarihinde yazdığı bir mektupta aynen şöyle diyor:

«... Her taraf kongre meselesiyle meşgul görünüyor. Bu hafta birçok yerlerden uzun ve ümitvar mektuplar aldım. Hep kongreden bahsediyorlar. Bir kaçının mühim parçalarını yazayım:

(1) Bu sefer Hoca Kadri Efendiyle Salih Cemal Bey teşkilâta idhal edilmemişlerdi.

İstanbul'dan aldıklarımdan birinde: «Birindizide verilecek kongrenin yalnız kulaktan kulağa fısıldanması bile kalbleri ümid-i halâs ile dolduruyor. Gözlerde bedihî bir nur-u meserret parlatıyor..... Şu gün kongre başlıyor; sözünü bir gazetede gördüğüm anda soluğu Brindizide alacağım.»

Halepten aldığım bir mektupta: «Ah Brindizi kongresi! Cihan-ı hürriyette bu güne kadar böyle âli, semeredar bir adım atılmadı. Lâyiha yazmak, bizzat kongreye gitmek, bunların hiç birini yapamıyacağım..... Buradan muhibb-i hürriyet zevattan birkaç kişinin mücerret bu maksadı mukaddes için Brindiziye gidebileceklerini ümit ediyorum.»

Beyruttan aldığım bir mektupta: «Kongre dâvetnamesini aldım. Bu emel-i hayra pek sevindim..... Geçen gün Şam'a gitmiştim. Orada Nâzım Paşa ile görüştüm. Çok şey! Kongreye dair, benim kadar malûmatı var gibi görünüyor.» (1).

«İttihad ve Terakki Cemiyeti» sekizinci Arnavutluk şubesinden de bir mektup gelmiştir. Bunda kongreden memnuniyetle bahsedilmekte ve fakat vali ve kumandan Müşir Kâzım Paşanın mümanaatı dolayısiyle kongreye murahhas göndermek imkânı bulunmadığı ileri sürülmektedir.

Bingaziden Ahmed Tahir imzasiyle gelen bir mektupta muvaffakiyet temenni olunmaktadır.

Anlaşılıyor ki, kongre akdi her tarafta memnuniyetle karşılanmış ve alâka uyandırmıştır.

Kongre Meselesi ve Mısır Şubesinin Muhtırası :

Hariçte mevcut «İttihad ve Terakki» şubeleri de kongreye takdim edilmek üzere birer muhtıra hazırlamışlar ve müteşebbislere göndermişlerdir. Fakat bütün bu temenni ve hazırlıklara rağmen toplantı yapılamamış, bütün teşebbüsler akamet e uğramıştır. Bununla beraber bu kongre hazırlıkları ve bunlarla alâkadar hâdiseler üzerinde biraz durmak faydalı olacaktır. Evvelâ Mısırdaki hazırlıkları gözden geçirelim. Mısır şubesinin oybirliğiyle kabul ve kongreye sunduğu dilek sureti şöyledir:

«Birinci madde — Yalnız neşriyatla bir netice istihsali mümkün olmadığından «Yeni Osmanlılar» namı altında bir cemiyet tesis eylemek ve ihtilâl mukaddematı olmak üzere hükûmet dairelerine dinamit attırmak, eşhas-ı muzırreyi öldürtmek, zehirlemek, vükelânın evlerini ve arabalariyle kendilerini havaya uçurtmak;

İkinci madde — «Yeni Osmanlılar» Cemiyetinin reis ve âzalarının ihtilâl taraftarı olmaları, heyeti idarenin İsviçre'de ikamet eylemesi ve İstanbul'da bir kuvvet-i icraiye bulundurulması;

Üçüncü madde — «Yeni Osmanlılar» Cemiyeti neşriyatının son derece ihtilâlcûyane olması;

Dördüncü madde — Cemiyetin, resmî ve nim resmî yazılar haricindeki neşriyattan mes'ul tutulmaması;

Beşinci madde — Memalik-i ecnebiyede neşredilecek gazetelerin mahalli şubeler tarafından idare edilmesi;

---

(1) Suriye valisi Nâzım Paşa.

Altıncı madde — Varidatı umumiyeyi yüksek göstermek için sermaye mevcudunun, ihtiyat akçesi namiyle, yirmi beş bin lira fazlasiyle ilânı;

Yedinci madde — Her şubenin üç anahtarlı bir kasası bulunması;

Sekizinci madde — «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» efradına ve vefatları halinde evlât ve ayallerine madamelhayat maaş tahsisi;

Dokuzuncu madde — Mahkûmin-i siyasiyeden ihtiyacı bulunanlarla yardım olunması;

Onuncu madde — Cemiyete hiyanet edenlerin öldürülmesi.

Cenevre Şubesinin Muhtırası :

Cenevre şubesi namına İshak Sükûtî imzasiyle gönderilen muhtıranın hülâsası şudur :

Evvelâ — Kongrenin akdine taraftarım:

Saniyen — İdare Heyetine istintak geçirmiş, metanet ve resaneti tecrübe edilmiş zevatın seçilmesi;

Salisen — Reisin ittifak-ı ârâ ile intihabı;

Rabian — İdare Heyetinin nezareti altında bir icra heyetinin bulundurulması;

Hamisen — İcra Heyeti vazifesinin İdare Heyeti tarafından tâyini;

Sadisen — Dahildeki reisin yalnız numara ile bilinmesi, dahil ve hariç için bir reis-i âli tanınması;

Sabian — Cemiyete hiyanet cezasının ölüm olması;

Saminen — Perakende iane toplamak şeklinin terki ve toplu para tedariki yoluna gidilmesi;

Tasian — Cemiyete dahil olacakların etvar ve ahlâkına dikkat edilmesi;

Aşiren — Âli reisin her türlü salâhiyetle cemiyeti temsile kudretli bulunması.

Teşrinievvel 1899
Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti
Cenevre Heyeti âzasından
Dr. İ. Sükûtî

Dr. Abdullah Cevdet Beyin Mütalâası :

Abdullah Cevdet Bey de ayrıca bir muhtıra göndermiştir. Onu da ihtisar suretiyle buraya dercediyorum Kendisi o tarihte Pariste bulunuyordu:

«Elmaruz;

Efrenci Ekim ayının yirmisinde (Brindizi) şehrinde inikad edecek Osmanlı Ahrar Kongresi hakkındaki mütalâam berveçhi zirdir:

«Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» tertibatını ikmal etmeksizin meydan-ı cihad ve muhalefete atılmıştı... Milletin gafleti, efrad-ı gayrigafilenin denaeti, erbab-ı ilm-ü yesarın hisseti, cemiyetimizin mesaisini tahdid eylemiştir... Cemiyet efradının endişe-i maişetten âzâde bulunması elzem olduğundan evvelâ kâfi bir irad taharri edilmelidir. Fikrimce meselenin ruhu paradır... Bunun için mâruf ve muhterem bir zatın riyaseti altında bir iane cem'i komisyonu kurulmalıdır... Piyanko, tiyatro ve konferans gibi tertibi pratik vasıtalarla sermaye tezyidedilmelidir. Şimdilik Cemiyetin kullanacağı en kısa yol ceride ve risalelerdir. Müstebidden ziyade istibdadı, istibdaddan fazla cehl-ü gafleti izaleye hasr-ı emel etmek lâzımdır. Cemiyetin biri Türkçe ve diğeri Fransızca iki gazetesi olmalıdır.»

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti
Cenevre Heyeti âzasından
Abdullah Cevdet

Derviş Hima'nın Mektubu :

Kongre münasebetiyle Derviş Hima'nın Bükreş'ten yazdığı bir mektubu da buraya ilâve ediyorum. Mektubun son cümlesi oldukça mânidardır. Yukarıda başkımcı diye hakkında biraz izahat verilen Derviş Hima Bey Tıbbiyelidir. Kendisi Romanya'da çalışıyor, fakat Osmanlılık camiasından ziyade Arnavutluğun ihya ve ıslahı çarelerini araştırıyordu. Brüksel'de Koniçeli Faik Beyin (1) çıkardığı «Albanie» gazetesiyle Roma'da çıkan «Arnavutluk Sadası» da aynı gayeyi güdüyordu. Bu son gazetenin birinci nüshasına konan mukaddemeden aşağıda bahsedeceğiz. Evvelâ Derviş Himanın mektubunu okuyalım :

«Aziz kardeşim Hilmi;

Cenevre'de çıkan «İntikam» gazetesi muntazaman bendenize geliyor. Gazete şu cebbar-ı mütekebbire karşı şiddetini artırmalıdır. Muhtelif komitelerin İstanbul'a yüklerle dinamit nakletmek yollarını taharri ettiklerini havadis kabilinden yazınız... «İntikam» yalnız feryad mı edecek, yoksa icraat-ı ciddiyeye de başlıyacak mı?

Yeni Osmanlılar Kongresinin bazı noktaları bizim için bir parça tuhaftır. Ehl-i idrâke az sözle çok şey ifham etmek tabiî olduğu cihetle bu kadarla hatm-i güftar eylerim.»

Derviş Hima— Naçi

İşte «Arnavutluk Sadası» gazetesinin birinci sayısında çıkan mukaddemenin bir parçası :

«Türkiyenin Rumelide bakası, Arnavutluğun; ve Arnavutluğun bakası da Türkiyenin bakasına merbut... Binaenaleyh Arnavutluğun tevhidiyle yine Devlet-i Aliyyenin zir-i idare ve himayesinde olmak şartiyle memleketimizin kendi tarafımızdan idaresini ve Anadolu'dan, Arabistandan gelen memurlardan topraklarımızın tathirini istiyoruz...»

Birbirine Zıd Fikir ve Mütalâalar :

Kongre hakkındaki muhtıralar, muhteviyat itibariyle, yekdiğerine tevafuk etmediği gibi cereyan eden muhaberatta da fikir ayrılıkları göze çarpmaktadır.

Prens Mehmed Ali Paşa ile Hilmi Bey İtalya seyahatinden Teşrinievvel sonlarında Mısır'a avdetlerinde yeni yeni simalar, ezcümle Hasan Fehmi, Adil Bylerle Trablusgarbdan firar eden Mülâzim Hüseyin Tosun Beyi

---

(1) Koniçeli Faik Bey, Güney Arnavutluktaki Müslüman Bey aileleri oğullarının çoğu gibi Yanya'daki «Zosizmea» adlı ve Batı Avrupa kültürlü Rum Lisesinde okumuş ve genç yaşında müstakil Arnavutluk dâvasına atılmıştır. Küçük kardeşi Mehmed Bey Galatasaray Lisesinde okuduktan sonra Hariciyeye intisabederek Osmanlı İmparatorluğunun Korfo Konsolosluğuna tâyin edilmiştir. Faik Bey, ise Brüksel'e giderek «Albanie» adlı Arnavutça ve Fransızca bir mecmua tesis etmiş ve yazılarını Spiro Frenk müstear imzasiyle yazmıştır. Bu zat, 1897 den ölüm tarihi olan 1940 senesine kadar bütün Arnavutluk hâdiselerinde mühim roller oynamıştır. Kıral Zogo'nun zamanında Arnavutluğun Vaşington Elçisi idi. Yüksek kültürlü, fakat hafif seciyeli bir zattı. Birçok eserleri vardır. Arnavut edebiyatının en kuvvetli nesircisidir.

bulmuşlardır. Az bir müddet sonra da Ali Haydar Mithat Bey de Kahire'ye gelmişti.

Mithat Paşazade Ali Haydar Bey, ötedenberi ikamete memur bir vaziyette, maaile İzmir'de yaşıyordu. Vali Kâmil Paşanın müsamahasiyle ara sıra limana gelen vapurlara gider, vakit geçirirdi.

Böyle bir fırsattan istifade ile bir gün, vapurda kalmış, izinsiz Türkiyeden ayrılmıştır. Bu firar hâdisesi üzerine Atina'ya giden Ali Haydar Bey, 30/Ekim/1899 tarihinde Sultan Abdülhamid'e çektiği bir telgrafta mahza Taifde boğdurulan Mithat Paşanın oğlu olduğumdan on beş sene İzmir'de menfa hayatı yaşadım, demekte ve artık Londra'ya gitmek niyetinde olduğunu izhar etmektedir.

Bu hâdise üzerine Osmanlı sefiri kendisini otelde ziyaret etmiş ve bir takım vaadlerde bulunmak suretiyle avdetini temine çalışmış ise de buna muvaffak olamamıştır.

Hattâ İzmir Valisi Kâmil Paşa da müteaddit telgraflariyle bu mevzuu tekrarlamıştır. Fakat o, daima red cevabı vermiştir. Başkâtip Tahsin, serkurena Hacı Bey ve daha birçokları bu yolda telgraflar çekmek cihetine başvurmuşlar ve Kahirey'ye muvasalatında Hidiv Abbas Hilmi Paşa da bu yolda gayretler sarfetmiş ise de bir fayda temin ve avdetini tahsil edememişlerdir.

Ali Haydar Bey, bilâhare, babasının hâtıratını neşredip meşhur Vampriye bir nüsha gönderince ondan aldığı cevapda «Bendeniz hayli vakit malûm günahkârı tashihe cabaladım ve anı doğru yola getirmeye say' ettim. Sultan Abdülhamid zekâ ve fetanet ile mevsuf bir padişaktır. Lâkin terbiyesi mucibince zalim doğdu ve zalim ölecektir» kaydı vardı.

Ali Haydar Mithat Bey ileride tekrar mevzubahs edilecektir. Bu itibarla şimdi kongr meselesi hakkındaki tafsilâta avdeti muvafık buluyorum.

Kongre meselesi her tarafta alâka uyandırmış bulunduğundan gelen cevablar temadi etmiş, hattâ Nevresiski Konsolosu Rasim Bey bile bazı düşünce ve görüşlerini bildirmişti. Abdülhak Hâmid Bey de son yazdığı 12 Teşrinievvel 1899 tarihli bir mektubda resmî vazifede bulundukça kongreye iştirake ve bu yolda çalışmağa imkân olmadığını tasrih ettikten sonra istikbali emniyet altına alındığı takdirde Mısır'a iltica edeceğini bildirmişti. Ahmed Rıza Bey ise, Cenevre'de bulunan «Jön Türk»ler aleyhinde atıp tuttuktan sonra kimseye itimadı olmadığını yazıyor ve iştirakinin meşkûk bulunduğunu ima ediyordu.

Abdülhak Hâmid Beye verilen cevabda neye ihtiyacı olduğu sorulmuştu. Bununla beraber mücadele faaliyeti yalnız kongre akdine inhisar etmemişti. O sıralarda Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşanın Yaveri Saib Bey vazifesinden istifa ile Kahire'de «Sancak» gazetesini neşre başlamıştır. Ali Haydar Mithat Bey de babasının «Devlet-i Aliyye - Ma-

zisi, İstikbali» isimli lâyihasını risale şeklinde bastırmıştı.

İshak Sükûtî Bey, 6 Ocak 1899 tarihinde Cenevre'den Hilmı Beye yazdığı bir mektubda «Bu hafta ayırdığımız paradan (Hak) ın neşrini sekteye uğratmamak için 25 frank göndrildi. Etraftan ele para geçtikçe gönderilecektir» diyor ve neşriyata verilen ehemmiyeti gösteriyordu.

Ahmed Rıza Bey ve Damad Mahmud Paşa :

Kongre meşguliyetinin önem kazandığı bu sıralarda Kahire'de bulunan ve müşterek bir binada oturan «Jön Türk» lerin yaşayışları bir dereceye kadar intizama girmiş ve günlük iaşeleri muvakkaten temin edilmişti. Prens Mehmed Ali Paşa Halim'in tavsiye ettiği bir bakkaldan günlük erzaklarını almağa başlamışlar ve muvakkat bir müddet için açlıktan kurtulmuşlardı.

Tam bu sırada, Damad Paşa ile oğullarının Paris'e muvasalâtları «Jön Türk» âleminde büyük bir hâdise teşkil ettiğinden Kahire'de bulunanlar bir an evvel kendisiyle görüşülmesini ve kongreye iştirâkinin teminini teemmüle başlamışlardı. Buna binaen, Hilmi Beyin Paris'e gitmesi ve Prens Mehmed Ali Paşa Halim ile Ali Haydar Mithat Bey tarafından yazılacak mektubların bizzat kendisine takdimi takarrür etmiştir.

5 Ocak 1900 tarihinde İskenderiye'den hareket eden Hilmi Bey 9 Ocakta Marsilya'ya varmış ve Paris'e gelir gelmez hemen Şerafiddin Mağmumî Beyi bulmuş ve müteakıben Dr. Necmeddin Arif ve kardeşi Celâleddin Arif, Ressam Galib ve Dr. Nâzım Beylerle görüşmüştür. Büün bunlar Dr. Abdullah Cevdet Beyin hükûmetten para aldığını söylüyorlar ve deveran eden sözleri teyidediyorlardı.

Dr. Bahaeddin, Dr. İsmail Kemal ve Ahmed Verdani Beylerle de hasbühalde bulunan Hilmi Bey, Ahmed Rıza Beyle görüşürken bu mağrur (Meşveret) çi «Prens Mehmed Ali Paşa Halim kim oluyor?» diye kongre teşebbüsünü tenkid etmiş ve toplantıya iştirak etmiyeceğini söyledikten sonra, tek başına çahşmayı müreccah bulduğunu tekrarlamıştır.

13 Ocak 1900 de Damad Mahmud Paşanın ziyaretine giden Hilmi Bey, nezdinde mahfuz mektupları kendisine takdim etmişti. Paşa bunları okuduktan sonra salonda hazır bulunan Ahmed Rıza Beye vermiş ve Hilmi Beye de kongreye iştirak edemiyeceğini bildirmiştir. Maamafih bu cevab Hilmi Beyi ümidsizliğe sevketmemiş ve daha evvel Ahmed Rıza Beyin kazanılması lüzumunu hissettiğinden ertesi günü (Meşveret) idarehanesine gitmiştir. Dr. Nâzım Beyin de hazır bulunduğu bir sırada Ahmed Rıza Beyin kat'î cevabı «Hiçbir kimse ile bu hususta müzakere etmemeğe karar verdik» demek olmuştur. Hilmi Bey idarehaneden ayrılırken, Dr. Nâzım kendisine «Zannederim, Ahmed Rıza Bey yaptığı Cenevre seyahatinde Dr. Sükûtî Beyle anlaşmıştır.» gibi bir takım dedikodu fısıldamış ve Kongre-

ye iştirak etmek istemeyişinin sebeblerini buna hamleylemek lâzım geldiğini ileri sürmüştür.

Netice, Hilmi Beyin Paris seyahatinden beklenen fayda elde edilememişti. Çünkü, ne Ahmed Rıza Beyin, ne de Damad Mahmud Paşanın Kongreye iştirakleri temin edilememişti. Buna rağmen Hilmi Beyin bu seyahat büsbütün neticesiz kalmış değildir. Bundan sonraki sayfalarda, vesikalariyle göreceğimiz gibi, Hilmi Bey bu yolcucluğu esnasında karşılaştığı vak'aların tesiri altında yeni bir âleme girmiş, o âna kadar güttüğü ist kamete aykırı bir yola sapmış ve başka bir mücadele taktiği kullanmak zorunda kalmıştı.

Bu bahse girişmezden evvel, Damad Mahmud Paşaya ait vak'aların zikrini zarurî buluyorum.

Damad Mahmud Paşa :

SENİHA Sultanın kocası ve Sultan Abdülhamid'in eniştesi Damad Mahmud Paşa, Damad Halil Paşanın oğludur. Babasının vefatında Mahmud Bey çok küçüktü. Konya Valisi meşhur Ali Kemali Paşa, Damad Halil Paşanın kâhyası bulunduğu için genç Mahmud Bey bir müddet onun nezaret altında büyüdü. Bu kâhya efendi Halil Paşanın servetini, vefatından sonra, kendi istikbalini temin maksadiyle Damad Fethi Paşaya (1) takdim etmek arzusuna kapıldığından, kendisi vazifesinden uzaklaştırıldı. Bu suretle Damad Halil Paşanın serveti de evlâd ve ahfadına kaldı. Mahmud Beye nezaret için de Hacı Bekir (2) Efendi kâhya tâyin edilmiştir.

İlk tahsiline yeni açılmış bir mektebde başlıyan Mahmud Bey bilâhara mektebden alınmış ve hususî surette evde okutturulmuştur. Tahsil devresinin ikmalinden sonra Babıâliye intisabeden bu genç, bir aralık henüz öğrenmeğe başladığı Fransızcanın kuvvetlenmesi için Paris Sefaretine memur olarak gönderilmiş ve bir müddet sonra da memlekete dönmüştür.

Sultan Abdülâziz hayatta iken, Mahmud Beyin damadlar listesinde namzed gösterilmesini tasvibetmişti Bu münasebetle bilâhare Sultan Abdülhamid'in hemşiresi Sen ha Sultanla evlenmiş ve damadlar sırasına girmiştir. Sultan Abdülhamid eniştesine Adliye Nâzırlığını tevcih eylemişti. O sıralarda Adliye işleri Müsteşar Vahan Efendinin keyif ve arzusu dahi-

(1) Aslen Sakızlı olan Fethi Paşa, Mithat Paşa ile Taif'e nefyedilen Damad Mahmud Celâleddin Paşanın babasıdır. Zamanının en kudretli vükelâsından maduddu. Avrupaî bir zihniyet taşır; memleketin iktisadî yükselmesini iltizam ederdi. Nitekim meşhur Beykoz Cam ve Tekfur Sarayı Çini fabrikalarının kurulmasına âmil olmuştu.

(2) Evvelce bahsi geçen Skaliyeri Komitesiyle alâkalı olan zat.

Damad Mahmud Paşa

linde cereyan eylemekte, her dairede olduğu gibi, Adliyede de tezebsüb ve idraksizlik yüzünden meşru birçok haklar ziyaa uğramakta idi. Damad Mahmud Paşa, nâzır olunca, birçok mücadeleden sonra, Adliyere bir intizam tesisine muvaffak olmuş; kaimbiraderinin itimadını kazanmıştı. Bu sebebden dolayı Sultan Abdülhamid, memleket işleri hakkında kendisiyle hasbihal etmeğe başlamıştır. Bu hal «Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi» nin zuhuruna kadar devam etti. Ondan sonra Paşa Adliye Nâzırlığmdan affedilmiş ve hasbihaller de sona ermiştir.

Damad Mahmud Paşanın kâhyası Hacı Bekir Efendin'n «Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi» nde alâkadar bulunması Sultan Abdülhamid'i eniştesi hakkında şüpheye düşürmüştü. Halbuki Damad Mahmud Paşa böyle bir komitenin mevcudiyetinden haberdar bile değildi. Filhakika Seniha Sultan, alâka ile takibettiği bu komite faaliyetinden kendisini haberdar etmemiş; ne validesi Sultan Efendi ve ne de kâhyası, Paşaya bir şey hissettirmemişlerdi. Belki Paşanın böyle nâzik bir işle ilgilenmesini mâkul bulmamışlardır.

Adliye Nezaretinden azli Damad Mahmud Paşaya çok ağır gelmişti. Bunu hisseden Sultan Abdülhamid «Skal yeri - Aziz Bey Komitesi» nin içyüzünü anladıktan ve eniştesinin bu gizli faaliyetle alâkadar olmadığına kanaat getirdikten sonra kendisine Evkaf Nezaretini vermek yoliyle eski dostluğun ihyasına teşebbüs etmiş ise de Paşa, bu teklifi reddetmiştir.

Hattâ bilâhare tâyin edildiği Şûrayi Devlet Mülkiye Dairesi âzalığını da kabul etmemiş; firarına kadar da bu daireye uğramamıştır.

Damad Mahmud Paşa, Avrupa'daki ikameti sırasında istirahat için bir aralık Roma'ya gitmişti. Merhum Fazlı Bey de refakatinde bulunuyordu. Paşa, orada Sultan Abdülhamid'le kendisi arasında cereyan eden hâdiseleri Fazlı Beye şu yolda anlatmıştır:

«Görüyorsun ki ben hastayım. Bu hastalık beni öldürecek. İçimde bir ukde var. Sen henüz gencsin, hayatın müsaiddir; bu söylediklerimi münasib bir zamanda neşredersin. Bu sana vasiyet olsun.

Benim Sultan Abdülhamid'le dostluğum, âdeta bir arkadaşlık derecesinde idi. Sarayda Babıâliden gelen evrakı beraberce okur, mütalâa eder ve icabına göre müttahiden karar verirdik. Hiçbir gün geçmezdi ki beraber yemek yemiyelim. Bu Hacı Bekir meselesi dolayısiyle Nezaretten azlimden sonra benim bu işde dahlim olmadığınakanaat getiren Abdülhamid, beni Sarayına çağırdı; iltifatlarda bulundu; gönlümü almak istedi. Lâkin ben bu iltifatlara ehemmiyet vermedim. Tevcih ettiği vazifeleri de reddettim. En son bana şunu söyledi: «Beni yapayalnız bırakıyorsun. Eğer memleketin idaresinde bir kusurum olursa ve memlekete bir felâket glirse bunun mesulü sensin. Çünkü benim itimad ettiğim başka kimse yoktur.»

Ben bu sözleri de benimsemedim; evime çekildim, oturdum. Vakta ki memleket ahvalinin günden güne fenalaştığını gördüm; kendisini ikaz için lâyihalar yazıp göndermeğe başladım. O vakit bana şu yolda haber göndermişti: «Ben kendisine yalvardığım zaman beni reddetti. Filhakika memlekette şikâyet ettiği ahval mevcud ise bunun sebeblerini ötekinde, berikinde veya bende aramasın. Doğrudan doğruya kendisinde arasın. Şunu da ilâve edeyim ki, senelerdenberi kendisi idare işlerinden uzakta bulunduğu için bugünkü siyasî ihtiyaçları bilmezler ve anlamazlar. Onun için yine evlerinde otursunlar ve bir daha benim işime karışmasınlar!»

Samimî olduğunda şüphe edilmeyen Paşanın bu beyanatından anlaşılacağı veçhile Sultan Abdülhamid eniştesine fevkalâde ehemmiyet vermiş ve onu bir rehber ve müşavir telâkki etmekten gocunmamıştır. Fakat Damad Mahmud Paşa biğayrıhak azlını izzet-i nefis meselesi yapmış; bir daha Sultan Abdülhamid'le mesai birliğine yanaşmamıştır.

Damad Mahmud Paşa Sarayla münasebatını kestikten sonra yalısında inzivaya çekilmiş; bir taraftan dostları ve ziyaretçileriyle edebî mübahaselere girişerek vakit geçiriyor; öbür yandan da oğulları Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin tahsil ve terbiyeleriyle bizzat meşgul oluyordu. Beyler evde hususî surette tahsil ettiriliyorlardı. Kendilerine tâyin edilen hocalar memlekein en güzide ilim adamları ve münevver şahsiyetleriydi. Kadınhanlı Emin ve Hoca Hayret Efendiler, İsmail Safa, Sadık Beliğ, Muallim Feyzi ve Hüseyin Daniş Beyler talim heyeti arasında bulunuyordu. Ayrıca Fransızca ve resim muallimi geliyor ve meşhur Çeza Heke de piyano dersi veriyordu. Paşanın en büyük emeli Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin Avrupada tahsillerini temindi. Lâkin Abdülhamid'in buna muvafakat etmiyeceğini bildiği için bu düşüncesini kimseye söylemeğe cesaret edemiyor, maamafih fırsat kollamaktan da hâli kalmıyordu. Beklediği fırsat da

zuhur edecekti.

Resmî meşguliyetten âzade bulunan Damad Mahmud Paşa, memleketin idare mekanizmasını, umumî cepheden tetkik ve mütalâaya vakit ve imkân buluyor ve edindiği intibalarla da son derece meyus ve müteessir oluyordu. Muntazaman takibettiği «Temps» ve «Le Monde Illustrè» gibi gazete ve mecmualarda tesadüf ettiği Türkiye aleyhinde takibedilen keyfî hareketlerden ve mütemadiyen nefiy ve tağribe uğrayan vatan evlâtlarının mâruz kaldıkları zulümlerden mülhem olarak selâmet yolları göstermek için, Sultan Abdülhamid'e lâyihalar takdimine ehemmiyet veriyordu. Paşanın lâyihalarına Sultan Abdülhamid kıymet vermemiş; bilâkis kızmış ve ıslâhat talebinde israr eden eniştesi hakkında iğbirar hissetmiştir. Bu hissini her fırsattan istifade ederek izhar da ediyordu. İşte eniştesi ile kaimbirader arasında uyanan ve vakit vakit ihsas edilen bu hal nihayet Paşa ile oğullarının Avrupa'ya çekilmesini intacetmiştir.

Damad Mahmud Paşa ve Oğullarının Avrupa'ya Gidişi :

Bazı muarızları, Mahmud Paşa ile oğullarının Avrupa'ya kaçmasını Sultan Abdülhamid'den istenen Bağdad Şimendiferleri imtiyazının verilmemesine atfeder ve şantaj maksadiyle olduğunu söylerler.

Bu doğru değildir. Mahmud Paşanın dönmesi için Sultan Abdülhamid tarafından Avrupa'ya gönderilen Ahmed Celâleddin Paşa ve sefaretlerle Yıldız Sarayı arasında creyan eden muhaberata ait ve sırası geldikçe neşredilecek bütün evrak bendedir. Bunlarda Bağdad şimendiferi imtiyazının bir menfaat veya şantaj için istenildiğine dair hiçbir ima yoktur. Bundan başka bu mukavelelerde herhangi diğer bir imtiyaz meselesi de mevzuu bahsedilmemektedir. Bu hakikati burada söylemeği, tarihe hizmet bakımından, vecibe bilirim. Filvaki bir Bağdad şimendifer imtiyazı meselesi mevzuu bahsolmuştur. Lâkin aşağıda, yine vesaike dayanarak mufassalan izah edileceği veçhile, Damad Mahmud Paşa bu imtiyaz meselesinde basit bir tavassut teşebbüsüne muvafakat etmiş olmaktan başka bir şey yapmamıştır. Bu tavassut ile şahsî herhangi bir emel ve gaye takibedilmemiştir. Şunu da tasrih edelim ki Bağdad Şimendifer imtiyazı, neşredeceğimiz vesikalardan öğrenileceği veçhile, memleketin umumî siyasetinde büyük tahavvüllere sebebolan beynelmilel bir mesele haline girmiş; Sultan Abdülhamid bile bu işin içinden sıyrılmak imkânını bulamamıştır.

Biz, evvelemirde, yalnız Mahmud Paşanın bu imtiyaz işinde deruhte ettiği tavassut keyfiyetinin mâhiyetini izah ettikten sonra bu hususdaki mahrem telgrafları aynen neşretmek suretiyle imtiyaz meselesini aydınlatmağa çalışaağız. Bu suretle Paşa ve oğullarının firar hâdisesi de nakledilmiş olacaktır.

Yukarıda Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin tahsillerinden bahsederken musiki muallimlerinden Mösyö Çeza Heke'nin ismi de zikredilmişti.

İşte bu zat bir gün ders esnasında, talebelerine bir İngiliz'in kendileryile görüşmek istediğini söylemiş; beylerden bir randevu rica etmiş ve muvafakatlerini almıştı. Mülâkata talibolan **«Maymon»** ismindeki zat, muayyen gün ve saatte beyler tarafından kabul edilmişti. Ziyaretçi, beylerle görüşürken,Bağdad Şimendifer imtiyazı temsil ettiği grupa verildiği takdirde İngiliz politikasının Türkiye lehine meyil ve binaenaleyh bu teşebbüsün kuvveden fiile çıkması, Türkiyeye maddî ve mânevî büyük faydalar temin edeceğini bazı deliller göstererek izah etmiştir.

Bu keyfiyet, beyler tarafından babalarına arzedilince Paşa meseleyi derin derin mülâhazadan sonra memleketin haricî siyasetindeki kararsızlığı salim bir yola sokmuş olmak maksadiyle imtiyazın İngiliz grupuna verilmesinde fayda görmüş ve bu hususta ait olduğu makam ve mabeyne - kayinbiraderine - müracaatta bulunmuştur. Sultan Abdülhamid yukarıda bir nebze bahsettiğimiz veçhile, eniştesinin taleblerini reddetmeği itiyad edindiğinden bu tavassuta karşı da; «Evvelâ Paşanın senelerden beri politika işleriyle meşgul olmadığından, siyasî düşüncelerle imtiyazın şu veya bu grupa verilmesi hakkında tavassutta bulunması doğru değildir. Saniyen; istedikleri grupa verilmesinde memleket için gösterdikleri menfaatlerin vücude geleceği iddiası da yersizdir. Binaenaleyh, Paşa bu gibi işlerle uğraşmasın,» cevabını vermiştir. Damad Paşa Yıldız Sarayından aldığı bu menfi cevabı telleyip pullamadan, kendisine hâs bir safiyetle, Maymon'a bildirmiş ve mesele bu suretle kapanmıştır. Bu böyle olmakla beraber o tarihlerde memleketin istikbaliyle alâkadar olmak isteyen hamiyet erbabının birer birer Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldıklarını gören Paşa, aynı tarzda hareket ederek, Avrupa'ya çekilmeğe kat'î surette karar vermiştir. Hattâ, Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler, emel edindikleri bu firar keyfiyetini tahakkuk ettirmeğe çare aramağa başlamışlardır.

Kendilerince sabit bir fikir haline gelen Avrupa seyahati nihayet dostlarından İsviçreli Mösyö Charlier delâletiyle vücud bulmuş ve Beyoğlunda piyano ticaretiyle meşgul olan Mösyö Komvendinger de bu hususta kendilerine yardım etmiştir. Mösyö Charlier Pake Kumpanyasının İstanbul Acentesi Mösyö Reboul ile uyuştuktan birkaç gün sonra Paşa ve oğullariyle Mösyö Charlier, Hüseyin Daniş Bey ve Paşanın hizmetçisi İstanbul'dan uzaklaşmağa muvaffak olmuşlardır. Hareket günü, takarrür ettirildikten sonra yolcular Fenerbahçedeki «Belvü» otelinde toplanmışlardır. Aynı gün Rıhtım Şirketine ait bir romorkörle gelip otel rıhtımına çıkan Mösyö Charlier, bu zevatı görünce, tesadüfî bir karşılaşma olduğunu gösteren bir jestle beylerin ellerini sıkarak kendileriyle görüşmeğe başlamış ve henüz takdim edildiği Paşa ile maiyetini bir deniz gezintisine dâvet eylemiştir. Pek nazikâne bir tavırla vâki olan dâveti Damat Paşa kabul eder görünmüş; refakatindeki zevatla römörköre girmiş; şüphe uyandırmamak için de römorkör İstanbul'a doğru hareket etmiştir. Boğaziçinde yapılan bir cevelandan sonra romörkör, Ahırkapı açıklarında bekleyen ve o gün hareket ede-

cek olan «Georgie» vapuruna yanaşmış ve yolcular vapura binmişlerdir. Zaten vapur kaptanı, Mösyö Reboul vasıtasiyle vaziyetten haberdar edilmiş bulunuyordu.

İşte, Meşrutiyet inkılâbında mühim rol oynadıklarına kani bulunduğumuz Damad Mahmud Paşa ve oğulları bu suretle İstanbul'dan ayrılarak Marsilya'ya doğru seyahatlerine devam etmişlerdir. Bu hâdise 1899 senesi Aralık ayında vuku bulmuştur.

Bağdad Demiryolu İmtiyazı Meselesi :

Firar hâdisesini böyle hülâsa ettikten sonra, biraz da Bağdad Şimendifer imtiyazı meselesini tavzih edeyim :

Bu imtiyaz işi yalnız Damad Mahmud Paşa bakımından değil, esasen memleketin haricî siyasetinde birçok tahavvüllere meydan açmış olması ve muayyen bir cephesi bulunmıyan haricî siyasetimizin daha ziyade karışmasına sebebiyet vermesi itibariyle de tetkike muhtaçtır.

Bu şimendifer imtiyazının ne gibi siyasî veya iktisadî menfaatler mukabilinde Almanlara verildiğini bilmiyorum. Şu kadar var ki, memleketin mühim bir kısmını katedecek olan böyle bir hattın hiçbir kayıt ve şarta tâbi olmıyarak, hattâ hükûmetin alâkadar daireleriyle en ufak bir nokta-i nazar teatisine bile lüzum görülmeden, Alman menafiine feda edilmesi hiyanet değilse, herhalde büyük bir gaflet eseridir. Acaba bu emsalsiz hediye, İmparator Wilhelm'in İstanbul seyahati hâtırası mıdır? Yoksa İstanbuldaki Alman Postahanesine sansür konmasına muvafakat eden Alman İmparatoruna bir cemilekârlık mıdır? Bilinemez.

Karilerim, imtiyaz işinde sansür meselesinden bahsedilmesini zaid bulacaklar ve bu keyfiyeti mugalata telâkki eyliyeceklerdir.

Bundan dolayı, bu yanlış zehabı tashih için evvelâ sansür işinin ehemmiyetini tebaaüz ettirmeği muvafık buluyor ve bu husus hakkında ecnebi bir konsolosa gönderilen bir mektubun bile açılmasında tereddüt gösterilmediğini aşağıya ilâve ettiğim vesika ile ispat etmek istiyorum.

Çünkü, o tarihlerde bütün Türk postahanelerine gelen mektuplar sansüre tâbi tutuluyordu. O devrin fena gidişatını böyle vesaike müsteniden tasvir etmeden mutlakiyet ve istibdat aleyhinde idare-i kelâm etmenin faydasız olacağı muhakkaktır.

Sansür meselesi hakkında Berlin Sefaretinden Mabeyin Başkitabetine gelen telgrafı aynen alıyorum:

24 Mart

Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine;

«Mahremane — Haşmetlû Almanya İmparatoru Hazretleri taraf-ı zi şeref-i hazret-i padişahîden beyan buyurulan her gûna âmale muvafakat eylemek hususundaki hissiyat-ı müveddetkâranesinin bir delili cedidini teşkil eylemek üzere Dersaadetteki Almanya Postahanesi vasıtasiyle gönderilen veya mezkûr Postahaneye vârid olan her

gûna muhaberatı muayene etmek vazifesiyle birkaç Osmanlı memurunun mezkûr Postahaneye kabulü hakkında icabedenlere evamir ita buyurdukları maddesinin doğrudan doğruya Şevketmeab Efendimiz Hazretlerine iş'arına âcizlerini memur etmişlerdir.»

Sultan Abdülhamid devrinde sansüre verilen ehemmiyeti izah etmek güçtür. Bu kayıttan resmî ecnebi makamları bile masun kalamıyordu. Buna bir misal olmak üzere İsmail Kemal Beyin Bitlis İngiliz Konsolosu vasıtasiyle menfa hayatı yaşıyan oğlu Mahmud Beye gönderdiği mektub hakkında cereyan eden muhabereyi buraya aynen alıyorum:

Posta ve Telgraf Nezareti
656

«Devletlû efendim hazretleri;

Londra'dan Bitlis İngiliz Konsolosu namına posta ile gelen kırk sekiz bin dokuz yüz yetmiş sekiz numaralı ve taahhüdlü Fransızca mektubun mahud İsmail Kemal tarafından Bitlis'teki oğlu Mahmud Nedime verilmek üzere melfufen gönderilmiş olan on liralık iki adet banknotun tevdii ricasını havi ve merkum Mahmud Nedime hitaben dahi Türkçe diğer bir mektubu muhtevi olduğu anlaşılarak berminval mâruz taahhüdlü olması ve on liralık evrakı nakdiyeyi muhtevi bulunması ve esasen memurini ecnebiyenin mekâtibine ilişmek mecaz olmaması cihetle suretleri bilistinsah leffen arz ve takdim kılınmış ve aslının alellusûl mahalline irsali derdest bulunmuş olduğu mâruzdur. Olbabda emr-ü ferman hazret-i menleülemrindir.»

9 Kasım 318
Posta ve Telgraf Nâzırı
Hüseyin Hasip

İsmail Kemal Beyin oğluna yazdığı ve Posta Telgraf Nezaretince sureti alınan mektup aynen:

Londradan, 8 Kasım 902

«Nur-u aynım oğlum Mahmud;

Kalbimin teessüratını ihsas ve işrabetmek istemem; çünkü münkesir olan kalbini bir kat daha kesretmekten başka fayda vermez. Maamafih büyük bir cihad yolunda bulunanlar her türlü mesaibe hedef olacağını bilmek lâzımdır. Artık her ne felâket zuhur etse, ana rızadade olmak iktiza eder.

Allah, bizim ne gibi bir fikr-î ulvi ve maksad-ı âliye hâdim olduğumuzu biliyor. Ecrini ne kadar geç olsa yine verir; hiç fütur getirmemeliyiz; ümidvarım ki bu da yakındır ve belki pek yakındır. Şimdilik sana verilmek üzere Mösyö Firman'a on lira gönderiyorum, alırsın. Bundan peyderpey gönderirim ve seni parasız bırakmam. Yalnız Mösyö Firman'dan kendisine gönderilmek için müsaade istihsal etmelisin. İki üç gündür Londra,dayım; daha burada bulunacağım. Gelecek aya doğru Mısır'a gitmek üzere aşağılara doğru akacağım. Mektubları eskisi gibi Paris'e gönder, ben alırım. Kâzım, benimle beraberdir; üçü Paris'te kaldılar. Ethemle Cevdet İngiltere'ye gelecekler. Tahir, bakalım ne olur, belki anı Mısır'da yerleştiririm. Şimdilik kemal-i meserretle kucaklar ve Allahın avnı savnına tevdi ederim oğlum.»

Pederin
İsmail Kemal

Bu hâdise, Sultan Abdülhamid devrinde sansüre ne kadar ehemmiyet verildiğini resmî makam sahibi ecnebi mektublarının açılmakta olduğunu bile göstermektedir.

Şimdi, Yine İmtiyaz Meselesine Gelelim :

Almanlara verilen bu şimendifer imtiyazından Osmanlı İmparatorluğunun ne gibi bir menfaat ve gaye takibettiği malûm olmamakla beraber bir an evvel inşasına muvafakat edilmemesi ve hattâ mümkün mertebe müşkülât ihdasına çalışılması, Sultan Abdülhamid'in bu hususta ne kadar müteredddid olduğunu gösteren ahvaldendir. Bununla beraber bol keseden Alman'lara bahşedilen bu şimendifer imtiyazını, evvelâ Rus Çarlığı hoş görmemiş; Anadolu'da şimendifer hattı inşası hakkının kendisine ait bulunduğunu iddia etmiştir. Almanların şimendifer imtiyazı haricinde Bahreyinde bir de kömür deposu tesisine kıyam etmeleri İngilizleri kuşkulandırmış; itiraz etmelerine vesile vermiştir. Ereğli - Çubuklu şimendifer hattı Fransız'lara vaadedildiği halde inşasına mânialar çıkarılması, Fransız hükûmetinin Bağdad şimendiferi hakkında müdahalesini dâvet eylemiş; nihayet bulanık suda balık avlamak sevdasına düşen Avusturya'lıların da bu fırsatla Mitroviça hattını temdide uğraşmaları bu imtiyaz işini daha muğlâk bir şekle sokmuştur.

Şunu da hatırlatmak yerinde olur ki, yukarıda saydığımız şimendifer meseleleriyle mşgul olan alâkadar makam değildir; Sultan Abdülhamid namına Mabeyin Başkitabetidir. Belki de Vükelâ Heyeti dönen bu dolaplardan haberdar bile olmuyordu.

Bağdad Şimendifer imtiylzı meselesi (1888) denberi ortaya atılmış bir keyfiyetti. Bu hattın ilk güzergâhı Ankara, Sivas, Diyarbakır, Musul tariki olarak tâyin edilmişti. Lâkin, Erzurum, Van ve Diyarbakır mıntakaları Rus nüfuz-u siyasîsi altında telâkki edildiğinden bu hükûmetin ısrariyle istikamet değiştirilmiş, Eskişehir merkez olmlk üzere Ankara, Konya, Haleb ve Musul tariki tercih olunmuştur.

Bu suretle İskenderun ve Mersin limanlarından istifade edilmesi kolaylaşmış oluyor ve bu havali de Alman iktisadî nüfuzu altına girmiş bulunuyordu.

Bağdad hattı imtiyazının beynelmilel münasebetlerde büyük olaylar yarattığı muhakkaktır. Bu hususta cereyan eden gizli müzakere ve mahrem, muhtelif muhabereler evvelce neşredilen «Jön Türkler» isimli eserimde ortaya konduğu için burada bir iki nümune vermekle iktifa ediyorum: Yalnız şu kadarını kaydedeyim ki bu hat vesilesiyle İngiliz, Fransız, Avusturya ve İtalyan'lara da birer imtiyaz bahşedilmiş, bundan sonra Bağdad hattı inşaatına başlanmış ve birinci kısım (1893) tarihinde Ankara'ya varmış bulunuyordu.

Maamafih, bu şimendifer imtiyazı yağmasında İngilizlere Aydın hattının temdidi, Fransızlara (Ereğli - Çubuklu), Avusturyalılara (Metreviçe - Selânik) ve İtalyanlara da (Draç - Manastır) hattı imtiyazı verilmişti. Bu ihsanlarla nüfuz mıntakaları tâyin ve kabul edilmiş bulunuyordu. Şimdi bu hususdaki telgrafları kaydediyorum:

21 Nisan

Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine;

«Mahremane — Almanya devleti tarafından hükûmet-i seniyyeye evvelce teklif edilegeldiği üzere Anadolu hattının Bağdad şehrine kadar temdidine intizar etmeksizin Aden Körfezinde Saltanat-ı Seniyyeye ait ve hukuk-u tasarrufiyesi itiraz ve iştibahtan masun adalardan birinin yine Osmanlı bayrağı altında bulunarak hemen şimdi Almanya ticaret ve harb sefainine kömür deposu ve merkez-î bahrî vazifesi ifa eylemek üzere tahsisine Babıâlice muvafakat edilirse İmparator Hazretlerinin bundan dolayı minnettar olacağı ve Almanya devletinin her vesilede diplomasi tarikiyle hükûmet-i seniyyeye gayet ciddî surette muavenette bulunacağı hakkında Saltanat-ı Seniyyeye tahriren teminat verileceği Hariciye Nâzırı tarafından âcizlerine şimdi tebliğ kilindi.»

Yukarıdaki telgrafı tekid ve tavzih eder mâhiyette olan aşağıdaki telgraf çok şayan-ı dikkattir:

Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Mabeyn-i Hümayun Başkıtabetine;

«Mahremane — Hariciye Nezareti Sefaret-i Seniyye ile münasebatta bulunan bir zat vasıtasiyle âcizlerine nim resmî bir tebligat icra ettirdi. Bu tebligata göre Haşmetlû İmparator Hazretleri, eğer Acem Körfezinde Almanya'ya bir kömür deposu terkolunması hakkında serdeylediği teklif cevapsız bırakılırsa hükûmet-i seniyyeye karşı gücenecek imiş. Tebliğ-i mezkûrda bir zamandan beri Almanyanın hükûmet-i seniyyeye vuku bulan siyasî teklifleri her ne olursa olsun neticesiz bırakılmakta olduğu dermeyan olunarak Saltanat-ı Seniyye Almanya ile cari olan münasebatında sıfatı muhaleset ve samimiyet muhafaza eylemek için binnefis İmparator Hazretleri tarafından serdedilmiş olan ve müşarünileyh hazretlerinin şahsî bir arzusunu teşkil eden işbu kömür deposu meselesinde müsaid bir cevab ita eylemesi lâzım geldiği ityan olunmuştur.»

Bunlara mukabil Mabeyinden çekilen, Londra Sefaretinden gelen ve İngiltere hükûmetinin nokta-i nazarını bildiren telgraflar ise Osmanlı hükûmeti işlerine müdahale şeklini göstermesi itibariyle ehemmiyetlidir:

22 Nisan

Londra Sefaret-i Seniyyesinden Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine;

«Hariciye Nâzırını görerek Bağdad şimendiferi meselesi hakkında Saltanat-ı Seniyye ile İngiltere arasında tarafeynce mucib-i memnuniyet olacak surette bir itilâf akdi imkânı için İngilterenin Dersaadet Sefiri Sir (Nikola d'Okonor) tarafından vuku bulan beyanat hakkında izahat talebeyledim. Nâzırı mumaileyh rubu asrı mütecaviz bir zamandan beri İngilterenin başlıca meşagilinden biri Berlin ahitnamesiyle Asyayı Suğrada vücude getirilmiş olan hali hazır ahdinin halelden masuniyeti kaziyesi olduğunu ve düvel-i muazzamadan birinin kendisine münhasır olarak Ana-

doluyu şâhanede tesis ve tevsii nüfuz eylemesine Londra kabinesi, evvelce olduğu gibi, şimdi de Hindistanın emniyeti ve Bahrisefid müvazenesinin bakası nokta-i nazarından bir tehlike nazariyle baktığını ve binaenaleyh Bağdad şimendifer meselesinin Saltanat-ı Seniyye ve Almanyaca şimdiki sureti telâkkisi müvacehesinde İngilterenin lâkayıt kalması mümkün olamayıp, zaten hattın şimdiki şerait dairesinde inşasına muhalefet eylemek üzere Londra kabinesi Fransa hükûmetiyle bir itilâf akdeylediğini kemal-i hülûsla beyan ettikten sonra bu imtiyazın Almanyaya itası haddi zatında Saltanat-ı Seniyye tarafından siyasî ve iktisadî pek büyük bir hatâ teşkil eylediğini de söyledi. Şu ahvale rağmen İngiltere devleti teşebbüsü mebhusun başa çıkarılmasına yine esasen muhalefet etmiyecek ise de imtiyazın yalnız «malî» yani sermayenin tedariki nokta-i nazarından değil, idare nokta-i nazarından da umum devletleri şâmil bir hal kesbeylemesi bu husus için şartı âzam olduğunu ilâve-i makal etti. Nâzır-ı mumaileyhin reyine göre, Bağdad Demiryolu teşebbüsünün bilâteahhür ve bilâ müşkülât başa çıkarılması eğer Saltanat-ı Seniyyece mültemis ise meselenin Londra kabinesince sureti telâkkisini esas ittihaz ederek şirketin hem malî, hem de idare nokta-i nazarından «Beyneddüvel» (enternasyonal) bir hale vaz'ı (yani Alman şirketi halinde kalmayıp «enternasyonal» bir şirket haline ifrağı) maddesini Londra kabinesiyle müzakere etmeli ve bu sayede husule gelecek itilâf netayicini Almanyaya tebliğ eylemelidir.»

30 Mayıs

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Berlin Sefaret-i Seniyyesine;

«Mahremane — Malûm-u Sefiraneleri olduğu üzere İngiltere devletinin hukuk ve nüfuzu saltanat-ı seniyyeye muğayir bir surette Ceziretülarabda işleri karıştırması mahza Bağdad Demiryolu hattının ihtimali inşasından ileri geldiği dergâr olup demiryolu meselesinin halle tekarrübettiği hissolunur olunmaz Ceziretülarab'ı İngilizlerin bir kat daha karıştırmağa koyuldukları defatla görülen tecrübe ile müsbettir. Eğer 28 Mayıs tarihli telgrafnamelerinde beyan kılındığı üzere Saltanat-ı Seniyye ile Almanya arasında Bağdad Demiryol hattının teferrüatı inşaiyesine dair bir mukavelename-i siyasî akdolunursa İngiltere hattın inşası artık muhakkak olduğunu anlıyarak Bağdad ve Basra vilâyetlerinde entrikalarını bir kat daha teşdid ve tevsi eyliyecektir. Saltanat-ı Seniyye şu aralık henüz bu entrikalara derece-i kifayede muhalefet ve mukavemet edebilecek vesaite mâlik değildir. Zaten demiryol hattı hakkında kumpanyaya karşı vuku bulan taahhüdatı binnefis Almanya devletine karşı tekide hiçbir sebeb-i istical görülemez.

Şu mütalâat zat-ı âli-i sefiranelerine mahremane tebliğ kılınmaktadır. Mülâkat ve teşebbüsat-ı sefiranelerinde mütalâatı mebhuseyi esas ittihaz ederek Bağdad meselesine dair bir mukavelemane-i siyasî akdi teklifini muallâta bırakmağa sâyeylemeleri irade-i seniyei hazreti padişahî iktizasındandır. Mukavelenamei mezkûrun akdine muvafakat etmek hükûmeti seniyyece esasen imkân haricinde bulunduğu dergâr ise de Almanyayı gücendirmemek üzere idarei maslahat edilmesi, yine iradei seniyyei hazreti padişahîden bulunmuştur.»

Halbuki meselenin aldığı bu gayri tabiî şekil üzerine Alman hükûmeti de ağır basmağa başlamış; Sultan Abdülhamid'in evvelce Fransızlara vaadettiği Ereğli - Çubuklu şimendifer hattı imtiyazına müdahaleyi ima eder bir tavır almıştı.

Şimendifer İmtiyazı Yağması :

Bağdad şimendifer imtiyazı meselesine nihayet vermezden evvel Aydın, Ereğli - Çubuklu ve Metroviçe hatları hakkında cereyan eden muhaberelere ait bazı telgrafların da burada neşrini, yukarıdaki satırlarda mevzuu bahsedildikleri için, lüzumlu görüyorum.

Aydın hattı hakkında Mabeyin Başkitabetinden Londra Sefaretine çekilen telgrafın sureti:

7 Ağustos

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Londra Sefaret-i Seniyyesine;

«Aydın hattının (İğdir) e kadar temdidi Anadolu hattını zarardide ederek müşkilâtı mühimme zuhuruna sebebolabileceğinden Nafia ve Hariciye Nâzırları bu babdaki mülâkatlarını iş'ara memur edilmişlerdir. Bu babda bir karar itasına kadar Aydın demiryolu kumpanyası hattının temdidi hakkında Nafia Nezaretiyle müzakerata girişmekten içtinabeylemelidir. Şu noktayı bilâ ifate-i zaman Hariciye Nezaretine tebliğ ve izaha memursunuz.»

Çubuklu - Ereğli şimendifer hattı münasebetiyle Mabeyin Başkitabetiyle Paris ve Berlin sefaretleri arasında teati edilen telgraflar aynen:

2 Mart

Mabeyin-i Hümayun Kitabetinden Paris Sefaret-i Seniyyesine;

«Çubuklu - Ereğli demiryolu hattı meselesinin kariben hüsn-ü tesviye edileceği hakkında Fransanın Dersaadet sefiri Mösyö (Kanstans) a teminat verilmiş olduğundan bu keyfiyetin Hariciye Nâzırı Mösyö (Pişon) a tebliğiyle hâsıl edeceği tesirin iş'arına memursunuz.»

(Mezkûr Çubuklu - Ereğli demiryol imtiyazını Esbak Fransa Maliye Nâzırı Mösyö (Ruviye) ile şimendiferler müteahhidi Mösyö (Vitali) ve sair bazı Fransız bankerleri talebetmekte idi. Fransa Hariciye Nâzırı da bunların hukukunu iltizam eylemekte idi. Mösyö (Konstans) bu işte muvaffak olmak üzere iken Almanyanın muhalefeti teşebbüsatını bozmuştur.)

Hülâsa, Türkiye toprakları üzerinde iktisadî menfaatler teminine çalışan Almanya, İngiltere ve Fransa hükûmetlerinin bu rekabetli hareketlerine Avusturya hükûmetinin de iltihak ettiği aşağıdaki telgraflardan anlaşılmakadır.

1 Mart

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Viyana Sefaret-i Seniyyesine;

«Bosnanın Saray şehrini Selâniğe raptedecek olan demiryol hattını ehemmiyetsiz bir hale getirmek üzere Rumeli kıtasında diğer demiryol hatları inşasını düvel-i muazzamadan bazısı hükûmet-i seniyyeye tavsiyeye karar verdikleri Viyana kabinesinin aldığı malûmattan tamamiyle tezahür ettiğini Avusturyanın Dersaadet Sefiri Babıâliye beyan ederek Metroviçe iltisak hattına muvafakat suretiyle Babıâlinin Avus-

turyaya karşı gösterdiği hüsnüniyet semeresiz kalmamak üzere Makedonya kıtasında badema icra edilecek bilcümle şimendifer inşaatının Avusturya ile bir itilâf husule getirilmeksizin mevkii icraya konulamıyacağı hakkında bir beyanname tasdiriyle Avusturyaya itası muvafık olacağını söylemiştir. Bu yolda bir taahhüd altına girmek hükûmet-i seniyyenin hukuk-u istiklâliyle kabili telif olmadığından, bu teklife muvafakat kat'iyen mümkün olamıyacağını Avusturya Hariciye Nâzırına tebliğe bâirade-i seniyye-i hazret-i padişahî memursunuz.»

Avusturya hükûmetinin yukarıdaki telgraflarda görülen «yardım teklifi» ne kadar ağır şartlara dayanmaktadır. İleride görüleceği veçhile Avusturya hükûmeti, icadettiği Makedonya adlî mürakabesi münasebetiyle, hükûmetimizden daha birçok imtiyazlar koparmak sevdasına düşmüş; zaafımızdan istifade etmek yolunu tutmuştur.

Bu imtiyaz yağmasında İtalyanlara da hisse verilmiştir. Avusturya hükûmeti tarafından inşa edilecek Manasır - Metroviçe hattına mukabil, tâviz olarak, İtalyanlara da Avlonya - Manastır hattı bahşedilmişti. İtalyanlar da işin tacilini istemişlerdir.

14 Mart

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Roma Sefaret-i Seniyyesine;

«Cevab — İnşası mukarrer olan hattın tetkikatı fenniyesine nihayet iki aya kadar başlanacaktır. Bu babda Nafia Nezaretine zaten talimat-ı muktaziye verilmiştir. Bu babdaki kararın mümkün olduğu kadar hafi tutulmsı İtalya Sefiriyle beynimizde karargirdir.»

Verdiğim bu kısa tafsilât ile Osmanlı İmparatorluğunun haricî politikada güttüğü idare-i maslahat zihniyetinin, aciz ve meskenetin azçok tasvir edildiğini zannederim.

Dahilî işlere taallûk eden ileriki telgrafların ışığiyle idare elemanlarının ne kadar âciz bir durumda bulundukları daha ziyade anlaşılmaktadır.

Abdülhamid'in İç Siyasetinden Örnekler :

Memleketin haricî siyasetini alâkalandıran yukarıki malûmata dahilî işlerimizi ilgilendiren birkaç telgraf daha ilâve edersek memleketin o günkü dahilî ve haricî vaziyeti hakkında vazıh bir fikir edinmiş oluruz; aynı zamanda Sultan Abdülhamid devrinde memleketin nasıl bir anarşi kaynağı haline geldiğini de öğreniriz.

Burada, Trablus Garb hududunda Fransızlar ve Mısır Hidiviyeti ile; Akaba ve Adende İngilizlerle; Bağdad ve Basrada İranlılarla; ve nihayet Kafkasya hududunda Ruslarla mevcud ve bazan iki taraf arasında çarpışmaları icabettiren hâdiselerden bahsetmek ve bunlara ait vesikaları neşreylemek niyetinde değilim. Zira bu hâdiseleri haricî siyasetteki bozuk-

lukların tabiî neticeleri addediyorum. Bu itibarla buraya yalnız doğrudan doğruya dahilî işlerimize ait bazı telgrafları alıyorum. Meselâ Müşir Fevzi Paşanın :

4 Şubat

San'ada bulunmakta olan Müşir Fevzi Paşadan
Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«San'a ile dahildeki bilcümle mevakide askerin ne yiyecek ekmeği, ne de düşmana karşı kullanacak kurşunu kalmamıştır. Umum ordunun birlikte kıyam eylemesi ağlebi ihtimalâttan addedilmek derecesine yakınlaşılmıştır. Mahmud Yahya bu halimizi haber aldığından tedarikâta koyulmuş ve binaenaleyh bu cihetten de tehlike kesb-i vahamet eylemiştir.

Defatla talebettiğim asker gönderilmedi. Gönderilse de bundan sonra teslihlerine imkân kalmamıştır. Çünkü, geçen sene mevsimsiz bir telâşla terhis kılınan redif askerinin Hudeydede bırakmış oldukları esliha, ahiren makam-ı -vâlâyı seraskerînin emriyle Trablus Garba gönderildi.

Yemen vilâyetinin iki aya kadar elimizden kâmilen ;ıkması muhakkak gibi göründüğünden eğer bu hal başa gelirse zerre kadar mesuliyeti kabul etmiyeceğimi tekraren beyan ederim.»

Yukarıdaki acı habere karşı aşağıdaki şu garib telgrafa bakınız; koca bir İmparatorluğu temsil eden Saltanat makamı asker göndermek imkânı olmadığını itiraf ediyor :

26 Mart

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Müşir Feyzi Paşaya

«Yemende hâsıl olan ahval yani isyanın terakkiyatı muvacehesinde asker mevcudunun kifayetsizliğine dair ita kılınan tafsilât ayniyle atebei ulyayı hazreti padişahiye arzolunmuştur. Ahvali mâruza fevkalâde teessüfü şahaneyi mucip oldu. Yemene yeniden asker irsaline olan lüzum gayrı kabili inkâr ise de Balkanlardaki ahval, Avrupa kıtasındaki mevcuda katiyen dokunulmamağa mecburiyeti katiye hasıl eylediği gibi Rusyanın mesleği de Anadolu hududundan asker ayırmamağa mecburiyet göstermekte olduğundan şu ahvali nazarı dikkate alarak orada mevcut askerle şimdilik muhafazai mevki edilmek üzere idarei maslahat olunması bâiradei seniyye tekiden tavsiye kılınır.»

Şu telgraftaki fecaate ne denir:

20 Mayıs

San'ada bulunmakta olan Müşir Feyzi Paşadan Yıldıza

«Asakiri şâhane bir senei kâmile zarfında ancak iki maaş aldıklarından müçtemian terk-i silâh etmek ve savuşmak temayülâtını izhar ediyorlar.»

26 Mayıs

San'ada bulunmakta olan Müşir Feyzi Paşadan
Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«Hudeyde ile münasebatımız külliyen münkati olmuştur. Birkaç gündenberi her tarafta ussat asakiri şâhane üzerine şiddetle hücum ediyorlar. Eğer bir haftaya kadar

asker ve imdat gönderildiğine dair malûmatı cedide almazsam istifaya katiyyen karar verdim. Para, asker, mühimmat katiyen elzemdir. Maamafih San'anın bunlar vürud edinceye kadar dayanabilmesi şimdi artık pek az ümid edilebilir.»

Hudeyde mutasarrıflığından gelen telgrafla Medinei Münevvere muhafızlığının telgrafı ne kadar elîmdır:

29 Temmuz

Hudeyde Mutasarrıflığından Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«Mahremane ve müstacel — Memleketlerine müteveccihen hareket eylemek üzere vapuru mahsusun muvasalatına hayli zamandanberi intizar eylemekte bulunan asakiri müstebdile Hudeyde çarşısı üzerine hücum eylediklerinden asakiri merkume ile Hudeyde ahalisi arasında bir müsademe ileri gelmiş ve beş asker maktul, on dört asker de mecruh olmuştur. Ahaliden dört maktul ve sekiz mecruh vardır. Asakiri müstebdile şehir etrafındaki bilâd ahalisi üzerine ateşe devam eylemektedir. Şu ahval muvacehesinde İtalya konsolosu eğer İtalya tebaasınca zayiat ve hasarat vukua gelirse hükûmeti mesul tutacağını ve iğtişaş devam ettiği takdirde bir harb sefinesi gönderilmesini hükûmeti metbuasından talep eyliyeceğini bildirmiş ve İngiltere konsolosu da iadei inzibat için tedabiri cedide ittihaz olunmasını ve tedabiri mezkûre neden ibiret olduğu hakkında kendisine malûmat ita olunmasını talep eylemekle beraber indeliktiza İngiltere devleti icap eden tedabire binnefis kendisi müracaat ve harp sefineleri irsal eyliyeceğini de şimdiden bildirmiştir. Konsolosların bu tebligatına cevaben askerin memleketine iadesine memuren bilhassa bir sefine isticar edilmiş ve yola çıkarılmış olduğunu beyan eyledim; fakat henüz bu askeri almak üzere Süveyş kanalından hiçbir sefine geçmemiş olduğunu biliyorum. Ufak bir vapurla Ciddeden buraya piyade efradı muvasalat edecektir. İtaatsizlik göstermekte olan asakir cebren bu vapura girerek memleketlerine gitmek istiyorlar. Ve (Akaba) da karaya çıkarılmalarını istemeyip (Beyrut) a izamlarını musırrane talep eyliyorlar. Asakiri merkumenin bir ecnebi konsolosunu katlederek iğtişaş zuhuruna sebebiyet vermek emelinde bulundukları da mervidir.»

24 Teşrinievvel

Medinei Münevvere Muhafızlığından Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

Medinede bulunan zabıtanı askerî sefaleti kâmile içinde bulundukları gibi efradı askeriyenin de sırtında elbise kalmamış olduğunu ve nafakai yevmiye olarak birkaç avuç pirinci bile bin müşkülâtla tedarik eylediklerini doğrudan doğruya makam-ı devletlerine iş'ar eylemekten başak çare göremediğimden tedabiri âcile ittihaz edilmesi istirhamile arzederim.»

Müşir Feyzi Paşanın aşağıdaki telgrafı ise ahvalin vehametini iyice anlatmaktadır:

20 Kânunuevvel

San'ada bulunmakta olan Müşir Feyzi Paşa Hazretlerinden Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«Ahiren telgrafla vukubulan taleplerime rağmen ne para, ne de asker gönderilmediği cihetle asakiri şâhanenin hali metrukiyetini görmekte olan reisi ussat teda-

rikâtı mühimme icrasına başlamış ve ezcümle Hudeyde ile San'a arasında münasebat katolunmuştur. Maaş alamamış olan asker reddi hizmet ediyorlar. Hattâ (Asir) cihetinde askerin kısmı mühimmi firar eylemektedir. Hal ve mevki bütün bütün vahim olup hâdisatı mühimme zuhuru beklenmektedir. Şu hali tarafı âli-i kitapetpenahilerine iş'ar ettiğim sırada, asker ve para gönderilmemesi sebebile ussata karşı tedabiri muktaziyenin ittihaz olunmamasından ileri gelecek netayicin mesuliyeti kime ait olacağının tayin buyurulmasını rica eylerim.»

İmparatorluğun hudut mıntakalarını alâkadar eden bu telgraflardan sonra idare mekanizmasını yakından ilgilendiren, bahusus vatan evlâtlarının nasıl israf edildiğini anlatan, yahut bir kaç bin lira için ecdadımızın tertemiz olarak bizlere emanet ettiği Türklük şerefinin nasıl ayaklar altına alındığını gösteren aşağıdaki telgrafla artık bu bahsi kapamak istiyorum:

22 Haziran

Yıldızdan Rumeli Vilâyatı Mufettişi Umumisi Hilmi Paşaya

«Ferik Şemsi Paşa, Kolaşin hâdisesi esnasında Karadağ cihetine geçmiş iken bu kere memaliki şahaneye avdete başlıyan hıristiyanların atlarından hayvanatından yeni bir vergi alınması lüzumu hakkında ısrar etmiş ve teklif-i mezkûr hükûmeti seniyece tasvip buyurularak icrayı icabı takarrür eylemiş olduğundan bu bapta talimatı muktaziyenin icap edenlere itasile beraber merkuman hıristiyanların daha başka suretle dahi cezalandırılması hakkındaki teklifin şayanı kabul ve tatbik görülmediği hakkında da müşarünileyh Şemsi Paşaya malûmat verilmesi tavsiye olunur.»

Tahsin

26 Haziran

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Dördüncü Orduyu Hümayun Müşiri Zeki Paşaya

«1318 senesi kurasına mensup oldukları cihetle müddeti muvazzafiyetleri hitam bulmuş bulunan Bitliste âramsaz asakirin şehirden çıkarak ve civardaki köylere dağılarak dört saat mütemadiyen yağmakerlik ettikleri ve bu esnada ahaliden elli kişi kadar maktul ve mecruh olduğu ve sayfiyesinde bulunmakta olan askerî kumandanı bu vukuattan ancak altı saat sonra haberdar olarak vazifesi başına yetiştiği hakipayi seniyei mülûkâneye vukubulan mâruzat üzerine mesmuu hümayun olmuş ve kumandanı mumaileyh Vali Ferid Paşa aleyhine ahali tarafından vukua gelen hareket esnasındaki mesleği cihetile mesuliyeti azime altında olup azli hakkında beş gün evvel talimat verilmiş iken elân hizmeti başında bulundurulması mucibi taaccüp olmuştur. Mumaileyh kumandanın hemen tebdili mekânı ve zaten yola çıkmış olan Trabzon valisi Tahir Paşa tarafından icra olunacak tahkikatın hitamına kadar Ferid Paşanın Erzincanda alıkonulması emrü fermanı hazreti padişahi iktizasından bulunmuş ve müşarünileyh Tahir Paşa, Vali Ferid Paşa ile beraber askerî kumandanın ahvali hakkında da icrayı tahkikata memur edilmiştir.»

8 Temmuz

Bağdadda Altıncı Orduyu Hümayun Müşiriyetinden Mabeyin-i Hümayun Başkitabeti Celilesine

«Hududu İraniyede kâin (Peşve) mevkiinde bulunan asakiri şahaneden iki yüz kadarı açlığa dayanamadıkları cihetle İran cihetine savuşmuşlardır. Mevakii hudu-

diyeyi işgal eden asakiri şahanenin ihtiyacatı için talep olunan mebaliğin hiçbiri gönderilmediği cihetle umum asker pek sefil bir halde bulunmaktadır.»

9 Temmuz

Hamadan Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«Hicaz demiryol hattı inşaatında istihdam edilmek üzere Musuldan sevkolunan beş yüz kırk yedi nefer asakiri şahane refakatlerine tabip terfik edilmeksizin ve ancak bir yüzbaşının kumandasına tevdi olunarak yola çıkarıldıkları cihetle yüz neferi firar ediyor, yüz elli neferi de yorgunluğa ve mahrumiyete dayanamadıklarından telef olmuşlardır. Binaenaleyh asakir-i merkumeden ancak üç yüz neferi Kudüs-ü Şerife müteveccihen Hama'ya muvasalat etmiş ve onların da yarısı ağır surette hasta oldukları müşahede edilmiştir.»

Yukarıdaki telgrafları okudukça insanın aklı duruyor ve memleket mukadderatının Mabeyin Başkitabetine bağlı bir veçhe aldığı görülüyor ve bu malûmattan koca Osmanlı İmparatorluğunun mâruz kaldığı felâketlerin masdarı tamamen anlaşılıyor.

Bu fecaat müvacehesinde Sultan Abdülhamid'in otuz üç sene Türk milletini nasıl esareti altında tutabildiğine hayret etmemek de elden gelmiyor.

Bizler ne bedbaht ve ne kadar âciz insanlar imişiz ki böyle üzücü bir idareye uzun müddet tahammül etmiş, miskinane bir tevekkül ve sabırla, an'ane ve akide telkinleri altında, bu zalim esarete boyun eğmişiz. Ne büyük zaaf Yarabbi!..

Görülüyor ki memleketin bütün idaresi, iktisadî ve siyasî mekanizması Mabeyin Başkitabetinin emir ve tavassutuna bağlanmış, Vükelâ Heyeti, cereyan eden ahvalden, hattâ kendi dairelerine taallûk eden işlerden bîhaber ve yalnız duayı padişahîye vakf-ı nefis ve hasr-ı emel eylemiş bulunuyorlar. Doğrusu bu kötü ahval düşünülürse, yalnız istiklâlimizin tehlikeye düşmesine değil, hattâ mevcudiyetimizin bugüne intikaline imkân ve zaman bırakıldığına şükretmek lâzım geliyor.

İşte «Jön Türk» harekâtı bu gibi zaruretler neticesinde tecelli etmiş, ve münevverlerin lâkayıt kalmalarına imkân bırakmıyan esbab dolayısiyle vücud bulmuş ve birçokları yalnız ferdî değil, ailevî fedakârlıklar icrasına da bu acı hakikatlerden dolayı atılmışlardır.

Fecaate bakınız ki, Hicaz Demiryolullarında çalışmak üzere sıcak aile yuvalarından koparılan beşyüz genç evlâd-ı vatandan yüz ellisi yolda mâruz kaldıkları açlık ve sefalet yüzünden mâsum gözlerini ebediyen kapıyor ve hayatta kalanlardan yüz neferi de kendilerini bekleyen felâketten tahlis-i nefis için âr-ı firarı irtikâba mecbur oluyor. Fakat bu zulüm ve irtikâbedilen menfur lâkaydîden, mahrum bırakıldıkları gıda noksanlığından hiçbir kimse muatab tutulmuyor.

Bu vâkıa, resmiyete intikal ettiği halde mesuliyet keyfiyeti mevzuu bahis bile edilmiyor. Ne denaet Yarabbi!..

Aşağıdaki telgrafta da buna mümasil bir hâdise ve memleketin haysiyetine nakise iras eden bir keyfiyettir. Yeni doğan paşazadelere Hünkâr çavuşluğu ve yaverlik ihsanı ve maaş itası itiyad haline gelen ve hafiyelere avuç dolusu para sarfedilmesi mutad olan bir devirde vazife-i askeriyelerini ifa edenlerin yurtlarına dönüşte mâruz kaldıkları müşkülât ve bu hususta haklarında revâ görülen tekâsül alâkadarları rencide etmekle beraber haricde hakkımızda beslenen nefret hislerinin takviyesine de hizdet etmez mi? Buna niçin sebebiyet veriliyor, anlaşılamaz bir muamma doğrusu.

1 Ocak

Mısır Fevkalâde Komiserliğinden Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«Hudeyde'den almış olduğu esliha ve mühimmatı Trablus Garba nakledecek olan idare-i mahsusaya mensub Mekke vapuru Kanal kumpanyasına tediyesi lâzım gelen yedi bin frankı tesviye edememesi sebebiyle mürurına müsaade olunmiyarak tevakkufa mecbur edilmiş olduğu halde taraf-ı âcizîden icra kılınan vesaya üzerine seyahatine devam etmesine müsaade olunmuş idi. Meblâğı mezkûr taraf-ı âcizîden Babıâliye icra kılınan vesayayı mükerrereye rağmen elân tesviye olunamadığından Kanal Kumpanyası badema hiçbir Osmanlı sefinesinin mürurına müsaade etmemeğe karar vermiş ve paranın gönderilmesine muntazıran bu kere hüccac nakline memur Marmara vapuru Süveyşte alıkonulmuştur.»

Sultan Abdülhamid devrinde haricî siyaset ve dahilî idare bakımından memleket ahvalinin ne kadar acıklı bir hale geldiği yukarıda kaydedilen mahdut telgraf nümunelerinden anlaşılmaktadır.

Cereyan eden bu keyfî durum cihetinden memleketin mâruz kaldığı tehlikeyi ve müsibet şekillerini daha ziyade uzatmaktan sarfı nazarla artık bahsi tekrar Damad Mahmud Paüaya intikal ettiriyorum. Brindizi Kongresi münasebetiyle Damad Mahmud Paşanın Tunalı Hilmi Beyle Pariste görüştüğünü yukarıda zikretmiştim. Fakat orada verilen malûmat pek mahdud olduğu için şimdi firar meselesinin tafsiline girişiyorum.

Damad Mahmud Paşanın Sultana Telgrafı :

Osmanlı İmparaorluğunun dahilî ve haricî gidişinde görülen bu ahval ve şartlar sebeb ledir ki memleketin mütefekkir evlâdları birer birer ortaya atılmak lüzumunu hissetmişler; Avrupaya çekilerek Sultan Abdülhamid istibdadı aleyhine mücadeleye girişmişlerdir.

İşte Damad Mahmud Paşa ve oğullarının memleketi terketmesi de bu his ve düşünceye binaendir. Yukarıda söylediğimiz veçhile Mahmud Paşa ve maiyeti İstanbul'dan ayrıldıktan sonra doğruca Marsilyaya gitmişlerdir.

Orada kendilerini Mabeyinden aldığı emir mucibince, Osmanlı hükûmeti Başşehbenderi (1) karşılamıştır. Şehbender bey bir taraftan Sultan Abdülhamid'in selâmını Paşaya tebliğ ederken birçok en'am ve ihsan tebşirinde bulunmuş; diğer taraftan da, Yıldız Sarayının talimatı dairesinde, sabi iki çocuğunu (2) kaçırmış olmak ve zevcesi Seniha Sultanın elmas ve mücevherlerini çalmış bulunmak suçundan Paşanın tevkif ve teslimini Fransa hükûmetinden istemeği unutmamıştır. Bu müracaatten haberdar olan Paşa, Sultan Abdülhamid'e acı bir telgraf çekmekten kendisini alamamıştı. Bu suretle de Sultan Abdülhamid'in iki yüzlü politikası lâyık olduğu mukabeleyi görmüştür. **Paul Fesc**d'in «Abdülhamid'in Son Günleri» isimli eserinde gördüğümüz bu telgrafı aynen buraya ilâve ediyorum:

Haşmetmeab;

«Yüksek Osmanlı hükümdarlığına sadakatimden ve padişahın kanunlarına itaatimden hiç kimse şüphe edemez. Sıkı ve sağlam rabıtalar beni hanedanımıza bağlıyor. Ben Müslümanım. Hükümdarın da damadıyım. Haşmetmeabları Halife ve Osmanlı Padişahı bulunuyorsunuz. Hükümdar ile halk yekdiğerine karşılıklı vazifeler taahhüdeden sıkı bir dayanışma ile birleşmişlerdir. Halkın hakikî saadeti bu iştirakten doğacaktır. Bizim birinci dileğimiz yükselmeği tahakkuk ettirmek ve Haşmetmeabınızın fazilet yolunda her gün biraz daha fazla ilerlediğini görmek düşüncesi olacaktır. Peygamberimiz: «Müteakib günün evvelinden daha fena olması bedbahtlıktır.» dememiş midir? Zaten içimizden herkes Osmanlı selâmeti ile aynı derecede alâkadar değil midir? Haşmetmeab, tamamen samimî olarak açık söylememe müsaade ediniz ki idare şekliniz hiçbir kanunî tarza ve doğru bir Halife gidişine, hattâ Avrupa hükümdarları usulüne de benzemiyor. Hükümdarlığınızda daha ziyade birkaç bin sene evvel yaşayan bazı firavunlara müşabih noktalar var. Haşmetmeabları, memur olarak aşağı tabakanın cahillerinden, bunamış ihtiyarlarından, hilekâr yalancılarından, bozuk ahlâklılardan ve hattâ çapulculardan başka kimse kullanmıyor. Bunun içindir ki namuslu ve faziletli adamlar Haşmetmeablarına yaklaşamıyorlar.

Bu gibi unsurlar ile bir halkın saadetinden emin olmak mümkün müdür? İnadınız ve bu çıkmaz yol milletimizi tamamen yıkmaktan başka hangi neticeye götürebilir? Bana kalırsa Haşmetmeab, bazı müstebid ve egoist hükümdarlar gibi hareket ediyor ve Onbeşinci Louis'nin meş'um sözünü tekrarlıyorsunuz: «Benden sonra isterse tûfan olsun!» (3).

Siz kendinizden başka kimseyi düşünmüyorsunuz. Bütün hakların ve insanlık hislerinin üzerine basarak geçiyorsunuz. Milletin refahı sizin en son düşünceniz ve yirmi dört milyon Osmanlı sizin egoistliğinizin kurbanıdır. Halbuki bir lâhza düşünüş ve mülâhaza gösterir ki hakikati hal halkın hissiyatıdır. Siz halk tarafından adaleti tatbika memursunuz; ona hürmet etmeğe mecbursunuz. Kuvvetlerinizi umumî arzuya ve kanuna uydurmazsanız mesulsünüz.

Maliyede, bahriyede umumî tesislerin sefil vaziyetleri, diğer nezaretlerdeki yolsuzluklar, sefalet ve dehşetle kanayan kalblerin tehlike feryadları müstebidliğinizin hangi dereceye kadar yüklediğini gösteren sarih alâmetlerdendir. Siz memleketin

(1) Konsolos.
(2) Halbuki Sabahaddin Bey o tarihlerde evli ve bir çocuk sahibi bulunuyordu.
(3) Bu ifade Onbeşinci değil, Ondördüncü Louis'ye aittir.

yıkılmasına sebebolan yegâne failsiniz. Döktüğünüz kanlar, söndürdüğünüz ocaklar herkese dehşet veriyor. Binlerce insan - Hıristiyandan çok Müslüman - mahvoldular. Tebeanız istibdadınızdan kurtulmak için kaçıyor. Vatan boşalıyor, irad daralıyor, ve siz, herşeye lâkayıt, meydan okur gibi, göz kamaştırıcı ve füzulî lüksünüzde devam deiyorsunuz.

Beni, konsoloslara ve elçiliklere, suikasdci ve karımın mücevherlerini çalan bir hırsız ve iki çocuğumu aldatarak kaçıran bir baba olarak bildirmekten sıkılmıyorsunuz. Bir Osmanlı hükümdarının tevkifimi mümkün kılmak için böyle yalanlar uydurması âdilik değil midir? Fakat ben bunlardan sarfı nazarla Padişahın düştüğü vahametten ve vatanımdan bahsetmeği tercih ediyorum; yalnızca beni alâkadar eden şeylere ehemmiyet vermek istemiyorum.

Vatanımız zengin ve halkı bahtiyar edecek kabiliyettedir. Hattâ büyük bir kolaylıkla şimdiki nüfusun yirmi mislini beslemeğe muktedirdir. Fakat heyhat! Bir hırsız çetesi üzerine çökmüş ve bu zenginliğin yolunu kapamış bulunuyor. Sizin hareketiniz dolayısiyledir ki, bütün bu sevimli topraklar bakımsız kalmıştır. Yalnız kendi menfaatinize kullanmak gayesiyle mükâfat olarak dağıttığınız ve hesapsız olarak harcadığınız paralarla, muhtelif bankalara kendi adınıza koyduğunuz milyonlarla, Osmanlı hükûmeti bugün büyük bir donanmaya sahibolabilirdi. Herşeye rağmen Girid bizim için kaybolmıyacaktı. Belki harbe de hacet kalmıyacaktı. Yunanlılarda da intikam hissi uyanmıyacaktı. Bütün bunlar hiçbir zaman affedilmiyecek olan hatâlarınızdandır.

Sekiz senedenberi size müteaddid defalar bu düşünceleri söyledim. Bu sözlerimi takdir etmediniz ve beni anlamadınız. Öyle ise size İstanbulda bulunduğumdan daha fazla hakikati söyliyeceğim. Düşündüm ki; madem ki Sultan âcizdir, dinlemeği ve anlamağı reddediyor, o halde benim milleti aydınlatmam ve şimdiki rejimin tehlikelerini ve değişmesi ihtiyacını ortaya koymam lâzımdır. Bu vazifeyi ifa etmek ve vicdanımı bütün mesuliyetlerden kurtarmak için Avrupaya geldim. Ben Müslüman ve Türküm. Irk ve din farkı gözetmeden vatanıma hizmet etme kistiyorum. İki oğlum da aynı gaye ve emel ile buraya, bana bu mukaddes vazifede yardım etmek için geldiler. Adalet daima galebe çalar ve hiçbir vakit mağlûbolmaz.»

Paris 21 Ocak 1900
Damad Mahmud

Damad Mahmud Paşanın bundan yarım asır evvel zamanın kudretli diktatörü Sultan Abdülhamid'e çektiği bu beliğ tegraf demokrasi edebiyatımızın bir şaheseridir.

Damad Mahmud Paşa Fransa ve İsviçre'de

Damad Mahmud Paşa ve maiyeti Marsilyadan doğruca Parise gitmişlerdi. Kendilerini, başta Ahmed Rıza Bey olmak üzere, bütün Türkler alâka ile karşılamışlardır. Paşanın Parise gelişi «Jön Türk» âleminde bir sevinç dalgası yaratmıştı. Sultan Abdülhamid ise eniştesiyle yeğenlerinin İstanbul'a dönmeleri çarelerini araştırıyordu. Bu vazife evvelâ Paris Sefiri Münir Beye havale edilmiş; sonraları Petersburg Sefiri Turhan Paşa ve Nuri Beyler de bu mesele ile alâkalandırılmıştır. Fakat Mahmud Paşayı geri döndürmeğe, mücadeleden vazgeçirmeğe imkân bulunamamıştı.

Avrupa'da Murad Beyin İstanbul'a avdetinden sonra «Jön Türk» lüğü temsil edebilecek bir reise şiddetle ihtiyaç vardı. Ahmed Rıza Bey bu mevkii dolduramıyor, bu muannid mücadele kahramanının hodpesendane harekâtından müteessir olanlar kendisiyle beraber çalışmak istemiyordu.

Murad Beyin avdeti sırasında Ahmed Celâleddin Paşa ve Sefir Salih Münir Beyle yapılan anlaşmayı yukarıda izah etmiştik. Bu anlaşma yüzünden «Jön Türk» lük sarsılmış ve umumu temsile kabiliyetli kimse kalmamıştı. Damad Mahmud Paşa, Parise gelince «Jön Türk» camiası tarafından tabiî şifa telâkki edilmiş; her taraftan mutavaat teklifleri yağmağa başlamıştır. Bu vaziyet karşısında Ahmed Rıza Bey bile bir müşavir tavrı takınmış ve Paşanın arzusu hilâfına herhangi bir hareketten sakınır olmuştu. Ahvalin icablarına uyan Paşa da kendisine mal edilmiş gibi görünen vasfa uygun olarak «Jön Türk» ler arasındaki ihtilâfın kaldırılmasına uğraşmış ve lüzumlu tavsiyelerde buunmuştur.

Lâkin bu yeni durum Ahmed Rıza Beyin hiç hoşuna gitmemeğe başlamıştı. Her nedense Ahmed Rıza Bey, şeflik ihtirasına kapılarak, güdülen gaye ile şahsî istekleri arasında tereddütten kurtulamıyor, bu iki düşünce altında da tezadlara düşüyordu. Ahmed Rıza Bey şeflik mevkiinde rakib gördüğü Damad Mahmur Paşaya İstanbul'a dönmesini tavsiyeye başlamıştı. Ortaya atılan bu sözler -görünüşte - Paşanın sıhhî vaziyetine binaendi. Hakikati halde ise, Murad Beyin zamanında olduğu gibi, şeflik postunu muhafaza için bu dolambaçlı yollara başvuruluyordu. Maamafih Paşa Ahmed Rızanın bu hareketini samimî buluyor ve başka hislere kapılmıyordu.

O sırada Paris'te Fransızca «Meşveret» neşriyatına devam ediyor, Türkçe «Meşveret» ise Brüksel'de basılıyordu. Cenevre'de de «Osmanlı ittihad ve Terakki Cemiyeti» organı olmak üzere «Osmanlı» gazetesi çıkıyordu. Mısır vesair mahallerde de gazeteler neşrediliyordu. Fakat «Osmanlı» gazetesinin vaziyeti pek sağlam değildi; maddî yardıma kat'iyetle ihtiyaç vardı. Buna binaen Damad Mahmud Paşa ve oğulları hem Cenevre'de «Jön Türk» lerle tanışmak ve hem de bu gazetenin durumunu ıslah etmek maksadiyle Cenevre'ye gittiler. Paşa ile mahdumlarının bu seyahati hemen bir telgrafla şu şekilde Yıldız'a ihbar edilmişti:

«Mahmud Paşa ile mahdumları bu akşam Cenevre'ye müteveccihen buradan hareket etmişlerdir. Hidiv-i Mısır'ın vagonu bunların râkib bulundukları katara merbut bulunduğundan seyahati beraber yapmışlardır. Mahmud Paşanın bu seyahati icra edebilmek için Hidiv'den şimdilik bir miktar para tedarik ettiği tahkikat-ı vakıadan mevsukan anlaşılmaktadır.»

Damad Mahmud Paşa ile oğulları İsviçreye varınca İshak Sükûti Bey hemen Romadan Cenevre'ye gelmiş ve «Osmanlı» gazetesi üzerindeki bütün hak ve salâhiyetlerini Paşaya takdim eylemişti. Paşa da bu kadirşinaslığı hüsnü telâkki ederek gazetenin bütün masraf ve mesuliyetlerini üstüne almıştı.

«Osmanlı» gazetesi ilk defa İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet Beyler tarafından 1897 tarihinde Cenevre'de tesis edilmiş ve Paris Sefiri Münir Bey ve Ahmed Celâleddin Paşa ileyapılan anlaşmada gazete neşriyatına da nihayet verileceği kabul olunmuştu. Bundan dolayı «Osmanlı» gazetesi bir müddet için mücadele faaliyetini tatil etmiş gibi görünmüştür. Fakat Sultan Abdülhamid'in anlaşma şartlarına riayet etmediği ve Trablus Garb ve diğer zindanlarda inliyen siyasî mahkûmların tahliyesine muvafakat olunmakla beraber gerek bunların ve gerek diğer menfilerin yurdlarına iadelerine yanaşılmadığı anlaşıldığından gazete de yeniden intişara başlamıştı.

Bu defaki neşrinde «Osmanlı» gazetesini Ethem Ruhi ve Nuri Beyler idare ediyordu. Tahsile devam eden Doktor Akil Muhtar Beyle (1) Atina Sefaretinde bulunan Rauf Ahmed Bey de (2) imzasız olarak başmakaleleri yazıyorlar ve Doktor Lardi de yardımını esirgemiyordu.

Halbuki hakikati halde gazeteyi yaşatan yine İshak Sükûti Beydi. Bu mücahid Roma Sefaretinden aldığı maaşın bir kısmını gazete ile arkadaşlarının ihtiyacına tahsis ediyor ve zindanlarda inliyen «Jön Türk» lerin tahliyesi için Sultan Abdülhamid'le uyuşmuş görünüyordu. Aynı zamanda «Jön Türk» neşriyatına ve inkılâp mücadelesine devam edilebilmesi için Roma Sefaretinde memuriyet almak mecburiyetine katlanıyordu. Bu fedakârlıklara göğüs geren İshak Sükûti, verem ve tedaviye muhtacdı. Nihayet bu külfetlere tahammül edemedi ve San Remo'da kara topraklara girdi.

İstidrad kabilinden şunu da arzedeyim ki, o tarihlerde Ahmed Rıza Bey İstokholm Sefiri Şerif, eski Nafıa Nazırı Abbas Halim Paşalarla Prens Mehmed Ali İbrahim ve Prens Mehmed Ali Fazıl Paşalardan bol bol yardım gördüğü ve bu sayede geniş bir refah içinde mücadeleye imkân bulduğu halde, aynı gaye ve maksadla neşredilen «Osmanlı» gazetesine, malî vaziyeti müsaid olmasına rağmen, hiçbir muavenette bulunmamış; «Jön Türk» mücadelesini şahsı namına istismar eder bir tavır takınmıştı. Yalnız Mısırlı Prens Mustafa Fazıl'ın oğlu Prens Mehmed Ali Fazıl'ın, Ahmed Rıza Beye evvelce işaret edildiği gibi her ay (500) lira verdiğini Bay Mithat Cemal Kuntay, «Namık Kemal» isimli eserinde yazmaktadır.

Abdülhamid'in Damad Mahmud Paşaya avdet teklifleri

Damad Mahmud Paşa ile oğullarının Cenevre'ye gelişi oradaki «Jön Türk» leri ne kadar sevindirdi ise Sultan Abdülhamid'i de o karar telâşa düşürmüştü. Ahmed Celâleddin Paşa ile yapılan 1897 anlaşmasından sonra az çok sönmüş ve can çekişir bir hale gelmiş zannedilen «Jön Türk»

(1) Profesör Doktor Bay Âkil Muhtar.
(2) Sabık Vaşington Sefareti Müsteşarı Bay Rauf Ahmed.

mücadelesinin yeniden İsviçre'de kuvvetlenmesi ihtimali vardı. Buna da Mahmud Paşanın Cenevre'deki mevcudiyeti âmilolacaktı. Bunu vukuundan evvel önlemek için Sultan Abdülhamid, ahvali iyice tetkikten sonra, mutadı veçhile tekrar bazı mutemedlerini, Damad Mahmud Paşayı dâvet için, Cenevre'ye göndermeği kararlaştırdı. İlk evvel Paris Sefiri Salih Münir Beye, Paristeki muvaffakiyetsizliğine rağmen, derhal Cenevre'ye gitmesi emri verilmişti. Damad Mahmud Paşa tarafından kabul edilmek şerefine bile nail olmadan geri dönmeğe mecbur kalan Sefir Salih Münir Beyden sonra Brüksel ve Bern Sefiri Kara Todori Efendiden, Damad Mahmud Paşa ile hemen görüşmesi ve avdetinin temini istenmiştir.

Bu hususta cereyan eden ahval aşağıya ilâve edilen telgraflarda münderiçtir.

Brüksel ve Bern Sefiri Kara Todori Efendiye çekilen telgrafnamenin suretidir

«Geçende Seniha Sultan Hazretlerinin arzu ve istirham-ı vakıına binaen şayan buyurulan müsaade-i seniyye-i cenab-ı padişahî üzerine Sultan-ı müşarünileyha hazretlerinin kâtibi Agâh Bey Cenevre'ye azimet ve Mahmud Paşa ile görüşerek Dersaadete avdet eyledi. Esnayı mülâkatta Mahmud Paşanın Dersaadete avdet için mazhar-ı affı âli olacağına dair bir tahrirata ve azimeti vakıasından dolayı duçar olduğu deynin tesviyesi zımnında yedi bin dokuz yüz liralık bir çeke intizar eylediği halde Paris Sefiri Münir Beyefendi tarafından bu babda meyus ve nevmid edildiğini ve onun üzerine Cenevre'ye geldiğini söylediği, mumaileyh Agâh Bey tarafından beyan olunmuş olup halbuki Mahmud Paşanın mahdumları beylerle beraber Dersaadete geldiği halde hakkında affı âli şayan ve geçmiş şeyler firamuş ve nisyan buyurulacağı ve Sultan Hazretlerinin mevcudiyeti kendisine büyük bir teminat olduğu ve şimdiye kadar tarafı şerefi şahaneden lûtuftan başka hiçbir suretle muamele-i nâreva görmediği cihetle bunu düşünmek bir insan için kâfi olduğu ve bir damad paşaya lâyık surette Dersaadete gelip de atebe-i ulyayı mülûkâneden isti'taf eylediği takdirde sair damad paşalar misillû mazhar-ı âtıfet-i şâhâne olacağı mülâbesesiyle buralarının kendisine anlatılması ve Dersaadete gelmek için yolda şimendifer vesaire için iktiza eden akçenin sarfı müşarünileyh Münir Beyefendiye evvelce yazıldığı gibi Agâh Beyin işbu ifadesi üzerine bu tebligat niçin ifa edilmediği bilmuahaze Münir Beyefendiye beyan ve hemen Cenevre'ye giderek tebligatı vakıai meşruha dairesinde beyanat ifası iş'ar ve dermeyan ve şimdiye kadar Mahmud Paşanın hakkında şefkat ve atifeti şahaneden başka bir muamele vâki olmadığı cihetle bunun kadir ve şükrünü bilip ve dünyada ve âhirette kuvvet ve selâmet rızayı hümayunu şahanede olduğunu düşünüp ve izni âli-i hilâfetpenahi olmaksızın Darülhilâfeti celile-i islâmiye aleyhinde karar şer'an ve kanunen nasıl bir hükmü intacedeceğini mülâhaza edip emr-ü ferman-ı hümayun-u hazret-i hilâfetpenahiye mustaen bir an evvel avdeti kârü âkil olacağının tefhimi ityan olunması üzerine Münir Bey Cenevreye azimet eylemişti. Pariste iken Münir Bey tarafından kendisine eza ve cefa edildiği ve bu defaki tebligatının dahi neticesiz şeyler olacağı ve meşagili kesiresi olduğu beyaniyle görüşemiyeceği Mahmud Paşa tarafından bildirildiğinden Parise avdet eylediği müşarünileyh Münir Bey canibinden arz ve iş'ar edilmiştir. İmdi zatı vâlâları hemen Mahmud Paşa ile mülâkat ederek Münir Beyin Cenevre'ye azimeti berveçhi bâlâ kendisinin Agâh Beye vâki olan beyanatından ileri geldiğinin ve işbu telgrafname münderecatının tamamen ve

kâmilen tebliği ile, çünkü kendisi yine bulunduğu halde kalıp anda devam edecek, Dersaadete gelmiyecek olursa artık iş ciheti şer'iyyeye tevdi buyurulacağından andan sonra kendisi nedamet ve affı merhameti padişahîye dehalet etse de vakit geçmiş ve bir takım neşriyat ve makalâtı garezkârane ile kendisini affolunamıyacak derekelere atmış olacağından nedametinin faidesi olmayıp Mahmud Paşa ve oğulları için badema memaliki şâhaneye ayak basmak kabil olamıyacağı ve şer'an mürted ve Sultan Hazretleriyle münasebatı münkati ve emval ve emlâki de şer'an ve kanunen lâzım gelen muameleye tâbi olacağ ıve nihayet hane ve aileden dûr ve şimdiye kadar nail olduğu inam ve saaddetten mehcur olarak hüsran içinde kalacağı ve kendisini tanıttıran teveccühatı kudsiye-i velinimet-i bi minnet ve şeref mihrin olduğundan bunlardan tecerrütten sonra, her ne kisveye girer ise ve gerek kendisi ve gerek oğulları velev ki, bir taraftan muavenet ve himaye görse asla ehemmiyetli olmıyacağı aşikâr bulunduğundan işte son defa olmak ve işfak ve merahim-i seniye-i cenab-ı padişahî icab-ı âlisinden bulunmak üzere bu kere de şerefsadır olan emr-ü ferman-ı hümayunu cenab-ı hilâfetpenahîden bilistifade hemen müsarat ettirilmesi ve mahdumlariyle beraber gelecek olduğu halde berveçh-i muharrer yol ve şimendifer masraflarının taraf-ı vâlâlarından tamamen temin ve tesviye olunmak üzere neden ibaret olacağı bittabi nezdi vâlâlarında malûm bulunmak lâzım gelen miktarının iş'arı ve işte buraca ana göre muamele olunmak üzere yarın sabaha kadar bir cevab-ı kt'î verilmesi bâ irade-i seniyye-i hazret-i padişahî tebliğ olunur. Olbabda.»

16 Nisan 1900

Bu murahhas da aynı muvaffakiyetsizliğe uğramış, aldığı red cevabını şöylece Yıldız Sarayına bildirmiştir.

Cenevre'den Brüksel Sefiri Kara Todori Efendiden vârid olan şifreli telgrafname

«On altı Nisan tarihli irade-i seniyye-i hilâfetpenahîyi Mahmud Paşaya tamamen ve kâmilen tebliğ ettim. Bir tefekkür-ü amikten sonra verdiği cevabı harfiyen berveçhi ati arzeyliyorum: Benim kadir ve kıymetim şimdiye kadar Yıldız Sarayınca anlaşılmamıştır. Hattâ bunun anlaşılmadığına bir nümune de hakkımda şimdiye kadar gerek mabeyinden gerek Münir Bey tarafından en bayağı adamlara edilmesi lâzım gelen muamelenin revâ görülmesile sabittir. Böyle bivukuf bir hükûmetin havzasına avdetim ihtimali yoktur. Yıldız sarayının böyle muamelâtile... hem de ne yaparsa yapsın şunu da ilâve etti: Münir Beye demiş idim, siz benim kadrimi anlıyamıyorsunuz. beni zorla zat-ı hazret-i padişahîye mukabeleye sevkedeceksiniz, fakat mukabele mesuliyeti size ve sizin gibi bundan istifade etmek istiyenlere ait olması lâzım gelir.»

20 Nisan 1900
Kara Todori

Bu neticeden küplere binen Sultan Abdülhamid Damad Paşa kâbusundan bir an evvel kurtulmak azmiyle Ferik Ahmed Celâleddin Paşayı ikinci defa Cenevre'ye göndermekten başka çare bulamamıştı.

Garibdir ki, Yıldız Sarayı, her nedense, bu avdet tekliflerini daima maddî menfaatlere istinadettirmiş; hiçbir vakit memleket idaresinde en ufak bir değişiklik yapılmasına yanaşmamıştır. Saray, ideal peşinde koşan vatan evlâdlarının ikbal ve servet ile avlanabileceğini âdeta bir pren-

Ahmed Celâleddin Paşa

sip olarak kabul etmiş bulunduğundan her vakit bu yoldan gitmiştir. Evvelce memur ettiği bendegân gibi bu defa da, aynı şart ve kayıt altında, Ferik Ahmed Celâleddin Paşa Cenevre'ye geliyordu.

Ahmed Celâleddin Paşa, Sultan Abdülhamid'in en ziyade güvendiği ve itimadettiği bendegânındandı. Murad Bey meselesinde de yararlığı görülmüş ve vazifesini tam bir muvaffakiyetle bitirmişti. Bu suretle «Jön Türk» geçinen bazılarını Saray hesabına kazanmış bulunan Paşa, bu nevi inkılâpçılarla muhabereyi de yoluna koymuştu. Bu itibarla kendisi «Jön Türk» harekâtının içyüzüne nüfuz ediyor ve hâdisatın cereyanını yakından takibeyliyordu.

Ahmed Celâleddin Paşa İstanbul'dan hareketinden itibaren her uğradığı yerden Yıldız Sarayına telgraf çekmeği ihmal etmemiştir.

Birinci telgraf aynen:

Dersaadet'te Mabeyin-i Hümayun-u Mülûkâne Şifre Kâtibi Saadetlû Asım Beyefendi Hazretlerine

«Saye-i mekârimvaye-i hazret-i mülûkânede selâmetle Edirne'ye muvasalat edildiği ve seyahate devam olunduğu mâruzdur.»

Belgrad ve Viyana'dan çektiği telgraflardan sarf-ı nazarla Cenevreye muvasalatını bildiren telgrafı alıyorum:

29 Mayıs

«Şimdi Cenevre'ye vâsıl ve Hotel National nam misafirhaneye nazil oldum. Tesadüfatan olarak Mahmud Paşazade beylerin, isimlerini henüz anlıyamadığım iki Amerikalı kadın ile bu akşam bu otelde taam ettiklerini haber aldım ise de pederlerinden evvel kendileriyle görüşmeyi muvafık görmedim. Bir iki gün buradaki ahvali anlayıp ona göre hareket etmeğe lüzum gördüğümden hattı hareketim hakkında pazartesi yahut salı günü arz-ı malûmat edebileceğim mâruzdur.»

Damad Mahmud Paşa'nın Mukabil Teklifleri :

Damad Mahmud Paşa ile vuku bulan mülâkatlar hakkında Ahmed Celâleddin Paşanın Yıldız Sarayına çektiği telgraflarla cevabları ve şifre miftahları bendedir. Bu telgraflarda birçok lüzumsuz tâbirler ve çok hürmetkârane kelimeler vardır. Bunları aynen buraya almak hem çok yorucu, hem sıkıcı bir iş olacağından çekilen telgraflarla cevap muhteviyatını hülâsa eden, nezdimde mevcud, (40) sayfalık bir raporun mühim parçalarını muhtasaran buraya nakletmekle iktifa edeceğim. Ancak Damad Mahmud Paşanın Ahmed Celâleddin Paşa delâletiyle bizzat Sultan Abdülhamide gönderdiği tarihî telgrafları daha evvel aynen bu sahifelere koymayı muvafık buluyorum:

Damad Mahmud Paşanın, Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı mektub aynen:

Efendimiz Hazretleri;

«Muttasıf bulundukları zekâyı müstakimaneye Abdülhamid'in müntesibini içinde daha ilk defa olmak üzere tesadüf ettim, zannediyorum. İnşaallah zannımda hatâ etmemiş oluyorum.

Malûm-u âlileri buyurulduğu üzere her şeyden evvel gözetilecek şey din ve millet ve devlettir. Her ne kadar Abdülhamid'in velinimetiniz olduğundan binaberin kendisine sadakatle hizmet etmekliğinizin vücubundan bahsediyorsunuz. Bu da doğrudur. Lâkin, bu emri vacib dördüncü dereceye kalır. Çünkü ötekiler farz-ı ayndır. Bununla beraber, dine, millete, devlete edilecek hizmet, yine Abdülhamid'e edilecek hizmetin en yüksek derecesi olduğunda iştibah yoktur. Demek oluyor ki Abdülhamid'e sizin iş'ar buyurmaklığınız ve kabul ettirmekliğiniz maksadiyle melfufen takdim eylediğim ifade ve teklifin nazar-ı dikkate alınması ve aldırılması Abdülhamid'e şimdiye kadar ettiğiniz ve edeceğiniz hizmetlerin en büyüğü olacaktır. Daha bunun fevkinde velinimetinize hiçbir hizmet tasavvur edilemez. İki kere iki dört eder, efendimiz.»

2 Mayıs 1900
Damad Mahmud

Damad Mahmud Paşanın, Ahmed Celâleddin Paşa vasıtasiyle, Abdülhamid'e ileri sürdüğü teklifler:

İFADE VE TEKÂLİF

«Abdülhamid'in hiçbir sözüne emniyet caiz olmaz. Sırası geldiği gibi, «Celâleddin Paşa kendiliğinden sözler söylemiş, benim asla haberim yoktur» diyebilir. Nasıl ki hakkımda tertibettiği iftiraları ve icra eylediği tulumbacı muamelelerini Hariciye Nâzırının, Başkâtibin ve Münir Beyin üstüne atmıştır. Abdülhamid, sadıkulva'dülemin olan yani ömründe bir yalan söylememiş olan Hazret-i Peygamberin halifesiyim iddiayı vahiysinde bulunduğu halde ömründe ağzından kasden bir doğru söz çıkmamıştır. Meğer ki tesadüfen çıkmış ola.

Tekâlife gelince: İptida Abdülhamid, hakkımda tecviz ettiği iftiraları, muamelâtı zalimaneyi Avrupa gazeteleriyle tekzibettirmeli. Münir Beyi, Tahsin Beyi, Tevfik Paşayı, madem ki onlar yapmış deniyor, azletmeli. Tâ ki benim kırılan gönlüm tamir edilmiş olsun ve edilen iftiralardan, mezaiimden benim haberim yoktur, diye söylediği sözün doğruluğu anlaşılsın.

Saniyen — Abdülhamid mahiye maliyeden on beş bin lira almakla iktifa etmeli.

Salisen — Millet Meclisi teşkil etmeli. Mebusan her ne kadar memaliki Osmaniyeye pek o kadar kabil-i tatbik değil ise de fakat herhalde Abdülhamid'in idare-i muzlimesinden bin kat müreccahdır; ehven-i şerdir. ek

Rabian — Abdülhamid bu tekâlifi kabul etmediği halde padişahlıktan kendisi istifa etmeli. Avrupaya çekilmeli. Bankalarda birçok parası var. Onların faizinden en azdan ayda elli bin lira alır. Yine şahane geçinir. Artık milletin, devletin bu kadar mahvolduğu yetişir.

Hamisen — Bunlar icra edildikten sonra gelirim, tâ ki altı buçuk aydan beri çektiğim emekler boşa gitmiş olmasın.

2 Mayıs 1900
Damad Mahmud

Avrupa gazetelerinin irtidad ve hukuk-u medeniyeden iskat ve talâk meselelerinden bahsetmeleri üzerine Damad Paşa tarafından Ahmed CelâleddinPaşaya yazılan diğer bir mektub aynen:

Mâruz-u âcizleridir;

«Bu aralık irtidad ve hukuk-u medeniyeden iskat ve talâk gibi meselelerden Avrupa gazeteleri çokça bahsetmeğe başladılar. Binaenaleyh taraf-ı bendegânemden hâkipayi hümayuna arzolunmak üzere berveçhi âti üç maddeyi hülâsaya cüret ettim:

Evvelâ — Avrupa devletleri memalik-i Osmaniyenin taksimi kolay olmak için Abdülhamid Han Hazretlerinin şimdiki meslekte devam buyurmalarını ziyadesiyle istiyorlar. Binaberin kendilerinin Avrupada hükûmetlerden çok yardımcısı vardır. Fakat İngiliz müstesna.

Saniyen — O kadar yardımcıya mâlik olmalariyle beraber âcizlerinin İstanbuldan hurucumdan sonra aleyhimde tertibettikleri notada kendi fenalığını isbattan başka bir şey göstermediler. Çünkü kılavuzları karga. Halbuki bizim mesele küçük bir şeydi. Eğer muazzamatı umurda da böyle her vakadan ders almağa muhtaç iseler o halde kendilerine yüz bin senelik ömür kifayet etmiyeceği bedihîdir.

Salisen — Bu defa da irtidadıma kalkışmak, hukuk-u medeniyeden beni iskata teşebbüs etmek, bunlar da iyice yaldızlı lâkırdılar. Fakat neticesi hemen her meselede olduğu gibi kendilerinin ... min gayri haddin benim hayatım ipkayı nam ile hatempezir olacaktır. Baki emrü ferman hazreti menleülemrindir.»

Damad Mâhmud

افاده وتکالیف .

عبدالحمید بصحیح برسوزینه امنیت جائز اولمامش . عشیره‌ی کلدیکی
« جمول الدینه یاشاکندیلکدن سوزلرسویلدمسنه ، بنم اصلا خبرم
یوقدر » دیه بیلیر . ناصلکه حضرتلری ترتیب ایتدیکی افترالری
واجرا ایلدیکی طولوصه جمی معاملرینی خارجیه ناظرینه ، باسه کاتبه
ومنیریکه اوستنه آتمشدر . عبدالحمید ، صادقه الوعد الامینه
اولارله یعنی عمرنده بر یالان سویلمامشدر اولارله حضرت پیغمبرک
خلیفه‌سی یم ، ادعاسی واقع اولمیان بولندیغی حالده عمرنده آغزندن
قصداً بر طوغری سوز چیقمامشدر . مکرکه تصادفاً چیقمشدر اوله .
تکالیف کلنجه : ابتدا عبدالحمید حضرتلرینک تجویز ایتدیکی افترالری ، معاملرینی
ظالمانه‌لری اوروپا غزتهلرینه تکذیب ایتدرمك . منیریکی ، تحصیلیکی ،
توقیف یاشایی ، مادام که اونلر یاپمشدر ده بیلورلر ، عزل ایتمك .
مایموغ دخی قوغمق . تاکه بنم قیدیمزه کوره حکم تعمیر ایدلمشدر اولسونه
وایدیلمیه افترالردن ، مظالمدن بنم خبرم یوقدر ، دیه سویلدیکی سوزلرک
طوغرولغنی اکلاشلمشدر . ثانیاً - عبدالحمید مالیه مالیه ده
اولمشدر بیلک ایچون آلتمش اکتفا ایتمك . ثالثاً - ملت مجلسی
تشکیل ایتمك . مجلسلرنه قدر مالک عثمانیه یه بیلک اوقدر
قابل تطبیق دکل ایمش ده فقط حضرتلری عبدالحمید اداره

مظالم سندن بیلک فاش منورلر ، اکلون شروع .
رابعاً - عبدالحمید بو تکالیفی قبول ایتدیکی حالده یاد شاهلقدن
کندیسی استعفا ایتمك . اوروپایه چکلمك . بانقه لرده برچوق
پاره‌سی وار . اونلرک فائضندن آیده الله
بیلک ایچون آلیر . یه شاهانه گچینیر ارتوملتک ، دولتک
بوقدر محتاج اولدیغی بیلیر .
خامساً - بونلر اجرا ایدلدکدن صوکره کلیرم تاکه آلتی بچوق
آیدنبرو چیکدیکم امکک بوشه گیتسه اوطاسیه .
داماد محمود .

Damad Mahmud Paşa'nın tarihî teklifi

İnkılâp tarihimizin mühim vesikalarından biri olan Damad Mahmud Paşa teklifinin el yazısı Osmanlıca aslı.

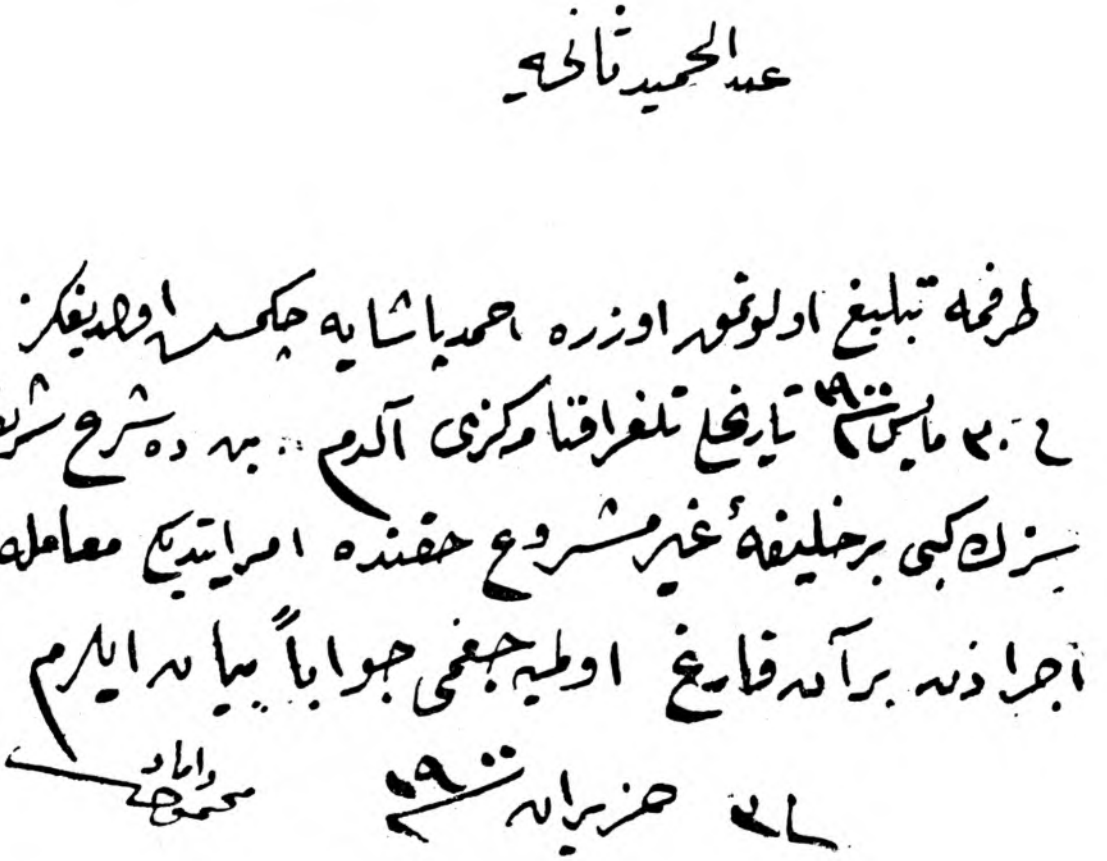
Sultan Abdülhamid tarafından Ahmed Celâleddin Paşa delâletiyle Damad Mahmud Paşaya çekilen telgrafa cevab olmak üzere Mahmud Paşanın Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı bir mektub aynen:

Mâruz-u âcizaneleridir;

«Mektub-u maali üslûb-u mekârimkârileri ve melfuf-u müstekrehi vâsıl-ı yed-i âcizi oldu. Olbabda kaleme alıp vesatet-i âlileriyle Abdülhamid'e gönderilmek üzere leffen takdim eylediğim cevabnamenin mahalline irsali mütevakkıf-ı reyi âlileridir. Bâki emr-ü irade hazreti menleülemrindir.»

3 Haziran 1900
Damad Mahmud

Abdülhamid'e verdiği cevab aynen:

Damad Mahmud Paşa'nın verdiği cevabın el yazısı aslı

ABDÜLHAMİD-İ SANİYE

«Tarafıma tebliğ olunmak üzere Ahmed Paşaya çekmiş olduğunuz 30 Mayıs 1900 tarihli telgrafnamenizi aldım. Ben de şer-i şerifin sizin gibi bir Halife-i gayri meşru hakkında emrettiği muameleyi icradan bir an fariğ olmıyacağımı cevaben beyan eylerim.

3 Haziran 1900
Damad Mahmud

Damad Mahmud Paşanın ilk mülâkatta Ahmed Celâleddin Paşaya, İstanbula avdet teklifinin yalnız kendisine yapılması kâfi olmadığını ve oğullarına da ayrıca müracaat edilmesi lâzım geldiğini hatırlattığını, Ahmed Celâleddin Paşanın Yıldız Sarayından aldığı müsaadeden sonra, avdet teklifinin beylere de teşmil edildiğini burada işaret etmek isterim. Bu suretle Prens Sabahaddin ve biraderi Lûtfullah Beyler, ilk defa siyasî hâdiselere ve memleket mücadelelerine resmen karışmış oldular. Hiç şüphe yoktur ki Damad Paşanın da maksadı bu idi. Oğullarına lâyık oldukları ehemmiyeti verdirmek ve onları da sıraya koymak istiyordu.

Damad Mahmud Paşa ile Ferik Ahmed Celâleddin Paşa arasında cereyan eden muhabere ve müzakereden ve Yıldızla teati edilen şiddetli telgraflardan sonra yukarıda bahsi geçen raporun ana hatlarını bu satırlara ilâve ediyorum:

Ahmed Celâleddin Paşa Raporunun Hülâsası :

Yukarıda bahsettiğim rapor hülâsası aşağıdadır. İktibas ettiğim cümleler ya Ahmed Celâleddin Paşanın mâruzatı veya Damad Mahmud Paşa tarafından vukubulan beyanatın Sultan Abdülhamid'e nakledilen şeklidir:

«... Konsolosluk umurunu vekâleten idare etmekte olan Almanyalı Baron Richthofen'i suret-i mahremanede nezdime dâvet ederek kendisinden istizahatta bulundum. Baron, Dersaadetten hareketi âbidânemden biraz evvel Paris'ten bilhassa Cenevre'ye izam buyurulan Münir Beyi (sefir) nezdine kabul etmeyip mülâkatsız çevirmiş olan Mahmud Paşanın, Kara Todori Efendi vasıtasiyle vuku bulan tebligat-ı şedide üzerine saltanat-ı seniyyeye karşı bir kat daha buğz-u adavet ve gayet şiddetli bir lisan istimal ettiğini beyanla ... âcizleriyle de mülâkatı reddetmesi gayetle muhtemel olduğunu söyledi. Fakat ... taraf-ı âcizanemden teklif vuku bulmaksızın görüşmek arzusunu binnefis müşarünileyhe beyan ettirmeğe muvaffak oldum. İşte bu suretle ... avdeti maddesi hakkında mülâkata başladım... ilk bir hatve olmak üzere... neşriyat-ı muzırradan ve gazete muhbirleriyle mülâkattan sarfınazar etmeleri lüzumunu... kendilerine kat'iyyen taahhüd ettirdim. Hattâ ... «Osmanlı» nam varakpare-i muzırranın tevziinden sarf-ı nazar eyledi.

. . . . . .

. . . . . .

Zevat-ı saire ve ezcümle en son defa olarak tebligat-ı vâkıa esnasında Kara Todori Efendi ile vuku bulan mülâkatımda velinimetimiz efendimiz hazretlerine karşı günagûn tefevvüatta bulunduğu Baron Ricthofen tarafından beyan edilmiş olan Mahmud Paşa, âcizleriyle, Padişah bendesi müvacehesinde söylenebilecek sözlerle konuşmağa başladı.

... Maamafih Dersaadet'ten hareketlerinden beri taraf-ı hükûmet-i seniyyeden gönderilen notalar ve icra olunan tedabir âlem-i medeniyete karşı namuslarını lekedar ettiği gibi Mahmud Paşanın emlâki hakkında ... nasıl bir çare tasavvur buyurulduğunu sual eylediler dedikten ve bunun için **«Vuku bulan suallerine karşı taraf-ı eşraf-i mülûkâneden lûtfen bir tedbir-i hakimâne tâyini müzakerat-ı teshil eyleyeceği cihetle»** şeklindeki telgrafı çekmeğe mecbur kaldığını yazdıktan sonra:

— **«Avdetinizi daha ne gibi şeyler duçar-ı müşkülât ettiğini söyleyiniz»** sualine karşı da Mahmud Paşanın:

— **«... Bir adam öldürmek ve bilâhare bir takım mücevherat çalmak gibi vâki olmıyan şeylerle beni âlem-i medeniyete karşı itham etmek için gazetelerle neşriyatta buludukları gibi Hariciye Nezareti vasıtasiyle resmen de Fransa Sefaretine bu yolda tebligat vâki oldu. Mürtedliğim hakkında bir fetva istihsal etmek ve zevcemden beni ayırmak istediklerini de yakın zamanda gazeteler yazdıkları gibi hususî surette aldığım mektublar da bu tasavvurun vücudünü isbat ediyor. Gerek bu muameleler ve gerek Dersaadette Saraya olan müracaatlerde gördüğüm muameleler şahsıma karşı bir nefret-i hümayun mevcud olduğunu gösterir...»** tarzındaki cevabına:

— **«Çıktığınızdan evvel nasıl rahat idiyseniz öylece rahat oturmak isterseniz çaresi geldiğiniz gibi avdet etmektir.»**

Mukabelesinde bulunduğunu tasrih ediyor ve:

«Mahmud Paşa, mayısın beşinci günü âcizlerini nezdine dâvet ve Prens «Dügal» (1) ile Lord «Rozberi»nin tavsiyesine tevfikan Londra'ya gideceğini ... müzakerata orada da devam edilmesi mümkün bulunduğunu beyan etti» dedikten sonra yeni mülâkat hakkında da:

«Bu sabahki telgrafname-i çakiranemde arzettiğim veçhile bugün Mahmud Paşa ve mahdumlarını yeniden görüp 5 Mayıs tarihli telgrafname-i atufîlerinin mutazammın olduğunu ferman-ı hümayun-u mülûkâne dairesinde tebligat-ı lâzimede bulunarak.. Londra'ya azimetinden sarf-ı nazar etmelerini tavsiye eyledim. Mahmud Paşa cevabında bu seyahatleri bilmuhabere kararlaştırdığından... akşama Londraya müttehi-i azimet bulunduğunu... ve «Prens Dü Gal» e takdim olunacağım hakkında şimdi mektub aldım» diyerek İngiltere'den geldiği pulundan anlaşılan açık bir zarfı irae etti» sözlerine ve: **«Maamafih bu suretle cereyan eden mülâkat üzerine hasıl olan neticeyi muhafaza etmek üzere müşarünileyhin şimendifere râkibolacağı zaman istasyona gidildiğini»** de ilâve ediyor.

«... Vagondan dışarı çıkarken — nazar-ı dikkatimi celbeden iki şahsın kim olduklarını sual ettim. Biri mürettib Nazmi, diğeri de Roma Sefaret-i Seniyyesi üçüncü kâtibi (2) olduğunu bilâhare öğrendim demekle kalmıyor: «... Ve kendim de kendisini takiben Paris'e gitmekliğim hakkında vâki olan emr-ü fermana imtisalen Paris'e müteveccihen hareket ederek Ellysee Palas oteline nâzil oldum» haberini veriyor ve «Ertesi günü müşarünileyhi görerek... Londraya azimetinin tehiri hakkında yeniden nasayihi lâzimede bulunduğunu, arzederken otele avdetinde **«Damad Paşanın emniyet ve itimadını kazanmış olan Salih Beyin memuriyeti mahsusa ile kendilerine gönderildiğini ihbar eden telgrafı aldığını ve birinci defa olmak üzere bir mesuliyeti kâmile içinde kaldığını»** söyledikten sonra: **«Telgraf mealinin ertesi günü Paşaya tebliğ edildiğini»** ve bu tebligatın **«Mahmud Paşayı da hayrette bıraktığını»** anlatıyor ve şöyle devam ediyor:

«Cenevre'de benim başladığım bir işin halli için Salih Beyin izamı bende, adem-i muvaffakiyetin iltizam edildiği şüphesini hâsıl ettiği cihetle bu babdaki zannım hakkında bir netice-i kat'iyye hâsıl etmek üzere Paris Sefaretine gittim. Evvelki avdet müzakerelerinin muhabere evrakı hakkında malûmat istedim. Sefir utufetlû Münir Beyefendi Hazretleri mevcud olan muhaberatı hulâsaten bildirdi. Oradaki muhabere dahi Münir Beyin teşebbüsatının ayni benim uğradığım veyahud uğratıldığım felâket nev'inden bir felâketle neticesiz kalmış olduğunu irae etti ise de» demesine rağ-

(1) İngiltere Veliahdi.
(2) İshak Sükûti Bey.

men hemen **«neticeye vâsıl olmak için sarf-ı mesai eylemek azmini terketmedim. Seferetten doğruca Mahmud Paşayı ziyaret etmek üzere Grand Hotel'e avdet ettim ve müşarünileyhin oturduğu odaya girer girmez:**

— Dün Hidiv'in biraderi Mehmed Ali Paşa geldi, bugün dahi gelecek. Sebeb-i ziyareti ise Hidiv, o kimse ile İstanbula avdet etmesin, onu ben götürürüm, diye haber göndermiş. Zat-ı âliniz küçük «Jön Türklere memur imişssiniz, hitabı ile karşılaşmak oldu».

Diye şikâyette bulunuyor ve buna karşı:

— «Mısır Midiviyetini siz merci tutmayınız» cevabını verdikten sonra otele avdet ettiğini ve orada Salih Beyle görüştüğünü anlattıktan sonra: «İşte 13 Mayıs tarihli telgrafname-i âcizinin dahi isbat ettiği veçhile Salih Beyin Parise muvasalatı âcizlerinin meseleyi şu raddelere getirdiğim bir zamanda vuku buldu» diyor ve Salih Beyi bir kat daha serbest bırakmak mülâhazasiyle Paris kurbunda kâin Saint Germain kasabasına naklettiğini yazarken «Salih Beyin izamı Mahmud Paşa meselesini teshil edecek yerde bilâkis gayet mühim müşkülâtı cedide zuhuruna sebebolmuştur» kaydını da ilâve ediyor.»

Raporu bu suretle hülâsa etmekle beraber bu şekliyle okuyucularımın tatmin edilemiyeceğini düşündüğümden, mündericat itibariyle, en ziyade dikkati calibolan telgrafların bende hâsıl ettiği intibadan bir hülâsa vermeği ve bazı telgrafları aynen neşretmeği de zaid addetmiyorum.

Muhaberatın ruhunu Damad Paşanın İstanbul'a celbi teşkil ettiğinden bütün müzakereelrin bu çerçeve dahilinde cereyan eylediği telgraflarda görülüyor. Damad Paşanın beyanatına atfen Ahmed Celâleddin Paşa tarafından Yıldıza çekilen telgraflar mümkün mertebe âdaba uygun bir şekle sokulmuş ise de doğrudan doğruya Mahmud Paşa tarafından çekilen ve yukarıda birakç nümunesini kaydettiğimiz telgraflar pek şiddetli ve ağırdır. Bu hal Bern Sefiri Kara Todori Efendinin, Mahmud Paşaya atfen, Yıldıza çektiği telgraf mündericatından da anlaşılmaktadır. Buna mukabil Yıldız Sarayı Damad Mahmud Paşaya hitabında daima mülâyim bir lisan kullanmıştır. Şu kadar var ki, müzakeratın uzamasından asabileşen Saray, sonraları Mahmud Paşanın hayatı ve zevcesi Seniha Sultanın vaziyeti hakkında tehditkâr bir tavır almağa başlamıştır.

Cereyan eden müzakerelerde Damad Paşanın bazı düşünceler ileri sürdüğü ve muhtelif meselelerin mevzuu bahsedildiği görülüyor. Bunları şöylece ihtisar etmek mümkündür:

a — Paşanın mâruz kaldığı hakaretlere Sarayca müsebbib addedilen Hariciye Nazırı ile Paris Sefiri Münir Beyin tecziyeleri;

b — Sadaretin «Başvekâlet» e tahvili.

Rapor mündericatından anlaşıldığı üzere Damad Mahmud Paşa ile Ahmed Celâleddin Paşa arasında cereyan eden müzakereler yarım kalmış ve bir netice alınmadan Damad Paşa Londra'ya hareketi terviç etmiştir. Paşa Londra'ya hareketinden evvel Cenevre'de çıkan «Osmanlı» gazetesinin

İngiltereye naklini kararlaştırmış ve neşri için lâzım gelen hurufat ihtiyaçlarını da temin etmişti. Gazetenin yazı işleriyle Ethem Ruhi Bey, hesab işleriyle de Nuri Bey meşgul olacaktı. Mürettiblik vazifesini Nazmi Bey üzerine almıştı. Bu zevat da Damad Paşa ile oğullarının Londra seyahatine iştirak etmişlerdir. «Osmanlı» gazetesi 1 Temmuz 1900 tarihinde Londrada ve 15 Ekim 1900 tarihinde de (Folkston) da intişara başlamıştır. Paşa Londra'ya giderken birkaç gün Paris'te kalmıştı.

Damad Mahmud Paşanın Londra Seyahati

Damad Mahmud Paşanın böyle bir mücahede hamulesiyle Londra'ya gitmeğe hazırlanmasından haberdar edilen Sultan Abdülhamid telâşa düşmüş; bu seyahate mâni olmak için Paşanın İstanbul'da kalan ağası Salih Beyi hemen Parise göndermiştir. Sarayın bu işe ne kadar ehemmiyet verdiği aşağıdaki resmî muhabereden açıkça anlaşılmaktadır:

«Cevab 6 Mayıs 1900. Mühimdir — Mahmud Paşa mahdumlariyle Londra'ya gideceği bildiriliyor. Binabaherin arzı âlileri veçhile müşarünileyh hemen görülerek kendilerinin bir ecnebi devlet kucağına düşmelerinden ise bir an evvel Dersaadete gelip eltaf-ı inayat-ı malânihaye-i hazret-i mülûkâneye iltica ve dehalet herhalde sıhriyet ve islâmiyet nokta-i nazarına daha münasib düşeceğini ve berminvali muharrer arzuyu âliye tevfiki hareket etmek Paşa hakkında atiyen bilvücuh hayırlı olacağı sureti münasebede tefhim ile padişahımız efendimiz hazretleri müşarünileyh hakkında lûtfen ve hassaten gayet rahimane ve pederane vesaya buyurmakta oldukları cihtle buralarının etrafiyle ve lâyıkiyle müsaraaten müşarünileyhe tebliği ve neticesinin serian arzı atebe-i ulya buyurulması irade-i seniyye-i cenab-ı mülûkâne iktizayı âlisinden bulunmuştur. — Asım»

Salih Beyin Parise muvasalatından sonra Yıldız Sarayına çektiği bir telgraf aynen:

«İki defadır arza cüret eylediğim veçhile evamir-i senniye-i cenab-ı mülûkâneyi Mahmud Paşa kullarına tebliğ eyledim.

Haklarında râyegân buyurulan atıfet-i padişahîye beyan-ı teşekkür ettiler. Fakat, kendi adamları olduğum münasebetiyle kullarına bundan fazla söz söyliyemiyeceklerini ve bu hususiaki fikir ve cevablarını kullarından evvel müzakereye girişmiş olan Ahmed Celâleddin Paşa kullarına verdiklerini ilâveten dermeyan buyurdukları için artık çakirlerinin ne yolda hareketim lâzım geleceği menut-u ferman-ı âlidir olbabda.

13 Mayıs 1316

Kulları Salih

Salih Beyin aşağıdaki telgrafları yukarıdakinden daha ziyade şayanı dikkattir. Aynen:

Atebe-i ulyayı velinimet-i âzamiye mâruzdur;

Geçenki mâruzat-ı çâkiranemi müteakıb Sefir Münir Bey bendeleri bazı tebligat icra etmek üzere kullarını sefarethaneye istedi .Ancak Ahmed Paşa kullarının Saint Germain'e çekilmesi üzerine müzakeratın ciddiyeti hakkında şüpheye düşmüş olan Mahmud Paşa kulları sefarethaneye gittiğim surette tekrar kendi yanlarına avdet edemiyeceğimi beyan eylediklerinden çaresiz Münir Beyin nezdine gidemedim. Tah-

riren beyan-ı keyfiyet eylemesini miri müşarünileyhe bildirdiğim halde henüz cevab alamadım. İrade-i seniyye-i cenab-ı veliyyüniamileri tebliğ olunduğu günden beri itilâf husulüne medar olabilmek üzere Paşa kulları neşriyattan ve Londra'ya azimetten her ne kadar sarf-ı nazar eylemiş ise de mâruzat-ı sabıka-i çakiranemin henüz cevab-ı âlisi şeref zuhur etmemesi ve Ahmed Paşa kullarının Paris'e muvasalatı haberi her tarafa şayi olması üzerine İngilizler tarafından Sir İşmit Bartlet buraya geldiği gibi Arnavutlar ve Bulgaristan ahali-i islâmiyesi vesaire taraflarından tehiri azimetini havi teşvik ve tehditnameler vürudetmekte olduğundan şu halde iş uzadıkça muvaffakiyet o nisbette ehemmiyetten sakıt olmağa başladığını arz ile ileride nezd-i merahim ve indi hümayunlarında mahcub kalmamak için şimdiden hakikati hali min gayri haddin arza cesaret eylerim ferman — Kulları: Salih 19 Mayıs 1900

Mabeyin-i Hümayun-u Mülûkâne Şifre Kâtibi
Asım Beyefendi Hazretlerine

27 Mart 1900 tarihli telgrafname-i âlileriyle bugün savb-ı kemteraneme tebliğ buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı mülûkâne hükmü celilini Mahmud Paza Hazretlerine tebliğ eyledim. Müşarünileyh yarın Londraya müttehi-i azimet bulunduğundan ve âcizleri de kendilerini takibedeceğimden bu babda iktiza eden cevab-ı kat'iyyi bertarafsil oradan tahriren ve doğrudan doğruya atebe-i hazret-i mülûkâneye arzedeceğimi beyan eylerim olbabda — Salih

Sultan Abdülhamid'in emriyle Damad Mahmud Paşayı İstanbul'a davete memur edilen Salih Bey, Paşanın bendegânındandır. Bu itibarla ef'al

«Osmanlı» gazetesinin yazı ve idare grupu
(Ortada Ethem Ruhi Bey; sağda Nuri Bey; solda: Nazmi Bey)

«Bu fotoğrafın arkasında: Folkston: 31 Ekim 1900 — Nur-u bâsıra-i ibtihacımız Sükûti'ye yazılıdır.»

ve harekâtında kendisine hürmet göstermek lüzumuna kail olduğu için Saraya çektiği telgraflarda veya yazdığı arizalarda daima bu cihete dikkat etmektedir. Nitekim yukarıki telgraf veya maruzatta bu nokta göze çarpıyor. O sıralarda Yıldız Sarayı ne yapacağını şaşırmış, her çarey ebaşvurarak Damad Paşaya müteallik bütün işlerden haberdar olmak hevesine düşmüştü. Bu münasebetle Saray bendegânı hergün gerek Ahmed Celâleddin Paşaya ve gerek Salih Beye müteaddid telgraflar çekiyor, Paşanın Londraya gitmemesini ve İstanbula dönmesini temine çalışıyordu. Bu hususta teati edilen telgraflar pek çoktur. Burada ancak birkaçını neşredebileceğim.

İshak Sükûti'nin vefatında Roma Sefareti tarafından Yıldız Sarayına gönderilmiş olan yukarki fotoğraf, Sultan Abdülhamid'in hal'inden sonra saray evrak-ı metrûkesi arasında bulunmuş ve Ethem Ruhi Beye iade edilmiştir.

Şu ciheti de tasrih edelim ki, Yıldız Sarayı Damad Mahmud Paşa ile meşgul olurken diğer «Jön Türk» ler hakkında lâkaydî göstermiyor, en ufak hareketlerini gözden kaçırmıyordu. Buna binaen Yıldız Sarayından Ahmed Celâleddin Paşaya çekilen 24 Mayıs tarihli bir telgraf ta:

Tahsin Beyden

«Paris'te Pale Ruvayal mahallesinde yüz numaralı hanede Kemal Bey tarafından tesis dilen matbaada Dersaadet sokaklarına tâlik olunmak üzere bir takım yaftalar basılmakta olduğu haber alınmıştır. İşbu matbaa sahibi Ali Kemal Bey olmak lâzım geleceğinden kendisinin bu gibi münasebetsizliklerden men'i bermantuk-u irade-i seniyye-i cenab-ı mülûkâne beyan olunur.» denilmektedir.

Bu telgrafa Ahmed Celâleddin Paşa tarafından verilen şu mufassal cevabda gizli olan birçok hakikatlerin meydana konduğu görülmekte muharrir Ali Gemal beyin resmen Ahmet Celalettin Paşa hizmetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Esasen Ali Kemal Bey ötedenberi Brüksel Sefarethanesinde memur olarak mukayyeddi. Bu hakikat 97 Yunanistan harbi münasebetiyle maaşlarından iane bedeli kesilen memurların listesi ilân edildiği vakit meydana çıkmıştı.

«Cevab — 24 Mayıs — Matbaa ve yafta keyfiyeti zaten tahkik olunmakta idi. Bu işe Fransa hükûmeti müdahale etmiştir. Hanesi taharri olunan Kemal, Ali Kemal Bey olmayıp, bir zaman mabeyin-i hümayun'a bazı ihbaratta bulunan tabib kolağalarından Çerkes İsmail Kemaldir. Ali Kemal Bey, şimdi tekdire değil, takdire şayan hidematta istihdam olunmaktadır. Tabolunan yaftalarla diğer evrakın muharriri Yemene gönderilmekte iken firar eden ve Londra'da neşrolunan «Hilâfet» nam varakpare-i fesadda yazı yazmakta bulunan Doktor Binbaşılarından Kürd Abdülhakim Hikmettir. Merkum ile bazı arkadaşlarının Mısırlılardan Fazıl Mustafa Paşa zade Haydar Beyin yüz bin frank kadar parasiyle tertibettikleri mefsadeti mecnunanadeki maksadları ve işin sureti cereyanı posta ile bertafsil derdesti arzdır. Fransa hükûmetinin bu babdaki müdahalesi Haydar Beyin İsmail Kemal Bey aleyhine ikame etmek üzere olduğu dolandırıcılık dâvasından ileri gelmiştir. Merkuman arasında zuhur eden ihtilâf bu

mefsadetin membaınca büyük bir sühuleti mucib olacaktır. İsmail Kemal şimdi Pariste bulunmayıp muvakkaten Kafkasyaya gitmiş olduğundan yalnız hurufatın temhiri ve evrakı muzırranın müsaderesi ile iktifa edilmiştir. Fransa hükûmeti her ne kadar bu muamelesinden saltanat-ı seniyyeye dostane surette hareket eylemekte ise de yalnız bir temayülü hayırhanesi arzu buyurulan neticeyi kendi başına temin edemez. Merkum Doktor (Abdülhakim) in men'i habaseti imkân dahilinde olduğundan olbabdaki teşebbüsat mütevakkıfı fermanı hümayundur. 26 Mayıs tarihli telgrafname-i utufilerine gelince Avrupada neşrolunan evrakı muzırranın iştirası için naşirleriyle itilâf husule getirilmesi gazetenin men'i neşrini temin edemez. Arzu olunan ancak gazetenin iştirası muamelesinin mukavelât muharriri vasıtasiyle resmen icra edilmesiyle hâsıl olabilir. (Osmanlı) nam fesad gazetesi hakkında âhiren vuku bulan teşebbüste yazanların yani Abdullah Cevdet ve Sükûti ve bazı rüfekasının kalemini mübayaa etmekten ibaret olup gazete diğer bir müfsid tarafından her zaman neşri mümkün bir halde bırakılmıştır. Mezkûr fesad gazetesinin şimdi kim tarafından neşredildiği ve Cenevre'de kimler bulunduğu bittahkik arzoulnacaktır. Âcizlerinin ihtiyarı sükût ve uzlet ettiğim hakkımdaki iş'arı utufilerine gelince, Dersaadetten esnayi hareketi âcizanemde şevketmeab efendimiz hazretleri tarafından yalnız Mahmud Paşa meselesine memur edilmiş idim ki bilâhare Salih Beyin izamı üzerine miri mumaileyhin istihsal edeceği neticeye intizar etmekliğim ferman buyuruldu. Mahmud Paşa meselesinde vâsıl oduğumuz netice velinimet efendimiz hazretlerinin malûmu seniyyeleridir. Menafi-i hümayun dairesinde her zaman çalışmak vazife-i memlûkiyet ise de diğer meseleler hakkında âcizlerine talimat verilmedi. Maamafih hizmeti seniyyede yine kusur edilmeyip Trablustan ve mahalli saireden firar edip gelenlerin gerek Mahmud Paşaya tekarrübleri ve gerek diğer erbabı fesada iltihakları idarei kelâm suretiyle elden geldiği kadar menolunmaktadır. Ancak bu suretle husule getirilen netice muvakkat bir şey olabileceğinden ve bu babda izhar buyurulan teessüf bir hattı hareket tayini olamıyacağından işin esasına girişmek, bu hususdaki arzuyu şahanenin ne merkezde bulunduğu hakkında talimat irsal buyurulmasına vâbestedir. Cenevre'de vuku bulan meşhudatı âcizaneme göre oradaki konsoloshane umurunun Almanyalı Baron (dö Rihthofen) e tevdi olunması gayet musib bir tedbir olduğundan başşehbenderlik vazifesi asaleten kendisine tevcih buyurulur ve bazı ehliyetsiz memurların ika ettikleri müşkülâta karşı muhafaza buyurulursa tarafı âcizanemden dahi kendisine muaveneti lâzimede bulunularak bir hüsnü netice istihsali memûldür.»

Yukarıdaki telgraflarda bahsi geçen risalenin Yıldız Sarayınca ehemmiyetle takibedildiği görülmektedir. Abdulah Cevdet Beyin, Doktor Nihad Reşad Beye gönderdiği, sonraki sayfaarda görülecek kart postaldan anlaşılacağı veçhile, Hikmet Beyin neşrettiği risale ile Doktor Abdullah Cevdet Beyin alâkadar bulunduğu ve hattâ risalenin Cenevre'de kendisine ait matbaada basıldığı öğrenilmektedir.

Bütün gayret ve ısrarına rağmen, Damad Paşanın Londra'ya gitmesine mâni olamıyan Ahmed Celâleddin Paşa, Salih Beyin Paris'e gelişinden sonra Saint Germaine'e çekilmişti. Fakat bu çekilişi bir muvaffakiyetsizlik saymıyordu. Azimle meseleyi takibden bir türlü vazgeçmiyor ve başka yollarla muvaffakiyet temini cihetine gidiyordu. Nitekim, muharrir Ali Kemal Beyi aşağıda suretleri görülen tavsiyelerle Damad Paşayi takiben Londra'ya göndermişti.

Mahmud Paşaya

Maruz-u çakir-i kemineleridir;

Bazı mâruzat-ı âcizanemi şifahen hakipâyi samii fehimanelerine refetmek üzere sadakat ve samimiyetine itimad eylediğim Ali Kemal Bey bendeleri tarafı âli-i asıfanelerine izam olundu. Bu mâruzat hüsnü telâkki buyurulur da bu babda mütalâa-i âliye-i dâverîleri lûtfen savb-ı icâzaneme bildirilirse minnettarı olduğum âsârı atıfet ve nezaketi hidivanelerine bir zamime-i fahire daha ilâve edilmiş olur. Olbabda.

Sabahaddin Beye

Utufetlû, necabetlû efendim hazretleri;

Nimeti ülfeti utufflerine âdeta alışmış olduğumu o nimetten mahrumiyeti âcizanemden beri hissedegeldiğim teessüratı kalbiyeden anlıyorum. Nimeti atıfetiyle büyüdüğüm bir hanedanı zişanın zatı inayetsematı vâlâları gibi mesut ve müreffeh goncelerini görmek âcizleri gibi esdikayı bendegân için tarif kabul etmez bir meserrettir. Cenabı Hak irfan vekemalâtı âlileri mertebesinde ömrü ikbali samilerini firavan eylesin.Zatı keremkârileri burada iken gerek pederi maalikevherleri Paşa Hazretlerine ve gerek huzuru vâlâlarına mâruzatım olunca hemen Grand Hotele'e gidiyor ve bu vazifeyi bizzat ifa ediyordum. Şimdi aramıza denizler, mesafeler girdiği için bu bahtiyarlığa mazhar olamıyorum. Haline gıpta eylediğim Ali Kemal Bey bendeleri tarafı âcizanemden vekâleten bu hizmeti icra edecektir. Artık mumaileyh bendelerinin arzedecekleri mevaddı mühimmeyi kudreti temyizine daima hayran olduğum nazarı dikkati daverilerine bilhassa takdim ederim. Olbabda emrü ferman hazreti menleülemrindir.

3 Mayıs 1900

Lûtfullah Beye

Utufetlû, inayetlû efendim hazretleri;

Gerek âcizlerine ve gerek Ali Kemal Bey bendelerine bu hafta zarfında bir kere daha Saint Germaine'e teşrif buyurulacağı va'dedilmişti. Bu va'din ittihazını Londrada bile metalibeden geri kalmadığımızı isbat etmek için mumaileyh Ali Kemal Bey bendeleri savb-ı utufilerine izam edildi. Bu nevi mesaili mühimmede şu kadarcık bir lûtuftan dolayı af ve safhr âlilerini niyaz eyledikten sonra derim ki Ali Kemal Bey bendelerinin arzedeceği bazı ifadatı mühimmei bendegânemin nazarı ehemmiyetle telâkki buyurulmasını zatı necabet sematı keremkârilerinden de ayrıca istirham eyler ve meftun ve hayranı olduğum feyzi fazlü kemalâtperverilerinin tecelli ve taali'sine dua eylerim.

Ali Kemal Bey, Londra'dan 4 Haziran 1900 tarihli ilk mektubunu Ahmed Celâleddin Paşa'ya şöyle yazıyor:

«Velinimetim ve kerimüşşiyem efendim hazretleri;

Dün gece buraya vâsıl oldum. Badettaam hemen Paşa Hazretlerini, Beyefendileri aradım. Paşa yatmıştı. Sabahaddin Beyefendiyi buldum. Beni Allah için bir adamlarını, hattâ biraderlerini kabul eder gibi kabul ettiler. Mahçub eylediler.»

İkinci ve üçüncü mektublarında da Paşa ve Beylerle ayrı ayrı görüştüğünü ve lâkin «Şimdilik İstanbul'a bir şey yazmayınız, iş çatallaştı» diyor ve ertesi sabah Paris'e döneceğini bildiriyor. Filvaki Ali Kemal Bey, Damad Paşanın şu mektubiyle Paris'e dönmüştür:

Maruz-u abdı âcizleridir;

«Nur-u aynımız Kemal Beyefendi vasıtasiyle irsal buyurulan emirname-i devletleri enimle-i tâzime alındı, fart-ı tebcile konuldu. Zatı âlileri gibi mabeûliftiharı mabeyin olan bir zatı sütude sematın hakkı âcizanemde ibraz buyurduğu iltifat ve teveccühat değil yalnız bu bendelerine, bütün erkânı haneden çakirneme badii mübahat olmuş ve bey bendelerinin lisanı bediülbeyanından istifade edilen meali hakikati iştimal telhisi irfanı belâgat meal bulunmuştur. Bu babda tarafı kemteranemden ittihazı muktezayı maslahat gibi zannolunan bazı netayici efkâr İbnilkemal vezzamanı müşarünileyhin tevdii kuvvei hâfızası edilmiş olmakla takdimi cevabnameye mübaderet ve duayı muvaffakiyeti celilerine mücaseret olundu. Baki emrüirade.

Damad Mahmud

Halbuki Salih Beyin Damad Paşa ile Londra'ya gitmesi Yıldız Sarayını şaşırtmış olduğundan Ahmed Celâleddin Paşaya Londra'ya gitmesi emri verilmiştir. Ahmed Celâleddin Paşa bu emir üzerine hemen Londra'ya gitmiye karar vermiştir.

Yıldız Sarayı Londra müzakerelerine çok ehemmiyet verdiğinden bu konuşmaları bir an evvel intacetmek ve aynı zamanda Damad Mahmud Paşayı tehdid ile yumuşatmak için Ahmed Celâleddin Paşaya aşağıdaki telgrafı çekmişti:

11 Haziran Efrenci

Asım Beyden

«Dünden beri hiçbir telgrafname-i âlileri zuhur etmediğinden bu babda şayanı arz bir şey varsa müsaraaten tebliğine intizar olunur. Seniha Sultan Hazretlerinin mugayiri rızai âli bazı fikir ve hareketi hissolunmasiyle Mahmud Paşanın avdetine kadar Yıldız Sarayı hümayununda ikamet edecekleri hakkında iradei seniyei cenabı mülûkânenin şerefsudur buyurulmuş olduğunun berayi malûmat tebliğ edilmesi emrü ferman buyurulmuştur. Olbabda.»

Asım Beyden gelen 30 Haziran 1900 tarihli telgraftan Fransanın İstanbul Sefiri Mösyö Konstans'ın da «Jön Türk» harekâtına müdahaleye başladığı ve Damad Mahmud Paşa meselesine karıştığı tebeyyün etmektedir.

Asım Beyden

«Dünkü cuma günü Selâmlık resmi âlisinden sonra şayan buyurulan müsaadei seniye üzerine sureti gayri resmiyede müsûl şerefine nail olan Fransa devletinin Dersaadet sefiri Mahmud Paşanın Dersaadete avdet etmek fikir ve niyetinde bulunduğunu ifade ve hattâ bir gazeteci vasıtasiyle Mahmud Paaşnın neşrettirmek teşebbüsünde bulunduğu bir risaleyi Fransa hükûmetinin meneylediğini beyan etmiştir. Paşanın barçlarının ve harcırahının dahi verilmesi mukarrer olduğundan keyfiyetin serian arzı emrü ferman buyurulmuştur. Olbabda.»

Yukarıki satırlardaki Fransız sefirinin maruzatı herhalde tasavvur edilen yeni bir imtiyaz veya herhangi bir müsamaha teminine matuf bir hareket olduğu ve Sultan Hamid'i iğfal kasdiyle vukubulduğu anlaşılıyor.

Çünkü Ahmed Celâleddin Paşa ile cereyan eden müzakerelerin faydalı bir neticeye isal edilemediği teati edilen bir sürü telgraf mündericatından istidlâl edilmektedir.

Diğer taraftan Seniha Sultanın Yıldızda hapsi de Damad Paşayı telâşa düşürmek ve zevcesinin maruz kaldığı tazyik münasebetiyle belki dönmesi imkânı bulunur, ümidine kapılmaktan başka bir mânâ ifade etmez.

Avdet meselesi etrafında Londra'da yapılan müzakereler yüzünden Mahmud Paşa ile Ahmed Celâleddin Paşanın arası açılmıştı. Damad Paşa avdet tekliflerini daima reddetmiş ve diğer konuşmalar da bu yüzden akim kalmıştır. Hattâ Ahmed Celâleddin Paşa artık ümidsizliğe düşmüştür. Yıldıza çektiği uzun bir telgrafta:

«Bu maksadın vasıta-i âcizanemle istihsali arzu buyuruluyorsa bu babda mükerreren tecrübede bulundum ise de muvaffak olamıyacağıma kanati kâmile hâsıl ettiğimden beyhude izaa-i vakit edilmemesi için bu muvaffakiyetin vesateti âcizanemden beklenmemesini bilhassa arzederim.»

Diyor ki, bu suretle Londra müzakerelerinin neticesiz kaldığı sarih olarak anlaşılmış oluyor. Bu böyle olmakla beraber Ahmed Celâleddin Paşa Londra'da buunduğu sıralarda orada bulunan «Jön Türk» lerin ahvalinden haberdar olmak çaresini bulmuş ve kendisine mutemed bir muhbir de temin etmişti.

Ahmed Celâleddin Paşaya haricdeki «Jön Türk» harekâtı hakkında malûmat veren zat, Mihri imzası kullanan biridir. İfadesinin bozuk olmasına rağmen yazdığı bir iki mektubu bu satırlara ilâve ediyorum. Kaydı ihtiyatla şu noktayı da işaret edeyim ki, şive itibariyle yazarın Ermeni olması çok muhtemeldir.

Devletlû efendim hazretleri;

«Dün Londra'ya avdet ettim. Bazı havadis tedarik etmek için icabeden zatları buldum. «Jön Türk» ler buraya yerleştiler. Mahmud Paaşnın kâtibi İrani Daniş Ef. parti-i mezkûra iştirak eyledi ve birkaç güne kadar İngilizce bir gazete neşredecekler, efendimize irsal ederim. Gazeteyi yazan bir İngilizdir, ne veçhile elde edildiği yarın bildirilir. Ermeniler ile hiçbir ittifakları yoktur. Ancak Cenevre'de bulunan Druşak Cemiyetinden burada bir zata mektub getirmişler, ehemmiyetsiz. Agopyan ne boş herif olduğu kâtibi hususîniz Gülyam Efendiye malûmdur. Manifesto hususunu elân elde edemedim ise de ehemmiyetsiz şey olduğuna kaani oldum. «Jön Türk» ler İstanbul şubesi marifetiyle umum süferaya verilmiş olduğu muhakaktır. Damad Mahmud Paşa herhalde Türkiyeye kariben avdet edecek, eğer mahdumu Prens Sabahaddin Efendi elde olur ise. Onun dahi çaresi vardır ki, yakinen efendimize yazacağım. (kadın marifetiyle) olacaktır. Teşebbüsat var diyorlar, zira Mahmud Paşaya kalsa şimdiye kadar çoktan avdet etmişti. «Jön Türk» ler aleyhinde hiçbir neşriyatta bulunmuyorlar. Ancak bir broşür yazılmakta diğer bir parti tarafından yakinen tabolunacaktır.

Mançester'de bulunan Constitution Partisi mevcud olduğunu bildirmiş idim. Partii mezkûr tarafından da defa imparatora nota gönderilmiştir. Birine mi birkaçına mı

umumuna mı anlıyamadım, gönderildiği muhakkaktır. Meali ve belki suretini elde edip irsaline çalışırım efendim. Bu yazışlarım nezdi devletinizce mucibi kabuliyet olup olmadığını lûtfen bildirdiğinizde memnun olırum. Şimdiye değin yazışlarıma bir cevab alamadım. Binaenaleyh rica ederim lûtfen bu havadislerim işe yarar olduğunu ve daha ne noktalar üzerine havadisler arzu buyurulur ise bildirin. İşim olduğu zamana dair havadis tedarikine muktedirim; zira her parti ile münasebetim vardır. Olbabda ve herhalde emrü ferman hazreti menleülemrindir. — Mihri kulları.

Devletlû efendim hazretleri;

Abdurrahman Bey Kürd ve Türk lisaniyle gazete çıkaracak ise de hurufatı ve mürettibi yoktur. Hurufatı Mançesterden ve mürettibi Marsilyada Ermeni gazetesinin mürettibini elde etmeğe çalışıyor. İsmi Nişan Sironyandır. Kulunuz min gayri had ve liyakat efendimizden bir emir alacak olursam hurufatının satışını tehir ettiririm. Yazıları biribirine karıştırıp nerede olduğunu iyice bilirim.

Bendelerine emniyeti kâmile ile muhabere edebilirsiniz ve yazdığınız mektubları aynı gün sizlere iade ederim. Daha pek çok havadislerim var ise de iki satırcık bir emrinizi almadığımdan cesaret edemiyorum. «Jön Türk» lerden bir iki kişi meyillidir, zatı devletlerine müracaata. Olbabda ve herhalde emrü ferman hazreti menleülemrindir.

15 Temmuz 1900
Mihri Kulunuz

Devletlû efendim hazretleri;

Mahı hal 19 tarihli vâlâları bu sabah vüsulü âcizanem olarak cümlei meali ve evamiri devletleri malûmu çakiri oldu.

Kulunuz daim hazırım arzu buyurulan noktalar üzerine mufassal ve teferrüatlı malûmat itasına. Şimdiye değin muhtasar yazdığımın esbabı efendimizden hiçbir talimat almadığım idi.

Mahı hal on dokuzuncu Sinobdan firar eden Nureddin Bey Parise gitti, belki oradan Cenevre'ye dahi geçer. Mumaileyhin işbu seyahati umum Avrupada ve Mısırda bulunan «Jön Türk» Partisinin birleştirilmesi ve Londra'yı merkez ittihaz ederek bilittifak hareket edilmesi ve bu babda Paris'te bir meclis edecekler imiş.

Burada bulunanlardan yalnız bir mürettib Nazmi Efendi ve muharrirlerinden Halil Hilmi (1) Bey kaldı. Bu defa gazetelerini 1000 nüsha çıkardılar.

Kürdistan gazetesi müdürü Bedir Han Paşa harfidi Abdürrahman Bey burada, halbuki elân gazetesini çıkarmadı.

Mahmud Paşa organı olmak üzere Daniş Efendi idaresinde iki İngiliz muharrirler vasıtasiyle bir İngilizce gazete neşrolunuyor. Haftalık olmak üzezre bu iki İngilize mahiye 60 - 70 lira maaş verilmektedir. Halbuki zannı âcizaneme nazaran muvakkat olmak gerektir. Zira bunlar bu masarife karşı duramazlar.

«Jön» ler Ermenilerden hiçbir yüz bulamadılar ve bulamıyacaklar, zira kendilerine emniyet eden yoktur ve «Nor Giyank» gazetesi alenen Mahmud Paşa aleyhinde yazmaktadır ki, Mahmud Paşa hiçbir veçhile Jön'ler işine karışmıyacaktır ve bu hususta devletlû Ahmed Paşa hazretleri marifetiyle icra edilmiştir ve bu Jön'lerin şimdilik maliyeleri gayet bozuk gitmekte, buranın masrafından korkmaktalar. Yakinen bazı resimli kartpostallar bastıracaklar. Bunların İstanbul'a ne veçhile gazetele-

(1) Halil Halid olacak.

rini göndermekte olduklarını tahkik etmekteyim, elde eder etmez bildiririm efendim.

Mançester'de bulunan milel-i muhtelife tarafından Almanya İmparatoru Haşmetlû Giyyom Hazretlerine irsal olunan manifestonun meali:

Yıldız heyetinin bir hali intizama ircaı, efendimiz varidatı kâmilen çekmekte olduğundan bunun önü alınması, devairi resmiyenin vazifeleri dairesinde Yıldız müdahalesinden menolunarak serbestçe muamele etmeleri, adliye, ticaret vesair cihetlerin terakkisi ve 12 kişiden mürekkeb bir komisyonu fevkalâde marifetiyle memaliki mahrusai şahanenin idaresi talebinden ibaret idüğü. Bu manifesto suretini arzu buyurduğunuz aynen imzası ile bir an evvel ol taraflara seyahat ederek elde olunabilir. Olbabda ve her halde emrü ferman hazretleri menleülemrindir — Mihri.

21 Temmuz 1900

Damad Mahmud Paşa Mısır'da

Damad Mahmud Paşa ile Ahmed Celâleddin Paşa arasındaki müzakereler sekteye uğradıktan sonra Damad Paşanın rahata kavuştuğunu zannetmeyiniz. Bu defa da sahneye Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa çıkmıştır. Saray, Damad Paşanın faaliyetini sekteye uğratmak için kendisini daima nezaret altında bulundurmak politikasını takibediyor, maruz kalınan muvaffakiyetsizliklere rağmen içtimaî mevkileri daha yüksek yeni yeni murahhaslara başvuruyordu. İşte bu cümleden olmak üzere Hidiv Abbas Hilmi Paşa da bu vazifeyi kabul etmiş, Damad Paşanın avdetini temin için tatbik kabiliyeti olan bir plân hazırlamak maksadiyle Paşayı Mısır'a davet eylemiştir.

Damad Paşa, Hidiv'in davetini hüsnü telâkki etmiş ise de oğulları Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler tasvibetmiyorlar, babalarını bu seyahatten sarfı nazar ettirmeğe çabalıyorlardı. Lâkin bu gayretleri Hidiv'in ısrarı ve «Jön Türk» dâvasına yardım va'di karşısında boşa gitmiş ve nihayet Mısır seyahati bir emri vâki haline girmiştir. Bu meselede Paşanın kâhyası Salih Beyin de büyük tesiri olmuş ve neticede altı kişilik bir kafile Mısır'a hareket etmiştir.

Paşa ile oğullarını Kahiredeki çiftliğinde kabul eden Hidiv, onlarla Nil üstünde yat gezintileri yapmış, misafirlerini ağırlamağa ve emniyetlerini kazanmağa çalışmıştır. Bilâhare Kahire'de Continental otelinde lüks bir daire tutulmuş, misafirler oraya yerleştirilmiş; daha sonra da müstakil bir eve nakledilmişlerdir. Hidiv, Paşa ve oğullarının masraflarına medar olmak üzere, her ay 1000 lira veriyordu.

Mahmud Paşa ve oğulları Mısır'da vakitlerini boş geçirmemişlerdir. Londra'da iken Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşaya bir mektub yazarak beraber çalışmağı teklif ettiği halde aldığı cevab ihtiyatkârane ve nazikâne bir surette red mahiyetini haiz bulunduğundan Mahmud Paşa ile Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşanm arası iyi değildi. Bununla beraber Damad Mahmud Paşa Mısırda yalnız «Jön Türk»

lerle mevcud münasebatını idame ve Hoca Kadri Efendinin idare ettiği «Kanun-u Esasî» gazetesine yardım etmekle kalmamış; doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'e karşı mücadeleye şiddetle devam eylemiştir. Ezcümle neşrettiği «Tezkere-i Ulema» risalesinde Sultan Abdülhamid-i Saniye şöyle hitabetmektedir:

Huzur-u Padişahîye mâruzdur;

«... Bir sultnın, bir melik-i zalimin hilâfetinin ind-el-şer'i sahih olamıyacağı müteaddid ehadisi Nebevî delâletiyle ve akvali ulema ile sabittir. Zatı hümayunları doğru söyliyen ve dalkavukluk etmiyen ehli islâmı hapis, nefiy, katil ve mallarını müsadere, hane ve hanımanlarını tarümar ettikleri ve ahaliyi tahammüllerinin fevkinde vergiler tarhederek diğer taraftan israfı beytülmalin son derecesine vardıkları, donanmayı mahv, hürriyeti ahaliyi selb, yalanlar icad, ... ve daha buna mümasil birçok zulüm ve isyanı irtikâb buyurdukları meydanda duruyor.

. . . . . .

. . . . . .

Yirmi beşinci senei devriyenize tekellüfatı muhteşemane ve âyini sefihane iltizam eylemek, şeraiti Muhammediyeden inhiraf ettiğinize güzel bir delil-i kâfi olabilir. Binaberin, insafı hümayununuza dehalet eder ve birkaç sual iradına cesaret eyleriz:

Evvelâ — Bu kadar tuğyanı şahaneden sonra nasıl oluyor da halifelik iddiasına cüret buyuruluyor?

Saniyen — Bu dâvayı bîmânayı hilâfetten hicab buyurulmuyor mu?

Salisen — Acaba hangi hareketi şahaneniz meşrudur?

. . . . . .

. . . . . .

Zatı şâhâneleri maatteessüf yalnız mizacı sefihaneye hoş gelen âyini cahilâneyi kabul, hoş gelmiyen mâkulâtı âlimaneyi red buyuruyorsunuz.»

27 Ağustos 1900
Damad Mahmud

Bundan başka Damad Paşa, Osmanlı edebiyatında çok büyük kıymeti haiz bulunan DİVAN' ını da Kahire'de tabettirmiştir. Bu eserin siyasî cephesi bazı kasidelerin Osmanlı hükûmetini ve ricalini tenkid eder mahiyette olması ve bahusus Bahriye Nazırı Hasan Paşa hakkında acı satırları ihtiva eylemektedir.

O sıralarda «İttihad ve Terakki Cemiyeti» naşiri efkârı olarak Mısırda çıkan «Hak» gazetesinde Damad Paşa hakkında birçok medhiyeler vardır. Bu neşriyat da gösteriyor ki, Damad Mahmud Paşanın Mısır'a gitmesi, harekâtında hiçbir tebeddül husule getirmemiştir. Bu inkılâpçıların Mısır'a gittikleri sırada meşhur Ali Kemal Bey de Kahire'de, Ahmed Celâleddin Paşanın zevcesi Prenses İsmet Hanımın çiftliğinde daire müdürü

bulunuyordu. Muhakkaktır ki, Mahmud Paşa ve oğulları için oraya gönderilmişti...

O tarihlerde Mısır'da mücadele yapan «Jön Türk» lerden birkaçını bu fırsatla zikretmek yerinde olur, kanaatindeyim:

Ahmed Saib Bey; Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşanın yaveri iken vazifesini terkederek, mücadele kasdiyle «Sancak» gazetesini neşre başlamıştı. Namuslu, sebatkâr ve gayretli bir şahsiyettir. Aslen Kafkasyalı idi.

Bahriyeli Rıza Bey; «Hak» namiyle bir gazete çıkarıyordu. İyi bir hatib ve ciddî bir ihtilâlci olan bu zat, Türkiye dahiline gizli adam göndermek imkânlarını bulmuş ve propaganda maksadiyle Rıza isminde bir fedakârı İstanbul'a sokmağa muvaffak olmuştur.

Aşağıdaki izahattan anlaşılacağı gibi, memleketten firarla Kahire ve İsviçreye iltica eden hürriyetperverlerden Ali Servet, eczacı Mehmed, Bahriyeli Rıza Beyler, Hüseyin Hüsnü bey ismindeki Mısırda mülteci bir Türk zabitinin teşebbüsü ile Efganistana gitmeğe karar vermişler, Emir Habibullah zamanında, bu arzularını Efgan ricalinden Mahmud Tarzi bey kanalı ve birer dilekçe ile alâkadarlara bildirmişlerdir. Bu müracaat Emaretçe tasvip edilmiş ve hiç bir tenimat talep edilmeden bu vatandaşlarımıza (350) Osmanlı altını, yol masrafı gönderilmiştir. Bu alicenaplığı hüsnü telâkki eden bu grup hemen Avustdrya, Polonya, Rusya ve İran tarikiyle Efganistana gitmişler ve Emaret hizmetine girmişlerdir.

Salih Cemal Bey; Kahire'de «Kanun-u Esasî» matbaasını kuran zattır.

Bundan başka daha birçok vatandaş ismi saymak mümkün ise de meseleyi uzatmamak için bu kadarla iktifa edeceğim. Yalnız «Sadayı Millet» gazetesi sahibi Leon Fehimden bahsetmek ve bu zatın şantaj tarikiyle menfaat temini yoluna saptığım söylemek bir vazifedir.

Hüseyin Daniş Beyin İstanbul'a dönüşü

Damad Mahmud Paşa oğullariyle Kahire'deki eve yerleştikten sonra beklenmiyen bir hâdise olmuştur. Paşanın hususî kitabetiyle meşgul bulunan Hüseyin Daniş Bey, Ali Kemal Beyin tavassut ve delâletiyle İstanbul'a gitmiştir. Bu avdet meselesinin daha Londra'da iken mevzuu bahis olduğu ahvalden anlaşılmaktadır. Sefaret Müsteşarı Abdülhak Hâmid Bey Londra'da, Paşa ve oğullarına tavsiye ettiği gibi, Hüseyin Daniş Beye de «bu, çıkmaz bir yoldur, nafile kendinizi üzüyorsunuz. Size âcizane tavsiyem, bir cihetini bulup içeriye girmenizdir» demişti. Lâkin o vakit fiiliyata intikal ettirilemiyen bu nasihat Yıldız Sarayının müdahalesi ve Ali Kemal Beyin delâlet ve teşebbüsiyle tahakkuk eylemiş ve Hüseyin Daniş

Bey de memlekete dönmüştür. Maamafih avdet meselesi etrafında daha evvel Ahmed Celâleddin Paşa ile müzakereler cereyan ettiği Hüseyin Daniş Beyin Londra'da iken yazdığı aşağıdaki mektubdan anlaşılıyor:

Londra 10 Temmuz, Efrenci 1900

Paşa hazretleri;

«Müsteşar-ı Sefaret-i Seniyye utufetlû Abdülhak Hâmid Beyefendi Hazretlerini kulunuza tebliğine tavsit buyurduğunuz telgrafname-i âlinizin mefadına kesb-i vukuf eyledim. Paris'e gelmekliğimin bir lüzumu mübreme müpteni olup olmadığını berayi ifham irsal buyurulacağı memûl olan bir mektubunuza intizaren şimdilik Londra'da ikamet etmekteyim. Gönderilecek mektubun doğrudan doğruya nam-ı âcizaneme olması mercudur.»

Hüseyin Daniş

Hattâ Ahmed Celâleddin Paşanın Yıldız Sarayına çektiği şu telgrafı da mektubdaki kapalı ifadeyi aydınlatan bir vesikadır:

«Mahmud Paşanın kâtibi Hüseyin Daniş Bey hakkındaki maruzatı çakiranem 29 Haziran tarihinde vuku bulmuştu. Andanberi kendisine hiçbir cevab verilmediğinden Mahmud Paşanın bir İngiliz vasıtasiyle neşrettireceği İngilizce gazetenin umuru tahririyesinde bulunmak üzere Londra'da kaldığı haber alınmıştır. Avrupada çare-i tesviyesi bulunmuş olan bir işin uzatılması bu gibi sui netice hâsıl eder. Maamafih telgrafname-i âlileriyle tebliğ kılınan irade-i seniyye-i cenabı mülûkâne kendisine iş'ar edildiğinden varid olacak cevabın arzı atebe-i ulya kılınacağı mâruzdur.»

Damad Mahmud Paşayı dönmeğe ikna için Avrupaya gelmiş bulunan ve muvaffakiyetsizliğe uğrayan Ahmed Celâleddin Paşa, sarfettiği emeklerin boşa gitmesinden çok müteessirdi. Sultan Abdülhamid'in kendisine verdiği ehemmiyet ve gösterdiği itimadın mukabilini ödeyememiş bulunmaktan üzüntü içinde kalan Paşa, Damad Paşa ile oğullarının Mısıra gitmelerine bilmecburiye seyircilik ettikten sonra Sultan Abdülhamid nezdinde kazandığı mevkiin değişmesini önlemek ve nail olduğu teveccühün devamını temine medar olmak maksadiyle bütün gayret ve himmetini «Jön Türk» lerden daha bazılarının dehaletine hasreylemişti. Hüseyin Daniş Bey de bunlardan biridir. Maamafih Londra müzakerelerinden bir müddet sonra İstankul'a dönen Ahmed Celâleddin Paşa «Jön Türk» âlemiyle alâkasını kesmek istememiş, kazandığı bazı zayıf hilkatlerle muhabereye devam etmiştir. Mısır'daki çiftliğine nazır tâyin ettiği Ali Kemal Beyle de hususî işleri için muhabere ederken Damad Mahmud Paşa v eoğulları hakkında da daima malûmat almıştır ve bu vesileler ile de Saray'daki mevkii sarsılmamış; Abdülhamid'in itimadını muhafazaya muvaffak olmuştur.

Ali Kemal Bey, Hüseyin Daniş ve Damad Paşa hakkında Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı 12 Ocak 1900 tarihli bir mektubda:

«... Daniş Bey yarın buradan İstanbul'a hareket ediyor. Bu arizamla beraber İstanbul'a muvasalat eder, efendimizle görüşür, hakikati hali hâkipayinize arzeder.

. . . . . .

. . . . . .

... Mahmud Paşaya şimdiye kadar para veren yalnız Hidiv'dir. Maamafih emin bir yerden haber aldım; Hidiv İstanbul'a uyuşsa da, bugün Mahmud Paşayı Dersaa-

dete sokmak istese sokamıyacaktır. Paşanın ve mahdumlarının fikirleri yine Avrupaya göç etmektir» diyordu.

Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin beyannameleri

Filhakika Damad Mahmud Paşa ve oğulları Hidiv'in çevirmek istediği dolaplara girmiyorlar ve avdete yanaşmıyorlardı. Onların bütün arzu ve emelleri mücadeleye devam etmek; memlekette esaslı bir ıslahat icrasına yol açmaktı. Bununla beraber yapılan mücadelede ahenksizlik ve itratsızlık gördüklerinden buna sebebolan âmilleri ortadan kaldırmak ve mücadeleyi daha esaslı ve müessir bir şekle sokmak için Sabahaddin ve Lûtfulah Beyler **«Umum Osmanlı vatandaşlarımıza» başlıklı** ve risae şeklinde uzun bir beyanname neşretmişler ve «Jön Türk» leri umumî fikir birliğine, yani kongre akdine dâvet etmişlerdir. Bu beyanname «Sultan Abdülmecid hafidleri Mehmed Sabahaddin ve Ahmed Lûtfullah, imzasını taşıyordu. Bunda takibedilen maksad, beylerin mücadeleye bilfiil katımak istediklerini, emel ve gayeye ulaşmadan Sultan Abdülhamide muhalefetten vazgeçmiyeceklerini, yalnız babalarının himayesine sığınarak değil, icabederse müstakillen de hareket etmek hak ve salâhiyetine malik bulunduklarını herkese anlatmaktı.

UMUM OSMANLI VATANDAŞLARIMIZA

«Avrupaya vürudumuzdan beri zatı şâhâneye takdim ettiğimiz birçok hususî lâyihalarda Millet-i Osmaniyenin ihtiyacatı hazıra-i medeniyesini hâlisane ve samimane arzeyledik. Yazık ki Padişah beyanatı meşrua ve muhikkimizin hiçbirini nazarı dikkate almıyarak yalnız İstanbul'a avdetimizi temin için tarafımıza memurlar sevketmek, telgraflar ve kâğıtlar yağdırmakla meşgul oldu. Bittabi bunları reddettik. Fakat her redde karşı tarafı şâhânelerinden yeni bir tecavüze, yahud yeni bir tehdide mâruz kaldık. Ezcümle daha ferdayı azimetimizde Fransa hükûmetine resmen tebliğ ettirdiği bir notada hakkımızda en şeni' iftiralar ve ithamlarla devleti müşarünileyhten teslimimizi talebeyledi. Bu noktaya hükûmeti cumhuriye tarafından lâyık olduğu sükût ile mukabele edildiğini görünce pederimizin memaliki Osmaniye dahilinde bulunan tekmil emlâkini hacze aldırdı. Nihayet validemiz Seniha Sultan Hazretlerini de Yıldızda hapsetti. Kendi öz hemşiresi bulunan müşarünileyh hazretleri hakkında tacviz eylediği muamelei gaddarane, muazzez validemizi bize karşı âdeta rehin makamında tutarak onun felâketiyle bizi meyus ve bu suretle avdete mecbur etmek maksadına mebni idi.

İşte çare addettiği bütün bu mezalimden hiçbir netice çıkmadığını gören Sultan Abdülhamid Han bu kere de İstanbul'a avdet etmiyecek olursak hayatımızdan da katiyyen feragat lâzım geleceğini alenen bildirdi. Fakat teneffüs ettiğimiz demleri kendisine medyun olduğumuz sevgili vatanımızın en takatşiken musibetlerin yed-i kahrında bir baziçe olduğunu gördüğümüz müddetçe onu bir temaşayı âtılane ile imar edilecek hayatı zamanı tabiisinden evvel birkütle-i türab altına girmeğe tercih edecek insanlardan olsaydık ikametgâhımızdaki izzet ve rahatı terkederek bugün bu mevkide bulunmazdık. Binaenaleyh hemşiresini, biraderini, evlâdını hapis ve tazyika rızadade olan bir kalbden saadeti milliyemizin teminini ümid, abesle iştigal demek olacağından ikbal ve tealisi yolunda hasr-ı nefs eylediğimiz milleti necibei Osmaniyenin hissiyatı ulviyei vatanperveranesine müracaat ediyoruz:

Kemali teessüfle itiraf eyleriz ki sülâlei âli Osmanî içinden çıkan bir hükümdarın tarihimizin son yirmi beş senelik faslına sürdüğü leke o kadar büyüktür ki yine o aile-i saltanat erkânı icabı halinde bu meşum lekeyi kendi kanlariyle silmedikçe heyeti içtimaiyemiz önünde tebriye-i zimmet edemiyecektir. İstanbul'dan infikâkimiz bu vazife-i mâneviyeyi ifa hususunda yalnız bizi serbest bırakmış olduğu için yaşadığımız müddetçe hiçbir endişe - isterse o, bir endişe-i hayat olsun - başladığımız işe devamdan bizi meneyliyemiyecektir. Maksadımız, menfaati müttehid olduğu halde meslekten müteferrik olan ve o tefrika yüzünden telâfisi gayri kabil bir felâkete mâruz bulunan Türk, Arab, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürd, Musevi ilâh vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cemeylemek ve bu suretle hem bugünkü seyyiata hitam vermeğe ve hem de yarınki hükûmeti âdilânenin temel taşlarını ârayi umumiye-i Osmaniyenin inzimamiyle vaz'a çalışmaktır. Bu ittihadın teessüs edeceği binayı muallâyı medeniyet yirminci asrı terakkinin bir tacı ibtihacı zişirketi olacak ve beşereyieti müstakbelenin bütün mütefekkir evlâdları bu eseri sâyi takdis eyliyeceklerdir. İttihadın vukuu bir meclis-i umumînin inikadına vabestedir. Binaenaleyh beyannamemize cevab vermek istiyen ahrar-ı milletin reylerini tarafımıza bilâ tehir bildirmelerini menfaati umumiyei Osmaniye namına rica eder ve ihtiramatı ihvankâranemizi takdim ile kesbi fahr eyleriz.»

Beyanname neşriyatı bu kadarla kalmamıştır. Prens Sabahaddin Bey, Osmanlı unsurları arasındaki âhenksizliği gidermek ve Osmanlı vahdetini samimî bir hale sokmak, daha doğrusu din ve ırk rekabetlerini bertaraf etmek için de çalışıyor; munis bir hava yaratmak maksadiyle didişiyor, uğraşıyordu. Bu emel ile neşredilmiş ve o günkü siyasî görüş ve düşünceleri anlatan diğer bir beyannamenin mühim parçalarını buraya alıyoruz:

UMUM OSMANLI VATANDAŞLARIMA

«... Ortada bir fikir daha var ki, o da ecnası muhtelifei Osmaniyenin Balkan hükûmeti seniyyesi gibi ayrıca kesbi istiklâl etmeleridir. Lâkin bu küçük hükûmetler Şarkta mevcudiyeti Osmaniyenin husule getirdiği müvazene-i düveliyeden istifade suretiyle yaşayabiliyor. Harita-i âlemde o müvazene, devleti Osmaniye zararına tebeddül ettiği gün, anasırı mezkûrenin ihrazı istiklâlleri şöyle dursun fakat hayli zamandan beri kesbi istiklâl etmiş olan Balkan hükûmetlerinin bile âzade-i tecavuz kalacakları şüphelidir.

Sahne-i tabiatta, cidali hayat kanunu ahenini devam ettiği müddetçe yaşamak, hususiyle hürriyetini muhafaza etmek şartiyle yaşamak için, onun devamını temin eyliyecek bir kuvvete malikiyet iktiza eder. Hattâ farzı muhal olarak akvamı Osmaniyenin birer idare-i müstakileye mâlik olacakları kabul edilse bile cevanibi erbaalarından yükselen kuvvayı hariciyeye karşı koyacak bir kuvvei dahiliye vücude getirmek üzere mütemekkin oldukları araziden istihsal eyliyecekleri servetin ne büyük bir kısmını ihtiyacatı askeriyelerine sarfetmeleri lâzım gelecektir! Halbuki tabiiyeti Osmaniye altında bir adaleti mütesaviye ile yaşamak, bizi askerî, iktisadî her türlü tecavüzatı hariciyeden masun bırakacak en salim yoldur. Hattâ komşularımızın da - munsifane düşünülecek olursa - itiraf eylemeleri lâzım gelir ki Osmanlılığın ihyası umum âlemi medeniyete bir hizmet olacaktır. Çünkü devletimizin mazisi fütuhatı cesime-i askeriyede idi; istikbali fütuhatı âliyei medeniyede bulunacak! Bir milletin saha-i temeddünde ihraz edeceği fütuhat ise yalnız kendisinin değil, fakat tekmil insaniyetin malı sayılır. Umum Osmanlıların bu büyük maksada vüsûl için furuk-u muhtelife-i ahrardan mürekkeb bir cemiyeti cedidenin teessüs ettiğini görür görmez ona her surette zahir olacaklarından eminiz.»

Bu beyannamelerin mühim tesirleri olmuştur. Vatanperverler arasında kongre istekleri zaten eksik değildi. Nitekim Ali Fahri Bey 14 Ağustos 1316 (1900) tarihinde Cenevre'de neşrettiği «Yeni Osmanlılar Kongresi» isimli risalede bir kongre akdini istemiş; Tunalı Hilmi Bey «Murad» adlı eserinde «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin fiilen mefkudiyetinden bahisle yeni bir cemiyet kurulması fikrini ileri sürmüştür. Fahri Bey 1318 senesinde Pariste çıkardığı «Yine Kongre» serlevhalı ufak bir broşürde bu mesele üzerinde yeniden durmuş, ısrar etmiştir. Kongre meselesi «Jön Türk» ler arasında günün mevzuu olmuştu. Birçok iyi niyet sahibi mücahidler, Ali Fahri Beyin dediği gibi, «Sen, ben dâvaları» nı önlemek arzusiyle takibedilecek yolu tesbit etmeği ve bir program hazırlamayı en mühim vazife telâkki ediyordu.

İşte Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin neşrettikleri beyanneme de bu maksada mâtuftu ve tam zamanında intişar etmişti. Fakat böyle bir hareketin mesuliyetini deruhte edecek ve bahusus şahsiyeti itibariyle bu kadar mühim bir teşebbüse âmil olacak kudreti hiçbir kimse kendisinde bulamıyordu. Ahmed Rıza Bey, etrafına topladığı birkaç arkadaşiyle kendi nokta-i nazarına göre Sultan Abdülhamid muhalefetine devam ve «Meşveret» gazetesinin neşriyle iktifa ediyordu. Bazı «Jön Türk» ler ise aralarında fikir birliği olmadığını ve muntazam bir teşkilâta bağlı bulunmadıklarını bildikleri halde kendilerini yeise kaptırmıyorlar; inkılâp dâvasında sonuna kadar devam azmi ve bir gün muzafferen vatana avdet ümidiyle müteselli oluyorlardı.

Prens Sabahaddin Bey Mısır'dan ne İçin ve Nasıl Ayrıldı?

Ahvalin böyle vüzuhsuz bulunduğu sıralarda Damad Mahmud Paşa zade Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler de arzuları hilâfına geldikleri Mısır topraklarından ayrılarak bir an evvel Avrupaya dönmeği istiyorlar ve bu hususta babalarını sıkıştırıyorlardı. Bunun tacili için de mühim sebebler vardı. Hidiv Abbas Hilmi Paşanın Sultan Abdülhamid'le münasebette bulunduğu ve misafirlerin her günkü meşguliyetleri hakkında Yıldız Sarayına telgraflar çekildiği anlaşılmıştı. Vaziyet bu şekilde tavazzuh edince Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler, Hidiv'e karşı soğuk bir tavır takınmağa başlamışlardır. Beylerin takındığı bu tavır Hidiv'in hoşuna gitmemiş ve nihayet Paşa'ya İstanbul'a dönmelerini tavsiye etmekle ve Mahrusa yatının (1) emirlerine âmade bulunduğunu bildirmekle asıl gayesini ortaya atıvermiştir. En müşkül bir zamanda yıldırım gibi semadan inen bu teklif karşısında Paşa çok sarsılmıştır. Oğulları ise bundan hiç ilgilenmiyerek babalarına «Bu durumda memlekete girmek caiz değildir; Avrupaya çekilerek mücadelemize devam edelim» demişlerdir.

(1) Mısır Hidivlerinin rükûbuna mahsus yat.

Hidiv Abbas Hilmi Paşa avdet teklifini ileri sürerken başlıca şu iki noktayı gözönünde tutmuştu:

Evvelâ, Beylerin beyanneme neşretmeleri;

Saniyen; Paşa ve oğullarının muhaberatını sansüre tâbi tuttuğu için haricden yardım görmeleri ihtimali olmadığına kanaat getirmiş ve misafirlerini memlekete göndermenin tam zamanı geldiğine hükmetmiş bulunması...

Fakat Hidiv'in bu gayret ve ümidi de boşa gitti. Oğullarının celâdetkârane sözleri üzerine Paşa da tereddüde kapılmadı ve meyusiyetine rağmen metanetini muhafaza ederek dönmek teklifini bir kere daha reddetti. Ali Kemal Bey, Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı mektublarda bu vaziyeti şöyle anlatıyor:

«Misafirin işi fenalaştı. Çünkü mütevelli (1) İstanbul'a avdetlerini teklif eyledi. Gitmezlerse parayı keseceğini zımnen bildirdi. Fakat çocuklar avdet etmeyiz, diye kıyamet koparıyorlar.» **2 Mayıs1901**

«Misafir ile mütevelli büsbütün bozuştular. Oldu, bitti. Misafir istikraz ile yaşıyor ve hâlen istikraza çabalıyor.» **14 Mayıs 1901**

Hidiv, Damad Paşaya avdet teklifini hakikaten en müşkül bir zamanda yapmıştı. Paşanın hiç parası kalmamıştı. Lâkin hiç ümid edilmeyen bir tesadüf Paşa ile oğullarını büyük bir müşkülden kurtarmıştır. Paşaya Osmanlı Bankasından gelen bir mektubla vaktiyle namlarına açılan câri hesabda bir yanlışlık olduğu ve hâlen bankada 1000 lira matlûbları bulunduğu ve bu paranın emirlerine âmade tutuduğu bildiriliyordu. Bu ihbardan memnun kalan Paşa, bu parayı hemen bankadan çekmiştir.

Damad Mahmud Paşa, Hidiv tarafından herhangi bir mânia ihdasına meydan bırakmamak için bu paradan beş yüz lirasını oğullarına vermiş ve hemen onları Avrupaya yolcu etmiş, bunu temin edinciye kadar da kendisi İstanbul'a dönmekte müterreddid tavrı takınarak zuhuru melhuz engelleri önlemeğe çalışmıştır. Ali Kemal Bey bir mektubunda şöyle demektedir:

«Misafir kariben İstanbul'a avdet etmek üzeredir. Fakat mütevellinin şiddetle aleyhinde zebandraz olmağa başladı. Çocuklar, mütevelli ile âdeta kavga ettiler. Bir günün içinde pılıyı pırtıyı toplar toplamaz yapyalnız, bir uşak bile almadan sade ikisi Paris'e gittiler. Mütevelliye kızgındırlar; «Bize ihanet etti...» diyorlar.»

Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin Mısır'dan hareketeri Fransız matbuatında akisler uyandırmış ve ajanslar şu haberi yaymıştı:

«Paris... (L'intransigent) gazetesi Sultanın yeğenleri Prens Sabahaddin ve Lûtfullahın yakında Kahire'den geleceklerini yazmaktadır. Memlekete avdetleri için Hidiv'in yaptığı teklife karşı ırk ve din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılar namına istedikleri ıslahatın icrasına kadar İstanbul'a dönmiyeceklerdir.»

---

(1) Bu tâbiri Hidiv hakkında kullanmaktadır.

Beylerin hareketinden beş on gün sonra Damad Mahmud Paşa Mısır teşrifatçıları tarafından, Hidiv namına, Sürre alayına dâvet edilmişti. Merasim esnasında Hidiv'in kendisine soğuk muamele yaptığını gören Paşa, hemen merasim mahallini terketmiş ve ertesi gün de İskenderiye tarikiyle Avrupa'ya hareket eylemiştir. Artık Paşa için Mısır'da daha ziyade kalmağa sebeb yoktu ve oğulları Avrupa'ya varmış bulunuyorlardı.

Hidiv'in soğuk muamelesi, Mısır'dan ayrılması için, Paşanın imdadına yetişen bir vesile olmuştur. Maamafih Hidiv'in bu muamelesi sebebsiz değildi. Beylerin Avrupaya hareketleri kendisine hiçbir şey söylemeden vuku bulmuştu. Hidiv, bu çifte avın elden kaçmasından müteessirdi. Yalnız Mahmud Paşanın dönmesini temin etse bile büyük bir iş başarmış olmıyacaktı. Beyler kendi hesablarına mücadeleye devam edecekler; Hidiv Sultan Hamid'in vehmini lâyıkiyle istismar edemiyecekti. Gerek Beyler ve gerek Damad Mahmud Paşa, Mısır'dan ayrıldıktan sonra doğruca Paris'e gitmişlerdir. Paşa, Paris'in havasiyle imtizacedemediğinden ve biraz da ucuz yaşayabilmek maksadiyle Korfu adasına gelmiştir. Bu seyahat Sultan Abdülhamid'i tekrar telâşa düşürmüş ve Paşayı Korfu'dan çıkarmak için çok uğraşmıştır. Hattâ Fransanın İstanbul Sefiri Mösyö (Konstans) da bu meselede kendisine yardım etmiştir. Evvelce neşrettiğimiz vesaikten öğrenildiği üzere, Mösyö (Konstans) Damad Paşanın İstanbul'a avdetine müzaheret etmek istemiştir. Görülüyor ki Sultan Abdülhamid bu hususta ecnebi hükûmetlerin sefirlerini de kendi âmaline hizmet ettirmesini becermiştir!..

Maamafih Sultan Abdülhamid'in emellerine müzaheret eder görünen bu sefirlerin sarfetikleri emekler boşuna değildi. Nitekim Fransız Sefiri Mösyö (Konstans) ın «Jön Türk» işlerinde gösterdiği faaliyet de mükâfatsız bırakılmamıştı. Aşağıdaki telgraf muhteviyatı katlanılan zahmet bedelinin ihsan olunduğunu bildiriyor. Memleketin can ve kan damarları ve iktisadî kaynakları bu suretle israf ediliyordu:

5 Oocak

Paris Sefaret-i Seniyyesinden Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«Hariciye Nezaretinden nim resmî bir vasıta ile tarafı âcizaneme verilen malûmatta Ereğli - Çubuklu derimyol hattı imtiyazının Ereğli madeni Fransız komitesine ita edileceği binnefis şevketmeab-ı maali nisab efendimiz hazretleri tarafından Mösyö (Konstans) a vaad buyurulmuş iken, şimdi diğer bir kumpanyaya itası hakkındaki tasavvur Fransız hükûmetini fevkalâde gücendirecek bir muamele teşkil eyliyeceğinden devleteyn arasında cari olan münasebatı vedatkâranenin böyle bir sadmeye uğratılmaması için Mösyö (Konstans) a mezkûr imtiyazın Fransız kumpanyası namına istihsali zımnında icabeden müracaatı tekidde bulunmak üzere talimatı mahsusa gönderilmiş olduğu bildirilmiştir.»

7 Ocak

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Paris Sefaret-i Seniyyesine

«Cevab — Ereğli maden kumpanyasının imtiyaz fermanı hümayununda mezkûr olmayıp, mahza Bahriye Nezareti canibinden ita buyurulmuş bazı imtiyazata malik olduğu tetkikatı vakıaneticesinde anlaşılmıştır. Maahaza madenlerden bazısında te-

baa-i Osmaniye ve ecnebiyeden bazı eşhasın hukuku mevcud olduğuna göre maadini mezkûrenin istimlâk kanunname-i hümayunu iktizasınca icra-i muamelesi hakkında müşkülâtı kanuniyeye tesadüf olunacağı tebeyyün etmektedir. Babıâlide Devletlû Hasan Fehmi Paşa Hazretlerinin riyaseti tahtında teşekkül edecek bir komisyon muallâkta bırakılmış olan şimendifer meselesi hakkında bir karar ittihaz eyliyecektir. Bu babda şerefsüdur buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî Mösyö (Konstans) a tebliğ edilerek meselenin halli hazırı bildirilmiştir.»

Damad Paşa Korfu'da hastalanmış ve hattâ doktorlar hayatından ümid kesmişlerdi. Hayatının böyle tehlikeye girdiği sırada Mısır'dan bir ziyaretçi gelmişti. Paşanın sıhhî durumunun bozuk ve hayatının tehlikede olduğunu öğrenen Hidiv, Paşaya birini göndermişti. Bu murahhas bazı teklifler dermeyan eylemiş ve İstanbul'a gitmesi için Hidiv'in tavassuta âmade bulunduğunu bildirmiştir. Paşa, bu munis görünen teklife şöyle sert bir cevab vermiştir:

— «İçeri girmek istemiyorum. Memleketin bu vaziyeti devam ettikçe dışarıda ölmeği tercih ederim.»

Yıldız'a aksettirilen bu cevab, Sultan Abdülhamid'in inadını tahrik ettiğinden Yunan hükûmetini sıkıştırmağa başlamıştır. Fransız Konsolosu da bu hususta Paşa nezdinde teşebbüste bulunmuş; Korfu'da ikametin Yunan hükûmeti için bir istismar mevzuu haline geleceğini ve bunun herhalde kendi memleketi zararına olacağını izah ederek Paşanın Korfu'dan ayrılması muvafakatini elde etmiştir. Yoksa, Yunan kanunları siyasî bir mülteciyi hudud harici etmeğe müsaid bulunmadığından Paşayı Korfu'dan cebren çıkarmanın imkânı yoktu. Zaten Atina ve Pirede birçok siyasî Türk mültecileri vardı ve hattâ gazete bile çıkarıyorlardı. Sultan Abülhamid bunlara pek ehemmiyet vermiyordu.

Paşa, Korfu'dan ayrıldıktan sonra Roma'ya gitmiştir. On beş gün kadar sonra da oğullarının bir istikraz akdettiklerini ve ahrar-ı Osmaniyenin ilk kongresi için her tarafa dâvetnameler gönderildiğini öğrenmiştir.

Mahmud Paşa ve oğullarının harekâtını takib ve neticelerini Ahmed Celâleddin Paşaya bildirmek için Kahire'ye gönderilen Ali Kemal Beyin «Jön Türk» âlemini ilgilendiren bazı mektubları daha...

Ali Kemal'in Mektubları :

«İkdam» gazetesi başmuharriri sıfatiyle memleketimizde şöhret kazanan, İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhine yaptığı neşriyatla matbuatta mühim akisler uyandıran Ali Kemal Beyin Avrupa'da bulunduğu ve «Jön Türk» hayatına iştirak ediyor sanıldığı zamanlarda takibeylediği asıl maksadı anlatan bazı mektublarını buraya bilmünasebe ilâve ediyorum.

Edib ve âlim geçinen Ali Kemal Beyin bu karaktersizliği, efrad-ı milletten bazılarının bu gibi ahlâk sukutuna mâruz bulunmaları, şahsî men-

faat gütmek gayesiyle hareket eden bu densizlik zaafları maatteessüf yalnız «Jön Türk» âlemini değil, devletin varlığını da bütün kuvvetiyle rahnedar eden bir keyfiyettir. İçtimaî mevzular ve ruhî kaideler bu hakikati tasdik eylemektedir.

(O mahîler ki derya içredir, deryayı bilmezler.)

Ali Kemal Beyin mahrem işaretli Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı bir mektubu aynen :

Mâruzu çakeri kemineleridir;

«Mütevelli misafiri malûm ile sahibi hakkı derecei kifayede tehdid ederek (şantaj) ını yürütmekten meyus oldu. Başka vasıtalara müracaat eyledi. Burada «Şafak» namiyle bir yeni «Jön Türk» Cemiyeti tesis ettirmek istedi. O ise olmadan bozuldu, yürümedi. Mehmed Ali Paşa Halimi Avrupaya gönderdi. İsmail Kemal Beye varıncaya kadar ne kadar Jön Türk varsa buraya toplamak istiyor. Bedirhan Paşa zade, Osman Paşa gibi aç döküntüleri toplar. Fakat bugün İskenderiyeye çıktı gibi havadise rağmen zannetmem ki İsmail Kemal Bey bu zilletlere tenezzül etsin. Ahmed Rıza bile tenezzül etmiyor. Saniyen (Ümülkura,) diye mahut İbrahim Muylemi gibi bir iki rezile saçma sapan bir kitap yazdırdılar. «Hicazda yazılmış» dediler. Bu kitabı yaptıfan mütevellidir (1). Sahibi hakkı (2)bu suretle de tehdidetmek istiyorlar. Sureti tasnifi filân hep bendenizce malûmdur.

İstanbul için bu çocukça hareketlere en güzel cevap bir hande-i iştihzadır. İngilizler bu harekâtın külliyen aleyhindedirler. Hattâ heyeti nüzzar bile. Bendeniz bu işlerin hiç birine karışmak istemem. Fakat «Keşşaf» namiyle bir gazete çıkarılsa, mütevellinin bütün şu adi fesatları meydana dökülse, Türklüğü, Jön Türklüğü, insanlığı maskara eden bu heriflerin mahiyeti meydana konulsa bu rezailden bir iki ay zarfında eser kalmaz, herkes bir deliğe girer. Ama İstanbul,a emniyet olmaz.

İhtilâf ile uğraşmakta dehrin zevki yok, zevk onun mirsadı ibretten temaşasındadır.»

16 Ocak 1901
Ali Kemal

Diğer bir mlktubu aynen :

«Mâruz-u çakir-i kemineleridir;

20 Haziran 317 tarihli emirname-i münimaneleri reside-i dest-i tevkir oldu. Malûm-u âli-i daverileridir ki Avrupayı ilk teşrifi devletlerinden beri kulunuz hidematı hakikiye-i cihanbaniye cidden vokf-ı mesai eyledim. Zerre kadar ihanet ve hiyanetten külliyn ihtiraz eyledikten maada böyle bir mesleğe sülûk edenlerle de âdeta çarpıştım. Hattâ'mahza emr-i zillullahiye iktifa için bir aralık gece, gündüz kalemimi Necib Melhamenin posta ile ve telgrafla mâruzatına hasrettim. Bu esbaba mebni de Cenevre'de, Paris'te Londra'da aleyhimde yazmedıkları, neşretmedikleri kalmadı. Bu fedakârlıklara mukabil makam-ı âliden gördüğüm mükâfat en küçük bir taltif şöyle dursun, evvelâ yazılarımın İstanbul gazetelerinden men'i, saniyen gördüğünüz hal oldu. Bu hakayiki efendimiz kadar utufetlû Başkâtib Beyefendi hazretleri de bilir.

Maruf Feridun Bey (3) mecnunu Ahmed Rızaya maaş vererekten ötede beride zat-ı şâhâneye küfrederekten dolaşır, dururken o kadar ihsanlara, iltifatlara garkedildi. İshak Sükûtiler, Abdullah Cevdetler olmadık fezayihi irtikâbeylemiş iken büyük büyük rütbelere, memuriyetlere mazhar buyruldu.

---

(1) Hidiv Abbas Hilmi Paşa.
(2) Sultan Abdülhamid.
(3) Prenses Nevcivan'ın kocası Feridun Paşa merhum.

Ali Kemali'in el yazısı

Mahza muavenet-i fikriye ve kalemiyemle «Meşveret» in türkçesini çıkarabilmek için Ahmed Rıza az mı peşimde dolaştı? Halâ da mı dolaşmıyor? Hükûmetten aldığım maaşın iki mislini vererek Damad Mahmut Paşa beni maiyetine mi almak istemedi, halâ da mı istemiyor? Bu noktada şu ciheti de arzetmeliyim ki Münirin yalancılıkları, hokkabazlıkları seyyiesiyle bugün Pariste büyük bir fırka-i muhalife âdeta teessüs eyledi. İsmail Kemal, -Damad Mahmud -Paşa, Ahmed Rız-a hep birleştiler, Doktor Kemal vesaire gibi ufak tefeği de beraber olarak oldukça kavi bir cemiyet teşkil ettiler...»

9 Haziran 1901
Al Kemal

Hâmiş — Makam-ı âlice hidematı sabıka-i bendegânem hep unutulmuş olsun, fakat hiç olmazsa geçen kış Daniş Beyin avdetinden düşmanların adem-i muvaffakiyetine kadar sebkeden hizmeti çakiranem firamuş buyurulmamalıydı.

Mühim Bir Mektubun Mânidar Parçaları :

«Mâruz-u çakir-i kemineleridir;

. . . . . .

Zaten Paris'in ahvali buraya behemehal teşrifinizi müstelzimdir. Münir'in yalanlarına ehemmiyet verilmesin. Şimdi burada herşey, herkes zatı melâiksematı cihanbani aleyhindedir. Leffen gönderilen parçadan müsteban olduğu üzere vaktiyle himmeti devletinizle sütunlarını medayihi şâhâne ile dolduran «Matin» gibi gazeteler hâlâ hakkı cihanbanide pek fena lisan idare ediyorlar. Nefsi Paris'te «Meşveret» ten maada «Hayal», «İstikbal» vesaire gibi müteaddid muzır gazeteler neşrolunuyor. Cenevre'de ise neşriyatı muzırrenin haddü hesabı yok.»

. . . . . .

12 Haziran 1901
Ali Kemal

Damad Mahmud Paşa ve oğulları tekrar Avrupaya çekildikten sonra Ali Kemal Bey de onları takiben Paris'e gidiyor ve Ahmed Celâleddin Paşaya hayat ve hareketleri hakkında malûmat vermeğe devam ediyordu. İşte oradan yazdığı bir mektubun bazı fıkraları :

«Mâruz-u çakir-i kemineleridir;

10 Haziran 1901 tarihli lûtufname-i devletleri şimdi reside-i idi-i tekrim oldu.

. . . . . .

Netice şudur ki, ahval gayetülgaye fenadır. Evvelâ misafirle, mahdumlariyle «Meşveret» sahibinin arasında bir vifak-ı tam husule geldi. Saniyen diğer cihetten Londra'nın en büyük Ermeni ihtilâl komiteleri de bunlara iltihak ettiler. Şimdi mahdumları Londra'ya davet ediyorlar. Konferanslar yaptıracaklar, İngilizlerin Mısırdaki idarelerini methettirmek, Halifeyi zemmettirmek, Saltanat ve Hilâfet aleyhinde dolaplar çevirmek istiyorlar.»

. . . . . .

14 Haziran 1901

Ali Kemal'in Tehtitkâr Mektubundan Parçalar:

«Mâruz-u çakir-i kemineleridir;

Efendimize evvelce arzeyledim, ehemmiyet vermediniz. Bankanın leffen takdim olunan cevabından müsteban olduğu üzere Paris Sefir-i Münir maaşımı resmen gasbeyledi verdirmiyor. Kulunuzun bu memuriyeti mahza irade-i zillullahiye ve emri devletlerine imtisal için kabul ettiğimden dolayı her taraftan ne kadar taan ve buğuzlere, ne tecavüzlere uğradığımı yine efendimiz bilirsiniz. Bu kadar sadakatimin mükâfatı işte neticede bu oldu. Halbuki, Sükûtîler ve Cevdetler vesaireler gibi hainler, Münirler, Melhameler gibi alçaklar bol bol maaşlarda, memuriyetlerdedirler. Brüksel kitabetinden bana verdikleri beş altı yüz frank maaşa mukabil tâ «Meşveret»

sahibinden, Ahmed Rızadan, Mahmud Paşaya kadar fırka-i muhalife için çalışmak şartiyle o paranın iki mislini bana temin edenler oldu, hâlâ da vardır.

Ancak daire-i âdabdan harice çıkmak, kulunuzun elinden hiçbir zaman gelmedi, inşaallah yine de gelmez. Aman Yarabbi, bu idareye nasıl hizmet mümkün olur, hep ihanet edenler mükâfat görüyor. Vaktiyle ne hizmetlerde bulunduğumu, âhiren Daniş Beyin avdetine başlıca sebebolduğumu, hattâ misafirin ve mahdumlarının avdetlerine bile muvaffakiyetle çalışmağa başladığımı yine efendimiz rânâ bilirsiniz... Şimdiden sonra artık bu belâhatlerde bulunmıyacağım.

Benim gibi esdikayı böyle zor zoruna dilgir ederek yoldan çıkarmak Münir'in ötedenberi başlıca mesleki ihaneti olduğunu İstanabul hâlâ öğrenemedi mi? Misafirin işi yine sırf Münir'in hıyanetiyle favkalâde parladı, mevki-i muhkemleşti. Geçen gün Sefaretin ref'i rütbe tebliğine misafir gayet ağır, berbat bir cevab verdi. Mahdumlar kariben Londra'ya konferanslara gidiyorlar. «Meşveret» sahibi ile müştereken hep birden bir kongre teşkiline çalışıyorlar. Diğer bir yerden büyükçe bir meblâğ-ı diğer daha buldular... Biz bütün bu yolsuzlukların önünü almağa çalışıyorduk, artık o budalalıktan vazgeçtik...

Bir yerde ki yok nağmeni takdir edecek gûş
Tazyii nefs eyleme, tebdil-i makam et

Bendeniz yine daire-i edebden harice çıkmam, ancak:

Evvelâ — Tekmil gazetelerle hiçbir memuriyetin ve hükûmeti seniyye ile hiçbir alâkam olmadığını ve kendi fikir ve mesleki ahrarane me hizmet eder müstakil bir ferd olduğumu ilân edeceğim.

Saniyen — İptidayı mâzuliyeti bendegânemden itibaren neşre başladığım Mecmuai Kemal'de yine edeb dairesinde olmakla beraber Münir gibi esafilin devlete nasıl ihanet eylediklerini delâili vazıhanesiyle gösterebileceğim. Bu sırada da Mabeyin'in vaktiyle Paris sefaretine ve Necib Melhameye gönderdiği bazı muharreratı acibeyi de neşreyliyeceğim.

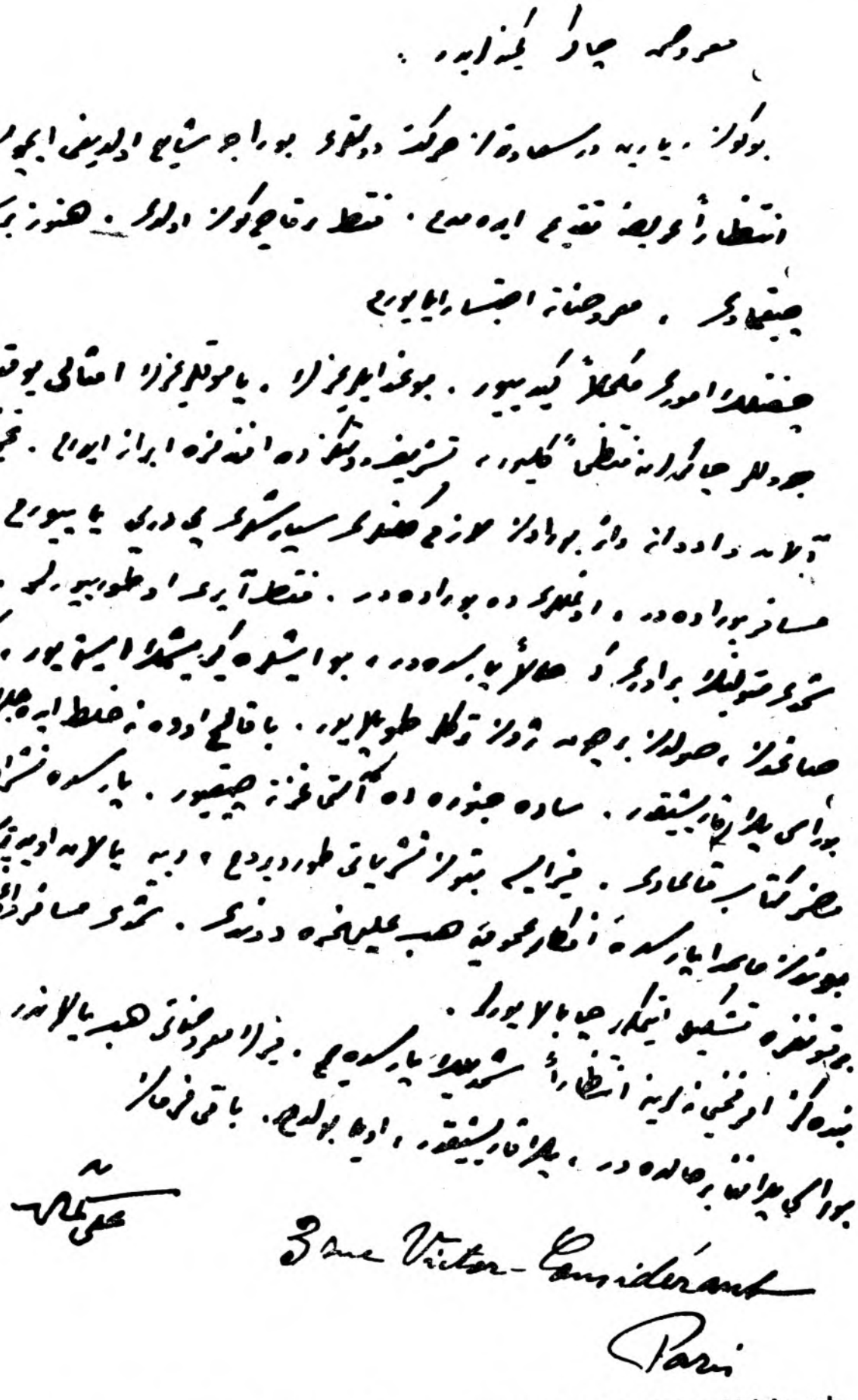
Hidiv'in biraderine, İsmail Kemal Beyin Arnavutluk Prensliğini teklif eylediği ve buna istinaden Münir'in işaratı hep yalandır. İsmail Kemal Bey gerek mütevelliye ve gerek biraderine âdeta ne yaptığını bilmez, bir işe yaramaz çocuk nazariyle bakıyor. Bu hakaik de kariben delâiliyle tahakkuk eder.

Münir gibi bir rezile ezilmek haysiyet-i âcizaneme giran geldiği için bu hiyanetin, o memuriyetin indimde zerre kadar ehemmiyet olmadığını ve hâlen benim için en güzel memuriyet memuriyetsizlik olduğunu Başkitabete bildirmekten kendimi alamadım; çünkü efendimize defaat ile yazdım, her nedense ehemmiyet vermdiniz. Siz de Münire kapılıyorsunuz. Halbuki o burada misafire sizi Avrupaya göndermeğe mâni olduğunu ve bu sene gelemiyeceğinizi söylüyor, duruyor, daha da ne dolaplar çeviriyor.

Geçenlerde rütbemin, memuriyetimin terfi olunacağından bahis buyuruyordunuz; bakınız netice ne oldu. Maamafih kulunuz için bu taltifat ehemmiyetten âridir. Ancak hakkımdaki şu hakikatsizlik bana cidden giran geliyor.

Bu mâruzatı çakiraneme dair kulunuza cevab ihsan ederseniz minnettar olurum. Herhalde emrü ferman hazreti menleülemrndir.»

15 Haziran 1901
Ali Kemal

3 Rue Victor-Considérant

Paris

Ali Kemal'in Ahmed Celâleddin Paşaya gönderdiği mektuplardan birinin aslı

Ali Kemal Bey bu tarzda faaliyete devam ederken görmekte olduğu hizmetlerin aksine olarak Paris Sefarethanesi tarafından aleyhinde bir tebliğ neşredilmiştir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Ali Kemal Bey vaktiyle Brüksel Sefaretinde memuriyet kabul etmişti. Fakat vazifesi başında bulunmuyor, kendi âleminde yaşıyor ve Ahmed Celâleddin Paşanın emri veçhile meşgul oluyordu. Buna rağmen, aşağıdaki tebliğin neşrine lüzum hissedilmiştir:

Brüksel Sefaret-i Seniyyesi İkinci Kâtibi Ali Kemal Beye

«Alelusûl mezuniyet-i resmiye istihsal etmeksizin memuriyetlerini terk ile firaren memaliki ecnebiyeye azimet eden memurin-i devleti aliyye haklarında Askerî Ceza Kanunname-i Hümayununun yüz otuz ikinci maddesi mucibince ifayı muamele olunarak bademe hizmeti devlete kabul olunmamaları Meclis-i Has-ı Vükeâl kararı üzerine bilistizan müteallik ve şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî muktezayi münifinden olmakla işbu tebliğname tarihinden itibaren yirmi gün müddet zarfında istifayı kusurla arzı dehalet ve avdet etmiyenler haklarında kararı mezkûre tevfikan ifayı muamele kılınacağı ve olveçhile memaliki ecnebiyeye gidip de saltanat-ı seniyye ve hükûmet, Devlet-i Aliyye aleyhinde neşriyat-ı garazkâranede bulunanlar haklarında dahi Mülkiye Ceza Kanunname-i Hümayunundaki mevaddı mahsusa ahkâmının tatbik ve icra kılınacağı Paris şehbenderliği tarafından tebaa-i Osmaniyeden Ali Kemal Beye beyan olunur.»

17 Temmuz 1317
Şehbender-i Devlet- Osmaniye der Paris

Yukarıki tebliğatın yapılmasından canı sıkıldığını gösteren, Ahmed Celâleddin Paşaya yazılmış bir mektubdan bazı parçalar:

«Mâruz-u çakir-i kemineleridir;

Dünkü ariza-i bendegânemle mufassalan arzeylediğim veçhile düşmanlarımızın hakkı bendegânemdeki son kasideleri her türlü tezvirata müracaat ederek usulü mahude üzere mahkûmiyet-i âcizanemi Dersaadet gazetelerinde neşrettirmek ve beni büsbütün dilgir eylemektir.

. . . . . .

Avrupa'da şimdiye kadar itaatten çıkmamış ve bunun için her tarafın ta'nına uğramış bir Türk varsa o da bu âcizleridir...

. . . . . .

Efendimiz de bilirsiniz ki, Mahmud Paşadan, Ahmed Rıza'ya kadar bütün fırka-i muhalife beni aralarına alabilmeği daima bir nimet-i gayri müterakkibe addederler. Avrupada neşriyat nasıl olurmuş işte o zaman İstanbul görür... Sade Başkitâbetin, merhum Kâmil Beyin, hattâ zat-ı şâhânenin mahud Necib Melhame ile sebkeden ve bütün yed-i âcizanemden geçen ve bir suretleri abd-i bendegânemde lehülhamd mahfuz bulunan muhaberelerini an'ane ile ortaya fırlatmak ne velveleyi mucibolur, görülür... Maamafih bunlardan maada daha yazacağımız, neşredeceğimiz neler var!

Avrupada tûlü müddet bulunmuş, herkesi her hakikati etrafiyle anlamış benim gibi bir adamı öyle çoluk çocukla karıştırmamalıdır. Bizden muhaceme, muhalefet görmek bir parça tuzlu oturur...»

2 Ağustos 1901
Ali Kemal

Bazı «Jön Türk» ler hakkında beslediği husumeti gösteren ve kendisine ehemmiyet verdirmek maksadiyle yazıldığı anlaşılan diğer bir mektubu:

«Mâzur-u çakir-i kemineleridir;

Zat-ı devletlerinin bu sıralarda Avrupaya teşrif etmek üzere oldukları Pariste şayi olduğu âhiren kulunuza bildirildi ve bu münasebetle erbabı şikâyetten bir kısmı küllîsinin arzı istiman için hazırlandıkları bile yazıldı...

Tetkikatı hakiraneme göre, Pariste «Meşrutiyet» (1) vesaire diye neşredilegelen bir iki varakpareyi bissühule kapatarak sahiblerini vilâyetlerce ufak, tefek memuriyetlerle ikna eylemek pek kolay olduğu gibi Londra'da çıkan Osmanlı ve Hilâfet gazetelerinin kapatılması da en kolay umurdandır. Hele Cenevre'nin istirdad ve intikamları kapatmak için fırsata çarü çeşm ile muntazırdırlar. Şu kadar var ki hep maksıd-ı hasise ve âdiye gösteren bu aç heriflerin üzerlerine gitmiyerek tedbir ve ihtiyat ile bab-ı âtıfete müracaatlerini teshil eylemek lâzımdır. Hüda bilir, Münir Beyin birkaç senedir ihanet ve hiyaneti, hisset ve tamakârlığı olmasaydı bugün Avrupada bu rezaletlerden eser kalmazdı. Fakat bunlar kalmayınca beyin kârına, kesesine zarar gelirdi. Biz ne hakikatler biliriz ama şimdi söylemek zamanı değil... Efendimiz teşrif buyurursanız bunların cümlesinde muvaffak olursunuz. Fakat Münir Bey, Feridun Bey vesaire dönerlerse emin olunuz iş gittikçe berbad olur. Gazeteler, rezaletler gittikçe artar....»

13 Kasım 1901
Ali Kemal

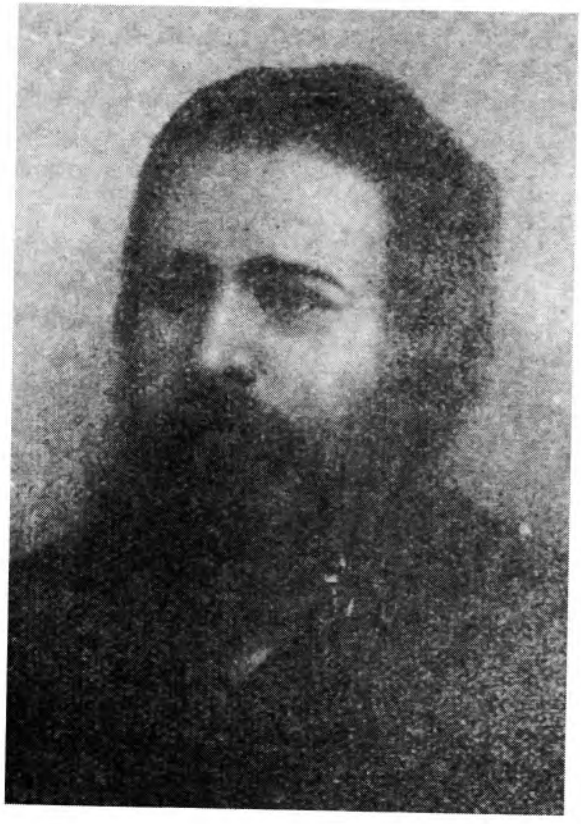
Ali Kemal Beyin bu vâdide yazdığı mektublar pek çoktur. Şu kadar var ki hemen hemen hepsi aynı meal ve aynı tondadır. Bu sebebden nâşi karilerimi lüzumsuz yere işgal etmiş olmamak için bu kadarla iktifa ediyorum.

(1) «Meşveret» demek istiyor zannederim. «Meşrutiyet» gazetesi ikinci Meşrutiyetten sonra «İttihad ve Terakki» hükûmetine muhalefet için Paris'te neşredilmişti.

İNKİLAP KAHRAMANLARI

Mithat Paşa

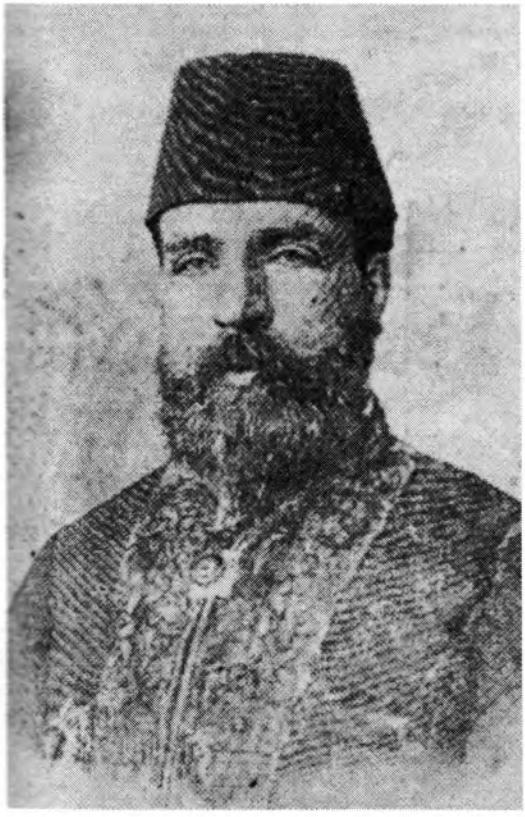
Namık Kemal Bey

Ziya Paşa

Jön Türklerin Sarayla yeni uyuşma taktiği

BRİNDİZİ Konferansı dolayısiyle Hilmi Beyin Paris seyahatinden bahsederken sözü Damad Mahmud Paşaya intikal ettirmiş ve bazı lüzumlu tafsilâtı tezkâra mecbur olmuştum. Şimdi tekrar Hilmi Bey meselesine avdetle o tarihte cereyan eden vakayii nakle mübaşeret ediyorum. Bu suretle bir karışıklığa sebebolmadan hâdiselerin intizam dairesinde tasvirine gayret edilmiş olacaktır.

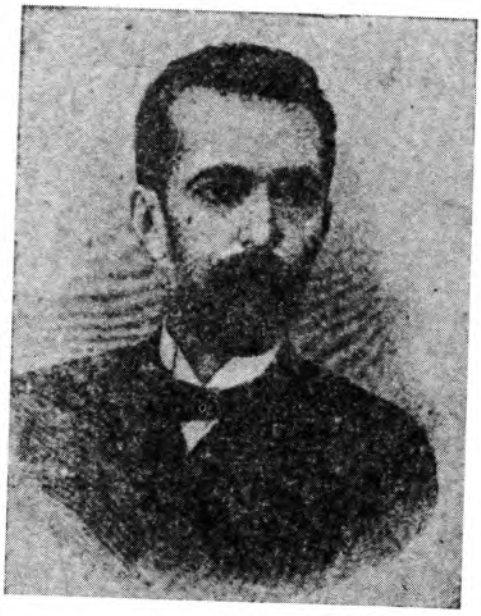

Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa

Hilmi Bey, Paris'te daha evvel bahsi geçen Brindizi Kongresi hakkında hiç bir netice almağa muvaffak olamayınca Konsolos Vekili Halil Halid Beyle görüşmek üzere Londra'ya gitmiş ve sonra tekrar Paris'e dönmüştü. Burada vaktiyle Cenevre'de görüştüğü sınıf arkadaşlarından Dr. Bahaeddin Burhan ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa mensublarından Faik Beylerin bazı teklifleriyle karşılaşmıştır. Memduh Paşanın selâmını tebliğ eden bu mutavassıtlar maaş almasını ve memuriyet kabul etmesini ileri sürmüşlerdi. O da Fahri, Rıza ve Hüseyin Tosun Beylere birer memuriyet verilmesi ve kendinin de mahiye 1500 frankla bir vazifeye tâyin edilmesi şartiyle muvafakatini bildirmiştir. Bu görüşmeyi müteakip Mısır ahvali hakkında arkadaşlarını tenvir etmek maksadiyle Cenevre'ye gelmiştir. Bir müddet sonra Baha Beyden aldığı bir telgraf üzerine Paris'e dönen Hilmi Bey, teklif edilen memuriyeti kabul etmiştir. Kendisine 1500 frank verilecek ve Madrid sefaretinde Türkçe Başkâtibi ünvanını haiz olacaktı. Bu vesile ile Hilmi Beye harcırah ve neşriyatına mukabil 4000 frank tazminat verilecek, seyahat masrafı olarak 500 ve Paristeki otel vesaire masarifine karşı da 1200 frank ödenecekti. Daha doğrusu kendisinden bu yolda bir senet alınmış, hakikati halde eline ancak 4200 frank geçmiş, mütebakisi Baha Beyin cebine girmiştir. Bunun-

Ali Suavi Efendi

Ali Şefkatî Bey

la beraber Hilmi Bey yeni vaziyeti hakkında Fahri ve Emin Bey gibi itimadı bulunan arkadaşlarına mektubla malûmat vermiş ve diğerlerinden keyfiyeti bir müddet gizlemiştir. Hattâ Prens Mehmed Ali Paşa Halim'e yazdığı mektubda tekrar Paris'e geldiğini ve yakında Kahire'ye döneceğini bildirmiştir. Aynı zamanda uyuşma şartlarına uyarak Sultan Abdülhamid'e ve Dahiliye Nazırı Paşaya da birer teşekkürname göndermiş ve 19 Mart 1900 de Madrid'e hareket eylemiştir.

Memduh Paşanın İki Mektubu :

Hilmi Bey Madrid'e vardıktan sonra İstanbul'a gönderdiği ârizalara cevab olmak üzere aşağıdaki mektubu almıştır:

Dahiliye Nezareti
H u s u s î

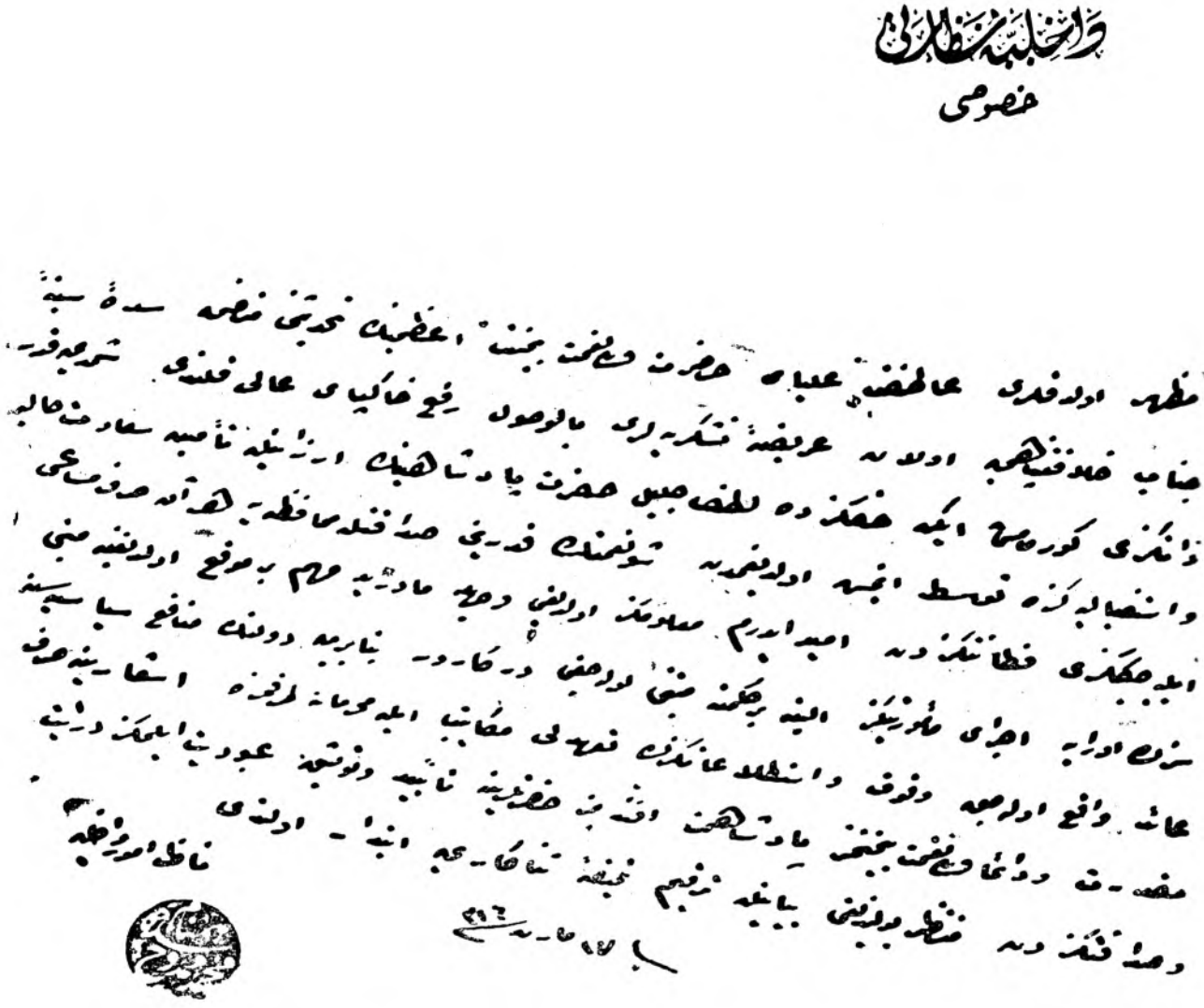
«Mazhar oldukları âtıfet-i ulyayı hazret-i veli nimet bîminnet âzamînin tahdisini munzam sidde-i seniyye-i Cenab-ı Hilâfetpenahîye olan ariza-i teşekküriyeleri bilvüsûlref'i hâkipâyi âli kılındı. Şimdiye kadar zatınızı görmemiş iken hakkımda lûtf-u celil-i Hazret-i Padişahînin erzaniyle temin-i saadet-i hâliye ve istikbaliyenize tavassut etmiş olduğumdan şu nimetin kadrini sadakatle muhafazaya her an sarf-ı mesai eyliyeceğinizi fetanetinizden ümidederim. Malûmunuz olduğu veçhile Madrid mühim bir mevki olduğuna mebni sizin oraya icrayi memuriyetiniz elbette bir hikmete mebni olacağı dergârdır. Binaberin devletin menafii siyasiyesine ait vâki olacak vukuf ve istitlâaatınızı taahhüdlü mekâtib ile mahremane tarafımıza iş'arına sarf-ı makderet ve daima veli nimet-i biminnetimiz Padişahımız Efendimiz Hazretlerine teyid ve tevsik-i ubudiyet eylemeniz dirayet ve sadakatinizden muntazır bulunduğu beyaniyle terkim nemika-i senakâriye iptidar olundu.»

17 Mart 1316
Nâzır-ı Umur-u Dahiliye
Hemnam Şehre
Mehmed Memduh

Memduh Paşa ile Hilmi Bey arasında teati edilen mektublar oldukça mühim bir yekûn teşkil eylemektedir. Bu kitaba Memduh Paşanın yalnız iki mektubunu koydum. Bunlar maksadı izaha kâfidir. Memduh Paşanın ikinci mektubu budur:

Dahiliye Nezareti
H u s u s î

«İzzetlû Bey;
Marsilya'dan gönderdiğiniz mektub ve erkamı havi varaka ve muhteviyatı malûm olduğu gibi bu kere de 28 Mayıs 1900 tarihli diğer nemikanız vüsûl buldu. Melfufları nazar-ı mütalâadan geçirildi. İstediğiniz pasaport leffen gönderildi. Bunda her ne kadar Avrupaya azimet için Madrid gösterildiyse de Pire tarikiyle Dersaadete geldiği surette beis yoktur. Talebettiğiniz yüz lira telgraf poliçesiyle adresinize şimdiye değin Bank-ı Osmanî şubesinden irsal edilmiştir. Gerek İstanbul'dan ve gerek Trab-

Dahiliye Nâzırı Memduh Paşanın Tunalı Hilmi Beye gönderdiğ, mektubun aslı

lus gibi cihattan Mısır'a gidenlerden bazıları merhamet-i seniyyeye arzı dehalet etmeleriyle mazhar-ı affoldular. Şunlardan bir kısmı delâletimle merhamet-i Hazret-i Padişahîye iltica eylediler. Bir kısmı da Hidiv Hazretleri canibinden arzı iş'ariyle haklarında şefkat-i şâhâne şâyân buyuruldu. Mısır'de şunlardan kaç kişi varsa cümlesi de buraya getirilmek matlûb değildir. Ancak içlerinde gazete çıkaran ve kuvve-i kalemiyeye malik olan eşhasın oradan çıkarılmaları muvafık-ı maslahat addolunur. Bunlardan sıfat-ı askeriyeyi haiz bulunanlar ahval-i sıhhiyeleri müsaid olabilecek mevaki ordularına sevk ve asker olmıyan diğerleri de münasib vilâyetlerde hallerine cisban hizmetlere tâyin edildiler.

Bunların meyanında yol masrafını tesviyeye kudretleri olmıyanlara harcırah verdirilir. İşte bâlâda tarif edildiği üzere neşriyat ile iştigal edenlerin elde edilmesi ve artık bu gibi matbuata nihayet verilmesi lâzımgelir. Her kim merhameti ulyayı Hilâfetpenahîye dehalet edecek ise ba'de ezin hilâfı marazı âli harekâttan içtinab ile beraber mesleki müstakimi sadakat ve ubudiyette kalacağını müş'ir yedinden memzi ve mahtum varaka alınmalıdır. Ne tarik ile gelecek iseniz telgraf ile malûmat veriniz. Affı âliye mazhariyetleri teşmil edilecek ve Mısır'dan tâyin olunan mahallere gidecek olanların üzerlerinde şüpheyi dâi hiçbir varak bulundurmamak lâzımedendir.

خصوصی

عتبه بلند

عاجز سیاه‌دوده گونه‌دیکه مکتوب واقعاتی حاوی ورقه‌ده مخبر یاتی معلوم اولدیغی کبی بوکره ده ۸۰ نجی سنه تاریخلی دیکر
نمیقه‌کز وصول بولدی مفهومی نظر معالیه‌ده کچوردی ایشبو بکلر بیاورط نقاکونه‌لری بولنه‌رق قره
اوروپایه عزیمت ایچون عادیه کوستردیکنه ده بره طریقیله درسعادته کلمکلری صورتده باش یوقه رخصت
ایشبو بکلر یولرنه تعرف یولیله آدیسکره شرعیه وکیه یاقوه عثمانی شعبه سنده ایسان ایدیلمش کون استانبولده
وکرمن طاشکی جهانده مقره کیه‌نلرده بعضلری وحشتسیه یه عرضه وخاص اجتدیه مظهر عفو اولدیلر شوندن
رقمی دولتمه وحمت حضرت پادشاهیه التجا ایدیلر برقصیده خیرخواهانه‌لری جانبنده عرضه واشعار ایله حقلرنده شفقت
شاهانه یه‌ردی مقرده شوندن قاچمشلی واریسی جمعیسیه بویله کیتدکلی مطلوب وکلدی انجق ایجرنده
عزت چیقارانه وقوه قلیه‌یه مالک اولمق اشخاصدن اوزاقده چیقارلمری نحو افوه مصلحت عد اولنمیور بونلردن
صفحه عسکریه‌یه مائل بولنانلر اهالی محلرنی مساعد اولدیکنه جهت موقع ایقاعلرینه سوقه وعسکر اولیانلره دکرلریه
مناسب دیکرلرده حالرینه بساله خدمتره تعیین ایدیلور بونلرک میانه‌لرنده بول معرفتی نسبیه یه قدرتی
اولیانلره خرج راه ویریلیور اشته یازده تعریف ایدلدیکی اوزره تشریفات ایله استقبال ایدیلدکدن
الده ایدیلن واقعه بوکی مطلوعانه نهایت ویرلمسی لازم کلور هریکم وحمت عنایات خلوفیاهیه دخالت ایده جک
بعد ازیه طرف مرضی عالی حرکانه اجتناب ایله‌رک مسلک مستقیم صداقت وعبودیته قائم وحفظ مشعر بدنده
مضی ومختوم ورقه‌لریله طرفیه‌یه کلمه جک ایسه‌کز تعرف ایله معلومات ویرمکز عفو عالیه مظهر تری بشیر ایدیله جک
ومطرده یقیه اولنانه محلاره کیده جک اولدقلرنده شهریک واعی صحیح رورقه بولنه‌رق عاجزانه دوعا ایدیلر
هرنه یه کیتمه اولسه‌لر اجمالده استیلای رسومات مأمورلری جانبنده تحری ایدیلور والحاصل کون درسعادته
وکون محالل تابعه‌ده رجعته کیدنلر نظر دقتی جلب اوراقی کندی نزدنده طاشیمامه اعتنا ایلمیدکلری سز
معلوم یاشل وساره کیده جک اولدقلرنده مجمعی جمعیه ایسه یوسته یه تقدیم اولنه‌رق مقام اعتبایه ناظره
اولنه‌رق بالوسکز فقط متعدد کتب ورسائل اولدیغی تقدیرده مجلس محکم برحده وغه قونیلنه‌رق دوا اولنه‌جقدن
اصول اوزره تسلم ایدیله‌جک الذهوه اوردونلک طرفنزه ایصالی اقتضا ایدر بوحده وغلط ویسعادته ترکمه وصوفیه
الیردیه طوغریجه سزی معلوی حضرت پادشاهیه تقدیم ایده‌جکدن اقاکوره قضای حالک اقتضاسنه اعتنا اولنمق دراستانه‌ده تحریر

ناظر امور داخلیه

Çünkü her nereye gitmiş olsalar ihtimaldir eşyaları rüsumat memurları canibinden taharri edilir. Velhasıl gerek Dersaadete ve gerek Memalik-i Şâhâneden bir cihete gidenler nazarı dikkati câlip evrakı kendi nezdinde taşımamağa itina eylemelidir. Siz bazı resail vesaire getirecek olduğunuz halde hacm-i sagir ise postaya taahhüdlü olarak makam itibariyle namımıza gönderebilirsiniz. Fakat müteaddid kütüp ve resail olduğu takdirde cümlesi muhkem bir sandığa konularak ve vapur acentasına usulü üzere teslim edilerek alınacak ordinonun tarafımıza irsali iktiza eder. Bu sandığın Dersaadet gümrüğüne vusulünde aldırılıp doğruca Sarayı muallâyı Hazret-i Padişahîye takdim edeceğimden ana göre iktiza-i halin ifasına itina olunması dirayet-i zatiyenize muhavveldir.»

23 Mayıs 1316
Nâzır-ı Umur-u Dahiliye
Memduh

Artık Sefaret kâtibi olan Hilmi Beyin bu vesilelerle seyahat yaptığı ve para koparmayı temin ettiği anlaşılmakta, hattâ bu zatın İstanbul'a gidecekmiş gibi bir vaziyet ihdas eylediği de görülmektedir. Fakat bütün bunlar zahirîdir. Maksad malî vaziyetin ıslahı, Saraya karşı daha kuvvetli bulunma arzusudur. Nitekım aşağıda bahsi geçen ahval bu cihetleri tenvir eyliyecektir.

Yukarıdaki mektubun mütalâasından, Sultan Abdülhamid hükûmetinin «Jön Türk» ler hakkında neler düşündüğünü ve onları elde etmek için ne gibi fedakârlıklara katlanmağa hazır bulunduğu anlaşılmakta ve firarîlerden bazılarına ehemmiyet atfedilmek istenmediği de öğrenilmektedir.

Bu mektub, klişesinde görüldüğü üzere, Memduh Paşanın imzasını taşimaktadır. Diğer mektub ise Paşanın mührünü havidir.

Abdülhamid'in Maaşları Ne İşe Yarıyordu?

Hilmi Bey, Madrid'de vazife kabul ettiği sıralarda Dr. Abdullah Cevdet Bey Viyana ve Dr. İshak Sükûtî Bey de Roma Sefareti doktorluğunu deruhte etmiş bulunuyorlardı. 1900 senesi Martı sonlarında Mahmud Paşa oğullariyle Cenevre'ye geldiği zaman İshak Sükûtî Bey kendilerini istikbal için Roma'dan Cenevre'ye gelmişti. Damad Paşa ile oğullarını avdete ikna için Ahmed Celâleddin Paşa da o tarihlerde İstanbul'dan Cenevreye mütevecciben hareket eylemişti. Lâkin bu defaki seyahati matlûb neticeyi vermemiş, hattâ Damad Paşa «Osmanlı» gazetesinin Londra'ya naklini teminden sonra oğullariyle birlikte Paris tarikiyle İngiltere'ye geçmiş ve oradan Hidiv Abbas Hilmi Paşanın dâvetine icabetle de Kahire'ye gitmiştir. Şu kadar var ki, «Osmanlı» gazetesinin İngiltereye nakli Cenevre merkezini zayıf düşürmüştür.

Bu cihetler yukarıki sayfalarda tafsil edilmiş ve cereyan eden hâdiseler hakkında lüzumlu izahat verilmişti.

Fakat Hilmi Bey, şimdi husule gelen bu tezebzüb ve zaafı bertaraf etmeği ve «Jön Türk» âleminin canlanması esbabını teemmül ile bu hu-

susta eline geçen paradan istifadeyi kurmuştur.

Buna binaen Hilmi Beyin Madrid'de ilk yaptığı iş «Murad» risalesini hazırlamak ve Kahire'de tabettirmek ve yaymak olmuştur. Kendisi sefaretteki vazifesini mücadele bakımından daha müsaid buluyor ve eski faaliyetini sekteye uğratmak istemiyordu. Bununla beraber bazı arkadaşları hakkında, ezcümle Bahriyeli Rıza, Mülâzim Hüseyin Tosun, Defter-i Hâkanî ketebesinden Hasan Fehmi, Tıbbiyeden Nazmi, Faik, Ethem Ruhi, Bahriye Mülâzimi Haydar ve Bahriyeli Fahri Beyler için de Memduh Paşa nezdinde teşebbüste bulunmaktan geri durmuyordu. Maksadı bunları da sefaletten kurtarmak ve hariçte birer vazife sahibi etmekti. Bu sayede daha ciddî mücadele yapılır ve zarurete maruz kalmadan istibdad idaresi ve Yıldız Sarayı hırpalanır fikrinde bulunuyordu. Bunun için Hilmi Bey Madrid'de uzun müddet oturmamış, 20 Mayıs 1900 de Madrid'den hareketle 2 Haziranda Kahire'ye dönmüştür. Hilmi Beyin bütün seyahatleri trenlerde üçüncü mevkide ve vapurlarda ise güvertede geçmiştir. Bilet için fazla para sarfını israf addeder ve mücadele sermayesine el uzatılmış telâkki eylerdi. Yemeklerin de nisbeten basit ve ucuz nev'ini seçmekte dikkatli idi. Kahire'ye muvasalatında Trablusgarbdan kaçmış olan Hasan ve Neşet Beylerle İstanbul'dan gelmiş Hariciye memurlarından Celâl Beyle tanışmıştı. Fakat «Jön Türk» lerin sayıları arttıkça sefalet de o nisbette katmerleşiyordu. Bunun için Rıza ve Fahri Beylerle görüşürken yoksulluğu önlemek çarelerini aramağa koyulmuşlar ve bir iki kişinin daha haricde memuriyet almasına ve maaşlarından diğerlerine de yardım etmesine karar vermişlerdi. Hiçbiri memlekete girmek istemiyordu. Avdet ederlerse bir iş göremiyeceklerini ve tazyika mâruz kalacaklarını biliyorlardı. Nitekim İstanbul'a gelen Şeyh Necmeddin ve biraderi Vahyi, Bursaya nefyedilmişlerdi. Dehalet edenlerden bazıları da Sivasa sürülmüşlerdi. Bunun için Fahri Beyin İtalyada bir vazifeye tâyini, Celâl, Neşet ve Hasan'a talebe maaşı temini muvafık görülüyordu. Artık Kahire'de bulunan «Jön Türk» lerle hükûmet arasında müzakere icrası ve Hilmi Bey tarafından Memduh Paşaya yazılan mektublarla para koparmak arzusu günlük meseleler haline gelmişti. Bununla beraber bu teşebbüslerden bir netice elde edilememiş ve Hilmi Bey de 17 Temmuz 1900 tarihinde Madrid'e müteveccihen Kahire'den hareket etmiştir. Hattâ çok zayıf bir hale gelen Cenevre merkezinin canlandırılması ve yeniden orada neşriyat icrası için Fahri Beyin İsviçre'ye yerleşmesi de takarrür etmiş ve yola çıkmıştır.

Tunalı Hilmi Beyin Memduh Paşaya Yazdığı Mektublar :

Hilmi Bey, Kahire'den hareket ettiği gün Memduh Paşaya aşağıdaki mektubu yazmıştır:

17 Temmuz 1900

«Daha Paris'te iken şüphe emareleri gördüm. Madrid'de keza. Bunları tabiî telâkki ettim. Fakat, pasaporta mukabil fotoğrafımızın istenilmesini..... tevil edemedim.

Mısır'da bir silâha göğüs gerdim. İş'arıma emsile-i muttaride ve gayri muttaride denildi. Neşriyatların ehemmiyeti olmadığı cevabı verildi. Bundan evvelki emirnameleri ise o gibi matbuata artık bir nihayet verilmesi esasında idi. Numaralı esami cedveli hakkında bir şey anlaşılmadığı bildirildi. Galiba o tarz-ı tahririn altında bir şeytanet görüldü. Aşikâr yazılması emrolundu. İnad ettim. Bazı tevkif edilmişlerin isimlerini sormuştum: Aksi sadamı işitmek veya İstanbul'a çağırılmak mukabelesini gördüm... İki yüzlü bir casusa pek mühim bir devlet sırrının tevdi edilememesi kabilinden bir muameleye uğradım... Matbuatı fesedeye ehemmiyet vermemiştim. Lâkin evvel be evvel Fahri gibi birkaç âsinin afvü taltifi suretiyle tenkidleri iltizam edildiğinden Mısır'a gitmiştim. Bu cihet kaale alınmaz oldu. Ve İstanbul'a çağırılır oldum. Hariç kolların mahvinden evvel İstanbul vazifesinin ifası mümkün olsaydı doğruca gelmez miydim... Hal böyle iken ne olduğumu kendilerine anlattığım o iki hain haifi öylece terk ile İstanbul'a gelmek, hele ora hattı hareketini takibetmek nasıl kabil olur?.. Sellemehüsselâm üzerlerine saldırmak, vücudlarından ortalığı tamizlemek matlûb neticeyi vermez. Şu düşüncelerde iken son tahriratı devletleri geldi. Yazı değişmiş. Demek ki İstanbul'a geleceğimden başkası da haberdar edilmiş. Para talebime iktisada riayet ile mukabele olunuyor. Madrid'den Kahire'ye azimet cüz'î bir masrafla mümkün değildir. Kahire'ye muvasalâtımda altmış beş İngiliz lirası bir hamlede elden çıkardım. O iki anudu okşamak lâzımdı. Ekseriya onlar için de sarfiyatı mütenevviada bulundum. İki ay zarfında kül edip bitirdiğim iki yüz lirayı kan kusup kızılcık yedim diyerek işte böylece sarfettim. Mektubun muhteviyatı sairesi bendenizden şüphe edildiğine dair olan zannımı takviye etti. Bâhusus doğruca İstanbul'a gelebileceğimi gösterir mülâhazalar hayret ve teessüfümü muciboldu. Maamafih hemen acentelere koştum... İstanbul'a gitmek on iki gün karantine beklemeğe mütevakkıf. Bunun için Marsilya tarikini tercih ediyorum... Şimdi ne olacak?.. Safiyetin en birinci düşmanı şüphe ve tereddüddür... Son emirnameleri bedbinane yazılmış göründü, bedbinane okundu... Buna binaen bura hizmetinden feragat ve Madrid'e müteveccihen hareket olundu... Şimdi uyanmış yılanı tekrar uyutmak lâzımdır. Binaenaleyh iki ay kadar bir zamanın geçmesi zarurîdir... Herhangi namda olursa olsun bir başka pasaporta ihtiyaç vardır. Evvelce irsal buyurulmuş olan leffen iade olundu...»

Hilmi Beyin yukarıki mektubunda bahsettiği masraf meselesi kasden yazılmış olsa gerek. Çünkü kendisi ne bu gibi israfata kapılmış ve ne de bu hususta başkalarına âlet olmuştur. Elimde bulunan mehuzat ve sarfiyat defterlerindeki notlara nazaran Avrupa'da ve Mısır'da çok muktesidane yaşayan, aldığı ve verdiği en ufak paraların bile mahalli sarfını göstermekten üşenmiyen Hilmi Bey, mahza Dahiliye Nâzırı Memduh Paşanın gözünü boyamak lüzumunda masraf ihtiyarından çekinmiyor görünmek için bu hesapları kaydetmişti, kanaatindeyim.

Hattâ muhasebe defterinin bir sayfasında şöyle bir işaret bile vardır:

«Geçen sene cemiyetin Paris ve Cenevre müdiriyetlerinde bulunmuş olan Çürüksulu Binbaşı Ahmet Bey, ilk taksidini alır almaz (1) kendisine dört yüz frank ikraz etmemi söyledi. Veremem; para benim değil, umumundur, dedim. Nihayet cemiyet sandığından benim kefaletimle, vermediği halde aylığımdan kesilmek üzere istikraz etmesini söylemeğe mecbur oldum; zaten o dakikada elimdeki iki bin frankı cemiyete terk ile cemiyet sandığına yatırıyordum ve yatırdım da. Ahmed Bey dört

(1) Ahmed Celâleddin Paşa tarafından hutbe bedeli olarak alınan dört bin frankın ilk taksiti.

yüz frankı aldı. Rehin olarak halı bırakmıştı. Belgrad'a varınca onları da aldırttı. Tuhaftır; dört yüzü, üç yüze bile indirtti. (Üç yüz frank aldım) dedi. Billâhi tallâhi (126) frank gönderdi. 2 Aralık 97. Bu parayı millet Ahmed Beyden tahsil etsin.»

Hattâ bu kayıtlar arasında şu cümlelere de tesadüf edilmektedir:

«Mithat Şükrü'nün teyzezadesi Selânikli Osman Efendi gelmişti. Borç istedi... Kendisine (125) frank ikraz ettim. Bu paranın (30) frankı ödenmiştir. (95) frank borcu kalmıştır.»

Görülüyor ki, Tunalı Hilmi Bey işlerinde çok titiz davranıyor ve sarf meselesinde başkalarına ait bir emanete el uzatmış kadar dikkatli hareket ediyordu.

İşte, «Jön Türk» âleminin elemanları arasında bu kadar hassas ve fedakâr ruhlu vatanperverler vardı.

Hilmi Beyin Memduh Paşaya yazdığı diğer mektub ise şudur:

«2 ve 3 Haziran 316 tarihli evamirname-i devletleri vâsıl oldu. İnanılmıyacak veya tasavvur etmediğim bir hal başıma gelmiş olduğundan vukuatın mufassalan arzı vazife addolunmuştu. Bâdema maruzatımı emsile-i muttaride veya gayri muttaride garketmeksizin netayici bile hülâsatâlhülâsa olarak, hattâ pek sade ve çıplak bir ifade ile iş'ar tarikini iltizam eyliyeceğim. İnşaallah korktuğum diğer bir hal dahi başıma gelmez.

Fahri ve Rıza, esasen cemiyet-i hafiyenin haric kollarıdırlar. Zahiren ise meydandaki cemiyetin Mısır şubesini ve «Hak» gazetesini idare ederler. Af ve âtifet-i şâhâneye iltica ediyorlar. Fahri Bey İtalyancasını terakki ettirmek arzusiyle İtalyada bir memuriyet ve beş yüz lira atiyye-i seniye, Riza Bey hariçde tâyin buyurulacak bir yerde bir memuriyet ve üç yüz lira atiyye-i seniyye istirham ediyor. Bir cemiyet gazetesi olduğundan herhalde diğer şahsî hezeyannamelerle bir tutulmıyacak olan «Hak» fesadnamesini sureti kat'iyyede tâtil ve «Reşid», «Murad» la beraber altı bin cild kadar kütüb ve resail teslim ediyorlar. Şöylece iki cemiyetin de şubeleri, bâhusus cemiyet-i hafiyyenin haricen olan kuvveti binaenaleyh nısıf mevcudiyeti şu cemiyetce en emin ve mühim iki kişinin elde edilmesiyle âdeta külliyen mahvoluyor. Şunların mühim olmaları adsız ve şöhretsiz olmaları nokta-i nazarından olmayıp komitecilik ve tercüme-i halleri itibariyle mülâhaza edilmek lâzımgelir. Bu babda en gizli ve en ince nüktelere vukufum vardır. Bundan dolayı idi ki, Mısır'ın, vücudlarından tathiri ve İstanbul meselesinin teshili lüzumunu arzetmiştim. Buna mukabil ikna ve itmaları emrolunmuştu.

Bugün kendilerini itaat ve dehalete mecbur edebilecek bir silâh elimde olduğu halde bu derece inad ve ihtiraz eseri gösterdiklerine göre bu silâhtan ziyade cemiyetten korktuklarına, ve vicdanlarına ve iliklerine kadar girmiş olduğum için, hiç şüphe etmem... Elde edilemedikleri takdirde İstanbul'a gelmekliğim bertaraf, mahalli memuriyetimde bile mevkiim müşkülleşir. - Cenab-ı Hak muinim olsun - bir kere sadakat ve ubudiyetim derecesini ikna ve itmâları vazifesini deruhte etmekle kendilernie anlatmış olduğumdan onları terkedip savuşunca keyfiyeti bütün alâkadar ve İstanbul'a yazacaklardır. Bir cinayete kurban gitmesem bile İstanbulca takibedilecek plânımı icra gayri mümkün olacaktır...

... Celâl yedi sene kadar hariciyede bulunmuş ise de tahsil heves ve istirhamındadır. Hüseyin de aynı arzudadır. Ahmed Kemal Bey dahi lehülhamd sebkeden gay-

ret-i âcizi neticesi ikna edildiği gibi Haydar ve Neşet bile avdete müheyya bir hale getirildi. Cümlesi harcırahlarının vüsulüne muntazırdırlar. Bendeniz de Marsilya'ya gitmek niyetindeyim. İstanbul için ilk adımı atmış olurum. Karantinalar sebebiyle Marsilya tarikini tercih ediyorum.»

İnkılâpçılıkta Gaye ve Vasıta Münasebetleri :

Mektubun baş tarafında Hilmi Beyin bahsettiği vukuat, gûya Kahirede bazıları kendisini bir yere dâvet etmişler ve öldürmeğe kıyam eylemişlerdir. Sözde bıçakla üzerine hücum edenlere löververle mukabele etmiş ve hayatını kurtarmıştır. Tabiî bu satırlar tamamen hayâl mahsulü şeylerdir. Maksad, Abdülhamid'i korku ve telâşa düşürmekti. Filvaki bu gibi hâdiseler Sultan Abdülhamid'i ürkütür, «Jön Türk» arzularına mümaşaata mecbur kılardı.

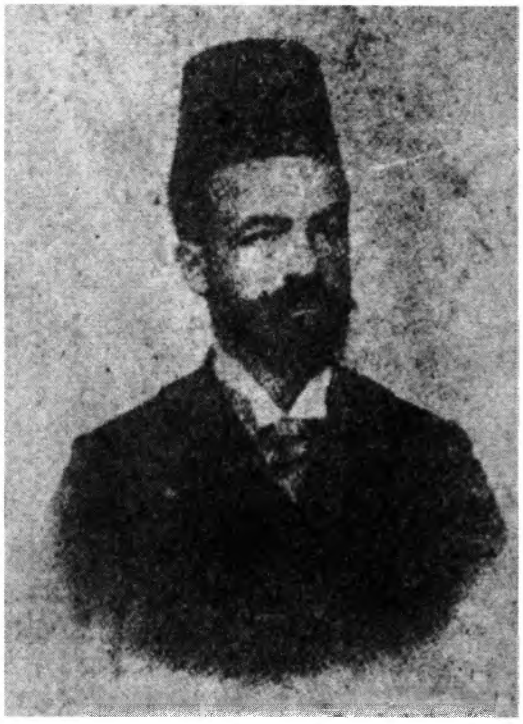
İşte bu suretle, Memduh Paşanın âlet olarak kullanmak istediği Hilmi Bey, Dahiliye Nâzıriyle oynamış durmuş ve neşriyata devam için para teminine muvaffak olmuştur. Hattâ Sultan Abdülhamid'e takdim edilen ârizalarla da para koparmak imkânını yaratmıştır.

Bu hareket tarzı, usulperest olanlar tarafından takbih edilebilir. Fakat hakikat da şudur ki, günlük ihtiyaçlarını temin edecek vasıtalardan mahrum bulunan bu inkılâpçılar Sultan Abdülhamid idaresiyle mücadele için daha makbul ve musib bir çare de bulamıyorlardı.

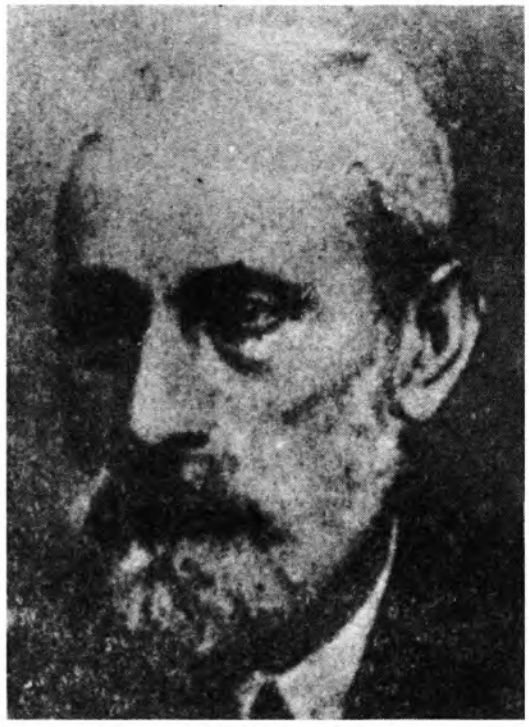
Hattâ, Ahmed Rıza Bey de zamanın rical ve ağniyasına başvurmaktan bir türülü âzade kalamamış, geçim ve neşir masraflarını, ileriki mektublarda görüleceği veçhile, bu suretle yoluna koymuş, bu sayede de metodik muhalefetine devam edebilmiştir. Diğer «Jön Türk» ler ise daima derd-i maişetle uğraşmak mecburiyetinde kalmalarına rağmen, hiçbir zaman esas vazifelerini unutmamışlar ve arasıra ellerine geçirdikleri paralarla neşriyat mücadelesine yardımı ihmal etmemişlerdir.

Şunu da işaret edeyim ki alelûmum inkılâp hareketleriyle uğraşanlar maksadlarına vüsûl için daha çok ağır uysallıklara bile başvurmakta beis görmemişlerdir. Bu, izzet-i nefislerini mefkûre uğruna kurban etmek demektir ki, buna katlanmak da ayrıca bir fedakârlıktır. Maahaza gayeye ihanet edenler mevzuumuz haricidir. Bununla beraber Ahmed Rıza Bey ve bir iki arkadaşı, hükûmetten alınan paraları hiçbir vakit hoş görmemişler ve alâkadarları daima tenkid etmişlerdir. Buna karşı birçokları da Ahmed Rıza Beyin, muhtelif membalardan müstefid olduğunu ve bundan dolayı zaruret çekmediğini ve hükûmetten para sızdırmağa ihtiyac kalmadığını söylüyorlar. Bu da bir hakikattır. Şu kadar var ki, bütün bu inkılâpçılar istibdadı yıkmak için ellerinden gelen her türlü fedakârlığı icradan geri durmamışlar ve mütemadiyen çalışmışlardır. Yabancı memleketlerde büyük sıkıntılar ve müzayikalar içinde çırpınan bizim inkılâpçılarımız da, inkılâpçılığın şu esas umdesine göre hareket etmek zorunda kalmışlardır: Gaye, vasıtayı mübah kılar.

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİNİN KURUCULARI

İbrahim Temo Bey

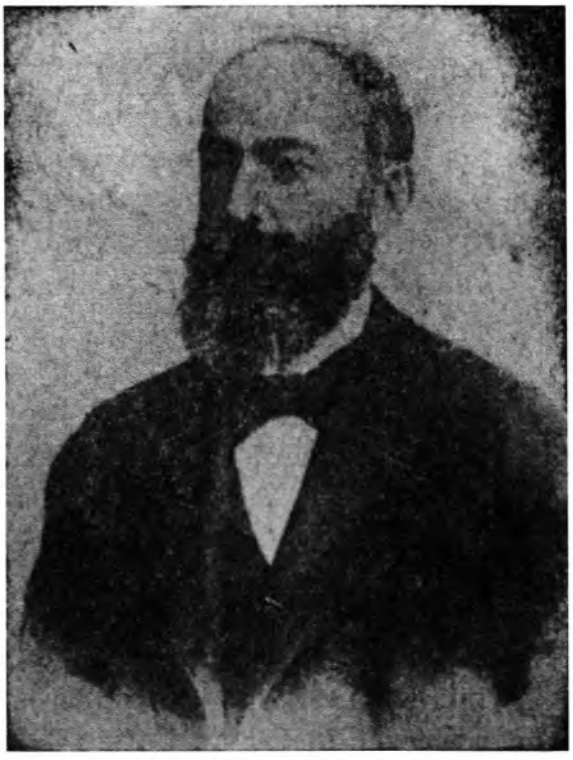
Dr. Hüseynizade Ali Bey

Abdullah Cevdet ve İshak Sükûtî Beyler

Dr. Mehmed Reşid Bey

Mizancı Murad Bey

Paris'teki Ahmed Rıza Bey grubu

(Ortada: Mısırlı Prens Mehmed Ali. Sağında Ahmed Rıza Bey. Solunda: Ahmed Saip Bey. Arkada: Dr. Nâzım ve Sami Paşazade Sezai Beyler).

1900—1901 yıllarının diğer hadiseleri

TUNALI Hilmi Bey Madrid sefaretindeki memurluğu zamanında Afrika ve Avrupa'nın muhtelif memleketlerindeki «Jön Türk» lerle münasebetlerini kesmek şöyle dursun, bilâkis bunları bir kat daha arttırmış ve muhaberelerine daha geniş bir vüs'at vermiştir. Bu zaman zarfında aldığı mektublarıń çoğu, «Jön Türk» lerin kendi iç hayatlarına ve aralarındaki münasebetlere aittir. Bunlar arasında, aşağıda görüleceği veçhile vesika değerini haiz bazı hâdise tesbitiyle günü gününe kaydedilmiş intibalar da vardır.

Meselâ şu mektub, Trablusgarb Rüşdiye-i Askeriyesi Fransızca Muallimi iken firar eden Mülâzim Hüseyin Tosun Bey (1) tarafından yazılmıştır:

«Aziz kardeşim;

İşte şimdi zadenin elinden kaçtım. Yarın yine kavga var. Görüyorsun ya merbutiyet belâsı. Mektub yazmağa bile vakit bulamıyorum.

Prens, pek mükemmel bir şantajcıdır. Bizim daha çok çekeceklerimiz var. Yalnız bulursam, kendisine çok şeyler söyliyeceğim. Şimdi Said Paşa ve diğer akrabaıarl geldiğinden onlarla meşgul. Şantajcı dediklerini zımnen anlatacağım.

Senin memuriyet aldığına memnun olmadı. Artık memuriyeti terketmeğe lüzum yoktur. Ali Beyin sözlerine kulak asma.

Nuri, matbaayı Londra'ya taşıyacak. Cevdet ve Sükûtî ne veçhile işi becermişler bilmem. Zannederim, Kara Todori ile. Maaşları seninki kadar imiş. Rivayete nazaran Sükûtî kalmıyacak imiş. Doktor Bahaeddin Efendiyi görmedim. Nerede olduğunu bilmem. Bu kimdir?..

Benimki avdet fikrinde ve edecek... Damad ile bir netice verilmedi. Cemiyetle bir olduğu hareket ve kavlinden anlaşılıyor.

Ben de Osmanlı gazetelerini bulamıyorum. Mısır'da hiçbir vukuat olmadığını yazıyorlar. Hayreddin de şimdi bizimle beraber. Hizmet edip etmiyeceğini sonra anlıyacağız. Nuri mürettiblik ediyor. Ahmed Rıza ile Mahmud Paşanın arası pek iyi değil. Ben Rıza ile görüşmedim, ve görüşmek istemiyorum. Nâzım onun lehindedir.

İsmail Kemal Bey kaçmış. Şimdi Atina'da imiş... İstanbul'da tevkifat çok... Ebüzziya Konya'ya nefyolunmuş. Yahu benim zade ile aram iyi değil. Bize yol gösterirse

---

(1) Bu zat, «İttihad ve Terakki» Cemiyetini ilk kuranlardan Doktor Reşid Beyin kardeşidir.

ne yapmalı. Yol parası bile yok. Şimdilik Zade yemek ve oda parası veriyor. Günde beş santimlik bir gazete ne alıyor ve ne aldırtıyor. Bu kadar cömert, sahi!..

Oradan istifade etmek ihtimali oldukça ayrılmamanı ben arzu ederim. Haricde bir iş bulursan başka!..

Sık sık mektub yazamazsam darılma, fakrü darian hastalığı var. Mektub pulu hakkında bile sıkıntı çekiyorum. Malûm ya, İstanbul, Trablus ve Mısır da lâzım.

Mandayı mektub içine koyup göndermeni diler ve şimdiden teşekkürler ederim.»

Mektubda bahsi geçen Zade ve benimki, Mithat Paşa zade Ali Haydar Beydir. Prens, Mısırlı Mehmed Ali Paşadır. Manda, posta havalesine aittir. Anlaşılıyor ki Hilmi Beyin birçoklarına yaptığı gibi Hüseyin Tosun Beye de muaveneti dokunmaktadır. Mektubda ismi geçen Hayreddin, Mısır'da «Kokana» adlı mizah gazetesi çıkaran ve affından sonra ikamete memuren Rodos'a gönderilen bir gençtir.

Aşağıdaki müstear imzalı mektub da «Jön Türk» âlemini aydınlatan bir vesikadır:

15 Ağustos 1900

. . . . . .

«Salih Cemal «Kanun-u Esasî» ye ilâve diye bir nüsha gazete çıkardı... «Hakkı Sarih» in ikinci nüshası da çıktı... Sükûti ile Nureddin Beyden birer mektub aldım. İttifaka dâvet ediyorlar. Gûya Ahmed Rıza Bey de muvafakat etmiş. Ahmed Rıza Hoca ve Ahmed Beyi de ittifaka dâvet etmek üzere birer mektub yazmış. Ben de icabeden cevabı verdim.

«Hakkı Sarih» cileri hiç görmüyorum... Ahmed Kemal, Hüseyin'den ayrıldı. Hüseyin, Leon Fehmi ile beraberdir. Kemal Saffet ile birlikte oturuyor. İşte buranın hulâsa-ı vukuatı...

. . . . . .

«Pervasız» için bu aralık hurufata hiç de lüzum yoktur. Beyhude masraf edilmiş olur. Bakalım hükûmetin tebligat-ı resmiyesi ne netice verecek? Zannederim, «Pervasız» hiçbir şeye muvaffak olamıyarak. Orada şimdilik mevcudiyet göstersin. Yahut ihsan-ı şâhâneye dehalet etsin...»

Trablusgarp Vali ve Kumandanı Receb Paşa Yaveri Şevket Beyin Bir Mektubu :

Böyle teati edilen mektublar arasında Trablusgarbdan Hilmi Beye gelmiş bir mektub var ki çok dikkate değer mütalâalarla doludur. Mektubun muharriri Trablusgarb Vali ve Fevkalâde Kumandanı Receb Paşanın yaveri Şevket Beydir. Muhaberatta Gülçin müstear ismi taşımaktadır. Bu zat Trablusta «İttihad ve Terakki» nin yedinci şubesini teşkil etmiş ve orada bulunan menfi ve mahbuslara fevkalâde yardımlarda bulunmuş ve firarlarını teshil eylemiş fedakâr bir vatanperverdir.

Trablusgarb 22 Ekim 1900

«Aziz vatandaş;

(1) numaralı mektubunu dün verdiler. Dünden beri bir hayli düşündüm, taşındım. «Pervasız» a olan mektublarımı görenlere de mektubunuzu gösterdim. Onlarla da müzakere ettim. İşte karar verdim... Mütalâalarımı yazacağım, fakat «rezalet» hakkındaki fikrimi peşin söyliyeyim: Şimdiye kadar Hamid'in terzili için yazılan bunca destannamelerin hepsine, tesir itibariyle taş çıkardığını itiraf edeyim... Reşid ve Murad için de bir iki söz şöyliyeyim: Reşid alelâde bir şey. Murad'ın ise «yarın ne yapmalı?» bahsi bizi yeni bir vâdide düşünmeğe ve kuru kuru «istemezük» u tekrar etmekten kurtarmağa, ilk eser olarak sevkettiği için şayan-ı tebriksiniz.

Şimdi gelelim mektubunuza: «İdare-i maslahatçılık, hüsn-ü idareler, uyuşmalar, kandırmalar, yalanlar paydos!» diyorsunuz. Sizden hay Allah razı olsun. Bizim de aradığımız bu...

«Cemiyetin bütün efradı arasında câli değil, hakikî samimiyet, emniyet ve teslimiyet, yani bir vahdet olsun» diyorsunuz. Âlâ!.. Fakat bu dediğiniz, aradığınız şeyler, «olsun, olmalıdır» demekle, malûm ya, oluvermez. Beni bedbinlikle itham etme. Ben arkadaşlarım arasında herkes hakkında ifrat derecede hüsn-ü zanda bulunmakla itham olunurum. Pervasız burasını bilmez. İhtimal ki Verdan anlatmıştır... Fakat söz verdim, kalbimdekileri ketmetmiyeceğim. Makduhu aldattığın gibi beni, bizi de aldatmak istemen şüphesi, pek zayıf. Seninle işe girişmekten korkuyorum... Bununla beraber, ben kimsenin elinde oyuncak olamam... Hulâsa, karar vermeksizin habersiz iş yapmak yok, meğer ki haber vermek kabil olmıyacak kadar müstacel ola! Bu halde de malûmat verilmeli... Yoksa sen hiçbir iş yapma, sonra da âmirlik tasla! Tabiî bu çekilmez...

Ahmed Rızayı çekiştirmek bahsinde muhtisin... Ahmed Rizanın sizi kızdıran şöhretine gelelim. Âlem en ziyade ona itimad ediyor. Ahmed Rıza belki dediğiniz derecede işe yaramıyor. Buna can sıkılmaz mı? Evet sıkılır. Fakat Ahmed Rıza'nın bu kadar şöhret ve hürmet kazandığına değil; çünkü fikrimce Ahmed Rıza, buna müstahaktır. Canım şuna sıkılır ki biz ne âcizmişiz. En büyük adamımız bu kadar küçüktür. Şüphesiz hâlâ en büyük adamımız. O kimseyi aldatmıyor... Ahmed Rıza ile şubemiz de muhabere etti. Bu adamda zekâdan, hele dehâdan zerre yok. Alelâde dimağlı bir şey. Pek müstebid. Bildiğinden şaşmaz; kendisini pek beğenmiş; bütün Türkler, nazarında karınca... Maamafih, ben kendi hisseme söylüyorum. Onu hepinizden ziyade şayan-ı hürmet görüyorum. Niçin mi? Çünkü - eğri büğrü olsa da - bir meslek sahibidir; onunla alış verişte insan aldanmaz, aldanmaktan korkmaz... Sebeb ne olursa olsun o adam terk-i meslek etmez... Meslekte sebat edeceğini hepinizden ziyade o isbat etti. Ama bu suretle Avrupada geçinmenin yolunu buluyormuş! Varsın bulsun... Elverir ki vatanın hizmetinden keffi yed etmiş olmasın... Fakat icraat taraftarı değil!.. Herkesi icraata karşı soğutuyor!..

İşte bu doğru değil! ve olamaz. Bugün millet icraata müstaid ise... onu istidadından kimse menedemez... Buna istidadı yoksa, değil çilekeşler, filânlar, İnkılâb-ı Kebir'in bütün muharrirleri bir araya gelse de çalışsa başlarına üç adam toplıyamaz... Aziz, çilekeş, sen bu milleti icraat taraftarı yapar, icraat lehinde onda bir meyil, bir istidad uyandırır, bu yolda çalıştığını ve bir meslek sahibi olduğunu isbat edersen, Ahmed Rızalar da, şöhretleri de, onlara ayrılan hürmetler de püf der, sönüverir. Sen diyorum, maksadım şahsın değil, sen, ben Zeyd, âmir ve buna kim muvaffak olursa. İşte, Ahmed Rıza böyle yıkılır.

Nifak mesuliyetini Ahmed Rızaya kimse tahmil etmiyor; diyorsun. Onu ben de

etmiyenlerdenim. Ahmed Rıza sizinle ittifak edemez. Evvelâ o icraat taraftarı değil. Saniyen karşısında henüz ciddî bir meslek sahibi görmedi... Size inanmıyor...

Mektubunuzda bahis icraata dayanıyor. Evvelâ soracağım: Vaktiyle siz Cenevrede iken Verdan vasıtasiyle bu bahsi merkez şubesiyle etmiştik. O zaman, bunun taraftarı görünmenin bile Avrupa'da sizleri tehlike-i muhakkakada bırakacağını söylüyordunuz. Sizin bunlardan haberiniz yok mu? Yoksa bizi aldatıyor muydunuz. Bu babda hiçbir malûmatı haiz değilim... Şimdi icraat talebettiğinizi risalelerle ilân ediyorsunuz, icraat bahsini şifresiz salla pata yazıyorsunuz. Demek o memnuiyet kalktı... Maamafih ben artık sana peyrev oluyorum ve bu posta ile bir şifre gönderiyorum... İcraat için ilk müracaat olmak üzere bize yazıyorsun: Arzı teşekkür ederiz. Orada kendine arkadaş bulamıyorsun. Sükûtî nasıl? Bu adamın çok yerden faaliyetini işittim. Vakıa umumunuz gibi, bilhassa o, herkesi kandırmağa, aldatmağa alışmış. Fakat bir zaman için lâzımdı. Ve yapıldı. Bunda devam etmekte mâna var mıdır?

Artık, ört bastan bıktım, diyorsun. O, bu fikrinize iştirak etmez mi? Mesleğimizi kabul etmiyenlere düşman nazariyle bakacağız, diyorsun. Bu fikirde olmadığımı Ahmed Rıza meselesinde söyledim. Vatana hizmet edenlerin kâffesi, hizmetleri nisbetinde hürmet görmelidir... Bize iltihak etmiyenlerin kendilerini değil, mesleklerini çürütürüz. Fakat tahkiratla değil... Gelelim sekiz yüze! Az bir para; bakınız ben nasıl düşünüyorum: Siz Rezaletin diğer fasıllarının neşri tehdidiyle, beş on para daha alarak, tekrar memuriyet başına. Pervasız da, uyarsa Sükûtî de daha varsa, başkaları da böyle. Her ihtimale karşı ortada bulunmamanız iyi olur... Mutlaka dahilde birkaç yerde şube teşkil etmeli. İstanbul, İzmir, Bursa, Selânik gibi. Bunlarla münasebetiniz var mı?.. Bizim İstanbul'da bildiklerimiz, Şam ile muhaberemiz vardır. Fakat bunlardan ümid yok. Bağdad belki işe yarar... Beş altı yerde şubemiz olsa... Para vererek bu şubelerin herbiri birer köpek öldürse... ve bunu cemiyet... «intikam!» diye ilân etse iyi olur. Bundan sonra paralar söker: Tehdidle, teşvikle sermayeyi arttırdık mı millet efradını da kullanırız. Bizim Mehmetçikler korkak değildir. Meselâ cebine dinamid ve rövelver koyup Hamidiye camiinde bunları birdenbire patlanacak adam bulunur...

Ermeniler ve Arnavudlarla nasılsınız?.. Bu iki milletle - vatanın bir taşını bile atmağa, ayırmağa müsaade olunmamak şartiyle- ittihad edebilirsek çok kârlıyız... İsmail Kemal'in size ve Nureddin'e verdiği cevabı bilirim, haklıdır... Ermenilerden bazı fırkaların bize ittihad teklif ettiklerini söylüyorlardı. Nureddin bir fırkanın ittihada müheyya olduğundan bahsediyordu. Bunlar, milletin selâmeti namına uydurulmuş yalanlar mıdır?..

... Pervasıza, size cümlemizden selâmlar...»

Şevket Beyin şu yukarıki mektubunda yazılı düşüncelerinin hemen hepsi harfi harfine hakikate uymaktadır. Bu mektubun aslı daha çok uzundur. Bununla beraber yukarıki parçalarda kullanılan kelime ve cümleler aynen muhafaza edilmiş ve esası bozulmamışır.

Mektubda bahsi geçen «Mekduh» Dahiliye Nâzırı Memduh Paşadır. Meselenin esası icraatçı bir komite kurmak ve bu vasıta ile İstanbul'da bazı suikasdlere teşebbüs eylemektir. Filvaki daha sonraki sayfalarda Fahri Beyin «Ağa Baba» - Pervasız - mektublarından öğrenileceği üzere «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» ne bağlı olarak mahdut birkaç «Jön Türk» arasında bu yolda bir teşekkül vücude getirilmiş, evvelce de söylendiği veçhile,

Atina tarikiyle ve bilâhare Romanya yoliyle teşebbüslere geçilmiş, hattâ bir ara vücudlarının kaldırılmasına lüzum görülenler bile tesbit edilmiş ise de filiyata intikal ettirilememiştir. Burada muvaffakiyetsizlik sebeblerini münakaşa. edecek değilim. Ancak işin fedakârlık arzeder bir safhası olmadığını, yani herhangi bir Türk veya Osmanlının vatan aşkiyle böyle bir tehlikeye atılmadığını ve para mukabilinde Yunanlılarla başarı teminine çalışıldığını işaret etmekle iktifa edeceğim. Avrupa'daki «Jön Türk» ler, cüret ve cesareti Manastır'da Şemsi Paşayı ortadan kaldıran Atıf Bey derecesine vardırmak imkânını bulamamışlardır. Demek oluyor ki harb sahalarında en büyük tehlikelere göğüs geren ve ölümü istihkar eden bizler, ferdî teşebbüslerde çekingeniz.

1901 Tarihli Bir Mısır Mektubu :

Hilmi Bey, Mısır seyahati esnasında Kahire'de tabedilecek hususî neşriyatını Ali Ziya Beye havale etmiş bulunuyordu. Ondan aldığı «Jön Türk» âlemini ilgilendiren mektublardan biri de şudur:

Mısır 4 Ocak

«Aziz kardeşim;

Rıza Bey, «Şafak» namiyle bir cemiyet teşkil etmiş... Hurufat ve sandıkların vüsûl haberini henüz almadım. Her ikisini Fahri Beye göndermiştim. Burada hiçbir kimse ile görüşmiyorum. Hüseyin Tosun Bey size gücenmiş. «Hakkımda yok yere söz etmiş» diyor.

Geçende Atina'dan Rauf Beyden bir mektub aldım. Dört ay seyahat etmiş. Gaybubetinden beri geçen havadisleri bilhassa Suad ve İzzet Beyleri soruyor. Henüz cevab vermedim.

Hasan Fehmi Beyin selâmı var. İstanbul mahkemesi kendisini idama mahkûm etmiş. İlâmı da kendisine göndermişler... «İntikam» lar bana gelmiyor... Borç ödemeye beş aydan önce başlıyamıyacağım. Zira İstanbul'dan bir arkadaşım geldi. Lokanta'da yatıyor. Her gece için bir frank veriyorum. Yalnız yatmak için. Yiyeceği başka. İsmi Ali Galibdir. Harbiye Mektebini ikmalden sonra Erkânıharb kısmına ayrılmış. Lâkin İsmail Paşanın talebelere eziyet ettiğini Hünkâra bildirmesi Arnavutluğa sürülmesine sebebolmuş.... Bizim arkadaşlara benzemez.. İş bulacağına eminim. İngiliz Said Paşa ile üç sene görüşmüş. Oğluna ders verirmiş... Baki uhuvvet.»

Mektubda bahsi geçen Rıza Bey, «Hak» gazetesini çıkaran Bahriyeli Riza Beydir. Rauf, Rauf Ahmed Beydir. O sıralarda Atina'da sefaret kâtibi bulunuyordu. Suad Bey, Abbas Hilmi Paşanın enistesi Prens Cemil Tosun'un daire müdürüdür. Meşrutiyetten sonra Muhacirin Müdürü ve Vali olmuştur. Hasan Fehmi Bey, İstanbul'da Defter-i Hâkani memurlarındandır. Hasan Fehmi Bey, Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'da intişar eden «Serbestî» gazetesindeki yazılariyle «İttihad ve Terakki» hükûmetini şiddetle tenkid eder bir muhalif vaziyeti aldığından, bu cemiyet fedaileri tarafından Galata Köprüsü üzerinde öldürülen zattır. Ali Galib Bey, Uzun Galib Bey diye yadedilen bir «Jön Türk» tür.

İstinaf Müddeiumumîliğinin Bir Müzekkeresi :

Aşağıdaki mektublar da Madrid'e yazılmış ve suikasd işleriyle alâkalı zat tarafından kaleme alınmıştır. Bununla beraber bu suikasd teşebbüsü etrafında en ziyade muhabere eden, ileride görüleceği veçhile, Fahri Beydir. Fahri Bey, Atina ile Madrid arasındatavassut rolünü oynamış, bu hususlaki muhabere daha ziyade Cenevre ile cereyan eylemiş ve Hilmi Bey hâdiselerin gidişatını bu vasıta ile takibetmiştir. Yukarıki sayfalarda işaret edildiği veçhile Fahri Bey, Hilmi Beyin daveti üzerine Cenevreye gelmiş ve faal rol oynamıştır.

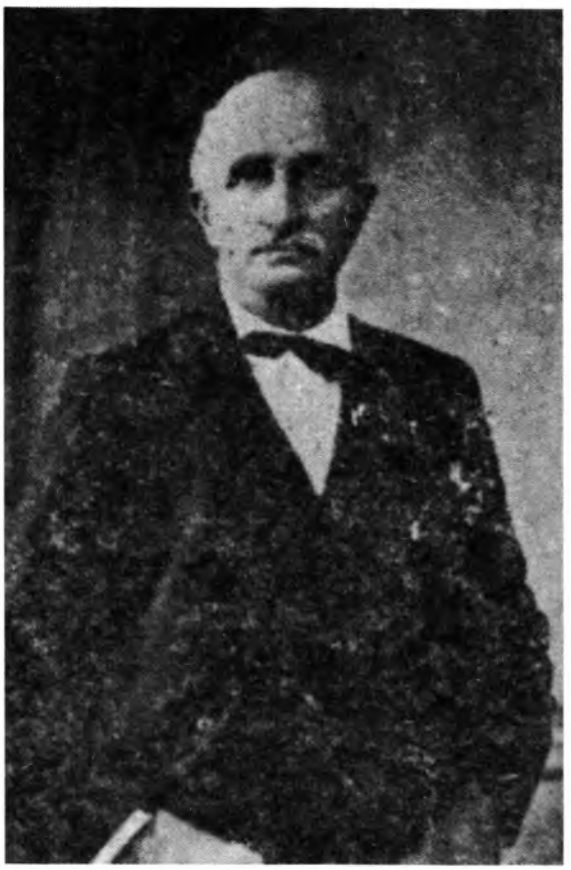
Bu zat bir müddet Trablusgarb zindanında kaldıktan sonra vazife ile gönderildiği Cidde'den kaçarak Mısır'a iltca etmiş «Jön Türk» lerdendir.

«Jön Türk» âlemini aydınlatan bu yarım asır evvelki hâdiseleri kaydederken Fahri Bey ve diğer bazı vatanperverler hakkında İstinaf Müddeiumumîliğinin çıkardığı ahz ve girift müzekkeresini de buraya ilâve ediyorum:

«İzmir Gümrüğü müstahdemininden Naim Gırgor ve sabık Bahriye Muhasebecisi Ali Fahri ve gazete muharriri Emin ve Roma Sefareti Seniyyesi Üçüncü Kâtibi Halil Muvaffak ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye talebesinden Ethem Ruhi ve Cenevre Şehbender-i sabıkı Kâmi Efendilerin Avrupa'ya firar edenlerden olup karar-ı âli mucibince kendilerine icrayı tebligat olunduğu ve müddeti muayyenesi mürur eylediği halde isti'fayı kusurla merhamet-i ulüvvü menkıbet-i hazret-i pâdişâhîye iltica ve dehalet etmeyip firarlarında temerrüd eyledikleri merkuminden Emin Efendiden maadasının erbab-ı mefsedetten bulundukları hakkında İstinaf Müddeiumumîliği memuriyet-i behiyyesi canibinden vuku bulan iddia mucibince.... cinayetle ittihamlarına karar verildiğinden ... tutulup mahkeme-i mezkûre tevkifhanesine teslimleri lâzımgeleceği bilcümle zabıta-i adliye memurlarının malûmu olmak üzere...»

«İntikam» ve «Tokmak» gazeteleri

Fahri Bey Cenevre'ye geldikten sonra «İntikam» ı, bilâhare «Tokmak» gazetesini neşre başlamıştır. Bu gazetelerin ve alâkalıların masrafını Tunalı Hilmi Bey deruhde etmiş bulunuyordu. Görülüyor ki, Hilmi Beyin sefarette memuriyet kabul etmesi faaliyetini sekteye uğratmamış ve belki kolaylaştırmıştı. Esasen Madrid'de resmî vazifeye hiç kulak asmıyor ve sefir Keçecizade İzzet Fuat Paşanın lâkaydîsi sayesinde kendi âleminde yaşıyor ve bir taraftan da hutbelerini hazırlamağa devam ediyordu. Hattâ ara sıra seyahat icrasından çekinmiyordu. Nitekim Cenevre'de çıkarılan «İntikam» ve «Tokmak» gazeteleri için bir iki defa İsviçreye gitmiş, gelmiş ve hattâ 19 Şubat 1901 tarihinde yaptığı Cenevre seyahatini icraat meselesi hakkında tedarik edilen fedailerle yakından temas temini fikriyle, Atina'ya kadar temdid etmişti. Maksadı bir an evvel memlekette bir iki muzır şahsın vücudlerini ortadan kaldırmak ve Yıldız Sarayını telâşa düşürmekti. Hattâ bu son seyahatinde Atina'da bulunan «Beşer» müstear ismini kullanan Dr. Cazım Beyle mutabık kalınmış, İstanbulda mefkûreye hiyanetle birçok fedakârın nefyedilmesine sebebolan Nadir Beyin ve İzmir Fırka Kumandanı Şâkrü Paşanın öldürülmelerine karar verilmişti. Aynı zamanda merkezi Cenevre'de olmak üzere üç kişilik bir icraat komitesinin teşekkülü de takarrür etmiş ve bu hususta müstacelen sarfı lâzım gelen masarife karşı Doktor Cazım Beye 1600 frank bırakmıştır. 1901 Martı ortalarında Atina'dan ayrılan Hilmi Bey Cenevreye muvasalatında Türkçe ve Fransızca hutbelerinin neşrini temin etmiştir. Bunlardan Sultan Abdülhamid'e bile gönderilmişti.

Ali Fahri Bey

Hilmi Beyin Azli ve Mahkûmiyeti :

Hilmi Beyin bu hareketleri Sarayın gözünden kaçmamıştı. 25 Nisan 1901 tarihli İstanbul gazeteleri şu haberi neşretmişlerdi:

«Hodbehod mevkii memuriyetini terkle Atina ve İsviçre'ye giderek neşriyat-ı muzzire ve mel'anetkâranede bulunan Tuna'lı Hilmi Beyin muabbed kalebendliğe mahkûmiyeti....»

Buna rağmen çizdiği yoldan ayrılmak istemiyen Hilmi Bey Mısır'dan Prens Mehmed Ali Paşa Halim'den aldığı bir telgraf üzerine 23 Mayıs 1901 de Marsilya'dan Kahire'ye hareketle 28 Mayıs'ta İskenderiyeye varmıştır. Bindiği vapurda sabık Cenevre Konsolosu Kâmi Bey de bulunuyordu. Bu zat da «Jön Türk» lere iltihak etmişti. Hilmi Bey Kahire'de Prens Mehmed Ali Paşa Halim ve diğer arkadaşlariyle görüştükten sonra Avrupaya dönmek için İskenderiyeye muvasalatında Hidiv Abbas Hilmi Paşanın Divan-ı Türkî kâtibi İzzet Bey kendisiyle görüşmüş ve affa mazhar olduğundan bahisle vazifesine avdetini tebliğ eylemiştir. Hattâ Abbas Hilmi Paşa namına kendisine garib bir teklif de vuku bulmuştu. O sıralarda Korfo adasında istirahatte bulunan Damad Mahmud Paşa ile ağası Salih Beyin arasını açmağa muvaffak olduğu takdirde nakdî mükâfat verileceği de va'dolunmuştur. Bundan maksad Damad Paşayı yalnız bırakmak ve yeise düşürmek suretiyle İstanbul'a dönmesini temin etmekti. Abbas Hilmi Paşanın gayesi ise Sultan Abdülhamid'in memnuniyetini celbeylemek ve bu sayede Taşoz adasının Mısır topraklarına ilhakını kolaylaştırmaktı. Çünkü, Hidiv ailesi, bu ada ile alâkadar bulunuyordu. Hilmi Bey teklifi reddetmişti.

Defter-i Hâkani'nin Bir Tamimi :

Sırası gelmişken şurasını da kaydetmek isterim ki, Abdülhamid idaresinin «Jön Türk» lere karşı tatbik ettiği taktik, yalnız bu gibi rüşvet tekliflerinden ve hiylelerden ibaret değildi. Defteri Hâkaninin (Tapu İdaresi) aşağıdaki tamiminden anlaşılacağı veçhile, istibdad devrinde mahkemeler âlet edilerek rejim aleyhtarı hürriyetperverlere ait emlâk haciz altına alınıyordu. Bu yoda verilmiş yeni bir karar suretini aynen aşağıya ilâve ediyoruz:

«Mukaddemâ Kosova Vilâyeti Mektubî Kalemi Müşavirliğinde istihdam edilen Mehmed Hamdi, elyevm Atina'da bulunan ve mukaddemâ Reji memuriyetinde istihdam edilmiş olan Mehmed Bey, Suriye ahalisinden ve Rum Gildanî Katolik milletinden Necib Hindî, Tabib Kolağalarından İsmail Kemal, Matbuat-ı Ecnebiye Hülefasından Yahuva, Mekteb-i Tıbbiye kaleminden Aksaraylı Enverî Ahmed ve Filibeli Nazmi, Bedirhan Paşa zade Abdurrahman Bey, Defter-i Hâkanî Nezareti Celilesi Muhasebe Kalemi müstahdemininden Yenişehirli Hasan Fehmi, Vefik Bey mahdumu İsmail Kemal Bey, Askerî Tekaüd Sandığı ketebesinden Hâfız Emin, Matbuat Kalemi Hülefasından Fransızca ve İngilizce gazeteler sansür memuru sabıkı Kantar oğlu Boğos Zeki, Suriyeli Selim Serkis, İzmir Gümrüğü müstahdemlerinden Naim Girgor, Bahriye Kuruvet kâtiblerinden Kasımpaşalı Ali Fahri, Roma Sefaret-i Seniyyesi üçüncü kâtibi Halil Muvaffak, Mekteb-i Tıbbiye talebesinden Ethem Ruhi, Cenevre Şehbenderi sabıkı Kâmi, Kıbrısta «Zaman» gazetesi sahibi imtiyazı Derviş Paşa, Fatih camii şerifi Mesnevîhanlarından ve «Malûmat» gazetesi heyeti tahririyesinden olduğunu beyan eden Süleyman Memduh, Londra Şehbender Vekili Halit, Tunalı Hilmi, Avlonyalı İsmail Kemal, Aynaroz Kaymakamlığından mazulen Dersaadete gelip Avlonya Kaymakamlığına tâyin olunan Arnavut Şahin, Roterdam Başşehbenderi Ali Nuri, Arnavut Faik.

Avrupa'ya firar edip kendilerine tebligat vuku bulduğu halde avdet etmemekte ısrar ile neşriyatı fesatcuyaneye ictisar etmelerinden dolayı mahkeme-i cinayetçe gı-

yaben muhakemeleri bilicra hükümleri ifa kılınan eşhasın ahzü tevkifleri icabedenlere tebligat icra kılındığı beyaniyle bunların uhdelerindeki emlâkin haczine dair mahkemeden verilen kararın sureti icrasına müteallik tedabirin lüzumu ittihazı Adliye Nezareti Celilesinden bâtezkere iş'ar bir kıt'a defter-i tisyar kılınması üzerine Dersaadetçe devair-i belediye nezdindeki maattahrir vergi memurlarına tebligatı lâzime ita kılınmakla isimleri bâlâda gösterilen eşhasın oralarda emlâki bulunduğu takdirde suret-i idareleri bâdehu başkaca bildirilmek üzere şimdiden...»

Doktor Cazım Beyin bir Atina mektubu

Aşağıdaki mektublar da Atina'dan gelmekte ve icraat komitesi âzasından «Beşir-Dr. Cazım» tarafından yazılmış bulunmaktadır.

5 Nisan 1901

«Azizim;

... Her bir fedakârlık ya zayiatı maddiye veya hayatiye mukabilinde olur. Tabiî hem çalışayım, hem de müstağrak-ı in'am olayım demek olmaz... Fakat mucib-i teselli bir cihet var ki, Hamid'in senden son derece korkmasıdır. Bu korku varken sen yine acısını çıkarır ve muvaffak olursun. Hattâ bazı plânlar tasavvur ediyorum ki, bununla Hamid çıldıracak....»

Bu mektub biraz kapalı yazılmış ve tefsire muhtaç bırakılmıştır. Bahsedilmek istenen mesele Hilmi Beyin güzeşte kalan maaşlarıdır. Madrid Sefaretinde iken bir müddet maaş alamamış ve suikasd meselesi için va'dettiği parayı vaktinde bankaya yatıramamıştır. Bundan haberdar olan Dr. Cazım Bey kendisini teselli ediyor ve hem de cesaretini takviyeye gayret gösteriyor.

İnkılapçılık Başarılarının Maliyet Fiyatı :

Trablusgarbdan gelen ve «muhterem vatandaş» hitabesiyle başlayan 27 Nisan 1901 tarihli mektubda inkılâp hareketlerinin muvaffakiyetle neticelenmesi için yeni bir teşkilât vücude getirilmesi ve Riyasetin dahilde olması lüzumu müdafaa edildikten ve icraat safhasına temasla icabeden sarfiyatın yapılabilmesi hususunda Riyasete salâhiyet verilmesi ileri sürüldükten sonra o güne kadar temin edilen başarıların kaça mal olduğu şöyle anlatılıyor:

«Vali Namık Paşanın buradan menkûben yuvarlanması 5-6 liraya, Fizanda inleyen iki zatın, tahlisi hemen, bedavaya, fakat Fadılla Rızanın zindandan kurtuluşları (mükerrer felâketler sebebiyle) tahminen 100 - 120 liraya, Verdanın 50 - 60 liraya mal oldu.»

Bu mektub «isimsiz» mahlâsiyle yazılmıştır. Bu zat yeni bir teşkilât vücude getirilmesini ve merkezin dahilde olmasını her mektubunda musırran istemekte ve aynı zamanda hükûmet mekanizmasını felce uğratmak için binbir vesile icadından da geri durmamakta idi. Nitekim Vali Namık Beyin imzasını taklid ederek Fizanda menfi bulunan Şeyh Necmeddin ve kardeşini Trablusgarba aldırtmış ve bu suretle Yıldız Sarayını ve hükûmeti iğfal etmiş ve Valinin azline sebebolmuştur. Hattâ yukarıda tasrih edil-

diği üzere birkaç mahkûmun hapishaneden kurtarılmasını bile yoluna koymuştur. Bu sefer «İsimsiz» imzası altında saklanan bu fedakâr, bazan «Gülçin» imzasını da kullanan Receb Paşanın yaveri Şevket Beydir.

Atina'daki mültecilerin vaziyeti

Atina, 2 Mayıs 1901

«Aziz kardeşim;

Fakat azizim, benim vaziyetim şimdilik biraz sarpa sardı. Dört gün mukaddem tekrar polis idaresinden çağırdılar. Yine nezaketle benim burada anarşist reisi olduğum ve benimle diğer arkadaşlar bulunduğu ve ben buradan gidersem onların da gideceği (bura Hariciyesinden bittabi oraya da ya sefaretten veya doğrudan doğruya İstanbul'dan) bildirildi ve muvakkaten Cenevre'ye gitmekliğim teklif olundu.

Ben, cevaben; hakkımda tahkikat yapılır, anarşist olduğum tahakkuk ederse hakkımda kuvve-i cebriye ifa edersiniz. Yoksa diğer «refugié politique» ler gibi ben de serbestçe burada otururum, dedim. Şimdi gazetecileri göreceğim. Mümkün olursa Hariciye Nazırı ile görüşeceğim.

Sen burada kalmış olsaydın. Yunan hükûmeti seni kat'iyyen teslim edecekti... Çünkü gümrük meselesi görüşülüyor... Bu iş Yunanlılarca hayat ve memat meselesidir. Bu vesile ile menfaat temin etmek imkânını ararlardı....»

Dr. Cazım Beyin bir mektubu daha

Atina 30 Temmuz 1901

«Azizim;

Bundan evvel bir mektub göndererek cereyan eden ahvali bildirmiştim. Öteden mektub geldi. Orada lâzım gelenleri hazırlamışlar. Evvelki yazdığımız mektubda meselenin bilhassa büyük şehrin (1) karşısında bulunan için cereyan etmesi mukarrer idi. Onu kabul etmişler. Esasen büyük şehirde bulunanın bir müddet gözükmediğini söylüyorlardı. Her ne hal ise, Ticaretin ilk teminatı olmak üzere masarifatı evveliyesi yirmi liradan aşağı olamıyacağını kat'iyyen bildirmişler. Buradaki vekil evvelce bana on beş lira demişti.

On beşi teslim ettim. Bu böyle. Başka havadisim yok. Yalnız burada gittikçe hafiyeler artmaktadır. Artık bir tarafa çıkmaz oldum.»

Dr. Âkil Muhtar Beyin istikrazı

Aşağıdaki mektub bir taraftan Dr. Âkil Muhtar Beye taallûku cihetiyle, diğer taraftan da o günkü yaşayış şartlarını bütün çıplaklığiyle anlatması bakımlarından mühimdir. Mektub imzasızdır, fakat Fahri Beyin el yazısı olduğu bellidir.

«Aziz;

Üç gün evvel bir mektub yazmıştım. Âkil Bey oğlumuz tarafından şu kâğıdı yazmak lüzumu tezahür etti.

---

(1) Kadıköy ve Erenköy havalisi demek istiyor.

Âkilin müddeti tahsiliyesinin on dört ay sonra tamam olacağını, on beşinci ay sonunda diplomalı bir doktor bulunacağını, böyle kat'î surette belki bilmezsin.

Şimdi, bu müddet henüz hitama ermeden, o gün için bazı tedabiri ihtiyatîyi, şimdiden ittihaz dûr endişliğiyle mesarifi mübremesi için bir istikraz icrasını istiyor. Tabiî bunu da mahrem bulunduğu, samimiyetine, kalbine emin olduğu dostlara müracaatla yapmak azminde.

Bu sebeble bana müracaat etti, sana yazmamı söyledi... Üç senede ödenmek üzere ve istenirse faizini de - tabiî menfaati umumiye mülâhazasiyle - tediye etmek şartiyle iki bin frank istiyor... Âkilciğin matlûbunu is'af etmek muvafık-ı şime-i insaniyet ve uhuvvet olur. Baki gözlerinden öperim.»

15 Haziran 1901

Âkil Muhtar Bey, Tıbbiye talebelerinden ve genç yaşında mücadele hayatına karışmış «Jön Türk» lerdendir. Tahsilini Cenevre'de ikmal etmiştir. Hiçbir vakit akidesini bozmamış ve istibdad aleyhinde cephe almaktan geri kalmamıştır. Hilmi Beyden talebedilen paranın umumun menfaati namına sarfedilecek bir meblâğdan tefriki lâzım geldiğini, faiz hakkındaki işaretten öğreniyoruz. Ve Hilmi Beyin veznedarlık yaptığı frankların şahsî varlıktan ziyade mücadele sermayesi olarak hıfzedildiği görülüyor.

Saray'ın «Jön Türk» lere verdiği ehemmiyet

Aşağıdaki mektub; İstanbuldan, affedilen Suriyeli Antakizade Emin Beyden gelmektedir. Bu zatın Fransız postahanesiyle gönderdiği mektublarda memleket ahvali hakkında daima tafsilât verilmekte, Saray ve hükûmet acı acı tenkid edilmektedir:

«Ruhum kardeşim;

Dün sabah İstanbul'a vâsıl oldum... Küçük biraderi müstashiben Başkâtibe gittim' Huzur'da idi. Kart bıraktım. Hacı Ali Beye girdim. Orada kurenadan Arif Beye uğradım. O da Mabeyine gelmemiş. Kalktım, doğru Babıâliye gittim. Sadrıâzamla görüştüm. Görsen ne mübarek adam. Kimler var, kimler yok sordu. Sathî cevablarla geçtim. Lâkin senin ismin geçince, «bu çapkın ne yapıyor?» diye sual etti. Ben de «Rezalet» i mütalâa edip etmediğini sordum. «Ha o kitab nedir? Allah aşkına bu Memduh (1) ne yaptı. Nasıl bunun dam-ı iğfaline düştü?.. Kendisine sordum, evet benim adamımdır diyor. O halde nasıl adamı oluyor da sonra bu eseri neşrediyor, bana o kitabdan bir nüsha bulabilirsen memnun olurum» dedi. «Tedarikine çalışırım» cevabını verdim.

Ondan sonra, Memduh'a gittim. Hemen kabul etti. İlk sözü duahan ve bendegândan olmamı tavsiyeden ibaret oldu. Sonra dedi ki: «Bu Hilmi utanmıyoru mu, hem maaşını alıyor, hem de Cenevre'de oturuyor.»

Hülâsa oradan Zaptiyeye gittim. Şefik Bey (2) ile görüştüm. Kapıdan girer girmez beni elimden çekti ve «Sana bir tokat aşkedeyim mi ne yapayım dedi.» Ben de

---

(1) Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa.
(2) Zaptiye Nâzırı

«Müsaade ediniz elinizi öpeyim» dedim. Müsaade etmedi... Bugün Rıdvan Paşayı ziyaret etmeğe mecbur olacağım... Son derece ağır davranmağı enseb görüyorum...»

«Tlopen» imzasiyle İstanbul'dan yazılan yukarıki mektub çok dikkate şâyandır. Bu zat aslen Suriyeli bir Katoliktir. Affını müteakip İstanbul'a muvasalâtında yazdığı bir numaralı yukarıki mektub, kullandığı cümlelerle, ihtisar edilmiştir.

Görülüyor ki, bir firarî İstanbul'a dönüşünde başkitabetten sadarete kadar bütün kapıları kendisi için açık buluyor ve herkesle serbestçe görüşebiliyor. Bu hal, Sultan Abdülhamid'in «Jön Türk» lere ne kadar ehemmiyet verdiğini gösterir.

Bu zatın, Tunali Hilmi Beye yazılmış, Saray ve memleket ahvalinden bâhis birçok mektubları daha vardır. Bunların bir kısmı Avrupa'da intişar eden gazetelerde havadis kabilinden neşredilmiştir. 1901 tarihli bir mektubda şöyle bir hâvadis bulunmaktadır:

«Bayramın üçüncü günü Necib Melhame Başkâtib dairesine gider, sofada «Malûmat»çı Tahir'i görür, kendisini tahkir eder ve ağıza alınmıyacak sözler söyler. Bunun sebebi ise Tahir Beyin «Malûmat» gazetesinde zımnen Necib Melhame aleyhinde yazmasıdır. Hâdiseden sonra, Necib Melhame Saray'dan ayrılır, hattâ nişanlarını ve rütbesini iade teşebbüsünde bulunur. Lâkin meseleye Sultan Abdülhamid müdahale ve iki bendesini barıştırır ve taltif eyler.»

«İş, Sözle Bitmez, İcraat İster!»

Hilmi Beye gönderilen mektublar arasında İsmail Usta tarafından basit bir ifade ile yazılmış özlü bir mektub vardır. Rusya'dan gelen bu mektubun bir yerinde şöyle deniliyor:

«Eserlerinizi okuyorum. Lâkin bunlar kâfi değildir. İcraat ister. Türkiye'den kaçmak, serbest şehirlerde dolaşmak çok kolay. Asıl mesele Sultan Hamid'i ortadan kaldırmaktır. Almanya'ya karı, Rusya'ya mantenuta (1) İngiltere'ye uşak olmadan evvel bunu yapmalı.»

Kongre Teşebbüslerine Ait Bir Mektub :

Berlin Osmanlı Sefarethanesi memurlarından Mustafa Refik Beyin aşağıya telhisen koyduğum mektubu kongre işinden bahsediyor:

Berlin 21 Ekim 1901

«Birader-i aziz ve muhteremim Tunalı Hilmi Beyefendi;

... Geçen sene Avrupa matbuatında «Jön Türk» kongresinden bahsedildi. Fakat birkaç zaman sonra, böyle mühim bir keyfiyetin vâdi-i nisyana atılıp kaldığı maatteessüf görüldü... Kongre meselesi pekâlâ bir fikir idi... Eğer mâni vesaiti nakliyenin fıkdanı ise muhlisiniz bin frank tediye etmeğe âmadeyim. Sizin de bu uğurda bin

(1) Metres demek istiyor.

frank feda edeceğinizden asla şüphem yoktur... Damad Mahmud Paşa dört bin, İsmail Kemal Bey üç bin, Mithat Paşa zade Ali Haydar Bey dahi bin frank ihda etmekte acaba tereddüt ederler mi?.. Bu meblâğ ile ilkbaharda Cenevre'de bir «Jön Türk» kongresi küşadına muvaffak olunabilir. Ahmed Rıza Bey biraderimize yazdığım veçhile efkâr-ı umumiye nezdinde kongrenin ehemmiyetini tezyid için bazı ecnebi gazetecilerin orada hazır bulunup hayırhane nutuklariyle «Jön Türk» fırkasını müstefid kılmaları da temin edilmelidir...»

Ahmed Rıza Beyle Şerif Paşa Arasında :

Ahmed Rıza Beyle İstokholm Sefiri Şerif Paşa arasında muavenet talebi, gazete neşriyatı ve başka meseleler etrafında uzunca bir mektuplaşma cereyan etmiştir. Ahmed Rıza Beyin muhtelif tarihlerde yazdığı üç mektubun suretleri aşağıdadır:

Paris, 24 Ekim 1901

Muazzez dostum;

Türkçe «Meşveret» in neşri kaça mal olabileceğini soruyorsunuz. Halbuki biz bunu, bundan birkaç ay evvel, sizinle birlikte hesabetmiştik. Bu esnalarda siz, yüz frank Cenevre'ye ve iki yüz frank da Paris'e gönderiyordunuz.. Sizin verdiğiniz iane, Roma ve Londra ianelerine zamolunduğu halde artık kifayet eder, zannında idim. Fakat, bir zamandan beri masarifimiz tezauf etti. Fransa postahanesinin denaeti, gazetenin yüz nüshasını kapalı mektub şeklinde göndermeğe ve paketlerin bir kısmı âzamını da Londra tarikiyle irsale beni mecbur etti. Varidatımız da bilâkis nısfına tenezzül etti. Londra'daki zat vefat ettiği gibi Roma'daki inayetkârımız da zıyaa uğradı. Bu misillû şeraiti sefilâne dahilinde bir mücahede-i siyasiyeye kalkışmak, hakikaten pek müşkül!..

Paraya taallûk eden kâffe-i mesailde benim ne kadar seriüt-teessür olduğumu siz bilirsiniz. Hiçbir kimseden zinhar para isteyemem. Fakat sefahate taallûk eden eşya iştirasında gözlerini kapatıp da yirmi beşer bin frankı atıveren ve teşebbüsatı vatanperveraneye müteallik hususutta ise verecekleri ianeleri dört gözle bakmadan veyeremiyen bazı zengin vatandaşlarımızın bu misillû harekâtını da sezayı iftihar bulamıyorum.

Eğer, bana bahsettiğiniz tasmimatı hususiye ve umumiyeniz bize daha ciddî surette muavenetten sizi menediyorsa, Kahire'de birçok dostlarınız mevcud olduğundan, hiç olmazsa bunlar arasındaki prenslere, beylere yazarsanız, gazetemizin muntazaman intişarını temin ettirmiş olursunuz.

Prens Abbas Halim, geçen gün beni evine dâvet etti. Orada Hidiv'in biraderini buldum ki, bunun bir tesadüften ibaret olduğuna ihtimal veremiyorum. Her ikisi de bana gayet mültefitane sözlerle muamele ettiler... O kadar. «Meşveret» in vesaiti neşriyesini düşünen, zavallı muharririnin nasıl yaşadığını hiç de sual eden yok.

Brüksel'de neşri takarrür eden gazete masarifine medar olmak üzere şimdiden muaveneti vatanperveranenize müracaat ediyorum.

Mısırlılar, bu sene bana hiçbir şey bırakmadılar. Yalnız bir kişi, yüz franklık bir abone gönderdi. Anlaşılan Hüseyin Paşanın teşvikatına mağlûp oldular...

Mısır'dan gelen ricalin bu sene İsveç'e gideceklerini işittim. Eğer bunlar arasında mutemed dostlarınız varsa kendilerini bize muavenete dâvet etmenizi rica ederim.

Gazetelerle, her ay gönderdiğiniz yüzer frank için size teşekkür eder ve bütün muhabbetimle, bütün kuvvetimle ellerinizi sıkarım, muhibbi azizim.»

II

«Muazzez dostum;

Mütedahil bir hesabın tesviyesiyle sene-i cariye hesabatına nihayet verdiğinizi söylüyorsunuz. Halbuki ben, muhabbetinizden başka bir şey istidasına kendimde bir hak göremiyorum... Fakat mademki... bir fakir dostunuza müzaheret arzusundasınız. O halde on sekiz aylık bir fasıla esnasında ancak dokuz aylık alabildiğimi, müsaadenize mağruren nazarı dikkatinize arzederi mve tavziha müsaraat ederim ki bundan maksadım sizden bir hak taleb etmek değildir. Sadece bir hakikat izharından ibarettir ki bu da birçok defalar tekerrür ve teceddüd eden mevaidi âlicenabanenize iğtirarendir. Bâki kemali samimiyetle sizi deraguş eylerim.»

III

«Muazzez dostum;

Mah-ı cârinin 12 sinde muharrer olan meveddetname-i samimanenizden tahassül eden teessüratım hakkında şimdilik hiçbir şey dememekliğime müsaade ediniz.

... Muavenetiniz sayesinde borçlarımın bir kısmını tediye ettim. Fakat, nafakadan keserek borç vermek, hakikaten müessif!..

Hemşiremin Paris'te uzun müddet ikameti, benim zayıf bütçemi büsbütün hırpaladı ve beni birtakım istikrazat akdine mecbur etti ki bundan dolayı fena halde muztaribim.

... Herhalde şimdiden bize yüz veyahut iki yüz frank gönderecek olursanız pek isabet etmiş olacaksınız.

... Siz benden bir kâtib istemiştiniz. (Size birisini tavsiye edebilirim ki, o da on iki senedenberi benimle birlikte çalışan ve Paris Tıbbiyesinde tahsilini ikmal etmiş bulunan dostum Nâzımdır (1). Kendisi yirmi sekiz yaşlarında gayet namuslu ve gayet müstaid bir gençtir...

Sizi bütün ruhumla deraguş ederim...»

Ahmed Rıza Beyin bu mektubları, o günün olaylarını az çok canlandırmakta ve «Jön Türk» lerin mâruz kaldıkları müşkülâtı tevsik eylemektedir.

Stokholm Sefiri Şerif Paşanın vaktiyle «Jön Türk» lere yaptığı bu yardımlar, Meşrutiyetin ilânından sonra aksi tesir husule getirmiş, bu mürüvvetkâr, âdeta vatan haini telâkki edilecek kadar ileri gidilmiştir. Yegâne kabahati, İttihad ve Terakki hükûmetine muhalefet etmesidir. Bu zat, memleketi terke mecbur kalmış, ve bir daha vatanına dönmek imkânından mahrum bırakılarak Paris ve Kahire'de imrar-ı hayata zorlanmıştır. Ne garib bir eser-i minnettiarî! Kendisi Kahire'de zaruret içinde, Azrail'in pençesine nefsini teslim etmiştir.

---

(1) Meşhur Dr. Nâzım Beydir.

Şerif Paşanın «Jön Türk» lere yaptığı yardım ve katlandığı tehlikeler çok şayan-ı dikkattir. Bu hususta bir misal zikir ve nakletmiş olmak için aşağıdaki vakanın bu satırlara ilâvesini zarurî görüyorum:

Bir ara Ahmed Rıza Bey, nakdî muavenet talebi için Stokholm'e gitmiş ve Sefir Şerif Paşaya misafir olmuştu. O sırada Sefaret Kâtibi bulunan Muhtar Bey, bu keyfiyeti gizlice Yıldız Sarayına bildirmiştir. Bunun üzerine Sefire, mademki Ahmed Rıza Bey Sefarethanededir, hemen kendisini tevkif ediniz, diye bir emir verilmiş ise de Şerif Paşanın bu tebliğe ehemmiyet atfetmediği ve gayrıtabii telâkki eylediği ve böyle bir teşebbüse girişmediği anlaşılınca kendisi Stokholm Sefaretinden azledilmiştir.

Fakat o sırada Meşrutiyet ilân edildiğinden hakkında takibat icrası akîm kalmış ve Şerif Paşa İstanbul'a avdet eylemiştir.

Ne yazık ki vaktiyle çok nakdî yardım gördükleri bu zatı İttihad ve Terakki rüesası bilâhare Paris'te öldürmek teşebbüsüne bile girişmiş ve nankörlük hissinin en büyük zaafını irtikâb eylemiştir.

Fahri Beyin Bazı Mektubları :

Yukarıda bahsi geçen Fahri Beyin muhtelif zevata gönderilmiş olan mektublarında «Jön Türk» neşriyatı mevzuu bahsolduğu gibi, İstanbulda teşebbüs edilecek suikasd hakkında da tafsilât vardır.

«Azizim Cazım Bey;

1 Aralık 1900 tarihli mektubunuzu alalı bir hafta kadar oluyor. Şimdiye kadar cevab yazmayışım; (İntikam) ile uğraşmak gailelerinden tevellüt etti.

Azizim; zaten «benim nazarımda yahut işin doğrusu herkes nazarında, ortada muayyen ve mazbut bir cemiyet yoktur. Binaenaleyh bir cemiyete mensub muyum, değil miyim, ben de bilmiyorum.» diyerek benim söylemek istediğimi ve fakat söyliyemediğimi siz söylüyorsunuz. Evet, yok...

...Vallahi bilmem ki ne diyeyim. Görüyorum ki haricdeki ihvanın haline vâkıf değilsiniz... (kısa yoldan gitmek gayesini). Acaba kaçına kabul ettirebileceksiniz? O kısa yolu ağzına almaktan korkan, hem de güzide, hayli ahrar biliyorum.

«... Elimizden geldiği kadar kurulmuş bir temeli islâh ve tahkim etmeğe çalışmak herhalde yeni bir temel kurmaktan daha kolaydır.» diyorsunuz. Peki kardeşim Cazım Bey, ama, hangi kurulmuş temeli islâh ve tahkim edeceğiz? O temelin yokluğunu pek doğru olarak, müteessirane itiraf edip dururken, şu olmıyan temeli islâh ve tahkim edelim, demek mantıksızlık olmaz mı?

Şimdi, asıl meseleye gelelim:

... İçeri ile münasebet kesbetmek elbette istenmiyecek bir şey değildir. (Bir) in iki, (üç) ün beş olması şüphesiz azîm fevaidi mucibdir. Fakat intisab hâsıl edeceklerin emin olmaları şartı âzamdır.»

Cenevre, 16 Aralık 1900

Yukarıki mektub Atina'da ikamet eden Dr. Cazım Beye hitaben yazılmış ve sorgularına cevab verilmiştir. Şu kadar ki Fahri Bey (Ağababa) haricde muntazam bir cemiyet teşkilâtı olduğuna kaani bulunmadığından ye-

ni bir teşekkül vücude getirilmesini ve icraata geçilmesini istemektedir. Aynı zamanda dahilde de taraftar peydasını ve mevcudun tezyidine uğraşılmasını da ileri sürmüştür.

Maamafih, Fahri Beyle Dr. Cazım Bey arasında teati edilen bu mektublarla sonraları bir anlaşma hâsıl olmuş ve evvelce işaret edildiği gibi, icraat komitesinin teşekkülüne imkân doğmuştur.

Aşağıdaki mektub da Fahri Bey tarafından Kahire'ye gönderilmiştir:

«Kardeşim Rıza (1);

2 Aralık 1900 tarihli mektubu alalı bir hafta kadar oluyor. «Hak» ın müessisliği veya ehemmiyeti münderecatı... Yahu Rıza, bu, âdeta (sen, ben) kavgası. Ne o, bu müessislik ile başını göğe kaldırabilir, ne sen, ne biz. «Hak» da azçok hizmetleri sebkeden bizler, münderecatının ehemmiyeti ile göğüs gerebiliriz...

... Of!.. Mevcud olan izmihlâl elbette ne gökten indi, ne de yerden bitti. Biz kendimiz, bu efrad, bu ümmet yarattık! ve el'an da yaratıp gidiyoruz... Darağacını, mezarı, mahşeri kendi elimiz, kendi fiilimizle hazırlıyoruz. Hep (dedi, kodu), hep felâket, hep felâket!..»

22 Aralık 1900 Cenevre

Yukarıki mektub daha çok uzundur. Aynı cümleler alınmak suretiyle ihtisar edilmiştir. Münakaşa mevzuu «Hak» gazetesinin müessisliti veya bu gazete üzerinde kimlerin hak iddiasına salâhiyettar bulunduğudur...

Fahri Bey tarafından Tunalı Hilmi Beye daha birçok mektub gönderilmiştir.

Fahri Beyin Cenevre'den Tunalı Hilmi Beye yazdığı aşağıdaki 24 Aralık 1900 tarihli mektubda İstanbul'da icrası kararlaştırılan suikasd için sarfı lâzım gelen paranın mikdarı, müfredatı itibariyle, bildirilmekte ve bunun bir an evvel gönderilmesi istenmektedir.

Bu hususta Cenevre, Madrid ve Atina arasında cereyan eden müteaddid muhabereler sonunda bu mesele bir karara bağlanmış idi. Fakat netice itibariyle sarfedilen bütün mesai boşa gitmiş ve keyfiyet müspet bir sonuca ulaştırılamamıştır.

Bir de bu sıralarda Fahri Beyin «Tokmak» Mahir Said Beyin «İntikam» gazetelerinin Cenevre Konsolosu Haydar Beye satılması da akamete uğramıştı. Bu hususdaki muhaberatın ve muhtelif malûmatın kısaca arzından sonra artık Paris kongresine nakli kelâm edilecektir.

Hazret-i çilekeşe

«Aziz;

Mektubları, yedinci (2) den geleni dahi şimdiye kadar almışsındır. Şimdi (Beşer) den bir mektub daha aldım. Bazı mühim fıkralarını aynen naklediyorum:

---

(1) «Hak» gazetesini çıkaran Rıza Bey.

(2) Trablusgarb «İttihad ve Terakki» şubesi.

(Bugün arkadaşlardan gelen mektubda para işinin tesviye olunduğu bildiriliyor. Ben de cevab yazdım. İlk icraata mahsus olmak üzere yetmiş lira ikraz olunarak buraya göndersinler. Siz de biriniz, daha doğrusu siz yetmiş lira alarak buraya gelirsiniz. Paraların mecmuu (140) lira eder. Pazarlık (130) a idi. İşe başlarız, adamlar hazırdır. İki kişi olursak daha emniyetli iş görülür. Heriflerle para hakkındaki şeraiti evvelce yazmış idim. İşin gazetelerle ilânından sonra haklarını alabilecekleridir. Şayet yalnış bir adama rast gelirse yahut herif sadece mecruh kalırsa bu hususlar için ayrıca mukavele ederiz.)

... Aman çilekeş Çabuk cevab ver ki ben de hemen ona yazayım. Hakikaten bir şey olacaksa, şu Ramazanda bir gümlesin. Gözlerinden öperim.»

24 Aralık 1900

«Çilekeş» diye hitabeden yukarıki mektub biraz tavziha muhtaçdır. Çilekeş, Tunalı Hilmi Beydir. Mektub Madrid'e gönderilmiştir. Daha yukarlarda da bahsedildiği üzere, Tunalı Hilmi Beyle Fahri Bey, Atina'da bulunan «Beşer» le (Dr. Cazım Bey) anlaşmışlar ve İstanbul'a suikasdcılar göndermeğe teşebbüs etmişlerdi. Bu hususiaki ücreti Hilmi Bey ödeyecekti. Suikasdcılar da aslen Rum ve bu işlere müsaid elemanlardı. Bununla beraber ilk defa bu vazifeyi deruhte edenler meselenin uzamasından şikâyetle Atina'dan Marsilya'ya hareket etmişlerdir. Bilâhara tedarik edilenler ise bugün yarınla vakit geçirmişler ve beş on para çarptıktan sonra sözlerini tutmamışlardır.

Suikasd Tertibine Ait Hazırlıklar :

Fahri Bey tarafından Çilekeş'e yazılan diğer bir mektub :

«Azizim;

... Teşebbüsü hazır bahsine gelince:

İntihab olunacak dörtten ikisini ben kendimce kararlaştırdım. Bahriye Nâzırının oğlu, Fen Komisyonu Reis Vekili Miralay Rüştü Bey, - sonraları Paşa oldu - Bahriye Nizam Dairesi Reisi Mustafa Paşa. Bunları muvafık bulursan iki de sen ilâve et. Bu dördü onlara yazalım; yalnız ikisini tay eyle, diğer bir (iki) intihab ve vazedebilmeğe hakları olduğunu da söyliyelim.» **28 Ocak 1900**

Zamanın Şahsiyetlerine Dair Bir Görüş :

Fahri Bey, Trablusgarba yazdığı aşağıdaki mektubunda zamanın şahsiyetlerinden bahsediyor :

«Muhterem kardeşim efendim;

... Prenslerin beyannamesini okuduk... (1) Kendilerinden hiç ümidvar değilim. Maamafih bu ümidsizlikle kendilerini tahvif cihetine gitmek de istemem; herhalde

---

(1) Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin kongre toplanması hakkında Kahire'de neşrettikleri beyanname.

tebcil etmek, isimlerinden menfaat-i umumiye namına istifade aramak tariklerini vazife bilirim.

Şimdiki halde en ziyade ümidvar olduğum - büyükler içinde - İsmail Kemal Beydir. ... İsmail Kemal Bey Mısır'ı terketti. Atina'dan geçerek Brüksel'e gitti. Mısır'da iken Mahmud Paşa ile, Prenslerle hiç görüşmemiş olması şâyânı dikkattir.

... İsmail Kemal Bey, Prenslerin ve Mithat zadenin başına aslâ geçemez. Onlarla bir dernek yapılamıyacağını pekâlâ bilir.

«Osmanlı» ya yazı yollamanızı bendeniz de hoş görmedim. Malûm ya bugün «Osmanlı» başında bizim Küçük Ethem var. Bu çocuk ne kadar namuslu ise o kadar da nümayişçi, o kadar da az düşünücü, önünü arkasını saymayıcıdır.

Prensler, muavenet ve hizmet hususunda elden geldiği kadar çalışıyor. Ve çalışacaklar...» **15 Nisan 1901**

«Ah! Bu Derd-i Maişet!»

Yine Fahri Beyin 20 Mayıs 1901 tarihli bu mektubunda da kongreye ait tafsilât vardır:

«Mir-i muhteremim kardeşim efendim;

Hakkı (1) Beye dair verdiğiniz tafsilât âlâ; fakat netice? Ah! Bu derd-i maişet, en dişe-i maişet! Herşeyi berbad ediyor.

Prensler ve Paşa buraya gelirlerse evvelâ şu son aylarda bizlere pek yakınlık gösteren Ermeni vatandaşlarımızla görüşmelerini iltizamen her iki tarafı da o babda tergib edeceğiz.

Acaba İsmail Kemal Beyle birleşebilecekler mi? Bunu, hiç ümidetmiyorum.»

Fahri Beyin İsviçre'den İhracı :

Aşağıdaki mektub, Paris'te bulunan İsmail Hakkı Beye (Paşa) gönderilmiştir :

«Demek kongre yapılıyor; ve hattâ, efendiler hazeratının o babdaki himmet ve gayreti necibanelerine, fakat bilistiklâl İsmail Kemal Beyefendi de iştirâk etmiş bulunuyorlar!..

Ah!.. bir ittihad; mümkün olabildiği kadar anasır-ı muhtelifeden mürekkeb bir heyeti merkeziye teşekkülünün Yıldız canavarını bir mertebe daha kudurtmağa tesiri olacağını hiçbir tevil ile inkâr edemeyiz.

... Şu Cenevre'yi terketmek mecburiyeti. Fakat yalnız ilk günü bendelerini sarsmıştı. İkinci günü tekmil İsviçre, hattâ Fransa matbuatının lehimde bağırması... O ilk günün sarsıntısını bir şevk ve sürura kalbetti.» **27 Temmuz 1901**

Bu mektubda Fahri Bey Cenevre'yi terketmekten bahsediyor. Filvaki «İntikam» gazetesinde Sultan Abdülhamid aleyhinde neşredilen bir yazıdan dolayı Paris Sefiri Münir Paşa, Fahri Bey aleyhine dâva açmış ve İsviçre hükûmeti de Fahri Beyi Cenevre'yi terke mecbur eylemişti. Bu mü-

(1) Amasya mebusu İsmail Hakkı Bey (Paşa).

nasebetle Cenevre'den iki üç saat mesafede bulunan Annemas'a çekilen Fahri Bey, bir müddet orada ikamete mecbur kalmıştı. Lâkin İsviçre ve Fransa matbuatı Fahri Beyi müdafaa etmişlerdir.

«İntikam» Gazetesini çıkaranlar :

Fahri Bey tarafından Trablusgarbe gönderilen aşağıdaki mektubu ihtisar ettim. Fakat esasta hiçbir değişiklik yapmadım. Fahri Bey bu mektubundan Hilmi Bey ile kendisi ve diğer Hamdi(1), Mahir, Nazmi Beyler gibi «İntikam» gazetesinde çalışanlar arasında çıkan ayrılığın sebeblerini izah ediyor:

«Mahir, evet, meskût geçilmiyecek kadar hodperest olmakla beraber kalbi pek iyi, pek temiz; Nazmi içinden pazarlıklı gibi bir eksikliği bulunmasına rağmen fena değil, temiz ve cevherli bir çocuk. Hamid Beyi, yalancılığı, hodendişlikten mütevellid dönekliği olmasa ipiyle kuyuya inilebilir bir adam olarak tavsif edilir. Hamdi Beye gelince, insan bilmem onunla bir iş tutup da nihayete erdirebilir mi?

Ve sonra şöyle devam ediyor:

Âkil, «Osmanlı» taraflısı. Fakat bana çok teveccühü var...»

«İntikam» ın hayatı şimdilik emniyet buldu. Abdurrahman Beyin Kürdistan gazetesini basacak, elli frank alacak kaydını ilâve ettikten sonra:

«Konsolosa, «Tokmak» ı kendi talebine binaen Âkil tavassut ederek ve fakat benim hiç haberim olmıyarak satıyorduk. Harif bir günde ortadan kayboldu. Eğer «Tokmak» birkaç bin franka satılırsa bir senelikten ziyade hayatı temin etmiş olacağız...»

«İntikam» gazetesi Hilmi Beyin nakdî yardımiyle intaşr ediyor ve masrafları Hilmi Bey hesabına Fahri Bey tesviye ediyordu. İcab-ı hâle göre Hilmi Bey de Madrid'den lüzum gösterilen parayı Fahri Beye gönderiyordu.

Son günlerde Hilmi Mey, Madrid'den ayrılmağa karar vermiş ve aylıklarının muntazaman tediye edilmemesi yüzünden paraca sıkıntıya düçar olmuştu. Bu sebebden yardım keyfiyetini durdurmuş ve Fahri Beyi bir ay evvel bu vaziyetten haberdar etmişti.

Buna binaen Fahri Bey de Şerafeddin Mağmumî Bey gibi bazı dostlarına müracaatla geçinme cephesini diğer suretle temine çalışmış ve fakat gazete masrafını karşılayacak bir çare bulamamıştı.

İşte, bu vaziyet dolayısiyledir ki, Fahri Bey «Tokmak» gazetesini sat-

(1) Silistireli Hamdi Bey.

mak ümidine kapılmış ve bu alış verişten meded ummak zaafına tutulmuştur. Lâkin, Konsolos Haydar Beyin İstanbul'a gitmesiyle bu emel de suya düşmüştür.

Kemal Mithat Beyin Firarı :

Fahri Beyin Çilekeş'e yazdığı aşağıdaki mektubda yeni İstanbul haberleri var :

«Aazzena;

Bizim eski arkadaş Paris'ten bir mektub aldı. Mektubu yazan Kemal Mithat isminde bir zat ki, bu ismi belki Mısır'da iken Mithat zadeden işitmişsindir. Onun hemşirezadesi mi ne. Fakat memûl ederim ki onun gibi sütsüz ve soysuz değil, ne ise. Bu genç İstanbul'dan henüz firar etmiş. İstanbul'daki bir heyeti mütehayyizenin vekili. Paris'te «Liberal Otoman» isminde bir gazete çıkaracak ve İstanbul merkezinin mürevviç veya nâşiri efkârı olacakmış. Hamid (1) ile evvelden muarefeleri ve mektubun üstüne bakılırsa hususiyetleri bile varmış.» 8 Aralık 1901

Fahri Beyin Bazı Mektublarından Enteresan Parçalar :

Fahri Beyin; (Çilekeş» hitabiyle Madrid'e, Tunalı Hilmi Beye gönderdiği muhtelif mektubların aşağıdaki parçaları da oldukça mânidardır. 12 Aralık 1901 tarihli mektubdan :

«Konsolos Haydar Bey geldi, görüştük. Hanım nine gibi bir adam... Paris'ten Münir'den emir almış, ahvalimizi tedkik ve tahkik edip yazacakmış.»

15 Aralık tarihli mekbutdan:

«Konsolos Haydar Beyin buraya gelirken, Münir'den emir aldığı tahakkuk etti. Para ile, rütbe ile, maaş ile, nişan ile hâsılı ne suretle mümkünse bizleri iknaa ve fakat ancak İstanbul'a gitmeğe razı etmek; cevab-ı reddi kat'î verdik.»

Aşağıdaki mektublardaki rakamlar suikasd hazırlıklariyle ilgilidir:

«Aziz Çilekeş;

Bugün tekrar «Beşer» e yazacağım. Taş Kışla Divanıharb Reisi Rüştü Paşanın (130) a değeri olduğunu, ve her cihetle bütün diğerlerine rüçhanı tam ile müreccah bulunduğunu söylemiştim. (5) inci de yalnız «Malûmat» çı Tahir'den ve bir iki âdeta üçüncü tabaka kimselerden bahsolunuyordu. Ben, mahdum beyle (2) ötekini kalfa kadına olacak tesiri azimi itibariyle onlara faik buldum. Fakat şimdi (15) de Reşid Paşayı okuyunca sevindim. Bu herhalde değerlidir (3).

Avrupada inkılâp mücadeleleri bu merkezde cereyan ederken mem-

(1) Dr. Hamid Hüsnü Bey.
(2) Mahdum Bey, Bahriye Nâzırı Hasan Paşanın oğlu Rüştü Paşadır.
(3) (5) inci ve (15) te tâbirleri mektuplara verilen sıra numarasıdır.

leketin dahilî olduğu gibi haricî siyasetinde de tasvibe elverişli ve isabetli addolunacak bir hattı hareket yoktu.

Güdülen yegâne gaye, şimendifer imtiyazları meselesinde güdüldüğü veçhile hükûmetler arasında rekabet husule getiriyor görünmek ve memleketi Yıldız Sarayının oyuncağı haline sokmaktı. Alâkadarlar takib ettikleri bu saçma usullerle topraklarımızı büyük devletlerin siyasî ve iktisadî nüfuzları altına koyduklarının farkında bile değillerdi. Mısır, Arabistan ve Irak İngilizlerin, Suriye Fransızların, Trablusgarb İtalyanların, Balkanlar Avusturyalıların Şark mıntakası Rusların ve Orta Anadolu da, Bağdad şimendifer hattı münasebetile, bir dereceye kadar Almanların istek ve arzularına tâbi birer kıta haline gelmişti. Bu suretle, Osmanlı İmparatorluğu mânen taksime uğramış bir duruma girmişti.

İmparator Vilhelm, Almanya lehine İslâm camiaları üzerinde daha kuvvetli bir tesir yaratmak maksadiyle 1905 tarihinde Osmanlı İmparatorluğunun Fas hükûmetile, resmî mümessiller teatisini, siyasî münasebetler tesisini tavsiye etmesi, Sultan Abdülhamid nezdinde hüsnü kabul görmemiş ve telgraf muhaberatında Sultan (Mevlayı Hafız) ın halifelik iddiasında bulunduğu mahzuru ileri sürülmüştür.

İngiltere'nin, Muzurus Paşanın Londra sefirliği zamanında, hükûmetimizin Japonya ile siyasî temaslar vücude getirmesi hususunda sarfettiği emeklere mukabil Yıldız Sarayile Londra sefareti arasında teati edilen telgraflarda ise Japon İmparatorunun İslâm olması ve halifelik iddiasında bulunması ihtimali mevzuubahis edilmiş ve bu hayalî düşünce ile bu teşebbüs de akamete uğramıştır. Bununla beraber, komşumuz İran hükûmeti ile bozgunluk yaratılması tabiî görülmüş, ve bu gibi idaresizliklerle dost kazanmaktan ziyade düşman adedini arttırmak ciheti tercih olunmutşur. Buna da sebeb Abdülâziz'in katli muhakemesi sırasında ecnebi devlet sefirlerinin Mithat Paşa lehinde Yıldız Sarayına müracaatta bulunmağa karar vermeleri, ve bu hususdaki tavassutu en kıdemli bulunan İran sefiri Muhsin Hanın kabul etmesiydi.

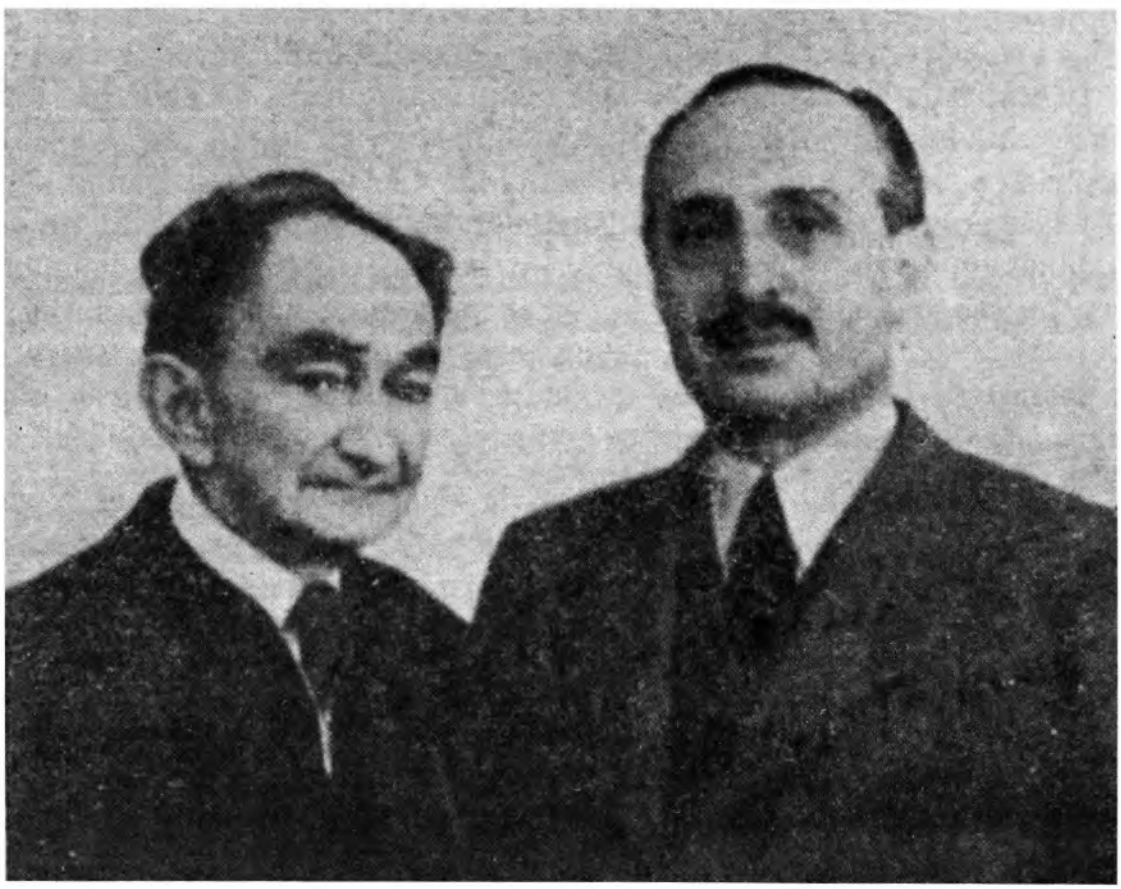
Hülâsa, o devirde Bulgar ve Sırblarla Makedonya meselesinin, Yunanlılarla Girid hâdisesinin mevcudiyeti düşünülür, ve büyük devletlerin biraz evvel tafsil edilen durumları gözönünde tutulacak olursa Osmanlı hükûmetiyle diğer camialar arasmda istinad edilecek hiçbir dostluk izi bulunmadığı anlaşılır.

Maamafih, bu acı durum İkinci Meşrutiyetten sonra da devam etmiş; ve memleket ahvali daha tehlikeli bir şekle sokulmuştu. Nitekim bu yüzden İmparatorluk yıkılmıştır.

Artık bu bahislere burada nihayet veriyor ve kongre tafsilâtına geçiyorum.

Prens Sabahaddin Bey ve 1902 Paris Kongresi

KONGRE tafsilâtına girişmeden evvel, diğer fasılda suretlerini verdiğim mektublara ait mühim bir nokta üzerinde biraz durmak isterim: Muhtelif bölgelerden gelen ve birçok kimseler tarafından yazılan bu yığın yığın mektubların hemen hepsinde günlük olaylardan bahsedilmekte ve istibdadın bir an evvel yıkılması temennisi gibi günün en basit düşüncesi ileri sürülmektedir. Fakat bu yazılarda müsbet ve ilmî bir hazırlığa delâlet eder en ufak bir görüş ve düşünüş izine rastlanmamaktadır. Anlaşılıyor ki bu inkılâjçı fedakârların hemen hepsi ya istibdadın çökme-

Prens Sabahaddin Beyin Satvet Lûtfi Beyle İsviçre'de çekilmiş bir resmi

siyle ortalığın güllük, gülistanlık olacağına kaani safdillerdi, veyahut da yıkmak istedikleri varlığın yerine konulacak yeniliğin şeklini ve mahiyetini takdirden âciz kimselerdi. Bütün bu mektub tomarları içinde Reşid Beyin mektubu istisna edilirse (o da pek sathî kalmak şartiyle) ve Fahri Bey gibi cidden hamiyetli ve mütevazi bir insanın yerinde bazı işaretleri hariç tutulursa, yarına ait tek bir satır, tek bir çizgi, tek bir endişe yok!..

«Jön Türk» lerde Fikir Cereyanları :

«Jön Türk» âleminde bir fikir havasının esmeğe başladığını görmek için Prens Sabahaddin'in mücadeleye katıldığı günün gelmesi lâzımdı. Vakıa Sabahaddin Bey'den evvel Ahmed Rıza Beyde de entellektüel bir tip görünüşü vardı; yakın arkadaşları onun mütalâa ve tetebbü ile meşgul olduğunu ve hattâ bir felsefî mesleğe sâlik bulunduğunu iddia ederlerdi. Ahmed Rıza Beyin bizzat kendisi de muhtelif vesilelerle zamanında revaçta bulunan Auguste Comte'un «Positivisme» mektebine ilgili olduğunu söylerdi. Hattâ 1312 senesinde Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği lâyihalardan bahseden ve 14 Haziran 1907 senesinde Londra'da tabolunan bir risalenin mukaddemesinde **«Maarif-i umumiyenin ıslâh ve ikmaline dair atebe-i ulyayi mülûkânenize arzettiğim lâyihanın hiçbir faide ve semeresi görülmedi... Arizalarımın hülûs kâğıdı zanniyle dilenci torbasına atılarak rükâbı hümayununuza takdim kılınmadığına ihtimal vermeği daha ehven buluyorum.»** cümlelerini kayıttan sonra **Devlet ve milletin istikbali muhataralıdır. Bizi bu varta-i hevelnâkten kurtarmak için umumun bâisifevz ve necatı olan talim ve terbiyeden başka çare yoktur. Sözüme itimad buyurmanızı rica eylerim.»** Tavsiyesini ilâve eylemektedir.

«Meşveret» Şeriat-ı İslâmiyenin en mühim bir emridir» cümlesiyle başlıyan risalede Hülefayi Raşidin'den, Emevî'lerden vesaireden bahsettikten sonra, sözü Osmanlı padişahlarına intikal ettirmekte, Avrupa hükümdar ve hükemasından misaller getirmekte ve bazı âyet ve hadislerle Arab, İran ve Türk şairlerinin vecizelerini tezkârı müteakip **«Rumlar, Ermeniler size sadakat ve muhabbet etmiyorlar, ne diye etsinler?... Irz, can ve malının muhafazasından kat'i ümideden bir millet nerede cayi selâmet bulursa oraya dehalet eyler»** hakikatini bilâperva sarfeylemekten çekinmemektedir.

«Vazife ve Mesuliyet» adlı risalenin 1320 senesinde Mısır'da tabolunan birinci nüshasında Padişah ve Şehzadelerden bahsetmekte ve 1322 tarihinde keza Mısır'da basılan ikincisinde 93 Harbi tenkidedilmekte ve «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» namına 1324 senesinde Paris'te neşrolunan üçüncüsünde kadınlık hakkında birçok misaller sıralandıktan soarn en sonunda **«Fransa'da bir Jan Dark çıktı, vatanı tehlikeden kurtardı. Bizde de böyle kıymetli bir kız acaba zuhur etmiyecek mi?»** sualini iradeylemektedir. Fakat çok vatanperverane düşünceler taşıyan bu

yazıları ve bunlara mümasil diğer faziletkâr eserleri vücude getiren mücahid Ahmed Rıza Bey, umumî kalkınmayı istihdaf eden taleblerinde, islâhat-ı umumiye hakkında yeni bir sistem veya bir prensip ortaya atmış değildi. İnkılâpçılar arasında bu işi yapan Prens Sabahaddin Bey olmuştur. Hattâ Sabahaddin Bey, yalnız bununla da kalmamış, düşüncelerini etraftaki fikir kuraklığına bakmadan ortaya atmak cesaretini de göstermiştir. Ve pek tabiî olarak, tıpkı bir çölün ortasında vaız vermeğe kalkışan bir adam gibi, uzun zaman yapayalnız kalmış, her taraftan hücumlara ve tenkidlere uğramıştır. Fakat düşünce ve plânlariyle tek başına kaldığı halde yine ayakta durmuştur. Çünkü ilmî delillere dayanan fikirlerini mukabil ilmî deliller ileri sürerek çürütecek kimse çıkmamıştır.

Hülâsa, Avrupa'nın muhtelif memleketlerindeki bütün «Jön Türk» neşriyatı Sultan Abdülhamid idaresini zemmetmiş durmuş, fakat o kötü idarenin yıkılışından sonra tutulacak yolu göstermeğe kimse yanaşmamıştır. Herkes «Meşrutiyet» istiyordu. Amma meselenin esasına temas edilmiyordu. Yeni bir nizam kurmanın mâna ve şümulünü kavrayan hemen yok gibi idi...

Haricdeki neşriyat, bu kadar yavan devam ederken dahilde daha esaslı ve memleket kültürünü yükseltici bir himmet de göze çarpmıyordu. Ara sıra gülden, bülbülden bahisle aşk terennüm eden edebî eserlerin veya tercüme romanların intişarına müsaid davranan sansör, tarihî, içtimaî ve iktisadî neşriyatın telif veya tercümesinde binbir müşkülât çıkarıyor, bu yoldaki gayretleri baltalıyordu. Bu şartlar altında yetişen gençlik tabiî çok noksan bilgi ile hayata atılıyor ve sönük bir mevcudiyet sahibi oluyordu.

Saray muhiti gençliğinin ilim ve irfandan nasibleri ise daha mahduddu. Bunlar cahilâne bir gururun sevkiyle kendilerini anneden doğma âlim farzediyorlardı. Halka gelince, Avrupa'nın hattâ yanı başındaki komşu milletlerin dev adımlariyle ilerleyişinden habersiz, sönük, basit ve alâkasız bir hayat sürüp gidiyordu. Bu feci şartların değişmesine en küçük bir ümid bile yoktu. Çünkü istibdad milletin göz açmasına imkân bırakmıyor, en ufak bir uyanış hareketini hemen eziyor ve boğuyordu. Koca İmparatorluğun tek fikir kaynağı İstanbul'du. Dört taraftan buraya koşan gençler arasında en küçük şüpheyi uyandıranlar hemen uzak ve ıssız semtlere sürülüyordu. Nitekim bu yıkıcı itiyada uyularak 1901 de Müstecabi zade İsmet Beyle Yunus Nadi, Baytar Mehmed ve Aziz Nuri Beyler Midilliye nefyedilmişlerdi. Şehbender zade Hilmi Bey Fizana gönderilmişti. Ulvi Bey de 1902 de üç yıl hapis ve o kadar da nefiy cezasına uğramıştı.

Birinci «Jön Türk» kongresine girişmeden evvel yukarıki izahatı vermekten kasdim «Jön Türk» camiaları arasında büyük fedakârların ve azimkâr zevatın mevcudiyetine rağmen bunların ümidettikleri teali ve terakkinin ancak Meşrutiyetin ilânına münhasır olduğu kanaati beslediklerini, herhangi ilmî ve içtimaî bir düşünce ile tatbik edilecek idare tarzı ve

takibolunacak siyasî akide hakkında en ufak bir metoda malik bulunmadıklarını belirtmektir.

İşte, bu izahatı verdikten ve o günkü kültür ve içtimaî durumumuzu bir nebze tavzih ettikten sonra meseleyi kongre bahsine intikal ettiriyorum.

PRENS Sabahaddin Bey, Kahire'den Paris'e geldikten sonra bütün meşguliyetini bir «Jön Türk» kongresi akdine hasretmiş ve bu hususta binbir çareye başvurmuştur. Kongrenin akdi, muhtelif memleketlerde bulunan bütün Osmanlı hürriyetperverlerinin bir araya toplanmasına bağlı idi. Halbuki bu inkılâpçıların bir kısmı seyahat yapmak imkânlarından mahrum, hattâ günlük ihtiyaçlarını teminden âciz bulunuyorlardı. Bu vaziyette olanların yol masraflarını ve kongre devamınca maişetlerini düşünmek lâzımdı. Bundan dolayı Prens Sabahaddin Bey, evvelemirde, bu cihetin emniyet altına alınmasını elzem görmüş ve şahsı namına bir istikraz yapmıştır. Bu mesele halledildikten sonra da herkese seyahat masrafları ile birlikte dâvetnameler gönderilmiştir. Fakat Fransa hükûmeti umumî mahallerde böyle bir kongrenin akdini tasvibetmiyor; bütün kâinata hürriyet dersi veren Fransa payitahtında «Jön Türk» kongresinin yapılmasına, Sultan Abdülhamid'in teşebbüslerine kapılarak müşkülât çıkarıyordu. Çünkü kongrenin akdinden bir müddet evvel Damad Mahmud Paşa, Hoca Kadri Efendi ve Şair Hüseyin Siret Bey haklarında İstanbul İstinaf Müddeiumumiliğince ahz ve girift müzekkeresi çıkarılmış ve kendileri erbab-ı fesaddan addedildikleri için hiyanetle itham edilmiş bulunuyorlardı. Bu yüzden kongre toplantısı, 2 Şubat 1902 günü için takarrür ettirildiği halde, Paris Polis Müdürünün fuzulî müdahalesiyle içtima ancak 4 Şubat 1902 tarihinde Âyan âzasından Türk muhibbi ve hürriyet dostu Mösyö Leter Postalis'in hususî ikametgâhında yapılabilmiştir. Kongre fahrî riyaseti (kendisi Napoli'de bulunuyordu) Damad Mahmud Paşaya verilmişti. Kongre heyeti müteşebbis âzalıklarına da Prens Sabahaddin, İsmail Kemal, Ali Haydar Mithat, İsmail Hakkı Beylerle Mozoros ve Fahri Beyler seçilmişlerdi.

Kongrede Osmanlı unsurlarını teşkil eden bütün milletler hemen hemen temsil edilmişti. 60 - 70 kişiye varan kongreciler «Jön Türk» âleminin ve Sultan Abdülhamid muhaliflerinin en tanınmış simaları arasından seçilmişti. İnkılâp tarihimizde mühim bir dönüm noktası teşkil eden bu birinci «Jön Türk» kongresine iştirak etmiş bulunan Osmanlı ihtilâlcilerinden bazıları şunlardır :

Prens Sabahaddın ve Lûtfullah Beyler, Ahmed Rıza, İsmail Kemal (1), bilâhare Amasya Mebusu olan İsmail Hakkı Paşa (2), «Kanun-u Esasî»

(1) Sabık Avlonya Mebusu.

(2) Erkânı harb zabitlerimizdendir. İngiltere'nin Transuval harbini kazanması üzerine tebrik maksadiyle İngiliz Sefarethanesine gittiği için Rodos'a nefyedilmişti.

gazetesi sahiblerinden Hoca Kadri, Halil Ganem, Esbak Ankara Mebusu Mahir Said, sabık İstanbul Mebusu Yusuf Akçora, Tokyo sefirliği yapan Ferid, Babanzade Hikmet, Mithat Paşa zade Ali Haydar, Hüseyin Tosun, Ali Fahri, Şair Hüseyin Siret, İbrahim Temo, Derviş Hima, Doktor Nâzım, Doktor Refik Nevzad (3), Kemal Mithat (4), Abdülhalim Memnuh (5) Beylerle Şeyh Şevki Efendi, Celâl, Abdurrahman Bedirhan, Kâzım, Yaşar, Hamdi, Zeki, Nuri, Ali Fehmi, Lûtfi, Salih, Nüzhet ve Çerkes Kemal Beyler. Bu kongrenin en genç unsurları Abdülhak Şinasi ve Doktor Şefik Beylerdi.

Kongreye iştirak edenlerin bir kısmı Mısır'dan, Kıbrıstan ve Bulgaristan'dan gelmişlerdi. Ermeniler namına Sisliyan, Rumlar namına da eski Posta Nâzırı Musiris Gidis ve Avukat Doktor Fardis hazır bulunuyorlardı.

«Jön Türk» ler İkiye Ayrılıyor :

Kongre, Prens Sabahaddin Beyin güzel bir konuşmasiyle açılmıştır. Müzakere esnasında şu iki nokta üzerinde durulmuştur:

a — Yalnız propaganda ve neşriyat ile inkılâp yapılmaz. Buna mebnî askerî kuvvetlerin de ihtilâl harekâtına iştiraklerini temine çalışmalı.

b — Ecnebi hükûmetlerin müdahalesini dâvet suretiyle memlekette ıslâhat icrasına tevessül edilmeli.

Birinci noktayı İsmail Kemal Bey ortaya atmıştı. İddiasına göre kendisi mühim bir askerî kuvveti temsilen kongreye iştirak etmişti. Bu meselenin umumî celsede müzakeıesi makul olamıyacağnndan, eğer heyeti umumiye tasvip ederse, intihabla seçilecek bir komiteye bu hususta izahat verebileceğini söylüyordu.

İkinci teklif, Ermenilerden geliyordu. Onlar, Sultan Abdülhamid'in vaadettiği ıslâhatın şimdiye kadar yapılmadığını ve bundan böyle de yapılmıyacağını, memlekette hakikî inkılâbın ecnebî müdahalesiyle kaabil olabileceğini iddia ediyorlardı. Hattâ Berlin Muahedesinin 61 inci maddesinin ve 11 Mayıs 1895 tarihli muhtıranın tatbikını istiyorlardı.

Bu vadide söz uzadığından kongre âzaları arasında anlaşma olması gayrikabil bir şekil aldığı esnada Prens Sabahaddin Beyin müdahalesi meseleyi tarafeynin memnuniyetini mucib bir duruma sokmuştur.

Oradan Şevket Bey isminde bir fedakâr kendisini sandık içinde kaçırmıştır. İsmail Hakkı (Paşa) Erzincan Askerî Mektebi Müdürü iken, zekâlarını takdir ettiği Doktor Abdullah Cevdet ve Doktor İshak Sükûtî Beylerin Askerî Tıbbiye Mektebine yazılmalarına delâlet etmişti.

(3) Geçenlerde İstanbul'da vefat eden.

(4) Mithat Paşanın torunu.

(5) Şair Abdülhalim Memduh Bey, «Osmanlı» gazetesinin İngiltere'de intişarı sırasında Folkston'da vefat etmiştir.

Prens Sabahaddin Bey, ecnebi müdahalesinin memleketimiz için daima zarar verdiğini ve bu defa da zarar vermesi melhuz bulunduğunu ve böyle bir talebde bulunmanın aklı selim kârı olmadığını söyledikten sonra, ancak ecnebi müdahalesine de ihtiyaç olduğunu ve bunu memleketimiz nef'ine çevirmek lâzım geldiğini anlatmış ve düşüncesini şu suretle hülâsa etmiştir:

— «Biz memleketimizde bir ihtilâl yapmak maksadiyle toplanmış bulunuyoruz. Lâkin dahilde ihtilâl çıkarmağa muvaffak olduğumuz takdirde bu hareketin hüsnü suretle neticeleneceği muhakkak değildir. Kargaşalık esnasında herhangi ecnebi bir hükûmetin kendi menfaati namına, işlerimize müdahale etmesi muhtemeldir. İşte biz bu müdahaleyi önlemek için menfaati menfaatimize uygun bir hükûmetle daha evvelden anlaşmış olmalıyız. Yanidahilde bir hareket vücude getirdiğimiz vakit bundan istifade etmek emeline düşecek hükûmetlerin müdahalesini bertaraf eyliyecek hür ve demokrat hükûmetlerle şimdiden uyuşmalıyız ve bundan sonra ihtilâl harekâtına geçmeliyiz.»

Müzakere salonu bir müddet bu münakaşalarla çalkandıktan sonra şu yolda yeni bir noktai nazar hâsıl olmuştu: «Müdahaleci» ve o zamanın diliyle «ademi müdahaleci». Prens Sabahaddin Beyin izah ettiği şekilde müdahaleye taraftar olanlar ekseriyeti teşkil ediyordu. Bu hizbi İsmail Kemal Bey temsil ediyordu. Ademi müdahaleci ekalliyet hizbine de Ahmed Rıza Bey baş olmuştu. Bu suretle, kongre iki kısma ayrılmıştır.

Ahmed Rıza Beyin ademi müdahale taraftarlığı yersizdi. Aksi takdirde kendi imzası altında öteden beri «Meşveret» de neşrettiği yazılarla Sultan Abdülhamid rejimine karşı İngiliz ve Fransız hükûmetlerinden talebettiği müdahaleler samimî olamazdı. 1 Ekim 1896, 13 Mayıs 1897, 1 Ağustos 1900 ve 15 Şubat 1901 tarihli «Meşveret» lerde bu tarzda müdahale talebini ihtiva eden yazıların birçok örnekleri vardır. Hattâ yukarıda bahsi geçtiği veçhile, 97 Harbinde gazetesinde Yunanistanı müdafaa küçüklüğünü bile göstermiştir. Ahmed Rıza Bey bermutad teferrüd daiyesine kapılmıştı. Halbuki «müdahaleci» ismi verilen ekseriyet hizbi, ecnebi hükûmetlerinin memleketin dahilî işlerine müdahalesini değil, «Jön Türk» harekâtına mânevî müzaheret göstermelerini istiyordu. Bu da memleket lehinde bir kazancdı.

Müdahaleci grup liderlerinden Prens Sabahaddin Bey, memleketin selâmetini basit bir vatanperverlik iddiasından ziyade etnoğrafik ve sosyal düşüncelerle mütalâa ettiğinden Hıristiyan unsurlar tarafından ileri sürülen talebelerin ceffelkalem reddedilmemesini ve meselenin umumun menfaatine uygun bir şekle sokulmasını istiyordu. Halbuki icabında ve memleket menfaati mevzuu bahsolduğu yerlerde müdahale talebinde bulunmaktan sarfı nazar bu gibi emel besliyenlere karşı tek başına müdafaaya geçmekte tereddüd bile göstermiyordu. Nitekim bazı Ermeni neşriyatını

Türk menafiine mugayir bulduğu için 1905 Eylûlünde Ermeni komitecilerine hitaben açık bir mektubla takibettikleri yolun bütün Osmanlılar hakkında muzır neticeler vereceğini söylemekten çekinmemiştir. O sıralarda Amerika Reisicumhuru Mösyö Roosvelt'e verilmek üzere Fransa Hariciye Nâzırlarından M. Berthelot tarafından Ermeniler lehine bir beyanname hazırlanmıştı. (Beyannameyi münderecatı, millî benliğimizi rencide eder mahiyette olduğundan buraya koymadım.) Prens Sabahaddin Bey 5 Ocak 1906 tarihli Matin gazetesinde neşrettiği bir mektupla yalnız bu beyanname mevzuunu tenkid etmekle kalmamış, Ermenileri de hırpalamış ve çıkmaz bir yola saptıklarını söylemiştir. Aynı zamanda bazı ekalliyetler lehine yapılacak müdahalelerin mânasızlığını mantıkî delillerle isbat ettikten sonra, Yakın Şarkta sulhun muhafazası için Avrupa hükûmetlerinin, evvelemirde, «Osmanlı İmparatorluğu toprakları, Osmanlılarındır» düsturunu kabul etmeleri lâzım geldiğini, din ve milliyet tefrik etmeden bütün Osmanlılar lehine insanî yardımın esirgenmemesi lüzumunu alâkadarlara hatırlatmıştır. Bundan maada İngiltere Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey'in Avam Kamarasında mevzuu bahsettiği Panislâmizm iddiasını 13 Ağustos 1906 tarihinde neşrettiği bir mektupla yalanlamıştır.

Görülüyor ki Prens Sabahaddin Bey yalnız Sultan Abdülhamid'e muhalefet etmekle iktifa etmemiştir. Bilâkis vaziyete göre daima hassas davranmış, diğer «Jön Türk» elemanlarının lâkaydîsine rağmen lüzumunda vatan hukukunu müdafaada müsamahaya kapılmamıştır. Bütün bunlar gösteriyor ki «müdahaleci» ve «ademi müdahaleci» tâbirleriyle ikiye ayrılan kongre âzaları hakikati halde ve düşünce bakımından, yekdiğerlerinden uzak değillerdir. Ancak, bazılarnnın benlik iddiası bu ayrılığa âmil olmuştur. Ve buna da mücadele kahramanı Ahmed Rıza Beyin Reis seçilmemesi sebebiyet vermişti.

«Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti»:

Kongrede böyle fikir mücadeleleri olmuş ise de yekdiğerlerini incitecek hareketler vuku bulmamıştır. Bu itibarla kongre sükûnet içinde dağılmış; gruplar kendi görüş ve düşüncelerine uygun teşebbüslere girişmek üzere toplantıdan dostane ayrılmışlardır.

Kongrenin ekseriyet hizbi, gizli tutulan fikirle mütenasib bir program etrafında çalışmağa ve organ olarak da (Folkston) da intişar eden «Osmanlı» gazetesini Şair Hüseyin Siret Beyin Başmuharrirliği altında çıkarmağa karar vermişti.

Ekalliyet hizbinin ilk hareketi ise «Osmanlı İttihad ve Terakki» ismini «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» ne tahvil ve Silistreli Hamdi Beyin iştraki ve Ferid- Beyin Başmuharrirliği altında ıslahat-ı esasiye taraftarlarının nâşiri efkârı olmak üzere Mısır'da «Şûrayi Ümmet» gazete-

sinin neşrini, Kahire'deki Ahmed Saib Beyin «Sancak», Cenevre'deki Mahir Said'in «İntikam», Ali Fahri Beyin «Tokmak», Hikmet Beyin «İstirdad» gazetelerinin kapatılmasını kabul etmiş oldu. En mühim kararı Cemiyette Reis tâbirinin hazfi idi. Lâkin Ahmed Rıza Bey, Ahmed Saib Beye bu son kararı yanlış bildirmiş ve Umumî Reis seçildiğini yazmıştı.

«Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» adını alan bu hizbin bütün gayesi meşrutiyetin elde edilmesi cümlesinde toplanıyordu. Lâkin bunun ne suretle temin edileceği kat'iyyen mevzuu bahsolmuyor ve varmak istedikleri netice için neşriyattan başka da muayyen bir hedef takibi düşünülmüyordu.

Hülâsa, kongreden çıkan tek netice, ileride memlekette ikilik ihdasına sebebolan fikir ayrılıklarının meydana vurulması ve ilmî görüşle indî düşüncelerin birleşmesi imkânı olmadığının tahakkuk etmesidir.

Bu kongreden birkaç gün sonra Prens Sabahaddin ve biraderi Lûtfullah Beylerle Ali Haydar Mithat Bey hakkında İstanbul'da kanun-u cezanın 371 ve 372 nci maddeleri mucibince müebbed kalebendlik cezası ilân edilmişti.

Evvelki fasılda gördüğümüz gibi, vaktiyle kongre akdi lehinde en ziyade çalışan Tunalı Hilmi Bey olmuştu; buna rağmen kendisi Paris kongresine dâvet bile edilmemiştir. Bunun sebebini soran İstanbul'daki bir arkadaşına Hilmi Bey yazdığı bir mektubda şöyle anlatıyor:

29 Ocak 1902

Havadis: Mübarek kongre Damad zadeler tarafından yapılıyor... Fahri, Mahir, Abdurrahman, Hikmet buradan çağırılanlardır... Tam içtima edecekleri esnada Paris Polis Nâzırı «yasak!» demiş... Arzu ederdim ki bu mânevî evlâdım sahibinin eline düşmüş bulunsun... Evet, bu sözde belki bir tefahür kokusu duymaktasın. Fakat hakkım var ya... «Seni niçin çağırmadılar» mı diyorsun!.. Bilmem... Hiç umurumda değil! Bu hale yeni meydana çıktığım günlerden beri uğramaktayım.

Şimdi, senden bir ricam var: Etrafa bir göz at; İstanbulu, İstanbulluları, ahaliyi, icraatı ne halde görüyorsun; mufassalca, ruhluca bana bildir. Her nokta-i nazara dair malûmat ver.»

Bu mektub affa mazhar olanlardan Suriyeli Emin Beye yazılmıştır. Bu zat, evvelce gördük, mektublarında bazan «Tlopen» imzası kullanıyordu.

Paris kongresinin neticesiz kalması iyi niyet sahiblerini müteessir etmiştir. Fikir ihtilâfları, görünüşte, o kadar mühim değildi. İmtizaçsızlığın içyüzü ise benlik iddiaları ve baş olmak ihtiraslarıdır.

Kongreden sonra dedikodu artmış, herkes muvaffakiyetsizliğin sebeblerini birbirine yüklemek hevesine kapılmıştı. Hattâ bazı «Jön Türk» ler memuriyet kabulü suretiyle mücadele sahnesinden çekilmişlerdi.

Avrupa'da «Jön Türk» ler arasında bu keşmekeşler devam ederken Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye'deki hayat ve durum daha sâkin ve daha tabiî değildi.

Hemen o tarihlerde İstanbul'da cereyan eden aşağıya ilâve ettiğim muhakeme tarzı, idare şeklinin ne kadar bozuk olduğunu ve acınacak bir hale geldiğini, âdeta sözün ayağa düştüğünü göstermektedir.

6 Mart 318 senesinde İstanbul'da ihtilâl çıkarma suçuyla Adliye Nezareti Cinayet Mahkemesine sevkedilen Avnüllahülkâzimi Beyin hâkim huzurunda yaptığı müdafaa o kadar şayan-ı dikkat ve o devir geleneklerine o derece aykırıdır ki, buraya beyanatından bazı pasajlar almağı muvafık buluyorum.

Mesele, Müşir Deli Fuad Paşa bendegâniyle Yaverandan meşhur Fehim Paşa takımının Şehzadebaşı Camii avlusunda silâhlı bir mücadeleye tutuşmaları ve bu çatışmanın mucib sebebi olarak Fehim Paşa yâranının, diğerleri hakkında ihtilâle teşebbüs ediyorlardı, iddiasında bulunması ve bu yüzden Müşir Fuat, Ferik Nzım Paşalarla(1) Avnullahülkâziminin bu harekette medhaldar ve müşevvik telâkki edilmeleridir.

Asıl maksad, Yıldız Sarayına muhalif telâkki edilen bu şahsiyetlerin bazıları için böyle bir vesile icadetmek ve evvelce bahsi geçen Çerkeslik umdesini gütmelerini cezalandırmaktır.

Avnüllahülkâzimi Bey, bu uzun müdafaanamesinde yer yer o kadar şiddetli mütalealar dermeyan ediyor ki bir mahkeme huzurunda böyle hak iddia etmenin emsali İstibdad devrinde nâdir görülen ahvaldendir.

Bu zat, ezcümle; **«Bir takım hezelenin müfteriyat-ı mütevaliyesiyle şu hale giriftar ve idam ile itham olunuyorum.»** diyor. Diğer bir yerde; **«Şu esrarengiz meselemiz, umum Avrupa gazetelerinde ve bilcümle Arab, Acem ve Hind cerâidinde mevzuu bahsedilmektedir»** dedikten sonra **«Benim** gibi bir sadıkın idamı... ve bir takım aceze-i mahlûkatın muhtelif cezalarla **hanımanlarının söndürülmesi rızayı padişahîye muvafık mıdır?»** sualini irad ediyor.

Kendisine atfedilen **«Kürdistanda, Arabistanda, Yemende isyan çıkarma ve Bülûcistana iltica»** keyfiyetini mevzuu bahsederken **«Bu meselelerin esbab-ı mucibe ve tafsilâtı Mabeyin-i Hümayundaki (165), Beşiktaş Muhafızlığındaki (54) ve Merkez Kumandanlığındaki (48) sayfalık evrak-ı istintakiyemde mahfuzdur»** kaydını ileri sürüyor.

Ve **«Hilkatim iktizası şahsımı bu din ve devlet ve alelûmum insaniyet uğruna feda etmeği ahd ve namusumla yemin etmişimdir. Bu hususta müteaddid teşebbüslerde bulunmuşumdur»** itirafını yapmaktan çekinmiyor

(1) Babıâli baskınında öldürülen Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa.

ve maksadına ulaşamadığı için Bülûcistana gitmesine müsaade istihsali teşebbüsünde bulunduğunu **«iki defa arz-ı atebe-i ülya kıldığını»** hatırlatıyor.

«Ben acaba Fuad Paşa, Nâzım Paşa ve emsali kimselerin efkârına tâbi olacak ve onların rey ve emirleriyle hareket eyliyecek bir herif miyim?» mütalâasını dermeyanı müteakip **«Ben insanım, köpek değilim. - Köpektir zevk alan sayyad-ı bîinsafa hizmetten -** mısraını okuyor.

Tatbik edilen işkence ve eziyetlerden bahsederken **«Elbisesinden başka, Livalık kıyafetinden maada insanlığı olmıyan Fehim»** demeği unutmuyor.

Adalet ve müsavat mefhumunu **«Meselâ Mekteb-i Harbiyede kibar zadelere henüz mektebde iken Kaymakamlık ve Miralaylık rütbeleri ihsan edilirken fakir çocuklarının Mülâzim kalmaları, iktidar ve kıdeme riayet olunmaması askerlik âleminin iğbirarını mucib olduğunu zikrediyor ve Bahriyenin acınacak bir halde bulunması, buna sebeb olanların hain olduklarına delâlet eder»** ithamını bilâ perva tekrarlıyor.

Netice itibariyle, daha evvel bahsedildiği gibi bazı paşalar muhtelif mıntakalara nefiy ve Avnüllahülkâzimi de Sinob hapishanesine sevkedilmiş ve Meşrutiyetin ilânına kadar orada pırangalı olarak mahfuz tutulmuştur. Meşrutiyetin ilânından sonra, mahbeshane kıyafetiyle çekilen fotoğrafı korkunç bir şeydir.

Bu mesele dolayısiyle mahkûm ve nefyedilen Paşalar, Meşrutiyetten sonra İstanbul'a gelmişlerdir. Yalnız Ser Esvapçı İsmet Beyin oğlu bulunan Yaverandan Fehim Paşa, vaktiyle Alman Sefirinin şikâyeti ile bir ara nefyedildiği Bursa'da halk tarafından linç edilmiştir.

Müşir Receb Paşa ve İhtilâl Hazırlıkları :

EKSERİYET grupunu temsil edenler memlekette ihtilâl çıkarılmasını ve bu gaye etrafında askerî kuvvetlerle temas edilmesini ve haricî müdahalelerin zararsız bir şekle sokulmasını prensip olarak kabul etmiş bulunuyordu. Bu maksad etrafında ekseriyet grupu namına teşkil edilen bir komite, İsmail Kemal Beyin Kongrede bahsi geçen mahrem beyanatını dinledikten sonra meselenin tâmik ve takibini Prens Sabahaddin ve Fazlı Beylere havale etmişti. Bu iki murahhas Trablusgarb Fevkalâde Kumandanı ve Vali Vekili Receb Paşanın Yaveri Şevket (1) Beyle muhabere ettikten sonra kendisiyle görüşmek üzere Maltaya hareket eylemişlerdir.

Malta Mülâkatı ve Tasarlanan İhtilâl Projesi :

Prens Sabahaddin Beyle Fazli Bey, bir müddet Malta'da beklemişler

(1) Tokyo Sefiri Ferid Beyin kayinpederi.

ve Receb Paşanın delegesi Binbaşı Şevket Bey, ancak iki hafta sonra gelebilmiştir. İlk mülâkatta Prens Sabahaddin, Kongre müzakeratı hakkında Şevket Beye izahat vermiş ve neticede sözü İsmail Kemal Beye intikal ettirerek asıl meseleyi meydana atmıştır. Şevket Bey, Prens Sabahaddin Beyin beyanatını dikkat ve ehemmiyetle dinledikten sonra kendi görüşüne nazaran düşündüklerini ortaya koymuş ve ihtilâl meselesi hakkında Receb Paşanın nokta-i nazarını da anlatmıştır. Şevket Bey ifadesinde Receb Paşanın Arnavutlukta hareket yapılmasına ve bunun bütün memlekete teşmiline taraftar olduğunu anlatmış, lâkin Paşanın bu fikrine kendisinin itiraz ettiğini, Arnavutluğun tehlikeli ve ecnebi müdahalesini celbe en ziyade müsaid bir mıntaka olduğunu ileri sürdüğünü ve Dedeağaçda yapılacak askerî bir hareketle daha kolaylıkla muvaffakiyet temin edileceğini tasrih eylemiştir.

Sabahaddin Bey, Şevket Beyin görüşlerini takviye etmiştir; fakat İstanbul haricinde yapılacak harekâtın Sultan Abdülhamid'e vakit kazandırmağa yarıyacağını ve buna binaen doğrudan doğruya payitahtta bir kıyam hazırlamanın en salim ve tehlikesiz bir hareket olacağı mütalâasını ileri sürmüş ve bunda mutabakat hasıl olmuş ve bu vâdide bir proje hazırlanması tarafeyn arasında takarrür ettirilmiştir. Proje de şu suretle tesbit edilmişti: İtimada lâyik zabitler vasıtasiyle Trablusgarb fırkasından birkaç tabur asker manevra bahanesiyle Sert mevkiine kadar ilerletilecek, Sert mevkiinde gemilere bindirilecek olan bu askerler ecnebi bayrağı altında Çanakkale Boğazından geçirildikten sonra İstanbul'da evvelce erkânıharb zabitleri vasıtasiyle tâyin edilecek bir noktaya ihraç olunacaklar. Bu kuvvete iltihak eyliyecek taraftarların yardımiyle hükûmet iskat, Meşrutiyet ilân edilecek ve Kanun-u Esasînin tatbikatına geçilecek. Her türlü ihtimale binaen ecnebi hükûmetlerin müdahalesi daha evvelden alınacak tedbirlerle önlenecek.

Bu proje, Receb Paşanın tasvibine tâlikan, tarafeynce kabul edilmişti. Aynı zamanda mesai şekli iki safhaya ayrılmış; malî, siyasî ve gemi işleriyle Sabahaddin ve İsmail Kemal Beylerin meşgul olması, askerî kısmı ile de Receb Paşa ve Şevket Beyin alâkalanması kararlaştırılmış ve Malta mülâkatma nihayet verilmiştir.

Prens Sabahaddin Bey Paris'e avdetinde Malta'da cereyan eden müzakeratı ekseriyet grupu komitesine bertafsîl anlatmış ve bir müddet sonra da Şevket Beyden gelen bir mektub, Receb Paşanın Malta müzakeratını ve projeyi tasvib eylediğini tebşir eylemişti. Bu sevinçli haber üzerine teşebbüsata girişmek lüzumu hâsıl olduğundan İsmail Kemal Bey Londra'ya hareketle Sefaret Başkâtibi Reşid Sadi Bey delâletiyle İngiliz ricali siyasiyesiyle temasa geçmiştir. Diğer taraftan Fazlı Bey de Atina'ya gitmiş ve Yunanistan'dan matlûb evsafta gemi tedariki mümkün olacağını anladıktan sonra Paris'e dönmüştür. Prens Sabahaddin Bey de bütün mevcudi-

yetiyle mühim bir istikraz akdine çare arıyor, İsmail Kemal Bey ve diğer arkadaşlarının yaşama ihtiyaçlarını da temin maksadiyle uğraşıp duruyordu.

Pariste bu harikulâde faaliyetler devam ederken «Jön Türk» camiasının toplu bulunduğu diğer mıntakalarda da Sultan Abdülhamid'e karşı muhalefete şiddetle devam olunuyordu. Ezcümle Kahire'de de Feyzi Bey tarafından «Türk» isimli yeni bir gazete neşredilmeğe başlanmış ve Cenevre'de de «Jön Türk» neşriyatına ehemmiyet verilmişti. Muhtelif memleketlerde çıkan siyasî ve mizahî gazete ve broşürler Sultan Abdülhamid'in istibdadını şiddetli bir lisanla tenkidden ve halkı ikazdan geri durmuyorlardı. «Meşveret» ve «Şûrayi Ümmet» gazeteleri bu neşriyata önderlik vazifesi yapıyorlar ve ekalliyet hizbinin düşüncesini temsile gayret gösteriyorlardı. Folkston'da çıkan «Osmanlı» gazetesi «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» organlığını muhafaza ediyordu. 1902 senesinde Yıldız Sarayınca gıyaben mahkûm edilen esbak Cenevre Başşehbenderi Ahmed Kâmil Bey de Mısır'da «Şark-ı Musavver» isimli bir mecmua çıkarmağa başlamıştı. 1905 tarihine kadar Mısır'da ikamet eden bu zatın Paris ve Mısır gazetelerinde çok kıymetli yazıları çıkmıştır.

«Jön Türk» âlemi, bu yolda mücadelesine devam ederken aralarında zuhur eden ihtilâfları da belirtmeğe ve bu hususta lüzumlu tafsilâtı vermeğe zaruret vardır. Nitekim (1903) senesinde patlak veren Ahmed Rıza ve (Viyana) Sefareti Doktoru Abdullah Cevdet Beyler arasında cereyan eden bir hâdiseyi meskût geçmek doğru olmaz kanaatındayım.

Bilindiği gibi Dr. Abdullah Cevdet Bey Tıbbiyei Şâhânede gizli kurulan «İttihad ve Terakki» Cemiyeti müessislerinden biridir. Ahmed Rıza Bey de, bu cemiyet namına Avrupa'da «Jön Türk» lüğü temsil ediyor geçinen bir zattır. Bu itibarla, iki inkılâpçıyı alâkadar eden böyle bir meselenin mektum kalması mâkul olamaz.

Paris'te münteşir «Şûray-i Ümmet» gazetesinin (38) numaralı nüshasında Ahmed Rıza Bey, Dr. Abdullah Cevdet hakkında, «Şundan bundan» unvanlı bir makale neşretmişti. Doktor Bey (1903) senesinde bu yazıya «Hadd-ı tedîb» isimli bir risale ile cevap vermiştir. Risalenin mukaddimesinde;

«Sana senden gelir bir işde ancak dâd lâzımsa
Ümidin kes zaferden gayrıdan imdâd lâzımsa.»

Beyti zikredildikten sonra, Ahmed Rıza Beyin aşağıya kaydettiğim makalesini aynen alıyor ve bunu fasıl fasıl tahlil ediyor ve ağır bir üslûpla cevab veriyor.

Ahmed Rıza Beyin makalesi aynen :

ŞUNDAN BUNDAN

«(Paris) matbuatı Avusturya gazetelerinden naklen (Viyana) Sefaret-i Seniyyesinde vukua gelen şayan-ı teessüf bir hâdiseyi şu surette bildiriyor:

«Dr. Abdullah Cevdet Bey, Sefarethanede ve iki kâtib önünde, Sefir Mahmud Nedim Beyi dövmüştür. Sefirin, Avusturya Hariciye Nezaretine müraçaatı üzerine, Cevdet Bey Avusturya hududundan dışarı çıkarılmıştır. Sebeb-i münazaa şudur: Culüs-u Hümayün günü, Sefarethanede mükemmel ve mutantan bir ziyafet verildiğine dair İstanbulda (Sabah) gazetesine bir bend yazılmış; Cevdet Bey, o gün Sefarethanede ziyafet verilmediğini ve o bendin, mahza ziyafet masrafı namiyle bir para koparmak için Mahmud Nedim Bey tarafından mahsusen yazdırılmış olduğunu Viyane gazetelerinden birine haber vermiş, Sefir bunu öğrenince Doktoru çağırır, tekdir eder. Doktor mukabelede bulunur, Sefirin üzerine atılır, kulağını çeker, yüzüne dört tokat vurur, hemen telgrafhaneye azimetle, Zat-ı Şâhâneye keyfiyeti bildirir, arzı ubudiyet eder. Viyanadan tard edildiği için Sefirden tazminat-ı nakdiye dâva etmek maksadiyle Londra'ya gider.»

Bu vakayı, Şûray-ı Ümmet'e dercetmeden maksadımız, ne Abdullah Cevdet Efendiyi Avusturya'dan kovulduğu için ve ne de Mahmud Nedim Beyi yediği dayaktan dolayı tâziye eylemektir. Bizim bu hâdisede kemal-i teessüfla gördüğümüz şey bu kavganın Viyana gibi kaide-i edeb ve merasime fevkalâde riayet edilen bir yerde vukua gelmesidir.

Edeb ve iffat, Türkün en büyük faziletidir. Bizde zaten ecnebilere gösterecek bundan başka bir meziyet kalmadı. Halbuki, birçok mahalde, sefaret halkı fezail-i milliyeyi âlâ değil, bilâkis payımal ediyorlar. Sefarethane, ayyaşlar, kumarbazlar, hovarda yatağı oluyor.

Cemil Josun Paşa, rezaleti daha geçenlerde Vivana Sefaretini erbab-ı namus ve haysiyet nazarında lekedar eylemişti. Vatanımızın hayat ve mematı demek olan Rumeli meselesinin hallinde en ziyade alâkadar bulunan bir hükûmet nezdindeki sefirimizin darbe-i tahkire uğraması, (Viyane) gazetelerine maskara olması, itibar-ı siyasimize ne büyük bir nakisedir.

Osmanlılığa birkaç veçhile taallûk eden bu zararı düşündükçe, maiyetindeki kâtibden dayak yiyen sefir ile ecnebi ve medenî bir memlekette âmirinden dayakla intikam alan memuru istihdam eden hükümdara nefret etmemek insanın elinden gelmiyor.

Asdıkay-ı bendegân arasında böyle tokat muhabbeti oldukça, her iki tarafa da atiyeler, rütbeler vererek memureyni daima birbirleriyle boğuşmağa teşvik etmek Hünkârın ötedenberi âdetidir. Mahmud Nedim Beyle, Abdullah Cevdet Efendi de, iltifat-ı şâhâneden elbette mahrum kalmazlar. Abdullah Cevdet Efendi, haysiyet-i zatiyesine ehemmiyet vermiyor, Padişahtan para aldıkça, domuzdan bir kıl daha çektif, demekle iktifa ediyor. Mahmud Nedim Bey, bakalım kendisini şamarlıyan, tahkir eden bir memurun, yarın diğer bir sefarete tayin edildiğini işitirse ne diyecek, ne olacak?..»

Yukarıya kaydedilen, Ahmed Rıza Beyin bu makalesine Dr. Abdullah Cevdet Bey (68) sayfalık bir risale ile cevab vermiştir. Bu uzun cevabın bazı mühim satırlarını bu sayfalara ilâve etmeği doğru buluyorum.

Dr. Abdullah Cevdet Beyin Cevabı :

«Vakanın bu kadar mucib-i telehhüf olmasına sebeb, acaba zat-ı âlileriyle bir refiki tahririnizin, sefir-i madruba karabeti nesliyesi midir?.. ..... Bizde eksik olmayan böyle vukuatın bir çoğu, taraf-ı vâlâlarından meskût geçildiği halde neden bu dört sillenin aks-i darbesini duydunuz?.. ..... Ancak, küçük ruhlara yakın olan bu tarafgirlik zat-ı vâlâlarından uzak olmak lâzım gelirdi.

Daha üç gün evvel (Paris) sefaretinde oynanan bir kumarı müteakib Ataşe Cemil Bey, miralay Aziz Beyi sureti mufassalada dövmüş; (Vaşington) Sefareti Başkâtibi Rüstem Bey, (Kardif) şehbenderi Hakkı Efendi ile ahiren (Londra) ve (Brüksel i birbirine katacak mübarezede bulundular. Bu hâdiseyi neden gazetenizde bahs ve tenkid etmediniz? Bunları kayd etmekle beraber vakanın suret-i hudüsûne geliyorum:

«Mahmud Nedim, aleyhimde Zat-ı Şâhâneye uydurma jurnaller göndermekten ve beni Hünkârın canına kasd için müteşekkil cemiyat-ı hafiye ile çalışır göstermekten fariğ olmadı ..... Bu ahvale mutta'li olduktan sonra, 13 Eylül efrencide Sefirin odasına gittim ve orada, Ataşe Militer Şükrü Paşa ile Birinci ve İkinci Kâtib Asım ve Salih Beylerin önünde sefire şu yolda tevcih-i hitab ettim:

«Şimdiye kadar muhtelif hareketlerinizle memleketimizi izrar, hükûmeti iğfal ve bana da, her fırsatta iras-ı mazarrat ettiniz. Bu babda izahattan imtina ederseniz, sizi düelloya dâvet ederim, dedim.»

«Dermeyan ettiğim dâveti istihfaf ile ceblerimde bulunan ellerimi çıkarmamı emretti. «Evet çıkarırım, fakat istimal etmek için, dedim» ve yüzüne dört adet tokat aşk ettim. ..... İşte vaka bundan ibarettir..... Gazetenizi okuyan, Abdullah Cevdet haysiyet-i şahsiyeye riayet etmiyor, demez. ..... Çünkü, Sefir Mahmud Nedim, dayak yediği gün Hünkâra şu telgrafı çekmiştir: «Jön Türk'lerden dayak yedim. Taltifimi isterim. Padişahım çok yaşa...»

«..... Bu adamın devlet siyasetine intikal eden hususat-ı müstekrehesini hatırlamak külfetini ihtiyar ederseniz, yalnız sizin hayâlinizdeki «Ümmet» in «Şûra» sı olan gazetenizde - dolayısiyle - ne gibi mülevvesatı himaye ettiğinizi anlarsınız. Mahmud Nedim, sizin yeğeniniz ise, parça parça edilen vatan da cümlemizin mâderimiz, Velinimetimizdir. .....

«Mahmud Nedim Beyin, Paris Sefiri Münir Paşaya yazdığı bir mektubda; «sen ihsan aldın, beni düşünmedin. Vezaret aldın beni düşünmedin. Ne yaparsan yapıp Cevdeti de azlettiremezsen intihar edeceğim» dediği sizce de malûmdur.»

Mâzuliyetim müfid mi, muzur mu oldu? Burasını kestiremediniz. ..... Fakat «Şûrayı Ümmet) gazetesine sokacağınız hükümleri biraz daha mizan-ı insaf ve dikkatten geçirmek menfaat ve itibar-ı âtiniz namına temenni olunur. Türkiyede birçok halk zat-ı vâlâlarını sever, her türlü şaibeden âzâde sanır..... Bu mertebeden sukut pek müthiş olur. ..... Onbeş günde bir, dört küçük sayfalık bir gazete neşretmekle iş bitmez. ....., Bundan üç hafta evvel çıkan gazetenizde, İngiltereden bahsederken..... «Berlin Muahedesinden sonra,, Türkiyeye ilk taarruz eden yine İngilizler oldu, diyorsunuz. Peki, bu doğru mu?..» ..... Mısırda A'rabi Paşanın nasıl hamikane bir fitneye âlet olarak isyan ettiğini bilirsiniz. Bu ihtilâlin zuhurunda, İngiltere Hükûmeti İstanbula fevkalâde sefir olarak (Drumondolf) u gönderdi. Mısıra asker sevkedip sükûnu iade etmemizi Hükûmetimize tavsiye etti; bu kabul edilmedi. İngiltere, Hükûmet-i Seniyyeye Mısıra asker sevkini tekrarladı. Hattâ, siz müstakilen asker göndermek istemiyorsanız, müştereken gönderip isyanı teskin edelim, dedi. Bizden cevap alamadı.

Nihayet (Amiral Seymor) kumandasında birkaç zırhlı gönderdi, İskenderiyeyi topa tuttu, Mısırı istilâ etti, A'rabî'yi yakaladı. Cereyan eden hâdiselerin hilâfına olarak İngilizlere cürüm isnad olunuyor. ..... Halkımıza, İngilizleri fena tanıtmak büyük günah ve hatadır. ..... (Şûrayı Ümmet), adetâ Baba Tahir'in (Malûmat) gazetesine benzemektedir. (Şûrayı Ümmet) in son nüshasında;

Hamlar tehî, şikeste sebû, yok vücud-u mey
Ettin esir-i kahve bizi zamane hey!..

Meşhur beyti de vezinsiz ve yanlış olarak neşredilmiştir. Hattâ Alemdar Mustafa Paşanın namı:

«Bir hakka koşarken bütün ahrar
Olmuştu o ahrara Alemdar»

Beytinde de (Bayraktar) tâbiri kullanılmıştır. Bu itibarle (Şûrayi Ümmet) de gerek edebî, gerek siyasî değerli yazı görülemediği meydandadır. Binaenaleyh (Şundan bundan) makalesi de bunlardan biridir.»

«Memuriyet alışıma gelince: Uzun bir müddet (Trablusgarb) zindanında kaldıktan sonra, oradan Tunus'a ve bilâhare Paris'e geldim. Murad Beyle bir anlaşma yapan serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa ile görüşmeyi müteakib siyasî mahkûmların affı ve matbuata serbestî verilmesi kararlarının tatbikine intizar maksadiyle (Cenevre) ye yerleştim. Bir ara, Necib Melhame ve diğer bazıları tarafından yapılan İstanbula avdet tekliflerini reddederek (Osmanlı) gazetesinde neşriyata başladım. Fakat, «Jön Türk» âleminin gidişatı tabıma muvafık gelmediği için (Viyane) Sefaretinde memuriyet kabul ettim. Bununla beraber, hürriyet mücadelesinde hiç bir müsamahaya yer vermiş değilim. Her türlü mahrumiyet ve mihnete göğüs gererek, birçok milletleri uyandıran eserleri tercüme ettim (1). Halbuki, siz Paris'ten kovulmak korkusu ile (Meşveret) gazetesine şiddetli makaleler konmasına razı olmuyordunuz. Avrupa'nın hürriyet merkezinde, sizin gibi istibdad muarızı bir zat, böyle cebanet gösteriyordu.

«Şimdi, bilmem bendenizin haysiyet-i şahsiyeye riayet etmediğim nerede? Cinayetim memuriyet aldığım ise, bendeniz bunu kabahat bulmuyorum. Çünkü memuriyete geçmekle, hürriyet ve adalet prestişkârlığından bir lâhza sarf-ı nazar etmiş değilim.

. . . . . .

«Nitekim, diğer milletlerin matbaacılık âleminde yarattıkları faydalı mesaiyi nazarı dikkate alarak (1904) senesinde (Matbaa-ı İçtihad) ı Cenevre'de tesis ettim. Bu suretle yalnız kendi vatandaşlarımıza değil, ayni zamanda (İran), (Afgan), (Fas) ve (Kazan) din kardeşlerimize de müfid olabilecek bir müessese kurdum. .....

«Bilirsiniz ki, dünyada Müslümanlar kadar bîkes ve her türlü ihtimama muhtaç bir ümmet yoktur. ..... (Bayezid-i Sani), (Endülüs) İslâm hükûmetinin yardım feryadına lâkayıd ve bunların mahvına seyirci kalmıştır. (2).

«1552 Milâdî senesinde (Müthiş İvan) tarafından Kazan Müslümanları istilâya uğratıldığı zaman (Yadigâr) Hanın (Üçüncü Sultan Murad) dan istimdadı da böylece esersiz kalmıştır. Artık; (Kafkasya), (Cezair) ve (Tunus) dan (3) bahse lüzum görmüyorum.

İşte, ben bunları nazarı dikkate alarak memleketimizde ve İslâm âleminde mefkûre duyğuları uyandırmak hevesiyle çalıştım ve hayatımı bu yolda ifnaya tevessül ettim.

---

(1) Abdullah Cevdet Beyin tercüme ettiği eserlerin başlıcaları (Alfiyeri) nin asarı felsefiyesi; (Şiller) in «Giyom Tel» i; (Şekispir) in «Hamlet» ve «Makber» i (Jül Sezar)ın «Kral Lir» ve «Romeo Jülyet» i ve (Dr. Löbon) un «Tekâmülü akvamın kavanini psikolocyaiyesi» nin «Ruh-ul-akvam» namiyle Türkçeye nakli, vesairedir.

(2) Bu hususiaki manzum arzuhâl sureti, Arabcadan Türkçeye, ülemadan Hayret Efendi tarafından çevrilmiştir.

(3) Tunus'un işgalini (1878) de Fransızlara Prens Bismark tavsiye etmiştir. Bundan maksadı, Almanların zabtettikleri Alsas Loren'i unutturmak ve Fransızların noktai nazarını başka sahalara meylettirmekti. Nitekim (1881) de Tunus, icad edilen bir vesile ile Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fakat, İzmirde Fransız Konsoloshanesine iltica eden Mithat Paşanın Osmanlı Hükûmetine teslimi bunda büyük bir rol oynamıştır.

Ya benim bu ahvalime muarız olan sizler, münderecatı hakikata uymayan gazete neşriyatından başka ne yaptınız?..» İstifhamiyle risalesini bitiriyor.

Filvaki, Dr. Abdullah Cevdet Beyin kaydettiği gibi İslâm camialarının son zamanlarda daima haksızlığa mâruz bırakılmaları itiyad halini almıştı. Nitekim, 12/Aralık/1877 de İstanbulda akdedilen Tersane Konferansında Hariciye Nâzırı Saffet Paşa, ecnebi delegelere hitaben, memleketimizde Meşrutiyet ilân edildiğini ve islâhat vadisinde müzakere icrasına artık hacet kalmadığını söylediği vakit, Rus murahhası İğnatiyef; bu gibi nümayişlere lüzum yoktur, bizler müzakereye devam edelim, diye bağırmıştır.

Hattâ, bu konferansta Fransız delegesi Kont (Şötordi) Bulgaristan mezaliminden bahisle, böyle zulümler Türklere mahsustur, demek küstahlığında bulunmuştur. Fakat, Türk delegesi Ethem Paşa; bu düşünce yanlıştır, kont cenabları, (1572) tarihinde «Katerin dö Medisis» in emriyle Paris'te icra edilen (60) bin Protestanın katli daha vahimdir, cevabında bulunmuştur.

Bununla beraber, ilân edildiği, konferansta Saffet Paşa tarafından bahsedilen meşrutiyetde icraî kuvvel Padişaha veriliyor, Teşrii kuvvet Meclise, Kazâî kuvvet mahkemelere bırakılıyordu. Rüşdü Paşa, Fetva Emini Halil Efendi ve daha bazıları ise Anayasa istemiyorlardı. Fetva Emini, Anadolu'dan bir takım cahilleri toplayıp bir Meclis açmaktansa, Hükûmet ricali işlerimizi görmeli, müşkülâta maruz kalırlarsa fetvayi şerife müracaatla meseleler halledilmeli diyordu. İçtimaî ahvalimiz de o tarihte bu kadar geri bir durumda idi.

Damad Mahmud Paşanın Vefatı :

Brüksel'de bulunan Damad Paşanın hastalığını haber alan Paris Sefareti keyfiyeti Yıldız Sarayına bildirmekte kusur etmemişti. Sultan Abdülhamid enişteşinin bu hastalığını bir fırsat sayarak kendisinin hususî bir trenle ve hâzık doktorların nezareti altında İstanbul'a naklini Paris Sefiri Münir Beye emretmişti.

Salih Münir Bey, aldığı emri yerine getirmek için hemen Brüksel'e koşmuş ve istifsarı hatır maksadiyle geldiğini ileri sürmek suretiyle Paşanın yanına girmek imkânını bulmuş ve kendisine tahmil edilen memuriyeti bir lisanı münasible Paşa'ya bildirmiştir. Paşa, hayat ile memat arasında bir vaziyette bulunduğundan bu hususta birşey söylemeğe lüzum görmemiş iken Münir Bey Damad Paşanın sükütla mukabelesini bir muvafakat cevabı telâkki ederek Sultan Abdülhamid'e hemen telgraf çekmiş ve matbuata da, Damad Paşa'nın İstanbul'a dönmeğe karar verdiğini işae eylemişti. Bu haberden mütehayyir kalan Prens Sabahaddin Bey, Brüksel'e kadar giderek Salih Münir Beyin «Jön Türk» kozuna indirdiği darbenin ehemmiyetini pederine anlatmış ve bundan müteessir olan Paşa da 1 Ocak

1903 tarihinde matbuat vasıtasiyle **«Bu devr-i istibdad ve zulüm devam ettiği müddetçe vatanımdan, ailemden uzak olarak burada ölmeği memlekette refah ve saadet içinde yaşamağa tercihde firaşi ihtizarda bile tereddüd etmem»** diye beyanatta bulunmuş ve Sultan Abdülhamid'e dehalet etmiyeceğini bir kere daha ilân eylemek mecburiyetine katlanmıştır. Paşanın vefatı, bu tarihten on beş gün kadar sonra ve 30 Haziran 1903 dedir. Henüz 48 yaşında idi.

Sabahaddin Bey, vefatından evvel, İsviçre'den bana yazdığı bir mektubda, pederinin vefatı sırasında cereyan eden şuursuz hâdiseler hakkında mufassal malûmat vermişti. Bu mektup, diğerleri meyanında kitabın sonlarına ilâve edilmiştir. Bundan anlaşılan, Sultan Abdülhamid cenazeyi İstanbul'a naklettirmek hususundaki maksadına da ulaşamamış ve Paşanın tabutu, Meşrutiyet'in ilânına kadar Sabahaddin Beyin emrinde, Paris'te mahfuz kalmıştır.

Damad Mahmud Paşanın vefatı «Jön Türk» ler arasında büyük teessurler uyandırmıştı. O tarihlerde Avrupa'da neşredilen bütün gazeteler bu teessürü uzun makalelerle izhar etmişlerdir. Damad Mahmud Paşa'nın muvakkat kabri başında söylediği nutukta Ahmed Rıza Bey :

«... Memleketimizde birleşmeği ümidederken bir gün böyle bir kabristanda toplanacağımız ve bu nâş-ı hürriyet-i nakşın karşısında kemali hüzün ve ihtiramla saf bağlıyacağımız hatırımıza gelmezdi.» demiştir.

Damad Mahmud Paşanın vefatı, vatanî vazifenin yerine getirilmesi için bir mânia teşkil etmemişti. Hattâ Londra Sefareti Başkâtibi Reşid Sadi Bey, kendisini bütün bütün ihtilâl işine verebilmek için memuriyetten istifa etmiş ve istikraz işini başarmak gayretine düşmüştür. Nitekim Danes Kasel «Türkiye Millî Bankasının Mümessili» nden 10.000 İngiliz lirası istikraz akdine muvaffak olmuştur. Bu parayı, Prens Sabahaddin Beyle Reşid Sadi Bey, şahsen borçlanmış oluyorlardı.

Maamafih, Trablusgarbden gelen son mektuplarda vuzuh yoktu. Açık bir lisanla muhabere etmenin müşkülâtı gözönünde tutularak askerî vaziyetin inkişaf derecesi hakkında sarih bir fikir edinmek maksadiyle Fazlı Bey tekrar Trablusgarb'a gönderilmiştir. Fazlı Bey Pars'e avdette Şevket Beyle geçen görüşme şeklini anlatmış ve işi tesri lâzım geldiği noktasında ısrar göstermiştir. Buna binaen, Reşid Sadi Beyin mevcud parayı alarak ilk vasıta ile Trablusgarb'a hareketi kararlaştırılmıştır.

Prens Sabahaddin ve Arkadaşları Atina'da :

Reşid Sadi Bey Trablusgarb'a giderken Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerle Fazli Bey de Atina'ya hareket etmişler ve Musuris Gidis Bey de bilâhare kendilerine iltihak etmiştir.

Atina'da toplanan komite âzaları Reşid Sadi Beyin gelmesini beklerken Mısır seyahatinden Paris'e dönen İsmail Kemal Beyin de Atina'ya hareket ettiği haberi gelmiş ve Fazlı Bey, kendisini karşılamak üzere Patras'a gitmiştir. Patras limanında İtalyan bandıralı bir vapurdan çıkan İsmail Kemal Beyin bindiği sandal rıhtıma yanaşırken birkaç Yunan zabiti kendisini karşılamıştır.

İsmail Kemal Bey, Mısır seyahatini kendi noktai nazarına göre anlattıktan sonra, Reşid Sadi Beyin Trablusgarb'dan avdet edip etmediğini Fazlı Beyden sormuş ve; «Benim Yunanistan'da pek çok tanıdıklarım var, müşkülâta tesadüf edilirse meselenin derakab halline çare buluruz.» demiştir.

Ertesi gün, İsmail Kemal Bey, komite âzalariyle görüşürken «Hidiv'in hiyanetinden korkmayınız; bununla beraber kendisinden para aldığımı da zannetmeyiniz.» dedikten sonra; «Elimizde bulunan paranın inkılâp işine kâfi gelmiyeceğini bildiğimden mesele hakkında Yunan hükûmeti ile de görüşmek istiyorum» sözünü ilâve eylemiştir.

İsmail Kemal'in Entrikaları :

Anlaşılıyor ki, ihtilâl işi İsmail Kemal Bey nazarında para tedariki için bir vesile olmaktan başka bir kıymeti haiz değildi. Arkadaşları kendisini bu fikirden vazgeçirmek için hayli uğraşmışlar ve nihayet ikna edilmiş görünerek bu düşünceden sarfınazar ettiğini söyledikten sonra yanlarından ayrılmıştır.

Fakat, vaziyet ve hareketlerini İsmail Kemal Beyin tavsiye ve iddiasına göre tâyin ve tesbit etmek o anda Prens Sabahaddin ve arkadaşları için imkân dahilinde değildi.

İsmail Kemal Bey o sırada İtalya'ya hareket etmiş ve çektiği bir telgrafla arkadaşlarını Napoli'ye çağırmıştır. Onların Napoli'ye muvasalatında, ilk sözü, ihtilâl teşebbüsünden sarfınazar ettiğini söylemek olmuştur.

Görülüyor ki, işin içine şahsî emeller ve hasis menfaatler girmiş ve İsmail Kemal Bey, arkadaşlarının hüsnüniyet ve açık kalbliliklerinden istifade cihetine sapmıştı.

İsmail Kemal Bey, ihtilâli aristokrat vasıtalarla, yani Yunan Kralı ve Mısır Hidiv'i gibi hükümdarların muavenetiyle başarmak istiyordu. İhtilâlin demokrat olmasına aklı ermiyor ve halkı tahrik suretiyle inkılâp yapılmasına imkân görmüyordu. Bu gibi yüksek şahsiyetler elde edilemeyince ihtilâl teşebbüsünden vazgeçmeği işine daha uygun buldu ve fikrini en nihayet açıkça söyledi. Lâkin bu vaziyetten gerek Prens Sabahaddin ve gerek Musiris Bey son derece müteessir olmuşlar ve arkadaşlarına kavuşmak üzere tekrar Atina'ya dönmüşlerdir. Aralarında yaptıkları bir görüşmeden sonra, İsmail Kemal Beyin vaziyetinden Receb Paşayı haberdar et-

meği makul bulmuşlar ve Şevket Beye bir mektub yazmışlardır. Şevket Bey, mektubu alınca Paşayı görüp fikrini sormuştu. Receb Paşa da İsmail Kemal Beyin harekâtını tasvibeder bir tavır aldığından verilmiş bir söz olduğunu ileri süren Şevket Beye, Paşa kat'iyyetle red cevabı verince, o da teessüründen yere yıkılmış ve kendisine nüzül isabet ettiği anlaşılmıştır.

Prens Sabahaddin Beyle arkadaşları, bu acı darbeyi haber aldıktan sonra Paris'e dönmeğe mecbur olmuşlardır. Sarfettikleri bu emeklerin mükâfatı olarak da ekalliyetçi hizib taraftarlarının, bu defa zaten bu iş yürüyemezdi, tarzında tenkidlerine mâruz kalmışlardır.

Netice itibariyle ihtilâl teşebbüsü akim kalmıştı. Bunun üzerine Prens Sabahaddin Bey ve arkadarları Paris'e dönmürlerdi.

Ermeni Komitecilerinin Faaliyeti ve Maksadları :

«Jön Türk» ler memlekette ihtilâl çıkarmak için böyle uğraşırken Sultan Abdülhamid de boş durmuyor, Osmanlı Sefirlerini her tarafta ihtilâlci aramağa mecbur ediyordu. Hattâ komşu hükûmetlerde husule gelen siysaî değişikliklere taraftar görünen Türklerin kimlerden ibaret olduğunu öğrenmeğe bile ehemmiyet veriyor ve İran'da Meşrutiyetin ilânı üzerine Kahire'den çekilen tebrik telgrafının kimler tarafından yazıldığını Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşadan soruyordu. Diğer taraftan Ermeni ihtilâl teşkilâtı hakkında Vaşington Sefaretinden malûmat istiyor ve Londra'daki mitinge mâni olmak çarelerini araştırıyordu. Bu vâdide cereyan eden muhabereden birer nümune alıyorum :

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Mısır Fevkalâde Komiserliğine;

15 Ağustos

İran Şahına; Meclis-i Mebusan küşadından dolayı tebriki hâvi Mısır'dan telgraf çekmiş olan Rıza ve Hasan ve Kemal kimlerdir? Bâhusus Kemal henüz affolunmuş ve Dersaadete avdeti için müsaade buyurularak harcırahı verilmiş olan Doktor Kemal midir? Serian bittahkik iş'arı.

Londra Sefaret-i Seniyyesinden Yıldız'a :

19 Mayıs

Cevab — Ermenilerin kariben burada aktetmek teşebbüsünde bulundukları miting hakkında emir buyurulan müracaatı zaman kaybetmeksizin ifa eyledim. Hariciye Nâzırı İngiltere'de cari olan kavanine göre, bu gibi içtimaların tarafı hükûmetten men'i mümkün olmadığı şimdiye kadar mesaili mümasilede görülmüş ve anlaşılmış olduğunu beyan eyledi. Talimat-ı Nezaretpenahîlerine tevfikan nazır-ı müşarünileyh İngilterenin mezkûr mitingi menetmek suretiyle ibraz eyliyeceği âsar dostu hükûmet-i seniyyece bilhassa takdir edileceğini ifade eylediğimde Sir (Grey) İngilterenin politikası bu gibi teminata arzı ihtiyaç etmiyecek derecede kuvvetli olduğunu beyan eylemekle iktifa etti.

Vaşington Sefaret-i Seniyyesinden Yıldız'a :

23 Mayıs

Mahremane — Ermeni komitecilerinin ahval ve harekâtı hakkında Vaşington Polis İdaresi Emniyet-i Umumiye Dairesi tarafından âcizlerine tevdi kılınan muhtıra, tercümesiyle beraber posta vasıtasiyle irsal kılınmıştır. Talimat-ı Nezaretpenahîlerine tevfikan hulâsasını bervechi âti iş'ara müsaraat ediyorum:

«(Hinçakist) ve (Yeni Hinçakist) ve (Truşak) namiyle üç cins komite mevcud olup bu komitelerin âzası yalnız âleni içtimalar akdiyle iktifa etmekte, yani bir zamandan beri başlıca pazar günleri gizli içtimalar da akdeyledikleri görülmektedir. Teşkil ettikleri umumî içtimalara pek çok amele iştirak eder.

Komitelerin başlıca âzası ve en ziyade nezaret altında bulundurulması lâzım gelen rüesa (Bedros) ile (Arşak Çobanyan) nam zattır. İsmini kesretle tebdil eden diğer bir komite reisi de elyevm Paris'te bir apartımanda bulunmaktadır.»

Filhakika o tarihlerde memlekette ihtilâl harekâtına teşebbüs eden yalnız Türkler değildi. Ermeniler de muhtelif teşekküller halinde istibdad aleyhine vaziyet almış bulunuyorlardı. Şu kadar var ki, bazı Ermeni komitecileri hakkında «Jön Türk» düşüncesinden aykırı bir maksat güttükleri ve Ermenistan teşkilini hedef ittihaz ettikleri şüphesi vardı. Bundan dolayı Muş havalisindeki kıyamlar, Adana ve Dörtyol mıntakasındaki isyanlar, hattâ İstanbul'da Babıâli baskını ve Osmanlı Bankasının Ermeniler tarafından işgali halk arasında iyi tesir yapmamıştı. Herkes bu hareketleri ecnebi hükûmelerin müdahalesini celb için başvurulmuş birer hiyle telâkki ediyor ve Ermenilere imtiyazlı bir mevcudyet tesisine vesile addediliyordu. Bundan dolayı Ermeni faaliyetine yalnız Sultan Abdülhamid hükûmeti değil, bütün Osmanlı unsurları mukavemet gösteriyor ve karşı koyuyorlardı.

Nezdimdeki vesikalar arasında mevcud «Hinçakyan Sosyalist İhtilâl Komitesi» nin gizli programında istiklâl ve ayrılık maddesine dair hiçbir kayıt yoktur. Yalnız bir noktada; **«Türk hükûmeti kimdir? Elcevab: Hiçtir. Cemaat kimdir? Elcevab: Herkestir.»** şeklinde bir kelime vardır.

Programın maksadı izah eden birinci babının sonu **«Bir ferd umum için ve umum bir ferd için»** sözleriyle nihayetlenmektedir.

Görülüyor ki, Sultan Abdülhamid devrinin memlekette uyandırdığı memnuniyetsizlik Osmanlı unsurları arasında millî teşekküller dahilinde çalışmaya yol açmıştır. Lâkin, bütün bu gayretler sarfedildiği ve bazı komiteciler tarafından Edouvard Joris vasıtasiyle 21 Temmuz 1905 tarihinde Sultan Abdülhamid'e karşı Cuma Selâmlığı resminde suikasd yapıldığı, büyük büyük fedakârlıklara katlanıldığı halde bir fayda temin edilmediğini gören ve bu gibi teşebbüs ve münferid faaliyetlerden bir netice çıkmıyacağına kanaat getiren Ermeniler nihayet «Jön Türk» lerle teşriki mesaiye mecbur kalmışlardır. Evvelce Murad Bey tarafından Londra'daki Ermeni komiteleri rüesasına vuku bulan beraber çalışma teklifi reddedil-

mişti. Buna rağmen, uzun tecrübelerden sonra Ermeniler, nihayet Paris'te gerek «Terakki ve İttihad Cemiyeti» mensublarına ve gerek «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti» ne evvelce kayıt olunduğu üzere işbirliği teklifinde bulunmuşlardır ve bu müracaat, ileride izah edileceği veçhile, ikinci «Jön Türk» kongresinin toplanmasına vesile teşkil eylemişti.

«Ger dilersen şah eşiğinde olasın muhterem
Ya Yahud ol gel bu mülke ya Frenk ol ya Acem
Adını ko Habil, Kabil deme sakın Reşad
Artinlikten gafil olma mârifefften vurma dem.»

"Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet,, Cemiyetinin Kuruluşu

PRENS Sabahaddin Bey, Atina'dan Paris'e döndükten sonra Mon Valyen sokağında (96) numaralı evin bir odasına sığınmış, yeni bir faaliyet sahası yaratmak çarelerini düşünmeğe başlamıştı. Bir taraftan «Revue» ve «Matin» gazetelerinde makaleler neşrediyor; diğer taraftan da «Mole Toküil» salonunda konferans vermek suretiyle Türkiye hakkında Fransızları tenvire çalışıyor; Fransa'da lehimize bir cereyan yaratmağa uğraşıyordu. Bu arada Ahmed Rıza Bey, metodik neşriyatına devam ediyordu. Folkston'da «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin naşir-i efkârı olarak intişar eden «Osmanlı» gazetesi ise, Damad Paşanın vefatı dolayısiyle ve Prens Sabahaddin Beyin muvafakatiyle Ethem Ruhi Bey tarafından Mısır'a nakledilmiş bulunuyordu. Bu defa «Osmanlı» gazetesine Hidiv-i Mısır Abbas Hilmi Paşa yardım ediyordu. Hattâ Mehmed Ali Halim Beyin yardımı da temin edilmişti.

Prens Sabahaddin Bey

Lâkin, Paris'teki «Jön Türk» lere bir durguiluk ârız olmuştu. Yeni bir hamle için mühim bir tahrik kuvvetine ihtiyaç duyuluyordu. «Jön Türk» ler böyle sakin bir hayat yaşarken birdenbire Paris'te mühim tebeddüller husule gelmiş, Ferik Ahmed Celâleddin Paşa, kurenadan Arif Bey, Yaverandan Ahmed Şevket ve biraderi Rıza Paşalarla Doktor Nihad Reşad Bey ve Kelekyan Efendi, Dr. Kerim Sebati Bey ve biraz sonra da Dr. Bahaeddin Şakir Bey Avrupa'ya gelmişler ve «Jön Türk» camiasına katılmışlardı. Bu yeni gelen elemanlar Paris'te uyuşuk bir hal almış bu-

luan «Jön Türk» lerin tekrar faal teşebbüslere girişmesine sebebolmuşlardır.

Dr. Bahaeddin Şakir Bey (1), Ahmed Riza Bey ve diğer «Jön Türk» lerle görüştükten sonra, Prens Sabahaddin Beyle de temasa geçmiş, durgun havayı biraz tehrik etmek imkânlarını araştırmıştır. O sırada Siverinde oturan Prens Sabahaddin Bey de dostlarından Baron de Lormet'nin himmetiyle Berlin sokağında 8 numaralı binada kiraladığı küçük bir daireyi büro ittihaz etmiş ve geçirmekte olduğu sükûn ve intizar devresini terkle dostlarını orada kabul eylemeğe başlamış bulunuyordu. Dr. Bahaednin Şakir Bey, birleşmek ve maksada ermek prensibini ortaya atmıştı. Bu kakadar basit bir formül ile inkılâp yapılacağını zanneden doktor, Prens Sabahaddin Beyle görüşürken mantıkî fikir ve düşünüşle karşılaşınca meselenin o kadar basit olmadığını anlamış ve hangi esaslar etrafında birleşme imkânı bulunacağını araştırmağa koyulmuştu. Birçok temaslardan sonra, bütün «Jön Türk» elemanlarının bir araya toplanması ve bir teşekkül vücude getirilmesi lüzumuna kanaat getirmiştir. Bunun üzerine bir program tanzimiyle bunun tatbikına geçilmesi bazı zevat arasında tekarrür etmiştir. Bu maksad etrafında toplananlardan bazıları şu zevattan ibaret bulunuyordu: Prens Sabahaddin, Ahmed Rıza, Sami Paşa zade Sezai, Dr. Nihad Reşad, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım, Dr. Sabri (2), Fazlı, Ali Haydar Mithat, Hüseyin Tosun ve Milâslı Murad Beyler (3).

İşte bu heyetin uzun uzadıya yaptığı görüşme ve müzakereler neticesinde ekseriyet Prens Sabahaddin Beye hitaben: **«Siz mütefekkir bir zatsınız; memleketin ıslahı ve kurtarılması neye mütevakkıf ise ona göre bir program tanzim ediniz de müştereken müzakere edelim ve nokta-i nazarlarımızı tevhid eyledikten sonra müttehiden çalışalım»** demişlerdir.

«Adem-i Merkeziyet» Tâbirinden Kopan Fırtına:

Bu teklif üzerinedir ki Prens Sabahaddin Beyin senelerce mücadelesine devam ettiği **«Adem-i merkeziyet ve teşebbüsü şahsî»** prensipi bir program halinde ihzar olunarak ortaya konmuştur. Prens Sabahaddin Bey, bu programı hazırlamak için bir taraftan tetebbülerde bulunuyor ve memleketin ahval ve idaresine vâkıf zevatla görüşüyor, diğer taraftan da birinci kongrede çok isabetli konuşmalariyle kendisini tanıtmış ve Şûrayi Devlet âzası iken Avrupa'ya firar eylemiş bulunan Musiris Gidis gibi zevattan da istifadeyi ihmal etmiyordu. Bu görüşmelerde yapılacak program-

(1) Dr. Bahaeddin Şakir Bey, Saray bendegânından Tahir Paşaya ait bir meseleden dolayı Erzincana sürülmüştü. Oradan Mısır'a kaçmış ve bilâhare Parise gelmiştir.

(2) Dr. Sabri, Kız Muallim Mektebinde uzun müddet Tabiiye muallimliği yapan ve «Nümune-i Terakki» meselesinde tevkif edilen zattır.

(3) Milâslı Halil Menteşe Beyin biraderi.

da Avrupa'lıların Türklerden ziyade ehemmiyet vermek istedikleri Hıristiyan unsurların düşüncelerini de gözönünde tutmak ve onları kendi istekleriyle memleketin nef'ine bağlamak gayesi takibediliyordu.

Prens Sabahaddin Bey, bu maksad ve düşünce etrafında programa «Decentralisation = Adem-i merkeziyet» kelimesini koymuştu. Esasen bu kelime Mithat Paşa ve arkadaşları tarafından vaktiyle hazırlanan Kanun-u Esasînin Fransızca nüshasında aynen mevcuddu ve tâbir oradan iktibas edilmişti. Sabahaddin Beyin programa koyduğu «Adem-i Merkeziyet» terkibi, Fransızca kelimenin Türkçeye tercümesinden başka bir şey değildi.

Program müzakere edileceği gün bütün alâkadarlar toplanmışlar; yalnız Ahmed Rıza Bey gelmemiştir. Kendi teşebbüsiyle olmıyan veya kendi riyasetinde toplanmıyan bir içtimaa iştirak etmemek Ahmed Rıza Beyin ötedenberi itiyad edindiği bir hareket olduğundan ve herkes de bu zaafı bildiğinden bu lâkaydisini hoş görmüşlerdi. Toplanan heyet ilk görüşmede programın teksir edilerek bütün âzaya birer nüsha verilmesini ve başka bir gün müzakere edilmesini karar altına aldıktan sonra dağılmıştır.

Aradan birkaç gün geçtikten sonra, yapılan toplantıda Dr. Bahaeddin Şakir ve Nâzım Beyler, Ahmed Rıza Bey ve «Terakki ve İttihad Cemiyeti» mensublarının port parolü olarak «Adem-i merkeziyet» aleyhinde söz söylemeğe başlamışlardır. Bu iki hatibin fikrine göre, ademi merkeziyet, «merkez yok» demekti; «merkez» olmayınca da «memleket yok» oluyordu. Bu kadar basit bir iddia ile bir programın reddedilmesi veya bir program müzakeresinin yalnız bir kelimeye inhisar ettirilmesi tabiî caiz değildi. Müzakerede esaslarda anlaşmak ve mantıkî delâil serdiyle yekdiğerini ikna ve icabına göre programda tashihat icra eylemek yoluna gidilememiş; «ademi merkeziyet» tâbirinden maksat ve mefhumun ne olduğu ve ne olacağı teemmül edilmeden ceffelkalem itirazlar yapılmıştır. Prens Sabahaddin Bey ve dostları da «ademi merkeziyet» tâbirinin Fransızca Kanun-u Esasîde mevcud bir kelimenin tercümesinden başka bir şey olmadığını beyhude yere anlatmağa çalışmışlar ise de muarızlarını iknaa imkân bulamamışlardır. Münekkidler, Kanun-u Esasînin tatbikini istediklerini ve bununla memleketin kurtulacağına kaani bulunduklarını ileri sürdüklerinden, iki taraf arasında şöyle bir muhavere kapısı açılmıştır:

— Madem ki Kanun-u Esasî taraftarıyız, diyorsunuz, neden dolayı Kanun-u Esasînin sarahaten yazdığı bir kelimeden tevahhuş ediyorsunuz?

— Eğer Kanun-u Esasîde böyle bir kelime varsa kabulde tereddüd etmeyiz.

Şu sual ve cevaba nazaran mesele basitleşmiş ve Kanun-u Esasîde böyle bir kelime mevcud olup olmadığını tetkik etmek lüzumu hâsıl olmuştu. Nihayet, Fransızca bir Kanun-u Esasî nüshası getirttirilmiş ve (108) inci madde muarızlara gösterilmiştir. Lâkin Dr. Nâzım Bey, maddeyi okumuş arkadaşlarına okutmuş ve:

Dr. Prof. Nihad Reşad Bey

— Ben on bir senedir, buradayım; ilk defa Kanun-u Esasîyi okuyorum; binaenaleyh bu kelime pek tuhaf!.. Madem ki iş böyledir; müsaade edin de meseleyi kendi aramızda bir defa daha müzakere edelim.

Demiştir. Daha doğrusu, Ahmed Rıza Beyin reyini almadan kat'î bir kanaat izhar etmek istememiştir. Fakat maalesef bu vaad hilaâfına bir daha böyle bir toplantı yapılmamış ve Ahmed Rıza Beyin arzu ve telkinatiyle «ademi merkeziyet» lâfzı etrafında Türkçe ve Fransızca «Meşveret» gazetelerinde maksadı tahrif edici bir kampanya başlamıştır. Prens Sabahaddin Bey dürüst olmıyan bu haksız muameleden kırılmış ve müstakilen harekete karar vererek **«Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet»** Cemiyetini teşkil etmiştir. Cemiyetin nâşir-i efkârı olmak üzere «Terakki» gazetesini neşre başlamıştır. («Terakki» nin intişarı 1906 tarihindedir.) «Jön Türk» âleminin tanınmış bazı simaları bu Cemiyete iştirak etmiş bulunuyordu. Ezcümle Dr. Nihad Reşad, Dr. Sabri, Dr. Rifat, Miralay Zeki, Hüseyin Tosun, Milâslı Murad, Hüseyin Siret ve daha birçokları **«Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti»** mürevvici olmuşlardır. Cemiyetin Kâtibiumumîliğini Fazlı Bey deruhte etmişti.

Birinci kongrede ekalliyette kalan Ahmed Rıza Bey grupunun umumî merkezini de **«Terakki ve İttihad Cemiyeti»** ismi altında Ahmed Rıza, Sami Paşa zade Sezai, «Sancak» gazetesi sahibi Ahmed Saîb ve Dr. Nâzım Beylerle Prens Mehmed Ali Paşa teşkil ediyorlardı.

Görülüyor ki, bu kongrede Prens Sabahaddin Bey ve arkadaşları:

«Kalb kırma sakın hâtır-ı yârâna dokunma»

Demek istiyorlardı. Fakat Ahmed Rıza Bey ve taraftarları:

«Kendi cevvimiz kendi eflâkimizde kendimiz tairiz»

Fehvasına taben müşterek mesai ihdasına meydan vermeğe meyil göstermiyorlardı.

Prens Sabahaddin Beyin fikirlerini yayan «Terakki» gazetesinin başlığı

Sabahaddin Bey ve arkadaşları «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» grupu namına «Terakki» gazetesini çıkarmağa başladıkları zaman dahilde de teşkilât vücude getirmeğe ehemmiyet vermişlerdi. «Terakki» nin ağır başlı neşriyatı iyi akisler bırakıyor. Sabahaddin Beyin şahsına karşı sevgi ve saygı uyandırıyordu. Az zaman zarfında kendisine taraftarlık edenlerle grupu namına teşkilâta önayak olmak isteyenlerin sayısı çoğalmıştı. Meselâ, Bağdad'dan gelen bir mektubda şöyle deniyordu:

«... Lûtfen gönderdiğiniz «Terakki» gazetesini aldık. Eyad-i takdir ve ihtiramda dolaşıyor. Devam ve intişar temenniyatını, umum genç vatandaşlar rice ederiz.»

Sultan Abdülhamid idaresi «Terakki» nin dahilde kazandığı bu ehemmiyeti müsamaha etmemiş, birçok tamimlerle gazetenin dahile girişini önlemek istemiştir. Bu tamimlerden Dahiliye Nâzırı Memduh Paşanın imzasını taşıyan bir tanesi aşağıdadır. Bu tamim, telgraf şifresiyle bütün vilâyetlere tebliğ edilmişti:

Telgrafhane : Babıâli

C 15 Kasım sene 322. Zarf derununda ve «Terakki» namında ithal edilen varaka-i mel'unenin ithaline meydan verilmemesi 13 Mayıs sene 322 tarihinde bâ irade-i seniyye-i cenab-ı hilâfetpenahî tebliğ edildiği gibi tedabir ve takyidatı müttehizenin teyidiyle intişarına kat'iyyen meydan verilmemesi de 5 Eylûl sene 322 tarihinde bildirilmişti. Maahaza bu kere de tamimen teyidi tebligat olunduğundan oraca da bir kat daha itina olunarak intişarına zinhar imkân bırakılmaması babında fi 18 Kasım sene 322.

Memleket Dahilinde Sabahaddin Bey Grupu :

Fakat, bütün tamimler ve gayretler boşa gidiyor. «Terakki» ga-

zetesi ve emsali neşriyat her muhitte elden ele dolaşıyor ve igzli heyecanla okunuyordu. İş bu kadarla kalmıyordu; gençler arasında yeni hareketler uyanıyor ve yeni yeni inkılâpçı teşekküller de meydana çıkıyordu. Meselâ, İstanbul'da Vefa İdâdisi talebelerinden Satvet Lûtfi Bey teşkilât kurmağa önayak olanlardan biridir. Bu genç, büyük bir cüret ve cesaretle «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» grupu namına memleket dahilinde ilk kurumu vücude getirmiş ve yüksek sivil mekteb talebeleri arasında inkılâp hareketlerinin yayılmasına sebebolmuştur.

Sonraları, Harbiye Mektebinde mevcud bizim teşekkül ile Satvet Lûtfi Bey kurumu ve Askerî Tıbbiyeliler grupu brleşmiş ve İstanbul muhiti genç inkılâpçılar için faaliyet sahası haline getirilmişti. Ne câzib emeller, ne tatlı ümidlerle çalışıyor ve yekdiğerimize karşı ne büyük itimad ve emniyet besliyorduk!...

Bizler, memleketin necatını Prens Sabahardin Beyin doktrinlerinde buluyorduk. Daha doğrusu, dedikodu vâdisindeki diğer neşriyat bizleri Sabahaddin Bey tarafına sevketmişti. Fakat faaliyetimizde rahat bırakılmamıştık. Tıbbiyeden Mazlûm (Dr. Mazlûm Paşa), sivillerden Satvet Lûtfi ve Harbiye'den ben ve daha birçok arkadaş tevkif edilerek ağır cezalara çarpılmıştık. Ben, idama mahkûm edilmiştim. Bu mevzular ileride tafsil edileceklerdir.

Maamafih, Prens Sabahaddin Beye taraftarlık güdenler yalnız bızler değildik. Taşralarda da teşkilâta girişmek istiyenler pek çoktu. İzmir, Erzurum, Trabzon ve Kastamoni bu meyandarır. İstibdadın en koyu bir devri olan o günlerde postahanelerde sansür mevcudiyeti muhaberatı müşkül bir şekle sokuyordu. Fakat buna rağmen, İzmir ve Adalar gibi uyanık muhitlerde yaşayan münevverler muhtelif yol ve vasıtalarla Prens Sabahaddin Bey grupu ile muhabereye imkân bulmuşlardır. Bu muhaberelerle fırka kâtibi umumîsi Fazlı Bey meşgul oluyordu.

Rodos Maarif Müdürü Süleyman Paşa zade Sami (Süleyman Nesib), Rodos İdâdisi Müdürü Nuri, Muallim Mehmed Kadri Beyler, Sakızda Mehmed Sırrı, Faik Şemseddin Beylerle Kemal ve Celâl kardeşler, Midilli'de Vilâyet Orman Müfettişi Hulûsi Bey, İzmirde Rüsumat Mümeyyizi Ali, Avukat Hasan Hayri Beyler ve daha birçok münevver vatanperverler Fazlı Beyle muhabere edenler arasındadır. Hattâ hâlen İstanbul Ticaret Odası mensublarından bulunan Nevzad Bey de o günün fedakâr gençlerinden biridir. Bu gencin Sabahaddin Bey hakkında beslerığı hürmeti takviye eden şöyle bir vaka da geçmişti. O tarihlerde Müstecabî zade İsmet Bey, Midilliye nefyeilmişti. Bu meseleden Sabahaddin Beyi haberdar eden Nevzad Bey şu cevabı almıştı:

«... Ne yazık ki İsmet Bey gibi kıymetli bir şair, bir zamanlar Baba Tahir'in «Malûmat» gazetesinde ince ruhlu ve nezih bir edibimiz bulunan Recai zade Ekrem

Beye - Saraya yaranmak için - hücum etmiştir. Keşke İsmet Beyin neşriyat hayatında böyle muzlim bir nokta bulunmamış olsaydı!..»

Nevzad Bey, bu satırlardan insanların bütün hayatları boyunca efa'l ve hareketlerinden mesul olmaları lâzım geldiği düsturunu öğrenmişti.

Münevverler istibdad aleyhine cephe alırken Sultan Abdülhamid idaresi de bunların faaliyetini sekteye uğratmaya uğraşıyordu. Nitekim uzun müddet San'ada menfi kalan Kasideci zade Ziya, Kemal Paşa zade Said ve Mevlân zade Rıfat Beyler müstebidlerin hışmına uğrayanlardandır. Hattâ hürriyetperver bulundukları için Taif menfasına gönderilen Bedirhan Paşa zade Hüseyin Paşayı ve Medine'ye nefyedilen Şeyh Şamil'in mahdumu Gazi Mehmed Paşayı da bu meyanda zikretmeyi kadirşinaslık addederim.

Ahmed Rıza Bey Grupunun Çalışmaları :

Kongre ayrılışından sonra Ahmed Rıza Bey grupu da kendi sahasında çalışmasını tezyidetmiş ve teşkilâta önem vermişti. İlk iş olarak yukarıda işaret edildiği üzere, o güne kadar bütün inkılâpçıları bayrağı altına toplamış bulunan «İttihad ve Terakki» ismi terkedilerek yerine «Terakki ve İttihad» ünvanı kabul edilmişti. Artık Avrupa'da müstakilen çalışan «Terakki ve İttihad» grupu ile «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» grupu vücut bulmuş ve karşılıklı vaziyet almıştı. «İttihad ve Terakki» isminin «Terakki ve İttihad» a tahvilinden bir müddet sonra, Dr. Bahaeddin Şakir Bey haricteki bazı şubeleri ziyaret ederek yeni ismi ihtiva eden mühürleri alâkadarlara dağıtmıştır.

Bu suretle birleşmek kasdiyle yapılan toplantılar tamamiyle aksi netice vermiş ve iki grupa ayrılan inkılâpçılar yavaş yavaş yekdiğerlerine hasm-ı can kesilmişlerdir. Şuursuzlukla ihdas olunan bu vaziyet, ileride memleketin fikren ikiye bölünmesine mukaddeme teşkil etmiştir. Ve şüphe yok ki İmparatorluğun yıkılmasına âmil olan sebeblerden biri de bu olmuştur.

Ayrılışın Haricde ve Dahilde Yarattığı Neticeler :

Aşağıda dercedilen «Terakki ve İttihad» grupunun gizli muhaberelerinden de anlaşılacağı üzere, bu cemiyet mensublarının neşriyatı dahilde çok fena karşılanmış ve bu yersiz nifakın bertaraf edilmesi lüzumu bazı taraflardan tavsiye edilmeğe başlanmıştır. Hattâ inkılâpcıların bir kısmı son derece yeise kapılarak politika hayatından çekilmişler ve iş âlemine atılmışlardır. Meselâ; «Beşer» müstear imzalı bazı mektublarını bundan evvelki sayfalarda okuduğunuz Dr. Cazim Bey, bu vâdide en pratik hareket edenlerden biri olmuştur. Dr. Cazim, Atina'dan ayrıldıktan sonra, Berline gitmiş, bir müddet orada kalmış, sonra, Paris'e geçmiş, burada

gördüklerinden son derece müteessir olarak Fas yolunu tutmuş ve Merakeş'e (1) yerleşmiştir. Fakat, buna rağmen öz vatan kardeşleriyle mevcud münasebetlerini tamamen kesmemiştir.

Fas'taki işlerini tanzim ettikten sonra ticaretin tevsii çarelerine başvuran doktor, haricde ortak aramağa veya eski arkadaşlarına müzaheret etmeğe başlamıştır. Bunu Kahire'de ikamet eden Hilmi Beye yazdığı aşağıdaki mektubundan öğreniyoruz:

Fas, 20 Kasım 1905

«Azizim Hilmi (2);

Atina'dan müfarakatim sûzeşli sayılır vakayidendir sanırım. Pek muhtemel olarak hükmedebilirim ki şimdiye kadar hakkımda bir suifikirde bulunmuşsundur. Tabiî seni unuttum zannettin. Berlin'de iken beni Refik Beyden sorduğunu haber almıştım. sonra cevab verecek bir halde değildim. Bulunduğum hal beni sükûta mecbur etmişti. Bizim vaziyetimizde bulunanların her dakika mâruz oldukları ukubat ve felâketi bilmez değilsin... Buraya gelip beş altı ay oturabilir misin? Burada benden evvel gelmiş bir Türk tabibinin (3) bugün üç dört bin lirası vardır... Mesai ile para kazanılır, fakat para veya mesai ile bir samimî refik bulunmaz. İşte bak, burada hazır kurulmuş bir dolap var.»

Yukarıki program müzakereleri akamete uğrayınca Mısır'da bulunan «Jön Türk» ler «Cemiyet-i Ahdiye-i Osmaniye» isimli bir teşekkül vücude getirmişler ve bütün Osmanlıları uzun bir beyanname ile ittihada dâvet etmişlerdir. Bu beyannameden ihtisar suretiyle bazı mühim kısımları buraya alıyorum:

«Cemiyet-i Ahdiye-i Osmaniye»:

«... Ahalimizin her bir kısmı temayülâtı hususiye-i kavmiyesi namına bir hatt-ı hareket ihtiyar etmiş olduğundan faaliyet-i infirakâraneleriyle âdeta yekdiğerlerinin aleyhine çalışıyorlar. İşte en evvel bu hale son vermek.. birleşmeleri hususundaki fevaid-i âsar-ı Osmaniyeyi takdir ettirmek lâzım geliyor.

İstibdadın yıkılması ümmet-i Osmaniyenin saadetini temine kifayet edemez. İstibdaddan kurtulmak için herşeyden evvel 1293 tarihinde neşredilen Kanun-u Esasîyi ahaliye daha vâsi hukuk bahşedecek surette lâdil ettirmek lâzımdır.

Yeni Kanun-u Esasîde, tevsii mezuniyet usulünün kabulü temin kılınmalıdır. 1293 Kanun-u Esasîsinde diğer birçok hususlarla beraber vilâyatta tevsi-i mezuniyet maddesi de müphem bırakılmış ve bu hal suitefsire uğramış ve bunun pek ziyade mazarratı görülmüştür.»

---

(1) O tarihte Fas hükûmetinin payitahtı idi.

(2) Hilmi Bey, Madrid sefaretinden ayrıldıktan bir müddet sonra Kahire'ye yerleşmiş, ikinci Meşrutiyetin ilânına kadar orada kalmıştır.

(3) Dr. Ahmed Bey, Mevlâyi Aziz'in hususî tabibi idi.

İşte Prens Sabahaddin Beyin ilmî tetkiklere ve içtimaî hâdiselere müstenid fikirleri böylece her muhitte hüsnü kabule mazhar oluyordu.

Avrupa'da faaliyet gösteren «Jön Türk» ler arasında mevcud ihtilâf sebeblerini, husule gelen cereyanları yukarıki sayfalarda bir dereceye kadar izaha çalıştım. Vesikalara müsteniden arzettiğim bu vakayide bîtaraflığın muhafaza edildiğini karilerime temin ederim. Ancak ilmî ve içtimaî cepheden haklı gördüğüm bazı noktaların tavzihinde kanaatimi açıkça izhar etmekten de varetse kalmadım. Bunu da tabiî telâkki eylemelidir. Çünkü maksad şu veya bu zatın görüş veya harekâtı değil, memleketin yüksek menafiidir; milletimin saadet ve selâmetidir.

Şimdi «Jön Türk» âlemiyle alâkalı ve tanınmış şahsiyetler arasında teati edilen, o günlerin ahval ve harekâtını, görüş ve düşünüşlerini belirten diğer mektubları dercden evvel Ahmed Celâleddin Paşanın firarını ve «Jön Türk» lere iltihakını nakletmeği muvafık buluyorum.

Ahmed Celcleddin Paşanın «Jön Türk» lere İltihakı :

Ahmed Rıza Bey, kendisine rakib gördüğü ve rekabet kabiliyetini haiz addettiği her şahsı kötülemeği ve fikirlerini tenkideylemeği umde edinmiş ve kendisine bağlılık gösteren gençleri de arkasından sürüklemiştir. Murad Beye ve Damad Mahmud Paşaya olduğu gibi bu defa Prens Sabahaddin Beye muarız bir cephe almıştı. Hattâ Sultan Abdülhamid'e karşı muhalefete yeni karışan Ferik Ahmed Celâleddin Paşa hakkında da aynı şekilde hareket edecektir.

Yukarıda kaydettiğimiz veçhile, Ahmed Celâleddin Paşa, Sultan Abdülhamid tarafından, ilk defa Murad Beyi İstanbul'a dâvet için Avrupa'ya gönderilmiş ve bu vazifede muvaffakiyet göstermişti. Bilâhare Damad Mahmud Paşa için de aynı vazifeyi deruhte etmiş ise de bu sefer Damad Paşanın azim ve celâdeti karşısında maksadı temin edemeden geri dönmüştü. Ahmed Celâleddin Paşa, bu iki seyahatten edindiği intiba ile «Jön Türk» emel ve gayelerinin memleket nef'ine olduğunu takdir etmiş bulunuyordu, Buna rağmen, Sultan Abdülhamid'e karşı şahsen beslediği hürmet ve merbutiyeti suiistimal etmiş olmamak için, kendisine tevdi edilen vazifeyi saygı ile ifaya çalışmıştır. Maamafih, «Jön Türk» lerden avdetleri temin edilenler hakkında Yıldız Sarayı tarafından revâ görülen muameleler tabına giran geldiği gibi, bizzat kendi tavassutu ile dehalet edenlere karşı yapılan vaatlerin yerine getirilmediğini gurünce, kendisi de muhalefet cephesine geçmeğe ve istibdada karşı mücadele açmağa karar vermişti. Bu maksadla yanına Kelekyan Efendiyi alarak Fransız Sefareti maiyetine memur Votür gemisiyle 1904 tarihinde İstanbul'dan ayrılmış ve Korfu'ya gitmiştir. Oradan da Mısır'a geçmiştir. Sultan Hamid'in süt kardeşidir.

O sırada, Dr. Nihad Reşad Bey de Mısır'a varmış bulunuyordu. Dr.

Nihad Reşad Bey Tıbbiye Mektebini bitirdikten sonra, sarî hastalıklar hakkında tetkikat icrası için hükûmet tarafından Hindistan'a gönderilmişti. Oradan avdetinde İstanbul'da kalması tecviz edilmediği için zâhiren Beyrut Hastahanesine memur, hakikat halde ise oraya muvasalatında tevkifi emredilmiştir. Doktorun Veliahd Reşad Efendi mensublarından olduğu iddiası tevkifini icabettirmişti. Maamafih doktor bu haksızlığa mutavaat göstermemiş; Beyrut'tan Kıbrıs'a kaçmış; oradan da Mısır'a geçmiştir. İşte bu münasebetle Ahmed Celâleddin Paşa ile Mısır'da birleşmişler ve beraberce Paris'e gitmişlerdir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi gerek bu iki zatın, gerek diğer firarîlerin yekdiğerini takiben Paris'e gelmeleri «Jön Türk» muhitinde mühim tesirler husule getirmiştir.

Esasen Ahmed Celâleddin Paşanın muhalefete iltihak için Mısır'a gelişi «Jön Türk» ler üzerinde tesir icrasından hali halmamıştı. Yıldız Sarayının en kuvvetli ve Sultan Abdülhamid'in emin şahsiyetlerinden biri olan ve evvelce kendilerini İstanbul'a dönmeğe ikna maksadiyle Paris, Cenevre ve Londra seyahatini yapan Paşanın, bu defa cephe tebdil etmesi, Sultan Abdülhamid muhitinin dağılması bakımından, Prensi de alâkalandırmış ve Sabahaddin Bey kendisine aşağıdaki mektubu yazmıştır:

«Efendimiz;

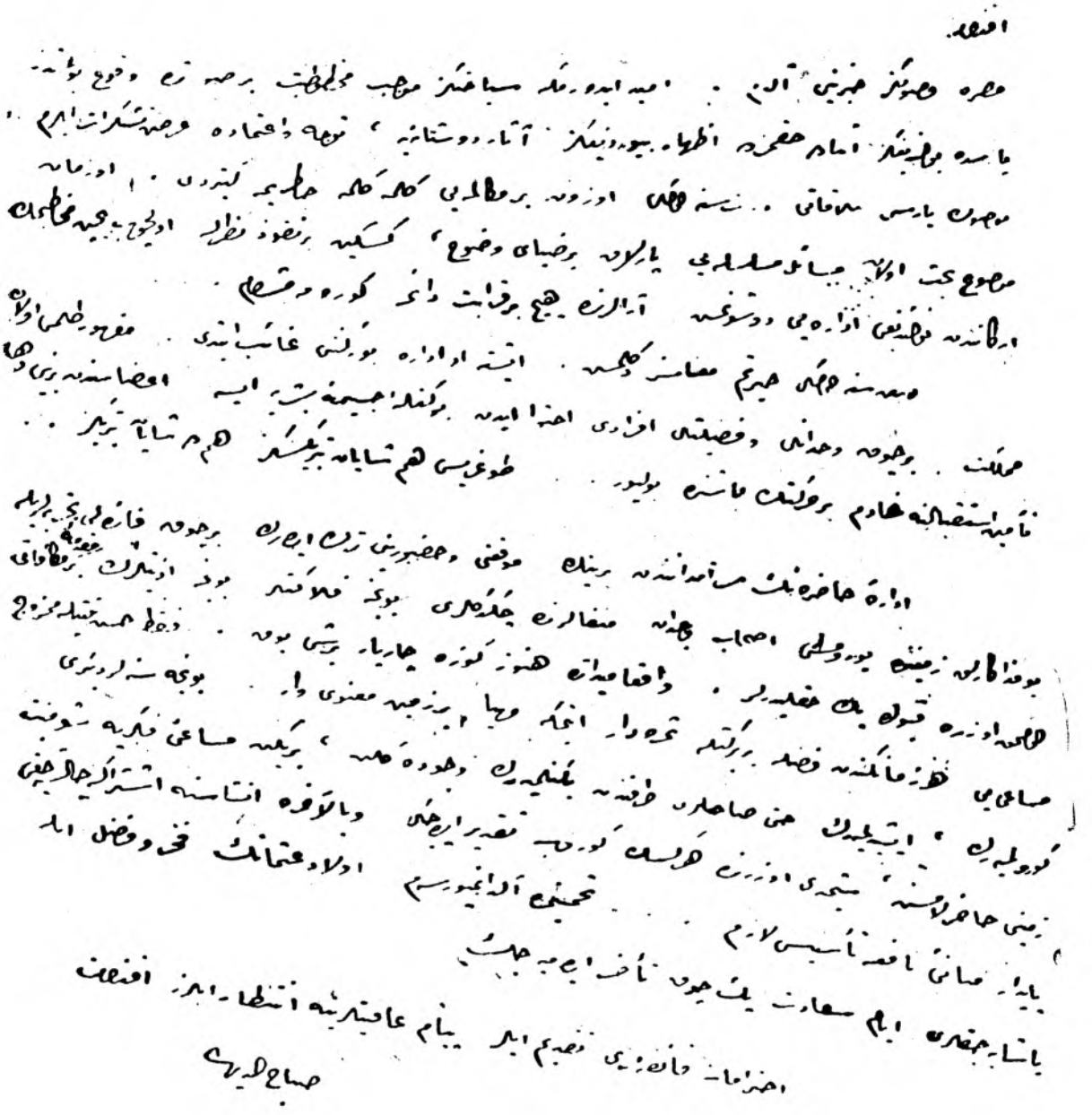
Mısır'a vürudünüz haberini aldım. Ümid ederim ki seyahatiniz mucibi mahzuziyet bir surette vuku bulmuştur. Paris'te bulunduğunuz esnada hakkımızda izhar buyurduğunuz âsar-ı dostaneye, teveccüh ve itimada arz-ı teşekkür eylerim. Bu son Paris mülâkatı dört sene evvelki uzun bir mükâlemeyi, kelime kelime hatırıma getirdi. O zaman, mevzuu bahsolan mesaili müselseleyi parlak bir ziyayı vüzuh, keskin bir nüfuz-u nazarla ölçüp biçen muhatabımın erkânından bulunduğu idareyi düşünmüş, aralarında hiçbir karabeti daime görememiştim.

Dört sene evvelki hayretim mânasız değilmiş. İşte o idare bu rüknünü kaybetti. Makhuru zulmü olan memleket, birçok vicdanlı ve faziletli efradı ihtiva eden ve kütle-i cesime-i beşeriye ise âzasından birini daha temin-i istikbaline hâdim bir hareketin başında buluyor... Doğrusu, hem şayanı tebriksiniz, hem de şayanı tebrikiz...

İdare-i hâzıranın serâmedanından birinin mevkiini ve huzurunu terkederek birçok faydalı tecrübeleriyle bu fedakârlık zemininde yürümesini ashab-ı vicdan mukaddeme-i mükâfatı olmak üzere kabulde pek haklıdırlar. Vakıa meydanda henüz göze çarpar bir şey yok. Fakat hüsnü niyetle memzuç mesaiyi her zamankinden fazla bir bereketle semeredar etmeğe müheyya bir zemini mânevî var. Bunca senelerdenberi görülmiyerek, işitilmiyerek, hattâ sahibleri tarafından beğenilmiyerek vücude gelen, biriken mesaii fikriye şu münbid zemini hazırlamış, şimdi üzerinde herkesin görüp takdir edeceği ve bilâhare inşasına iştirake çalışacağı payidar mebanii nafia tesisî lâzım... Tahminimde aldanmıyorsam evlâdı Osmanın fahir ve fazl ile yaşayacakları eyyamı saadet pek çok teahhür edemiyecek.

İhtiramat-ı faikamızı takdim eyler, peyam-ı âfiyetlerine intizar eyleriz efendim.»

Sabahaddin

Artık, Ahmed Celâleddin Paşa kendisini «Jön Türk» lerin hâmisi telâkki ediyordu. Bu sıfatla da, Sultan Abdülhamid muhalefetinin reisi tanınmak istiyor veyahud bazıları kendisine bu nazarla bakıyorlardı. Kendisi Mısırlı Prenses İsmet Hanımdan tevarüs ettiği servete dayanarak her türlü harekâtın icrasını mümkün zannediyor ve Sultan Abdülhamid'i tahtından indirmek teşebbüsüne girişeceğini ifşadan çekinmiyordu. Ahmed Celâleddin Paşa maddî varlığına güvenerek Avrupa'da bulunan «Jön Türk» lerin kendi direktifi dahilinde hareket edecekleri ümidine kapılmıştı. Halbuki, Ahmed Celâleddin Paşanın dostlarından birine yazdığı aşağıdaki mektub mündericatından anlaşılacağı üzere, paşa bu hususta hayal sukutuna uğramıştı:

«Azizim;
Cemiyet-i cedideye program ittihaz edilecek surette tanzim kılınmış olan mel-

fuf beyannameyi mühürü resmî ile tarafınıza göndermek üzere bulunduğum sırada Ali Saib Bey nezdime geldi ve Paris'teki refiklerinden aldığı bir mektubun mealinden bahsederek bazı ifadatta bulundu. Söylediği sözler gerek ben Paris'te iken cereyan eden mülâkatlarımıza ve gerek bilâhare zatı âlinizin iş'aratına tevafuk etmediğinden beyannamenin mühürü resmî ile irsalinden sarfı nazar ettim. Sizce malûmat olmak üzere leffen hususî surette göndermekle iktifa ediyorum. Ali Saib Beyin sözleri hakkında da kendisine verdiğim cevab dairesinde bazı mütalâat serdini münasib görüyorum :

Bu zat, safvet-i kalb ve hulûs-u niyet erbabından olduğundan şahsan kendisini takdir ederim.

İfadat-ı vakıasına gelince: Her ne kadar kendisi ve arkadaşları beni tanıyorlar ve samimiyetimi biliyorlarsa da şahsım ve hissiyatım memleketçe henüz tamamiyle mâruf olmadığından evvel bevvel cemiyet sandığına nakden mühim bir miktarda fedakârlıkta bulunmaklığım lüzumunu beyan etti ve muhalefet politikasında bir mevki tutmuş olan Ahmed Rıza Bey ile diğer bu misillû zevatı okşıyarak kendimi tanıtmak için onların refakatinden ve hüsnü şahadetinden istifade etmekliğim lüzumunu zımnen anlattı.

Bu ifadat beni bittabi taaccüblere giriftar etti. Çünkü ben memleketin hayrı için elimden geldiği kadar maddeten ve mânen fedakârlık ihtiyarından kaçınmaz isem de kanaati vicdaniyeye ve tarafeynin yekdiğerini takdir eylemesi esasına istinadı lâzım gelen böyle bir işde bana arkadaş olacak adamların peşinen bir miktar para itasını refakate şart ittihaz eylemeleri akıl ve hikmete tevafuk edemiyeceği gibi tarafımdan da arkadaş edinmek değil, esir ticaretine muadil bir muameleyi ihtiyar eylemek hükmünü kesbeyliyeceği aşikârdır.

Riyaset hakkındaki ifade de oldukça garibdir. Çünkü, riyaset bir mühürden ibarettir. Bugün benim elimde, yarın da başkalarında bulunabilir.

Şimdi gelelim diğer bir meseleye: Ali Saib Bey kendi cemiyetlerinden, onun nüfuzundan filândan bahsediyor. Halbuki cemiyetin kaç kişiden ibaret olduğu ve onların da ellerindeki eldiven bu ana kadar süt beyazlığiyle kalmış iken birçok evlâdı vatanın Trablusgarblarda ve Fizanlarda inlemelerine sebebolmaktan başka bir semere göstermedikleri pekâlâ bildiğim ahvaldendir.

Bir de Cemiyet-i cedidenin «Jön Türk» namı altında hareket etmesi lüzumundan bahsolunuyor ki, buna muvafakat edememekte mâzurum. Benim zannıma göre, «Jön Türk» namı gerek dahilde ve gerek Avrupa nazarında o derecelerde lekelenmiştir ki, eğer bu namı kabul etmek istenirse pek çok teveccühlerden mahrum kalınacağı ve pek çok cihetlerin emniyeti celbedilemiyeceği bence muhakkaktır.

Şu mütalâatın beyanından sonra, sizce malûmat olmak üzere hususî surette gönderdiğim program hakkında bazı mütalâat serdine lüzum görüyorum:

Bu program tanzim edildiği sırada, bir taraftan devletin tamamii mülkîsi nazarı dikkate alındığı ve «yek vücud» halinde bulunması emrindeki hikmet takdir edildiği sırada, umum heyeti müştekiyeyi birleştirmek emrindeki vücub da düşünülmüş ve vatan ve devletin hukuk-u mukaddesesinden hiçbir şey feda edilmemekle beraber, umum Osmanlıların ittihadına çalışılmıştır.

Gayri müslim vatandaşlarımızı bize yaklaştırmak maddesini tizkâra bilhassa lüzum görürüm. Bu husus hakkındaki teşebbüsatın cümlesinden olarak iki mühim Er-

meni cemiyeti müştekiyesiyle sureti ciddiyede müzakerata girişilmiş ve yakın zamanda bir netice-i müfide istihsal olunacağı kaviyyen memûl bulunmuştur.

Merkeziyet ve ademi merkeziyet meselesine gelince: Bu lâyihada vasat bir tarik tutulmuş olduğu görülecektir. Vilâyetlerin kendi dahilî işlerinde haizi mezuniyet olmaları hikmeti idare iktizasından olup, memaliki mütemeddinenin ekserisinde kabul ve tatbik edilmiştir. Bu esas bir dereceye kadar Mithat Paşanın Kanun-u Esasîsinde de mevcuddur. Bu maddeler hakkında bu kadarının beyaniyle iktifa eder ve gözlerinden öperim azizim.»

Mâruz kaldığı muamele karşısında, bilfiil «Jön Türk» camiasına reis olamıyacağını anlıyan Ahmed Celâleddin Paşa, muhalefet âleminde mânevî bir mevki temin edebilmek için maddî fedakârlıklara başvurmağı tabiî bulmuş ve bu uğurda, servetinden istifadeyi ihmal etmemiştir. Filhakika «Jön Türk» lerden muhtaç bulunanlara yardımı esirgememiş ve muavenet taleb edenleri reddetmemeyi prensip ittihaz etmek suretyle az zamanda pek çok zevatın minnet ve muhabbetini celbe muvaffak olmuştur. Dr. Bahaeddin Şakir Beyin mektublarında bu yardımların sistemli bir şekle sokulmuş olduğu görülecektir. Çerkes Hasan Fuad Paşa mahdumları Ahmed Hamdi ve Ali Mümtaz Beylern ve daha birçoklarının tahsil ücretlerinin Paşa tarafından tesviye edildiği de mevcud mektublardan anlaşılmaktadır. Hattâ Ali Haydar Beyin mektubu Paşanın borç namı altında birçok vatandaşlara yardım ettiğini de isbat etmektedir.

Ahmed Celâleddin Paşanın Sultan Abdülhamid'e Suikasd Teşebbüsü :

Bununla beraber, Paşanın mevcudiyetini yalnız sağa sola para dağıtmaktan ibaret telâkki etmek büyük bir hatâ olur. Elimde bulunan mektublardan anladığıma göre, Paşa «Jön Türk» ler arasında umduğu mevkii alamayınca Sultan Abdülhamid istibdadına karşı kendi başına harekete geçmek lüzumunu hissetmiş ve bu düşünce etrafında bir cemiyet kurmağa tevessül eylemiştir.

Mahrem bir rapor mündericatına göre, Münih etibbasından Doktor (Ziyetsen) in teşhisi neticesi Sultan Abdülhamid'e cihaz-ı bevlîden ameliyat yapılması tavsiye edildiği ve Dr. Kanburoğlu ile İlyas Paşanın buna taraftar bulundukları halde, Alman doktorlarından (Bergman) ile Dr. Nafiz ve Nureddin Paşaların muhalefeti üzerine işin akim kaldığı anlaşılmaktadır. İşte, bu vaziyet münasebetiyle Şehzade Bürhaneddin Efendinin Alman Sefiri Baron Marşal ve Rus Sefiri Mösyö Zinoviyef ile görüşmesi verasetin tebdiline bir yol arandığı şüphesini tevlidettiğinden Ahmed Celâleddin Paşa Veliahd Reşad Efendi ile muhabereye başlamış ve kendilerini İstanbul'dan uzaklaştırmak teşebbüsnüe girişmiştir. Bu husus hakkında Veliahd Reşad Efendi Sarayına yazdığı 19 Nisan 1906 tarihli şifreli bir mektubda :

«Sıhhat ve selâmetleri tahtı emniyete alınması muktazi olduğu cihetle 4755, 4575 ve 764 lerle yapılan muhabere neticesinde Dersaadette bulunan İngiltere devleti fahimesinin iki 355 nin her dakika emrinize hazır ve müheyya bulunacağı vaadi alınmıştır. Doğrudan doğruya her arzunuzun icrasına vesatet etmek için 4755 ve 464 tarafından Dersaadette bir memur bulundurulacaktır.» (1) denilmektedir.

Aynı zamanda suikasd maksadiyle dahile fedaî sokmak çarelerine tevessül eylediği Dr. Nihad Reşad Beyin mektubunda verdiği mufassal izahattan istidlâl olunmaktadır. Bu suikasd meselesiyle alâkadar olanlar Avrupa'ya firar eden Tıbbiyelilerden Ethem Ruhi Beyle Arif Beydi. (Keçi Arif). Böyle bir maksadla seyahate çıkan bu iki arkadaştan Ethem Ruhi Bey bazı düşüncelerle, Sadikülmüeyyed Paşanın Bulgaristan komiserliği zamanında, Sofya'da resmî vazife kabul etmiş ve bir müddet sonra da istifa ederek Bulgaristanda «Balkan» gazetesini çıkarmıştır. Arif Bey İstanbul'a girmiş ise de takibedilen gaye temin edilememişti. Bu iki fedainin gayesi İstanbul'da bir tedhiş hareketi yaratmaktı. Lâkin bu gizli teşebbüsten Yıldız Sarayının haberdar olması gecikmedi. Nitekim, Mabeyini Hümayundan Paris Sefarethanesine hemen şu telgraf gönderilmişti:

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Paris Sefaret-i Seniyyesine;

5 Ocak

«Nefs-i mukaddes-i hazret-i padişahîye bir cinayet-i melânetkârane tertibedildiği Paris Sefiri Münir Paşa hazretleri tarafından şehri mezkûrdan müfarakatinden evvel arz ve iş'ar olunmuştu. Bu teşebbüsü hainanede bulunanlar kimler oldukları malûm olduğundan bu babda her gûna tahkikat ve tecessüsat-ı muktaziyenin icrasiyle netayici müstahsalayı Dersaadette müşarünileyh Münir Paşa Hazretlerine iş'ar eylemeleri ve Paşayı müşarünileyh tarafından da rükâbı kamertabı veliyünnimeti âzamiye arzolunması şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî iktizasındandır.»

Suikasd teşebbüsiyle alâkadar bulunanlar, Sarayın malûmatından habersiz olduklarından hareketlerini tehir etmediler ve yola çıktılar. 1904 tarihinde bir «Jön Türk» fedaisi sıfatiyle İstanbul'a girmek üzere seyahate çıkan Ethem Ruhi Beyin Fahri Beye yazdığı son vedâ mektubunu Kandemir'in «Zindan Hâtıraları» eserinden aynen buraya naklediyorum:

«Çok sevgili Ağababacığım;

Artık vedâ! Şu mektubumu sana Brindizi'den, Balkan veya ölüm yolundan yazıyorum. Bildiğin gibi vazifeme gidiyorum. Arkamdan ağlıyacak anam yok. İstanbul'da onun mezarına kavuşursam ne mutlu! Vatanımın, anamın, hürriyetin intikamını almak için ölmeği bilen varmış dedirtebilirsek ne mutlu! Şu dakika ruhumda ölüm korkusu yok. Bilâkis bir sevinç, bir heyecan var. Yalnız seni, sen gibi zindan ve emel

(1) Bu muhabereye ait şifre miftahı bende olmadığından yukarıki mektubda mezkûr rakamların delâlet ettiği mana ve isimler bence malûm değildir.

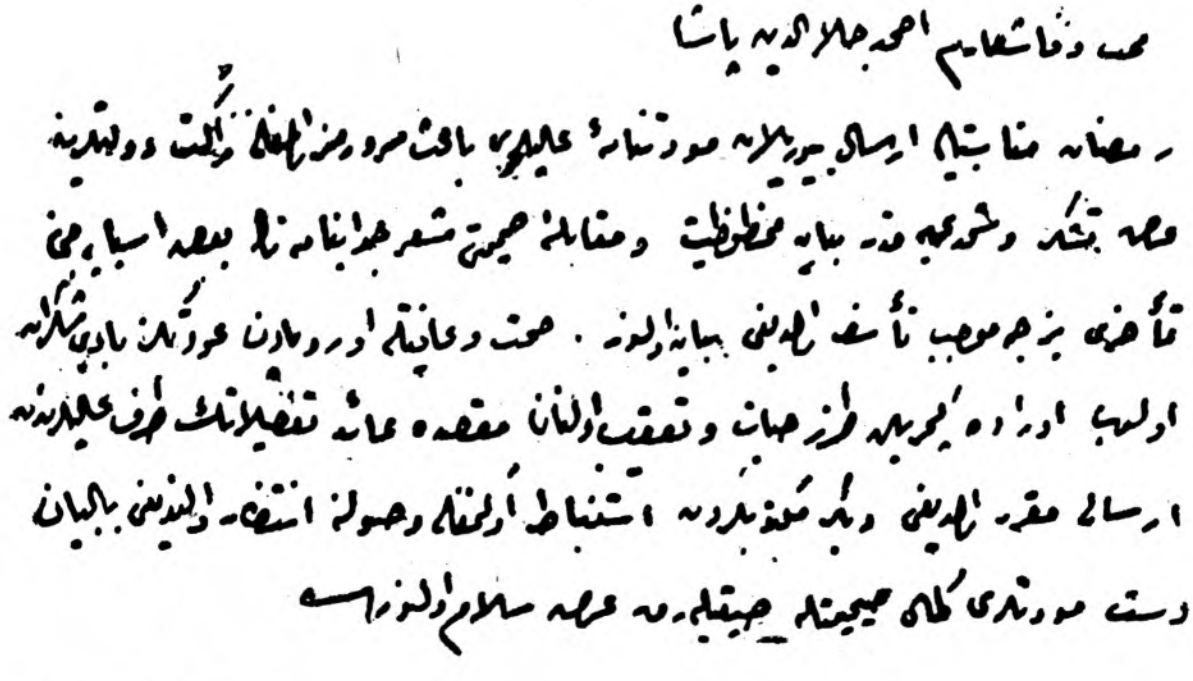
arkadaşlarımı, hele - ah ağababacığım seni - unutamıyorum. Arkadaşlarımın bana cesaret, samimiyet ve fedakârlık ilham eden müveddet hisleri, eminim, beynim dağıldığı anda dahi ruhumla beraber yürüyecektir. Eğer bu mektubum son mektubum olursa onu sakla. Benim hüviyetimi Feridunun fotoğrafları arasına koy. Hasretle ve hürmetle ellerinden, gözlerinden öper, hayır duanı ve teveccühünü dilerim.

9 Nisan 1904
Ethem Ruhi

Artık Ahmed Celâleddin Paşanın bazı teşebbüsleriyle kendisine yazılan gizli mektubları ve diğer «Jön Türk» muhaberelerinin bir kısmını bu satırlara ilâve ediyorum. Evvelâ «Jön Türk» lerin Veliahd Reşad Efendi ile olan münasebatına delâlet eyleyen ve aralarındaki hususiyeti belirten bir mektubu kaydediyorum.

Celâleddin Paşanın Veliahd Reşad Efendi İle Muhaberesi :

Sultan Abdülhamid'e muhalefet için Ahmed Celâleddin Paşanın yarattığı hâdisatı, umumî tarzda böylece hülâsa ettikten sonra, o günkü ahval

ve harekât hakkında bir fikir edinmeğe medar olur düşüncesiyle Paşanın gerek firarından evvel ve gerek sonra bazı zevatla teati ettiği mektublardan mevzuumuzla alâkalı birkaçını buraya ilâve etmeği faydalı buldum. Evvelâ Veliahd Reşad Efendinin bir mektubunu alıyorum. Bu mektub, Sultan Reşad'ın el yazısıdır:

Bilindiği gibi Sultan Abdülhamid Veliahd Reşad Efendiyi, dört duvar arasına kapayıp halkla temas etmesini men etmişti. Ayni suretle Şehzadeleri de nur-u maariften mahrum bırakmağı prensip ittihaz eylemişti. Bu suretle hükümdarlık hakkını haiz bulunan hanedân âzası, cahil bırakılmış, ilim ve irfandan sarf-ı nazar, memleket hakkında basit bir fikir edinmelerine bile müsaade edilmemiştir. Tahsilleriyle meşgul olan hocalardan ziyade arap dadılarının telkinatiyle yetişen bu zümreden milet hesabına hayırlı bir hizmet beklemek tabii mümkün değildir!..

«Muhibbi vefaşiarım Ahmed Celâleddin Paşa;

Ramazan münasebetiyle irsal buyurulan müveddetname-i âlileri baisi sürurumuz olmakla nezaket-i devletlerine arz-ı teşekkür ve şimdiye kadar beyan-ı mahzuziyeti müş'ir cevabnamenin bazı esbaba mebni teahhürü bizce mucib-i teessüf olduğu beyan olunur. Sıhhat ve âfiyetle Avrupa'dan avdetiniz badi-i şükran olup orada geçirilen tarz-ı hayat ve takibolunan maksada ait tafsilâtın taraf-ı âlilerinden irsali mukarrer olduğu diğer mektublardan istinbat olunmakla vüsulüne intizar olunduğu bilbeyan dest-i müveddetleri kemali samimiyetle sıkılarak arz-ı selâm olunur.

Üstad

Bu mektuba verilen cevab:

«Mâruzu çakiri kemineleridir;

Esdikayi necabetpenahîleri olmakla beraber bendelerince de haiz-i itimad ve muhabbet bulunan Reşad kulları vasıtasiyle takdimi mukarrer olan mâruzat-ı çâkiranemin nısfı derecesinde yazıldığı halde ikmal ile arz-ı takdim edemediğimin sebebi betaetten mütevellid olmayıp, bundan evvel zuhura gelen meşağili müstacelenin verdiği mevaniden husule geldiğini arz ve mâruzatı kemterinin zamanı fırsatta ikmal ve inşaallahürrahman takdimine muvaffak olur ümidiyle şu vesileden bilistifade hakipayi necabetpenahîlerine ihtiramatı fevkalâdemi takdime cesaret eylerim, olbabda.»

Ahmed Celâleddin Paşanın Veliahd Reşad Efendi ile muhaberesi Şûrayi Devlet Dairesi Reislerinden Reşad Bey vasıtasiyle vuku bulmuştur. Reşad Bey, Dr. Nihad Reşad Beyin pederleridir. Bu zatı muhterem Yıldız Sarayı ahvali ve memleketin gidişatı hakkında, gerek mahdumu Dr. Nihad Reşad Beye, gerek Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı kıymetli mektublarla «Jön Türk» muhitini daima irşad etmiş, istikbal ve hayatını tehlikeye koymaktan çekinmemiştir. Veliahd Reşad Efendiye ait muhabere işlerinde Esvapçıbaşı Sabit Beyin de fedakârlığı unutulmamalıdır.

Murad Beyin çok mânidar bulduğum, Ahmed Celâleddin Paşaya yazılmış bir mektubu aynen:

«Hamiyetşiar-ı ulviyyetnisar efendim hazretleri;

Taziyet şeklinde şâyân buyurulan eseri teveccüh ve iltifat-ı seniyye-i utufîlerine arz-ı minnet ve aynı vazifenin ifası hususunda taraf-ı çakiranemden vâki olan kusurun affını rica eylerim.

Zatı saminiz ise işi uzattınız. Yoksa men dakka dukka kaidesince dâvete bendelerini mi bekliyorsunuz? Artık sıhhati selâmet ve sükûnet.»

Mektubun sonundaki «Men dakka dukka» tâbiri vaktiyle Ahmed Celâleddin Paşanın Murad Beyi İstanbul'a dönmeğe ikna ettiğini ima ve bu defa kendisinin Paşayı dâvet için Avrupa seyahatine mecbur kalacağını ifhamdır. Tâziyet her ikisinin refikalarının vefatına dairdir.

Diyarbakır'a nefyedilen Harbiye Mektebi Muallimlerinden Muhiddin (1) Beyle de muhabere tesis edildiği, bazı mühim kısımlarını aldığımız şu mektuptan öğrenilmektedir:

Huzuru samii devletlerine

«Arz-ı teşekkürü naçizanemdir;

Mekâtib-i askeriye müfettişi sabık Zülüflü ve Kâküllü İsmail Paşa malûmu devletleridir. Birçok senelerdenberi büyük bir iyilikte bulunmağa çalışıyordu. Her jurnalından mabeyini hümayunda isticvab edildiğim için âdeta mükâfat görüyordum. Bu son senelerde nezd-i şâhânedeki nüfuzundan istifadeyi aradı. Mektepten birkaç efendiyi yolcu etti. Mektebin birçok ümerası evine koştular. Hâkipayına yüz sürdüler. Bu abdi âciziniz boyun eğmedi. Firarî Rıza Paşanm evine gittiğim için uzun uzadı isticvap etti ve bir gün tevkif etti. Yine sebat ettim. Tophane müşiri vasıtasile iki zat tarafından evine gitmekliğime dair emir tebliğ ettirdi. Bizzat bu kemter bendeniz «öyle bir adamın» evine gitmiyeceğimi Tophane Müşiri Paşaya söyledim. Müşir Paşa hiddet ve infial eseri gösterdi. Yine fikri âcizanemde sebat gösterdim. Bir hafta sonra mektebde üstümü kendisi aradıktan sonra Taşkışlaya gönderildim. On yedi Nisanda tevkif edildim. Bu yetişmemiş gibi, Bab-ı Zabtiyeye teslim olundum. Cinayet kısmında otuz üç gün! canîlerle, hırsızlarla arkadaşlık ettim. Haziran dörtte Gürcü vapuru Boğazdan çıkarttı. Muhafızlarımın da harcırahlarını tesviye etmek şartiyle 24 Haziranda Diyarbakırdan içeri girdim.

Ağraz-ı şahsiye yolunda iyi fena bir askeri, muktedir âciz bir muallimi bu tarzda mahvetmek, âdeta diri diri Diyarbakır'a gömmek için insanın insanlığını unutması icabeder.

Hâkipayi düstur-u ekremîlerine tekrar arz-ı teşekküre cüret ederim. Herhalde emrü ferman hazreti menleülemrindir.»

4 Ocak 321 Pazar, Diyarbakır
Merkum bendeleri
Muhiddin

---

(1) Kahire Sefiri Muhiddin Paşa.

Ali Haydar Mithat Beyin bir mektubu :

«Ulûvvühimem efendimiz hazretleri;

Zatı devletleriyle olan mülâkatı âcizanem hengâmında zamanın ademi müsaadesi hasebiyle birçok mesail serdine meydan kalmamış olduğundan mesele müzakere olunmamıştır. Maksad-ı devletleri hamiyyeti âlileri iktizasından devletin sebebi felâket ve inhitatı olan bir hükümdarın harekâtı müstebidane ve gafilânesine sed çekerek devlet ve milleti sahili selâmete isal etmeğe mütevakkıf olduğunu beyan buyurmuş olduklarından zatı âlilerini tebrik ve muvaffakiyatı celilerini temenni ederim. Bendeniz bu mühim noktanın halline beş senedenberi çalıştım.

. . . . . .

Binaenaleyh, bir hissi vatanperverane ile meydana atılan zat-ı devletleri bir ittifak vücude getirerek maksad-ı milliyenin suret-i icraiye ve ciddiye cihetine gidilmek ve şu suretle şimdiye kadar intizar olunan ahvali meydana koymak arzu olunuyorsa cümlemizin elbirliği ile çalışması ve maksad-ı hamiyyetperverlerine iştirak edilmesi faraiz-i zimmettir. Fakat, bu babda intihab edeceğimiz zevatın tercüme-i haline son derece itina olunması lâzımdır. Bendeniz ashab-ı hamiyyet içinde iki kişiye tesadüf ettim. Bunlardan biri Prens Sabahaddin Bey. Prens Sabahaddin Bey ile bendeniz ittifak ederek meselenin maliye ciheti müzakere olunmağa başlanmış iken zatı devletleri de Avrupa'yı teşrif eylemiş olduklarından kaybolunmuş zannolunan kuvvet tekrar canlanmış ve taraf-ı âlilerinden ümidvar olduğumuz muavenete mazhar olacağımıza kanaat hasıl ederek Londra'da yine teşebbüsatımı olduğu yerde bırakıp zat-ı âlileri ile mülâki olmağı arzu etmiştim... Fakat, biz içimize, vatanımıza fenalık etmekten başka bir kârı olmıyan ve milletimizi tahkir eden Hidiv gibi ve Mısır Prenslerinden bazıları gibi menfaatperest adamları ithal eder ve Siret Bey gibi mütebasbıs hükümsüz ve sözünün eri olmadığını defaatla isbat etmiş olan kimselere yüz verir isek beynimizde husule gelecek ittifak bozulacağından herşey eskisi gibi akim kalır. Yapılacak şey, zat-ı devletlerinin intihab edeceği birkaç kişiden mürekkeb bir cemiyet teşkil eyliyerek bu cemiyetin maliyesini temin ile ciheti icraiyesine teşebbüs eylemek ve şu suretle Londra'da vuku bulan konferans âzalariyle birleşmektir. Maksad, Ahmed Rıza Beyin fikr-i cahilânesi gibi yalnız Türklük ve İslâmlık namına çalışmak olmayıp bilâ fark ve cins-i mezheb umum efrad-ı millet namına çalışmaktır. Bâki teveccühat-ı âlilerinin bakasını temenni ile hatm-i mekal ederim efendim hazretleri.

Ali Haydar Mithat
Cenevre, 3 Ağustos 904 de yazılmıştır

Sultan Abdülhamid ricali aleyhine suikasd teşebbüsünde bulunmak üzere İstanbul'a gönderilen fedailere dair Dr. Nihad Reşad Bey tarafından yazılan bir mektub:

«Mâruz-u bendeleridir;

Bundan evvelki arizalarımda Doktor Cevdet hakkında sefirimizin İsviçre'ye vuku bulan seyahati ile oradaki teşebbüsatına dair bazı malûmat arzetmiş ve gazetelerde manzur-u bendegânem olan fıkraları dahi takdim eylemiş idim.

Bugün Cenevre'den aldığım bir mektubda, zavallı Cevdetin Cenevre'den ihracedildiği ve şimdilik mumaileyhin Cenevre'ye yarım saat bir mesafede bulunan «Anmas» da ihtiyar-ı ikamet eylediği bildiriliyor. Dr. Cevdet'in İsviçre'den ihracı için İsviçre

hükûmeti tarafından karar verildiğini yazan «Tribun de Cenevre» gazetesindeki telgraf haberinin aynını da leffen takdim eyledim. Geçen haftaki arizamda buna sebeb, Dr. Abdülhakim Hikmet Beyin «Rüya» namında, geçenlerde Cenevre'de Cevdet'in matbaasında bastırılan bir kitabı olduğunu arzetmiş idim.

.....

Ethem Ruhi'den birkaç gün evvel bir mektub aldım. Mumaileyh içeriye giren tabib'in, üzerindeki âlât ve edevatı ile beraber yakalanarak Bab-ı Zaptiye'de hapsedildiğini ve oradan da yakasını sıyırarak firar ile elyevm Rusçukta bulunduğunu yazıyor. Bunu müteakip Cenevre gazetelerinden birini de gönderdi. Anda da hakikaten İstanbul'da Sultan Ahmed'de üç bombayı hâmil bir «Genç Türk» ün yakalanıp firar ettiği yazılı idi ki o fıkrayı dahi leffen takdim ediyorum. Bittabi şu halden bendeniz müteaccib ve mütehayyir kalarak düşündüğüm sıralarda idi ki, Prens Mehmed Ali Halim'in bendenizi görmek arzu ettiğini haber verdiler. Müşarünileyhin herhalde bu vak'aya dair bazı şeyler söyliyeceğini mütalâa ederek o akşam ikamet ettiği otele gittim. Ve kendileriyle görüştüm. Prensin yanında Kaymakam Hakkı Bey dahi var idi. Filhakika, Prens bir iki sözden sonra kelâmını bu vakaya intikal ettirerek, Ethem Ruhinin kendisine bir gazete yolladığını, o gazetede içerideki adamın tutulduğu ve bilâhare firar ettiğini mutazammın bir telgraf bulundğunu beyan ederek «Bu işde beni aldattılar. Benden beş yüz lira kadar gitti. Hepsi yalan imiş. Bu herif içeriye girmiş olsaydı yakalandıktan sonra, kaçamazdı. Zira öyle üzerinde bomba çıkan bir adamı kaçırmazlar» yollu idare-i lisan etmesi üzerine bendeniz cevaben: «Evet işbu mütalâat ve muhaberatımızın cümlesi mâkul ise de, yalnız Etheme istinadedilmek istenilen dolandırıcılık keyfiyetini kabul biraz güççedir. Zira, sırtında giyecek bir gömleğinden başka bir şeyi olmıyan Ethem Ruhi dolandırdığı paraları nereye sarfetmiştir? Şimdiye kadar tarafınızdan kendisine berayi muavenet verilen paranın mahalli sarfını size göstermiyor muydu?» Ve daha bu misillû bazı sözler söyleyince sözü çevirerek; gel gel sana hususî bazı şeyler söyliyeceğim, diyerek bendenizi yalnızca başka bir odaya götürdü.

2 Kasım 1904
Bende-i lûtufdîdeleri

Nihad Reşad

«Bir Rüya» Risalesi ve Dr. A. Cevdet Beyin İsviçre'den Çıkarılması :

Abdülhakim Hikmet Bey tarafından tabettirilen biraz evvel bahsi geçen kitabı hakkında Dr. Abdullah Cevdet Beyin Dr. Nihad Reşad Beye yazdığı kartpostal:

«Kardeşim;

«Bu kart elinize varır varmaz; Dr. Abdülhakim Hikmet Beyi bulmaya gidin. «Bir Rüya» diye matbaamda bastırdığı kitabın hemen bana manuskrisini göndersin ve aynı zamanda buranın Adliye Nâzırı Mösyö Odier'ye bir mektub yazsın. Bu eserin muharriri ve sahibi kendi olduğunu hemen bildirsin. Bu kitab yüzünden eksbülze edilmek tehlikesi içindeyim. Eğer bunları yapmazsa Münir ile müttefik olduğu meydana çıkar. İş gayet mühimdir. Ethem de, ben de pek rica ederiz. Adresi Rue Oudry (18) dir. Numarasını bilmiyorum. Aman acele et, mümkünse manuskriyi sen al, taahhüdlü olarak bana gönder. Bâki sana bin hasret.»

Seni pek seven :
Cevdet

Reşad Beyin Ahmed Celâleddin Paşaya yazılmış bir mektubu :

Reşad Beyin «Ağa» tâbiri kullanmak suretiyle Sultan Abdülhamid'in hastalığından ve Efendi Hazretleri ifadesiyle de Veliahdin sıhhatte olduğundan bahseden mektubu :

«Mâruz-u âcizaneleridir;

Bu defa kemal-i tâzimle almış olduğum lûtufname-i âli-i kerimanelerinde münderic mevad bir varakaya hülâsa edilerek refikama teslimen alâkadar olan zata takdim kılınmış idi.

... «Ağa» nın mırdar ilik hastalığiyle müterafik bir maraza müptelâ olduğu her ne kadar oraca işaa edilmekte ise de buraca zerre kadar öyle bir şey işitilmiyor, ancak İbrahim Paşa'nın alelâde Avrupa'ya gidip gelmesi, hastalık hakkında tekevvün eden bir söz üzerine... dört bîçarenin altmışar para yevmiye ile Konya'ya teb'idedilmesi, işbu hastalığın asıl ve esası olduğunu ihsas ettirmekte.

... Efendi Hazretlerinin şeker hastalığından veya sair rahatsızlıktan mustarib olduğuna dair işaa edilen şeyler kat'iyyen bîasıl ve esas olup Yusuf İzzeddin Efendi tarafından işaa edilmekte imiş.

25 Haziran 321

Reşad

Dr. Nihad Reşad Beyin dikkate değer bir başka mektubu :

«Hâkipayi Sâmilerine;

İstanbul'dan pederimden bir mektub daha aldım. Çerkes Yusuf Beyi Kastamonuya ve Ferik Bahri Paşayı Erzincan'a teb'id suretiyle memuren göndermişler. Bu iki zattan maada bir Miralay ile Mülkiye Paşalarından bir diğer zat dahi nefyedilmiş ise de bunların kimler olduğunu peder henüz öğrenememiştir. Çerkes Yusuf Beyin kabahati zebandrazlık imiş. Bahri Paşanınki de Efendiye münasebet iftirası imiş.»

25 Ekim 904

Bendeleri: Nihad Reşad

Dr. Bahaeddn Şakir Beyin üç kıt'a mektubu :

«Mâruz-u bendeleridir;

Bu defa Kelekyan Efendi vasıtasiyle leffen irsal buyurulan bin frank vâsıl olarak bendenizi muhakkak bir sefaletten kurtardı. Bendenizin yegâne penahım zat-ı âli-i peder-i ekremileridir. Burada bir tabib yanında muavenet sıfatiyle mahiye yüz frank kazanmaklığım tahakkuk etti.

... Vatan işlerine ait esbab-ı mücbire-i kat'iyye beni burada tutuyor.»

Bendeleri: Dr. Bahaeddin

42 Rue des Ecoles. Paris

Dr. Bahaeddin Şakir Beyin daha iki mektubu :

«Mâruz-u bendeleridir;

Bu kere İstanbul'dan aldığım bir mektubda Fazıl Beyin (1) avdet ve Beşiktaş Muhafızı Vasıf Paşa vasıtasiyle cumartesi gününe kadar istirahat edip cumartesi günü sabahleyin saat üçte Mabeyine gelmesi hakkında irade tebliğ olunmuş olduğu zikrolunuyor. Ve orada Vasıf Paşaya verdiği ifade berveçhi âtidir:

Reşad ve Yusuf Efendilerle benim muhaberem olduğu ve buna Mösyö Röne delâlet etmekte bulunduğu - Fransız Postahanesinde tebaadan mevcud bir Yahudi memur elde edildiği halde bu mektubların satın alınabileceği - ve evvelki yevmiyemin Celâleddin Paşa tarafından kırk liraya arttırıldığı ve bunun tekrar edileceğini - Sultan Hamid ve Burhaneddin Efendilerin tesmimi mukarrer idüğü.. ve Seraskerin taraf-ı devletlerinden elde edildiği... ve belki bigünah bendegândan birkaç kişinin nefiy ve tagribine kalkışılacağı kat'iyyen memuldür.

Biraderleri : Dr. Bahaeddin

42 Rue des Ecoles, Paris.

«Mâruz-u bendeleridir;

Hasan Fuad Paşanın mahdumları namına inayet buyurulan meblâğı Diran Efendinin 22 Aralık tarihli mektubunda iş'ar ettiği veçhile cemiyet sandığına teslim ile makbuz ilmühaberini Ali Haydar Mithat Beyin makbuz ilmühaberiyle leffen takdim ediyorum. Ahmed Rıza Bey, bu perşembe günü hareket eden Alman vapuriyle Mısır'a hareket etmek üzere dün gece Paris'ten hareket etti. Zat-ı devletlerinizi bilhassa ziyaret edecektir.

Keza ikinci defa olarak vasıta-i âcizanemle Tevfik ve İsmail Beylere gönderilen üçer yüz franklık çeklerini yedbeyed kendilerine teslim ettim. Ve Diran efendiden aldığım malûmatı kendilerine lisanı münasib ile tebliğ ettim. Her ikisi de şimdiye kadar pederane ve âlicenabane olan iltifatınızdan dolayı arzı teşekkür eylediler.»

Bendeleri : Dr. Bahaeddin

Yukarıki mektuplardan Ahmed Celâleddin Paşanın «Jön Türk» lere nakdî yardımlarda bulunduğu anlaşılıyor.

Şair Eşref Beyin Dr. Abdullah Cevdet Beyi tenkid eden ve Şairin elmas ticareti yapmak istediğini bildiren iki mektubu :

HAKİPAYİ ÂLİ-İ KERİMANELERİNE

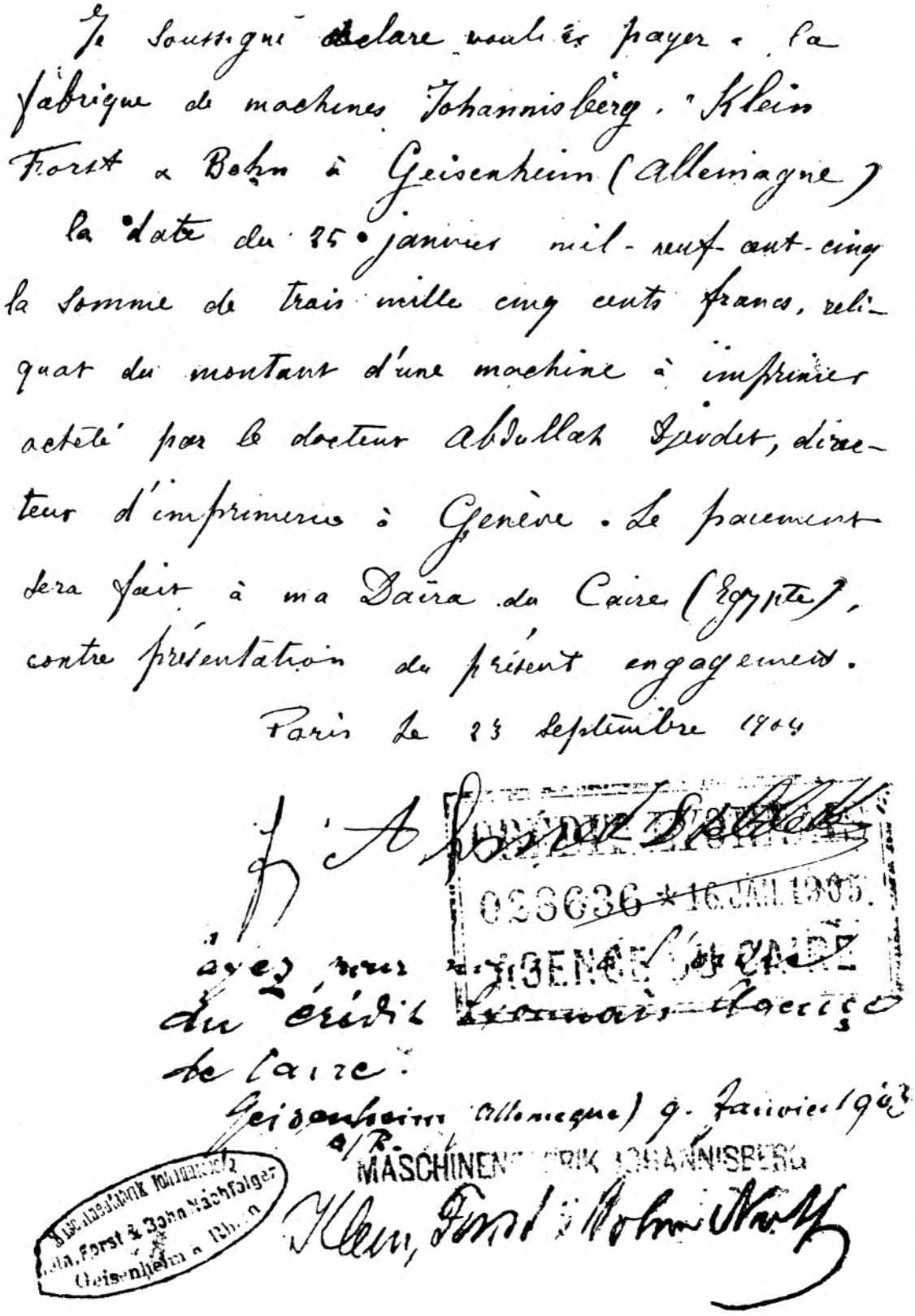
«Efendimiz;

Ya Hazret-i Celâleddin, buranın havasının ademi ittıradından biraz şikâyetim varsa da bira ve konyakla aramız pek iyidir. Başka eğlencelere iştirake gelince bundan pek çok zaman evvel gelmek lâzım gelirmiş.

Bizim ikinci «Deccal» ın tab'ına Cevdet'in matbaası müsaid değildir. Çünkü hurufat çürük, makine gevşek ve içinde bulunanlar ise tosunu öküz olmuş bir takım eşek oğlu eşektir. Hal-i hazırda matbaa her takımiyle ancak altı bin frank eder. Cevdet'in yüksekten uçmaktan maksadı ise eski zamanlarda olduğu gibi şayet hükûmet-i Hamidiye talib olur ise yirmi bin farnğa doğru sokmak fikrinden ibaret olduğunu da anladım. Cevdet'e verilen paralara mukabil, matbaa zat-ı âlinizin olabilir, fakat değeri yoktur.

Benim burada canım sıkılmağa başladı. Boş durmaktan ise bir iş yapmak istiyorum. Mithat Paşanın oğlundan vesairelerinden öğrendiğime göre burada taşı pır-

(1) Bahriye Nâzırı Hasan Paşanın oğlu.

Je soussigné déclare vouloir payer à la fabrique de machines Johannisberg, "Klein Forst & Bohn à Geisenheim (Allemagne) la date du 25 janvier mil-neuf-cent-cinq la somme de trois mille cinq cents francs, reliquat du montant d'une machine à imprimer achetée par le docteur Abdullah Djevdet, directeur d'imprimerie à Genève. Le paiement sera fait à ma Daïra du Caire (Egypte), contre présentation du présent engagement.

Paris le 23 Septembre 1904

J'Autorise [illegible]

[illegible] 036636 *16 JAN. 1905. GENEVE

avez vous du crédit de Caire.

Geisenheim (Allemagne) 9. Janvier 1905

p/R. MASCHINENFABRIK JOHANNISBERG

Klein, Forst & Bohn Nachf.

Ahmed Celâleddin Paşa'nın "İçtihad" matbaası için verdiği bononun Fransızca aslı

lanta olmak şartiyle elmasçılığın bire üç kazandığını anladım. Reyi devletlerine muvafık gelirse İskenderiyede bulunan müdiri umuru fehimaneleri Reşid Beye yazılsa da yüzük, küpe, gerdanlık gibi muhtelif, fakat kıymetleri yüksek olarak üç beş parça, nihayet yüz lira kıymetli ve mutlaka pırlanta taşlı olmak üzere alıp buraya gönderse de bir tecrübe etsem pek iyi olacak. Bu lûtfu deriğ etmiyeceğinizden eminim. Bu ana kadar şairliğin sonunu istihsali felâketle neticelendirdik. Bundan sonra da elmas tüccarlığiyle neticelendirirsek saye-i seniyyelerinde parlak düşer zannederim.»

27 Haziran 1905
Eşref

«Âlihimmet efendimiz;

28 Haziran sene 1905 tarihli bir kıt'a keremname-i devletleri vâsıl-ı yed-i ihtiram oldu. Mektub-u âlilerinin son satırlarında yirmi beş gün sonra buradan «Lusern» e gidileceği yazılıyor ve hareketlerinden haberdar edileceğim vaad buyuruluyor. Teşekkür ederim.

Boş vakitlerde şayet okunur diye bir gazete, bir «Deccal» gönderdim.

Şimdi de biraz Cevdet'ten bahsedeceğim. Arapgirliler umumen edepsiz ise de Cevdet Arapgirli olmayıp Divrik dilencisi olduğunda bence şüphe bırakmamıştır. Çünkü, Paris'e giderken ağladı, sızladı bir param yoktur dedi, beni aldattı. Şimdi kat'iyyen tahkik ettim ki, bankada yirmi beş bin frankı vardır. Bunun vâkıf-ı sadıkı, şahid-i âdili olanların en birincisi Mithat Paşa zade Ali Haydar Beydir. Bunu yazmaktan maksadım, meselâ Tarsusîzade Münif bendeleri gibi gerçekten ihtiyacatı samime ashabından olup da buradan başka yere gitmek için harcırah olmak üzere sizden üç beş lira istemiyen, mektub yazmıyan namuskâran-ı ahrara rağmen Cevdet gibi zengin dilencilerin hali, insanı kızdırıyor. Mithat Paşa zade Ali Haydar Bey arz-ı tâzimat-ı bigayat ediyor.»

30 Haziran 1905
Eşref

Şair Eşref Beyin, Dr. Abdullah Cevdet Beyi tenkid etmesi belki de aynen öbür sahifeye koyduğumuz bono içindir. Ahmed Celâleddin Paşa, bu bono ile, Dr. Abdullah Cevdet Beyin (3500) franka Almanya'dan satın aldığı matbaa makinesi bedelinden mütebaki (1900) frankı Mısır'daki dairesi tarafından ödenmesini kabul etmektedir. Şu hale nazaran, Abdullah Cevdet Beyin Viyana'dan avdetinden sonra Cenevre'de kurduğu «İçtihad» matbaası, Ahmed Celâleddin Paşanın nakdî yardımiyle vücud bulmuş demektir. Bu matbaa sonra Kahire'ye nakledilmişti. Meşrutiyeti müteakib «İçtihad» matbaası İstanbul'da tesis olunmuştur.

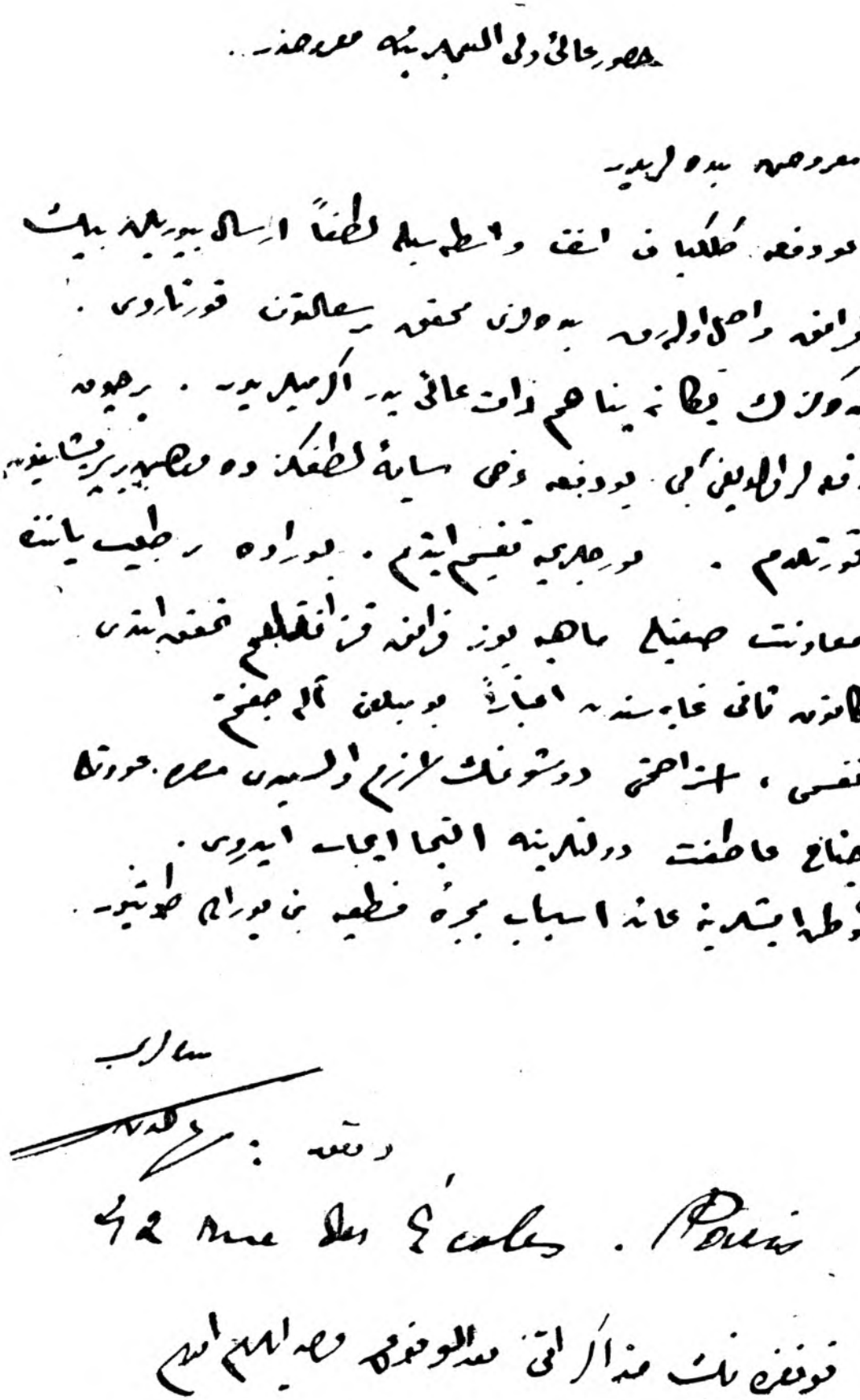
Celâleddin Arif Beyin Bir Mektubu :

Karlsbad, 16/VII/1906

«Mâruz-u bendeleridir;

Prens devletlû Said Paşa hazretlerini görerek selâmı vâlâlarını tebliğ eyledikten sonra mahud mesele hakkındaki fikr-i âlilerini kendilerine söyledim. Cevaben buyurdular ki: «Ben o jurnal meselesine zerre kadar ehemmiyet vermedim ve İsmail Nâzım Beyi de (1) asla görmedim. Bu jurnal meselesi birbirine garazi olan iki kişi arasında uydurulmuş bir mesele olsa gerektir. Ben zaten Hünkârın hal ve ahvalini bildiğim için, İstanbul'dan çıkarıldığım vakit sebebini tenezzül edip ne Mabeyine ve ne

(1) Meşhur Harbiye Nâzırı Nâzım Paşanın oğlu.

Dr. Bahaeddin Şakir Beyin Ahmed Celâleddin Paşaya
yazdığı mektuplardan birinin aslı

de Sadrıâzama sordum. Bir de Ahmed Celâleddin Paşa Hazretlerinin bu gibi bir şeye tenezzül etmiyeceklerini pekâlâ biliyorum ve benim de böyle bir çocukluğa inanmıyacağımı kendileri de bilirler.

Bâki devam-ı teveccühat-ı âlilerini temenni ile hatmi güftar eylerim efendim hazretleri.»

Celâleddin Arif

Şair Hüseyin Siret Beyin Bir Mektubu :

Brüksel, 19/I/1906

«Mâruz-u bende-i lûtufdideleridir;

... Abdülhamid mabeyinde ümenasından biriyle zat-ı necibanelerini vurdurmak için lâzım gelen teşebbüsata müracaat hususunda müzakere etmiş. Saraydan hususî bir adam gönderilse gitmeden evvel vâsıl-ı sem'i devletleri olacağı ve şayet yakalandığı takdirde böyle bir fiili cinayetin zat-ı şâhâne tarafından yaptırıldığı herkesçe malûm bulunacağı mülâhazası varid-i hâtır olmakla bundan sarf-ı nazar edilmiş. Nihayet Avrupa'dan bir meblâğı mühim mukabilinde bir anarşist tedarikiyle cinayeti şâhânenin icrası tasavvur buyurulmuş ve bu suret muvafıkı hal ve maslahat görülmüş. Saray hakkında -zat-ı fahimaneleri istihbarı keyfiyet buyurur diye- son derece bu cinayet-i mutasavvereyi saklıyorlarmış.»

Bende-i lûtufdideleri Siret

«Sabah» gazetesi başmuharriri Diran Kelekyan Efendinin mektubiyle bunda mevzuu bahsettiği rapor suretini buraya ilâve ediyorum:

10 Eylûl 1906

«Mâruz-u çakir-i kemineleridir;

İstanbul'daki dostumuzdan şimdi aldığım bir mektubda bir İngiliz vasıtanın yedinde bulunup âhiren kendisine teslim kılınan mektub-u âlileri kendi marifetiyle Üstad Hazretlerine yetiştirildiği ve cevabı buğunlerde alınıp zat-ı devletlerine gönderilmesi memûl olduğu beyan olunduktan sonra Bürhaneddin Efendi meselesinin ehemmiyetine binaen bu iş hakkında malûmat istihsali için Mabeyin-i Hümayunda bilhassa bir adam tedarik ettiğini ve mumaileyhten aldığı bir raporun suretini takdim eylediğini bildirmiştir. Bu raporda verilen malûmatın derece-i ehemmiyeti derkâr olduğundan hemen yetiştirdim. Bâki ferman.»

Diran Kelekyan

Dostumuzun nokta-i ülyada tedarik eylediği vasıtanın raporudur:

«Eylûl efrencinin birinci günü taraf-ı şâhâneden şerefsadır olan irade-i seniyye üzerine Mabeyin-i Hümayunda Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile Dahiliye Nâzırı Memduh ve Hariciye Nâzırı Tevfik ve Serasker Rıza ve Bahriye Nâzırı Celâl ve Evkaf Nâzırı Turhan Paşalardan mürekkeb olarak Kâtib-i Sani İzzet Paşanın riyaseti altında bir mecslis-i mahsus inikad ederek zat-ı şâhânenin inhiraf-ı mizacına mebni Şehzade Bürhaneddin Efendinin naib-i saltanat nasbolunması İzzet Paşa tarafından bu Meclise teklif olunmuş ve mesele bir müddet müzakere olunduktan sonra şimdilik nâbemevsim olduğu beyaniyle teşebbüs-ü mebhus reddedilmiştir. Şu kadar var ki meclis-i saltanat ve hilâfete bir naib tâyini teklifini esasen mugayir-i usûl ve şeriat addeyliyerek reddetmiş olmayıp mahza sıhhati şâhânenin günden güne iyileştiği gibi

bahanelerle naib-i saltanat tâyinini nabemevsim görmüş olduğundan kararı vâkın bu ciheti bilhassa calib-i dikkattir.»

Ahmed Celâleddin Paşanın mahkûmiyetine dair Mısır Fevkalâde Komiseri Ahmed Muhtar Paşanın tebliğatı ve hakkındaki karar sureti :

«Saadetlû efendim hazretleri;

Mabeyin-i Hümayun-u Cenab-ı Mülükâne Başkitabet-i Celilesinden keşide olunup bir sureti leffen irsal olunan telgrafname mütalâasından malûm-u âlileri buyurulacağı üzere her halde emr-ü ferman-ı hümayun cenab-ı padişahîye itaat ve inkıyad vazife-i ubudiyeti ifa demek olacağı vareste-i izah ve beyan olmağin cevabı intizar olunduğu malûm-u âlileri buyuruldukta, olbabda irade efendim hazretlerinindir.»

An İskenderiye 6 Ekim 323

Ahmed Muhtar

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyarî Devletlû Tahsin Bey Hazretlerinden alınan telgrafname suretidir :

«Ahmed Celâleddin Paşaya dair Divanıharbca verilen kararı havi tanzim olunan iki kıt'a mazbata suyi bendegânemden atebe-i ulyaya arzedilmiş, velinimeti âzam efendimiz merhamet-i seniyye-i mülûkâneleri icabı âlisince bunlar henüz meskût-u an bırakılmıştır. Buna karşı kendisince yapılacak şey hakkı nimeti hümayunu cenabı padişahîyi tahdisen fariza-i ubudiyeti ifa ile doğruca İstanbul'a gelerek atebe-i ulyayı cenabı mülûkâneye arzı dehaletle istidayı affı merhamete müsaraat edilmektir. Şayet bu yapılmazsa bunca yıldanberi nimeti celilesiyle perverde olduğu padişahımız efendimiz hazretlerinin teattufu merhameti seniyyelerine karşı küfranı nimet etmiş olacağı ve bu takdirde tarafı eşrefi hazreti padişahîden vaktiyle kendisine ihsan buyurulan rütbe ve nişanların istirdadı ile divanı harbca verilmiş olan kararın tasdiki tabiîdir. İşte bunların kendisine tebliğiyle alınacak cevabın arzı atebei ulyayı cenabı mülûkâne kılınması muktezayı iradei neniyyei cenabı hilâfetpenahîden bulunmuş olmakla olbabda.»

Ahmed Celâleddin Paşa hakkında Başkitabetten gönderilen bu telgraf, dikkate şayandır. Anlaşılıyor ki Padişah ve Saray, memlekete ait işlerle uğraşmaktan ziyade «Jön Türk» lere ilgi gösteriyor ve vakitlerini bu vâdide israf ediyorlardı.

Yukarıdaki muhabereler, «Jön Türk» hayat ve harekâtının da ne kadar dağdağalı ve üzücü olduğunu göstermektedir. En ziyade şayan-ı dikkat olan cihet bir program etrafında muayyen bir hedefe doğru gitmelerinin temin edilmemesidir. Bundan başka yekdiğerleri aleyhine dedikodu yapmaları ayrıca mucib-i teessür ve teessüftür.

Bir de, dikkate şayan olan diğer bir nokta, müteaddid Jon Türk'lerin Ahmed Celâleddin Paşaya yazdıkları arizalarda cümlesinin kendisinden nakdî muavenet ve yardım görmekte olduklarının, ifade tarzlarından anlaşılmakta bulunmasıdır.

Halbuki, Paşanın bu fedakârlığına rağmen, İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra, İstanbul'da sefalete mâruz kaldığı vakit muavenet görenlerden

hiç birisinin, o mürüvvetkâr hakkında yardım mukabelesine teşebbüs etmemesi ve ihtiyaç içinde terk-i hayat eylemesine seyirci kalmalarıdır. Bu ne acı bir nankörlüktür!..

«Jön Türk» âleminde böyle nifak ve şikak hükmünü icra ederken dahilde de huzur ve sükûn teessüs etmiş değildi. Memleketin idare şekli tamamen tebeddüle uğramış, ötedenberi Babıâlinin haiz olduğu salâhiyet tamamen Yıldız Sarayına intikal eylemiş, bu tarihî otorite merkezi mânasız bir kukla haline getirilmişti.

Dahilî ve haricî işler hakkındaki bütün kararlar Yıldız Sarayında ittihaz edilir olmuş, emirlerin tebliği Başkitabet kanalına inhisar eylemiş bulunuyordu. Memurlara iki ayda birer maaş itası prensip haline sokulmuştu. Fakat hayat ucuz olduğundan, bir dereceye kadar, iptidaî bir şekilde geçinme temin edilebiliyordu. Bununla beraber devlet varidatı ihtiyacı tamamen karşılayamıyor, herhangi iktisadî bir teşebbüse girişilemediği halde haricden istikraz akdinden vareste kalınamıyordu. Nitekim (1888) senesinde Sultan Abdülhamid devrinde ilk istikraz başlamıştır.

Bundan başka, Sultan Abdülhamid devrinde yapılan istikrazlar şu seriyi takibetmektedir :

1888 de % 5 faizli (1,800,000) lira.
1890 da % 4 faizli (7,788,000) lira.
1890 da % 4 faizli (4,545,000) lira.
1894 de % 4 faizli (2,000,000) lira.
1896 da % 5 faizli (3,272,000) lira.
1901 de % 4,5 faizli (5,000,000) lira.
1902 de % 4 faizli (8,600,000) lira.
1903 de % 4 faizli (940,000) lira.
1904 de % 4 faizli (2,560,000) lira.
1905 de % 4 faizli (2,560,000) lira.

Osmanlı saltanatının bu son mutlakiyet devirlerinde harice borclanma keyfiyeti garip bir veçhe almış, hattâ daha (1879) tarihinde Said Paşa Sadareti zamanmda Mısır Hidivi İsmail Paşaya da İngiltere'den istikraz akdetme müsaadesi verilmiştir.

Yapılan bu istikraz borcunun ödenmesi imkânı bulunamadığından Hidiviyetin Osmanlı hazinesine her sene ödemek mecburiyetinde bulunduğu (1,750,000) lira vergi, Hidiv Tevfik Paşa zamanında (750,000) liraya indirilmek suretiyle İmparatorluk Maliyesi mutazarrır edilmiştir.

Şunu da işaret etmek lâzımdır ki, Sultan Abdülhamid devrinde yapılan istikrazların, daha ziyade, Sultan Abdülmecid ve Aziz saltanatlarından menkul faiz borçlarının tesviyesine hasredildiği zannındayım. Maamafih böyle de olsa, bu hal idaredeki bozukluğu mâzur göstermez. Şu kadar var ki bu son istikrazlar Sultan Abdülâziz devrinde olduğu gibi % 44, % 50 şeklinde değil, daha makul ve daha mantıkî bir usûl dahilinde yapılmıştır.

Prens Sabahaddin Bey Teşebbüslerinin Akisleri :

«Jön Türk» lerin yekdiğerini nakzeden ve yukarıda suretleri kayıtlı mektublardan anlaşılan mucib-i tenkid harekâtından nefsini muhafaza eyleyen ancak ilmî ve içtimaî tetkikat ve neşriyat ile meşgul olan ve o tarihte memlekette yer yer teşekküller vücude getiren Prens Sabahaddin Bey grupu idi. Bu teşekkülün kısa bir zamanda memleket dahilinde tesis ettiği cemiyetler ve husule getirdiği galeyanlar hakkında malûmat vermeyi zarurî görüyorum.

Bununla beraber maksadım diğer grupu tenkid ve faaliyetlerini küçümsemek değildir. Böyle bir kanaat izhar etmek haksızlık olur. Çünkü onlar da çalışıyorlardı. Bu kadar ağır şerait dahilinde memlekette kıyam hazırlamanın ve bir ihtilâli başaracak teşebbüslere girişmenin imkânsızlığı meydanda iken bu azimkâr idealistler ufukta en küçük bir ümid ve beşaret nişanesi görmeden mütemadiyen hem birbirleriyle didişmişler ve hem de memleketin felâh ve selâmeti için uğraşmışlardır. Toplantı ve kongrelerde bile birbirlerini incitecek sözler sarfında imsak göstememelerine rağmen, mâneviyatları kırılmamış ve Sultan Abdülhamid aleyhine giriştikleri mücadeleden bir türlü sarf-ı nazar etmemişlerdir. Ne mutlu onlara! Nitekim, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Prens Sabahaddin Bey de mâruz kaldığı haksız ithamlara hiç aldırış etmemiş, makulât nevinden olan tenkidlere ilmî ve mantıkî cevablarla mukabele ve «Terakki» gazetesiyle mücahedesine devam eylemiştir. İstanbul hükûmetinin kısa görüşü yüzünden «Terakki» gazetesinin memaliki Osmaniyeye men'i dühulü vesilesiyle adresinin tâmimlerle ilân edilmesi, bir reklâm mâhiyetini aldığından gençlikte «Ademi Merkeziyet Cemiyeti» ile muhabere arzuları uyanmış ve vatanperverler «Terakki» nüshalarını ecnebi postahaneleri vasıtasiyle getirtmişlerdir. Bu vesile ile bu gazete, memlekette az zamanda çok revaç bulmuştur. «Ademi Merkeziyet Cemiyeti» Kâtibi Umumîliği, gazete talebinde bulunanlarla muhabere kapısı açmağa muvaffak olduğundan dahilde bir takım inkılâpçı teşekküller vücud bulmuş ve Sultan Abdülhamid ve istibdadı aleyhine kıyama hazır elemanlar çoğalmıştır. «Terakki» gazetesinin neşriyatı devam ettikçe taraftarları da artmış ve bilhassa müdafaa ettiği fikir ve prensipler etrafında cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyet kurumları arttıkça teşebbüs sahası da genişlemeğe başlamıştır. Ezcümle Dr. Nihad Reşad Bey, validelerinin tavassutu ve Esvapçıbaşı Sabit Beyin fedakârlığıyle Veliahd Reşad Efendi'den çok mühim bir vaad elde edilmesine muvaffak olmuştu. Veliahd Reşad Efendi, Prens Sabahaddin Beye yazdığı mektubda :

«Türkiyede Meşrutî idarenin tatbikına taraftar» bulunduğunu ve «saltanat makamını işgal eder etmez mevcud mutlakiyet sistemini tebdil edeceğini» bildirmiştir.

O vakitler, bu, muhabereden İngiltere Hariciye Nâzırı Sir edvar Grey ile Fransa Başvekili Mösyö Klemanso haberdar edilmişler ve «Jön Türk» kozuna yardımları istenmiştir.

«Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti» namına dahilde teşkilât vücude getirenlerden bazılarını şöylece kaydedelim:

İstanbul'da Satvet Lûtfi Bey ve arkadaşları; Trabzon şubesi ise Sancak Beyi Zade Mehmed ve Hasan biraderlerle Nemli zade Salim ve Hasan Hicabi Beylerden mürekkeb bulunuyordu.

İzmir şubesi Mahmud Faiz, Miralay Giridli Mahmud, Rüsumat-ı Ecnebiye Başkâtibi Necdet Beyler vesaireden mürekkebdi. Alâiye şubesi Mahmud Bey tarafından vücude getirilmiş; Şam şubesini Refik ve Hakkı Elazem Beyler temsil ediyorlardı.

Erzurum Şubesi, Paris'ten Kafkasya tarikiyle dahile giren ve evvelce Trablusgarbdan firar eden Hüseyin Tosun Beyin teşvikiyle Serdar zade Sıtkı, Hoca Seyfeddin ve diğer hamiyetli kimseler tarafından vücude getirilmişti.

Bu saydığım zevattan, Satvet Lûtfi Bey İstanbul'da; Necdet Bey İzmir'de; Hüseyin Tosun ve Sıtkı Beyler de Erzurum'da tevkif edilmişlerdir.

Erzurum İsyanı :

Erzurum kıyamı, çok mühimdi; hükûmeti günlerce meşgul etmişti. İsyana âmil olan Hüseyin Tosun Bey Trablusgarb Askerî Rüşdiyesinin Fransızca muallimi iken Avrupa'ya kaçmıştı.

Yukarıda, bir nebze bahsettiğimiz Receb Paşa ve İsmail Kemal Bey teşebbüsünün akamete uğramasından müteessir olan bu fedakâr zabit nazariyat ve neşriyatla inkılâp yapılamıyacağını takdir etmiş ve filiyata geçmek için Prens Sabahaddin Beyin muvafakatini istihsalden sonra Kafkasya tarikiyle gizlice Erzurum vilâyetine girmiştir. Orada hudud kıt'alarına mensub Süvari Zabiti Hüsameddin (1) Beyle anlaşmış, Hürriyet talebi için faaliyete geçmiş ise de Ağnam Vergisi dolayısiyle Yıldız Sarayına çektikleri bir telgraftan nâşi tevkif edilmiştir. Birçok sivil arkadaşları Sinoba nefyedildiği gibi, kendisi de, İstanbul'daki umumî hapishaneye sevkolunmuş ve Meşrutiyetin ilânında serbest bırakılmıştır.

Kahramanı Hürriyet Niyazi Bey, «Hâtırat» ında bu Erzurum kıyamından takdirle bahseder.

Erzurum isyanı çok şayanı dikkatti. Bu kıyamı hazırlayanlar memleketin diğer hürriyetçi mıntakalariyle işbirliği yapmak ve müşterek faaliyete geçmek imkânını bulabilselerdi, belki de, Meşrutiyetin ilânına o tarihte yol açılır ve bilâhare vücud bulan Selânik politikacılarının inhisar siyasetine mahal kalmazdı. İsyan esnasında Erzurum'da bir hafta kadar

(1) Bilâhare teşkilât-ı mahsusada ve M. M. Grupunda çalışan Albay Hüsameddin Ertürk.

çarşılar kapanmış olduğundan şehir iaşe buhranına uğramıştı. Bunun üzerine eşraf, günlerce muhtaç ailelerin iaşesini temin etmiş ve mukavemeti beslemiştir. Neticede, hiçbir taraftan teşvik ve yardım görmiyen müteşebbisler, Sultan Abdülhamid tazyikina daha ziyade mukavemet edememişler ve teslime mecbur kalmışlardır.

İşte, Avrupa'da «Jön Türk» neşriyatı yapılırken birçok fedakârlar vatanın selâmeti namına böyle tehlikeli işlere girişmekten hâli kalmıyorlardı. Bilmem, bugün bu kahramanlıkları hatırlıyanlar var mı?

Maamafih, gençliği böyle gizli teşkilâta ve faaliyete sevkeden birçok sebebler mevcuddu. Ezcümle, bizim çocukluğumuzda üç kıt'a-i arza - Avrupa, Asya ve Afrika - dal budak salmış görünen Osmanlı İmparatorluğu elim bir izmihlâle doğru sürüklenmeğe başlamıştı. Bulgaristan'ın teşekkülü, Bosna-Hersek kıt'asının Avusturya'ya, Kıbrıs'ın İngiliz'lere intikali; Tunus'un Fransız'lar, Mısır'ın İngiliz'ler tarafından işgali haricî siyasette hükûmetin zaaf ve aczini belirttiği gibi dahilî işlerimizde de bir intzam ve ferahlık yoktu. Koca İstanbul halkı; Fehim Paşa ve emsali gibi birkaç saray bendegânının veya on ikiler denen tulumbacı tahakkümünün esiri halinde yaşıyordu. Her sahada kendisini çevreleyen yoksulluk ve ıstıraplar içinde insanlıktan uzaklaşan Anadolu halkı ise, mütegallibenin emri altında bulunuyordu.

İdarî ve içtimaî durum bu merkezde olmakla beraber, iktisadî ahval de daha müsaid değildi. Bir zamanlar, bütün giyim vesair ihtiyaçlarımızı millî sanayiimiz temin ederken, gümrüklere konan beynelmilel takyidat ve şartlar sebebiyle, Avrupa emtiasının ucuzca memlekete sokulması, yavaş yavaş yerli istihsalini körletmiş, saray takımının ve zengin ailelerinin hırsını tahrik eden çeşid, çeşid ecnebi kumaşlarının sürümünü kolaylaştırmıştır. Bu yüzden millî müesseler sönmüş, iğneden ipliğe Avrupa malı kullanmak zaruretine düşmüştük. Memleketimize ithalât yapanlar veya üzüm, incir, fındık vesaire gibi tabii ürünlerimizin ihracatını temin edenler, ecnebiler veya ekalliyetlerdi. Türklerin ticaretle iştigali - her halde yapılan hususî telkinat tesiriyle olsa gerek - ayıb addediliyordu.

İstanbul'un Beyoğlu caddesinde bir Türk müessesesi bulunmadığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu payıtahtı olan bu şirin şehirde, ne temiz bir Türk oteli ve ne de bir Türk lokantası mevcuddu. Hattâ sanat ehli bir Türk terzisi bulmak bile mümkün değildi. Sütçüler kâmilen Bulgar, mahallebiciler kısmen Arnavud ve tütüncüler hemen hemen Acemdi.

İşte, bir zamanlar Avrupa'yı titreten Türkler son devirlerde bu kadar zavallı bir hale düşmüş, acınacak bir bedbahtlığa giriftar olmuşlardı. Sarayın son zamanlarda Çerkes, Arap, Arnavud, Kürd geçinen dindaş ırk mensublariyle bir halite halinde bulunması, memleketin sahib-i aslisi olan Türkler aleyhine bir durum halk ediyordu. Bu sebebden, bizler yekdiğerimize eşek Türk demekte mahzur görmüyorduk. Çünkü, saray takımı, Türklüğü benimsemiyor, hakkımızda şehirli veya taşralı tâbiri kullanmaktan zevk alı-

yordu. Bizler de bu telkine mutavaat ediyorduk.

Fakat, bu maddî ve mânevî sukut, Türk'ün ruhundaki asaleti kökünden silmiş, süpürmüş değildi. Mazideki benliğini ve memleketin selâmetini korumak için, haricî ve dahilî gidişatta bir tebeddül icrasını zarurî bulan Türk gençliği, ırk farkı gözetmeksizin, el ele vermiş, yeni bir rejim yaratmak ve içinde yaşadığı iptidaî hayata son vermek azmine düşmüştü.

İstanbul âlemi, böyle olmakla beraber, yoldan, izden mahrum olan Anadolu köy ve kasabaları, daha iyi bir refaha kavuşmuş değillerdi. Oralardan tahsil maksadiyle İstanbul'a gelenler, sakin bulundukları mıntakalarla payitaht arasında, biraz evvel bahsettiğim acı vaziyetlere henüz nüfuz edemedikleri için, büyük farklar olduğunu, Anadolu halkının daha büyük mahrumiyetlere mâruz bulunduğunu söylüyorlardı. Tabiî bu kanaatler zahire göre bir hükümdü. Zamanla, onlar da payitaht vaziyetine nüfuz ediyor ve bütün Türk âleminin acınacak bir hale geldiğini kabulde tereddüt göstermiyorlardı.

Buna binaendir ki, ayrılık, gayrılık gütmeden el birliği ile memleketin bir an evvel selâmete isali düşüncesi, hemen hemen her azimkâr gençte tecelli etmiş ve gizli teşekküllere önem verilmişti. Bu tarzdaki faaliyetler bütün münevverlerde ve bilhassa yüksek mekteb talebelerinde göze çarpmağa başlamıştı. Bu Erzurum vakası ve diğer hâdiseler de bu düşünce ile patlak veren himmetlerdendi. İşte, aşağıdaki bahis de bu zemine nümune teşkil eden ahvallerden biridir.

«İhtilâlci Askerler Cemiyeti»:

Asıl mevzua girmeden evvel, ileride zikredilecek hâdiselerle yakından alâkadar bulunan çocukluk devrine ait bir iki hâtıramdan bahsetmeği lüzumlü görüyorum.

Ben, ilk tahsilimi derebeylik zamanından beri ailemin ikamet ettiği «Kula» kasabasında başlamıştım. Orada iken en ziyade nazar-ı dikkatimi celbeden keyfiyet, Türklerle Rumlar arasında mevcud ayrılık, gayrılık ve iki camia sakinlerinn başka başka semt ve mahallelerde ikameti ve yekdiğerleriyle sıkı temasta bulunmamaları olmuştur. Hattâ bir Rumun, bir Türk mahallesinden geçtiğini hiç hatırlamıyorum. Mekteblerimiz bile birbirinden çok uzaktı. Bununla beraber, çocukluğuma rağmen, ruhumda ilk acı duygusu uyandıran Rum talebelerin resmî bir tatil günü Efzun kıyafetiyle - pilili beyaz kısa elektik - kışla önünden geçmeleri olmuş ve bu hal bende millî hislerin belirmesine başlangıç teşkil eylemiştir.

«Kula» dan, ailece «Akhisar» a nakletmiştik. Zabit bulunan pederim, oradan ağabeyimle beni İstanbul'a göndermiş, Eyüb Sultan'daki Askerî Baytar Rüşdiyesine kaydettirmişti. Okulumuz yatılı olduğundan orada yatıp kalkıyorduk. İlk ve orta (Rüşdiye) kısımlarını havi bulunan bu okulda muhtelif mıntakalardan gelmiş talebeler vardı. Muntazam bir inzibat ve

idare şekli mevcud ve bütün âmirlerimiz, hocalarımız da zabitti. Kabul imtihanında Rüşdiye kısmına kaydedilmiştik.

Artık yeni bir âleme dalmış ve birçok ahbablar edinmiştim. Bu sıralarda en ziyade beni meşgul eyliyen okul bahçesinin deniz kenarındaki pencerelerinden müşahede ettiğim tahtelbahir (denizaltı gemisi) idi. O vakitler bugünkü Mezbahanın bulunduğu Hasköyde üstü örtülü bir çatı ve buna merbut direkler ortasında da garib bir gemi göze çarpıyordu. Bu hususta-ki soruşturmalar neticesi, bunun bir tahtelbahir olduğunu öğrenmiştim. Fakat, bu gemi bozuk ve işe yaramaz bir halde idi.

Bu gemiye karşı gösterilen lâkaydî de Efzun kıyafetleri gibi üzerimde mühim bir suitesir husule getirmişti. Tabiî Türk Bahriyesinin kıymet ve kudreti hakkında hiçbir bilgim yoktu. Hattâ henüz tarihimiz bakımından en basit bir fikir sahibi bile degildim. Fakat çocukluğuma rağmen, bu gibi mevzularla ilgilenmeği üzeniyordum. Bu itibarla arkadaşlarla masumane hasbihallere girişiyor, bir şeyler öğrenmek hevesine kapılıyordum. Hattâ her sene sonunda, sılaya gidişimde pederimden de bazı öğütler ediniyordum. İsmimin bir rüya neticesi Ahmed Bedevî konduğunu bu sayede öğrenmiştim.

Bu hususta, bizlerden daha evvel okula girmiş Abdullah Vodine ve Rıza Kırşehir (1) gibi sınıf refikleriden istifade etmeğe çalışıyordum. Dersler harici en büyük meşgalem de bahçe pencerelerinden tahtelbahiri seyretmek, derin ve hayalî düşüncelere dalmak oluyordu.

Artık günler geçtikçe emel ve iştigaller değişmiş, her izin günü mektebden ayrılır ayrılmaz, Hasköy'e geçmek ve tersane kapısından içeri girerek tezgâha konmuş bulunan Hüdavendigâr ve Bingazi gemilerinin ne hale geldiklerini tetkik eylemek zaruret halini almıştı. Deniz Müzesini gezmek, eski gemi modellerini mahdud bir pencere zaviyesinden seyrettikten ve havuzlar etrafında dönüp dolaştıktan sonra, Azapkapısı cihetinden Tersaneden ayrılmak ve Karaköy Köprüsüne kadar uzanıp vapurla Eyübe dönmek, benim için bir itiyad şekline girmişti.

Fakat, bu yeknasak ziyaretler, artık üzerimde suitesir hâsıl etmeğe başlamıştı. Çünkü ne gemilere bir çivi çakıldığını müşahede ve ne de Hasköyden Azapkapıya kadar, geniş bir sahayı kaplayan koca Tersanede en ufak bir faaliyete tesadüf ediyordum. Bu halin bende husule getirdiği hüzün, arkadaşlarla yaptığım görüşmelerden sonra, bütün bütün artıyor ve daima Sarayla hükûmet aleyhinde yerli yersiz tenkidlere de şahid oluyordum.

Hattâ, bu hususta-ki hassasiyetimi gözönünde tutan bazı arkadaşlar, beni bir gün Rami'de bir kahvehaneye götürmüş ve orada cereyan eden konuşmaları lâkaydane dinlememi tavsiye etmişlerdi. Orada duyduklarım beni son derece müteessir etmişti.

---

(1) Her ikisi de ilerideki bahislere mevzu teşkil edecektir.

Artık, mâsumane bir zaafla, memleketin selâmeti çaresine başvurulmasına kanaat getirmiştim. Fakat, nasıl? Elimden bir şey gelmiyordu. Hattâ yapılacak işler hakkında en ufak bir fikir sahibi bile değildim. Çok küçüktüm ve bilgisizdim. Yegâne güvenim, derslerime çalışmak ve iyi bir asker olarak yetişmek ümidi idi.

Filvaki çalışmaktan hâli değildim. Esasen sınıfın birincisi bulunuyordum. Lâkin, bundan ne çıkardı? Fakat, gizli gizli bazı tarih kitabları okuyunca; Rusya, İngiltere, Almanya ve Fransa hakkında yalan yanlış bazı fikirler edinmiş, Yunanistan ve Bulgaristan'ın teşekkül şeklini ve hakkımızda kötü fikirler güttüklerini bir dereceye kadar öğrenmiştim. Lâkin, bu bilgiler neye yarıyacaktı? Onu, henüz takdirden âcizdim.

Bu sıralarda, Bulgaristan'da Rıza Paşa tarafından neşredilen «Gayret» gazetesi üzerimde büyük tesirler yaratmağa başlamıştı. Gizli satılan bu gazeteyi, bazan Eyübden Galata Köprüsüne kadar yaya giderek bir kuruşa satın alırdım. Bu sayede ahval-i âlem hakkında daha ciddî bir fikir edinmek imkânı oluyor ve düşüncelerimde bazı teşebbüs ve fiilî hareketlere tevessül arzusu uyanıyordu. Bu olaylar veçhe tâyininde, benim için ilham kaynağı vazifesi gördü. Bu ruhî buhranlar içinde, çalkalanırken Baytar Rüşdiyesini ikmal etmiş ve birincilikle Çengelköyündeki Kuleli Askerî İdadisine nakleylemiştim. Bu değişiklik, hayatımda geniş sahnelere rol açmıştır. Bu okulda, Fatih, Koca Mustafa Paşa, Trablusgarb ve daha birçok Askerî Rüşdiye talebeleri toplanıyordu. Yapılan derece imtihanlarında yine birinci olmuş ve Başçavuş ünvanını kazanmıştım. Salih Sofular da (Salih Omurtak) Bölükemini sıfatiyle yanıma verilmişti.

Fakat, ben bu mazhariyetlere o kadar ehemmiyet atfetmiyor, rüyet zaviyemi başka sahnelere dikmiş, memleket hakkında büyük emellere, ideal ve mefkûre hastalığına tutulmuştum. Haftabaşıları Beyazıd Sahaflarına koşuyor, Namık Kemalin, Ziya Paşanın ve diğer Hürriyet kahramanlarının eserlerini tedarik ediyor ve gizli gizli okula taşıyordum. Maksadım okulda Hürriyetçi bir zümre yaratmaktı.

Bu kitab araştırmaları sırasında, İtalyan vahdetni kuran «Kavur» ile İngiltere'ye bugünkü veçheyi veren «Kromvel» e ait eserler ve «Karbonari» teşekkülü hakkında edindiğim malûmat, bende fiilî harekâta geçmek ve çöküntü halinde inleyen memleketimizin istikbalini temin edecek vesaite müracaat eylemek fikrini uyandırmıştı. Buna binaendir ki ileriki sayfalarda tafsil edilecek teşkilâta bu his ile tevessül ve aynı tesirlerle devamda sebat eyledim. Bu kısa tafsilâtı arzdan sonra, sadada giriyorum.

Avrupa'da «Jön Türk» ler mücadele faaliyetine devam ederken dahilde de gençler arasında bir takım inkılâpçı gurupların teşekkülüne ve cemiyetlerin kurulmasına ehemmiyet verildiğini yukarıda işaret etmiştim. 1318 senesinde, Kuleli Askerî İdadîsinde de «İhtilâlci Askerler Cemiyeti» kurulmuştu. Müessisler Trabzonlu Ahmed (Ahmed Bedevî), Darendeli

İsmet, Nişancalı Mazhar ve Bosnalı Veliden ibaretti. Takibedilecek hattı hareket için bir nizamname karalamış ve birer de nam-ı müstear almıştık. Ben, «Turgud Alp» adını taşıyordum. Maksadımız arkadaşlarımıza istibdad aleyhinde telkinatta bulunmak ve hürriyet fikirlerini yaymaktı. Aynı zamanda millî duyguyu ve vatan hislerini uyandırmağa çalışıyorduk. Zaten aldığımız müstear isimler de bu maksad tahtında eski Turk adlarından intihabedilmişti. Ruhlarda yer tutan mânasız itiyadlar körletildikten sonra, Sultan Abdülhamid aleyhinde tenkidlerde bulunuyor ve düçar olduğumuz tehlikeler izah edilerek Kanun-u Esasînin ilânına müsaid zemin hazırlamak istiyorduk.

Düşünce benimdi. Biraz evvel bahsi geçen Sabık İngiltere Başvekili Kromvel'in harekâtı bana ilham membaı olmuş ve İtalya'da kurulan «Karbonari» Cemiyeti de teşkilâta esas tutulmuştu. Filibede Rıza Paşa tarafından neşredilen «Gayret» gazetesi memleket ahvali hakkında beni ikaz etmişti. İlk teşekkülümüzde Avrupa'daki «Jön Türk» lerden, dahilde çalışan diğer gençlerden haberdar değildik. Evvelemirde Namık Kemal'in veya Ziya Paşanın hür fikirlerle yazılmış eserlerini arkadaşlarımıza okutmak suretiyle zihinlerinde serbest düşünceye meyil uyandırıyorduk. Bu eserleri ben tedarik edip mektebe sokuyor ve okunmalarına delâlet ediyordum. Lâkin bir iki kitabın zabitler tarafından yakalanması yüzünden bu meseledeki rolüm anlaşılmış ve mekteb idaresi nazarında şüpheliler âdadına dahil olmuştum. Hattâ talebelerden harekâtımı takib için hafiyeler bile tâyin edilmişti. Meselâ teşkilâtımıza dahil Amasyalı Derviş mekteb idaresi tarafından beni takibe memur edilmişti. Vazifeyi kabul etmiş görünen bu arkadaş sayesinde bizler de dairenin hakkımızdaki nokta-i nazarlarını öğreniyorduk. Ve faaliyetimiz de fedakâr ve kıymetli arkadaşlar sayesinde sekteye uğramadan devam ediyordu. Arkadaşlarımız arasında ezcümle Ünyeli Halil, Çerkeşli İsmail Hakkı, Safranbolulu Remzi Samsunlu Refik, Koçhisarlı Hidayet, Beşiktaşlı İbrahim, Kilisli Ahmed, Beşiktaşlı Hidayet ve Bitlisli Ziya ciddî ve metin bir surette himmet ve gayret ibrazından çekinmiyorlardı.

Abdülhamid'e birinci suikasd teşebbüsü

Müsaid bir muhit bulan fikirlerimiz süratle inkişaf ediyor ve Cemiyet mensubları günden güne artıyordu. Bize büyük bir emniyet ve cesaret veren bu hal, daha maddî ve daha müessir hareketlere girişmekliğimize saik olmuştu. Sultan Abdülhamid'e karşı suikasd yapmağı düşünüyorduk. Fakat bu fikri filiyat sahasına isal etmek o kadar kolay değildi. Bununla beraber bu fedakârlığı göze alacak bir arkadaş çıkmıştı. Sınıf arkadaşlarımızdan Erzincanlı Şevki.

Artık mesele Yıldız Sarayına intisaba ve Sultan Abdülhamid'e takarrübe kalmıştı. Bunun için de Soğukçeşme telgrafhanesinden (1) Sultan Ab-

(1) O vakitler bugünkü Morg Müdiriyeti Soğukçeşme Telgrafhanesi idi. Yıldıza yalnız oradan telgraflar çekilirdi.

dülhamid'e Şevki imzalı maruzat telgrafı çekmiştik. Maksadımız Padişahın mizacına uygun bir rüya mevzuu hazırlayan Şevkiye yaverlik veya Hünkâr Çavuşluğu temin etmek ve kendisini Sultan Abdklhamid'e yaklaştırmaktı. Bu teşebbüsümüz muvaffakiyetle neticelendi ve Şevki Yaver olarak mektebe iade edildi. Ne çare ki bu arkadaş sözünde durmadı; mektebe avdetinden sonra bizlerle olan fikrî münasebatını kesti. Fakat bizleri satmak küçüklüğüne kapılmadı. Mektebimizde diğer mevcudlar gibi yeni bir kordonlu talebe daha türemiş oldu. O kadar.

Abdülhamid'e ikinci suikasd teşebbüsü

Maamafih bizler gayemizden nükûl etmiş değildik. Yeniden araştırmalara ve tecrübelere giriştik ve sonunda yine sınıf arkadaşlarımızdan Kırşehirli Rızayı ikna ederek bu rolü benimsetmeğe muvaffak olmuştuk. Bu defa Sultan Abdülhamid'in nazarı dikkatini başka suretle celbetmek istedik. Yıldız Camisinde Cuma namazını müteakib «Padişahım çok yaşa!» duasiyle Sultan Abdülhamid'in tecessüsünü tahrik edecek hareketler yapan Rıza, hazırlanan istidayı Hünkâra sunmak istedi ve muvaffak da oldu. Lâkin Sultan Abdülhamid'in Camide mutad hilâfına birkaç, dakika fazla kalmasını icabettiren bu hareket hakkında yapılan suikasdden hayatını kurtarmıştı. Çünkü Jores'in 21 Temmuz 1905 tarihinde Sultan Abdülhamid'e karşı kullandığı âyarlı bomba tam bu sırada patlamış ve Rıza, Sultan Abdülhamid'in kurtulmasına istemiyerek sebeboimuştu. (Bu noktayı tabiî kimse bilmez. Bu mesele şimdiye kadar ifşa da edilmemiştir. Bunun için bu tarihî hâdiseyi burada kaydetmekten sarf-ı nazar edemedim.) Bizim bu defaki teşebbüsümüz ise matlûb neticeyi vermemişti. Rıza askerlikle alâkası kesildikten sonra, memleketine, Kırşehire gönderilmişti(1).

Rızanın ademi muvaffakiyetinden ümid ve faaliyetimiz kırılmamıştı. Günden güne teşkilâtımız büyümüş olduğundan muhabere için bir şifre bile yapmıştık.

«Harbiye ve Yüksek Mektebler İttihadı»

Az zamanda teşkilâtımız düzenli bir şekle girmişti. Faaliyetimiz arttıkça ufkumuz genişlemeğe başladığından «Jön Türk» faaliyeti hakkında da az çok fikir edinmeğe başlamıştık. Bunun çin elimizde bulunan gizli evrak ve kitabların haricde tab'ını temin etmek ve aynı zamanda Avrupadaki «Jön Türk» lerle temasa geçmek maksadiyle arkadaşımız Bosnalı Veli'nin memleektine gitmesine karar verdik. Lâkin arkadaşımız Veli İzmirden Dalmaçya sahillerine giden bir vapura binerken yakalandı ve sandığında çıkan evrak yüzünden tevkif edildi. Nişancalı Mazhar da İstanbul'da

(1) Son günlere kadar hayatta idi.

ayni akibete maruz kaldı. Bu arkadaşlarımız ikişer seneye mahkûm edilmişlerdi. O sıralarda ben ve bazı arkadaşlar idadî mektebini bitirmiş, artık Harbiyeye geçmiştik; orada da faaliyetimize devam ediyor ve komitemizin kuvvetlenmesine çalışıyorduk. Veli mahkûmiyetinin hitamından sonra Bosnaya gitmiştir. Bir müddet sonra Satvet Lûtfi Bey vasıtasiyle kendisinden aldığım bir mektub, hürriyet vadisindeki faaliyetimizin artmasına ve teşkilâtımızın hayliden hayliye büyümesine sebebolmuştu. Veli, Satvet, Lûtfi Beyin itimada şayan bir arkadaş olduğunu yazıyor ve hürriyet mücadelesinde müştereken çalışılmasını tavsiye ediyordu. O güne kadar Harbiye Mektebindeki teşkilâtımız daha ziyade askerî mektebler muhitinde faaliyette bulunuyordu. Kanaatimiz, inkılâbın ancak ordunun yardımiyle yapılacağı merkezinde idi. Bundan dolayı sivillerle işbirliğine, Veli'den mektub gelinceye kadar, fazla ehemmiyet vermemiştik. Veli'nin tavsiyesinden sonra husule gelen işbirliği faaliyet sahasını genişletmiş ve bütün yüksek mektebleri samimî bir çerçeve içine almıştı. Harbiye teşkilâtına mekteb arkadaşlarımızdan maada Askerî Tıbbiyeden İzmitli Yusuf (1), Pertev Tevfik (2), Davudpaşalı Bürhaneddin (3),Şamlı Niyazi, Diyarbekirli Hicri, Adanalı Osman, Topçu Mektebinden Mehmed, Bahriye Mektebinden Mustafa, Halkalı Ziraat Mektebinden Refet (4) ve Darüşşafakadan Fehmi Beyler dahildi. Bu defa diğer mekteblerin iştirakiyle umumî bir ittihad husule gelmişti. Kuvvetimiz artmış ve faaliyetimiz ehemmiyet kazanmıştı. Her mektebin kendi bünyesinde bir kurumu vardı. Bu kurumların başında bulunanlarla cuma günleri buluşur, görüşür ve Avrupa'dan gelen «Jön Türk» neşriyatını aramızda taksim ederdik. Bu yeni anlaşma ile gençlikte cüret ve cesaret artmış ve yeni yeni ümidler doğmuştu.

«Cemiyet-i İnkılâbiye» teşkilâtı

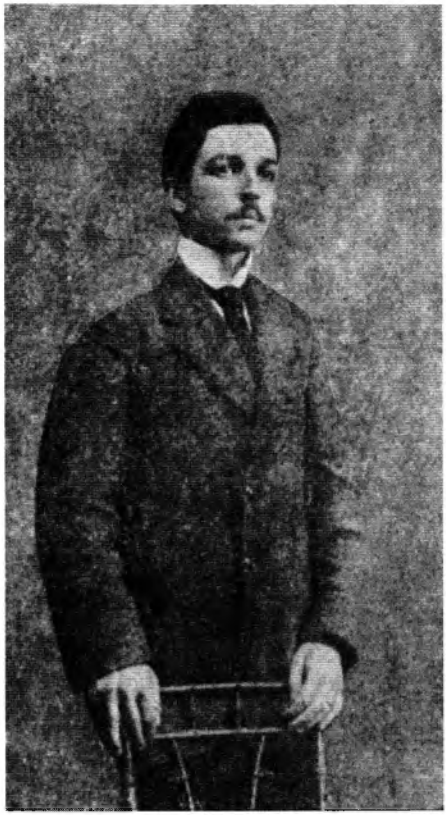
Harbiyeliler askerî muhitlerde Meşrutiyetin istihsali imkânlarına çare ararken bazı sivil mektebli gençler de kendi aralarında kurdukları cemiyetlerle bu vâdide çalışıyorlardı. Arkadaşım Bosnalı Veli Bey vasıtasiyle tanıştığım Satvet Lûtfi Bey de Vefa idadîsinde bu yolda faaliyette bulunanlardan biridir. Bir ara, mektebini tebdil eden Satvet Lûtfi Bey, Vefa idadisinden Mercan idadisine nakleylemişti. Aynı surette faaliyete devam etmek çarelerine başvururken bu mektebde de çok samimî ve aynı ideal peşinde koşan birkaç arkadaşla tanışmış ve bu gaye etrafında uğraşan bazı talebelerle uzlaşmıştır. Mercan idadîsi talebelerin-

(2) İzmit'te Eczacı Yusuf Bey.

(2) Uzun müddet İttihad ve Terakki hükûmetiyle mücadele etmiş ve nihayet Trablusgarb'da savaş meydanında şehid düşmüştür.

(3) Meşrutiyeti müteakib vefat eden Baytar Yüzbaşılarından Bürhaneddin Bey.

(4) Bir ara Bursa Ziraat Mektebi Müdürlüğünde bulunan Refet Bey. — Tıbbiyeli gençler Baytar Rüşdiyesi arkadaşlarımdı. Mevcud hususî dostluklar sonraları müşterek siyasî faaliyete vesile olmuştu —.

Hamid (Olgunsu) Bey

den Hamid Bey (1) aslen Giritli bulunduğundan mekteb tatillerinde, sıla için, ebeveyni nezdine gidiyordu. O sıralarda Girit, «Jön Türk» harekâtına merkezlik yapan mıntakalardandı. Hâmid Beye, ticaretle meşgul bulunan pederinin yazıhanesindeki kâtib Hasan Efendi bazı «Jön Türk» gazeteleri okutmuş; kendisine İstanbul'da Meşrutiyet lehinde çalışmasını tavsiye etmiş ve Avrupa'da çıkan «Jön Türk» neşriyatının doğrudan doğruya İstanbul'a gönderilebileceğini de va'deylemişti.

Hâmid Beyin sıladan İstanbul'a dönünce keyfiyeti arkadaşlarına anlatması üzerine mektebde 20 - 21 senesnde Satvet Lûtfi (Tozan), Hâmid (Ongunsu) Ferid Necdet (2), Namık Zeki (3), ve Mahmud (Akalın) Beyler (4) tarafından «Cemiyet-i İnkılâbiye» adlı bir teşkilât vücude getirilmiştir. Bu teşekkül mülkiyeden Köprülülü Hamdi, Mustafa Asım, Nafi Atuf ve Hukuktan Vehbi Beylerle de anlaşmış bulunuyordu.

(1) Edebiyat Fakültesi sabık Dekanı.
(2) Hariciye Vekâleti müdürlerinden Ferid Bey merhum.
(3) Merkez Bankası sabık Malî Müşaviri.
(4) Sıhhat Bakanlığı müdürlerinden.

Diğer taraftan bu gurup, Harbiyeden Ahmed Bedevî ve Tıbbiyeden Yusuf, Pertev Tevfik Beylerle de işbirliği yapıyordu.

Bundan sonra «Jön Türk» neşriyatının Avusturya Postahanesi vasıtasiyle celbine de Satvet Lûtfi delâletiyle imkân bulunmuştur. Bu teşekkülün ilk fiilî hareketi, Sultan Abdülhamid'in Şehzade Bürhaneddin Efendiyi Veliahd yapmak istemesi münasebetiyle keyfî olan bu teşebbüsü protesto etmek ve Meşrutiyetin ilânını talebeylemek maksadiyle bir beyanname neşri olmuştur. Beyannamede İmparatorluğun şanlı mazisi yâdedilmekte ve takibedilen istibdad rejimi dolayısiyle memleketin mâruz kaldığı acıklı vaziyet canlandırılmakta idi. Beyanname, Ferid Necdet Beyin Çarşambada Kovacıdede sokağındaki evinde hazırlanmış, iki saat zarfında muhtelif semtlerde gece vakti, kapı aralıklarından ve pencere kenarlarından evlere atılmak suretiyle dağıtılmıştı.

Bu cesurane ve vatanperverane hareket Yıldız Sarayının gözünden kaçmamış ve Sultan Abdülhamid bendegânı bu fedakâr müteşebbisleri aramağa başlamıştır. Araştırmalar sonunda Kırımlı Abdurrahman ve daha birkaç genç talebe tevkif edilmişti. Bilâhare müşevvik sıfatiyle Satvet Lûtfi (Tozan) Bey de aynı akıbete uğramıştır. Satvet Lûtfi (Tozan) Beyin tevkifinden sonra Cemiyete merkezlik vazifesi gören Ferid Necdet Beyin evi basılmış ise de müstensih ve litograf âletleri ile cemiyete ait evrak evin mahzeninde gömülü bulunduğu için hiçbir cürüm delili ele geçirilememiştir. Takibatı şiddetlendiren ve mevkufların temasta bulundukları bütün gençleri göz hapsine tâbi tutan Yıldız Sarayı bekâr talebelerin ikamet ettikleri Sirkeci Hanına da baskın yaptırmış ve Satvet Lûtfi Beyin arkadaşlarından Şakir ve Kemal (1) biraderlerin odaları inceden inceye araştırılmış ve lâkin beyanname etrafında veya Cemiyete dair bir ipucu bulunamamıştır. Cemiyetin müessislerinden Hâmid ve Namık Zeki Beyler de muvakkaten İstanbul'u terkle Tavşancıl'a gitmişler ve izleri meydana çıkarılamamış ve Yıldız Sarayının bütün gayret ve emekleri hiçbir müsbet netice vermemiştir.

Satvet Lûtfi Bey de Sultan Abdülhamid yaverlerinden Hasan Beyin tavassutu ve bir kıymetli enfiye kutusu hediyesi sayesinde Yıldız Sarayında devam edilen Necmeddin Molla istintakından kurtarılmış ve mevkufiyetine nihayet verdirilmiştir.

Satvet Lûtfi Beyin tevkifi teşkilât ve idare bakımından mühimdi. Maamafih Satvet Lûtfi Bey mevkuf kaldığı müddetçe o teşekkülün idaresini Ferid Necdet Bey deruhde eylemişti. Ben de Ferid Beyle münasebat tesis eylediğimden teşekküller arasındaki rabıtaya halel getirilmemiştir. Satvet Lûtfi Beyin mevkufiyeti uzun sürmemiş, az bir müddet sonra, yukarıda işa-

(1) Sirkeci'de Kemal Bey Sinemasının sahibleri.

ret edildiği veçhile serbest bırakılmıştır. Tevkife uğrayan bu arkadaşların henüz acısını unutmadan Harbiye'de ve Tıbbiye'de tevkifat yapılmıştır.

İstanbul'da (Teşebbüsü Şahsî — Meşrutiyet — Ademi Merkeziyet) Cemiyetini temsil eden Satvet Lûtfi Beye bilâhare verilen salâhiyetnamenin sureti:

«Hukuk Mektebi müdavimlerinden Hersekli Satvet Lûtfi Bey, Cemiyetimizin âzayı kadimesinden olup her ne hususta olursa olsun kendisine itimadolunması berveçhiâti musaddak mührümüzle beyan ve tasdik olunur.» 17 Temmuz 324

Askerî Tıbbiyelilerin gizli cemiyeti

Mütemadî mahkûmiyetler sebebiyle Askerî Tıbbiye Mektebi talebelerinin biraz ihtiyatkârane davranmağa başladıklarını yukarıd aişaret etmiştim. Sultan Abdülhamid istibdadını kökleştirmek istiyordu. Hürriyet için çalışanların ideolojisi de yurddan istibdadı büsbütün atmaktı. İşte Tıbbiyeliler de verdikleri kurbanlara rağmen istibdadın yıkılması çarelerini araştırmaktan bir türlü vazgeçmiyorlardı. Bu hususta hocalardan bazıları talebelerin bu uğurdaki düşüncelerini beslemekten geri kalmıyordu. Edebiyat Muallimi Raif Necdet Bey Avrupadan gelen bütün gazeteleri güvendiğitalebelere vermekten çekinmezdi. Bununla beraber Tıbbiye talebelerinin Çamlıca ve Beşiktaş taraflarına gitmeleri bile yasak edilmişti. Haklarında güdülen itimadsızlık bu kadar fazla idi. Buna mukibal talebeler her gün arkadaşlarından birinin aralarından yok edildiğini görüyor ve kendi başlarına gelecek âkıbeti düşünmeden ideallerine doğru yürümekte korkmuyorlardı. Sultan Abdülhamid idaresinin ezici ve öldürücü pençesi talebelerin düşüncelerini boğmağa ve kafalarından silmeğe uğraşıyor; bazı idealist talebeler de istikbal ve hayatları pahasına bu mektebin maziye ait kıymetli hatıralarını yaşatmağa ve hürriyet faaliyetinin mekteb içinde sönmesine meydan vermemeğe çalışıyorlardı. Baskınlar, zulümler talebeyi ürkütmüyor, hürriyet için didişmekten alıkoyamıyordu.

Bir gün yeni bir telkin hamlesi Tıbbiye Mektebinin duvarlarından sızarak körpe ruhlar üzerinde daha amelî surette müessir olmağa başlamışdı. Vaktiyle bu mektebde temeli atılan «İttihad ve Terakki» kurumu münasebetiyle harice yayılan hürriyet dalgası bu defa yeniden mektebe akmış ve tekrar kaynağına dönmüştü. Tıbbiye-i Şâhânenin son sınıf talebesinden ve öteden beri arkadaşları arasında hürriyet fikirlerinin yayılmasına, canlanmasına uğraşanlardan Selânikli Mazlûm (General Mazlûm Boysan) mekteb tatilinde, Selânikte Hatib Ömer Naci, Topçu Mülâzimi Hüsrev Sami Beylerle tanıştıktan sonra yeni bir harekete sebebolmuştur. Avrupa'ya firarlarından önce bu iki vatanperver, genç Tıbbiyeliyi istedikleri gibi bulduklarından aralarına almışlar, Meşrutiyet ve Kanun-u Esasî etrafında hasbihalde bulunmuşlardı. Bu akideleri zaten yadırgamıyan ve yeni bir fikir hamulesiyle sıladan mektebe dönen Mazlûm Bey arkadaşlarını daha fazla

bir kuvvetle tenvire başlamış ve birlikte getirdiği «Şûrayı Ümmet» gazetelerini ve buna benzer risaleleri güvendiklerine okutturmuştur. Bu suretle öteden beri Askerî Tıbbiye Mektebinde mevcud olan hürriyet cereyanları yeniden canlanmış, olgunlaşmağa başlamış ve 1 Mayıs 323 senesinde mektebde Mazlûm Beyin teşebbüsiyle yeni ve gizli bir cemiyet kurulmuştur.

Bu cemiyet(Mazlûm (Selânik), Nazım Şakir (Haseki) (1), Ahmed Nuri (Kadıçeşmesi), Avni (Kocamustafapaşa), Nail (Amasya) ve Sadreddin (Kastamonu) dan teşekkül ediyordu. Bu cemiyetin kuruluşundan evvel Mazlûm Beyle Esad Kemal (Metroviçe) arasında hürriyet hareketleri için bir fikir birliği mevcud bulunduğundan bu iki arkadaş tarafından verilen karar yeni cemiyetin mekteb içinde ve dışında yapılacak faaliyetine esas teşkil etmeğe başlamıştır. Cemiyete dahil gençler birbirlerine sadık kalacaklarına, hiyanet etmiyeceklerine ve memlekette Kanun-u Esasî ilân edilinceye kadar mücadeleye devam edeceklerine and içmişlerdi. Cemiyetin maksad ve hedefi memleket içinde ve dışında teşekkül etmiş siyasî cemiyetlerle münasebette bulunmak, Avrupadaki «Jön Türk» lerin bütün neşriyatını elde etmek ve memleket gençlerine okutmaktı.

Bu fedakârların ilk teşebbüsü hükûmeti idare edenleri tehdidedici bir lisanla vatandaşları istibdad aleyhine tahriren teşvik etmek olmuştur. Hattâ o sırada «Şûrayı Ümmet» de Padişaha hitaben yazılan bir yazıyı kopye ederek Yıldız Sarayına göndermişlerdir. Bu yazının bazı parçalarını aynen buraya ilâve ediyorum:

«Vaktiyle Sırbistan Krali ile Kraliçe Draga'nın suret ve sebeb-i katillerini mükerreren ve bütün gazetelerimizle ilân ettiniz. Bundaki maksad-ı şâhâneniz mülkî ve askerî memurlarınıza bir ibret olsun diye idi. Halbuki bugün nerede bir Kral katlolunsa, nerede bir hanedan mahvolsa enzarı âmmeye çarpan sizsiniz.

. . . . . .

. . . . . .

Mithat Paşanın katliyle kalb-i millete açtığınız ceriha elân kanıyor.

. . . . . .

. . . . . .

Cemiyetimizin, meşveretimizin size bulduğu çare-i necat, şu taht-ı saltanattan feragat eylemenizdir. Bırakınız, bu taht-ı bîbahtı, bırakınız.

Meşveretimiz, cemiyetimiz sizin hal ve istikbalinizi şöylece hülâsa eder. Haliniz kırmızı, istikbaliniz de simsiyah!»

Bu yoldaki teşebbüsler Mazlûm ve Esad Kemal Beyler tarafından cemiyetin diğer arkadaşlariyle birlikte yapılıyordu. Bu gençler 323 senesi Aralık ayında, biraz evvel isimleri mezkûr Paris'teki firarî arkadaşlarından aldıkları bir yazıda İstanbul hükûmetinin ve bilhassa sarayın her ne bahasına olursa olsun meşgul edilmesi bildiriliyordu. Bunun üzerine Askerî Tıbbiye Mektebindeki gençler daha heyecanlı ve daha tesirli bir

(1) Gülhane Profesörlerinden Dr. Nazım Şakir.

hürriyet nümayişi yapmağa karar vermişlerdir. Bir akşam mekteb bahçesinde yaptıkları gizli bir toplantıda mekteb duvarlarına istibdad aleyhine bazı şeyler yazılmasını kararlaştırdılar. Bu hareketin kur'a isabet edenler tarafından icrası evvelce mukarrer iken, bu işi Mazlûm ve Nâzım Şakir Beyler gönüllü olarak yapmışlardır. 323 senesi 22 Aralık ayının sabahı alaca karanlıkta bu iki fedakâr koridor pencereleri arasındaki büyük ve geniş çıkıntılara kömürle :

Yaşasın Hürriyet, Adalet, Müsavat. Kahrolsun istibdad, kahrolsun zulüm!»

Bir tarafa da Namık Kemal'in :

«Eyledik vatanı kisbimize sermaye»
«Biz bu deni hizmetle mi geldik dünyaya»

Diğer bir duvara da :

«Mahveder kendini bülbül bile hürriyet için»
«Çekilir mi bu belâ âlemi bir minnet için»
«Din için, devlet için, can çekişen millet için»

Ve daha bunlara benzer vecizeleri yazmışlar ve diğer duvarlara birer pünezle «Hayyü alel Helâh» ve «Vazife ve Mesuliyet» risalelerini iliştirmişlerdir.

Sabahın erken saatinde yataklarından kalkan talebe, bu mefkûre telkinlerini okuyunca heyecana kapılmış ve yazarları takdir edici hasbihallere koyulmuşlardır. Diğer taraftan Mekteb idaresi elemanları endişe ve korku içinde, keyfiyetten yüksek makamları haberdar etmekte acele göstermişlerdir. Bu itibarla, Mektebe hemen Müfettiş İsmail Paşa gelmiş, tahkikata başlamıştır. Buna ragmen, ertesi gece duvarlara, «Bugün mektebe köpek cinsinden bir hayvan geldi; kuvvet hakka galebe çalamaz!» cümleleri yazılmıştır. Saray bendegânı bu pervasız gençleri binbir çareye başvurarak araştırmağa başlamış ve nihayet bazı vicdansızların hiyanetiyle Mazlûm ve Esad Kemal Beyler tevkif ve Tophane zindanına gönderilmişlerdir. Bilâhare Harbiye Mektebinde istintak edilen bu fedakârlar, mâruz kaldıkları tazyika rağmen suçları itiraf ettirilemediği için mektebe iade edilmişlerdi. Mahpesten çıktıktan sonra da bu gençler hürriyet savaşını Meşrutiyetin ilânına kadar terketmemişlerdir. Yüksek mekteblere karşı tatbik edilen bu tazyik ve tevkifler hürriyet faaliyetini bir türlü durduramamıştı.

Doğrusu gençlik, Saraya karşı bir nefret, ve Padişahın muhiti hakkında hudutsuz bir husumet duyuyordu. Vaktile Harbiye Mektebinde fransızca hocası Çürüksulu Mahmud Bey, yardımcısı Muhiddin ve Ferid Beylerle talebeleri fikren beslemişti. Bu yüzden Çürüksulu Mahmud Bey kalebend olarak Rodos'a sürülmüştür. Buna rağmen talebelerden Hüsameddin Efendi mücadele vadisinde çok faaliyet göstermiştir.

Heybeliadadaki Bahriye mektebinde de Edirneli Sami, Haydar, kardeşi Behçet, Trabzonlu Osman, Giridli Cevad ve Saffeti fedakâr elemanlardan-

dı. Bunlardan başka Bahriye kâtiblerinden, Kasımpaşalı Sadık, Ali Rıza Seyfi Beyler de Paris'ten gelen gazeteleri takibeder ve itimadettiklerine okuturlardı.

Harbiye'den Giridli Abdülhakim, Ferid ve Yusuf Akçura Beyler de istibdad'a karşı ceph ealanlardandır. Sütlücede Bektaşi Tekkesi Şeyhi Münir Babanın oğlu Hüseyin Alevi Bey gazete işleriyle meşgul fedakârlardandı.

Yıldız Postahanesi memurlarından Kara Kemal (1) Bey de ciddî faaliyet gösterenlerden biridir. Yenicami berberlerinden tarikat ehli Hacı Hâşim Efendi de bu vâdide hizmet ediyor ve ele geçirdiği gazeteleri Merdivenköyü dergâhının Bektaşi şairi Harabî'ye ulaştırmakta tereddüd göstermiyordu.

Enderon-u Hümayun mensublarından Süreyya, Kâzım, Hayri, Arab Cafer, Avni Beyler de «Jön Türk» faaliyetine canl abaşla iştirak edenlerdendi. doğrusu şehrin her köşe ve bucağında bu yolda çalışanlara tesadüf etmek mümkündü. Harbiyelilerle Bahriyeliler ise âdeta rekabet halinde uğraşıyorlardı.

Tıbbiye Mektebinde, Harbiye Mektebi teşkilâtına bağlı bazı elemanların bulunduğunu yukarıda işaret etmiştik. Lâkin biraz evvel bahsi geçen Mazlûm ve Nâzım Şakir Beyler hareketi müstakillen yapılmıştı. Bizler o grupun harekâtından baytar kısmı talebelerinden Davutpaşalı Bürhaneddin Bey vasıtasiyle haberdar oluyorduk. Yekdiğerini takiben yüksek mektablerde mevcudiyetini hissettiren Meşrutiyet taraftarlığından Yıldız Sarayı telâşa düşmüş ve casuslarını her tarafa saldırmıştı. Artık gençliğe gözaçtırmak istemiyorlar ve en ufak hareketlerini büyük dikkat ve ihtimamla tarassud ediyorlardı. Buna rağmen de Hürriyet ve Meşrutiyet telkinatı yürüyordu. Şahidi oldukları bütün bu tazyik ve tevkiflere lâkayıt kalan ve tehdidlere kulak asmıyan diğer yüksek mektebler gibi Harbiyeliler de gaye uğruna her tehlikeye göğüs geriyorlar, mekteb dahilinde ve haricde taraftar kazanmağa çalışıyorlardı.

Bütün bu idealist gençlerin gayesi, Meşrutiyet ve Hürriyetin ilânı, memleketin izmihlâlden vikayesi mazmununa mâtuftu. Fakat, bu maksada vüsul için, muayyen bir usul ve prensip mevzuu bahis değildi. Yalnız, Harbiyeliler müsbet bir şekil tâkib ediyorlardı.

Bizim maksadımız, mensublarımızı arttırmak ve bir cuma günü birkaç büyük cami minberinden halkı isyana dâvet etmek ve aynı zamanda arkadaşlarımızı Beyoğlu caddelerinde silâhlı bir hürriyet nümayişine sevkeylemekti. Hattâ Sultan Abdülhamid'in istibdadına âlet olanlardan bir iki müstebidi de ortadan kaldırmaktı. Bizler bu maksadı temin için uğraşıyorduk. Lâkin, felek müsaade etmedi. Nihayet, Harbiye'de de tevkifat başlamıştı.

(1) İttihadcıların meşhur Kara Kemali.

Harbiye Mektebindeki Tevkifler ve Mahkûmiyetim:

Harbiyelilerin tevkifi çok dikkat ve ihtimamla yapılmıştı. O gün mektebe Mabeyin erkânıharbiye reisi Müşir Abdullah Paşa gelmiş ve tevkifata onun emirleri dairesinde ve bütün talebe, amelî dersler bahanesiyle, harice çıkarılmak suretiyle teşebbüs edilmiştir. Erkânıharb sınıfları bile harice çıkmak kaydından âzade kalamamışlardı. Talebeler bu vesilelerle dışarı çıkarıldıktan sonra, mektebin her tarafı baştan aşağı yoklanmış, silâh ve muzır evrak aranmıştır. Talim maksadiyle mektebden çıkarılan bizler ise Pangaltı Hamamının bulunduğu caddede muntazam ikişer sıra halinde durdurulmuş ve sokak ortasında isimlerimiz okunmak suretiyle 1323 senesi sonlarında tevkif edilmiştik. Tevkif edilenler: Ahmed Trabzon (Ahmed Bedevî), Halil Ünye, Kemal Çamlıca, Hasan Silistre, Receb Çanakkale, Sadık Çorlu ve Osman Trablus'tan ibaretti.

Bizleri ele veren, bu Osman Trablus ile Küşad Sinop isminde diğer birisiydi. Mektebe getirildiğimiz vakit, hepimizi bir araya koydular. Ben, bu fırsattan istifade ederek arkadaşlara, safiyane şöyle bir teklifte bulundum:

— Eğer bir mecburiyet hâsıl olursa benim ismimi ortaya atmaktan çekinmeyin ve başkalarını karıştırmayın.

Maksadım, yeni tevkifata meydan verdirmemekti. Fakat, bu istek tecrübesizliğin sarih bir nümunesiydi.

Bizleri istintak eden Divanıharb şu suretle teşekkül etmiştir:

Tophane Müşiri ve Mekâtibi Askeriye Nâzırı Zeki Paşa, Mekâtibi Askeriye Müfettişi Ferik İsmail Paşa, Mekteb-i Harbiye Nâzırı Kayserili Rıza Paşa, Harbiye Mektebi Ahlâk Muallimi Mazhar Bey.

İstintak ve isticvab uzun sürdü. Çünkü, isnadedilen cürüm büyüktü: Sultan Abdülhamid'i ve vükelâsını öldürmek için teşkilât yapmaktan maznunduk.

Bütün arkadaşlar, teklifim veçhile yalnız benim ismimi ileri sürmüşler; başkaca hiçbir zararlı itirafta bulunmamışlardır. Fakat Divanıharb Heyeti benden bahsedilmesinden bir şey kazanamamıştı. Zaten meselenin ruhunu Osman anlatmış ve beni müşevvik olarak göstermişti.

Artık, Divanıharb Heyeti, benden malûmat almak hevesine düşmüştü: Arkadaşlarım kimlerdi? Diğer mekteblerde bulunanların isimleri neydi? Bunları öğrenmek istiyordu. Maksad hâsıl olmayınca tehdide başladılar. Ayağıma pranga takıldı. Zabit bulunan pederim emekliye sevk ve Debredeki zabit büyük kardeşim hapsedilmişti. Ayni zamanda mâneviyatım üzerinde tesir icrasına başlanmıştı. Azadan Mazhar Bey, Lahey Konferansına gittikleri zaman gördüğü «Jön Türk» lerin perişan hallerinden bahsetmiş, İsmail Paşa da Namık Kemal'in ahlâk düşkünü bir adam olduğunu ve Ziya Pa-

şanın Adana Valiliğinde bir mecidiyeye kadar irtikâb ettiğini ileri sürmüş; Murad Bey hakkında da sevilmiyen zevatın nefiylerine âlet olmak suretiyle maaş aldığını iddiaya kalkışmıştı. Bütün bu safsatalarla vatansever tanınmış şahsiyetleri küçültmek ve bu suretle takib ettiğimiz yolun fenalığı isbat edilmek isteniyordu.

Bu gibi mânevralara öteden beri alışmışlardı. Nitekim bizim tevkifimizden çok evvel Harbiye talebelerinden Hüsameddin Körbakkal, Kâzım Hasköy ve Cemil Doğancılar ile Hurşid Tophane, Veliahd sarayı civarında görüldüklerinden tevkif edilmişler ve muntazır olmadıkları böyle bir hâdiseden telâşa düşen gençlerin verdiği müterediddid cevablar bilâsebeb Konya'ya nefiylerini intaç eylemişti. Bu defa da aynı üslûbla hareket etmek ve matlûb neticeye kolaylıkla varmak istiyorlardı. Halbuki bizim vaziyetimiz onlara yumuyordu. Kalblerimizde, besli ve olgun bir iman taşıyorduk.

Günlerce devam eden tazyik ve tehdidden sonra, nihayet beni itma suretiyle iknaa yeltendiler ve bol keseden Binbaşılık rütbesi tevcihine ve yaverlik ihsanına kalkıştılar. Hattâ İsmail Paşa(1), Beyoğlundaki atlas döşemeli arabalar içinde gezen yaverlerle benim prangalı vaziyetim arasındaki farkı ballandıra ballandıra kıyasladı.

Tehdid ve taltif vaadleri kulağıma girmemişti. Fakat son kıyaslar canımı sıkmış ve sabrımı taşırmıştı. Bütün bu mânasız sözlere toptan cevab verdim, ve:

— Sultan Abdülhamid ... bir adamdır. Ben onun maiyetine girmek ve yaveri olmak istemem! dedim.

Bu sözlerim üzerine, hazırun hemen ayağa fırladı ve hepsi «Estağfurullah!» sözleriyle bana hücum ettiler. Maamafih, bundan sonra vaziyette büyük tebeddüller oldu. Ulûm-u Tabiiye Muallimi Miralay Fethi Beyin riyasetinde ikinci bir Divanıharb teşkil edildi. Ve bir daha Paşalar beni yanlarına dâvet etmediler.

Divanıharb Heyeti değiştiği gibi mevkuf bulunduğumuz yer de tebdil edilmişti. Mektebden Tophane zindanına gönderildik. Ben, tek başıma bir odaya tıkıldım. Odanın vaziyeti pek fena idi. Başucumda camsız ve demir parmaklıklı bir pencere vardı. Ayak tarafımda bulunan demir kapı ise yarıya kadar parmaklıktan ibaretti. Kar serpintileri pencereden içeri düşüyor; esen rüzgâr bir taraftan girip öbür taraftan çıkıyordu. Bu cereyan arasında yataktan, yorgandan mahrum, ot minder üzerinde yatmağa mecbur

(1) Bu vesile ile şunu itiraf edeyim ki, bu Zülüflü İsmail Paşa, Balkan Harbi sırasında, beni çok ağır bir mahçubiyete düçar etmişti. Bir gün, yaya olarak Nişantaşına gidiyordum. Karşı kaldırımdan Harbiye Mektebine doğru gelen Paşa, beni yanına çağırdı; vaktiyle divanıharbde istediğin hürriyet, bugün memleketin mâruz kaldığı felâket değildi, eğil mi? dedi! Ben, utancımdan bu haklı itaba cevap vermek kudretini nefsimde bulamadım ve yalnız başımı eğmekle iktifa eylemiştim.

tutuluyordum.

Arkadaşların mevkufiyeti devam etmekle beraber, artık Divanıharbe dâvet edilmiyorlardı. Ben arasına araba ile nezaret altında Harbiye Mektebine götürülüyordum; bazan da Divanıharb Reisi Fethi Bey mevkuf tutulduğum yere geliyor; hapishane zabitinin odasında istintak ediliyordum.

Bütün gaye, diğer mekteplerle olan münasebatımızı meydana çıkarmaktı. Ve bu da mümkün olmuyordu. Zavallı Fethi Bey çok babacan ve temiz bir zattı. Kendisine öyle sualler soruyordum ki, bir gün Divanıharb âzaları yanında ağladı ve kurtarılmaklığım için her çareye başvuracağını yeminle temin etti. Yalnız benden, yüksek makamlara dil uzatmamaklığımı rica ediyordu.

Ben, Divanıharbde maznun olmaktan ziyade müddei rolü görüyor ve memleket hakkında birçok haklı şikâyetleri ileri sürüyordum. Meselâ Sultan Abdülhamid'in ulûvvücenabından bahsettikleri zaman: «Evet, diyordum; Yıldız Sarayının debdebesi ve tantanası yerinde; fakat hudud boylarında, yabancıların gözü önünde bulunan zabit ve askerlerimiz yırtık elbise ve yamalı pantalonla geziyor» cevabını veriyor ve paşazadelerin daha doğarken rütbe ve nişanlara mazhar olmalarının sırru hikmetini soruyordum. Yemen isyanının, Kürd kıyamlarının sebebini öğrenmek isterken Türklerin her tarafta beyhude yere israf edildiklerini iddia ediyordum. Fethi Bey benim bu cüretimi yaşımla mütenasib bulmuyor, tarafımdan rütbe ve yaverliğin reddini hayretle karşılıyordu.

Hülâsa, uzun müddet Tophane zindanında, kış kıyamette yorgansız ve yataksız, ot minder üzerinde yattım. Hastalandığım vakit ilâç bile vermediler. Mevkufiyetim devamınca mideme ekmek ve sudan başka bir şey girmemişti. Neticede, beni bir takım muzır düşünceler beslediğim ve Halife-i Ruyi Zemin aleyhinde suikasd hazırladığım ve nihayet Padişah-ı Âlempenahı bendegânı huzurunda tahkire cesaret gösterdiğim için idama mahkûm ettiler.

İstanbul'da cereyan eden bu ahval ve harekâtı kısaca hülâsadan sonra, tekrar Avrupa'da bulunan «Jön Türk» âlemine nakli kelâm ediyorum.

Terakki ve İttihad'ın gizli muhabereleri

PARİS Kongresinden sonra iki kola ayrılan «Jön Türk» lerin gerek «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» ismi altındaki Prens Sabahaddin Bey grupu, gerek ismini «Terakki ve İttihad Cemiyeti» ne tahvil eden Ahmed Rıza Bey bloku yalnız neşriyat yolu ile inkılâp yapılamıyacağını artık anlamış, yeni propaganda usullerine başvurmuş ve teşkilât yapmağa koyulmuştu.

Ahmed Rıza Bey grupu «İttihad ve Terakki» ismi altında çalışırken dahilî teşkilâta hemen hiç ehemmiyet vermemişti. Memleket içinde bu işle uğraşanlar sürgün edildikçe veya memleketi terke mecbur oldukça bittabi mevcud temaslar azalıyor, Avrupadakiler ise yalnız neşriyatla meşgul oluyordu. Buna sebeb de «Jön Türk» ler arasında işbirliği olmaması ve her inkılâpçının dahildeki ilgilerini «İttihad ve Terakki Cemiyeti» namına değil, kendi şahsı ve mefkûresi hesabına muhafaza eder bir durum takınmasıdır. Hattâ bazılarının gizli münasebetlerini alâkalılara ifşa etmekten çekinmesidir. Bütün bunlardan maada Ahmed Rıza Bey en eski bir inkılâpçı ve vaktiyle cemiyeti temsile de salâhiyetli bir «Jön Türk» olması münasebetile kendisini umumî mümessil göstermek hevesinden bir türlü vazgeçemiyor ve hâsıl olan son vaziyeti kaale almak istemiyordu. Bu yüzden esrar perdesi altındaki faaliyetiyle gazetesini ve mahdud muhitini muhafaza ve idame etmiş, daha ileriye gitmek istememiştir.

Dr. Bahaeddin Şakir Bey

Fakat, Cemiyet «Terakki ve İttihad» ismini aldıktan sonra bu vaziyette oldukça esaslı bir değişiklik olmuştu. Yeni grup muhaberelerini genişletmeğe çalışmış ve daha muntazam bir surette çalışmağa başlamıştır. Bunu «Terakki ve İttihad» ın elimizde bulunan gizli muhabere dosyasından anlıyoruz. Bunlar Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nâzım Beylerin el yazıları ve imzalariyle muhtelif şube ve zevata gönderilmiş ve müstensihleri

Cemiyet merkezinde mahfuz tutulmuş mahrem mektubların suretidir. Bu itibarla Meşrutiyetten sonra, tekrar aldığı isimle «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin gizli muhabereleridir. Bir kısmı Bulgaristan, Girit ve Mısır'a yazılmıştır. Bosna - Hersek, Kıbrıs, Romanya ve Kafkasya'ya gönderilmiş mektublar da vardır. Türkiye ile cereyan eden muhabere adedi kırk elliyi geçmiyor. Bunlar da İstanbul, Selânik, Trabzon ve İzmir gibi büyük merkezlere münhasır kalmış gibidir. Memleketin diğer bölgeleriyle alâka mahdud olmuştur. Buna da teşkilât noksanlığından maada, memleketin iç yerlerinde yabancı postahanelerinin bulunmaması âmil olsa gerek. Buna rağmen Bağdad ve Suriye ile de bir iki mektub teati edilmiştir. (1).

Umumî bir mütalea olarak şurasını da kaydedeyim ki bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu idaresini ellerine alan İttihadcıların devlet işlerini ne gibi düşünce ve kanaatlerle tedvir ettikleri, «Panislâmizm» veya «Panturanizm» gibi cereyanlara hangi telkin ve telâkkilerin tesiri altında meylettikleri, bu mektubların ışığı ile biraz daha aydınlanmaktadır. Bu bakımdan «Terakki ve İttihad» Paris merkezinin Osmanlı camiası haricindeki İslâm ve Türklerle yaptığı muhabere münderecatı dikkate şâyândır. Meşrutiyetten sonra, İstanbul'da «İttihad ve Terakki» Merkezi Umumîsi de bu mektub mefhumlarına tâbi olarak hareket etmiş, bazı dindaş ve ırkdaşların arzuları ana vatan ihtiyaçlarının fevkinde tutulmuştur. Birkaç sene içinde koca bir İmparatorluğun elden gitmesiyle neticelenen Meşrutiyet devrinin tarihi yazılacağı vakit, aşağıda suretini okuyacağınız mektubların taşıdıkları ehemmiyet daha iyi anlaşılacaktır...

«Terakki ve İttihad» ın Faaliyet Programı :

«Vicdanî ve mihrabî kardeşlerimiz» başlıklı birinci mektubun İstanbul'a gönderildiği ifade tarzından anlaşılmaktadır. Bunda Cemiyetin yeni faaliyeti hakkında etraflı malûmat vardır:

«Vicdanî ve mihrabî kardeşlerimiz;

Biz burada gerek vatandaşlarımızın ve gerek ecnebilerin tavsiye ve itimadını celbe kâfi bir tarzda fırkamızı yeniden tensik ve teşkil ettik. Komitenin efkârı Osmanlılara «Şûrayi Ümmet» ecnebilere «Fransızca Meşveret» ile bildirilmekte devam edilecektir.

Komite (muamelât-ı tahririye, muamelât-ı dahiliye, muamelât-ı hariciye, muameltâ-ı hesabiye) namiyle vezaifi dörde taksim etmiş ve her bir kısım için de lüzumu kadar âza ayırmıştır.

Bizim burada Ermeni, Rum, Bulgarlar nezdindeki tahkikatımız neticesi olarak kanaat hâsıl ettik ki bir cemiyetin maksada vüsulü için muhtacolduğu şeylerin en ehemmiyetlisi para ve fedakârlıktır. Fedakârlık ihtiyar eden bir cemiyet parayı kolaylıkla tedarik edebileceği için dahilde teşkil edeceğimiz gizli şubenin en evvel na-

(1) Bütün mektupları bu kitabda neşretmek mümkün olmadığından bazılarını aynen, bazılarını ihtisar suretiyle, fakat mânâ ve hüviyetlerini tamamen muhafazaya dikkat etmek şartiyle buraya aldım.

zarı dikkate alması lâzım gelen nokta, fedakârlık edebilecek âzaların intihabı olması tabiîdir.

... Oradaki şube merkezini idare için, idareyi teşkil eden dört beş erbab-ı himmet ve iktidardan olup cesur ve fedakâr bulunurlarsa kendilerinden matlûb her bir hizmeti izhar edebilirler.

... Şubenizin teşkilâtı esasen hitam buluncaya kadar, yani sizler gibi dört, beş âza bu maksadla akdi ahd edinceye kadar kemali teenni ve sabr-ı metanetle hareket etmenizi ve teşkilât hitam bulup tamamen teessüs etmezden evvel asla şubenin mevcudiyetini kimseye hissettirmemek ihtarını vazife-i ihtiyattan addeyleriz.

... Yakında aramızda gizli talimat ve muhaberata medar olacak bir kıt'a «şifre» defteri irsal edeceğimiz gibi oradaki şubemizin medar-ı hüvviyeti olacak bir damga da gönderilecektir.

Bu defa, cemiyetin «nizamnamesini» takdim ediyoruz. Bu nizamname hâli hazırda bir komitanın teşkilât ve talimat cetvelinden başka birşey değildir.

Teşkilât hitam bulduktan sonra vezaif-i mevduaya dair peyderpey itayı tafsilât olunacaktır.»

Paris, 25 Mart 1906
Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti
Umuru Dahiliye Şubesi memuru
Dr. B. Server

Bu mektub mündericatı yeni faaliyete geçmiş bir komite veya cemiyetin beyannamesi mâhiyetindedir. Mazi hiç kaale alınmamakta ve ancak bir şube tesisi tavsiyesine önem verilmektedir. Demek, daha evvelki mesaide bu tarzda hareket edilmemiş ve yalnız Paris neşriyatına ehemmiyet verilmiştir. Şu hale nazaran arada geçen on senelik mücadele hayatında dahilde teşkilâtlanmanın ihmal edildiğini kabul etmek zarurî olur. Bu ise büyük bir ziya'dır. Ve diğer «Jön Türk» şikâyetlerine hak verdirmektedir. Çünkü, kendi grupuna dahil bulunmıyan «Jön Türk» ler Ahmed Rıza Beyin teşkilât hususundaki lâkaydisinden müşteki idiler.

Halbuki, istibdad devrinde Kahire'de kurulan «İçtihad» matbaasında tab'edilmiş (Mahkeme-i Kübra) isimli bir eser vardır. Bunda Millet-i İslâmiyenin saadetine, Devlet-i Osmaniyenin bakasına, Müslümanların meziyat-ı mâneviye ve müktesebat-ı ilmiyece ecnebilere teveffukuna yarayacak bazı kayıdlar dercinden sonra, cebanetten, kizb-ü hiyleden halk olunmuş; şer'i şerife, adalete ve insaniyete muhalif Abdülhamid'in vicdansız vükelâsı, miskin üleması, yüreksiz ümerası ve insafsız bendegânı tâbirleri kullanılmaktadır. Anlaşılıyor ki «Jön Türk» ler o günlerin şahsiyetleri hakkında şiddetli lisan kullanmağı itiyad haline getirmişlerdi. Ancak, bunu kendi alâkadarlarına dinletemiyorlardı. Demek oluyor ki:

«Varak-ı mihr-ü vefayı kim okur, kim dinler.»

Hakikati, vaziyete hâkim bulunuyordu.

Kafkasya Müslümanlarına Beyanname :

İki numaralı mektub, Kafkasya Müslüman halkına bir hitabdır :

«Aziz kardeşlerimiz;

Biraderimiz Ahmed Rıza Beye hitaben gönderdiğiniz mektubu okuduk, müteessir olduk. İslâmiyet; kıtali men' ve muhufaza-i nefs emreder. Menfur kıtal müsebbibi sizler olmayıp âlemi insaniyeti rahatsız etmekle zevk alan Ermeni ihtilâlcileri olduğundan onlara karşı aranızdaki ihtilâfı bertarafla müdafaa-i nefse teşebbüsünüz elzemdir. Düşmanlarınızın servet ve maariften sizden müterakki olduğunu nazarı dikkatten dûr tutmayıp kardeşlerinizi kılınç ve tüfekten ziyade ilim ve marifetle teslihe çalışınız. Biz, tarafınızdan olan müracaatı Mısır'a bildiriyoruz. Fakat, bu müracaat tarafınızdan doğrudan doğruya vuku bulacak olursa tesiratı daha başka olur. Bu hususta mahalli müracaat olmak üzere Mısır'da münteşir «Elmüeyyed» gazetesiyle Mısır'lı Mustafa Kâmil Paşayı irae edebiliriz.»

Paris, 26 Mart 1906
Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti
Umuru Dahiliye memuru
Dr. Bahaeddin

Mektub mealinden, Ermenilerin İslâmlara karşı taarruz ve tecavüzde bulundukları ve bu sebeble gadre uğrayanların «Jön Türk» lerden meded umdukları anlaşılmakatdır. Halbuki «Jön Türk» lerin Kafkasya İslâmlarına yardım edecek halleri yoktu. Bu gurbetzedeler de muavenete muhtaç bir durumda bulunuyorlardı. Şu kadar var ki bu tarzda cereyan eden muhabereler «Terakki ve İttihad» mensublarının ruhî vaziyetleri üzerinde tesir icrasından hâli kalmamıştır. Nitekim, bu gibi müessiratın zebunu olan inkılâpçılar meşrutiyetten sonra da bu kayıttan kendilerini koruyamamış ve memlekette takibedilecek idare tarzında ve ekalliyetler hakkında müfrid düşüncelere saplanıp kalmışlardır. Maamafih Kafkasyalı İslâmlara yaptıkları maarife kıymet verme tavsiyesi çok yerinde ve takdire lâyıktır.

Girid Müslümanlariyle Muhabere :

Aşağıdaki mektub da Girid İslâmlarının aynı suretteki tazallumunu ve diğer mıntakalarda da Kafkasyaya müşabih ahvalin cereyanını öğretmektedir :

«Aziz kardeşimiz;

20 Mart Efrenci 906 tarihli kartınız vâsıl oldu... «Şûrayı Ümmet» in bir sütununun Girid ahvaline hasrı hususundaki teklifiniz Cemiyetimizin son içtimaında müzakereye kondu ve ârâyı umumiye ile kabul olundu. Ancak sizin gibi Bulgaristanda, Bosnada ve hattâ Rusyada bulunan dindaşlarımız dahi «Şûrayı Ümmet» in o memleketlerdeki İslâmlara edilen zulümlerden müşteki olmasını arzu ettikleri için Girid hakkındaki mektubların gazetenin hacmi nazarı dikkate alınarak yazılmasını rica ederiz...»

20 Nisan 1906
Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti
Umuru Dahiliye memuru
Dr. Bahaeddin

Yukarıki mektubdan anlaşılıyor ki herhangi bir muhit mevzuu bahsolsa zavallı İslâmlar mağdur bir vaziyettedir; yegâne ümid ve istinadları ise Türkiyedir.

Bulgaristan Müslümanlarına Öğütler:

Bulgaristan'a yazılan aşağıdaki mektubda yeni teşkilât hakkında izahat bulunmakta ve bazı öğütler verilmektedir. Bulgaristan Dobrucasında Talha Kemal Efendiye (1) yazılan bu 15 Mayıs 1906 tarihli mektubda Makedonya için uzun uzadıya nokta-i nazar beyan edildikten sonra yeni teşkilât hakkında bir takım tavsiyeler sıralanmaktadır.

12 numaralı mektubdan sonrakiler hemen hemen aynı mealdedir. Yalnız 19 numaralı ve 6 Mayıs 1906 tarihli mektubda teşkilât olmayınca neşriyatın faydasızlığı itiraf edilmekte ve on iki senelik tecrübenin bu kanaati verdiği kayıt ve taraftar bulmak, muhib kazanmak lüzumu tavsiye olunmaktadır.

24 numaralı mektub, Ahmed Saib Beyin istifasının kabul edildiği hakkındadır.

26 numaralı da «Cemiyetin Mısır Şubesine ve «Şûrayı Ummet» e (2) ait bilcümle eşya ve evrakın Ahmed Saib Bey yedinden ahzine Mülâzim Fazlı Efendi memur edilmiştir.» kaydı vardır.

26 numarayı taşıyan ve 27 Haziran 1906 tarihinde Mehmed Fazlı Efendiye yazılan mektubda ise (Ahmed Saib Beyin Mısır Şubesi Müdiriyetinden ve «Şûrayi Ümmet» in tab'ı ve neşrine nezaretten istifasına mebni bu vazifeye zat-ı biraderâneleri intihab olunmuştur.) denmektedir.

Ahmed Rıza Beye Medhiyeler:

Bundan sonraki mektub, oldukça mühimdir. Bu mufassal yazıda Ahmed Rıza Bey hakkında medhiyeler yapıldıktan ve Ethem Ruhi Bey yerin dibine geçirildikten sonra, Cemiyetin Türklere münhasır bir teşekkül olduğu ileri sürülmekte ve Hıristiyanların Cemiyete kabulü kayıt ve şarta muallâk bulunduğu ilâve edilmektedir. Bu ise sonra bahsi geçecek Cemal Paşa hâtıratında ileri sürülen arzu ve nokta-i nazara muhalif bir düşüncedir. İşte 2 Haziran 1906 tarihinde Bulgaristan'da Kızanlık Şubesine yazılan bu mektubun enteresan parçaları:

«... Ethem Ruhi edepsizinin verdiği malûmat sırf eraciften ibarettir. Ahmed Rıza Bey, Sultan Aziz devrinde Şehremini olan ve Sultan Hamid devrinde Sultan Murad

(1) Talha Kemal Efendi, Bulgaristan'da «Tuna» agzetesini neşrediyordu.

(2) «Şûrayı Ümmet», o tarihlerde Kahire'de tabolunuyordu.

taraftarlığiyle Konyaya nefyedilen ve menfasında iken vefat eden bâlâ ricalinden Ali Beyin oğludur. Ali Bey ise Sultan Selim-i Sâlis'in Kâtib i Hususîsi olup Islahatı Cedidedeki icraatı hasenesiyle Hammer'in «Osmanlı Tarihi» nde ismi mezkûr olan Rıza Beyin sulbünden yetişmiştir. Ermenilerin Türkler arasında en ziyade çekindikleri adam Ahmed Rıza Beydir. Ermeni gazetelerini okursanız ekserisinin Ahmed Rıza Bey mutaassıb bir Müslüman olmak üzere Avrupa'lılar nazarında kıymetini azaltmak istediklerini görür, Ethem Ruhinin ne kadar garazkâr bir yalancı olduğunu anlarsınız... Bir Ermeni gelir de «Yahu ben Osmanlıyım, Osmanlılığı severim» derse, yol budur, der onu ikaza çalışırız. Biz, gayrimüslim bir Osmanlıyı Cemiyetimize alırsak ancak bazı şart dahilinde alabiliriz. Cemiyetimiz hâlis bir Türk cemiyetidir. İslâmlığa ve Türklüğe düşman olanların hiçbir vakit fikrine tebaiyet etmiyecektir.

Eski Cemiyetin dağılmasına sebeb Ahmed Rıza Bey değil, Murad Beylerin, Sükûti'lerin, Abdullah Cevdet edepsizlerinin paraya tamaı ve ahlâksızlıkları sebebolmuştur. Bu mürtedleri Sultan Hamid bin beş yüz frank maaşla satın aldığı zaman Rıza Beye sefirler gönderiyor, sefaretler vaadediyordu.»

Bu mektubda bahsi geçen mevzular, oldukça mühim ve tefsire muhtacdır. Evvelâ, şu ciheti tebarüz ettirmek lâzımdır ki, Paris'te kurulan ve riyaseti Ahmed Rıza Beye bahşedilen «İttihad ve Terakki» merkezi, Reisin indî hareketi neticesi bozulmuş ve âzaları yeise duçar olarak Cemiyetin ıslahına çare aramışlardır. Bundan dolayı «Jön Türk» ler arasında ikilik husule gelmiş ve bu yüzden Murad Bey ve daha birkaç zat İstanbul'a avdete mecbur kalmışlardır. Bu cihetler yukarıda mufassalan izah edilmişti. Halbuki Dr. İshak Sükûti ve diğerleri aleyhinde dedikodu yapmak pek haksızdır. Bu zevat mahza «Osmanlı» gazetesinin devam-ı intişarı için izzet-i nefislerini rencide eden bir vazifeyi kabule mecbur olmuşlar ve bu sayede neşriyatın kesilmemesine hizmet etmişlerdir. Bu vâkıalar yukarıki satırlarda belirtilmiştir.

Ethem Ruhi Beye gelince; bu fedakâr da o sıralarda İstanbul'da yapılması mukarrer suikasd ihzaratı münasebetiyle Bulgaristan'da bulunuyordu. Gıyabında hakaretâmiz sözler sarfı bilmem caiz mi?

Halbuki hakkında bir sürü medhiyeler zikredilen Ahmed Rıza Bey, «Jön Türk» âleminin dağınık vaziyet almasına sebeb-i yegâne addedilmeğe istihkak kesbetmiş durumdadır.

Ferid Beyin Tâyini :

Ahmed Saib Beyin istifasından sonra, yerine Ferid Beyin tâyinine ait karar sureti. Merkez heyetinde Mısırlı iki zatın bulunduğu anlaşılıyor.

Paris, 20 Temmuz 1906

«Cemiyetimizin Mısır Şubesi Müdürü Ahmed Saib Beyin vukuu istifasına mebni bundan böyle Cemiyetimizin nâşir i efkârı olan «Şûrayi Ummet» gazetesinin tab ve neşrine ve gerek Cemiyetimizin Mısır'da olacak bilcümle muamelâtına nezaret vazifesi

Paris Fünun-u Siyasiye Mektebi mezunlarından ve Osmanlı Ordusu sabık Erkân-ı Harbiye zabitlerinden refikimiz Ahmed Ferid Beyin uhde-i dirayetine tevdi edilmiştir...»

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Heyeti Merkeziyesi namına

Mehmed Ali Bahaeddin **Seyyid Mahmud Ahmed Rıza** **Nâzım Sezai**

«Terakki ve İttihad» ın İç Teşkilâtı :

20 Temmuz 1906 tarih ve 45 numaralı yazı «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» nin iç teşkilâtına dair beyannamedir :

«Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi» nizamname-i esasîsinin 23 üncü maddesine tevfikan, Cemiyete müteallik bilcümle umurda iktidar ve mesuliyet müştereken umum heyete ait kalmakla beraber temin-i sühulet maksadiyle taksim-i mesaiye ve hidemat-ı merkeziye-i cemiyeti dört kısma tefrik ile her kısmı da lüzuma göre Heyeti Merkeziyeye mensub iki veya daha ziyade âzanın uhde-i kifayetlerine tevdie karar vermiştir.

Cemiyetin vasıta-i naşir-i efkârı olan «Şûrayi Ümmet» ceridesinin umuru tahririyesine nezaret vazifesi merhum Sami Paşa zade Sezai Beye aiddir. Erkân-ı cemiyetten iki zat müşarünileyhe muavenetle tavzif edilmişlerdir.

Cemiyetin Fransızca vasıta-i neşr-i efkârı olan «Meşveret» ceridesinin umuru tahririyesine ve alelûmum elsine-i ecnebiye ile vukubulacak neşriyata nezaret, kemafissabık Ahmed Rıza Beyin uhdesine mevdudur. Mustafa Fazıl Paşa hafidi Mahmud Bey bu hususta Ahmed Rıza Beye muavenetle muvazzaftır.

Umuru hesabiye, merhum Mustafa Fazıl Paşa zade Prens Mehmed Ali Paşanın nezareti altında, Dr. Nâzım Efendinin uhdesindedir.

Heyeti Merkeziye aksamı muhtelifesinin teftişi ahvali ve hariçten gelecek bilcümle ihtaratı hayrıhahanenin heyete tebliği ve şuabatı cemiyetin temini âhenk ve intizamı maksadiyle altı ayda bir münavebe ile tebdil edilmek üzere bir de müfettişlik vazifesi ihdas edilmiştir. Vazifei mezkûre şimdiki halde ekâbiri Osmaniyeden bir zat uhdesindedir. Heyeti Merkeziyenin zabıt kitabeti Seyid Kenan Bey tarafından ifa edilmektedir. Heyeti Merkeziyenin umumî kararları merkez mühürü ile ve Heyeti Merkeziyenin berayi teshilî umur, münkasim bulunduğu dört şubenin muhaberatı, mezkûr şuabat namına mahsus ve ancak vazifedar oldukları muamelâtta muteber şube mühürleriyle mahtumen tebliğ olunmak usulü müttehazedendir.

«Osmanlı Terakki ve İttihad» Cemiyetine ve gazetelerine müteallik bilcümle muamelât için âtideki adrese müracaat edilmelidir.»

Comite Ottoman d'Union et de Progrès
25. Rue Bonaparte. Paris

27 Temmuz 1906 tarih ve 48 numara ile Ferid Beye hitaben yazılan bir mektubda, Cemiyetin müfettişlik vazifesini kabul eden ve beyannamede «Ekâbir-i Osmaniyeden biri» diye işaret edilen zatın Prens Said Halim Paşa olduğu tasrih edilmektedir. Türkiye ihtilâlinde müfettiş de bir Mısırlıdır.

Kırım Müslümanlariyle Münasebetler :

Aşağıdaki mektub, Kırımda «Tercüman» gazetesini çıkaran İsmail Gasprenski'ye yazılmıştır. Bu zat, Rusya Müslümanları arasında lisan vah-

detini kuran ve Rusya'daki Türklerin uyanmasına en ziyade hizmet eden bir Türk âlimidir. «Jön Türk» lerin bu mefkûreci ile muhabere etmeleri çok yerindedir. Ancak, bu münasebetler mutedil ve muttarid bir mecra takibeden nehirlerin çorak vâdilere dağılmasına sebeb olan seller gibi bizimkileri ifrata sürüklemirtir. İsmail Gasprenki'ye yazılan mektubun sureti şudur:

Paris, 6 Ağustos 1906

«Hamiyetlû Efendim Hazretleri;

Rusya'da mütemekkin Müslüman kardeşlerimizin az zamanda gösterdikleri sa'y ve himmetin semeresi olarak intişar eden Müslüman gazetelerinin birçoğunu alıyoruz. Bu gayreti İslâmiyeden, bu hamiyeti vatanperveraneden pek ziyade memnun oluyoruz. Oradaki dindaşlarımızın seyyali berkiye misali hatve endazı terakki olmaları cidden şayanı tebriktir. Bu faaliyet, İslâmın istikbali için bir kevkebi beşaret, bir nişanei ümidi inkılaptır.

... Anasır-ı mevcude-i İslâmiye beyninde rabıta ve muhadeneti temine çalışmak başlıca vazifemiz olduğundan ceride-i feridelerinin mütalâasiyle bizi de müstefid buyurmanızı rica eyleriz. Bâki ihlâs ve uhuvvet efendim.»

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti
Umuru Dahiliyesine memur
Dr. Nâzım Dr. Bahaeddin

Turancılık Hülyaları :

İşte bir mektub ki, serapa siyasî bir hatâ... «İttihad ve Terakki» Cemiyeti mensubları henüz ana vatan ihtiyaçlarının teminine imkân bulmadan Türk camiasının tevhidi ümidine ve geniş bir ülke kurmak hevesine kapılmışlardır :

Paris, 6 Ağustos 1906

«Muhterem Sezai Beyimiz;

Ferid Beyden Ahmed Rıza Beye gelen bir mektubda, «Şûrayi Ümmet»in bir iki güne kadar tabedileceğini ve 15 Ağustos için makaleye ihtiyacı olacağını bildiriyor. Kıbrıs'tan gelen bir makaleyi, İstanbul mektublarını leffen takdim ediyoruz. Kıbrıs makalesi için «Şûrayi Ümmet» tarafından ufacık bir mülâhazaya ihtiyaç hissolunuyor. Malûm-u sâmileri olduğu üzere, oradaki bîçare Müslümanlar henüz makam-ı hilâfetle o makam-ı muhteremi telvis eden şahsı tefrikten âciz bulunuyorlar. Bu acız yalnız Kıbrıs Müslümanlarına münhasır değildir. Zannederiz ki, sevimli ifadenizle bu husus tefsir olunursa hem bu bîçare Müslümanlar ikaz edilir, hem de daha ziyade taraftar peyda edilmiş olur. Aynı zamanda zatı biraderanelerine «Hayat» gazetesinin bir nüshasını göndereceğiz. Bu gazetenin başmuharriri Ali Hüseyin Bey, Rus darülfünunlarında ikmal-i tahsilden sonra, İstanbul Tıbbiye-i Askeriyesine dahil olmuş ve efkâr-ı vatanperveranenin Tıbbiye talebesi arasında tamimine pek büyük hizmet eylemiştir. Bütün emeli, Adriyatik denizinden Çine kadar olan memalikten bir «Türk İttihadı» husule getirmektir. Bu emeli mukaddesin husulü için en evvel atılacak hatvenin tevhidi lisanda olduğunu derkeden bu gayretperverin Rusya'daki hürriyeti matbuattan bilistifade efkrını kendi vatandaşlarına kabul ettirmek için gazetesinde hiçbir fırsat kaybetmiyor. Eğer «Şûrayi Ümmet» bu zatın efkâr-ı milliyesine iştirak edecek olursa, hem vatanımıza hizmet etmiş ve hem de mir-i mumaileyhi teşçi eylemiş

olur. Bu babda nazar-ı dikkatinizi celbetmekte iktifa ediyoruz. (1)

İdarehanemizin adresi gerek «Şûrayi Ümmet» ve gerekse «Meşveret» için mercii yegâne olacaktır... Apartımanımız iyidir. Yalnız, dört hasır iskemle ile bir kırık masadan başka bir şey yoktur. Milletin istikbali için en büyük medarı istinadı olmak istidadını haiz bir cemiyetin idarehanesinin yâr ve ağyara karşı böyle tamtakır bir halde kalması elbette caiz değildir.

Ebülahrar merhum Mustafa Fazıl Paşa, Kâmil Paşanın pederlerine hayrülhalef olacak istidadı haiz hamiyetperver bir Osmanlı olduklarını cümlemiz biliriz. Bu itimada istinaden bize bir salon takımı hediye buyurmalarını rica ederiz. Şimdi iki yüz elli franğa satılığa çıkmış güzel bir kelepir vardır. Bu fırsatı fevtetmemek için Paşayı müşarünileyh nezdinde cemiyetimiz namına teşebbüsatta bulunmaklığınızı bilhassa rica ederiz. «Şûrayi Ümmet»in ilâvesi vâsıl olduğundan leffen takdim kılındı. Baki ellerinizden ve gözlerinizden öperiz efendimiz.»

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umuru Dahiliye ve Mürakabe Şubesine memur
Dr. Nâzım **Dr. Bahaeddin**

Sami Paşa zade Sezai Beye yazılan yukarıki mektubda görülüyor ki, Adriyatik denizinden Çin hududlarına kadar bir İmparatorluk tahayyül eden «Terakki ve İttihad» cı «Jön Türk» ler maatteessüf mütevazi bir yazıhane sahibi bile değillerdir. Halbuki Türklük sahasındaki düşünce ve emelleri ne kadar geniş ve ne kadar içtendir! Ne olurdu, bu müfrit milliyetçiler biraz itidal sahibi bulunsalar ve evvelemirde ana vatanı felâketten kurtarmak gayesiyle iktifa etseler ve böyle dağınık düşüncelerle memleketin parçalanmasına sebebolmasalardı!...

«Jön Türk» lerin Selânik Şubesi

Aşağıdaki mektubun Selânik'te bulunan bir zabite yazıldığı anlaşılmaktadır. Çok mufassal olan bu yazı ihtisar edilmiştir. Muhatabın Hatib Naci veya Hüsrev Beylerden biri olması muhtemeldir. Çünkü, bu iki zabit, Mustafa Kemal Beyin (Atatürk) evvelce Şamda kurduğu (Osmanlı Hürriyet-Vatan) cemiyeti gibi Selânik'te de tesis ettiği aynı isimli teşekkülün âzası bulunuyorlardı. Bu noktalar, diğer sahifelerde belirtilmiştir.

Paris; 6 Ağustos 1906

«... MuradBey ve birkaç mesleksizin Hükûmet-i Hamidiyeye ilticasiyle bir müddet için vatandaşlarımız üzerinde rağbetini kaybeden cemiyetimiz mesleğinde sabitkadem kalan efradının himmetiyle yavaş yavaş eski kuvvetini almağa başladı...

«... Bizde eksik olan terbiye-i siyasiyedir. Millete bu terbiye-i siyasiyeyi vermek için herşeyden evvel teşkilât ile neşriyata ihtiyacımız vardır... Sizden en büyük ricamız, hemfikir olan mutemedlerinizden birkaçıyle müştereken çalışıp Selânikte bir şube teşkil etmenizdir.»

Demek ki, 1906 senesi Ağustosunda Selânik'te henüz Paris'tekiler nazarında ihtilâl teşkilâtı mevcud değildi.

? —

(1) Hüseyin zade Ali Bey, Tıbbiyede «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin ilk mürevviçlerindendir. Mektebi bitirdikten sonra, Dr. Bahaeddin Şakir Beyle birlikte Avrupa'ya kaçmış ve Kafkasya'ya giderek neşriyat yapmıştır.

19 Ağustos 1906 tarih ve 58 numaralı ve 13 Ağustos 1906 tarih ve 59 numaralı mektublar, Sultan Abdülhamid'in hastalığı hakkında ve bir beyanname neşrine münhasır ve veraset meselesinin müdafaası ve Halife ilânı zımnındadır.

64 numara ve 27 Ağustos 1906 tarihli mektubda şu fıkralar vardır:

«Veraset meselesi için zemin hazırlamak maksadiyle bir beyanname tebedilmiştir. Ve bu beyanname efkârı umumiyeyi bir noktaya tevcih etmek emeliyle yazılmıştır.»

Veliahd Reşad Efendiye arize

Bundan sonra da Veliahd Reşad Efendiye takdim edilen aşağıdaki arize geliyor:

«Milleti Osmaniyeyi Asyayı vüstânın en uzak ekaliminden Viyanaya götüren Hânedan-ı Âl-i Osmandır. Âl-i Osmandan zat-ı meleksemat hazret-i veliyülniamileri gibi sultan-ı kulûb bir padşiah ne zaman bu millete pişva olduysa millet cihanı hayrette bırakacak âsâr ve ef'al vücude getirdi. Nâkabil-i tağyir olan usul-ü veraset-i saltanatın meşruiyetine, selâmet-i İslâmiyet ve bakayı millet için elzemiyetine dair yazdığımız mevaiz ve nesayihin memalik-i şâhânenizde intişarına fedakârane çalışıyorsak da bu husus nakte muhtaç olduğu cihetle nâçâr hâkipayi hacet ravayi veliyülniamilerini tasdi' ve tâcize ictisar ediyoruz. Olbabda ve katibe-i ahvalde emr-ü ferman hazret-i veliyülemrindir.»

Böyle bir arizede paradan bahsetmek mantıksız bir harekettir. Bana kalırsa bunun yazılmasına Dr. Bahaeddin Şakir Bey âmil olmuştur. Kendisi ikinci Veliahd Yusuf İzzeddin Efendinin bendegânındandı.

Şehzadelerden yardım talebi

İkinci Veliahde hitaben yazılan aşağıdaki arizada aynı yersiz harekete devam edilmekte ve yardım isteği tekrarlanmaktadır:

«Hükûmdar-ı lâhık le hükûmet-i hâzıra usulü veraseti saltanat hakkında teşebbüsat-ı hainanede bulunuyorlar. Beyannameler, vaız ve nesayihi havi mütalâalar yazdık. Bunlar dahil-i memalike ithal edilirse tesirat-ı hasenesi görülür. Kullarınız için en müthiş mania paradır. Neşriyat-ı maruzayı dahil-i memalike ithal etmek için ihsanı veliyülniamilerini istida ve istirhama ictisar eyleriz.»

İslâm Birliği politikası

İşte bir mektub ki yine Kafkasyaya yazılmaktadır. Çok uzun olduğundan bazı kısımların alınmasından sarfı nazar edilmek suretiyle kısaltılmıştır:

Paris, 22 Eylûl 1906

«İslâmlar yalnız Kafkasya'da değil, her yerde mağdurdur. «Hak demek kuvvet demektir» sözünü düsturül'amel edinen ve bu sebeble kuvvetten başka hiçbir şeye riayet etmiyen Hıristiyanlar zayıf gördükleri Müslümanları her yerde eziyorlar.

... Afrikanın şimali bir uçtan diğer uca kadar hep Müslümanla meskûn. Adriyatik denizinden Çin hududuna kadar olan memleketler baştan aşağı yalnız bir din ile mütedeyyin değil, bir lisan ile de mütekellim Türk cinsiyle meşguldür. Afrika ve

Hindistan'dan sarfı nazar yalnız Türk cinsinden olanlar ittihad etseler dünyanın en şevketli hükûmetini teşkile muktedir olurlar. Hal böyle iken ittihadın şimdiye kadar husule gelememesine sebeb nedir?

... Efradın kuvveti maarifle ve bunun netice-i tabiiyesi olan terbiye-i siyasiye ile husule gelir.

... Biz alenen «ittihad-ı İslâm» fikrine çalışmayı mahzurdan sâlim görmeyiz.

... Ermeniler meselesine gelince, siz hakikati Avrupaya bildirmek için makaleler yazın. Avrupa ceraidinden en mühimlerine gönderin. Kazan'da «Kazan Muhbiri» gazetesi müdürü Yusuf Efendi Akçora (1) ve Bakûda çıkan «İrşad» gazetesi müdürü Ahmed Bey Agayef (2) güzel Fransızca bildiklerinden yazılarınızı onlara tercüme ettirebilirsiniz.

... Avrupa'ya göndereceğiniz heyet Ermeni ve Rusların yaptıklarını ifşa eder, hakkınızı müdafaa eyler...»

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti
Dr. Nâzım Dr. Bahaeddin

Yukarıki mektub çok dikkate lâyıktır. «Terakki ve İttihad» cılar alenen ittihad-ı İslâm politikası takibetmenin tehlikeli olduğunun farkındadırlar; buna rağmen bu gayeye vüsûl için yol göstermekten de geri kalmıyorlar.

Bütün bunlar istibdad le mücadele eden «Jön Türk» lerden bir kısmının Osmanlı camiasından ziyade diğer İslâm unsurlara ehemmiyet verdiklerini gösteren delillerdir ve bu temayül kendilerinde şuuraltı bir akide şeklinde yerleşmiş, bazı düşüncelerinde hâkim bir rol oynamıştır. Garibdir ki Türkiye'd etatbiki lâzım gelen şekil ve usuller hakkında en basit bir tarzda bile zihin yormağa lüzum görmyen bu inkılâpçılar, Türkiye dışındaki Müslümanlara yol göstermeğe kalkışmışlardır!

Bosna Müslümanlarına tavsiyeler

Şimdi Bosn aMüslümanlarına hitabeden iki mektub suretini veriyoruz:

«Aziz vatandaşımız;

«Zat-ı hamiyetperverlerinden vatan namına diğer birşey rica edeceğiz. Bizim birçok yerlerde müteaddid şubelerimiz var ise de vatanımızın bir cüz'ü demek olan memleketinizde sizden başka tanıdığımız bir zat yoktur. Siz kendiniz gibi erbab-ı namus ve hamiyetten iki üç refik bulabilirseniz nizamname mucibince bir şube teşkil etmek mümkün olur...»

Dr. Nazım Dr. Bahaeddin

«Aziz vatandaşlarımız, muhterem kardeşlerimiz;

Esas maksad ve gaye-i emelimiz İslâmiyetin Kâbe-i âmâli olan mukaddes vatanımızda millete necat, dine medâr-ı istifade olacak bir idare-i meşruta tesisidir.

... Vaktiyle hükûmetimizin sağ eli mesabesinde bulunan şeci ve namuslu Boşnak

---

(1) Yusuf Akçura Bey, Harbiye Mektebini bitirdikten sonra Erkânıharb sınıfında iken Trablusgarba nefyedilmiş ve oradan kaçarak Avrupa'ya ve Rusyaya gitmiş ve neşriyatla meşgul olmuştur.

(2) Ağaoğlu Ahmed Bey, Pariste tahsilini ikmal ettikten sonra 1904 senesinde Kafkasyaya dönmüş ve Rusyalı Türkler arasında millî şuuru uyandırmak için İsmail Gasprenski, Hüseyin zade Ali, Ali Merdan Topçubaşı gibi münevverlerle mesai birliği yapmıştır.

kavminin zeki fa'al şübbani hamiyetmendanı heyetine «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» erkânı takdim-i uhuvvet ve selâm eyler.»

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umuru Dahiliye ve Mürakabe Şubesine memur
Dr. Nâzım Dr. Bahaeddin

Bu Bosna mektublarından orada «Terakki ve İttihad» Cemiyeti namına bir şube açıldığını öğreniyoruz.

Prens Said Halim Paşa:

Aşağıdaki mektub «Terakki ve İttihad» Cemiyeti Müfettişi Prens Said Halim Paşaya yazılmıştır:

7 Kasım 1906

Huzur-u sâmilerine

«Muhterem efendimiz;

Zat-ı devletlerinin müfettişlik vazifesini deruhte buyurmaları Nisanın evahirine müsadif olduğu için altı aydan ibaret olan müddet-i memuriyet-i mezkûrenin tekrar uhde-i sâmilerinde kalmasına rızayı hamiyetperverlerini istizan vazifesi, cemiyetimizin 2 Kasım 1906 tarihindeki içtimaında âcizlerine havale edilmiştir.

Herhalde emr-ü irade efendimizindir.»

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umuru Muhabere Şubesi
Dr. Nâzım Dr. Bahaeddin

Yine Prens Said Halim Paşaya gönderilen diğer bir mektub:

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Müfettişliği
Cânibi sâmilerine

«Muhterem efendimiz;

«... Kuvve-i maliyemizin adem-i müsaadesi bazı teşebbüslerimizin kuvveden fiile çıkarılmasına mâni oluyor. Âmal-i vatanperveranenin husule gelmesi için Mısır'da meftun-u dirayet ve hamiyetiniz olan akraba ve ahibbanız nezdinde vesatet-i devletlerinin bidiriğ buyurulmamasını müsellimimiz ve medar-ı ibtihacımız olan hissiyat-ı vatanperveranenizden rica ederiz.»

Dr. Bahaeddin

Prens Said Halim Paşanın cemiyet müfettişi bulunduğu gizli tutulmakta ve tabiî Sultan Abdülhamid'in vaziyetten haberdar olmaması tercih olunmaktadır. Aynı zamanda zengin başka bir müfettiş bulmak da güçtü!..

Prens Said Halim Paşanın Rolü:

Kendisine «Müfettiş» ünvanı gibi sırf söz ve süsten ibaret bir pâye verdikleri Mısırlı Prens Said Halim Paşa'ya «Terakki ve İttihad» cıların hususî bir ehemmiyet atfettikleri aşağıdaki mektublardan anlaşılmaktadır:

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Müfettişliği Canib-i Âlîsine

Paris, 18 Kasım 1906

«Muhterem efendimiz;

Lûtfen gönderilen iki yüz frankın ilmühaberiyle Cemiyetin üç haftalık müzakere hülâsası leffen takdim olunur.

İhtiramat-ı faikamızın kabulünü rica ederiz efendimiz.»

Bu mektub da Prens Said Halim Paşaya gönderilmiştir :

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Müfettişliği Canib-i Âlîsine

Paris, 8 Aralık 1906

«Efendimiz;

11 Aralık 1906 tarihli mektub-u sâmilerinde Mısır şubesinden beklenilen hizmetin neden ibaret olacağı sual buyuruluyor.

Mısır kıt'ası Türkiye'ye mücavir ve servetiyle müştehir bir Müslüman memleketi olduğu için oradaki şubemizin muaveneti nakdiye cemetmek, gerekirse Hicaz, Suriye vesair civar memâliki Osmaniyeye evrak ithal etmek için cemiyete ve bu vesile ile vatana çok hizmet edebilir. Bu neticeye vüsûl için:

Evvelâ şubeye Mısır eşrafından bir zatın riyaseti ve âzası içinde eshab-ı nüfuz ve servetten birkaç sahib-i hamiyetin mevcudiyeti;

Saniyen, şube heyetinin hiç olmazsa on beş günde bir içtimaı lâzımdır.

İane-i nakdiye hususunda sa'yi devletlerinin diriğ buyurulmıyacağına dair olan vaadi tebşirlerinize teşekkürler ederiz.

... Cemiyetimiz, ... eğer eline kuvvetli bir meblâğ geçecek olursa bugün uyuyan Türkleri pek az zaman zarfında kıyam ettirmeğe muvaffak olacağına emindir...

Bugün tadadolunan teşebbüsat uğrunda cemiyet on, onbeş bin frank sarfına muktedir olsa, kuvveti ve bu sayede vatana edeceği hizmet on, onbeş misli artar.

Mısır ağniyası içinde böyle bir meblâğı bir günlük zevki sehvanîsi için sarfedenler nâdir olmadığından himmet ve delâletiniz sayesinde israf edilen Mısır servetinden bir kısmının vatanı muazzezimizin selâmeti ve Osmanlılık âleminin haysiyet ve şerefi yoluna tahsis edileceğini ümidederiz...»

Dr. Nâzım Dr. Bahaeddin

Bu mektub, Prens Said Halim Paşaya verilen ehemmiyetin sebebini açıklamakta ve yardım tavassutunda bulunması ümid edilmektedir. Fakat on beş bin franka ne kadar büyük bir kıymet atfolunduğu da görülmektedir. Nitekim Mısır'da bulunan Ferid Beye yazılan 12 Aralık 1906 tarihli mektubda şöyle deniliyor:

«Müfettişimiz Prens Said Halim Paşa, bugün yarın Marsilya'yı terk ile Mısır'a gidecektir. Bu zat hem zeki, hem de gayretlidir. Mısır'da Cemiyetimize muavenet için teşebbüsata girişeceğini bize vaad etti.

Ahmed Celâleddin Paşa, Cemiyetimize mâhiye beş yüz frank maaş tahsis etmiştir. Vesair suretlerle de kendisinden istifade olunuyor. Kendisiyle olacak münasebatta bu noktayı nazar-ı dikkate almanızı rica ederiz...»

Kaydettiğimiz bu muabere suretlerinden istidlâl olunacağı veçhile bütün hamle ve hareketler. Kafkasya, Bosna ve Bulgaristan'da sâkin İslâm

cemaatlerine münhasırdır. Türkiye ile, yani anavatanla ilgi hemen hemen yok gibidir. Mısırla cereyan eden münasebetler ise sırf para keyfiyetine inhisar eylemektedir. Memleketle alâka mefkud ve malî durum bozuk iken inkılâb yapma ve Meşrutiyeti kurma ümidi beslemenin neye müstenid bulunduğunu anlamak güçtür.

Bir de Koca Osmanlı İmparatorluğunu felâketten tahlise teşebbüs eden Cemiyetin (10.000) franka, bu kadar mahdud bir paraya verdiği ehemmiyet düşünülürse, bu hususta beslenen ümidin çürüklüğü de meydandadır.

Buna rağmen, kâh Türk birliğinden ve bazan İslâm ittihadından o kadar çok ve kuvvetle bahsediliyor ki insanın bu hayalâta hayret etmemesi mümkün değildir. Doğrusu, maddî mahrumiyetlerin akide ve ideal mücadelelerine tesir icra eylememesi ve alâkadar «Jön Türk» leri zaafa uğratmaması tebrik ve takdire şayandır.

Rusya'daki Türkler :

23 Ekim 1906 tarihli mektub Kafkasya Müslümanlarına talimat mâhiyetindedir. Onu neşirden sarfı nazarla, vaktiyle Rusya'da cereyan eden hâdise ve faaliyetleri bu vesile ile hülâsa etmeği lüzumlu gördüm.

(1917) Bolşevik ihtilâlinden evvel ve sonra Rusya'daki ırkdaşlarımızın takib ettikleri hattı hareketi ve bilâhare mâruz kaldıkları felâketleri kısaca burada nakletmek daha faydalı olacaktır. Bu malûmatın arzını müteakib tekrar «Terakki ve İttihad» ın muhabere suretlerinin neşrine devam edilecektir.

Türk milliyetçilerinden Hokand'de dünyaya gelen Abdürrahim Efendi isminde birisi bir zamanlar Türkiye'ye gelmiş, Ahmed Vefik Paşa ve Namık Kemal Beylerle dostluk tesis ettikten sonra tekrar Rusya'ya avdet ederek orada mekteb açmış, hattâ yüz bine yakın ırkdaşımızın Türkiye'ye hicretine âmil olmakla kalmamış, bilâhare Japonya'ya geçerek «Büyük Asya» adlı ve Türk menfaatlerine uygun bir cemiyetin kurulmasına hizmet etmiştir. Meşrutiyetin ilânını müteakib Türkiye'ye gelerek İslâm ve Türklerin birleşmesi hususunda propaganda ile meşgul olmuştur.

Fakat, Türk milleti için çalışma yalnız bu zata münhasır değildir. Azerbaycan millî hareketinin ideoloğu ve Rusya'daki bütün Türklerin lideri sayılan ve geçenlerde Ankara Üniversitesi Hastahanesinde vefat eden Resul zade Mehmed Emin Bey, (1904) de **«Azerbaycanlı Genç İnkılâpçılar»** komitesini kurmuş, «Tekâmül» gazetesinde neşrettiği başmakalelerde **(insanlara hürriyet, milletlere istiklâl)** mefhumunu müdafaa eylemiştir.

Bir ara, Rusların tazyiki altında bunalan milliyetçi Türklerden Hüseyin zade Ali ve Ağaoğlu Ahmed Beylerle Türkiye'ye ilticaya mecbur kalan bu mefkûre âşıkı, Meşrutiyet'den sonra İstanbul'da çıkan **«Türk Yurdu»** dergisinde neşriyatına devamı vazife bilmiştir.

1917 Bolşevik ihtilâlinden sonra, Bakû'ya dönen bu idealist lider bulunduğu «Müsavat» Partisi namına çıkarılan «Açıksöz» gazetesinde fikirlerini neşre başlayınca Bolşevikler «Müsavat» Partisi binasını ve «Açıksöz» matbaasını tahribetmişlerdir.

Bununla beraber, yeni Rusyanın müstakbel şeklini tâyin edecek Kurucular Meclisi için Azerbaycan ve Türkistan Mebusu seçilen bu millî mefkûreci «Mahallî Muhtariyetçi» ler lideri olmuştu.

Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması tezini müdafaa ve 28 Mayıs 1918 de Azerbaycan istiklâlini ilân eden bu kahraman, «Şûrayı Millî» Reisi sıfaftiyle Osmanlı Devletiyle bir askerî muahede bile imzalamıştır.

Azerbaycan, Bolşevikler tarafından istilâya uğrayınca, tekrar Türkiye'ye gelmiş ve Azerbaycan istiklâli mevzuunda neşriyatına devam ve nihayet yukarıda işaret edildiği veçhile, emelinin tahakkukunu göremeden hayata gözlerini kapamıştır.

Rusya'daki millî Türk faaliyeti, yalnız Kafkasya'ya inhisar etmemeketedir. Fırsat düştükçe Türklerin sakin bulunduğu diğer mıntakalarda da kıyam ve isyanlar vuku bulmuş, mâruz kalınan birçok felâketlere rağmen, ırkî duyğunun canlanması ve hak iddiası emeli hiçbir zaman ihmale ugramamıştır.

Ezcümle 1878 tarihinde Kazan'da dünyaya gelen Abbas İshakî, bu gibi millî hareketlere önayak olanlardan biridir ve bu yönden zulüm ve işkencelere mâruz kalmıştır.

Ufak, tefek bazı eserler neşrinden sonra Abbas İshakî, ilk defa 1902 de «Terakki» gazetesini gizli olarak Kazan'da neşre başlamıştı.

1907 de Arkancılıka nefyedilen bu milliyetçi fedakâr, oradan kaçmış ve Petersburg tarikiyle İstanbul'a gelmiş ise de Rusya'ya avdetinde tekrar tevkif edilerek, yeniden Sibirya'ya gönderilmiştir.

1913 de umumî aftan istifade ederek Kazan'a döndüğü vakit «İl» gazetesini çıkarmış ve Birinci Cihan Harbinde «1914» bunu Moskova'ya nakleylemiş, bu gazete kapatılınca «Söz» ü neşre başlamıştır.

1917 ihtilâlinden sonra Merkez Şûraya âza seçilen bu gayyur milliyetçi, Kazan'da birinci Millî Kongrenin toplanmasına ve 4 Ağustos 1917 de millî muhtariyetin ilânına âmil olmuştur. Bu mıntaka Kazan havalisinden itibaren Rusların Volga dedikleri (İdil) nehrini içine almak suretiyle Kafkaslara ve Ural dağlarından Karadenize kadar uzanıyordu. Bu sırada Sadri Maksudî Beyin (1) Başkanlığında toplanan icra komitesi (Ufa) da içtima edecek Millet Meclisi vekillerinin seçimini hazırlamıştı.

(1) Sadri Maksudî, İstanbul Üniversitesinde Profesörlük yapmıştır.

(Ufa) da toplanan Millet Meclisi (İdil - Ural) Cumhuriyetini ilân etmiş ise de gerek Çar taraftarı Amiral Kolçak orduları ve gerek Bolşevik gönüllüleri bu teşekkülü tanımak istememişler, 1919 da Türklerle meskûn bulunan bu mıntakayı işgale başlamışlardır.

Bu tecavüz üzerine Sadri Maksudî ve Abbas İshakî Beyler bilmecburiye öz vatanlarını terkle Paris'e sığınmışlardır.

1921 tarihinde Lehistan'da (İdil - Ural) İstiklâl Komitesini kuran Abbas İshakî, 1934 den 1945 tarihine kadar Mançurya'da «Millî Bayrak» gazetesini çıkarmış ve bilâhare Avrupa'ya dönmüştür.

1953 de Münich'te toplanan (İdil - Ural) Millî Kongresine iştirak eden bu idealist, içtimadan sonra Ankara'ya gelmiş ve kızı Profesör Saadet Hanımın nezdine yerleşmiş ve 22 Haziran 1954 de hayata gözlerini kapamıştır.

Abbas İshakî'nin yukarıda kaydettiğim gazetelerden maada daha bir çok eserleri vardır. Bunların (Mayak - Yolgösteren), (Millî Bayrak) gibi hemen hepsi millî duyguları besleyici serlevha ve başlıklar taşımaktadır. Neşrettiği gazete ve mecmuaların adedi elliyi mütecavizdir.

Abbas İshakî'nin müdafaa ettiği fikir, (İdil - Ural) mıntakasının Türklerin anavatanı olduğu (1552) deki Rus istilâsına kadar bu havalinin Alanlar, Hünler ve Gök Türklere vatan vazifesi gördüğü ve sonra da (Altınordu) Hanlığına intikal eylediğidir. Fakat, hayatın ne garib cilveleri vardır. Milleti, milliyeti için bu kadar zahmet ve meşakka göğüs veren bu muhterem zat, ölüm döşeğinde yatarken bu faaliyetlerinden dolayı Türk geçinen bir doktorun tenkidine mâruz kalmıştır.

Bu bahis münasebetiyle şu noktayı da işaret edeyim ki, öteden beri bizim tarihlerin (Altınordu) Hanlığı diye kaydettikleri hükûmet, (Altınordu) değil (Altınorda) olması lâzımdır. (Orda) devlet demektirı. (Altınorda) muharib devlet mânasına gelmektedir.

Bugün, Rusya'da Türk ırkına mensub kırk milyon kadar İslâm mevcuddur. Bunların bir an evvel esaretten kurtulmalarını ve hürriyetlerine kavuşmalarını temenni ederiz. Dilde, fikirde, işde birlik bunu yaratabilir.

Bugünkü esaretin en büyük âmili meşhur Cihangir Timur olmuştur. (Altınordu) hükûmetinin vaktiyle Kazan, Kırım ve Astragan Hanlıklarına ayrılmasına o sebebiyet vermişti. Ruslar da Kazan Mirzalarını ve Kırım Hanlarını birbirine düşürmek ve aralarında rekabet ihdas eylemek suretiyle yavaş yavaş onları zaafa uğratmış ve nihayet bu toprakları kolayca istilâ etmişlerdir.

(Altınorda) Hanlığının çökmesi Rus emperyalizminin doğmasına âmildir.

Son (Altınorda) hükümdarı Ahmed bin Timur Han'ın Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği Topkapı Müzesinde mahfuz 29 Mayıs 1477 tarihli bir mektubda dokuz satır Fatihin elkab ve medhiyesiyle doldurulmuştur.

Bu mektubda :

«... Resul-ü mürsel Karaca Bahadır geldi. Sizin sağ ve selâmetliğinizi bize malûm kıldı... Şâd-ıgâm olduk. Elhamdülillâh-ı taalâ... Sizin ve bizim aramızda karındaşlık âlâ, tarik-i muhabbet zâhir oldu. Min baid... Kilâcı - kurye - adamımız varsın, gelsin, dostluk, karındaşlık günden güne terakki kılsın.

... Her tarafa siz azim ve sefer kılasınız. Biz dahi, bu taraftan size takviye kılurga hazırız...» demektedir.

1917 tarihindeki Bolşevik ihtilâlinden sonra, Rusyada vukua gelen millî Türk hareketleri, yalnız Kafkas ve İdil - Ural mıntakasına inhisar etmemiş; Birinci Dünya Harbinden sonra Türkiyeden ayrılan Enver Paşanın kumandası altında, Türkistan'da da bir takım kıyamlar vukua gelmiş, o mıntakada müstakil bir idare şekli bile tanzim edilmiş ise de sözde bütün ırkların serbestîsini hedef tutar görünen mujikler bu mıntakayı da istilâya koyulmuş, hattâ pek çok Türkün hayatına kıymışlardır. Bu meyanda Enver Paşa da, o topraklarda, harb meydanında hayata gözlerini kapamıştır.

Fakat, unutmayalım ki, ilim dünyasına Buharî'ler, Celâleddin Rumî'ler, Farabî'ler, İbni Sîna'lar, Uluğ Beyler ve Ali Kuşçu gibi kıymetli âlimler yetiştiren Türkistan, (1886) senesindenberi Rus tazyik ve esaretine mâruz bulunmaktadır.

Bugün, Bolşevikler maksadlarına tez elden ulaşmak için, bu kıt'ayı Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırkızıstan, Taçkistan ve Karakalpak namiyle altı mıntakaya ayırmışlar ve her birine ayrı ayrı dil ve tarih telkinine başlamışlardır. Bu tazyiklere muhalefet edenler, ya öldürülmekte veya nefyolunmaktadır. İleride, Türk birliğini kurmak ve bu ırkdaşlarımızın uğramış bulundukları fâciayı önlemek, bizlere terettüp eden vazifelerdendir. Bu hususta, zuhur edecek fırsat fevtedilmemelidir!..

Bunlardan başka, İkinci Dünya Harbinden sonra, Ruslar tarafından ifna edilen Kırım Türkleri de Bolşevik ihtilâlini müteakib bir Cumhuriyet tesis etmişlerdi. Bugün, onun da izi kalmamıştır.

Hülâsa; Rus esaretinde inleyen bir sürü ırkdaşımız mevcuddur. Hürriyetlerini istirdada teşnedirler. Fakat hiçbir taraftan en küçük bir yardıma mazhar olamıyorlar! Artık tekrar muhaberelere geçiyorum.

«Terakki ve İttihad» cıların İngiliz Düşmanlığı :

Londra'da bulunan Halil Halid Beye gönderilen aşağıdaki mektub dış politika hakkındaki görüşü anlatmaktadır:

«Aziz Halid Efendi;

Vatanımıza olan muhabbetiniz ve hamiyeti milliyeniz hepimizce müsellem olduğu için âtideki ricamızın reddedilmiyeceğini kaviyyen ümidederiz. Vatandaşlarımıza «Şûrayi Ümmet» vasıtasiyle Avrupa'daki dost ve düşmanı tanıtmak leh ve aleyhlerinde yazılan makalât-ı mühimmeyi bildirmek, velhasıl içlerinde bulunmak ve li-

sanlarına vâkıf olmak gayesinde medeniyetin bâlâsında bulunduğunu iddia eden Fransız, Alman ve İngilizlerin gazete ve telifatında gördüğümüz efkârdan kardeşlerimizi de haberdar etmek istiyoruz! Bundan vatanımıza edilecek hizmet pek büyüktür. Bir de Türkiyeyi, kabil ise yer yüzünden kaldırmak istiyen İngilizlere hâlâ dostumuz nazariyle bakan rical eksik değildir. Biz bunlara «İngilizler hasm-ı canımızdır» desek, bize inanmazlar; lâkin «falan tarihli (Taymis) de veya diğer mühim bir gazetede görülen makalenin aynen veya hülâsaten tercümesidir» yahut «parlâmentonun falan günkü içtimaında şu mealde müzakere cereyan etmiştir.» desek yavaş yavaş dostunu düşmanından tefrik edemiyen bîçare Türkler hem kendilerine fenalık eden ve etmek istiyenleri tanırlar, hem de Avrupa'nın meslek-i siyaseti hakkında bir fikir edinirler.

... Eğer zat-ı biraderâneleri ... «İngiliz matbuatında tesadüf buyuracağınız makale ve havadisi bittercüme tahrire himmet buyurursanız Cemiyetimize pek büyük hizmet etmiş olursunuz.»

Bu politika mektubunda verilen siparişler fena değil. İngiltere aleyhine kampanya açmak için hiçbir fırsat kaçırılmak istenmiyor. Fakat bunu icabettiren zaruret nedir? Bu cihet meçhul kalıyor. Sonraları bu vâdide makaleler yazılması ve dahilden geliyormuş gibi mektublar gönderilmesi de tavsiye edilecektir.

Bu nevi hazırlıklar, herhalde şuurlu hareketler değildi. Maamafih takibedilen gayenin bazı hasis menfaatler olduğunu kabul etmek zarurîdir. Aksi takdirde «Terakki ve İttihad» cıları düşüncesiz ve millî faydaları idrâk ve takdirden âciz telâkki eylemek lâzım gelir. Çünkü bundan sonraki mektublarda o kadar garib iddialar ve inanılmasına imkân olmıyan öyle sarih iftiralar vardır ki, bu adamları yalancılıkla itham etmek en hafif bir hüküm yerine geçer.

238 numaralı mektub, Kıbrıs'ta Lârnaka'da, Ethem Safi Beye yazılmıştır. Bu mektubda, Ethem Ruhi Beyden, acı acı şikâyet edilmekte ve kendisi ahlâksızlıkla itham olunmakadır.

241 numaralı ve «muhterem vatandaşımız efendimiz» elkabını taşıyan 4 Ocak 1907 tarihli mektubda aynen şöyle denilmektedir:

«Bu defa zat-ı âlilerinden dahilden gönderilmiş bir mektub kisvesinde İngiltere'nin 25 seneden beri icra ettiği fenalıkların Rusların asırlarca muharebe ederek yaptıkları tahribattan ziyade olduğuna dair bir makale yazmanızı rica ediyoruz. Bu makalede nazarı dikkate alınacak hususat, dost İngiltere'nin Mısır ve Kıbrısı nasıl zaptettiği, Rumeli-i Şarkî'nin Bulgaristan'a inzimamı için Bulgarları nasıl teşvik ettiği, kezâ Girid'in elimizden çıkması emrinde Yunanistan'ı ne yolda himaye eylediği; Ermeni, Makedonya meselelerinde ve kontrol vaz'î hususlarında inisiyatif aldığı, Ceziretülarab'daki isyanları idame için çevirdiği entrikaları, Tabe meselesinde aldığı vaziyeti, şimdi de Bahreyn adalarını koparmak için uğraşması şerh ve tafsil buyurulduktan sonra, bu kadar mesaib ve tahribata sebebolan İngiltere'yi büyük bir kısım halkın, tarihe bakarak el'an Türk muhibbi tanıması ve rical geçinen bazı kesânın bile bu meyanda bulunması şâyân-ı teessüf olduğu zikredilmesini rica ederiz. Maksadımız, şöyle buhranlı bir zamanda mégalithique bir adım atmakla İngiltere aleyhine efkârı umumîyeyi hazırlamağa besmele çekmektir.»

Yukarıki mektub, Londra Üniversitesinde vazifedar bulunan Halil Halid Beye yazılmıştır. Verilen talimatın ne dereceye kadar şahsî ve yanlış olduğu, İngiltere hükûmetini, Ruslardan ziyade Türk düşmanı göstermek istemelerinden anlaşılıyor. Böyle saçma bir nokta-i nazarın nasıl olup da «Jön Türk» lük iddiasında bulunan ve Sultan Abdülhamid istibdadına muhalefet eden «Terakki ve İttihad» cılar nezdinde hüsn-ü kabul gördüğüne hayret edilir. Demek oluyor ki, Meşrutiyetin ilânından sonra İngilizlere karşı güdülen husumet, daha Avrupa'da iken aralarında kararlaştırılmış ve fırsat elde edilince tatbikına girişilmiştir.

Bu tarzdaki düşünüşün içyüzü nedir? Ve neye istinad etmektedir? Bu cihet meçhul olmakla beraber ileri sürdükleri iddiaların hak ve hakikate mugayir olduğu da meydandadır. Bu adamlar, muvakkat menfaatlere kapılmasalardı gülünç denecek bir surette bu yolda bir kıyas yapmağa lüzum görmezler ve İngilizlere karşı Rusları tercih etmek mânasızlığına düşmezlerdi. Halbuki, vaktiyle Macar mültecileri meselesinde Avusturya ve Rusya'ya karşı Türkiye'ye müzaheret gösteren, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşayı Saltanat Merkezine itaate mecbur kılan, emânât-ı mübareke işinde Üçüncü Napolyon'u Türkiye lehinde Kırım Harbine sürükleyen, Paris Kongresiyle istiklâli mefkud memleketimizin toprak bütünlüğünü büyük devletlere tasdik ettiren ve son 93 seferinde İstanbul kapılarına dayanan Rus ordularını tevakkufa mecbur eyliyen ve Ayastafanos Muahedesi hükümlerini Berlin Kongresinde sıfıra indiren İngiltere'dir. Kaldı ki, mektubda ileri sürülen hâdiseler de mâvak'aya uygun değildir.

Mısır'ın İngilizler tarafından işgali, doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'in lâkaydîsi yüzünden ve Türk askerinin Mısırlılarla temasa gelmesinden korkmasındandır. İşgali icabettiren A'rabî isyanında Mısır'a asker gönderilmesini İngiltere, Türkiye'ye teklif ettiği halde, Sultan Abdülhamid'in ihtirazı bu ödevin yerine getirilmesine mâni olmuş ve Hindistan güzergâhı üzerinde iğtişaşın devamını meneylemek menfaati iktizasından bulunduğunu takdir eyleyen İngiltere de Mısır'a asker sevki fırsatını fevt etmek istememiştir. Bu, daha ziyade, istibdad idaresinin bir hatâsıdır. Sahibsiz mala, herkes tesahüb etmek ister.

Kıbrıs Adası ise, ifa edilen büyük bir hizmetin ufak bir hediyesidir. Malûm olduğu üzere, Ruslar'la aktedilen Ayastafanos Muahedesinde bütün Trakya ve Makedonya, Dedeağaç, İskeçe, Kavala, Serez, Kosova, Manastır vesaire elden çıkmıştı. Berlin Muahedesinde ise bunların iade ettirilmesine ve Şark hududunda bazı toprakların Türkiye'ye bıraktırılmasına ve hattâ harb tazminatının ehemmiyetsiz bir miktara indirilmesine mukabil bu başarıları temin eden İngiltere'ye bu ada, Avusturya'ya da Bosna - Hersek muvakkaten terkedilmişti. Bana kalırsa, bu işden dolayı İngilizlere düşmanlık değil, bilâkis minnettarlık izhar etmek icabeder. Kıbrıs Adası Muahedesi, ilk sahifelere ilâve edilmiştir. İfade tarzı, Türkiye'yi icabında Rus-

ya'ya karşı himaye mâhiyetindedir. Rus istilâsını önlemek maksadiyledir.

Şarkî Rumeli de mahzâ Sultan Abdülhamid'in hudud boyuna asker gönderilmesine muvafakat etmemesi yüzünden ziyaa uğramış ve Bulgarların işgali altına girmiştir. Bu tecavüz de Rus teşvikiyle olmuştur.

Girid meselesi ise, İngiltere'den ziyade Rus'ların bir oyunudur. Vaktiyle Atina önlerine kadar ilerliyen Türk ordusunu yerinde tutan Rus Çarı Nikola olmuştur. Yunanistan'ın ödemeyi kabul ettiği tazminatın affı bile onun iltimasiyle tahakkuk etmiştir. Giridin ilhakına mâni olan İngiltere'dir.

Ermeni meselesinin kurcalanmasına ve Berlin Muahedesinde mezkûr Vilâyat-ı Şarkiye ahvalinin Rus'lar tarafından ileri sürülmesine mümanaat eden İngiltere'dir.

Makedonya'ya adlî kontrol vaz'ına Rus'ların talebi üzerine Avusturya sebebolmuştur. Balkanlıları, İngilizler değil, Ruslar ayaklandırmışlardır.

Arabistan işleri de idaresizliğimizin bir neticesidir.

Bunlardan dolayı, İngiltere'yi değil, kendi teşkilâtımızı tenkid etmek ve ıslahat icrası usullerini göstermek gerekti. Yoksa, tarihî olayları uydurma şekillere bürüyerek halkı aldatmağa kalkışmak inkılâpçı «Jön Türk»lere yakışmıyacak küçüklüklerdendir.

«Acebdir hal-i âlem, bilmeyen söyler, bilen söyler.»

Bununla beraber, ben İngiliz'lerin Türk menfaatlerini rahnedar etmediklerini iddia etmiyorum. Ancak İngiliz'lerle Rus'ları kıyas edince, Türkiye bakımından, tercih keyfiyetinin hangi tarafa taallûk eylemesi lâzım geldiği meydandadır.

«Terakki ve İttihad» cıların bu mektubu ne maksadla yazdıkları bahsine gelince, mesele sarihtir. O tarihlerde, Mısırlılarla İngilizler arasında büyük bir mücadele başlamıştı. «Hizbülvatan» reisi Mustafa Kâmil Paşa ile meşhur gazetecilerden Ellivâ Başyazarı Abdülâziz Çavuş ve daha birçok Mısır münevverleri, İngilizlerin Mısırdan çekilmelerini istiyorlar ve şiddetli kampanya yapıyorlardı. Hattâ, bu mücadele dolayısiyle mahkûm bile edilmişlerdi.

İşte bu vaziyet bizim inkılâpçılar üzerinde de tesir icrasından hâli kalmamıştır. Bahusus «Terakki ve İttihad»ın Paris Merkezi Heyetinde Mısırlı Prens Mehmed Ali Paşa ile Fazıl Paşa torunu Mahmud Bey âza ve Prens Said Halim Paşa da Müfettişi Umumîliği deruhte etmiş bulunuyorlardı. Aynı zamanda, diğer Mısırlılara da, maddî yardım temini bakımından hoş görünmek icabediyordu. Doğrusu «Terakki ve İttihad» Mısırlılara bağlıydı.

Bir de Türk inkılâpçılarını daima destekliyen İngiliz resmî makamlarının Ahmed Rıza Beye, Mithat Paşa ve Murad Beyler âyarında kıymet at-

fetmemesi gözönünde tutulacak olursa husumet izharına âmil olan sebebler taayyün eder kanaatindeyim. Maamafih sebeb her ne olursa olsun, bu yolda bir propaganda netice itibariyle memleket zararına bir görüş ve düşünüştür. Nitekim, Meşrutiyet'ten sonra da bu yolun takibi Türklük için kötü sonuçlar vermiştir. Bununla beraber, artık tekrar diğer muhaberelerin kaydına devam ediyorum.

254 numaralı mektub Erzincan'a yazılmıştır.

255 numaralı ve 3 Şubat 1907 tarihli mektub İzmir'de bir «Fırka-i Hamiyet» kurmak teşebbüsünde bulunanlara hitabetmekte ve kendileri tebrik edilmekle beraber, Paris'te yapılan neşriyat ve «Terakki ve İttihad» Fırkası vaziyeti hakkında tafsilât verilmektedir.

257 numaralı ve 7 Şubat 1907 tarihli, mektub, Ali Haydar Mithat Beye hitabetmekte, istifanamesinin heyeti merkeziyede okunduğu ve oybirliğiyle kabul edildiği bildirilmektedir.

Ali Haydar Mithat Beyin istifası, yukarıda kaydettiğimiz İngilizler aleyhinde yazılacak mektub ile ilgilidir. Bu zat, eld emevcut mektuplara göre, böyle bir yazının neşrine ve İngilizlere karşı cephe alınmasına itiraz etmiş ve nokta-i nazarı kabul edilmediği için de «Terakki ve İttihad» Cemiyetinden istifa eylemişti. Bu istifanın birçok muhitlerde alâka uyandırdığı ve «Terakki ve İttihad» Cemiyeti heyeti merkeziyesinden izahat talebedildiği mevcud muhaberattan anlaşılmaktadır. Bunlara verilen cevablar hiç de tatmin edici değildir. Bilâkis, mesele mugalataya boğulmuş ve Ali Haydar Mithat Beyin «kabiliyetsiz» ve hattâ «şuursuz» olduğu bile ileri sürülmüştür.

258 numara ve 7 Şubat 1907 tarihli mektub, Londra'da bulunan Halil Halid Beye yazılmakta ve yukarıda bahsi geçen makalenin gazeteye dercedilmek üzere Mısır'a gönderildiği bildirilmekte ise de, **«Birdenbire İngiltere'ye karşı ilân-ı muhasama etmiş olmamak için zîrine bir mütalâa ilâvesi karargir oldu»** denilmektedir. Bu kaydın ilâvesine herhalde Ali Haydar Mithat Beyin ileri sürdüğü düşünceler müessir olsa gerek.

260 numaralı mektub, Prens Mustafa Fazıl Paşa torunu Mahmud Beyin istifasının kabul edildiğine dairdir.

265 numaralı mektub, Kızanlık şubesine yazılmıştır. Ali Haydar Mithat Beyin istifası hakkında «İngilizler aleyhinde yazılması kararlaştırılan mekubun dercine muvafakat etmemesi ve onlar aleyhine gazetelerde neşriyatta bulunulmasına taraftar olmaması» sebeb gösterilmekte ve bu hakikat basit bir mesele imiş gibi itiraf edilmektedir. Aynı zamanda Ali Haydar Mithat Beyin Prens Sabahaddin Bey aleyhinde dedikodu yaptığı ve bu hususta «Terakki» gazetesinde vâki istizaha bu zatın cevab veremediği ve bir takım hakaretâmiz yazıları kabul eder göründüğü iddia olunmakta ve bu vaziyetin de istifanın kabulünde müessir olduğu ileri sürülmektedir.

267 numaralı mektub, Trabzon'a yazılmıştır. Yukarıda bahsi geçen Zeki Paşaya ait mektubun gönderildiği de bildirilmektedir.

276 numaralı ve 9 Nisan 1907 tarihli mektub, Girid'de Alyoti zade Mustafa Tevfik Beye yazılmıştır. Bu mektubda takibedilen mesleğin bütün Osmanlıların nef'ine olduğu izhar edildikten sonra Sabahaddin Beyin «Ademi Merkeziyet» icadının fenalığı isbata çalışılmakta ve buna Türklerin razı olmıyacakları bildirilmektedir. Hattâ **«Türklerin kabul etmediği ve edemiyeceği bir programın vatanımızda tatbik edilebilmesi için Avrupalıların müttahiden müdahaleleri lâzımdır; ve o vakit nâçar Türkler, Sabahaddin Beyin ortaya attığı «Ademi Merkeziyet» programının mevkii icraya konmasına muvafakat gösterirler.»** demektedir.

Bu mektubda aynen şu fıkralar vardır:

«Ali Haydar Mithat Beyin aramızdan çekildiğine teessüf etmeyin. Bu zavallı, ilm-i ruh ülemasının «inbecile» namı verdiği bîbahtlar sınıfına ithal edilecek bir hastadır. Biz, bunu buradaki Rumların elinden kurtarmak ve biraz tecrübedide kılmak maksadiyle içimize kabul etmiştik; muvaffak olamadık.»

Mektubda, bundan sonra, Ali Haydar Beyin, Sabahaddin Beye cevab vermemesinden bahsedilmekte ve merhum Mithat Paşa ile Ali Haydar Bey arasında bir mukayese yapılarak «Bu bir galat-ı hilkattir» sözü yazılmaktadır.

289 ve 290 numaralı mektublar da İstanbul'da Ethem Necati Beye yazılmıştır.

292 numaralı mektub, ise Abdullah Cevdet Bey aleyhinde br yazıdır.

Dr. Bahaeddin İmzalı Mektublar:

Bundan sonraki mektublar, yalnız Bahaeddin Şakir Beyin imzasını taşımaktadır. İleride tafsil edileceği veçhile o tarihlerde Dr. Nâzım Bey Selânik'e gitmiş ve orada teşekkül eden «Osmanlı Hürriyet» Cemiyeti âzalariyle birleşme müzakeresine girişmişti. Bu seyahate binaen kendisi Paris'te bulunmuyordu. Hattâ yukarıki mektubların birkaçında da yalnız Dr. Nâzım imzası vardır. Bunun sebebi ise, yukarıda söylediğim veçhile Dr. Bahaeddin Şakir Beyin, yeni mühürlerin tevzii için bir ara Romanyaya gitmiş olmasıdır. Bundan anlaşıldığına göre, Ahmed Rıza Bey, Cemiyetin yaptığı muhaberelere hiç karışmamış ve mektublaşma, Dr. Bahaeddin Şakir ve Nâzım Beyler tarafından idare edilmiştir.

Aşağıdaki, 295 numaralı ve 4 Haziran 1907 tarihli mektub İstanbul'a yazılmıştır:

«Azizim efendim;

Beyefendinin yerine makam-ı riyaseti deruhte edecek zata dair hiç bahis buyurulmuyor. Kendileri de bizim tahriratımıza aslâ bir cevabda bulunmadılar.

İstanbul'da icrayi faaliyet hususunda ne tahsis edebileceğimizi iş'ar edersiniz.

Elli liranın muhterem hocamızın Mısır'a izamı emrinde sarfına mezun olup olmadığını sual buyuruyorsunuz. Maatteessüf, Cemiyetin hali hazır bütçesi bu gibi sarfiyata müsaid olmadığını bildiririz.

Kendileri gibi, ilmiyle âmil sahib-i vicdan ve irfanın dahilde bulunması lâzımdır... Harice çıkmalarında ne kendileri için ve ne de vatan için bir fayda vardır. Haricde temin-i maişet kadar müşkül bir şey yoktur.

... Fransız postahanesinde casus memurun ismini sizden istemiş idim. Lûtfen bildiriniz. Bir de adres hususunu taht-ı temine almağa gayret ediniz... Madam Branda vasıtasiyle muhabere mümkün değildir.

Beyefendiye ve ahval-i umumiyeye dair tafsilâtlı mektublarınızı bekler, size ve cümle ihvana meveddet eyleriz.»

Dr. Bahaeddin

«Terakki ve İttihad» Cemiyeti Paris'te böyle nazarî faaliyetler ibraz eder ve verdiğim misallerde görüldüğü gibi muhabere ile meşgul olurken dahilde fiilî teşebbüslere atılmış elemanlar eksik değildi. Fakat bu gruplar «Terakki ve İttihad» la alâkadar bulunmuyordu.

Ezcümle, Şam'da mevcud **«Vatan»** grupu Erkânıharbiye stajı için oraya giden Mustafa Kemal Beyin teşvikiyle «Vatan ve Hürriyet» Cemiyeti adını almıştı. Cemiyetin kurucuları; Mustafa Kemal, Binbaşı Lûtfi, Dr. Mustafa ve Erkânıharb Müfid Beylerdi.

Bu grupun Kudüs Şubesini Mülâzim Celâl, Yafa Şubesini Kaymakam Hamdi, Cemal, Mehmed Ali ve İhsan Beyler teşkil ediyorlardı.

1906 - 1907 senelerinde İstanbul'da bir de «Selâmet-i Umumiye Kulübü» namı altında gizli bir teşekkül daha vücude getirilmişti ki belli başlı kurucuları İbrahim Naci, Giridli Ali, Fuad Şükrü, Abdullah Abud, Dr. Rıza Abud, Yenişehirli Salih ve Makinist Rıza Beylerdi. Bu teşekkül de «Terakki ve İttihad» la alâkadar değildi.

Cemiyetin Lâzistan Şubesi :

Cemiyetin, Lâzistan Şubesi denilen Trabzon Şubesine yazdığı 296 numaralı mektub, çok uzundur ve 60,000 kişinin Rusya'ya ilticasından bahsetmektedir. Aynı zamanda «bunların efkârı açılırsa vatanımıza bu kadar fedakâr kazandırılmış olur» denmekte ve şunlar ilâve edilmektedir:

«Bu 60,000 kişi arasında vicdanına cidden güvenilecek kimler ise onlarla hemen şimdiden ittihad tesisine başlamak muvafık ve lâzımdır. Elbette bu altmış bin kişi arasında din ve vatanı için ölmekten çekinmiyecek hiç olmazsa «60» fedakâr bulunsa zulüm ve kahır altında memleketi mahveden esbabın vücudü pek çabuk dünyadan kaldırılmış olur.»

Mektub münderecatını biraz açıklamak lâzım geliyor. Bir ara kanunsuz hareketlerden bizar olan Trabzon köylülerinden mühim bir kafile aileleriyle Kafkasya'ya geçmişler ve hükûmetin ısrar ve ibramına rağmen, Rusya'da kalmayı istemişlerdi. Bahsi geçen altmış bin kişi bunlardır. Bilâhare, Rus'ların muvafakatiyle tekrar ana vatana avdetleri temin edilmiştir. İşte, Paris inkılâpçıları bunlardan da faydalanmayı düşünmüşlerdir.

İttihatçılar Ve Prens Sabahaddin Bey

İNKILÂP tarihimin en önemli konularından biri, hiç şüphe yok ki, «İttihad ve Terakki» ile Prens Sabahaddin Bey arasındaki ihtilâftır. Meşrutiyet'in ilânından senelerce evvel başlıyan ve Meşrutiyet içinde de devam edip giden bu ihtilâfın sebebleri, sırf memleketin müstakbel idare şekline ait görüş farklarından doğmuşken, mesele - siyasî terbiyemizin noksanlığı yüzünden - daha ilk adımlarda öz veçhesini kaybetmiş ve Sabahaddin Bey, muarızları tarafından maalesef şahsî bir hücum ve iftira dalgası içinde boğulmak istenmiştir. Bu eserde vesikalariyle izah ettiğimiz bu dâvanın hakikî mâhiyeti kısaca şundan ibaretti: Prens Sabahaddin Beyin Meşrutiyet'in ilânından evvel Avrupa'da ileri sürdüğü tez, Abdülhamid muhaliflerini biri «Ademi Merkzziyetçi», diğeri de, «Merkeziyetçi» olmak üzere iki hizbe ayırmıştı. Prens Sabahaddin Bey, inkılâbın ana gayesi olarak elde mevcud İmparatorluğun kurtulmasını düşünüyor ve bunu sağlamak için de tam bir ilim adamı gibi hareket ederek evvelâ İmparatorluğu tehlikeye sokan âmilleri, bütün sebeb ve neticeleryle, ortaya atmak lüzumunu duyuyordu. Sabahaddin Bey, bu yolda yürürken tetebbü ve tetkiklerinin özünü iki ana nokta etrafında toplamış ve iki prensip ileri sürmüştü.

a) Zamanın yeni siyasî şartlarına uyarak İmparatorluğa asrî bir şekil vermek ve bu sayede ömrünü mümkün olduğu kadar uzatmak.

Sabahaddin Bey, sadece Meşrutiyet'in ilânı ile bu gayenin elde edileceğine kaani değildi. Bu sahada inkılâbın daha geniş ve daha radikal olmasını istiyor; Meşrutiyet'le beraber idare şeklinin de merkeziyetçilikten «Ademi Merkezyet» e doğru değişmesi lüzumunu ileri sürüyor; yani İmparatorluğu, onu vücude getiren unsurların müşterek arzu ve kararlariyle teşekkül edecek bir «Milletler Câmiası» şekline sokarak, dağılmaktan kurtarmak denemesini teklif ediyordu.

b) İmparatorluğun ana unsurunu teşkil eden Türk cemiyetinin bünyesinde de bir inkılâp yapmak istiyordu.

Prens Sabahaddin Beyin görünüşe göre, yalnız siyasî şekil inkılâbı

kâfi değildi; bir içtimaî bünye inkılabına da ihtiyaç vardı. «Teşebbüs-ü Şahsî» tâbiriyle ortaya atılan düşünce, işte bu çeşit inkılâp ihtiyacının ifadesi idi. Prens Sabahaddin Bey bu konuda zamanında revaçta bulunan bir içtimaî ilim nazariyesinden mülhem olarak ve Anglo-Sakson âleminin içtimaî seciye ve terbiyesini örnek gibi ele alarak «şahsî teşebbüs» prensipine dayanan bir cemiyet inkılâbını ileri sürmüş, terbiye sistemimizin bu hedefe doğru yönetilmesini istemiş, toplu bir ifade ile «kışla ve memurluk» zihniyetine vedâ ederek serbest ve liberal bir iş ve demokrasi idealini önümüze dikmişti.

Görülüyor ki Prens Sabahaddin Beyin inkılâp fikirleri, bir takım geniş ilmî görüşlerden doğuyor; gerek siyasî, gerek içtimaî alanda yapılacak değişiklikleri İmparatorluk dünyasının «içinden» bekliyordu.

Bu prensiplerin doğru olup olmadığını burada yeniden münakaşa edecek değilim. Bu münakaşa, Osmanlı İmparatorluğunun çökmesi ve parçalanması ve nihayetlenen Meşrutiyet devresiyle beraber artık tarihe mal olmuştur ve tarih hükmünü vermiştir.

Buna mukabil Sabahaddin Bey, mutaarrızlarının, yani «Merkeziyetçi» grup taraftarlarının inkılâp fikirleri nelerden ibaretti? Bu suale tam bir cevab vermek maalesef imkân dışında bir iştir. Çünkü bu hususta başta Sabahaddin Beyin en inatçı ve sözde en okumuş geçinen muarızı Ahmed Rıza Beyin bizzat kendisi olmak üzere, Merkeziyetçi «Jön Türk» lerden hiçbiri, ilmî bir eser şöyle dursun, müspet bir mevzu addedilecek tek bir satır yazı bile bırakmamıştır. Ancak Merkeziyetçi'lerin Meşrutiyet'ten evvel ve sonraki hareket tarzlarını ve yazılarını gözönüne alarak şöyle bir hükme varabiliriz: Merkeziyetçi «Jön Türk» ler inkılâp hedefi olarak Abdülhamid idaresinin yıkılmasını ve en ileri gaye de belki bu Padişahın tahttan indirilmesini emel edinmişler, fakat bu kadarla kalmışlardır; yani içtimaî fikir ve ideal namına hemen hemen başka hiçbir şey düşünmemişlerdir. Aralarında fikren en ileri olanlar bile İmparatorluğun geçirmekte olduğu yakın tehlikenin asla farkına varmamışlar ve kâh «Panislâmizm», kâh «Panturanizm» hülyalarına kapılarak o çökük ve bitik halimizle dünya politikasında mühim roller oynıyabileceğimizi sayıklamışlardır. Siyasî görüş züğürtlüğünün bu derecesine bilmem ki ne denir?

Sabahaddin Bey Aleyhine Çirkin İftiralar :

Bütün mesele bundan ibaret iken Prens Sabahaddin Beyin bu kitabsız ve delilsiz muarızları fikre fikirle mukabele edemeyince iftira yoluna sapmışlar ve bütün aleyhtarlıklarını şahsî hücumlara hasretmişlerdir. Meselâ; Dr. Bahaeddin Şakir Bey Paristen 11 Hzairan 1907 tarihinde İstanbul'a yazdığı mektubda Prens Sabahaddin Beye karşı muhalefet sebeblerini soran bir zata bakın neler saçmalıyor :

«Terakki» gazetesiyle Sabahaddin hakkındaki mütaleatınıza cevab vermek için evvelâ melfuf ilâveleri okumanızı tavsiye eyler, saniyen Mahmud Paşa zade Sabahad-

din Beyin kim olduğunu size tanıtmak isterim ve salisen onun tarafgirliğiyle bize karşı söz söyliyen beyinsiz veya hamiyetsizlerle mübahaseye bile tenezzül etmemenizi rice eylerim. İlâvenin biri geçen sene, diğeri ise bu son zamanda ve her ikisi de taraf-ı âcizanemden yazılmıştır. Sabahaddin Bey ve merhum pederi Avrupaya ne zulümden şikâyet ve ne de milleti vikaye maksadiyle gelmişlerdir. Bunlar «şantaj» yapıp hazine-i beytülmali soymak, memleketi ecnebilere satmak için harice çıkmışlardır. Avrupa'dan Abdülhamid'le pazarlıkları Bağdad bataklıklarının imtiyazının itası ve mahdum beylerin Şûrayı Devlete âzalığı ve buna mümasil şerait-i âdiye ve rezileden ibaret olduğu Ahmed Rıza, Nâzım Bey vesaire gibi erbab-ı namus ve hamiyetin gözü önünde cereyan eden mesailden bulunmakla ve bunların şahadetleriyle... Bâhusus Ahmed Celâleddin Paşanın tasdikiyle iki kere iki dört eder gibi sabit bir hakikattir.

Binaenaleyh, Sultan Abdülhamid'den, komitecilerden daha muhribane bir politika yapmak arzu eden bir adamın efkâr ve âmâlini vatandaşlarımıza bildirerek ikaz etmek bizim en birinci vazifemizdir. İşte bu saika ile kendisine karşı yazı yazıyoruz. Ahval-i mâziyelerinden bahsi âtiye talik ediyoruz. Çünkü hürrieytperver ve milliyetperver olarak meydana atılanlardan Abdullah Cevdet'ler, Tunalı Hilmi'ler, Ali Kemal'ler vesaire gibi edepsizlerin Murad'lar, Reşid'ler, ve Çürüksulu Ahmed Beyler gibi haysiyetsizlerin zuhuru dahile ve harice karşı çok suitefsir yapıyor. Bizim böyle bir amadla birleşme hususunda teşebbüsümüze gelince, maksad Sultan zade bilmem ne zade ünvanlariyle halkın nazarı dikkatini celbeden bir adamı kontrolümüz altında hareket ettirerek memlekete gelecek fenalığın önünü almaktı. Mumaileyhin ahval-i mâziyesi unutulabilirdi. Ancak ahvali hâzırası, ahvali sabıkasını gölgede bırakacak kadar fena bir renk almaktadır. Makedonyayı elimizden alarak müstakil bir hükûmet yapmak istiyen ve Sarafof'un riyaseti altında bulunan Makedonya Bulgar komitesiyle ve altı vilâyeti bizden ayırarak memleketin kalbgâhında bir Ermenistan hükûmeti veya beyliği teşkil etmek istiyen Ermeni komitalariyle hüsn-ü münasebette ve onlara karşı va'di vaidde bulunan ve hattâ Berlin Muahedenamesindeki mezkûr hususata ait mevaddı muzırrenin kat'iyyen icrası hususunu kabul ve onlara vaadettiğini bize itiraf bile etti.

İşte Sabahaddin Bey ve «Terakki». Bunları bilmiyerek taraftarlığını edenler varsa ikaz ediniz. Yok bilmiyerek edepsizliklerinden mahzâ bize garezlerinden söz söyliyenler varsa o gibi rezillerle lâkırdı bile etmeyiniz. Çünkü mevkiinizi tehlikeye koymuş olursunuz. Baki uhuvvet, muvaffakiyet azizim.»

Yukarıki mektubu yazan Dr. Bahaeddin Şakir Beyin bu safsatalarına şu yolda cevap vermek çok yerinde bir hareket olur zannındayım:

«Atarlar taşı diraht-ı meyvedar üzre»

Yahut bu egoist gazerkâr hakkında şu da söylenebiblir :

«İdrâk-i meali bu küçücük akla gerekmez,
Bir lem'a ki Hak yandıra hiç bir veçhile sönmez.»

Sabahaddin Beyin Ahlâkı, Şahsiyeti :

Yukarıki mektub «Terakki ve İttihad» cıların ne kadar basit ve kötü huylu kimseler olduğunu tamamen meydana koyuyor. Hele Dr. Bahaeddin'in garazkârlıkları ne kadar âdi ve hududsuzdur!

Meselenin esası ve doğrusu şudur: Sultan Abdülhamid istibdadı ile mücadele eden «Jön Türk» ler arasındaki imtizaçsızlığı dahilde bulunan-

lar bir türlü hazmedemiyorlar ve dedikodu neşriyatından mütehayyir ve müteellim oluyorlardı. Buna binaen uyuşamamazlık sebebleri ara sıra alâkadarlardan sorulmakta ve nifakın bertaraf edilmesi lüzumu rica edilmekte idi. «Terakki ve İttihad» cılar, bir misal olarak neşrettiğim yukarıki mektubdan da anlaşılacağı veçhile, bu gibi istizahlara daima kaçamak cevablar vermişler ve safsatalarla mukabele emişlerdir.

Evvelâ şurasını kaydedeyim ki, Damad Mahmud Paşanrn Avrupa'ya **«şantaj yapmak», «beytülmali soymak»,** ve **«memleketi ecnebilere satmak»** için gittiği iddiası, büyük bir yalan ve çirkin bir iftiradır. Mahmud Paşa, pederleri Damad Halil Paşa'dan müntekil servetiyle esasen zengin ve kendisi de Sultan Abdülhamid'in eniştesi bulunmak hasebiyle nân-ı naime müstağrak olarak saraylarda yaşıyorau. Yurdunda ihtiyaç nedir bilmemiş ve hiçbir zaruret hissetmemiş iken, Avrupa'da mahrumiyet içinde hayata gözlerini kapamıştır. Sultan Abdülhamid'in üstüste müteaddid dâvet heyetleri göndermesine rağmen idealinde sebat göstermiş, yapılan bütün vaadlere rağmen kayinbiraderinin arzularına asla tebaiyet etmemiştir. Bir insan daha nasıl sebatkâr olur, hamiyet ve vatan muhabbeti taşıdığını hangi şekil ve suretle isbat edebilir, bilmem!

Paşanın maksadı Beytülmali soymak olsaydı, en büyük fırsat eline geçmişti: Adliye Nâzırı iken bu işi kolaylıkla temin edebilirdi. Kimden on para almış, kimin hakkını yemiş ve hangi vatandaşın malını kendi namına geçirmiştir?

Vatan ecnebilere, Avrupa'ya kaçmakla satılmaz ki... Bu denaet vaktiyle Mahmud Nedim Paşaların yaptığı gibi, Hünkâra hülûskârlıkla mümkündü. Yahut Meşrutiyetten sonra İttihadcıların yaptığı gibi idare ele alınır, bilgisizlik ve ayarsızlık yüzünden memleket hallâç pamuğu gibi atılır ve koca bir İmparatorluk birkaç sene içinde yok olur. Esasen Türkiye toprakları Mahmud Paşaya bâtapu verilmiş bir mülk değildir ki.

Avrupa'dan Sultan Abdülhamid'le yapılan imtiyaz pazarlığı hakkında Ahmed Rıza ve Nâzım Beyler şahid gösteriliyor ve Ahmed Celâleddin Paşanın bu ciheti tasdik ettiği ileri sürülüyor. Bu gıybetin en son haddidir. Ben, şahsen Ahmed Celâleddin Paşanın bütün muhaberelerini birer birer tetkik, bunları ve şifre miftahlarını aynen neşrettim. Bu evrak ve muhabere arasında imtiyaz veya memuriyete müteallik tek bir kelime yoktur. Bunun aksini iddia eden açıkça yalan söylemiş olur. Çünkü Ahmed Celâleddin Paşa bile Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği raporda bu ciheti sarahatle işaret etmiştir. Kaldı ki rütbe ve nişanın ibtizale uğradığı ve Şûrayi Devlet âzalığının istihfaf mevzuu olduğu öyle bir devirde yeni doğan çocuklara bile yaverlik ihsan eden Sultan Abdülhamid, mesned tevcihini veya imtiyaz ihsanını hemşirezadelerinden mi esirgeyecekti? Bunda mantık var mı?

Bu âdi hezeyanlar, garaz ve hasedin tevlidettiği bir infial ve tuğyanla, ve belki verilen direktif dahilinde Dr. Bahaeddin Şakir Bey tarafından uydurulmuş şeylerdir. Bunun böyle olduğuna en büyük delil, Sabahaddin Bey aleyhine bazı neşriyat yapıldığı halde gazetede «şantaj» dan ve memleketi satmaktan bahsedilmemesini muhik göstermeğe yeltenilmesidir. Çünkü bu mütalâalar aleniyete vurulsa, tekzibe uğrayacak, çevirmek istenilen tezvir dolabı dönmiyecek ve hakikat meydana çıkacaktı. İnsafsızlığa bakınız ki mektub muharriri muzır propagandasını takviye için Sabahaddin Beyin Bulgarlarla ve Ermenilerle anlaştığını ve onlara birçok vaadlerde bulunduğunu da iddia ediyor. Siyasî parti hayatında âdilik işte bu kadar olur. Bütün varlığını ve rahatını memleketi uğruna feda eden bir münevver vatandaş hakkında böyle iftiralar uydurmak affedilemiyecek derecede büyük bir cinayettir. Hem işin garabetine bakın ki, Bulgar ve Ermenilere yardım vaadettiğini Prens Sabahaddin Beyin bizzat kendisi mektub muharririn e itiraf etmiş! Uydurmanın bu nev'i görülmüş şey değildir. Sabahaddin Bey, yukarıki satırlarda kaydettiğimiz gibi Ermeni iddialarını daima reddetmiştir. Kaldı ki bu zat, kendi mensup olduğu milletin ve Hanedanın zararına başkalarına vaadde bulunmaktan ve bunu rakiblerine itiraftan ne kazanacak? Para mı? Aile servetini teperek Avrupa'ya çekilen bir adamın hayalî menfaatler peşinde koşmasına imkân var mı? Mevki mi? Vaanını satan bir adama kim bunu temin edecek? Memleketin yeni sahibleri mi? Gaye bunlar değilse, o halde Sabahaddin Bey mahza yuvasına hiyanet etmek kasdiyle bu yolda hareket etmiş demektir. Böyle bir hal herhangi bir vatandaşa değil, dimağen alil bir zavallıya bile isnadolunamaz. Nerede kaldı ki Sabahaddin Bey gibi mütefekkir bir vatanpervere atfolunsun!

Dr. Bahaeddin Bey, uyuşma keyfiyetinde güdülen gayenin Sabahaddin Beyin fena niyetlerini önlemek ve kendisini kontrol altında bulundurmak olduğunu söylüyor. Ne mânasızlık! Sabahaddin Bey ilim ve irfan sahibi bir şahsiyettir; başkalarının kontrolünden müstağnidir. Bütün bu isnad ve iftiralar budalaca bir şeydir. Ve hiçbir esasa dayanmamaktadır.

Millet hazinesini izrar ve donanmayı mahveden Bahriye Nâzırı Hasan Paşa hakkında:

Uğrarsa veba râhin eğer semti Halice
Bir muş ile Tersaneye git ref'i hicabet
A lcânın Nâzır-ı Bahriyenin Allah aşkına
Bin eylediğin cürme bedel bir de sevab et.

kıt'asını söyliyen Damad Mahmud Paşaya gelince:

Yukarıki satırlarda resmî vesikalariyle isbat ettiğim gibi, memleketin yabancı istilâsına maruz bırakıldığını ve Beytülmalin israf edildiğini, Abdülhamid'e çektiği telgraflarla iddia eden kendisi olmuştur. Sabahaddin Bey ise memleketin kurtuluşu yolundaki düşünceleri kabul edilmediği için İttihadcılardan uzaklaşmış, yığın yığın haksız ithamlara, iftiralara ve mah-

rumiyetlere rağmen kendisince çizdiği yoldan asla ayrılmamış, değil muhaliflerine, fakat dayısı Sultan Abdülhamid'e bile minnet etmemiştir.

Ahmed Rıza(1) Beyin Bir Beyannamesi :

Görülüyor ki, Prens Sabahaddin Bey aleyhindeki bu hücumlar, bir kanaat ve bir içtihad farkından ziyade maalesef şahsî kin ve garazkârlıktan doğmuştur. İttihadcılar Meşrutiyetten evvel yarattıkları bu kötü havaya artık alışmışlar ve muhaliflerine sonuna kadar ihanetler atfetmekten bir türlü kurtulamamışlardır.

«Terakki ve İttihad» cıların Prens Sabahaddin Bey hakkındaki iddia ve iftiralarını tevsik edecek hiçbir delil ve emare olmamakla beraber Dr. Bahaeddin Beyin mesai arkadaşı Ahmed Rıza Beyin bu vâdideki yazıları daha ziyade calib-i dikkattir. Maamafih bu çetin mücadeleciye karşı kötü düşüncelere yol açmak kaydında değilim; ancak yukarıda ileri sürülen tenkidlerin o günlerin ihtiyaçlarına nazaran ne kadar saçma ve yersiz olduğunu göstermek isterim.

«Terakki ve İttihad» ın Reisi Ahmed Rıza Bey vaktiyle 14 Temmuz 1896 tarihinde Avrupa kabinelerine ve ecnebi milletlerine hitaben neşrettiği uzun bir «Appel» de şöyle demektedir:

«Tanzimat, Hatt-ı Hümayunu Vilâyetler Kanununda ve Düsturda mevcud usûl ve nizamlar münhasıran Osmanlı Devlet adamlarının vücude getirdikleri bir reform topluluğunu teşkil ediyorlardı. Bu kanunlar müsavatı, salâhiyetlerin tefrikini, adaleti, idarî ademi merkeziyetin tatbikini, mahallî imtiyazları ve vicdan hürriyetini vaadeyliyordu...»

Ahmed Rıza

Ufak bir parçasını yukarıya koyduğumuz bu vesikada Avrupa kabinelerinden ve ecnebi milletlerden yardım talebeden Ahmed Rıza Bey, idarî ademi merkeziyetten, mahallî imtiyazlardan ve vicdan hürriyetinden bahsediyor. Demek ki, bu zat da başlangıçta bu prensiplere taraftarmış. Bilâhare kanaatini değiştirmiş. Çünkü Bahaeddin Bey onun telkinatiyle hareket eden ve bu umdeleri tasvibedenlerin vatan hiyanetiyle ithamına cevaz veren bir muakkibdir. Bu vesikanın Fransızca kısmı aynen şudur:

«Aux cabinets europeens aux Nations étrangeres;

Le Tanzimat, le Hatti-Humayoun, la loi des vilayets, les autres lois et règle-

(1) Ahmed Rıza Bey 1857 senesi Eylülünün 17 nci günü büyükbabasının Vani köyündeki yalısında doğmuştur. 1930 senesi Şubatının 27 sinde Şişli'deki Etfal Hastahanesinde vefat etmiştir. Tahsilini Mekteb-i Sultanide (Galatasaray) yapmıştı. Dağıstanlı Yusuf Hicrî Efendiden hususî surette Arabî ve Farisî dersleri almıştır. Gençliğinde şiire merak etmiş ve gayrimatbu bazı eş'ar bırakmıştır. Yüksek tahsilini Fransa'da yapmıştır. Anadoluhisarında medfundur.

ments contenus dans l e «doustour», constituaient un ensemble d'importantes reformes due exclusivement à l'initative d'hommes d'Etat Ottomane...

... ces actes promettaient l'égalite, la justice, la separation des pouvoirs, le décentralisation administrative, les privilèges locaux, la liberte de conscience... etc...

Pour le Komité Ottoman
«d'Union et de Progré»

Görülüyor ki, Ahmed Rıza Bey, memleket idaresinde ademi merkeziyeti idarîyi ve hattâ mahallî imtiyazları, mevcud kanunlara atfen, tabiî bulmakta ve bunları vaadeder bir lisan kullanmaktadır. Bu idare şekillerinin İslâmlar hakkında olmaktan ziyade Avrupalıların iltizam ettiği Makedonyalı Bulgarlar ve vilâyatı şarkiyeli Ermenilerle Rumlar hakkında tasavvur edildiği muhakkaktır. Binaenaleyh bu inkılâp lideri bu vesikadaki sözlerilye siyasî bir kanaat mi izhar ediyordu, yoksa Avrupa kabinelerini ve efkârı umumiyesini iğfal için bir gösteriş mi yapıyordu?.. Bunu hiç zannetmem. Maamafih asıl maksad ne olursa olsun ademi merkeziyetin tatbikı memleket için hakikaten muzır bir âkıbet hazırlamak tehlikesini câmi ise, bu yolda daha Prens Sabahaddin Bey Avrupaya gitmeden evvel neşriyat yaptıktan sonra, bu siyasî akideyi hasseten başkalarına mal ederek tenkid mevzuu etmek, fikir mücadelesi kaidelerine uymıyan bir harekettir. Ve besbelli ki bu hareket tarzının saik ve sebebleri fikir münakaşası icablarından başka her şeydir.

«Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyetinin Programı:

Halbuki Sabahaddin Bey grupunun memleketin idaresi hakkındaki görüşleri gayet sarih bir şekilde ortaya atılmıştı. Bunlarda memleketin yüksek menfaatlerini ihlâl eden hiçbir cihet yoktur. Grup kendi programını Meşrutiyetin ilânından evvel neşretmekten çekinmemiştir. On maddeden ibaret olan program «Terakki ve İttihad» cıların nâşir-i efkârı olan «Şûrayi Ümmet gazetesinin 27 Temmuz 1906 tarihli ve 95 numaralı sayısında da neşredilmiştir:

Madde 1 — Memaliki Osmaniyede tatbik edilecek islâhat-ı siyasiye, sunuf ve tebaanın bilâ istisna kâffefsine şümulü olmak üzere vilâyeti mevcudenin ademi merkeziyet ve tevsii mezuniyet usul ve kaidesiyle idaresi esasına müstenid olacaktır. Ademi merkeziyet ve tevsii mezuniyet usulü 1876 senesinde neşrolunan Kanunu Esasînin 108 inci maddesinde münderiç bulunan kaide-i intihab üzerine müesses olacak ve bu Kanunu Esasî dahi ahval ve vakayii muhtelifede lüzumu hissedildikçe tadilâta uğrıyacaktır.

Madde 2 — İntihab ile teşkil edilen Belediyeler, Nahiye meclisi, Mecalisi İdarei Belediye, nahiye ve vilâyet umur ve mesalihinin tesviye ve rüyetine iştirâk ve müdahale edebilecektir. Ârâyi hafi ile müntehib âza ile bunlara terfik edilecek âzayi daime (adedi erkânı meclisin beşte birini tecavüz edemiyecektir) den mürekkeb bir meclisi umumî, vilâyetin umuru maliyesiyle kavanin ve nizamatına ait mesail ve muamelâtta salâhiyeti tamme ve vâsiaya malik bulunacaktır. Bu heyetin müzakeratı alenî olacaktır. Meclis mesaili müteaddide meyanında vergilerin tarh ve tevzii ve tahsil

ve cibayeti hakkında ifayı rey edebilecek ve vergi hâsılatının vilâyet ve hükûmeti merkeziye arasında kararlaştırılacak olan ihtiyacatı mahalliyeye sarfedilmek üzere lüzumu olan miktarı vilâyete terkolunacaktır.

Madde 3 — Bir tarafatan vilâyetler arasında münasebat temin ve tevsii ve diğer taraftan vilâyeti mevcude ile hükûmeti merkeziye arasında ittihad ve irtibatı takviye etmek için 1876 senesinde ilân edilen idarei meşruta yukarıda söylenilen şerait dahilinde teessüs edecek ve payıtahtta meclisi umumiyei vilâyet âzası meyanında bilintihab gönderilen murahhaslardan mürekkeb bir meb'usan meclisi küşadolunacaktır.

Madde 4 — Akvamı muhtelifeyi yekdiğerinden tefrik eden münazaat ve mücadelâta çaresaz olmak ve mecalisi muhtelifei vilâyatta her kavim kendi âdetleriyle mütenasib âza veya murahhas temin etmek üzere tedabiri lâzımeye tevessül edecektir.

Madde 5 — Herhangi kavime mensub olursa olsunlar bilûmum ayni hukuk ve imtiyaza mazhar olacak ve binaenaleyh ayni şerait ile mükellef bulunacaklardır. Mekâtibi Askeriye dahi dahil olduğu halde bilcümle Mekâtibi Âliye hükûmetin her tebaasına küşad bulundurulacaktır.

Madde 6 — Memleketin âsayiş ve inzibatı bir jandarma heyeti marifetiyle temin olunacak ve jandarma efradı sekeneyi teşkil eden akvamı muhtelifeden işbu akvamın nüfusu mevcudesiyle mütenasiben intihabolunacak ve jandarmaların tahsil ve talimi emrinde muvakkat bir zaman ecnebi muallim ve zabitan istihdam edilecektir.

Madde 7 — Valilerle, Mutasarrıflar, Defterdarlar, Defteri Hâkani Müdürleri, Bidayet ve İstinaf mahkemeleri reis ve müddeiumumîleri hükûmeti merkeziye tarafından nasb ve tâyin edilecek ve memurin-i saire-i mülkiye ve adliyeyi valiler teşkil ettikleri ekseriyete nisbetle akvamı muhtelife meyanından intihab ve tâyin eyliyeceklerdir.

Madde 8 — Kuvvei zabıta memurini mülkiyenin emrine tabi olacaktır.

Madde 9 — Alelûmum vergiler tâdil ve basit ve maku'l bir tarzda tahsil ve cibayet tesis edilecek ve emvali gayri menkuleyi itimad ve emniyetten mütevellid menafi ve muhassenattan istifade ettirilecek surette emlâk hakkında câri ve mer'î olan kavanin ve nizamat tebdil olunacak ve hükümdarın son 30 sene zarfında gayrimeşru olarak zaptettiği emval ve emlâkin hükûmet veya eshabına iade ve tesliminden sonra Hazine-i Hassaya bir had temin edilecektir.

Madde 10 — Muahedatı düveliye ahkâmı her türlü tecavüzden masun olacaktır.

İşte (1906) senesinden beri intişara başlayan «Terakki» gazetesinde Prens Sabahaddin Bey yukarıki program mefhumunu yaymağa çalışıyordu. Nitekim bu neşriyatın ve bu zihniyete bağlı olanların teşebbüsü ile Erzurumda ihdas edilen isyan sayesinde ağnam vergisinin lağvına mecburiyet hasıl olmuştur. Bu kıyam münasebetiyle, Sabahaddin Bey «Terakki» gazetesinde aşağıya ilâve ettiğim makaleyi neşretmişti:

«Bakınız !Erzurumda bir avuç halkın ittihadı nasıl koca memleketi yeni bir zulümden kurtardı! Bu kurtuluş kalbimizde Erzurumlu vatandaşlara karşı derin bir muhabbet; daimî bir minnettarlık uyandırmıyor mu? Ecnebîler vatanımızın taksimi çarelerini arar, biz yine korkunç ve iğrenç bir atalet içinde uyurken birdenbire haysiyeti milliyemizi müdafaa ile uyanan ve cümlemizi uyandıran Erzurumlulara karşı, minnet-

tarlığımızın tevlit ettiği vazifeyi inkâr edebilecek miyiz? Hepimiz, zürra, tacir, esnaf, ülemâ, eşraf, memur, asker; Müslim ve gayri Müslim hepimiz bütün varlığımızla birleşip zulmü ezmeğe, esaretler içinde pâyimâl edilen hukukumuzu kurtarmağa azmetmiyecek miyiz?»

Prens Sabahaddın Bey, Padişahın ve idaresinin kötülüklerini tasvir ettikten sonra, yazısına şöyle devam ediyordu :

«Mümkün mü ki bu hal devam edebilsin: Ya ölmeli, ya ilerlemeli! İşte Erzurum hayat ve haysiyete doğru ilk adımı attı. Eğer birleşirsek, ikinci adımı birlikte atarsak şüphesiz ki vatan kurtulacak, kurtarmak için ittihat edelim! Unutmayalım ki, hükûmet milletin parası, milletin kaniyle hükûmet oluyor!.. O halde vergi ile askeri, teftişimize tâbi bir hükûmete verelim! Yıldız, bu hakkı tanıyıp Millet Meclisini açmadıkça, kanunî esasînin ahkâmını kabul etmedikçe, vilâyetlerin ahkâmını kabul etmedikçe, vilâyetlerin idarei mahalliyesini yine ahalii vilâyete teslim eylemedikçe biz ne bir para vergi, ne de bir nefer asker vermemek için ittihat edelim. Ettiğimiz gün vatanın sahibi, hükûmetin âmiri, cihanın muhteremi olacağız... Yalnız... ittihat edelim!..»

Sabahaddın

Görülüyor ki, Prens Sabahaddin Bey, bir verginin lâğvını temin eden Erzurum isyanından mülhem olarak hükûmete vergi verilmemesini telkin etmeğe çalışıyor ve aynı zamanda kendi prensibi bulunan vilâyet mahallî idarelerinin halka bırakılması suretiyle (ademi merkeziyet) esasiyle bizzat demokratik bir idarenin tesisine ehemmiyet veriyordu.

Hülâsa Dr. Bahaeddin Şakir Beyin iddia ve itiraflarının ne kadar yersiz olduğu meydandadır. Prens Sabahaddin Bey ilmî esaslara müsteniden memleket menfaatine uygun noktai nazar dermeyan ederken, diğeri aciz ve meskenetten, ihtiras ve egoistlikten mülhem olarak iftirayı tercih eylemektedir. Aradaki farkın takdirini karilerimin bonsassına terkediyorum.

Yukarıki programda en ziyade göze çarpan, mevcud Kanunu Esasînin (108) inci maddesine istinadeden «Ademi Merkeziyet - Tevsi-i Mezuniyet» keyfiyetidir.

Prens Sabahaddin Beyin ilmî bir terim ve içtimaî br görüş olarak ileri sürdüğü bu konu, muarızları tarafından muhtariyet ve imparatorluğun parçalanması şeklinde tefsir edilmiş ve buna mebni senelerce jolemik yapılmıştır.

Halbuki, Sabahaddin Bey, bu yersiz iddiaların aksini vücude getirmek, tanzimat münasebetiyle suiistimal olunan ve ekalliyetlerin istifadesine hasredilmek istenen bazı idarî meselelerden Türklerin hakkiyle faydalanmasını ve diğerlerin imtiyaz mâhiyetinde telâkki ettikleri bu gibi keyfiyetlerin İslâm unsurlarına da teşmilini temin eylemek gayesi güdüyordu.

Ne yazık ki beynelmilel içtimaî metodlardan bîhaber ve yalnız kendi sathî görüş ve indî düşünüşlerine bağlı bulunan komiteci ruhlu bu politika düşkünleri bu incelikleri takdir edememiş ve memlekette anarşi yaratmışlardır. Bu gafletin neticesinden ve Osmanlı İmparatorluğunun mâruz kaldığı felâketten bahsi artık zaid görüyorum.

YUKARIKİ SAHİFELERDE İSİMLERİ GEÇEN İSVİÇRE VE MISIRDAKİ «JÖN TÜRK» LERDEN BAZILARI :

Halil Halid Bey

Ahmet Saib Bey

Salih Bey

Talha Bey

İkinci "Jön Türk" kongresi

ve

AVRUPADAKİ MUHALİLERİN BİRLEŞMESİ

MEMLEKET içinde bir takım acıklı hâdiseler, tevkifler ve gittikçe artan tazyikler devam edip giderken, hariçteki «Jön Türk» ler de durmadan çalışıyorlar; gayret ve faaliyetlerini genişletmek için elden geleni yapıyorlardı. Evvelki sahifelerde anlattığım gibi, Prens Sabahaddin Bey, «Teşebüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyetini kurmuş; «Terakki» gazetesiyle muntazaman neşriyata başlıyarak fikirlerini yaymıya başlamıştı. Diğer taraftan öbür «Jön Türk» Cemiyet ve gazeteleri de fütursuz ve fasılasız çalışmalarına devam ediyorlardı. Tam bu sırada beklenmedik bir hâdise zuhur etmiştir. Bu sefer teşebbüs, o güne kadar çekingen bir tavır takınan Ermeni komitecileri tarafından geliyordu.

Nihayet Ermeniler de muhtelif ahval ve harekâtı tecrübe ettikten sonra «Jön Türk» âlemine katılmak ve onlarla mesai birliği yapmak kanaatine varmışlardı.

Ermeni Komitecilerinin Müracaatı :

Cenevre'deki Ermeni «Taşnaksütyon» Cemiyeti, «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyetine hitaben Prens Sabahaddin Beye gönderdiği bir mektupla; **«mühim bazı meselelerin müzakeresi için»** bir murahhasın kabul edilmesini istemiştir. Ayni şekilde bir teklif «Terakki ve İttihad» Cemiyetinin mümessili sayılan Ahmed Rıza Beye de yapılmıştır. Birkaç gün sonra da «Taşnaksütyon» Cemiyetinin murahhası Malûmyan adında bir zat, Berlin sokağındaki Sabahaddın Beyin yazıhanesine gelerek kendisiyle görüşmüş; bir kongre akdini ve bir program etrafında toplanmağı ve bazı icraat şekillerini teklif etmiştir. Prens Sabahaddin Bey ve dostları bu teklifi muvafık bulmuşlar, hangi noktalar etrafında görüşüleceğini tâyin için ihzarî bir komitenin seçilmesini ileri sürmüşlerdir. Birkaç gün içinde Ermeni murahhaslarının gayretiyle gerek «Terakki ve İttihad» Cemiyetinden ve gerek «Teşebbüsü Şahsî» grupundan murahhaslar seçilmiş ve ilk toplantı Berlin sokağındaki Prens Sabahaddin Beyin bürosunda yapılmıştır. Bu toplantıda Ademi Merkeziyet grupundan Dr. Nihad Reşad, Fazlı Beyler, «Terakki ve İttihad» grupundan Dr. Bahaeddin Şakir, Hüsrev Sami Beyler; Ermenilerden de Malûmyan Efendi ve diğer bir zat bluunuyordu.

Birinci içtimada Ermeniler maksadlarını açıkça söylemişler ve Ermeni komiteleri tarafından Sultan Abdülhamid aleyhine yapılan suikasdin fena neticeler verdiğini ve bu yüzden birçok paraların heder edildiğini itiraf ettikten sonra, Ermeni komitelerinin müstakillen hareketleri gerek memleket ve gerek kendileri için iyi olmadığına kanaat getirdiklerini izah ve tasrih eylemişler; matlûb hedefe varabilmek maksadiyle müşterek bir program tanzimini ve takib edilecek yolların şimdiden tayin ve tesbitini teklif etmişlerdir. Umumî bir şekilde izhar edilen bu kanaat ve düşünceler herkes tarafından hoş görülmüş ise de iş müşterek bir program ihzarı şekline intikal edince, görüş farkları meydana çıkmıştır. Hattâ bir aralık görüşmeler inkıtaa uğramış ve en nihayet şu esaslar üzerinde anlaşma husule gelebilmiştir: Her cemiyet kendi hüviyetini muhafaza etmekle beraber prensip düşüncesini bir an için kaale almıyacak; diğerlerinin tenkidiyle meşgul olmıyacak; mesai tarzını bu üç cemiyetin gizli surette seçecekleri delegeler tâyin edecekler.

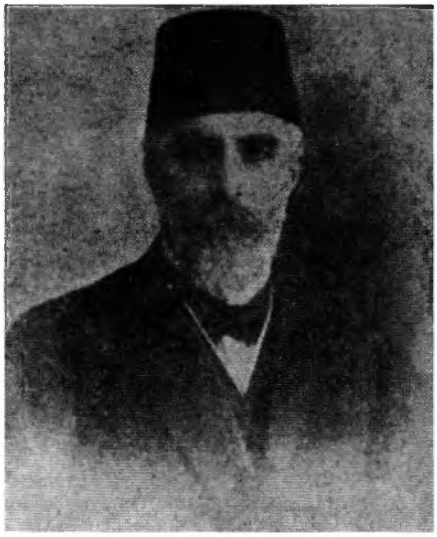
Prens Sabahaddın ve Dr. Nihad Reşad Beyler bir arada

Bu karara varabilmek için çok emek sarfedilmiş ve bermutad Ahmed Rıza Bey ikide bir bozgunculuk ruhunu izhardan geri kalmamış ise de Dr. Bahaeddin Şakir Beyle Ermenilerin tazyiki ve biraz da tehdidi ile Ahmed Rıza Beyin bozgunculuğu bertaraf edilmiş ve komite içtimaları muvaffakiyetli bir neticeye varabilmiştir.

Kongre Müzakere ve Münakaşaları :

1907 senesi ilkkânunda bu kongre içtimalarına başlanmış ve Prens Sabahaddin Bey riyaset etmiştir. Celse açıldıktan sonra ihzarî komite tarafından hazırlanan ruzname müzakere edilirken hiç beklenmiyen ve lüzumu anlaşılmıyan bir anda, Ahmed Rıza Bey söz almış ve Hukuku Hilâfet ve Saltanatın kongre tarafından kabul edildiğinin hemen ilânını istemişti. Bu taleb bazı kongre âzaları ve bahusus Ermeniler üzerinde fena bir tesir hâsıl ettiğinden teklifin lüzumsuzluğu ileri sürülmüş ve kongre altüst olmuştur.

Esasen Ahmed Rıza Beyin beklediği bu idi ve maksad da hâsıl olmuştu. Çünkü, evvelâ kongre akdinde kendisi âmil değildi; içtimalara is-

Ahmed Rıza Bey

temiyerek iştirak ediyordu. Saniyen riyaset makamını bir başkası, meselâ Prens Sabahaddin Bey işgal etmiş bulunuyordu. Bu iki vakıa kendisinin menfi ruhunu kamçılamıya kâfi gelmişti.

Riyaset makamında bulunan Prens Sabahaddin Bey, kongre âzalarını teskine çalışmış ise de buna muvaffak olamamıştı. Esasen kendisi son ihzarî komitede çalışmadığından ve orada cereyan eden hâdisattan kâfi derecede malûmattar bulunmadığından görüşler arasındaki farkı tamamen bilmiyor ve buna karşı müsekkin cevablar bulmakta güçlük çekiyordu. Buna binaen münakaşaların devamı sırasında Fazlı Bey söz almış ve demiştir ki:

«— Ahmed Rıza Bey ve hazırundan herhangi bir arkadaş, kongreye istediği teklifi yapmakta muhtardır. Teklifin behemehal ihzarî komite tarafından formüle edilmesi şart değildir. Kongremizin bu gibi meseleleri tedkik edecek komisyonları vardır. Ahmed Rıza Beyin teklifi de oraya gider ve varılacak netice heyeti umumiyeye arzolunur.»

Bu teklif kabul edilmiş ve kongrenin dağılma tehlikesi bu suretle zail olmuştur. Ahmed Rıza Beyin teklifini müzakere edecek komisyon hemen toplanmış ve Riyasete de Ahmed Rıza Bey seçilmiştir. Fakat müzakere iyi idare edilmemiş ve vaziyet fena bir şekil almıştır. Ermeniler diyorlardı ki:

«— Biz burada, Saltanat ve Hilâfet hukukunu müdafaa için değil, mazlûm Osmanlıların mağsub hakkını istirdad maksadiyle toplandık. Padişahın, kendisini müdafaa edecek parası, askeri ve hafiyeleri vardır. Binaenaleyh bir ihtilâl komitesinde hükümdar hukukundan bahsetmek «ihtilâl» kelimesinde mündemiç mâna ve ruhu anlamamak demektir. Burada boşboşuna münakaşa etmekle veya arasıra gazete çıkarmakla maksada erişilemez. Beyhude yere milleti ve kendimizi aldatmıyalım.»

Bu sözler Ahmed Rıza Beyin düşüncelerine uygun gelmediğinden hemen Riyasetten istifa ile kürsüden ayrılmıştır.

Bundan sonra, Riyaset makamına Fazlı Bey seçilmiştir. Fazlı Bey vaziyeti hülâsa etmiş ve ihtilâl harekâının ehemmiyet ve mânası üzerinde durmuş; hedefe varmanın şahsî düşüncelerden uzaklaşmıya vabeste bulunduğunu anlattıktan sonra, Ahmed Rıza Beyden sormuştur:

«— Siz Hilâfet ve Saltanat hukukunun aleyhine ne gibi bir şey sezdiniz ki kongrenin ruznamesine böyle bir maddenin konmasında ısrar ediyorsunuz?»

Ahmed Rıza Bey, buna şu cevabı vermiştir:

«— Biz 93 Kanunu Esasîsi taraftarıyız. Onda Hilâfet ve Saltanat hukuku mahfuzdur. Binaenaleyh Ermeni vatandaşlarımızın bunun aleyhinde olmadıklarını söylemesi lâzımdır. Ancak ondan sonra kendileriyle teşriki mesai etmeği makul buluruz.»

Fazlı Bey, bu sefer Ermenilere hitaben:

«— Hıristiyan bir unsur olmanız itibariyle Hilâfetle alâkanız var mıdır? Hilâfetin ve memlekette Meşrutî Saltanat hukukunun aleyhinde misiniz?»

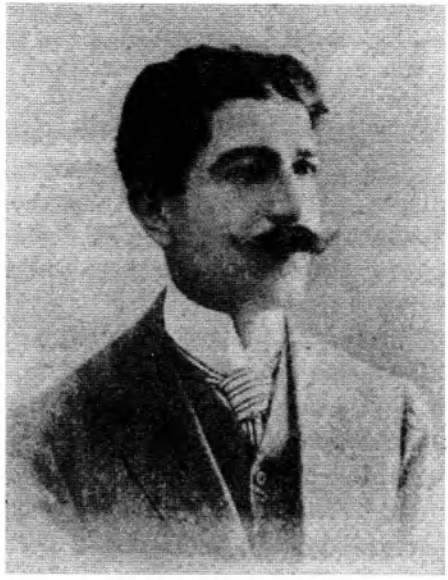
Sualini tevcih eylemiştir. Onlar da:

«— Türk vatandaşlarımızın kendileri için mukaddes telâkki ettikleri Meşrutî Saltanat ve Hilâfet meseleleri bizi alâkadar etmediği gibi bunların aleyhinde de değiliz.» demişlerdir.

Bu cevablardan sonra, bunlara mümasil bazı dedikodular hakkında da Prens Sabahaddın Bey belâgat ve fesahatle izahatta bulunmuş ve mânasız sözlere ehemmiyet verilmemesini umuma tavsiye eylemiş bulunduğundan kasden körüklenen suitefehhümler ortadan kalkmış ve kongrede beliren kasvetli hava dağılmış ve çalışma imkânları hâsıl olmuştur. Her nedense bu ikinci kongre toplantısında herkes daha mülâyim ve daha ziyade anlaşmıya mütemayil bulunuyor ve müşterek çalışmıya taraftar görünüyordu.

Şimdi, burada bir sual iradı zarurîdir. Yukarıki satırlarda Prens Sabahaddin Bey aleyhinde uzun uzadıya telinler yumurtlayan ve kendisini memlekete hiyanetle itham eyliyen Dr. Bahaeddin Şakir Bey, bu kongrede

hazır bulunmuş, hattâ toplantının kuvveden fiile çıkmasına bir dereceye

Fazlı Bey

kadar âmil olmuştur. Acaba o vakit bu hamiyetli zat! nasıl oldu da Sabahaddin Bey gibi bir vatan haini ile mesai birliği yapmak küçüklüğüne katlandı ve bu hususta arkadaşlarını ikaz etmek vazifesine meyleylemedi?

Hâdisatın cereyanına nazaran yukarıki mektubunda dermeyan ettiği safsataların asılsızlığını bu suretle itiraf etmiş olmuyor mu? Arkadaşlarına istinaden söylediği Sabahaddın Bey hakkındaki kanaatlerin de, Ahmed Rıza ve Nâzım Beylerin kongrede isbat-ı vücud etmelerinden anlaşılacağı veçhile, sahteliği tebeyyün eylemiyor mu?

Esasen, bu büyük hamiyet taslağı, vatanî hissine mağlûben Avrupa'ya firar etmiş değil; Saray mensuplarından birine ait ailevî bir meseleden dolayı nefi' edilmiş ve tecziye korkusiyle memleketten ayrılmıştı. Erbab-ı namusa târize kalkışması, büyük bir cürettir.

Mektubun mahrem ve hususî bulunması belki kendisini böyle bir küstahlığa meylettirmiştir zannındayım. Halbuki, «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyetinin dahildeki ilgilileriyle yaptığı muhaberelerde, dedikodu usulleri mevzuubahis değildi. En ziyade ehemmiyet verilen nokta ilmî metod ikazı ve elbirliği tavsiyeleridir.

Ezcümle, cemiyetin Umumî Kâtibi Ahmed Fazlı Beyden gruplar arasındaki nifakın esbab-ı hakikiyesi hakkında yapılan istifsar dolayısiyle Yanyada mukim Kâzım Bey (1) isminde bir gence verilen cevabda:

(1) Bilâhare Mülkiye Müfettişliği yapmıştır.

«İnkılâb mefhumunda topluluklar arasında ufak bir ihtilâf bulunmadığı ileri sürülmekte, yalnız istikbalde tatbik edilecek idare usulü hakkında görüş farkı güdüldüğü dermeyan olunmakta ve fakat inkılâb vâdisinde, hiç bir câmia tefriki gözetmeden, istenilen heyete iltihakda her vatandaşın serbest bulunduğu ve ancak istibdadın yıkılması için elden gelen fedakârlığın esirgenmemesi istenmektedir.»

Hattâ Dr. Sabr iBeyin ayni zata verdiği bir cevabda da ilmî ve ciddî mütalâalar dermeyan edilmekte, «Siyans sosyal» mevzuuna temasla milletimizin gelişme ve yükselmesi, şahsî teşebbüse kıymet verilmesine vabeste bulunduğunu bildirmektedir. İşte Bahaeddin Şakir Beyin mektubundaki safsatalarla Ahmed Fazlı beyin mantiki cevabları iki grup arasındaki farkı pek güzel tebarüz ettirmektedir.

Kongrenin Neşrettiği Beyanname:

Netice itibariyle kongre muvaffakiyetle sona ermiş, aşağıya kısmen koyduğumuz beyannameyi neşrettikten sonra dağılmıştır:

OSMANLI MUHALİFEYN FIRKALARI KONGRESİNİN BEYANNAMESİ

«Türkiyede icrayı faaliyet eden füruku muhtelife tarafından 27,28,29 Aralık ayına müsadif günler zarfında münakid kongre, Devlet-i Osmaniyeyi teşkil eden milletler beyninde ittihada muvaffakiyet hâsıl olduğunu resmen ilân eder, o milletler ki Padişahı lâhık Abdülhamid'i Saninin cinayatı gaddaranesi sebebiyle memlekete musallat olup bütün cihana bir manzarai nefret ve istikrah arzeden idare-i müstebideden müştereken azab çekiyor.

... Bugün biraz mülâhazaya iktidarı olanların hepsi hükûmeti hâzıranın tebdiline müsaraatla devleti izmihlâlden ve mahvü taksimden kurtarmak mümkün olduğunu pekâlâ görüyor. Bu kadar felâketlere sebebiyet veren bir usulü idareyi derhal ve her ne vasıta ile iolursa olsun yıkmak elzemdir. Bunun için matlûbumuz:

1 — Sultan Abdülhamid'i tahttan feragate icbar,

2 — İdare-i hâzıranın esasen tebdili,

3 — Usulü meşveret ve meşrutiyetin tesisi (Âyan ve Mebusan Meclisleri).

... Bizi ihtilâle sevkeden sebeb hükûmeti hazıranın cinayetleridir. Mücadeleye hazır olduğumuzu ilân ve âtide münderiç vesaiti umuma tavsiye ederiz:

1 — Hükûmetin ef'al ve harekâtına karşı silâh ile mukavemet,

2 — Siyasî ve iktisadî tatili iştigalât ile silâhsız mukavemet (Polis ve hükûmet memurlarının tatil-i meşguliyeti),

3 — Hükûmet-i hâzıraya vergi vermemek,

4 — Ordular dahilinde telkinat: Asker, ne evlâd-ı vatan, ne de erbab-ı kıyama karşı yürümemeğe dâvet olunacak,

6 — Hâdisatın gösterdiği lüzuma göre, sair vesait-i icraat.

... Yaşasın şimdiye kadar müteferrik bir halde bulunan milletlerin ittihadı! Yaşasın kuvve-i ihtilâliyenin içtimaı!

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti. Vasıta-i neşriyatı: «Şûrayi Ümmet» ve «Meşveret»
Ermeni İhtilâl Heyeti Müttefikası (Taşnaksülyon).

Vasıta-i neşriyat: «Duruşak».
Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi. Vasıta-i neşriyesi: «Lavara»
«Hilâfet» heyeti tahririyesi. Türkçe vve Arabca vasıta-i neşriyat: (Londra)
«Armenya» gazetesi heyet-i idaresi. Vasıta-i neşriyat: (Marsilya)
«Razmik» heyeti idaresi. İhtilâl nâşiri (Balkan memleketleri).
«Hayrenik» heyeti idaresi. İhtilâl .nâşiri: (Amerika)
«Ahd-i Osmanî» Cemiyeti (Mısır).
«Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet - Meşrutiyet Cemiyeti». Nâşiri efkârı: «Terakki»

Beyannamedeki imzalardan anlaşıldığı gibi, bu ikinci «Jön Türk» konegrsinde bütün Osmanlı ihtilâlci fırka ve komiteleri bulunmuş ve temsil edilmişlerdir. Bu suretle ilk defa olarak Sultan Abdülhamid muhalifleri birleşmiş ve müşterek bir gaye etrafında topanmış oluyordu. Fakat bir müddet sonra Rumeli'de vuku bulan askerî kıyam, beyannamede karar altına alınan çalışma tarzının tatbikına lüzum bırakmadan, Meşrutiyet ilân edilmiş ve bu kıyam muvaffakiyetin başlıca âmili olmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz kongre münasebetiyle olduğu gibi Ermeniler Meşrutiyetin ilânından sonra da, bir dereceye kadar, bu birlik durumlarını muhafaza etmişler ve halkın sevincine iştirakten ve Osmanlı vatandaşı sıfatını ilân ve izhardan geri durmamışlardır.

Nitekim, «Taşnaksütyon» rüesasından biri, Meşrutiyet'in ilânı üzerine «Devlet-i Osmaniyenin zindanlarında mahbusin-i siyasiye yok. Rusyada ise hiçbir hapshane yok ki boş yer bulunsun. Bundan dolayı Kafkasya Ermenileri İstanbul'a Osmanlı hükûmetine iltica ediyor.» demişti.

Meşrutiyet ilânının ilk günlerinde «Hınçak» komitesi reisi mâruf komitecilerden (Sabah Gülyan) «Hınçakların artık ihtilâl harekâtına son verdiklerini, bütün mevcudiyetleriyle vatanın terakkisine çalışacaklarını» (324) senesi Ağustosunda, bir kilise toplantısında ilân etmişti.

«Taşnaksütyon» rüesasından «Aknoni» de «Taşnaksağanların akdem vazifelerinden biri de Osmanlı Meşrutiyetini muhafaza etmek olacağını» ileri sürüyordu.

Fakat, bu sözlerin tatbikina imkân bulunmadığı, ileride vereceğimiz tafsilâttan anlaşılmakta ve Türk ulüvvücenabının suiistimal edildiği de bu suretle meydana çıkmaktadır.

Mokedonya meselesi

ve

MEŞRUTİYET İSYANINA TESİRLELRİ

PARİSTE kongre müzakereleri cereyan ederken dahilde de mühim faaliyetler oluyor ve inkılâpçı teşekküller her tarafta istibdad aleyhine ve memleketin mâruz kaldığı müdahalelere karşı koyacak teşebbüslere girişiyordu. Bu hususa dair tafsilât vermeden evvel Makedonyanın - vilâyatı selâse (1) - o günkü ahvali hakkında karilerimi tenvir etmeği lüzumlu buluyorum.

Vaktiyle Tıbbiye Mektebinde kurulan «İttihad ve Terakki» Cemiyeti Rumelinde süratle inkişaf etmişti. Böyle olmasının bir takım mühim sebebleri de vardı. Bilhassa Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin mevcudiyeti ve Makedonya'ya milletlerarası adlî murakabe konması bu inkişafa çok müessir olmuştur. Vatanperver Üçüncü ordu zabitanı memleketin mâruz kaldığı yakın tehlikeyi sezmişler ve daha samimî bir fedakârlık hissiyle yekdiğerlerine yaklaşmışlardı. Çünkü adlî mürakabenin vücudü bazı ecnebi zabitlerinin Bulgar komitelerini daha yakından teşvik etmesine yarıyor; Makedonyadaki menfî ruhu kolaylıkla besliyordu. Halbuki adlî mürakabenin tesisi komiteciliğe son vermek maksadına dayanıyordu. Şimdi vaziyet değişmiş, gaye ve maksad tersine dönmüştü. Kaldı ki adlî mürakabe zaten Sultan Abdülhamid'in yanlış idaresi ve lâkaydîsi yüzünden tesis edilmişti. Ufak bir himmet ve biraz iyi niyet bu mürakabeye kolaylıkla mâni olabilirdi. Halbuki mürakabe gitgide mâhiyet değiştirmiş ve Avrupa devletleri için Osmanlı hükûmetinden tâviz koparmağa da vesile teşkil etmiştir. Bu hususta söylenecek birçok şeyler ve ibraz edilecek müteaddid resmî vesikalar mevcud ise de, bunları - şimdilik - neşretmeği muvafık bulmuyorum. Ancak, hâdiselerin cereyanını biraz izah etmiş olmak için Makedonyayı ve adlî mürakabenin sureti teşekkülünü ilgilendiren birkaç vesikayı buraya ilâve etmekle iktifa edeceğim:

Makedonya'da «Adlî Mürakabe» Tesisi :

Makedonya, Bulgaristanın «Emaret» olmasından sonra bir anarşi mıntakası olmuştu. Bulgar zabitlerinin teşkil ettiği komiteler diğer unsurların

(1) Kosova, Manastır ve Selânik vilâyetleri.

zararına, halkı iğfal ve izrara uğraşıyorlardı. Sonraları Sırplar da aynı yola girmişler ve Rumlar da çete harekâtına girişmişlerdi. Ve bütün bu muzır teşekküller, Osmanlı Hükûmetinin ciddî bir tedbir alamaması sebebiyle genişlemişti. Komiteciler Bulgaristandan ve Yunanistandan fevkalâde yardım görüyor ve her türlü ihtiyaçlarını tedarik imkânını buluyorlardı.

İşler bu şekle sokulduktan sonra bazı taraflardan Makedonyaya «Adlî mürakabe» konması teklif edilmeğe başlanmıştır. Rus ve Avusturya - Macaristan hükûmetleri bu teklifi takviyede teahhür göstermemişlerdi. Bu iki hükûmet arasında müzakere cereyan ederken bazı siyasî mahfillerden Osmanlı Hükûmetinin nazarı dikkati celbedilmiş ve daha evvel faydalı ve lüzumlu tedbirlerin alınması ehemmiyetle tavsiye olunmuş ise de Sutlan Abdülhamid idaresi bunlara kulak asmamış ve bunun neticesi olarak, Selânik merkez olmak üzere, «adlî mürakabe» teklifi gerçekleşmiştir.

O tarihlerde (170) bin nüfusu hâvi bulunan Selânik; Türk, Bulgar, Rum ve Musevilerden mürekkep kozmopolit bir şehirdi. Her cemaatin kendine mahsus bir teşkilâtı vardı. Fakat şehirde en çok konuşulan lisan (Judeo - Espanyol) denilen Musevice idi.

Musevilere ait (Alyans İsraelit) mekteblerinde tahsil Fransızca oluyordu. Bulgarlarla Rumların cimnazları vardı. Bunlardan başka Frer ve Sör mektepleri de mevcuddu. Kapancılar (Yadigâr-ı Terakki), İpekçiler (Feyziye) isimli iki mekteb kurmuşlardı. Bunlardan başka hususî (leylî ve niharî Ticaret Mektebi) ve bir Askerî Rüşdiyesi de bulunuyordu.

Altı büyük devletin kararıyle (Adlî Mürakabe) takarrür edince Ruslar Selânikte, İngilizler Dramada, Fransızlar Serezde, Avusturyalılar Üsküpte, İtalyanlar Manastırda olmak üzere bir islâhat heyeti teşkil edilmiş, Almanlar da Von Alten isminde bir binbaşı ile bu heyete iştirak etmişti. Heyetin umumî kumandanı Dekürsis isminde bir İtalyan generali idi. Bu sırada heyet tarafından açılan jandarma okulunda kumandan Rodolfi namında bir binbaşı bulunuyordu.

«Müfettiş-i Umumîlik İhdası:

Bütün muhabere ve müzakerelerin sonunda Osmanlı hükûmetinin atalet ve betaati yüzünden Rumeli vilâyatı celâsesinde adlî mürakabe tahakkuk etmiş ve milletlerarası bir teşkilât, biraz evvel işaret edilen elemanlarla, Makedonya mıntakasına yerleşmiştir. Bu teşkilâtla beraber Osmanlı hükûmeti de bir Müfettişi Umumîlik ihdas etmek suretiyle ayni zamanda faaliyete geçmiştir.

Fakat ahval o kadar muğlaktı ki:

«Bu terazi bu kadar sikleti çekmez.»

Denmesinde hiç bir mahzur yoktur. Teftiş heyeti riyasetine :

«... Babıâlice tanzim olunan talimatın tatbikina itina etmek ve mülkiye, adliye, maliye umurunun teftişine salahiyet-i vasia ve mezuniyet-i kâmileyi haiz ve kâffe-i memurin hakkında şükür ve şikâyeti devlet nezdinde nâfiz olmak kaydiyle...»

- Yemen valiliğinden henüz infisal eden - Hüseyin Hilmi Paşa (1), 1/12/1902 tarihinde (30.000) kuruz maaşla tâyin edilmiştir. Yanında bir Avusturyalı ve bir Rus müşavir bulunuyordu.

Üç ay sonra maaşı (45.000) kuruşa çıkarılmış ve her ay ayrıca (20.000) kuruş fevkalâde tahsisat bağlanmıştır.

Reval Mülâkatı :

Bu bahse girişmezden evvel o tarihte Avrupa siyasî vaziyetini de hülâsa etmeği muvafık buluyorum.

(1872) tarihinde Almanya, Avusturya ve Rusya arasında üç imparatorluk itilâfı kurulmuş ve bu anlaşma (1881 - 1883) senelerinde Üçlü İttifakı doğurmuştu. Fakat Rusya, bilâhare bu ittifaktan ayrılmış ve onun yerine İtalya dahil olmuştur.

(1894) senesinde ise, Fransa ve Rusya itilâfı yapılmıştır. Sonraları bu anlaşmaya, İngiltere de girmiş ve üçlü bir itilâf vücut bulmuştur. Bu teşekküllerle, artık bizim hiç bir alâkamız olmadığı gibi ilgilenmemize de ihtimal verilemezdi. Çünkü, bizi bir kuvvet addetmek kimsenin hâtırından geçmiyor ve topraklarımızdan faydalanmak hevesi, her hükûmet tarafından tabiî telâkki ediliyordu. Bununla beraber bütün Rumeli ahvali günden güne vahamet kesbediyordu. Reval'de İngiltere Kralı ile Rusya Çarı arasında vuku bulan mülâkatta Makedonya hakkında da bazı anlaşmalar olduğu öğrenildiğinden Üçüncü Ordunun kıymetli zabitleri vukuu melhuz müdahaleleri önlemek için vakit kaybetmeden, isyan bayrağını açmışlar ve memleketin kurtulması çarelerini temine çalışmışlardır. İşte bu sebeb ve Makedonyanın vaziyeti ve Reval mülâkatının tesiriyle Cemiyet teşkilâtı süratle inkişaf etmiş ve isyan harekâtının tâciline kat'î lüzum hâsıl olmuştur.

Haricî siyasetin bu kadar acı ve tehlikeli bir manzara arzetmesine mukabil dahilî idarede de kalblere ferahlık verecek bir veçhe mevcud değildi. Bu ahval halkı bizar ediyor, devlet ricali arasındaki nifak ve şikak devlet

(1) Hüseyin Hilmi Paşa, Rodos adasında küçük bir köyde dünyaya gelmiştir. Bu kadar yükselmesi, zekâsı ve kendi gayreti sayesindedir. 1909 tarihinde Kâmil Paşadan sonra sadarete gelen bu zat, 31 Mart hâdisesi münasebetiyle istifasını vermiş ve Yusuf Razi Beyin evinde gizlenmiştir. Tevfik Paşayı müteakip tekrar sadarete gelmiş ve (1910) tarihinde istifa etmiştir. 1912 senesinde (20.000) kuruş maaş ve (21.000) kuruş tahsisatla Viyanaya Sefir tâyin edilmiş ve orada vefat etmiştir.

mekanizmasını tamamen felce uğratıyordu.

Bu keşmekeşler hakkında müspet birçok misaller saymak ve nümuneler vermek mümkün ise de ben, burada Sultan Abdülhamid'in en ziyade itimadını kazanmış iki saray bendegânı meyanında cereyan eden muhabere evrakını bu satırlara ilâve etmekle iktifayı kâfi buluyor ve bu vesikanın iddiamı isbat eder mâhiyette olduğunu ümideyliyorum.

Bu nümune, Hicaz Vali ve Kumandanı Ahmed Ratib Paşa tarafından Yıldız Sarayı Hümayunu İkinci Kâtibi Arab İzzet Paşa hakkında Maliye Nezaretine yazılan ve Sadrıâzam Ferid Paşa tarafından Sultan Abdülhamid'e şu tezkere ile takdim edilen aşağıdaki telgraftır:

«Hicaz vilâyetinin malî müzayakası ve gönderilen paranın kifayetsizliği vesilesiyle mezkûr vilâyetten Maliye Nezaretine gönderilen ve Babıâli şifresiyle halledilen telgrafnamede ikinci kâtibiniz İzzet Paşa kulları hakkında istimâl olunan lisan ve tâbirler memuriyet âdabına mübayin ve pek çirkin olduğundan bu telgrafnameyi hiçbir tarafa göstermiyerek ilişik olarak zat-ı şâhânenize arz ve takdim ediyorum. Katıbei ahvalde emrü ferman Hazreti Veliyülemrindir.»

4 Zilhicce 1325 ve 26 Kasım 1323
Kulları Sadrıâzam Ferid

Maliye Nezaretine Hicaz vilâyetinden gönderilen şifreli telgrafnamenin metni :

«24 Kasım 1323 tarihli iş'arınıza cevapdır:

Defalarca istenilen on beş bin liraya mukabil yalnız iki bin lira gönderildiğini bildiriyorsunuz. Sizin hiçbir hükmünüz olmadığını biliyorum. Çünkü her iş Maliye Yüksek Komisyonu âzasından İzzet Paşanın reyi ile oluyor. Size kalsaydı istenilen on beş bin liraya karşı elbette bu kadar az para göndermezdiniz. Fakat İzzet Paşanın reyinden çıkamayıp işlerin mihverinden çıkmasına sebeboluyorsunuz. Şayet siz Urban Komitesi Reisi ve devlet haini olan müşarünileyh gibiyseniz ve Hicaz'da mübarek Hac mevsiminde parasızlıktan dolayı devlete bir gaile zuhuruna sebebolacaksanız o halde istediğim parayı göndermeyiniz. Ancak bana haber veriniz ki ben de burada ne yapacaksam şimdiden icabına bakayım ve Padişahı da tasdi etmiyeyim. Maliye Nâzırı bulunuyorsunuz. Hicaz askerî fırkasının parası için Nezaretiniz tarafından sekiz seneden beri Beyrut ve Basra vilâyetlerine havale olunan meblâğdan ve diğer havalelerden hiçbir para alındığı yoktur. Hattâ zaptiye alayının mevcudu üç bin nefer olduğu halde havalelerinden para gelmediği için bugünkü günde mevcudları zabitleriyle beraber yirmi nefere tenezzül etmiştir. Havalelerin tesviye edilmediğini elbette bilirsiniz. Hal böyle iken istenilen paranın tamamiyle gönderilmeyip burada malî müzayakanın devamına sebebiyet verilmesi padişahın rızasına da uygun olmadığından istenilen paranın tamam olarak acele gönderilmesi ehemmiyetle rica olunur.»

25 Kasım 1323
Hicaz Valisi
Ratib

Bu telgraf, siyasî rical arasındaki münafereti ve aynı zamanda memleketin malî durumunu pek vazıh surette belirtmektedir. Tabiî yukarıki telgrafın çekilmesine âmil olan ahval de Makedonyada mevcud hâdiselerin vukuuna yardım eden sebebler cümlesinden biridir.

«Terakki ve İttihad» Cemiyetinin Paris Merkezi âzası ve Meşrutiyet'ten sonra İstanbulda Ayan Meclisi üyesi Mısırlı Prens Mehmed Ali Paşa

Meşrutiyet ilânının arifesinde

«Terakki ve İttihad»ın yukarıki sahifeflerde neşrettiğimiz gizli muhaberelerinden sonra, bir nebze de Rumeli ahvalinden bahsetmeği lüzumlu görmüş ve ordunun isyanına âmil olan sebebleri kısaca arzeylemiştik. Şimdi tekrar gizli muhabere safhasına geçiyorum. Bu suretle «Jön Türk» âlemi ve Makedonya ahvali daha ziyade vuzuh kesbetmiş olacaktır. Fakat bunların pek mahdud bir kısmını kaydetmekle iktifa edeceğim.

Gizli dosyada bulunan bundan sonraki mektuplar, Meşrutiyet'in ilânından evvel memleket içinde olup bitenlere temas etmektedir. Bu devreya ait hâdiseler arasında en mühimlerinden biri, aşağıda görüleceği veçhile, Selânikteki **«Osmanlı Hürriyet»** ile Paris'teki **«Osmanlı Terakki ve İttihad»** cemiyetlerinin birleşmesi ve işbirliği yapmalarıdır.

İstibdada karşı ve yukarıda bahsi geçen Makedonya vakaları dolayısiyle evvelce Selânikte **«Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»** kurulmuş, memleketin mâruz kaldığı tehlikenin önlenmesi teşebbüsüne girişilmişti. Bu teşekkül, ileriki sahifelerde izah edileceği veçhile, bilâhare Paris'teki **«Terakki ve İttihad»** cemiyeti ile birleşmişti.

Bu münasebetle, Paris ile Selânik arasında muhabere cereyan etmeğe başlamıştır. Paris'ten gelen 365 numara ve 7 Eylül 1907 tarihli mektubda bazı neşriyat hakkında şu satırlar vardır:

«Türk» bir ticaret gazetesidir. Gazi Muhtar Paşanın himayesindedir.

«İçtihad» def'atla Sultan Abdülhamid'e satılan Abdullah Cevdet'indir. Bu sefilin, Avrupa'da bulunanlar; ne âdi, ne rezil olduğunu bilirler. «Terakki» gazetesine gelince, Damad Mahmud Paşa zade Sabahaddin Beyindir. Gazetede şayan-ı istifade makalât-ı ilmiye mevcuddur. Fakat program ve mesleği bizimle taban tabana zıddır. Bu hususta bir fikr-i mücmel istihsal etmeniz için «Şûrayi Ümmet» le neşrettiğim mübahasat ve münakaşatı kalemiyeyi takdim ediyorum.»

Dr. Bahaeddin Şakir Beye ait evvelki mektubların ne kadar indî ve garazkârâne olduğu, «Terakki» gazetesinde intişar eden kıymetli makalelerin ilmî bulunduğunun yukarıki satırlarda itiraf dilmesinden anlaşılmaktadır.

Muhakkak ki, bütün bu ahval, içinde yaşadıkları Avrupanın içtimaî gidişatı ve dev adımlarla gelişen umumî hayatı hakkında henüz basit bir fikir edinememekten neşet eden sathî görüş ve düşünüşlerden ileri geliyordu. Nitekim, Meşrutiyetin ilânından sonra da bu zaaflarla İmparatorluğun yı-

kılmasına meydan verilmiştir. Bu gibi muhaberelerin cereyanına aşağıya kaydettiğim izahatın âmil olduğu muhakkaktır.

1906 tarihinde Arnavud (Çerçiş) çetesi hakkında lüzumlu malûmat elde etmek için müşirlik yaveri Kâzım Nami Bey tarafından bu grupun faaliyet gösterdiği mıntakada tedkikat icrasına Ordu Kumandanlığınca lüzum gösterilmişti. Bu münasebetle seyahate çıkan Kâzım Nami Bey, Tiranda buluştuğu Refik Toptanî arkadaşından Ahmed Rıza Beyin adresini almış ve bu vesile ile yapılan muhabere neticesi o tarihte (Evrak-ı Muzirre) addedilen bir takım neşriyatın Selânikte mevcud Fransız postahanesi vasıtasiyle (Nami) adına celbi imkân dahiline girmişti. İşte bu muhabereler o sayede kuvveden fiile çıkarılmış oluyordu. Bütün bu gibi muhabere cereyanı ve evrak celbinde Talât Bey baş rolü ifa ediyor ve teşkilâtta mânevi bir riyaset vasfını taşıyordu.

«Hürriyet» ve «Terakki ve İttihad» ın Birleşmesi :

Filvaki, 1907 senesinin Eylûl ayında **«Hürriyet»** ve **«Terakki ve İttihad»** cemiyetleri arasında bir anlaşma olmuş ve bu iki cemiyet birleşmişlerdir. Buna ait mukavele, gizli muhabere dosyasının 386 numaralı yazısında aynen mevcuddur :

«Merkezi Peris olan «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» ilei merkezi Selânikte olan «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» 19 Şaban 1325 ve 14 Eylûl 1322 ve 27 Eylûl 1907 tarihinden itibaren «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» »amı altında atiyüzzikir şerait ile ittihadetmiştir:

Madde 1 — Cemiyetin biri dahilî, diğeri haricî olmak üzere iki merkezi umumîsi olacak. Ve bunlardan haricî merkezi umumî Pariste ve dahilî merkezi umumî de şimdilik Selânikte bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı âmirleri olacaktır.

Madde 2 — Maksad-ı esasîsi 1292 tarihinde neşrolunan Mithat Paşa Kanunu Esasîsinin tatbik ve devamı mer'iyetini teminden ibaret olan Cemiyetin bu maksada vüsûl için istinad ve icabatı mahalliyeyi nazarı dikkate alarak teşkilât ve vezaifi efradı tâyin eder dahilî ve haricî ayrı ayrı iki nizamname de bulunacaktır.

Madde 3 — Umur-u daire-i maliyede merkez-i umumîler her ne kadar müstakil iseler de icabında yekdiğerine muavenete mecburdurlar.

Madde 4 — Dahilî merkez-i umumîye doğrudan doğruya irtibatında mahzur görülen dahildeki şuabat ve efrad Paris merkez-i umumîsi vasıtasiyle muhabere etmek üzere dahildeki merkez-i umumîye tâbi olacaktır.

Madde 5 — Haricî merkez-i umumî şuabatı hariciyenin merciliğinden başka cemiyetin harice karşı murahhaslığı vazifesini ifa eyliyecektir. Hükûmet ve matbuatı ecnebiye ile olan münasebatın mesuliyeti haricî merkez-i umumîye ve dahildeki teşebbüsat ve icraatın mesuliyeti de kâmilen dahilî merkez-i umumîye aittir.

Madde 6 — Merkez-i umumîler yalnız ikna ile yekdiğerinin harekâtını tâdile salâhiyettardırlar.

Madde 7 — Cemiyetin vasıta-i neşr-i efkârı şimdilik Türkçe «Şûrayı Ümmet» Fransızca «Meşveret» gazeteleridir. Dahilî merkez-i umumînin muavenet ve iştirakiyle haricî merkez-i umumînin nezaretinde tab'ı neşredilecek «Şûrayi Ümmet» ile Türkçe bilcümle neşriyatta haricî merkez-i umumînin tekâlifini nazarı dikkate al-

mağa mecbur olduğundan mes'uliyetine dahilî merkez-i umumî de iştirak edecektir.»

Osmanlı «Terakki ve İttihad Cemiyeti» Umuru
Dahiliye ve Hariciyesine memur
Dr. Bahaeddin

Dördüncü Ordu Zabitlerine Talimat :

Yukarıki anlaşma imza edildikten sonra, Paris Umumî Merkezi, dahilde şubeler açılması hususunda itimad edilen zavatla muhabere icrasından da hâli kalmamıştır. Nitekim; 398 numaralı mektup, Ömer Naci, Hüsrev Sami ve Kenan Efendileri tanıyan Dördüncü Ordu zabitanından birine gönderilmiştir. Bunda, Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşaya yazılan yukarıki sahifelerde kaydettiğimiz tebrik mektubunun kendisine verilmesinebir çare bulunması talebedildikten sonra şu talimat verilmektedir:

«1 — Bulunduğunuz mevkide namuskâr silâh arkadaşlariyle bir şube-i hafiyye teşkili; (tahlif usulleri tarif edilirken maske ve hattâ bütün vücudu örten kırmızı bir entari bulundurulması tavsiye olunmakta ve âza kaydedilecek taliblerin gözleri bağlanarak eve getirilmesi ve bir masa üzerine mevzu Kur'an-ı Kerim ve silâha birer elin temas ettirilmesi lüzumu ileri sürülmektedir.)

2 — Gazetelerin tevziine çalışılması; cesur Çerkes ve Kürtlerin bu işde kullanılabileceği;

3 — Şube vezaifinde bir sandıkkâr, bir kâtib ve bir reis intihabı;

4 — Nâzım Paşa ile Miralay İshak Beyin hal ve mevkii hakkında malûmat itası(1);

5 — Cemiyete dahil olan âzaya birden başlamak üzere numara verilmesi;

6 — Cereyan eden vukuatın tafsilâtiyle bildirilmesi...

Bir Selânik Mektubu :

Artık Paris mektuplarını burada kesiyorum. Meseleyi daha ziyade uzatmağa kitabın hacmi müsaid değildir. Fakat bu bahsi kapatmadan evvel Makedonya'da inkılâb hareketleri geliştiği sıralarda Selânikten «Saî» imzasiyle gönderilen ve dahilî merkezi temsil eden bir mektubdan bahsetmeği faydalı buluyorum. Çünkü mektub mündericatı, Rumelide cereyan eden son ahvali tasvir ve teşkilâtın takviyesini tavsiye eylemekte, fakat Meşrutiyetin ilânı ihtimalini bile izhar etmekten çekinmektedir. Bundan anlaşılıyor ki, birçok vekayiin hudusuna rağmen kat'î zafer ihtimali, o tarihte, henüz mefkuddu. Bu vaziyet gösteriyor ki, Saray ufak bir mukavemet imkânı bulsaydı, galebe çalacak ve yapılan fedakârlıkları akamete uğratacaktı. Buna binaen inkılâpçılar dileklerinin kolaylıkla istihsal edileceğine kaani olduklarından değil, fakat işin bütün netice ve tehlikelerini göze almak suretiyle ortaya atıldıklarından muvaffak olmuşlardır. İşte yukarıda bahsi geçen mektubun sureti:

(1) Menfi bulunan Harbiye Nâzırı Nâzım ve Çerkes İshak Paşalar.

«Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» Merkezi Umumî-i Haricî Heyeti Muhteremesine

«Muhterem vatandaşlar!

25/686 ve 26/697 tarihli iki kıt'a mektubun ariza-i cevabiyesidir.

1 — Mühürler vâsıl oldu.

2 — 50, 647, 32, 54, 94, 20 efendinin masarifiî râhiyesine medar olmak üzere tensib-i âlileri veçhile 300 frank postaya teslim edilmiştir. O havalinin vaziyeti sizce daha ziyade malûm bulunduğundan talimatın Merkez-i Umumî-i Hariciyeye itâsı münasibdir. Yalnız dahilde yapılacak teşkilâtın nizamname-i dahiliye tevfik edilmesi daha ziyade muvaffakiyet bahşeder.

3 — Dostumuzla görüşmesi İstanbul'daki zât'a yazılmıştır.

4 — Sivas hakkındaki iş'arı âlîleri nazar-ı dikkate alınmıştır.

5 — Sâî Bey tarafından yazıldığı veçhile icraatın ikisi de hükûmet nazarında müphem kalmıştır.

Manastır Polis Müfettişi Sami'nin keyfiyeti idamı cemiyetimiz tarafından olduğuna Müfettiş-i Umumîlikçe kanaat-i kâmile hâsıl olmuştur. Ancak Müfettiş-i Umumî dahi Saray nazarında maznun olduğundan malûmatını istimal etmediği anlaşılıyor.

6 — Arnavud ve muhafızlar hakkındaki mütaleaları Üsküb heyeti merkeziyesine yazılmıştır.

7 — Ecnebi postaları şiddetle taht-ı tarassutta bulunduğundan ve vasıtalarımız d akısmen tahtı zanda olduğundan bazan bu sebeble vukua gelecek zarurî teahhürü bir mazeret-i sahiha olmak üzere kabul buyurunuz.

8 — Dahilden bahsettiği memleket ve efrad isimlerini şifre veya namı müstear ile yazmasını Yunanistandaki zâta taraf-ı âlilerinden dahi tebliği...

Vakayii ahire üzerine hükûmetçe ittihaz edilen tedabir pek müdhiştir. Bununla da anlaşılıyor ki daha esaslı ve ciddî icraat karşısında büsbütün şaşıracaklardır. Saray vak'a üzerine birisi diğerinden daha budala olmak üzere buraya biri ferik, diğer ikisi liva olan üç paşa ile bir erkânıharb kaymakamı ve bir doktor göndermiştir. (İsimleri: İsmail Mahir, Yusuf, Receb Paşalarla Hasan Fehim ve Halim). Bu heriflerin vezârât tevcihi ve binlerce liralar vaadi gibi ekâzib ile halkı aldatmağa teşebbüs etmişler ve herkesten rûyi istihza ve istihfaf görmelerine ve bazılarının da cemiyetçe tedhiş edilmelerine mebni ne yapacaklarını şaşırarak jurnallarında müfettişi umumî de dahil bulunduğu halde müşirden nefere ve validen köylüye kadar herkesin dahili cemiyet olduğunu yazıp İstanbulu beynelhavf fverrica bıraktıktan sonra Müşir İbrahim Paşanın ordu kumandanlığına vürudu üzerine birbirleriyle boğazlaşarak İstanbula celbedilmişlerdir. İbrahim Paşanın vürudundan evvel ordu Erkânıharb Reisi, Sadrıâzam Ferid Paşanın damadının biraderi, Mirliva Ali Paşa ile Topçu Miralayı Hasan Rıza Bey ve müteakiben Ordu Kumandan Vekili Ferik Esad Paşa İstanbul'a celbolunmuşlardır. Bunlardan Ali Paşa ile Hasan Rıza Bey Bab-ı Seraskeride mevkufturlar. Ahiren Erkânıharb Binbaşısı Enver Bey de hiylekârâne bir surette celbedilmek istenmiş ise de maksad-ı hainâne keşfolunarak Cemiyetin «Rumeli Teşkilât-ı Dahiliye ve Kuvve-i İcraiye Müfettiş-i Umumîliği» vazifesini ifa etmek üzere muvakkaten vazife-i resmiyesini terk ile dahile çekilmiştir. Enver Beyin nasıl bir kahraman olduğunu oradaki zabit arkadaşlarımız elbet bilirler. Bu havadisin iş'arı ahire değin gazeteye dercedilmiyerek hafî tutulması mercudur.

İstanbul'un erzel-i eşirrasından ve şehremaneti âzasından Hacı Hakkı Bey namında bir edepsiz dahi Yıldız tarafından burada hafiye teşkilâtına memur edilmiş ve hafiyyen vazifeye başlamıştır. Kariben arz ve tebşiri keyfiyete medar olacağımızı ümidederiz.

Trabzon ve Giresun cihetlerindeki esamiyi şimdiden ve müsaraaten bildiriniz.

Hacı Hakkının kâtibi Fehim Paşa hafiyeleri bakiyyesinden Şuayıb gece tepelenmiştir.

Manastır avcı taburu dağa çekilen Kolağası Niyazi Beyin takibine gitmiyor. Diğer taburlar da hasta olduklarını dermeyan ediyorlar.

Heyeti âcizanemiz, heyeti muhteremelerine arzı ihtiram eder.

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemeyeti
Dahilî Merkezi Umumîsi
Sâî

Sâî imzasiyle Talât Beyin (Paşa) Parise yazdığı yukarıki mektub çok enteresandır.

Bir taraftan muzır gördükleri eşhasın hayatlarına karşı tatbik edilen suikasdleri belirtiyor, diğer tarafftan Saraydan gönderilen bu kabil bendegânın birer birer takibe mâruz bulunduklarını zikreyliyor.

Şu kadar var ki, bu mektubda Niyazi ve Enver Beyler hakkında icabeden malûmat verilmekle beraber henüz istikbale ait sarih bir nokta-i anzar izharına cesaret gösterilememektedir. Yani Meşrutiyetin ilânı ümidi belirtilememektedir.

Yukarıki muhaberelerin cereyan ettiği 1907 senesi ortasında Erkânıharb Yüzbaşısı Mustafa Kemal Bey (Atatürk) Selânik Maiyet Müşiri Erkânıharbiyesine tâyin edilmişti. Aynı zamanda Demiryolu Müfettişliği vazifesini de deruhte etmiş bulunuyordu. Bu fırsatlardan istifadeyi kaçırmıyan yüksek idealist ve vatanperver zabit, vaktiyle Suriyede yaptığı gibi, resmî işleri arasında Selânikte kurulduğuna şahid olduğu **«Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»** nin yayılmasına ve genç zabitler arasında teşkilâtın genişlemesine çalışmıştır.

Cemiyetin Selânik Merkezi:

«Jön Türk» lerin Selânik merkezi **«Terakki ve İttihad»** Cemiyeti ile vuku bulan anlaşmadan sonra faaliyetini artırmıştır. Bu merkez on âzadan müteşekkildi. Bunların aldıkları sıra numarası, şöyle idi: 1 numaralı âza Bursalı Tahir Bey, 2 numaralı Naki Bey, ve 3 numaralı da Talât Bey, 4 numaralı Mithat Şükrü Beydi. Bu zat aynı zamanda Cemiyetin Veznedarlığını deruhte etmişti. Bundan sonra Bursalı Hakkı Baha Bey, Edib Servet, Ömer Naci, Kâzım Nami, Rahmi ve İsmail Canbolad Beyler geliyordu.

Bu on inkilâpçıdan sonra, Cemiyete dahil olanlara 110 dan itibaren numara verilmiştir. Bu suretle âza adedinin azlığı hissettirilmemiş oluyordu, Umumî Merkezi teşkil eden on âzanın her zaman toplanması nazarı

dikkati câlib görüldüğünden Talât ,Rahmi ve İsmail Canbolad Beylerden mürekkeb **«âlî bir heyet»** kurulmuştu. Cemiyetin nizamnamesini de bu heyet hazırlamıştı.

Akşamları bu on kişilik heyet Selânik'in meşhur bir gazinosunda buluşurlardı. Masada Talât Bey (Paşa) riyaset vazifesi görürdü. Hükûmeti tenkid ederler, inkılâp lüzumu üzerinde müdavele-i efkârda bulunurlar, hattâ bir taraftan da âza adedinin artmasına çalışırlardı.

Cemiyette iki türlü âza mevcuddu. Bir kısmı Mason Locasına dahil olanlardı ki bunlara **«liebeveyn kardeş»** ismi veriliyordu.

Mason locasına dahil olmıyan âzalara ise **«lieb kardeş»** tesmiye ediliyordu. Haddi zatında Cemiyet âzalığı bakımından arada bir fark yoktu. Bu tâbirler kendi aralarında ufak bir cinas zemini teşkil ediyordu.

Cemiyet kasasında tatminkâr bir para mevcud değildi. Teberrü suretiyle toplanan mikdar hiçbir vakit 100 lirayı bulmamıştı. Bununla beraber âza her ay ufak bir aidat vermekten kaçınmıyordu. Hattâ İstanbuldan Reşad Bey (1) Mösyö Paul imzasiyle her ay muntazaman bir mecidiye gönderiyordu. Fakat bu ufak fedakârlıklar büyük bir yekûn doldurmuyordu.

Cemiyet âzaları arasında umumun itimad ve muhabbetini en ziyade Talât Bey kazanmıştı. Her meselede noktai nazarının öğrenilmesine ehemmiyet veriliyordu. Esasen Avrupa ile münasebat tesis eden ve Paristekilerle Sâî imzasiyle muhabereye girişen Talât Beydi.

Meşrutiyet İsyanı ve Ordu :

Az zamanda çok genişliyen ve her tarafa kol budak salan **«Osmanlı Hürriyet - Terakki ve İttihad Cemiyeti»** ne intisab genç zabitler arasında umumî bir hal almıştı. Esasen Makedonya'da Bulgar (2), Sırb ve Yunan çetelerinin mevcudiyeti Türk ordusu mensublarını yekdiğerlerine daha süratle yaklaştırmış ve onlarca müstacelen vatanı tehlikeden kurtarmak azmi ön safta düşünülen vazifeler sırasına girmiş bulunuyordu. Bu yüzdendir ki, İngiltere Kralı ile Rus Çarının 9-6-1908 de yaptıkları Reval mülâkatı bu fedakârların faaliyetini artırmış ve kendilerini kat'î bir netice istihsaline mecbur kılmıştır.

---

(1) Dr. Nihad Reşad Beyin pederi.

(2) Bulgar komiteleri iki kısımdı. Biri Virhovistler ki Makedonya'yı Bulgaristan'a ilhak etmek istiyorlardı. Diğeri Santralistlerdir. Bunlar Makedonya'da bir mevcudiyet ve serbestî temin eylemeğe tarafftardırlar. Birincisinin reisi Sarafof v eGarvanof, diğerlerinin Sandanski ve Paniçe'dir. Bunlar yekdiğerlerine fevkalâde düşmandı. Nitekim Santralistler'in reislerinden Paniçe, Virhovistlerin reisleri Sarafof ve Garavnof'u Sofya'da öldürmüş ve Makedonya'ya dönmüştür.

Aynı zamanda Makedonya'da faaliyet icra eden çete harekâtını önlemek izmi de bu vesilelerle ehemmiyet kazanmış bulunuyordu. Nitekim Avcı taburu kumandanı kurmay binbaşı Remzi (1) Beyin Resne Kumandanlığına yazdığı aşağıdaki tezkere bu noktayı teyid etmektedir:

«Çerçis çetesinin Şulin taraflarında göründüğü mevsuktur. Avcı müfrezesi iki cebel topu ile bu geceyi İstinye ve Goriçe cihetlerinde geçirecektir.

1 — Resneden çıkarılacak bir müfrezenin Görice şosesine kadar gelmesi;

2 — Ohriden çıkarılacak bir müfrezenin Sarı Saltık cihetlerinde İstinye ve Göriceye doğru ilerlemesi;

3 — Göriceden çıkarılacak müfrezenin Persiye gölüne uzayan şibih cezireye sevki;

4 — Kesriye müfrezesinin Zağra üç istikametlerinde ilerlemesi;

5 — Florina müfrezesinin Romsik, Peyk istikametlerinde ilerlemesi;

Bence muvafı kgörüldüğünden, civar kumandanlıklara telgrafla malûmat itası ve mıntakaya arz-ı malûmat edilmesi mercudur. Harekât bu gece ve yarından başlamalı.

13 Haziran 1324
Avcu Binbaşı
Erkânıharb
Remzi

İşte bu suretle, Makedonya'da faaliyet gösteren Bulgar, Sırp ve diğer çetelere karşı tedabir ittihaz ederken bir taraftan da Kanunu Esasî'nin ilânı ve Meşrutiyetin ihdası hususları ihmâl edilmiyordu.

Merkez Kumandanı Nâzım Beyin cerhi üzerine Selânike gönderilen İsmail Mâhir, Yusuf ve Receb Paşalar heyetinin geri dönmesini mucib olan ahval ve Manastır sokaklarında duvarlara yapıştırılan Kanunu Esasî talebi yaftaları, sarayı telâşa düşürmüştü. Niyazi Beyin dağa çıkması, Şemsi Paşanın Âtıf Bey tarafından Manastır'da öldürülmesi, hükûmete sadakat gösteren Pirlepe Kaymakamının, Debre Mutasarrıfının ve Serez Topçu Kumandanının katilleri ve bâhusus 20.000 Arnavud'un Saraya çektiği telgraf, Sultan Abdülhamid'in mukavemetini kırmış ve asker sevki de harekâtı durduramamıştır. Hüseyin Hilmi Paşa Saraya çektiği telgrafta **«Üçüncü Ordu dahilinde «Jön Türk» olmıyan bir ben kaldım»** diyordu. Hattâ 9 Temmuzda Mülâzım Şeref Bey tarafından Vodina'da Meşrutiyet bile ilân edilmişti.

İsyanı bastırmak için Selânik'e ilk gönderilen tabur Nazilli kıt'ası idi. Tabur Kumandanı Binbaşı Halid Bey, Selânik Nişancı taburunda Kolağası Mehmed Nuri Bey tarafından Erkânıharb Behiç Beyin odasında yapılan telkinatla Cemiyete girmeyi kabul etmişti.

Bu taburdan sonra gelenler; Aydın, İzmir, Tire, Karasu, Manisa, Ödemiş ve Kasaba redifleridir. Bunlar da birer birer telkin suretiyle cemiyete sadakatleri temin edildikten sonra Manastır'a gitmişlerdi.

---

(1) Sultan Reşad'ın seryaveri Remzi Bey.

Dr. Nâzım Beyin Faaliyetleri :

Cemiyetin 1 numaralı âzası ve müessislerinden bulunan Bursalı Tahir Bey o sırada İzmir'de bulunuyor ve muhiti tenvir ediyordu. Paristen gelen Dr. Nâzım Bey de (Paris - Selânik) ittihadını vücude getirdikten sonra, «Hoca Yakub» Müstear ismiyle, İzmir'e yerleşmiş ve halkı ikaza başlamıştı. Dr. Nâzım Bey, inkılâb işlerinde müessir rol oynıyanlardan biridir. Paris'te bulunduğu sırada Selânik'te teşekkül eden **«Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»** müessisleriyle müzakerede bulunmak üzere Selânik'e gelmeyi muvafık bulmuş ve bu arzusu tasvibedilmişti. Esasen kendisi Selânik'lidir. **«Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»** müessisleri de bu seyahati takdirle karşılamışlar ve ârızasız Selânik'e girmesini temin için teşebbüslere girişmişlerdir.

O sıralarda Makedonyada Bulgar, Sırb ve Yunan çeteleri faaliyette bulunuyorlardı. Lâkin Yunan çetelerini Türk zabitleri bir dereceye kadar himaye ediyor ve Bulgarlara karşı koymalarını teşvikten hâli kalmıyorlardı.

Bu itibarla, Yunan çeteleriyle anlaşmaya benzer birşey mevcuddu. Bu vaziyetten istifadeyi teemmül eden **«Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»** liderleri Yunan çeteleriyle daimî temas halinde bulunan bir Rum doktora müracaatte bulunmuşlar ve Nâzım Beyin tehlikesizce Selânik'e getirilmesini istemişlerdir. Doktor, bu teklifi kabul ve mesuliyetini üzerine almıştı. Bunun üzerine Dr. Nâzım Atina'ya gelmiş, oradan Yunan çetelerinin delâletiyle hududdan Türkiye'ye girmiş ve Selânik civarında bir köye yerleşmiştir. Bilâhare Selânikte hastahane müdürü bulunan Mithat Şükrü Beyin evine misafir edilen Dr. Nâzım Bey bir müddet de Jandarma Binbaşılarından Kurfalı (1) Nafiz Beyin evinde kalmış, cübbeli, sarıklı, sakallı ve şemsiyesini elinden bırakmıyan Hoca Mehmed Efendi kıyafetine girdikten sonra **«Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»** rüesasiyle müzakereye girişmiş, yukarıda kaydedilen protokolda görüldüğü veçhile **«Terakki ve İttihad»** ile **«Osmanlı Hürriyet»** cemiyetlerinin birleşmesine âmil olmuştur.

Esasen Türk - Yunan hududundaki Türk kıtaatı zabitanı **«Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»** hesabına kazanılmış ve bu suretle Avrupadan gelen evrakın dahile girmesi bile temin edilmişti. Bu hududda belli başlı Alasonya ve Beydeğirmeni geçitleri iki hükûmet arasında resmen münakalâta açık bulunuyordu. Bu itibarla Alasonya geçit muhafaza kumandanı Yüzbaşı Resneli Nâzım Bey, Yunanistan'dan gelen «Jön Türk» evrakını tesellüm ve Selânik'e sevkediyordu. Beydeğirmeni geçit muhafız zabitlerinden Vadinalı Abdullah Bey de, keza kendi mıntakasından ithali istenen evrak ve neşriyata aynı suretle tavassut eylerdi. Bu evrakın hududa kadar

(1) Kurfallı Selânik civarında bir köydür. Nâfiz Bey oralı bulunduğu için bu ismi almıştı.

getirilmesini de Yenişehir eşrafından Haydar Beyle «Jön Türk» lerden Hikmet Bey deruhte etmiş bulunuyordu.

Bununla beraber, Dr. Nâzım Beyin Selânik'e girmesi için, her türlü ihtiyata riayeten, bu geçit muvasalasından stifade etmek düşünülmemiş ve kendisinin çeteler refakatinde seyahati tercih olunmuştu. Doğrusu, Dr. Nâzım Bey, Selânik seyahatini yapmakla büyük bir tehlikeye atılmış bulunuyordu. Bununla beraber bu cüretkâr inkılâpçı yalnız bununla iktifa etmemiş, ihtiyaç hasıl olunca İzmir gibi bir vilâyet merkezinde de faaliyet göstermiş ve inkılâba taraftar kazanmağa uğraşmıştır.

Dr. Nâzım Bey, Selânik'den İzmir'e giderken namına çıkarılan Yakub Hoca isimli mürur tezkeresi 1903 senesi sonlarında Üçüncü Ordu Müşirlik yaveri olarak Selânik'de alıkonulan Kâzım Nami Beyin tavassutu ile temin edilmişti. Malûm olduğu üzere, o tarihlerde seyahat için bu gibi kayıdlara riayet zarurî idi.

Dr. Nâzım, Manastır isyanı günlerinde Tütüncü Hoca Yakub ünvaniyle İzmir'de bulunuyordu. İsyanı bastırmak üzere İzmir'den Selânik'e sevkedilen askerleri istibdad aleyhine teşvik ve tahrik etmişti. Bu suretle Manastırdaki askerî kıt'alar Niyazi Bey kuvvetlerine karşı harekete geçmeyince, Saray telâşa düşmüş ve muhtelif mıntakalardan çekilen telgrafların tazyiki altında Sultan Abdülhamid 24/7/1908 tarihinde resmen Meşrutiyet'in iadesine ve ilânına muvafakat göstermiştir. Artık buna mâni olmıya da imkân kalmamıştı. Erkânıharb zabitlerinden Salâhaddin ve Hasan Tosun Beyler, Makedonya havalisinde halkı alenen teşvika başladıkları gibi, Firozevik civarında toplanan Arnavud rüesasını da Miralay Galib Bey, daire-i ittihada almış ve Sultan Abdülhamid'in Rumeli'de istinad edeceği hiçbir kuvvet ve ümid kalmamıştı. Hattâ Manastır Askerî Mektebi Ders Nâzırı Vehib Bey, talebe ve halk müvacehesinde Meşrutiyet lehinde nutuk irad etmekten çekinmemişti. İnkılâp hareketi Makedonya havalisinde bu kadar olgunlaşmıştı.

İkinci Meşrutiyet'in ilânı

ve

PARTİ HAYATININ BAŞLANGICI

MEŞRUTİYETİN nihayet fiilen gerçekleşmesiyle neticelenen olaylar, gerek tek tek, gerek topu birden vatanperverliğin en yüksek dereceli bir şaheseridir. Hele ilk günlere ait safhalar ve gelişmelerde ne kadar iyi niyet ve ne büyük fedakârlık duygusu var! İnsan hayran kalıyor. O ne temiz hava, o ne samimî hareketti! Hürriyet Kahramanı Niyazi Bey, «Hâtırat» adlı kitabında, o mucizeleri ne büyük bir tevazu ve mahviyetle anlatıyor! Ne yazık ki - ileride görüleceği veçhile - Meşrutiyetten sonra bir müddetçik İstanbulda da yaratılan o sevimli ve heyecanlı hava, dönüşlerini müteakip bir iki menfaatperestin kötülükleri veya iz'anı kıt bazı kimselerin çılgınlıkları yüzünden kısa zamanda uçmuş gitmiş, vatan ufukları yeniden kararmıştır. Ve ne yazık ki o sıra sıra affedilmez hatâ ve gafletler, yalnız Hıristiyan unsurlara değil, fakat Müslümanlar arasına bile yeni yeni nifak ve feşad tohumlarının ekilmesine sebebolmuştur!

Hürriyet kahramanı Niyazi Bey

Hürriyeti müjdeliyen ilk kurşun :

«İttihad ve Terakki» Cemiyetinin Meşrutiyet lehine yaptığı ilk fiilî hareket, İsmail Cambulad Beyin yardımiyle Mustafa Necib Bey tarafından Selânik Merkez Kumandanı Kaymakam Nâzım Beye yapılan suikasddir. O sıralarda Miralay Hasan Rıza Bey, Yıldız Sarayı tarafından İstanbula dâvet edilmişti. Birkaç gün misafiretten sonra Selâniğe iade edildi. Nâzım Bey hâdisesi üzerine kayinbiraderi Erkânıharb Enver Bey de aranmış ve tevkifi istenmişti. O da Niyazi Bey dağa çekildikten sonra birkaç gün gizlenmek lüzumunu hissetmiştir. Yıldız Sarayı bendegânından

bulunan Yaver Nâzım Bey Erkânıharb Binbaşılarından Enver Beyin (Paşa) eniştesi idi. Buna rağmen, Cemiyet âzalarını meydana çıkarmağa uğraştığı için bu suikasdi Enver Bey de tasvib etmiş ve eniştesinin ortadan kaldırılmasına rıza göstermiştir. Hattâ eniştesinin evinde misafir bulunan Enver Bey, suikasdin icrasına yardım etmiştir. Lâkin Nâzım Bey öldürülememiş, yalnız yaralanmıştı.

Nâzım Bey meselesi münasebetiyle tevkif edileceğinden haberdar olan Enver Bey, Tikveş civarında gizlice bir dağa çekilmişti. Bunu öğrenen Kaymakam Ali Münif Bey, Emin Ağa isminde bir vatandaş vasıtasiyle kendisini Köprülüye dâvet etmiş ve Ağanın evine misafir eylemiştir. Bu hâdise 8 Temmuzda cereyan ediyordu.

Enver Bey, Ali Münif Beyle görüşürken Tikveş'te hürriyetin ilân edildiğini söylemişti. **«O halde biz ne duruyoruz?»** diyen Kaymakam Bey, hemen Köprülü eşrafını çağırmış ve meydanda toplanan halkın sevinç sadaları arasında bir kürsüye çıkan Enver Bey tarafından bu kasabada hürriyet ilân olunmuştur.

Bu teşebbüs, hürriyetin resmen ilânından evvel vâki olmuştu. Esasen o esnalarda bu gibi hareketler yer yer vuku bulmuş, bazı mıntakalarda Kanun-u Esasînin resmen ilân edildiği hlaka telkin ve bu keyfiyet bazılarınca kabul edilmişti.

Suikasd vakasını tahkik için Yıldız Sarayı Selânik'e İsmail Mahir Paşa heyetini göndermişti. Bu hâdiseden bir müddet sonra da **İttihad ve Terakki»** Cemiyeti Manastır Merkezi, Rus Konsolosu hariç tutulmak şartiyle, bütün konsoloslara Makedonya meselesi hakkında bir muhtıra vermiştir. Bu muhtırada Makedonyanın vaziyeti anlatılıyor; Avrupalıların haksız olarak Osmanlı topraklarına müdahale ettikleri kayıt ve yalnız Hıristiyanları himaye etmekle Türklere fenalık yapıldığı müdellel bir surette işaret ve şikâyet olunuyordu.

Niyazi Beyin Dağa Çıkması:

Reval mülâkatında Makedonyanın da mevzuu bahsolmasına rağmen Sultan Abdülhamid hükûmetinin takındığı lâkaydiden müteessir olan Kolağası Niyazi Bey, bunu protesto etmek ve Meşrutiyetin ilânını istemek maksadiyle 15 Haziran 1324 tarihinde Resne'de Hacı Ağanın evinde arkadaşlariyle ayptığı toplantıda dağa çekilmeğe ve hükûmete isyan etmeğe karar vermiş ve 20 Haziran 1324 Cuma günü iki, üç zabit ve memur ve yüz elli kadar sivil fedaiyle Resne'den ayrılmıştı. Aynı tarihte Mabeyin Başkitabetine, Müfettiş-i Umumîliğe ve Manastır Valiliğne de birer beyanname göndermiştir. Niyazi Beyin teşebbüsünden haberdar edilen Cemiyetin Manasır merkezi de bu hareketi yalnız tasvib etmekle kalmamış; fakat Cemiyetin isteklerini belirtmek üzere Valiye bir beyanname vermiştir.

Fakat, bu hâdise patlak verir vermez, Selânik ve Manastırla Resne arasında aynı gün ve muhtelif saatlerde müstacel telgraf muhaberesi de başlamıştır. Telâşı mucib olan Niyazi Bey hakkındaki telgraflardan bazılarının aynen bu satırlara ilâvesini, tarihî malûmat bakımından, faydalı görüyorum,

Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşanın Selânik'ten gönderdiği bu hususa dair birkaç telgrafını kayıddan evvel Ordu merkezinde yekdiğerini tâkib eden kumandanlık tebeddüllerini, tafsilâta girişmeden kısaca zikretmek isterim. Üçüncü Ordu Kumandanı Müşir Hayri Paşanın yerine bir ara Ferik Yanyalı Esad Paşa tâyin edilmişti. Fakat, Resneli Niyazi Bey dağa çıktıktan, Ohrili Eyüp Sabri ve Enver Beylerin ayni surette hareket ettikleri tahakkuk eyledikten sonra Yıldız Sarayı yeni tedbirler alınmasını zarurî görmüş, Serezdeki Dokuzuncu Fırka Kumandanı Müşir İbrahim Paşayı Selânik'e tâyin eylemiştir.

Aynı zamanda, Metroviçe'de Sekizinci Fırka Kumandanı Birinci Ferik Şemsi Paşayı, isyan edenleri tedip için, Manastıra ve İstanbul'dan Ferik Mâhir Paşa ile Tüfenkçilerden Yusuf Paşa ve Kaymakam Süleyman Fehmi Beyi de, berayi tahkik, Selânik'e göndermiştir. İşte bu münasebetlerle, Müşir İbrahim Paşa, birer tamimle maiyet kumandanlarından keyfiyetin cereyan şekli hakkında, suretlerini aynen aşağıya ilâve ettiğim, telgraflarla tahkikat icrasına tevessüle başlamıştı.

Resne Kumandanı Erkânıharb Binbaşısı Refik Beye (1)

Fevkalâde müstaceldir.

«Taburunuza mensup ve Persepede bulunan bazı denainin ika ettikleri mel'anet hakkında desteris olunan malûmat-ı ahirenin suret-i mevzuhada vaziyet-i hazıra ile ittihaz ettiğiniz tedabirin suret-i mükemmelede iş'arına ve hâdisenin esbab-ı zuhuru hakkındaki hissiyat ve istitlâatınızın serian bildirilmesine intizar ediyorum. Ve atebe-i mukaddese-i cenab-ı hilâfetpenâhi-i âzamiye ve din-i devlet ebed meded-i seniyyeye arz-ı hizmet, vecibe-i namus ve diyanet, muktazayi sadakat ve hamiyet olduğundan ve vakayi-i mümasileden ne gibi mehazir-i hukukşikânane tahaddüs edeceğinin bilcümle silâh arkadaşlarımızla beraber derpiş-i nazar-ı im'an edilerek, elinizdeki vesaiti bütün cevher ve fetanetinizle ve diyanet-i sadakatinizle mezc edip hüsn-ü istimâl etmenizi ve hukuk-u mukaddese-i saltanat-ı seniyye ve hilâfet-i İslâmiyenin vikayesi uğrunda bezl-i nakdine-i hayat rekin ve işbu melânetin tedmirine birazm-i metin ve kat'î ile teçcir-i say-ü gayret eylemenizi taleb eder ve cevabınızla âsar-i fiiliyenizi beklerim.»

21 Haziran 1324
Üçüncü Ordu Müşiri
İbrahim

Resne Kumandanlığına

Aceledir ve mühimdir.

«İta edilen malûmat, mucib-i memnuniyettir. Bu gibi süfelâ ve erazilin tâkip ve derdestlerine muvaffakiyet hamiyyete ve diyanete vecibe-i zimmet ve dareynce vesile-i

(1) O çok nâzik günlerde, inkılâp meseleleri için kıymetli yardım ve hizmeti sebkat eden emekli Refik Oran Bey. Ferid Paşa kendisini tekaüde sevketmişti.

memduhiyettir. Lâzım gelen mahallerden kuvay-ı kâfiye tesrip olunduğu misillû, bu cihetten vâfi kuvvetin sevki derdesttir. Maahaza, her halde eliniz altında bulunan kuvvetle ve say-i beşer dahilinde olan mesaiyi sarf ve ibraz ile hazele-i merkumenin istisaline son derece çalışmaları rüyet ve sadakatinizden muntazırdır. Ve Niyazi hainiyle beraber firar eden memurin ve zabitan ve efradın nereli olduklarının ve aldıkları silâh ve cephanenin mikdarının dahi iş'arı ile beraber netice-i tâkibattan bilâfasıla, doğrudan doğruya ita-i malûmata bezl-i makderet etmeniz mütevessadır.» - tavsiye olunur -

21 Haziran 1324
Üçüncü Ordu Müşiri
İbrahim

Resne Kumandanlığına

Gayet müstaceldir.

«Firarî Niyazi ile birlikte firar eyledikleri bildirilen on bir neferin meşruhatlı muvazzah künyelerinin şimdi telgrafla inbası ehemmiyetle mütevessadır.»

21 Haziran 1324
Üçüncü Ordu Müşiri
İbrahim

Resne Kumandanlığına

Gayet müstaceldir.

«Manastır mıntakasiyle vukubulan şifreli muhaberatınıza ait şifre miftahı mıntaka-i mezkûre kumandanlığından istenilmiş ve yarın akşam vürudu derkâr bulunmuş olmakla fimabaad vaki olacak iş'aratınızın mezkûr şifre ile tertibi tavsiye olunur.»

21 Haziran 1324
Üçüncü Ordu Müşiri
İbrahim

Şimdi de, Manastır'dan çekilen telgraflara sıra gelmiştir. Nezdimdeki vesikalar arasında, bu mevzulara taallûk eden daha birçok evrak vardır. Fakat hepsinin bu kitabda neşrine maddeten imkân bulunamıyacağını karilerim takdir ederler.

Resne Kumandanlığına

Müstaceldir.

«Kolağası Niyazi Efendinin ve kendisine refakat edenlerin harekâti nankörlere lâyik görülmekle şâyân-ı esef-i âzîm olup, keyfiyet makamat-ı âliyeye arzedilmiş ve mütceasirlerin şediden bittâkib ve her suretle tedib ve tenkilleri uhde-i sadakat ve hamiyetinize mevdu bulunmuştur. Ancak Niyazi Efendinin kablelvak'a halinden bir şey mahsus olup olmadığının v evak'aya delâlet edecek bir emmareyi hanesinde veya sair bir mahalde bırakıp bırakmadığının ve mevakiden asker iştirak edip etmediğinin ve ahaliden iştirak edenlerin mikdarının ve mütecasirlerinin maksadlarının ne olduğunun inbası mütevessadır.»

20 Haziran 1324
Manastır Mıntaka Kumandanı
Mirliva
Osman Hidayet

Resne Kumandanlığına

«C. — Haci Nazmi Paşanın vüruduna kadar Persepedeki bölüğün orada kalması, inzibat-i mahallî nokta-i nazarından faydalı görülüyorsa da lüzumu ve vaziyete göre ittihaz-ı tedabirde muhtar bulunduğunuz beyan olunur.»

21 Haziran 1324
Manastır Mıntaka Kumandanı
Mirliva
Osman Hidayet

Resne Kumandanlığına

«Ahmed Niyazi Efendi ve hempasının mütecasir oldukları ahvali tasviren makamat-ı âliye mesbuk iş'are cevaben, Selânikte Müşiriyet-i Celileden şereffvurud telgrafnamede işbu harekât-ı bağiyane, nefret ve lânetlerle zikr-i tasvir buyurulduktan sonra, bugün trenle iki taburun yola çıkarıldığı ve bunların kumandasına Mirliva Hacı Nazmi Paşanın memur buyurulduğu ve mütecasirlerin bieyyi hâl ve her suretle bir an evvel tedmirleri menafi-i hükûmet-i seniyye icabından olup, bilûmum; erkân ve ümerâ ve zabitan ve efrad-ı şâhânenin dahi bu dakikayi derkederek bu uğurda hiçbir fedakârlıktan çekinmiyecekleri derkâr bulunduğu ve maamafih mevcud kuvvetle, kuvve-i munzamanın vüruduna değin merkumların arkaları bırakılmıyarak mütecasir ve mel'ânetperveranın imha ve ifnayi vücud-u habasetleri hususunda gayret edilmesi emr-i iş'ar buyurulmuş olmakla, beyan-i hâle ibtidar ve kuvve-i munzamanın yürudundan evvel bile bir parlak muvaffakiyet iktisabına intizar olunur.»

21 Haziran 1324
Manastır Mıntaka Kumandanı
Mirliva
Osman Hidayet

Resne Kumandanlığına

Gayet müstaceldir.

«Persepe müfreze zabitlerinin de efrad-ı mütebeddileye ait yetmiş kadar silâhı Asumanda ahali-i İslâmiyeye tevzi ederek Resne cihetine hareket ettikleri, Persepe Müdürünün Merkez Kaymakamlığına iş'arından anlaşılmış ve Persepenin kumandasız kalması gayri caiz görülmüş olduğundan Avcu Taburu kumandaniyle bilistişare, mezkûr taburdan büyük rütbelisi ve mevaki müfrezeleri kumandanlığını deruhte etmek üzere iki zabit kumandasında bir Avcu müfrezesinin mahall-i mezkûre sürati tahriki ve mezkûr müfreze kumandanına, şifre miftahının bir suretinin de itası rüyetinizden mütevessadır.»

20 Haziran 1324
Manastır Mıntaka Kumandanı
Mirliva
Osman Hidayet

Resne Kumandanlığına

Müstaceldir.

«Kolağası Niyazi Efendinin Nahiye Müdürüne gönderdiği evrakın yola çıkarılmamış ise serian yola çıkarılması ve maamafih evrakın muhteviyatı hakkında malûmat-ı mealiye muhtasaran şifre ile şimdi itası mütevessadır.»

21 Haziran 1324
Manastır Mıntaka Kumandanı
Mirliva
Osman Hidayet

Resne Kumandanlığına

«Firarî Niyazi ve avenesinin ve bu fikre sâlik olan sair fesedenin, vücudlarını ortadan kaldırmak üzere, bâ-irade-i seniye-i hazret-i hilâfetpenâhiyi âzamî tâyin buyurulmuş olan Nizamiye on sekizinci fırka kumandanı birinci ferik Şemsi Paşa Hazretleri, üç taburla, bu gece Manastıra muvasalât ve bugün Resne'ye hareketleri mukarrer olduğundan, paşayi müşarünileyh tarafından şeref vâki olacak her bir emirlerini harfiyen icrasiyle beraber hazele-i merkumenin bir an evvel mahv-ı vücudlerine akdem vezaiften bulunduğu ve bu hususta icap edenlere suret-i mahsusada tebliği, suret-i mahsusada ve kemâl-i ehemmiyetle tebliğ olunur.»

24 Haziran 1324
Manastır Mıntaka Kumandanı
Mirliva
Osman Hidayet

Bu hâdiselerin cereyanı münasebetiyle dağa çıkanların tedibi için Ferik Şemsi Paşa, büyük salâhiyetlerle Yıldız Sarayı tarafından Manastıra gönderilmiştir. Lâkin Selânik'te Alay Müftüsü Mustafa Şevket ve Manastır'da Polis Müfettişi Sami Bey öldürüldüğü gibi, 24 Haziran 1324 tarihinde Şemsi Paşa da, bir sürü muhafızları arasında kahraman Atıf Bey tarafından Manastır'da postahaneden çıkarken katledilmişti. Bu fedakârlıklar vaziyette büyük değişiklikler husule getirmiştir.

Şemsi Paşa, Sultan Abdülhamid'e bağlı cesur bir Arnavud'du. Postahaneye Yıldız Sarayı ile muhabere için girmiş ve maiyetindeki süvari kuvvetleri emrine muntazır bir halde meydanda toplanmışlardı. Şemsi Paşa plânını, Sultan Abdülhamid'e şu şekilde arzeylemişti:

«Zat-ı Şâhânelerine arzedeyim ki isyan halinde bulunan zabitleri ya hayyen veya meyyiten istisal ederek bu gaileyi ortadan kaldıracağım. Allahın izni ve Zat-ı Şâhânenin emir ve müsaadesiyle buna muvaffak olacağıma emin bulunuyorum. Bu maksadla şimdi Manastır'dan hareket ediyorum. Olbabda emrü ferman hazret-i menlehülemrindir.»

Fakat Şemsi Paşa ,postahaneden çıkıp arabasına binerken Atıf Beyin attığı kurşunlarla öldürülmüştür. Ve bu hâl hükûmet otoritesini tamamen felce uğratmıştır.

Niyazi Bey; Debre, Elbasan, Ohri ve Görice cihetlerini maiyetiyle dolaşmış; İslâmlar arasındaki kan dâvalarını, münaferetleri kaldırmış, yarattığı samimî bir hava içinde millî düşmanlıklar da bertaraf edilmiş bulunduğundan bilâ tefrik cinsü mezheb, o mıntakadaki bütün Osmanlıları Cemiyet namına tahlif etmiştir. Niyazi Bey, bu işleri tam bir başariyle bitirdikten sonra, Manastır Merkezinden aldığı emir üzerine Eyüb Sabri Beyin Ohri millî taburu ile beraber Manastıra gitmiş; Şemsi Paşanın yerine Yıldız'ın Manastır Fevkalâde Kumandanlığına tâyin ettiği Teftiş-i Askerî Komisyonu âzasından Müşir Osman Paşayı 9 Temmuz 1324 de Manastır'daki ikametgâhından kaldırarak muhafaza altında Resne'ye götürmüştür. Birbirini tâkib

eden bu cüretli hareketler, Abdülhamid'in kolunu, kanadını kırmıştı. O sıralarda Manastır'da Vali sıfatiyle bulunan Hıfzı Paşanın gerek Saraya, gerek Müfettiş-i Umumîliğe gönderdiği resmî telgraflarda **«İttihad ve Terakki»** Cemiyetini kuvvetli ve kudretli göstermesinden Yıldız Sarayı büsbütün şaşırmış kalmış, artık hiçbir ümidin kalmadığını iyice anlamış ve nihayet 11 Temmuz 1324 de Meşrutiyeti kabule mecbur olmuştur.

«İttihad ve Terakki» nin Manastır Merkezi :

Yukarıda kısaca anlattığım şekilde cereyan eden hâdiselere nazaran Meşrutiyet inkılâbı, Niyazi Beyin kahramanlığı, Atıf Beyin fedakârlığı ve **«İttihad ve Terakki»** Cemiyetinin Manastır Merkezinin cüret ve cesareti ve aşağıda zikredilecek zevatın hamiyetiyle başarılmıştır. Bu bir hakikattır. Buna rağmen, Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'da vaziyete Selânik Merkezi ve Avrupa'dan gelen bazı «Jön Türk» ler hâkim kesilmişlerdir. Şu acı noktayı da kaydetmeden geçemiyeceğim ki hürriyet kahramanı Niyazi Bey, Meşrutiyet günlerinin her türlü âdiliklerinden uzak kalmış, Balkan Harbine de iştirak etmiş, fakat İstanbul'a gelmek üzere Arnavudluk limanlarından Avlonya'da vapura binmek üzere iken İsa Bolatin tarafından atılan melûn bir kurşuna kurban gitmiştir. Bugün memleketimizde bu seçkin vatandaş namına en ufak bir minnet nişanesi bile yoktur. Zavallı kahraman!

O sıralarda Cemiyetin Manastır Merkezi, Miralay Sadık (1), Yüzbaşı Habib, Topçu Mülâzimievveli Yusuf Ziya Beylerle Piyade Mülâzimievveli Tevfik ve Vilâyet Tercümanı Fahri Beylerden mürekkebdi. Süleyman Askerî Bey de otorite sahibi bir elemandı.

Bu hâdiselerin cereyanı sırasında Cemiyetin Selânik Merkezi ise Miralay Hasan Rıza (2), Erkânıharb Kaymakamlarından Faik ve Cemal (3), Erkânıharb Binbaşılarından Fethi (4) ve İsmail Hakkı (5) Dâvavekili Manyasizade Refik (6), Talât (7) ve Rahmi (8) Beyler teşkil ediyordu. Süvari Rasim Bey de çok faal bir âza idi.

---

(1) «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası müessislerinden Sadık Bey.

(2) Bilâhare Basra'da öldürülen Hasan Rıza Paşa. Çok temiz ve nezih bir askerdi.

(3) Meşhur Cemal Paşa.

(4) Başvekil ve Adliye Vekili olan, Paris ve Londra Sefirliklerinde bulunan Fethi Okyar.

(5) Damad İsmail Hakkı Paşa, Birinci Harb-i Umumîde Şark Cephesinde hastalıktan ölmüştür.

(6) Çok vatanperver ve kıymetli bir zattı. Meşrutiyet'i müteakıb vefat etmiştir. Refik Bey, ölümünden birkaç gün evvel, kendisini hasta döşeğinde ziyaret eden İstanbul avukatlarından bir zata şu acı sözleri söylemiştir: «Biz Meşrutiyet'i ilân için canla başla çalıştık; fakat korkarım ki «bu çocuklar» memleketi batıracaklar!» Bu sırada Ahmed Rıza Bey, döşeğin öbür ucunda hazır bulunuyordu.

(7) Meşhur Talât Paşa.

(8) İzmir Valisi Rahmi Bey.

Yukarıki malûmatı verdikten sonra Yıldız Sarayı üzerinde müessir olan hâdisatın biraz daha tafsilini faydalı buluyor ve bu hususta cesaret-i medeniye gösteren fedakâr vatanperverlerin tarih sayfalarında tezkârı lüzumunu bir vecibe-i zimmet telâkki ediyorum.

Bir milleti yaşatan ve mevcudiyetini idame eyleyen mensubları arasında bu gibi kıymetli şahsiyetlerin bulunmasıdır. Yalnız nazariyat, fiile intikal etmiyen ef'al ve harekât, müspet bir mâna ifade etmiyen tavsiyeler fayda yerine mazarrat tevlid edebilir.

Bu itibarladır ki, İkinci Meşrutiyet arifesinde cereyan eden vakayiin, kısaca da olsa, biraz daha tafsilini lüzumlu addediyorum.

İkinci Meşrutiyet'in İlânı Sırasında Cereyan Eden Hâdiseler :

Makedonya denilen Vilâyat-ı Selâsenin o günkü hali bir nebze daha tafsil edilecek olursa, Rumeli umumî ahvali ve İkinci Meşrutiyetin ilân şekli daha iyi izah edilmiş bulunacaktır.

Osmanlı camialarını yekdiğerlerine düşman yapan müstebid idare yüzünden Rumlar, Bulgarlar, Sırblar ve Ulahlar; Bulgaristan'dan Yunanistan'dan, Sırbistan'dan ve Romanya'dan gördükleri müzaherete istinaden 93 Osmanlı - Rus Harbinden sonra bulundukları mıntakalarda istiklâl sevdasına düşmüşlerdi. O memleketlerden fevç fevç ihtilâl komiteleri, çeteleri Makedonya'ya gelmiş, her kavm kendi hesabına sancak ve kaza teşkilâtl kurmuş, köy bekçilerini eşkiya kılavuzu haline getirmiş, ahaliyi iane namı altında vergi vermeğe mecbur etmişti. Bütün bu olaylar metropolidlerin, papasların ve daskal denilen mekteb hocalarının yardımiyle intizam dahiline sokulmuştu.

İşte Makedonya meselesi bu yüzden meydana çıkmıştır. Rumlar, Bulgarları, Ulahları Rumlaştırmağa çalışıyor; Bulgarlar ise bu mıntakayı tamamen benimsemiş olduklarını dermeyandan çekinmiyorlardı. Bu vesile ile katliâmlar olur, evler yanar, köyler tahrib ve hayvan sürüleri telef edilirlerdi. Bu işlerin icrasında en ziyade Ortodoksluk rol oynuyordu.

Bu gibi mezalim ve eşkiya tecavüzleri sebebiyle Türk zabit ve askerleri, vukuatı önlemek, vatanın parçalanmasını gidermek için didişir ve Avrupa'lılara vesile-i kilü kal vermemek gayretiyle gece, gündüz uğraşır, rahat ve istirahatten mahrum, derbeder bir hayat yaşar; devleti mesul vaziyete düşürmekten korumak isterdi. Buna rağmen, Makedonya'ya bir Hıristiyan Vali tâyini mevzuu bahsedilmeğe başlanmış ve Reval mülâkatı bunu teyideder bir vesile teşkil eylemişti.

Bu mülâkat, Selânik ve Manastır'da teşekkül eden **«İttihad ve Terakki»** mensubları ve ordu zabitleri arasında fevkalâde teessür uyandırmış ve bir an evvel vatanı felâketten kurtarmak azmi her müslim vatandaşta tecelli etmiştir.

Yıldız Sarayınca şüpheli addedilen bazı zabitan ezcümle suikasda uğrayan Merkez Kumandanının kayinbiraderi Binbaşı Enver Bey, İstanbul'a dâvet edilmişti.

Biraz evvel işaret edildiği gibi o sıralarda Resne'de Kolağası Niyazi Bey, bir miktar asker ve gönüllü ile dağa çıkmış ve Eyüb Sabri Bey de Ohri civarında ayni maksadla faaliyete geçmiş bulunuyordu. Bu hamiyetli fedakârlar, aynı zamanda Rum, Bulgar ve Sırb çetelerini müşterek gayeye imaleye uğraşıyorlardı.

Bu ahvalin cereyanı sırasında Manastır Takib Alayı Kumandanı Erkânıharb Kaymakamı Salâhaddin ve Manastır Mıntakası refakatine bağlı Erkânıharb Binbaşısı Hasan Tosun Beylerin de İstanbul'a sevkedilmek üzere Selânik'e dâvet edilmeleri vaziyette büyük inkişaflar husule getirmiş ve Yıldız Sarayına karşı isyanı tacile sebebolmuştur.

Hattâ Salâhaddin ve Hasan Tosun Beyler, Pirlepe civarında halkı ikaza, istibdad'ın reddiyle Meşrutiyet'in ilânını istemeğe, alenen talebe başlamışlardı.

Enver Bey de Kevkili ve Tikveş havalisinde aynı veçhile hareket ediyordu. Esasen İkinci ve Üçüncü Rumeli Orduları dahilinde birer otorite kuvvetini haiz bulunan Mustafa Fevzi (Çakmak), Hâfız İsmail Hakkı, Remzi, Cafer Tayyar, Ali Fethi, Şevket Galata, Mustafa Kemal (Atatürk), Ali İhsan (Sâbis), Ali Fuad (Cebesoy), Kâzım Karabekir, İsmet (İnönü) gibi Erkânıharb zabitleri ve emsalleri inkılâbı destekliyorlar ve Sarayın tehdid ve iğfallerine karşı cephe almış bulunuyorlardı.

Bu vatanî idrâk ve faaliyetler böylece devam ederken, Yıldız Sarayı da âtıl kalmamış, bu hürriyetperverane ahvale mânialar ihdası için kumandanların tebdiline ve yeni tâyinlere başvurmuş ve bâhusus Şemsi Paşayı hürriyetperverleri tenkile memuren Manastıra göndrmişti.

Hattâ Şemsi Paşanın işaat-ı cahilânesine tebean on beş, yirmi bin kişi Firüzuvik civarında toplanmış ve hükûmete müzaheret için silâhlanmış idi. Bu münasebetle Kosova Jandarma Kumandanı Miralay Galib Beyin bu topluluğun bulunduğu yere kadar giderek zabitan ve ahali tarafından vuku bulan kıyamın milletin zulümden tahlisi, vatan ve devletin inkırazdan kurtarılması için olduğunu, Kanunu-u Esasî'nin tatbiki ve Millet Meclisinin teşkil edilmesi maksadiyle vuku bulduğunu izah eylemesi üzerine cemaat bu fikri benimsemiş ve bu uğurda her türlü fedakârlığa hazır olduklarını Kosova sahrasındaki Birinci Sultan Murad meşhedinde «Besa» ile teyid etmişlerdir.

Bu muvaffakiyetten sonra, mesele daha ziyade inkişaf ve vuzuh peyda eylediğinden 23 Haziran 324 tarihinde Manastır sokaklarına beyannameler talikina geçilmiştir. Bu beyannamelerden valiye verilen bir nümune aşağıya ilâve edilmiştir:

Manastır Valisine Hitabeden Muhtıra Sureti

«Hükûmet-i hâzıranız gayri meşrudur... «Osmanlı Terakki ve İttihad» Cemiyetinin vücud-ü mukaddesi hükûmet-i hâzıranızca artık taayyün etti... Hukuk-u meşrua ve sariha-i ümmeti istirdaddan başka bir maksadla çalışmaz... Kasdî (9) 1294 idare-i medeniyesinin temininden... başka bir şey değildir.

«Ey milletin Manastır vekili! Mafevkine arzetmek üzere sana ilâm eyleriz ki bir milletin kanunu her yerde seyan ve her mevkide hükümfermadır. Binaenaleyh... maznun olarak istenilmiş olan zevatın liecelilisticvab İstanbul'a celbinde hiçbir lüzum-u kanunî yoktur.

«Yıldız, Taşkışla, Bab-ı Zaptiye gibi engizisyon müessesatına masum göndermek istemiyoruz...

«Bugün enzar-ı fasikîn Manastır Vilâyeti ahrarı üzerine matuftur. «Osmanlı Terakki Cemiyeti» de işbu muhtırasını bu vilâyet Valisine takdime lüzum görmüştür.»

Haziranın otuzuncu günü cereyan eden bütün bu ahvalin Meşrutiyet istihsaline mâtuf olduğu İttihad ve Terakki rüesası tarafından Rumeli'deki konsoloslara da iblâğ edilmişti.

Temmuz başlarında Selânik'te de sokaklara yaftalar yapıştırılmağa, nümayişler yapılmağa ve âlenen nutuklar verilmeğe başlanmıştır.

Nihayet 10 Temmuz 1324 Perşembe günü Manastır'da resmen Hürriyet ilân edilmiş ve aynı gün Manastır'dan Mabeyin-i Hümayuna aşağıdaki telgraf çekilmiştir:

Atebe-i Felekmertebe-i Cenab-ı Padişâhîye

«İrade-i Seniyye-i müstakalariyle tebaa vezir destanlarına bahş ve ihsan buyurulan Kanun-u Esasî'nin tatbikat-ı fiiliyesine müsaade ve icab-ı halin irade buyurulması suretiyle sadakat ve ubudiyetimizin halelden vikayesini istirham ve pazar gününe kadar Meclis-i Mebusanın küşadına dair ferman-ı hümayunları sadır buyurulmadığı halde rızayi şehriyarîlerine muhalif olacak ahvalin vukuu derkâr olup bu hususta memurin-i mülkiye, erkân ve ümera ve zibat-ı askeriye ile bulûmum asakir-i şâhâne ve elhasıl bilâtefrik-i cins ve mezheb sıgar ve kibar-ı millet vahdaniyet-i hüdaya karşı ahdü misak-ı umumî altında bulunduğunu arzeyleriz, ferman.

9/10 Temmuz 1324 Perşembe gecesi

Ertesi günü, Manastır Harbiye Mektebi Ders Nâzırı Erkânıharb Binbaşılarından Vehib Bey, Yeni Hürriyet meydanında, Manastır Valisi Hıfzı Beyin de iştirak ettiği bir toplulukta şöyle beliğ bir nutuk iradeylemiştir:

«Mukaddes vatandaşlar, muazzez kardeşler!

Bu mübarek vatanın otuz bir seneden beri geçirdiği muzlim levhalardan bahsetmek istemem... Aç ve biilâç olarak San'a zindanlarında, Diyarbekir, Erzurum, Akkâ kalelerinde ve Fizan çöllerinde sefil yaşayan ahrar-ı ümmetin hürriyetini isteriz...

Ey vatandaşlar!

Ya Kanun-u Esasî; ya ölüm!»

Selânik ve Manastır'da bu gibi fevkalâde ahval cereyan ederken Siroz Mutasarrıfı Reşid Paşa ile Nizamiye Dokuzuncu Fırka Kumandanı Erkânıharb Mirlivalarından Hasan Paşa da Yıldız'a telgraf çekmişlerdir.

Nihayet Sadrıâzam Ferid Paşa azledilmiş ve Said Paşa (Küçük Said Paşa) Sadrıâzam olmuş, Harbiye Nezaretine Ömer Rüşdü Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umumîiye makamına da Müşir Şakir Paşa tâyin kılınmıştır.

İşte, bu tebeddülâtı müteakib İkinci Meşrutiyet ilân edilmişti. Bu, mâzide, tarihin mühim sahifelerini şan ve şerefle dolduran Türk milletinin son devirlerde büyük bir bedbahtlıkla daldığı gaflet uykusundan uyanışiydi.

Bu münasebetle dağa çıkanlar, hükûmete karşı cephe alanlar yavaş yavaş merkezlere avdete başlamışlardır. Nitekim Eyüb Sabri Bey de Resne'ye çektiği, aşağıya kaydettiğimiz telgrafla keyfiyeti alâkadarlara bildirmişti...

Resnede Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetine

«Refakat-i âcizileride bulunan ve altı yüz elli kişiden ibaret olan efrad ile şimdi hareket ettim. Bu gece orada kalacağımızdan, efradın temin-i istirahat ve istikmâli esbabı huzurları mütemennadır.»

14 Temmuz 1324
Ohri Millî Alayının Birinci Taburu
Kumandanı Kolağası
Eyüb Sabri

Sosyal Durumumuz:

İstibdad devrinde, devlet ricalinde hamiyet, istikamet ve fazail-i ahlâkiye yerine meskenet ve münafıklık kaim olmağa başlamıştı. Sanayi, ziraat ve kültür hususunda, Avrupada bizden dûn bir millet kalmamıştı. Üstümüze giydiğimiz kumaşlar hariçten idhal olunmasa, vücudümüzü setirden âciz bir duruma düşmüştük. Ziraat usulûmüz devr-i Âdemden kalma sapanlara münhasırdı. Şimendiferlerimiz, yollarımız mefkuddu. Şehir ve kasabalarımızda medeniyet eseri görülmüyordu. Haricin tecavuz ve taarruzundan kendimizi muhafaza edecek kuvvet ve kudretli bir ordu ve donanmaya artık mâlik değildik. Ve bu zaaf dolayısiyle inkıraza yüz tutmuş bir hale gelmiştik.

Japonyalılar, hüsn-ü idareleri sayesinde kısa bir zamanda kuvvetli bir hükûmet halini aldıkları halde, biz günden güne sukut eder bir duruma düşmüştük.

Bir memleketin idaresini tâyin eden kavanin ve nizamatıdır. Fakat, yalnız bunların mükemmel olması, devlet umurunun bihakkin teminine kâfi değildir. Hüsn-ü idare ve kanunların tatbikine resmen memur olanların da ehil bulunması lâzımdır.

Osmanlı İmparatorluğu, öteden beri zimam-ı idare ehline tevdi olunduğu vakit kuvvetli bulunmuş, aksi halde müthiş tehlikelere mâruz kalmıştır.

Hattâ şehzadeler bile son devirlerde dört duvar arasında ve nur-u maariften mahrum yetişmişlerdir.

Sultan Mecid devri, Reşid Paşanın himmet ve gayretiyle Tanzimat hattını ilân etti ise de, Sultan Abdülâziz, Âli ve Fuad Paşaların vefatından sonra, idareyi ehliyetsizlere ve bâhusus «Mahmud Nedim» Paşa gibi bir Rus bendesine tevdi eylemekle memleketi felâkete sürüklemiştir. Abdülhamid saltanatı ise, mâziyi arattıracak bir devir yaratmıştı. O tarihlerde neşredilen bir istatistik'e göre yakinen alâkadar bulunduğumuz muhitlerin okur, yazar nisbeti şöyledir :

	%
İngilterede	97
Fransada	95
Almanyada	99
Yunanistanda	50
Rusyada	20
Türkiye de ise	5 dır.

«Artık var kıyas et rahmet-i derya nid-ü kin» İşte Meşrutiyet'in ilânında bizler bu kadar geri bir seviyede bulunuyorduk. Maamafih, Meşrutiyetten sonra da politika cereyanları arasında seviye ve seciyemiz daha olgun bir şekle ifrağ edilememişti. Hasis tasavvurlar, indî kararlarla yekdiğerimizi kötülemeği umde edinmiş ve bazı muhterislerin kurbanı olmuştuk.

Geride bıraktığımız o menhus devirde, mekteb programlarında umumî tarih tadilâta uğramış; kıymetli eserler, evrak-ı muzirre sırasına girmişti. (Rousseau) nun (Mukavele-i Siyasiye) sini tercüme eden Ali Kemal Bey bu sebeble nefi.ye mahkûm dilmişti.

Sadrıâzam Rifat Paşanın Hacı Ağası mutasarrıflık tevcihine kaadir, Bab-ı Meşihat, Hurşid Ağanın yed-i kudretine mevdu bir şekil almıştı!

Ratib Paşa Hicazı, Feyzi Paşa Yemeni, Bahri Paşa Adanayı mülk-ü mevrusları gibi idare ediyorlardı.

Ziraatin tevsiine, ticaretin teshiline himmet gösteren alâkadarlar, irtikâb ve iz'ansızlıkla itham olunuyordu.

Erbab-ı fikir ve kalem nezaret altında bulunduruluyor veya Said Bey Yemen, Ebüzziya Tevfik Bey Konya ve Deli Fuad Paşa gibiler, Şam menfasını boyluyorlardı. Artık halk:

İstibdad dramının perdesini yırtıp atalım!..

Demeğe başlamıştı. Nâzırlar, konakları dışında kimse ile konuşamaz olmuştu. Hissetiyle mâruf Londra Sefiri Mosoros Paşanın en mühim meşguliyeti sarayın taleb ettiği papağanların piyasadan tedariki idi. İşte bu gibi mâ-

nasız ahval dolayısiyle, meşrutiyein tekrar ilânına ehemmiyet veriliyordu. Meşrutiyet ilân edildi. Fakat müretttbler ne yapılacağını takdirden âciz, en münevver geçinenler tabasbus ve riyakârlıkta musırdılar.

1Temmuz 1324 tarihinde Hüseyin Cahid Beyin (Hediye-i Hürriyet) risalesinde neşrettiği «Millette Terbiye» adlı makale, bu hususta en önemli delillerden biridir:

«Bir millet lâyik olduğu şekl-i hükûmete nail olur... Osmanlıları sevmeyen kimseler; hürriyet, iki taraflı keskin bir silâhtır, diyorlardı. ... Milletin hukuk-u hürriyetini sevgili Padişahımız bidayet-i cülûs-u hümayunlarında Kanun-u Esasî ile temin ettiler. ... Kanun-u Esasî memlekete parlak, emin bir istikbâl hazırladı. Sonra araya son derece şâyân-ı teessüf bir suitefehhüm girdi. Kanun-u Esasî'nin tatbiki akim kaldı. Bunun dahilî ve haricî tesirat-ı muzirresi görüldü. ... Osmanlı kavmi, sevgili padişahlarına o kadar derin hürmet ve takdis ile merbuttur ki, bir takım üşeranın irtikâb ettikleri mezalime karşı bile ağız açıp da itiraz etmediler. Haklarını istemeği bile hiss-i hürmet ve muhabbete münafi gördüler. ... Hürriyet kelimelerini ağıza almak memnun oldu, hapishanelere atıldı, menfalara gönderildi. Aileler perişan oldu. ... Bunu yine Zat-ı Hazret-i Padişahî takdir buyurdu. «Kanun-u Esasî» nin mevki-i tatbike konulmasını irade etti. Derhal memleketin her tarafında tesir-i füsunkârî hasıl oldu. ... Gazetelerde riyakârane yazılmış dualardan başka bir şey yoktu... Bugün, onlar hürriyetini kazanmış kalemlerin yazdığı «Sevgili Padişahım» hitab-ı samimisine feda olsun!..

... Osmanlıların hiç bir millete karşı hissiyat-ı garazkâraneleri yoktur. Osmanlılar, şimdi islâhat-ı dahiliyeleri ile meşgul olacaklardır...»

Hüseyin Cahid

Bu satırlarda, Padişaha tabasbustan ve otuz üç sene devam eden istibdadı mâzur göstermekten başka ne vardır? Hem nalına, hem mıhına doğru bir hareket ve riyakârlık!..

İşte, bu yoldaki zımnî Abdülhamid medhiyeleri, bilâhare «İttihad ve Terakki» hulüskârlığına tebeddül etmiş, millî menfaatlerin müdafaası akamete uğramıştı.

Bununla beraber, Meşrutiyet'in ilânı İstanbul'da büyük galeyana sebeb olmuştu. Buna binaendir ki, ilk günlerde husule gelen tesir ve Yıldız Sarayında yarattığı hayf ve telâş korkunçtu. Bunu izale maksadiyle Meşihat Dairesi önünde toplanan halka hitaben Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Sultan Abdülhamid'in Kanun-u Esasî'nin tatbikına geçileceği hakkında Kur'ana el basarak teminat verdiğini beyan etmek mecburiyetini hissetmiştir.

Bununla beraber bir müddet sonra Said Paşa istifasını vermiş ve Kâmil Paşa Sadrıâzam olmuştur.

Herkes Meşrutiyet'ten olduğu kadar bu tebeddülden de memnun ve mesrurdu. Sokaklar:

«Dünyada emsâl-i adim yaptık bugün bir inkılâb»

teraneleri, yahud:

«Âmâlimiz, efkârımız ikbal-i vatandır.»

Sevinç nişaneleriyle çınlıyor ve bütün millet sevinç ve gurur içinde daha samimî bir neşe saçıyordu.

İlk Meşrutiyet Hükûmetleri ve İlk Hatâlar :

Meşrutiyet'in ilânında Küçük Said Paşa Sadrıâzam bulunuyordu. Hükûmetle görüşmek üzere «İttihad ve Terakki» Cemiyeti namına Selânikten Talât ve Cavid Beyler İstanbul'a gelmişlerdi. Said Paşa Meşrutiyet kabinesi namına hazırlanacak Hattı Hümayuna Harbiye ve Bahriye Nâzırı tâyininin Padişah hakkıdır, diye bir kayıd koymak istiyordu. Buna Şeyhulislâm Cemaleddin Efend itiraz etmiş, Kanun-u Esasîye muhalif olduğunu söylemiştir. Bu ihtilâf mühim bir mesele şeklini aldığından Said Paşa istifaya mecbur kalmıştı.

Said Paşadan sonra, Sadarete Kâmil Paşa getirilmiştir. Vükelâ listesinin tertibinde Sadrıâzamla Cemiyet murahhasları arasında ufak bir pürüz çıkmış; nihayet Trablusgarb vali ve kumandanı Receb Paşanın Harbiye Nâzırlığı Sultan Abdülhamidce de kabul edildiğinden iş tatlılıkla halledilmiştir.

Osmanlı devlet ricali arasında alelekser yekdiğerine halef selef olan Said Paşa (Şapur Çelebi) ile Kıbrıslı Kâmil Paşadır. Ankaralı Ali Namık Efendinin oğlu olan Said Paşa, Sultan Abdülhamid devrinde dokuz defa Sadarete gelmiştir.

İstanbul'da ilk vazifesi Meclis-i Vükelâ kâtibliğidir. Abdülhamid'in ilk cülûsunda Başkâtibi olmuş, Hazine-i Hassa ve Dahiliye Nâzırlıklarından sonra, Sadarete getirilmiştir.

Said Paşanın bir rakibi addedilen Kıbrıslı Kâmil Paşa, Lefkoşe'de doğmuş olup, Topçu Yüzbaşısı Salih Efendinin oğludur. Kıbrıs ve Mısır'da tahsilini ikmal ettikten sonra askerliğe intisab etmiş, Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşanın tercümanlık ve kâtibliğini yapmış, muhtelif valiliklerde bulunmuş ve (1884) tarihinde ilk defa Said Paşanın yerine Sadrıâzamlık makamına getirilmiştir. Meşrutiye tdevrindeki Babıâli baskınından sonra, Kıbrıs'a gitmiş ve (80) yaşında orada vefat etmiştir.

Kâmil Paşa kabinesinin teşekkülünden sonra, vilâyetlerde intihabat yapılmış ve Meclis 4 Aralık 1324 (1908) Perşembe günü Sultan Abdülhamid'in huzuriyle açılmıştır. Bu Mecliste (266) mebus bulunuyordu. Bunların (142) si Türk, (60) ı Arab, (25) i Arnavud, (23) ü Rum, (12) si Ermeni, (5) i Yahudi, (4) ü Bulgar, (3) ü Sırb ve (1) i Ulahtı.

Meclisin açılış töreninde, Sultan Abdülhamid namına okunan nutukta:

«Hin-i cülûsumda vaz etmiş olduğum Kanun-u Esasî'nin mevki-i tatbike vaz'ında tesadüf olunan müşkülâte mebni, o zaman rical-i devlet tarafından gösterilen lüzum üzerine Meclis-i Mebusan muvakkaten tadil olunmuş iken... İzhar olunan arzuya binaen...

Buna muhalif rey ve mütalâada bulunanlara rağmen bilâ tereddüd Kanun-u Esasî'yi ez-ser nev ilân eyledim... Tekrar Meclis-i Mebusanın içtimaa dâvetini irade ettim... Mesned-i Sadaret Kâmil Paşanın ühdesine bittevdi... bilcümle devletler ile Devlet-i Aliyyemiz beyninde hüsn-ü münasebat ve müsafahat ber-kemâl olduğundan... Akdem vacibat-ı mühimmeden olan umur-u maliye-i devletin tanzimiyle... Kuvvayi berriye ve bahriyemizin derece-i mükemmeliyete isali nezdimizde bigayet mültezim... Memleketimizin Kanun-u Esasî ile idaresi hakkmdaki azmim kat'î ve lâyetegayyerdir...»

4 Kânunuevvel 1324

Denilmektedir.

Yukarıdaki nutuktan anlaşılacağı veçhile Meşrutiyet'in tatbik mevkiine konmasını Sultan Abdülhamid kendine mal etmektedir. Zillûllahi fil-âlemliği elden bırkamamaktadır.

Ancak, siyasî meselelere vukufsuzluklarına rağmen, cemiyet erkânı Kâmil Paşa kabinesine müdahaleye başladıklarından Cemiyetle hükûmetin arası açılmıştır. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin «Hâtırat» ında yazdığı gibi, Cemiyet erkânı çok müfrid hareket ediyordu. Bunlar Meşrutiyetin başlangıcında memleketin zaafını hiç kaale almadan Bosna-Hersek'ten mebus celbetmek istiyorlardı. Avusturya hükûmeti bu talebe Bosna-Hersek'i topraklarına ilhak etmekle cevab vermiştir. Buna karşılık, Türkiye'ye (2,5) milyon lira ödemiştir. Diğer taraftan Bulgaristan Kethüdası bir ziyafet münasebetiyle alelâde bir Osmanlı memuru telâkki edilmiş; Ferdinand da bu iddiaya istiklâlini ilânla mukabele etmiştir. Bu hususta Bulgarlar da (5) milyon lira borçlanmış ve fakat bu para, Rusların 93 Harbine ait tazminat matlûbu ile takas edilmiştir. Bundan maada Dr. Nâzım ve Bahaeddin Şakir Beylerin tertib ve teşvikiyle lüzumsuz yere Makedonya'ya yerleştirilmek üzere Boşnak muhacirleri celbedilerek Selânik'te uzun müddet muhafaza edilmişlerdir. Fakat matlub hâsıl olamadığı için gelenler Avusturya hükûmetinin yardımiyle tekrar yurtlarına dönmüştür.

Halkın huzursuzluğunu mucibolduğu halde hükûmete ika edilen müşkülât bu kadarla kalmamış, başka vesileler icadedilmiştir.

Meclisin açılmasından pek kısa bir müddet sonra, yani 17 Aralık 1324 tarihinde, İstanbul Mebusu Hüseyin Cahid Bey tarafından verilen bir takrirle Sadrıâzamdan dahilî ve haricî politika hakkında malûmat istenmiştir. Tabiî bu gibi talebler «İttihad ve Terakki» nin muhteris rüesası tarafından telkin ediliyordu.

Hükûmetin haricî vakalar tesiriyle müşkülâta mâruz kaldığı böyle bir sırada verilen bu takririn suiniyete makrun olduğu muhakkaktı. Takrir sahibinin kendisini göstermek maksadı güttüğü ayan beyan meydandadır. Maamafih Kâmil Paşa, icabeden cevabları vermiş ve mebuslar tarafından şiddetle alkışlanmıştır.

Fakat, hükûmetin bu zaferi Hüseyin Cahid Beyi ve hempalarını üzmüştür. Bu teşebbüsün neticesini adem-i muvaffakiyet telâkki ettiklerinden, bunun telâfisi için ve iktidarı müşkül vaziyete sokmak emeliyle emir kulu Hüseyin Cahid Bey, ikinci bir takrirle (Girid) meselesini ortaya atmıştır.

Bazı mebusları bile dilgir eden bu müfsid ve yersiz takrirden sonra Makedonya meselesi dolayısiyle yekdiğerlerine düşman olan Balkanlılar, Yunanlıların gayretiyle uzlaşma politikası tesisine çalışmışlar ve neticede Rusların yardımiyle ve Trablusgarb Harbi esnasında Balkan İttifakını vücude getirmişlerdir. Bu hususta ileride izahat verilecektir.

Bittabi, bütün bunlar, Cemiyet rüesasının ifratperestliğinden, hamiyeti ve vatanperverliği ancak kendi dar zaviyeleriyle ölçmelerinden ileri geliyordu. Maatteessüf «İttihad ve Terakki» rüesası daima komiteci zihniyetiyle hareket etmiş; hiçbir vakit gizli tesirlerden kurtulamamış; hükûmet idaresini milletlerarası münasebetlerin zaruretlerine tatbikten ziyade, kendi iç görüşleriyle mütalâa ve intacetmek istemişlerdir. Çünkü «İttihad ve Terakki» Merkez-i Umumî âzaları birer Nâzır kudretini haiz şahsiyet oluvermişlerdi. Artık vilâyat ve kazaların her köşe ve bucağında birer kâtib-i mesul veya murahhas bulunduran bu teşekkül, orduyu emrinde tutuyor, memlekette idare mekanizmasını tamamen felce uğratıyordu. Bundan dolayıdır ki, Sadrıâzam Kâmil Paşa bunlar hakkında (Rical-ülgayb) tâbirini kullanmıştır.

Bunun neticesi olarak memleket yıkılmış; koca bir imparatorluk bir kaç şahsın vatanperverlik ihtirasına kurban gitmiştir. Eğer mebus intihabı sırasında «Tanin» gazetesinin çok müfrid ve Hıristiyan unsurları rencide eden o nifak saçıcı yazıları olmasaydı, her halde Osmanlılar arasında husule gelen zıddiyet bu kadar alevlenmez ve ekalliyetlerin talep ve iddiaları bu derece şiddet kesbetmezdi. Bununla beraber Meşrutiyet'ten sonra vatanperverlik müsabakasına çıkan müfrit gazetecilerin Kanun-u Esasînin yeniden ilânı ile pek de alâkaları yoktu. Bunlardan İsmail Müştak gibi bazıları vaktiyle Yıldız Sarayında vazife almışlardı. Mercan İdadîsi Müdürü Hüseyin Cahid gibi bir kısmı Meşrutiyet'in ilânından evvel «İttihad ve Terakki» Cemiyetine girmek hususunda tereddüd göstermişler, fakat şimdi kraldan ziyade kral taraftarı kesilmişlerdi...

Meşrutiyet'in ilânına ne Paris'te Ahmed Rıza Beyin temsil ettiği «Terakki ve İttihad» Cemiyeti, ne de Prens Sabahaddin Beyin «Teşebbüsü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet» Cemiyeti başlı başına âmil sayılamaz. Bununla beraber bu muvaffakiyette her iki cemiyetin dahli bulunduğunu ve bu Cemiyet mensublarını takdir ve tebcil etmek lâzım geldiğini burada söylemeği vicdanî bir borç bilirim. Ancak Meşrutiyetin ilânını ve Kanun-u Esasînin tatbikını doğrudan doğruya askerî kuvvete istinadeden «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin Manastır ve Selânik merkezleri temin etmişlerdir. Yukarıda tafsil edildiği veçhile, «Osmanlı İttihad ve Terakki» Cemi-

yeti ilk defa Tıbbiye Mektebinde kurulmuş; bilâhare asıl merkez dağılmış; Cemiyetin ismi muhtelif teşekküller tarafından ve bu meyanda Paris'te Ahmed Rıza Bey tarafından da benimsenmiştir. Fakat bir ara onlar da bu ismi «Terakki ve İttihad» Cemiyeti şekline sokmakla bu Cemiyetle olan alâka ve münasebetlerini kesmişlerdir. Halbuki, Rumelide bilhassa zabitler arasında taammüm eden ilk teşekkülün gayesi de ayni ilham ve emele tâbiydi. Bu itibarla Tıbbiye mektebinde kurulan Cemiyet, bilâhare Rumeliye intikal ve orada inkişaf etmiştir denilebilir.

Edirne Grupu ve Talât Paşa:

«İttihad ve Terakki» Cemiyetinin, Rumeliye yayılmasına en ziyade ve başlıca Talât Bey (Paşa) ve daha birkaç arkadaşı sebebolmuşlardır. Talât Bey (Paşa), vaktiyle Tıbbiye'de kurulan İttihad ve Terakki Cemiyetine iltihak etmiş olmakla beraber asıl ilk istibdad aleyhtarlığı telkinatını Rusçuk'ta ikamet eden eniştesi İsmail Yürük'ten almıştır. Edirne'de Hâfız İbrahim (1) Efendi ile tanışması da Talât Beyin (Paşa) harekâtında müessir olan tesadüflerdendir. İbrahim Efendi samimî bir inkılâpçı ve istibdad aleyhine çalışan fedakâr bir vatanperverdi. Edirne'de kendisine uygun bazı arkadaşlarla birleşmiş ve Sultan Abdülhamid idaresi aleyhine telkinatta bulunmağı vazife edinmişti. Faik Beyin (2) de dahil bulunduğu bu grupa Talât Efendinin de iltihakı propaganda sahasını genişletmişti. Çünkü Talât Efendi, eniştesi vasıtasiyle Avrupa'da çıkan «Jön Türk» gazetelerini muntazaman getirtmek imkânını temin ediyordu.

Henüz resmî bir teşekkül haline girmemiş bulunan bu vatanperverler grupu, münevverler arasında faaliyette bulunuyor ve istibdad aleyhtarlığını, mehma emken, her muhite yaymağa uğraşıyorlardı. Lâkin ufak bir dikkatsizlik faaliyetlerini sekteye uğratmış ve birkaç fedakârın yakalanmasını intaç etmiştir. Bir gün tiyatro locasında unutulan bir pakette «Jön Türk» gazetesinin ele geçmesi; Talât, Faik ve İbrahim Beylerle daha birkaç arkadaşın tevkif ve mahkûmiyetlerine sebebolmuştu.

Selânik Merkezinin Faaliyetleri:

Bir müddet sonra, affa mazhar olan bu fedakâr vatanperverler, Edirne Valisinin tasvibiyle vilâyet haricine çıkarılmış ve Talât Bey Selânik'e nefyolunmuştur. Selânik'te Talât Beye usulen bir tayin tahsis edilmişti. Lâkin Selânik Valisine verdiği bir istidada sadakaya muhtaç olmadığını söyliyerek kendisine iş verilmesini istemiş ve bu suretle kendisine posta memurluğunu temin etmiştir. Bundan sonra posta memuru Talât

(1) İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra İpek mebusu olan Hoca İbrahim Efendi.

(2) Edirne Milletvekili Faik Kaltakkıran.

Efendi, muhitine komitecilik zihniyetini aşılamağa başlamış ve «Jön Türk» neşriyatının celbini ve okunmasını da yoluna koymuştur. Hastahane Müdürü Mithat Şükrü ve Rahmi (1) Beylerle tanıştıktan sonra birlikte Farmason Cemiyetine girmişlerdir (2). Lâkin ruhan komiteci olan Talât Bey yabancı tesirlerden kurtulmak ve aynı zamanda asıl gayesi olan siyasî teşkilâta bir an evvel başlıyabilmek için arkadaşlarına evvelâ bir İslâm Farmasonluğu tesisini teklif etmiş ve sonra da dostları üzerindeki otoriter vaziyetine güvenerek asıl maksad ve hedefe varmağı ve düşüncesini açıktan açığa bildirmeği muvafık görmüş ve Selânik'te «Osmanlı Hürriyet» Cemiyetini kurmalarını ileri sürmüştür. Bu faaliyetlerle Avukat Manyasi zade Refik Bey ve Fransızca muallimi Naki Beyler de alâkadardı.

Cemiyet, ehemmiyet kazanmağa başlamış ve büyümüştür. Teşekkülün günden güne kuvvetlendiğini gören müessisler, zabitleri de cemiyete katmışlar ve ilk defa mühim bir şahsiyet olarak İsmail Hakkı Bey (3) aralarına girmiştir. Bilâhare orduda çok sevilen Bursalı Tahir ve Miralay Sadık Beyler de bu teşekküle iltihak eylemişerdir. Sadık Bey, Manastır teşkilâtının başına geçmişti. Melâmi bulunması, Cemiyetin mistik bir zihniyetle inkişafına yardım etmiştir.

Selânik'te teşekkül eden bu cemiyet, Paris'te bulunan sabık Amasya mebusu İsmail Hakkı Beyle (Paşa) muhabereye başlamış ve bu suretle Avrupa'da bulunan «Jön Türk» lerle de bir dereceye kadar sathî bir teması temin eylemişlerdir. Bu muhaberede Kâzım Nâmi Bey de alâkadar bulunuyordu.

Cemiyete dahil olanların ilk tahlifini yapanlar; Talât, Ömer Naci ve

---

(1) 897 anlaşmasında dehalet eden «Jön Türk» lerden İzmir valisi Rahmi Bey.

(2) Farmason ve Karbonari Cemiyetleri: On sekizinci asırda teşekkül eden «Farmasonluk», ruhanî hükûmetlerin kudret ve şevketini tahrib - yani Papalık hükûmetini iskat - akidesiyle kurulmuş bir cemiyettir. Azaları arasında mütedavil işaretler mala, gönye ve perger gibi âlât ve edevat-ı inşaiyeden ibarettir. Esasen «Mason» duvarcı mânasına gelir ve ilk müteşebbisin duvarcı olduğu da rivayet edilir. Farmasonluğun bir şubesi olan (Karbonari) Cemiyeti ise İtalyanın vahdetini vücude getirmek maksadiyle kurulmuş ve bilâhare Fransa İhtilâlinde de taraftarları mühim rol oynamışlardır. Cizvit mezalimi sıralarında bu cemiyetler büyük işler görmüş, hattâ Rusya'da (Dekabrist) lerin kıyamını ihzar; (1830) ihtilâlinde Fransa'da Cumhuriyet taraftarlarının teşekkülüne yardım; Rusya'da (Duma) nın, İran'da (Şûrayi Millî) nin ve Türkiye'de İkinci Meşrutiyet'in ilânına hizmet etmişlerdir. Bununla beraber meşhur Pertev Paşa, İkinci Meşrutiyet'in ilânına hizmet etmişlerdir. Bununla beraber meşhur Pertev Paşa tarafından münteşir bir risalede Farmasonluğun çok eski olduğu şu yolda tasrih olunmakta ve: «Filvaki, bundan birkaç bin sene evvel, yani Hazreti Süleyman Aleyhisselâm zamanında Kudüs-ü Şerif duvarları bina olunurken duvarcıların böyle bir rabıta-i ittihad vücude getirdikleri söylenmektedir.» denilmekte ve bu itibarla bu teşekkül Musevilere maledilmektedir.

(3) Bilâhare Damad olan İsmail Hakkı Paşa.

İsmail Canbolad Beylerdir. İlk tahlifi yapılanlar İsmail Mahir Hoca, Mustafa Necib ve Binbaşı Kemal Beylerdir. Yafa'dan Selânik'e gelen Mustafa Kemal Bey de (Atatürk) Cemiyete ilk dahil olanlardan biridir.

Cemiyet âzaları arasında anlaşma hususunda iki remz vardı. (Hilâl) (Muayyen) kelimeleri delâletiyle âzalar yekdiğerlerini tanırlardı. Bu iki kelime parola vazifes igörüyordu.

Bu böyle olmakla beraber Paris'teki «Terakki ve İttihad» Cemiyeti rüesası, inkılâbı benimsemişler ve bu muvaffakiyeti kendilerine mal etmeği becermişlerdir. Buna da âmil, Dr. Nâzım Beyin yaptığı fedakârlık olmuştur. Dr. Nâzım Bey, Ahmed Rıza Beyin en ziyade itimadına mazhar olmuş bir arkadaşıydı. Nâzım Bey, sadık bir arkadaş tavrı takındığından Ahmed Rıza Bey tarafından çok sevilirdi. Mücadele hayatında pek çok defalar yapayalnız kaldıkları ve diğer «Jön Türk» ler tarafından terkedilmiş bir vaziyete düştükleri halde bu iki refiki şefik hiçbir vakit yekdiğerinden ayrılmamışlar ve aralarında hürmet ve muhabbet prensibi daima devam etmiştir.

Mufassalan yukarıda izahına çalıştığımız Birinci kongreden sonra «Jön Türk» ler arasında tahaddüs eden ihtilâfların gazete sütunlarına intikal eylemesi ve lüzumsuz yere Prens Sabahaddin Beyin tenkide uğraması ve «Terakki» gazetesinde müdafaaya mecbur edilmesi memleket dahilinde faaliyette bulunan inkılâp taraftarları arasında büyük üzüntüler hâsıl etmiş ve bu aile ihtilâflarının ortadan kaldırılması için muhtelif yerlerden müracaatlar vuku bulmuştu. Bu cümleden olmak üzere Selânik'te «Osmanlı Hürriyet» Cemiyetinin en mühim uzuvlarından biri bulunan Manyasizade Refik Bey de ihtilâfların bertaraf edilmesi zımnında «Teşebbüsü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet» erkânından Dr. Nihad Reşad Beye bir mektup yazmıştır. Mektubun muhteviyatı «Teşebbüsü Şahsî» mensublariyle «Terakki ve İttihad» mensublarının bir program tahtında birleşmelerini ve yekdiğerlerini tenkidden vazgeçmelerini temenni ve bugünkü neşriyatın dahilde suitesir hâsıl ettiğini bildirmekten ibaretti. Manyasizade Refik Beyin bu mektubu «Adem-i Merkeziyet» Cemiyetince haiz olduğu ehemmiyetle nazarı dikkate alınmış ve münderecatından «Terakki ve İttihadcı» lar da haberdar edilmiştir.

Bunun üzerine, hususî bir komite teşkili ve müzakere icrası takarrür etmiş; «Adem-i Merkeziyetçi» lerden Dr. Nihad Reşad Beyle «Terakki ve İttihad» cılardan Dr. Bahaeddin Şakir Bey, meselenin halline memur edilmişlerse de görüş farklarını tevhide imkân bulamamışlardı. Lâkin Selânik'in bu arzusu «Terakki ve İttihad»cıları bir dereceye kadar ikaz eylemişti. Vaktiyle ilk kongrede inkılâbın neşriyatla yapılamıyacağını iddia eden İsmail Kemal Beyin Receb Paşa tarafından temin edilecek askerî kuvvete istinaden ihtilâl çıkarmak teşebbüsüne giriştiğini bilen «Terakki

ve İttihad» cılar, bu fikir etrafında çalışılması lüzumunu hissetmişler ve bu vadide tecrübeye atılmak üzere Refik Beyin mektubundan mülhem olarak, Rumelide faaliyete geçilmesini gözönünde tutmuşlardır. Dr. Nâzım Bey, bu emel ve gaye ile Selânik'e gelmiş ve yukarıki satırlarda tafsil edildiği şekilde orada çalışmakta bulunan «Osmanlı Hürriyet» Cemiyeti rüesasiyle anlaştıktan sonra İzmir'e yerleşerek Meşrutiyet için canla başla çalışmıştır.

İşte Dr. Nâzım Beyin bu fedakârane hareketi semeresini vermiş, Niyazi Beyin isyan ederek maiyetindeki askerle dağa çekilmesi ve Şemsi Paşanın Atıf Bey tarafından Manastır'da öldürülmesi üzerine ilân edilen Meşrutiyet'i «Terakki ve İttihad» Cemiyeti bu sayede benimsemiş veyahut bu cemiyet mensubları kendilerini Rumeli ihtilâlci unsurlarının birer rüknü addedivermişlerdir.

Halbuki Meşrutiyet'in ilânı sırasında Avrupa'daki «Jön Türk» ler her şeyden gafil ve kongre akdiyle meşgul oluyor ve Rumeli'de vuku bulan kıyam harekâtından bilvasıta haberdar bulunuyorlardı. Hattâ Meşrutiyet'in ilân edileceğine ihtimal vermiyen Paris'teki «Jön Türk» ler askerî isyanın şümûl derecesi hakkında yekdiğerlerinden malûmat edinmek hevesine düşmüşler ve ilk zamanlar alâka izharına bile cesaret gösterememişlerdir. Nitekim Ahmed Rıza Bey, Meşrutiyetin ilânını müteakip, hiçbir iddia dermeyan etmeden aleiâde bir yolcu gibi, Prens Sabahaddin Beyden çok sonra, İstanbul'a gelmiş ve Bakırköyünde trenden inmiştir.

Bu münasebetle, Sultan Abdülhamid'in Ahmed Rıza Bey hakkında Ali Haydar Mithat Beye beyan ve izhar ettiği kanaatı bu satırlara ilâve etmeği muvafık buluyorum.

Mithat Paşa zade Ali Haydar Bey, 17/Mart/1909 tarihinde vuku bulan dâvet üzerine Yıldız Sarayına gitmişti. Sultan Abdülhamid, huzuruna kabul ettiği Ali Haydar Mithat Beye hitaben :

«Sizi Ayana geçirdim, istifa ve Madrid sefiri yapmak istedim. Onu da reddettiniz. Bu sefer sizi Londra Sefiri yapmak istiyorum, ümid ederim ki, onu red etmezsiniz.» demiştir.

Ali Haydar Mithat Bey, Sadrıâzam ve Ahmed Rıza Beyle anlaşmak imkânı olmadığını ileri sürerek bunu da kabul edemiyeceğini itiraf edince, Sultan Abdülhamid:

«Sadrıâzam, benim emrime tâbidir. Ahmed Rıza Bey ise mahdud fikirli bir adamdır. Kendisine fazla ehemmiyet vermemek lâzımdır.»

dedikten sonra, Londra Sefaretini ima zımnında:

«Almanya'ya karşı tâkip ettiğim fikirde ne kadar aldandığımı bugün itiraf ediyorum. Siyasetimi değiştirdim; bundan sonra artık İngilizleri tâkip edeceğim. Memleketin selâmetini İngilizlerle hareket etmekte görüyorum.»

Demiş ve Ali Haydar Beyin bu vazifeyi redetmesini teessürle karşılamıştır. Acaba Zat-ı Şâhâne:

«Tiz-i reftar olanın pâyine damen dolaşır»
«Yetişir menzil-i maksuda aheste giden.»

Mazmununa tevfikan mı otuz üç sene sonra İngiliz siyaseti tâkibine karar vermiştir, bu nokta meçhuldür.

Meşrutiyet'in İlânından Sonra Prens Sabahaddin Bey Taraftarlarının Faaliyetleri :

Meşrutiyet'in liânından sonra, dahildeki menfi ve mahkûmlar birer birer yuvalarına dönmeğe ve «Jön Türk» ler yurtlarına avdete başlamışlardı.

Prens Sabahaddin Bey de Meşrutiyet'in tahkim ve takviyesi için arkadaşlarını seferber etmiş ve memleketin muhtelif mıntakalarında propaganda seyahatine çıkmalarını tasvibeylemişti. Dr. Nihad Reşad Beyle Murad Bey (1) Edirne tarikiyle İsanbul'a ve Fazlı Bey de Pire tarikiyle İzmir'e hareket etmişlerdir. Aynı zamanda Prens Sabahaddin Bey İstanbul'daki «Teşebbüsü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet» Cemiyeti mümessillerine da, gazetelerde neşredilmek üzere bir beyanname göndermişti. O beyannamenin neşrine o zamanlar imkân bulunamamıştır. Bazı parçalarını aynen buraya dercediyorum:

«Aziz arkadaşlar!

«Meşrutiyetin bu ikinci ilânından dolayı cümlenizi tebrik eder ve erbab-ı kıyama gayri kabili zeval olan minnettarlığımızı takdim eyleriz.

. . . . . .
. . . . . .

İSLAHAT-I HUSUSİYE»

«Terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse çevrilmeli!

«Eğer istibdad memleketimizde neşvünemasına cidden müsaid bir zemin bulmasaydı, mümkün değil bu kadar cesim bir mikyasta teessüs edemezdi. Koca bir milletin bunca senedir birkaç haine esir oluşu birkaç hainin kuvvetini değil, fakat o koca milletin zaafını isbat ediyor! Bu zaafın sebebi hep cehaletimize atfedilmede! Vakıa cehalet de bir sebeb; fakat asıl sebeb, istibdadı tevlideden tarzı maişetimizdir ki aynı zamanda cehli idame ediyor. Başka milletler hükûmetleri haricinde ve-

(1) Milâslı Halil Beyin kardeşi.

ya hükûmetlerine rağmen tenevvür edegeldikleri halde biz hükûmetimize itbaen cahil kaldık. Başkalarında milletin memuru olan hükûmet bizde âmir-i mutlak kesildi. Müşahedatı fenniye sarahaten gösteriyor ki hürriyetle istibdad efradın kabiliyet veya ademi kabiliyetinden doğuyor. Kabiliyeti içtimaiyeyi vücude getiren en büyük kuvvetse teşebbüsü şahsîdir. Halbuki, bizim gerek aile, gerek mekteblerde aldığımız terbiye ataletle görenek besliyor. Maişetimizi kimseye muhtaç olmadan temin edecek, tuttuğumuz işi teşebbüsümüzle ilerletecek surette büyümüyoruz. Onun için ömrümüzün en kıymetli zamanı, şahsiyeti ezen, olanca esaretiyle bir kışla hayatı yaşatan mekteblerde tebah olduktan sonra oradan ekseriyetle her zillete katlanacak bir müstehlik, âciz bir memur olarak çıkıyoruz. Eğer ahalimizin kabiliyeti istihsaliyeti artar, artması için terbiye-i milliyemiz görenek yerine teşebbüsü şahsînin tahkimine hizmet etmezse memleket ne kadar serbest ve âdil kanunlara malik olsa yine sefaletle istibdadın mahkûmu daimîsi olmaktan kurtulamaz. Çünkü, ahalisi mânen ve maddeten kazanamıyan, kazanmak için icabeden hasaili esasiyeden mahrum olan bir memlekette hürriyet payidar olamaz. İşte bundan dolayıdır ki neşriyatı sabıkamızda yalnız hükûmetin mesavisini saymakla kalmadık; onları doğuran, besliyen, çoğaltan nekayisi milliyeyi de teşrihe çalıştık. Tamimine şiddetle muhtaç olduğumuz bu ilmî hakikatleri yarın daha büyük bir mikyasta neşre çalışacağız.

. . . . . .
. . . . . .

«İsteriz ki mekteblerimiz kendilerine teslim ettiğimiz istikbali bu kuvvetlerle techiz etsin! Faaliyeti beşeriyenin bilcümle şuabatında füturnâpezir bir gayretle yürüyecek müteşebbis insanlar yetiştirsin! Terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse, geçmişten geleceğe çevrilsin!

. . . . . .
. . . . . .

Tekâmülü içtimaîmize kimsenin inanmadığı o feci senelerin öldürücü tahkirleri karşısında: «Türkler var, Türkler var olacak; Müslim, gayrimüslim umum Osmanlı kardeşlerinin haklarını kendi haklarından ayırmıyacak bir hırsı adaletle var olacak; cihan medeniyete bir fazila-i metini faziletle iltihak edecekler!» demiş: dokuz seneden beri eski ve yeni dünya matbuatında olanca kanaati kalbiyemizle bu hakikati ilân etmiştik. İşte akvalimizi ef'alimizle isbat edecek zaman!

«Ey fazilet! Bütün varlığımızla varlığına vakf-ı ömretmek istiyoruz!»

«Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet»
Cemiyeti Merkeziyesi namına
Sabahaddin

Bu beyyanemeden anlıyoruz ki, Prens Sabahaddin Bey, millete hitabında, memleketin muhtaç bulunduğu ıslahat esaslarına işaret etmekle beraber içtimaî seviyenin takviyesine de kıymet vermektedir.

«Jön Türk» ler Arasında İlk Çarpışmalar Nasıl Başladı?

«Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyeti mensublarından seyahate çıkan Dr. Nihad Reşad Bey Meşrutiyet'in istihsalinde Osmanlı ordusunun gösterdiği faziletkâr hareketi takdir eder ve halkı tenvir eyler mahi-

yette Edirne'de bir iki konferans verdikten sonra İstanbul'a gelmişti. Bu konferanslarda İsmet Bey de (İnönü) hazır bulunmuştur.

Fazlı Bey de evvelâ Pire'ye gitmiş ve Mısır'dan çağırdığı Rodos'lu Şevket Beyi (1) Meşrutiyet'ten evvel kurulan Ademi Merkeziyetçi teşekküle temasa girmek üzere, İzmir'e sevketmişti. Mısır'da bulunan Mahir Said, Yüzbaşı Tevfik Beylerle Paris'teki Avni Kemal Beye İzmir'e gelmelerini bildirdikten sonra, kendisi de Celâleddin Arif Beyle İzmir'e hareket etmiştir.

Mısır'dan gelen Mahir Said ve Tevfik Beylerle Paris'ten gelen Avni Kemal Bey, Anadolu seyahatine çıkarlarken Dr. Nâzım Beyin emriyle İzmir'den hareketlerinden biraz sonra Afyon'da tevkif edilmişlerdir.

Tevkifatın esbabı, bu zevatın, Sabahaddin Beyin dostu bulunmaları ve onun fikirlerine tarafdarlık yapmalarıdır.

Artık memlekette yeni bir istibdad rejiminin kurulmasına doğru gidiliyordu. Senelerce Sultan Abdülhamid idaresiyle mücadele edenler, mahza «İttihad ve Terakki» damgası taşımadıkları için, Yıldız Sarayı bendegânı gibi tevkif edilmeğe başlanmıştı. Ne elîm ahval!

Anlaşma Müzakereleri ve Neticeleri:

Bütün bunlara rağmen, İstanbul'a gelmiş bulunan Dr. Nihad Reşad Bey, «İttihad ve Terakki» erkânından Manyasizade Refik Beyle görüşerek iki Cemiyetin birleştirilmesi imkânlarını aramış ve müzakere için Fazlı Beyi de İzmir'den dâvet etmişlerdir. Meşrutiyetten evvel İstanbul'da «Teşebbüsû Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyeti namına teşkilât kurmuş olan Satvet Lûtfi Beyle arkadaşları, hapishaneden çıkmış bulunan Hüseyin Tosun Beyin de iştirakiyle, Şeref sokağında bir merkez açmışlardı (1). Birkaç gün sonra da aynı sokakta «İttihad ve Terakki» Cemiyeti Merkez-i Umumîsi tesis edilmiştir. «İttihad ve Terakki» Cemiyeti Merkez-i Umumîsinde cereyan eden uyuşma müzakeresine «İttihad ve Terakki» namına Erkânıharb Cemal (Paşa), İsmail Hakkı (Paşa) ve Dr. Bahaeddin Şakir Beyler, «Teşebbüsü Şahsî» namına da Dr. Nihad Reşad, Hüseyin Tosun ve Muhiddin (Paşa) Beyler bulunmuştur.

Müzakere samimî bir şekilde cereyan etmiş ve uyuşma güç olmamıştır. Hattâ Cemal ve İsmail Hakkı Beyler «Ademi Merkeziyet» ten maksad

---

(1) Şevket Bey, Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşayı bir sandık içinde Rodostan kaçıran zattır. O tarihlerde Mısır'da yedi yüz kadar firarî ve mülteci vardı. Kiralanan Osmaniye vapuru ile bunlar vatana dönmüşlerdir.

(2) Menfasından avdet eden Şeyh Naili Efendi buraya dahildi.

«Tevsii mezuniyet» ise ileride programların tevhidinde bile bir mahzur görmüyoruz.» demişlerdir. (Muhiddin Beyin (Paşa) «İttihad ve Terakki» Cemiyetine girmesi bu müzakerelerden sonradır. İleride görüleceği veçhile sonradan aşırı «İttihad ve Terakki» taraftarı kesilmiştir).

Müzakerelere bir aralık Paris Kongresinde hazır bulunan Ermeni murahhası Malûmyan Efendi de iştirâk etmiştir.

Görüşmeler, Fazlı Bey İstanbul'a gelmeden bitmişti. Hem de dostane bir şekilde ve her iki tarafı memnun edecek bir surette neticelenmişti. İki cemiyet arasında Mebusan Meclisinin küşadına kadar fırka ihtiraslarına meydan verilmemesi takarrür ettirilmişti.

Bu sıralarda menfadan yurdlarına dönen bazıları da türedi vatanperverlerden münfail olarak «İttihad ve Terakki» Cemiyeti haricinde bir teşekkül vücude getirmişler ve bir de «Hukuku Umumiye» isminde bir gazete neşrine başlamışlardı. Avnullahülkâzimî ve Konya menfasından dönen Nazmi Beylerle Arap İsmail Hakkı ve Abdülkadir Beyler bu grupun müessisleri meyanında bulunuyordu. Bunlar Fransız İnkılâbında ilân edilen «Hukuku Beşer» beyannamesine nazire olmak üzere «Hukuku Umumiye» tâbirini bir bayrak olarak kullanmak istemişlerdir.

«İttihad ve Terakki» Cemiyetinin en salâhiyet sahibi bir rüknü olan Talât Bey ilk zamanlarda «Teşebbüsü Şahsî» taraftarlığına ve buna mümasil diğer teşekküllere fena nazarla bakmıyordu. Hattâ Rum Patrikhanesinin Meşrutiyet ilânına karşı - Patrikhane imtiyazları dolayısiyle - takındığı ihtiyatkâr tavrı Fazlı Bey vasıtasiyle izale etmeğe çalışmış ve «Jön Türk» ler arasında prensip ayrılığı gütmediğini arkadaşlarına anlatmak istemiştir (1).

Prens Sabahaddin Beyin Dönüşü ve Parlak İstikbali :

Nihayet Prens Sabahaddin Bey, pederinin tabutu beraberinde olduğu halde Marsilya'dan İstanbul'a hareket etmişti. Vapur İzmir'e uğradığı vakit Dr. Nâzım Beyin mümaniatına rağmen gerek Kadınhan'lı Hoca Emin Efendinin ve gerek Mahir Said Beyle «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» çi Milâslı Murad Beyin teşvikiyle İzmir'liler kendisine karşı fevkalâde tezahüratta bulunmuşlar ve bu gurbetzede Prense yıllarca çektiği âlâm ve mahrumiyetin mükâfatını bir nebze tattırmışlardır.

---

(1) Talât Paşa Almanya'da iken Nesim Mazliyah Efendiye «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin hatâlarını itiraf ederken: «En büyük hatamız Meşrutiyet'in ilânında Avrupa'dan gelen iki üç arkadaşı (Ahmed Rıza, Dr. Nâzım ve Bahaeddin Şakir) içimize almamızdır. Bunlar Prens Sabahaddin ve Murad Beye husumet gösterilmesine sebeboldular ve memlekette nifak tohumu ekildi» demiştir.

Prensin İstanbul'a muvasalatı (21 Ağustos 1324) görülmemiş bir hâdise teşkil etmiştir. Gerek Sabahaddin Beyin kendisi ve gerek pederinin tabutu emsaline nâdir tesadüf edilir umumî bir heyecan ve coşkun bir galeyanla karşılanmıştır.

Sultan Abdülhamid bile şehzadeler göndermiş ve yaverlerle hal ve hatırını sordurmuştur. Unutmıyalım ki Prens Sabahaddin Bey, dayısı bulunan Sultan Abdülhamid'in bu cemilekârlığına kapılmamış ve gelen zevatla sırf kendi şahısları namına görüştüğünü söylemekten çekinmemiştir. «İttihad ve Terakki» Cemiyeti de Erkânıharb Kaymakamı Rasih Beyin riyasetinde bir heyetle Prens Sabahaddin Beyin istikbali tezahüratına iştirak etmiştir. Matbuat namına da «İkdam» gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey ile «Serveti Fünun» mecmuası sahibi Ahmed İhsan Beyler istikbal edenler arasında bulunuyorlardı.

İttihadcıların Prens Sabahaddin Beye Hücumları :

Prens Sabahaddın Bey, İstanbul'a muvasalatının ertesi günü kalabalık bir kütle refakatiyle pederinin nâşını Eyüb'deki aile kabristanına defnettirmiştir. Bu tekfin merasiminde resmî ve gayri resmî birçok itibarlı zatlar; ezcümle Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile Hahambaşı bizzat bulunmuşlar; Patrikhanelerden de birer heyet bu dinî merasime iştirak etmişlerdir.

Pederinin cenazesine karşı gösterilen bu alâka münasebetiyle Prens Sabahaddin Bey, Şeyhülislâm Cemaleddin Efendiye teşekküre gittiği gibi, diğer dinî müesseseler mümessillerini de ziyaret eylemiş ise de bu vazife ve kadirşinaslık «İttihad ve Terakki» Cemiyeti gazetelerinde «Dün Prens Sabahaddin Bey, Patrikhaneye gitmiş ve Patrik'in elini öpmüş» şeklinde intişar ettiğinden matbuatta dedikodular başgöstermiş; iki cemiyet arasındaki nifak bu vesile ile matbuata intikal etmiş; ekalliyetlere târiz ve hücuma yol açılmıştı. Fırka gazeteleri halkın, istikbal meselesinde gösterdiği alâkayı lüzumsuz ve yerinde olmadığı hissini cahil tabakaya aşılamak için mânasız tenkidlere başlamışlardır.

Bu hal, Prens Sabahaddin Beyin canını sıkmakla beraber husule getirilen itilâfı bozmamış olmak için sükûtu ihtiyar etmiş ve bu küçüklüklere cevab vermemiştir. Daha başlangıçta memlekette ayrılık ihdasını istemiyen Prens, Selânik ve Manastırı ziyaret ederek Cemiyetle kendi arasında ihtilâf olmadığını izhara ve verdiği müteaddid konferanslarda da bu cihetı tevsika çalışmıştır.

Bütün bunların boşa gittiğini, memleketin kavuşmağa muhtaçolduğu sükûndan ziyade kendi his ve ihtiraslarının zebunu olan Ahmed Rıza, Dr

Nâzım ve Bahaeddin Şakir Beylerin telkinatiyle aradaki ikiliğin bir türlü ortadan kaldırılmadığını söylemeğe hacet yoktur.

Prens Sabahaddin Bey, anlaşmanın bozulmaması için elinden geleni yapmıştır. Hattâ vuku bulan teklif üzerine, «İttihad ve Terakki» Cemiyeti Umumî Merkezi içtimalarında hazır bulunmağı kabul ettiği halde bunda da iki yüzlülük gösterilmiş; senelerce memleketi için mücadele eden ve birçok mahrumiyetlere göğüs geren bu zata da, vaktiyle Ahmed Rıza Beye yardımlarını esirgemiyen Prens Mehmed Ali Fazıl vesair Mısır prenslerine Cemiyette bahşedilen protokoler bir mevki verilmek istenmiştir. Halbuki Prens Sabahaddin Bey rekabet hissiyle hareke edenlerin maksadlarını, memleket endişesiyle anlamamış görünmüş ve «İkdam» gazetesinde 5 ve 6 Ekim 1324 tarihli - neşrettiği yazılarla Ademi Merkeziyeti izah ve muhtariyet taraftarı olmadığını tasrih ile suitefehhümü izaleye uğraşmıştır. Bu samimî hareket nazarı dikkate alınmadığından iki zümre arasındaki münasebet muhafaza edilememiş; Prens Sabahaddin Bey de birkaç defa gittiği Cemiyet merkezine müdavemetten artık sarfı nazar etmiştir. Ve bu suretle ikide bir Ahmed Rıza Beyin târizlerine uğramaktan da kurtulmuştur.

Prens Sabahaddin Bey ve Ahmed Rıza Bey :

Ahmed Rıza Bey, bir gün Prens Sabahaddin Beye: «Hani sizin Rum ve Ermeni dostlarınız vardı; onlar ne oldu?» diye istifsarda bulunmuş ve Paris'te Kongre müzakerelerinde cereyan eden münakaşalarla alâkadar Malûmyan vesaireyi ima etmek istemişti. Prens Sabahaddin Beyin Osmanlı ekalliyetleriyle işbirliği fikrinde bulunduğunu ima etmek isteyen Ahmed Rıza Bey, bu târizi yaparken Fransızca «Meşveret» gazetesini Musevî Alber Fua, Rum Aristidi ve Fransız tebaası Halil Ganem (1) in tahriri yardımlariyle neşrettiğini muhakkak ki düşünmemiştir. Hattâ 1324 Meşrutiyeti'nin ilânından sonra «İttihad ve Terakki» Cemiyeti Merkezi Umumîsinin Farmason Locası üstadlarından Musevî Karasu Efendinin tesiri altında bulunacağına ve kendisinin de buna boyun eğmeğe mecbur kalacağına ihtimal vermemiş ve daha sonraları Ermeni cemaatine mensub Halaçyan ve Zehrab Efendilerle Posta ve Telgraf Nâzırlığına kadar yükselen Oskan Efendinin «İttihad ve Terakki» Cemiyeti erkânı arasında mevki tutacaklarını ve bu duruma kendi muvafakatinin de inzimam eyliyeceğini kaale almamıştır. Hattâ Ahmed Rıza Bey, Avrupa'da iken «Meşveret» ve «Şûrayi Ümmet» gazetelerinde «Kızıl Sultan» tâbiri kullandığı Abdülhamid'in bir gün elini öpeeeğini ve hemşiresi Selma Hanıma hâtıra olmak üzere hediye edilen gerdanlık için Sultan Abdülhamid'e arzı teşekküre mecbur kalacağını bir an zihninden geçirmemiştir. (Bu satırları yazmaktan maksadım, «İttihad

(1) 93 Meclisinde Suriye Mebusu olarak bulunan bu zat, bilâhare Fransa tabiiyetine geçmiştir.

ve Terakki» Cemiyetinin ekalliyetlerle işbirliği yaptığını tenkid değildir. Ancak Ahmed Rıza Beyin Prens Sabahaddin Beye yaptığı târizin ne kadar yersiz olduğunu anlatmaktır.)

Politika ve İlim Kavgası :

Prens Sabahaddin Beye «İttihad ve Terakki» gazeteleri tarafından yapılan hücumlar, târiz ve tezyifler, ilmî bir tetkik mahsulü olan «Ademi Merkeziyet» programının Cemiyet rüesasınca lâyik olduğu ehemmiyetle mütalea edilmemesinden neşet ediyordu. Ve aradaki ilmî seviye farkı da rekabeti büyütüyordu. «İttihad ve Terakki» Cemiyeti ile «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyeti arasında husule gelen itilâf haricine çıkılmasından ve Sabahaddin Beyin seyirci vaziyetine sokuamak istenmesinden sarfı nazar, istibdad devrinden beri «Ademi Merkeziyet» grupu müntesiblerinden ve dahilde teşkilât kurmağa muvaffak olmuş fedakârlardan bulunan Dr. Hicri Beyin, Diyarbakır'da tevkif ve Faiz Beyin Adana'da bir kaza kurşununa feda edilmesi gösteriyordu ki «İttihad ve Terakki» Cemiyeti rüesasının kendi müntesiblerinden olmıyan hiçbir ferde hayat hakkı verilmesine ve kendi kanaatleri haricinde bir fikir ve mütalea dermeyan edilmesine tahammülleri yoktu. Nitekim sonraları uzun gurbet hayatı yaşamış, Mısır'daki «Jön Türk» ler arasında ahlâk ve fazilet nümunesi olarak umumun teveccüh ve muhabbetine mazhar olmuş bulunan Hasan Fehmi Bey, matbuatta «İttihad ve Terakki» Cemiyetine muhalefet ettiği için Köprü üzerinde katledilmiş ve bilâhare Ahrar Fırkasının kurulmasına zahîr olanlardan Ahmed Samim Bey de aynı âkıbete kurban gitmiştir. Hattâ Murad Beyin dostu olduğu için Zeki bey öldürülmüştür.

Bir istibdad yıkılmış, fakat yerine bir yenisi kurulmuştu. Bu şartlar dahilinde «İttihad ve Terakki» Cemiyeti ile umumî şekilde uyuşma imkânı bulunamıyacağı anlaşıldığından «Teşebbüsü Şahsî» taraftarı ve öteden beri Sabahaddin Bey grupu ile alâkadar bulunanlardan bazıları doğrudan doğruya «İttihad ve Terakki» ye mal olmuşlar ve kendilerine verilen vazifeleri kabul etmişlerdir. Binbaşı Muhiddin Bey, menfadan avdetinden sonra, Prens Sabahaddin Bey grupu ile işbirliği yaptığı ve hattâ iki cemiyet arasında cereyan eden uyuşma müzakerelerinde «Teşebbüsü Şahsî» grupunu temsil edenler meyanında bulunduğu halde bilâhare İttihadcılara mal olmuştur. Dr. Reşid Bey de aynı şekilde cephe değiştirenlerdendir. Bazıları da meslek değiştirmektense yeni bir fırka kurmayı daha makul bulmuşlar ve «Ahrar» Fırkasını vücude getirmişlerdir.

Fakat, demokrasi esaslarına tevafuk eden bu gibi teşebbüsler, başlangıçta çok fena karşılanmıştır. Bu gayritabiî ahval içinde en ziyade calib-i dikkat olan nokta, ilim ile cehlin, fazilet ile politikanın İkinci Meşrutiyet'in

ilânında ciddî bir mücadeleye tutuşmuş ve memleket bünyesinde gayri kabil-i tedavi rahnelerin açılmasına âmil olmasıdır.

Memleketimize ârız olan bu fenalıkların memba ve masdarı, herhalde böyle bir kâbusa katlananların şahsî ve içtimaî düşüncelerindeki noksan ve zaaftan ileri geldiği muhakkaktır.

İçtimaî vaziyetin kifayetsizliği ve iktisadî durumun, bir dereceye kadar, rahnedar olması ve Saraydan mütenaaim olanların sefalete sürüklenmesi, bir çoklarını yanlış yollara sevkeylemiş, memlekette tenkid ve ikiliğin çoğalmasına yardım etmiştir.

Halbuki, hususî hayatta şahsî teşebbüse ehemmiyet vermek, umumî hayatta da tevsii mezuniyeti tatbik eylemek bilhassa bizim gibi geri kalmış milletler için yegâne kurtuluş yolu idi.

İşte, bu bakımdan Prens Sabahaddin Bey, Saltanat devrinde istibdad ile mücadele ederken, şahsî teşebbüs ile ademi merkeziyeti, ilmî tetkikatına müsteniden, memleket refahına en faydalı çare telâkki eylemiş ve faaliyetini bu iki müsbet noktaya tevcihde tereddüd göstermemiştir.

Bu ilmî mevzuları takdirden âciz bulunan Avrupa'daki bazı «Jön Türk»ler, vaktiyle Sabahaddin Beyin siyasî programında zikrettiği ademi merkeziyeti İstanbul'da da tenkid ve târiz mevzuu yapmışlar ve bu suretle kendisini hırpalamak istemişlerdir.

Yukarıki satırlarda birkaç defa tavzih edildiği gibi Sabahaddin Bey, bu ademi merkeziyet mefhumundan maksadın muhtariyet olmadığını daima tekrarlamış ve fakat muhatablarını ikna edememiştir. Hattâ, bu tavzihata rağmen siyasî rakibleri Sabahaddin Beye hücumu prensip haline sokmuşlardı.

Nitekim, Meşrutiyetten evvel, 2 Kasım 1907 tarihinde Times gazetesinde neşrettiği bir muhtırada idare tarzı hakkındaki noktai nazarını belirtirken:

«... Osmanlı Hıristiyanları, her yerde Müslüman vatandaşlarına nisbetle ekalliyette olduklarından bir istiklâli hususî dâvasında bulunamazlar...»

Dediği gibi Ermeni muharrirlerinden birinin Türkler aleyhindeki neşriyatına «Terakki» gazetesinde:

«... Eğer, Türkler dediğiniz gibi olsaydı, kahhar kılıçlarının önünde Avrupanın titrediği bir asırda Anadolu'da tek bir Ermeni bırakmazlardı. Bilâkis, cihanın kızıl taasuba büründüğü o zamanlarda bile diğer Hıristiyanlara olduğu gibi Ermeni kilisesine de medeni imtiyaz bahşeylemişlerdir...»

Tarzında cevab vermiştir. Her fırsatta mevcud suitevillerin izalesine

çalışması hilâfına Meşrutiyet'in ilânından evvel olduğu gibi sonra da Avrupa'dan memlekete dönen ve «Jön Türk» vasfı taşıyan siyasî rakipleri tezvirata devam etmişler, bedîî fikirlerin mürevvici sayılan Hüseyin Cahid Bey de maatteessüf bu zümreye katılmıştır. Bu zat, 26 Kasım 1324 tarihli «Tanin» gazetesinde; «**İntihabat Entrikaları**» başlıklı bir yazısında: «... **Prens Sabahaddin Bey fırkası intihabatta Rum Patrikhanesiyle birleşmiştir.**» diye yazıyordu. Ve Ahrar Fırkasına çatıyordu. Bu yazı mebus seçimi arifesinde çıkmıştı. Bunda takibedilen gaye ise Sabahaddin Beye ve Ahrar Fırkası tarafdarlarına rey verilmesini önlemekti.

Kaldı ki, Sabahaddin Bey, mebus namzedi olmadığı gibi Ahrar Fırkası mensubu da değildi. Hattâ seçimden bir gün evvel yüksek mekteb talebelerinin istirhamı üzerine Fevziye Kıraethanesinde verdiği bir konferansta:

«... **Biz, ne mebusluğa, ne memurluğa namzed olduk; hiçbir kuvvei beşeriyeden şahsımız namına hiçbir muavenet istemedik; istemiyoruz. Hükûmeti sabıkaya karşı ne kadar müstakil isek, hükûmeti hazıra ve müstakbeleye karşı da o kadar müstakiliz ve o kadar müstakil olacağız...**» demekten çekinmemişti.

Hattâ Meşrutiyet inkılâbından evvel, Paris'ten bizlere gönderdiği gizli bir mektubda:

«... **Biz, yalnız idare tarzımızın ıslahını istemekle kalmıyoruz. Maddî, mânevî ataletimize umumî efkârda kuvvetli bir aksülâmel hazırlamak istiyoruz. Abdülhamid'i ortadan kaldırmakla hürriyet ve istiklâl hiçbir vakit temin edilemez. Sefaletlerimizin hakikî esbabını keşifle, izalesi çaresine dört elle sarılmadıkça bugünkü Abdülhamid'in yeri boş kalmaz; o gider, yerine başkaları geçer!..**» diye yazmış ve bizleri ikaz eylemişti.

Filhakika, Meşrutiyet ilân edildi, Abdülhamid âtıl bir hale getirildi. Fakat onun yerine İttihad ve Terakki'nin umumî merkezi daha ağır, daha şedid bir tahakkümle üstadın korkularını tahakkuk ettirmiş, bir hükümdar yerine birçok hükümdar taslağı türemişti.

Gençliğin Yüksek Bir Orneği :

Bütün bu çöküntü fırtınası içinde en temiz yolu seçenler, yine bir avuç genç olmuştur. Evvelce «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyeti namına İstanbul'da teşkilât kurmuş olan bu gençler, «Nesli Cedid» namiyle ilmî bir teşekkül yaratmışlar ve Şehzadebaşında bir kulüb açmışlardı. Nafi Atuf (1), Hâmid ve Ferid Necdet Beyler müessislerindendir. Kulüp müessislerinin gayesi, ilmî neşriyatta bulunmak ve gençliğe mütalea zevki aşılamaktı. Teşekkülün ilk semereli muvaffakiyeti, Edmond Demolins'in Asya steplerinden hicret eden kavimlerin takibettikleri isti-

(1) Sabık Kırklareli Milletvekili.

kametleri gösteren bir eseri «Yollar» namı altında tercüme ve neşretmesi olmuştur. (Kitab, kulüp müessislerinden Namık Zeki Bey tarafından tercüme edilmiştir.) Bu kulüp Prens Sabahaddin Beyin himayesi ve Satvet Lûtfi Beyin himmet ve teşebbüsü ile kurulmuştur.

Kulübe iştirak edenler arasında Arnavud Mustafa, Mehmed Şerafeddin, Mehdi Mazhar, Mehmed Ali Şevki ve biraderi Adil Beyler de zikredilebilir. Kulübün 22 maddelik bir nizamnamesi vardır. 1908 tarihinde tesis edilen bu teşekkül 1911 senesinde faaliyetini tatil eylemiştir. Şu kadar var ki Mehmed Ali Şevki Bey, son günlere kadar «Siyans Sosyal» neşriyatına devam etmiş, «İlm-i İçtima» isimli bir mecmua çıkarmağa muvaffak olduğu gibi Üniversite'de de muntazam bir şekilde konferanslar vermek imkânını yaratmıştır. Bu hususta ileride izahat verilecektir.

Bu gençler :

«Millet yoludur, hak yoludur tuttuğumuz yol,
Ey hak yaşa, ey sevgili millet yaşa, var ol!..»

Diyorlar ve bu imanla öğünüyorlardı.

Maamafih, Meşrutiyet devrinde kurulan ilmî cemiyetler yalnız «Nesl-i Cedid» kulübüne inhisar etmemektedir.

8 Ocak 1908 senesinde bir de «Türk Derneği» kurulmuştu. Kurucu ve idarecileri: Ahmed Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Halid Çelebi, Necib Asım Bey, Yusuf Akçura, Rıza Tevfik Beyler vesairedir.

Yusuf Akçura'nın liderliği altında ortaya çıkan bu dernek, tamamiyle kültürel ve Türkçülük gayesi güdüyordu. Bilâhare faal âzaları Türk Ocağına iltihak ettiğinden (1912) senesinde faaliyetine nihayet verilmiştir.

Sonraları bir de 31 Ağustos 1911 de «Türk Yurdu Cemiyeti kurulmuştu. Kurucu ve idarecileri Şair Mehmed Emin, Ahmed Hikmet, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyin zade Ali, Dr. Âkil Muhtar, Yusuf Akçura Beylerdir. «Türk Yurdu» mecmuası da organlık vazifesi görüyordu.

Yukarıda bahsettiğim «Türk Derneği», «Türk Yurdu Cemiyeti» kurucu ve mensublarının iştirakiyle bilâhare «Türk Ocağı» kurulmuştur. İlk kurucular, Askerî Tıbbiye talebelerinden Mahmud Refet, Hüseyin Cahid Baydur, Muhsin, Neşet, Süleyman, Habib Beylerdi. Tevfik Fikret, Osman Senai ve daha birkaç zat bunlara iştirak etmişlerdi. Fakat hükûmete sunulan beyannamede isimleri mahfuz resmî kurucu ve müteşebbisler Şair Mehmed Emin, Ahmed Ferid, Ağaoğlu Ahmed ve Dr. Fuad Salih Beylerdir. Bu suretle Tıbbiyeli gençler mevki ve salâhiyetlerini büyüklere terketmişlerdir.

Fiilî kuruluş tarihi 3 Temmuz 1911 olan «Türk Ocağı» na ilk defa riyaset eden Ahmed Ferid ve Kitabet vazifesini deruhte eden Mehmed Ali Tevfik Beylerdir.

19 maddelik nizamnamesi bulunan «Türk Ocağı» nın kültür sahasında müsbet faaliyet göstermesi ve siyasetle uğraşmaması prensip olarak kabul edildiği halde teşekkülünden kısa bir müddet sonra bu cemiyet «İttihad ve Terakki» idarecileri tarafından kendi çevreleri dahilinde bir kurum telâkki edilmiş ve bu yüzden gayeden uzaklaşılmış ve mevcudiyetini maatteessüf itibardan düşürmüştür.

Meşrutiyetin ilânından sonra

MEŞRUTİYETİN ilânı, her tarafta ve her sınıf halk tabakalarında büyük bir sevinç uyandırmış, günlerce süren gösteri ve törenlerle kutlanmıştı. Fakat, bu umumî heyecan çok sürmedi. Meşrutiyet'e edilen sadakat yeminlerine ve âfakı çınlatan «hürriyet» ve «müsavat» feryatlarına rağmen, pek kısa bir zamanda anlaşıldı ki iktidarı ellerine alanların memleket idaresinde bir yenilik yaratmağa ne niyetleri vardı ne de iktidarları. İnkılâp sadece şekilde kalmıştı. İlk yapılacak işler arasında en mühimleri, istibdad seyyielerini ortadan kaldırmak, unsurlar arasında mevcut geçimsizliği ve itimadsızlığı bertaraf etmek ve hükûmeti âdil bir merci haline sokmak iken bu esaslar hiç düşünülmedi; tamamen aksi iltizam edildi ve idare şirazesi daha ziyade bozuldu. «İttihad ve Terakki» Cemiyetine mensubiyet bir varlık ve merkezi umumî âzası bulunmak nâzırlık fevkinde bir kudret oluvermişti.

Mevcut bu gayri tabiîliği ilk günlerde gidermek istiyan yüzbaşı Mustafa Kemal Bey 5/Eylül/1325 tarihinde toplanan Birinci Selânik Kongresinin akdinde «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin siyasî bir fırka haline girmesi ve zabitlerin meslekî vazifelerine avdeti teklifinde bulunmuş ise de, zafer neş'esiyle sermest olan inkılâpçılar iyi niyetle söylenen bu sözlere kulak asmamışlar ve herkesçe malûm olan mantıksızlıkların icrasına yol açmışlardır. Hattâ Edirne Murahhası İsmet Beyle (Paşa), Yüzbaşı Refet Bey (Paşa) de aynı kanaatı ileri sürmüşler ve bu hususta nizamnameye bir madde konmasını istemişlerdir. Mustafa Kemal Beyin talebi pek yerinde idi. Erkânı Harbiye sınıflarında iken gizli gazete çıkaracak kadar siyasî hayata karışmış ve bilâhare inkılâpçı teşekküllere âmil olmuş bulunan bu kıymetli askerin, Meşrutiyet'ten sonra meslekî işler ile meşguliyeti tavsiye etmesi ne kadar doğrudur. Bu mâkul teklif nazar-ı dikkate alınmadığı içindir ki Meşrutiyet'in ilânından sonra, idare işlerinde gelişi güzel verilen kararlar daima memleket aleyhine neticelenmiş ve ilk günlerin yarattığı neş'e ve şadımanlık az zaman zarfında yeis ve kedere münkalib olmuştur.

Bütün bunların sâiki, yukarda verilen izahattan da istidlâl edileceği veçhile, dünya hâdiselerine vukufsuzluk ve Osmanlı hudutları haricinde kalan dindaşların isteklerini anavatan ihtiyaçları fevkinde tutmak şeklinde gösterilen siyasî gafletti.

İstanbul'da Kurulan Yeni Teşkilât:

Meşrutiyet'in ilânından evvel ve Niyazi Beyin dağa çıktığı sıralarda Avrupa devletlerine Manastır şubesince verilen beyannameler «Terakki ve İttihad» adına imzalı olduğu halde Meşrutiyet'in ilânı sırasında «Terakki ve İttihad», «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» isimleri müşterek bir kararla terkedilmiş ve vaktiyle gizli teşekküllere menşe olan «İttihad ve Terakki» ismi yeniden canlandırılmıştır.

Meşrutiyet'in hemen hemen ilk günlerinde Selânik merkezi kısmen İstanbul'a nakledilmiş ve hükûmeti murakabe altına almıştı. Hattâ icra kuvveti olmak üzere de zabitlerden Halil Bey (Paşa) ve Mustafa Necip, Şeref (Hocapaşalı), Dadaş Salim Beyler de İstanbul'a gönderilmişlerdi.

Maamafih, biraz evvel bahsi geçen ve 1908 tarihinde yapılan birinci «İttihad ve Terakki» kongresi gizli cereyan eylemiş ve bazı mühim kararlar alınmıştı. O tarihte umumî merkezi şu zevat teşkil ediyordu.

Hüseyin Kadri, Mithat Şükrü, Hayri, Talât, Ahmed Rıza, Enver, Habib Beylerle İpekli Hafız İbrahim Efendi.

Bu kongrede alınan dahilî nizamname kararlarına göre: Birinci maddede, Zat-ı Hazret-i Padişahî Kanun-u Esasî'nin muhafazasına yemin etmiş olduklarından ahval-ı Meşrutiyet'e riayetleri bâki kaldıkça hayat ve hukuk-u hümayunları «Osmanlı İttihad ve Terakki» Cemiyetince her türlü taarruzdan masundur, denilmektedir.

Diğer kongre tarihleri şöyledir:

1909 senesi kongresinde 17 maddelik bir dahilî nizamname kabul edilmiş, umumî merkezin vazifesi, âyan ve mbeusanla münasebat şekli tavzih olunmuştur.

1910 kongresinde seçilen umumî merkez heyeti: Hacı Adil Bey, Doktor Nâzım, Eyüb Sabri, Ömer Naci, Ziya, Hayri ve Mithat Şükrü Beylerdir. Umumî kâtibliği Hacı Adil Bey deruhte eylemiştir.

1910 tarihinde Selânik'te akdedilen kongreye Diyarbakır murahhası sıfatiyle Ziya Gökalp Bey de iştirak etmişti. Kongredeki konuşmaları, her görüştüğü zevat üzerinde yarattığı ilgi, cemiyet muhitini kendisine bağlamıştı. Bu itibarla, Ömer Seyfeddin, Ali Canib gibi bazı edebiyatçılarla (Genç Kalemler) dergisinde neşriyat yapmağa ve (Yeni Lisan) esasları üzerinde fikirler dermeyanına başlamış ve içtimaiyat sahasında ilmî metodlar izharına koyulmuştur.

1911 seçiminde Hacı Adil, Ziya, Hayri, Doktor Nâzım, Mithat Şükrü, Eyüb Sabri, Ömer Naci, Ahmed Nesimi, Hüseyin zade Ali, Ali Fehmi ve Halil Beyler kazanmıştır.

Merkezi umu mî âzalığı, cemiyetin suretâ fırka haline intikali yani 1912 senesi kongresine kadar gizli tutulmuştur. O müddet zarfında memleketin mâruz kaldığı bütün hayır ve şer bu heyetlere raci addedilebilir. Maamafih Meşrutiyetin ilânı birtakım yeni yeni şahsiyetler de doğurmuş ve bunların önderliğiyle memleket idaresi «İttihad ve Terakki» merkezi umumisinin emrü iradesine tâbi bir şekle sokulmuştur. Bu ise, inkılâpçılar arasında ihtiras tevlit etmiştir. Sonraları bu his ve benliğe mevkii iktidarı başkalarına kaptırmamak umdesi de katılmıştır. İşte bu hal Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışını hazırlıyan sebeplerin en mühimmidir. Vâkıa bu kadar basit bir nazariye ile koca imparatorluğun parçalandığını kabul etmek güç gibi görünebilir, fakat hakikati hal bu merkezdedir. İmparatorluk egoistliğin ve eşsiz bir ihtirasın kurbanı olarak göçmüştür.

Talât Paşa

Meşrutiyet ve Avrupa Devletleri :

Meşrutiyet'in ilânı üzerine Avrupa'da Türkiye'ye karşı o kadar büyük bir sempati doğmuştu ki ilk hamlede Makedonya'ya yerleşmiş bulunan adlî mürakabenin kaldırılmasına büyük devletler müştereken muavfakat göstermişlerdir. Rus hükûmeti bile 7/8/1908 tarihinde devletlere verdiği bir muhtırada, yeni duruma karşı güvensizlik sayılabilecek her türlü teşebbüsten sakınmış olmak için Türkiye'de ıslahat talebinde bulunmaktan sarfı nazar ettiğini bildirmişti. İngiltere Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey de İstanbul'daki büyük elçiliğine verdiği talimatta şöyle diyordu:

«... Genç Türklerin acele etmemeleri ve teenni ile hareket eylemeleri lâzımdır. İlk iş hükûmeti namuslu ve muktedir ellere geçirmektir. Öbür işler bunun arkasından gelir. Genç Türkler'i teşvik için elinizden geleni yapınız ve dilekler ileri sürerek onlara güçlükler çıkarmaktan çekininiz.»

Fransızlar ise «Jön Türkler» in Fransız kültürünü benimsemiş olmaları dolayısiyle Türkiye'de mânevî nüfuzunun artacağı ve Osmanlı İmparatorluğu dağılmazsa iktisadî menfaatlerinin daha iyi korunacağı emniyesiyle Meşrutiyet'in ilânından fazlasiyle memnundu.

İlk günlerin intibaı Avrupa'lılarca bu kadar lehimizde idi.

Ahrar, Demokrat ve Diğer Fırkalar:

İşte bu vaziyet dolayısiyle Meşrutiyet'in ilânından bir müddet sonra menfadan avdet eden Avnullah Elkâzımî Beyin teşebbüsü ve Ali Vefa, Dr. Saib, Abdülkadir Kadri, Hacı Cemal ve Ertuğrul Şakir Beylerin iştirakiyle 1908 Ağustosunda (Fedakâran-ı Millet Cemiyeti) kurulmuştur. «Hukuk-u Umumiye» gazetesi nâşiri efkârları bulunuyordu. Bunu evvelce işaret ettik.

Prens Sabahaddin Beyin Selânik ve Manastır seyahati sırasında, 24 Eylûl 1324 (1908) de İstanbul'da «Ahrar» Fırkası teşekkül etmişti. Ahrar Fırkasının programı, Osmanlılığı kavrar bir zihniyetle hazırlanmış ve bir dereceye kadar Sabahaddin Beyin fikirlerine müzahir bulunmuştu. Esasen müessislerden bazıları Prensin Paris arkadaşları ve fikrinin mürevvici idi. Şu kadar var ki kendisi bu fırkaya intisab etmiş değildi.

Fakat vakayiin tenviri için bu teşekküle ait cereyan eden hâdise üzerinde biraz tevakkuf icabetmektedir.

Meşrutiyetin resmen gazetelerle ilânı İstanbul halkı üzerinde büyük bir hayret uyandırmış ise de hiçbir hareket tevlidetmemişti.

Bu lâkaydîden müteessir olan birkaç mnüevver genç, bu vaziyeti zararlı bulmuşlar, ertesi günü umumî efkârı tahrik vesilesi icad eylemişlerdir. Bu hususta faaliyete geçenler Selim Sırrı, Nureddin Ferruh, Kıbrıslı Tevfik ve Şevket Beyler ve daha bazılarıdır.

Bu gençler, verdikleri karar mucibince, Beyazıd meydanında toplanmışlar, Selim Sırrı Beyin at üzerinde bir nutuk irad etmesini âyarlamışlardır. Yaverandan bulunan Selim Sırrı Beyin kordonlu ve resmî askerî elbise ile konuşması nazarı dikkati celbe başlamış, yavaş yavaş halk toplanmış, Meşrutiyet ve bilmedikleri bu mevzu hakkında müphem bazı fikirler edinmişlerdir.

Bu tahrik harekâtına bilâhare Rıza Tevfik Bey de katılmış ve bu suretle halkın tenvirine hizmet edilmiştir.

Diğer taraftan Babıâli'nin karşı köşesindeki (Servet-i Fünun) idarehanesinden gazetenin sahibi Ahmed İhsan Bey de Sadaret binasına girip çıkan resmî şahsiyetlerin ef'al ve harekâtını ve hüviyetlerini ilân zımnında halkı ikazdan vareste kalmamıştır. Muhakkaktır ki bu tahriklere ihtiyaç vardı ve bu hamlelerle İstanbul'da galeyan yaratmak imkân dahiline girmiştir.

Hattâ, bu hâdiselere bilfiil katılan Nureddin Ferruh Bey, bir gün Boğaziçi vapurunda tesadüfen Talât Beyle görüşmüş ve o sıralarda Prens Sabahaddin Beyin konferanslarını da dinlemiş bulunuyordu.

Gazetelerde her gün kendilerinden bahsolunan bu iki şahsiyet arasındaki - ilmî cepheden - farkı tefrik ve temyiz eden bu zat, mmleket saadet ve selâmetinin Sabahaddin Beyin görüş ve düşünüşlerine bağlı olduğu kanaatine varmış ve kendisinden bir randevu temennisinde ve Kuruçeşmede vuku bulan mülâkatlarında ise bir parti teşkili ricasında bulunmuştur.

Bu hususta itizar dermeyan eden Sabahaddin Bey, siyasetle meşğul olmıyacağını beyandan sonra bir iki dostunu tavsiye edebileceğini vaadetmiş, vakanın cereyan şeklini Celâleddin Arif, Mahir Said ve Fazlı Beylere hikâyeyi müteakib isterlerse Kıbrıslı yalısında damadları Nureddin Ferruh Beyle görüşebileceklerini kendilerine söylemiştir.

Esasen Avrupa'daki «Jön Türk» âlemi mensubu bulunan bu zevat Nureddin Ferruh Beyle buluşmuşlar, siyasî bir teşekkül kurmak hususunda mutabakate varmışlar ve neticede «Ahrar Fırkası» doğmuştur. Türkiye'de Garb Demokrasilerinin anladığı mahiyette kurulan ilk parti budur.

Matbuat sahasında bu fırkaya (İkdam, Sabah, Yeni Gazete ve Sadayı Millet) gazeteleri müzaheret etmişlerdir. (Osmanlı) gazetesi de Fazlı Bey tarafından bu fırka namına neşredilmiştir.

Ahrar Fırkası programının ihzarında (Salon ve Bebi Kazanova) ile gümrük işlerinin nezaret ve ıslahına memur bulunan Kont (Ostrog) un alâkadar bulundukları söylenir.

1324 senesi Ekiminde Dr. İbrahim Temo Bey tarafından da (Fırka-i İbad) kurulmuştu.

İkinci Meşrutiyet devrinde kurulan ve yüzü aşan siyasî parti, cemiyet ve teşekküller arasında «Osmanlı Demokrat Fırkası» diğer adı ile «Fırka-i İbad» dikkati calib bir mevcudiyettir. Çünkü, bu fırka, Meşrutiyet'ten bir müddet evvel, gizli olarak; İbrahim Naci, Fuad Şükrü, Giridli Ali, Abdullah Abud, Dr. Rıza Abud, Yenişehirli Salih, Pertev Tevfik, Mustafa ve Hereke Fabrikası ser makinisti Rıza Beyler tarafından «Selâmet-i Umumiye» namiyle daha 24/Teşrinisani/1323 (1907) senesinde kurulmuştu.

Bu teşekkül, İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra, 16/Mart/1325 (1909) tarihinde Dr. İbrahim Temo ve Dr. Abdullah Cevdet Beylerin iştirakiyle hükûmetten resmen yeni kuruluş müsaadesi almıştır. Fakat, 31 Mart hâdisesi faaliyetini sekteye uğratmış bulunduğundan, ancak Cemiyetler Kanununun kabulünden sonra, «Osmanlı Demokrat Partisi» ismi altında yeniden faaliyete geçebilmiştir. İlk defa merkezi umumî riyasetini Dr. İbrahim Temo, ikinci riyaseti Abdullah Cevdet ve kitabet vazifesini Fuad Şükrü Beyler deruhte etmişlerdir.

Fırkanın, 15 maddelik siyasî programı ve 66 maddelik dahilî nizamnamesi mevcuddu. Fırka, Anadolu ve Rumelinde 16 kulüp veya şube açmağa

muvaffak olmuştur. Fakat, fırka «İttihad ve Terakki» iktidarının tazyiki ile 1910 senesinde faaliyetini tâdil etmiş ise de Bezmi Nusret Beyin teşebbüsü sayesinde, 1911 tarihinde İbrahim Temo Beyin riyasetinde kısa bir müddet için tekrar bir varlık izhar edebilmiş, İkinci Reisliğe Halil Rifat Paşazade Ahmed Rifat Bey getirilmiştir. Umumî Kâtib Bezmi Nusret, Veznedar Seyfeddin Arif, âzalar da Ferruh Niyazi ve Muhlis Sabahaddin Beylerdi.

Aynı zamanda «Fırka-i İbad» ismi verilen bu fırka hakkında Bezmi Nusret Beyin verdiği izahata göre, muharrir Mahmud Sadık, Şirvanizade Mahmud Tahir, Şahabeddin Süleyman ve daha bazıları ilgi göstermişlerdir. Sonunda bu fırka 5 Aralık 1911 tarihinde «Hürriyet ve İtilâf» Fırkasına katılmıştır. Fırka müteaddid gazete neşretmek imkânını bulmuştu.

Yukarıda bahsi geçen siyasî teşekküllerden başka memlekette çok acı bir yara nişanesi bırakan ve taassubu körükleyen «İttihad-ı Muhammedî» Fırkası 5 Nisan 1909 tarihinde kurulmuştur.

Fırkanın siyasî programına esas olan beyannamesi ve 41 maddelik nizamnamesi 3 Mart 1325 tarihinde Volkan gazetesiyle neşredilmiştir. Fakat 31 Mart vakasının âmillerinden biri sayılan bu teşekkül, Hareket Ordusunun İstanbul'u işgalinden ve bazı müessislerin mahkûmiyetinden sonra infisah etmiştir.

Maamafih, İstanbul'da politika âleminde yeni yeni teşekküllerin vücud bulması gecikmemişti. (1) Nitekim «Mutedil Hürriyetperveran Fırkası» da 1909 Kasım ayında kurulmuştu. Fırkanın on altı maddelik bir porgramı mevcuddu. Bu fırka da 10 Kasım 1327 tarihinde İtilâf Fırkasına katılmıştır.

Mebus Seçimi :

İntihabat sırasında «İttihad ve Terakki» Merkez-i Umumîsinin aldığı tedbirlerle mevcud diğer fırka namzedleri kat'iyyen kazanamamış ve bir mebus bile çıkarmıya imkân bulamamıştı. İttihadcılar o kadar tazyik ve şiddet göstermişlerdi ki müntehib-i saniler bu fırka namzedlerine rey vermekten çekinmişler ve korkmuşlardı. Tabiî hükûmet idaresi tamamen İttihadcılar elinde bulunuyor ve idare mekanizmasını istedikleri gibi tedvir ediyorlardı. Bahusus «Tanin» gazetesi, muhalifler için türlü türlü tezvirat yapıyor, herkes hakkında şüphe uyandırıyor ve Hüseyin Cahid Beyin kuvvetli kalemi, muhalefete karşı, halkı dalâlete sevkediyordu. Halbuki muhalefeti temsil edenlerin kısmı âzamı uzun seneler Avrupa'da Sultan Abdül-

(1) Meşrutiyet fırkaları hakkında çok muhterem Doçent Tarık Tunaya Beyin neşrettiği kıymetli eserine müracaat edilmesini karilerime tavsiye etmeği bir vazife addederim.

hamid ile mücadele etmiş kimselerdi. İstedikleri ise bozuk idare şekli yerine asrî zihniyete uygun, Osmanlı camiasını kavrayıcı yeni bir sistemin tatbik edilmesinden ibaretti.

Merkezi Umumînin İlk Hataları:

Meşrutiyet'in ilânı sırasında Sadrıâzam bulunan Avlonyalı Ferid Paşa istifa etmiş ve yerine Said Paşa gelmişti. Az zaman sonra da Kâmil Paşa Sadrıâzam olmuştur. «İttihad ve Terakki» Merkezi Umumîsi, Bosna - Hersek'ten mebus intihabına kalkışınca Avusturya hükûmeti bu kıt'ayı 3 Kasım 1908 de mülküne ilhak etti. Yine Merkezi Umumînin hodgâmlığı ve Kâmil Paşanın haberi olmadan Sadrıâzam namına bazı İngiliz ekâbiri için tertibedilen ziyafet vesilesiyle Bulgaristan da 5 Kasım 1908 de istiklâlini ilân ediverdi.

Bu noktalar, yukarıda bir dereceye kadar tavzih edilmiştir. Fakat Bulgar istiklâlinin ilânından sonra Kral Ferdinand Sultan Abdülhamid'i ziyaret maksadiyle İstanbul'a gelmişti.

Hattâ, Sırb Kralı da böyle bir cemilekârlık yapmaktan çekinmemişti. Bu fırsatlardan istifade ederek bu hükûmetlerle dostluk tesis etmek bir siyasî görüş ve Balkanların istikbalini teminat altına alış olurdu. Hislerine mağlûp olan iktidar elemanları buna ehemmiyet vermemişler, bu ziyaretçileri soğuk karşılamakta ve aleyhtar duyguların zımnen ihsasında beis görmemişlerdir. Böyle yanlış ve politika görüşlerine aykırı olan haller ve bahusus kabul edilen Kiliseler Kanunu neticede Balkanlıların birleşmesine yaramıştır. Bilhassa, Girid hakkında, hemen Meclisi Mebusanın açılışı günlerinde, Hüseyin Cahid Beyin verdiği! istizah takrirleri çok fena neticeler yaratmıştır. Hele Kâmil Paşanın İttihad ve Terakki komitesinin hükûmet işlerine müdahalesine ve ordunun siyasetle meşgul olmasına mâni olmak istemesi üzerine gıyabında adem-i itimad kararı verilmesi ve bunun keyfî olarak tatbiki tasavvurun fevkinde bir takdirsizlikti.

4 Aralık 1324 ratihinde açılan Mecliste Hüseyin Cahid Beyin Kâmil Paşa'dan istizah ve Girid hakkında verdiği bu takrirler memleketin buhrana uğramasına bir mükaddeme teşkil eylemiştir.

Bundan dolayıdır ki, Ebüzziya Tevfik Bey takviminde, hürriyet Selânikte ilân edildi, fakat Sultan Abdülhamid'in muvafakatiyle devr-i istibdadda Mercan İdadîsi Müdürü olan Hüseyin Cahid Bey parsayı İstanbul'da topluyor, diye yazmıştır.

Hattâ Mahmud Sadık Bey, Yeni Gazete'de yazdığı 1 Ocak 1324 tarihli takvimden bir yaprakta, Kâmil Paşa hakkında birinci istizah takriri veren Hüseyin Cahid Beyin Mecliste yüzü kızardığını, hürriyet devrinin ilk günle-

rinde Babıâli önündeki avâzelere müşabih sadalar beklerken Sadrıâzam lehinde alkış ve el şakırdılarını işidince bir sadayi derunî ile kendi kendine:

«Eyvah bu baziçede bizler yine yandık!..»

tarzında düşündüğünü ve bu vesile ile Sadarete geçmeği umanlarda da inkisarı hayal uyandığını kaydediyor.

Meselenin en garip ciheti, Hüseyin Cahid Beyin, «Tanin» gazetesinde bu ademi muvaffakiyet vesilesiyle, Irk meselesini ortaya atması, ve Türk kelimesi üzerinde fazla durarak diğer unsurları tahrike vesile yaratmasiydi. Halbuki, o günlerde bu mevzuu canlandırmak büyük bir hata idi. Henüz İmparatorluk, Osmanlı câmiası halinde yaşayan bir teşekküldü. Bunu zedeliyecek bir kanaatin ileri sürülmesi, o tarihlerde çok yersizdi.

Bilâkis, memleketimizde, şecereden ziyade, dilde ve kısmen dinde müşterek bulunmak ve bu iki mefhumu kuvvetlendirmek icab ediyordu. Çünkü, insanlık şahsiyeti bedenimizde değil, ruhlarımızdadır. Maddî meziyetler ırkta mevcut ise, mânevî kudret de terbiyesini aldığımız cemiyetten gelmektedir. Bu itibarla, vatandaşlarda terbiye ve mefkûrenin müşterek olmasına çalışmak tabiî idi. Ve bu bakımdan Türküm diyeni, bilâ tefrik ırkdaş tanımak şarttı. Buna ehemmiyet verilmemiş, yalnız Hıristiyan ekalliyetlerle değil, İslâm unsurları arasında ihtilâflar yaratılmıştır.

Bu noktanın kıymeti ancak Millî Mücadeleden sonra anlaşılmış ve Anayasanın (88) inci maddesi bu noktayı ne güzel tertiblemiştir. Anlaşılıyor ki, İkinci Meşrutiyet'in ilânında tecrübesizlik neticesi birçok hataların irtikâbına yol açılmıştır.

Filvaki, Meşrutiyet'ten evvel çarşı ve pazarda herkes aslen Türkmüş gibi davranmakta mahzur görmüyor ve başka bir ırka mensup olduğunu söylemek lüzumunu hissetmiyordu. Ben Fas'dan Paris'e geldiğim sıralarda orada tanıştığım Rum ve Ermenilerin bile Fransızlarla görüşmelerinde Türk veya Türkiyeli olduklarını izharda tereddüd etmediklerine müteaddid defalar şahid olmuştum. Hattâ Türk talebeleriyle dostluk yapan, değil yalnız Arap veya diğer İslâm unsurları, Hıristiyan tebaalarımız bile kendilerini Türk câmiasından tefrik etmiyorlardı.

Bununla beraber, Rum ve Ermenilerde ayrılık güden, Arap ve diğer İslâm unsurlarında da tefrika yaratmak istiyenler yoktu, demek istemiyorum. Maksadım, Meşrutiyet hükûmetleri ve matbuat âlemi harekâtı hüsn-ü iadre etmesini bilseydi, şahidi olduğumuz iftirak hamleleri bu kadar süratle inkişaf etmez ve bilâkis memlekette Osmanlı vahdeti muhafaza olunur; Trablusgarb ve Balkan Harbleri de belki patlak vermezdi, kanaatını izhardır. Ne yazık ki bu dirayet gösterilemedi. Koca Osmanlı ülkesi hallâç pamuğu gibi atıldı; bir çok ırkdaşlarımızın ziyaına ve toprak kaybına

mâruz kaldık. Artık bundan böyle vatandaş kırıklığına meydan vermiyelim temennisindeyim.

Bu itibarla, yukarıki izahattan sonra, aşağıya ilâve ettiğim tafsilâtın bu satırlara ilâvesini de tabiî bulmaktayım. Bu suretle hududlarımızı çevreliyen muhitlerde sakin ırkdaşlarımız hakkında gençlikte samimî bir ilgi uyandırmak, hiç olmaşsa bu camialarla alâkamızın beslenmesini kuvvetlendirmek istiyorum.

Komşumuz İranın nüfusu, takriben (13) milyon kadardır. Bunun en mühim kısmı Fars ve Türklerden mürekkeptir. Biraz da, aslen Türk olan Taciklerle Kürdler, Afgan ve Arablar vardır.

Tarihten evvelki devirlerden beri bu muhitte Türklerin sâkin bulunduğu yer, Hazer denizi etrafı Azerbaycan ile Horasan mıntakalarıdır. Hemedan, İsfehan ve Şiraz mıntakalarında da Türkler Farslarla karışık bir halde sakindirler. Bu karışık tarz, Basra körfefzine kadar devam eder.

Bugün, İran Azerbaycanında (2,5) milyon, Hemedan eyaletinde (850) bin, İsfehan, Şiraz mıntakasında (400) bin ve Horasan civarında (400) bin Türk ve Türkmen sakindir.

Hattâ, Tahran sakinlerinin hemen hemen yarısı Türk veya Türkçe konuşmaktadır.. Germanşahın garbine yerleşen Bıcakçı kabilesi ile Karailer de Türktür.

Bazı mıntakalarda ise yalnız memurlar Farsça bilir, halk ise kâmilen Türkçe konuşmaktadır. Vaktiyle Harzem, Gaznevî ve Selçuk İmparatorlarının âmil bulunduğu, şu ahvale göre komşumuz İran topraklarında bugün (4) milyon Türk sakin demektir. Bu ırkdaşlarımızın benliklerinin muhafazasına gayret, bizlere terettüp eden mükaddes vazifelerdendir.

Kaldı ki, diğer hududlarımızı çevreliyen Yunanistan, Bulgaristan, Rusya, Kafkasya ve İrak'ta da ırkdaşlarımız mevcuddur. Kültür bakımından bunlarla ilgilenmek zarurîdir. Bu satırları kayıddan maksadım, bu ırkdaşlarımızın içtimaî mevcudiyetlerinin muhafazasına ve mümkün olduğu kadar bu vazifenin ifasına gençliği dâvettir. Bu gayeye vüsul mümkün olursa ırkdaşlarımız zıyadan masun kalırlar! Gösterilecek alâka nisbetinde benliklerini muhafaza edebilirler! bu temenniyatı kayıddan sonra, tekrar mevzua giriyorum.

Biraz evvel işaret ettiğim Avusturya'nın intihabatı ve Bulgaristan'ın ziyafeti vesile tutmaları yersizdi. Fakat siyasette maharet, bu gibi fırsatlara meydan vermemektedir. Merkezi Umumînin vazifesi, hükûmet daha dahilî işlerle kuvvetlenmek imkânını bulmadan haricî meselelerde pürüz çıkarmamak ve bu devletleri tahrik etmemekti.

Filvaki, bu gibi mantıksızlıklar yapılır ve keyfî işlere tevessül edilirken toplanan Mebusan Meclisinde yeni bir istizahın iki gün sonraya taliki talebi yüzünden, Meşrutiyet esaslarına aykırı bir surette Kâmil Paşadan Sadaret mühürü, eski usûl mucibince, istirdad edilmiş ve Hilmi Paşa Sadarete getirilmiştir.

Artık tahakküm hareketlerine tam mânasiyle revaç verilmişti. «İttihad ve Terakki» Cemiyetine muhalefet edenler susturuluyor veya tehdide uğruyordu.

Bununla beraber, Mebusanın küşadından kısa bir müddet sonra Ahrar Fırkası mensublarından Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey, Meclis Riyasetine verdiği bir takrirde, «Sultan Abdülhamid, tahta cülûsundan sonra emvalini pek ziyade artırmış, çiftlikler, madenler ve akar sahibi olmuş ve birçok millî emlâk fuzulen Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir.» demekten çekinmemişti. Maksadı gasbolunan bu servetin Maliyeye iadesini temindi. Ve müsamahakâr hareket eden «İttihad ve Terakki» hükûmetini mensub bulunduğu Ahrar Fırkası namına tenkid ve ikazdı.

İlk Parlâmento Muhalefeti :

Gerek «Ahrar» ve gerek diğer fırkaların teşekkülü, «Osmanlı» gazetesinin intişarı «İttihad ve Terakki» Cemiyetini sıkmış ve Cemiyet rüesası bu rakib kuvvetin izalesi çarelerini aramaktan hâli kalmamıştır.

«Ahrar» Fırkasının programı bir tetkik mahsulü idi ve Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden muhtelif unsurların dilek ve temayüllerini gözönünde tutmak suretiyle hazırlanmıştı. Aza kaydı hususunda da çok titiz hareket ediliyor, rastgele her Osmanlının fırkaya intisabına cevaz verilmiyordu. Fakat İsmail Kemal Beyle Ali Kemal Beyin fırkaya kabulü ve fırka namına mebus namzedi gösterilmeleri bazı âzayı müteessir etmiş ve Dr. Rıza Nur, Fazlı, Mahir Said ve Celâleddin Arif Beylerin müştereken istifa etmelerine sebebiyet vermiş ve bu yüzden fırka müşkül bir vaziyete düşmüştür.

Yukarıka, muhtelif vesilelerle işaret edildiği veçhile, Ali Kemal Bey Meşrutiyet'in ilânından evvel Yıldız Sarayına muhtleif hizmetlerde bulunmuş, İsmail Kemal Bey ise Receb Paşa ile evvelce hazırlanan ihtilâl hareketinde döneklik göstermişti. Maamafih bu iki zat, fırka ile olan alâkalarını kesmek lüzumunu hissettiklerinden fırkadan ayrılan zevat da istifalarını geri almışlar ve fırka faaliyeti sekteye uğramamıştır.

Mebusan Meclisi açıldıktan sonra «Ahrar» fırkasının bütün faaliyeti Mecliste kuvvetli bir muhalefet grupu teşkiline mâtuf kalmış ve bu emeline de muvaffak olmuştur. Mecliste «İttihad ve Terakki» Cemiyetine mu-

halif olmak üzere 60 - 70 âzalı bir grup teşekkül etmiş ve bu suretle hükûmeti daima kontrol etmek imkânları hâsıl olmuş bulunuyordu.

Fakat, muhalefetin böyle kuvvet kesbetmesi «İttihad ve Terakki» uzmanlarını kızdırmış, her nefes alınmasını kendileri aleyhine bir hareket veya kıyam telâkki etmek zaafına müptelâ etmişti. Bu şaşkınlıkları her noktada göze çarpıyor ve Cemiyet namına intişar eden gazetelerin saçma sapan neşriyatı, bir gün evvelki yazılarını ertesi gün tashih ve tekzibe kıyam etmeleri bu kanaatleri belirtiyordu.

Hattâ, aşağıda kısaca, (istitrat kabilinden) bahsettiğimiz basit meseleler gerek hükûmeti ve gerek Meclisi lüzumundan fazla ilgilendirmiş ve kanunî mefhumların ayak altına alınmasını irtikâba vesile teşkil eylemiştir. Bu cümleden olmak üzere Harbiyelilerden bahsi faydalı buluyorum. Fakat burada fazla tafsilât verilmiyecektir. Çünkü, evvelce neşrettiğim, «Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi» isimli eserde lüzumlu malûmat verilmiştir.

Harbiyeli Mevkuflar ve Mektebe Dönüşleri :

«İttihad ve Terakki» Cemiyeti ile «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkeziyet» Cemiyeti arasında itilâf yapılmamasından husule gelen bozuk hava, bu defa «İttihad ve Terakki» Fırkasiyle «Ahrar» Fırkası arasında daha korkunç ve tehlikeli bir hal almış ve cereyan eden dedikodular memlekette hakikaten müzic bir huzursuzluk yaratmıştı. Sultan Abdülhamid devrindeki emniyetsizlik şimdi bambaşka nam ve kisve ile tecelli edivermişti. Bu üzüntülü halden birçokları mütazarrır oluyorlardı. Harbiye Mektebi talebeleri de bu vaziyetlerden zarar gören mağdurlar meyanındadır. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse ulvî maksadları en süflî ihtiraslara feda eden bazı garazkârlar, şahsî menfaatleri namına millî vicdanı iğfal ediyor ve vatanperverlik iddiasiyle ortalığa fesad tohumu saçıyordu. Meşrutiyet'ten evvel Harbiye Mektebinde yapılan tevkifattan yukarıda bahsetmiştik. Meşrutiyet'in ilânından bir gün sonra Tophane zindanında yatan Harbiyeliler, izzet ve ikram ile mektebe iade edilmişlerdi. Tabiî ben de arkadaşlarımla beraberdim. Yedi buçuk aylık mahbusiyet, arkadaşların çoğu gibi, beni de değiştirmişti. Gıdasızlıktan renklerimiz uçmuş, traşsızlıktan saçlarımız sakallarımıza karışmış, yataksız yorgansız kuru minderler üzerinde geçirdiğimiz uzun gecelerin bitmez uykusuzluğu vücudlarımızı yıpratmış, eritmiş, hepimiz cidden tanılmaz bir hal almıştık.

Mektebe alelâcele iademiz, talebeler arasında galeyana sebebolmuştu. Erkânıharb sınıfı müdavimlerinden Tophaneli Nâzı mBey (1) bizleri mek-

(1) Nâzım Bey, Meşrutiyet'ten sonra İzzet Paşa refakatinde Salih (Paşa) ve Saffet Beylerle Yemen'e giden Erkânıharb zabitlerindendir. Millî Mücadelede fevkalâde yararlığı görülmüş, Konya ve Bolu isyanlarını bastırmıştı. Kütahya Harbinde şehid düşmüştür.

teb idaresine hatırlatmış ve bir an evvel mektebe celbimizi istemişti. Esasen kapımda nöbet bekliyen Ahmed isminde bir askerden Meşrutiyet'in ilânını öğrenmiş bulunduğum için gürültüye başlamış ve Vükelâ Heyetinden serbest bırakılmamız kararını Tevkifhane ümerası vasıtasiyle istihsal ettirmiştim.

Mektebe avdetimi z sırasında, Harbiye talebeleri imtihanla meşgul olduğundan Ahmed Şevket ve Rıza Paşalarla (2) Fahri (3) Beyin Tepebaşında toplanan halkı bir hücum dalgası halinde arkalarına takıp Harbiye Mektebine gelmelerine ve Tıbbiyelilerin nümayişlere iştirake dâvet için bilhassa bir heyet göndermelerine rağmen, bizler mektebde kalmağı ve imtihan hazırlıklariyle meşgul olmayı tercih etmiştik. Maksadımız siyasî cereyanlara kapılmadan müttehid kalmak ve Meşrutiyet'in bekçisi sıfatiyle toplu bir halde bulunmaktı.

İmtihanlar bittikten sonra talebenin bir kısmı aileleri nezdine gitmişlerdi. Ben de, Manisa'ya, ebeveynimin ziyaretine koşmuştum. Benim yüzümden uğradıkları acı felâketlerin tâdiline çalışacaktım. İznim bitince İstanbul'a döndüm.

Harbiyeliler Abdülhamid'in Çayını İçmiyor:

Meşrutiyet'in ilk Kurban Bayramı yaklaştığı sıralarda Nâzırımız İsmail Fazıl Paşa, Harbiye Mektebi talebelerinin de Yıldızda icra edilecek Bayram selâmlığında hazır bulunmaları arzusunu izhar etmişti. Harbiye Mektebi talebeleri Sultan Abdülhamid'i selâmlamak emelinde olmamakla beraber âmirlerimize itaat etmiş olmak için istemiyerek bu arzuya muvafakat etmiştik. Yıldıza gidildiği gün, hava çok soğuk ve karlı idi. Selâmlık resmine iştirak eden bütün askerlere ve bu meyanda Harbiye Mektebi talebelerine çay verilmiş, fakat Harbiyeliler bu ikramı reddetmişlerdir. Sultan Abdülhamid vaziyetten haberdar edilince tabur kumandanı Fazıl Beyi nezdine dâvetle havanın soğuk olmasına binaen talebenin çay içmesini irade buyurmuşlarsa da talebe tebliğ edilen bu emre de mutavaat göstermemiştir. Bu hal, Sultan Abdülhamid'i ürküttüğünden bir iki saat sonra mabeyincilerden mürekkeb bir heyetle mektebe bazı hediyeler gönderilmiştir. Bunlar da tarafımızdan reddedilmişti.

Sultan Abdülhamid'e karşı sadakat ibrazına mecbur telakki edildiğimiz için bizim bu hareketimiz gerek hükûmetçe, gerek mekteb idaresince hoş görülmemiştir. Fakat işin temeli şu idi: Harbiye Mektebi talebeleri Sultan Abdülhamid'in tahtında bırakılmasını mantıksız buluyor ve bir an

(2) İkisi kardeştir. Sultan Abdülhamid'in yaveri idiler. Bir müddet Paris'te bulunmuşlar ve sonra dehalet etmişlerdi.

(3) İstiklâl Harbinden sonra Selânik'te Konsolosluk yapmıştır.

evvel hal'ini istiyordu. Bu yapılmadıkça da Meşrutiyetin yeniden tehlikeye düşmesinden korkuyordu. Mebuslardan bazılarının Sultan Abdülhamid hakkında lehdar bir tavır takınması ve hattâ Meşrutî bir hükümdar sıfatiyle Sultan Abdülhamid'in hürmete lâyik telâkki edilmesi Harbiye Mektebi talebelerini üzüyordu. Bunun için aykırı hareketlerde bulunmak suretiyle halkın ve iktidarın nazarı dikkatini Yıldız Sarayı üzerine celbetmek istiyordu.

«Padişahım Çok Yaşa!» Yok.

Bu selâmlık hâdisesinden sonra yeni bir vaka daha zuhur etmişti: Askerî kışlalarda olduğu gibi Harbiye Mektebinde de her akşam yoklamasında üç defa «Padişahım çok yaşa!» diye bağırmak âdetti. Biz Harbiyeliler artık Sultan Abdülhamid için bu âdetin tekrarlanmasına lüzum kalmadığına kanaat getirdiğimizden bir akşam yoklamasında trampetenin tempoya uygun ahenkdar havasına icabet etmemiş ve «Padişahım çok yaşa!» duasından sarfı nazar edivermiştik. Bu hareketimizden mekteb idaresi telâşa düşmüş ve Harbiye Nâzırı Salih Paşa, geç vakit mektebe gelerek tahkikat icrasına başlamıştır. Neticede bütün bu hareketlerin müsebbibi olarak ben gösterilmiştim. Fakat Harbiye Nâzırı, bu meseleye fazla ehemmiyet atfından çekinmiş ve yalnız bu gibi hareketlerin askerlik bakımından itaatsizlik addedileceğini söyledikten ve bir daha buna mümasil yolsuzluklara meydan bırakılmamasını tavsiyeden sonra, mektebden ayrılmıştır.

İşte, selâmlık resm i hâdisesiyle bu yeni vaka, mekteb idaresiyle talebeler arasında derin bir uçurum açmış ve bu anlaşmamazlığa «İttihad ve Terakki» rüesası da müdahale etmek lüzumunu duymuştur. Buna mebni benim mekteb haricindeki temaslarım tetkik mevzuu olmuş ve «Ahrar» Fırkasına dahil olup olmadığım Harbiye Mektebi zabitlerinden Yüzbaşı Rıza Bey vasıtasiyle tahkik ettirilmiştir. Fırka kayıtlarında ismim bulunmayınca «İttihad ve Terakki » Cemiyetine âza kaydedilmekliğimde fayda tasavvur olunmuş ve Avcı taburu zabitlerinden İzmirli Ethem ve Şumnulu Hasan Beyler vasıtasiyle Cemiyete girmekliğim hakkında eklifler yapılmıştır. Bu teklifi kabul emediğim için beni tehdide kadar ileri giden bu arkadaşlar daha mekteb sıralarında «Meşrutiyet» ve «Kanun-u Esasî» sözlerini belki ilk defa benden öğrenen gençlerdendi.

Harbiye Mektebinde Meşrutiyet Tevkifleri :

Bir perşembe günü, Harbiye Mektebi Dahiliye Müdürü İsmail Hakkı Beyin (1) kapısında nöbet bekliyen asker, koridorda silâh atmıştı. Bu hâ-

(1) Harbiye Nezareti Levazım Reisi Topal İsmail Hakkı Paşa.

dise üzerine, Taşkışladaki avcı taburları kumandanı Esad Paşa (2) Mektebe gelerek tahkikat yapmış ve talebenin kabahati olmadığına kanaat getirdikten sonra, izinli çıkılmasına müsaade etmişti. Fakat ertesi günü Harbiye Mektebi kapıları sımsıkı kapanmış ve ufak bir kapı önüne konan bir masa üzerindeki Kur'an ve rovelvere el koydurmak suretiyle Binbaşı Remzi Bey(3) tarafından izinden dönen talebe «İttihad ve Terakki» Cemiyeti namına tahlif edilmiş ve bu kayda tâbi tutulmayan (40) genç tevkif edilmiştik. Harbiye Nezaretinde teşekkül eden meşhur Derviş Paşazade Ahmed Paşa divanı harbinde günlerce istintak olduk. Harbiye Nezaretinin tecziyemiz hakkındaki arzusuna rağmen, divanı harb bizlerde kanunî suç bulamadığından bir müddet sonra mektebe döndük.

Bütün bu başımıza gelenler, «İttihad ve Terakki» Cemiyetine girmememizden ve Sultan Abdülhamid'e aleyhtar bir cephe almamızdan ileri geliyordu. «İttihad ve Terakki» Cemiyeti Harbiye talebelerinin takibettikleri asıl maksadı anlamak istememiş, daha doğrusu hislerimize kıymet vermemiş ve bizleri alelâde birer mekteb çocuğu telâkki etmişti. Bizler ise kendimizi Meşrutiyet inkılâbının yardımcıları arasında nâciz birer uzuv sayıyor ve bu vasfa dayanarak, âlenen izhar etmemekle beraber, Sultan Abdülhamid'in hal'i talebinde ısrar ediyorduk. Bunda ne kadar haklı olduğumuzu biraz sonra patlak veren 31 Mart hâdisesi isbat etmiştir.

İdare ahvalinde böyle bir takım muğlâk hareketler hükmünü icra ederken, o günlerde «İttihad ve Terakki» elemanlarında hissiyata müstenid bazı garip teşebbüslere atılmak düşüncesi bile uyanmıştı.

Harbiye Mektebi sınıf zabitlerinden Kafkasyalı Yüzbaşı Kaplan Bey isminde bir zat vardı. Bir gün, bana; «Artık hazırlan bakalım, yakında Girid'e veya Kafkasya'ya gideceğiz; sen hangisini tercih edersin acaba?» demişti.

Biraz meselenin tavzihini istediğim zaman, gizli çeteler teşkil edildiğini ve o mıntakaları düşman elinden kurtarmak çaresine tevessül edileceğini söylemişti. Ben son imtihanlar vesilesiyle bu gibi hareketlere iştirak etmenin mâkul olmıyacağı cevabını vermiştim.

Henüz memlekette iyi bir idare tarzı tesis edilememişken inkılâpçılarımızda istilâ hevesi canlanmıştı. İşte bu gibi zıd ve muğlâk fikirlerle memleket idaresinde birtakım mânasız ve indî düşünceler çarpışıyordu. Hülâsa memlekette mâkul bir idare ve otorite tesis edilememişti.

---

(2) Dürzü Esad Paşa namiyle mâruf olan zat.

(3) Sultan Reşad'ın seryaveri Remzi Paşa.

31 Mart hâdisesi

DÖRDÜNCÜ Avcı Taburunun kıyamiyle başlayan 31 Mart Hâdisesini nakle girişmezden daha evvel aynı tarihte zuhur eden Adana isyanından kısaca basetmeği, memleketin o günkü idare şekli hakkında umumî bir fikir verir ümidiyle, muvafık buluyorum.

Adana Valisi Cevad Bey, Dahiliye Vekâletine yazdığı bir tezkerede vilâyet mıntakasında sakin bulunan Ermenilerin kıyam hazırlamak emeliyle hareket ettiklerini bildirmiş ve bir miktar asker gönderilmesi ricasında bulunmuştur. ?

Aynı zamanda mevki kumandanlığı da keyfiyeti alâkadar bulunduğu Harbiye Nezaretine iş'arda istical göstermiştir.

Fakat, bu müracaatlara cevab bile verilmemiştir. Vali Cevad Bey, Dahiliye Vekili Celâl Beyi, resmî ve hususî müteaddid tezkerelerle ikaz edince işin ehemmiyetini takdir eden Vekil Bey, keyfiyeti Harbiye Nâzırı Paşaya nakletmış ve, hiç olmazsa, Adana'ya iki tabur asker gönderilmesini ricaya mecbur kalmış ise de aldığı cevab «tahsisatım yok» tan ibaret olmuştur.

Bu lâkaydîden müteessir olan Dahiliye Vekili, mahrem bir tezkere ile vaziyeti Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşa'ya arza lüzum görmüş ve itimadettiği maiyet memurlarından birini bilhassa bu işin hal ve faslını temin için vazifelendirmiştir.

Sadrıâzam Paşa, tezkereyi götüren memura: **Asker göndermek Avrupa'lıların nazarı dikkatini celbeder, en iyisi mahalli zabıta memurlariyle vaziyeti korusunlar; bu cihetı Valiye yazarım.»** demekle iktifa eylemiştir. Bu indî kararın ahvale müessir olmadığı 1908 de yatlak veren isyandan anlaşılıyor. Bu ihtiyatsız hareketin otuz binden ziyade Osmanlının hayatına mal olduğu da caba...

Bu lâkaydî, yalnız Adana mıntakasına münhasır değildi. Bütün memleket anarşi haline gelmişti. Doğrusunu itiraf etmek lâzım gelirse, Meşrutiyetin ilânından bir müddet sonra, Rumeli'den İstanbul'a celbedilen Avcu Taburlariyle bile hükûmet hiç meşgul olamamış, İstanbul inzibatı Avcu Taburu çavuşlarının emrine tâbi kalmış, hattâ tabur binbaşısı izinli addedilmek suretiyle kıt'a âmirsiz bırakılmıştı.

Nitekim, isyan hâdisesi patlak verdikten sonra Sultanahmed'deki toplantı mahalline gönderilen Şeyhülislâm Ziyaeddin Efendiye isyan âmilleri: **(Hüseyin Himi Paşa ile Bahriye Nâzırı Rıza Paşanın çekilmesini, Meclis Reisi Ahmed Rıza, mebuslardan Hüseyin Cahid, Talât, Şûrayi Devlet gazetesi sahibi Bahaeddin Şakir Beylerin vazifeden uzaklaştırılmalarını istemişler)** ve bunun üzerine Hilmi Paşa kabinesi istifa etmiş, Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştur. Bundan istidlâl edildiğine göre, isyanın mâhiyeti Meşrutiyet aleyhdarlığı değildir. Bu kıyam, İttihad ve Terakki aleyhine bir hamle idi ve isyan hareketi, İsmail Canbulad Beyin bir telgrafiyle Selânik merkezine bildirilmişti.

Esasen, İstanbul inzibatı o kadar bozumuştu ki, cereyan eden bu keşmekeşler arasında Manastırda öldürülen Şemsi Paşanın akrabalarından İsmail Mahir Paşa da Sultanahmed civarında katledilmiş ve mütecaviz sırra kadem basmıştı. Ve bir zabit olduğu zannedilen kaatil bulunamamıştır.

Hasan Fehmi Beyin Katli ve Akisleri:

Ben, burada 31 Mart hâdisesini tafsil etmek fikrinde değilim. Sadece tarihî bulduğum bazı kısımlardan bahsetmekle iktifa edeceğim. Vakanın İstanbul'da şümullü bir şekil almasına ve halkın da iştirake meyil göstermesine Hasan Fehmi Beyin katli büyük bir âmildir. Hasan Fehmi Bey, uzun müddet Mısır'da Sultan Abdülhamid idaresiyle mücadele etmiş namuslu bir vatanperverdi. Mahza matbuatta, «Serbestî» gazetesi ile «İttihad ve Terakki» hükûmeine muhalefet ettiği için, 1909 Şubatının sonunda, Köprü üstünde katledilmiş; kaatil veya kaatiller tevkif edilmemiştir. Hattâ, «İttihad ve Terakki» hükûmetinin bu hareket tarzı, hemen Meşrutiyet'in ilâniyle başlamış ve daha mekteb sıralarında iken Cemiyet kuranlardan biri olan İbrahim Temo Bey gibi «Jön Türk» lere karşı bile aynı usulde menfi muameleler yapılmıştır.

Halbuki, Hasan Fehmi Bey, «Jön Türk» âleminde sevilmiş bir zattı. «İttihad ve Terakki» Cemiyetine muhalefeti de âdab dairesinde ve hükûmeti ikaz mâhiyetinde cereyan ediyordu. Fakat o günlerin iktidarı, bu fikir mücadelesine tahammül edememiş ve zavallı, gizli vasıtalarla katlettirilmişti. Bu kanaattan dolayı, (Ceâl Sahir) Bey, Hasan Fehmi Bey hakkında, kısmen aldığımız şu manzumeyi yazmıştır:

«. . . . . .
. . . . . .
Ey vatan, ey zavallıcık anne,
Takatım yok sükûn ve temkine.
Hak için haykıranların birisi,
öldü; kurşunla susturuldu sesi.

. . . . . .

Ey garip anne, ey zavallı vatan,
Sen bu alçak çocuklarından utan!
Sinen üstünde sâkitâne akan,
Bu mübarek ve bigünah al kan.

. . . . . .

Ey büyük mader-i şefik ve asil,
Gel, bu güzlerde titreyen yaşı sil...»

İbrahim Temo Bey ise, Meşrutiyet'in ilânından sonra Romanya'dan İstanbul'a gelmiş ve arkadaşlariyle «Osmanlı Demokrat» Fırkasını kurmuştu. Bu fırka namına neşredilen «Şark», «Türkiye» gibi gazetelerle Ziya Şakir Beyin «Jön Türk» gazetesi ve daha birçokları hükûmetçe birer birer kapatıldığından İbrahim Temo Bey, bu tazyik ve keyfî muamelelerden müteessir olmuş, bir beyanname ile fırkayı feshetmeğe ve tekrar Romanya'ya dönmeğe mecbur kalmıştır.

İzmir'de intişar eden «Hizmet» gazetesinde Şair Hüseyin Rifat Beyin serbest mevzulu yazıları da hoşa gitmediğinden kendisi tehdide mâruz kalmıştı.

Hülâsa; o sıralarda bu gibi tecavüz ve tazyikler tabiî ahvalden sayılır olmuştu. Manastır'da çıkan «Neyyir-i Hakikat» gazetesi, Selânik'te intişar eden Silâhçı Tahsin'in «Süngü», «Bomba» gibi mânasız neşriyatı, Cemiyet namına herkese saldırıyor ve her tarafa saikalar yağdırıyordu.

Hasan Fehmi Beyin katli halk arasında çok fena bir tesir yarattığından münevverler, bu tecavüzü protesto etmek istemiştir. Cenazenin defni merasiminde muhakkak ki yüz bin vatandaş hazır bulunmuş ve hükûmet bu tarikle protesto edilmiştir. 31 Mart hâdisesi, bundan iki üç gün sonra ve henüz bu katil vakasının tesiri zail olmadan patlak vermiştir.

«İttihad ve Terakki» Cemiyeti Mebusan Meclisinde vicdanına sahip bir fırkaya değil, körü körüne emre inkiyad edecek, minnet ve şükrana mecbur bir kısım âzaya malikti. Şu hale nazaran kuvve-i teşriiye ve kuvve-i icraiye, Abdülhamid devrinde olduğu gibi, keyfî bir idareden mâduddu. Mazisi meşkûk bir alay türedilerin cemiyet erkânından gösterilmesi de kil-ü kale meydan açmıştı.

Zaten, 31 Mart hâdisesi bu gibi yolsuzluklardan zuhûr etmiştir. Âsiler:

1) Hüseyin Hilmi Paşanın istifasını;

2) Ahmed Rıza, Hüseyin Cahid, Rahmi, Talât Beylerin Meclisten uzaklaştırılmasını istiyorlardı.

Nitekim Ahmed Rıza Bey bu talebe binaen Meclis Riyasetinden istifasını neşrettiği aşağıdaki ilâve ile bildirmiştir:

«Ömrümü şimdiye kadar vatanımın saadetine vakfettiğim gibi, madem ki aleyhimde bir fikir hasıl olmuştur. Meclis-i Mebusan Riyasetinden istifa etmek suretiyle de vatanıma hizmet etmeği muktaza-yi hamiyet ve vatanperverî addederim.»

Bununla beraber Avrupa'daki «Jön Türk» âleminde yaratılan bozgunculuk nazarı dikkate alınacak olursa, Ahmed Rıza Beyin bu hareketini samimî telâkki etmek güçtür. Zira :

«Allaha sığın şahsı halimin gazabından,
Zira ki yumuşak huylu atın çiftesi pektir.»

Paris'te rakib telâkki ettiği Murad Bey hakkında Meşrutiyet'in ilânını müteakip yapılan tazyiklere ve haksızlıklara lâkayıd kalması, bu düşüncemizi beslemektedir.

Filvaki, İkinci Meşrutiyet'in ilânı akabinde matbuata indirilen darbe :

«İzhan-i umumiyeyi tedhiş edecek yolda neşriyata devam etmesinden dolayı icra olunan tahkikatın neticesine intizaren devletçe görülen lüzum üzerine baemr-i sami muvakkatan tadil edilmiştir.»

Gibi resmî bir tebliğle Mizan gazetesi kapatılmış ve bu vesile ile sahibi Murad Bey tevkif edilmişti. Bu haksızlıklara Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey lâkayıd kalmış, yalnız Mevlânzade Rifat Bey (Hukuk-u Umumiye) gazetesinde «Diktatörlük mü?» serlevhasiyle keyfiyeti tenkit etmiştir.

31 Mart hâdisesi sırasında Mevlânzade Rifat Bey, artık «Serbestî» gazetesini çıkarıyordu. 1/Nisan/1325 tarihli nüshasında; **«Umum millet-i Osmaniyeyi, milletin gözbebeği askerimizi sükûnete dâvet ederiz. Hissiyat-ı milliye aleyhinde bulunanları takbih eyleriz.»** demekten çekinmemiştir.

5/Nisan/1325 tarihli Serbestî gazetesinde meşhur «Bedi-üz-zaman Said-i Kürdî» de bir beyanname neşretmiş ve:

«Ey Asakir-i Muvahhidin! Şeriat namına size söylüyorum ki İslâmiyetin maddî kuvveti ordudur. Ordunun da ruhu ve mefkûresi mektebli zabitlerdir. Bunlara ilişmek hayat-ı millete cinayet etmektir... Bu zamanda şecaat-i keyffiye kâfi değildir. Zira ecnebiler bize fenn-i harble galebe çalmışlardır.»

Bedi-üz-zaman
Said-i Kürdî

Hitabiyle âsi askerleri tenkidden çekinmemiştir.

Hattâ (Serbestî) gazetesi isyanın devam ettiği 9/Nisan/1325 tarihinde neşredilen uzun bir makale ile henüz saltanat ve hilâfet makamlarını işgal eden Sultan Abdülhamid'e hitaben :

«... **Siz de ey şevketmaap! Kudret nisap! Artık insaf etseniz de kendi kendinize şu Yıldız şatosundan çekiliverseniz...»** tarzında tavsiye icrasında bulunmuştur.

Meşrutiyetin daha ilk günlerinde, memleketin gidişatı o kadar keyfî bir şekil almış ve idare tarzı o kadar bozulmuştu ki, netice itibariyle hasıl olan bu durumdan 31 Mart hâdisesi patlak vermiştir, denilebilir. Filvaki o günlerde :

«Dehşetli bir inkılâp lâzım
Tahlise bu milleti belâdan...»

Denmesi tabiî bir hale girmişti. Hâlbuki, 31 Mart hâdisesi münasebetiyle İttihad ve Terakki mensupları çil yavrusu gibi dağılmış, hattâ umumî merkez mensubları Selânik'e iltica etmiş ve Balkan Harbine kadar orada kalmışlardır :

«Kim olur, zor ile maksuduna rahyâb-ı zafer,
Gelir elbet zuhûra ne ise hükm-ü kader...»

Yahut artık

«Gam-ı şâdi-yi felek böyle gelir, böyle gider...»

Deyüp diğer mevzulara geçelim!..

Harbiye Talebesi Harekete Hazır, Fakat...

31 Mart hâdisesiyle Harbiyeliler yakından alâkadar olmuşlardır. Hâdisenin birinci günü sükûn içinde geçmiştir. Fakat akşama doğru silâh sesleri artmış ve sokaklardan geçen sarhoş askerlerin «Padişahım çok yaşa!» avazeleri herkeste olduğu gibi Harbiyelilerde de Meşrutiyet'in tehlikeye uğraması korkusunu uyandırmıştır. Bu duygu ve korkuya binaen vaziyeti tetkik için gece Prevezeli Celâl ve Basralı Abdullah ismindeki sınıf arkadaşlarımla bir arabaya atlıyarak Sultanahmed meydanına kadar gitmiştik. Gerek burada, gerek Harbiye Nezaretinde gördüğümüz manzaralar hiç de hoşa gidecek şeylerden değildi. Her tarafta sarhoş askerlere rastlamıştık.

Avdette, zabitlerimizle yaptığımız müzakereler neticesinde evci taleberin aileleri nezdine gitmeleri ve fakat her türlü ihtimale karşı mekteble sıkı teması muhafaza etmeleri ve mektebdeki silâh deposunun talebelerin nezareti altına konulması ve bu suretle icabında talebeye silâh tevziinin teminini karar altına aldık. Maksadımız salâhiyetli bir merci bulduğumuz takdirde isyan eden askerin tedibi için harekete geçmekti.

Vakanın ikinci günü, mektebe Abdülkadir isminde bir zabit gelmişti. Bu zat Birinci Ordu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa namına geldiğini söylemiş ve Harbiyelilerin isyan harekâtını bastırmak için faaliyete geçmeğe taraftar olup olmadığını sormuştur. Zaten bizler de böyle bir baş bulmak ateşiyle yanıyorduk ve bu fırsatı kaçırmadık. Gelen zata verdiğim cevab, az

zaman zarfında arkadaşlarımızın harekete âmade bulunacaklarını temin etmek oldu ve hemen bütün arkadaşları mektebe dâvet ettik. Ertesi günü hazır ve harekete müheyya bir hale gelmiştik. Fakat Mahmud Muhtar Paşadan gelen haberde biraz sabredilmesi ve sükûnetin muhafazası bildirilmiştir. Daha doğrusu «Hareket Ordusu» teşkil edildiğinden haberdar olan Mahmud Muhtar Paşa, Pire yoliyle Selânik'e gitmeği müreccah bulmuştur. Bu sıralarda İstanbul'un idaresi ve Mebusan Meclisinin kararları Hamdi Çavuş ile Bölük Emini Mehmed ve kamacı ustası Arifin baziçesi haline gelmişti. Fakat 31 Mart hâdisesinde Mebusan Meclisine âsi askerlerin gönderdikleri tezkerede Sadrıâzamı, Harbiye Nâzırını, Birinci Ordu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşayı ve Meclis Reisi Ahmed Rıza Beyi istemediklerini bildirmişler, Kâmil Paşayı Sadarete ve Nâzım Paşayı Harbiye Nezaretine münasib görmüşlerdi. Meşrutiyet aleyhtarlığı hakkında en ufak bir fikir ileri sürmemişlerdi.

Öldürülenler, Saklananlar ve Kaçanlar :

O günlerde İstanbul hükûmeti âdeta dağılmış, daireler kapanmıştı. Adliye Nâzırı Nâzım Paşa ile Mebus Emin Arslan Beyin yanlışlığa kurban gitmelerinden sonra, «İttihad ve Terakki» ileri gelenleri de ortadan kaybolmuşlardı. Matbuatta yalnız «Mizan» gazetesi sahibi Murad Beyle «Serbestî» gazetesi sahibi Mevlânzade Rifat Bey mevkilerini terketmemişler ve gazetelerini de çıkarmağa devam eylemişlerdir.

Harbiyeliler, müsellâh ve tenkil harekâtına âmade oldukları halde kendilerine bir hattı hareket tâyin edecek mesul bir makam bulamıyorlardı. Yalnız bazı genç zabitleri mektebe dâvet ve hayatlarını muhafazaya çalışıyorlardı.

Mebusan Meclisinin açık olması, istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa yerine Hariciye Nâzırı Tevfik Paşanın Sadarete ve Ethem Paşanın Harbiye Nezaretine gelmeleri, okunan Hattı Hümayunda Kanunu Esasînin idamesi tâbiri bulunması ve yeni teşekkül eden hükûmetin Meclis âzalariyle teması muhafaza eylemesi, az çok emniyet verici alâmetlerdendi. Fakat bir taraftan da Meşrutiyet'in ilânı üzerine Saraydan uzaklaştırılmış veya rütbe ve nişandan mahrum bırakılmış bazı istibdad devri müteneffizanının âsi askerler üzerinde müessir olmağa başladıkları ve Sultan Abdülhamid'i Meşrutiyet'in ilgasına sevketmek istedikleri de ahvalden istidlâl ounuyordu.

Prens Sabahaddin Beyin Donanmaya Müracaatı :

Söz ayağa düşmüş ve idare mekanizması tamamen bozulmuştu. Bu böyle olmakla beraber memleketin selâmeti namına nefsini tehlikeye koymaktan çekinmiyen ve tek başına muazzam bir projeyi kuvveden fiile çıkarmağa cesaret gösteren vatanperverler de zuhur etmiştir. Askerin isyanı du-

yulur duyulmaz, Kuruçeşme Karakol zabiti vaziyetten Prens Sabahaddin Beyi haberdar etmiştir. Prens, askerlerin Sultan Abdülhamid hakkında alâka izhar ettiklerini öğrenince hemen istimbota atlıyarak Heybeliad'da oturan «Avnullah» kurveti süvarisi Enver Beyin ziyaretine gitmiştir. Prens Enver Beyle görüşürken, Sultan Abdülhamid'in hal'ini ileri sürmüştür. Enver Bey böyle mühim bir işi yalnız başına başaramıyacağını - haklı olarak - itiraf ettiğinden diğer harb gemileri süvarileriyle görüşmek üzere Sabahaddin Beyle birlikte Ada önündeki torpidolardan birine binerek Beşiktaş sahillerinde demirlemiş bulunan «Hamidiye» kruvazörüne gelmişlerdir. «Hamidiye» süvarisi Vasıf Beyle - sonra Paşa olmuştur - görüşülmüş ve neticede Vasıf Bey: «İsyan harekâtı Meşrutiyet aleyhine bir cereyan alırsa diğer arkadaşlarla görüşüp mutabık kaldıktan sonra müştereken Yıldız Sarayını topa tutar ve yakarız.» cevabını vermiştir.

Bu içtimaa «Âsar-ı Tevfik» süvarisi Ali Kabuli Bey de iştirak etmiştir.

Prens Sabahaddin Beyin İki Beyannamesi :

Prens Sabahaddin Bey, mâruz kaldığı tecavüzkâr hareketlere rağmen, memleket düşüncesini şahsî endişelerin fevkinde tutmuş; herkesin İstanbulu terkettiği o ana baba gününde, nefsini tehlikeye atmaktan çekinmemiş ve iki beyanname neşretmiştir. Bunlardan biri «Ey ulema-i âmilîn!» başlıklı ve ülemaya hitabdır. Diğeri de Osmanlı askerlerine bir açık mektubdur.

Ülemanın isyan aleyhine samimî bir teşebbüste bulunmağa meylettiklerini gören Prens Sabahaddin Bey onlara hitabında:

«Çalışın; bugün her zamandan ziyade çalışın ki ehl-i islâm zulme âlet olmak ihtimalinden büsbütün kurtulsun, bundan böyle, uhuvvet ve faziletten başka bir maksad takibeylemesin!..»

diyor; muhatab tuttuğu Osmanlı askerlerine açık mektubunda ise; «Şeriat namına hareket ettiğini iddia eden ve zabitleriyle rabıtayı büsbütün kesmiş bulunan âsi askerlere «şeriatin cinayetle müdafaa edilemiyeceğini» açıktan açığa söyledikten sonra:

«Peygamberimiz, «Ben dünyaya güzel ahlâkı tanıtmak için geldim» buyuruyor. Kur'an-ı Kerimimizde «adalet ve iyilik» emrediliyor. Demek ki dinimize uygun bir fetvayı şer'i olmadan hiçbir ferdin canına değil, kılına dokunmağa hakkımız yoktur. Vatana hainlik edenleri şeriatin emriyle kanun cezalandırır. Bunun icrası ise milletin ittifakiyle yalnız hükûmete bırakılmıştır. Başka türlü hareket edersek şeriat nazarında kaatil görülürüz.»

. . . . . .

. . . . . .

«O halde hiç kimseyi incitmeyin! Derhal zabitlerinizle barışın, kucaklaşın ve emirlerine itaat edin!..» tavsiyesinde bulunuyordu.

«Âsar-ı Tevfik» süvarisi AliKabulî Beyin Katli :

Bütün bu rica ve tavsiyelere rağmen isyan harekâtı şiddetini kaybetmemiş; Yıldız Sarayını topa tutmağa hazırlanan «Âsar-ı Tevfik» süvarisi Ali Kabulî Bey de maiyetindeki askerlerin isyaniyle karşılaşmış ve bu suretle evvelce ittihaz edilen karar yerine getirilmemiştir. «Âsar-ı Tevfik» gemisinde isyan eden Bahriye askerleri Ali Kabulî Beyi Yıldız Sarayına kadar götürmüşler ve Sultan Abdülhamid'in gözü önünde bu merd zabiti parçalamışlardır. Bu kahraman süvari, 31 Mart hâdisesinin en acınacak kurbanlarından biridir.

Bir, İki Mühim Vesika Daha :

31 Mart hâdisesinde bazı rical ve mebus ve birkaç zabit de âsiler tarafından öldürülmüştü. Bütün silâhlı kuvvetler, Hamdi Çavuş isminde bir askerin emir ve kumandası altına girmişti. Bu müşkül vaziyete Prens Sabahaddin Beyin beyannamesinden başka, «Cemiyeti İlmiye-i İslâmiye» de bu yolda beyannameler neşrinden geri kalmamıştır. Din ulemasının bu cüretkârane hareketi takdire şayan bulunduğundan «Beyan-ül-Hak» risalesinde münteşir beyannamelerden birinin aşağıya aynen dercini vazife bildim :

Mebusan-ı Kiram Heyet-i Muhteremesiyle Millet i Necibeyi Osmaniye'ye

«Esselâmü aleyküm;

«Mebusan-ı kiramdan bazılarının emniyet-i hayatiyelerince endişeye düşerek istifa etmek niyetinde bulundukları ve ahalimizce istibdadın avdetinden korkulmağa başladığı hakkında bazı hissiyat ve istitlâat hâsıl olduğu anlaşıldığından meşveret ve meşrutiyetin Şer'i Şerif-i Ahmedî ahkâmına kat'iyyen muvafık olduğunda zerre kadar tereddüdü olmıyan ve devr-i istibdadda kütübü islâmiyemizin külhanlarda yakıldığını henüz unutmıyan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin ahkâm-ı şer'iyyeye hâdim olacak Meclis-i Mebusanımızın meşruiyet-i meşrutamızın muhafazası uğrunda bütün efradiyle son dereceye kadar sarf-ı mesaiye azmetmiş olduğu ve meşrutiyetin muhafazası için bezl-i hayat etmeyi bir fariza-i diniyye bildiği cihetle bugüne kadar istifa edenler veya firara tesaddi etmek suretiyle müstafi addolunacaklardan maada müslim ve gayrimüslim mebusan-ı kirama ülemanın ve bütün milletin itimadı berkemâl olup badehu istifaya teşebbüs edenler hain-i vatan addedilecekleri cihetle cümlesinin kemal-i hakkaniyet ve adalet ve istikamet dairesinde ifayı vazifeye müdavemetleri ve tevfikat-ı Rabbaniyye'ye mazhariyetleri hususunda kemal-i hulûs-u kalb ile dergâh-ı icabet-i Rabbı Müteâle ref'i nidâyi tazarru' edilmekte olduğu ve ruhaniyyet-i Muhammediyye'ye müsteniden bütün millet zahirimiz bulunduğu arz ve beyan olunur.

Şanlı asker evlâdlarımızdan da ricamız şudur ki, sükûnet ve itaatleri muhafaza ederek ülemayi şeriatın nasihatleriyle âmil olsunlar ki, Cenab-ı Hak da vatanımıza selâmet ve dünya ile âhirette cümlemize saadet ihsan buyursun âmin.

15/4/1909 — 2 Nisan 1325»

Görülüyor ki, bu beyannamede Meşrutiyet'in muhafazası hususunda korkaklık gösteren mebusları hıyanet-i vataniye ile itham eder bir edâ bile vardır.

Fakat, ahval bu merkezde cereyan ederken, (70 - 80) kişinin ancan toplanabildiği ve Trabzon Mebusu Ali Naki Beyin riyaset ettiği bir Meclis içtimaında, alaylı zabitlerin, bir takım hak iddiasında bulunduklarına dair verdikleri bir istidanın müzâkeresinden sarfı nazar bile edilememiş ve bu müddeilerin; **«Talebimiz kabul buyurulmadığı takdirde, ordularda büyük fenalıklar çıkabileceğini selâmet-i vatan namına ihbar eyleriz ve cevab bekleriz.»** suretindeki tehdidlerine sâkitâne mukabele edilmesi muvafık görülmüştür. Tekaüde sevkedilecek alaylılara tazminat itası mealinde olan bu talep tasvip ve Harbiye Nezaretine havale edilmiştir. İstida, ordularda mevcut:

1)	2,000
2)	3,000
3)	300
4)	1,300
5)	173
6)	802
7)	101
	7,676

(7676) alaylı zabit namına yapılmıştı.

Bununla beraber «Mizan» cı Murad, «Serbestî» sahibi Mevlânzade Rifat, «Sabah» gazetesi namına Ali Kemal Beylerle «Volkan» cı Vahdetî Efendi ve bazıları da Beyoğlunda Kroker otelinde toplanmışlar, âsilere karşı takibolunacak hattı hareket hakkında mühim kararlar ittihaz etmişler ve Meşrutiyet'in tehlikeye düşmemesi esasları üzerinde mutabakat temin eylemişlerdi. Hattâ «Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye» nin beyannamesi sırasında Ermeni «Taşnakstüyon» Cemiyeti de bir beyanname neşrederek bütün fırka ve cemiyetleri ittihada çağırmıştır. Bunun üzerine, Tokatlıyan'da toplanan «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti, «Osmanlı Ahrar Fırkası», «Ermeni Taşnakstüyon», «Rum Cemiyet-i Siyasiyesi», «Fırka-i İbad - Demokrat», «Arnavud Başkım Kulübü», «Kürd taavün Kulübü», «Çerkes Taavün Kulübü», «Bulgar Kulübü», «Mülkiye Mezunları Kulübü», «Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye» vesaire kulüp ve heyetleriyle Osmanlı gazeteleri mümessilleri tarafından 17/4/1909 da aşağıdaki esaslar karar altına alınmıştır:

«Evvelâ: İdare-i Meşrutanın bakasını müdafaaya sâî olmak;
Saniyen: Gazetelerin neşriyatını bu emele göre tevhid eylemek;
Salisen: Meclis-i Mebusanın hiçbir taraftan tehdidine meydan bırakmamak;
Rabian: Bu maksadı temin için yukarıda isimleri geçen «Heyet-i Müttefika-i Osmaniye» arasında muhtelit bir encümen teşkil eylemek.»

Anlaşılıyor ki, Ermeni, Rum ve Bulgar ekalliyetleri de anarşiyi bertaraf etmek ve Osmanlı vahdetini muhafaza eylemek için çalışmışlar, camia ayrılığı göstermemişlerdir. Filhakika o ana baba gününde Müslim ve gayrimüslim birçok vatandaş her türlü tehlikeyi göze alarak memlekette istikrarın iadesine ve Meşrutiyet'in muhafazasına uğraşmışlardır.

Bütün bu vakayiin cereyanı sırasında Ahmed Rıza Bey Lâzistan Mebusu ve Topçu Mülâzimievveli Süleyman Remzi Beyin delâletiyle Şehzadebaşında Ali Beyin evinde gizlenmişti. Dr. Nâzım Bey Vefa'da Münir Beyin nezdinde mahfuz kalmıştı. Bilâhare her ikisi Mülâzım Şeref Beyin yardımı ile Selânik'e kaçırılmışlardır. Dr. Bahaeddin Şakir Bey ise bir müddet Fransız Sefareti tercümanı Mösyö Roe'ye misafir olmuş, Harehet Ordusu Çatalca'ya yaklaşınca Salâhaddin Bey delâletiyle Miralay İsmail Hakkı Beyin Süleymaniye civarındaki evinden Şeref Beyle birleşerek bir araba ile gece vakti İstanbul'dan ayrılmışlar ve karargâha iltihak etmişlerdir.

«Hareket Ordusu» nun İstanbul'a Gelişi :

«Hareket Ordusu» 2 Nisan 1325 (1909) tarihinde Selânik'ten İstanbul'a doğru yola çıkmıştı. Bu kıt'anın kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa idi. Erkânıharbiye Reisi de, «Hareket Ordusu» nun teşkilini ve Meşrutiyet'in mutlaka muhafazası lüzumunu ilk defa ileri süren Erkânıharb Yüzbaşısı Mustafa Kemal Beydi.

Bu kıta, Hadımköyüne geldiği vakit Şevket Turgud Paşa kumandasındaki Trakya gönüllüleri de bunlara iltihak etmişti.

6 Nisan 1325 tarihinde «Hareket Ordusu» kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa, İstanbul halkına hitaben 9 maddelik bir beyanname neşreylemiştir. Aynı zamana 8 Nisan 1325 tarihinde İstanbul'a yürüyeceğini Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmud Şevket Paşaya da bildirmişti. Fakat bu ihbar ve istek Selânik'te birtakım müzakerelere mevzu teşkil etmiş, «İttihad ve Terakki» Umumî Merkezinde uzun boylu münakaşalar yaratmış, neticede Umum Kumandanlığın Mahmud Şevket Paşa tarafından deruhte ve Erkânıharbiye Riyasetinden Mustafa Kemal Beyin uzaklaştırılıp yerine Enver ve İsmail Hakkı Beylerin (Paşalar) getirilmesi kararlaştırılmıştır.

Bunun üzerine Mahmud Şevket Paşa, Umum Kumandanlığı üzerine alarak Selânik'ten hareket etmiş, Ayastafanos'a (Yeşilköy) gelir gelmez istenen değişiklikleri yerine getirmiştir.

Sultan Abdülhamid'in Hal'i :

9 Nisan 1325 tarihinde Ayastafanos'ta âyan ve mebuslardan mürekkeb bir meclis toplanmış ve bir beyanname neşretmişlerdir. Bu neşriyattan hayrete düşen Sultan Abdülhamid, hakkında izhar edilen emniyetsizliğin

esbabını telgraf makinesi başında Mahmud Şevket Paşa'dan sormuştur. Kendisine verilen cevab tatminkâr olmakla beraber gerek Âyan Reisi Said ve gerek Mahmud Şevket Paşaların nokta-i nazarları, ötedenberi birçok nimetlerine mazhar olmuş bulundukları Padişahın hal'ine taraftarlıktı. Zaten Ayastafanos'ta yapılan gizli toplantıda bu cihet takarrür bile etmiştir. 11 Nisan 1325 tarihinde «Hareket Ordusu» İstanbul'a girdikten sonra ilk iş Yıldız'ın Harbiye talebeleri vasıtasiyle muhasarası olmuştur. Ayni zamanda 27 Nisan 1909 tarihinde, Ayasofya'daki yanan Meclise dâvet edilen Fetva Emini Nuri Efendinin iştirakiyle Âyan Reisi Said Paşa, Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey, Sadrıâzam Tevfik Paşa, Şeyhülislâm Ziyaeddin Efendi, Nâzırlar ve bazı ülema bir odada toplanmışlar ve hal' kararı verdikten sonra keyfiyet Meclise iblâğ edilmiş ve tasvibi alınmıştır.

Bundan sonra Sultan Abdülhamid'e Âyandan Arif Hikmet Bey, Esad Paşa Taptanî, Aram ve Emanuel Karasu Efendiler vasıtasiyle hal'i tebliğ edilmiştir. İkinci mühim bir hamle de Sarayda mevcud jurnallerin Mahmud Şevket Paşa tarafından Harbiye Nezareti meydanında yaktırılmasıdır.

İstanbul'un işgalinde Hilmi paşa kabinesi teşekkül etmişti. Mahmud Şevket Paşa: Birinci ikinci, ve Üçüncü Ordular Müfettişi olumştur.

İstitrad kabilinden şu noktayıda işaret edeyim ki, İstanbul'da, yukarıda zikredilen vakayi ceryan ederken Selânik'te teşekkül eden «Hareket Ordusu» İstnabul civarına geldiği ve Yeşilköy'e yaklaştığı vakit, «Hareket Ordusu» Uç Kumandanlığı (1) Cihangirli Mehmed Nesip Bey (2) vasıtasiyle beni Yeşilköy'e çağırmıştır. Orada, evvelce Harbiye Mektebi Ders Nazırlığı yapmış bulunan Erkânıharb Livalarından Manastırlı Şevki Paşa ve daha bazı zevatla görüştüm.

Kumandanlığın bana verdiği emir, Harbiye talebelerinin silâhlanması ve «Hareket Ordusu» kıtalarına, ertesi gün için, intizarda bulunulması zemininde idi. Filvaki «Hareket Ordusu» ertesi günü sabahleyin alaca karanlıkta Şişli terakkiyl eHarbiye Mektebine gelmiş ve bizler de âsi askerler tarafından tecavüze uğramamaları için elde silâh sabaha kadar bu askerlerin gelmesini beklemiştik. «Hareket Ordusu» İstanbulu işgale başlarken Harbiye Mektebi talebelerinin bir kısmı sefarethanelerin muhafazasına memur edilmiş ve diğer bir kısmı da Yıldız Sarayının muhasarasına gönderilmişti. Okuyucularımı üzmemek için işgal günlerinde İstanbul sokaklarında cereyan eden kanlı vakaların tafsilinden içtinabediyorum.

Sultan Reşad'ın Cülûsu :

«Hareket Ordusu» İstanbul'a girip vaziyete hâkim olduktan sonra, bir toplantı yapan Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan heyetlerinin müşterek

(1) Hareket Ordusu uc Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa.
(2) Uzun müddet Eskişehirde tayyare zabitliği yapmıştır.

kararı mucibince, Mahmud Şevket Paşa iki heyet hazırlamış; bunlardan birini Sultan Abdülhamid'in hal'ini tebliğ için Yıldız Sarayına - yukarıda kaydetmiştim - diğerinide Dolmabahçe Sarayında ikamet eden Veliaht Reşat Efefndi'ye göndermiştir. İkinci heyet Bolulu Habib (3) Toygarlı Halid (4) ve Kadıköylü Fehmi (5)isminde üç zabitten ibaretti. Bu zabitler Veliaht Reşad Efendi'yi, aldıkları emir mucibince, Topkapı Sarayına davet etmişler ve bir müddet orada istirahatten sonra Harbiye Nezaretine gidilmiş ve biat resmini müteakıb da Sultan Reşad, merasim-i mahsusa ile ve «Padişahım çok yaşa!» sadaları arasında Dolmabahçe Sarayına avdet etmiş ve gece cülûs şenlikleri yapılmıştır.

7 Mayıs 1325 de Sultan Mehmed Han-ı Hamis - Sultan Reşad - namına Meclis-i Umumîde irad edilen Nutk-u Hümayunda :

«Lütuf ve takdir-i İlâhî ve ruhaniyet-i mukaddese-i Risaletpenâhî eseri olmak üzere varis-i meşruu bulunduğum Taht-ı Osmaniyeye, milletimin arzu ve biatiyle cülûsumuz vuku buldu... Vatan-ı muazzezimizin temin-i saadet ve selâmeti ve her türlü terakkiyata mazhariyeti, ahkâm-ı şer'iye ve kavaid-i medeniyeye muvafakati... Meşrutiyet-i idarenin ciddî bir sebat ve gayretiyle memleketimizde tatbikine vabeste bulunduğuna benim gibi, efrad-ı milletimizin dahi kaani oldukları itikadındayım... Bir devre-i mühimme geçirmiş olan vatan-ı mukaddesimiz... evlâdlarının hamiyetine... Osmanlılık unvan-ı umumîsi altında yaşamakta olan bilcümle akvam ve anasırın bu vecibeyi ifaya... yekdil ve yek-cihet olarak gayret edeceklerine şüphem yoktur.

Umur-u mülkiye, adliye ve maliyece tensikat icrası elzem olduğu gibi kuvva-yi berriye ve bahriyemizin... maarifin bihakkin intişarı, âsar-ı nafianın tevsi ve teksiri... muktazi olmakla... Düvel-i muazzama ve hükûmat-ı saire ile münasebat-ı hasenemiz berdevamdır... Bu münasebatın bir kat daha takviye ve idamesine sarf-ı mesai edilmesi, nezdimizde mültezimdir...» denilmektedir.

Sultan Abdülhamid, Meclisteki nutkunda, Meşrutiyet'in ilânını kendisine mal etmekle beraber, Osmanlı unsurları hakkında hiç bir imada bulunmamkta ve fakat Sultan Reşad - Beşinci Mehmed - bilcümle Osmanlı akvam ve unsurlarından bahsi lüzumlu görmektedir. Bu, Osmanlılık ünvanı için çok mühim bir nişanedir. Ve haklı bir işarettir. İşte, İttihad ve Terakki bu vasfı çiğnemek ve halkta İmparatorluğun yalnız Türklerden ibaret olduğu hissini yaratmak istemiştir.

Reşad Efendi Beşinci Mehmed unvaniyle iclâs edilmişti. Saltanatı esnasında Bulgar Kral ve Kraliçesi 8 Mart 1910 tarihinde, Sırp Kral ve Kraliçesi 23 Mart 1910 da, 1917 senesinde Alman İmparatoru Vilhelm ve 1918 senesinde de Avusturya İmparator ve İmparatoriçesi Sultan Reşadı ziyaret etmişlerdir.

---

(3) Bolu Mebusu ve Bulgurpalas sahibi Habib Bey.
(4) Ticaretle meşguldu. Yakında öldü.
(5) Vefat etmiştir.

Fakat şu noktayı da belirtmek isterim ki «Hareket Ordusu» Kumandanlığı Sultan Abdülhamid'i Yıldızdan uzaklaştırdıktan sonra Sarayda mevcut elmas, inci vesair mücevherler, değeri milyonlar tutan bu tarihî kıymetler sandıklar içinde oradan alınmış, Harbiye nezareti dış kapısı yanındaki iki binanın alt katlarına yerleştirilmiştir.

Bu nakil işine nezaret eden Şehremini Ebubekir Hazım Beyin hâtıratında anlattığına göre sonraları mühürlü kapılar mechul zevat tarafından açılmış ve içindeki emanetler talana uğramıştır. Fakat bu tecavüzden hiç bir kimseye mesuliyet terettübeylememiştir. **Yağma Hasanın böreği!**

İttihadcıların Fırsattan İstifadeye Kalkışmaları :

Kurulan Divan-ı Harb isyan harekâtında alâkadar olanları cezalandırmıştır. Fırsattan istifade «Ahrar» Fırkası aleyhine cephe alınmış ve mümessilelerden Fazıl Bey birkaç gün tevkif edildikten sonra serbest bırakılmıştır. Zaten «İttihat ve Terakki Fırkası» na mensubolmıyan gazeteler kapanmış, «Nesl-i Cedid» Kulübü de aynı akibete uğramış, eşyası da yağma edilmiştir. Hülâsa 31 Mart hadisesi memlekete yeni bir devir açmış, yeni bir idare sistemi kurulmasına sebebolmuşur.

Vaka, her ne maksad ve niyetle ihdas edilmiş olursa olsun asıl dikkate şayan nokta âsi askerlerin tedibi için daha başlangıçta fiilî surette iki teşebbüsün vuku bulmuş olmasıdır. Biri, yukarıda anlattığım şekilde, Prens Sabahaddin Beyin o azimkâr hareketi: diğeri de Harbiyelilerin isyan eden askerlere karşı cephe alma tavrı takınmalarıdır. halbûki isyan hareketi tenkil edildikten sonra ilk iş olarak 31 Mart hâdisesinin mürettibi sıffatiyle Prens Sabahaddin Beyi tevkif etmişler ve bir müddet sonrada hiçbir sebep ve illet beyan edilmeden Harbiye talebeleri cezalandırılmışlardır. **(Sübhane men tahayyere fi sun'iülûkul).**

Prens Sabahattin Beyin tevkifi - bereket versin - uzun sürmemiş: dört beş gün sonra gazetelerde ilân edilen şu tahriri tarziye ile kendisi serbest bırakılmıştır.

«Sultanzade Mehmed Sabahaddin Beyin tevkifini icabettirecek hiçbir delil mevcud olmadığından hürriyetleri maalitizar iade edildiği ilân edilir.»

15 Nisan 1325
İstanbul Merkez Kumandanı
Erkânıharb Binbaşısı Remzi

Bu tevkif muamelesinden müteessir olan Prens Sabahattin Bey de tekrar Avrupa'ya çekilmiştir.

Girid Meselesi ve Yunanlılar :

31 Mart hâdisesi münasebetiyle, İstanbul'da gizlenenler veya memle-

keti terkedenler mühim bir yekûn teşkil ediyordu. Bunlar meyanında Ali Haydar Mithat Bey de Mahmud Muhtar Paşanın râkip olduğu Alman vapuru (Saxona) ile İzmir'den Pire'ye gidenlerdendir.

O tarihte, Atina sefirimiz bulunan Nabi Bey vasıtasiyle Mahmud Muhtar Paşa ve Al iHaydar Bey, yeni kurulan Hareket Ordusu Başkumandanlığı tarafından Selânik'e dâvet edilmişlerdi. Mahmud Muhtar Paşa bu dâvete icabetle, hemen hareket etmişse de Ali Haydar Mithat Bey Atina'da kalmağı tercih eylemiş ve hattâ bu fırsattan bilistifade Yunan ricaliyle temasta bulunmuştur. Bu meyanda Başvekil (Mavro Mihalis) ve bilâhare başvekil olan (S. Skulides) ile görüşmüştür.

Triyeste tarikiyle Paris'e hareket ettiği zaman, vapurda Yunan Hariciye Nâzırı (Baltacı) ile de buluşmuştur. Bu siyasî zavatın nokta-i nazarlarının, ileriki sahifelerde de tafsil edileceği vechile, Girid meselesinin bir an evvel dostane halline ve kuzeyden gelecek tecavüze karşı ihtiyatlı bulunmağa ve bunun için, Türkiye ile bir ittifak akdetmeğe inhisar eylediğine şahid olmuştur.

Hattâ, Ali Haydar Mithat Bey, Paris'e muvasalatında Frnasa Başvekili Mösyö (Klemanso) ve Hariciye Nâzırı (Pişon) ile de müdavele-i efkârda bulunmuş ve onlardan edindiği intibala Girid'in tekrar Türkiye'ye iadesine imkân olmadığı kanaatina varmıştır. Ali Haydar Mithat Bey, elde ettiği bu malûmatı 19 Mayıs 1325 tarihli bir mektupla Hariciye Nâzırı Rifat Paşaya bildirmiş ise de, bu zahmetin alâkadarlar üzerinde hiç bir tesiri olmamıştır. Girid bizim canımız nakaraatı devam edip gitmiştir. Fakat, bu gibi lâkaydilerin neticesi, İmparatorluğun süratle çöktüğü muhakkaktır İleride bu mevzua tekrar temas edilecektir.

Fırka faaliyetleri

31 Mart hâdisesini ve saltanat değişikliğini beyandan sonra İstanbulda cereyan eden diğer hadiselere girişmeği ve yeni kurulan siyasî teşekkülleri zikreylemeği tabiî buluyorum.

31 Mart hâdisesinden evvel memlekette fırkacılık oldukça ehemmiyetli bir cereyan almış ve yeni yeni teşebbüslere meydan verilmişti. Bu faaliyet, saltanat tebeddüünden sonra daha ziyade artmıştır.

21 Şubat 1910 tarihinde «Ahali» Fırkası kurulmuştu. Fırkanın 21 maddelik bir proğramı vardı. Fırkayı «Yeni Gazete», «Sadayi Millet» , «İkdam» ve «İştirak» gazeteleri destekliyordu.

1910 Eylûlünde de «Osmanlı Sosyalist Fırkası» teessüs etmiştir.

Fırkanın 22 maddelik bir proğramı olup birinci maddesi her türlü intihabatın bilâvasıta ve reyiâm usuliyle icrası; ikinci maddesi matbuat ve içtimaat-ı umumiyeye hürriyet-i kâmile verilmesi; üçüncü maddesi idam cezası-

nın ref-i; dördüncü maddesi inhisarların ilgası, sekizinci maddesi tevsi-i mezuniyetin tatbikı, yirminci maddesinde de bir Amele Nezaretinin teşkili istenmektedir.

Bu teşekküllerden başka bir de «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası kurulmuştur.

«Hürriyet ve İtiâf» Fırkası Meşrutiyet devrinin e nönemli bir partisidir. Kurucuları arasında vaktiyle «Jön Türk» harekâtına karışmış İsmail Hakkı Paşa ile Manastır ayaklanması ve Meşrutiyet'in ilânı meselesinde büyük roller oynamış bulunan Sadık Bey gibi şahsiyetler vardır.

21 Kasım 1911 de kurulan bu fırka, memlekette büyük önem uyandırmış, «İttihad ve Terakki» ye muhalif bulunan mutedil hürriyetperveran, Ahali Fırkaları, Rum, Bulgar, Ermeni, Arnavud grupları, hiçbir partiye mensubolmıyan müstakil hizipler bu teşekküle katılmış veya bu grupu desteklemişlerdir.

Fırkanın hedefi, Osmanlılık mefhumuna müsteniden anasırın ittihadı prensipini teşvik etmek ve ademi merkeziyet esasını gütmektir. 71 maddelik siyasî proğramı vardı.

Harbiye hürriyetperverlerin başlarına gelenler

31 Mart vakasının tenkilinden bir müddet sonra imtihanlarını bitiren talebe, diplomaların tevziine intizar ederken mektebe gelen Muhiddin Bey (1) heyeti, zabit namzetlerinden ve diger talebelerden bazılarının tevkifini emretmiştir. Ahmed Trabzon (Ahmed Bedevi), Şakir Cibali, İsmet Darende ve daha birçok arkadaş bu mevkuflar meyanında idi.

Tevkifimizden sonra alelâcele Bekirağa bölüğüne gönderilmiştik. Hususî olarak edindiğimiz malûmata nazaran Diyarbakır'a nefyedilecektik.

Muhiddin Paşa hayatta iken bana imzası altında yazdığı bir mektubda («İttihad ve Terakki Cemiyeti» Heyeti Merkeziyesinden aldığı bir emre tebean bizleri tevkif ettirdiğini) itiraf etmiştir. Bizim tevkifimizden sonra Muhiddin Beye mükâfaten Beyoğlu Mutasarrıflığı verilmiştir.

Bu hususta hakkımda sadır olan 8 Ağustos 1325 tarihli irade şu şekildedir :

«... **Birinci derecede muharriklerden olduğundan Divanıharb-i Örfî kararnamesinin 6 ncı maddesi ve Divanıharb-i mahsus kararı üzerine bililtizam askerlikten tard ile 5 sene müddetle uzak memleketlerden birine nefyedilmesi**...» suretindedir.

Bu kararın mesnedi, evvelce bahsi geçen Harbiye Mektebi hâdiseleri

(1) Büyük Millet Meclisi âzası ve Kahire sefiri Muhiddin Paşa.

ve «İttihad ve Terakki» Cemiyetine lâkaydi göstermemizdir. Halbuki, bu vakalar münasebetiyle, yukarıda tafsil edildiği vechile, Divanıharbe sevkedilmiş ve Ahmed Paşa heyetinden «Beraat» kararı almıştık. Ne yazık ki, «İttitad ve Terakki» idaresi böyle «Beraat-i zimmet, asıldır» hukukî mefhumuna muğayir hareket icrasını tasvibde tereddüd etmemiştir. Maamafih, bu gayri kanunî ve keyfî hareket yalnız bizler hakkında tatbik edilmiş değildir. O tarihlerde bu gibi hükm-ü karakuşî ahval, şümullü bir şekilde herkes için mutadı. Ve yalnız «İttihad ve Terakki» mensubu olanlara karşı müsamaha meşrûdu.

Bekirağa Bölüğüne gönderilen bizler gösterilen şiddetli tarassuda rağmen mahbesten kaçmak ve Mısır'a gitmek imkânını bulmuştuk.

Bizleri, tahtelhıfz Bekirağa Bölüğüne sevkettikleri vakit, 31 Mart maznunları ile bir koğuşa tıkılmıştık. Her nedense, iktidar partisi bir türlü yakamı bırakmıyor ve gönlümü almak hevesinden de vazgeçmiyordu. Belki bu cemilekârlığa, istibdad ile mücadele yapmış olmam ve o uğurda ağır mahkûmiyete katlanmış bulunmam sebebolmuştu. Filvaki, o günler için çok garib bir teklifle karşılaşmıştım. Bir gün, sınıf arkadaşlarımdan Celâl Preveze ziyaretime gelmişti. Erkânıharb Yüzbaşılarından Yanyalı Sami Bey (1) namına bana şu yolda bir teklifte bulunmuş, ve: **«Hatib Ömer Naci Bey Kafkasya hududuna, Tebriz'e gidiyormuş. Beraber gitmeğe muvafakat ettiğiniz takdirde serbest bırakılacaksınız.»** demişti. Mâruz kaldığım haksızlıklardan o kadar iğrenmiştim ki, bu munis dâvete iştirak edemiyeceğimi söyledim. Bu seyahatte Türklük propagandası yapılacaktı.

Bilâhare, daha bu gibi bir iki teklife muhatab olmuştum. İleride zikredilecektir.

(1) Son zamanlara kadar milletvekili idi. İsmet Paşa'nın mekteb arkadaşlarındandır.

Mısır Seyahati

ve

FAS,A GİDİŞ

İSKENDERİYE'ye muvasalatımda kendimi fazla yabancı bir muhitte bulmadım; şehrin görünüşü insanda sevimli ve medenî bir tesir bırakıyor ve İstanbul'dan daha temiz, daha muntazam gibi görünüyordu. Afrikanın şimal kıyılarında gördüğüm bu manzara ve bunun bende uyandırdığı intiba ve düşünceler zihnimi bir hayli kurcalamıştı. Mehmed Ali Paşanın bir Osmanlı eyaletinde kurduğu bu yarı müstakil hükûmet, imar bakımından, asıl ana vatanı geride bırakmış ve İngilizlerin bu ülke üzerindeki yirmi, yirmi beş senelik mürakabeleri Nil vâdisini bir Avrupa mâmuresi haline sokmuştu.

İki üç gün İskenderiye'de kaldıktan sonra, Kahire'ye gittim. İlk işim eski «Jön Türk» lerden burada ikamet edenlerle görüşmek oldu. Bu meyanda Dr. Şerafeddin Mağmumî, Dr. Abdullah Cevdet ve Dr. Necmeddin Arif Beyleri (1) ziyaret ettim. Bundan maksadım, Kahire hakkında malûmat toplamak ve aynı zamanda uygun bir geçim yolu bulmak hususunda bu zevatın tavassutunu rica etmekti. Şerafeddin Mağmumî ve Abdullah Cevdet Beyler, çok samimî bir alâka gösterdiler ve icabeden delâleti deriğ etmiyeceklerini söylmek âlicenablığında bulundular. Nitekim bu vaadlerini ifa da ettiler.

Ben, Kahire'de bulunduğum sıralard aşehrin imarına, İngilterenin müdahalesiyle büyük önem veriliyor, icab eden binaların yıkılmasına, caddelerin açılmasına devam ediliyordu.

Hattâ, yeni tesis edilen ve Kahire'ye bir banliyo hattı ile bağlı bulunan «Mısr-el-cedid» şehri bütün âdab ve erkânı, sinema ve otelleriyle kuruluyordu. Bu müşahededen edindiğim samimî kanaat bir memleketin bekası mâzide ihmale uğrayan lâkaydiden sarf-ı nazarla, imara ve halkın konforlu meskenlere kavuşmasına vabeste olduğudur. Nitekim, o günkü medenî faaliyetler bugünkü Mısırı yaratmıştır. Biz de, bundan ve diğer Avrupa memleketlerinin ahvalinden ibret alarak bir an evvel vatan topraklarını yüksek seviyeye ulaştırmağa çalışmalı ve başlanılan imar hareketlerini süratle ik-

(1) Darülâceze Sertabibi merhum Necmeddin Arif Bey.

mâle gayret göstermeliyiz. Bu yoldaki teşebbüsler fırka değil, millet işi ve vatan ihtiyacı addedilmelidir. Bu bakımdan fuzulî tenkidlerle halkı iğfale çalışmak, bence doğru değildir!..

Ancak, ikaz mâhiyetindeki tenkidler temenniye şayandır. Fakat meseleyi şahsiyata intikal ettirmemek de bir vecibedir. Filvaki bazı vatandaşlarımızın mesken ve ticarethanelerinden mahrum kalmaları acıdır. Lâkin bu zarurete katlanmağa mecburuz. Bütün millet ve memleketler bu safhadan geçmişlerdir. Yalnız, bizler bu hususta çok geç kamış bulunuyoruz. Bunu telâfi için sıkı faaliyet şarttır. Temenni edelim ki, kısa bir zamanda bu mevzular hayırlı bir neticeye isal edilsin, v ebizler de bu gayretleri sevinç ve iftiharla takdir eyliyelim. Fakat, matlûp sonuca kavuşuncaya kadar sabırlı olmak ve mâruz kalınan zahmetlere tahammül göstermek, millî varlığımız hesabına bir borçtur. Bu noktayı göz önünde tutmağa mecburuz.

Mısır'da Türkçe Muallimliğim :

Ben; Şerafeddin ve Abdullah Cevdet Beylerin himmeti ile «Elehram» gazetesi sahibi, aslen Suriyeli Gabriyel Beyle Mısır Evkaf Müdürlerinden diğer bir zata Türkçe ders vermeğe başladım.

Meşrutiyet'in ilânı münasebetiyle, her tarafta Türkiye hakkında uyanan teveccüh ve muhabbet, diğer muhitlerden ziyade Mısır'da izhar edilmiş ve Türkiye diş ve iç siyaseti çok yakından takibolunmağa başlamıştır; hattâ Türk diline karşı alâka artmış, büyümüştü. «Elehram» gazetesi sahibi, Türk gazetelerini bizzat takibedebilmek emeliyle Türkçeyi öğrenmek istiyor; diğer zat da, Osmanlı Evkafını tensik için Türkiye'de faal bir vazife deruhte etmeği tasavvur ettiğinden evvelâ Türkçeyi elde etmek arzusunda bulunuyordu.

O sırada mahkûm arkadaşlarımızdan İsmet Darende de Kahire'ye muvasalat etmişti. Onun için de bir muallimlik bulmak güç olmadı. Bizim Mısır'da bulunduğumuzu bilen diğer arkadaşların bir kısmı da İskenderiye'ye gelmişlerdi: Nuri Yozgat, Cemal Gazze, Faik Beşiktaş, Mahmud Nedim Trablus, Remzi Şam, Hilmi, İbrahim, İsmail Hakkı, Sami Amasya v.s.

Bu sırada, Afgan ordusuna dahil olmaklığımız teklif edilmişti. Halbuki Abbas Hilmi Paşa Fas hükûmeti ordusunda çalışmamızı ileri sürüyordu. Biz, Fas'a gitmeği daha muvafık bulduk ve Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile Paris'te vazifeten bulunan Fas Hariciye Nâzırı Elmurki arasında cereyan eden muhabere neticesinde Fas'a gitmemiz kararlaştı. Yol masraflarımızı Hidiv Abbas Hilmi Paşa deruhte etmişti.

Arkadaşlar, Fas'a hareket için İskenderiye'de İsmetle bana intizar ediyorlardı. Biz de hemen İskenderiye'ye gittik. Fakat, o sırada Prens Sabahaddin Beyden aldığım bir mektuba nazaran, benim muvakkaten Kahire'de kalmaklığım takarrür ettiğinden bütün arkadaşlar Fas'a hareket ettiler. Fas'a

giden bu arkadaşlar arasında Tahir Bey (1) isminde bir Erkânıharb zabiti de vardı. Bu zatla evvelce muarefem yoktu. Sonradan Mısır'da tanıştık. Fas hakkındaki teşebbüslere bu da karışmış, alâka göstermişti.

Arkadaşların hareketinden sonra, ben tekrar Kahire'ye avdet ettim. Arkadaşların gidişi iki ayı geçmişti. Şerai Paşa (2), Dr. Şerafeddin Mağmumî Bey vasıtasiyle, bir gün beni Zeytun'daki köşküne dâvet etti ve Fas'a gitmek hususundaki emelim bâki ise, muavenete hazır olduğunu bildirdi. Şerai ailesi, zannederim, aslen Fas'lı bulunduğundan Paşa, Fas hakkında cereyan eden ahval ile yakından alâkadar oluyordu. Hareketim için mevcud mânialar bertaraf edilmiş olduğundan teklifi memnuniyetle kabul ve bir kaç gün sonra Fas'a müteveccihen hareket ettim.

Meşrutiyet'ten Sonra Mısır'a İlk Gelen Muhalifler :

Ben Mısır'da iken «Serbestî» gazetesi sahibi Rifat Bey (3) de Paris'ten gelmiş ve bilâhare Paris'e dönmüştür.

Mevlânzade Rifat Bey, on iki sene mahbesten mahbese, menfadan menfaya sürüldükten sonra, Meşrutiyet'in ilânında, menfi bulunduğu San'adan Kasidecizade Ziya Molla ve Kemal Paşazade Said Beylerle birlikte İstanbula gelmişti.

Rifat Bey, «Hukuk-u Umumiye» gazetesinin idaresini deruhte ettiği sıralarda Murad Bey aleyhine takibedilen siyaseti ve «Mizan» gazetesinin kapatılmasını şiddetle tenkidetmiş ve ilk defa Hükümete şiddetli muhalefet icrasına cesaret göstermiştir.

Bilâhare, kendi namına «Serbestî» gazetesini neşre başlayan Rifat Bey, 31 Mart hâdisesinden sonra, Kâhire'ye gitmiş ve orada Rıza Nur ve Nureddin Ferruh Beylerle buluşmuştur.

Nureddin Beyle Paris'e giden bu mücadeleci, Şerif Paşa ile anlaşarak Paris'te «Serbestî» gazetesinin neşrine başlamıştır.

«Serbestî» bir müddet Paris'te neşriyatına devam etmiş ise de sonraları Şerif Paşa, kendi namına «Meşrutiyet» gazetesini çıkarmağa başlamış ve «Serbestî» ile olan alâkasını kesmiştir. «Serbestî» gazetesi bir ara, Hidiv Abbas Hilmi Paşa'dan da ayda yüz lira yardım görmüştü. Sonra, o da muavenetten sarf-ı nazar ettiği için, Rifat Bey de bir yolunu bularak İstanbul'a dönmüştü.

---

(1) Tahir Yanya, Sultan Vahidettin ile Avrupa'ya kaçmış, sonraları Arnavud Kralı Ahmed Zogo'nun ablası Seniye Hanımın Abdülhamid'in küçük oğlu Prens Abid ile evlenmesi münasebetiyle Arnavudluğa gitmiş. General rütbe ve maaşiyle taltif edilmiştir. Millî Mücadelede Kuvvayi İnzibatiye Erkânıharbiye Reisi idi.

(2) Balkan Harbi esnasında Mısır Hilâliahmeri namına İstanbul'a gelen zat.

(3) Son günlerde Halebde vefat eden Mevlanzade Rifat Bey.

Basra Valisi iken, «İttihad ve Terakki» hükûmetiyle arası açılan Mardinî Arif Bey de o esnalarda Kahire'de ikamet ediyor ve gizliden gizliye «İttihad ve Terakki» hükûmetine muhalefeftte bulunuyordu. Bir ara, Kahire'de uzun müddet ikamet etmiş, eski «Jön Türk» lerden Vizeli Ali Rıza ve «Hukuk-u Umumiye» müessislerinden Abdülkadir Beylerle Tıbbiye talebelerinden, bilâhare Konya'da öldürülen, Doktor Trabzonlu Sabri Bey de Kahire'ye uğarmışlardır.

Fas'dan Çıkarılmamız ve Fransız İşgali :

Fas'a muvasalatımda arkadaşlarımla buluştum... Hepsi bir arada büyük bir evde oturuyorlardı (1).

Hükûmet merkezi bulunan Fas şehri, oldukça büyüktür. Müteaddid camileri ve sultanlara mahsus bir sarayla muhtelif kervansarayları vardır. Mevlâyi Hafiz, arkadaşları, Fas'a muvasalatlarında huzuruna kabul etmek suretiyle taltif etmiş ve her arzularının is'af edileceğini vaadederek haklarında büyük itimad beslediğini göstermiş, herbirine birer at hediye ve ordusunu ellerine teslim eylemişti. O sırada Fas Harbiye Nazırı, Fas'ın Paris fevkalâde sefiri bulunan Elmukrin'in mahdumu idi. Harbiye Nâzırı genç ve tecrübesiz olmakla beraber zeki ve hüsnüniyet sahibi bir zattı. Onun için arkadaşlara lâzım gelen kolaylıkları göstermiştir.

Teşebbüs edilen askerî ıslahat, Fas üzerinde ötedenberi istilâ emelleri besliyen Fransa hükûmetinin nazarı dikkatini celbetmekten hâli kalmadı. Tensikatı askeriyeye muhalefet için muhtelif çarelere tevessül edildi. Eslem tarikin Türk zabitlerinin Fas'tan uzaklaştırılmasında olduğuna kanaat getiren Fransa hükûmeti, bizim geri celbimiz için Osmanlı hükûmetine müracaatta bulunmuştur. Bizim hükûmet vaziyetten tamamen bihaber bulunduğundan bizlerle alâkası olmadığına dair Fransa hükûmetine teminat vermiş ve mezkûr hükûmeti harekâtında serbest bırakmıştır. Bunun üzerine Fransa, Fas hükûmetine ültimatomu dayamış ve bizlerin hudud harici edilmemizi istemiştir. Halbuki, bizler, Fas'taki mevkiimizden

(1) Bizden evvel Fas'a gitmiş ve hükûmet hizmetine girmiş Türkler vardır. 1313 tarihinde «Jön Türk» lerden Dr. Ahmed Yümni Bey (Osmaniye'de Belediye Reisliği yapan Ahmed Yümnî Bey), Mevlâyı Aziz devrinde Merakeş'e yerleşmiştir. Mevlâyı Aziz'in mukarribleri meyanına dahil olan doktor, Merakeş'te bir de eczahane açmıştır. Mevlâyi Aziz'in hal'inden sonra Ahmed Yümni Bey, Mevlâyi Hafiz'in muvafakatiyle Almanya'dan getirilen makinelerle ve «İçtihad» matbaası sahibi Dr. Abdullah Cevdet Bey delâletiyle tedarik edilen hurufatla bir de matbaa tesisine muvaffak olmuştur. Matbaa Müdürlüğünü «Jön Türk» lerden Manastırlı Bahaeddin Bey yapmıştır. Ahmed Yümni Bey vasıtasiyle Fas'a bir iki doktor daha gitmiş ise de fazla kalamamışlardır. Bunlardan başka Deli Fuad Paşanın mahdumu süvari zabitlerinden Reşid Bey de bir aralık bir Alman heyetiyle Fas'a uğramıştır. Mısır prenseslerinden Nazlı Hanım refakatinde Ali Kemal Bey de Tanca'ya kadar gitmiştir.

bilistifade memleketimiz hakkında müfid bazı kararlar almış bulunuyorduk. Ezcümle Madrid Sefirimiz Sami Paşazade Sezai Beye müracaatle Fas'ta bir konsolosluk tesisi için hükûmeti metbuamız nezdinde teşebbüste bulunmasını rica etmiş ve esbabı mucibe zımnında Fas'tan Hicaz'a her sene bir çok hüccac gittiğini bildirmiş ve bunların seyahat evrakının vize edilmesi vesilesini ileri sürmüştük.

Fransa hükûmetinin takındığı tavır bizleri müteessir etmişti. Lâkin Fas milletine gaile açılmasına sebebolmamak için, Emir Mevlâyı Hafiz'in ısrarına rağmen yedi ay sonra Fas topraklarını terke mecbur kaldık.

Bizler Fas'tan ayrıldıktan bir müddet sonra, Fransa hükûmeti bazı meseleleri vesile ittihaz ederek Fas'a asker sevketmiş ve birkaç kabileyi Sultan aleyhine teşvikle 1911 tarihinde Fas'ı fiilen istilâya tevessül eylemiştir. Bu hâdise üzerine, vaziyeti feci bir surette kavramağa başlıyan Sultan, bizim Fas topraklarını terketmemiz için Fransa hükûmetinin tazyiki esbabını daha iyi anlamış ve bizim Fas'tan ayrılmamıza muvafakatinden dolayı çok müteessir olmuştur. Emri altında güvenilecek hiçbir kuvvet olmadığına, hâdisatın verdiği acı tecrübelerle, yakınlık hâsıl eden Sultan Mevlâyi Hafiz, Fas'a avdetimiz için teşebbüslere girişmişti. Lâkin iş işten geçmiş ve geri dönmemizde bir fayda temini ümidi kalmamıştı.

Halbuki biz, hükûmet merkezinden Tanca'ya döndüğümüz vakit, Alman sefiri, Fas'tan ayrılmamamızı ve istikbalin neler doğuracağının belli olmadığını bizlere söylemiş, bu beynelmilel şehirde kendi hükûmeti himayesinde ikametimizi tavsiye eylemişti. Hattâ evvelce Almanyanın Fas hükûmeti ile Osmanlılar arasında çok evvel siyasî münasebet tesisine çalıştığını anlatmıştı.

İngiliz sefiri de aynı taklifi yapmış ve Türkiye'nin resmî temsilcisi bulunmayan yerlerde Osmanlı tebaalarının himayesi kendi hükûmetine aid bulunduğunu ileri sürmüştü.

Fakat, kendi hükûmetimizin, hakkımızda tatbik edilecek ahval hakkında Fransa'yı serbest bırakması bizleri üzmüş ve herhangi bir ecnebi devletin himayesine sığınmayı, kendi görüşümüze nazaran, şerefsizlik saymış ve Fas'tan ayrılmıştık.

Bilâhare anlaşıldı ki, Fransa'nın fiilen Fas'ı işgal etmesini bekleyen bu hükûmetler, icabederse, bizlerden istifade etmeği kurmuşlar ve bir dereceye kadar, bu rakib müstvliye müşkülât ikaına hazırlık yapmak istemişlerdir.

Paris'te Toplanan Muhalifler :

Arkadaşlar Mısır'a dönmüşler; ben de Elceziras, Madrid, Bordo tarikiyle Paris'e gitmiştim. Paris'e muvasalatımda Bulvar St. Michel üzerinde bir

otele indim. Ertesi gün, aynı semtte mekteb arkadaşlarımdan Veli Beyle (1) karşılaştım. Kuleli idadîsinde iken sandığında yakalanan evrak münasebetiyle iki seneye mahkûm edilen bu arkadaş, hürriyet ilânından sonra Bosna'dan İstanbul'a dönmüş ve hükûmet namına tahsil için Paris'e gönderilmişti. Veli'den Sabahaddin Beyin adresini öğrendim. Sabahaddin Beyi ziyaretten sonra daha birçok Türk'lerle münasebet tesis ettim.

O esnalarda, Paris'te Şerif Paşa tarafından «Meşrutiyet» gazetesi ve Mevlânzade Rifat Bey tarafından da «Serbestî» gazetesi neşrediliyordu. Ben, «Meşrutiyet» gazetesinde matbaa hesabına gazetenin tashih işleriyle meşgul olmak ve hayatımı nisbî bir surette kazanmak imkânını tahakkuk ettirmiştim. Gazete, her gün çıkmadığı için, sabahtan akşama kadar matbaada kalmıyor, saatlerimi istediğim gibi istimalde muhtar bulunuyordum. Bu fırsattan istifade ederek Bulvar Raspay'la Bulvar St. Michel'in birleştikleri noktada, Kafe Lila'da Hoca Kadir Efendinin etrafında toplanır ve memleketin siyasî ahvali hakkında hasbihallerde bulunurduk. Bu münasebetlerde en ziyade, «İttihad ve Terakki» erkânı mevzuu bahis olur ve takibettikleri istibdad ve tazyik siyaseti tenkid edilirdi. Hoca Kadri Efendi, herkesin hürmet ettiği çok temiz bir münekkiddi. «İttihad ve Terakki» erkânını yakinen tanıyordu; vaktiyle birlikte çalıştıklarından «İttihad ve Terakki» ricali hakkında müsbet kanaatleri vardı; ilim, irfan ve zekâ itibariyle hepsini birer birer tartar ve merhametsizce tenkidatta bulunurdu. Bu kahvehane, bir Türk mahfeli, daha doğrusu bir muhalefet mahfeli halini almıştı. Muayyen iki masayı, mutlaka bizler işgal ederdik. Bellibaşl ımüdavimleri; Hoca Kadri, Ressam Galib, Avni Kemal, Pertev Tevfik (2) ve eski mutasarrıflardan Halil Beylerden ibaretti. Arasıra Şeyhülislâmzade Muhtar Bey, Rüşdü Paşa, Fazıl Toptani Paşa, Fas arkadaşım Tahir Bey, bu hasbihallere müşahid sıfatiyle iştirak ederlerdi.

Türk talebeleri, Bulvar St. Michel üzerindeki Kafe Vaşet'te toplanırlardı. İstanbul Hükûmeti, Paris'te bulunan talebeleri kendi görüşüne uygun yetiştirmek istediğinden, bunların muhaliflerle münasebette bulunmasını istemez ve sıkı temasa girmelerine mümanaatte bulunurdu. Talebe müfettişleri bu hususun temini için, çok müteyakkız davrnaırlar, talebenin diğer işlerinden ziyade, bu cihete önem verirlerdi. Buna rağmen, talebe hayatı yaşayan eski «Jön Türk» lerden Şair Yahya Kemal Bey (3), her iki zümre arasında rabıta tesisine yardım eder ve bürudet husulüne meydan verme-

(1) Veli Bosna.

(2) İstibdad devrinde, bizim Harbiye'deki teşkilâtımıza dahil bulunan Tıbbıyelilerden.

(3) Yahya Kemal Bey, genç yaşında Avrupa'ya kaçan vatanperverlerdendir. Mahrumiyet içinde bulunmasına rağmen Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa namına Muhtar Bey vasıtasiyle «Jön Türk» lere teklif edilen yardımı reddetmekte herkese nümune olmuştur.

meğe çalışırdı. Yahya Kemal Bey, eski «Jön Türk» lerden bulunması hasebiyle yukarıda isimleri yazılı, muhalif geçinen zatların bir kısmını çoktan beri tanıyordu; talebe vasfı altında gençlerle de yakinen münasebette bulunuyordu. Bu hususiyetin yardımiyle muhaliflerle talebelerin arasıra bir arada toplanması imkânı hâsıl oluyordu. Bazı geceler, talebelerden bir kısmı hassaten Ali Kemal Bey etrafında bir halka teşkil ederler, siyasî mevzular haricinde ilmî bahislere, akademik mevzulara girişirlerdi.

İki Lider : Prens Sabahaddin Bey ve Şerif Paşa :

Paris'teki muhalifler, «İttihad ve Terakki» hükûmetine karşı cephe almışlardı. Hattâ Sabık Stokholm Sefiri Şerif Paşa tarafından «Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası» kurulmuştu. Bu teşekkül bilâhare İstanbul'da (Cemiyet-i Hafiyye) meselesinin icadedilmesine, mebuslardan Lûtfi Fikri ve Rıza Nur Beylerin tevkiflerine ve Divan-ı Harbe sevklerine vesile olmuştur.

Mevlânzade Rifat Beyin «Yapıcılar Cemiyeti» ile dokuz ismile maruf Kemal Beyin İstanbul'da mevcudiyetini iddia ettiği gizli komite bu fırkaya müzaheret ediyorlardı.

Fırkanın belli başlı elemanları; Dr. Nihad Reşad, Dr. Refik Nevzad, Pertev Tevfik, Avni Kemal Beylerdir. (46) maddelik siyasî bir programı bulunan fırkayı Paris'te intişar eden «Meşrutiyet», «Serbestî» ve «Yeni Yol» gazeteleri destekliyorlardı.

Paris'te bulunan muhalifleri Prens Sabahaddin Bey ve Şerif Paşa temsil ediyordu. Fakat, bu iki muhalefet lideri arasında fikir birliği yoktu. Sabahaddin Bey, muayyen prensipleri olan bir ilim adamıydı. Memlekette müteşebbis gençler yetiştirilmesini, halkın hükûmet hakkında beslediği küskün zihniyetin izalesi için tedbirler alınmasını ve aynı zamanda muhtelif unsurlar arasındaki münasebetlerin dostane bir şekle sokulmasını istiyordu. Terbiye ilmi esaslarına dayanan sarih fikirleri vardı. Prens, İngiliz mekteblerini inceden inceye tedkik eden Fransız Sosyoloğlarından Edmon Domolins'in naktai nazarının memleketimizde tatbik olunmasını istiyor ve yeni neslin müteşebbis yetişmesi meselesi üzerinde ısrarla duruyordu.

Sabahaddin Beyin, memleketin idaresi hakkında da ayrıca düşünceleri ve görüşleri vardı. «Ademi Merkeziyet» denilen «Tevsi-i mezuniyet» ve «Taksim-i vazaif» meselesi bu düşünceler cümlesindendir. Prens Sabahaddin Beyin emeli vatanına müfid olmak ve vatandaşlarını hürriyet ve fazilete ulaştırmaktı. Türklüğe selâmet yollarını hazırlayabilmek için Avrupa,da hayatını «İlm-i içtima = Science social» (1) tetkiklerine vakfetmşi

(1) Prens Sabahaddin Beyin, bundan elli yıl önce ve o zamanın dili ile «İlm-i İçtima» diye etrcüme ettiği ilim cereyanı, Fransız fikir hayatı tarihinde «Ecole de la

ve Meşrutiyet'in ilânında memleketin ihtiyacına uygun bir ilim hamulesiyle vatanına dönmüştü.

Muhalifler Arasında Fikir Ayrılıkları:

Prens Sabahaddin Bey, derin görüşlü bir ilim adamıydı. Şerif Paşa ise «İttihad ve Terakki» hükûmetinin yıkılmasiyle bütün işlerin düzeleceği kanaatini besliyordu. Vaktiyle Ahmed Rıza Beyin Sultan Abdülhamid hakkında takibettiği muhalefet tarzı. Diğer muhalifler de kendi kabiliyet ve düşüncelerine göre birer nokta-i nazar takibediyorlardı. Netice, itibariyle, şunu söylemek isterim ki, «İttihad ve Terakki» hükûmetine karşı mücadele için Paris'te toplanan muhalifler arasında muayyen bir fikir birliği yoktu. Prens Sabahaddin Beyin düşünceleri ilmî idi. Şerif Paşa'nın da kendisigöre bir düşünüş tarzı vardı. Prens Sabahaddin Beyle Şerif Paşa'nın muhalefet tarzı birbirine uymuyordu: Biri, yalnız yıkmağı düşünüyordu; diğeri yıkmaktan evvel yerine konulacak yeni şekli arıyor ve bunu bulup gösteriyordu.

Bu sefer, Paris'te toplanan muhaliflerin en ziyade sözü geçen başı, hemen hemen ideoloğu Prens Sabahaddin Beydi. Şerif Paşa, daha ziyade elindeki gazete sayesinde ve hususiyl para kuvvetiyle kendisini bir lider olarak tanıtmış sayılıyordu.

Ben, Sabahaddin Beyin fikirlerinin muakkibi idim. Dr. Nihad Reşad Bey de, öteden beri olduğu gibi, en samimî dostu sıfatiyle Sabahaddin Beyle işbirliği yapıyordu. İbrahim Bahaeddin Bey ve daha birkaç arkadaş, Sabahaddin Bey etrafında samimî bir grup teşkil etmiştik. Diğer zevatla da münasebatımız mevcud olmakla beraber, siyasî meselelerdeki görüş ve düşünüş farklarından dolayı, onlarla muayyen bir program etrafında birleşmiş değildik. Hattâ, bu fikir ihtilâfları sebebiyle, «Meşrutiyet» Başmuharrirliği, İbrahim Baha Beyden Ali Kemal Beye ve Ali Kemal Beyden Pertev Tevfik Beye intikal etmiştir. Başmuharrirler, yazılariyle Sabahaddin Beyin fikirlerine makes oldukça, yekdiğerini istihlâf ediyorlardı. Halbuki gazete, müşterek bir kararla, muhalefet organı olmak üzere tesis edilmiş ve idare keyfiyeti, Sabahaddin Beyin arzusuna bırakılmıştı ki, bilâhare tebellür eden ihtiras zevki, gazeteyi ilk karardan uzaklaştırmış, Şerif Paşanın organı şekline sokmuştur. Paris muhafilinde Sabahaddin Bey **«mefkûreyi»**, Şerif Paşa da **«serveti»** temsil ediyorlardı. Fikir, servete feda edile-

---

Science sociale» diye adlanan «İçtimaî ilim mektebi» dir. Bunun başlıca müessisleri arasında, bir kısmı Prensin şahsî dostları Edm. Demolins, F. de Play, Henri de Tourville, Paul Bureau v.s. gibi tanınmış ilim adamları vardır. Bu mektebin ilmî metodları, memleketimizde Ziya Gökalp merhumun himmetiyle tanılan Durkheim mektebinin metodlarından - bir çok esaslı noktalarda - ayrılmaktadır. Fakat, dilimize ilk içtimaî ilim mefhumlarını sokan ve hattâ içtimaî ve siyasî fikirlerimizi ilmî temellere dayatmıya çalışan, ilk Türk mütefekkiri, Prens Sabahaddin Bey olmuştur.

meyince veya para, tahakküm kudretinden tecerrüdederek musaffa bir hale gelemeyince, umumî bir vahdet olamıyor, bu iki tazyik arasında kalan iyi niyetler de akamete uğruyordu. Halbuki, hepimizin gayesi «İttihad ve Terakki» hükûmetini bir an evvel düşürmek ve memleketi kötü idarelerinden kurtarmaktan ibaretti. Buna rağmen, istihdaf edilen gaye uğruna olsun hissî fedakârlıklara kimse yanaşmıyordu. Netice itibariyle de birlik kurulamıyor, hepimiz büyük bir keşmekeş içinde yuvarlanıp gidiyorduk.

«İttihad ve Terakki»

ve

İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ

PARİS'e muvasalatımda evvelki sahifelerde isimleri geçen gazeteler intişar halinde idi; «İttihad ve Terakki» istibdadına karşı mücadele başlamıştı. Ben de, yeni uyanan bu muhalefet cereyanına iltihak etmiş, Prens Sabahaddin Beyin taraftarları arasına katılmıştım. Çünkü, 31 Mart hâdisesinin bastırılmasına ve Mebusan Meclisinin mevcudiyetine rağmen, memlekette sükûn temin ve Hürriyet tesis edilememişti. 16/8/1909 da Mebusan Meclisinde kabul edilen «Cemiytler Kanunu» Hıristiyan ekalliyetlerin de emniyetsizliğini artırmış, Hüseyin Cahid Beyin verdiği bir takrirle Girid meselesinin ortaya atılması, Rumlara boykot yapılması, İslâmlarla Rumlar arasındaki zıddiyeti kuvvetendirmişti.

(1893) tarihinde başlayan Makedonya'daki Bulgar çeteleri (1902) den itibaren faaliyetlerini artırmıştı. (1903) de Makedonya'da Umumî Müfettişlik ihdası ve Beynelmilel İslahat Komisyonunun teşekkülü bu faaliyetleri takviyeden hâli kalmıyordu.

Fakat, Makedonya'yi benimseyen Bulgarlara karşı Rum (Andartes) çetesi kurulmuş ve rakibleriyle mücadeleye girişmişlerdi. Bundan hükûmetimiz lâyıkiyle istifade edip iki rakib unsurun tamamen yekdiğerleri aleyhine cephe almalarına âmil olamamıştı. Daha doğrusu, Yıldız, hüriyetperverlerle uğraşmaktan memleket ihtiyaclarına sarfedilecek zaman bulamamış, hâdisatı tabiî şekline terkeylemişti. Meşrutiyet de ayni hali idame ediyordu.

Bazı kimseler, bu olayları fena bir tesadüf mahiyetinde telâkki eder. Benim kanaatime göre, bu tecelliler tesadüften ziyade haricî siyasete isabetli bir veçhe verilememesinden ve dahilî işlerde de «İttihad ve Terakki» Cemiyetine mensup olmayanlar hakkında husumet izhar edilmesinden ve ekalliyetlere fena gözle bakılmasından ileri gelmiştir. Eski usuûl ve âdetlerimize Kurun-u Vusta'dan mevrus an'anelerimize yeni yeni nakiseler inzimam etmiş, halk ezhanında, hükûmet idaresinde keşmekeşler artmıştı. Plânsız hareket ediliyor, ne tarafa gidileceği bilinmiyordu. Otuz üç senelik istibdad, idarecileri fikir imaline gayrimuktedir bir hale getirmişti. Bu konu. içtimaî inkılâp icrasına bir mâni teşkil ediyordu. Hırafata fazla bağ -

lanmış, âdeta ruhumuzu öldürmüştük. Esasen bütün bu ârızalar tevakkuf ve inhitatımızın âmili bulunuyordu. Meşrutiyet inkılâpçıları evvelâ muntazam bir hükûmet kurmağı teemmül ve Avrupa'lılarla iyi geçinmek şıkkını tercih etselerdi, ahval böyle muğlâk bir şekil almazdı. Bâhusus dahilî işlerde fikren muhalif düşüncelere tâbi olanlara da tefekkür hakkı verilmesi, Meşrutiyet'in en tabiî bir icabı idi. Fakat maalesef bu gibi mantıkî görüşlere ufak bir kıymet atfı bile reva görülmedi; «Menem diğer nist» iddiasiyle İslâm ve Hıristiyan bütün vatandaşlar tahrik edildi ve idare mekanizması altüst oldu.

Haricî siyasete gelince, İkinci Meşrutiyet'in ilânında Bosna'yı ilhak suretiyle Türkiye'ye birinci darbeyi indiren Alman peyki Avusturya olduğu halde, ilk günlerde, Abdülhamid siyasetine ayak uydurma kabilinden, İngilizlere husumet tevcih edildi; Almanlara dost nazariyle bakıldı. Bu suretle haricî siyasette de isabetsizlik gösterildi.

Filvaki, «İttihad ve Terakki» nin Paris muhaberelerinde görüldüğü veçhile, takibedilen haricî veçhe daha evvelden kararlaşmış bazı indî düşüncelere istinadettirilmişti.

«İttihad ve Terakki» liderleri 31 Mart'tan sonra muhalefeti ezmek ve susturmak gayesinden başka bir şey düşünmüyordu. Hattâ, Meclis binasında Siroz Mebusu Derviş Bey, muhalefet yapan Avlonya Mebusu ihtiyar İsmail Kemal Beyi tokatlamak küstahlığında bulunmuş ve Arnavudların millî asabiyetlerini tahrik etmişti. Şımarıkça yapılan bu gibi hareketler vatanperverlik addediliyordu. Maamafih muhalifler de boş durmamışlar ve mukabele olmak üzere, Kıbrıslı Şevket Bey, Meclis kapısında, Hüseyin Cahid Beyi aynı şekilde tokatlamıştır.

Hülâsa, Meşrutiyet'ten sonra, «İttihad ve Terakki» Merkezi Umumîsinin tuttuğu yol, dahilî ve haricî siyasette Avrupa hükûmetlerini tatmin eder mâhiyette olmadığı için, hakkımızda tekrar gizli müzakerelere başlanmış, 24 Ekim 1909 da Rus Çarı ile İtalya Kralı arasında Boğazlar ve Trablusgarb hakkında bir mukavele imzalanmıştır.

1909 Aralık ayında da Rusya ile Bulgaristan arasında gizli bir anlaşma olmuştur.

Ayni sene zarfında Avusturya ile İtalyya beyninde Türkiye aleyhine müzakereler cereyan etmiştir.

Haricî gidişatın bu güvensizliğine mukabil, dahilî işlerde de memnuniyeti mucib ve ferahlık verici bir hal yoktu. Yemende İmam Yahya ve İdris isyanlarına ilâveten Oktruva v.s. vergiler yüzünden Arnavudluk kıyamı zuhur etmiş, silâh toplama teşebbüsüne girişilmişti.

Memleket, böyle dahilî ve haricî endişelere sahne olurken 10/6/1910 tarihinde muhalefet yapan «Sadayi Millet» gazetesinin Başmuharriri Ah-

med Samim Bey, sokak ortasında öldürülmüş ve kaatil belli olmamıştır. «Cemiyet-i Hafiyye» (1) meselesi münasebetiyle muhalif mebuslardan Rıza Nur, Lûtfi Fikri Beyler ve daha bazıları tevkif edilmişlerdi. Bu hareketlerin mucib sebebleri, haddi zatında, incir çekirdeği dolduracak şeyler değildi. Hiç yok yere memlekette anarşi körükleniyor ve istikrar baltalanıyordu.

Malûm olduğu üzere, insanlarda iki türlü mantık vardır: Akıl ve his mantıkı. Akıl mantığı, sağlam ve kuvvetli fikir kanunlarını havidir. His ise muhabbet ve husumet, daha doğrusu hırs mantığıdır.

Siyasî ve içtimaî mücadelelerde his mantığı, daha ziyade âmildir. His mantığına bağlılıktan neşet eden bütün fenalıklar, hayatı ve cilvelerini anlamamaktan ileri gelmektedir. Çünkü, hislerine mağlûp olanlar doğru muhakeme edemez ve aklı selime tâbi olamazlar. Bu itibarla, mensup oldukları milletin ruhî asaletini ihmale uğratırlar.

Nitekim; memleketimizin mâruz kaldığı ahvalden, İttihadcıların daha ziyade hisse bağlı bulundukları anlaşılmaktadır. Halbuki, onlar böyle bir zaafa kapılmadan içtimaî ve iktisadî sahada faaliyet ibrazına ehemmiyet verebilselerdi, her halde Osmanlı İmparatorluğu, bazı ekalliyetlerin suiniyetine rağmen, mevcudiyetini muhafaza eder ve idarî tedbirlerle mevcut fena emeller bertaraf edilir ve bu müsbet teşebbüslerden memleket de müstefid olurdu.

Bu hususta, tarihî bir vakıayı misâl vermekle noktai nazarımın isabetini teyid etmek isterim. Ezcümle, Ruslar Türkistan kum çöllerini iska suretiyle, bu mıntakayı az zamanda pamuk sahası haline koymuşlar, bu vesile ile, halkı kendilerine bağladıkları gibi, bu metrûk kıtayı zengin ve müfid bir şekle sokmuşlardır. İttihadcılar ise, müsbet ilimlerden ve teknik terakkiden sarfı nazar, sanayi ve ziraat namına memlekette ne ufak bir faaliyet ibraz ve ne de hars meselesine taallûk eren bu gibi keyfiyetler için küçük bir başlangıç tesis edebildiler. Anlaşılıyor ki, hayatta ihya edici âmiller bulunduğu gibi tufeyli ve yıkıcı sebebler de mevcuddur. İşte hikmet, bu kudsiyeti tefrik ve tatbiktedir.

Dünyanın en büyük kahramanlarını, en usta kurucularını Türkler yetiştirmiştir. Buna rağmen, İttihadcı zümresi, ihtiras ve rekabet esaretiyle memleket hesabına en ufak ve faydalı küçük bir teşebbüse girişemeden, kısa bir müddet zarfında, Osmanlı İmparatorluğunu yıkmak suretiyle çağlarını ikmâl etmişlerdir. Demek oluyor ki, bu bedbahtlar, bilgisizlik ve idraksizlikle, memleketin felâketine sebeb omak talihsizliğine mâruz kalmışlardır.

---

(1) Bu tevkifa t münasebetiyle, Hapishane Müdürü Salim Bey, bazı mevkufların tırnaklarını bile söktürmüştü.

Bununla beraber, İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra siyasî cereyanlar haricinde ufak tefek bazı kültür faaliyetleri olmadı değil. Ezcümle; matbuat âlemine revnak veren bâriz tesellilerinden biri «Şehbal», «Cem» ve «Kalem» gibi mecmuaların mevcudiyeti idi.

Bâhusus Hüseyin Sadeddin Bey tarafından büyük maddî fedakârlıklarla neşredilen papyekuşe üzerine matbu «Şehbal» mecmuası, cidden zarif ve Türklük için iftiharı mucib mündericat ve nefasette çıkıyordu.

Tabiî bunlar kifayetli bir kültür varlığı addedilemezlerdi. Diğer sahalarda, içtimaî vâdilerde de halkı tenvir edici fikirlerin yayılmasına ihtiyaç vardı. Fakat, işte buna müsaade verilmiyor, ufak tenkidler bile maatteessüf bir hayatın ifnasına sebebolabiliyordu.

Kaldı ki, «Fecr-i Âti» gençliğine mâtuf Edebiyat-ı Cedide neşriyatı, Haşim Nahid Beyin iddia ettiği gibi, başka iklimlere ait ve Türk millî ruhuna yabancı, başka his ve fikirlerin kopyesi, Arab ve Acem edebiyatı taklidi idi.. Yeni Eedeyita-ı Cedide mevzuu addedilenler ise frenk mukallidliğinden ibaret buunuyordu. Bu edebî neslin yazıları hep Garb eserlerinden alınmış örnekler, ve tablolardı. Fakat, bu gibi neşriyat ne millî ruhu besliyor ve ne de hayat mübarezesine vesile teşkil edebiliyordu. Yine sanayi mefkud ve verimli olan ticaret sahası Türkler için arlı addediliyor; ziraat bermutad, lâğer öküzlerin bati mesaisine terkedilmiş bulunuyordu. Buna mukabil, siyaset dedikoduları bütün aile yuvalarını sarmış, indî münakaşalar kardeşi kardeşten ayırmış, evlâdı babaya düşman eyliyecek bir safhaya girmişti. Bu fecaati gören, hisseden yoktu.

İmparatorluğun Ana Dertleri:

İnsafla düşünülecek olursa, hududların müdafaa ve muhafazası gibi en ağır yüklerle muvazzaf tutulan biz Türkler, Osmanlı camiası arasında ancak (14 - 15) milyon kalmıştık. Diğer unsurlar ise başta Arablar 8, Rumlar takriben 2 milyon kadardı. Bulgar, Sırb, Ermeni, Yahudi ve bunlardan gayri İslâm unsurları da hesaba katılırsa, 30 milyonluk Osmanlı ülkesinin ancak nısfı Türktü. Şu hale nazaran Türkler'le ekalliyetler arasında müsavat husule gelmişti. Bu vaziyete rağmen de askerlik hemen hemen Türklere inhisar etmiş, iktisadî saha diğr unsurların elinde kalmıştı.

Bizler, vaktiyle muharib bir millet idik. Bu meziyet asrımızın ilmî, iktisadî ve sanayi sahasına müessir olmaktan çok uzaktı. Harb bile bugün yeni usûl ve metodlara bağlıdır. Bizler, artık buna da kıymet vermiyorduk. Nitekim Balkan Harbi bu keyfiyeti isbat etmiştir.

Bu itibarla, hükûmet mekanizmasına sahib olan Türklerin yükselmesi iktisadî sahada diğer unsurlarla, hiç olmazsa, müsavi bir hale gelmesi için çalışmak lâzım gelirken, Yirminci Asırda hüsnü idare yerine ceberûtî bir

tahakküm dâiyesine kalkışılmıştı. Hiç şüphe yoktu ki bu çıkar bir yol değildi...

En büyük hatâ, iktidarı ellerine geçiren dünkü ihtilâlcilerin, Meşrutiyet'in ilânı ile herşeyin olup bittiğini zannetmeleri ve kendi akidelerini inkâr edercesine kuru bir iktidar hırsına kapılarak mevkilerini muhafazadan başka birşey düşünmemeleri idi. İşbaşına geçen ihtilâlciler arasında iyi niyetli vatanperverler yok değildi. Fakat, aralarında derin düşünüşlü, geniş görüşlü hemen hemen tek bir kişi yoktu. İmparatorluğu, mukadder gibi görünen inhilâl ve inkısamdan kurtarmak mümkün müydü? Bu gayeye varmak için ne gibi tedbirlere başvurmak yerinde olurdu? Bu ana dertleri düşünen bile yoktu. Tek bir saray camiasının düşüncesiyle kurulan bir idare usulünü Osmanlı toprakları gibi muhtelif ırklarla meskûn, geniş bir ülkede aynen tatbika kalkışmak bir hayalden başka bir şey değildi ve Türklük zararına bir düşünüştü.

Memlekette yeni bir sanayi ve ziraat hayatı doğuracak serbestîyi, daha doğrusu «Tevsi-i mezuniyet» i ihdas etmek zarurî idi. Artık kuvvetle memleketi idare zamanı geçmişti. Tarihin bize gösterdiğine göre, büyük hükûmetlerin yıkılışı, bütün kuvvetlerin tek bir merkezde toplanması ve merkezden başka her yeri ihmal etmek hatâsından ileri gelmiştir. Nitekim, İngiliz-ler bu zarureti kavramışlar ve idarelerini ona göre tanzim etmişlerdir.

Meşrutiyet'in ilânından sonra, gözönünde tutulacak meselelerin başında tedris usullerini islâh suretiyle gençlikte müstakar bir ruh ve hürriyet zevkini yaratmak gelirken, mekteblerde, memleketi inhitata sürükleyen menkulât ve skolâstik şekiller muhafaza edilmişti. Hattâ yüksek mektebler, «İttihad ve Terakki» namına tahlif ve Cemiyete sadakat yeminine zorlanmıştı. Bu, gençleri mutî birer âlet haline sokmaktı. Halbuki bütün mekteblerde ıslahat icrası, görüş ve düşünüş itibariyle hurafatı reddedici bir nesil yetiştirilmesine tevessül edilmesi elzemdi.

Vakıa sonraları, yukarıda bahsedildiği üzere. «Türk Yurd» ları, «Türk Ocak» ları gibi bir takım teşekküller vücude getirilmiş ve gençliğe yeni bir veçhe verilmek istenmiş ise de, bunda da takib edilen gaye Türklüğün beşiği olan Orta Asyayı istihdaf eder bir mâhiyet aldığından komşu devletler kuşkulandırılmıştır. Kendi mevcudiyetimizi muhafaza kudretini iktisab etmeden başka ülkelere iştiyak ile bakmak, Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olmak kabilinden birşey idi. Nitekim öyle de oldu.

İttihadcılar ve Muhalifleri :

«İttihad ve Terakki» mensubları, zaten Avrupa'dan dağınık bir hedefe mâtuf, Şuursuz bir gaye ve bazı ekalliyetler hakkında kin ve garazdan mürekkeb garib bir hamule ile dönmüşlerdi. Millî duygularımızı memleket hayatına rahne açmadan tamamen izhar ve izmara bugün bile imkân

yoktur. Bu böyle iken, ilk Meşrutiyet'te ihtiyatsız bir hareket tarzı takibeden inkılâbçı «İttihad ve Terakki» ciler tatbik imkânı olmıyan düşünceleri meydana koymakla memleketi felâkâte sürüklemiş oldular. Daha ilk günlerde ana vatanın zarurî ihtiyaçlarını ihmal ederek henüz hazırlanmamış olan muhitlerde hudud komşularını ilgilendiren gayeler ileri sürdüler. Girid ve Kafkasya hakkındaki düşünceler gibi!..

Bu sakat yola girmiyenler, mefkûre esaretine tâbi olmak istemiyenler «Vatan haini» addolunmağa başlandı. Yeni kin tohumları serpildi. Halka karşı gösterilen tazyik, Sultan Abdülhamid istibdadını arattı ve müstebit addedilen eski idarecilere rahmet okuttu. Bu defa münevverler yalnız menfaya, mahbese alınmakla kalmadı; âleni suikastlara mâruz bırakıldı. Hasan Fehmiler, Ahmed Samimler ve Zeki Beyler bu yolda kurban gittiler ve bu cinayetlerden hiçbir kimse mesul tutulmadı.

Bu kötü idare, pek tabiî olarak, derin bir huzursuzluk yaratıyordu. «İttihad ve Terakki» Merkezi Umumîsi, bunu muhalefete ve muhtelif unsurların millî gayeler takib ettiklerine atfediyor ve tazyikini artırıyordu. Halbuki, muhalefetin dileği, Osmanlı camiasını gözönünde tutmak şartiyle bir hattı hareket tayininden ibaretti. Hıristiyan ekalliyetlerin izhar ettikleri - gizli emeller hariç - arzu ise, kendilerine de bir hayat hakkı verilmesi zemininde idi.

Prens Sabahaddin Beyin ileri sürdüğü «İdarî Adem-i Merkeziyet - Tevsi-i Mezuniyet», kendisini haksız yere ithama vesile oluyordu. Halbuki, 1876 da ilân edilen ve İkinci Meşrutiyet'te de mutâ bulunan Kanun-u Esasîde: **«Mehâkimin istiklâli kâmiline ve müvazene-i maliyenin sıhhatine ve idare-i vilâyatça hukuk merkeziyeti muhafaza ile beraber tevsi-i mezuniyet usulünün ittihazına müteallik olup...»** kaydı vardır. Ve Prens Sabahaddin Bey de, memleketin selâmeti namına, bunun tatbikını istiyordu.

Merkezi Umumî nazarında; Bulgarlar, Sırblar, Rum ve Ermeniler memleket düşmanı, Arab, Arnavud ve Kürtler vatan haini idiler. Muhalefet eden Türkler ise, para ile satılmış birer metâdan başka birşey değillerdi. Vakıa bütün bunlar ,modsaı geçmiş ve yersiz ithamlardı. Ama halk böylece aldatılıyordu.

Sultan Abdülhamid devrinde bile memleket bu kadar büyük bir buhrana düşmemişti. Bununla beraber, İttihadcılar, cereyan eden acıklı vakayiden ibret almıyarak nokta-i nazarlarında israr ediyorlardı. Hattâ memleketi istedikleri gibi idare edeceklerini söylemekten çekinmiyorlardı. Cemal Paşa, bir istintak esnasında bunu bana söylemeği ihmal etmemişti. Bu kadar dar ve yersiz bir iddianın mükteseb bir hak gibi izhar edilmesi, herhalde doğru değildi.

Bence; bu yolda telkinat yapan, Avrupa'dan dönen ve «Terakki ve İttihad» Cemiyetini temsil eden «Jön Türk» lerdir. Onlar, Avrupa'da iken

muarızları hakkında besledikleri garazkâr hisleri tatlı renklere bulayarak buradaki mesai arkadaşlarına da sirayet ettirmişler, nisbeten saf ve ihtirastan âri olan ruhlarına husumet duygusu aşılamışlardır. Nitekim bu cihetı Talât Paşa katlinden evvel Berlin'de bir mecliste âlenen söylemiştir.

Hülâsa, kendi ideal ve mefkûresine sadık kalan, yani «İttihad ve Terakki» Cemiyetine dahil olmıyan her fefrd, Merkezi Umumîce muzır addolunuyor ve itimada lâyik görülmüyordu. Meclisteki «İttihad ve Terakki» mebusları ise, halk nazarında vicdanına sahib ve mümtaz bir partiye mensub şahsiyetler değil, itaate ve Merkezi Umumî emrine inkıyada mecbur, minnet ve şükran borçlusu elemanlar telâkki ediliyordu. İşte umumî vaziyet bu kadar acı ve o nisbette elîm ve feciydi.

Ahvalin bu vahametine rağmen, «İttihad ve Terakki» rüesası için Osmanlı toprakları kâfi bir ülke addedilmiyordu. Onlar:

«Vatan ne Türkiyedir Türklere, ne Türkistan;
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!..»

hülyasına kapılmış cezbeli insanlara benziyorlardı. Yani seyyal bir fikrin esiri idiler. Bu sebebden nâşi, dahilî idareyi tanzim ve memleketi tensik etmeği düşünmüyorlardı; yahud bu hususdaki kifayetsizliklerini takdirden âciz bulunuyorlardı. Bununla beraber «İttihad ve Terakki» mensubları takibettikleri sistemin doğruluğuna o derece emniyet kesbetmişlerdi ki, bu hususta en ufak bir ikaz ve tenkidi, hakaret telâkki ederler ve failini tecrim etmekten çekinmezlerdi. Nitekim, dahilî ve haricî durumun güvensiz bir hal kesbettiğini izah için, vaktiyle istibdad aleyhine çalışmış «Jön Türk» lerden Dersim Mebusu Lûtfi Fikri Beyin 1910 Temmuzunda Selânik'te vermek istediği konferans, ıslıklarla karşılanmış ve nutuk yarıda bıraktırılmıştı. Gerek Mebusan Meclisinde ve gerek matbuatta da aynı usûl tatbik ediliyor ve «İttihad ve Terakki» mensubu olmıyan hiç bir kimseye söz hakkı verilmiyordu. Halbuki, muhalefetin istediği memlekette Osmanlılık camiasını ilgilendirecek bir idare sisteminin tatbikından başka bir şey değildi. Bu hususa dair Prens Sabahaddin Beyin nokta-i nazarını hülâsaten aşağıya kaydediyorum :

Bir Ademi Merkeziyetçi Islahat Projesi :

Prens Sabahaddin'le, Dr. Nihad Reşad; «Ademi Merkeziyet» prensipinin tatbiki gayesiyle idarî islâhat projesi üzerinde çalışmışlar ve bir taslak vücude getirmişlerdi. Bunun bazı parçalarından anlaşıldığına göre, vilâyetler hudud ve idare usulünün cezrî bir şekilde değiştirilmesi düşüncesi ön plâna alınmıştı. Vilâyet hududları, iklim şartlariyle iktisadî bağlılık zaruretlerine göre küçültülecek, merkezler yine aynı şart ve imkânlar gözönüne alınarak yeniden tespit edilecek; iktisadî bölge birlikleri vücude ge-

tirilerek birkaç vilâyeti içine alacak şekilde umumî valilikler ihdas olunacaktı. Taslağm ileri sürdüğü esaslı islâhat düşüncelerinden biri de, iktisat ve kültür meselelerinde umumî valilik bölgeleri halkına, mahallî çalışma imkâm ile mahallî seçim hürriyetini vermek ve bu suretle İmparatorluğu vücude getiren muhtelif unsurları hükûmet işleriyle geniş bir sahada ilgilendirerek, menfaat birliği duygusu ile müşterek vatan şuurunu yaratmak ve benimsetmekti. Tabiî Osmanlı camiasını ilgilendirmesi muhtemel bulunan bu kanaatler; «İttihad ve Terakki» rüesasınca kabule şayan görülmüyor ve yalnız kendi dar düşünüş ve kısa görüşleri ve daha doğrusu hisleriyle İmparatorluğu idare etmek gafletine düşüyorlardı. Hâlbuki, bu idare şekli İngiliz, Alman, İtalyan vesair kavimlerden mürekkep Amerikada tatbik edilmektedir.

Trablusgarb Faciası :

Öteden beri mevcud huzursuzluklara lâkayıt kalındığı için yeni idaredeki düzensizlikten Adana'da Ermeni kıyamı, Rumeli'de suikasd ve karışıklıklar zuhur etmiş, 1910 da Arnavudluk harekâtı ve Karadağ hudud münazaaları, aynı sene ortalarında Suriye'de Dürzi ayaklanması, sene sonlarında Girid işi, 1911 de Yemen'e asker sevki ve bunlara ilâveten Trablusgarb harbi patlak vermişti. Filvaki Trablusgarb hakkında İtalyanlar daha 12/12/1887 tarihinde İngilizler'le uyuşmuşlar, Mısır hakkında gösterecekleri müsamaha mukabilinde,Trablusgarb için rüçhan hakkını temin etmişlerdi. 16/12/1900 de Fransa ile de anlaşan İtalya, Fransa'nın Fas'taki âmaline mukabil, Trablusgarb'da hareket serbestîsini yoluna koymuştu. Yukarıda işaret edildiği gibi 24 Ekim 1909 tarihinde Rus Çarı ile İtalya Kralı arasında, Boğazlar ve Trablusgarb hakkında bir de mukavele imzalanmıştı. 1911 Elceziras Konfefransında Fas'ın taksimi müzakere edilirken, İtalya'nın Trablusgarb'a karşı güttüğü amaç kabul edilmişti. Bu kararda Almanya da reyini istimal eylemiştir.

Görülüyor ki, İtalyanlar Trablusgarb hakkında dört başı mamur bir siyasî vaziyet yaratmağı becermişlerdir. Bu hallerden, yalnız hükûmetimiz haberdar değildi veya öyle görünüyordu. Bunlara zamimeten «İttihad ve Terakki» hükûmeti de, yani Roma Sefaretinden, 30 Aralık 1325 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetini müteakip Sadarete gelen Adl-ü İhsancı Hakkı Paşa hükûmeti de İtalyanlara müzaheret etmek hususunda Avrupa devletlerinden geri kalmamıştır.

Roma Sefiri Kâzım Bey, 7 Şubat 1911 ve 4 Haziran 1911 tarihlerinde hükûmetin nazarı dikkatini celbetmiş ve İtalyanların Trablusgarb'a taarruza hazırlanmakta olduklarını ve icabeden müdafaa tedbirlerinin ittihazı lüzumunu bildirmişti. Viyana Sefirimiz de aynı şekilde hükûmeti vaziyetten haberdar etmiştir. Hattâ, Alman Sefirinin de bu hususta bazı tavsiyeleri vardır. Lâkin bu ikaz ve ihbarlara kulak asılmamış ve daha ziyade şa-

yanı dikkat olan cihet, bunlara rağmen Trablusgarb harbi başlamazdan evvel Vali ve Kumandan Müşir İbrahim Paşa, İtalyanların şikâyeti üzerine azledilmiş ve memleket Valisiz ve Kumandansız bırakılmıştı. Aynı zamanda, Trablusgarb'de bulunan askerler silâh ve toplariyle, Ahmed İzzet Paşayı takviye için Yemen'e sevkolunmuş ve Sultan Abdülhamid zamanında Trablusgarb ve Bingazi fırkalarına müzaheret maksadiyle teşkil edilen on beş bin kişilik Kuloğlu ocakları da dağıtılmıştır. Kuloğlu gönüllü kuvvetlerini teslih için muhafaza edilen 40 - 50 bin kadar Martin ve Schneider tüfekleri, yeni sisteme tahvil vesilesiyle ve İtalyanların gözü önünde Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa tarafından İstanbul'a celbedilmiş ve yerlerine silâh gönderilmemiştir. Bunlara itiraz eden Vali Müşir İbrahim Paşa, derdini dinletememiştir. Hattâ İtalyan gazetelerinin bu hususiaki neşriyatına ehemmiyet bile verilmemiştir.

İşte, İtalyan'lar, bu kadar müzaheret ve kolaylıklara nail olduktan sonra, Eylûl 1911 de hükûmetimize ültimatom vermişler ve bütün müdafaa vasıtalarından mahrum bırakılan o vatan parçasına nâmerdce tecavüz etmişler ve asker sevkine cesaret göstermişlerdir. İstifafya mecbur kalan Hakkı Paşa hükûmetinin ihmalinden şikâyet eden Trablusgarb mebuslarına Mecliste ehemmiyet bile verilmemiş ve Nâzırların Divan-ı Âliye sevki talebi lâkaydî ile karşılanmıştır. Ancak 18 Ocak 1911 de yeni hükûmeti Said Paşa kurmuştu.

İtalyanlar, Trablusgarb'a ilk defa on iki gemi ile (25) bin asker göndermişlerdir. Halk tarafından mukavemete mâruz kaldıkları için, kısa zamanda bu miktar (80) bine iblâğ edilmişti.

Bu Trablusgarb Harbi, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına bir vesile teşkil etmiştir. Çünkü, bu tecavüz sırasında Rus Hariciye Nâzırı Sasanof'un delâletiyle 13 Mart 1912 tarihinde Bulgaristanla Sırbistan, 29 Mayıs 1912 de Bulgaristan'la Yunanistan arasında Sofya'da birer ittifak akdedilmiş ve bilâhare Karadağ prensliği de bu anlaşmaya dahil olmuştur. Nitekim 8/Ekim/1912 de Karadağ bize harb ilân etmişti.

Bu Balkan Harbini alevlendirmek için İttihadcılar, Üniversite talebelerini tahrik eylemişlerdi. Halbuki Devlet Ricalinden mürekkep bir toplantıda Operatör Cemil Paşa ve bazı kumandanlarımız, askerlerimizin tâlimsiz ve silâh kullanmaktan âciz olduklarını ileri sürmüşler ve sulhen meselenin haledilmesi çaresine tevessülü tavsiye etmişlerdi. Fakat, teşvikkâr nümayişler, bu noktai nazarı baltalamış ve harbe karar verilmesini mucip olmuştur. Esasen, 1911 tarihinde intişar eden Kiliseler Kanunu mucibince, Balkanlılar arasında nifak kalmamış; onlarda da rekabet yerine artık dostluk düşünceleri hâkim olmağa başlamıştı. Bu olaylara yalnız bizim hükûmet lâkayıddı.

Cereyan eden bu son hâdiselerden bîhaber olan «İttihad ve Terakki» hükûmeti, 1912 Nisanında Avrupa'lıların sulh tavassutu teklifini reddedin-

ce, İtalyanlar iki gün sonra, 12 adamızı da işgal edivermişlerdi. Sulh teklifinde mündemiç kasdi, hükûmet takdir edememişti.

Hâdiselerin garib tecellisine bakınız ki, İtalyanlarca emaneten mahfuz tutulan 12 Adayı, bu hükûmet, 1945 senesinde bize iade etmek istediği halde, İsmet Paşa Cumhurreisi iken; **«Hayır, biz yurdda sulh, cihanda sulh politikasından ayrılmayız.»** iddiasiyle hükûmetimiz, bu teklifi reddetmiş, zavallı bu vatan parçaları da zarurî olarak 1947 tarihinde Yunanlılara intikal eylemiştir.

Hülâsa, komşu devletler arasında ittifaklar aktedilir ve harb fecaati sahasını gitgide genişletirken «İttihad ve Terakki» hükûmeti muhaliflerini ezmek tedbirleriyle vakit geçiriyordu.

«İttihad ve Terakki» muarızları haricde kuvvetlenmeğe çalışırken, memleket dahilindeki muhalefet tamamen sönmüş, hükûmet idaresi artık «İttihad ve Terakki» Cemiyeti rüesasının direktifi dahilinde hareket eden elemanlara intikal eylemiş; «Adl-ü İhsan Kabinesi» adı verilen Hakkı Paşa hükûmeti, İtalyan husumetine mâruz kalmıştı. İşte böyle bir fırsatla İtalyanlar, milletlerarası hukuk kaidelerine uymıyan bir tecavüzle Trablusgarb'ın muhtelif mıntakalarına asker çıkarmışlardır. İtalyanların bu teşebbüşe girişmesine, «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin takibettiği siyasetin dahlü tesiri muhakkaktır. Fakat, bu tecavüzün diğer bir âmili, istibdad devrinin miras bıraktığı fena izler ve düşmanın Osmanlı topraklarına taarruz işinde beynelmilel mevcud mer'i hukuk kaidelerine riayete lüzum görmemesi de bir sebeb addedilebilir. Esasen İtalyanlar, bu mıntakaya karşı öteden beri istilâ tasavvuru beslemekte ve fırsat kollamakta idiler. Ancak İtalyanların bu gayesi malûm olduğu halde, Hakkı Paşa hükûmetince, o ara, Trablusgarb'da bulunan askerin Yemen'e ve Martinlerin Mavzere tahvil olunmak üzere İstanbul'a celbolunması, o havaliyi hemen hemen ihtiyat kuvvet ve silâhlardan mahrum bırakmış ve âdeta tecavüzü tâcil etmiştir. Bu tecavüzün tesiri yalnız Trablusgarb'ın ve bazı adaların elden çıkarılmasiyle kalmamış, bu, bir başlangıç olmuş; sonu Balkan Harbinin zuhurunu ve Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasını intaç etmiştir. En ziyade dikkate değer nokta, İtalyanların hazırlıkları hakkında Roma Sefirimizin, hükûmeti ikazının nazarı dikkate alınmaması ve hattâ, Trablusgarb taarruzundan birkaç gün evvel Sadrıâzam Hakkı Paşanın Mebusan Meclisinde İtalyanlarla mevcud dostluktan bahsetmek garabetini göstermesidir.

İtalyanlar verdikleri notada; evvelâ Trablusgarb'da harbsiz darbsız bazı mühim imtiyazlar temin etmek cihetini iltizam etmiş ve şu yolda bazı talebler ileri sürmüşlerdi :

İtalya'nın Trablusgarb'da diğer hükûmetlerden ziyade malî ve iktisadî bir rüçhana sahib olması; ora gümrüklerinin İtalyan memurları nezdine tevdi edilmesi vesaire gibi...

Bu teklifler, ciddî bir müzakere mevzuu teşkil edecek kabiliyette bulunsaydı belki Trablusgarb tamamen elimizden çıkmazdı. Böyle bir fırsatla taarruz hareketlerine karşı kuvvetlenmek vesilesi imkânı aranırdı.

Fakat, idaredeki anarşi buna meydan bırakmamış, şaşkın bir hareketle memleket harbe sürüklenmiştir. Halbuki, Trablusgarb hakkında vaktiyle istibdad idaresi, aşağıdaki vesikalardan anlaşılacağı veçhile, daha ihtiyatlı davranmış ve vaziyeti mehma emken idare eylemişti.

Sultan Abdülhamid'in Trablusgarb Siyaseti :

Sultan Abdülhamid, bu mıntaka hakkmdaki emellerini bildiği için, İtalyanlara karşı daima müteyakkız davranmış ve tecavüze meydan bırakmamıştır. Meşrutiyet hükûmetleri ise bunlara lâkayıt bulunmuşlar ve aynı siyaseti idameye muvaffak olamamışlardır. Sultan Abdülhamid'in Trablusgarb hakkında ne kadar hassas ve tedbirli hareket ettiğini aşağıdaki telgraf muhabereleri isbat etmektedir:

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Roma Sefaret-i Seniyyesine

«Bir menba-ı hususîden hâkipay-ı seniyye-i hazret-i padişahîye varid olan malûmatta, ahval-i hâzıranın İtalya devletinin Trablusgarbca kararlaştırılmış olduğu programın tatbikına müsaid olup olmadığı hakkında müsaraaten tahkikat icra eylemesi için devleti müşarünileyha Hariciye Nâzırı Mösyö (Titoni) tarafından Trablusgarb-da mukim ceneral konsolosa talimat verilmiştir. Sıhhat ve mevsukiyeti kat'iyyen emin olan bu malûmat İtalya devletinin silâh istimâl etmeksizin Trablusgarb'da hukuku siyasiye istihsal eylemek ve vilâyeti müşarünileyhayı ilk fırsatta kendi müstemlekâtı sırasına ithal edecek surette teşebbüsatta bulunmak emelinde olup, bu emelden vazgeçmek istemediğine delâlet eyliyor. Binaenaleyh, hususu mebhusun Hariciye Nâzırı Mösyö (Titoni) ye beyaniyle, bu babda icabeden izahatın talebine devleteyn arasında cayigir olan münasebatın iktizasından olduğu üzere teminat-ı müveddetperverane talebine memursunuz.»

Mabeyin-i Hümayun Başkitâbetinden Trablusgarb Vali Vekili ve Askerî Kumandanı Receb Paşaya

«Geçen ayın yirmisi tarihli tahriratı mahremaneleri alınmıştır. Tahrirat-ı mezkûre mündericatına nazaran, İtalya devletinin entrikalarına müsaid bir zemin istihzarı için kabail-i mahalliye rüesası arasında ihtilâfat peydasına çalışılmakta ve Bingazi Mutasarrıffı ile askerî kumandanı da devlet-i müşarünileyhanın bu entrikalarına kolaylık ibraz eylemekte olduğundan zat-ı şevketmeab-ı hazret-i pâdişahî mumaileyhimayı memuriyetlerinden azil buyurmuşlar ise de haleflerinin muvasalatına kadar azillerinden haberdar olmaması muktezayi irade-i seniyye-i hazret-i şehriyarîdendir. Bingazi Mutasarrıflığına, bu kere Tekirdağı Mutasarrıfı Ali Bey tâyin olunarak mahalli memuriyet-i cedidesine gitmek üzere hafiyyen vapura irkâb olunmuş ve yeni askerî kumandan henüz tâyin edilmemiştir.»

Roma Sefaret-i Seniyyesinden Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«Mösyö (Titoni) ile vuku bulan mülâktımda Derne'ye harb sefaini irsali İtalya

devletinin arzu ile yapağacı şeylerden olmadığı ve şu kadar var ki, Derne'deki İngiltere Konsolosu tarafından Malta'ya keşide kılınan bir telgrafnamede iki düşman kabile arasında vukua gelen hunriz bir müsademe üzerine umum ahali kıyam ettiğinden cemiyet-i umumiyenin idamesi için tedabir ittihazına lüzum gösterdiğinden İtalyan devleti de, eğer İngiltere tarafından Derne'ye harb sefaini irsal kılınırsa kendisi de sevkiyat icra etmek üzere iki kruvazörün harekete müheyya bir halde bulunmasını emreylediğini nazır-ı müşarünileyh beyan eyledi.» (1 Mart)

Yıldız'dan Roma Sefaret-i Seniyyesine

«İtalya Hariciye Nâzırı âhiren Meclis-i Mebusanda icra ettiği beyanat meyanında Bahri Sefid'de hali hazırın bekasına dair İtalya ve Fransa ve İngiltere arasında mevcud itilâfattan bahsetmiş ve bu beyanatın Trablus Garb'a taallûku dergâr olmakla hükûmet-i seniyyece fevkalâde ehemmiyetle telâkki olunması tabiî bulunmuştur. Nazırı mumaileyhin bu kereki beyanatının mâna ve dolayısiyle şümûl ve taallûku Afrika'daki vilâyet-i şâhâneye dair bundan evvel Roma- kabinesinden istihsaliyle kesbi memnuniyet etmiş olduğumuz teminata tevafuk etmediğinden beyanatı mebhuseden sonra, tekrar bundan evvelki teminat zemininde teminat istihsali için tedabiri muktaziyeye tevessül eylemeleri tavsiye olunur.» (10 Mayıs)

Roma Sefaret-i Seniyyesinden Yıldız'a

«Babıâli canib-i samisinden taraf-ı âciziye varid olan talimata tevfikan İtalya Hariciye Nâzıriyle mülâkat ederek, âhiren Parlâmento'da irad eylediği nutukta İngiltere - Fransa - İtalya arasında Bahri Sefid umuru hakkında münakid itilâftan bahseylediği sırada, Trablusgarb'a dair ettiği iymanın derece-i şümulüne dair izahat talebeyledim. Nâzır-ı mumaileyh, itilâftan maksad, Bahri Sefid'de hali hazırın muhafazasından ibaret olduğunu ve nutkunun bizce calib-i dikkat olan cümlesi, İtalya devletinin istatükonun muhafazası arzu-yu hâlisanesinde bulunduğunu isbat etmekte olup bu arzuda bulunan bir devletin, bittabi hali hazırı kendisi de rahnedar etmiyeceğini beyan eyledi.» (12 Mayıs)

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Roma Sefaret-i Seniyyesine

«İtalya devletinin vesait-i askeriyeye müracaat etmeksizin Trablusgarb'a girerek orada yerleşmek üzere vuku bulan teşebbüsatı neticesiz kalması üzerine bu kere vilâyet-i müşarünileyhaya sevkolunmak üzere gayet ciddi surette bir fırka-i askeriye tehiye etmekte olduğu alınan malûmattan müsteban olduğu cihetle bu babda eğer taraf-ı âlilerince bir malûmat varsa batelgraf işarı ve tahkikatı- ciddiye icrası muktezayı irade-i seniyyedendir.» (18 Eylûl)

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Berlin Sefaret-i Seniyyesine

«Almanya Hariciye Nâzırının Roma'ya seyahatinde İtalya devletini Trablusgarb'da bir faaliyeti ciddiye ibrazına teşvik etmek, yani Almanya devletinin bu faaliyete muvafakatini bildirerek İtalyanları o cihete tahrik eylemek gibi bir talimatı da haiz olduğu, bu kere velinimetimiz şevketmeab efendimiz hazretlerine arz ve beyan olunmuştur. Saltanat-ı seniyyenin böyle bir rivayete katan inanmak istemiyeceği dergâr bulunmakla beraber, adem-i vüsuku aşikâr olmasına rağmen, bu yolda bir şayianın vücüdu esasen Saltanat-ı Seniyye ile Almanya devleti fahimesi arasında teyemmünen cari olan münasebatı hususiye-i vedadkârane ile kat'an telif kabul etmiyeceğinden bu madde hakkında, Almanya devleti nezdinde bir tebliği mahremanede bulunmağa Hariciye Nezaretinin nimresmî vasıta-i neşri efkârı bulunan gazete vasıtasiyle kat'iül-

mefad bir tekzibname neşrini talebeylemeğe ba irade-i seniye-i hazret-i padişahî memursunuz.» (Kasım)

«İttihad ve Terakki» nin Dış Siyaseti :

İtalya hükûmetinin Trablusgarb hakkında tecavüz emeli beslediği Meşrutiyetten evvel bu kadar sarih ve vazıh bir surette muhabere mevzuu teşkil eylediği malûm iken, Meşrutiyet'ten sonra bunların nazarı dikkate alınmaması ve Roma Sefaretinden Başvekâlete gelen ve vaktiyle Sultan Abdülhamid'e cinaî romanlar tercümesiyle şöhret kazanan Hakkı Paşa hükûmetinin icabeden tekayyüdatın ittihazında ihmâlkâr davranması çok acıdır. Ve bu lâkaydîden hiçbir kimse mesul addedilmemiştir. Bu hatâlardan memleketin gördüğü zarar, Türk milletinin mevcudiyetini sarsacka kadar büyük ve şümullü olmuştur. Buna rağmen, bulâkaydî üzerinde duran kimse çıkmamış, yalnız Mebusan Meclisinin 1327 senesi Ekimi bidayetlerindeki bir toplantısında, Trablusgarb Mebusları Naci ve Sadık Beyler, Hakkı Paşa kabinesinin Divan-ı Âli'ye sevkini istemişlerdir.

Bu satırları, «İttihad ve Terakki» hükûmetlerini tenkid maksadiyle yazmıyorum; yalnız Meşrutiyet ricalinin memleket idaresinde ve hususiyle dahilî idarede olduğu gibi dış siyasette de ne kadar kabiliyetsiz davrandıklarını göstermek için kaydediyorum.

Trablus Harbi ve Dışarıdaki Muhalifler :

İtalyanların Trablusgarb'a taarruzları esnasında ben hasta bulunuyordum. Paris'teki Türkler - muhalif, muvafık hepimiz - büyük bir azab içinde idik. Vatan meselesinde hükûmete taraftarlık veya aleyhtarlık tabii bahis mevzuu olamazdı. Vatandaşlarımızdan bazıları (1) Tunus yolu ile Trablusgarb'a gitmeğe hazırlanıyordu. Paris, Türk vatanperverleri için bir geçit vazifesi görüyordu. Sonraları, Mısır tariki de ehemmiyet kesbetmiştir. Hastalığım hasebiyle Paris civarında oturduğum köyden Paris'e avdet ederek bazı arkadaşlarla görüştüm. Neticede, Fas arkadaşım erkânıharb Tahir Beyle beraber Trablusgarb'a gitmeğe karar verdik. Bu kararımızı Fas'tan dönen Mısır'daki arkadaşlara da bildirdik. Esasen onlar da bu hususta teşebbüs almışlar ve evvelce gayri kanunî mahkûm edilen ve bundan dolayı memleketten ayrılmağa mecbul kalan bütün bu arkadaşlar Mısır'dan Trablusgarb'a geçmişler ve çok büyük yararlıklar göstermişlerdir. İsmet Darende Sellûm mıntakası kumandanlığında bulunmuş, Cemal Gazze Sünusî'nin şifre kâtibliğinde istihdam edilmiştir. Hakkı Söğüt, Nuri Yozgat da bu mücadeleye iştirak etmişlerdir. Abdullah Çanakkale, uzun müddet orada kalmış ve halkın itimadına mazhar oması hasebiyle son zamanlara kadar bütün hare-

(1) Dr. Aziz, Dr. Fahri Beyler, Enver Paşanın biraderi Nuri Paşa, Erkânıharb Trablusgarblı Fehmi Bey v.s.

kâta iştirak etmiştir. Abdullah, İtalyanlarla sulh muahedesinin akdine rağmen, mücadeleye devam etmiş ve yirmi yedi sene evvel anavata dönmüştür. Hüsnü İzmir, kızgın çöllerde, o bedbaht vatan topraklarını kaniyle sulamış, oralarda ebediyete kavuşmuştur.

Yukarıda isimlerini yazdığım bu arkadaşlar, Mısır'dan Trablusgarb'a geçmişlerdir. Biz de Tahir Beyle Tunus tarikiyle gitmeği doğru bulduk. Tahir Bey, o zaman Paris Ataşemiliteri bulunan Fethi Beyle (1) temasa geldi; seyahat takarrür ettirildi. Fakat benim hastalığım günden güne ağırlaşıyordu. Hareketimiz günü, Fethi Bey, tren istasyonunda benim seyahatime mâni oldu ve:

«— Siz çok hasta ve zayıfsınız. Bu hal ile çöllerde seyahat edemezsiniz. Evvelâ kendinizi tedavi ediniz, sonra gelirsiniz.» dedi. Bunun üzerine meyus ve makhur tekrar ikamet ettiğim köye döndüm.

Hastalığım, hakîkaten ağır ve vahimdi. Hattâ Prens Sabahaddin Bey bu vaziyette köy ve tedaviyi bırakarak Paris'e geldiğim için beni şefkatle tekdir etmiş, hem derhal köye dönmemi istemiş, hem de, kendi malî durumu pek müsaid olmadığı halde, tedavi masraflarımı deruhte etmek ulûvvücenablığını göstermiştir. Ayni köyde ikamet eden İbrahim Paşazade Baha Bey de hakkımda ayni şefkati göstermek lûtfunda bulunmuştur. Bu iki asîl ve faziletli insanın takayyüdatı sayesinde bir müddet sonra iyileştim.

Yukarıki satırlarda izah edilen haricî ahvalin ne merkezde olduğu Trablus vakasından anlaşılmaktadır. Dahilî vaziyet de hemen hemen maatteessüf keşmekeş içinde idi. Aşağıdaki tafsilât bu ciheti belirtecektir.

İç Çöküntüden Elîm Bir Nümune:

Dahilî ahvaldeki bozukluğun derecesini anlamak o sıradaki Meclis müzakerelerine şöyle bir göz atmak kâfidir. 1326 senesi Aralık ayının on ikisinde cereyan eden bir hâdisenin ne kadar elîm olduğunu göstermek maksadiyle Mecliste sarfedilen bazı sözleri aynen buraya koyuyorum:

Hükûmeti tenkid eden Dr. Arif İsmet Beye karşı Dahiliye Nâzırı Talât Bey:

— **«Yalan!»** diye bağırmıştı..

Buna mukabil Arif İsmet Bey de şu cevabı vermiştir:

— «Yalanı sen söylüyorsun. Yalan söylemek istiyorsun; lâkin onu da beceremiyorsun!..»

Bu münakaşadan sonra, Talât Bey de Dahiliye Nezaretinden çekilmişti.

Bundan başka, 1327 senesi Aralık ayının 21 inci günü Meclis'te diğer

(1) Adliye Vekili, merhum Fethi Okyar.

bir hâdise zuhur etmiş ve efkârı umumiyede büyük tesirler husule getirmişti. Kütahya Mebusu Ferid Bey Meclis'te bir şey söylemek istemişti. Edirne Mebusu Talât Bey (Paşa) yerinden fırlıyarak :

— **«Sen sus!»** diye bağırmıştı. Ferid Beyin Talât Beye :

— **«Sen ne karışıyorsun?»** demesi üzerine Talât Bey Ferid Beye hitaben :

— **«Jurnalci!»** sözünü savuşturmuştur. Buna karşı Ferid Bey de :

— **«Ben mijurnalciyim? Yalan söylüyorsun. Sefil, yalancı, edebsiz, alçak!»** diyecek kadar ileri gitmiş ve ertesi günü de «Teşkilât» gazetesinde Talât Beye karşı aşağıdaki açık mektubu neşretmiştir :

«Edirne Mebusu Talât Beye;

«Dün, Meclisi Mebusanda, takririn reye vazolunacağı esnada bana hitaben «jurnalcı» tâbirini istimal ettiniz. Eğer benim bir jurnalim varsa, ebediyen hayat-ı siyasiyeden çekileceğimi şimdiden va'dediyorum; derhal çıkarınız. Çıkarmadığınız takdirde dünyanın en rezil müfterisi siz olduğunuzu kabul etmeniz tabiî ve zarurîdir. Bunu da alenen beyan ederim.»

İşte görülüyor ki «İttihad ve Terakki» rüesasında ifrada varan bir tahakküm edası ve hoşlarına gitmiyenlere karşı ağır ithamlarda bulunmak ve bu suretle Cemiyete dahil olmıyan şahsiyetlerin namus ve şerefleriyle oynamak sevdası vardı. Bu hal Sultan Abdülhamid istibdadının diğer suretle tecellisinden başka birşey değildi.

Bu acı ve acıklı hâdiseler memleketin bir siyasî buhrana doğru gittiğini gösteriyordu. Efkârı umumiyede büyük bir muhalefet havası esiyordu. Bu hal orduya da sirayet etmekte gecikmedi. Nitekim aşağıdaki hâdiseler bunu ispat edecektir. Bu ise en büyük felâket teşkil etmişdir.

«İttihad ve Terakki» nin Arnavudluk gafleti

İttihadcılar, memleket ve dünya hâdiselerini yalnız nazarî surette takibediyor, halkın ıstırabını ve memleketin mukadderatını hiçe sayıyor, hatâdan hatâya düşüyordu. Balkanlardaki Hıristiyan unsurlara karşı yegâne İslâm kuvveti addolunan Arnavudları tedibe ve silâhtan tecride kalkışmaları bu kabildendi. «İttihad ve Terakki» Cemiyeti, Meşrutiyet'in ilânında ordunun yanıbaşında Arnavudların vatanperverliklerinden müstefid olmuş ve 31 Mart hâdisesinde Arnavud gönüllülerinden büyük yardım görmüştü. Buna rağmen şimdi bütün Arnavudlara karşı tedib hareketi hazırlamış, bu milleti ezmek hevesine kapılmıştı. Dahilî ahval buna asla müsaid değildi. Ne çare ki hükûmet erkânı merkezi umumînin kapı çuhadarı haline gelmişti. Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir Beyler silâh toplama meselesinde ısrar ettiklerinden hükûmet de buna tevessüleylemiş ve Arnavudlukta

askerî harekâta karar verilmişti. Buna mukabil Balkan devletleri de hükûmetin bu çılgın harekâtından faydalanmak fırsatını kaçırmıyor ve ittifak teşebbüslerini takviye ediyorlardı. İstanbul, yapılan hatâların vahametini pek geç takdir etmiştir.

Arnavudlukta husule gelen hoşnutsuzluğu gidermek ve yapılan hatâyı tamir etmek için Cemyet rüesası, evvelce Sultan Reşad'ı Kosovaya kadar götürmüşlerdi. Bu cemilekârlık bile Arnavudların infialini izale edememiştir.

Arnavud Malisürlerinin isyanı

Hakkı Paşa kabinesi zamanında başlıyan ve silâh toplama meselesinden isyana sevkedilen Malisürlerle hükûmet arasında Çetine'de (Karadağın merkezi) ve Karadağ Prensinin tavassutiyle 2/8/1911 tarihinde aşağıdaki anlaşmanın imza edilmesi mecburyeti hâsıl olmuştu. Bu askerî harekâtı Şevket Turgut Paşa idare ediyordu :

a) Malisörler iki yıl vergi vermiyecekler,

b) Ağnam (hayvan vergisi) vergisi azaltılacak ve öbür vergiler de ahalinin gücüne göre olacak;

c) Ayaklananlardan muhtacolanlara hükûmet günde yarım okka mısır verecek;

ç) Malisörler, o zaman üç yıl olan, askerliklerinin iki yılını memleketlerinde, bir yılını İstanbul'da yapacaklar;

d) Malisörlerin silâhları alınmıyacak;

f) Nahiye müdürlerini hükûmet bayrakdarlar arasından seçecek;

Bu suretle hükûmet, cezalandırılacak Hıristiyan âsileri taltif etmiş ve yalnız İslâm Arnavudları ezmişti.

Halbuki, vaktiyle hariçte istibdad aleyhine faaliyet gösteren «Jön Türk» lerin Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden kavimler hakkındaki görüşleri daha mâkul ve daha mantıkî idi. Nitekim Ahmed Rıza Beyin «İttihad ve Terakki» müessislerinden bulunan Romanya'da mukim Dr. İbrahim Temo Beye yazdığı aşağıdaki mektup bu noktayı belirtmektedir :

Paris, 6 Mart 108 (1)

«Arkadaşım efendim;

2 Kânunusani tarihli mektubunuza Meşveret vasıtasiyle kısmen cevap vermiştim. Arab Ahmed Efendi arkadaşımız da size mütalâasını bildirmişti. Üçüncü Meşveret'te Arnavudlara isnad-ı kabahat eder bir cümle yoktu. Arnavudların Türklere muhabbeti, merbutiyeti ve dört yüz elli yıldan beri ne kadar hizmet gördükleri malûmdur. Ancak, Arnavudlukta bir milyondan ziyade Hıristiyan var. Hıristiyan evlâdı, Rum, İtalyan ve

(1) Bu rakamlar, (Ogüst Kont) un icad ettiği tarihi belirtmektedir.

Sırb mekteblerinde okuyor. Girid'de vesair adalarda olduğu gibi, Arnavudlukta da İslâm evlâdı Hıristiyanlara nisbetle cahil kalıyor. Bir kavmin bekası, biliyorsunuz ki, adediyle değil, ilim ve hüneriyle kaimdir. Ve kuvvet bugün tabancada, bıçakta değil, maariftedir. Bu kuvvet hangi fırkada ziyade ise ekseriyetin o fırkaya yani İslâm Arnavudların bir iki batın sonra Hıristiyan Arnavudlara tâbi olacakları şüphesizdir.

İçlerinde İslâm bulunduğu için, Avrupa devletleri şimdi Arnavudlara tesahüb etmiyorlar. İslâm unsurunun kuvveti azalırsa, onları da Bulgarlar, Rumlar gibi himaye ederler. Bu himayenin Osmanlı ittihadı lehine olmıyacağı aşikâr.

Bu inkiyad-ı mecburî ihtimal ki Arnavud milliyetine halel getirmez. Lâkin Arnavudları Osmanlılara rabteden zincir-i diyanetin hükmü kalmaz. Ravabıt-ı kalbiyenin yerine - diğer milletler de olduğu gibi - menafi-i siyasiye ve tüccariye kaim olur. Menfaat hangi tarafta ise o tarafa meyletmek lâzım gelir. Osmanlılardan ayrı bir Arnavudluğun devam ve bekası acaba mümkün müdür? Eğer Arnavud gençleri, Arnavud lisanını, edebiyatını muhafaza, yani muamelât-ı resmiyede, ticariye de hasıl-ı her işte bu lisanı istimâl edebilirlerse, bu mümkündür. Yukarıda zikrettiğim mekteplerden çıkan gençler, acaba Arnavudca biliyorlar mı? Hıristiyan takımı, lisan-ı millînin tamimini arzu ediyor mu? Bundan böyle, dünyada küçük milletlerin münferiden bir hükûmet teşkil etmeleri kabil değildir. Yunan gibi, muntazam lisanı, edebiyatı ve kendine mahsus bir tarihi olan milletler bile yalnız yaşamada güçlük çekiyorlar.

Buralarını naza-ı mütalâaya alarak, Arnavudluğun selâmetini, ancak millî mekteplerde görüyorum. Tahriratınızda, siz de bu cihete bihakkin ehemmiyet veriyorsunuz. Bu halde komitelerin en mühim vezaifini memleketlerinde maarifin tamimi için hususî ve millî mektepler küşad etmek ve ahaliye bu hakikati ve Türklerle ittihadın lüzumunu anlatarak çocukları cebren okutmaktır.

Komitelerin yapabilecekleri bir şey daha varsa, o da vilâyet idare ve belediye meclislerine kendi adamlarını intihab ettirmeğe çalışmaktır. Tehdid ve icabına göre taltif ederek kaymakamları ve mutasarrıfları ele alabilirler. Ve bu suretle mektebleri islâha muvaffak olurlar.

Bu mektubumu Zoti Naci (1) Efendiye gösteriniz. Bu fikre hizmet için Arnavud komiteleriyle ittihada hazır olduğumuzu söyleyiniz. Arnavud ahval ve harekâtına dair Meşveret'e malûmat veriniz. Arnavudlarla bir iş görmek mümkün ise, orada kalınız. Böyle bir hizmet memul ve bâhusus vücudünüz mütehammil değilse Misir'a gidiniz. Mısır'daki arkadaşlarımıza sizin için yazdım. Bulgaristan'da bizim tarafa meyledenler oluyor. Başlarında kimse yoktur. Mektubunuzu bekler ve arkadaşlarla size arz-ı mevaddet ederim efendim.»

Bu mektup çok mânidardır. Muhabere, İbrahim Temo Beyin, Romanya'ya yeni gittiği tarihlerde cereyan etmiş olsa gerek. Fakat, memleket dertleri yalnız Arnavudluğa inhisar etmiyordu.

Yemen isyanı

Mesele bu kadarla bitmemiştir. Lüzumsuz yere hükûmet otoritesi suistimal edildiği için yer yer halk itaatsizliğe sevkediliyor ve isyan için vesile veriliyordu. Bu cümleden olmak üzere Yemende de 13/10/1911 tarihin-

(1) 202 nci sahifede bahsi geçen Derviş Hima Bey.

de İmam Yahya ile daha ağır şartlar dahilinde bir uzlaşma yapılmıştı. Buna sebeb olan da tecviz edilen bazı yolsuzluklardı. Meselâ Yemen ıslahatına memur olan Ferik İzzet Paşa heyetinin (1) erkânı harbiye reisi Salih Zeki Bey, Beytülfakih'de şahsî bir infial netices, Şeyh Ahmed Batınî'yi tevkif etmek istemişti. Kaza kaymakamı bunu önlemeğe çalışmış ve bu gibi keyfî hareketlere muhitin müsaid olmadığını izaha uğraşmış ise de erkânıharb reisini ikna ve teskin edememişti.

Jandarmalarla hükûmet dairesine celbedilen Şeyh, ağır sözlerle tahkir edildiği sırada Arablardan biri tarafından atılan kurşunla Salih Zeki Bey yere yıkılmış ve hiddetini hayatiyle ödemişti. Bu cinayete rağmen de Şeyh ve maiyeti ellerini, kollarını sallaya sallaya oradan uzaklaşmışlardır. İşte izhar edilen bu asabiyet saikasiyle hem yetişmiş kıymetli bir asker ziyaa uğramış ve hem de Yemen kıtasında sûkûn yerine galeyanın artmasına zemin hazırlanmıştır.

Yukarıki hâdisenin aksine diğer bir misal daha zikretmeği muvafık buluyorum. Yine Beytülfakih rüesayi meşayihinden İbrahim Mehavi hastalanmıştı. Şeyhin karinleri tedavisini İzzet Paşa heyetine bağlı bulunan Yusuf Beyden (2) rica etmişlerdi. Tedaviyi deruhde eden Yusuf Byin verdiği ilâçlar müessir olmuş, bir hafta zarfında hasta ayağa kalkmıştı. Sıhhatini yeniden elde eden Şeyh, kurtarıcısına bir avuç Riyal vermiş ve fakat bu parayı kabul ettirememişti. Bu göz tokluğundan son derece mütehassis olan bu çöl sâkini, «diğer hükûmet adamları niçin sizin gibi yapmaz ve yalnız soygu ve zulüm düşünür» diye hüngür, hüngür ağlamıştı.

İmam Yahya ile yapılan anlaşma

İşte bu iki misal, Yemen kıtasında cereyan eden hâdiselere birer nümune teşkil etmekte ve hükûmete karşı gösterilen husumet veya muhabbetin iç hatlarını aydınlatmaktadır. Şunu da işaret etmek isterim ki, aşağıya kaydettiğim uyuşma şekli de İtalyan'ların Trablusgarb'a tecavüzleri hasebiyle mahza o esnada hükûmeti rahat bırakmak düşüncesinden mülhem olan İmam Yahya'nın bizzat Ferik İzzet Paşa nezdinde aldığı teşebbüsle husûl bulmuş ve «cephenizi bana değil, düşmana çevirin!» diye haber yollamıştı.

Bu anlaşma tahriratının başında «İmam Yahya bin Hamideddin ile Ferik İzzet Paşa arasında ittifak» denildikten ve hâkimlerin zeydi olacağı tasrih edildikten sonra evkaf ve vasiyet işlerinin İmam'a aidiyeti kabul edilmekte ve vergilerin şer'î olması usulü tasdik olunmakta idi. Gizli maddelere na-

---

(1) Ferik İzzet Paşa heyetinde İsmet Bey (Paşa) Salih Bey (Paşa), Saffet Arıkan ve Nâzım Beyler de bulunuyordu.

(2) İzmit'te «Kocaeli» eczahanesi sahibi Yusuf Bilgisu Bey.

zaran hükûmet, İmam'a senede (20,000) altın verecek; kabileler İmam'a karşı isyan ederse hükûmet yardım eyliyecekti.

Dış siyasetimizin iflâsı

Gerek Malisörlerle anlaşma ve gerek İmam Yahya ile yapılan uzlaşma şartlarının ağır olduğu meydandadır. Bütün bunlar «İttihad ve Terakki» hükûmetinin sebebolduğu isyanlardan husule gelen neticelerdi ve bu anlaşmalarla tevsii mezuniyete aleyhdar geçinen bir hükûmet, siyasî imtiyazlara yol açıyordu.

Takibedilen sakim hareketler yüzünden haricî siyasette de müvazene ve devletler arasındaki rekabetlerden istifade edilemez olmuştu. Artık Türkiye'nin toprak bütünlüğünü zamin olan Paris Muahedesine hükûmetler riayete lüzum görmüyorlardı. İç ve dış vaziyet bu kadar tehlikeli bir şekil almıştı. Babıâli daha İtalyan notası tahakkuk ettiği sırada Londra, Paris ve Berlin elçilerimize müracaat ederek İtalyanlarla harbin önüne geçilmesi gerektiğini bildirmiş ve durumun fenalığını anlatmıştı. Fakat bu fayda vermemiştir.

Görülüyor ki, felâket kapımızı çaldıktan sonra hükûmete muvakkat bir an için gafletten uyanma hissi gelmiş ise de bu da çok sürmemiş, tulûiyle gurubu bir olmuştur. Çünkü o esnalarda Talât Bey, Bulgaristan'da ihtilâl çıkarmak teşebbüslerine girişmiş ve bazı Bulgarların buna taraftar gibi görünmelerine aldanmıştır. Halbuki onlar başımıza çorap örmekle meşguldü; hükûmet ricalini iğfale çalışıyor ve muvaffak da oluyorlardı.

«Hürriyet ve İtilâf» Fırkasının teşekkülü

Ahvalin bu fecaati önünde memleket münevverleri, alınması muktezi çarelere başvurmağa ve hükûmeti kontrol ve ikaz edecek bir girizgâh aramağa koyulmuştur. İşte bu maksad etrafında 1327 Martında (1911) «Hizb-i Cedid» ve 1327 Kasım (1911) ayında «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası teşekkül etmiştir. Bu hususta daha evvel izahat verilmişti. Fırkanın kurulması fikrini ortaya atanlar: sabık Ahrar Fırkası mensublarından Rıza Nur, Mahir Said, Kemal Mithat ve Siret Beylerdir. Pragramın izharını müteakib Miralay Sadık Bey de Fırkaya dahil olmuştu. «Ahali», «Mutedil Hürriyetperveran» ve «Hizb-i Cedid» gruplarının bu teşekküle katılmasiyle fırka bir hayli kuvvetlenmişti. Sonraları Lûtfi Fikri, Gümülcineli İsmail, Reşid, Rıza Tevfik Beyler, Damad Ferid, Salih Paşalarla İsmail Hakkı Paşa ve Hoca Sabri, Zeynelâbidin Efendiler bu fırkaya intisabedenlerdendir. Fırkanın dahilî nizamnamesini Mustafa Arif Bey hazırlamıştı. Müşir Fuad Paşa da reis olmuştu.

Fırkanın güttüğü gayeler, Meşrutiyet'i takviye, unsurlar arasında âhenkli bir itilâf tesisi, tevzi mesuliyet ve tefriki vezaif v.s. den ibaretti.

«Hürriyet ve İtilâf» Fırkasının teşekkülü münevverler ve halk nazarında iyi bir tesir husule getirmiş ve Mecliste müvazene tesisi ümidini vermişti. Filvaki evvelce işaret edildiği gibi Mecliste 60 - 70 kadar muhalif mebus toplanmış ve bu suretle «İttihad ve Terakki» tahakkümüne karşı koymak ve hükûmeti kontrol ve ikaz etmek imkânı doğmuştu. En ziyade dikkate şayan olan nokta, «İttihad ve Terakki» liderlerinin bu teşekküle tahammül edememesidir. Halbuki vaktiyle idarenin bozukluğunu vesile ittihaz ederek istibdad rejimini tenkid ve ona muhalefet eyliyen ve hattâ kıyam hazırlayan kendileri idi. Şimdi ise ayni kanaati besliyen ve fiilî harekete geçmek lüzumuna kail olanlar vatan hiyaneti ve cinayetle itham ediliyorlardı. Bu suretle yeni idare Sultan Abdülhamid istibdadının katmerli bir mukallidi kesilmiş ve eskiyi bile aratmıştı. Çünkü evvelce olduğu gibi tekrar kalemler kırılmış, ağızlar kilitlenmiş ve tenkid hakkı iptal edilmiştir. Şu fark ile ki, yalnız merci ve maka mdeğişmiş, emir ve idare Yıldız Sarayından Kırmızı Konağa (1) intikal etmiş, tek şahsın istibdadı yerine birçok şahıslardan mürekkeb «Merkezi Umumî» istibdadı kaim olmuştu.

1911 kısmî İstanbul seçimleri

Maamafih bu tazyika rağmen münevver gençlik mücadeleden çekinmiyor, hakikî hürriyete kavuşmak gayesiyle uğraşıyordu. O sıralarda İstanbul Mebusu olan Hariciye Nâzırı Rifat Paşa, Paris Sefiri tâyin edildiği için yerine bir diğerinin intihabı icabetmişti. «İttihad ve Terakki» Cemiyeti Adliye Nâzırı Memduh Beyi, «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası ise Tahir Hayreddin Beyi namzed göstermişlerdi. İstanbul'da 11/12/1911 tarihinde yapılan kısmî intihabatta cemiyet ve hükûmet mekanizmalarının âzamî gayret ve tehdidlerine rağmen, İstanbul müntehibi sanileri reylerini Tahir Hayreddin Beye vermek cesaretini göstermişler ve hükûmet namzedi Memduh Beyin ve dolayısiyle cemiyet ve hükûmetin mağlûbiyetine sebebolmuşlardı.

(35) inci madde meselesi

Artık efkârı umumiyede «İttihad ve Terakki» aleyhindeki cereyan epey büyümüştü. İttihadcılar buna kraşı çareler aramağa başlamışlar ve Meclis Nizamnamesindeki (35) inci maddenin tadiline teşebbüs etmişlerdi. Maksadları Meclisin feshi hakkını Padişaha bırakmak, bir irade ile Meclisi dağıttırmak ve yeniden intihabat işlerine girişmekti.

Daha evvelleri Balıkesir Mebusu Abdülâziz Mecdi Efendinin Mecliste teşkil ettiği «Hizb-i Cedid» namına talebedilen on madde meyanında «Meclisi fesih hakkının Padişaha verilmesi ve tevazün-ü kuvuya riayet olunması»

---

(1) «İttihad ve Terakki» Merkezinin bulunduğu bina.

şeklinne bir kayıt vardı. Şimdi İttihadcılar bundan faydalanmak ve maksadlarına kolayca ermek istiyorlardı. Muhalifler ise İttihadcıların tuzağına düşmemek için «obstruction» yapmak suretiyle maddenin müzakeresine mâni olmağa çaçlışmışlardır. Buna rağmen (35) inci maddenin tadili Mebusan Meclisinde reye konmuş ve fakat 125 taraftar, 105 muhalif ve 4 de müstenkif rey verildiğinden Kanunu Esasî tadilâtında mecburî olan üçte iki çoğunluk temin edilememiş, hükûmetin ileri sürdüğü tadil projesi akamete uğramıştır.

Mebusan Meclisinin Feshi ve Yeni Seçim:

Fakat buna rağmen Âyan Meclisi 1/1/1912 tarihinde tadil teklifini kabul ettiğinden üç ay içinde yeni Meclisin toplanması şartiyle Meclisi Mebusanın dağılması hakkında 18/1/1912 tarihinde bir irade çıkarılmış ve Meclis feshedilmiştir. Yeniden yapılan intihabatta bütün «İttihad ve Terakki» namzedleri kazanmış ve muhalif mebusların Meclise girmesine imkân bırakılmamıştır. Fakat bu muvaffakiyet o kadar gayritabiî ve sun'î surette temin edilmişti ki, neticede koca Rumeli kıtasının elden çıkmasına yol açmıştı.

Filhakika «İttihad ve Terakki» hükûmeti kendi namzedlerinin kazanması için orduyu bile âlet olarak kullanmaktan çekinmemiş ve bu hareketiyle bazı mıntakalarda galeyan husulüne ve hattâ Arnavudlukta isyan zuhuruna sebebiyet vermiştir. Meselâ intihabat sırasında Üsküb'de kumandan bulunan Cavid Paşa bir gece bütün zabitleri askerî mahfelde toplamış, memleket ahvalinden, «İttihad ve Terakki» nin hizmetlerinden bahsederken intihabatta Cemiyetin kazanması lüzumunu ve bu hususta ordu mensublarının yardım etmesi gerektiğini belirtmiştir. Hasbihal tarzında cereyan eden bu konuşmalar esnasında toplantıya iştirâk eden «İttihad ve Terakki» murahhası Yüzbaşı Asım Bey de mevzuun ehemmiyetine temas ve hazirunu tergib ve takdirkâr bir lisanla tebrik eylemiştir. Bu arada kumandan paşa, süvari zabiti Cülûsi Beye hitaben «Vali Bey sizinle görüşmek istiyor. Yarın kendisini görün!» emrini verdikten sonra içtimaa son vermiştir. Ertesi gün Vali Mazhar Beyi ziyaret eden Cülûsi Bey konuşma mevzuunun intihabat propagandası yapmak maksadiyle o havalide askerî bir nümayiş tertibetmekten ibaret olduğunu anlayınca bu hususdaki kifayetsizliğinden bahisle tahmil edilmek istenen vazifeden affını dilerken içeri giren murahhas Asım Bey, teşvikkâr cümlelerle bu zabiti ilzama çalışmış ve maksadın Hasan Priştine, Necib Draga ve emsalinin mebus intihabolunmalarına meydan bırakmamak bulunduğunu tasrih etmişti.

Hemen o gece mıntaka halkı ve müntehibi sanileri üzerinde bir havf ve telâş yaratmak maksadiyle bir süvari bölüğü civar köy ve kasabalarda gösteride bulunmak üzere Üsküpden ayrılmış ise de bu hazırlıktan haberdar bulunan muhalif zümreler de civarda kurdukları pusu ile askerî

kıtaya karşı silâh istimal ve müfrezeyi geri dönmeğe mecbur etmişlerdir. Fakat bu şuursuz teşebbüs yalnız haysiyeti askeriyemizi rahnedar etmekle kalmamış, esasen muğber bir halde bulunan Arnavudların şümullü surette silâhlanmasını ve hükûmete karşı cephe almalarını da mucibolmuştur. İşte buna binaendir ki, Arnavudlukta silâh toplamak hükûmet için bir gaye haline girmiş ve fakat reva görülen tazyik ve gösterilen şiddet, umumî bir kıyam husule getirmiştir.. Bu gibi fırsatlara müterakkib bulunan Balkan hükûmetleri de yukarda kaydedildiği veçhile, nihayet aleyhimize birleşmişlerdi.

Bütün bunlar mahza bir iki muhalif mebusun intihabına mâni olmak için irtikâbolunan hatâlardı. Bu facialı seçimin ikmalinden sonra yeni Meclis 18 Nisan 1912 de toplanınca, Menteşe Mebusu Halil Bey reis olmuştu. (35) inci maddenin tadili de, hükûmetin dileği dahilinde (15) muhalife karşı (212) rey ile kabul ettirilmiştir.

İşte bu tarihlerdedir ki Balkan İttifakı vuku bulmuş, Rumeli topraklarımızın düşmanlara intikaline zemin hazırlanmıştır. Filvaki, 13 Mart 1912 tarihinde Bulgarlarla Sırblar arasında müzakereler neticelenmiş ve bir ittifak akdedilmiştir. 29 Mayıs 1912 tarihinde de Bulgarlarla Yunanlılar arasında evvelce işaret edildiği gibi Sofya'da bir muahede imza olunmuştur.

Balkanlarda bu hazırlıklar olurken Avusturya'nın Sırbistan'a kendi topraklarından silâh ve cephane geçmesine müsaade etmediği böyle bir hengâmede bizim hükûmetimiz Selânik tarikiyle bu ihtiyacın teminine ve yarın bize karşı kullanılacak topların bu limanımızdan mürurına müsaade etmek cömertliğinde bulunmuştu.

En basit bir düşünce ile hükmedilebilir ki bu esliha hemhudud olan ya Türkiye'ye veya Avusturya'ya karşı kullanılmak için satın alınıyordu. Her halde Rusya veyahut İngiltere'ye hücum için değil! Bu sathî düşünce, iktidarda bulunanları ikaz edememişti. Ne fecaat!

Hattâ, Atina Maslahatgüzarı Galib Kemali Beyin haberdar olduğu bu anlaşmalar münasebetiyle Girid meselesinin hallini ve Yunanistanın Slav hükûmetleriyle anlaşmasının bertaraf edilmesini hükûmetimize teklif ettiği halde kendisine bu hususta hiçbir cevab bile vesilmemiştir.

Umumî Çöküntüye Doğru :

Fakat mebus seçiminden sonra işler düzeleceğine, bilâkis fena halde bozulmuş, Trablusgarb Harbinin tevlitettiği teessür ve intihabatta tecviz olunan usulsüzlükler dolayısiyle halkın infialinden çekinmeğe başlayan «İttihad ve Terakki» hükûmeti, artık ne yapacağını şaşırmış, iktidar mevkiini elden kaçırmamak amaciyle herşeye boyun eğmeğe başlmaıştı. Az zaman evvel tevsii mezuniyeti bir vatan hiyaneti sayan Merkezi Umumî, ekal-

liyetlere siyasî imtiyazlar vermeğe başlamıştır. Hattâ okullarda bile birçok yolsuz usullere muvafakat göstermiş ve orduda mevcud birliği kökünden sarsacak kararları kabule yanaşmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

a) Askerî kanunların ekalliyet dillerine de resmen tercümesi;
b) Askerî mekteblere girecek talebe imtihanlarının kendi dilleriyle yapılması;
c) Orduda imamlar gibi papaslar da bulundurulması;
d) Askerliğin mehma emken mahallî olması;
e) Mekteb programlarının patrikhanelerce tertibi;
f) Patrikhanelerin kendi mekteblerini teftiş ettirebilmeleri;
g) Maarif Nezaretinin mekteblerdeki yolsuzluklara, ancak ruhanî makamlar delâletiyle müdahale edebilmesi v.s.

Maamafih ,hükûmetin takındığı bu uysal tavır, umumî efkârı tatmin edemiyordu. Bilhassa Malisörlere yapılan müsaadekârlık Müslüman Arnavud'ların şikâyetini mucib olmuştur.

Arnavudluk Hatâsının Tesirleri :

Meşrutiyet'in ilânından sonra «İttihad ve Terakki» hükûmetleri en ziyade Arnavudlara şüpheli nazarlar atfetmiş ve her fırsattan istifade ile o havalide askerî harekât icrasını itiyad haline getirmişlerdi. Yukarıda bahsedildiği gibi Malisör isyanı ve silâh toplama vesilesiyle, bir ara, Şevket Turgud Paşanın idare ettiği mühim bir kuvvet o mıntakada dolaşmış ve neticede Malisörlerle, yukarıda tafsil edilen memleket zararına bazı anlaşmalara mecbur kalmıştı. 1912 tarihinde yapılan intihabat sebebiyle de İsmail Fazıl Paşa kumandasındaki kıtalar hemen hemen aynı ruh ve hissin zebunu olarak büyük bir nümayişe kalkışmış ve hududları beklemek için teçhiz olunan askerle Arnavudlar tehdid ve tazyik edilmişti. Bu yolsuz hareketler bütün memlekette hoşnutsuzluk tevlid ediyor ve hükûmeti tenkide yol açıyordu. Hattâ tevali eden idaresizlikler münasebetiyle Mecliste şu yolda bir münakaşa bile cereyan etmişti : Berat Mebusu Süreyya Bey : **«Ayaklanmış olan Malisörler silâh taşımak hakkını elde ederek yurdlarına dönmüşlerdir. Bu kâfi gelmiyormuş gibi, ötedenberi kanunlara aldırış etmiyen bu camiaya hükûmet 2000 silâh dağıtmıştır. Halbuki İslâm Arnavudlardan silâh toplamak için birçok ev, bark yakılmış ve insan telef edilmiştir. Bu âdilâne bir hareket değildir.»** demişti.

Çamlık Mebusu Şahin Bey de: **«Bir taraftan müsamahakâr davranan hükûmet, diğer taraftan (Kanun-u tekâmüle saygı göstermemiş, Ortaçağda yaşamağa alışmış bir halkı birdenbire bir sürü yeniliğe zorluyor.»** diye şikâyet etmişti.

Draç Mebusu Esad Toptanî Paşa ise : **«Hükûmet, bir İşkodra meselesi çıkardı. İşkodra Malisyasında istisnaî bir idare kurdu. Yani müstakil bir**

idare diyeceğim. Onlara şâz olarak bir imtiyaz-ı mahsus verildi ve silâh taşımaları kabul olundu. Bu halden hükûmetle beraber yaşamağa ve hükûmeti büyük görmeğe alışmış olan İslâmlar dilhun oluyorlar. Çünkü bir mıntakada ayrı ayrı ve iki türlü idare kurulamaz. Hükûmet, sadık ahaliyi silâhla ezmemeli ve buna meydan vermemeli idi. İslâm Arnavudların serhad bekçisi oldukları unutulmamalıdır.» tarzında konuşmuştu.

Bu mebusların iddiaları yerinde idi. Zira; Malisörleri bir taraftan da Sırbistan teslih ediyordu. Halbuki, Sırbistanın denizle irtibatı bulunmadığından Avusturya hükûmeti ise, Sırbistan'a silâh sevkini menettiğinden bu hükûmet, biraz evvel izah edildiği gibi, haricten satın aldığı eslihayı Selânik tarikiyle memleketine ithal ederdi. «İttihad ve Terakki» hükûmetinden gördüğü bu kolaylığa ihanetle de bunların bir kısmını, gizli olarak, Hıristiyan Osmanlı tebaalarına dağıtır ve Karadağ'la müştereken isyan hazırlardı. Nitekim son isyan sırasında Çetindeeki Osmanlı sefiri 21 Eylül 1912 de Hariciye Nezaretine çektiği bir telgrafta Malisör oymaklarından Çetine'ye elçiler geldiğin ve Karadağ Başbakanı General Yanko ile bir kahvede toplandıklarını ve öpüştüklerini bildirmişti.

Bu ahval yalnız Arnavudluğa inhisar etmiyordu. Hükûmetin takibettiği yanlış siyaset dolayısiyle Havran ve Kerkük'de kıyamlar olmuş, Tehame'de Seyyid İdris ayaklanmıştı.

Fakat, bütün bunlar «İttihad v eTerakki» hükûmetince ehemmiyetsiz şeylerdi. Muhalefeti ezmek onlarca daha mühim ve müstaceldi!

Hâlbuki, en büyük felâket memleketi böyle politika heyecanı içinde yaşatmaktı. Çünkü, İkinci Meşrutiyet'ten evvel derin bir uykuya dalmış olan Türk'ler On Temmuz'da tuhaf bir his ve sarsıntı ile uyanmışlardır. Hattâ Avrupa'da Hürriyet mücadelesi yapan «Jön Türk» ler bile «Tanzimat» mefhumuna meyyal bir ideal ile memlekete dönmüşlerdi. Yalnız, Sabahaddin Bey ve birkaç arkadaşı «Siyans Sosyal» mefkûresini gençliğe telkin azminde idiler. Zira, Rum, Bulgar, Sırb ve Ermeni gibi ekalliyetler, millî iradelerine bağlı oldukları halde, yalnız Türkler bu ilgiden mahrum bulunuyorlardı.

Filvaki, bir zamanlar; **«Mülk-ü mevrusum nedir; dünya değil kâfi bana»** mefhumu, Sultan Selim'e mâtuf ve lâyik telâkki edilebiliyordu. Artık böyle bir emel ve iştiyak izharına, bu gibi hayaller tasavvuruna imkân kalmamıştı. Ahval o kadar değişmiş, hayat öyle menfî bir şekil almıştı ki, vaktiyle güdülen geniş hülyalar temamen kıymetini kaybetmişti.

Çünkü, medreseye müdavim; müsbet ilimlerin kadir ve kıymetini bilmeyen, mutaassıp ve sakîm efkâr ve ananata bağlı softalar, millî duygudan sarf-ı nazarla yalnız (Nasara, Yensürû, Kaale Yekul) ile meşgul olmağa başlamışlar vebütün ömürlerini, milleti menkulât-ı batılaya bağlamakla geçirmişlerdi. Bunun neticesi olarak Türkler içtimaî cehalete sürüklenmişti. Bu vakialar sebebiyledir ki Ziya Paşa :

«Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler kâşaneler gördüm;
Dolaştım mülk-ü İslâmı, bütün virâneler gördüm.»

demek mecburiyetini hissetmiştir.

Sultan Abdülmecid devrinde, ilân edilen Gülhane Hattı ve onun arkasından çıkan İslâhat Fermanı, Türk âmme hukukunda büyük bir merhale idi. Hattâ Tanzimat devrindeki tekâmülün, devlet hayatındaki bâriz akisleri ve tesirleri saraydan sonra, siyasî iktidarı temsil eden «Babıâli» müessesesinde de kendini göstermişti. Nitekim, Sultan Abdülmecid, Şûra-yi Devlete gelerek, Vükelâ ve Ülema önünde : **Babıâlice; din, devlet ve milleti ihya için hazırlanan her yeni kanunu hemen tasdik edeceğime Ülema ve Vükelâ huzurunda yemin ederim.»** demekten çekinmemişti.

Halbuki; Sultan Abdülhamid saltanatında açılan Mebusan Meclisi, Padişahın bir iradesiyle, kısa bir müddet sonra tadil edilmiş; bu suretle İkinci Meşrutiyet'in ilânına kadar (30) küsûr sene istibdadın türlü türlü zulmüne merkez olan Yıldız'da, mutlakiyet idaresi kurulmuştur. Bu itibarla «İttihad ve Terakki» hükûmetleri de Abdülhamid idare sistemini tâkipten vareste kalamamış, aynı usul ve şeraite tebean hareketi umde edinmişlerdir. Yukarıda bahsedilen nümuneler ve aşağıdaki misaller bu kanaati belirtmektedir.

Filvaki, Abdülhamid, Meşrutiyet bânisi Mithat Paşayı umumî teveccüh karşısında 19/Aralık/1876 tarihinde Sadarete getirmişti. Vicahen, ona hoş görünüyor, fakat el altından malâyâni entrikalarla kendisini ezip, üzüyordu. Nihayet, bu zatı hudud haricî etmiştir. Bilâhare, ayni usulû Kâmil Paşa hakkında da tatbike koyulmuştur. Zira; Kâmil Paşa, (1887) de Sultan Abdülhamid'e sunduğu **«Usul-ü İdarenin Tanzimi»** lâyihasında (8) madde ile şunları istemişti :

«1 — Varidat ve masarifatın tevazünü;
2 — Bütçenin tanzimi bakımından lüzumsuz memur istihdam edilmemesi;
3 — Nişan ve rütbelerin müstahaklarına verilmesi;
4 — Memurlar hakkındaki Babıâli şikâyetinin nazar-ı dikkate alınması;
5 — Nafia işleri zımnındaki Babıâli lâyihalarının gözönünde tutulması;
6 — Mühim işlerin bir komisyonda tedkiki;
7 — Sadaretin, iradelerin alâkadarlara tebliğine, evvelce olduğu gibi, vasıta olması;
8 — Umur-u ecnebiye ve politikaya ait keyfiyetlerin resmî mecradan geçmesi.»

Kâmil Paşa, Sultan Abdülhamid'in kurduğu istibdadı bertaraf etmek ve memleketi Yıldız Sarayının menfur tahakkümünden kurtarıp Babıâlinin salâhiyetini kuvvetlendirmek istiyordu. Fakat, yukarıda kaydedilen bazı usul

ve teklifler, Sultan Abdülhamid'i hiddetlendirmiş ve Kâmil Paşayı azletmiştir.

Memleketin saadet ve selâmetini istihdar eden dileklerle meşgul olan Kâmil Paşa (1895) tarihinde, ikinci defa Sadarete geldiği vakit, verdiği bir lâyihada, hemen hemen aynı mevzua temasla; **«İtimad-ı şâhâneye mazhar olarak Sadaret makamına gelecek zata, mesuliyeti nisbetinde, salâhiyet verilmesini ve beraber çalışacağı arkadaşları intihabda serbesti itasını»** talep eylemiştir.

Tabiî, bu lâyiha münderecatı da Abdülhamid'i gazaba getirmiş, Kâmil Paşa Sadaretten azledilerek tehdid altında İzmir Valiliğine gitmesi emrolunmuştur. Kâmil Paşanın, bu lâyihadan maksadi da, biraz evvel işaret edildiği veçhile, «Babıâli» yi tekrar hükûmet mercii haline getirmek ve saray tegallübünü önlemekti.

Kâmil Paşa, on bir yıl süren İzmir Valiliği sonunda, Mithat Paşa gibi ne fiy'e mahkûm edileceğini anlayınca (1907) senesinde İngiliz Konsolosluğuna iltica etmiş ve neticede İstanbul'da ikametine rıza gösterilmiştir.

Kâmil Paşanın, memleket meselelerinde tatbik etmek istediği emel ve istekler ve bunlara mukabil vaktiyle mâruz kaldığı müşkülât biraz daha tafsil edilecek olursa, istibdad devrinin mâhiyeti daha iyi anlaşılacak ve İttihadcıların da, tahakküm meselelerinde, Yıldız Sarayını temsil hevesine düştükleri görülecektir.

Malûm olduğu üzere, bir ara Mısır Harbiye Nâzırı Arabî isyan etmişti. Bunun üzerine, 25/6/1882 de altı büyük devletten mürekkeb İstanbul'da bir konferans kurulmuştur. Mısıra Türk askeri gönderilmesi ve isyanın bertaraf edilmesi hususunda, murahhaslar tarafından bir protokol imza edilmesine rağmen, Arabi'yi destekleyen ve nişanla taltif eden Sultan Abdülhamid bu karara uymak istemediği için İngiltere hükûmeti 11/Temmuz/1882 de bir donanma sevketmiş ve İskenderiye'yi topa tutmuş, asker ihracı suretiyle Mısır âsilerini mağlûp ve Arabî'yi tevkif eylemişti.

Bu vaziyet karşısında, Sultan Abdülhamid, asker göndermeği mecburen kabul ediyor görünürken, ileri sürdüğü lüzumsuz şartlar İngilizleri hiddetlendirmiş ve yalnız başlarına iş görmeği mâkul bulmuşlar ve bütün Mısırı işgal eylemişlerdir. Bu mücadelede, İngiliz kuvvetlerinin verdiği bütün zayiat, (84) ölü ve (342) yaralıdan ibaretti. Böyle cüz'î bir fedakârlıkla koskoca Mısır kıt'ası Abdülhamid'in vehmiyle İngilizlerin idaresine geçmiştir.

Buna rağmen, Kâmil Paşa, Sultan Abdülhamid'in bütün itirazları hilâfına, Mısır'ın İngiliz askerlerinden tahliyesi hususunda, alâkadarlarla anlaşmış ve hazırlanan mukavelenameyi Kraliçe Viktorya imza etmiş olduğu halde bu, resmî evrakı bizim Padişahımız imzadan istinkâf eylemiştir. Esbab-ı mûcibe kabilinden, Sadrıâzam Kâmil Paşaya: **«Bir müddet orada vazife ile kalacak ve Mısır terbiyesiyle ülfet eyliyecek Türk askerlerinin memlekete**

avdetlerinde hürriyet mefhumunu halka yaymağa çalışmaları muhtemeldir.» cevabında bulunmuştur. Bu düşünce ile, Mısır'ın İngiliz işgali altında kalmasını tasvip etmiştir.

Bundan başka, Berlin Muahedesinin on beşinci maddesi mucibince, Şarkî Rumeli sınırlarında ve ezcümle bu vilâyetle Bulgaristan arasındaki hudut boyunda, Türk askeri bulundurmak hakkını Osmanlı Hükûmeti tatbik etmediği ve ihmale uğrattığı sıralarda, Bulgar askerleri 18/9/1885 tarihinde bu mıntakayı işgal ve Vali Gavril Paşayı tevkif ile Cesri Mustafa Paşa köprüsünü bombalamışlardı.

Kâmil Paşa, bu Şarkî Rumeli harekâtından dolayı Sırbistan'ın 13/11/1885 de Bulgarlara harb ilân etmesini fırsat telâkki ederek hemen bu vilâyetin mukarrer şeraite tevfikan Osmanlı askerleri tarafından işgalini kararlaştırmış ise de, bu harekâtı Rus teşvikine hamleden Sultan Abdülhamid, buna muvafakat göstermemiştir.

Asıl hazin olan cihet, o zamanki Rus Hariciye Nâzırı (Kirez) tarafından gönderilen bir telgrafta :

«İmparator Hazretleri, Bulgaristan'da zuhura gelen ef'ali takbih eder. İşbu harekâtı terviç edemiyeceğiz. İmparator, harekât-ı mezkûreye iştirak eylememelerini Rus zabitlerine emretmişlerdir.» diye bildirmiş olmasına rağrağmen, Sultan Abdülhamid, bu mıntakanın mevcut beynelmilel anlaşmalar dairesinde, Osmanlı askerleri tarafından işgaline muvafakat etmemiştir.

İşte, Kâmil Paşanın bu vatanperverane hamleleri ve Sultan Abdülhamid'e karşı koyma zihniyeti, İkinci Meşrutiyet âmillerince nazar-ı dikkate alındığından bu hamiyetli siyasî şahsiyet 5/Ağustos/1908 tarihinde, umumî efkârın arzusuna tebaen yeniden Sadarete getirilmişti.

Fakat, bugünlerde «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin başında türeyen anlayışı kıt, siyasî ahvalden bihaber elemanlar, orduya dayanarak hükûmet ve devlet işlerini, perde arkasından, idareye kalkışmış ve memleket için yıkıcı birer âmil kesilmişler ve aynı zamanda Sultan Abdülhamid idaresini taklidden çekinmemişlerdir.

Nitekim, Cemiyetin Selânik Umumî Merkezinden 16/Teşrinievvel/1324 tarihinde Sadrıâzama gelen şifreli bir telgrafta, hiç bir resmî sıfatı bulunmıyan Ahmed Rıza ve Dr. Nâzım Beylerin siyasî rical ile temasta bulunmak üzere Paris ve Londra'ya gönderildikleri bildiriliyor ve sefaret şifresiyle muhabere edebilmlri isteniyordu.

Diğer bir telgrafta ise, Vükelâ heyetine dahil bulunan Dahiliye Nâzırı Hakkı Beyle, Hariciye Nâzırı Tevfik ve Zaptiye Nâzırı Sami Paşaların kabiliyetsiz eşhastan bulundukları kaydediliyordu.

Bu suretle, gayri mesul bir cemiyet elemanları, dahilî ve haricî siyaseti el altından idare etmek sevdasına düşmüşlerdi. Ahval bu merkezde cereyan ederken, 4/Kânunuevvel/1324 de Mebusan Meclisi açılmıştır.

İlk içtimada okunan Heyet-i Vükelâ mazbatası fevkalâde alkışlanmış ve Sadrıâzam lehine büyük tezahürat yapılmıştır. Fakat, verilen istizah takrirlerine cevap vermeği kabul eden Kâmil Paşa, Kanun-u Esasî'nin (38) inci maddesi mucibince, üç gün hazırlanma müddeti isteyince, Umumî Merkezi ifsad eden Dr. Nâzımın tesiriyle, giyaben adem-i itimad kararı verilmiş ve hükûmet iskat edilmiştir.

İşte, memlekette böyle gayri tabiî ve keyfî ahval cereyan edince, Hakki Paşa Sadaretinde, evvelâ İtalyanlar Osmanlı İmparatorluğuna harb ilân ve Trablusgarba tecavüz etmişlerdir. Bu olayı fırsat bilen Bulgarlar da Sırplarla ittifak vücude getirmeğe ve Makedonya'da ötedenberi güttükleri menfaatleri temin etmeğe koyulmuşlardır. Evvelce işaret edilen bu keyfiyeti, ehemmiyetine binaen yeniden tavzih ediyorum.

Bu hususta, ilk müzakereler, 3/10/1911 tarihinde Sofyada, Bulgar Maliye Bakanı ve Dış İşleri Bakan vekili (Todorof) ile Sırp maslahatgüzârı (Miloseviç) arasında başlamıştır. 11 İlk.teşrinde Bulgar Başbaka.nı (.Keşof) ile Sırp Başbakanı (Milovaniç) bu.luşmuş, ittifak hususunda,. mutabakata varmışlardır.

Bu görüşmeler, iki hükûmet erkânı arasında, Pariste'de devam etmiş; nihayet anlaşma vuku bulmuştur. 27/Nisan/1912 de Bulgarlarla Yunanistan arasında resmen ittifak müzakereleri cereyan eylemiş ve 29/Mayıs/1912 tarihinde iki hükûmet ittifak mukavelesini Sofya'da imza etmişlerdir. Karadağ hükûmeti de Türkiye'ye karşı harbe âmade olduğunu Bulgar hükûmetine bildirmiş ve mukavele imzasına lüzum bile görmemiştir.

Haricî siyaset bu kadar korkunç bir şekil aldığı sırada «İttihad ve Terakki» hükûmeti Meclisi dağıtır ve yeni seçimde kahir bir ekseriyet temin etmeğe çalışır ve buna, diğer sahifelerde izah edildiği vechile, muvaffak da olur (1). Şu var ki, Halâskâran Grubunun şiddetli tazyiki ve az sonra tafsil edilecek hâdiselerin yarattığı neticeler mucibince, son seçimin temin ettiği kat'î ekseriyete rağmen, iktidarda bulunan Sadrıâzam Said Paşa istifa eylemiş ve bu sebeble «İttihad ve Terakki» hükûmeti sukut ettiğinden Sadarete Ahmed Muhtar Paşa geçmiştir. Bu sıralarda, gayri tabiî olarak toplanan orduda, zarurî olarak, terhisler yapılmıştı. Bunu fırsat bilen Balkanlı müttefikler de Türkiye'ye karşı harb ilân ederek Osmanlı ordusunu müşkül duruma sokmuşlardır.

---

(1) Fakat, böyle nâzik bir sırada seçimi kazanmak için, Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa, mevcuda ilâveten Arnavudluğa (82) tabur asker göndermiti.

Bu arada, Ahmed Muhtar Paşa, istifasını verdiğinden yerine Kâmil Paşa Sadrıâzam olmuştur. Artık, askerî harekâtın fecaati ve Rumeliden çekilme şekli hakkında fazla tafsilât vermeğe lüzum görmüyorum. Diğer sahifelerde kaydedildiği üzere, sonradan «Babıâli Baskını» vukubulmuş ve «İttihad ve Terakki» Cemiyeti tekrar iktidara gelmiştir.

Bu tebeddülâta, iğfal edilen Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa sebep olmuştu. Nâzım Paşa, mevkuf «İttihad ve Terakki» rüesasının tahliyelerini emrettiği gibi Enver Beyi (Paşa) Trablusgarb'dan dâvetle, Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi yapmış, Cemal Beyi (Paşa)Menzil Müfettişi tâyin eylemişti. Bütün bu ahval, Sultan Abdülhamid devrinde tâkip edilen keyfî hareketlere müşabih İttihad ve Terraki'nin basit bir mukallidliği idi.

Şimdi yukarıki satırlarda hülâsa edilen ahvalin cereyan şeklini ve hükûmet tebeddülüne âmil olan hâdisatın vukuu tarzını tafsile çalışacağım.

«İttihad ve Terakki» idaresinin yıkılması

O SIRALARDA İstanbul'dan Paris'e gelen haberler muhalefeftin günden güne kuvvetlendiğini göstlriyordu. Dersim Mebusu Lûtfi Fikri Beyin «Tanzimat» gazetesi, bahusus sabık Dahiliye Nâzırı Reşid Beyin (H. Nâzım) imzasiyle Damad Salih Paşanın gazetesinde çıkan yazıları ve Rıza Nur Beyin Bekirağa Bölüğündeki zulüm ve işkenceden bâhis Meclisteki beyanatı, «İttihad ve Terakki» hükûmetini sarsmış ve halkın gözünü açmıştı.

Mekteb arkadaşlarımdan Celâl Preveze (1) Manastır'da bulunuyordu. Rumeli'de cereyan eden ahvalden, zabıtanın noktaî nazarlarından ve Manastır'da teşekkül eden askerî grup hakkında da beni muntazaman haberdar ediyordu. Son mektublarının birinde her türlü ihzaratın ikmal edildiğini, «İttihad ve Terakki» hükûmetine karşı isyan kararı verildiğinin bildirmiş ve hemen kendilerine iltihak etmek üzere beni Manastır'a davet etmiş ti. Mahkûmiyetime rağmen birkaç gün içinde Paris'ten Manastır'a müteveccihen hareket ettim. İlk merhale olarak Üsküb'e uğradım. Orada bazı zabit arkadaşlarla ve bilhassa erkânıharb zabiti Tahir Keşan'la görüştüm. Zabitanın noktai nazarları muhaliflerin düşünceleriyle tezad teşkil etmiyordu. Meşrutiyet ilânında «İttihad ve Terakki» Cemiyetine mal edilen mefkûrecilik gün geçtikçe tereddi etmiş; rüesada başgösteren ihtiras ve hamiyet inhisarı herkesi tiksindirmeğe başlamış, münevverlerin bu Cemiyete doğru akışı durmuştu. Daha doğrusu halk bu idareden yüz çevirmiş, ümidsizliğe düşmüştü. Bu yüzden «İttihad ve Terakki» hükûmetine karşı yapılan en ufak bir teşvik büyümek istidadını gösteriyor, her muhitte iyi karşılanıyordu.

Üsküb'den sonra Selânik'e gelerek orada zabit arkadaşlarla temasta bulundum. Manastır'a muvasalatımda bazı zabitler, Yüzbaşı Tayyar (2), Mü-

---

(1) Harbiye Mektebi kısımlarında bahsi geçen arkadaş. Celâl, Rumelinin kaybından sonra memleketi olan Arnavudluğa gitmiş, oranın siyasî hayatına karışmıştır. Elân oradadır.

(2) Kahraman Niyazi Bey harekâtiyle de alâkadardır.

lâzim Tahsin, Yüzbaşı Mümtaz (1), Mülâzimievvel İbrahim, Mülâzim Celâl, Mülâzim Kasım (2) ve Mülâzim Melek Fraşeri dağa çekilmiş bulunuyordu. Bunların arkadaşlarından Mülâzim Nafiz (3) ve Mülâzim Trabzonlu Hamza Beyler mevkufen İstanbul'a gönderilmişlerdi. Dağa çekilen bu zabitler ilk zamanlar kışlada memleketin mukadderatı hakkında hasbihallerde bulunurken ahvalin fenalığını ve idarenin bozukluğunu nazarı dikkate alarak hükûmeti ikaz etmeği düşünmüşler ve bir grup teşkiliyle isteklerini alâkadarlara duyurmak için çadırlı Ordugâha çekilmeğe karar vermişlerdir. Bu karar 1327 senesi Nisan ayında (Kristohor) manastırında verilen bir ziyafeti müteakip alınmıştır. Bu zabitler umumî efkâra tercüman olmak istiyorlardı. Taleblerini bir doktor yüzbaşısına bıraktıkları listeye kaydetmişlerdi (4).

Dağa çekilen zabitlerin, bir arkadaşa bıraktıkları haberde muhalefet namına intişar eden gazetenin tarafımdan idaresi temenni ediliyordu. Ben, bu hizmeti ifada tekâsül göstermedim.

Bu abd-i âciz, inkılâp işlerinde, daima olduğu gibi, bu defa da; **«Kendi cevvim, kendi eflâkimde kendim tairim»** fehvasına tebean hareket etmeği vazife bilmiştim.

Zaten ötedenberi tâkip ettiğim hareket hattı, «Namık Kemal» üstadımızın söylediği:

«Felek her türlü defasın toplasın, gelsin
Dönersem kahbeyim millet yolunda bir âzimetten.»

Mazmununa ayak uydurmağı itiyad haline getirmiştim. Çünkü:

«Bu âlem-i fânide ne mir-ü ne gedayiz,
Alâlara alâlanırız, pest ide pestiz...»

düşüncesine bağlıydım. Bununla beraber:

«Ey melek-ül-mevt, vatanıma nezreylediğim cana dokunma.»

temennisini, «İttihad ve Terakki» iktidarının o korkunç günlerinde vird-ü zeban etmekten de hâli kalmıyordum.

Manastır'da Çadırlı Karargâh'a çekilen zabitlerin harekâtına bir de-

---

(1) Büyükada iskelesi civarında bir lokanta işletiyordu.

(2) İzmit Mebusu Ziya Beyin yazıhanesinde kazaen yanmıştır.

(3) Nâzım Paşanın yaveri bulunduğu sırada Babıâlide katledilen Nafiz Bey.

(4) Bu harekâtın Arnavudluk istiklâli ile hiçbir alâkası yoktur. Nitekim biraz sonra, patlak veren Balkan Harbinde bu zabitler kıtalarına iltihak etmiş ve düşmanla çarpışmışlardır.

receye kadar silâh toplama v eintihabat tazyiki vesilesiyle ayaklanan Arnavudlar da müzaheret gösteriyor ve askerî kıtaların taarruzlarından kaçınmak veya bu kuvvete karşı koymak maksadiyle Kaçanik Boğazında toplanıyor, mütalebat dermeyanından ve hükûmetin çekilmesini talebden geri durmuyorlardı. Arnavud topluluklarını sabık mebuslardan Priştinalı Hasan ve Necip Drağa Beylerle Sinob menfasından kaçan Yakovalı Rıza ve İsa Bulatın gibi rüesa idare ediyor ve İstanbul ile muhaberelerine de Sinop Mebusu Rıza Nur Bey tavassut eyliyordu.

İşte, Priştineli Hasan ve diğer bir, iki namzedin mebus çıkarılmaması için füzulî müdahaleler nihayet bu şekli almış ve Arnavudlukta hükûmet otoritesini sıfıra indirmiştir. Muhalifler de bu hâdiseleri yakından takibediyor ve «İttihad ve Terakki» hükûmetinin sukut etmesini can ve gönülden istiyor ve bir an evvel memlekette asayiş ve intizamın teessüsünü bekliyordu. Hattâ Avrupa'dan avdet etmiş bulunan Prens Sabahaddin Bey de İstanbul'da teşekkül eden «Halâskâran» meselesinden haberdar edilmişti. Satvet Lûtfi Beyin bu grup ile işbirliği yapması, birçok arkadaşlarının da bunlara iştirakini mucibolmuş ve teşekkülü kuvvetlendirmişti.

Halâskâr Zabitan Grubu :

Bu grup, 1912 haziranında kurulmuştur. «Hürriyet ve İtilâf» Fırkasiyle kuvvetli bir varlık kazanan muhalefet; «İttihad ve Terakki» hükûmetinin şiddetli tazyıkına mâruz kalınca, memlekette mücadele fikri artmıştır. Bahusus, Trablusgarb Harbinin zuhuru ve buna karşı Mecliste muhalefetin verdiği istizah takrirlerinin yarattığı tesirler ve bu ahvale karşı hükûmetin takındığı menfi tavır gidişatı kötü bir duruma sokmuştu.

Meclisteki muhalefeti bertaraf etmek için Kanunu Esasîdeki (35) inci madde münasebetiyle Meclisin tatiline karar verilmesi, havayı birdenbire ve daha ziyade bulandırmıştı.

Cereyan eden bu vakıaların mahza «İttihad ve Terakki» hükûmetini iktidarda tutmak gayesiyle yapıldığını idrak edenler türlü türlü hareketlere başvurmağa başlamışlardı. Nitekim, Manastır'da sekiz on zabitten ibaret bir grup dağa çıktığı gibi, İstanbul'da da gizli «Halâskâr Zabitan» grupu kurulmuştur.

Bu teşekkülü vücude getirenler; Erkânıharb Binbaşısı Gelibolulu Kemal, Erkânıharb Kolağası Hilmi, Süvari Keymakamı Receb, Bahriye Binbaşısı İbrahim Aşki, Yüzbaşı Kudret, Rozinyol Hüsnü, Hasan Âli ve Tevfik Beylerdir.

Prens Sabahaddin Beyin mânen bu grubu desteklediği ve Satvet Beyin de her türlü yardımda bulunduğu muhakkaktır. Bunlardan maada Burunsuz Tevfik, Dr. Rıza Nur, Mahir Said, Kemal Mithat ve Mülâzim Boşnak

Salih ve Erkânıharb Kaymakamı Yusuf Rasih Beyler de bu grupta faal rol oynamışlardır.

Manastır'da dağa çıkan zabitlerin taleblerine Selânik ve İzmir'den iştirak arzuları erişince İstanbul'da Bostancı'da toplanan «Halâskâr Zabitan» gurupu aşağıya ilâve ettiğimiz beyannameyi neşir ve Mebusan Meclisi Reisi Halil Beyin evine tehditkâr bir mektub bırakılmak suretiyle hükûmeti tazyik ve istifaya mecbur eylemiştir. Bostancı içtimaında Ferid, Suphi ve Zeki Paşalarda bulunmuş ve mutavassıt rolü oynamışlardır. «Halâskâran» hâdisesine «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası elemanlarından bazıları ve ezcümle Melâmiler Şeyhi Terlikçi Salih Efendi ve taraftarları da iştirak etmişler ve hattâ bir torpido bile müdahaleye müheyya bir surette hazırlanmış ise de, bu hareket «İtilâf» Fırkası namına yapılmış değildi. Fakat, «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası ilk teşekkülünde olduğu gibi, bu hâdiseyi de Sadık ve Gümülcüneli İsmail Beyler benimsemiş ve kendilerini âmil gibi göstermeğe çalışmışlardır.

Hülâsa; «İttihad ve Terakki» Cemiyetini temsil eden Said Paşa hükûmeti istifa etmiş, 22/7/1912 tarihinde, Gazi Muhtar Paşa, bu vesile ile iktidar mevkiine gelmiştir.

«Halâskâr Zabitan» Grubunun Beyannamesi :

Yukarıda bahsi geçen «Halâskâr Zabitan» grubunun neşrettiği beyannamenin mühim parçaları şunlardır :

«Memleketimizin geçirmekte olduğu devre-i buhran bugünlerde hâd bir şekle giriyor, inkiraz tehlikeleri yine başgösteriyor. Meşrutiyet'in ilâniyle bir devre-i sükûn ve terakkiye girmek yolunu artık tutacağı herkesçe zannedilen Vatan-ı Osmanî Devr-i Hamidî nihayetlerine doğru süratle gitmekte olduğu hurfe-i inkıraza bugün daha büyük bir süratle yaklaşıyor: Malûmdur ki, Meşrutiyet bu memleket için son bir adım idi.

Ey muhterem zabitler, ey muhterem silâh arkadaşları... Açık olarak söyleriz. Vatanın inkıraza uğramasına karşı bilhassa biz zabitler titremeliyiz.

İşte, ey muhterem kardeşler... Vatan, bugün bilhassa bizden fedakârlık; yalnız kvalen değil, fiilen hamiyet-i hakikiye, şecaat-i medeniye bekliyor. Tâki bizi yetiştiren ve besliyen muhterem millet boyunduruk ve inkırazdan kurtulsun.

İtiraf ederiz ki, bir millet, ordusu ne kadar kuvvetli olursa olsun, ilelebed yalnız onun satvetine, iktidarına dayanarak yaşayamaz, maamafih, sanayii, ziraati, ticareti... hülâsa terbiye ve serveti umumiyesi terakki etmiyen bir milletin ordusu da tekemmül edemez; mânen, maddeten dûçar-ı zaaf olur.

Binaenaleyh (idare-i hükûmette Meşrutiyet-i hakikiye esaslarına riayeti temin) ve (orduda lâzime-i âdaletin tamamiyle icrası ve kavanın ve nizamata harfi harfine kat'iyyen riayet edilmesi).

İşte, bizim vatanı inkırazdan kurtarmak, orduyu hakikî surette kuvvetlendirmek için düşündüğümüz çare bu iki esas etrafında toplanan mevaddır.

«Halâskâr Zabitan» grupunun esas mütelebatı, yukarıdaki tafsilâttan anlaşılacağı üzere, memleketi bu büyük buhrandan, tehlikeden tahlis, Meşrutiyet-i hakikiye esasatının ihzarıdır. İnkıraz tehlikesi bugünkü tarz-ı idareden, Meşrutiyet-i hakikiye esaslarına riayet edilmediğinden ileri geliyor.

Elyevm, memleketi idare eden bugünkü kabine yerine, hemen Avrupa'nın emniyet ve itimadını kazanabilir müteşebbis, namuskâr ve muktedir zevattan mürekkeb bir kabinenin mevkii iktidara getirilmesi.

Hükûmet işine hiç kimsenin, gayrimesul hiçbir kuvvetin müdahale ettirilmemesi.»

Manastır'da bazı zabitlerin dağa çıkması hâdisesine ve İstanbul'da «Halâskâr» ların şiddetli tazyikına mâruz kalan ve Hakkı Paşadan sonra Sadareti işgal eden Said Paşa kabinesi Mecliste 2 Temmuz 1328 (1912) tarihinde, dört muhalife karşı (194) reyle itimad almasına rağmen bir gün sonra istifasını vermiş ve yerine Kâmil Paşanın da iştirak ettiği Ahmed Muhtar Paşa kabinesi iktidara gelmişti.

Büyük kabine ismini alan Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti 17 Temmuz 1328 de Mecliste programını okumuş ve 113 reyle itimad kazanmıştı.

Hükûmetin ilk işi örfî idareyi kaldırmak olmuş ise de 24 Temmuz 1328 de tekrar ilâna mecbur kalmıştır.

Büyük Kabine'nin İşbaşına Gelmesi :

Ben, kabine tebeddülünden evvel Manastır'dan ayrılmış. Selânik'te cereyan eden hâdiseleri de yakından takibe lüzum hissetmiştim. Hattâ «İttihad ve Terakki» nin mühim merkezlerinden biri bulunan Srez'e de uğradıktan sonra, İstanbul'a gelmiştim. Bu müddet zarfında kabine de sukut etmiş ve Muhtar Paşa iktidara geçmişti.

Fakat, Balkan ahvali çok fena bir şekil almıştı. Uzun müddetten beri Arnavudlukta seyyar bir halde bulunan askerler terhis için her gün bir mesele çıkarıyor, hizmet müddetlerinin çoktan hitama erdiğini iddia ediyorlardı.

Hükûmet, bu noktayı haklı bulduğu için askerin bir kısmı terhis edilmiş ve boşalan kadrolar, henüz doldurulmamıştı. Bu ahval tabiî Balkan hükûmetlerince gözden kaçırılmamış ve Arnavudların şikâyetlerini nazar-ı dikkate almak keyfiyetini de ihmal etmemişlerdi. Bunları tahrik ederken terhis isteyen askerleri teşvikten hali kalmamışlardır.

«Hürriyet ve İtilâf» Fırkası ve Muhalifler :

Yeni hükûmetin teşekkülüne rağmen İstanbul'da siyasî cereyanlar pek karışık bir halde idi. 1327 senesi Kasımında «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası Muhtar Paşa Kabinesini benimsemiş görülüyor ve Kabineye müzaheret

ediyordu. Bu, zahirî bir görünüşten başka birşey değildi. Hakikati halde, devlet daireleri, «İttihad ve Terakki» mensubları elinde bulunuyordu. Müttehid bir kütle teşkil eden bu cemiyet efradı görünmiyen mevhum bir nüfuzun tesiriyle, hükûmet mekanizmasını sarsarak idare mesailinde tezebzüb husulüne sebeboluyordu. Muhaliflerin bir kısmı, kabinenin bu halinden tabiatiyle müsteki idi. Diğer bir kısmı da ufak bir memuriyet almak ve hükûmet teşkilâtının en âciz bir uzvu olmak yolunu bulamadıklarından dolayı yeni hükûmetin iktidar mevkiine gelmesi için sarfettikleri emeğe acımağa ve kabineyi tenkide koyulmuşlardı. Esasen «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası dahilinde birçok anlaşamamazlıklar vardı. Bu Fırka «İttihad ve Terakki» gibi komite halinde değil, siyasî bir parti azmiyle teşekkül ettiği ve fakat cemiyetten muğber olan herkesi sinesine almak gibi evvel ve âhır her teşekkülce ihtiyar edilegelen hatâ ile malûl bulunduğu için müessisleri arasında imtizaç ve âhenk yoktu. Sadık Bey (1) Fırka Reisi sıfatiyle kendisini ker karar ve hükmün fevkinde görüyor, Terlikçi Salih Efendi (2) gibi cahil bir tarikat şeyhinin veya Zeynelâbidin Efendi (3) gibi bir medrese yobazının ve Kayserili Şaban Ağa (4) gibi alaylı bir mütekaidin telkinatiyle koca bir Osmanlı İmparatorluğunun mukadderatına hâkim olmağı tasavvur ediyor ve Fırkanın diğer liderlerini incitiyordu. Nitekim, Sadık Beyin mühr-ü Süleyman gibi boynuna astığı Fırka mühr-ü resmisinin bu gayretler etrafından suiistimal edilmesinden müteessir olan birçokları Fırkadan ayrılmakta gecikmemişlerdir. Bu suretle Rıza Tevfik (5), Rıza Nur (6), Lûtfi Fikri (7), Mahir Said (8), Kemal Mithat (9), Hüseyin Siret (10) ve arkadaşları gibi genç ve münevver ve fırkanın en kuvvetli unsurları gördükleri bu garib zihniyet karşısında, Fırka ile münasebetlerini kesmişlerdir. Fırkanın nüfuzlu adamları olarak geçinen Gümülcineli İsmail Bey (11), Damad Salih Paşa (12) ve Hoca Sabri Efendi (13) gibiler de kendi muhitlerinde sahib-i kelâm ve kutbüzzaman kesilmişlerdi.

Sabahaddin Bey vedostları bu tezebzübe seyirci kalmakla beraber, cereyan-ı ahvali yakından takibediyorlardı. Esasen, «Hürriyet ve İtilâf» Fırka-

---

(1) «Hürriyet ve İtilâf» Fırkası Reisi Miralay Sadık Bey.
(2) Melâmiler Şeyhi Salih Efendi.
(3) Esbak Konya Mebusu.
(4) Mısır'da vefat etmiştir.
(5) Filozof Rıza Tevfik Bey.
(6) Esbak Sinob Mebusu.
(7) Avrupa'da bulunan «Jön Türk» lerden. Dersim Mebusu olmuş ve bir aralık «Tanzimat» gazetesin içıkarmıştı.
(8) Ankara Mebus-u esbakı.
(9) Eski «Jön Türk» lerden. Mithat Paşanın torunu.
(10) Darüşşafaka Edebiyat Muallimi.
(11) Sabık Gümülcine Mebusu.
(1) Damad Salih Paşa idam edilmiştir.
(13) Esbak Şeyhülislâm.

sının programı kendi noktai nazarlarına tamamen uygun gelmiyordu. Fırka prgramında memleket hayatında teceddüde doğru bir değişiklik ve idare sisteminde bir yenilik ihdas edecek usuller pek yoktu. Mevki-i iktidardaki hükûmet ise, ötedenberi kurulan muayyen idare şeklinin temadisini temin etmek istiyordu. Hükûmet nazarında ne Fırka vardı, ne de Fırka programı. Sabahaddin Beyin yakın dostları «Hürriyet ve İtilâf» Fırkasına dahil olmamışlar ve onun prensiplerine sadık kalmışlardır.

Bununla beraber, bu tebeddüllerden sonra, memlekette yeni bir hava esmeğe başlamış, (1912) Ağustosunda, «Millî Meşrutiyet» Fırkası kurulmuş ve (1912) Aralık ayında Dersim Mebusu Lûtfi Fikri Bey tarafından «Müceddidin» Fırkası tesis edilmiştir.

Balkan Harbi ve Hükûmet Değişikliği :

Muhtar Paşa, çok buhranlı bir zamanda hükûmete geçmiş bulunuyordu. İntihabat ve silâh toplama münasebetiyle başgösteren Arnavudluk kıyamı bir türlü yatıştırılamamış, «İttihad ve Terakki» hükûmetinin teslih ettiği Malisyalı bayraktarlar, bazı muzı propagandalara uyarak, Karadağ hükûmetinden talimat almak üzere tekrar Çetine'ye koşmuşlardı.

«Balkan İttihadı» nı vücude getiren Bulgarlar ise, haricî teşvik ve tergible Makedonya hakkında türlü iddialar ileri sürmeğe ve Sırblar da aynı yolda istekler ortaya atmağa başlamışlardı. Rus Çarlığı ise, bu iki hükûmetin taleplerini desteklemiş ve hattâ Berlin Muahedenamesinde yazılı bazı şartların tatbikını büyük hükûmetlerden koparmak gayesiyle bir takım fesatçı hareketlere başvurmuştu.

Bulgarların seferberlik ilân etmeleri üzerine, Türk hükûmeti de 19 Eylül 1912 tarihinde aynı şekilde hareket etmişti.

Vaziyet çok nazikti. Askerî kumandanlarımız terhis edilen Balkanlardaki askerin tekrar toplanması için hiç olmazsa on sekiz gün kazanılmasını hükûmete bildirmişlerdi. Fakat, matlûb zamanın elde edilmesine meydan verilmemiş, İttihadcılar, Sultanahmed Meydanında büyük bir toplantı yapmışlar; Talât, Dr. Nâzım ve Kara Kemaller, halkı harb lehine tahrik etmişlerdir. Maamafih, bu gibi teşviklere ihtiyac da yoktu. İttihad ve Terakki hükûmeti zamanında tatbik mevkiine konan «Kiliseler Kanunu» na müsteniden husule gelen «Balkan İttifakı» aleyhimize harb açılması için kurulmuştu. Harb, er geç patlak verecekti.

Balkanlarda, alyhimize bir takım kaynaşmalar vücut bulurken, Rusların da müdahaleye girişmeleri memleketimizde büyük bir infial husule getirmiş ve gençlik arasında galeyana sebebolmuştu. Bu tesir altında Tıbbiyeliler, nümayiş icrası maksadiyle, Haydarpaşadaki mekteblerinden ayrıldıkları sırada, mektebe doğru giden Dr. Esad Pava ve Yüzbaşı Şeref

Beyle karşılaşmışlardır. Bu topluluktan «İttihad ve Terakki» namına faydalanmak emeline düşen Şeref Bey, hemen İstanbul'a dönerek diğer Darülfünûn talebelerini de tahrik etmeği ve bu vesile ile hükûmeti iskat teşebbüsüne girişmeği uygun bulmuştur.

Öteden beri birçok hareketlere önayak olan bu komiteci, hemen Mülâzim Hilmi Beyle Aka Gündüz'ü ikna etmiş ve Hukuk talebelerinin de nümayişe iştiraklerini yoluna koymuştur. Aynı zamanda, «İttihad ve Terakki» rüesasını vaziyetten haberdar etmek için «Merkezi Umumî» binasına koşan Şeref Bey, orada noktai nazarını kimseye kabul ettirememekle beraber nümayişi idare için, Babıâliye yetişmiş, Sadaret mühürünün Ahmed Muhtar Paşadan istirdadına tevessül eylemiş ise de, bir taraftan Merkezi Umumî namına nümayişlere iltihak eden Kara Kemal, Hammal Ferid, Memduh Şevket Beylerin, halka sükûn tavsiyesine başlamaları, diğer taraftan Mahmud Muhtar Paşanın, umumun hissiyatına uygun bir tarzda nutuk söylemeğe mübaşereti, meselenin rengini değiştirmiş ve kalabalık, sakin bir hava içinde dağılmak mecburiyetinde kalmış ve gizli maksad elde edilememiştir. Maamafih, hükûmet meselenin içyüzünü öğrenince nümayişçilerden bazılarını tevkif ettirmiş, bu meyanda, Şeref Bey ve Aka Gündüz de Bekir Ağa Bölüğüne misafir edilmişlerdir. Hattâ, Canbolad Bey de, resmî bir emir tebliği sırasında, kanun neferini o günlerde öldürdüğünden o da tevkif edilmişti. Şu noktayı da işaret etmek yerinde olur ki, harb patlak verdikten sonra, «İttihad ve Terakki» elemanlarının askerler arasında muzır telkinat yaptıkları, Talât Beyin, bu sebebden dolayı Edirne Muhafızı Şükrü Paşa tarafından İstanbul'a iade edildiği ve fakat Hilâliahmer Müfettişi sıfatiyle Edirneye giden Bahaeddin Şakir Beyin de aynı şekilde hareket eylediği görülmüştür. Halbuki, harb ilân edilmeden evvel, vaziyetin nezaketini takdir eden hükûmet, Berlin Muahedesinin 23 üncü maddesine tevfikan Makedonya'da ıslahat yapılması kararını almış ve bu suretle, harbi önlemek çaresine başvurmuştu.

Bütün gayretlere rağmen, Karadağ Prensliği 25 Eylûl 1912 tarihinde bize karşı harb ilân etmiştir.

1 Ekim 1912 tarihinde, Bulgar ve Sırblar da hükûmetimize ültimatom vermişlerdir. Bu hükûmetlerin tâkibettikleri gayenin ne olduğu artık anlaşıldığından, bizim iktidar da 2 Ekim tarihinde Sofya, Belgrad ve Atina sefirlerini geri çekerek o devletlerle olan münasebat-ı siyasiyeyi kesmiştir. 4 Ekimde Bulgarlar ve Sırblarla, 5 Ekimde Yunanlılarla harbe başlanmıştır.

Fakat, siyasî hatâlar ve mânasız fırkacılıklarla bozulan ahval-i ruhiye, orduya da tesir etmiş, düşmana mukavemet zaafa duçâr olmuş bulunduğundan kuvvetlerimiz vazifesini ifada muvaffakiyet gösterememiş ve kıt'alarımız her cephede gerilemiştir.

Netice itibariyle, harb sahnelerinde mevkiini muhafaza eden İşkodrada Hasan Rıza Paşa, Yanya'da Esad Paşa, Bulgarların Çatalca önüne kadar gel-

melerine rağmen Edirne'de Şükrü Paşa kalmış, bütün Rumeli elimizden çıkmış ve düşman istilâsına uğramıştır.

15 Ekim 1912 tarihinde Oşi'de İtalyanlarla sulh aktedildikten sonra, 29 Ekim 1912 de Gazi Muhtar Paşa istifa etmiş ve yerine Şûrayi Devlet Reisi Kâmil Paşa gelmişti.

Kâmil Paşa hükûmeti de bir fevkalâdelik gösterememiş, ancak büyük devletlerin teklif ettikleri sulh şartlarını müzakere zımnında Türk rical-i siyesiyesinin Dolmabahçede bir toplantı yapmasını kararlaştırmıştır.

Bu toplantıda, Edirne'nin bîtaraf bir mıntaka haline konması, (İnoz - Midye) hattının hudud ittihaz edilmesi devletlerce şart koşulmuştu.

Balkan Harbi, Türkiye için büyük bir facia olmuştur. Türk tarihinde bu kadar acı, bu gûna elîm bir mağlûbiyet görülmemişti. Bu, yalnız Rumeli'nin, ecdadımızın kaniyle yoğurulmuş koca bir kıt'anın elden çıkması değil, Türk şerefifnin, cesaret ve kahramanlığının da bir anda çökmesi demekti.

Hülâsa, bu felâketin en büyük saiki üç seneden beri devam eden İttihad ve Terakki İdaresinin halk üzerinde uyandırdığı infial ve suitefehhümler, aile efradına bile nüfuz eden muvafık ve muhalif duyguları ve yekdiğerimiz hakkında beslenen emniyetin münselib bulunmasıdır. Kısa bir ifade ile, bütün İslâm ve Türk unsurlarının ruhî bir anarşiye duçar edilmiş olmasıdır :

«Tuna ağlıyormuş bazı geceler :
Göğsünde kefensiz şehidler varmış!..»

Türk askeri, Meşrutiyet'in ilânına rağmen, Merkez-i Umumînin kısa görüş ve dar düşünüşü saikasiyle Yemende, Arnavudlukta ve hattâ Adana'da çarpışmış, dahilî huzursuzluktan meyus ve nevmid bir hale getirilmişti. Tam böyle bir sırada, Trablus ve Balkan harbleri patlak vermiştir. Doğrusu Balkanlar psikolojik bir an intihabetmişlerdi. O sıralarda, Osmanlı unsurları hükûmete düşman kesilmişler, Türkler bile yekdiğerine hasım partilere bölünmüşlerdi. Askerin zabitine bağlılığı, zabitlerin maiyetine itimadı kırılmış, emniyetsizlik her iki tarafı mânen birbirinden ayırmıştı. Hattâ harb arifesinde, evvelce izah edildiği veçhile, askerin bir kısmı hizmet müddetlerinin çoktan dolmuş bulunduğunu iddia ve terhis talebiyle isyan bile etmişlerdir. Filvaki, bu iddia doğru idi: İntihabatta muvaffakiyet temini için bir kısım asker, usul harici silâh altında fazlaca alıkonulmuşlar ve şikâyetlerini alâkadar makamlara dinletememişlerdi.

Ahval, bu merkezde cereyan eder, diğer taraftan harb devam eylerken İttihad ve Terakki Cemiyeti de, kendi bünyesi dahilinde canlanmak ve memleket mukadderatına yeniden hâkim olmak amacından bir lâhza sarf-ı nazar

etmemiş ve hattâ 1912 senesi kongresinde Talât Beye «Umumî Vekillik» ünvanını vermişti.

1912 kongresinde tekarrür eden idare heyeti: Eyüb Sabri, Dr. Nâzım Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rüsuhi, Ziya Gökalp, Emrullah, Küçük Talât, Rıza, Kara Kemal Beylerden ibarettir. Fırka Riyasetine Said Halim Paşa, Umumî Kâtibliğe Mithat Şükrü ve Umumî Vekilliğe Talât Bey getirilmiştir. Ahvalin bu kadar muğlâk bir şekil aldığını gören ve «Teavün-ü İçtimaî» Cemiyetini kuran genç mütefekkirlerimizden Nüzhet Sabit Bey, ciddî bir fikir muhitinin doğması gerektiğini bu tarihlerde şiddetle müdafaaya başlamış, müteaddid eserler neşir ve «Vazife» gazetesini yayınlamıştır.

Hattâ, bazı münevverler, felâh çaresi aramak ve mevcud muğlâkiyeti giderebilmek emel ve gayesiyle yeni bir cemiyet kurmak hevesine kapılmışlar, 5 Temmuz 1912 tarihinde «Millî Meşrutiyet» Fırkasını tesis etmişlerdir.

Fırkanın reisi, Kütahya Mebusu Ferid Beydi. Yusuf Akçura, Hukuk Müderrisi Zühtü, İktisad Müderrisi Mehmed Ali ve sabık Fizan Mebusu Cami Beyler kuruculardandı.

Bu fırka, düşünüş bakımından, İttihad ve Terakki'nin Türkçülük idaallerine yakın bir mefkûreye sahibdi. Fakat, bu teşebbüs ve gayretler çok geç kalmış hâdiselerdi. Memleketin gidişatı günden güne fenalaşıyor, her türlü gayretler netice itibariyle aleyhimize çıkıyordu. Çünkü, millî birlik teessüs edememiş ve muzır teşviklerle aramız da samimî bir ittihadın vücude gelmesi parçalanmıştı.

Balkan Harbi

VAKTİLE, eski ricali tamamen tasfiye eden İttihadcılar, mütekâmil birer unsur olarak devletler ahengine katılmış olan sabık tebeamız Yunan, Sırb ve Bulgarların (1) ahvalini tetkik ve tekâmülleri derecesini anlamıya bile tevessül etmemişler; bu komşu ve dünkü tebeamızın terakki sahasında ileri attıkları hatvelere ve takibettikleri millî mefkûreye tamamen lâkayıt kalmışlardır. Şimdi, bu acı ve nâzik noktanın tesbitine çalışalım :

Balkan Harbi, Meşrutiyet'ten sonra, gerek iç, gerek dış politikada yapılan ağır hatâların devam edip gitmesinden patlak vermiştir. Bu hakikatler, bugün elimizde bulunan vesikaların saçtığı ışıktan sarih bir surette anlaşılmaktadır. Fakat, Bulgaristan bu harbe, daha Sultan Abdülhamid devrinde hazırlanmış; Yıldız Sarayı - Bulgar hazırlıklarından haberdar olduğu için - Babıâliyi ikaz etmiş; Osmanlı hükûmeti de buna karşı tedbirler almak lüzumunu takdir etmiştir. Hattâ, asıl dikkati çeken nokta, Bulgar taarruzunun, 1909 senesinde muhakkak olduğunu - muhtelif membalardan aldığı malûmattan - kestiren Sultan Abdülhamid'in harbin daha evvel vukuunu arzu etmesi ve bu görüşü, Vükelâ Meclisine bildirmiş olmasıdır. Sultan Abdülhamid'in bu hususdaki düşünüşü çok yerinde idi. Bu da ileri sürdüğü mütalâadan anlaşılmaktadır. Sultan Abdülhamid, harb zuhur ederse, Sırb ve Karadağlıların da Bulgarlarla beraber yürüyeceklerini gözönünde tutmakta ve aralarında ittifak vuku bulmadan, harbin tâcilini ve Bulgarların yalnız kalmasını istemektedir. Tabiîdir ki, Sultan Abdülhamid bu görüşü izhar ederken, Yunanistanın Bulgarlara karşı - çetecilik meselelerinden dolayı - beslediği husumet hislerini de gözönüne almıştı. Yunan hükûmeti vaktiyle Babıâli'ye müracaat ve Bulgarlarla harb olduğu takdirde, müttefikan hareket etmeği teklif eylemiş;buna mukabil münasib mahallerde bir iki konsolosluk ihdasını istemiştir.

Meşrutiyet'ten biraz evvel ahval bu merkezde cereyan ederken sonraları Balkan milletleri arasındaki rekabetten faydalanmasını beceremiyen Meşrutiyet kabineleri, vatanperverlik ve millî siyaset addettikleri dar dü-

(1) Bulgarların Balkanlara yerleştiği tarih diğer sahifelerde işaret edilmiştir. Türk kabilelerinin o mıntakaya iskânları, Bizans İmparatoru İkinci Vasil zamanındadır.

şüncenin zararlı tesirlerinden kurtulamamışlar, Rumeli faciasının önüne geçememişlerdir. Bulgar hükûmeti ekalliyetlere karşı izhar edilen emniyetsizlikten bol bol faydalanmış; Balkan ittifakı efsanesini gerçekleştirmiş ve harbi - Yıldız'ın tahmin ettiği tarihlerde - ateşlemeğe muvaffak olmuştur. Hakikat budur. '

Sultan Abdülhamid'in Balkan Siyaseti :

Yukarıki mütalâanın dayandığı vesikalardan bazılarını buraya alıyorum :

Serezde âramsaz Dokuzuncu Fırka-i Askeriye Kumandanı Müşir İbrahim Paşa Hazretlerinden Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

«Bulgaristan hükûmetinin ve Bulgaristan efkârı umumiyesinin hükûmet-i seniyyeye karşı iltizam eylediği meslek hakkında birdenbire husule gelen tebeddülün yani Bulgaristanı böyle küstahane bir vaz ibrazına sevkeden ahvalin hakikatini bilmek begayet elzem olduğu cihetle bu madde hakkında Bulgar ve ecnebi menabiinden istihsal ettiğim bazı malûmatı muhtasarayı bundan evvelki telgrafname-i âcizanemle taraf-ı kitabetpenahilerine arzeylemiştim. Muahharen taraf-ı âcizanemden icra kılınan tahkikat, malûmat-ı mezkûrenin ikmaline imkân hasıl ettiğinden arz-ı keyfiyete müsaraat eyliyorum :

Bir hayli Bulgar rüesa rühbanının huzur-u acizide vuku bulan itiraflarına ve müsadere kılınan evrak mündericatına nazaran Rumeli vilâyatı selâsesi müfettiş-i umumîsi refakatinde bulunan Rus memuru Bulgaristan kabinesi ve Bulgar cemiyet-i fesadiyesi ile suret-i daimade muhabere eylemektedir. Memuru mumaileyhin Bulgaristan nüzzarına ve Bulgar komitecilerine en son gönderdiği mektublarda Avrupa'nın Makedonyada mudahalesi ve Avrupayı Osman'de mukim akvam-ı muhtelife arasında cari olan husumeti ırkiyetinin şiddeti ıslâhat icrası hakkında evvelce tanzim kılınan lâyihalar mündericatının tatbikını imkânsızlık derecesine isal ettiği ve binaenaleyh Bulgaristanın nezareti altında bulunmak üzere müstakil bir Makedonya teşkili hakkındaki tasavvurunu şimdilik ve belki bir müddeti medide için mahvolduğu izah ve eğer Bulgaristan hükûmeti hakikaten istihsali istiklâl ve tahkimi mevki emelinde bulunuyorsa Bulgarların ittifak ve ciddiyetle çalışmaları lâzım geldiği ve ezcümle mümkün olduğu kadar kalil bir müddet zarfında Bulgar unsurunun umumî bir kıyamını hazırlamak üzere umum fırkaların birleşmeleri elzem bulunduğu dahi ilâve-i küftar olunmuştur.

Memuru mumaileyh tarafından yazılan diğer bazı muharreratta da Bulgaristan hükûmeti tedarikâtı askeriyesini ikmal etmek için oldukça mühim miktarda muvakkat bir vergi ihdas etmesi lâzım geldiği beyan olunarak Bulgar askerinin hükûmeti Osmaniyenin gavaili hazıra-i dahiliyesinden ve orduyu hümayunun seferber halinden sulh haline ifrağ edilmiş olmasından bilistifade nagihanî bir hücumda bulunması temini muvaffakiyete pek ziyade hizmet edeceğinden bu hususdaki fevaidin naazrı ehemmiyetten dûr tutulması bilhassa tavsiye olunmuş ve biraz evvel beyan edildiği üzere Rumeli vilâyatı şâhanesinde umumî bir ihtilâl hazırlanması lüzumu hakkında tekrar ısrar olunarak ihtilâlin zuhurunu müteakib Bulgar ordusunun vilâyat-ı şâhane Bulgarlarının imdadına yetişmek bahanesiyle hududu tecavüz etmesi tavsiye olunmuştur. Memuru mumaileyh şu ahval üzerine düveli fahimenin sureti ciddiyede müdahalesine mecburiyet hasıl olacağını, yoksa Rusya müstesna olarak düveli muazzamanın cüm-

iesi de eylevm ıslahatın tatbik ve icrasına nezaret etmek bahanesiyle Makedonyada bir mevkii mümtaz ihrazına çalıştıklarını ityan ve her ne kadar şimdi Rusya sureti zahirede Makedonya ahvaline karşı lâkayıt görünmekte ise de şu vukuatın zuhuryafte olmasiyle beraber Bulgarların hâmi ve kurtarıcısı sıfatiyle muhafaza-i şeref için bilfiil müdahaleye şitab eyliyeceğini serd ve beyan eylemiştir.»

(14 Eylûl)

Bu telgrafa Mabeyin Başkitabetinden verilen cevab :

Mabeyin- Hümayun Başkitabetinden Dokuzuncu Fırka Kumandanı Müşir İbrahim Paşaya

«Dünkü telgrafname-i asıfaneleri manzur-u maalinüşuru hazret-i veliyyünnimet-i âzamî buyurularak Rusya devletinin asırlardan beri saltanat-ı seniyyeye karşı beslediği hissi adavet mukteziyatına muvafık düşmekte olan mündericat-ı mühimmesi lûtfen takdir buyurulmuş ve binnefis Bulgarların da bu malûmatı huzur-u müşiranelerinde tasdik etmeleri vüsukuna yeni bir zıman teşkil etmiştir.

Binaenaleyh maharet-i müsellimeleri ve sadakat-i mübecceleleri muktezası olduğu üzere gerek Rusya memurunun entrikaları ve gerek Bulgaristanın mesleki hakkında tahkikata devamla istihsal kılınacak netayicin peyderpey telgrafla iş'arı irade-i seniyye-i hazret-i padişahi icabı âlisinden olmakla ifayı muktezasına bezl-i himmet olunması.»

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Sadarete yazılan tezkereler :

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Makam-ı Sami-i Sadaret-i Uzmaya tahrirat-ı mahremane

Bulgaristan hududunda bulunan ümerayı askeriyenin emaret-i mezkûre ile saltanat-ı seniyye arasındaki münasebatta husulü itidale binaen bundan evvel muharebe zuhuru ihtimaline müsteniden kendilerine tebliğ kılınan evamir ve talimatın mevkii tatbika vazında rehavet gösterdikleri atebe-i hazret-i padişahiye arzolunan malûmat-ı hususiyeden anlaşılmış ve halbuki ümerayi askeriye aldıkları evamirin icrasına mecbur olup tâlik veya tehiri mutazammın yeni bir emir olmadıkça ahvali siyasiyeye göre tâdil veya teyidi harekât etmeleri caiz olamıyacağı dergâr bulunmuştur. Maahaza Bulgaristan emareti şiarı ubudiyete mugayir meslek harekâtında devam eylediğine göre metbuu müfehhamı olan saltanat-ı seniyye ile cari münasebatının kesbi itidal etmesi câli bir şey olup gelecek mevsimi baharda muharebe zuhuru ihtimali baki ve hattâ pek kuvvetli olduğundan tedarikâtı askeriye hakkında bundan evvel tebliğ kılınan talimatın kemali ehemmiyet ve süratle infazı ahkâmı zımnında makamı vâlâyı seraskeriye ve diğer icabeden devaire evamiri ekide itası lüzumu Teftiş-i Askerî Komisyonu âlisince verilen karar üzerine şerefsüdur ve sünuh buyurulan irade-i senniye-i hazret-i padişahî mantuku âlisince beyan olunur.»

hsalgşstanıı (6 Kasım)

Mabeyin-i Hümayun Başkitabetinden Makam-ı Sami-i Sadaretpenahiye

«İkinci ve üçüncü ordular dairesinde inşası muktazi olan ve ameliyatına zaten başlanmış bulunan turuku askeriyenin süratle ikmaline Teftişi Askerî Komisyonu âlisinden bu kere hakipayi mekârimsimayi hazreti padişahiye takdim kılınan bir mazbatada lüzum gösterildiği gibi mezkûr ordular asakiri redifesinin indeliktiza sürati kâmile ile silâh altına alınabilmesi için mahalli hükûmeti mülkiye ve askeriyesince

tedabiri lâzımenin şimdiden ittihazı ve harb zamanında ciheti askeriyece alınabilecek ahali nezdindeki hayvanatın da cetvelleri mahallerince tanzim kılınarak mercii askerîsine ita kılınması ve mezkûr ordular süvari ve topçu mürettebatına muktazi hayvanatın Rusya ve Avusturya'dan mübayaası ve sanayi alaylarına kâfi miktarda kürek, kazma, balta ve edevatı mümasile tevzii ve askerin süratle vapura tahmili yahut vapurlardan ihracı için Rodos'ta ve Bandırma'da iskeleler inşa olunması yine mezkûr mazbata mündericatından bulunmuş ve bir de komisyonu âli mevsim müsaade eylemesiyle beraber ikinci ve üçüncü ordular mürettebatından yüz elli tabur askere manevralar icra ettirilmesine lüzum göstermiş olduğundan icrayı icabı hususuna ledel istizan irade-i seniyye-i hazret-i veliyyünnimet-i âzamî ifayı muktezasına masrufu himmeti Sadaratpenahîleri siyakında. (28 Şubat)

Şimdi de Atina Sefaretinden gelen telgrafları sıra ile aynen buraya ilâve ediyorum :

Atina Sefaret-i Seniyyesinden Mabeyin-i Hümayun Başkitabetine

(Gayet mahremanedir) — «Saltanat-ı Seniyye ile Yunan devleti arasında bir sureti itilâfiye vücude getirilmesi hakkında icra eylediğimiz müzakerata ilâveten bu kere Yunan Reisi Vükelâsı âcizelerine Saltanat-ı Seniyye ile Bulgaristan arasında muharebe zuhuru takdirinde Yunan hükûmetinin Saltanat-ı Seniyyeye muaveneten kuvayi berriye ve bahriye tahsisine âmade olduğunu ve şu hidematına mukabil Yunana ne suretle mükâfat edileceği maddesinin tayinini de hükûmet-i seniyyenin tensibine bırakmakta olup Babıâlinin bu babdaki reyi kendisine bildirilirse müzakeratın neticelenmesi teshil edilmiş olacağını beyan eyledi.» (16 Mart)

Atina Sefaret-i Seniyyesinden Yıldız'a

«Bu kere Yunan Hariciye Nazırından taraf-ı âcizîye gönderilen bir tahriratta hükûmeti Yunaniyenin Rum eşkiya çetelerini dağıtmağa karar verdiği beyan ve hükûmet-i seniyyenin bu karardan resmen haberdar edilmesi talebolunmuştur.»
(28 Nisan)

Atina Sefaret-i Seniyyesinden Hümayun Başkitabetine

«Mahremane — Yunan Hariciye Nazırı tarafından ihtaratı sabıkasını teyiden bu kere âcizlerine vuku bulan beyanatı mahremanede gelecek mevsimi baharın bidayetinden itibaren hükûmeti seniyy'ye karşı tecavüzkârane bir muharebeye başlamak Bulgaristan emaretince kat'iyyen mukarrer olduğu ve bu ihtimale karşı o zamana kadar saltanat-ı seniyye ile bir itilâf akdedebileceğini kaviyyen ümideylemekte olan hükûmeti Yunaniyenin muharebenin zuhurunu müteakıp kuvve-i askeriyesiyle devleti aliyyeye cidden muavenet edebilmek üzere şimdidn tedarikâtı bahriyeye tevessül ettiği bildirilmiş ve devletlerin faaliyeti diplomatikiyesi bir daire-i mahdude dahilinde kalması zarurî olduğuna nazaran Bulgaristanı âmali asayişşekinanesinden vazgeçirmek üzere düveli muazzama canibinden vukua gelecek müdahalenin behemehal müsmir olacağı ümidinde bulunmak vahi olup zaten emareti müşarünileyha baharın hulûliyle beraber Avrupanın nasayihi sulhperveranesine havale-i sem'i itibar etmemeğe karar vermiş bulunduğu da ilâveten güftar edilmiştir.» (8 Eylûl)

Atina Sefaret-i Seniyyesinden Yıldız'a

«Yunan Hariciye Nazırı Girid meselesinin Saltanat-ı seniyyece husule getirdiği suitesiri izale eylemek emeliyle bu kere sureti gayri resmiyede âcizlerini ziyaret ede-

rek Kral Hazretleri avdetinde kendisine arzolunmak üzere Saltanat-ı Seniyye ile Yunan aarsında siyasî ve askerî bir itilâf akdi için icabeden tedarikâtın hemen şimdiden icrasını batelgraf emrettiğini gayet mahremane bir surette söyliyerek bu babda icabeden bilcümle talimatı haiz bulunduğunu da ilâve-i güftar eyledi.» (28 Eylûl)

«İttihad ve Terakki» nin Balkan siyaseti

Bu telgraflar, birçok hakikatlerin çözülmesine yardım etmektedir :

1 — Balkan Harbini Bulgarların, Meşrutiyet'ten evvel hazırladığı anlaşılmaktadır. Şu kadar var ki, bizler Meşrutiyet'ten sonra fırka mücadeleleri içinde çırpınmaktan, Balkanlarda aleyhimize hazırlanan ittifaktan haberdar olamadık. Dünya ahvaline kıymet vermiyen İttihadcılar, fırka rakiplerini yok etmekle vakit geçirmişler ve memleketi körükörüne uçuruma sürüklemişlerdir. Hattâ Hariciye Nazırı «Balkanlardan vicdanım kadar eminim!» diye beyanatta bulunmak saflığını göstermiştir.

2 — «İttihad ve Terakki» hükûmeti şuursuz hareketlerde Balkanlarda menafiimizin müşterek bulunduğu Yunanistanı bile aleyhtar bir cephe alacak kadar Türkiye'den uzaklaştırmıştır. Maksadım Yunanlıların samimî olduğunu iddia etmek değildir. Ancak müşterek menfaat çerçevesi dahilinde dostluk idamesine bile muvaffak olunamamıştır.

Şunu da hakkelinsaf itiraf etmek lâzımgelir ki, Balkan vaziyetini ilk defa (1324) tarihinde İkdam gazetesinde **«Bize felâket nereden gelir»** başlıklı bir yazı ile ortaya atan Ali Kemal Bey olmuştu.

Ertesi gün, Hüseyin Cahid Bey, Tanin gazetesinde bu görüşü baltalamak için; **«Sen en samimî dostlarımızla aramızı bozmak istiyorsun. Maksadın bir harb zemini yaratarak, şahsî menfaat tezgâhı kurmaktır.»** iddiasiyle bu düşünceyi tenkide kalkışmıştı. Fakat, neticede Ali Kemal Beyin korkusu tahakkuk etmiştir.

İşte, bu nevi siyasî görüşleri, (İttihad ve Terakki) elemanları keyfî olarak daima reddetmişler ve körükörüne Balkanlılara âlet olmuşlardır. Sultan Abdülhamid, bunu yapmamıştı.

Yukarıki tlgrafların ne kadar açık ve sarih olduğu meydandadır. İşte Meşrutiyet zimamdarları bu hakayika lâkayıt kalmak, memleket menfaati bakımından takibedilmesi zarurî olan politikanın tâyin ve efrikini takdir edememek daha doğrusu indî düşünce ve Girid duygusu uğruna Yunanlılarla uyuşmağa yanaşmamak yüzünden bütün Balkanların elimizden çıkmasına sebebolmuşlardır. İleriki sahifelerde Meşrutiyet'ten sonra bu vâdide cereyan eden teşebbüslerin de nümunelerini kaydedeceğiz. Bu vesikalar müvacehesinde ne söyleneceğini, ilgililerin ne ile vasıflandırılacağını tâyin güçtür!

Hattâ Londra Sefareti mensublarından Nureddin Ferruh Beyin anlat-

tığı aşağıya ilâve ettiğim hakikatten sonra insanın «İttihad ve Terakki» rüesasını tel'in etmeği bile zillet addedeceği geliyor.

Meşruiyet'ten sonra ve Balkan Harbinden çok zaman evvel İngiltere Kralının Hindistan Müşaviri bulunan Ali Hana Londra'daki Yunanistan ve Sırbistan sefirleri müracaat ederek Bulgarların Balkanlarda Türkiye'ye karşı harb hazırlıklarını ve kendilerini de ittifaka davet ettiklerini bildirmişler, böyle bir badireye taraftar olmadıklarından keyfiyetin Osmanlı hükûmetine iblâğını ve ufak bir cemilekârlık mukabilinde bu ittifaka katılmaktan sarfınazar edebileceklerini anlatmışlardır.

İstedikleri cemilekârlık Yunanistan Demiryollarının Avrupa Demiryollarına iltisakına müsaade ve Sırbistan ihracatının Selânik tarikiyle icrasına muvafakatten ibaretti.

Keyfiyet Ali Han tarafından sefir Tevfik Paşaya hikâye edilmiş, o da mahrem olarak Nureddin Ferruh Beye yazdırdığı bir tezkere ile Hariciye Nazırı Asım Beye bildirmiş ise de bu tahrirata bir cevab bile verilmemiştir. Daha garibi, Nureddin Ferruh Bey İstanbul'a geldiği zaman Kalem-i Mahsus Müdürü Ethem Beyi ziyaretle bu tezkerenin alınıp alınmadığını sorunca, **«Geldi, fakat hasıraltı edildi»** cevabı verilmesidir.

Bundan istidlâl ediliyor ki «İttihad ve Terakki» nin memlekette yarattığı anarşi tesiri Muhtar Paşa kabinesi zamanında da hükmünü icra etmiş, sağdan soldan maruz kaldığı hücumlardan henüz kendisini toprlayamıyan bu hükûmet de bir takım komiteci zihniyetinin zebunu olarak kendi benliğine sahibolmak imkânını bulamamıştır. Aşağıdaki tafsilât bu kanaati teyid etmektedir.

Bununla beraber, daha evvel şahsımı ilgilendiren bir meseleden bahsetmeği zaid addetmiyorum.

Balkanlarda harb başladıktan sonra, Bulgarlar Edirneyi muhasara ve kısa bir zamanda Çatalcaya doğru ilerlemeğe başlamışlardı. Bu hal benim üzerimde o kadar elim bir ruh hâleti yaratmıştı ki, çılğına dönmüştüm.

Bir sabah, Şişlideki ikametgâhımdan kalkmış, Harbiye Nezaretine giderek hazırladığım bir istidayı alâkadarlara sunmuş, rütbemin iadesiyle hemen uç kıtalardan birine tayinimi istemiştim. Maksadım, birkaç düşman tepeledikten sonra, ölüme kavuşmak ve mağlûbiyet acısının sonunu görmeden hayayta veda etmekti. Doğrusu:

«Ben bir Türküm dinim, cinsim uludur,
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evlâdı, evde durmaz giderim.»

mazmununa ruhen bağlı idim.

Fakat, Harbiye Nezaretinde bizzat takib ettiğim muamele bir türlü ikmal edilemiyordu. Müsteşar Paşanın ve bazı müdiranla Binbaşı Muhib Beyin himmetlerine rağmen, mesele uzuyor, işin bir günde intacına imkân bulunamıyacağı anlaşılıyordu. Ben ise, çılgın bir hale gelmiş, bir an evvel muamelenin intacını istiyordum. Nihayet, evrakı Erkân-ı Harbiye Riyaseti muavinine götürdüm. Mâsum bir tavır ve süzşeli bir ifade ile ricamın is'afını diledim.

Daire Reisi bulunan zat, ahvalimdeki gayritabiîliği hissetmiş olacak ki, müşfik bir lisanla; «evrakı bırakın, yarın gelin» demek nezâketini gösterdi. Fakat, ben muvazenemi kaybetmiştim; ricamı tekrarladım. Harb meşguliyet ve mağlûbiyeti gibi bin bir müskülât içinde kıvranan Reis, hiddetle bana; «hemen dışarı çık» dedi Ben de evrakı yırtarak masası üzerine attım. Ayağa kalkan ve zil çalan Reis, içeriye giren nöbetçiye; «bu adamı muhafaza altında Merkez Kumnadanına teslim edin» emrini verdi ve telefona sarıldı. Muhafızla gittiğim meşhur Bekir Ağa Bölüğünde, dostum Merkez Kumandanı Saffet Bey beni görünce şaşırmıştı. «Ne yaptın yahu» hitabından ve muhafızı savduktan sonra; «harb esnasında Erkân-ı Harbiye Reis Muavinini tahkir etmenin cezası ağırdır. Haydi bir doktora git, âsabını teskin edecek bir ilâç iste ve birkaç gün evinde istirahat et» tavsiyesinde bulundu. «Ben Lûtfi Beyden - Reis Muavininden - af taleb ederim» demek kadirşinaslığını esirgemedi.

Maamafih, benim doktorla meşgul olacak halim yoktu. Mağlûbiyet acısı beni o kadar zıvanadan çıkarmıştı ki, ertesi sabah, hemen Babıâliye gittim. Harb vaziyeti hakkında malûmat edinmek emelinde idim. Büyük kapıdan içeri girince, geniş sofada, polis komiseri ile bir polis, etrafında toplanan birkaç genç, komiseri dinliyorlardı. Ben de bu gurupa yaklaştım. Komiser Bey, muhatablarının mâneviyatını kuvvetlendirmek maksadiyle olsa gerek, artık ordumuzun taarruza geçmek üzere olduğunu hikâye ediyordu. Ben, bu habere inanmadığım için; yalan söylüyorsun, diye bağırdım. Tam bu sırada, büyük kapıdan sofaya «Alemdar» gazetesi sahipleri Sinob menfa arkadaşım Refi Cevad (Ulunay) ile Pehlivan Kadri Beyler girdiler ve bana samimî bir surette iltifatta bulundular. Benim kaba hareketimden müteessir olan komiser bey, henüz herhangi bir teşebbüse girişmeden, kim olduğum hakkında malûmat edinmek maksadiyle onlara yanaştı, ve sonra yanıma gelerek beni bir kenara çekti ve, az kalsın sizi tevkif edecektim, demek suretiyle hatamı belirtti. Çok âsabisin ve teessürde haklı olmakla beraber, itidali muhafazaya borçluyuz, demek lüzumunu hissetti. Ben, oradan ayrıldım ve bir doktora müracaat ettim.

İşte, Balkan Harbi bizleri bu kadar müteessir etmiş ve bütün Türkler böyle yeis ve kedere giriftar olmuşlardı. Ben, bu satırlarda kendi ahvalimi tasvir ettim. Belki memlekette böyle âsabına hâkim olamıyan yüz binlerce

vatandaş vardı. Artık, şimdi tekrar siyasî vaziyetin tafsiline girişiyorum.

«Büyük Kabine» nin Büyük Aczi :

Memleketin hali ve hükûmetin aczi herkesi düşündürüyordu. Diğer taraftan İttihadcıların iktidarı tekrar ele geçrmek için ibrazından geri kalmadıkları gizli faaliyetler ayrıca endişeyi muciboluyordu. Zaten ufak bir hamle ile Muhtar Paşa hükûmetini iskat pek mümkündü ve hükûmet kuvvetiyle bunun önüne geçmek imkân haricinde idi. Bu vadide ittihaz edilmiş hiçbir emniyet tertibatı mevcud değildi. Bu ciheti gözönüne alan hükûmet taraftarları hususî takayyüdata ve ferdî teşebbüslere girişmeği teemmüle başlamışlardı. Bu meyanda Nâzım Paşanın yaveri Nafiz Bey, davet edildiği kıtadan bedel vererek kurtulduğu halde gönüllü suretinde kaydolunduğu karargâhta askerleri hükûmet ve harb aleyhine tahrik ettiği şüyu bulan Talât Beyin katlini bir fariza telâkki ediyordu. Nafiz Bey, Dâva vekili Fuad Şükrü Beyin Sultanahmetteki evinde bana bu meseleden bahsettiği zaman iddiasını cerhederek bu fikrinin sakametini ve reddimin sebeblerini kendisine izah ettim. Çünkü bizim teşebbüs ve tasavvurlarımızda kan, kat' iyyen mevzuu bahis değildi. Sabahaddin Bey pek samimî olarak bu gibi ferdî ve hunhâr tesebbüslere aleyhtar bulunuyordu. Et bile yememeği prensip ittihaz eden bir zattan başka türlü hareket de beklenemezdi. Maamafih Nafiz Beyin tasavvuru, o sırada İstanbul'da bulunan Şerif Paşaya tarafımdan anlatıldı. O da **«İttihadcıların takibettikleri yola girmiyelim ve onların hatâsına düşmiyelim»** dedi. Halbuki bilâhare Cavid Beye ait bir mektubun Paris'te çıkan «Meşveret» gazetesinde neşri ve Fransa'dan akdedilmek istenen istikraza Şerif Paşanın muhalefete kalkışması yüzündenileride izah edileceği veçhile - bu zata karşı Paris'te suikasd yapılması İttihadcılarca mübah addolunmuştu.

İşte bu ahval gösteriyor ki, fırkacılık ve şahsî menfaatlar millî duyguları kökünden hırpalamıştır.

Nitekim, harb bozgunluğu telkinatı yalnız Talât Paşaya inhisar etmiş değildi. **«Sopalı, darağaçlı Meşrutiyet sürgünleri»** isimli eserin muharriri Sinob menfa yoldaşım «Ali Rıza Sağman» dan aldığım bir mektupta, Balkan Harbi fecaati çok güzel tasvir ve tafsil edildikten ve ordu mevcudumuzun (598.000), Balkanlıların cem'an (568.000) olduğu halde mağlûbiyetimizin politik ve fırkacılık sebeblerden neşet ettiği izah olunduktan sonra şahidi bulunduğu bir vakayı şöylece kaydetmektedir.:

«... Dördüncü Ordu - Erzurum, Erzincan - askerleri gelmiş, Tophaneye çıkarılmış, diye gazeteler yazmıştı. Balkanlarda mâruz kaldığımız mağlûbiyet yeisinin tevlid ettiği hüzün ve bu askerleri görmek merakiyle o ta-

rafa gittim. Kılıçali Camii Rumeli muhacirleriyle dolmuş; ve Fındıklı sarayına doğru asker silâh çatmıştı.

Tophanedeki büyük çeşmenin önünde durup mahşeri kalabalığı seyrederken, kırk elli askerin ortasında 40 yaşlarında birinin konuştuğunu gördüm. Ben de oraya sokuldum, dinlemeğe başladım. Herif:

«... Ben Kırkkiliseliyim. Düşmanın ne olduğunu gözlerimle gördüm... Düşman, kara bulut gibi geliyor. Onun karşısında kimse duramaz. Heyyyy hemşerim! Siz nesiniz, biliyor musunuz? Kurbanlık koyunsunuz. Bu hükûmet (Gazi Ahmed Muhtar ve Kâmil Paşalar hükûmetleri) Rumeliyi düşmanlara sattı. Kabahatini gizlemek için sizi düşman karşısına çıkarıyor. Sizin elinizde silâh yoktur. Belinizreki fişenkliklerdeki kurşunlarda barut mu var, sanıyorsunuz. Onların ii kül dolu, kül. Haydi atın bakalım, patlıyacak mı?..» diyor ve kurulmuş bir makine gibi soluk almadan konuşuyordu. İstanbul şivesiyle ortalığa tezvir tohumları saçan bu küstahın tevkifi için gayri ihtiyarî:

«— Polis... Polis yok mu?.. Polis... diye yüksek sesle bağırmağa başladım. Benim bu meşguliyltim arasında bu bozguncu sıvışmış, sır olmuştu.»

Kaydını müteakip mektubunda, Balkan Harbinde askerlerimizin neden silâhlarını atarak kaçtıklarını bu ve bu gibi hainane telkinattan istidlâl etmek mümkündür kanaatini izhar lylemektedir.

Hülâsa, Ali Rıza Sağman Beyin müşahedesinden çıkan netice, «İttihad ve Terakki» yardakçılarının bu yoldaki mütalâalariyle Türk askerlerinin mâneviyatını bozmağa çalıştıklarıdır. Ne çirkin bir telkin! Halbuki, o günlerde koca Rumeli kıtası şu tasvire uygun bir hal almıştı:

«Ezan sesi duyulmuyor
Haç dikilmiş menbere.
Kâfir düşman bayrak asmış,
Camilere, her yere...»

Balkan Harbinde mağlûbiyetimizin sebebleri

Harbin, İstanbul muhitinde husule getirdiği sefalet ve yeis, memleketin ruhî durumunu cidden sarsmış ve hükûmeti gereği gibi za'fa uğratmıştı. Vaziyetteki bu fecaate rağmen «İttihad ve Terakki» Cemiyeti tatmin edilemiyen bir hırsla hükûmeti ele geçirmek için uğraşıp duruyordu. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, Muhtar Paşa hükûmetine taraftarlık göstermek de caiz değildi. Vakıa harbdeki mağlûbiyetin mesuliyeti doğrudan doğruya bu hükûmete mal edilemezdi. Bu hususta daha ziyade «İttihad ve Terakki» hükûmetlerini tenkid haklı olurdu. Çünkü yeni teşkilât-ı askeriyeyi tanzim ve kabul eden «İttihad ve Terakki» kabinesinden Harbiye Nazırı

Mahmud Şevket Paşa olduğu gibi, haricî siyasette de takibolunan vüzuhsuz politika ile Balkan İttihadı daha Hakkı Paşa kabinesi zamanında husule gelmiş ve sefirlerimizin, bilhassa Viyana sefirimizin bu mesele hakkında hükûmetin dikkat nazarını celbetmek için yazdığı tezkereler lâkaydî ile karşılanmıştı Nitekim yukarda kayt edildiği gibi Trablusgarb Harbinden evvel de Roma sefiri Kâzım Bey tarafından İtalya'nın askerî hazırlıkları hakkında vuku bulan ihbaratı ciddî telâkki edilmemiş, İtalyan'lar tarafından tevdi edilen ültimatomdan bir iki gün evvel Sadrıâzam Hakkı Paşa, Meclis kürsüsünde mezkûr hükûmetle olan münasebatımızın pek dostane olduğunu söylemiştir. Hattâ ilânı harb notasının Hakkı Paşaya kumar masasında verildiği bile söylenmiştir.

Balkan Harbinin, efkârı umumiye üzerinde yaptığı tesir, husule getirdiği elem ve fütur hemen hemen kâmilen Muhtar Paşa kabinesine tevcih ve mağlûbiyetler, hükûmetin tedabir ittihazındaki noksanlarına atfediliyordu. Hiç düşünülmüyordu ki, nakil vasıtalarının mefkudiyetine rağmen Alman Askerî teşkilâtını kabul etmek ve onların menzil teşkilâtını memleketimizde aynen tatbika kalkışmak ve en mühim mağlûbiyet sebeblerindendir. Bundan başka daha evvelden hazırlanan bir plân dahilinde hareket edilerek her cephede müdafaa teşkiline teşebbüs edilmesi de doğrudan doğruyaya «İttihad ve Terakki» hükûmetine raci bir nakise idi. Pek tabiîdir ki, ilânı harb arifesinde yeni plânlar ihzarına ve erkânıharbiye mukarreratının tebdiline maddî imkân yoktu. Şu kadar var ki, ilânı harbden evvel Rıza Tevfik Bey vasıtasiyle hususî surette Yunanlılar'la cereyan eden müzakereler, hükûmet tarafından tasvibedilmek talihine mazhar olsaydı, belki bu hükûmetin harbe iştirakten vazgeçmesi imkânı hâsıl olurdu. (1)

Kâmil Paşa Kabinesinin durumu

«İttihad ve Terakki» taraftarlarının teşvikiyle İstanbul'da yapılan harb mitingi ve Babıâliye rakşı alınan tehditkâr tavtr hükûmetin takibedeceği siyaset üzerine tesir icrasından hali kalmamıştır. Bu mitingi müteakıb Babıâli önüne gelen ufak bir kalabalığa meram anlatmak için Bahriye Nazırı

(1) İstibdad devrinin son Sadrıâzamı Avlonyalı Ferid Paşa'nın kardeşi ve o devirde Rüsumat Umum Müdürü Süreyya Bey, Meşrutiyet'te bir aralık Avlonyadan mebus seçilmişti. Balkan Harbinin ilânından az evvel Atina'da bulunuyordu. Bu zat henüz basılmamış bir el yazısında şunları anlatmaktadır: Yunan Başvekili Venizelos ve Yunan siyasîlerinden Teodokis'le yaptığı bir görüşmede bu iki devlet adamı kendisine bir Balkan Harbinin Yunan millî menfaatlerine uymadığını söylemişler ve şayet Osmanlı hükûmeti Girid meselesini Yunan emellerini tatmin eder şekilde halle razı olursa ve Makedonya Rum ekalliyetine meşrutî haklar tanılmasına yanaşırsa Yunanistan, Bulgarlarla Osmanlılar arasında harb zuhur ettiği takdirde tarafsızlığını muhafaza edeceğini ve bu hususta hemen teşebbüsata girişmesini kendisinden mahrem bir surette istemişlerdir. Süreyya Bey -el yazısındaki anlatışına göre - vakit kaybetmeden Atina Sefaretine müracaat etmiş ve Sefaret vasıtasiyle Babıâliye bir muhtıra göndermiştir. Fakat hiçbir cevab almamıştır.

Mahmud Muhtar Paşa

Mahmud Muhtar Paşanın (1) döktüğü terden kabinenin ne kadar aciz olduğunu anlamak güç değildi.

İşte bütün bu esbabdan dolayı Ahmed Muhtar Paşa kabinesi sukuta mahkûm ve umumî efkâr nazarında mânen meflûç ve bitkin idi. Bu vaziyetten cesaret alan İttihadcılar da İstanbul muhitini zehirlemeğe devam ediyorlar, bir taraftan Balkanlılar, diğer taraftan politikacılar, hükûmeti önden arkadan vuruyorlardı .Aciz içinde çırpınan hükûmet de bu iki tazyik arasında bocalayıp durmuşdur.

Bir müddet sonra vaziyete mukavemet etmek imkânını bulamıyan Ahmed Muhtar Paşa mevkiini Kâmil Paşaya terkederek Sadaretten çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Kabinenin değişmesi ahvalde hiçbir tebeddül yapmamıştır. Mevcud tezebzüb, Kâmil Paşa kabinesinin sukûtuna kadar devam etmiştir.

Bazı hâdiseler Kâmil Paşa hükûmetinin haricî vaziyetten olduğu kadar dahilî vaziyetten de endişe içinde bulunduğunu isbat ediyor.

Arnavudluk istiklâlinin ilânı

Balkan Harbi neticesinde bütün Rumelinin elden çıkması Arnavudluğu pek ümidsiz ve tehlikeli bir durumda bırakmıştır. Bir taraftan Sırb ordusu İşkodra zerine yürüyor, diğer taraftan da Yunan fırkaları Avlonyaya yaklaşıyordu. Bu iki taraflı tehlike karşısında Arnavudlar hemen faaliyete geçerek yurdlarını yabancılara kaptırmamak için müstakil bir Arnavudluk hükûmetini kurmayı düşünmüşler ve bunu, Avusturya - Macaristan'la İtalya hükûmetleri arasında ötedenberi mevcud Adriyatik ihtilâfından faydalanmak suretiyle ve hususiyle Viyana hükûmetinin yardımı ile nihayet becermişlerdir. Şurasını da kaydetmek lâzımdır ki, bu iki hükûmet arasında Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması veyahut Rumeli'den Osmanlı hâkimiyetinin ref'i takdirinde Adriyatik sahilleri boyunca müstakil bir Arnavudluğun ihdası hakkında bir anlaşma mevcuddu. Bu gizli protokol Balkan Harbinden önce - 1907 de - imzalanmıştır.

---

(1) Ahmed Muhtar Paşanın oğlu Mahmud Muhtar Paşa. Baba - oğul bir kabinede idi.

Arnavutluk istiklâl ilânı vesikasının aslı

(Klişedeki imzalar, vesikanın altındaki imzaların yalnız bir kısmıdır. Bu vesikayı Bay Baha Mercan'ın lûtfuna borçluyum.)

İstiklâl hususundaki hâdiseler şu suretle cereyan etmiştir: İsmail Kemal Bey, Balkan Harbinin karanlık günlerinde İstanbul'a gelmiş ve Sadrıâzam Kâmil Paşa ile görüşmüştür. Buradan Romanya - Viyana - Triyeste yolu ile Draç limanına çıkmış, fakat orada plânını gerçekleştirememiştir. İsmail Kemal Beyin maksadı, Sırb ve Yunan ordularının ilerleyişlerini durdurmak için Arnavudluk istiklâlini Draç'ta ilân etmekti. Bu şehre varır varmaz memleket eşrafını bir toplantıya davet etmiş ve bunlara vaziyeti anlattıktan sonra Arnavutluk istiklâlini ilân etmekten başka çare kalmadığını söylemiştir. Toplantıda bulunanlar hayret ve endişe içinde afallayıp kalmışlar; kimse ağzını açıp bir tek söz söylemek kudretini gösterememiştir.

Toplantı derhal dağılmış ve İsmail Kemal Bey de hemen o gece Draçı terketmiştir. İki gün sonra kendi doğum yeri olan Avlonya'ya giden İsmail Kemal Bey, orada başka bir muhit bulmuş, Draç'taki hareket tarzını değiştirmiş, iyice tanıdığı ve itimad ettiği kimselerden mürekkeb bir toplantı yapmıştır. İşte İsmail Kemal Bey, burada Mithat Fraşeri ve Murad Bey Toptani gibi bir iki münevver Müslüman Arnavud, İşkodralı birkaç Katolik Arnavud ve arkadaşlariyle 28 Ekim 1912 tarihinde Arnavudluk istiklâlini ilân etmeğe muvaffak olmuştur. (1)

Balkan Harbi neticesinde Osmanlı İmparatorluğu bütün Rumeliyi kaybederek doğuya doğru çekilirken, Balkanların batı kıyılarında müstakil, fakat yarım ve küçücük bir Arnavudluk doğuyordu. Balkan İslâm dünyası hem ezilmiş, hem ikiye bölünmüştü.

---

(1) Avlonya Arnavud Kongresinde imzalanan ilişik yukarıki istiklâl vesikası iki satırdan ibarettir. Vesikanın metni hem Arnavudca (Lâtin harfleri), hem Türkçe (Osmanlı harfleriyle) yazılmıştır. İsmail Kemal Beyin kendi el yazısı ile yazdığı Türkçe metnin aslı şudur: «Kongre Reisi İsmail Kemal Beyin Arnavudluğun duçar olduğu mehalik ve mesaib tadadolunduktan sonra bilûmum kongre heyeti tarafından istiklâliyet kabul ve Arnavudluğun bir hükûmet-i müstakille-i hürre olmasını ilân ettiler.» — (15 Ekim 1328 — 28 Ekim 1912). İsmail Kemal Bey 1918 senesinde İtalyanın Padua şehrinde ölmüştür. Nâşı bir müddet sonra Avlonya'ya nakledilmiş ve oranın Bektaşi tekkesinde defnedilmiştir.

Babıâli Baskını

ve

NÂZİM PAŞANIN KATLİ

Evim, Şişli'de Kâğıthane caddesinde idi. Bir gün geceyarısından sonra beni uyandırdılar ve Beyoğlu Polis Müdürü Şükrü Beyin dairesinde beni beklediğini söylediler. Gönderilen hususî otomobil ile Beyoğlu Mutasarrıflığına gittim. Saat üç vardı. Şükrü Bey elân çalışıyordu. Davet sebebini anlattı: İttihadcılar Said Halim Paşa yalısında toplanıyorlar ve hükûmet aleyhine bazı tasavvurlar besliyorlarmış. Bu hususta kanaat ve düşüncemden istifade etmek isteniliyormuş. İttihaz edilecek tedbirler hakkında benim reyimi almağı ve benden muavenet talebetmeği kendisine tavsiye etmişler imiş.

Bu, bnim anlıyamadığım bir lisandı. Görülüyordu ki, hükûmet, «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin faaliyetinden ve gizli içtimalarından haberdardı. Mevcud inzibat vasıtalarını bu hususta istimal etmek ve muzır teşebbüslerin önüne geçmek mümkün değil miydi? Hükûmet aciz izhar ederse bir ferd ne yapabilirdi?

Babıâli baskını ilk defa 25 Aralık 1328 tarihinde Beşezade Emin Beyin Vefa'daki evinde vuku bulan içtimada kararlaştırılmıştır. Halbuki şimdi Said Halim Paşanın yalısından bahsediliyordu!..

Bu, hükûmetin ahval hakkındaki cehaletine en büyük bir delil değil miydi? Şükrü Beye cevaben süratle tedabir ittihazından başka çare göremediğimi söyledim ve yanından ayrıldım. Hükûmetin bu derece aciz ve hamakatini bir türlü aklım almıyordu. Bu hale lâkayıt kalmak, siyaset cereyanlarına kapılmış ve bu uğurda gençliğini yıpratmış bir adam için mümkün müydü? Ertesi gün Babıâliye gittim. Maksadım Nâzım Paşanın Yaveri Nâfiz Beyi görmek ve hükûmetin vaziyetini daha hususî bir lisandan öğrenmekti.

İttihadcılar Nâzım Paşayı nasıl iğfal etmişlerdi?.

Babıâlinin karşısında, Mütekaidin Kıraathanesi vardı. Önünden geçerken birisinin beni çağırdığını işittim. Çağıran sabık Bahriye zabitlerimizden

Şevki Beydi. (1). Kendisiyle Paris'te beraber bulunmuştuk. «İttihad ve Terakki» hükûmetine karşı yapılan mücadelelere o da pk yakından iştirak etmişti. Oturduğu masaya yaklaştığım vakit, telâşla silâhım olup olmadığını sordu. «Hayır» cevabını verdim. Taaccübetti ve İttihadcıların Babıâliyi basmak üzere olduklarını, her nerede ise zuhur etmelrinin muhtemel bulunduğunu söyledi. Hayret! Hükûmet teferrüatına kadar vâkıf bulunduğu bu vaziyet hakkında hiçbir tedbir alamıyordu. Bu nasıl hükûmet idi! Şevki Beye :

«— Bizim şahsî fedakârlığımıza istinadeden bir hükûmetin iktidar mevkiinde kalması memleket için muzırdır. Kendi kuvvetini iyi istimal etmesini bilmiyen bir hükûmet iskat edilmelidir.» dedm ve ayrıldım.

Nafiz Beyin yanına girdiğim zaman aynı endişeleri o da izhar etti ve her an bir taarruza maruz bulunduklarını gizlemeğe lüzum görmedi. Nafiz Beyden ne gibi tedabir ittihaz ettiklerini sormuştum. Bana, birlikte gittiğimiz Babıâlinin alt kısmında emre müheyya bulundurdukları bir kıta-i askeriyeyi gösterdi. Kıta başında ödeten beri İttihadcılığı ile meşhur Osman Bey (2) isminde bir Yüzbaşı vardı. Bu zat Enver Beyin (3) tavsiyesiyle oraya alınmış. Nâzım Paşa, askerlik şerefi üzerine söz veren Enver Bey hakkında beslediği itimada binaen Osman Beyi Babıâli muhafızı yapmış imiş. Osman Bey hakkında itimadsızlık izhar ettiğim zaman Nafiz Bey: **«Ne yapayım, Paşaya söz anlatmak mümkün olamıyor»** demiştir. Anlaşılıyor ki, hükûmet kendi kuyusunu kazmakla meşguldü.

Filvaki bundan iki gün sonra İttihadcılar Babıâliyi bastılar ve Nâzım Paşa ile Yaveri Kıbrıslı Tevfik ve Nafiz Beyleri öldürdüler. Bu hâdise 1328 senesi Aralık ayının dokuzuncu günü Sarayda toplanan **«Şûrayi Saltanat»** ın ertesi günü vuku bulmuştur. Tabiîdir ki, bu esnada Babıâli muhafazasına tahsis edilen bölükten ufak bir mümanaat veya müdafaa sâdır olmamıştır.

Balkan Harbinin başlangıcında hududlarda hiçbir tebeddül vukubulmıyacağını şart koşan büyük devletler, mağlûbiyetimiz tahakkuk ettikten sonra, Osmanlı hükûmetine bir nota vermişler, ahval-i hâzıraya göre sulh akdine geçilmesi hususunu tavsiye etmişlerdi. Evvelce işaret edildiği veçhile hükûmet, Osmanlı ricalinin Sarayda toplanmasını tezekkür etmiş ve bir Millî Şûra akdini karara bağlamıştı.

İşte, İttihadcılar, **«Şûrayı Saltanat»** karariyle Edirne'nin Bulgarlara terkedildiği iddiasını ileri sürerek Babıâli baskınını yapmışlardır. O esnada silâh seslerine mütehayyir olan Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa, Başkâtib

(1) Mahmud Şevket Paşa vakasında idam edilen Şevki Bey.

(2) Yirmi iki senesi mezunlarından Osman Samsun «Baloncu» namiyle maruf.

(3) Meşhur Enver Paşa.

Ali Fuad Beyin hâtıratında kaydettiğine göre, içtima halinde bulunan Vükelâ Heyeti salonundan sofaya çıkarak:

« — Pezevenkler, siz beni aldattınız! Bana verdiğiniz söz böyle miydi?» diye bağırmış ve tam bu esnada kendisi bir kurşunla yere serilmiştir. 23 Ocak 1913 tarihinde vuku bulan bu baskın sonunda Mahmud Şevket Paşa Sadrıâzam ve Harbiye Nâzırı olduğu gibi Ahmed İzzet Paşa da Başkumandan seçilmiştir. İş bu kadarla kalmamış, kumandanlar ve erkânıharbiye teşekkülleri arasında da tebeddüller yapılmış ve bilhassa Fethi ve Mustafa Kemal Beylerin mevkileri değiştirilmiştir. Bu hususta biraz tafsilât vermek faydalı olacaktır.

Yukarıda bahsi geçen **«Şûrayi Saltanat»** sulh akdi teklifini müzakere için toplanmıştı. Bu gözönünde tutularak içtimaın Edirne ve Balkanların düşmanlara terkini istihdaf edeceği iddiasiyle bu Babıâli baskını yapılmış ve birkaç zatın, hayatı ifna edilmiştir. Halbuki ileri sürülen sebeb zahirî ve iğfalkâr bir vesile idi. Muhtelif sahifelerde tasrih edildiği veçhile «İttihad ve Terakki» komitecileri iktidarı elde etmek amaciyle zaten teşkilât kurmuşlar ve faaliyete geçmiş bulunuyorlardı. Bu tecavüz hareketinin **«Şûrayi Saltanat»** ın içtimaı gününde icrası ise, onlar için zuhurat nev'inden bir fırsat olmuştur. Hattâ bu toplantı münasebetiyle halkta oldukça suitesir yaratacak propaganda bile yapılmış, zaruret halinde icra edilecek cinayetlere daha evvelden müsaid bir zemin hazırlanmıştır. Bu suretle dökülen kanları mâzur ve hükûmetteki tebeddülü zarurî göstermek istiyorlardı.

Bununla beraber mağlûbiyetin asıl sebebi hükûmet değildir. Her hangi bir iktidar olsa ayni âkıbete duçar olabilirdi. Meselenin ruhu öteden beri ordunun talim bakımından ihmale uğraması ve zabitanın Meşrutiyet ilânı vesilesiyle siyasî zihniyetlere bağlı kalması ve memlekette yaratılan muvafık ve muhalif zümre hastalığıydı. Keyfiyeti biraz tasrih, bu vaziyeti biraz tenvir eylemek lâzımdır.

Bundan maksadım, Balkan Harbi felâketini tafsil etmek değildir. Fakat yukarıki iddilara karşı bütün bütün sükûtu ihtiyar etmek de caiz olmasa gerek. Bu sebebden dolayı, o günkü ordumuz hakkında birkaç cümle sarfına mecburum.

93 Rus Harbini takibeden 97 Yunan seferini, büyük zayiat mukabili kazanmamıza rağmen, siyaseten mağlûp olmuştuk. Çünkü galibiyetimiz hilâfına, Girid adası Valiliğine bir Yunan Prensi muvafık görülmüş ve ordumuzla beraber, bütün İslâmlar oradan hicrete mecbur edilmişlerdir. O tarihte beynelmilel zalim âdalet böyle tecelli eylemişti.

Bu vakıadan sonra da memlekette ihdas edilen idare şekli elemanları, bu acı âkıbeti gözönünde tutarak müdafaa mesnedi olan ordunun ihyasına ve asrî teçhizatla teslih edilmesine, talim ve terbiye hususuna ehemmiyet verilmesine ve zabitlerin askerî bilgi ve tecrübelerini arttırmak cihetine

gidilmesine lâyıkiyle dikkat etmemiş ve yeknasak bir ordu disiplini tatbikını düşünmemişlerdir. Daha doğrusu çete takibatı ile meşgul olan Rumeli kıtaları hariç, diğer kıtalar ihmale uğramıştır.

Bahusus, «İttihad ve Terakki» hükûmeti zamanında Trablusgarb Harbi münasebetiyle İtalyanların tecavüzünü önlemek için, İzmir havalisinde ihtiyaten (150) bin askerin silâh altında tutulması ve bu kıtanın vaktinde Balkanlara ulaştırılması imkânı bulunmaması da bu mağlûbiyette büyük rol oynamıştır. Hattâ, Arnavutluktaki kıtaların terhisi de mühimdi. Bu gûna müşkülâta mâruz kalan ordumuz, yalnız liyakatli kumandan, kabiliyetli erkânıharb heyetlerinden mahrum olmakla bırakılmamış, hiçbir askerî fikir ve maksadı olmıyan, dirayetten ziyade himayeye mazhar zabitlerin eline terkedilmiş bulunuyordu. Bu keyfiyetin tadil ve tebdiline Meşrutiyetten sonra da henüz imkân bulunamamıştı.

Bu sebebden, birinin yapmak istediğini diğerinin baltalaması, ötekinin harekâtını, berikinin ihlâl etmesi prensip ittihaz edilmişti.

Bu itibarla, mesuliyet korkusu tamamen silinmiş, çalışanla lâkayıt hareket eden tefrik edilmez olmuş, terfi için intisab ve himaye düstur haline getirilmiştir. Bütün ordu, bir hercü merç içinde çalkanırken böyle gayri mütecanis bir kıtadan galebe beklemek, tabiî mümkün değildi.

Filvaki, Meşrutiyetin ilânından sonra, teçhizata oldukça ehemmiyet verildi ise de, askerî terbiyeye lâyıkı veçhile dikkat edilmemiş ve siyasî keşmekeşler bir dereceye kadar bu noktanın ihmaline sebebolmuştur. Kadrolar değişiyor, tensikat yapılıyor ve fakat münferid talimler ve ezcümle askerî tatbikat ihmale uğruyordu.

Bahusus, zabitlerin politika ile iştigalleri, ordu mensubları arasına ruhî nifaklar sokmuş ve fikir birliğini tamamen baltalamıştı. Hattâ Meşrutiyet'ten sonra, siyasî mevkii haiz bazı zabitler, nefislerini herşeyin fevkinde telâkki etmeğe başlamışlar, gurur ve azamete meclûbolmuşlardı.

Sulh vaktinde çalışmıyan, harbe hazırlanmıyan, talimsiz, mânverasız hüdayi nabit yetişen böyle bir ordunun muharebe meydanlarındaki mazhariyeti mutlaka hezimetti.

Balkan Harbinde, ordumuz taarruza geçtiği vakit, kıtalar arasında irtibatın mefkutiyeti ve menzil hizmetindeki noksanlıklar anlaşılmış, hattâ bolluğa rağmen, kumandanlar bile gıdasız, asker cephanesiz kalacak kadar garabetler görülmüştür. Yok yere, yüzlerce top düşmana terkedilmiş, asker, kullanmasını bilmediği tüfeğini çamura atarak firarı tercih eylemiştir.

Maamafih, Osmanlı ordusu, Avrupa'lıların zan ve iddia ettikleri gibi tefessüh etmiş bir varlık değildi. Ancak, sulh vaktinde âtalet, askerî vazifelerdeki teseyyüb ve ihmal, harb esnasında ehline tefvizi umur edilmemesi

ve vazife taksiminde isabetsizlik gösterilmesi, bu neticeyi vermişti. Kumandanlar bile yekdiğerlerine yabancı ve maiyetlerinden bîhaberdiler.

Halbuki; Edirne, Yanya ve İşkodra müdafaalarının Şükrü, Esad ve Rıza Paşalar gibi, vazifelerine mukdim ve ehliyetli kumandanlara tefviz edilmesi Türk askerinin kıymet ve asaletini isbat eylemiştir.

Esasen daha 1326 senesinde, Osmanlı Ordusunda birinci defa yapılan ilkbahar mânevrası sonunda ne liyakat isbat edenler mükâfata mazhar olmuş ve ne de muvaffak olamıyanlar tebdil veya tenkide uğramışlardır. Eğer, bu mânevradan hisse alınsa ve harb esnasında kumandanlıklar mümkün mertebe ehline tefviz edilse, Balkan felâketinin vuku bulmaması pek muhtemeldi. Galibiyetle neticelenmesi bile memûldü.

Hülâsa; Balkan Harbi felâketi, askerî hazırlıkların noksan ve sevkülceyşe vukufsuzluk saikasiyle vuku bulmuş ve yirmi beş seneden beri mahza bizimle çarpışmak maksadiyle yetiştirilen Bulgar askerinin maddî ve mânevî tefevvukiyle husule gelmiş bir âkıbettir. Bunu kabul etmeliyiz!

Bu felâketten son derece müteessir olan ve Dolmabahçe Sarayındaki **«Şûrayı Saltanat»** kararlarına muhalefet eden sabık Sadrıâzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Zât-ı Şâhâneye takdim ettiği bir arizede :

«Harbe devam ve Çatalca hattını şiddetle müdafaa ile düşmana azim ve metanetini kıracak, sebat ve kuvvetini imha edecek derecede telefat-ı külliye verdirilmesini» müteessir bir lisanla tavsiye etmekte ve Rumelinin tamamen ziyaına meyden verilmemesi temennisinde bulunmuştur.

Tabiîdir ki, bu temennilerin harb felâketi üzerinde hiçbir tesiri olmamış ve saydığım sebebler dolayısiyle, ordumuz mağlûb ve koca Rumeli kıtası düşmanların ihtirasına terkedilmiştir.

Komitecilik Zihniyetinin İlk Şaheseri :

«İttihad ve Terakki» son senelerde, bütün bütün komitecilik zihniyetini ele almıştı. Bu sebebden dolayı, Babıâli baskınında sakıt hükûmet taraftarlarını birer birer tevkif ederek zindanlara atmış ve vâki cinayetlere rağmen, hiç ürkmeden ortalığı tedhişe cesaret etmiştir.

Babıâli baskınının ertesi günü, Taksim meydanından geçerken ben de tevkif edildim. Beni, Beyoğlu Polis Müdiriyetine götürdüler. Üç gün evvel Kâmil Paşa hükûmeti hakkında hasbihalde bulunduğum Polis Müdürü Şükrü Bey, tevkif emrinin Müdiriyeti Umumiyeden verildiğini ve kendisinin malûmatı bulunmadığını söyledi. Şiddetli itirazlarım üzerine telefonla Polis Müdürü Umumîsi Azmi Beyden (1) izahat istedi. Uzun bir muhavereden

(1) İttihadcıların meşhur Polis Müdürü.

sonra bir **«taahhüd senedi»** imzaladığım takdirde serbest bırakılacağımı bana tebliğ etti. Azmi Beyin telefonla dikte ettiği sened sureti, hemen hemen şöyle idi :

«Nâztm Paşanın katlinden dolayı Adliye Nezareti tarafından vuku bulacak dâvete bilâ kaydü şart icabet edeceğimi taahhüdederim.»

Bu senedden maksad, icabederse, Nâzım Paşanın kaatili olarak beni göstermek ve bu suretle, bir taşla iki kuş vurmak kabilinden beni ipe kadar göndermekti!

İttihadcılar, Meşrutiyet'in ilânından sonra, kolaycacık iktidar mevkiine geçince, o yerin âdeta sihrine kapılmışlar ve doymak bilmiyen bir ihtiras ateşi içinde tutuşup yanmışlardır. Bu yüzdendir ki, Balkan Harbinin devamına ve Türk ordusunun acı bir vaziyete düşmesine rağmen, millet bünyesinde ve ordu birlikleri arasında tefrika yaratmak için günlerce çalışmışlar, komplolar kurmuşlar ve nihayet 23/1/1913 de bir hükûmet darbesiyle, Muhtar Paşadan sonra, Sadarete gelen Kâmil Paşayı iskat ederek tekrar iktidarı ele almışlardır.

Enver Paşa

Babıâli Baskınının Hazırlık Şekli :

Kâmil Paşa hükûmeti, ufak bir nümayiş hareketiyle iskat edilivermiştir. Ahmed Muhtar Paşa, iktidar mevkiine geldiği sırada, bazı İttihad ve Terakki erkânı hapsedilmişlerdi. O sırada, Bekirağa Bölüğünde Emrullah, Halaciyan Efendilerle Hayri, Hüseyin Kâzım, Adnan Adıvar, Hüseyin Suad ve Ağaoğlu Ahmed Beylerle daha bazıları mevkuf bulunuyordu. Bir katil meselesinden dolayı İsmail Canbulat Bey de mevkuflar arasında idi. Birinci Babıâli nümayişinden sonra, yukarıda işaret ettiğim veçhile, Şeref ve Aka Gündüz Beyler de bunlara iltihak ettirilmişti. Fakat, bu tevkifata rağmen, İttihadcıların faaliyetine nihayet verilemiyordu. Komitacılık zihniyetiyle mütemadiyen çalışıyorlar ve hükûmeti meşgul ediyorlardı. Maksadları, idareyi tekrar elde etmek ve iktidar mevkiinde bulunmak zevkini yeniden tatmaktı. Esasen, Balkan Harbi fecaati halkı Gazi Ahmed Muhtar ve Kâmil Paşa hükûmetleri aleyhine çevirmiş ve İttihadcılar, bu nâzik durumdan istifade cihetine sapmış; hükûmeti iskat te-

şebbüsüne girişirken, bir taraftan da fedakâr elemanlarının serbestisini temine koyulmuşlardı. Bir gün, İsmail Canbulad Bey, Bekirağa Bölüğünden kaçırılıvermişti. Şeref Bey de ölmüş addedilerek sedye içinde hapishaneden çıkarılarak, Dr. Esad Paşanın evine götürülmüş ve oradan, Çerkes İshak Paşanın evine nakledilmişti. Bu gibi faaliyetlere lâkayıd kalan Kâmil Paşa hükûmeti, başına gelecek darbeden bihaber, harb faciasının tahfifine uğraşıyor, gayretini bu noktaya hasreylemiş bulunuyordu. Ahval böyle nâzik bir durumda iken, Şeref Bey, bir kart ile Dr. Esad Paşanın evine çağırılmış ve orada Talât Bey (Paşa) ile karşılaşmıştır. Talât Beyin ilk sözü :

«— Sizin fikrinize geldik; Sadaret mührünü elde etmek lâzım geliyor, yarın filânın (1) evinde toplanacağız, siz de bulunun.»

Demek olmuştur. Bu sözler, Üniversiteliler nümayişini îma maksadiyle söylenmişti. Filhakika, ertesi gün mukarrer saatte rendavuya giden Şeref Bey, Talâ, Said Halim, Cemal Beyler (Paşalar) ve Mustafa Necib, Ömer Nâci ve Kara Kemal (2) Beylerle, Fethi, Miralay İsmail Hakkı, Mithat Şükrü Beyler bulunmuşlardır. İzmit'te bulunan Enver Bey, bu içtimaa yetişememiştir. Bazı müzakereler cereyan etmiş ve hareket şekli tespit edildikten sonra, içtimaa nihayet verilmiştir. İttihaz edilen mukarrerat meyanında toplantıda hazır bulunanların, hiçbir resmî vazife kabul etmemesi de vardı. Ondan sonra vukubulan ikinci toplantıya Enver Bey iştirak etmiş, bu defa Fethi Bey bulunmamıştır. Enver Bey altmış kişi ile Babıâli'yi basacağını ve hükûmeti ıskat edeceğini söylemiştir.

Mahmud Şevket Paşa

Kanlı bir tegallübe teşne olan İttihadcı harekâtı şu suretle tesbit edilmişti: Babıâli, İstanbul Muhafızlığı ve Polis Müdüriyeti basılacak. İstanbul Muhafızı Memduh Paşa isminde alaylı bir askerdi. Bu zat siyasî hayata yabancı, hile ve hudadan âzade zavallı bir adamdı. Polis Müdürü ise, Türk menfaatlarına lâkayıd bir kürddü, Esasen o günlerde Babıâli, artık iki yüzlü bir veche taşıyan, meslek ve meşrebi tebeddüle uğramış ve İttihadcıların bir âleti haline gelmiş bulunan Harbiye Nâzırı Nâzım Paşanın keyf ve arzusuna tâbi bir durum almıştı.

---

(1) Vefa'da Emin Beşe'nin evi.

(2) Kara Kemal Bey, İkinci Meşrutiyet'in ilânından evvel, İstanbul teşkilâtına

Bu itibarla Cemal Bey (Paşa), Babıâli baskını sırasında, hiç bir muhalefete mâruz kalmadan, Muhafızlık makamını işgal edivermişti. Sekiz, on Merkez Memuru ile Polis Müdüriyetine giden Bedri Bey, istikbal edilir bir üslûbla mevkiine yerleşmiş ve alâkadarlarla telefon muhaberesine başlamıştır. Dünyanın hiç bir mıntakasında, bu kadar basit bir ihtilâl hareketi vukubulmamıştır, dense caizdir.

Filvaki, bir akşam üstü, Talât Bey, arkasında tekbir getiren birkaç kişi olduğu halde, bir dar sokaktan çıkmış, Babıâli önünde mahdud miktarda bazı nümayişçiler toplanmış ve vazifeden çıkan memurların ve mütecessislerin iltihakiyle kalabalık artmış ve tam böyle bir sırada Enver Bey (Paşa), yanında Mustafa Necîb, Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı ve Vodineli Koca Mehmed olduğu halde, at üzerinde Babıâliye gelmiş, Nâzım Paşa, Yakup Cemil tarafından katledilmiş, Yaver Tevfik ve Nâfiz Beylerin hayatlarına bedel, Kâmil Paşa istifaya mecbur edilmiş ve cebren alınan aşağıdaki istifanamesi Enver Paşa tarafından saraya götürülerek, Sultan Reşad'a takdim edilmiştir:

«Huzur-ı Şevketmeab-ı cenab-ı hilâfetpenahiye,
Hizmet-i sadaretten affımı istirham eylerim. Emr-i ferman hazret-i padişahımındır.

15/Kânunusani/1328
Sadrıâzam Kâmil»

Bunun üzerine Enver Bey tarafından, Üsküdardan saraya dâvet edilen ve teşebbüsten esasen haberdar bulunan Mahmud Şevket Paşa, Sultan Reşad'la görüşmüş ve sadareti 15/Kânunusani/1328 akşamı Babıâlide bir hatt-ı hümayunla ilân edilmiştir.

Halbuki, Ali Haydar Mithat Bey, Enver Beyin (Paşa) tavsiyesiyle Mahmud Şevket Paşaya, ihzar edilmekte olan Babıâli baskınından bahsedip ilk defa Sadaret teklifi yaptığı vakit kendisinden aldığı cevab:

«Sizin bana tavsiyeniz, akıntıya kendini atdır!.. Harbi kazanmak hususunda hiç bir ümidim yoktur... Bu taşkın fikirler hep Enver Beyin kafasından çıkıyor. Size çok rica ederim, şimdi gidiniz, Enver Beyi görünüz. (Bu dakikada bir hükûmet darbesi yapmak kadar hata olmaz)» deyinizden ibaretti.

Bunun üzerine, Enver Beyin Beşiktaştaki evine giden Ali Haydar Mithat Bey, cereyan eden ahvali kendisine anlatmıştır. Enver Bey, Mahmud Şevket Paşanın düşüncelerini iyi karşılamamış ve; **her şey hazırdır; itiraza**

dahil olmuş bir telgraf memurudur. O tarihlerde, Manyasizade Refik Bey, Hoca Fatin Efendi, Avukat Baha Beylerle gümrük muayene memurlarından Hamdi Baba, İstanbul grupunu idare ediyorlar ve Memduh Şevket Bey de bu teşekkülün yazı işlerini deruhte eylemiş bulunuyordu. Sonraları Refik Bey Selânik'e gitmiş ve Merkezi Umumîye iştirak etmiştir.

mahal yoktur, demekle iktifa etmiş ve aynı zatla tehdidâmiz bir haber daha göndermiştir.

At binenin, kılıç kuşananındır,
Budur resmi cihanda hükmü zamane...

Bu münasebetle, Eşref'in bir kıt'asını bu satırlara ilâve ediyorum:

«Feylesofane bakılınca safahat-ı dehre
Aklıma vaka-i Habil ile Kabil geliyor.
İttihadın anılınca o mübarek namı,
«Eşrefâ» hâtırıma bir sürü kaatil geliyor.»

Bu iktidara geliş, Teşrinisani (918 Kasım) ayında akdedilen« İtihad ve Terakki» kongresine kadar devam etmiştir. Esasen, o tarihlerde «İttihad ve Terakki» erkânı memleketi terk etmişlerdi.

Hareket ordusu kumandanının bu mevkie geçirilmesi, «İttihad ve Terakki» erkânınca hazırlanan komplo mukarreratı iktizasındandi. Ve bu cihet, yukarıda işaret ettiğim gibi, daha evvel Ali Haydar Mithat Bey vasıtasiyle kendisine bildirilmişti. Hattâ ilk ihbarda tereddüt gösterdiği için Enver Bey (Paşa) tarafından ayni kanal ile kendisine ihtar edilmesi lüzumu bile hasıl olmuştu. Tabiî harb sona ermiş değildi. Bu Babıâli baskını, harbin mevcudiyeti hilâfına vuku bulmuştu!..

Muhalefetin Sonu :

İttihadcılar yeniden iş başına geçince, ilk iş olarak, muhalifleri ezmeğe başlamışlar ve bazılarını, memleketi terketmek zorunda bırakmışlardır. Rıza Nur, Ali Kemal Beyler Türkiye'yi terke icbar edilenlerdendir. Gümülcineli İsmail Hakkı Bey ve diğer bazıları da tazyik görenlerdendi.

Hükûmet Darbesi Hazırlıkları

ve

MAHMUD ŞEVKET PAŞANIN KATLİ

Kâmil Paşa hükûmeti iktidar mevkiinde iken birbirlerini tenkid eden muhalifler, şimdi elden kaçırdıkları devlet kuşunu tekrar yakalamak için birleşmiş görünüyorlardı. Bittabi ben de, hiçbir hükûmetten şahsım namına herhangi bir menfaat beklememekle beraber, paçaları sıvamış, İttihadçıların sukutuna çalışanlarla işbirliğine dalmıştım. Fakat, daima olduğu gibi, bu defa da, zümreler arasında ayrılık noktaları daha ilk hamlelerde belirmeğe başlamıştı. Balkan Harbi devam ediyordu. Buna rağmen bir taraftan «İtilâf» fırkasından Gümülcineli İsmail Bey faaliyete geçmiş, diğer taraftan da Sadık Beyle Damad Salih Paşa iş sahasını daha şümullü bir hale koymuşlardı. Muhtelif zümreler meyanında bazı irtibatlar tesis edilmiş; gizli içtimalara başlanmıştı. Sabahaddin Bey etrafında toplananlar arasında Dr. Nihad Reşad ve Satvet Lûtfi, Nevzat Beyler mihrak vazifesi görüyorlardı. Gümülcineli İsmail Bey, Muhip (1), Pertev Tevfik ve Taceddinzade Hakkı Beylerle beraber çalışıyor, Sadık Beyle Damad Salih Paşa da «İtilâf» fırkası unsurlariyle bunlara iştirak etmiş bulunuyorlardı. Bunlara izafeten muhtelif gruplar da faaliyet halinde idi. Kimi «İttihad ve Terakki» aleyhinde propaganda yapıyor, kimi de yeni yeni tarafdarlar kazanmaya uğraşıyordu. Fakat, bütün bu çeşitli faaliyetler, muayyen bir program etrafında toplanıp az çok disiplinli bir teşkilât hamlesi olmaktan çok uzaktı. Merkezsiz, başsız, karmakarışık bir heyecan dalgası içinde tehlikeli bir oyun başlamıştı; neticesi bizler için ipe kadar gidebilirdi.

Buna rağmen, muhalifler, İttihadcıları iktidarda görmek istemiyor ve mutlaka bir değişiklik ihzarı emelinde bulunuyordu. Doğrusu, iktidarla muhalefet yekdiğerlerini hasm-ı can - lüzumsuz yere - addetmek zaafına müptelâ olmuşlardı. Halbuki ne iktidarın hodbehod hareket edecek durumu, ne de muhalefetin hakkiyle murakabe yapacak kudreti vardı Rumeli elden gitmiş, düşman Çatalcaya gelmiş, dayanmıştı. Bunun hilâfına, siyaset hastaları kardeş kavgasından, bugün olduğu gibi, bir türlü vareste kalamıyorlardı. Ahval çok nâzikti!..

Biz, muhaliflerin kanaati, İttihadcıları, şimdiye kadar takip ettikleri si-

---

(1) Mahmud Şevket vak'asından dolayı idam edilen Muhip Bey.

yasî harekât, yanlış, ve bundan böyle de aynı hataların devam edeceği muhakkak zemininde idi. Nitekim, bu görüşümüzde aldanmadığımızı Birinci Cihan Harbine iştirak isbat etmiştir.

Muhalefet Grupları ve Muhtelif Cereyanlar :

Ben, muhtelif teşekküller arasında irtibat vazifesi görüyordum. Kuruçeşmeden aldığım intibalarla Gümülcineli İsmail Bey cephesini fikren takviyeye koşuyor, diğer gruplardaki ahvaden haberdar omağa çalışıyor ve bu mecburiyetlerle her tarafa mekik dokuyordum. Erkânıharb Kemal (1) yüzbaşı Kudret (2) Beylerle Kemal Paşa (3) ve bazı zabitler arasındaki irtibata da tavassut ediyordum. Yüzbaşı Çerkes Kâzım (4) ve Nazmi (5) Beyler en tehlikeli rolleri ifaya hazır ve mutlaka kan dökülmesine tarafdar bulunuyorlardı. Bunlar, bu husust,a Sabahaddin Beye yaptıkları müteaddit müracaatlara red cevabı alınca, başka taraflara başvuruyorlar ve bir fiilî teşebbüse dayanmıyan bir siyasî hareketin mânsızlığını iddia ederek bazı «İttihad ve Terakki» ileri gelenlerinin ortadan kaldırılmaları lüzumunu şiddetle müdafaa ediyorlardı. Bu faaliyetler meyanında, Kandillideki Kıbrıslı yalısı da «İttihad ve Terakki» hükûmetine karşı cephe almış ve Kıbrıslı Şevket Bey, biraderi yaver Tevfik Beyin katlinden müteessiren ve mefkûrevî düşüncelere tebaan, Halid (Göksu) Bey vesair dostları ile birinci derecede ihtilâl âmilleri meyanında yer almışlardı.

Bu faaliyete iştirak eden Prnes Sabahaddin Bey dostlarının maksadı, Babıâlide bir nümayiş yapmak ve İttihadcıların muhelefete reva gördükleri tazyiki önlemek ve mümkün olursa, bu vesile ile hükûmeti iskat eylemekti.

Çünkü, bizler kan dökerek İttihadcıları iş başından uzaklaştırmak düşüncesinden ziyade, onları itidale sevk, daha uygun ve tecrübeli bir hükûmetin kurulmasını gaye ittihaz eylemek arzusunda bulunuyorduk.

Nitekim, Yüzbaşı Kâzım Bey, İttihad ve Terakki hükûmetine karşı kıyama hazırlanırken maddî yardım talebi için Prens Sabahaddin Beyin ziyaretine gittiği bir gün, silâh kullanmağı ihsas edip, kendi noktai nazarını ileri sürünce, Prensden aldığı cevap:

«— Ben size hiçbir şey veremem ve vermek de istemem» olmuştur. Çünkü Prens Sabahaddin Bey, kanlı ihtilâllere ve mefkûreye taallûk etmeyen hareketlere kat'iyen tarafdar olmuyordu. Bu mütefekkir mevki ve ikti-

(1) Gelibolulu Kemal Mey.

(2) Harbiye Nezaretinde bulunuyordu. Lisanında hafif rekâket vardır.

(3) Mütarekede jandarma kumandanı olan zat.

(4) Mahmud Şevket Paşa vak'ası faillerinden ve Pire Mehmed sokağında Tevfik ve Şevki Beylerle birlikte hükûmet kuvvetlerine mukavemet gösteren Kâzım Bey.

(5) Kaçmağa muvaffak olan Nazmi Bey.

dar harisi değil, içtimaî ıslahat mürevviciydi. Pek yakını olan bizler, onun bu fikirlerine itaat ve hürmet gösteriyorduk. Bu prensiplere riayet dolayısiyle bizler, Kâzım Bey ve emsali müfritlerden kısa bir müddet sonra, tamamen ayrılmıştık.

İstanbul Muhafızlığının Tedbirleri ve İlk Tevkifler:

Gün geçtikçe vaziyet nezaket kesbediyor, teşebbüs sahası genişliyor, fakat, muvaffakiyetsizlik tehlikesi de artıyordu. İttihadcılar komitecilik işlerinde tecrübeli ve adam iğfalinde maharetli kimselerdi. Cemiyet, bizimle işbirliği yapan yüzbaşı Şair Celis'i (1) satın almıştı. Bu zat, müteverrim ve uzun müddet yaşaması ihtimali bile yoktu; buna rağmen, her nedense bütün bildiklerini Talât ve Cemal Beylere anlatmıştı. Aynı zamanda bizimle çalışmağa devam ediyor gibi görünerek, her gün elde ettiği malûmattan hükûmet erkânını haberdar eylemişti. Yüzbaşı Hilmi Bey de(2) iki cepheli siyaset takip etmiş, Nihad Reşad Beyi aldatmağa muvaffak olmuştu. Bu iki zat esasen, tecrübe edilmiş arkadaşlardan değillerdi. Ne suretle aramıza girdiklerini elân bilmiyorum. Şükrü Paşazade yüzbaşı Fethi Bey de bunlar meyanında bulunuyordu.

İçimizde, bir ihanet şebekesinin mevcudiyetine rağmen, bütün esasları bu zevatın öğrenmesi mümkün olamamıştır. Bizler faaliyetimize devam ediyorduk. Nümayiş ve hükûmet darbesi için son noksanlar da ikmal edilmiş ve kat'î harekâta geçilmek üzere dağıtılması lâzım gelen beyannamenin matbaadan alınması kalmıştı. Beyannamenin tab'ına ben memurdum. Bunun münderecatında askerî meselelere temas ediliyordu ve salâhiyetli kimseler tarafından kaleme alınmıştı. Maatteessüf, ufak bir ihtiyatsızlık bütün bu hazırlıkları altüst etmiştir. Matbaaya benden başkasının gitmemesi mukarrer olduğu halde, bu kararın muhafaza edilememesi felâket zuhuruna sebep olmuş ve bazı arkadaşlar tevkif edilmiştir.

Erzurum taraflarına giden bir muhalife beyanname verilmesi bir iki arkadaş arasında takarrür ettirildikten sonra, benim haberim olmadan Serdar Sıtkı Bey (3) beyannamelerden bir kısmını matbaadan alarak mevzuu bahis arkadaşa sunmuş; Mustafa, ismini taşıyan bu emekli zabit de fırsatı ganimet bilerek beyannameleri İstanbul Muhafızı Cemal Beye tevdi etmiştir. Cemal Bey (Paşa) «Hatırat»ında söylediği gibi, ele geçirilen Serdar Sıtkı Beyden sonra, bazı zevat da tevkif edilmiştir.

Bu vaziyet üzerine, hazırlıkların bellibaşlı failleri gizlenmek ihtiyacını hissettik. Satvet Lûtfi (Tozan) Bey, Pangaltıda Avusturyalı Lazar isminde

(1) İnce bir şairdi. Vefat etmiştir.

(2) Cemal Paşanın yaveri ve Beyoğlunda Pire Mehmed sokağında vukubulan müsademede yaralanan Hilmi Sivas.

(3) İlk Meşrutiyet ilânında Erzurumda gazetecilik etmiştir.

bir ecnebi nezdinde saklandı. Ben Tepebaşında bir apartmana iltica ettim. Gümülcineli İsmail Bey de, Tokatlıyan arkasında bir eve çekilmişti. Muhip ve Pertev Beyler de keza izlerini kaybettiler. Maamafih, hava karardıktan sonra, gece kuşları gibi faaliyete geçiyor, bazan Nihad Reşad (Belger) Beyin nezdinde toplanıyor, bazan Gümülcineli İsmail Beyde buluşuyor, hulâsa mevcut tehlikelere rağmen, çalışmıya devam ediyorduk.

Bu faaliyetin devamını öğrenen İstnabul Muhafızlığı gazetelerde şöyle bir beyanname neşretmişti:

Tanin, 19 Şubat 1329

(İstanbul Muhafızlığından tebliğ edilen beyanname)

... Tahkikatın verdiği kanaata nazaran, Prens Sabahaddin Beyefendi Hazretlinin kâtibi hususiliğini ifa etmekte bulunduğu haber verilen Satvet Lûtfi Bey nam zat müşarünileyhin sahilhanesindeki yazıhanesinde, Erzurumlu Sıtkı, Muş eşrafından bir zatın mahdumu olan Sait, Aksaray'da Horhor'da sakin Hasan namındaki bir zat ile isimleri anlaşılmayan diğer birkaç zatlardan mürekkep teşkil eylediği heyeti faaliye ile hükûmeti hazırayı devirmek üzere bazı gûna teşebbüsatı ihtilâliyede bulunmağı tasavvur ederler.

Akdeyledikleri mecalisi istişareden birinde memleketi kurtarmak için hükûmeti ademi merkeziyet fikrinde bulunan bir kabineye tevdi etmekten başka çare olmadığı ve kısaca boylu, tıknazca, mütenasibülendam, kırpık sarı bıyıklı, güzel Fransızca tekellüm eden kibar tavırlı bir zat (*) dahi beyannameleri tabı ile iştigal eder.

Lûtfi Beyin teşebbüsatı ihtilâliye reisi olduğunu bu derece vuzuh ile meydana çıkaran bu delâil, mumaileyhi tevkif için, ikametgâhı daimisi bulunan Prens hazretlerinin sahilhanelerinde taharriyat icrasına hükûmeti mecbur etmiş ve şubatın ondördüncü perşembe günü tarifatı kanuniye dairesinde taharriyat icra kılınmıştır.

Müteşebbislerden; Erzurumlu Sıtkı, Muşlu Sait ve Horhorlu Hasan, mevkuf olup, Lûtfi Beyle isimleri ve hüviyetleri anlaşılamıyan diğer birkaçı hali firardadırlar.»

Beyanname, çok uzundur. Bu sebepten dolayı aynen buraya ilâvesine lüzum görülmemiştir.

Bu ilânla, hükûmet kendi memurlarına beni de tevkif etmeleri için alenen emir veriyor, hattâ diğer vatandaşlara da bu tevkif hakkını bahşediyordu. Nntekim, Şair Yahya Kemal (Beyatlı) Bey, Prens Sabahaddin Beyin yayalısı önünde tevkif edilmiş ve ben zanniyle İstanbul Muhafız kumandanlığına dâvet edilmiş ve yanlışlık anlaşıldıktan sonra, serbest bırakılmıştı. Tevkifim için düşünülen bu garip teşebbüslere rağmen, ben uğraşmaktan geri durmuyordum Meselâ, bu ilânı bir sabah Göztepe'de okuduğum halde, ayni gün öğleden evvel Haydarpaşa'da, öğleden sonra Beyoğlun'da, daha evvelden verilmiş randevularıma gittim ve hattâ o günün akşamı Satvet Lûtfi

(*) Burada târif edine Ahmed Bedevi Kuran'dır. İsmimi öğrenemedikleri için bu yolda tavsife lüzum görmüşlerdir.

(Tozan) ve Gümülcineli İsmail Beylerle buluştum. Fakat, ne de olsa vaziyet cidden güçleşmişti.

Bu nâzik günlerde, Kuruçeşme'ye bizzat gitmem mümkün olmamıştı. Tabii Sabahaddin Beyin yalısı tarassut altında idi. Maamafih bütün bu ihtiyat ve takayyütlere rağmen, korkulan akibet nihayet zuhur etti ve tevkif olundum.

Nasıl Tuzağa Düştüm ve İstintakımız:

Tevkif keyfiyeti, pek garip bir surette vukubulmuştur. Tepebaşı karşısında Nihad Reşad (Belger) Beyin ikamet ettiği apartmanda bulunuyordum. Apartmana Kâzım Bey (1) isminde bir zabit geldi. İstanbul tarafında içtima eden bazı arkadaşların bana intizar ettiklerini söyledi. Tanıdığım bazı isimler de (2) saydı. Kâzım Beyi mektepten tanımakla beraber bu gibi işlerle alâkadar olarak şimdiye kadar temasta bulunmuş değildim. Fakat, işhad ettiği isimler beni iğfale kâfi gelmişti. Karanlık basmadan çıkmak caiz olmadığını itiraz makamında ileri sürdümse de, arkadaşların dağılmak ihtimali bulunduğunu ve benden öğrenmek istedikleri bazı hususatın teahhürü, kuvvei mâneviyeleri ve binnetice kararları üzerinde fena tesir yapacağını iddia ederek ve daha bunlara mümasil bazı diller dökerek beni iknaa muvaffak oldu ve araba ile gidilecek olursa, hiçbir tehlike melhuz olamıyacağını itimat telkin edici bir lisanla söyleyince çarnaçar bu sahte mutavassıta aldandım. Birlikte apartmandan aşağı indik. Cadde üzerindeki kapıdan çıkar çıkmaz, sağdan soldan iki sivilin, beni muhasara ettiğini gördüm. Filhakika, araba ile İsanbul'a geçtik, ama gittiğimiz yer içtima mahalli değil, polis müdüriyeti umumiyesi idi. Kâzım Bey, üzerinde resmî elbisesi bulunduğu halde, polis müdüriyetinde benim gibi mevkuf görünüyordu. Bir ara, bulunduğumuz odadan memurlar ayrılmıştı. Hemen bu riyakâr dost: **«Ben zabitim, niçin sivil memurların emriyle buraya geldim. Herhalde buradan çıkmalıyım»** dedi ve kendisine emanet edilecek hususî işlerim olup olmadığını sordu. Ben, nefretimi suratına tükürmekle izhar ve iktifa ettim. O, çıktı, gitti.

İlk istintakım, Polis Müdürü Azmi ve İstanbul Muhafızı Cemal (3) Beyler tarafından yapılmıştır. Bir aralık, Azmi Bey telefonla Levazım Reisi İsmail Hakkı Beyi (4) dâvet etmiş ve **«dostun mevkuftur, istintakını beraber ce yapalım»** demişti. İsmail Hakkı Bey, istintakın icrası esnasında Harbiye mektebi hâdiseleri dolayısile, hakkımda ötedenberi beslediği husumetini izhardan çekinmemiştir. Ve bu maksatla oraya geldiği anlaşılıyordu.

---

(1) Jandarma Binbaşısı Kâzım Manastır.

(2) İsmet Darende ve Salih Bey.

(3) Cemal Paşa.

(4) Topal İsmail Hakkı Paşa.

Bütün suallere, menfî cevaplar verdim. Bir aralık ifadelerimden hiddetlenen Cemal Bey, bir komiteci lisanile:

— Kellemizi koltuğumuzun altına alarak işgal ettiğimiz bu yeri hiçbir zaman terketmiyeceğiz. «İttihad ve Terakki» nin kararı kat'idir. Muvaffak olmanız ihtimali yoktur, dedi.

Benden evvel, Serdar Sıtkı, Hasan ve Said Beyler tevkif edilmişlerdi. Bilâhare, Satvet Lûtfi Beyi de hileli bir hareketle derdeste muvaffak olmuşlar; Binbaşı Avni, Tevfik (4), mülâzim Lûtfi (5), Salih (6), Sıtkı (7), Mahmud (8) Beyler de bir iki gün sonra bizlere iltihak etmişlerdir.

Sabahaddin Bey Taraftarları ve Diğer Gruplar:

Görülüyor ki, ilk tevkifler, doğrudan doğruya Sabahaddin Beyin mahdud birkaç dostuna ve beyanname işi ile ilgili bazı tarafdarlarına inhisar etmiştir. Bunun sebebi, diğer gruplar, kanlı bir inkılâp icrasını tasavvur ettiklerinden ve kan dökmek prensibimize uygun gelmediğinden bizler yavaş yavaş bu müfritlerle olan münasebatımızı gevşetmiş ve yalnız Sabahaddin Beyin fikirerini tasvip ve kabul eden arkadaşlarla hükûmeti, nümayiş nev'inden muslihane vasıtalarla düşürmek teşebbüslerine girişmiştik. Diğer guruplar, bilâhare tahakkuk ettiği üzere, kendi noktai nazarlarına göre «Hürriyet ve İtilâf» fırkası rüesasının sevk ve idaresile her ne pahasına olursa olsun İttihadcılardan iktidar mevkiini istirdada çalışıyorlardı. Bunun içindir ki bizim tevkifimiz esnasında onlar hiç kale alınmamış; istintaktaki mütemerridane cevablarımıza binaen divanıharb bu işlerle ancak bizim uğraştığımız zehabına kapılmış; bizim sükûtumuz önünde onların tevkifini haklı gösterecek fiilî bir sebep de icat edememiştir.

Bizler, Bekirağa Bölüğünün kasvetli odalarında ihtilâttan memnu olarak, ayrı ayrı mevkuf bulunuyorduk. Burada, divanıharb mevzuuna temas etmeği ve divanıharb hakkında tafsilâta girişmeği lüzumlu bulmuyorum. Binbaşı (Turfallı) Nâfiz Bey riyasetinde teşekkül eden divanıharb kat'î neticeye doğru teenni ile hareket ediyor; «İttihad ve Terakki» hükûmetinin Sabahaddin Beyle uyuşmak teşebbüsü neticesine intizar eylediği hissediliyordu. Maamafih, istintak tabiî seyrini takipte teahhür göstermiyordu.

Müebbed Kürek Cezasına Mahkûmiyetimiz:

Divanıharp hakkında birçok dedikodular oldu. Cemal Bey, başkalarına

---

(4) Eski Jön Türklerden Burunsuz Tevfik Bey.
(5) Zeki Paşazade.
(6) Köprüler müfettişi esbakı.
(7) Esbak merkez memurlarından Boşnak Sıtkı.
(8) Fazıl Ahmed Beyin biraderi.

ibret olsun diye Satvet Lûtfi (Tozan), mülâzim Lûtfi Beylerle beni idam ettirmek istiyormuş. Diğer taraftan, Mahmud Şevket Paşa, fiilî bir hâdise vukubulmadığı için, Sabahaddin Beyle uyuşulmasını ve affımızı tercih ediyormuş. Bununla beraber, beslenen bu ,ümidler boşa gitti ve neticede Satvet Lûtfi (Tozan) ve mülâzim Lûtfi Beylerle beni müebbed kürek cezasına, diğerlerini onar seneye mahkûm ettiler ve hapishanei umumiye tıktılar.

Maamafih, Cemal Beyin idamımızı istediğini öğrenince biraz üzülmedik değil!..

«Sever hayatı beşer, tâ ser-i mezarında...»

Bereket versin, bu keyfî talep is'af olunmamış ve bizler, kürek cezasiyle kurtulmuştuk. Fakat, İstanbulun mavi semasında, gözleri kamaştıran güneşin hoş bir seyirle Marmara denizine batmasını temaşadan mahrum ediliyorduk...

Görülüyor ki, iktidarın tâkip ettiği hareket hattı, kanunî prensiplerden ziyade, indî ve keyfî görüşlerdir. Buna binaen Kemal Paşazade Said Beyin bir kıtasını bu satırlara ilâve ediyorum. Çünkü, iktidarın mânevî düşüklüğüne inanıyorduk:

«Ahlâk iledir nizam-ı âlem,
Ahlâk iledir kemâl-i âdem.
Ahlâka nazar edilmeyince,
Semt-i edebe gidilmeyince;
Âlemde nice maarif ehli,
Tercih ediyor ulûma cehli...»

Fakat, «Taklib-i Hükûmet» meselesinden dolayı Bodurum kalesine sevk lâzımgelen bizler, mefkûre bakımından, hiç bir kuvvete boyun eğecek zaafa müptelâ değildik. Bilâkis, zayıf politikacıların takbih edilmesini ister hilkatte bulunuyorduk. Hattâ öyleleri hakkında :

«Edebsizlikte tekleriz,
Kimi görsek etekleriz.
Hem Hakdan imdad bekleriz,
Ne utanmaz köpekleriz!..»

Denmesini temenni eder bir kanaatta idik. Bu ahval cereyan ettiği tarihlerde, Balkan Harbi sona ermiş ve sulh akdedilmiş değildi.

Mahkûmiyet kararı üzerimizde mühim bir tesir yapmamıştı. Evvelâ; idam tehlikesini atlatmıştık. Saniyen, bizim mevkufiyetimizi müteakip Nihad Reşad (Belger) Beyin de Avrupa'ya gitmesi üzerine, Sabahaddin Bey muhitindeki arkadaşların faaliyeti gerçi akamete uğramıştı; fakat diğer zümrelerin muvaffakiyetini bekliyor ve tahliyemizi ümit ediyorduk.

Divanıharb, Binbaşı Avni Beyi (1) beraat ettirmişti. Mahkûmlardan mülâzim Lûtfi Sinob'a, Hasan, Said, Serdar Sıtkı ve Tevfik Beyler de başka bir yere sevkedileceklerdi. Diğerlerimiz Satvet Lûtfi, Ahmed Bedevî, Boşnak Sıtkı, Salih, Mahmud Bodrum'a gönderiliyorduk.

Bizler, Divan-ı Harbde didişir ve mahkûmiyet kararına intizar ederken İttihad ve Terakki hükûmeti de harb gailesiyle meşgul oluyordu. Sulhun iyi bir şekle ifrağına çare bulunur ümidiyle Şarköye asker ihracetmiş ve artık sukut eylemiş bulunan Edirnenin istirdadı teşebbüsüne girişmişti. Fakat, bu hamle akamete uğramıştı.

Bu sıralarda, dört ay mukavemetten sonra, Yanya, hattâ İşkodra kaleleri de düşman eline geçmiş olduğundan siyasî vaziyetin vahameti artmış ve bunu idrake, başlayan hükûmet, Londra Sefiri Tevfik Paşa vasıtasiyle İngiltere Hariciye Nâzırına müracaatla Bulgarlarla mütareke meselesini halleylemiştir.

Bunun üzerine; 30 Mayıs 1913 günü, Türkiye ile Balkan müttefikleri arasında yedi maddelik bir sulh muahedesi imza edilmiştir ki, hudud (Midye - Enez) oluyor, Kâmil Paşa hükûmetine teklif edildiği gibi, Edirne Bulgarlara terkedilmiş bulunuyordu. Aynı zamanda, adalarla Arnavutluğun mukadderatı da büyük devletlere bırakılıyordu.

Maamafih, sulhun akdi harb bâdiresini ortadan kaldıramamıştı. Bütün kıtalar, vazife başında intizar halinde tutuluyordu. Çünkü, Selânik ve Makedonya meselesi, Balkan Müttefikleri arasında münakaşa mevzuu, hattâ çarpışma vesilesi teşkil ediyordu.

Bu suretle, Balkan hükûmetleri, Makedonya meselesinde ihtilâfa düştüklerinden, Bulgaristana karşı yeni bir ittifak husule gelmiş, Sırbiye, Karadağ ve Yunanistan birleşerek yeni bir harb zemini ihzar olunurken Romanyalılar da bunlara iltihakla Bulgarlara karşı tecavüze geçmişlerdir. Bu suretle, 29 Haziran 1913 tarihinde yeni bir harb başgöstermiştir.

Berlin Sefiri Mahmud Muhtar Paşanın tavsiyesiyle, İttihad ve Terakki iktidarı, Bulgaristanın mâruz bulunduğu bu nâzik noktayı fırsat addederek Türk ordusunun Edirneye doğru yürümesini muvafık bulmuş ve hiçbir mukavemete mâruz kalmadan bu tarihî şehrimizi kurtarmıştır.

Yalnız, bu vaziyetin tahaddüsünden sonra, Bulgarlar idaresine intikal etmiş bulunan Garbî Trakya'ya girmeğe cesaret edilememiş ve yalnız Süleyman Askerî Beyin emrinde kurulan **(Teşkilât-ı Mahsusa)** ile Garbî Trakya addedilen mıntakada bir İslâm hükûmeti vücude getirilmiştir.

Süleyman Askerî Beyin teşkil ettiği bu Garbî Trakya muvakkat hükûmeti mesta Karasu vâdisine kadar uzanıyor ve bu mıntaka Ortaköy, Kırca Ali, Dedeağaç ve Gümülcüne Sancağını ihtiva ediyordu.

(1) Divanıharb Reisi Nâfiz Beyin dostlarındandı.

Tşkilâtın başında, Süleyman Askerî Bey bulunuyor, Çerkes Yüzbaşı Reşid, İzmirli Eşref, Kardeşi Sami, Yüzbaşı Fehmi Beylerle daha bazı zevat bu meselede mühim roller deruhte eylemişlerdi.

Hükûmet Riyasetine Gümülcüne Belediye Reisi ve Kuvve-i İcraiye Riyasetine de Süleyman Askerî Bey seçilmişti.

Fakat, hususî yapılan bir anlaşma neticesi, bu mıntakanın Bulgarlara teslimi takarrür edince, Süleyman Askerî Beyin talebi ve hükûmetin kararı mucibince Gümülcüne ve İskeçe'ye giden Cemal Paşa, Garbî Trakyanın Bulgarlara devrini, bazı şartlarla kabul etmiş ve bu topraklarımız kendi elimizle ve hiçbir kan dökülmeden düşmana terkedilmişti; Sonra da bu mıntaka Yunanlılara intikal eylemiştir.

Mahmud Şevket Paşanın Katlinden Sonra :

1913 senesi Haziranının 14 üncü Çarşamba günü Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa, Bayezid'da katledilmişti. Bu haber, bize geldiği vakit, henüz Umumî Hapishanede bulunuyor, Bodrum seyahati için hazırlıklar yapıyorduk. Hâdise günü, ortalık epey karışmış, fakat İttihadcılar mevkilerini muhafaza etmişler; Kâmil Paşa kabinesi gibi eller yukarıda teslim işareti vererek, Babıâliyi terketmemişlerdir. Tabiî hemen yeni tevkifler başlamıştır. Yalnız Beyoğlunda, Pire Mehmed sokağında; Kâzım, Şevki Beyler, hükûmet kuvvetleriyle uzun müddet müsademeden sonra teslim olmuşlardır. Bunlardan, tecavüz esnasında otomobil idare eden Nazmi Paşazade Abdurrahman Bey firara muvaffak olmuş, günlerce dağlarda dolaşmış, nihayet, hudud haricine çıkabilmiştir. Nazmi Bey de kaçmağa muvaffak olmuştur.

Fakat, Avrupa'ya kaçan idam mahkûmu Nazmi Bey, validesinin hastalığı münasebetiyle bir müddet sonra, gizlice İstanbula gelmiş ve Küçükmustafapaşadaki evinde saklanmış ise de, keyfiyet, Emniyet Umum Müdürlüğü tarafından haber alınarak tevkifi için ikametgâhı basılınca intihar etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Tevkifatın pek şümullü olduğunu gören ve kendilerine kadar teşmilinden korkan bazı zevat, bu meyanda sabık Dahiliye Nâzırı Reşid Bey, Kıbrıslı Şevket, «Söz» gazetesi başmuharriri Asaf Muammer, Lider Sadık ve Gümülcüneli İsmail Beyler ve daha pek çokları memleketi terketmişlerdir.

Bu ihtiyat tedbirlerini alamıyanlar ya asılmış, ya mahkûm edilmiş veya menfaya gönderilmişlerdir. Sinop menfasına gidenler o kadar çoktu ki, kendilerine hususî Bahr-i Cedid vapurunun tahsisine lüzum görülmüştür.

Mahmud Şevket Paşanın katlini müteakib Talât Bey, Mabeyin Başkâtibi Ali Fuad Beye telefon etmiş ve Sadaret Kaymakamlığına Hariciye Nâ-

zırı Said Halim Paşanın getirilmesini tavsiye eylemişti. Bir gün sonra da 30 Mayıs 1329 tarihinde Said Halim Paşa'ya Sadaret tevcih edilmiştir.

Kabinenin teşkilini kararlaştırmak için, İttihadcılar arasında yapılan toplantıda Atıf, Süleyman Askerî, Mümtaz, Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sami, Topçu İhsan, Abdülkadir, Yakup Cemil ve daha bazıları bulunmuştur.

Said Halim Paşa, Sadarete tâyininden sonra, Umumî Merkeze giderek Mithat Şükrü, Eyüb Sabri, Dr. Nâzım, Ziya Gökalp ve Kara Kemal Beylerle görüşerek takibedilecek hattı hareket hakkında nokta-i nazarlarını istifsar etmekte istical göstermiştir.

Evvelce, Mahmud Şevket Paşa kabinesine giremiyen Talât Bey, bu defa Dahiliye Nezaretine kavuşmuştu. Sadrıâzam Mahmud Şevket Paşa, vaktiyle kabinesine Talât Beyin girmesine mümanaat etmişti. Çünkü, Otuz bir Mart hâdisesinin kapanması üzerine Harbiye Nezaretini deruhte edişinden bir müddet sonra oradan çekilmesine sebebolan İttihad ve Terakki'nin bu müstebid basbuğundan bu suretle intikamını almak istemişti. Fakat, Paşanın katlinden sonra, Talât Bey, tekrar hükûmet çevresinde tahakkümünü idame için teşne bulunduğu makama ulaşmış bulunuyordu.

Bu kabinede Şeyhülislâm bulunan Hayri Efendi için şöyle bir kıt'a söylenmiştir :

«Bir sarık, bir de uzunca cübbe...
Şeyh eden sabi bugün Hilat'dır!
Şeyhülislâm olagelmiş Hayri
Gerçi fetvayı veren Talâttır.»

İHSAN ADLİ

Ne garib hâlet ve ne acayip benzeyiştir ki, Kâmil Paşa kabinesi zamanında yapılan ve Nâzım Paşa ile Yaver Kıbrıslı Tevfik ve Nafiz Beylerin ölümleriyle neticelenen Babıâli baskınını, hükûmet biliyor ve bunu bekliyordu. Mahmud Şevket Paşa ile yaverinin hayatlarına mal olan hâdise de daha evvelden İttihad ve Terakki hükûmetince ve bilhassa İstanbul Muhafızlığınca malûmdu. Bu noktayı şu hâdise teyidediyor:

Vakadan bir gün evvel, dostlarımızdan Fazlı Bey, Muhafızlık Erkânı Harbiye Reisinin odasında bulunuyordu. Dostumuzun yanında Reis Mustafa Bey, Maiyet zabitlerine, ertesi gün için müteyakkız bulunmalarını tavsiye etmiş ve Muhafız kıtaatına cephane tevziini emreylemiştir. Demek oluyor ki, hükûmetçe daha bir gün evvelden her türlü ihtimali karşılayacak tedbirler ittihaz edilmiştir. Şu kadar var ki, kendileri için tahaffüzü ihmal etmiyen «İttihad ve Terakki» ricali, Mahmud Şevket Paşayı ikaza lüzum görmemişlerdir. Cemiyet, bu vesile ile hem muhaliflerinden, hem de Merkezi Umumî-

nin artık hoşuna gitmemeğe başlıyan Hareket Ordusu Kumandanından kurtulmuştur!..

Maamafih, İstanbul Muhafızı Cemal Beyin (Paşa), bir kaç defa Mahmut Şevket Paşaya ihtiyat tavsiye ettiğini ve bundan münfail olan Sadrıâzam Paşanın yakınlarına şikâyet tarzında, **«artık biktim bu nasihatlardan»** dediği ni, Ali Haydar Mithat Bey hâtıratında kaydetmektedir.

Mahmud Şevket Paşanın katlinden sonra muhalifler için hakkı hayat kalmamıştı. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, muhalefeti öldürmek için şüpheli telâkki edilenleri, Divanı Harbe veya Sinob menfasına sevketmişti. Halk, hiçbir suretle noktai nazar dermeyan etmeğe veya müdafaai nefse muktedir değildir. Aksi takdirde, nefyedilmek veya ipe çekilmek mukadderdi.

İstanbul Polis Müdüriyeti, bir inzibat ve âsayiş müessesesi olmaktan ziyade, İttih adve Terakki muhaliflerine karşı kurulmuş hususî bir ihtilâl teşkilâtı mâhiyetinde iş görüyordu.

Esasen, katil hâdisesinden evvel, Kâzım Beyin teşebbüsünü Fethi, Mustafa, Vasfi ve Rahmi isimlerinde dört kişi Cemal Paşaya haber vermişlerdi. Ve hükûmet ona göre icabeden tedbirleri ittihazda güçlük çekememişti.

İdam Kararları ve Abdülhamidvari Hileler:

Mahmud Şevket Paşanın katli münasebetiyle alelâcele teşkil edilen ve Binbaşı Remzi Beyin (1) Riyasetine tevdi edilen yeni Divanıharbı Örfi hemen faaliyete geçmişti. Bu Divanıharb, vakadan evvel Ferik Tevfik Paşanın Riyasetinde idi. Hakşinas bir zat olan müşarünileyh, verilecek kararlar hakkında, önceden taahhüde girişemediği için üç ay için mezun addolunmuş ve mevkii Remzi Beye bırakmıştır.

Yeni Divanıharb, Prens Sabahaddin, sabık Dahiliye Nâzırı Reşid, Gümülcüneli İsmail, Kemal Mithat, Pertev Tevfik, Kaymakam Zeki Beyleri, ve Kürd Şerif Paşayı gıyaben; Miralay Tevfik, Yüzbaşı Kâzım ve Muhib Beylerle Damad Salih Paşayı vecahen idama mahkûm etmişti.

Mahmud Şevket Paşayı öldürenlerden Topal Tevfik, Ziya, Şevki, Mehmed Ali, Abdullah Safa ve Cevadı vecahen; firar eden Nazmi ve Abdurrahmanı gıyaben; Talât Beyi öldürecek olan Kemal ile Karasuyu öldürecek Hakkıyı vecahen, Cemal Beyi öldürmeği deruhte eden Jandarma Kumandanı Mehmed Beyle, Nesim Roso'nun öldürülmesini kabul eden Kavaklı Mustafayı gıyaben ölüm cezasına ve bunlardan başka daha birçokları da müebbed kalebendliğe çarptırılmışlardı.

Mevkuf bulunan maznunlar hakkında, idam kararları alelâcele tatbik

(1) Remzi Paşa, Selâniklidir.

edilmiştir. Miralay Kemal, Şeyhli Mustafa, Sadık, İsmail, Mehmed ve Kasabın Fehmi beraat eylemişlerdir.

«Üzkürû mevtaküm bilhayr»

İttihadcılar, bu ceberutî hareketlerini kâfi görmiyerek siyasetin diğer gûna hilelerine de başvurmuşlar ve Avrupa'ya kaçmağa muvaffak olan muhaliflerin tekrar memlekete avdetlerini temin için, selefleri Sultan Abdülhamid gibi, arkaları sıra adamlar yollamışlardır. Nitekim Sinop menfasından geri çağrılan Sabih Bey, Paris'e gönderilmiştir. Avdet teklifini, Şefik Esad Bey ve diğer bazıları reddetmişlerdir. Mutavassıt Bey, o vakit Nis'de bulunan Mahir Said Beye yaptığı tahrirî müracaatta aşağı yukarı şu cümle ve ibareleri kullanmıştır:

«İstanbul Muhafızı Cemal Beyefendiden affınız için tekiden istirhamatta bulundum. Müşarünileyh bu istirhamatımı şu şartla kabul ettiler: Her biriniz, hangi komploya dahil iseniz tahriren itiraf edeceksiniz. Bu itirafname tarafeynin intihabedeceği bir Türkçe ve bir Fransızca iki gazetede neşrolunacak. Şayet bunu yapmazsanız bir daha memlekete giremiyeceksiniz. Aleyhinizde «Lutte à outrance'de» bulunulacaktır. Ben bunları, sizi tehdid için yazmıyorum; «pour acquit de conscience» yazıyorum; cevabınıza muntazırım.»

Mahir Said Bey cevabında, yanlış kapı çaldığını, hiçbir komplo ile alâkadar olmadığını, bunu efendisi Cemal Beyin de bildiğini yazmıştır.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, bizim de tekrar Divanıharbe sevkimizi ve evvelce verilen mahkûmiyet kararının keenlemyekûn addiyle diğerleri gibi sehpaya çekilmemizi ısrarla istemiş ise de Adliye Nâzırı İbrahim Bey bu talebe muvafakat göstermemiştir.

Bu sayede idamdan kurtulduk; fakat İstanbul hapishanesinden kurtulamadık. Yerlerimize de bir türlü sevkedilemiyorduk. Hariçle temasımıza mümanaat edilmiyordu. Bir gün Mevlânzade Rifat Bey beni görmeğe geldi. İstanbul Muhafızı Cemal Beyle şartsız kayıtsız işbirliğini kabul ettiğim takdirde serbest bırakılacağımı bildirdi. Rifat Beye tabiî red cevabı verdim.

Bana bu yolda daha evvel de iki defa müracaat vukubulduğunu ve red cevabı verdiğimi yukarıki satırlarda işaret etmiştim.

Bu bahsi kaparken şu ciheti de kaydetmek yerinde olur. Mahmud Şevket Paşa hâdisesinde Çerkes Kâzım, Topal Tevfik ve Nazmi Beylerle bindikleri otomobili idare eden Nazmi Paşa zade Abdurrahman Beyden naklen dostum Sadi Birkök'ün bana anlattığına göre, Mahmud Şevket Paşa hâdisesinin malî cephesini Mabeyinci Ragıp Paşa deruhte etmiş ve bütün masraflar onun tarafından tesviye olunmus.

Edirnenin İstirdadi :

Yeni iktidarı deruhte eden Said Halim Paşa kabinesi; Edirne, İşkodra

ve Yanya'nın birer birer sukutuna şahid olmakla beraber, gözbebeğimiz Edirnenin istirdadına, Mahmud Şevket Paşa Sadaretinde olduğu gibi, henüz imkân bulamamıştı. Harb vaziyeti hâlâ mevcuttu. Ve büyük fedakârlıklarla yapılan bazı istirdad hamleleri, muvaffakiyetle neticelendirilememişti. Buna binaen, Said Halim Paşa kabinesi de, vaktiyle Kâmil Paşaya enpoze edilen sulh şartlarını kabul ve muvakkat muahede suretini imza etmiştir. Bu cihetler biraz evvel kaydedildi.

İşler, böyle muğlak bir durumda iken, Bulgarlarla Yunanlılar arasında toprak taksiminden dolayı anlaşamamazlık ve harp patlak verince Romanyanın de iltihak ettiği yeni müttefikler Bulgarlara karşı tecavüze geçmişlerdir.

Bu fırsattan istifade etmeği düşünen bazı İttihadcılar, Edirne'ye doğru yürümeği ileri sürmüşler ise de, Said Halim Paşa, buna muvafakat edememiş ve Avrupa devletlerinin müdahale ve muarezesinden korkmuştur. Fakat Berlin Sefiri M. Muhtar Paşanın ikazı, Enver Beyle arkadaşlarının ısrarı ve Muhafız Cemal Beyin tehdidine iştirak eden Harbiye Nâzırı ve Başkumandan İzzet Paşanın rızasiyle Türk ordusunun Edirne'ye doğru yürümesi hususuna 30 Haziran 1913 de hükûmetçe karar verilmiş ve Mehmedciklerimiz 9 Temmuz 1913 de Edirne ve Kırkkiliseye girmişlerdir.

Artık bu emri vâkiden sonra, esasen çok fena bir duruma düşmüş bulunan Bulgarlar, hâdiseyi daha soğukkanlılıkla mütalâaya mecbur olmuş, Başkumandan General Savof'u İstanbul'a göndermişler, yeni şartlar dahilinde bu topraklarımızın muhafazası şeklinde bu komşumuzla sulh, 29 Eylûl 1913 tarihinde İstanbul'da imza edilmiştir.

Fakat yeni anlaşmada, Yunanistanın işgal ettiği Garbî Trakya'dan bir şey kurtulamamış ve bizim hükûmet de daha fazla ısrara cesaret edememiştir.

Ahval bu merkezde cereyan ederken, İttihad ve Terakki ileri gelenleri arasında bir takım kaynaşmalar başlamış, ihtiras alevi herkesi sarmış, taraftar edinmek, mevki kazanmak hastalığı şümullenmişti.

Ezcümle, Cemal Bey, Harbiye Nâzırı ve Bahriye Nâzır Vekili olmağı kurmuş, bundan haberdar olan Enver Bey, Harbiye Nezaretini kendine daha münasib görmeye başlamış ve bu hususun temini maksadiyle Mümtaz, Hüsrev Sami, Sapancalı Hakkı, Topçu İhsan, Nail, Atıf, Süleyman Askerî, Yakub Cemil ve Şeref Beyler gibi İttihad ve Terakki fedaîleri hemen her gün, hasta buluna n Enver Beyi Beşiktaşta ziyaret etmekten hâli kalmamışlardır. Bu zevat, bilhassa Talât Beye, onun mütehakkim edasına aleyhtar bulunuyorlar ve kabinede bir müvazene tesisini Enver Beyden ümidediyorlardı.

Enver Bey, nihayet apandisit ameliyatı olup hastalıktan yakasını sıyırınca, bir gün Sadrıâzam Said Halim Paşayı ziyaret etmiş, hiçbir teklif ve

tekellüfe lüzum görmeden, hattâ basit bir mukaddemeye ihtiyaç hissetmeden Harbiye Nâzırı olmak istediğini söylemişti.

Said Halim Paşa ile Talât ve Cemal Beyler arasında bir sürü müzakere ve münakaşalara yol açan bu arzu, nihayet tahakkuk etmiş, Binbaşı Enver Bey, üç derece terfi ettirilmek ve Paşalık pâyesine eriştirilmek suretiyle Harbiye Nâzırlığına getirilmiştir.

Artık; Türk - Yunan sulhu da 14 Ekim 1913 tarihinde Atina'da imza edilmiş ve Adalar meselesi yine büyük devletlerin takdirine bırakılmıştır. 14 Mart 1913 de Sırbistanla da sembolik bir muahede akdolunmuştur.

Bu acı ve üzücü anlaşmalar kabul edilirken mâruz kaldığımız felâketler sona ermiş değildi. Zaafımızı bilen ve dahilî idaredeki huzursuzluğu pek iyi takdir eden Avrupa devletleri, Mahmud Şevket Paşadan sonra, Sadarete gelen Said Halim Paşa hükûmetiyle yeni bir anlaşma yapmış ve Vilâyat-ı Şarkiyye ıslahatı namını taşıyan ve Şark mıntakalarında bir takım ecnebi müfettişleri istihdamını istihdaf eden bir mukavelenameyi Said Halim Paşa yalısında imzalamağı temin eylemişlerdi. İleriki sahifelerde bu noktaya tekrar avdet edilecektir.

Fakat, bu nâzik noktaya hükûmet idarecileri arasında ehemmiyet veren yoktu. Onlar, başka başka fikirler, ayrı ayrı düşüncelerle malûldü.

Ezcümle, Babıâli vak'asından kısa bir müddet sonra, Harbiye Nâzırı olan Enver Paşa **«Teşkilât-ı Mahsusa»** namiyle bir grup vücude getirmişti. Bunda, takibedilen gaye, bütün İslâmları bir bayrak altında toplamak, aynı zamanda Türkleri, yeni bir siyasî birliğe ulaştırmak ve bu suretle, Ziya Gökalp'ın ötedenberi İttihad ve Terakki rüesasına aşıladığı ideal ile Panislâmizm'i ve Pantürkizm'i kuvveden fiile çıkarmaktı.

Halbuki, millî cereyanların dinî an'aneleri baltaladığı bir devirde Panislâmizm kurmak ne kadar hayalî ise coğrafî vaziyetler dolayısiyle Pantürkizm yaratmak da o nisbette gayrimümkündü. Fakat, bu mevzular bazıları nezdinde, öyle ruhî bir hâlet yaratmıştı ki, Osmanlı İmparatorluğunun zaafına, Trablus ve Balkan Harbleri münasebetiyle mâruz kaldığımız müşkülâta rağmen, bu emelin husulüne imkân tasavvur edenler vardı. Çünkü Ziya Gökalp, ferdlerden benliği silmiş ve herkese câmia mefhumu telkin etmek şevdasına düşmüştü. Bu mütefekkir :

«Sakın «hakkım var» deme
Hak yok, vazife vardır!
Hak milletin, şan onun
Gövde senin, can onun.
Sen öl ki, o yaşasın
Dökülecek kan onun!
Ben, sen, yokuz, biz varız.
Hem oğan, hem kullarız.

«Biz» demek «Bir» demektir.
Ben, sen ona taparız!..»

gibi manzumelerle, ferdden ziyade câmiaya ehemmiyet verilmesini umde edinmişti.

«Ferd yok, cemiyet var!
Hak yok, vazife var!»

diyen Ziya Gökalp, gençliğe Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim, Garb medeniyetindenim telkinatı yapıyor ve halkımızın böyle bir mefkûreye bağlanmasını istiyordu.

Bununla beraber, Ziya Gökalp henüz Diyarbakırda bulunduğu ve bir mecmua neşrettiği sıralarda, Prens Sabahaddin Bey hakkında methiyeler yazmış ve kanaatlerine ehemmiyet verilmesi lâzımgeldiğini tavsiyeden çekinmemiştir. Tabiî bu satırlar, Sabahaddin Beyin içtimaî bilgi ve düşüncelerine taallûk ediyordu.

Fakat, Kâbe-i Hürriyeti - Selânik - ziyaretten, (İttihad ve Terakki) camiasına bağlanmak suretiyle, ilmî mefhumları feda ettikten sonra, vaktiyle izhar olunan bu tarafdarlıklar tamamen sönmüş, yeni bir âlem-i hay huy türemişti. Bu itibarla, ruhunda mevcut bütün endişeler artık yeni bir mefkûreye, hayalî bir Türklük mazmununa intikal eylemiş bulunuyordu.

Fakat, bunda takip edilen gaye, ferdiyeti sıfıra indirmek ve camiaya ehemmiyet verdirmekti. Halbuki, benliği mefkud eşhasdan mürekkep bir topluluğun ne kıymeti olabilirdi. Bu ilmî ve içtimaî veche hiç kale alınmıyordu.

Bundan dolayı, «İttihad ve Terakki» iktidarı, Ziya Gökalpın telkin ettiği, Türk vahdetini korumak ve İslâm câmiasını birleştirmek hülyasına kapılmış ve o yolda faaliyete başlamıştı.

İşte, evvelce bahsi geçen **«Teşkilât-ı Mahsusa»** mensubları, bu mevzular üzerinde mesai sarfedecek İslâm ve Türklerin yekdiğerlerine zahir olmasını temine çalışacaktı. Onlarca, Hilâfeti, Osmanlı Hânedanının temsil eder bulunması, İslâm ittihadının en kuvveti bir âmili addedildiği gibi, Türk Birliğinin tahakkuku da tarihî temellere istinadettiriliyordu. Filvaki, ilk sahifelerde tafsil edildiği üzere, Onbirinci asrın başlarında, ana Türk yurdu olan Türkistan'da Karahanlılar devleti mevcut olduğu gibi Afganistan'da da Gazneliler İmparatorluğu kurumuş, Hindistan ve Horasan havalisini hâkimiyetleri altına almışardı. Oğuz urukundan Selçuk Bey ismindeki bir kumandan Kara Hanlılardan ayrılarak maiyetiyle Hârzem civarına yerleşmişti. Selçuk Beyin vefatında, yerine küçük oğlu Tuğrul Bey baş olmuştu. Nihayet Selçuklularla Gazneliler arasında (1040) tarihinde vuku bulan «Dendanekan» meydan muharebesi sonunda bu süâle, Horasanda müstakil bir hükûmet kurma-

ğa muvaffak olmuştur. Horasanda kurulan bu devlet, yavaş yavaş Azerbaycan, Irak, Suriye ve sonra da Anadolu'yu fethetmiştir. Bu muvaffakiyet ise, Türk câmiasını Bizanslılarla mücadeleye sevkeylemiştir.

Tuğrul Beyin Bizanslılarla ilk büyük çarpışması (1048) tarihinde Erzurum civarında Pasinler ovasında olmuş, düşman ordusu mahvedilmiş ve kumandanı esir alınmıştır.

Tuğârul Beyin vefatında, yeğeni Alp Arslan Bey, Selçuklulara Padişah olduğu vakit, 26 Ağustos 1071 tarihinde, Bizans İmparatorunu Malazgird Meydan Muharebesinde, mağlûb ve esir etmiştir. Vefatında oğlu Melikşah onun yerine geçmiştir; (1072 — 1092). Artık bundan sonra, Türk istilâsına mâruz kalan Anadolu kıtasında yer yer Türk hâkimiyetleri kurulmuştur. Bu suretle Büyük Selçuk İmparatorluğu, Horasan, German, Suriye ve Anadolu hükümdarlıklarına bölünmüş ve cümlesine, Horasan Padişahı Şehinşah sayılmıştır.

Horasan Padişahı Melikşah ölünce, Anadolu mıntakasında Kılıç Arslan Padişah seçilmiş ve bu sıralarda, Haçlı seferleri başlamıştır. Bilâhare Birinci Mesud onu takiben, Mesud'un oğlu, İkinci Kılıç Arslan Anadolu Selçuk hükümdarı olmuş, Horasan hâkimiyeti ise, artık tezelzüle uğramıştır. Maamafih Haçlı mücadeleleri çok vüsat kesbetmiş, bu çarpışmalar ancak, Birinci Keykubad Saltanatında bir dereceye kadar sona ermiştir. (1219 - 1237).

Bu defa da, Harzemliler zuhur etmiş ve Selçuklulara saldırmışlardır. Bu saldırışta Kayıhanlıların Başkanı Ertuğrul Bey, Selçukilere müzaheret ettiği için mütecavizler mağlûbedilmiş ve bu vesile ile Ertuğrul Gazi Söğüt havalisine Uc Beyi seçilmiştir.

Fakat Cengiz Han'ın (1243) tarihindeki tecavüzü Selçuk hükûmetini İlhanlılara iltihaka mecbur kılmış ve bu mağlûbiyet Anadolu'da birçok Türk Beyliklerinin zuhuruna âmil olduğu gibi, bu meyanda Ertuğrul Bey de istiklâl kazanmıştır.

Cengiz tecavüzü münasebetiyle, Çandarlılar Karadeniz havalisinde; Karamanlılar, Konya mıntakasında; Aydın oğulları, Akdeniz kıyılarında ve daha bazıları muhtelif mıntakalarda beylikler kurmuş, Bizanslı ve Ermeni câmiaları ile çatışmağa başlamışlardır.

Ertuğrul Gazinin vefatında yerine geçen oğlu Osman Bey, Rum Tekfurlariyle mücadeleye devam etmiş ve eskiden Selçuk İmparatorluğuna bağlı bulunan diğer Beylikler de yavaş yavaş bu Hânedana iltihak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu kurulmuştur. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğunu Selçukluların devamı addetmekte hiçbir mahzur yoktur, kanaatindeyim. Çünkü, netice itibariyle aradaki fark, yalnız hükümdar ailesinin tebeddülünden ibaret kalmıştır. Binaenaleyh, bugünkü Türk hükûmetinin

teşekkülünde Selçukluarın istiklâline tevafuk eden (1040) tarihini başlangıç addetmek doğru olur.

Bununla beraber, tarihî vakıa, bu tarzda kabul edilse bile, Enver Paşa ve hemfikirlerinin iddia ettikleri inançla Pantürkizm'in vücud bulacağı muhakkak değildir. Ve bugün, bu mefhumun kuvveden fiile çıkarılabileceğine, anavatan Türkistanla, İdil ve diğer Türk illeriyle müşterek bir câmia halinde toplanmamıza ihtimal verilemez. Zaten, bu sakîm düşüncenin, İmparatorluğun çökmesine sebep olduğu da meydandadır. Şimdilik bu tatlı hülyaları bir tarafa bırakarak, bugünkü mevcudiyetimizin muhafaza ve takviyesine ilmî bir metodla, bütün gayretimizle çalışmağı daha makul telâkki ediyorum. Hülâsa, «İttihad ve Terakki» nin veya Enver Paşanın bu hususta ki kanaatlerini pek hayalî buluyorum. Gökalp'in tavsiyesi veçhile ferdi kaale almasak bile şimdilik yalnız Cumhuriyet câmiası ırkdaşlarımızla meşgul olmağı tercih etmeliyiz!..

Çünkü, tarihen sabittir ki, milletlerin kalkınması, bir takım şurut ve esbaba bağlıdır. Bu hususta, maddî ve mânevî kısımları göz önünde tutmak zarurîdir... Bu iki ıgi tevlid eden sebeplerden mâneviyatın maddiyattan ziyade rol oynadığı da muhakkatır.

Tabiî bazı ferdlerin egoist olması, şahsî menfaatini her şeyin fevkinde tutması ile sosyal ve millî düşünce sahibi bulunanların tâkip ettikleri konular, ayrı ayrı neticeler tevlid etmektedir.

İkinci kısım, daha ziyade millî benlik ve devlet otoritesi nizamının adl ve hakka müstenit olarak işlemesini temenni eyler. Bu itibarla milî kütle meyanında sosyal düşünce sahibi ne kadar fazla olur ve bu ferdler, nefislerine ne derece hâkim bulunurlarsa, o câmia süratle gelişir ve rahata kavuşur. Bundan dolayı, vatandaşlarımızda ilim ve irfan kudreti yaratırken kütlenin kalkınmasına en ziyade faydeli olan bu ruhî haleti de telkin etmeği unutmamak ve bu suretle sosyal terbiyeyi kuvvetlendirmek şarttır.

Bir milletin gelişmesinde en ziyade rol oynayacak madde, hiç süphe yoktur ki, gösteriş ve nümayişten ziyade mensup olduğu ırk kapasitesinin olgunlaşmasında ihmale kapılmamaktır. Bu haslete sahip olanlar, zarurî hallerde, ufak tefek mahrumiyetlere katlanmaktan da gocunmazlar. Ve memleketin millî ve iktisadî sahada yükselmesini temine hasr-ı mesaî eylerler. Bu ahval-i ruhiyenin temin ve tezyidine yardım maksadiyle çocuklara sunduğumuz ilk okul kitablarında, tarihî ve millî benliklerden bahsederken, şahsî teşebbüs mefhumunu ve iktisadî duyguları da bu mâsum ruhlara aşılamak elzemdir.

Bugün, bizleri acı acı düşündüren milletimizin geçirmekte olduğu istihaleler, içtimaî bünye değişiklikleridir. Ancak, kendimizi yekdiğerine itimat eder ferdlerden mürekkep, çalışkan bir millet haline getirdiğimiz zaman, bu nevi üzüntüerbertaraf olabilir. Binaenaleyh, medenî seviyemizin yükselme-

si, halkımızın yalnız maddî kuvvetlerle değil, ayni zamanda mânevî benlik kudretiyle de teçhiz edilmesine bağlıdır. İçtimaî muvazene ve gelişme yalnız bu tarikle temin edilebilir. Vatandaş birbirine güvenmeli ve itimad etmelidir. Neme lâzımcılık en kötü bir zihniyettir.

Biliyoruz ki, on altıncı asırdaki Türk bilgi ve sanatı garbın o tarihteki seviyesinden geri değildi. Kuru taassup ve müsbet ilimlere lâkaydî bizleri körletmiştir. Bu zaafı gidermek, vâhi nazariyelerden uzaklaşarak elbirliği ile müsbet benliğimize ulaşmağa çalışmakla mümkündür. Bu cihet temin edildikten sonra da, diğer mıntakalardaki ırkdaş ve dindaşlarımızla meşgul olmak ve onların seviye ve benliklerini tanzim ve hattâ mevcudiyetlerini tahkim etmek de kolaylaşır. Aksi takdirde, bütün hayalî faaliyetler fayda yerine zarar tevlid eder ve kendimizi de ziyaa mahkûm etmiş oluruz.

Böyle bir kazaya mâruz kalındığı takdirde, günlük hayatlarını temin etmiş bazı bedhahlar, bir sinema seyreder gibi vatanın felâketini lâkaydane temaşa eder ve belki hiç de müteessir olmazlar. Hattâ bugünkü faaliyetler gibi, memlekette, istikbale hazırlık bakımından, ufak tefek iktisadî ve içtimaî değişmeler olursa, bunları tenkid edici meşûm şâyialar çıkarmağı şahsî menfaatlerine daha uygun bulurlar. Böyleleri, kendi rahatlarının bozulmamasını umde edinmiş hastalardır. Bunlardan çekinmek, hile ve hüdalarına kapılmamak milletimiz ve bilhassa gençler için en mühim bir vazifedir. Aksi takdirde, millî birlik inkisama uğrar, şuursuz dedikodular memleketin zıyaına meşum bir zemin hazırlamış olur. Doğrusunu söylemek lâzımgelirse hâlen böyle bir buhran içinde ve muhterislerin ileri sürdükleri indî tenkidlerle, umumî efkârı tereddüde düşüren muğalatalara tâbi bir halde yaşamaktayız. Artık bundan korunmalı ve müsbet görüşlü olmağa gayret etmeliyiz!..

Tarih bakımından İttihadcıların mesuliyeti

MEŞRUTİYETİN ilânından sonra irtikâb edilen hatâlar ve zıyaa uğrayan fırsatlar gözönüne getirilecek olursa ihtiras ve lâkaydînin seyiesi olarak İmparatorluğun mâruz kaldığı bu büyük felâketin müsebbiblerini tel'in etmemek elden gelmiyor. Bu hususta Galib Kemalî Beyden bazı parçalar almağı ve vakaları resmî membalarla tevsik etmeği muvafık buluyorum.

Rumî 1327 senesinde, Atina Sefareti Müsteşar ve Maslahatgüzarlığına tâyin edilen Bay Galib Kemalî Söylemezoğlu'nun «Hariciye Hizmetinde Otuz Sene» isimli eserinde, (Tanin) gazetesi hakkında kaydettiği aşağıdaki satırlar bir hakikat ve son derece calib-i dikkattir: **«Siyasette lâzım olan hazım ve ihtiyyattan ziyade sevk-i hamiyeytle bol bol şuna buna meydan okuması, Babıâlinin ilk fırsattan bilistifade bir gaile çıkaracağına, Balkanları, hattâ büyük devletleri de inandırmıştı.)**

Filvaki, İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra memlekette tebeddülün kâfi derecede perçinleşmediği ve Balkanlıların aleyhdar durumlarını karşılayacak lüzumlu tedbirler alınamadığı ve bilhassa askerî kuvvetlerin tensik ve ıslahına henüz imkân ve zaman buunamadığı bir sırada Hüseyin Cahid Beyin Girid hakkında Meclis Riyasetine takrir vermesi çok yersiz olmus, bahusus «Tanin» de intişar eden Yunanistan aleyhindeki yazıların tesiri yalnız Girid'in tamamen zıyaına âmil olmakla kalmamış, bu polemikler bütün Rumeli ve Adaların elden gitmesine zemin hazırlamıştır.

Hüseyin Cahid Beyin takib ettiği bu hattı hareketin tesiriyle İstanbul ve Selânik'te kendi tebeamız Rumlar aleyhine de bir takım usulsuz boykotlar yapılmış ve bu suretle ekalliyet meselesinin âlenen münakaşasına yol açılmıştır.

Nitekim, bu ahvalin husule getirdiği tesirleri Atina Müsteşarı Galib Kemali Bey, 11 Ağustos 1911 tarihinde Atina'dan Hariciye Vekâletine yazdığı mahrem bir tezkerede, İstanbul gazetelerindeki neşriyat dolayısiyle Bulgarlar ile Yunan ve Karadağlıların aralarında bir mukarenet tesisine çalıştıkları bildirilirken Şevket Turgud Paşanın Arnavutlukta yarattığı kötü tesirlerin henüz zail olmadığını ilâve etmiş ve Yunanistan kuvvayi

berriye ve bahriyesinin istikmal esbab-ı şevketine önem verildiğini ilâveden sonra, bu hükûmet ricalinin beyanatı çok dostane olmakla beraber bu ihzaratın hedefi Türkiye'den başka bir yer olamıyacağını izhar ve hükûmetin nazarı dikkatini celbeylemiştir. Fakat:

(Mençiküyem, tanburem çikuyet...)

Hattâ, 27 Ekim 1911 tarihli raporunda da :

«Arnavutluk eşrafı hakikiyesi devletimize sıkı bir surette mutidir. Oralarda ahval ve âdet ve mahallî mizaçlara bihakkin vâkıf, millet ve devletçe temayüz etmiş... âdil fakat âkil... efkârı ahaliyi tatmin eyliyecek icraatı nafiaya müstaid elemanlar kullanılması keyfiyetini takdir-i devletlerine arza mücaseret eylerim.» demektedir.

Bu raporu kitabında aynen kaydeden Galib Kemali Bey:

«Va esefa ki daha büyük işlerle meşgul olan İttihad hükûmeti, Arnavudlukta hiç de mahallî icablara uygun tedbirler almadıktan maada, bilâkis müslüman ahaliyi dilgir edecek yolda kararlar ittihaz etmiş, oralar ahvaline tamamen bîgâne kaymakam ve mutasarrıflar göndermiş, Hıristiyan ahaliye dokunulmadığı halde, Müslümanlar ellndeki silâhları toplamış, hülâsa düşmanın ekmeğine yağ sürmüş... ve Balkan Harbinde bu mühim kuvvetten istifade edilmesi imkânını bırakmamıştır.»

23 Kasım 1911 tarihli raporunda ise:

«Atina'daki Sırb Sefiri Mösyö (Boskoviç) in gösterdiği servis deformasyona nazaran, Kosova Valisinin Eylûl ayında Yakova ve İpek taraflarında yaptığı seyahat esnasında, istişare etmek üzere dâvet ettiği Arnavudların vergi ve askerlik hakkında bir takım mütalebat dermeyan eylediklerini ve müteakiben Vali tarafından kendilerine esliha ve cephane dağıtıldığını ve bilâhare İpek'e muvasalatında aynı şekilde bir takım ahval vuku bulduğunu, müteaddid cinayet irtikâbından maznun Bayram Ziver'in İpek Jandarma Kumandanlığına t:yin olunduğunu Gosine'de Hıristiyan Arnavudların cebren hükûmet dairesine girerek kasayı açtıklarını ve kaymakamın Pirzen'e kaçtığını. hattâ bir Müslüman köyüne 25 Eylûlde bir çete tecavüz ederek (400) koyun gasbolunduğunu» bildirmektedir.

Bundan başka diğer bir raporunda da Mösyö Venizelos'la görüşen Galib Kemali Bey, Arnavudlukta her hangi bir hâdise patlak vermediği takdirde Yunan hükûmetinin Osmanlı hükûmetine karşı aleyhtar bir cephe almasının ihtimali ve imkânı olmadığı vaadini aldığını yazmaktadır.

Girid hakkında da Fransız Sefiri tarafından ileri sürülen şöyle bir anlaşma şekli de Galib Kemali Bey tarafından Hariciye Nâzırı Asım Beye yazılmıştır :

«1 — Girid adası, hâkimiyet-i Osmaniye altında bulunacak ve Osmanlı bayrağı çekecektir.

2 — Adanın idaresi, Yunan Veliahdine verilecektir.»

Fakat, bu gibi teklifler, İstanbul'daki idare elemanlarımızı ilgilendirecek ve üzerinde durulmasını icabettirecek siyasî mevzular addedilmemiş ve hükûmet, halkın efkârını daha ziyade tahrik eden gazetelerin, bilhassa «Tanin» gazetesinin safsatalarını desteklemeği, memleket menfaatine daha muvafık bulmuştur.

Halbuki, Galib Kemali Beyin raporlarında, makbul ve memleket menfaatlerini koruyucu, samimî ve özlü o kadar makul teklifler vardır ki, bunların nazarı dikkate alınmamasını insan hayret ile karşılıyor.

Ezcümle, gerek Yunan Hariciye Nâzırı (Griparis), gerek Atina'daki Sırb Sefiri Mösyö (Boskoviç) ve Bulgar Sefiri Mösyö (Haci Mişef) ile yaptığı görüşmelerde Balkanlarda statükonun muhafazası esasları kabul ettirildiği ve bu hükûmetlerle müzakerelere girişilmesi lüzumu ileri sürüldüğü halde, Osmanlı Hariciyesi bir takım hayalî endişeler izhariyle hiçbir vakit bu yoldaki teklifiere kıymet vermemiştir.

Balkan fâciasına son vermeden evvel, şu noktayı de tebarüz ettirmeği lüzumlu buluyorum.

Yukarıya ilâve ettiğimiz raporlarla ve daha önceleri kaydettiğimiz muhtelif resmî vesikalara rağmen, memleketin felâketine âmil olna bedbahtlardan bazıları mâruz kaldığımız bu müsbet vesikaları hiçe saymış ve kendilerinde noktai nazar dermeyan etmek cüretini bulmuş ve cereyan eden hâdisatı muhalefetin hatâsına atfetmek cesaretini göstermişlerdir. Ne garib ruhî bir hâlet!..

Maamafih, bazı usulsüz ahvalden bahsolunur ve İttihadcılar tenkid edilirken muhalifler tarafından yersiz iddiaların ortaya atıldığı da varid-i hatır olabilir. Halbuki muhalefetin neşriyatı hücum değil, ikaz mâhiyetindeki şahsî görüşlere münhasırdı. O beyanlar, herhalde, bugün yapıldığı gibi «taarruz» serlevhasını taşıyan tecavüzlere ve milleti iki câmiaya ayırmak hedefini güden ihtirasın tevlit eylediği safsatalara katiyen benzemiyordu.

Hülâsa, «Tanin» gazetesinin takib ettiği meslek ve Hüseyin Cahid Beyin ekalliyetler ve bahusus Girid hakkında ileri sürdüğü iddiaların yarattığı tahrikler, Balkan ittifakına âmil olmuş ve bu yüzden İmparatorluğun tacı mesabesinde bulunan koca Rumeli kıtası elimizden çıkmıştır.

Burada fazla tafsilâta girişmek istemiyorum. Yalnız, bir müddet evvel neşrettiğim «**Hüseyin Cehid Yalçın Beye açık mektub**» isimli risalemin okunmasını sevgili karilerime tavsiye ederim. Şu kadar var ki, bu zatın bilâhare Lozan Konferansında takındığı gayritabiî harekâttan burada bir nebze bahsetmeği de zarurî görüyorum.

Rıza Nur Bey, 1 Ocak 1938 tarihinde Mısır'da neşrettiği Türk Bilik Revüsünün (343) üncü sayfasında (**Vatan haini Arnavud Hüseyin Cahid**) serlevhalı bir yazısında, Cavid ve Cahid Beylerin, Lozan Konferansında

Fransızlar tarafını tuttuklarını ve Türk heyeti aleyhinde çalıştıklarını söylüyor. Hattâ, murahhaslarımızın, Türkiye borçlarının Türkiyeden ayrılan devletlere taksim edilmesini ve Türkiyeden Düyunu Umumiyenin kalkması lüzumunu müdafaa ettikleri halde, Cavid ve Cahid Beylerin bu fikri cerhettiklerini ve Hüseyin Cahid Beyin, «Tanin» gazetesinde Türk murahhasları aleyhinde neşriyat yaptığını kaydediyor. Bunun üzerine İsmet Paşanın müteessir olduğunu ve bunlar hakkında asılmağa lâyik iki haini vatan dediğini ve nihayet bu frankofiller Lozandan uzaklaştırıldıktan sonra, Düyunu Umumiye meselesinin, Türkiyenin matlûbu veçhile halledildiğini sözlerine ilâve eyiyor. **Zehiy vatanperverlik!..**

Bodrum ve Sinop zindanları

Bİzİ, taklib-i hükûmet mahkûmiyeti münasebetiyle Boduruma göndermezden evvel, hakkımızda ittihaz edilen ilk tedbir, yankesiciler gibi, Polis Müdüriyetinde göğsümüze yaftalar yapıştırarak resmimizi çektirmek ve parmak izimizi aldırmak olmuştur. Bu kifayet etmiyormuş gibi yanyana, ikişer ikişer bileklerimizden kelepçeler ile birbirimize bağlı olarak yola çıkarıldık. Seyahatimiz; Haydarpaşa - Eskişehir - İzmir - Aydın - Milâs tarikiyle ve fuzulî mesafeler katettirilerek vuku bulmuştur. Halbuki, Bodrum'a işliyen vapurlardan birisiyle ,sevkimiz pek kolay ve iyi olurdu. Maahaza hükûmet, bizleri deniz tarikiyle göndermemekte âdeta keramet izhar etmişti. Deniz yoliyle gideceğimizi zannettiğimizden ona göre plânlar hazırlamış, Çanakkale Boğazından geçtikten sonra, vapura istediğimiz veçheyi verdirmeği tasavvur etmiştik. Yolcuların arasına karışacak müsellâh birkaç fedakârın yardımiyle, bizi sevke memur jandarmalar silâhtan tecrid edildikten sonra, kaptana arzumuz veçhile direktif vermek güç olmıyacaktı. Takib etmek mecburiyetinde kaldığımız kara yolu, bu düşüncemizi baltalamış ve Bodrumda bile akamete uğrayan bu hürriyete kavuşmak emeli, ancak Sinob'a gittikten sonra, kuvveden fiile çıkarılabilmiştir.

Bodrum Menfasına Doğru :

Sevkimize memur jandarma zabiti, sınıf arkadaşlarımızdan Fehmi Beydi (1). Güzergâhtaki bütün hapishaneleri huzurumuzla şereflendirdikten sonra, kayıpsız ve salimen Bodrum'a vâsıl olduk. Bilâhare Mahmud Şevket Paşa meselesinde methaldar Kör Emin, Kara Ahmed, Çerkes Ragıp Beyler de geldiler. Kasabadan ayrı gibi duran Bodurum kalesi, denize doğru uzanmış kocaman bir binadır. Hapishane, bunun içindedir. Burasını, Türkiyenin her tarafından gelen azılı ve muhafazaları güç mahkûmlarla dopdolu bulduk. Hattâ, Çakıcı Mehmed Efe'nin kızanları da bunlar arasında. Bereket versin mahkûmların bulunduğu mahalden tamamen ayrı ve müstakil ufak bir binayı bize tahsis ettiler. Burası, tam bizim yerimizdi: Vaktiyle Abdülhamid devrinin siyasî mahkûmlarına bu bina mesken vazifesini görürmüş.

---

(1) Ankara'da bir aralık jandarma taburu kumandanlığı yapan Binbaşı Fehmi Bey.

Akîm Kalan Firar Teşebbüslerimiz:

Buraya yerleştikten bir müddet sonra esaret acısı yüreğimize çökmüştü. Arkadaşlardan Mahmud Bey affedilmişti. Bizler de takyide uğrayan sahsî hürriyetimizi tekrar istirdad için yeniden plânlar kurmağa başlamıştık. Hapishanede nisbî bir serbestîye maliktik. Arzularımız mümkün mertebe isaf olunuyordu. Muhterem Kaymakam Faik Bey (1) ve Müddeiumumî Bey gibi hükûmet adamları, arasıra ziyaretimize gelmek külfetini ihtiyar ediyorlar; gönlümüzü alıyorlar ve bu suretle bizim kederlerimizi kısmen tahfife çalışıyorlardı. Hapishane Müdürü Hasan Bey de fena bir adam değildir. Fakat, Merkezi Umumîden aldığı emirler kifayet etmiyormuş gibi, «İttihad ve Terakki» nin İzmir murahhası Talât Beyden de (2) ayrıca talimat telâkki eder ve bu iki tesir altında muhafazamız için tekayyüdatı taz'if eylerdi. Maksad, kaçmamıza meydan vermemekten ibaretti. Hakkımızda cereyan eden muhaberelerden de haberdar oluyorduk. Hususî bir el bu evrakı dosyalarından alarak bize getirir ve bilâhare, hiçbir şey sezdirmeden yine yerine kordu.

Filvaki, bizler de komiteciler gibi rumuzlu hareket etmeği itiyad haline getirmiştik. Nitekim, Sabahaddin Beyin İstanbul'dan ayrılarak Avrupa'ya gittiğini aşağıya ilâve ettiğim, 19/Eylül/329 tarih ve (3400) numara ile Beşiktaştan çekilen telgraftan öğrenmiş ve memnun olmuştuk:

Bodrum'da Satvet Lütfi Beye

«Kemal, Bursaya gitti, hastalığı iyicedir. Rapordan fayda memuldür, sıhhatinizi bildiriniz. İbrahim.»

Fakat bu haber, bizlerde hürriyete kavuşmak emelini daha canlandırmıştı.

Hakkımızdaki sıkı tekayyüdata ağmen, kaçmak teşebbüsüne girişmiştik. İstanbul ve Paris ile yapılan gizli muhabere neticesinde bu hususta icabeden her türlü hazırlıklar ikmal edilmiş ve Bodrum kalesinden uzaklaşmak imkânı doğmustu. Bu maksadla nöbetçi jandarmaları uyutacak münevvim bir ilâç ve kaleden inmek için büyük bir kangal tel tedarik edilmiş; bizleri İstanköy adasına geçirmek üzere, iki sandal da emrimize âmade kılınmıştı. Bu ilâçla tel, hediye olarak İstanköyden getirilen bri sepet üzüm içinde hapishaneye sokulmuştur. Bizim teşebbüslerimizden habersiz bulunmakla beraber, Çakırcalı Mehmed Efe'nin kızanları, Koca Mehmed, Süleyman, Sarı Hasan ve diğer namdar eşkiya ve bir aralık İzmir vilâyetinde kır serdarlığı yapmış bulunan Bakırlı Mehmed Efe, hapishaneden kaçırıl-

(1) Adana Valiliğinden emekli, Toprak Ofisi Meclisi İdare Reislerinden.

(2) «İttihad ve Terakki» murahhasları arasında mühim rol oynıyanlardan birisidir: Küçük Talât.

maklığımız neye mütevakkıf ise yardım için emrimize müheyya bulunduklarını söylemişlerdi. İstitrad kabilinden şunu da arzedeyim ki, bunlar irtikâp ettikleri mezalimin, sırf hükûmete ve hükûmet teşkilâtına müşkülât çıkarmak maksadiyle yapılmış olduğunu iddia ve kendilerini aile ocaklanın muhafazası, akraba ve taallûkatlarının himayesi maksadiyle ortaya atılmış birer hayırhah telâkki ediyorlardı.

Bunların şerrinden korunmak ve fırsattan bilistifade kurtulmalarına âlet olmamak için kaçmak fikrinde olmadığımızı kendilerine söyledik. Fakat biz kendi kendimize firar hazırlıklarını itmam ile meşguldük. Bu işlerle meşgul olmak üzere Satvel Lûtfi Beyin biraderi Esad Bey, bihassa Bodrum'a gelmişti. Tam bu esnada gelen bir tahriratla Sinob'a gönderilmek üzere İstanbul'a sevkimiz emrolunmuştur. Kalebendliğe mahkûm olduğumuz halde mahpese atılmamızı bir zulüm ve adaletsizlik telâkki ettiğimizden hakkımızın istirdadına teşebbüs etmiştik. Milâs Müddeiumumîsi Asım Beyi (1) ötedenberi tanırdım; kendisine yazdığım hususî bir mektubda vaziyeti izah etmiştim. Ve aynı zamanda kanunî icablara uymuş olmak için de resmî bir istida gönderdik. Bu nakil keyfiyetinde belki bu müracaatin dahli olmuştur. Maamafih şehirdeki adamlarımız vaziyetten haberdar edilmiş ve gereken yolda firar teşebbüsünde bulunmak mukarrer olduğundan ona göre kararlar alınmıştı.

Bu cümleden olarak bazı zevat tarafından büyük bir sandal Güvercinlik iskelesine gönderilmiş ve üç kişilik müsellâh bir süvari kafilesi de alelâde yolcu halinde kâh önümüzden, kâh arkamızdan bizi takibederek firar fırsatının zuhuruna müterakkib bulunmuşlardır. İlk tevakkuf mahalli olan Güvercinlik firar için hareket noktası ittihaz edilmişti. Güllük veya Güvercinlik iskelesine muvasalatımızda bizi ambar gibi bir yere misafir etmişlerdi. Gece orada çay içilerek ve çayın içine katılacak uyuşturucu ilâçla jandarmalar muvakkaten gayri faal bir hale konarak emrimize âmade duran kayığa rakiben İstanköye geçecektik. Fakat gece kararmak üzere iken tufanı andıran bir yağmur başladı ve projemiz akim kaldı. Bizler de ister istemek mukadderata uyarak İzmir ve Bandırma tarikiyle İstanbul'a geldik.

İstanbul'a muvasalatımızda Satvet Lûtfi Tozan Bey ve ben hasta bulunduğumuzdan umumî Hapirhanede hastaneye yatırılmıştık. Diğer arkadaşlar doğruca Sinob'a sevkolunmuşlardı. Satvet Lûtfi Tozan Bey hastanede kalmış, bir müddet sonra ben nezaret altında Sinob'a gönderilmiştim.

Meşrutiyet zamanının Fizan'ı : Sinob

Sinob iskelesine çıktığım vakit bir cemmi gafirle karşılaştım. Yukarı-

(1) Mahkeme-i Temyiz âzasından Kulalı Asım Bey.

da tasrih edildiği veçhile,, Mahmud Şevket Paşa vakası üzerine «İttihad ve Terakki» hükûmeti İstanbul'da kendi siyasetine muzır telâkki ettiği ne kadar adam varsa, haklı haksız, demiyerek, hepsini Sinob'a sürmüştü. Bunların sayısı beş - altı yüzü bulunyordu. Sultan Hamid devrinde Trablus Garb, Fizan ve Yemen gibi bazı yerler siyasî maznunlar için sürgün mahalli tanınmış ve gazabı şahaneye uğrayanların oralara gönderilmesi an'ane hükmüne girmişti. Sultan Hamid idaresini istihlâf eden İttihadcıların da böyle bir yere ihtiyaçları tabiî idi. Kale ile deniz arasına sıkışmış gibi duran Sinob şehri her cihetten bu vazifenin ifasına tam uygun bir zindandı. İstanbul'un azamet ve debdebesi yanında pek dar ve sönük bir şehir olan Sinob'da meşguliyetsizlikten bunalan sürgünlerin tek eğlenceleri vapur uğradığı gün iskeleye koşmakmış. Meğer kıyıdaki kalabalık da bundanmış.

Sinob'da hakkımızda kalebendlik cezası tatbik ediliyordu. Burada hepimiz şehir dahilinde serbest dolaşıyor ve evlerde oturuyorduk. Yalnız bizim için hergün sabah akşam karakola uğramak zarureti vardı. Sürgünler arasında Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa «İfham» gazetesi sahiplerinden Ferid Tek (1) ve Suphi Beyler (2), Refik Halid Karay Bey (3), Dr. Celâl Paşa, Refi Cevad Ulunay (4), ve Pehlevan Kadri Beyler, Evkaf Müzesi Müdürü (5), Abdülkadir (6), Efendiler gibi maruf şahsiyetler vardı. Sinob sürgünleri içtimaî tıp kolleksiyonunu andıran bir toplanma kampını vücude getirmişti. Burada İstanbul'un bütün tabakalarından seçme insan örneklerini bulmak kaabildi. Hacısından hocasına, askerinden siviline, mebusundan memuruna kadar her sınıf halk o yamrı yumru binalara katılmıştı. Hattâ siyasî hayatla hiç ilgisi olmıyan kimseler de buraya sürülmüştü. Meselâ Fehim (7) Paşanın meşhur Arab Abdullahı burada idi. Uzun müddet Erenköy ve Pendik civarlarında eşkiyalık yapmış ve Abdülhamid hükûmetini âciz bir mevkie koymuş Mehmed Pehlivan da siyasî maznuniyetle Sinob'da bulunuyordu.

Lider Sadık Beyin melsekdaşı Melâmîler Şeyhi Terlikçi Salih Efendi dahi orada idi. Çok zeki olan ve ümmî olduğuna herkesi inandırmak için ailesinden gelen mektubları bile başkasına okutan bu Şeyh Efendi, mübahase esnasında bir âyet veya hadis zikrini veya kelâmı kibar işhadını ihmal etmezdi. Bu suretle bütün bu malûmatın dad-ı Hak olduğunu muhi-

---

(1) Sabık Sefir Ferid Tek Bey.

(2) Mücadele-i Milliye esnasında Trabzon'da denizde boğulmuştur.

(3) Meşhur muharrir.

(4) «Alemdar» gazetesi başmuharriri Refi Cevad Ulunay.

(5) Hoca Sabri Efendinin damadı.

(6) Dinayet İşleri Müdürlerinden.

(7) Devri Hamidide ticaret müesseselerinden haraç almakla şöhret bulan Fehim paşa.

tine göstermek ister ve bu emniyet ile herkesi emrine münkad kılmak gayesini güderdi. Şeyh Baha Bey de Sinob'da idi.

Kendilerini ilme veren sürgünler

Sinob misafirlerinin bir kısmı deniz kenarında menfilerden Atâ Bey tarafından açılan kahvede oturur, yeknesak bir hayat geçirirlerdi. Diğer bir kısmı yerlilerle düşüp kalkarlardı. Sürgünler arasındaki münevverler kendi aralarında toplanırlar, mütalâa ve tetkiklerle meşgul olurlardı Ferid Tek Bey, nadiren evinden çıkar; ailesiyle kendi âleminde yaşardı. Refik Halid Bey muayyen bazı kimselerle temasta bulunur; ekseriyetle Celâl Paşa ile görüşürdü. İsmail Hakkı Paşa, Rıza Nur Beyin (8) evinde ikamet eder; mahdud birkaç dostla gezerdi. Halil Edib (9), Nemli zade Salim (1) ve Mustafa Suphi Beylerle ben bu zümreye dahildik. Erkânıharb zabitanından Nevres Bey (2) de menfiler arasında bulunuyordu. Bu zabit çok parlak bir zekâya ve yüksek kültüre malikti. Yeis içinde geçen o günlerde, düşman tarafından Sinob'a vuku bulacak bir taarruza karşı alınacak müdafaa tedbirlerini tetkik etmiş; istihkâm inşasına elverişli yerleri tâyin ve tesbite yarar bir harita vücude getirmişti.

Nevres Bey kendi başına çalışırdı. Hatırımda kaldığına göre, hazırladığı plânın esası, «seyyar ve kuleli» müdafaa sistemine dayanıyordu. Eski muallimlerden Ziver Bey (3) de jeoloji tatbikatında bulunur; o mahdut muhitin müteaddit yerlerinde arteziyen kuyuları vücuda getirmeğe uğraşırdı. Muharrir Osman Camel Beyin günlük hâdisatı tahlil ederken orijinal buluşları herkesi alâkalandırıyordu. Rıfkı Bey (4) ise tekke hayatını tetkik etmekle ve Bektaşi nefesleri yazmakla meşguldü. Hocalar arasında da değerli zatlar mevcuttu. Bunlar mâruf bir hoca efendinin etrafında bir muhit vücuda getirmişler, hep birlikte bulunurlardı. Hulâsa münevverler mümkün mertebe faydalı işlerle uğraşıyor ve vakitlerinin israf edilmemesine gayret gösteriyorlardı.

İttihadcılar kendi âlemlerinde yaşayan menfileri yine rahat bırakmamışlar; o Babil kulesinde hafiye istihdamını veya menfiler arasında bu gibi işlere elverişli kimselerden istifadeyi ihmal etmemişlerdir. Nitekim, böyle cüretkârlıkta bulunan birisi bir menfi tarafından sokak ortasında bıçakla yaralanmıştır.

---

(1) İstanbul'da ticaretle meşguldü.
(2) Ürdün hükûmeti nezdinde vazifei askeriye deruhde eden Nevres Paşa.
(3) Mütarekede Üsküdar mutasarrıfı ve bilâhare Bursa valisi olan zat.
(4) Sakallı Rıfkı Bey.

---

(8) Esbak Sinop mebusu Rıza Nur Bey.
(9) İzmit iskân müdürü.

Sinop menfilerinin farık vasfı, «İttihad ve Terakki» kükûmetinin yıkılması temenniyatında bulunmaktan ibaretti. Bunun haricinde siyasî bir faaliyet mevcut değildi. Bu gibi teşebbüslere girişmesi muhtemel diye bir ara İsmail Hakkı Paşa İstabul'a aldırılmış, pek çok tazyiklere mâruz bırakılmıştı. Bunun sebebi, menfa hayatı yaşayan ve daha evvel bahsi geçen Sabih Bey gibilerin menfadan kurtulmak için beşerî zâflara kapılarak paşa hakkında esassız ihbaratta bulunmaları ve hükûmetin bu ercufeye ehemmiyet vermesi olmuştur.

Mustafa Suphi'nin fikirleri ve Sinop'tan firarımız

Bütün bunlara rağmen bazı dostlar arasında, teşebbüs mahiyetinde olmamak üzere, bir fikir birliği mevcuttu ve bu sayede bazan derin mübahaselere cereyan vermek mümkün oluyordu. «İfham» gazetesi sahiplerinden Mustafa Suphi Bey «İttihad ve Terakki» hükûmetinin amansız aleyhtarlarından biri idi. Bu zat itimat ettiği arkadaşlardan bir teşekkül vücuda getirmeğe çalışıyordu. Evvelâ bir Türk ve islâm farmasonluğu teşkilini, «İttihad ve Terakki» cemiyetinin beynelmilel farmasonluğuna karşı «Millî bir farmasonluk, kurumunu tecrübe etmek istedi. Pek mahdut olmakla beraber birkaç arkadaş bu noktada birleştik. Bunda takip edilen gaye perde arkasında siyasî roller oynamak ve hükûmetin sukutunu mümkün kılarak kuvvetli bir teşekkül vücuda getirmekti. Bu fikir bir kere ortaya atılmış; benimsenmişti. Şimdi fikri yaymak için çalışmak, neşriyat yapmak ve bunun için de Sinop'tan kaçmak lâzımdı. Vaktile menfilerden Halid (Göksu) Bey (1) kaçmış; bunun üzerine şehirde takayyüt arttırılarak polis kuvvetleri takviye edilmiş; hattâ limana bir de torpido getirilmişti. Tek firar yolu denizdi. Bütün bumüşkülâta rağmen biz başlıbaşımıza bir firar plânı tasarladık. Sandal ile denize açılacak, deniz ortasında Rusyaya giden gemilerden birine binecektik. Sandal tedariki bir mesele idi. Limandaki kayıklar her gece karaya çekilir ve kürekleri evlere götürülürdü. Herhangi bir sandalcının rızasını alarak sandalından istifade temini, hükûmet korkusu hasebile, mümkün değildi. Fakat bir gün Mustafa Suphi her neredense iki kürek buldu. Bunlar Zeytinlik denilen yere gizlendi. Artık iş herhangi bir fırsatla denize kayık indirmeğe ve bir vapur beklemeğe kalmıştı.

Bir gece limana bir ecnebi vapuru gelmişti. Daha evvel takarrür ettiği veçhile bizler Zeytinlikte toplanmış bekliyorduk. Ansızın limanda büyük bir gürültü koptu. Her tarafta düdükler ötüyor; polis kayıkları faaliyette bulunuyordu. Vapurdan denize akseden elektrik ışıkları delâletile bütün telâşlı hareketler farkedilmekte idi. Nihayet mesele anlaşıldı: O gece fırsat bularak bizim hesabımıza bir kayık tedarik eden Servet (2) isminde bir zat Zeytinliğe bizi almağa gelirken deniz ortasında polisler tarafından

(1) «Gazi» vasfile mâruftur.

(2) Ticaretle meşgul idi.

yakalanmış; polisler firar vukuuna zahip olduklarından her tarafı telâşa vermişler ve vapurun hareketine mâni olmak istemişler. Servet günlerce hapis yattı; dayak yedi; fakat bizi ele vermedi..

Karadeniz ortasında bir korsanlık vak'ası

Artık firar için başka çarelere başvurmuştuk. Trabzondan Mustafa Reis isminde birisini getirttik; yanında bir de arkadaşı vardı. Bunlar bizi kaçırmayı üzerlerine aldılar. Bir akşam bermutad gece yoklaması için karakola uğradıktan sonra tenha yollardan geçerek tâyin edilen mevkide toplandık. Berrak bir gece idi. Gizlendiğimiz yer bir mağara olduğundan hariçten görülmek tehlikesi yoktu. Mustafa Reis sandalını kayalık bir yere yanaştırdı. Hepimiz sandala girdik: Nevres, Mülâzim, Lûtfi, Suphi, Münir, Servet, Salih, Sıtkı, Raşid Mehmed ve Sabahaddin (3), ben ve kayıkçılar da dahil olduğu halde tam on iki kişi. Tesadüfün lûtfuna kendimizi teslim ederek denize açıldık. Sinop limanı oldukça uzun bir körfezdir. Saatlerce kürek çekildikten sonra liman haricine çıkabildik. Mustafa Reisin vâdettiği bir yelkenli açıklarda bizi bekliyecekti. Türkiye ile Rusya arasında kaçakçılık yapan yelkenlilerden biri. Sahibi Rus tebaası imiş. Türk karasularına pek sokulamıyormuş.

Sandal açıldıkça deniz de kabarıyordu. Sandaldakilerde büyük bir telâş ve heyecan uyandı. Her ağızdan bir ses çıkıyor; ekseriyet dönmeyi tavsiye ediyordu. Nihayet Sinop'ta yaşamanın boğulmağa müreccah olduğu fikri galebe çaldı. Bir aralık vaziyet ciddiyet kesbetmişti. Az kaldı deniz ortasında birbirimize girecektik. Bereket versin o sırada uzaktan görünen bir vapura! Bunun ziyasına doğru yolumuza devam etmemiz ve avdet sözünün bir daha söylenmemesi nihayet bazı tehdidlerle temin edilebildi. Fakat ne çare ki, vapur bizi görmeden uzaklaştı. Feryadımız, imdat işaretlerimiz gecenin sükûtu içinde fezada akisler bırakarak dağıldı, gitti. Biz mütemadiyen açılıyorduk. Açıldıkça da deniz yükseliyor; tehlike artıyordu. Ne cinnet Yarabbi! Ufak bir sandalla Karadenizi aşmak ve Rusyaya geçmek istiyordu! Ve mütemadiyen ölümün korkunç cazibesine doğru yol alıyorduk!..

Bir aralık uzaktan bize doğru ilerliyen bir ziya belirdi. Sandalımız da o ziyaya doğru gitmeğe başladı. Görünen bu ziyada hayat kadar tatlı, ümit kadar aldatıcı bir hal vardı; bizleri kendisine doğru çekiyordu. Bir müddet sonra ziyanın ufak bir yelkenliden geldiği anlaşıldı. Artık yelkenli iyice yaklaşmış; hattâ teknesi seçilecek derecede yakınımıza gelmişti. Bu, küçük bir taka idi. İmdat feryadını işiterek bize doğru dümen kırmış ve yelkenini gevşetmişti. Maamafih bizi görür görmez işi anladılar. Hemen uzaklaşmağa davrandılar; fakat iş isten geçmişti. Sandalımız kuvvetli hamleler-

(3) On iki yaşlarında bir çocuktu. Sıtkı Beyin kardeşidir.

le yelkenlinin bordasına artık yanaşmış bulunuyordu. Hemen yelkenliye atladım. Diğer arkadaşlar da beni takip ettiler. O sırada bizim kayıkçılar mavzerlere sarılmışlar ve yelkenlinin kaçmasına meydan vermemişlerdir. Halbuki yelkenlidekiler de tabancalarını çekerek şart olsun tehdidile silâh kullanacaklarını söylüyorlardı. Biz boş gürültüye ehemmiyet verecek vaziyette değildik. Yelkenli sahipleri de hükûmet korkusile ne yapacaklarını şaşırmış ve apansızın karşılarına çıkan bu cüretkâr korsanlardan nasıl kurtulacaklarını kestiremez bir hale gelmişlerdi. Kayıkçılarımız yelkenliye bağladıkları sandal içinde ellerinde mavzer, tetikte idiler. Mustafa Reis, Rusyaya götürülmemize rıza gösterilmediği takdirde yelkenlinin cebren zaptedileceğini ve icap ederse silâh kullanacağını and içerek bağırıyordu. Yelkenli sahibi Salih Reis bu teklife muvafakat ederse mahvoacağını düşünerek merhamet dileniyor ve hükûmetin kendilerine tatbik edeceği cezanın takdirini insafımıza bırakıyordu. Vaziyet hakikaten, nazikti. Bir vatandaşı incitmek; daha doğrusu bir vatandaşın mahvına yürümek vicdanımızı sıkan bir şeydi. Ne çare ki, vaziyet merhamet göstermeğe müsait değildi.

İki taraf arasında hailevî bir muhavere cereyan etti. Bizler de bu vatanın evlâdı idik. Elimize geçen bu fırsatı kaybedersek ne olacaktık? Tekrar sandalımıza binecek ve bu ecel beşiğinin batmasını bekliyerek, bir müddet daha deniz ortasında çalkalanacaktık. Nihayet her iki tarafın nefine pekâlâ bir çare bulunabildi. Tatlı bir lisanla, munis bir tavırla kalbi çok temiz olan Salih Reisin hissiyatını okşadık ve bu öz Türk evlâdı bizi Sivastopol'a götürmeğe rıza gösterdi.

Sivastopol'a Doğru :

Yelkenli çok küçük olduğundan fazla hamuleye mütehammil değildi. Bundan dolayı yelkenlideki pirinçlerin dneize dökülmesi ve bedelinin tarafımızdan tesviyesi kararlaştırıldı. Zavallı adam, bu ufak «yapı» (1) ile Karadenizi aşmak hayalî bir düşünce olacağını iddia ediyor; biz ise aksi takdirde, felâket zuhurunun muhakkak bulunduğunu ileri sürerek yola devam edilmesinde ısrar eyliyorduk. Onların sözleri, mahzı hakikatti. Karadenizin ne kadar müthiş fırtınalara sahne olduğunu, büyük gemilerin bile ne ağır müşkülâtı iktihama mecbur kaldıklarını biliyor ve yürekten gelen bu ifadenin doğruluğunu kalben tasdik ediyorduk. Maamafih, belki onun maksadı gözümüzü korkutmak ve bu tehlikeli ve mesuliyetli teşebbüsten bizi vazgeçirmekti; fakat ne yapacaktık? Tarık bin Ziyad'ın İspanya seferine benzer bir vaziyette idik. Geride tehlike muhakkak, ileride belki hayat ümidi vardı. Rotayı Sivastopol'a çevirdik. Dalgalar arasında hedefimize doğru ilerlemeğe başladık. Gemimiz, limon kabuğu gibi çalkanarak dalgalara batıp çı-

(1) «Yapı» Karadeniz kıyılarında deniz vasıtalarına verilen isimlerden biri.

kıyor; bu korkunç tepecikler arasına gömülme anını lâkaydî ile bekliyorduk. Fakat:

«Gün doğmadan meşime-i şebden neler doğar!»

bilinemez!..

Artık tanyeri ağarmış; deniz sathının görülmesine mâni olan zulmet örtüsü kalkmış; uzakları kolaylıkla seçmek imkânı doğmuştu. Bütün nazarlarımızla ufuklarda daha emin bir hâlâs çaresi araştırıyorduk. Bilhassa bizi beklemesi memul olan gemiyi bulmak ümidiyle etrafa bakıyorduk. Batmak korkusu yanında başka bir tehlike daha mevcuttu. Sabahleyin firarımızdan şüphesiz haberdar olacak bulunan mutasarrıf Bey (2), bizi yakalatmak için her türlü çareye başvurmaktan geri durmıyacaktı. Zaten sahilden o kadar uzakta değildik; Sinop şehri, harabe yığınına benziyen çehresile bize bakıyordu. Bereket, o sırada, muhafız torpido tamir için İstanbul'a gitmiş bulunuyordu. Maamafih, İstanbul limanından alelâcele tahrik edilecek seri bir gemi de Rus kara sularına varmadan bizi kolaylıkla yakalıyabilirdi.

Biz, bu duygu ve düşünceler içinde kıvranıp dururken, uzaktan gözümüze bir yelkenli göründü. Hemen o tarafa doğru yol almağa başladık. Biraz yaklaşınca, geminin müteharrik olmadığını ve yelkenlerini kısmen gevşetmiş bulunduğunu anladık. Bizi bekliyen halâskârın bu gemi olduğunun farkına vardık. Küçük takayı terkle hemen oraya geçtik. Cüret ve cesaret eseri ve korsanlık mahsulü olarak elimize geçen küçük yelkenliyi, cereyan eden vakayiden hiçbir yerde bahsetmemek vâdile, serbest bıraktık. Zavallı sahibi, hükûmetin dikkat nazarını celbetmeden Bartın limanına gireceğini söyliyerek sahile doğru dümen kırdı.

Yeni gemimiz oldukça büyük ve denize mütehammildi. Bahusus tecrübeli bir kaptanı vardı. Rüzgâr kuvvetli olmamakla beraber geminin müteaddit yelkenleri bulunduğundan daha süratle yol almak mümkün oluyordu. Bununla beraber yakalanmak tehlikesi elân zail olmamıştı. Nisbî bir sükûn içinde yolumuza devam ettik. Gecenin hulûlünü bekliyorduk. Karanlıklar çok daha mühim vakayii yabancı nazarlardan gizlemiştir. Bizim de gizlenmeğe ihtiyacımız vardı.

Akşama kadar endişemiz zail olmamış ve ancak güneş battıktan sonra emniyet husule gelmişti. Kuru peksimet ve zeytin tanesi yerken kavuşmak üzere bulunduğumuz hürriyet için hasbihallere daldık. Geç vakit şiddetli bir fırtına zuhur etmeseydi, zevkle devam eden sohbetimiz sabaha kadar uzayacaktı. Fırtınanın şiddeti gittikçe artmış ve kaptan uzun tecrübelerle kazandığı metanete rağmen meyusiyet izharından kendini alamamıştı. Arkadaşlar, bilhassa Nevres ile Lûtfi Beyler, kaptanın imdadına koştular; dümenin idaresini ve pusla tanzimini deruhde ettiler. Doğrusu her ikisi de

(2) Müştak Bey.

çok mahir birer gemici rolü oynadılar. Rüzgârın hızı arttıkça arttı. Fırtına bütün şiddetiyle gemiyi hırpalamağa başladı. Müthiş anlar geçiriyorduk. Bir aralık geminin Prova direği kırıldı, prova yelkeni parça parça oldu. Güverte üzerinde ayakta durmak imkânsız bir hale gelmiş; dümen idaresi güçleşmişti. Nevresle Lûtfi, nöbet bekliyen vazifeşinas iki asker gibi, dümenin başından bir lâhze olsun ayrılmıyorlar ve rüzgârın gemiyi sürüklemesine meydan vermemeğe çalışıyorlardı. Takip edilen istikamet çoktan terkedilmiş ve rüzgârın seyrine uygun bir rota alınmıştı. Hava, ancak sabaha karşı durgunlaştı. Kırılan direkle parçalanan yelkenin tamir ve tebdiline imkân olmamakla beraber büyük direkteki yelken, geminin ilerlemesine yetiyordu. Dümende de ârızalar husule gelmişti. Maamafih tamamen istimalden sakıt bir halde değildi.. O halile bir müddet daha sevk ve idare hizmeti görebilecek kabiliyeti haizdi. Rota yeniden tebdil edilmiş, gemi tekrar Sivastopol'a doğru yola girmişti. Güneşle beraber sükûnet de tamamile avdet etti. Karadenizde pek ender tesadüf edilen bir tatlılıkla coşkun ve kükremiş deniz şimdi bir kadın teslimiyetile munisleşmişti.

Artık Kırım sahilleri uzaktan görünmeğe başladı. Kaptan bizi Yalta'ya çıkaracağını ve oradan yaya olarak Sivastopol'a gitmemizin muvafık olacağını söyledi. Yani ne suretle ve hangi vasıta ile geldiğimizin gizli kalmasını, ve pek haklı olarak, mesuliyetini icap ettirecek ahvale meydan verilmemesini istedi. Biz, Yalta yerine Sivastopol'a çıktığımızı ve bir takanın Sivastopol sahilinde bizleri karaya bıraktığını söyliyecektik. Öğleden sonra Yalta limanına vasıl olduk Limana girmek pek müşkül bir şey. Her taraf dar boğazlar ve kayalık kıyılar ve taşlar içinde. Gizlenmek ve görünmemek mecburiyetile üç beş dakikalık bir mesafede bulunduğumuz halde bir türlü karaya çıkamıyorduk. Naçar yarasalar gibi gecenin hulûlünden sonra alaca karanlıkta karaya çıktık.

Bizim kayıkçılar, yelkenlide kalmışlardı. Bu firar keyfiyetinin cereyan şekli hakkında, Prens Sabahaddin beyin düşünceleri ileriki sahifelerde kaydedilecektir.

Kaptanın târifi veçhile önümüzde uzanan şoseyi takiben on kişilik ufak bir kafile halinde yaya olarak Sivastopol'a doğru yollandık. Gece olduğu için ols agerek, yollar tenha idi. Tek tük rastladığımız yolcular hayretle bize bakıyorlardı. Başımızdaki fesler ve Türkçe konuşmalar dikkatlerini çekmekten hâli kalmıyordu. Şehir dolaylarında sıra sıra kışlalar gördük. Ne soran odu, ne de aldıran. Hayretler içinde idik. Koca müstahkem şehrin kapıları ne güzel muhafaza ediliyordu!

Sivastopol askerî kumandanlığının telâşı

Çarlık devrinde Rusya'da carî idare usulüne göre otelcilerin bizi kabul etmesi ihtimal haricinde idi. Bu yüzden şehre girer girmez doğruca

polis müdüriyetine gittik. Bizim böyle âni vürudumuzdan polis müdiriyeti telâşa düştü. Müdür, gecenin o vaktinde daireye geldi; mutasarrıf dâvet edildi; Petersburg'a telgraflar çekildi. Bizler tabiî bütün bu harekâta lâkayt, ikram edilen çayları ve pastaları boş midemize indirmekle meşguldük.

Tercümanlar vasıtasiyle vaziyetimiz hakkında malûmat istediler. Biz de icap eden izahatı verdik. Sinop'tan kaçtığımızı, siyasî mülteci olduğumuzu, Rus topraklarında muvakkat bir zaman için kalacağımızı anlattık. Gündüz olunca, kendi hesabımıza, bizi bir otele yerleştirdiler. Bir müşkülâta mâruz kalırsak tereddütsüz hükûmete müracaat edebileceğimizi, Rus topraklarını terkedinceye kadar bizlere misafir nazarile bakacaklarını ve memleketi terkederken icap eden kolaylığı göstereceklerini bildirdiler.

Mahallî gazeteler, bizden bahsetmeğe başlamıştı. Diğer gazete muhabirleri de mülâkat istiyor; resimlerimizi çekiyor ve yüksek aileler hususî dâvetlerle hakkımızda büyük alâkalar gösteriyorlardı. Tatarlar evlerine çağırıyorlar; islâm ağniyası ziyaretimize geldikçe muavenete hazır olduklarını ve hizmet ifasını vazife telâkki ettiklerini söylüyorlardı. Lokontaya gidemez olmuştuk. Lokanta sahibi para almaz; her masadan votka veya bira ikramı hücumuna mâruz kalırdık.

Bir gün otele gelen askerî heyet bizimle görüşmek arzusunu izhar etti. Bizim Sivastopol'a ne suretle geldiğimiz büyük bir alâka uyandırmış; Çarlık sarayında, nöbetçilerin mevcudiyetine rağmen, hariçten gelen bir kayığın Sivastopol sahiline yolcu çıkarması merak uyandırmış. Gelen heyet çıktığımız mevkii, huruç saatini ve mümanaate mâruz kalıp kalmadığımızı sordu. İlk verdiğimiz izahat pek ziyade endişeyi mucip olmuş; Sivastopol sevahîli tamamile müstahkem olduğundan her tarafta asker nöbet beklemekte imiş. Bu kadar nöbetçinin mevcudiyetine rağmen görünmeden ve hiçbir itiraz ve mümanaate uğramadan bir kayığın sahile yanaşması ve bizim bilmiyerek memnu mıntaka dahilinden geçtiğimizi iddia etmemiz fevkalâde bir mesele olmuş; o geceki nöbetçiler ve hattâ nöbetçi zabitleri hapsedilmiş, kumandanın mevkii tezelzüle uğramış. Hele aramızda bir erkânıharp ve bir de istihkâm zabitinin bulunması vaziyetin ehemmiyetini arttırmıştı. Bizim bunlardan haberimiz yoktu; yalnız gemicileri himaye maksadile her türlü askerî düşünceleri bir kenara bırakarak ve hakikatin tersine olarak Sivastopol'a çıktığımızı iddia ediyorduk.

İkinci defa gelen heyet başkanı general, bizi getiren geminin Yaltada bulunduğu anlaşılmış olduğunu ve oradan yaya olarak Sivastopol'a geldiğimizin tahakkuk ettiğini, binaenaleyh artık hakikatin itirafında bir beis kalmadığını söyledi. Biz verdiğimiz ilk ifadede sebat göstermiş olmak için sözümüzü değiştirmiyorduk. Nihayet mevkufların haksız yere cezalandırılmasına mahal kalmamak üzere bizzat general bir çare bulmuş, harita üzerinde takip edilen yol tesbit ve o suretle mesele izah edilerek Petersburg ikna dilmiştir. Harita üzerinde tesbit edilen nokta Sivastopol istihkâmatile

Yalta arasında bulunan yüksek kayalıkların himayesine sığınmış bir dere idi. Oraya yanaşan herhangi bir kayığın nöbetçiler tarafından görülmesi mümkün değilmiş. Biz de oraya çıktığımızı, dereyi takiben bir mezarlık yanından geçerek şoseye vardığımızı ve bu tarikle Sivastopol'a girdiğimizi — generalin tâlimatı dairesinde — tafsil etmek suretile ilk ifademizi cerh ve nakzetmeden, husule gelen telâşı bertaraf edebildik. Hakikatta bu son ifademizle ilk beyanatımızı tebdil etmiş olmuyorduk. Sadece harita üzerinde mevkii tesbit etmiş ve bu sayede askerleri tecziye edilmekten kurtarmış bulunuyorduk.

İttihatçıların bizi affetme teşebbüsleri

Sivastopol'da bulunduğumuz günlerin birinde konsolosumuz Cemil Bey beni konsoloshaneye davet etti ve hükûmetten aldığı bir emri tebliğ eyledi. Hükûmet darbesi veya o zamanki tâbirle **«taklibi hükûmet»** mahkûmları affedilmişmiş; vatana avdet etmemize artık mâni kalmamışmış..

Fakat af teklifini şahsım namına ben reddetmiştim. Çünkü, bu gibi mseelelerde :

«Geçme namert köprüsünden ko apartsın su seni.»

mefhumunu göz önünde tutuyor, yeniden tuzağa düşmek zaafına kapılmak kabul etmemişlerdi. Belki onlar da:

«Ab-ı rûyun dökme her nahl-i pelidin payına,
Meyve-i matlab ya olur, ya olmaz âlem bu ya!..»

mefhumunu gözü önünde tutuyor, yeniden tuzağa düşmek zaafına kapılmak istemiyorlardi...

Esasen firarın taciline sebep, af mevzuunun hükûmetçe tedkik edilmekte bulunduğu hakkında ortada dolaşan dedikodulardı. Bizler, böyle bir inayete mazhar olmak, minnet altına girmek istemiyorduk! Bizimle mahkûm olan bir iki arkadaş daha evvel affa utramışlar, hattâ memuriyete tâyin edilmişlerdi. Sinobdan kaçan bizler, bu gibi nimetlerden mahrum kalmağı tercih ediyorduk. Bu af işini biraz fatsil etmek icab etmektedir.

Bu mesele biz daha Sinop'ta iken bahis mevzuu olmuştu. Mahmud Şevket Paşa vakasından sonra Sabahaddin Bey, gıyaben idama mahkûm edilmişti. Halbuki onun bu mesele ile hiçbir ilgisi yoktu; bizim tevkifimizden evvel yüzbaşı Çerkes Kâzım Beyin müfrit bulduğu tekliflerini şiddetle reddetmişti. Bu cihet evvelce tafsil edilmiştir. Maamafih mahkûmiyet kararı üzerine Sabahaddin Bey için yalıda odaların birinin döşeme tahtaları sökülmüş, saklanacak bir yer hazırlanmıştı. Bir müddet sonra da yalıyı terkederek daha emin bir yere nakletmiştir. Nakil keyfiyeti şöyle cereyan etmişti:

Bir gün Sabahaddin Bey kıyafet değiştirerek kızı Fethiye Hanımın ingilizce hocası Mis (Layn) ile yalıdan çıkmış ve Fazlı Beyin tedarik ettiği arabaya binerek Şişhane karakolu civarında ecnebi bir dostu bulunan Mösyö (Jamieson) un evine gitmiştir. Oradan da kendisi için hazırlanan mahalle götürülmüştür. Bu yer değişmesinden iki gün sonra da yalı basılmış, bütün evrak alınmış ve hazinedar ustası da tehdit makamında tevkif edilmiştir. Sonra Sabahaddin Beyin İstanbul'da kalması tehlikeli bir şekil almış bulunduğundan bazı dostlarının yardımile kendisi «Osmaniye» vapuruna binerek İstanbul'dan uzaklaşmış ve Pire tarikiyle Parise gitmiştir. Bu seyahatten bizler Bodrumda iken rümuzlu bir telgrafla haberdar edilmiştik. Sonra cereyan eden ahval söyledir:

Cavid Bey'in Sabahaddin Bey'e müracaati

İttihad ve Terakkiciler vaziyete göre hareket eden komitecilerdi. Daha Nâzım Paşanın Babıâlide katlinden sonra Talât Bey Sabahaddin Beyin yalısına kadar giderek kendisine Heyeti Vekileye dahil olmasını teklif etmiş ve fikirlerinden istifade etmek istediklerini bildirmiştir. Tabiîdir ki bütün bunlar zevahiri kurtarmak emelile ve memlekette mefkûreci bir gençliğe istinat eden Sabahaddin Beyin tarafsızlığını temin maksadiyle başvurulan hilelerden ibaretti. Biz Sinob'a gittikten sonra Sabahaddin Beyle uyuşmak için İttihatçılar İstanbul'da mevkufen tedavi altında bulunan Satvet Lûtfi (Tozan) Beyi Paris'e göndermişlerdi.

Bizler Sinob'da kendi düşüncelerimizin tatbikini ve kuvveden fi'le çıkarılmasını tahayyül ederken hükûmet de malî vaziyetin bozukluğunu gidermek için Fransa'dan istikraz akdine teşebbüs etmiş ve fakat maksada vusül imkânını bulamamıştı.

Balkan Harbi sonlarında iktidarı elde eden «İttihad ve Terakki» hükümeti, bilhassa Selânik'in mülkiyeti hususunda Bulgarlarla Yunanlılar arasında zuhur eden çarpışma hasebile yukarda söylenildiği veçhile, artık Edirne'nin Osmanlı ordusu tarafından istirdadını temin eylemişti. Fakat memleket, malî cepheden, çok müşkül bir durumda bulunuyordu. Rumeliden muhacir topluluklarının anavatana ilticaları ve ihtiyar olunan gûna gün mesarifi zaruriye dolayısiyle hazine-i maliye tam-takır bir hale gelmişti. Tabiidir ki bu müşkülâttan kurtulmak çaresine tevessül edilecekti.

Bu ise hariçten para tedarikine bağlı bulunuyordu. Buna binaen Fransa'dan istikraz akdi teşebbüsüne girişilmiş ve Maliye Nazırı Cavid Bey, günlerdenberi Paris'de bu işin halline çare arar tarzda faaliyete geçmişti.

Fakat Şerif Paşanın menfi propagandası ve sokaklara yaftalar yapıştırtmak suretiyle Fransa halkını istikraz aleyhine teşvike başlaması meselenin sürüncemede kalmasını mucib oluyor, yeni yeni çare ve tedbirlerle bu teşebbüsün kuvveden fi'le çıkarılması zarureti başgösteriyordu.

İstikraz işinde ademi muvaffakiyet başgösterince daha evvelce hakkında idam kararı verdikleri ve bu hükmü, bereket versin, tatbik edemedikleri, Paris'de ikamet eden Prens Sabahaddin Beyin Fransız Maliye Nazırı Mösyö Kayyo ile olan dostluğundan istifade etmeyi düşünmüşlerdir.

Fakat Prens Sabahaddin Beyle doğrudan doğruya temasa geçmenin faydasızlığını takdir ederek emellerine ulaşmak için itimada mazhar bir mutavassıta ihtiyaç vardı. Bu hususda, taklib-i hükûmet meselesi münasebetile mahkûmen Bodrum'a gönderilen ve bu defa Sinob'a sevkedilmek üzere bizlerle beraber İstanbul'a celbolunan ve bir ay tedavi için hapishane hastahanesinde yatan Satvet Lûtfi (Tozan) Beydan faydalanmağı kararlaştırmışlardır.

Bir gece, hapishane müdürü İbrahim Bey, hastahaneye gelmiş, Satvet Lûtfi (Tozan) Beye bir ziyaretçi geldiğini söylemiştir. Lâkin müdürün ne demek istediğini bir türlü anlayamıyan Satvet Lûtfi (Tozan) Bey, İbrahim Beyin yanında o devrin en müthiş şahıslarından biri olan Mehmedce'nin de bulunduğunu görünce aklından bin türlü korkunç düşünceler geçirmiş, ileri sürülen talebin is'afından başka bir yol olmadığını idrakle ayağa kalkmış ve ziyaretçilerle birlikte gittiği müdüriyet odasında istitlaat umum müdürü (gizli istihbarat müdürü) İsmail Canbolad Beyle karşılaşmıştır.

İsmail Canbolad Bey, mutad nezaketile hal ve hatır sormuş, Dahiliye Nazırı Talât Beyin emrile geldiğini söyemiş ve umumî hasbihallerden sonra oradan ayrılmıştır.

Tekrarlanan bu ziyaretlerden birinde Fransa'dan akdedilmek istenen istikrazdan bahseden ve bu hususda Prens Sabahaddin Beyin yardımından istifade etmek istediklerini söyleyen İsmail Canbolad Bey, Satvet Lûtfi (Tozan) Beyden bu mesele için tavassutda bulunmasını rica eylemiştir.

Bunun üzerine ertesi gün Satvet Lûtfi (Tozan) Bey biraderi Esad Beyi hastahaneye davet ederek keyfiyetin bir telgrafla Prens Sabahaddin Beyden sorulmasını ve alınacak cevabın kendisine getirilmesini bildirmiştir.

Gelen cevap müsbetti. Sabahaddin Bey, İttihad ve Terakki idarecilerine karşı hiçbir itimad beslememekle beraber memleketin, Balkan Harbi dolayısiyle maruz kaldığı felâketi ve malî vaziyetin vehametini takdir ettiği için bu yoldaki teşebbüse müzaheret etmeği muvafık bulmustu.

Bir gece Satvet Lûtfi (Tozan) Bey, müdür İbrahim Bey ve Mehmetce'nin refakatinde hastahaneden çıkarılmış ve Emniyet Sandığı karşısında, Hasan Fehmi Paşanın selâmlığında ikamet eden İsmail Canbolad Beyin evine götürülmüş ve Talât Beyle görüştürülmüştür.

Esasen tanıştıkları için Talât Bey mevkufiyet hakkında teselli verici birkaç nazikâne cümle sarfından sonra asıl meseleye temasla memleketin maruz kaldığı maddî müşkülâtı anlatmış, bazı iktisadî teşebbüslere girişme-

nin zaruretini ileri sürmüş, umur-u nafıa ihtiyaçlarını saymış dökmüş ve netice olarak Paris'deki istikraz işlerinin tâcili lüzumuna mebni Prens Sabahaddin Beyin yardımına zaruret görüldüğünü itirafı müteakib bu meseleye tavassutunu dermeyan eylemiştir.

Talât Bey, bu maksadın husulüne yardım edildiği takdirde taklib-i hükûmet mahkûmlarının kâmilen affedileceğini de vadeylemekten sarfı nazar edememiştir.

Bu görüşmeden bir iki gün sonra ihzar edilen Esad müstearlı bir pasaportla Satvet Lûtfi (Tozan) Bey Venedik tarikile Paris'e gönderilmiştir. Bu suretle Prens Sabahaddin Beyin meseleye müdahalesi ve Mösyö Kayyo ile görüşmesi temin edilmiş ve istikraz akdi imkân dahiline girmiştir. Bu (35) milyonluk istikrazın akdi tarihi 15/Nisan/1914 dür.

İstikraz işinin hallini müteakip kavuştuğu hürriyetin cazibesine kapılarak Paris'de kalmağı bir lâhza bile aklına getirmiyen Satvet Lûtfi (Tozan) Bey, ayni tarikle İstanbul'a dönmüş ve rıhtımda hapishane müdürü İbrahim Bey ve Mehmedce tarafından karşılanmış ve kendisi doğruca Talât Beyin nezdine götürülmüştür.

Paris'e hareketinden evvel çok nazikâne ve dostane muameleye lâyık görülen Satvet Lûtfi (Tozan) Bey, bu defa daha resmî bir tarzı kabule uğramış ve hattâ taklib-i hükûmet mahkûmlarının affına Cemal Paşanın muarız olduğu ileri sürülerek kendisinin hapishaneye gönderilmesine tevessül edilmiş ve fakat bilâhare Cemal Paşanın Fransa'dan avdetine kadar Prens Sabahaddin Beyin yalısında kalması ve misafir kabul etmemesi muvafık görülmüştür. O tarihte Fransa hükûmeti Akdenizde yapılacak bahrî manevralarda hazır bulunmak üzere Bahriye Nazırı olan Cemal Paşayı Fransa'ya dâvet etmiş bulunuyordu.

Halbuki, Talât Paşanın mevzuubahs ettiği af meselesi içindir ki, evvelce bahsettiğim gibi biz — Ahmed Bedevi, Salih, Mülâzim Lûtfi, Sıdkı — taklib-i hükûmet mahkûmları bazı mahkûmlarla Sinob'dan kaçmış ve bu hareketi affa mazhariyte tercih etmiş ve yukarıda bahsi geçen firarımızı tâcil ile Sivastopol'a varmış bulunuyorduk.

Mamafih manevra meselesi ve bir ittifak temini maksadiyle gittiği Fransa'dan dönen Bahriye Nazırı Cemal Paşa, İsmail Canbolad Beyin delâletiyle bir gün Satvet Lûtfi (Tozan) Beyi nezaretde kabul etmiş, sizin gibi idealist gençlerin mahpeslerde çürümesi memleket için büyük bir ziyadır; sözleriyle iltifat ve muhabbet nişaneleri izhar eylemiş ve kendisini öğle yemeğine alıkoymuştu. Bu suretle de o günden itibaren bu arkadaşımız serbest bırakılmış ve hürriyetine kavuşmuştur.

Fakat bu serbestî uzun müddet devam edememiş, Birinci Cihan Harbine girilmesi ve Prens Sabahaddin Beyin Sultan Reşad Efendiye ve hükû-

met ricaline çektiği telgraflar münasebetile polis müdürü Bedri Beyin vâki bir sualine verdiği cevab hoşa gitmediği için Satvet Lûtfi (Tozan) Bey hakkında gösterilen itimad tezelzüle uğramış ve kendisinin İstanbul'dan uzaklaşması açıktan açığa ihsas edilmiştir. Bunun üzerine o da Gemlik tarikile Bursa'ya gitmek mecburiyetinde kalmıştır. Tabiidir ki, bu seyahatinde serbest ve hür bir vatandaş vasfını haiz değildi. Kendisine sivil nezaretçiler terfiki ihmal edilmemişti. Aynı zamanda kendisine, (İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi) tarafından aşağıya ilâve ettiğimiz tezkere verilmişti :

«Hâmil-i vesika Satvet Lûtfi Beyin Bursaya azimetine müsaade edilmiş olduğundan mürurına muhalefet olunmaması iktiza eder.»

9 Mart 1331

İhtiyarî menfasında bir müddet Madam Brud tarafından idare edilen Anadolu otelinde ikamet eden bu zat, İstibdat devri mesai arkadaşlarından mektep müdürü Nafi Atuf ve muallim Zeki Mesut Beyler gibi gençlik mektep ve politika arkadaşlarının delâletiyle Bursada birçok yeni yeni dostlar edinmiş, hattâ bir ara, Yakub Cemil Beyle de sulh-u münferid hakkında bazı hasbihallerde bulunmuştur.

Bununla beraber, kendisi sıkı bir nezaret altında tutuluyordu. Aşağıya ilâve ettiğim tezkere, bu keyfiyeti teyid eder mâhiyettedir:

Dersaadet Polis Müdüriyet-i Umumiye-i Âliyyesine

Hususî: 6844
360 **(Mahremdir)**

«Bursada menfiyen ikamet eden Satvet Lûtfi Bey tarafından bu kere Ortaköyde Rûyi Dil Hanıma yazılıp, sansür memurluğundan tevdi kılınan ve leffen takdim olunan bir kart meali, şayan-ı dikkat görülerek, beray-i tedkik Hüdavendigâr Müdüriyetinden ba tahrirat irsal kılınmıştır. Mezbure Rûyi Dil Hanımın Satvet Lûtfi beyle olan karabet ve münasebetinin tahkiki ve mezkûr kartta muharrer bulunan (yazıların kısm-ı âzamı Cerrah Efendiye aid) ibareleriyle mezkûr kartta (eşya bence malûm olursa toplanarak bulunması muhtemel) cümlesiyle nihayet bulna fıkranın tedkiki ile neticesinin ve mütalâa-yi âliyyelerinin inbası hususu mütemennadır efendim. 3 Şubat 1331

Dahiliye Nâzırı
Talât»

Dahiliye Nâzırının bu meşguliyeti, insanı çileden çıkartır mâhiyettedir. Basit bir kart postalın sebebiyet verdiği bu hâdise dikkate şayandır. Halbuki, Rûyi Dil Hanım, Sabahaddin Beyin Kuruçeşmedeki yalısında yaşlı ve emektar bir haznedar kalfadır.

Bu mesele, o kadar izam edilmiştir ki, Dahiliye Müsteşarlığı tarafından 12/Nisan/1332 tarih ve (126) numaralı mahrem bir tezkere ile keyfiyet Der-

saadet Polis Müdüriyet-i Aliyyesinden tekrar sorulmuş ve cevap istenmiştir. Anlaşılan, Vekâletin başka meşguliyeti kalmamış ve bu gibi safsatalarla vakit israfını vazife edinmiştir.

Belki muhalefet meselesi, hükûmeti fazla işgal ediyor ve daha dikkatli ve böyle müvesvis bir duruma sokuyordu. Halbuki, yukarıdaki sahifelerde işaret edildiği gibi; bir müddet evvel Satvet Lûtfi Bey Parise gönderilmiş, istikraz keyfiyeti için Sabahaddin Beyle görüşmesi tasvip edilmişti.

Bu perhiz ne; bu lâhna turşusu nedir, anlaşılamıyor.

Biraz evvel ismi geçen Yakub Cemil Bey bilâhare Enver Paşa aleyhine cebhe alıp sulh-u münferid teşebbüsüne önem verince tevkif edildiği vakit Satvet Lûtfi (Tozan) Bey de Bursa'dan İstanbul'a davetle Bekir Ağa Bölüğüne sevk ve divan-ı harbe verilmiştir. İstintak sonunda bu arkadaşımızın mahkûmiyeti cihetine gidilmemiş, bu sayede hâkimlerin lûtfuna mazhar olarak idamdan kurtulmuş ve yalnız menfası tebdil ve kendisi Ankara'ya gönderilmiştir.

Ankara'da kendisi hakkında cereyan eden diğer muameleye ait bir nümuneyi daha bu satırlara ilâve ediyorum:

292 Misafir
Ankara'nın Hacı Doğan Mahallesi
Bosna vilâyetinin Trebin kazasından
Defterdarzade Satvet Lûtfi bin Süleyman 303

Balâda künyesi muharrer merkum ceraim-i siyasiyeden Ankarada ikamete memur bulunduğu ve hiç bir tarafa gidemiyeceği Polis Müdüriyetinin 5/Nisan/1333 tarih ve 49/109 numaralı tahriratından anlaşılmakla, Şube Riyasetinin 7/Nisan/1333 tarih ve 1475 numaralı ilâmı mucibince askerlikle alâkası olmadığını mübeyyin vesikadır.

Ankara Şube Reisi»

Maamafih Ankara'da ikamete memur edilen Satvet Lûtfi (Tozan) Bey, orada da boş duramamış Kırşehirli Hacı Müfid Efendi, Hecbanlı aşiret reisi Şehsuvar zade Osman, Toygar zade Naşid ve davavekili Mustafa Kemal Beylerle (Sulh ve Selâmet) (1) fırkasını kurmuştur.

Bununla beraber, kendisi sıkı nezaret altında bulunduğundan harekâtı ve muhabere evrakının tedkiki katiyen ihmal edilmiyordu. Nitekim, yengesine yazdığı bir mektup, tekrar Emniyet-i Umumiye Müdüriyetince uzun boylu tahkikat mevzuu teşkil etmiş, Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı aşağıya ilâve ettiğim tezkere ile keyfiyetin tahkik ve tedkikini İstanbul Polis Müdüriyetine bildirmiştir:

(1) Mütarekede bu teşekkül İsmail Hakkı Paşa tarafından İstanbul'da ihya edilmişti.

Dersaadet Polis Müdüriyet-i Umumiyeyi Aliyyesine

«Umumî 2703
Hususî 516 (Mahremdir.)

Ankara'ya teb'id olunan Satvet Lûtfi'nin, Ankara'dan Dersaadet'te Feneryolunda Havagazi Caddesinde Merhum Mehmed Paşa köşkünde Hasan Beyin refikası hanıma adresiyle gönderdiği mektup, leffen irsal kılındı. Hasan Beyin kim olduğunun, ve refikasının isminin ve hangi aileye mensup bulunduğunun mahremane tahkikiyle inbası ve mektubun iadesi mütemennadır efendim. 11/Teşrinievvel/1332

Dahiliye Nâzırı Namına
Müsteşar

Filvaki, o günlerin garip hâdiseleri yalnız evvelce bahsi geçen kart postal işine inhisar etmemişti. Satvet Lûtfi Bey tarafından Feneryolunda Hasan Beyin refikasına yazılan yukarıki mektup da uzun boylu tedkik ve tahkik mevzuu teşkil eylemiş, Polis Müdüriyet-i Umumiyesi ile Dahiliye Nezareti arasında mahrem kaydiyle muhabere cereyanına vesile olmuştur.

Satvet Lûtfi Beyin Amcazadesi bulunan merhum Hasan Bey, Sultan Abdülhamid devri yaverlerinden temiz bir şahsiyettir. Yaşlı bir hanımefendi olan refikasına karşı gösterilen ilgi ise pek tabiî ve ailevî mecburiyetin tahmil ettiği hal ve hatır sorma kabilinden bir nezaket nişanesinden başka bir şey değildi. Buna rağmen, resmî daireler, bu gibi muhabereleri bile hazmedemiyor, İttihad ve Terakki idaresi her şeyden şüphe etmeği âkide haline getirmiş bulunuyordu.

Nitekim biraz evvel zikri geçen gizli teşekkülden haberdar olan zabıta memurları işe müdahale etmişler ve Satvet Lûtfi Beyi İstanbul'a sevk ile istintak ve muhakeme icrasına lüzum göstermişlerdir.

İstanbul'a iadesi sırasında Haydarpaşa'ya muvasalatından evvel muhafızlarını zararsız bir ilâçla uyutmağa muvaffak olan Satvet Lûtfi (Tozan) Bey, trenden serbestçe inmiş ve bir daha hükûmet elemanlarile karşılaşmamak üzere harbin sonuna kadar İstanbul'da gizli yaşamıştır.

Yukarıki tafsilâtı verdikten sonra bu vekayiin mütemmimi olan bir suikasd meselesini zikreylemeyi de muvafık buluyorum.

Şerif Paşa aleyhine yapılan suikast

Paris'te Şerif Paşaya karşı istikraz meselesi dolayısiyle bir suikast tertiblenmiştir. Şerif Paşayı öldürmeğe teşebbüs eden Kemal Bey adında (Cemal Paşanın yaveri) birisidir. Doğduğu yer Elâziz dahilinde (Ağın) nahiyesidir. Pederi Trabzon hapishanesi müdürü Mustafa Bey isminde bir

zattı. Şerif Paşayı öldürmek maksadiyle Paris'e giden Kemal Bey, vak'adan evvel bir iki defa Paşanın ikamet ettiği apartmana uğramış; ve paşayı sormuş; evde olmadığı cevabını almış. Bundan munfail olan ve her ne pahasına olursa olsun şikârını yere sererek bir an evvel hedefine vâsıl olmağı umde edinen Kemal Bey, paşanın ikametgâhına son gidişinde kapıyı açan Paşanın aşçısı ve hususî adamı İsmaili iterek cebren apartmana girmiş ve rastgele silâh sıkmağa başlamıştır. Bu esnada Şerif Paşa banyo dairesinde bulunuyordu. Silâh seslerini işiten paşanın damadı Salih Bey hemen dışarı fırlıyarak elindeki rovelverini Kemal Beye tevcih etmiş ve onu ödürmüştür.

Meselenin feci safhası bundan ibaret olmakla beraber bu hâdiseyi alelâde şahsî bir husumete hamletmek mümkün değildir. Hususile bu sıralarda «İttihad ve Terakki» nin meşhur polis müdürü Azmi Bey Paris'te bulunuyordu. Vak'a hakkında malûmatının derecesini tâyin güç ise de, bu bulunuşunu tesadüf telâkki etmek de caiz olmasa gerek.

Evvelâ Suikaste Âmil Olan Keyfiyeti Tasrih Edelim :

O tarihlerde «İttihad ve Terakki» hükûmeti yukarda bir nebze bahsedildiği gibi, Paris piyasasından bir istikraz akdine teşebbüs etmiş ve maslup Cavid Bey bu hususta gayretler sarfederken Şerif Paşa ötedenberi muhalefet ettiği «İttihad ve Terakki» nin muvaffakiyetini önlemek ve istikrazın akamete uğramasını mümkün kılmak yolunu tutmuş; propaganda mahiyetinde Paris sokaklarına büyük yaftalar yapıştırtmak suretile halkın dikkatini bu istikraz aleyhine celbe uğraşmıştır. Bu hal tabiatile İttihadçıları kızdırmış ve Şerif Paşanın mevcudiyeti kendileri için muzır görünmeğe başlamıştır. Bu görüşledir ki Şerif Paşa öldürülmek istenmiştir. Zaten aşağıda vereceğimiz izahat da «İttihad ve Terakki» ricalinden bazılarının meselede alâkadar olduklarını şüpheden vareste kılmaktadır.

Paris faciasından sonra çoktan beri mektup alamadığı oğlunun sıhhat ve hayatından haber almak üzere Kemal Beyin pederi Mustafa Bey bir ara Trabzondan kalkarak İstanbul'a gelmiş ve Cemal Paşaya müracaat etmiştir. Cemal Paşa, Kemal Beyin fevkalâde bir vazife ile hariçte bulunduğunu ve namına para gönderdiğini söyliyerek zavallı pederi teskine çalışmış ve kendisine 300 altın vermiştir. Mustafa Bey vaziyetten şüphelenmekle beraber yapılacak bir şey olmadığından mütevekkilen ve sadra şifa verecek hiçbir malûmat edinemeden Trabzona avdete mecbur kalmıştır.

Bu zat bir müddet sonra vefat edince Kemal Beyin üveyvalidesi Fatma Hanımla öz hemşiresi Münire Hanım Cemal Paşa tarafından İstanbul'a getirtilerek Üsküdarda ikametlerine tahsis edilen bir eve yerleştirilmişlerdir. Bu ailenin iaşesi, firarına kadar, Cemal Paşa taafından muntazaman temin edilmiş ve Münire Hanımın tahsili dahi ihmal edilmemiştir. Cemal Pa-

şa firar ettikten sonra hâmisiz kalan bu aile bizzarure tekrar Trabzona avdet etmiştir.

Bu iki hâdise gösteriyor ki, Şerif Paşa hakkındaki sdikasd bir tasmim neticesidir ve bazı rical bu işde medhaldardır.

Bu tafsilâttan da yakin hâsıl edilebileceği veçhile o sıralarda Paris'te Şerif Paşa aleyhine yapılan suikasd musammemdi. İttihadcılar bir taraftan kendi emellerine muzır telâkki ettikleri kimseleri ortadan kaldırmağa uğraşırken, diğer taraftan da Sabahaddin Beyle uyuşmak gayesini güdüyor görünüyorlardı. Bu hareketlerinde ne derereye kadar samimî olduklarının takdiri mümkün değildir.

★

Yukarıki satırlarda Sinobdan firarımızı ve bu konuyu tahrik eden af keyfiyetini tafsil ederken, bunlarla alâkadar bazı meseleleri da tavzihe mecbur kaldım ve bahsi biraz uzattım. Şimdi, tekrar Sivastopol vekayiini nakle başlıyorum.

Sivastopolda, dört beş arkadaş, daha Sinobda iken aramızda kararlaştırdığımız esaslar dahilinde faaliyete geçmek üzere konuşmuş ve bu münasebetle bazı kararlar almıştık. Suphi Bey, Kafkasyaya giderek orada bir gazete neşredecekti. Nevres ve Salih Beyler, Mısır'a hareket edeceklerdi. Mülâzim Lûtfi Bey, Kırımda kalmağı tercih ediyordu. Ben de muhalefet liderleriyle temasa geçtikten sonra, vaziyet ve takibedilecek hareket şekli hakkında bu arkadaşları tenvir hizmetinde bulunacaktım. Bu itibarla Paris'e hareket ettim.

«Meskenimden dûr edip, gurbette sergerdân eden
Kısmetim mi, talihim mi, yoksa vatan sen misin?»

Ne çar eki, bütün yukarıki kararlar, Birinci Dünya Harbinin zuhur etmesi üzerine tamamiyle akîm kalmıştır. Arkadaşların bir kısmı bilmecburiye memlekete döndüllr veya müttefikin üsera karargâhında mevkuf tutuldular. Dünya, artık harb fâciasına kavuşmuştu. Bu münasebetle Sinoptaki sürgünler de kısmen af ve İstanbul'a iade edilmişler, Refik Halid Bey Çoruma gönderilmişti.

Bir ara Ankara Valisi Reşid Beyin emriyle Ankara'ya celbedilen Refik Bey, Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa, Kütahya Mebusu Ferid Bey, Talât Paşanın tasvibiyle Melâmi Tekkesi Şeyhi Terlikçi Salih Efendinin menfi bulunduğu Bilecik'e naklolunmuştur. Bu suretle Sinop, menfiler için ikamet mahalli olmaktan ve devri istibdadın Fizanına vekâet vazifesi görmekten kurtulmuştur.

Birinci Dünya Harbi :

Sivastopol'da yirmi gün kadar kalmış ve sonra Odesa tarikiyle Paris'e

hareket etmiştim. Varşova'ya muvasalatımda Saray Bosna'da Avusturya Veliahdi Arşidük Ferdinand, 16 Haziran 1330 tarihinde öldürülmüş, Sırbistan ile Avusturya arasında harb, kaçınılmaz bir hal almıştı. Nitekim, Avusturya hükûmeti, 29 Temmuz 1914 tarihinde Sırbistan'a harb açmıştır. 2 Ağustos 1914 de Almanya Rusya'ya, 3 Ağustos 1914 de Belçika, Fransa Almanya'ya; 4 Ağustos 1914 de İngiltere Almanya'ya; 5 Ağustos 1914 de Avusturya Rusya'ya harb ilân eylemişlerdir.

Şu kadar var ki, beş maddelik bir muahede ile Said Halim Paşa hükûmeti, daha 2 Ağustos 1914 de İttifak-ı Müsellese dahil olmuş, ve Osmanlı donanması Rus sahillerini topa tutunca, 5 Teşrinisani 1914 tarihinde Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri Türkiye'ye harb ilân etmişlerdir. Bunun üzerine 23 Teşrinisani 1914 tarihinde, bazı ülemanın imza ve fetvasiyle hükûmetimizce Cihad-ı Ekber ilân edilmiştir.

Maamafih, biz harbe girmezden evvel cereyan eden hâdiseleri kısaca nakletmek, yukarıda kaydettiğim tarihlere rağmen, zarurîdir. Aksi takdirde vakaların seyri hususuna nüfuz-u nazar güçleşir.

Paris'te Sabahaddin Beyin Nezdinde Bir Toplantı :

Paris'e varınca, ilk işim, Sabaahddin Beyi ziyaret etmek oldu.Müşarünileyhi endişeler içinde buldum. Dünya Harbinin, medeniyet için büyük bir felâket olacağını söylüyor, aynı zamanda İttihadcıların, Almanlar yanında harbe katılacaklarından korkuyor; bunun müthiş bir hatâ olacağını anlatıyordu. Hakikaten böyle bir harb kararı memleketimizi mahv ve istiklâlimizi tehlikeye sokabilirdi. Biz ki, harb felâketinden daha yeni kurtulmuştuk; yaralarımızın tedavisine değil, sarılmasına bile henüz vakit ve imkân bulamamıştık; buna rağmen; tekrar bir bâdireye girmenin ve sergüzeşte atılmanın vatanımız için pek elîm âkıbetler doğuracağı meydanda idi. Memleketin siyasetini idare edenler, acaba ne düşünüyorlardı? Bunu bilemezdik. Bununla beraber, Paris'te bulunan Türklerin bir kısmı, Sabahaddin Beyin nezdinde toplandık ve vaziyeti inceledik. Herkes düşüncelerini söyledi. Sabahaddin Bey, harbe sürüklenmememizi istiyor; buna meydan vermemek için de müştereken hükûmete müracaat ederek, tarafsızlığımızın muhafaza edilmesinin talebini ileri sürüyordu. Bu toplantıda tarafsızlığımızın muhafazası meselesi etrafında fikirler birleşmiş, fakat bunun temini için hükûmete müracaat noktasında bazı tereddüd ve itirazlar ortaya çıkmıştır. Orada bulunanların bir kısmı - bilhassa Şefik Esad Bey - hükûmete müracaatın faydasız olacağını iddia etmişlerdir. Sabahaddin Bey, aksi fikirde idi. Vakıa o da İttihadcılardan hayır beklenemiyeceğini kabul ediyordu; fakat onun nazarında harbe girmek, girmemek meselesi, kelimenin en yüksek mânasiyle bir «vatan meselesi» idi. Bu bakımdan müracaatın yapılması noktası üzerinde ısrarla durdu ve hattâ teklifi tasvib edilmediği takdirde kendisinin sadece bir Türk vatandaşı sıfatiyle hem Padişahtan, hem Fırka Lideri Talât Beyden,

memleketin harb felâketine sürüklenmemesini rica edeceğini söyledi. Sabahaddin Bey, bu vazifeyi büyük bir samimiyetle ifa etti; kendi imzasiyle bir iki makama gönderdiği telgraflarla harbin devamı müddetince tarafsızlığımızın muhafaza edilmesini, vatanın selâmeti namına istedi.

Sabahaddin Beyin Talât Paşaya 1 Nisan 1914 tarihinde çektiği telgraf:

«Memleketimizin bu feci dakikada yapabileceği faydalı ve asrîâne rolü hükûmetin nazarı dikkatine vazetmeğe mecburiyet görüyorum. İstiklâli millîmizi ve hattâ Alman milletinin menafii hakikiyesini tehlikeye sürükliyerek Avrupa sulhünü tehdid eden Alman ihtiraslarına mâni olmak suretiyle oynanacak bu rol, milletimizin istikbali namına gayet müessir olabilir.

Ahvali hâzıra dahilinde, Türkiye'nin hattâ hayatını tehlikeye koyabilecek bir Avrupa harbinin ilcaatı felâketâverinden bîtaraflığı ihtiyar etmekle kurtulması mümkün olamıyacağı cihetle gayet vazıh ve kat'î bir tavır ve vaziyet alınmalıdır. Alman muzafferiyeti, Türkiyenin istiklâliyle alâkadar olan devletler itilâf zümresine dahli oldukça, Anadolu üzerine Almanya elini koyacak demektir. Binaenaleyh Türkiye; Belgrad, Atina ve Bükreş kabineleriyle bilitilâf üçlü anlaşma tarafını iltizam etmelidir. Bu suretle, memleketimizin hayat ve istiklâli temin edilecek ve bütün dünyaca alelekser itibarsız telâkki edilen Türkiyenin cihan nazarında bir sadakati siyasiye ve nüfuzu nazara malik olduğu isbat edilmiş olacaktır.»

Bu telgarfa ehemmiyet verilmediği ve hükûmet ricalinin kendi noktai nazarlarına göre, hareketi musib buldukları muhakkaktır.

Sabahaddin Bey, bu kadarla kalmamış, bazı nüfuzlu Fransız şahsiyetlerin tavassutu sayesinde doğrudan doğruya Fransız hükûmetiyle de temasa geçmiş; tarafsızlığımızın temini için, Fransız kabinesinin mânevî yardımını aramıştır. Bu münasebetle Fransız Dışişleri Bakanı Mösyö Delkase ile yaptığı mülâkattan pek müteessir olarak ayrılmıştır. Çünkü Bakan, eldeki malûmata göre, «Türkiyenin Almanlar yanında harbe atılacağını» kendisine söylemiştir.

Filvaki ahvalin cereyan tarzı, (Göben ve Breslau) Alman kruvazörlerinin Çanakkale Boğazından içeri girmeleri ve Enver Paşanın emriyle İstanbul'a gelmeleri itilâf devletleri nezdinde şüpheler tevlidetmişti.

Buna binaen, Prens Sabahaddin Bey, Talât Paşaya tekrar müracaat etmek lüzumunu hissetmiş ve aşağıdaki telgrafı çekmiştir:

«Vaziyetin pek müstesna olan vahameti, beni tekrar size müracaata mecbur ediyor. Bîtaraflığımızın Almanya lehine ihlâli, bizi en büyük felâketlere mâruz bırakıyor. Menafii milliyemiz, her zamandan ziyade itilâf devletleriyle iştiraki emrediyor. Derhal, Yunanistan ve Romanya ile anlaşmalıyız. Şimdiye kadar Yunanistanla olan münasebetimizi tefrik eden adalar meselesi, memleketimizin hayatını tehlikeye koyan hâdisat karşısında ehemmiyetini kaybetmiştir. Eğer, Türkiye, kendi yüksek vazife ve menafiine kaani olacak süratle bu itilâfı temin ederse, tekmil Balkan kuvvetleri kendiliğinden İtilâf-ı Müsellese temayül edecek ve bizim memleketimiz yalnız

istiklâlini kurtarmış olmaktan değil, aynı zamanda devamlı bir sulha nailiyetten de istifade etmiş bulunacaktır. Berlinden gelen yanlış muzafferiyet haberlerine pek de itimad edilmemesini nazarı dikkatinize vazederim.»

Tabiî bu telgrafa da hiçbir kiymet atfedilmemiştir. Bununla beraber, Sabahaddin Bey, bu vâdideki faaliyetini idame etmiştir.

Hattâ, Sultan Reşad'a da, 6 Kasım 1914 tarihinde şu telgrafı çekmişti:

«Almanya lehine kılıcı çekerken, hükûmetiniz, memleketi ölüme mahkûm ediyor. Zatı şâhâneleri, vicdanlarî itilâf devletleriyle beraber olan tebeai sadıkalarının bu karara isyanlarını elbet biliyorlar. Eğer bu isyan tam zamanında husule gelmediyse divanı harblerin hükmü idamlariyle bu hareketi boğmak istemelerinden ileri gelmiştir. Zatı şâhâneleri, bizi Fransa ile İngiltereye rapteden tarihî bağların müttefikleri olan Rusların, bize karşı düşman telâkkisine mâni olduğuna da hiç şüphesiz vâkıf bulunuyorlar. Biz, Alman gemilerine bu mânasız hayırhahlığı yapmaktan ziyade bütün kuvvetimizle onlara karşı hareket etmeliydik.

Nâzırlarınıza vâki olan müracaatlarımın semeresiz kaldığını gördüğüm dakikada, son defa Zatı Şâhânelerinden milletin menafiine ve milletin arzusuna muhalif ilân edilen bir harbi tevkif etmek için yüksek bir gayret ibraz buyurulmasını istirham ediyorum.»

Fakat, bu isabetli müracaatlara, hükûmet elemanları, daha doğrusu «İttihad ve Terakki» ileri gelenleri, hiçbir kıymet vermemişlerdir. Bununla beraber, Prens Sabahaddin Beyin çektiği bu telgraflardan dolayı gerek Fransa ve gerek İngiltere hükûmetleri çok mütehassis olmuşlar ve Fransa Hariciye Nâzırı Mösyö Poincare, bilhassa Henry Coro'yu Prens Sabahaddin Bey nezdine göndererek teşekkürlerini bildirmiş ve İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Balfour da, imzasiyle yazdığı bir mektubda, hükûmeti namına memnuniyetini izhar etmek nezaketini göstermiştir.

Muhalefetin bir kutbu olan Prens Sabahaddin Bey, memleketin selâmetini harb ve darbda değil, Ferdî ve içtimaî islâhat harekâtında buluyor ve bu sebeple (Anglo-Sakson) dünyasının ilmî bir görüşle model ittihaz edilmesini istiyordu.

Nitekim (Siyans Sosyal) mektebinin sadık bir mensubu olan bu muhterem vatan evlâdının nokta-i nazarını Amerikan iktisatçılarından (Max Thornburg) **«Türkiye Nasıl Kurtulur?»** isimli kitabiyle teyit etmektedir. Bu iktisatçı eserinde, şehsî teşebbüse büyük ehemmiyet vermekte ve **«Türkiyede yalnız bırakılan köylülerin kendi başlarına bütün iktisadî ve sosyal mâniaları aşmalarını beklemek elbet müsbet ve faydalı bir düşünce değildir. Bu memlekette serbest tesebbüs ve hakikî demokrasî şartlarının esasları tatbikatta ihmale uğramıştır. Siyasî düşünceler haricinde köylülere gösterilen sun'î ve resmî alâka büyük olmamıştır.»** demektedir.

Bununla beraber Sabahaddin Beyin güttüğü harb aleyhdarlığına iştirak etmiş, hükûmet işlerinde tecrübeli diğer kıymetli şahsiyetler de mevcuddur.

Aşağıdaki telgraf bu vadide yapılmış müracaatlardan müsbet bir nümunedir.

Paris Sefiri Rifat Paşanın Bir Telgrafı :

Harbe girilmemesi hakkında vâki teşebbüs keyfiyeti yalnız muhaliflere inhisar etmemiş, Paris Sefiri Rifat Paşa da, müteaddid telgraflarla hükûmeti ikaza çalışmış ve bîtaraflığın muhafazasını rica zımnında vatanî vazifesini yerine getirmiştir. Maatteessüf, Almanlarla ittifak muahedesi akteden Prens Sait Halim Paşa hükûmeti, sefirin bu müracaatına cevap vermek lüzumunu bile hissetmemiştir. Rifat Paşanın çektiği telgraflardan birini kısmen buraya alıyorum:

Dahiliye Nâzırı Talât Beye

28 Eylül 1914 — Bonieaux

«İstanbul'dan peyderpey alınan haberler ve İstanbul gazetelerinin, ezcümle, nimresmî «Tanin» in meslek ve lisanı, Harbi Umumî iptidasından beri takib edilen tariki mühlikte devam edildiğini irae ediyor... Henüz son fırsat da fevtolmadan İslâmı bir ikinci Granata fâciasından tahlis ediniz.»

Çok uzun olan telgraf, bir şaheserdir. Eski Hariciye Nâzırı Rifat Paşanın gösterdiği medenî cesaret, ziyadesiyle takdire lâyiktir. Filhakika harbe girmekle «İttihad ve Terakki» zimamdarları bir ikinci Garanata fâciasını hazırlamış oldular. Telgrafda keydedilen:

«Ehyayi emvata, Almanyanın bile kudreti taallûk edemez.»

sözü ne kadar mânalıdır! Bu mühim telgrafın müsveddesi Paris Müsteşarı Rauf Ahmed Bey tarafından hazırlanmış ve Sefir Rifat Paşa tereddüdsüz imza etmişti. Fakat :

«Varak-ı mihri vefayi kim okur, kim dinler?..»

Birinci Dünya Harbine Niçin Girdik?

Cemal Paşa «Hâtırat» ında Arab ihtilâlinden bahsederken şöyle der:

«Âlem-i İslâmın esareti ecnebiyeden tahlisi maksadiyle tevessül ettiğimiz bu mücadele-i azîme esnasında bütün İslâm memleketlerinin tevhidi mesaisi elzemdi.»

Demek oluyor ki, İttihadcıların, Birinci Dünya Harbine iştirakten maksadları, dünyada mevcud bütün İslâmları, ecnebi boyunduruğundan kurtarmak hülyasıdır. Türk kanı, bu ham hayalin uğruna heder edilmiştir. Cemal Paşa, aynı eserde şunu da yazıyor:

«Belki bu Harbi Umuminin cihan-ı İslâm için hayat memat mücadelesi olduğuna kaani olmuşlardır.»

İyi amma, bu kadar büyük bir fedakârlığa girişmenin ve böyle tehlikeli bir maceraya atılmanın neden icab ettiğini ve bu hususta kimden vekâlet alındığını izah etmiyor!..

Mutedil fikirler ve mûnis düşüncelerle yazılmış olan Talât Paşa hâtıratında kaydedildiğine göre, Birinci Dünya Harbine iştirakimiz şekli şöyledir:

Alman Sefiri (Von Wangenheim), bir gün Sadrıâzam Said Halim Paşa'yı ziyaret etmiş, müsavi şartlar dahilinde, hükûmetinin Türkiye ile ittifak akdeylemek fikrinde olduğunu söylemiş.

Said Halim Paşa; Dahiliye Nâzırı Talât, Harbiye Nâzırı Enver ve Mebusan Meclisi Reisi Halil Beyleri yalısına dâvetle sefirin teklifini kendilerine açmış. Yapılan bu hususî görüşmede, Almanlarla ittifak tasvip olunduğu için Sadrıâzam Said Halim Paşa ile Sefir arasında bir muahede akdedilmiş ve fakat bu teşebbüs diğer Vükelâ Heyetinden gizli tutulmuştur.

Bir gün, Said Halim Paşa yalısında toplanması kararlaştırılan bir Vükelâ Heyetine Enver Paşa geç gelmiş ve mâzeret makamında, «bir evlâdımız dünyaya geldi» ifadesiyle, «Goben» ve «Breslâv» Alman kruvazörlerinin Çanakkaleden içeri girdiklerini müjdelemiştir. Bu zuhurat, harbe iştirak tehlikesini belirttiğinden bazı nâzırlar endişe izhar etmişlerse de,onların teskinine çalışılmış ve bîtaraflığın muhafaza edileceği ileri sürülmüştür.

Bununla beraber, ihtiyatî bir tedbir olmak üzere, Bulgar ve Rumenlerle antant yapılması, bir iki gün sonra, bazı nâzırlar arasında tekarrür etmiş bulunduğundan Talât ve Halil Beylerin Bulgar Başvekili (Radislawoff) ile görüşmeleri kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda, Adalar hakkında müzakere icrası için bir Yunan heyetinin Bükreşe gelmesi de temin edilmiş, bu münasebetle (Zaimis) ve (Politis) ile müzakere tekarrür etmiştir.

Neticede, Bulgarlarla anlaşma yapılmış ve bunların ısrarı üzerine Romanyalılardan teminat alınmış ise de, Yunanlılarla uyuşulamamıştır. Ahval bu merkezde cereyan eder ve zâhiren bîtaraflığın muhafazası korunurken, Talât Paşanın hâtıratında anlattığına göre; Bayram arefesinde, Almanyalı Amiral (Sauchon) idaresindeki Osmanlı donanması, bizim hükûmet ricalinden hiç birinin haberi olmadan, Ruslara tecavüze geçmiş ve bir iki vapur batırmış ve harbe iştiraki emr-i vâki haline sokmuştur. Bu sebeple Sadrıâzam Said Halim Paşa, bir müddet sonra ve bazı nâzırlar hemen istifa etmişlerdir. Artık, paşalık rütbesine nail olan Talât Paşa da Sadrıâzam olmuştur.

Haydi buraya kadar cereyan eden ahvali tabiî addedelim. Fakat, Harb esnasında memleketin mâruz kaldığı durum düşünülecek, Sadrıâzam Talât Paşanın itirafiyle, halkın katlandığı felâket teemmül edilecek olursa ne kadar bedbaht bir millet oduğumuz ve idarecilerin aczi anlaşılmaktadır.

Bakınız Sadrıâzam Pasa daha neler buyuruyor:

«... İhtiyaçları olan maddeleri satın almak üzere, Almanya ve Avusturyalılar bir satın alma şirketi tesis etmişlerdi. Fiatların daimî olarak yükselişinin böyle bir şirket tesisini zarurî kıldığı iddia ediliyordu. Bu tedbirler, bir dereceye kadar haklı olmakla

beraber, komisyonlar tarafından yapılan insafsızca muameleler, birçok şikâyetlerin yükselmesine ve Meclis-i Mebusanda da bazı istizahlara sebebiyet verdi. ..... Almanyanın verdiği nakil vasıtalarına rağmen, Demiryolları, ordunun ihtiyacı olan cephane ve gıda maddelerinin nakline yetmiyordu. ..... Diğer taraftan satın alma şirketi emrine tahsis edilmiş olan vagonlarla, kendi mallarını muntazaman nakledebiliyordu. ..... Satın alma şirketi, bu suretle memlekette yegâne alıcı vaziyetine girmişti ve her malı arzu ettiği fiyata satın alıyor ve memleket piyasasına hâkim oluyordu. ..... Hükûmet bu tarz satın almağımâni olacak kudrette değildi...

..... Alınan bütün tedbirler neticesiz kalıyor ve sadece büyük suiistimallere meydan veriliyordu. Cephane ve gıda maddeleri naklinden tasarruf edilen vagonların sayısı, haftada iki üçü geçmiyordu. ..... Ayni zamanda, iltimas ve imtiyaz da başladı. Vagonlar satın alınıyor ve satılıyordu...

Bu tarzda ticaret yapan bir valinin vazifesine nihayet verdiğini zikreden Sadrıâzam Paşa, ismini kaydetmediği bu zatın, eski dostu Enver Paşaya müracaatla iki vagon temin ettiğini ve bu sayede binlerce lira kazandığını işaret ettikten sonra, ifadesine şu yolda devam ediyor:

«Bu işlere bir son verilerek, artık kimseye vagon verilmemesi için, Nâzırlar Meclisinde, bizzat Enver Paşadan ısrarla ricada bulundum. ..... Tüccarlar değil, ticaretle hiç bir alâkası olmayan kimseler para kazanıyordu...

..... Harbiye Nezaretinde «Askerî Demiryolları İdaresi» altında bir şube kuruldu. Maalesef, bu tedbir de, bu şubenin başında bulunan ve hak ve adalet tanımıyan İsmail Hakkı Paşa (1) yüzünden kısa bir zamanda iflâs etti... İsmail Hakkı Paşa, bir taraftan halkı eziyor, diğer taraftan ise himaye eylediği kimseleri ihsanlara garkediyordu..... Başka çare bulunmadığından ve İsmail Hakkı Paşanın azli de mümkün olmadığından bu intizamsızlıklar uzun müddet sürdü... Ve pek çok şikâyetlere sebebiyet vardi... Bazı şahsiyetlerin yakın akrabaları ve dostları ticaretle hiç bir alâkaları olmadığı halde büyük servet elde ettiler...

Bu tafsilâtı, eserinde kaydeden Sadrıâzam Talât Paşa, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşanın makamından atılmasını Enver Paşadan rica ettiği halde muvaffak olamadığını da itiraf etmekten çekinmemektedir.

Şimdi, bir kere düşünelim. Osmanlı İmparatorluğunun Sadrıâzamı Talât Paşanın, bir zamanlar Avrupayı titreten milletimizin, İttidahcılar idaresinde ne kadar acınacak bir hale geldiğini, bu kadar lâkayıd bir ifade ile itiraf etmesi hilâfına, Makam-ı Sadaretten çekilmemesini neye hamletmek icap eylediğini teemmül edelim. Bunda, acz ve meskenet içinde, makamı muhafaza arzusundan başka hâtıra ne gelebilir! Buna rağmen, bizler bir posta memurluğundan Sadarete kadar yükselen bu zatı, elân takdir ve takdis etmek hicabına bile katlanıyoruz. Bu zat hakkında, hâlâ sevgi güdenlerin mevcudiyeti de şüpheden âzadedir!..

Şu halde, itiraf edelim ki, henüz bizler, yersiz duyguların esiri ve bilvesile nail olduğumuz şahsî menfaat ve minnet hisleri uğruna hâlâ vatan ve

(1) Topal İsmail Hakkı Paşa.

millet haklarını hiçe saymak zaafına müptelâyiz!.. Bu seviyeden kurtulmak, ilim ve irfanla mücehhez bir duruma gelmek için büyük gayretlere muhtacız, demektir. Memleket ahvalinin bu kadar tezebzüb içinde cereyanını itiraf eden Talât Paşa, hâtıratında (İttihad ve Terakki) cemiyetini meth-ü senâdan da vaz geçememektedir. Bade harabel Basra ortaya atılan bu acı hakikatlara verilecek cevap :

«Nüshan maraz-ı vatana ilâç eylemedi hiç,
Ey şeyh-i kerametfurûş ez ez de suyun iç!..»

den ibaret olabilir!..

Yukarıda bahsi geçen itiraflar hilâfına, bu yolsuzlukların izalesine imkân bulamıyan veya bu kadar tezebzübe uğrayan bir idarenin islahı çaresine tevessül edemiyen ve koca bir imparatorluğun yıkılmasına âmil olan bir fırka lehine, Talât Paşanın idare-i kelâm etmesi sebebi anlaşılamıyor.

(İttihad ve Terakki) nin belli başlı rükünlerinden ikisi - Talât ve Enver Paşalar - payıtahtta böyle kudretsizlik içinde pûyan iken, diğer bir mühim şahsiyeti, izansız harekâtiyle, Suriyeli dindaşlarımızı İmparatorluk aleyhine tahrikte berdevam bulunurken, acaba bu zavat, bu durumları hilâfına, memlekete hizmet ettikleri kanaatına mı bağlanmışlardır. Bu noktayı bir türlü halledemiyorum. Çok meçhul bir muadele!..

Talât Üaşanın, maddî menfaatlar peşinde koşar takımından olmadığı ve memleketi sevdiği, bazılarınca iddia edilmektedir. Halbuki komitecilik fevkinde bir iş görmek kabiliyeti taşımadığı da, Dahiliye Nezareti ve Sadaret işlerinden istidlâl olunmaktadır. Hattâ Birinci Cihan Harbine iştirake tarafdar olmakla, şahsî menfaat ve iktidar düşkünü olduğunu da meydana koymuştur. Anlaşılıyor ki, kendisi, mahza egoistlik saikasiyle imparatorluğun çökmesine bir âlet haline gelmiştir. Ne yazık!..

Cemal Paşa ve Arablar :

Cemal Paşa, Şam'da söyldeiği bir nutukda kendisince bir takım siyasî projelerden bahsediyor ve aşağıdaki sözlerle Suriyelileri âdeta istiklâle teşvik ediyordu:

«... Bizim fırkamızın, Arablar hakkında mevkii tatbika koymak istediği program o kadar vâsidir ki, bunu siz tasavvur bile edemezsiniz. Meselâ ben Arab ve Türk iki kavmin aynı Halifeye tâbi müstakil millet halinde vahdetini de muzır görenlerden değilim.»

Aynı zamanda, Suriye'de Osmanlı birliğini korumak vazifesiyle mükellef bulunan bu mağrur kumandan, siyasî ve askerî vaziyetin en müşkül bir ânında, Mekke Emîri Hüseyin Paşa'ya tehdid telgrafları çekiyor ve oğlu Faysal'a bir görüşme esnasında :

«Maksadınız başka ise, rica ederim, silâhlarınızı elinize alınız, hemen ilânı isyan ediniz.»

gibi garib lâkırdılar söylemekten çekinmiyordu. Halbuki muhatabı bu Faysal, Hicaz isyanı patlak verince, Cezayir kahramanı merhum Abdülkadir'in oğlu Emîr Said'i Suriye'ye, Mersinli Cemal Paşa'ya göndermiş ve şöyle bir müracaatta bulunmuştu:

«Çocukluğumdan beri nimetiyle perverde olduğum Türkiye İslâmlarının kanını dökmeği asla arzu etmiyorum. Hicaz'ın istiklâli uğrunda kan dökülmesine sebebiyet vermektense «İttihad ve Terakki» hükûmetinin muvafakatiyle babama mutharîyet verilmesine taraftarım...» demiş bulunuyordu.

Balkan Harbinden evvel de, Arnavudlara karşı bir takım hatâlar irtikâb olunmuş ve silâh toplama vesilesiyle halk iğbirara sevkedilmişti. Bu defa da, Suriye'de bir taraftan idam sehpaları kurulurken, diğer taraftan da memleketi şahsî nüfuzlariyle itaatsizliğe sevk kabiliyetini haiz bulunanlara karşı yüksek perdeden atıp tutmak günün modası sırasına girmişti.

Cemal Paşa, neşrettiği hâtıratında, Suriye eşrafının harbin devamı müddetince kendisine yardım vaadinde bulunduklarını ve bunu yeminle teyidettiklerini zikirden sonra, hattâ Mekke Emîri Şerif Hüseyin Paşanın bile büyük oğlu Emîr Faysal'ı, teminat kabilinden, nezdine gönderdiğini itiraf ediyr!..

Demek Arablar, başlangıçta vecibelerini yerine getirmişlerdir. Kendisi birçok Suriye eşrafını astıktan, Lübnan Dürzilerinden El-Atraş'i Diyarbakıra nefy ve yolda bir kaza kurşununa kurban ettirdikten sonra, ahvalin değiştiği, hâdiselerin cereyanından anlaşılmaktadır. Cemal Paşanın yarattığı hunrizane hareketin husule getireceği infial teemmül etmeden son durumdan şikâyet eylemesi, Suriye'lilerin istiklâl vâdisine saptıklarından bahsetmesi, doğrusu, şaşılacak şeydir. Acaba gadre uğrayan bu câmiadan bundan başka ne bekliyordu? Zulüm ekilip sadakat biçilmez ki!..

Cemal Paşa, Suriye'de müstevli bir kumandan gibi hareket etmiştir. İdam cezasına mahkûm edilenlerin affı için kendisine vâki müracaatları sakin bir eda ile reddeden ve buna binaen, Mekke Emîri Şerif Hüseyin Paşanın Enver Paşaya ricaya mecbur kalmasından gazaba gelen ve kendisine tehdidkâr bir telgrafla mukabelede bulunmakta istical gösteren bir kumandana karşı yapılacak iş, nefis ve can müdafaası endişesiyle silâha sarılmaktan başka ne olabilirdi? Kabahat, vaziyeti bu nâzik duruma getirende ve böyle iz'ansızca bir siyaset takibedendedir. Yani Cemal Paşadadır.

Halbuki, henüz harbe girmezden evvel Arabların Paris'te akdine teşebbüs ettikleri kongre münasebetiyle Mithat Şükrü Bey oraya kadar gitmiş ve Arab rüesasını İstanbul'a celbe muvaffak olmuştu. Hattâ, yapılan müzakerelerde bahşedilen bazı müsaade ve imtiyazlarla da aradaki ihtilâflar berta-

raf edilmişti. Artık, idamlara ne lüzum vardı? Maksad fırsattan istifade etmek ve edilen vaadleri geri almak ise bilâhare Arablar da aynı küçüklüğe sürüklenmiş oldu ve Türk ordusu Suriye'den çekilirken, intikam almak sevdasına düştüler. Yani, yanlış hareketlerle Arab âlemi Türklere düşman edildi ve beyhude yere Türk kanı döküldü.

Filvaki Meşrutiyet nikabı altında en zâlim idarelere rahmet okutan İttihad ve Terakki hükûmeti, aziz vatanı, telâfisi gayrimümkün bir felâkete mâruz bırakmıştı. Milletin ikazı namına, bu şeametten bahsetmek artık bir vazife sırasına girmiştir.

Evvelce, Berlin Kongresinde, İngilterenin lehimize sarfettiği emeklerle yapılan anlaşma, maatteessüf, Alman İmparatorunun İstanbul'u ziyaretinden sonra, yeni dostluğa tahavvül etmiş; bu gidiş, İkinci Meşrutiyetin ilânına ve tebeddül icrası lüzumuna rağmen idame edilmiş ve fakat bu hal, nihayet, Birinci Cihan Harbinde, Alman ittifakına bağlanmıştı.

Altı ay evvel Balkan Harbi yapmış bulunan milletimiz, mevcut askerî ihtiyaçların nısfından ziyadesini zayi eylemiş ve parasız bile kalmıştı. Yeni bir harbin, bizim için bir âfet olacağı meydanda idi.

«Azâde kalsaydılar seferden,
Bir ordu çıkardı her neferden...»

Abdülhak Hâmid

Bu harb esnasında İttihad ve Terakki ricalinin kibir ve bilgisizliğinden nâşi, diğer sahifelerde tafsil edildiği gibi, uğradıkları mağduriyet dolayısiyle Arab vatandaşlarımız aleyhimize cephe almak mecburiyetini bile hissetmişlerdir. Kaldı ki, hükûmetçe, İtilâf Devletlerine karşı Umumî Harbe iştirak hususunda ne Mebusan ve Ayan Meclislerine ve ne de hariçten bir ferdin mütalâasına kıymet verilmiş ve müracaat lüzumu düşünülmemişti. Ve harbe iştirake yalnız Enverle Talât âmil olmuşlardı. Halbuki, Almanya ve Avusturya ile artık hem hudud bulunmadığımızdan, harb esnasında, bu iki hükûmetin tecavüzünden şüpheye lüzum olmadığı gibi, bilâkis, İngiliz, Fransız ve Rusların hücumuna coğrafî mevkiimiz pek müsaid bulunuyordu. Bu vaziyet harbden kaçınmamız için, pek bâriz bir işaretti. Hattâ nakil vasıtalarından mahrum memleketimizin, ihtiyaç görülecek mıntakalara harb malzemesi veya diğer yardımcı kuvvetler sevkinin nasıl mümkün olacağı da hiç kaale alınmamıştır.

Bunun hilâfına, memleketin müdafaasına elverişli askerlerden mühim bir kısmının Galiçyaya gönderilmesine muvafakat etmek hamakati bile gösterilmiştir. İşte, milletin başına müthiş bir belâ kesilen «İttihad ve Terakki» zümresinin bu belâhati, İmparatorluğun yıkılmasına ve memleketin tamamen istilâya mâruz kalmasına âmil olmuştur. Her halde onlar, mevki sahibi

olmağı ve muvakkat saltanat sürmeği veya şöhrete kavuşmağı millî menfaatlerden daha uygun addetmişlerdir!..

Halbuki, Balkan Harbi sıralarında, Alman gazetelerinin neşriyatı ve Alman generallerinin memleketimiz hakkındaki küstahça iddiaları bir an evvel Türkiye'nin koloni haline sokulması ve Şimal Denizinden Basra körfezine kadar bir Cermen İmparatorluğu kurulması ve Rusyadaki ırkdaşlarının Anadolu'ya nakil ve iskânları zeminindedir.

Bu temenniler hilâfına olarak, Türkiye Sadrıâzamı Mısırlı Said Halim Paşa, Harbiye Nâzırı Enver Paşa ve Dahiliye Nâzırı Talât Beyin muvafakatiyle yukarıkı isteklere hizmet etmek kabilinden, hükûmet ricaliyle salâhiyetli elemanlarımızın ve Meclis Âzalarının haberi olmadan, Alman Sefiriyle bir ittifak muahedesi imza etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu büyük bir felâkete sürüklenmiştir. Böyle bir mecburiyeti kabul etmek için insanda yalnız irfan ve iz'an noksanlığı değil, ayni zamanda millî duyğudan mahrumiyet de şarttır.

Çünkü, Almanların Türkiye hakkında ötedenberi tâkip ettikleri hareket hattı gizli tutulmamış, gazete ve kitaplarla muhtelif tarihlerde ifşa ve ilân edilmiştir. Buna rağmen, harb felâketi altına girmek için ne gibi bir mecburiyet hissedildiği meçhuldür. Bana kalırsa, bu hususta memleket menfaatlerinden ziyade şahsî ihtiras ve iktidarı muhafaza emeli vaziyete hâkim olmuştur.

Kaldı ki, ittifak muahedesinin imzasından sonra, harbe iştirakimiz için, Alman Sefiri tarafından Sadrıâzam Said Halim Paşanın tehdid edildiği, hattâ bu hususta Maliye Nâzırı Cavid Beyle şiddetli münakaşalar yaptığı Talât ve Cemal Paşalarla Meclis Reisi Halil ve Cavid Beylerin hâtıra defterlerinde acı birer lisanla kaydedilmektedir.

Demek oluyor ki, Almanlar daha ilk günlerde, hükûmet ricalini müstemleke elemanı nazariyle bakmağa başlamışlardı. Tâkip edilen bu emele yardım için, evvelemirde 25/Temmuz/1914 den itibaren memlekette çok şiddetli bir sansür ihdas edilmişti. Zulüm ve tazyik, insanlığa aykırı gelecek bir şekilde o kadar artmıştı ki, Kanal taarruzu sırasında Alman kumandanlarından biri, bazı Türk askerleri hakkında kendisine sunulan idam kararları evrakından müteessir olarak; **«giydirmedik, bazıları evvelce soğuktan; beslemedik açlıktan öldüler!.. Şimdi bu vazifeyi başkaları yapsın, ben, hayır!»** demek ulûvucenabını göstermişti.

Hakikaten ahval cidden acınacak bir durumda idi. Balkan Harbinde; silâh, cephane ve lüzumlû giyim eşyaları, toplu erzak depoları düşmanlara terkedimiş talimden mahrum askerlerimiz her türlü yardımdan mahrum bir hâle giriftar olmuştu. Fakat, bu vaziyet hiç düşünülmüyordu.

23/Ekim/1914 Birinci Dünya Harbine iştirak kararı verildiği zaman

hazinede, Fransadan yapılan son istikrazdan ancak (1.200.000) lira kalmış bulunuyordu. Bu cüz'î nakid hangi derdimize devâ olabilirdi. Bu para, ordu teslihinden sarf-ı nazar muhacir iskânına bile kâfi değildi.

Harb ilânından 1917 senesine kadar Almanlara (140) milyon lira kadar borclandık. Hükûmetimizin o tarihlerdeki malî gelîri ise (21) milyon liraya inhisar ediyordu. Bu şartlar gösteriyor ki, zâhiren müstakil bir hükûmet göründüğümüz halde, hakikatte bir Alman müstemlekesi haline girmiştik. Ve bunun hilâfına, kendimizi aldatmak hevesinden geri kalmıyorduk! Ne acı hâtıralar Ya Rabbi!..

Said Halim Paşanın Bir İtirafı :

İşin en garibi, Almanlarla ittifak yapmaktan mağrur ve müftehir bulunan Sadrıâzam Prens Said Halim Paşanın, Mütarekeden sonra teşekkül eden Divanı Âli'de verdiği aşağıdaki ifadedir:

«... **Vükelâyı ve Merkez-i Umumî âzasını dâvet ettim. «Hiç olmazsa bilfiil bitaraf kalalım, tecavüz ve taarruz etmiyelim. Turan ve Mısır fütuhatını, Tunus, Trablus, Cezayir v.s. gibi âmali, rica ederim, bırakalım. Her milletin üç devri vardır: Fütuhat, tevakkuf, inhitat... Bizimki, inşaallah inhitat devri değildir, fakat herhalde fütuhat devri de olmadığı bedihi!»** dedim.»

Bu itiraf açıktır. O derecede ki, Prens Said Halim Paşanın Sadrıâzam sıfatiyle oynadığı rolü pek ziyade küçültmekte ve Almanlarla ittifakı ne maksadla yaptığını bir türlü aydınlatamamaktadır.

Arab İsyanının Sebepleri ve Neticeleri :

Türkiye harbe girdikten sonra, Bahriye Nâzırı Cmeal Paşa Mısır'ın fethi için Dördüncü Ordu Kumandanı sıfatiyle karargâhını Şam'a nakletmişti. Bu fırsattan istifadeyi kaçırmak istemiyen kumandan paşa, Suriye'de lâyüsel amma yef'al bir tarzda harekete başlamış ve yukarıda söylediğim gibi, birçok esrafı, haklı veya haksız astırmıştı. Bu zulüm ve tazyik ordunun mevcudiyetine rağmen Araplar arasında galeyana sebebolmuş ve dahilî idarede yeni yeni engeller doğurmuştur. Ezcümle, Mekke Emîri Şerif Hüseyin Paşa bir beyanname neşrederek, «İttihad ve Terakki» nin mezaliminden bahsetmiş ve Suriye'de idam edilen Emîrülömer Elcezayir'i, Şefik Elmüeyyed, Şükrü Elasalî ve Abdülhamid Elzehravi ve diğerlerinin haksız yere katillerini ilân ve halkı isyana teşvik etmiştir. Filvaki idam edilen Suriyeliler irade-i Padişahî istihsaline lüzum görülmeden, Cemal Paşa tarafından astırılmışlardı. Şerif Hüseyin Paşa, ikinci bir beyanname ile «İttihad ve Terakki» zimamdarlarının harbe girmesini, İslâmiyet namına, muzır telâkki ettiğini beyan, Enver, Talât ve Cemal Üaşaların sebeb oldukları dahilî huzursuzluğu dermeyan ve artık hükûmete isyanın dinî bir vecibe bulunduğunu iddia eylemiştir.

Bundan dolayı da Suriye'de İngiliz taarruzu başladığı zaman Türk askeri fena bir duruma düşmüş ve Arablardan yardım yerine müşkülât görmüştür.

İngiliz muharriri, (Richard Aldington) Hicaz isyanı hakkında şunları yazmaktadır :

«15/Kasım/1915 de İngilizler, Hicaz limanlarının ablukasına karar vermişlirdir. General Bremond'un dediğine bakılırsa; maksad, Şerif Hüseyini isyana teşvik etmekti. O sıralard,a Şam'da bazı Arab milliyetperverlerinin, Cemal Paşanın emriyle idam edilmeleri beklenen bu isyanı kolaylaştırmiş ve süratl etevessüüne âmil olmuştur.»

Bütün bunlar hükûmetin takibettiği sakîm siyasetin mucıboduğu hallerdi. Halbuki, ufak tefek müsamahalarla Arab âlemini tutmak çok mümkündü. Nitekim vaktiyle Trablusgarb Harbi sırasında İmam Yahya Yemende İzzet Paşaya mutavaat göstermiş ve Paris Kongresinden bile Suriye'li ler sarfı nazar etmislerdir. Ne yazık ki, o günlerde iz'anlar durmuş, evliyayı umurun şuur ve muhakeme kudreti kalınamıstı. Yoksa böyle bir bâdireye göz göre göre atılmak akıl kârı değildi.

Filistin Meselesi

Yukarıdaki tafsilâttan anlaşıldığı üzere Arab isyanının saiki, «İttihad ve Tlrakki» zimamdarlarının iz'ansızca hareketleri ve kendi komiteleiine muti görünmeyen camia ve kavmleri tazyik ve istismara yeltenmeleridir. Nitekim Suriye topraklarından madud bulunan «Filistin» meselesi bu noktai nazarı teyideder mahiyettedir.

Filvaki Arab kavimlerinde Türkiyeden ayrılmak emeli güden birkaç politikacı ve şeyhin mevcudiyeti kabul edilse bile bu camianın müstakil bir hal iktisabetmesi teşebbüsü herhalde mevcud değildi. Cereyan eden bütün vakayi bunu ispat eder mahiyettedir. Belki idarî bir serbestîye mazhariyet onlar için de bir gaye haline gelmiş bulunuyordu. Fakat İmparatorluk ve Hilâfetten ayrılmak hiçbir kimsenin tasavvur ettiği emel değildi. Nihayet tatbik edilen zulüm ve işkence onları da azdırmış ve isyana sevkeylemişti.

Halbuki Arab camiasının muhitinde yaşayan ve İslâm dini mensubu olmıyan bir kavm, Yahudiler vardı ki, bütün emel ve gayeleri müstakil bir hale gelmeği ve bu maksadla senelerdenberi uğraşmağı hedef ittihaz etmiş bulunuyorlardı. «İttihad ve Terakki» uzmanları bunu görmek ve bilmek istemiyorlardı. Çünkü Siyonist teşkilâtı Farmason locaları kanaliyle onları esareti altına almış ve istediği faaliyeti icrada muhtar bir hava yaratmıstı. Yahudilerin Filistin'e yerleşesi Sultan Abdülmecid devrinde başlamış, (1842) tarihinde bir fermanla Kudüs'teki Yahudi dinî reisine Ha-

ham Başı ünvanı verilmiş ve bu suretle bu kavmin içtimaî mevcudiyeti resmî bir mahiyetle kabul edilmiştir.

Bunun üzerine (Sir Moses Montefiyori) ismindeki zat, Filistin'de yaşayan Yahudilerin hayat standardını sağlam bir baz üzerine bağlamak hareketine geçmiştir. (Montefiyori) yorulmadan dünyanın her tarafında Yahudiliğin takviyesi için para toplamaktan ve onlara iş bulup hayatlarını temin etmekten ve tesisler vücude getirmekten kocunmamıştır. Hattâ (Montefifyori) Yahudilerin birleşmeleri için Kudüs'ün sur haricinde mahalleler kurmuş, Kudüs'e dört defa gidip gelmiş ve (1855) senesinde (Mişkenot Şaanatim) mahallesi için Yahudi olan (Yuda Toros) ismine ithafen Hazreti Davud dağında temelatma resmi küşadını icra etmiştir. Bu tarihten itibaren Kudüs'te pek çok bina ve mahalleler vücude gelerek (Montefiyori) ismini almışlardır.

(Montefiyori) nin bu faaliyeti dünyada mevcud ve zengin olan Yahudi bankerlerinin harekete gelmelerine sebebolmuştur. Bunlara (Roçild) ailesi de iştirak etmiş ve (Baron dö Roçild) in emriyle Paris'ten Dr. (Alber Kohen) iki defa Kudüs'e gelerek (1854) senesinde (Mayer Roçild) hastahanesinin açılması, bir erkek ve bir kız mektebiyle diğer içtimaî müesseselerin küşadiyle meşgul olmuştur. Viyana'lı şair ve müellif olan Doktor (Ludvik Ogüst Frankel) (1856) da (Edler Von Lemel Şule) yi tesis etmiş ve Paris'li (Zozef Plümental) (1866) (Dorest Siyon) mektebinin tesisi için icabilden parayı tedarik eylemiştir.

Kudüs'te Yahudilerin meslekî faaliyeti gelişmekle beraber (Safa) da ve (Tabariye) de ziraate başlamışlar, (Hayfa) ve (Yafa) ya göç eden bazıları, memleket dahilinde ticarete girişmişler ve bu suretle (1878) de Yafanın şimali şarkîsinde arazi ve toprak satın alınarak ilk Yahudi kolonilerini, (Pitah Tikva - Hüdeyre) yi tesis etmişlerdir.

Binaenaleyh Yahudilerin Filistin'e ilk toplu muhaceretleri (1882)senesinde başlamıştır. Bu mıntakaya vâki muhaceret tam altmış sene (Zevi Hirş - Kalişer) tarafından beslenmiş ve geliştirilmiştir.

Rusya'da ve Romanya'da vâki olan Yahudi takibatları da bu milletin Filistin'e hicret etmelerine sebep olmuş ve bu suretle (1882) den beri Kudüs havalisinde ve muhtelif mıntakalarında büyük ziraat sahaları, tesisleri vücude getirilmiştir.

Bilâhare, Dr. (Herzel) in tesis ettiği (Siyonist) teşekkülü, tedrici olarak Filistin'in gerek ticarî, sınaî ve gerek ziraî bakımdan Yahudilerin eline geçmesine âmil olmuştur. Osmanlı topraklarında geliştirilen bu tebeddüller dolayısiyle, (1910), (1911) senelerinde Kudüs Mebusu bulunan Ruhulhalidin'in Meclisi Mebusanda açtığı mücadele ve Yahueilerin Filistine muhaceretlerini önlemek maksadiyle yaptığı gayretler (1913) senesinde vefatiyle akamete uğramış ve ondan sonra gelen Kudüs mebusları bu mesele

ile hiç meşgul olmamışlar ve bu suretle Yahudi muhacereti devam etmiş gitmiştir. Umumî Harb patlak verince, Filistin halkı Suriye vesair Arab memleketlerine uymadan, Osmanlı hükûmetine zahiren sadakat göstermiş ve fakat harbin meşum neticesi sonunda Filistin mıntakası, manda şeklinde kolaylıkla İngilizlere intikal edivermiştir.

Bu manda şekli, Nisan (1920) senesinde San Remo Konferansında takarrür etmiş, (1922) yılında imzalanmış ve ancak (1923) senesinde tatbika konmuştur.

Esasen, 2 Kasım 1917 senesinde, Türk cephesi Gazze'de yarıldıktan sonra, Büyük Britanya hükûmetinin o zamanki Hariciye Vekili (Arthur Balfor) tarafından imzalanan tarihî (Balfor) beyannamesi neşredilmiştir ki, bu beyannamede İngiliz hükûmetinin Filistin'de Yahudi milletine bir vatan tesis edeceği ve diğer milletlerin mevcudiyeti ve an'anevî vatandaşlık haklarına halel getirmemek suretiyle bir Musevî hükûmeti kurumuna taraftarlık gösterileceği ve Yahudilerin, hukukî ve siyasî durumları gözönünde bulundurulacağı ve herhangi bir memleketin taarruzuna meydan verilmiyeceği mukayyeddi.

Şu (Filistin) hükûmeti için, senelerden beri çalışıldığı yukarıda kaydettiğim tafsilâttan anlaşılmaktadır.. Bu böyle olduğu halde, «İttihad ve Terakki» ricali ve bilhassa, Suriye Kumandanı Cemal Paşa, bu faaliyeti hiç hissetmemiş, yapılan binaları ve kurulan müesseseleri görmemiş ve fakat hayalhanelerinde tasavvur ettikleri Arab istiklâli düşünce ve havfiyle yok yere, o câmianın isyanına meydan vermişler; asıl senelerden beri ayrılık hazırlığı gören Yahudilere, Farmasonluğun tesiriyle lâkayıt kalmışlardır. Bu ne felâket Yarabbi!..

İstanbul'da ilk Musevî Mektebi, Roçild'in emriyle (1854) tarihinde Piri Paşada açılmıştır.

Alyans İsraelit Mektebleri de (1875) senesinden itibaren, İstanbul'da ve Türkiye'nin diğer büyük şehirlerinde açılmağa başlamıştır.

Hasköydeki, «Şûle-i Maarif» nisbeten Haham Mektebi addediliyordu. (1897) tarihinde Kuzguncukta açılan Haham Mektebi de dahil olduğu halde, bütün bu mekteblerdeki tedrisatın ana hattı Türkçe idi. (1908) den sonra vaziyet değişmiş, ecnebi lisanlarına daha ziyade ehemmiyet verilir olmuştur. Şimdi ise, İbranice vaziyete hâkim olmağa namzeddir. Bugün, sokaklarımızda konuşulan Fransızcanın yerine, yarın İbranicenin kaim olması muhtemeldir. Buna mebni, ekalliyet keyfiyetini bertaraf için mekteblerimizde bütün tedrisatı artık Türkçe yapmalıdır. Bu noktayı ihmal etmemek lâzımdır!..

Üçlü İttifak» a İltihakımız Şekli :

Bay Süleyman Kâni İrtem üstadımızın da anlattığına göre, harbe işti-

rakimiz, Saraybosna cinayetinin hemen akabinde bahis mevzuu olmuş ve Almanlarla ittifakımız tâ o zamandan beri âdeta bir «emri vâki» haline gelmişti. Sadrıâzam Said Halim Paşa, bu ittifak meselesi hakkında Avusturya Veliahdine karşı yapılan suikasdin hemen akabinde, Almanyanın İstanbul Büyükelçisi Baron Wangenheim'le müzakerelere başlamıştı. Hattâ bu hususta Sultan Reşad'dan şöyle bir «Hattı Hümayun» da istihsal eylemiş bulunuyordu :

«Rusyanın tecavüzü muhtemelesine karşı Almanya devleti ile tedafüî bir ittifak akdine, Sadrıâzam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa mezundur.»

(18 Temmuz 1330).

Bu ittifaka, Avusturya hükûmeti taraftarlık göstermiş ise de Almanya Dışişleri Bakanı Von Yagow, Türkiye zayıf olduğundan, Merkezi hükûmetlere, fayda yerine zarar vermesi muhtemel bulunduğunu ve böyle bir ittifaka taraftarlık izhar edilmemesi lüzumunu 14 Temmuz 1914 tarihli mahrem bir telgrafla Baron Wangenheim'a lebliğ etmiştir. Fakat sonradan İmparator Wilhelm'in müdahalesi ve Türkiye'de bulunan Alman Askerî Heyet Başkanı Liman Von Sandres Paşanın Türkiye askerî kuvveti hakkında verdiği teminat üzerine, Almanya hükûmeti de ittifaka muvafakat göstermiştir.. Bu suretle; Almanya, Avusturya ve İtalya devletlerinin teşkil ettiği «Üçlü İttifak» a Osmanlı Hükûmeti de dahil olmuştur. Bu babdaki muahedenamenin esaslı maddeleri şunlardır:

1 — Avusturya - Macaristan ile Sırbistan arasındaki harbde, iki devlet tarafsızlığının muhafazayı taahhüd ederler.

2 — Rusya, harbe askerî müdahalede bulunursa Almanyanın Avusturyaya karşı taahhüdlerini yapması lâzım geleceğinden, Türkiyenin de taahhüdünü ifa etmesi zarurî olacaktır.

3 — Harb takdirinde, Alman askerî heyeti Türkiye'de kalacaktır. Türkiye de yüksek komutasının bu heyet tarafından bilfiil icrasını temin edecektir.

4 — Almanya, Türkiye'nin hâlen elinde bulunan topraklarını Rusya'ya karşı tekeffül eder.

5 — Muahede, Sırbistan harbi ve bu harbden, milletler arasında çıkabilecek ihtilâflar müddetince mer'î olacaktır. Eğer bu harb Almanya ile Rusya arasında bir harb tahaddüsüne sebep olmazsa muahede hükümden sakittir.

Sekiz maddeden ibaret olan ve 5 inci maddesi Osmanlı Sadrıâzamının itirazı üzerine tâdil edilmiş bulunan bu muahede, 1918 tarihine kadar muteber olmak ve mezkûr maddede dermeyan edilen kayıtlar kaldırılmak şartiyle 22 Ağustos 1914 tarihinde tarafeynce imza edilmiştir. Artık Dünya Harbine giriyorduk; hem başkalarının taleb ve dâveti üzerine değil, fakat bizzat kendimizin istek ve hattâ ısrarımız neticesinde!..

Almanya ile ittifak müzakereleri, Sadrıâzam Said Halim Paşa tarafından idare olunmuş; teklif ve ısrar üzerine birkaç derece birden terfi ederek

Harbiye Nezaretine getirilen Enver Paşa ile Talât Beyden maada, nâzırlardan hiçbirisi vaziyetten haberdar edilmemiştir. Hattâ bir iki derece terfi ettirilerek ilk defa vekâleten Nafia Nezaretine ve sonra, da Bahriye Nezaretine tâyin edilen Cemal Paşa'dan bile bu ittifak müzakeresi gizli tutulmuştur. İttifakın akdinden az bir müddet sonra da, Said Halim Paşa, istifaya mecbur kalmış ve Talât Bey, Vezaret rütbesini ihraz ederek Sadrıâzam olmuştur. Bu noktalar, yukarıki sahifelerde bir dereceye kadar tafsil edilmiştir.

Bu siyesî hareketler yanında dahilî ihzarata da ehemmiyet verilmiş, bir de (Teşkilât-ı Mahsusa) kurulmuştu. Bu teşekkülde Buharalı hocalar, Tunuslu şeyhler, Mısırlı müfessirler İslâm câmiaları namına faaliyete geçmişler, Müslümanlık vahdetini temine çalışıyorlardı.

Hattâ, (Teşkilât-ı Mahsusa) namına Eyüb Sabri Bey, Arnavudluğa gitmiş, Hüsrev Sami Bey Trabzon'a gönderilmiş, Ömer Naci, Bahaeddin Şakir ve Ruşeni Beyler Erzurum'da faaliyete başlamışlardır.

Yakub Cemil ve Sudi Beyler iki bin kişilik bir gönüllü kuvvetiyle Kafkas hududunda Batum'a taarruza hazırlanıyorlardı.

Âyandan Abdurrahman Paşa, Sapancalı Hakkı ve Mümtaz Beyler, Sultan Reşad namına bazı hediyelerle Arab kabilelerine telkinat icrası için, Şam'a gönderilmişti.

Bütün bu teşebbüs ve hazırlıklar, henüz harbe iştirak etmeden ikmal edilmiş bulunuyordu.

11 Ağustos 1914 de Çanakkale Boğazından içeri giren (Goben ve Breslau) kruvazörlerinden sonra, Türk donanması Amirali İngiliz «Limbos» Paşa da vazifesini terketmiş ve onun yerine, Alman Amirali «Soşon» geçmiş bulunuyordu.

Bu kadar hazırlık yapıldıktan ve Almanlarla işbirliği cihetine ehemmiyet verildikten sonra, aşağıda bahsedilecek İngilizlere müracaatin akamete uğraması vesilesiyle, Ruslara karşı cephe almak ve bu yönden Müttefikler aleyhine harbe iştirake mecburiyet hâsıl olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

Doğrusu bu harbe iştirak, öteden beri Ruslar hakkında ruhlarımızda beslenen husumetten ve biraz da İngilizlere karşı bazı telkinata tebean yaratılan düşmanlıktan neşet eylemiş bir keyfiyettir. Binaenaleyh memleket menfaati hissiyata mağlûp edilmiş ve bu zaafın tesiriyle göz göre göre felâkete sürüklenmek tercih olunmuştur.

Bütün bu müzakere ve hazırlıklardan sarih bir surette anlaşılıyor ki «İttihad ve Terakki» hükûmeti daha ilk günlerinde harbe katılmaya karar vermiş bulunuyordu. Fakat, Almanlar hiçbir vakit bize müttefik sıfatiyle bakmamış, bilâkis, hakkımızda mütehakkimane muamele yapmış ve Türkiyeyi hususî bir malikâne telâkki eylemiştir.

Türkiyenin «Üçlü İttifak» a dühulünden evvel cereyan eden ahval bir nebze tetkik edilecek olursa, harbe girişimiz esbabı daha iyi anlaşılır. Şöyle ki, Balkan Harbinden sonra husule gelen tebeddüller dolayısiyle, Avusturyanın Arnavudluk ve Selânik hakkında öteden beri beslediği istilâ emeli akamete uğramış ve Almanyanın Akdenizde yaratmak istediği siyasî tesir hayliden hayli zaafa duçar olmustu.

Fakat, Almanya bu emr-i vâkii kabul etmek istemiyor, Akdenizde kuvvetli bir nüfuz yaratmak emelini bir türlü terkedemiyordu. Buna binaen, «Üçlü İttifak» in — Almanya - Avusturya - İtalya — Başkanlık rolünü oynayan bu hükûmet, vaziyeti ıslah ve hedefine diğer bir tarikle erişmek maksadiyle (1913) senesi 6 Kasımında bir Akdeniz donanması teşkil etmiş ve Amiral (Tromler) kumandasında (Göben ve Breslau) harb gemilerini alelâcele bu mıntakaya göndermiştir. Şark sularında bulunan (Herta, Vineta, Kiper) küçük kruvazörleri de bunlara iltihak edecekti.

(Göben ve Breslau) kruvazörlerinin Akdenize muvasalatından bir müddet sonra, Bosna - Hersek suikasdi vuku bulmuş, bizimle ittifak akdedilince bu gemiler Çanakkale Boğazından içeri girmiş ve harbe iştirakimize âmil olmuşlardır. Türkiyenin ittifaka katılmadan evvel cereyan eden diğer meseleler de şuretle hülâsa edilebilir.

9 Ağustos'ta (Göben ve Breslau) Alman kruvazörleri Enver Paşanın telgraf emriyle Çanakkale Boğazından geçerek istihkâmlar önünde demir atma müsaadesi almışlardı.

11 Ağustos'ta Sadrıâzam Said Halim Paşanın yalısında vâki kabine içtimaında, Enver Paşa; **«Bir oğlumuz dünyaya geldi»** cümlesiyle bu keyfiyeti diğer rüfekasına bildirmiştir.

Maliye Nâzırı Cavid Bey, hâtıratında; **«Bitaraflığı ihlâl edecek bu kadar mühim bir vaka olamaz.»** diyor. Zâhiren bîtaraflığı muhafaza ediyor görünmek *için bu gemilerin (80 milyon) marka (5 milyon altın lira)* ya satın alınması Vükelâ Heyetince kararlaştırılmıştı.

Akdolunan Osmanlı - Alman ittifakını yalnız Said Halim, Enver ve Talât Paşalarla, bir dereceye kadar da Meclisi Mebusan Reisi Halil Bey biliyordu. Bununla beraber, harbe iştirak etme ve dış siyasette takibedilecek hareket hakkında karar ittihazı maksadiyle, Said Halim Paşa yalısında yapılan Vükelâ toplantısında, Sadrıâzam, Harbiye Nâzırı Enver, Dahiliye Nâzırı Talât, Adliye Nâzırı İbrahim ve Maliye Nâzırı Cavid Beyler de hazır bulunmuşladır. Bu toplantıda, takip edilecek hattı hareket hakkında beş maddelik bazı esaslar tesbit edilmiştir.

Bu hal gösteriyor ki, hükûmette hizipleşme şekli mevcud ve komitecivâri hareket tarzı revaçtadır.

Cereyan eden ahvalden anlaşıldığına göre, o günlerde, hükûmeti işgal

eden en mühim mesele, Almanlar lehine harbe iştirak edildiği takdirde Bulgarlar, Rumenler ve Yunanlıların vağiyeti idi. Bu hükûmetleri İtilâf devletleri aleyhine harbe iştirak ettirmeği ve hiç omazsa bîtaraflıklarını temin eylemeği Osmanlı hükûmeti noktai nazarına göre zarurî telâkki ettiklerinden Rüesa Heyeti, bütün gayretini bu cihete hasretmiş bulunuyordu.

Bununla beraber, «Üçlü İttifak» hükûmetleri de (Almanya, Avusturya, İtalya) - İtalya, henüz Almanlardan ayrılmamış ve harbe girmemişti - bilhassa Ruslar, Bulgarlar üzerinde bir takım vaadlerle tazyik icrasına başlamışlardı...

Fakat Bulgarları kazanmak gayreti bizim hükûmette daha bâriz bir surette göze çarpmaktadır. Nitekim, Talât Paşa ile Halil Bey, 15 Ağustos'ta otomobil ile Sofya'ya gitmişler, Bulgar Başvekili (Radoslavof) ile görüşmüşler ve orada bir anlaşma imza etmişler ve Bükreşt'te ise Romanya hükûmeti Başvekili (Bratyano) dan şifahî olarak bîtaraflık vaadi almışlardır. Bu mülâkatlar daha ziyade, Atina Maslahatgüzarı Galib Kemali Beyin teşebbüsiyle vuku bulmuştu.

Yukarıda bahsi geçen, Galib Kemali Beyin teşebbüsleri, yalnız Bulgaristan ve Romanya işlerine inhisar etmiyordu. Osmanlı Vükelâ Heyetinin Limni, Midilli, Sakız ve Sisam adaları hakkında ileri sürdüğü noktai nazar hususunda Yunan ricali ile de görüşmeler yapılıyordu.

Bizim hükûmet, bu adaarın, Osmanlı Padişahı tarafından tayin edilecek Hıristiyan bir Vali ile idare edilmesini istiyor, Gümrük, Posta Telgraf ve Düyunu Umumiyeye ayrılmış vergilerden başkasının mahallinde sarfedilmesini teklif ediyor, fakat Yunanistan, bu şartları mâkul bulmadığı için, Yunan murahhasları (Zaimis) ve (Politis) Selânik ve Niş tarikiyle Sofyaya hareket etmişler ve Bükreş'te Talât ve Halil Beylerle görüşmüşler ve lâkin bu mülâkattan da bir netice elde edilememişti.

Maamafih, Osmanı hükûmeti, yalnız bu siyasî teşebbüslerle iktifa etmemiş, ayni zamanda İtilâf hükûmetleriyle de görüşmekten ve müzakerelere girişmekten çekinmemiştir. İstanbul'daki İtilâf devletleri sefirleri de bu hususta ciddî gayret sarfetmekten ve Osmanlı hükûmetini bîtaraf bırakmak emelini elden geldiği kadar âcil bir süratle temine uğraşmaktan hali kalmamışlardır. Buna mebni, Sadrıâzam Said Haim Paşa, adaların iadesini ve bir kısım Trakya'nın Türkiye'ye verilmesini, açıkça ileri sürmüştür. Hattâ, Mısır meselesi bile İngiliz Sefiri ile bahis mevzuu teşkil eylemiş ise de İtilâf devlet sefirleri, tekliflerimizi ağır bulduklarından, onlar da muğlâk fikirlerle sarih olmıyan düşünceler ileri sürmek yolunu tutmuşlardır.

Görüşmeler, bu yolda devam edreken, 5 Eylûl tarihindeki Heyeti Vükelâ toplantısında, Said Halim Paşanın teklifiyle bütün kapitülâsyonarın kaldırılması kararı verilmiş ve (Rumî 26 Ağustos 1329) tarihinde şu yolda bir irade sudur etmiştir :

«Memaliki Osmaniyede mukim tebea-i ecnebi hakkında dahi hukuku umumiye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm cari malî, iktisadî, adlî ve idarî kapitülâsyon namı altındaki bilcümle imtiyazatı ecnebiyenin ve onlardan mütevellid bilcümle müsaadat ve hukukun fimabaad ref ve ilgası Meclisi Vükelâ karariyle tensibolunmuştur. İşbu irade-i seniyye (1 Ekim 1914) tarihinden mer'iülalhkâm olacaktır.»

Fakat bu kararı Almanya Sefiri Wangenheim iğbirarla karşılamış ve Maliye Nazırı Cevid Beyle yaptığı bir münakaşada evvelâ kendisine danışmadan böyle bir teşebbüse geçmenin yersiz olduğunu hiddet ve şiddetle beyandan sonra tehdidkâr tavırlar izhar etmiş ve icabederse hali harbde bulundukları devletlerle anlaşarak, Türkiye aleyhinde şiddetli tedbirler ittihaz edileceğini söylemekten çekinmemiştir. Hattâ hükûmeti bilgisizlikle itham edecek kadar tecavüzatı lisaniyede bulunmuştur.

Halbuki, İtilâf devlet sefirleri, bu karar hakkında nisbî bir sükûnetle idare-i kelâm etmişler ve bütün süferanın içtimaı neticesinde, Osmanlı hükûmetine tebliğ edilecek notanın imkân derecede mutedil olmasını temine çalışmışlardır. Daha doğrusu, müşterek nota görüşmelere kapı aşacak şekilde tertiblenmiş ve Osmanlı hükûmetini kırmamak amacını gütmüştür.

Bu böyle olmakla beraber, harbe iştirakimizden bir müddet evvel, 16 Ağustos'ta Enver Paşanın nezdinde toplanan birkaç Alman General ve Amirali - Göben ve Breslau gemileri Amiralleri - Süveyş Kanalı hakkında gizli bir müzakerede bulunmuşlardır. Bu mıntakada açılacak savaşın faydalı olup olmadığı müzakere edilirken (Liman Von Sandres) Paşa, Süveyş meselesinin zararlı olacağını ve bunun yerine Odesa'ya ihracat yapmanın daha faydalı bulunduğunu ileri sürmüş ve fakat bu teklifinde yalnız kalmıştır. Müzakereye iştirak eden diğer Alman şahsiyetleri, Süveyş taarruzunu tercih etmişlerdir. Bu müzakerede, Enver Paşadan başka Türk mevcud bulunmuyordu.

Harbe katılmadan evvel yapılmakta olan bu faaliyetlerin sonunda Osmanlı vaziyetinin tavzihi ve takibedilecek hareket hattı hakkında Almanya'ya şöyle bir rapor gönderilmiştir:

«1 — Osmanlı filosu harb ilân edilmeden Karadenizdeki Rus filosunu imha edecek;

2 — Harb ilânından sonra, Padişah (Cihad) ilân eyliyecek;

3 — Kafkas'lardaki Osmanlı kuvvetleri, oradaki Rus kuvvetlerini oyalamağa çalışacak;

4 — Sekizinci ve icabında ikinci kolordu Mısır'a karşı tecavüzde bulunacak;

5 — Bulgarlar ittifaka dahil olurlarsa, Osmanlı ordusu, Sirbistan harekâtında Bulgarlara yardım eyliyecek;

6 — Romanya ittifaka dahil olursa, yine Osmanlı ordusu Romanya tariki ile Rusya'ya taarruz edecek;

7 — Odesa havalisine askerî ihraç yapılacak.»

Bu gibi kararlar üzerinde uzun boylu müzakere ve görüş teatisinden sonra, Von Sandres Paşa'nın tazyiki ile Enver Paşa, 22 Ekimde Amiral Soşon'a şu yolda bir tebliğde bulunmuştur:

«Filomuz, Karadeniz üstünlüğünü elde etmelidir. Rus filosunu arayınız ve harb ilân etmeden, bulduğunuz yerde ona hücum ediniz.»

Bu emirden, Osmanlı Karargâhı Umumîsinin hiç de haberi yoktu. Bu tebliğ bilâhare, yazılı bir şekle konmuş, hattâ her türlü ihtimale ve denizde vuku bulacak şayanı teessüf bir hâdise ile ziyaına karşı bu tahriratın Alman Sefiri nezdinde mufahaza edilmesi takarrür etmiştir.

27 Ekim akşamı, Karadeniz'e açılan Türk donanması, Harbiye Nâzırı Enver ve Bahriye Nâzırı Cemal Paşaların emirlerini tebellûğ etmiş bulunuyordu. Bu emirlerde Amiral Şoşon'a itaat edilmesi tavsiye edilmekle beraber; Yavuz Sivastopol'a, Midilli Gerçe, Hamidiye Yalta ve Kefe'ye, Gayret ve Nümune gemileri Odesa'ya saldıracaklardı. Daha evvel de Samson adlı bir torpil gemisi, Sivastopol limanının ağzında torpil dökmek üzere yola çıkarılmıştı.

Bu münasebetle, 29 Ekim'de birkaç Rus limanı topa tutulmuş, bazı gemiler batırılmış ve bir iki gemi esir edilmişti. Fakat, Karadenizde ümid edilen bahrî hâkimiyet temin olunamamıştı.

Bu hareketin, Alman Amirali Soşon'un şahsî bir teşebbüsü olmadığını Cemal Paşa, Yeşilköy'de, ordu zabitlerine hitaben söylediği bir nutukta açıklamış, Alman Amiralinin, Osmanlı hükûmeti emrinde bir icra vasıtası olduğunu ilân eylemiştir.

Karadeniz hâdisesinden sonra, Ruslara verilen notada, Rus donanması kabahatli addedilmiş, hattâ çarpışmaya sebeboldukları iddia olunmuştur. Bu vakadan, daha evvel, hiç haberdar edilmiyen Sadrıâzam Said Halim Paşa, bu vesile ile istifa eylemek istemişse de Talât ve Enverin ısrarı üzerine fikrinden vazgeçmiştir.

İşte, bu suretle Osmanlı hükûmeti de, Birinci Cihan Harbine katılmıştır. Harbe girmeği muvafık bulmıyan nâzırlardan Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan ile Ziraat ve Ticaret Nâzırı Süleyman Bostanî Efendiler ve Nafia Nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa ve Maliye Nâzırı Cavid Bey istifa eylemişlerdir.

Yukarıki tafsilâttan anlaşıldığı üzere, akdedilen ittifaktan, Vükelâ Heyeti ve Mebusan Meclisi haberdar değillerdi. Hattâ, harb ilânından Sadrıâzam bile bîhaberdi. Bütün hâdiseler, cenazesini Hürriyeti Ebediye mezarlığına defnettiğimiz Talât Paşa ile Napolyon rolü oynamak isteyen Enver Paşanın müşterek eseriydi.

Hükûmet, harbe iştirakimizi halka mesru göstermek için, Rusların öte-

denberi bizlere düşman olduğunu ileri sürmüş, İngiliz ve Fransızların Balkan Harbinde aleyhimizde rol oynamış bulunduklarını ve binnetice harbe girmenin bir zaruret hükmünde olduğunu iddia eylemiştir.

Hakikat halde ise bu harbin, lüzumsuz yere birçok Türk kanının akmasına ve dolayısiyle memleketin acı bir sefalete duçar olmasına, Osmanlı İmparatorluğunun çökmesine sebebiyet verdiği meydandadır.

Cihad ilânı da İslâm milletleri üzerinde hiçbir tesir vücude getirmemiş, İran ve Türkistan'da ayaklanma ümidleri suya düşmüş; Hind İslâmları Çanakkale'de bizim aleyhimize harbe girişmekten geri kalmamışlardır. Hattâ kendi tebeamiz bulunan Arablar da Cemal Paşanın Suriyede takibettiği sakîm ve zalimane idare dolayısiyle hükûmet aleyhine cephe almakta kendilerini haklı bulmuşlardır.

Bunlar, böyle olmakla beraber, «İttihad ve Terakki» hükûmetini bu yola sevkeden âmiller acaba nedir? Bu nokta meçhuldür. Balkan faciası memleketi o kadar zayıf düşürmüş, dahilî ve haricî durumumuz o kadar mesnedsiz kalmıştı ki, böyle harbe iştirak bizim için bir nevi intihardı.

Sefaret memurlarından Nureddin Ferruh Bey, harbe iştirakimizden evvel Londra'da Ruvayyal Kulüp arkadaşı Mösyö (Aleksandr Vayt) ile görüşürken, şu sözlere muhatab olmuştur :

«Hükûmetiniz, sefaretiniz vasıtasiyle İngiltere'ye bazı mühim tekliflerde bulunmuştur. İngiltere, bu teklifleri maatteessüf kabul edemiyecektir. Bu, Rusya'ya karşı cephe almamızı icabettirir. Bu noktayı nazarı dikkate almasak bile, diğer daha mühim bir cihet vardır. Onu göz önünde tutmağa mecburuz. Bugünkü Türkiye, tarihte görülmemiş bir idare sistemine sahiptir. Buna tâbiri mahsusiyle devlet bile denemez. Çünkü devlet kanun demektir. Sizde bugün bir kanun yapılır, ertesi günü bir emri gayb ile bu, kaldırılır. İdareniz ne hürriyet, ne devlet, ne hak mefhumlarını henüz kabul etmemiştir. Böyle bir idare ile İngiltere atbaşı gidemez.» demiştir.

Nureddin Ferruh Bey, Sefaret memuru olmakla beraber, İngiltere hükûmetine vâki müracaat keyfiyetinden haberdar bulunmadığı için bu mükâlemeyi Sefir Tevfik Paşaya nakletmiş ve tekrar teşebbüs lüzumunu hatırlatmış ise de bundan da bir netice elde edilememiştir.

Karadenizde Alman Amiralinin Rus limanlarını bombardıman etmesi üzerine İngiliz Hariciye Nâzırı Lord Grey, Londra Sefirimiz Tevfik Paşayı kabul ederek hâdisenin ehemmiyetini anlatmış, bununla beraber bu tecavüzün keenlemyekûn addedilebileceğini ve Türkiye'nin böyle bir harbe iştirakinin mâkul olmadığını, bilâkis memleketin mâruz kaldığı son felâketler dolayısiyle imar ve islaha muhtaç bulunduğunu ve bu hususta İngilterenin her türlü yardımı yapacağını bildirmiştir. Bunun üzerine gerek Tevfik Paşa ve gerek o sırada Londra'da bulunan Berlin Sefiri Hakkı Paşa meseleyi ve bîtaraflığın muhafazasını İstanbul'a yazmışlar ise de, Paris

Sefiri Rifat Paşaya reva görüldüğü gibi, bu müracaatlara cevab bile verilmemiştir.

Şunu da ilâve edeyim ki, evvelce işaret edildiği üzere, Karadeniz tecavüzü üzerine bu hareketten habersiz bulunan Said Halim Paşa Sadaretten istifa etmek istemişse de vaziyetin nezaketini ve ahvali umumiye üzerinde yaratacağı tesiri gözönünde tutan «İttihad ve Terakki» kudeması buna muvafakat eylememişler, âdeta tehdidkâr bir tavırla makamında kalmasını bildirmişlerdir. Maamafih kısa bir zaman sonra, o makamdan ayrılması doğru görülmüş, ilk defa Posta memuru iken komitecilik hayatına karışan Talât Bey, Paşalık ünvanını ihraz ederek, Osmanlı İmparatorluğu Sadrıâzamı olmuştur!...

«Sabr ile koruk helva olur,
Dut yaprağı atlası zîba...»

Bir şairimiz paşalık rütbesine ve Sadaret mesnedine kavuşan Talât Paşa hakkında şu beyti söylemiştir:

«Sen yakışmaz dersin kel başa şimşir tarak,
Sadrıâzam oldu Talât, cilve-i takdire bak!..»

Bu mazmuna,, Ziya Paşanın aşağıdaki beytini ilâve etmek de fuzulî addedilemez:

«Nâdanlar eder sohbeti nâdanla telezzüz,
Dîvânelerin hemdemi divâne gerektir...»

Talât Paşa Sadrıâzam olduktan sonra, memleketin iktisadî durumuna, gösteri bakımından, ehemmiyet verilmek istenmiş; alelâde bir memurluktan, İttihadcıların port-parolü haline yükselen Kara Kemal Beyin teklifi ile İstanbulda, üç yüz bin lira ile Kantariye ve Millî Mahsulât Şirketleri kurulduğu gibi, bir de, bir buçuk milyon lira sermayeli Esnaf Bankası yaratılmıştır. Tabiî bu teşekküllerden İttihad ve Terakki elemanları müstefid oluyorlardı. Bu hususta en büyük salâhiyet de, iktisadî düşüncelere tamamen bîgâne bulunan, Kara Kemal Beye bahşedilmişti. Ne yazık!..

«Ehline tefviz-i umur et, ne elem çek, ne keder,
Gam-ı şadiyi felek böyle gelir, böyle gider.

mefhumu hiç kale alınmamıştır.

Talât Paşa Sadrıâzam olunca, ötedenberi o mevkide gözü olan Ahmed Rıza Bey, **«iyi bir komiteci olmak başka; fakat Sadaret ona yakışır mı,»** demiştir. Ve bu kanaat, çok yerinde idi...

Bay Rahmi Apak tarafından, «Anadolu'nun Taksimi» ismi ile Türkçeye çevrilen, eski Rus Hariciyesinin gizli evrakından öğrenildiğine göre, Müttefikler Türkiye'nin tarafsız kalması için bazı teşebbüslere girişmişler ve bu hususta bir takım kararlar bile almışlardı. Hattâ Rus ataşemiliteri General

Leotof, Türkiye'nin ne gibi şartlar altında tarafsız kalacağını öğrnemek maksadiyle, Harbiye Nâzırı Enver Paşaya müracaat etmiştir. Enver Paşa bu mülâkatta Türkiyenin toprak bütünlüğünü, kapitülâsyonların ilgasını ve buna benzer bazı talebleri ileri sürmüştür.

Sadrıâzam Said Halim ve Cemal Paşalarla, Maliye Nâzırı Cavid Beyin İtilâf Devletlerine, Talât Beyle Enver Paşanın ise, Almanlara metümayil oldukları, Rus vesikaları arasında mevcud telgraflarda işaret edilmektedir.

İngiltere, Fransa ve Rus hükûmetleri aralarında cereyan eden uzun müzakerelerden sonra, yukaridaki şart ve isteklere uygun bir şekilde ve arazi terkini de ihtiva eden bazı esaslarda mutabık kalmışlar ve keyfiyeti Türk hükûmetine tebliğe hazırlanırken, Alman Amirali Soşon'un emri altında bulunan Türk donanması ile Rus donanması arasında vuku bulan müsademe, harbi «emri vâki» haline sokmuştur.

Türkiye'nin Parçalanması Plânları ve Kıyamlar :

Biz, harbe girdikten sonra, Müttefiklerin en büyük meşgalesini, aşağıda belirttiğim gibi, Türkiyenin taksimi müzakereleri teşkil ettiğini Rus siyasî vesikaları gösteriyor. Ruslar, İstanbul ve Boğazlardan maada Sinob'a kadar olan doğu mıntakasını benimsemişlerdir. Fransızlar, Suriye ve Adana havalisine sahib çıkmış, İtalyanlara - harbe iştirakten sonra - Antalya ve Konya mıntakası bırakılmıştır. Yunanlılara İzmir sahilleri bahşedilmiş ve Şerif Hüseyine ise, büyük bir Arab hükûmeti vaadedilmiştir. Yani Osmanlı İmparatorluğu, tamamen taksim edilmiş ve bu toprakların hakikî sahibi olan Türkler kaale bile alınmamıştır. Henüz harb bitmemiş, galip ve mağlûp belli olmamış bulunduğu halde, ,Türk topraklarının taksimi meselesi uzun uzun müzakerelere zemin teşkil eylemiş; müteaddid komisyonlar mârifetiyle bazı esaslar bile tesbit ve takarrür etmiştir. Hattâ, haritalar tanzim olunmuş, demiryolu imtiyazları dağıtılmış; gümrük şartları hakkında bile bir takım anlaşmalr yapılmıştır.

Bu kararlar verilirken bir taraftan da Türkiye'de dahilî isyanlar hazırlamak işi unutulmamıştır. Bu hususta en ziyade ileri giden İngiltere ve Rusya'dır. İngilizler Hicazdaki Şerif Hüseyin ve oğulları vasıtasiyle Arabları isyana teşvik ederken, Ruslar da Suriye'deki ordu kumandanı Cemal Paşa ile temasa geçmişler ve müzakerelere girişmişlerdir. Fakat, bu hareketleri menfaatine uygun bulmıyan Fransız hükûmeti işe müdahale ederek bunun önüne geçmeğe çalışmış; İngilizler ise, Arablarla anlaşmayı hesablarına daha uygun bulmuşlar ve bunda muvaffak da olmuşlardır.

Harbe Fiilen İştirakimizden Sonra :

Avusturya Veliahdine vuku bulan suikasddan sonra, bizim Paris'te kal-

mamız, artık imkânsız bir şekil almıştı. Harbin ilk günlerinde, Paris fena halde karışmıştı. Fransız ordusu, Batıya doğru ricat ediyordu. Vakıa Alman ordusiyle henüz kat'î bir muharebe yapılmamıştı; fakat, şehir üzerinde uçan Alman uçakları Parislileri, gereği gibi ürkütmüştü. Hükûmet Bordeaux şehrine nakil hazırlıkları yapıyor; halk ve siviller payıtahttan dalgalar halinde uzaklaşıyordu. Bu vaziyet karşısında, Prens Sabahaddin Bey ve bazı arkadaşlar, Fransayı terkle İngiltere'ye gitmişlerdir. Ben de, arkadaşım Hasan Sadi Beyle birlikte İsviçreye geldim. Harbe fiilen iştirakimiz haberini orada aldık. Korktuğumuz müthiş âkibet, nihayet tahakkuk etmişti. İstanbul kükûmeti, harbin Almanların galebesiyle neticeleneceğini ümid ediyordu. Bu ümid uğrunda, mukaddes vatanın hayatı ve mukadderatı istikbalin meçhul karanlıklarına terkediliyordu.

Biz harbe girdiğimiz sırada, Alman ordusunun hücumları, ilk hızını kaybetmişti. Fransız ordusu kat'î bir mağlûbiyete uğramakla beraber, Alman zaferi de şüpheye düşmüştü. Bizim karbe iştirakimiz böyle nazik bir zamanda vuku bulmuştur. Harb, başlar başlamaı, Enver Paşa Başkumandan Vekili sıfatiyle harbin idaresini deruhte etmiş; Cemal Paşa ise, Bahriye Nâzırlığını muhafaza etmekle beraber, Dördüncü Ordu Kumandanlığını üzerine alarak Kanal'dan Mısır'a taarruz için, Suriye'ye gitmiştir. Yedi milyon altın lira gizli tahsisatı olan Cemal Paşa, Suriye'de bir hükümdar tavriyle dilediğine en'am ve ihsanlarda bulunmuş; hoşuna gitmiyen bazı Arab rüesasını da İstanbul hükûmetinin müsaadesini bile istihsale lüzum görmeden asmıştır. Tabiî bu müvazenesiz hareketler, Arabların aleyhimize kıyamını tâcil ve İngilizlerle uyuşmalarını kolaylaştırmıştır.

İmparatorluğun Harb Durumu :

Yukarıda kısaca bahsettiğim ahvale zamime olmak üzere, biraz da memleketimizi ilgilendilen harp sahnelerinden malûmat arzını, bâhusus Türk şehametini canlandıran Çanakkale muarrikesini, ve cereyan-ı siyasî olaylariyle beraber, Kafkas ve İrak'ı içine alan diğer mücadele safhalarının en belirtili kısımlarını bu satırlara ilâve etmeği zarurî buluyoum. Teferrüata girişmek niyetinde değilim. Bununla beraber, ihtiyaca elverişli tafsilâtın arzedileceğini de işaret etmek isterim. Daha fazla malûmat edinmek isteyenler, Manisa Mebusu Hikmet Bayur Beyin İnkılâp Tarihi isimli kıymetli eserine müracaat edebilirler...

Birinci Dünya Harbinde, Osmanlı Ordusu için Üçlü İttifak — Almanya, Avusturya, İtalya — Başkumandanlığı Genel Kurmay Başkanı General «Sellendrof» tarafından hazırlanan plân, Enver Paşaca tasvip edilmişti. İki kısımdan ibaret olan bu plânın ana hattı, düşman nakil vasıtalarının işlemesini men ve bu maksadla, İngiliz ve Fransız sevkiyatını güçleştirecek vesileler yaratmak için, Süveyş Kanalını âtıl bir hale getirmek; Rusyaya yardımı önle-

yecek ve daima müşkülât ihdasına vesile teşkil edecek Karadeniz ve Çanakle Boğazlarının da Türkler elinde kalmasını sağlamaktı...

Fakat, bizim için çok mühim olan bu savaşta, Osmanlı deniz kuvvetlerine faik bulunan Rus donanmasının, Almanlardan alınan «Goben» ve «Breslau» kruvazörleri yardımiyle, toplu bir halde imhası imkânı, mantıkî bir şekilde, ihzar edilmeden Sıvastopol ve diğer bazı Rus limanlarına vakitsiz taarruza geçilmesi, Karadeniz hâkimiyetini temin edememişti.

Bir de, Kafkas cephesinde oyalama hareketi yapılması icap ederken, bilâkis düşman kuvvetleriyle esaslı bir surette çarpışılması ve bu suretle 70 bin Türkün şehadetine meydan verilmesi, o mıntakadaki ordumuzun mahvına âmil olmuştu.

Halbuki, 15/Aralık/1914 tarihinde müşavir olarak İstanbul'a gelen mareşal «Von Der Golç», evvelemirde ittifakları temin edilecek Bulgar ve Romen askerleriyle Türk ordusu tarafından Ukranyanın işgalini ve bu yönden Rus belkemiğinin kırılmasını tavsiye ediyordu. Bu görüş hilâfına olarak, «Falkenheim» in teklifi üzerine, Almanlar Varşovanın istilâsına tevessül eylemişlerdir.

Erkânı Harbiye Reisimiz, «Fevzi Çakmak» paşanın tasvip ettiği «Von Der Golç» plânı tatbik edilseydi, belki harbden daha iyi bir netice temin olunabilirdi. Çünkü, o tarihlerde Bulgar ittifakı kurulmuş olduğundan, Sarıkamış felâketi ve Çanakkale zayiatı vukubulmadığından Türk ordusu henüz satvet ve kudretini muhafaza ediyordu. Ve bu itibarla Ukranya mıntakasında muvaffakiyet temini muhtemeldi.

Bununla beraber, Türkiyenin Birinci Dünya Harbine iştirakinden sonra, Rusların; buğday, silâh ve cephane ihtiyacı ve İtilâf Devletlerinin, bu hususlarda müttefiklerine icap eden yardım imkânını bulamamaları dolayısiyle İngiltere Bahriye Nâzırı «Loid Corc» un isteği üzerine, Çanakkale Boğazının denizden zorlanması tecrübesi muhasımlarımız arasında kararlaşmıştır.

Kısa bir müddet sonra, bu teşebbüsün kifayetsizliği anlaşıldığından bu Boğazın karadan da tazyıkı mufavık görülmüş, ve Gelibolu yarımadasına İngiliz ve Fransız askerleri çıkarılmıştır.

Fakat, ahval bu merkezde cereyan ederken, İngiliz hükûmetinin İstanbul hakkında, daha evvel, kendilerine bazı haklar tanımış olmasını kâfi görmiyen Ruslar, harb sonunda payıtahtımızla Boğazların tamamen kendi emirlerine geçmesi şüphesini teemmüle başlamışlardır. Buna âmil olan sebep, İngiliz ordusu ve donanmasının Çanakkale Boğazını aşması ve İstanbul'u istilâ etmesi ihtimali idi. Bu düşünce ile 2/Aralık/1914 tarihinde Başvekil «Sazanof» Kafkasya mıntakası kumandanı «Nikola Nikolavic» e yazdığı bir tezkerede; **«Rus devletinin umumî menfaati, her iki Boğazın emrimize girmeden harbin bitmesine ve Akdeniz yollarının serbestçe çıkışı sağlanmadan sulhun akdedilmesine meydan vermemektir.»** diyordu.

Fakat, bütün bu muhabereler, yapılan münakaşalar ve bu vâdide ittihaz edilen kararlar boşa gitmiş, Çanakkale taarruzu Mustafa Kemal (Atatürk) ün dirayeti ve Türk askerlerinin emsalsiz hamasetiyle âkamete uğramış ve İtilâf Devletlerinin sarffettikleri emek ve fedakârlıklar hilâfına düşmanlarımız kara ve deniz kuvvetlerini, Boğaz harb safhasından makhuren çekmişlerdir.

Halbuki, Çanakkale savaşı sırasında, icabı halinde, Ruslar İstanbul'a sevketmek üzere Kırımda (40.000) kişilik bir kuvvet hazırlamışlar, Yunan başvekili «Venizelos» da Gelibolu mıntakasına üç tümen göndermeği İtilâf Kumandanlığına teklif etmiş bulunuyordu.

Venizelosun kanaatine göre, harbe katıldıkları takdirde; İzmir, Manisa, Ödemiş, Salihli, Kütahya, Aydın, Burdur, Denizli ve Muğla mıntakalarının kendilerince işgaline İtilâf devletlerinin muvafakatı muhakaktı.

Çünkü, o sıralarda bazı siyasî görüşmeler için, Berlinden İsviçreye gelen sabık Maliye Nâzırı Cavid Beyin Cenevrede buluştuğu bir Fransız mebusunun ifadesine atfen hâtıratında kaydettiğine nazaran Osmanlı İmparatorluğunun taksimi, daha harb cereyan ederken İtilâf Devletlerince takarrür ettiği anlaşılmaktadır.

Bununla beraber, İtalyanların İzmir mıntakası hakkında Yunan isteklerine muarız oldukları da Lord «Grey» in İtalyan sefiri ile yaptığı bir görüşmeden öğrenilmektedir.

Atinada akdedilen saltanat şûrasında, İzmir ve havalisi Yunanistana verilse bile, İstanbul'un Ruslara terkinin kendi aleyhlerine bir durum yaratacağını bazı Yunan ricalinin bu toplantıda ileri sürdükleri de muhakkaktır. Ezcümle hazır bulunanlardan «Dragumis», «Rallis» ve «Theotikis» gibi sabık başvekiller, bütün gayelerinin, İstanbul'a ulaşmak olduğunu bu içtimada itiraf etmişlerdir.

Hattâ, saltanat şûrasından sonra, İngiliz, Fransız ve Rus sefirlerini nezdine dâvet eden «Venizelos» da: **«Yunanistanın ihtirası, İstanbul'da Yunan bayrağının bir ân için sallanmasıdır.»** demiştir.

Yunan ricalinin bu ifadeleri, bizler için çok mühim ve her ân göz önünde tutulacak ödevlerdendir. Tabaamız bulunan Rumların daima bu hedefe müsteniden hareket ettikleri ve bu duyguların tahakkukuna hizmet eyledikleri de bir hakikattır. Bu akalliyetin yersiz düşüncesini söndürmek ve memlekete bağlılıklarını sağlamak, mevcudiyetlerinin bekasında bizlere muhtaç olduklarını kendilerine belki ihsas etmekle mümkündür, kanaatındayım. Bunun için ekalliyet okullarında tedris usullerini icabına göre tâdil etmek de şarttır. Aksi takdirde, bu akalliyetin hiç olmazsa, muhaceretlerini kolaylaştırmalıdır!..

Maamafih, burada yalnız harb sahnesinden bahsetmek daha mâkul ola-

caktır. Bu itibarla, 19/Mart/1915 zaferini biraz tafsil eylemekle iktifa edeceğim. Cemal Saraçoğlu Beyin notlarından :

«Bu cephede harbi kısaltmak için en kestirme ve çıkar yol arandı. Çanakkaleyi zorlayıp geçmek ve bu suretle Osmanlı İmparatorluğunu saf dışı bırakmak hem de Boğazlar yoluyla Müttefik Rusyaya mühimmat göndererek Almanya'nın mağlûbiyetini kolaylaştırmak... Fakat, kara kuvvetlerinin yardımı olmadan Çanakkale Boğazı geçilemezdi. Şayet geçilmiş olsa idi, İstanbul'u işgal etmek için yine muazzam kara kuvvetlerine ihtiyaç vardı

Bunun için, İngiliz Amirali Carden kumandasındaki 9 zırhlı, 4 kruvazör, 16 muhrip, 7 denizaltı, 21 mayın tarayıcı gemi ve 6 uçak taşıyan Ark Royal uçak gemisinden müteşekkil İngiliz - Fransız filosu Boğaz'a taarruz etti. Birkaç gün sonra, Queen Elizabeth, Nelson ve Majestic zırhlıları da gelerek filoyu takviye ettiler.

O tarihde, Çanakkale Boğazı, 10 mayn hattı, bir denizaltı ağı maniası ve 150 topla müdafaa ediliyordu.

19 ve 25 Şubat tarihlerinde, devamlı atışlarla Boğazın ağzındaki bataryalar susturulmuştu. Buna mukabil, Türk topları da zırhlılarda epey hasara sebep olmuşlardı. Artık Boğaza girişin, Müttefikler için en zahmetli tarafı başlıyordu. Mayn tarayıcıları vazifelerine başladılar.

16 Mart günü, Queen Elizabeth'te toplanan harp meclisinde Boğaza nihaî bir taarruz yapılmasına karar verildi. Tarama gemileri, hafif sisli havadan istifade ederek ilk defa muvaffakiyetli bir tarama yaptılar ve maynları temizlediler. Düşman tarayıcıları işlerini bitirip dışarı çıkarlarken, Yüzbaşı Hakkı Bey kumandasındaki mayn gemimiz 25 mayn yüklü olduğu halde, 18 Mart gününün ilk saatlerinde hareket etti. Düşman tarayıcılarının temizledikleri sahaya, maynlarını gizlice bırakarak salimen geri döndü.

18 Mart 1915 sabahı saat8,15 te müttefik filosu Boğaz'a doğru harekete başladı. Yeni katılanlarla, 18 i bulmuş olan zırhlılar, üç kruvazör ve birçok muhrip refakatinde ilerliyordu. Saat 11,30 da muharebe başladı. Toplarımız, düşmana nefes aldırmıyacak bir sür'atle ateş ediyorlardı. Agamemnon zırhlısı yarım saat içinde 12 isabet aldı. İnflexible'in direği koptu, ateş kontrol tertibatı tahrip edildi ve gemideyangın çıktı. Bu sırada, bir de mayn çarptığından güçlükle kurtarılarak geriye alındı. Türk istihkâmları susmuş görünüyorlardı. Bundan cesaet alarak daha yakına sokulan zırhlıları toplarımız ağır bir ateşle karşıladılar. Gaulois zırhlısı aldığı isabetlerle tehlikeli bir şekilde, bir tarafına yatmış olarak harp sahasını terketti. Bouvet zırhlısı yediği 35 santimlik iki mermiye ilâveten bir de mayna çarptı. Koca zırhlı, başta kumandanı olduğu halde 620 kişiyle beraber denize gömüldü. Bouvet'yi İrresistible zırhlısı takibetti. İki mayna çarpıp fena halde hasara uğradığından mürettebatı alınarak terkedildi. Bu hâdiselerden sonra, mâneviyatları iyice bozulan müttefik kuvvetlerine ricat emri verildi. Onlar, o havalinin maynlanmadığını zannetmişlerdi. 18 Mart taarruzu, müttefiklere 6 zırhlıya mal olmuştu...

Bu taarruz, müttefikler e100 e yakın ölüye maloldu. Bizim kaybımız ise 27 şehitten ibaretti. Buna mukabil, müttefiklerin kazancı Çanakkale Boğazının yalnız deniz yoluyla geçilmesinin imkânı olmadığına inanmalarıdır.

Müteakip günlerde, getirilen kara kuvvetleriyle çıkarmalar yapıldı. 18.000 kişiyi kaybetmek pahasına müttefikler beş kilometrelik bir şerit üzerinde tutunabildiler. Fakat, kara ordumuzun insanüstü mukavemeti karşısında, bir şey yapamıyacaklarını

anlayınca, askerlerini geri çekerek, mağrur bir edâ ile geldikleri Çanakkale sularını, başları önlerinde terkettiler...»

Düşmanın Çanakkaleden çekilmesine, Türk Mehmedciklerinin büyük kahramanlıkları birinci derecede âmil olmakla beraber, sahilde olduğu gibi, ihracattan sonra, kara müdafaa hattının iyi tertibi ve yeniden yapılacak ihraç noktalarının isabetli surette tesbiti ve bu hususta lüzumlu tedbirlerin ittihazı için, Anafartalar vuruşmasından evvel, mevki kumandanı Mustafa Kemal (Atatürk) ün Çanakkale Osmanlı Kuvvetleri Kumandanı Mareşal «Liman Von Sandres» ve Erkân-ı Harbiye Reisi Kâzım (1) Paşa nezdinde şifahî ve tahrirî müteaddid defalar müracaatta bulunmuş olmasının ve isteklerinin yerine getirilmesi zımnında büyük ısrarlara önem vermesinin çok faydalı dahl ve tesiri olmuştur. Mustafa Kemal Beyin, Anafartalarda temin ettiği galibiyetten sonra, ikinci defa ihracat yapılmasına rağmen, düşman askerleri sahil boylarında bağlanmış kalmış ve ilerlemek imkânı bulamamışlardır. Ve bu sebeple topraklarımızı terke mecbur olmuşlardır.

Fakat, Çanakkaleden çekilen düşmanların bu savaşa dair belirttikleri hissiyatın en ziyade dikkate şayan ve önemli noktası Türkler hakkında izhar ettikleri takdirkâr duygulardır. Ezcümle Amiral «Keys» hâtıratında: **«Türkler çok civanmerdlik gösteriyorlardı. Kıyıdan yaralıların taşındığını gördükleri vakit ateş kesiyorlardı. Hattâ «Triumf» gemisinin battığı vakit kurtarıcı küçük gemilere ateş açmamak nezaketinde bulundular.»** demekten hiç çekinmemiştir.

Çanakkalede yaralanan ve bilâhare kumandanlığa kadar yükselen geral «Guro» da 24/Ekim/1939 tarihinde yayınladığı bir mektupta: **«Kendileriyle savaştığım sıralarda yaralandığım Türkleri, önce yüksek askerlik vasıfalriyle tanıdım. Onlar, yürekli ve civanmerddirler. Harb sahasında toplanan hastahane gemileri üzerine ateş etmiyorlardı.»** demektedir.

Bu Çanakkale savaşı, İngilterede bir çok tenkidler yaratmış ve neticede hükûmet tebdillerine ve Amiral değişikliklerine bile yol açmıştır.

Çanakkale taarruzunun âkamete uğraması, İngiliz ve Fransızları üzdüğü gibi, Rusları da sıkmıştır.

Bu olaylar böylece devam ederken, Yunan kralı «Kostantin» İtilâf hükûmetlerinin tazyikiyle mevkiini terke mecbur kalmış ve «Venizelos» un keyfine tâbi bulunan Yunanistan da İtilâf Devletleri ittifakına dahil olmuştur. Bu yeni ittifak, netice itibariyle, Selânik seferinin ihdasına vesile teşkil etmişti. Çünkü, artık Bulgaristan da Almanya lehine harbe katılmış, Sırp ve Romenlere tecavüze geçmiş bulunuyordu.

Bu sıralarda, Alman ittifakından ayrılan ve henüz harbe girmemiş bu-

(1) Millî Mücadeleden sonra Samsun valiliği yapmıştır.

lunan İtalya da İtilâf Devletleriyle bir anlaşma yapmış ve onlar lehine savaşa iştirak etmiştir.

Bu itibarla, (17) maddelik bir anlaşma ile, İtilâf Devletleri lehine ve esasen müttefiki bulunduğu Almanya ve Avusturya aleyhine savaşa karşımağr kabul eden İtalyaya, bu uyuşmanın (7) nci maddesi mucibince, Arnavudluktan Avlonya ve havalisi verilecek; (8) inci maddesiyle Trablus Harbinde işgal ettikleri Rodos ve diğer adalar İtalyanların olacak, ve Türkiye topraklarından da Antalya mıntaka ve sahilleri bu hükûmete terkedilecekti.

Görülüyor ki, bu meşum harbin tevlid ettiği istilâlar, tamamen Türkiye topraklarına inhisar etmektedir. Bu meyanda, İngilizler İrak mıntakasını, Fransızlar Suriye ve havalisini kabullenmiş bulunuyorlardı Hattâ, daha sonraları Emir Şerif Hüseyin bile, Hicaz ve bütün Arabistanı içine alan bir krallık tesis etmek amaciyle İngilizlerle anlaşmıştı. Bu konular göz önünde tutulursa, harbe girişimizin esbabı mucibesi, Osmanlı İmparatorluğunun taksimini tâcil etmek lüzumuna mebni bulunduğu zannı hasıl olmaktadır.

Hattâ, gayri muhtemel bulunan Alman galibiyeti tahakkuk etse bile, bu hükûmetin Osmanlı Devletini tesahüb edeceği ve Türklere karşı tabaa muamelesi yapmaktan çekinmiyeceği, hâdisatın cereyan şeklinden istidlâl edilmektedir.

Yukarıki satırlarda muhtasarca Çanakkale savaşından bahsedilmiş ve siyasî olaylara da basit bir şekilde işaret konmuştu. Bununla beraber Kafkas cephesi özetini de kısaca bu satırlara ilâve etmek zait addedilmez zannındayım.

Kafkas cephesi, Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmud Kâmil Paşanın emrinde idi. Sarıkamış harekâtından sonra, Erzurum ve havalisini işgal eden Ruslar, kuvvetlerinin bir kısmını garb cephesi mıntakasına veya Kırım havalisine sevketmişlerdi. Bu yüzden, Ruslar, Sarıkamış zaferinden sonra, ezici bir hareketle, Anadoluya saldırış yapamamışlardır.

Ancak, Van havalisinde Ermeniler isyan etmiş ve Türklere karşı zalimane hareketlere tevessül suretiyle, bu vilâyet merkezini işgal ve Ruslara teslime cüret eylemişlerdir.

Bilindiği gibi, Cihan Harbinden evvel, 8/Şubat/1914 ve 25/Mayıs/1914 tarihlerinde, Doğuda müfettişlik ihdası zımnında bizimle Ruslar arasında zoraki iki anlaşma imzalanmıştı. Bu itibarle, Nubar Paşanın tesiriyle, Ruslar Ermeni işlerine daha fazla ehemmiyet vermeğe ve tehçiri ileri sürmeğe başlamışlardır.

Halbuki, Sadrıâzam Talât Paşa, İstanbulu terkinden bir gün evvel akd edilen «İttihad ve Terakki» kongresinde, Ermeni ve Rum tehçirinin çok izâm edildiğini, harb esnasında ordunun serbest harekâtını ihlâl eden komitecilere karşı lâkaydi göstermenin memleket selâmetine mugayir bulunduğunun

düşünülmesi lâzımgeldiğini ve bu zaruretle tehcir teşebbüsüne girişmek ihtiyacında kaldıklarını söylemiştir.

Maamafih, Ermenilere tarafdarlık gösterdiği zannedilen Ruslar, Erzurum ve havalisi Ermeni iskânına müsaid değildir, kararı almış; kumandan Dük «Nikola Nikolayeviç», Tifliste yanına çağırdığı «Açpazin katagigosu»na Rusyada bir Ermeni meselesi yoktur, demekten çekinmemiştir. Hattâ Rus Başvekili «Sazanof» Kafkasya kral naibi olan Dük «Nikola Nikolayeviç» e yazdığı bir tezkerede, Türkiyede Ermenistan addedilen mıntakada, İslâmlara nazaran Ermeni nüfusunun dörtte bir olduğunu belirtmiş ve bu azınlığın ekseriyete hâkim bir duruma sokulmasının mümkün olamıyacağını bildirmiştir.

Kafkas cephesine ait bu tafsilâtı verdikten sonra, biraz da İrak ve Arabistandan bahsetmek ve bu mıntakalar hakkında da birkaç söz söylemek elzemdir, zannederim.

İrak cephesinin müdafaası için Süleyman Askerî Bey e(40, 50) zabit, iki itfaiye taburu ve 35 inci alay ve mühimce para verilmişti. Bu kuvvetler, ilk defa, 20/Ocak/1915 tarihinde İngiliz kuvvetleriyle çarpışmışlardtr. Dağıstanlı Mehmed Fazıl Paşa da (3.500) gönüllü ile karşıladığı İngilizleri mağlûp ederek, o mıntakadaki petrol borularını bozmuştur. Hattâ Basrayı işgal eden İngilizler Bağdada doğru taarruzlarına devam ederken Kütülamarede kuşatılan bir İngiliz tümeni esir bile edilmişti.

İrak cephesinin zikre değer olaylarından olmak üzere, şunları da işaret edeyim ki, harb vesilesiyle muvaffakiyetsizliğe düçar olduğu kanaatına saplanan, kıymetli zabitlerimizden Süleyman Askerî Bey, bu cephede intihar etmiştir. Bununla beraber, bir ara, İngiliz generali «Tavsend» kıtalarımız tarafından esir edilmiş ve mütareke akdine kadar İstanbulda, Büyükadada ikamete mecbur kılınmıştır. Bu esir general «Tavsend», Mondros mütarekesi sırasında, İngilizlerle temas için, «Rauf» Beye tavassutta bulunmuştur.

İrak cephesinde Bağdad İngilizler tarafından işgal edilince bu cephe kumandanlığına «Falkhayn» tayin edilmiştir. Riyaset ettiği kıtaya «Yıldırım Ordusu» ismi verilmişti. Fakat, burada kuvvetlerimiz mühim bir başarı temin edememişlerdir.

Arabistan mıntakasına gelince; Hicaz Emiri Hüseyin Paşa, İngilizlerden aldığı (200,000) lira mukabili bize karşı cephe almış ve Arap husumetini körüklemiştir.

İşte 23/Kasım/1914 de Osmanlı Halife ve Padişahının (Cihad-ı Ekber) iradesi, Arap muhitinde bu gibi suitesirlere mâni olamamıştı. Hattâ Cemal Paşanın Suriyede reva gördüğü huzursuzluk ve idamlar, o mıntakanın da diğer Arablar gibi, aleyhimize kıyam etmesine yardım etmiş ve bu suretle, bütün Arabistan — İrak, Küveyt, Hicaz, Necid ve Suriye — Osmanlı Halife ve Padişahına düşman kesilmişlerdir.

Hülâsa; askerî vaziyetimiz o kadar bozuk ve cepheler o kadar dağınıktı ki bir «Gazze» savaşından sonra, «Kudus» şehrinin muhafazası bile mümkün olamamıştır. Binaenaleyh, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, bu münasebetlerle, 12/Aralık/1917 tarihinde, izinli imiş gibi, Suriyeden ayrılmış ve İstanbula gelmiştir. Bu mıntakadaki kuvvetler de «Falkenhayn» emrine verilmiştir. Lâkin, bu cephe kumandanlığı 25/Şubat/1918 de «Liman Von Sandres» e terk ve daha sonra, bu vazife Mustafa Kemal Paşaya devredilmiştir.

Fakat, Alman ordularının Sırbistan, Fransa, Rusya, Çekoslovakya, Polonya, Romanya ve Yunanistanda büyük başarılar temin etmesi, hattâ Türkiyede mühimce yardım kuvvetleri bulundurması ve denizlerde birçok İngiliz ve diğer hasım devlet gemilerini batırması hilâfına, Amerikalıların, Almanlar aleyhine harbe iştiraki her şeyi alt eylemişti. Neticede Selânik'e çıkan düşman kuvvetlerine karşı koyamıyan Bulgarlar, münferid sulh akdine mecbur olmuş, Almanlar savaşmayı bırakmışlar, Türkler de Bahriye Nâzırı Rauf Bey dalâletiyle ve hükûmetimiz namına Mondros anlaşmasını kabule muzdar kalmış ve bu sebeple, harb Alman müttefikleri aleyhine bir sonuca bağlanmıştır.

Bununla beraber, Mustafa Kemal Paşa, bizim mütareke şartlarının usulsüzlüğünü ve bu nokta-i nazarını Sadrıâzam İzzet Paşaya müteaddid telgraflarla bildirmiştir. Bir telgrafında: «... **Âcizleri her hal ve vaziyette bulunursa bulunayım, doğru olduğuna kanaat getirdiğim ve selâmet-i memleket icabı kabul ettiğim içtihadımı men-i nefse kadir değilim.**» diyordu.

Bu telgrafa gelen cevap, düşünce ve ikazlarına tevafuk etmediği için şu yolda mukabelede bulunmuş ve «... **Düşmanların her dediğine semi'na ve ata'na demekle tevellüd edecek âkibet, memlekete müstevlileri sahib etmek olacaktır.**» sözleriyle mukabele etmiştir.

Telgraf muhabereleriyle anlaşma imkânı olamıyacağını anlayınce, alâkadarlarla doğrudan doğruya görüşmek için, Yıldırım Orduları Kumandanlığından istifa ederek İstanbula gelmiştir.

Fakat, Sultan Vahdettin ve hükûmetlerini yanlış yolda ve müstevlilerle anlaşma emelinde görünce, memleket mukadderatına milletin hâkim olması lüzumuna kanaat getirmiş ve 18/Teşrinisani/1918 de (Vakit) gazetesine verdiği beyanatta, Millî İradeyi ihsas eylemiştir. Çünkü, ahvalde felâha delâlet eder bir hareket yoktu. Buna binaen, Ermenilerin Doğudaki faaliyeti sebebiyle kurulan «Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk», Pontosçular münasebetiyle yapılan «Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet», «Trakya-Paşa Eli» ve bunlara mümasil cemiyetlerin ve bu vadideki diğer faaliyetlerin Millî Hedefe tevcihi maksadiyle, artık Mustafa Kemal Paşa Anadoluya geçmek azmini güdüyor, millet iradesini tevhid emeli besliyordu.

«Derdin bulunur çaresi her inleyen ölmez.»

Harb İçinde İttihadıcların Şahsî İhtirasları :

Cemal Paşanın Suriyedeki yaşayış tarzı, halk arasında ve hattâ «İttihad ve Terakki» Merkezi Umumîsinde birçok dedikodulara sebeboluyordu. Kendi kulağına kadar akseden bu tenkidler yüzünden Cemal Paşa evvelâ Dahiliye Nâzırı Canbulad Beye, sonra da bizzat Sadrıâzam Talât Paşaya aşağıdaki mektubları yazmıştır :

Birinci mektub (aynen)

«Canbolad Bey;

«Bana, gayet mevsuk olarak haber verdiler ki, sen bazı mahafilde benim ipek meselesi alış verişinden komisyon aldığımdan bahsediyormuşsun. Evvelâ, bu komisyon almak meselesi kat'iyyen yalandır ve onu zannedenler ve söyliyenler, ancak alçaklar olabilir.

Saniyen, ben kabahatleri, yalnız aldıkları emri ifa etmekten ibaret olanların değil, namus ve şerefime alçakça tecavüz edenlerin kafalarını patlatmak için tabancasını istimal etmesini bilenlerdenim.

Seninle, aramızdaki revabıt ve münasebatı muhadeneti, bugünden itibaren kâmilen kırmış olduğumu beyan ederim.»

İkinci mektub

«Talât Paşa;

«Bana haber viroyarlar ki, siz mahud ipek meselesini, yine bana karşı vasıtai müdafaa ve tahaffuz olmak üzere ortaya atmış ve tufeylileriniz vasıtasiyle ihvan ve rüfeka meclislerinde âlenen mevzuu bahsettirmek cüretine kadar ileri gitmişsiniz.

Ben, size şurasını açık olarak söyliyeyim ki, artık sizin yaptığınız haddi mârufu çoktan aştı. Ve size karşı sillei tedib uzatmağa beni mecbur etti.

Mahmud Şevket Paşanın vak'a-i şehadetini müteakip, teşekkül edecek olan kabinede Dahiliye Nâzırı olmıya karar vermiş olan Talât Paşanın bu arzusuna muhalif rüfeka içinde bir zümrei mahsusa teşekkül etmiş ve bu zümre, o nezarete Cemal Beyi münasib görmekte bulunmuştu.

. . . . . .

İşte, evvelâ Said Halim Paşa ile Nafia Nâzırı Vekili Cemal Paşanın arasını açmaktan başlıyan teşebbüs, Cemal Paşanın Harbiye Nezaretini deruhte edememesi teşebbüsiyle takviye bulmuş ve Almanlarla yapılacak ittifakın Cemal Paşadan gizlenmesi lâzım geleceğini tavsiyeye kadar ileri gitmiş ve müteakiben, Cemal Paşanın İstanbul'dan uzaklaştırılarak Suriyeye gönderilmesi ve Kanala sevkolunması esbabının tehiyesiyle tetevvüç etmiştir.

Talât Paşa, diğer birçok fedakâr arkadaşlar hakkında kullandığı lisanı, muhakkak ki, Cemal Paşa hakkında da kullanmış. «Canım, hiç olmazsa Mısır Seferi tahakkuk etmezse, Cemal Paşa ya şehid olur, yahud vesaitin noksanı, ordusunu berbad ve perişan eder. O da, çılgın bir hale gelir; beynine bir tabanca sıkmakla bizi kendisinden kurtarır.» demiştir.

Kısmen naklettiğim bu mektub, daha çok uzun ve gayet tehditkâr bir lisanla yazılmıştır. Buna Talât Paşanın ne yolda cevap verdiğini bilmiyoruz. Şu kadar var ki, bu mektuplardan çıkan mâna gayet sarihtir ve memleketi harbe sürüklerken «İttihad ve Terakki» ileri gelenleri arasında müthiş rekabet ve şahsî ihtirasların dalgalandığını isbat etmektedir. Bu şartlar altında onların idaresinden ve hele böyle bir harbin neticesinden memleket menfaat ve selâmeti namına ne beklenebilirdi?

«Ol kadar hâr koştular ki âsiyab-ı devlete
Dönmez oldu çarhı millet çiğnemekten birbirin»

Cemal Paşa

Mektubların mealinden bu muhterislerin, Osmanlı İmparatorluğunu ecdadı ızamlarından intikal etmiş bir mülk telâkki ettikleri anlaşılmakta ve rekabeti, âdeta hissedarlık şekline soktukları görülmektedir.

İfade tarzındaki şiddet ise, Cemal Paşanın o sıralarda Ruslar ve diğer müttefikleriyle münasebet tesisini hissettirmekte, artık dünkü dostlartna minnet edecek durumdan âzade kalmak üzere bulunduğu tesirini uyandırmaktadır.

Mektuplarda mevzuu bahis ipek işine gelince; filvaki bu gibi teşebbüsler vukubulmuş ve Süleyman Nazif Bey, ben İsviçre'de iken bu mesele için bilhassa Cenevre'ye gelmiş ve alâkadarlarla temasa geçmiştir.

Fakat, Cemal Paşanın böyle hiddet ve şiddet izharı bilmem mâkul mudur. Habuki, İttihad ve Terakki'nin Selânik grubuna mensup bulunan bu elemanlar, ötedenberi kendilerini akrabadan daha yakın birer ferd ve kardeş addederlerdi. Anlaşılan bu his ve duyğular, ihtiras saikasiyle zavale uğramış, artık yekdiğerlerini tel'in ve tekdire koyulmuşlardır. O halde, bunlarda husule gelen bu tebeddüller dolayısiyle haklarında;

«Akrabanın akreb etmez, akrabaya ettiğin»

tâbirine istihkak kesbtetiklerini hatırlamak yanlış bir görüş değildir.

Sabahaddin Bey'in Münferid Sulh Teşebbüsü :

İsviçre'de bulunan muhalif, muvafık bütün Türkler, harbe girmemiz-

den son derece müteessirdi. Avrupa'da cereyan eden ahvali yakinen gören bizler ,her halde Osmanlı ricalinden daha ziyade hâdisata vâkıf ve istikbal hakkında kanaat izhar edebilecek bir mevkide bulunuyorduk. Ne çare ki, hükûmeti idare edenler, yalnız kendi görüş ve düşünüşlerinin zebunu ve ihtiraslarının esiri idiler; gözleri hiçbir şey görmüyor, kulakları özlü söz duymak istemiyordu.

Bizim harbe girişimizden birkaç ay sonra idi; Sabahaddin Beyden aldığtm dâvetname üezrine, Cenevre'den Paris'e döndüm. Londra'dan Paris'e gelen Sabahaddin Bey, memleketi içinde yuvarlandığı felâketten kurtarmak ümidiyle **«Münferid sulh»** zemini hazırlamayı düşünüyordu. Bunun için memleketle yakından temasa gelmeği lüzumlu görmüş ve Atina'da ikameti kararlaştırmıştı. Hüsnü Paşazade Kemal (1) ve Nazmi Paşazade Abdurrahman (2) Beylerle birlikte Atina'ya geldik. Sabahaddin Bey, Sefir Galib Kemali Bey vasıtasiyle hükûmetle muhabereye girişmişti. Galib Kemali Bey, arasıra Sabahaddin Beyin nezdine geliyor ve bazan Sabahaddin Bey tarafından, ben Sefarethaneye giderek münasebetlerin devamına tavassut ediyordum. Netice itibariyle hükûmet, daha doğrusu Talât Paşa, izhar edilen endişelere mahal olmadığını, kalb sükûneti ile âtiye intizar edilmesini ve arzu ettikleri takdirde, İstanbul'a avdet edebileceklerini Sefir vasıtasiyle Sabahaddin Bey'e bildirdi ve bu suretle, muhaberata nihayet verildi.

Sabahaddin Beyin Atina'daki Çalışmaları :

Biz Atina'da bulunduğumdz esnada, Prens Sabahaddin Bey tarafından yapılmış daha başka işler vardır ki, bunları burada işaret etmeği faydalı addediyorum :

Bâhusus, Sabahaddin Bey, Atina'dan Sultan Reşad'a çektiği bir telgrafta şöyle diyordu:

«Babıâlinin siyaseti meşumesinde ısrarı, İtilâf Devletlerini payıtahtınızın kapısını (3) zorlamağa mecbur etti.

Bu ıstırabâver kat'iyyet karşısında, resmî Türkiyeyi Almanya ile yanyana koymağa mâni olmağa çalıştım.

Hali hâzırda zatı şâhânelerinden vatan namına istirham edeceğim bir şey varsa, derhal İtilâf Devletleriyle bir sulh akdetmek...

Âmal-i hasiseye âlet edilmiş bir millet olan Osmanlılar, milletlerin hürriyet, hak ve adalet emelini taşıyan İngiliz ve Fransızları, pek tabiî olarak şevk ile kabul ede-

(1) Sabık Bahriye Binbaşılarından.

(2) Şerif Paşanın damadı.

(3) İtilâf Devletlerinin Çanakkale taarruzunu ima ediyor. O sıralarda İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale Boğazını zorluyor ve orduları Türk kıtaları ile karada çarpışıyordu.

cektir. Yapılan büyük hatalara rağmen, şimdi bile hayatı milliyemiz Almanlardan ziyade İtilâf Devletleri tarafından hürmet edilecek bir mazhariyete maliktir. Binaenaleyh, sulh yapmalıyız. Bu tarzı hareketle yalnız Avrupa sulhunun zaferine değil, aynı zamanda Şark müvazenesinin temel taşı olan memleketimizi daha ziyade takviye etmiş olacağız.»

Sabahaddin Beyin Atina'daki faaliyeti bu kadarla kalmamış; Yunanlıların harbe girmesine mâni olmağa çalışmakla beraber, diğer Balkan hükûmetleri nezdinde de bazı teşebbüsler almaktan fariğ olmamıştır.

Ezcümle; İstanbul meselesi bakımından Romanya'nın ve Rus'ların Balkanlara hâkimiyeti bakımından Sırbistan'ın, Bahriyeli Kemal Bey vasıtasile dikkat nazarını celbetmiştir.

Benim Atina'daki ikametim altı ay kadar sürmüştür. Bilâhare arkadaşlarla görüşmek üzere Selânik'e giderke bir müddet de orada kaldım. O sıralarda Selânik'te Namık Paşa, Yusuf Rasih (2), Şair Hüseyin Siret, Asaf Muammer (3), Karzek Süleyman Paşa zade Adil (4), ve Gümülcineli İsmail Beyler bulunuyorlardı. Gümülcineli İsmail Bey bir gazete çıkarıyordu. Bunun münderecatı bizleri müteessir ettiğinden kendisiyle dargındık.

Sabahaddin Beyin Diğer Bir Münferid Sulh Teşebbüsü Daha :

Ben Selânik'te iken, Prens Sabahaddin Bey, Paris'e dönmüştü. Esasen Atina'da ikametine lüzum da kalmamıştı; çünkü, münferid sulh lehindeki teşebbüsleri akamete uğramıştı. Sabahaddin Beyin avdetinden bir müddet sonra ben de Paris'e gittim. Orada bulunan Türkler, Sabahaddin Beyin riyasetinde bir toplantı yaptık. Sabahaddin Beyin, Fransa hükûmeti nezdindeki yeni teşebbüslerinin neticesi hakkında verdiği izahatı dinledik. Prens Sabahaddin Bey, Fransa hükûmeti Başkanı Mösyö Briand'ın Kalem-i Mahsus Müdürü ve Hraiciye Nezareti Şark Bürosu Şefi ile, M. Clemenceaux'nun hususî kâtibi M. Mandel ve M. Briand'ın bazı hususî dostlariyle görüştüğünü ve münferid sulh için, zemin hazırlamağa vaad aldığtnı söylemiştir. Elde edilen bu başarı dolayısiyle ve vatanı daha büyük felâketlerden kurtarmak emeliyle, hükûmetimizi vaziyetten haberdar etmek üzere, Dr Nihad Reşad, eski mabeyincilerden Reşid Beylerle ben, bir heyet halinde İsviçre'ye geldik. Dr. Nihad Reşad Bey, keyfiyeti İsviçre Sefirimiz Fuad Selim Beye anlattı ve meseleyi bütün feterrüatiyle hemen hükûmete bildirmesini kendisinden rica etti. Prof. Dr. Cemil Paşa (Topuzlu) o sıralarda İsviçre'de bulunuyordu

---

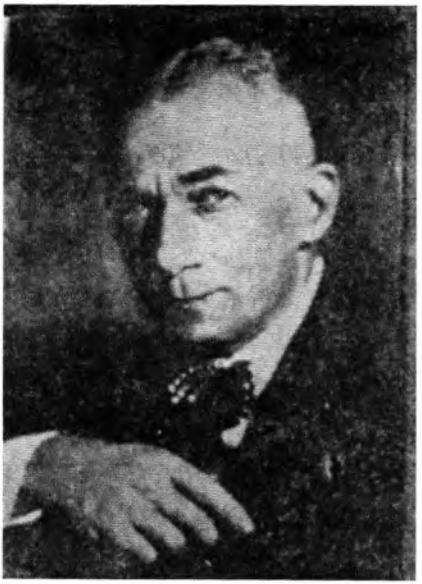
(2) Erkânıharb Kaymakamı.

(3) «Söz» gazetesi başmuharriri.

(4) Süleyman Paşa, evvelce bahsi geçen Çerkes tarihi meselesiyle alâkadar Çerkes ümerasındandır. Tarihin yazılması, Süleyman Paşanın Nişantaşındaki konağında kararlaş'ırılmış ve bu kitab sebebiyle Fizan'a gönderilen Hacı Mustafa Raşid Bey tarafından kaleme alınmıştır.

ve İstanbul'a dönmek üzere idi. O da münferid sulh teşebbüsünü öğrenmiş, sevinmiş ve İstanbul'a varır varmaz, Sadrıâzam Talât Paşayı bizzat görerek işten onu haberdar etmeği üzerine almıştı.

Operatör Cemil Paşa, İstanbul'a avdetinde, Serkl Doryan'da Talât Paşaya keyfiyeti açmış, fakat aldığı cevab, böyle bir anlaşmaya lüzum hissetmediklerinden ibaret olmuştur. Bittabi, diğer teşebbüslerden de bir netice çıkmamıştır.

Nureddin Ferruh Alkend Bey

Bu münferid sulh hareketleri yalnız bizim teşebbüsümüze inhisar etmiyordu. Bir ara, Nureddin Ferruh Bey, harb esnasısda, Londra'dan Lahey Sefaretine nakledilmişti. Orada İstanbul'dan tanışdığı Mösyö (Tomson) tarafından kendisine bir münferid sulh teklifi yapılmıştır.

Teklifin esasları İngiltere, Fransa ve Rusya'nın tamamiyeti mülkiyemizin garantisi altında, bizimle sulh akdedilmesiydi.

Bu hususta Lahey Sefiri Sadullah Bey tarafından hazırlanan tahriratın Türkiye Sefiri Hakkı Paşaya verilmesini ve İstanbul'a irsalini kolaylaştırmak için Nureddin Ferruh Bey, bilhassa Kurye olarak Lahey'den Berlin'e gönderilmiş ve bu müracaat Hariciye Nezaretimize iblâğ edilmiş ise de bu husus hakkında bir cevab almak mümkün olamamıştır.

Halbuki artık vaziyet tavazzuh etmiş, Almanların mağlûp olmaları ihtimali hayliden hayliye belirmiş bulunuyordu. Fakat bizimkiler inadlarında ve memleketin tamamen istilâya mâruz kalmasında musirdiler.

Hattâ ticaretle meşgul olmağa başlayan Sapancalı Hakkı Bey de bir ara kendi işleri için gittiği Romanya'da Havas Ajansı muhabiri (Motu) tarafından Fransız Sefiri namına böyle bir teklife mâruz kalmış, bu teşebbüse İngiltere Sefaret Müsteşarı (Benet) de karışmış idi. Hakkı Bey bu işe lâkaydî göstermiş ise de, İstanbul'da Yakub Cemil Beye bundan bahsetmesi, onun üzerinde tesir icrasından hâli kalmamış, Enver Paşa aleyhindeki ihzaratta bu da az çok müsesir olmuştu.

Talât Paşanın Akîm Kalan Bir Teşebbüsü :

Münferid sulh teşebbüsleri bu kadarla da kalmış değildir. Bu teşebbüs

etrafında kayda değer bir iki hâdise daha cereyan etmiştir. Meselâ Satvet Lûtfi Beyin Sadrıâzam Talât Paşaya müracaatı bu kabildendir. Zaferi biraz meşkûk görmiye başlayan Talât Paşa, Dahiliye Nâzırı İsmail Canbulat Beyin de hazır bulunduğu bir içtimada münferid sulh teşebbüsünü kabul ve Sabahaddin Beyin bu hususta delâletini rica etmek üzere Satvet Lûtfi Beyin İsviçre'ye hareketini tasvib etmişti. Fakat, münferid sulh akdi için Enver Paşayı tehdid eden Yakub Cemil Bey (1) vakası bu hayırlı teşebbüsü akîm bıraktırmıştır. Çünkü, bu teşebbüsler müşterek addedilmiş ve gizli bir teşkilâta müstenid olduğu zehabı hâsıl olmuştu.

Filvaki, ahvalin vahametini takdire başlayan Talât Paşa da hemen münferid sulh teşebbüsüne girişilmesini zarurî olarak kabul ediyordu. Nitekim, İsmail Canbulat Bey tarafından bu hususiaki arzu, aşağıdaki tezkere ile Satvet Lûtfi Beye bildirilmişti.

«Azizim;

«Mesele, esas itibariyle bu sabah kabul edildi. Yalnız Nâzır Beyle ikimiz suret-i icrasını görüşecektik. Bugün vakit bulamadık. Yarın kabil olmazsa, size tebliği pazara kalacak. Çünkü, yarın akşam Çorlu'ya gidiyoruz. Rumeli muhacireyni mesaili için. Nihayet işin neticelenmesinden dolayı mesrur olduğumu ihtiramlarımla beraber arzederim efendim.»

15 Nisan 1333

İsmail

Fakat, bu emel ve iştiyak, biraz evvel işaret deildiği veçhiyle, Yakub Cemil Bey meselesi patlak verince âkamete uğramıştı.

Yakub Cemil Bey Meselesi :

Yakub Cemil Bey meselesi, İttihad ve Terakki câmiasında, başlı başına önemli bir keyfiyet teşkil etmektedir. «İttihad ve Terakki» Cemiyetinin asar, keser takımından bulunan bu zat, bir ara, hemâyarı Hüsrev Sami Beyle beraber, dinlenmek için Bursa'ya gitmişlerdi. Orada taklib-i hükûmet meselesinden mahkûm olan arkadaşlarımızdan Satvet Lûtfi Tozan'la tanışmıştır.

Yakub Cemil Beyle vuku bulan görüşmelerde münferid sulh akdi ve bunun faydaları uzun boylu aralarında mevzuu bahsedilmiştir. Münferid sulh meselesi, Yakub Cemil Beyde fevkalâde alâka uyandırmıştı.

Yakub Cemil Beyin, Bursadan avdetinde bir çete riyasetinde İrana gitmesi takarrür etmiş ve bu işle meşgul olmağa başlamıştı. Aynı zamanda münferid sulh meselesi için, sağa sola başvuruyordu. hattâ Harbiye Nâzırı Enver Paşaya da bu yolda tekliflerde bulunmuştu.

Bu teşebbüslerden bir netice çıkmayınca hükûmeti iskata karar ver-

(1) Bu hâdiseler dolayısiyle Yakub Cemil Bey Kâğıthanede kurşuna dizilmiştir.

miş, Meserret Otelinde kurduğu merkezde Babıâliyi basmak için hazırlıklar yapmıştı. Böyle bir sırada, hükûmeti iskat teşebbüsü hoşa gitmemiş, Talât Paşanın tertibiyle Polis Müdürü Bedri Bey tarafından hazırlanan bir rapora istinaden, Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Merkez Kumandanı Cevad Beye telefonla emir vermiş ve Yakub Cemil Beyi tevkif ettirmişti. Nafiz Bey Divanıharbinde istintak edilen ve ölümüne hüküm verilen, memlekette başlı başına bir otorite kesilen Yakub Cemil Bey, hıyaneti vataniye ile itham ve Kâğıthanede kurşusa dizilmiştir. Arkadaşı Sapancalı Hakkı, Hüsrev Sami ve Nail Beyler de muhtelif mıntakalarda ikamete mahkûm edilmişlerdir. Bu dâva münasebetiyle Divanıharbe sevkedilenlerden yalnız Satvet Lûtfif Tozan kurtulmuştu.

Satvet Lûtfi Tozan

Maamafih, münferid sulh teşebbüsleri yalnız yukarıda muhtelif vesilelerle bahsi geçen ahvale inhisar etmiş değildir.

İstanbul tüccarlarısdan Nesim Taranto'sun oğlu Leon Taranto, Birinci Cihan Harbi sırasında bir iş zımnında Selânik'e gittiği vakit, orada evvelce tanıştığı Edvin Vitol'e rastgelmiş ve onun tavassutu ile İngiliz Hariciye memurlarından biriyle görüşmüştür. Bu görüşesnasında, Türkiye ile müsferid Sulh akdi mevzuu bahis olmuştur.

Leon Taranto, İstanbul'a avdetinde keyfiyeti Babıâli İstişare Odası muavinlerinden İsak Taranto'ya ve dolayısiyle Sabık Hahambaşı Hayim Naum Efendiye açmıştır. Sonraları bunlar delâletiyle Talât ve Esver Paşalar keyfiyetten haberdar edilmişlerdir.

İttihaz edilen karar mucibince; İsak Taranto, Babıâli İstişare Odası muavinlerinden Hâmid Bey ve Leon Taranto Edvin Vitol ile temasta bulusmak üzere Dedeağaca gitmişler ise de, netice itibariyle bu teşebbüs de âkim kalmıştır.

Bu hareketlerden anlaşılıyor ki, bir ara Musevi vatandaşlarımız da Osmanlı menfaatlerinin vikayesi ile alâkadar olmağı vazife edinmişlerdir. Bu fırsatla şu ciheti de işaret edeyim ki, Museviler, (1394) de kral Altıncı Şarl tarafından Fransadan ihraç edildikleri vakit, ilk defa İkinci Murad zamanında Türkiyeye gelmeğe başlamışlardı.

(1470) de Sultan Fatih zamanında Bavyera'dan çıkarılanlar da memleketimize dehalet etmişlerdi.

(1492) de, İkinci Bayezid zamanında, kral Katolik Ferdinand'ın tazyikine maruz kalanlar da Türkiyeye iltica mecbur kalmışlardır.

İspanya, Portekiz ve diğer memleketlerden çıkarılan ve bize iltica eden Museviler (1494) de İstanbul'da; (1510) da Selânik'te; (1554) de Edirne'de; (1605) de Şamda; (1646) da İzmir'de matbaa açmışlardır. Fakat, bu matbaalar, mutaassıp softaların teşvikiyle tahrip edilmiştir. Türkiyede devamlı bir surette, ilk defa matbaa, bilindiği gibi, (1728) de İbrahim Müteferrika tarafından kurulabilmiştir.

İsviçre Türk Gençleri Cemiyeti :

İç ve dış durumun bu feci realiteleri karşısında memleket dışındaki muhalefetin ne tesiri olabilirdi? Yukarıda anlattığım gibi Prens Sabahaddin Beyin ve diğer zavatın münferid sulh lehine giriştiği müteaddid teşebbüsler hiç bir netice vermemişti. İç durumun düzelmesi veya hiç değilse harb idaresinin daha düzgün bir şekle konulması, muhalefetin elinde olmayan bir işti. Fakat, harb günün birinde bitecekti ve memleket kimbilir ne feci bir vaziyete düşecekti!.. Yarının karanlık ihtimallerine karşı, şimdiden hazırlanmamız lâzımdı. Bu da her şeyden evvel kuvvetli bir teşkilâtın bir an vevel vücut bulmasına bağlı idi. Millî ve şahsî felâketlerimizin çoğu, birleşmemenin ve teşkilâtsızlığımızın neticeleri değil miydi?

Eski mefkûre ve mücadele arkadaşım Hasan Sadi Birgök Beyle sık sık buluşur; hep yukarıdaki acı düşünce ve endişelerle her tarafımızı saran karanlığın içinden kurtulmak için fikirlerimizi birbirimize anlatırdık. Nihayet ikimiz elele vererek bir cemiyet kurmağı kararlaştırdık. Sabahaddin Bey, kararımızdan ve bunun tahakkuku için sarfettiğimiz emeklerden haberdardı; fakat bizi serbest bırakmış; meseleye hiçbir suretle karışmamıştır. Biraz sonra, oldukça kuvvetli bir teşekkül vücude getirdik. Dr. Fahri Arel (1), Dr. Sedad (2), Dr. Asım (3), Dr. Hakkı Ayri (4) Beylerle Sadi (5), Hamza Osman (6), Bereket Osman (7), Dr. Rauf ve Edib Danis Beyler bu teşekkülün müessis âzasından bulunuyorlardı. Adil, Şevket Mehmed Ali (Bilgiş), Eczacı Nazif, Mehmed Cevad (Açıkalın) (8), Münir Mazhar, Mazhar Nedim (9) Ziya Hüsnü ve Rahmi Balaban Beyler (10) meseleden haberdar edilmişlerdi.

---

(1) Profesör Fahri Arel.
(2) Profesör Sedad Tavat.
(3) Emniyet Sandığı doktoru Asım Bey.
(4) Göz Mütehassısı Hakkı Bey.
(5) Armatörlerimizden Hasan Sadi Birgök Bey.
(6) Sabık Kütahya Mebusu Hamza Osman Bey.

Bu teşekkülden sonra, İsviçre'de Türk kolonisi arasında Türk siyasetini alâkadar eden işler, muayyen bir hedefe doğru sevkedilmiştir. Hattâ dağınık bir halde bulunan muhalefet erkânının siyasî fikirleri üzerinde daha evvelden yapılan konuşmalarla tesir icrası imkân haline girmiştir.

Millî Felâket ve İttihadcıların Âkıbeti :

Artık harbin sonu yaklaşıyordu. Alman ordusunun garb cephesindeki son taarruzları, yer yer birkaç kilometrelik toprak kazançlarına rağmen, muvaffakiyetsizliğe uğramıştı. Almanya, son kaynakarını tüketmişti. Taarruz sırası, şimdi İtilâf devletleri ordularına gelmişti. Bu sıranın onlara gelmesi, zaten harbin bitmesi demekti. Nitekim de öyle oldu. Cephe boylarında mütareke ve hattâ teslim belirtileri gözükmeğe başlamıştı. Rus ordularına, Bolşevik ihtilâli neticesinde, «ateş kes!» emri verilmiş; Balkan cephesindeki Bulgarlar da muharebe hattını bırakarak evlerine dönmeğe yeltenmişlerdi. Neticede - bilinen şartlar ve sebebler altında - Almanlar da silâhlarını teslim etmek zorunda kaldılar. Harb İtilâf devletleri lehine neticelenmiş; bizim dahil bulunduğumuz müttefik devletler bloku mağlûp olmuştu. Bu yüzden, İstanbul hükûmeti de Mondros Mütarekesini imzalıyarak perişan bir halde harbden çıktı.

Birçok samimî vatanseverlerin endişe içinde tâ harbin ilk günlerinden beri gördüğü bu korkunç âkıbet, nihayet bütün fecaatiyle karşımıza geldi, dikildi. Bu fâcianın tek mesulleri olan İttihadcılar, birer birer ortadan kaybolmağa başladılar. Talât Paşa kabinesi, 8 Ekim 1334 (1918) tarihinde istifa etmiştir. 14 Ekim 1334 tarihinde İzzet Paşa Sadarete gelmişti. Bir müddet sonra da Sadarete Londra Sefiri Tevfik Paşa getirilmiştir.

«İttihad ve Terakki» safhasını kaparken, bu fırkanın son kongrelerinden kısaca bahsetmeği muvafık buluyorum.

1916 da Umumî Merkez âzalığına Dr. Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir, Eyüp Sabri, Ziya Gökalp, Rıza, Dr. Rusuhi, Kemal, Talât ve Hilmi Beyler; Riyasete Said Halim Paşa, Umumî Kâtibliğe Mithat Şükrü Bey seçilmiştir. Siyasî program ve nizamnamede tadilât yapılmıştır.

1917 deki Merkezi Umumî âzaları; Dr. Nâzım, Talât, Kemal, Rıza, Ziya Gökalp, Eyüp Sabri, Dr. Rusuhi, Dr. Bahaeddin Şakir ve Hilmi Beylerdir. Umumî Reis Talât Paşa, Umumî Kâtib Mithat Şükrü Beydir.

Bu kongreye sunulan rapor, kavanin ve nizamatın ıslah, siyasî programda tadilât icrasını hedef tutmaktadır.

---

(7) Vefat etmiştir. Meşhur Şeyh Şamil'in torunu ve Hamza Osman Beyin biraderi
(8) Sabık Londra Sefiri Cevad Açıkalın.
9) Avukat Mazhar Nedim Göknil Bey.
(10) İzmir'de mekteb müdürü.

İsviçre Türk Gençleri Cemiyetinin Müessisleri :
(Aşağıda birinci sıra, sağdan: Hasan Sadi, Dr. Sedad, Dr. Hakkı, Ahmed Bedevi, Dr. Nabi, İkinci sıra: Dr. Fahri, B. Osman, Edib Daniş, Hamza Osman, Yusuf, Dr. Rauf)

«İttihad ve Terakki» Fırkası Umumî Merkezi, 19 Ekim 1918 tarihindeki Nuruosmaniyedeki - Kırmızı Konak - toplantısında, İsmail Cambulad Bey Reis seçilmiş ve son kongresini akdeylemişti. Talât Paşa bu kongrede şöyle konuşmuştur:

«— Muharebe uzadıkça; levazım ve vesaiti nakliye mevzuunda, ticarî işlerde ve iaşe umurunda türlü türlü suiistimaller olduğu inkâr edilemez. Bu gibi vakayiin men'i ve müsebbiblerinin cezalandırılması, şüphesiz hükûmetin vazifesi icabı idi. Hükûmet, bu vazifefyi ifa edememiştir.

... Bu vazifenin ademi ifasından mesul olanlar da biziz... Siyasetimiz mağlûp oldu. Bizim için, artık mevkii iktidarı muhafaza etmek mümkün değildir. Hükûmet mevkiinden istifa ediyoruz.»

«Kişi ikrariyle ilzam olunur.»

Anlaşılan, «İttihad ve Terakki» rüesası tegallüb devrinin hitame erdiğini ve mevkilerini hak sahiblerine terketmek mecburiyetini en nihayet idrak edebilmişlerdi. Fakat bu itiraflar, çok geç vukubulmuştur.

Bu kongre toplantısından sonra, Talât Paşa, hükûmetin istifasını vermiştir. Fakat akabinde «Teceddüd» fırkası kurulmuştur.

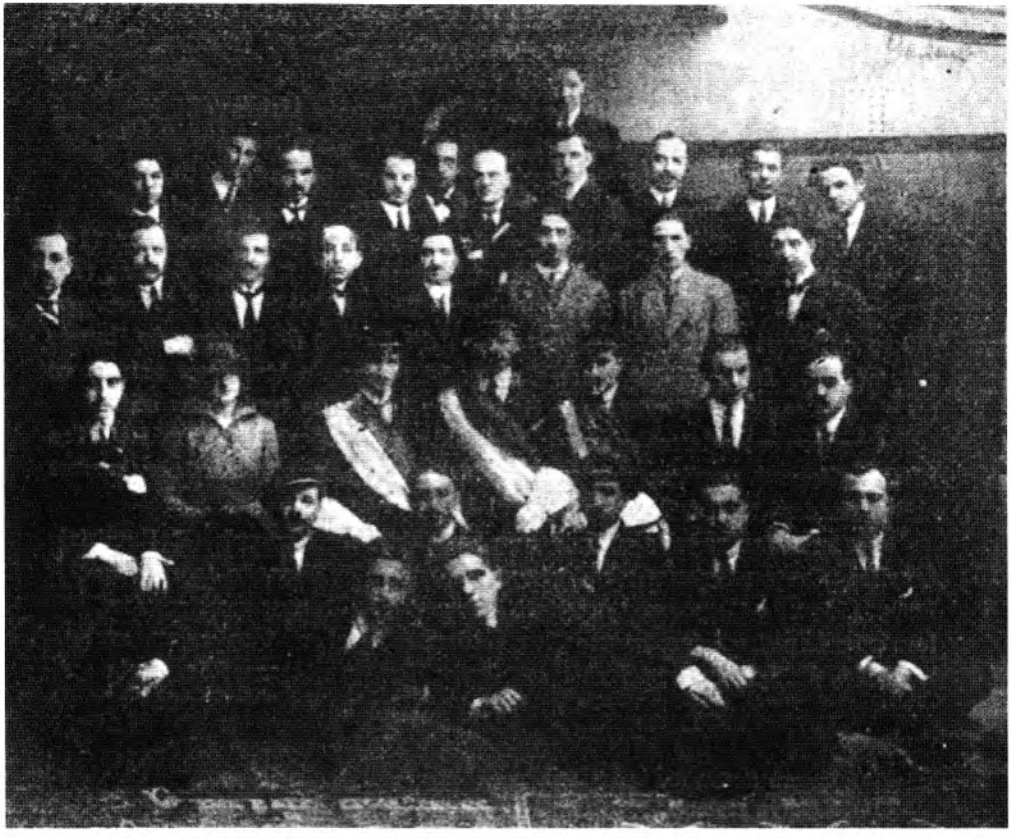
Bu istifa üzerine, Padişah Altıncı Mehmed Vahdeddin, Sadareti Tevfik Paşaya vermek istemiş ve bilâhare Ahmed İzzet Paşa bu makama getirilmiştir. İngiliz Kaldırop Paşanın dâveti üzerine Rauf Bey idaresinde bir murahhas heyeti de mütareke akdini müzakere için Mondrosa gönderilmiştir.

Nihayet, 1918 Kasımında bir Cuma günü Talât, Enver, Cemal Paşalarla Dr. Nâzım ve Dr. Bahaeddin Şakir Beyler bir Alman torpidosiyle ve Karadeniz tarikiyle Rusya'ya gitmişler ve oradan Almanyaya geçmişlerdir. Diğer İttihad ve Terakki rüesası da birer birer Almanya'ya sığınmışlardır.

Halbuki, Enver Paşa memleketten böyle ayrılmak fikrinde değildi. Vaktiyle Kafkasya'da amcası Halil ve kardeşi Nuri Paşaların emrinde teşekkül etmiş Maverayi Kafkas Ordusu Kumandanlığını deruhte etmek ve bu kuvvetle, evvelce Orta Asya'ya gönderdiği Hacı Sami Bey grupuna iltihak eylemek arzusunu besliyordu. Bu düşüncesini, bilâhara tahakkuk ettirmiştir.

Talât Paşa, Berlin'e yerleşmiş, Dr. Nâzım ve Bahaeddin Şakir Beyler de Münich'te kalmağı tercih eylemişlerdi. Biraz sonra, «İttihad ve Terakki» rüesası Münich'te bir kongre akdetmiş; diğer sayfalarda tafsil edildiği veçhile, burada malî vaziyetlerinin tanzimine ve Millî Mücadeleye karşı takibedilecek hareket hattının tesbitine ehemmiyet verilmiş ve bazı kararlar ittihaz edilmiştir.

Talât Paşa, İstanbul ile Memduh Şevket ve Rauf Beyler kanaliyle mek-

Birinci Dünya Harbi senelerinde Cenevredeki «Turk Yurdu» talebe grubu.

(Yukarıdan birinci sıra: Nurullah Ataç, Sadri Celâl, Edip Daniş, Fazıl, Arif Dino, (en son), Semih Mümtaz, Yahya Mümtaz, Şevket, Mehmet Ali, Tevfik, Gazin Osman, Nihad Refik — İkinci sıra: Hamza Osman, Bereket Osman, Salih Nazif, Hüsameddin, Gazanfer, Ziya Hüsnü, Adil Şakir, Ziya Emiroğlu. Üçüncü sıra: Dr. Hakkı Hayri, Dr. Cevad Refik, Dr. Fahri, Şükrü Saraçoğlu (reis), Şamil Osman, Hamaset Hanım, Ahmed Dino. Dördüncü sıra: Yusuf, Dr. Sedat, Rıza Kutbî, Dr. Ali Rıza, Münir Mazhar. — Önde: Kemal ve futbolcu Sabit.)

tublaştığı gibi, Afganistan'a giden Cemal Paşa ve Rusya'da bulunan Enver Paşa ile de muhabere ediyordu.

15 Mart 1921 tarihinde Talât Paşa, (Salamon Taleyran) isminde bir Ermeni komiteci tarafından Berlin'de öldürülmüştür. Katili, genç bir talebe yakalamış ise de, muhakeme neticesinde beraet kararı verilmiştir.

Bir gün, Talât Paşanın refikası Hayriye Hanımla, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rusuhi ve Cemal Azmi Beyler, hava almak maksadiyle gezerlerken Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler de arkalarından atılan kurşunlarla ruhlarını teslim etmişlerdi.

Sabık Sadrıâzam Said Halim Paşa da, İtalya'da aynı âkıbete mâruz kalmıştır. Bu cinayetlerin de aynı şerir tarafından irtikâp edildiği söylenir.

Hülâsa; Talât Paşa ve diğerleri rahmeti rahmana kavuşmuşlardır. Allah taksiratlarını affeylesin. Fakat, bazı neşriyatta Talât Paşa o kadar iltizam olunuyor ve namuslu bir zat olduğu öyle şiddetle bahis mevzuu teşkil ediyor ki insan bunlara hayret etmekten nefsini menedemiyor.

Koca Osmanlı İmparatorluğunun hâkimi kesilen bir posta memurunun nihayet, o azîm teşekkülü yok ettiği veya üfulüne âmil olduğu ve bunda medhaldar bulunanlarla mesai birliği yaptığı ve bu yüzden, İmparatorluğun, birkaç sene içinde tarihe mal edildiği kiç kaale alınmıyor. Ne garib zihniyet!

Cemal Paşa, Berlin'den Moskova'ya gelmiş; oradan Afganistan'a gitmiştir. Bilâhare, muvakkaten geldiği Tiflis'te, 21 Temmuz 1922 tarihinde, yaverleri ile beraber, (Sergo Vartaryan) isminde bir Ermeni tarafından öldürülmüştür. Dr. Nâzım, Cavid, ise Gazi Mustafa Kemal Paşaya karşı İzmir'de hazırlanan suikasd münasebetiyle asılmışlardır. Bu suretle, «İttihad ve Terakki» rüesası, gayri tabiî bir ölümle gözlerini kapamışlardır.

Bu zevatın tecrübesizlikleri ve kıskanç vatanseverlikleri sebebiyle bütün faaliyetleri memleket zararına fena netice vermiştir. İlk Meşrutiyette, büyük ve iyi niyetler ve samimî fedakârlıklarla ortaya atıldıklarında şüphe yoktur. Fakat, takip ettikleri yol ve kapıldıkları ihtiras memleketi yıkmıştır.

Öteden beri baş olmak zaafına müptelâ Ahmed Rıza Beye gelince; Uzun müddet Mebusan ve Âyan Meclisleri Riyasetini işgal eden ve Anadolu hisarında medfûn bulunan bu zat, bir hastahanede ölmüştür. Ve bu suretle, İttihad ve Terakki rüesası ortadan kalkmıştır. Çünkü Enver Paşa da Türkistan'da şehid olmuştu.

Hiyanet Şebekesi :

Birinci Cihan Harbine nihayet verirken, Türklük için çok mühim olan bir meselenin tavzihini de tarih bakımından zarurî görüyorum.

1717 tarihinde, Venedik civarında, Sen Lazar adasına yerleşen ve Mikitaris ismini taşıyan ve öteden beri ırkdaşlarını bir bayrak altında toplamak isteyen Ermeniler, mütareke sırasında, İstanbul'da, müstevliler himayesinde faaliyete geçmişlerdi.

Birinci Cihan Harbine girmenin yersiz olduğunu muhtelif fırsatlarla söyledim. Fakat, Osmanlı tebeası bulunan, herhangi bir câmianın, harbi fırsat addederek, Türklük aleyhine bu veya su vesile veya herhangi mesele dolayısiyle, silâh çekmesini de, tabiî hiyanet addederim. Maatteessüf, harb sırasında, bu gibi çirkin hareketler vukua gelmiş ve bu yüzden birçok Türk aileleri mahv ve ifna edilmiştir. Bâhusus Ermeni vatandaşlarımız, bu hususta ileri gitmişler, Ruslarla işbirliği yapmak hiyanetini irtikâp eylemişlerdir. Hattâ, bir zamanlar aleyhimize çalışan Minas Çerez'e Hariciye Müsteşarı Artin vasıtasiyle tarafımızdan (500) lira gönderilmek gafleti irtikâp edilmiştir. Dahil ve hariçte Türklük aleyhine yapılan Ermeni neşriyatından bir dereceye kadar müteyakkız davranmak isteyen Birinci Cihan Harbi hükûmetleri, bu câmia topluluklarının, Türk askerlerine tecavüzünden aldığı ilhamla, muhtelif şehir ve kasabalarda taharriyat icrasına mecburiyet hissetmiş ve pek acı neticeler meydana çıkarılmıştır.

Meşrutiyetin ilânından sonra, ötede beride sarfedilen bütün ifade ve sözleri samimî telâkki etmek caiz olmamakla beraber, yine bunları bir dereceye kadar hüsnü zanla karşılamak mümkündür. Bununla beraber yukarıda ismi geçen (Sabah Gülyan) ve emsali gibi iki yüzlü bzaı Hınçak komitecilerinin daima fırsat kolladıkları yazılarından anlaşılmaktadır.

Bu komiteci, Avrupa'da çıkan, (Anfah Hayasdan — Müstakil Ermenistan) gazetesinde şöyle itiraflarda bulunmuş; Ermeni düşüncelerini ortaya koymuştur :

«Meşrutiyetten sonra, Türklerin lâkaydisinden istifade ederek bütün Ermenileri teslihe karar verdik. Bu maksadla, bazı merkezlerde silâh mağazaları açmağı ve nısıf fiyatla, hattâ meccanen milletimizin her tabakasına silâh vermeği temin ettik.» diye yazmıştır.

Filvaki, bu komiteciler, bilhassa Balkan Harbi fecayiini gözönünde tutarak, herçibâd âbad silâhlanmağı umde edinmişler ve bu hususta hiçbir fırsatı kaçırmamışlardır.

Nitekim, Birinci Cihan Harbi sırasında, Antranik ve Erzurum Mebusu Pastırmacıyan'ın idaresindeki (5,000) kişilik Ermeni gönüllüsü Vanı muhasara etmiş ve yirmi gün kadar mukavemet edebilen Türkler, nihayet kaleyi teslime mecbur kalmışlar ve iki gün sonra da Rus kıtaları şehre girmiştir. Bu hain Antranik, Mütarekede İstanbul'a gelmiş, resmî ziyafetlere bile iştirak ettirilmiştir.

Bu gibi, bir takım tecavüzkâr hareketlere mâruz kalındıktan sonradır

ki, Ermenilerin meskûn bulundukları mahallerde, Harb sırasında, taharriyat icrasına mübaşeret edilmiştir. Bu araştırmalarda müsadere edilen silâh ve cephane miktarı hayrete şayandır. Bu gibi ihzaratın tahakkukundan sonra, Ermeniler, harb mıntakalarından, şimendifer hatları ve cephane stokları civarından uzaklaştırılmışlardır.

Maamafih; silâh ve cephane meselesine girmezden evvel, tarihî hâdiselerin cereyan tarzı bakımından, o günkü ahval ve harekâttan kısaca bahsetmeği faydadan hâli bulmuyorum.

Tanzimat-ı Hayriye (1839 — Gülhane Hattı) ile bilûmum vatandaşlar arasında hukuk müsavati, can, mal ve namus masuniyeti temin ediliyordu. (18/Şubat/1856) tarihli İslahat Fermanı ile de gayri müslim tebea hakkında (28) maddeyi havi, Âli Paşa tarafından, yeni bir taahhüdname imza edilmişti. Fakat, bu fermana Mustafa Reşid Paşa aleyhdar bulunuyordu.

Çünkü bunu (3) üncü maddesi ile gayri müslim tebeaların muayyen bir müddet zarfında imtiyaz ve muafiyetlerinin tedkikine başlanması ve bunun Babıâlîînin nezareti altında Patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler tarafından müzakeresi ve Babıâliye arzı meşruttu. Fakat bu şekil musip değildi.

(18) inci madde mucibince, tebeadan bulunan Hıristiyanlar da bilâtefrik askerî ve mülki mekteblere kabul olunacaklardı. Bu, mâkul bir karardı.

(19) uncu madde gereğince, her cemaat maarif ve sanayie dair mektebler açmağa mezundu. Bu, ayrılık tevlidine zemin hazırlayan bir buluştu.

Âli Paşa tarafından kabul edilen bu esaslar, Hıristiyan tebeanın siyasî ve içtimaî varlıklarına karşı hükûmetin o tarihte ne kadar müsaid davrandığını göstermektedir. Doğrusu Hıristiyanlara imtiyaz bahşediliyordu. Bu ise tasvip olunamazdı.

Nitekim; bu müsamahaya rağmen (1877 - 1878) Rus Harbi münasebetiyle, Ermeni Partiği «Nerses» Efendi, İngiltere Hariciye Nâzırı Lord «Derby» ye sunduğu muhtarada; «**Beş yüz seneden beri hüküm süren ahlâksızlık ve barbarlık...**» tâbirleriyle aleyhimizde bulunmaktan, müsaademiz sayesinde muhafazaya muvaffak oldukları millî benlik ve lisanlarının mahfuziyeti hilâfına böyle nankörlük yapmaktan çekinmemiştir.

İş bu kadarla bitmemiş Kafkas Ermenileri namına bir heyet de (Tiflis) umumî valisi Grandük «Nikolayeviç» e ayni mealde bir müracaatta bulunmuştur. Hattâ, harbin hitamında, «Nerses» ve «İzmirliyan» hafi bir içtima akdederek Çara bir muhtıra sunmuşlar: «**Şark vilâyetlerine Ermeni vali tayinini, Kürd ve Çerkeslerin o mıntakalardan uzaklaştırılmasını, askerlik ve inzibat keyfiyetlerinin Ermenilere verilmesini**) istemişlerdir.

Menfi hamleler bu kadarla kalmış değildi. Hıristiyan tebeamız, bilhassa Ermeniler, (1908) Meşrutiyetinin ilânı üzerine, teşkilât merkezlerini takviye

ve silâhlanmağa başlamışlar ve bu yüzden Adana isyanı patlak vermişti. Çünkü, onlar, islâhat projeleri münasebetiyle, — Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas — gibi altı vilâyetten mürekkep bir kıta teşkilini temenni ediyorlar ve bu mıntakada, Ermeni hâkimiyeti teminini istiyorlardı. Lâkin, bu teşekküle, Rusya tarafdar değildi.

Nihayet, Ruslarla Almanlar arasında, Balkan Harbinden sonra, Ermenistan addedilen Şark mıntakasının ikiye taksimi şeklinde bir anlaşma vuku bulmuştur. Bu itilâfnameye Rusya maslahatgâzarı (Goulkevitch) ile Sadrıâzam tarafından 26/Ocak/1914 tarihinde Said Halim Paşa yalısında imza edilmişti. Bu kararnameye göre:

a) Erzurum, Trabzon ve Sivas vilâyetlerini;

b) Van, Bitlis, Harput, Diyarbakırı ihtiva etmek üzere iki Ermeni mıntakası ihdas ediliyordu. Bu işlerde «Boğos Nubar» Paşanın büyük müdahale ve tesiri olmuştu. Maksadları bir Ermenistan kurulmasiydi.

Bu emelin temini için öteden beri devam eden Ermeni isyan ve kıyamları şöylece kaydedilebilir:

1 — Erzurum vakası (20/Haziran/1890) da çıkarılmıştı.
2 — Kumkapı nümayişi, Temmuz (1890)da patlak vermişti.
3 — Merzifon, Kayseri, Yozgad vakası (1892 — 1893) da olmuştu.
4 — (13/Eylül/1895) de Babıâli nümayişi yapılmıştı.
5 — (1895) Zeytin kıyamı vuku bulmuştu.
6 — (1/Haziran/1896) da Van isyanı başlamıştı.
7 — (14/Ağustos/1896) da Osmanlı Bankası işgal edilmişti.
8 — (1903) de birinci Sason isyanı zuhur etmişti.
9 — (1904) de Sason vakası tekrarlanmıştı.
10 — (21/Temmuz/1905) de Yıldızda bomba atılmıştı.

İş bu kadarla kalmamış, Kafkasyadaki Ermeniler, öteden beri orada sakin Türklere taarruzdan hâli kalmamışlardır. Bundan dolayı Sultan Abdülhamid, Ermeni isyanlarını önlemek maksadiyle bir ara Hariciye Müsteşarı (Artin Dadayan) Paşayı memur etmişti. Bunun üzerine, (28/Ekim/1896) da Artin Paşanın oğlu (Diran Dadayan) Cenevreye gönderilmiş ve komitecilerle bazı temaslarda bulunmuştur.

Hattâ o sıralarda, Ermeni komitecileri de muhtelif teşekküllerle İtilâf teşebbüsüne karar vermişler ve bilhassa kürdlerle temasa girişmişlerdir. Ayni zamanda, «Jön Türk» lerle de anlaşmaya koyulmuşlar ve Cenevre'de Malûmya'nın idaresinde bir kongre akdederek bu hususta bazı kararlar almışlardır.

Bu vesile ve Malûmya'nın delâletiyle, ikinci «Jön Türk» kongresine de

iştirak eylemişlerdir ki, bu hususta kitabın diğer sahifelerinde mücmel malûmat verilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen Adana isyanının (27/Mart/1909) tarihinde zuhuruna, Mersinde Ziya Paşa gazinosunda oynanan bir piyesin büyük tesiri olmuştu.

İsyan ihzaratı hakkında, diğer sahifelerde bahsedildiği vechile, Adana valisinin İstanbula yaptığı ihbarat, Said Halim Paşa hükûmetince, nazarı itibara alınmamıştı.

Mevzuu bahis piyeste, vaktiyle (Timürlenk) tarafından yapılan Ermeni katliâmı mevzuubahs oluyor, Türkler aleyhine birçok dedikodulardan sonra, Sivas'ta Ermeni krallığı kurulması lüzumu ileri sürülyordu. Ayni zamanda, Ermeni matbuatının o günlerde bir takım yolsuz ve küstahça neşriyatı da Ermenileri tahrik mâhiyetini almış bulunuyordu. İşte, bu konularla isyan baş göstermişti.

Şımarık komiteciler tarafından (27/Mart/1325) tarihinde iki Türkün öldürülmesi ile başlayan nümayişler, Kurban Bayramında daha birkaç Türk hayatına mal olmuştu; bu sebeble, İslâmlar da nefis müdafaasına mecbur kalmış ve nihayet birçoklarının ölümiyle biten bu hareket üç gün devam etmiştir.

Ermeni küstahlıkları bu kadarla bitmiş değildir. Birinci Cihan Harbi sırasında, memleketi terkederek Kafkasyaya iltica eden bu kavim efradı, orada ordu teşkil eyliyerek, biraz evvel kaydedildiği gibi, vatanimiza tecavüze geçmiş ve Vanı işgal ve Ruslara teslimde istical göstermişlerdir.

Hattâ, ne gariptir ki, «Sevr» Muahedesinin (88) inci maddesi de topraklarımızda müstakil bir Ermeni hükûmeti kurulmasını istemekte idi.

Halbuki, diğer satırlarda mukayyed Rus ricalinin itiraflariy de sabit olduğu gibi, Türkiyenin hiç bir mıntakasında Ermeni kesafeti yoktu.

Filvaki, istatistiklerin kaydettiklerine göre, o tarihlerde Şark mıntakasında, ahval şu merkezdedir

Ahalisi tamamen Ermeni köyler	Ahalisi tamamen İslâm köy ve kasabalar	
72	2378	Erzurum Vilâyeti
10	1090	Adana vilâyeti
240	1559	Bitlis vilâyeti
21	1155	Mamuretülâziz vilâyeti
115	1232	Van vilâyeti
73	2951	Sivas vilâyeti

77	3544	Diyarbakır vilâyeti
32	436	Maraş vilâyeti
0	329	İçel vilâyeti
649	14055	Yekûn.

Kaldı ki (1897) tarihinde neşredilen Sarı kitaba göre, Osmanlı Asyasındaki nüfus:

İslâm; 9,291,346 % 85,
Ermeni; 542,572 % 5.
den ibaretti. (1892) de neşredilen diğer bir istatistikte ise;

İslâm; 7,204,827 % 81,65,
Ermeni; 442,713 % 5,3

gösterilmektedir. Bütün bu hakikatlara rağmen, Ermeni komitecileri Şark vilâyetlerimizde kesafet iddiasından bir türlü vaz geçmemişlerdir. Artık, bu sımarıklıkların pek tabiî bir neticesi olan silâh ve cephane keyfiyetinin tafsiline girişiyorum. Tabiî bu silâhlar Türkler aleyhine kullanılmak üzere cem'edilmişti.

Ermenilere Ait Hususî Silâh Depoları:

Kayseri, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Malatya, Mamuretülâziz, Adana, Sivas, Trabzon, İzmit, Adapazarı, Arabkir gibi büyük merkezlerden sarfınazarla küçük kasabalardan Zeytün'de:

1 — (30) beylik mavzer, (69) yapma Martin, (652) muhtelif silâh, (12) mavzer tabancası; Hafik kazasında:

2 — (69) mavzer, (35) manliher, (35) martin, (45) Yunan grası, (6) Rus sürmelisi, (331) tabanca, (20) bomba, (13,000) fişek; Keron kazasında:

— (12)bomba, (31) dinamit, (220) harb silâhı, (714) âdi silâh, (252) rovelver, (10.000) fişek; Tenos'da:

4 — (300) harb tüfeği, (300) ü mütecaviz rovelver ve külliyetli cephane; Urfa'da:

5 — (720) tüfek, (406) tabanca, (4922) fişek.

Bu mütecacizler harb esnasında yalnız silâh ve cephane toplamakla iktifa etmemişler, ezcümle Bitliste camileri, medreseleri, tekkeleri yakmışlar ve her mihitte Türk kadın ve kızlarına tecavüzü mübah saymışlardır.

Maamafih şu ciheti de işaret edeyim ki Ermeniler ötedenberi maksadlarına vüsûl için itirafı zünubdan ziyade Türklere mezalim isnadını itiyad etmişlerdir. Bu ciheti daima gözönünde tutmak icabeder.

Bununla beraber, memlekette mevcut ekalliyet mektebleri kapanmadıkça müşterek vatandaşlık hissinin telkin ve temini güçtür. En doğrusu gençlikte tahsil ve terbiye sırasında uyanan bu ayrılıkları bertaraf etmek için tâ ilkmekteblerden itibaren vatandaşları aynı his ve duygu ile yetiştirmeğe çare aramak, kültür harekâtını, İngiltere, Amerika ve Fransa'da olduğu gibi, tevhidetmek zarurîdir. Bu, Kültür Bakanlığına terettübeden en mühim bir vazifedir. Zaten bugün bütün Türkiyede yüz bin karar Ermeni ya var veya yoktur. Rumlar da ayni miktarlarda olsa gerek.

Maziye Umumî Bir Bakış ve Hali Hazır :

Meşrutiyet inkılâbı bir tahakkümü ortadan kaldırmış, mutlakiyeti yıkmıştı. Fakat, memlekette bunun yerine mâkul bir idare sistemi konamamıştı. Bu hareket, memleketi kurtarmak emeliyle yapılmış ise ona göre tedbir almak lâzım gelirdi. Halbuki, bütün faaliyet, mevcud kuvveti yıkmağa ve onu temsil eden zatı ortadan kaldırmağa inhisar eylemişti. Hattâ onun yerine daha küçük mikyasta başkalarını, bazı türedileri işbaşına getirmek olmuştur.

İstibdad mezalimi, suiidaresi yerine vatanın menfaatlerini düşünmek, memleketi felâketten kurtaracak çarelere tevessül etmek icabederken bu asîl düşünceler ihmâle uğramıştır.

Bu hususta Mısırlı Said Halim Paranın, Sadrıâzam olmazdan evvel, Muhsin Fani (Hüseyin Kâzım) Beye: **«İnkılâbı yapan ve Abdülhamid'i düşüren adamlar, memleketi idare etmek için değil, belki saltanatta tebeddül yapmak emeliyle meydana çıkmışlar ve ancak ona göre hazırlanmışlardı. Tabiî bu gibilerden daha iyi memleket idaresi beklenemezdi.»** dediği tahakkuk etmişti. Demek oluyor ki «İttihad ve Terakki» mensupları yalnız o yolda çalışmışlardır.

İnkılâbı yapan Cemiyet; memlekette Meşrutiyeti esaslandırmak vazifeni ihmale uğratmış ve inkılâpçıların işbaşına geçmeleri ihtiraslara yol açmıştır. Bununla beraber, ilmî ve içtimaî hiç bir tebeddüle ehemmiyet vermemişlerdir.

Makedonya gailesini tazeleyen, Arnavudları ihtilâle sevkeden, Avrupalılara müdahale yolları açan, particilik yüzünden orduyu parçalayan İttihad ve Terakki erkânı olmuştur.

Bâhusus, Sadrıâiam Hakkı Paşa, kayıtsızığı, ihmal ve tekâsüliyle memlekete büyük felâketler getirmiştir. Halbuki, bu zatın mazisi, mebus namzedliği meselesinde, birinci intihabatta, Kâmil Paşa tarafından Amedî Kaleminin vesaiki resmiyesi ortaya konmak suretiyle âleniyete vurulmuş ve mâhiyeti meydana atılmış olduğu halde, böyle bir karaktersizin Sadaret makamına getirilmesi memleketin fiilen yıkılmasına bir müsamaha teşkil eylemiştir.

Meşrutiyet devrinde, memlekette imar namına hiçbir şey yapılmamıştır. Ve bu suretle Meşrutiyet hükûmetini, halkın nazarında itibarsız ve beceriksiz tanıtacak esbab çoğalmıştı. Mebusan Meclisi, memlekete faydalı bir kanun çıkarmıyor, bütün müzakere ve konuşmalar dedikodu safhası teşkil ediyordu.

«İttihad ve Terakki» hükûmetleri, bütün mevcudiyetlerini orduya istinad ettirmişlerdi. Bilhassa Mahmud Şevket Paşa, bu nokta üzerinde fazla durmuştur.

Arnavudluğun baştan başa ihtilâl içinde yuvarlandıtı bir sırada Merkez Kumandanı Şahab Bey, orduyu tahrik için Üsküb'e gönderilmiş, bu suretle mukadder felâkete bir mukaddeme hazırlanmıştı.

Halbuki, Mahmud Şevket Paşa, kullandıtı taktik ile Mebusan Meclisinden, ordu namına, istediği kadar para koparabilmişti. Sultan Abdülhamid'den kalan paralarla beraber istikrazlardan ele geçenler hep bu uğurda sarfediliyordu. Buna mukabil orduda ikinci veya üçüncü derecede birer mevki işgal edenlerin Valiliklere tâyin edilmeleri ihtiraslara, muhasedelere bâis oluyordu. Fakat, bu ruhî ahvale kıymet veren, ordunun çığırından çıktığını hisseden yoktu.

İstibdad devrinin câli sükûnu, Meşrutiyet ilânında, matbuat serbestîsi namı altında âdeta şakavet ve ihtilâle tebeddül edivermişti. Bu hal, bazı esafilin memlekette ehemmiyet kazanmasına, eski devrin Fehim Paşalarına, Şâmil Paşalarına rahmet okutacak bir takım türedilerin belirmesine sebep olmuştur.

Eğer «İttihad ve Terakki» tatbikına muvaffak olamadığı merkeziyet programında ufak tefek tadilât yapsaydı; çok sonraları ilân ettiği, idarei vilâyat kanununu ilk zamanlarda meydana koymak şıkkını mevkii tatbika vazedebilseydi, muhakkak bir çok fenalıklar önlenirdi. Muhtelif unsurlardan teşekkül eden bir memlekette tevsii mezuniyet, ademi merkeziyet fikrine lâyikiyle ehemmiyet verilseydi şüphesizdir ki tahaddüs eden idaresizlikler vuku bulmazdı. Bu içtimaî zaruret maatteessüf takdir edilemedi. Halbuki merkeziyet ve ademi merkeziyet nazariyelerini telif etmek, mutavassıt bir idare şekli tesbit eylemek pek mümkündü. Bu, yapılmadı İnkılâbın en büyük bir ihtiyacı ihmale uğradı; ilmî ve içtimaî zaruretleri kötüleyen indî görüşler galebe çaldı. Halbuki, nüfusumuzun ancak yarısı Türk, diğer nısfı gayri Türklerden mürekkepti.

Hastalığa isabetli teşhis konmadığı için, hükûmet yalnız zecir ve tenkile kalkıştı. Bu hususta, en fazla hiddet ve şiddet, hudud bekçimiz ve Balkanlarda yegâne istinadgâhımız bulunan Arnavudluğa tevcih edilmişti. İki, üç mebusun seçilmemesini temin maksadiyle (150) binden ziyade asker silâh altında tutuldu, reva görülen bu haksız muameleler, lüzumsuz yere

işinden, gücünden ve sıcak yuvasından koparılan bu efradın ruhunda isyan duyguları yarattı ve bunun tesiri Balkan Harbinde görüldu.

Meşrutiyetin ilânından sonra, halkı hükûmetten, inkılâbdan ve idare tebeddülünden müstefid edecek yerde, zimamdaranımız ânasırı birbirine düşürmek gibi yanlış tedbirlere tevessül etmiştir. Tabiî bütün bunlar suiniyetten ziyade, bilgisizlikten ve mantıksızlıktan ileri geliyordu.

Bâhusus, Makedonya'nın Bulgaristan'a iltihakını emel edinen Virhovistlerle memlekette ıslahat taraftarı görünen Santralist Bulgar komitelerini yekdiğerlerine muarız telâkki etmek hamakatinde bulunduk ve Santralistleri kendimize dost telâkki ettik. Selânik Valisi İbrahim Bey - sonradan Adliye Nâzırı olan - meşhur şaki Sandanskinin ihtarat ve irşadiyle hareket eder olmuştu.

Daha garibi, İbrahim Beyle bazı zevat arasında ittihaz edilen karar mucibince Bulgaristan'da ihtilâl çıkarmak, Sofya'da bombalar attırmak gibi hayalî düşüncelerle milletin binlerce lirası israf edilmiştir. Sandanski taraftarlığı bu hülyaya kuvvet vermiş ve bu düşünce tahakkuk eder zehabı uyanmıştı.

Halbuki, Bulgaristan Hariciye Nâzırı (Pabrikof), (Şopof) isminde birini Enver ve Rahmi Beylere göndermiş ve Kâtibi Umumî Hacı Adil Bey nezdinde teşebbüslerde bulunarak, Türkiye ile anlaşmağı ve bazı hususatın temini çaresini araştırmıştı. Bu teşebbüslere ehemmiyet bile verilmemiştir.

İşte, bu gibi takdirsizlikler idarî ve siyasî müşkülâtı artırmış, nihayet diğer ihmallerin tahaddüsiyle, Balkan ittifakına meydan bırakılmırtır. En ziyade teessüf edilecek nokta, o vakit Makedonya'da siyasî telkinatta bulunan eşkiya rüesasını para kuvvetiyle kazanmak ümididir. Bu maksadla Dahiliye Nezareti Mektubcusu Şükrü Beyin ve şakavet tertibatiyle ilgili olanları iyi tanıyna bir erkânıharb zabitinin Sofyaya gönderilmesi ve bu teşebbüs neticesinde muhatabları tarafından ağır hakarete mâruz kalmalarıdır. Hattâ Sofya gazeteleri bu cüretten dolayı aleyhimizde neşriyat bile yapmışlardır.

Bulgaristanda bu ahval cereyan eder ve Venizelos Balkan ittifakını ihzar için fevkalâde gayretler sarfederken, Romanya ve Sırbiye diplomatları delâletiyle bu hainlıklardan habredar olan Atina maslahatgüzarımız Galib Kemali Bey keyfiyeti sarahaten İstanbul'a bildirdiği, bizzat Venizelos'un Türkiye ile anlaşmağı tercih eylediğini ve bunun için Girid meselesinin süratle hallini istediğini maruzatına ilâve eylediği halde Hariciye Nezaretimiz evet veya hayır suretinde cevab vermek zahmetine bile katlanmamıştır. Hattâ ittifakın vuku bulacağı sıralarda Yunan ve Sırp sefirlerinin Londrada bilvasıta yaptıkları müracaata da - tafsilâtı diğer sayfalarda kayıtlıdır - kat'iyyen ehemmiyet atfedilmemiştir.

Makedonya ahvali böyle cereyan ederken Arnavudlukta vaziyet tahrik edilmiş, Preştineli Hasan, İsmail Kemal ve daha bir iki mebus namzedinin kazanmalarını önlemek için yüzbinlerce asker yığdığımız bu mıntakada Karadağ Kralının delâletiyle âdeta Malisörlerle bir muahedei sulhiye akdederken İslâm Arnavudlardan silâh toplamağa kalkışılmıştır. Bu, matlûb neticeyi vermiş ve yukarıda isimleri mezkûr namzedler mebusluğu kazanamamış ve kendilerini Meclise girmekten mentemiş isek de neticede siyasî ahval bizi Makedonya ve Arnavudluktan uzaklaştırmıştır. Halbuki bu mesele hakkında İşkodra Valisi Bedri Paşa, **«Ah ne yazık! Açlıktan kıvranan halka karşı asker sevkedecek yerde bir miktar mısır gönderseydik, buralarda isyan patlak vermezdi.»** diyordu. İşte bu kadar mahrumiyet içinde çırpınan hudud bekçimiz bu vatan evlâdlarını zecrî hareketlerimizle isyana mecbur eyledik. Bu kıyamların sebebleri suiidare ve zulümdü. Arnavud rüesasından Volçetrenli Hasan, Yakovalı Bayram ve Pizrenli Yahya'nın büyük devletler konsoloslarına verdikleri beyannamede: **«Arnavudların Meşrutiyetin istihsalinde gösterdikleri sadakat, bütün âlem ve Osmanlı umumî efkârınca malûmdur. Arnavudların kıyamı, yalnız Arnavudluk mukadderatını derpiş ettiklerinden değil, Osmanlılığı düştüğü tehlikeden kurtarmak içindir. Hükûmetin takibettiği ve bütün medeniyet âleminin nefretini mucib olan hattı hareket, (600) senelik koskoca Osmanlı İmparatorluğunu inkıraza sürüklemektedir. Hükûmetin, milletin en mukaddes hakkı olan intihabata asker kuvvetiyle müdahale etmesi, bu neticeyi vermiştir. Bununla beraber bizler daima Hilâfete Osmanlılığa merbut kalacağız...»** demişlerdir. Zaten Arnavudluk mıntakasını tetkik eden Dahiliye Nâzırı Hacı Adil Bey de seyahatten avdetinde o mıntakaya sebebsiz asker göndermenin fena netice verdiğini itiraf etmiştir.

Rumelide bu ahval cereyan ederken, diğer taraftan da Trablusgarb tecavüzü patlak vermiş bulunuyordu. Trablusgarb meselesi hakkında daha evvel Roma Sefiri Kâzım Beyin hükûmeti ikazı Hariciyemizde en ufak bir tesir yaratmadığı gibi bu hususta gerek İtalyanın Trablusgarba hücum hazırlığını ve gerek Balkanlarda ittifak ihzarını ifham eden Avusturya yükûmetinin gizli ifşaatı da «İttihad ve Terakki» iktidarında bir uyanıklık temin edememişti; hükûmeti ataletten kurtaramamıştı. Bilâkis diğer sahifelerde işaret edilen hamakatlerin icrasına kemali ehemmiyet ve gayretle revaç verilmiştir.

Karadağ Kralının cülûsu sene-i devriyesi münasebetiyle Sırbistan ve Yunanistan Veliahdleriyle Bulgar Kralı Ferdinand'ın Çetine'de toplanarak ittifak müzakeratına önem verdikleri nazarı dikkatimizi bile celbetmedi. Bizler, Girid meselesini uyandırırken, yirmi sene kadar evvel, Trikopis tarafından Balkanlarda ihzarı istenen ittifak meselesini yeniden ortaya atmak suretiyle Venizelos istifade etmesini, mâruz bıraktığımız zaruretlerden sonra, becerdi Neticede bütün Rumeliyi kaybettik.

Dahiliye Nezareti Trablusgarb hakkında Valilere yaydığı 14 Eylül 1327 tarihli şifre telgraflarında; **«İtalyanın Trablusgarb hakkındaki niyat ve ta-**

savvuratına dair vuku bulan işaat, ittihaz edilen tedabir-i siyasiye sayesinde bertaraf edilmiştir.» demek hamakatinde bulunurken bu kıtaya tecavüz başlamış ve Balkan ittifakını kolaylaştırmıştı.

İşte bu gibi bîgânelikler münasebetiyle, müteaddid fırsatlarla diğer sayfalarda kaydedildiği üzere, Trablus tecavüzü vuku bulmuştu. Kısa bir müddet sonra, bu harb halinden istifadeyi kaçırmak istemiyen Balkanlılar da, ittifak teşkiline muvaffak olmuşlardı. Ve bu suretle her iki kıtayı bir eseri lâkaydî ile düşman istilâsına mâruz bırakmıştık. Bu felâketlere sebeb olanlar hamiyte kabzımalı! «İttihad ve Terakki» rüesasıdır!..

Fakat bu cesîm kıtaların zıyaı memleketi rahata kavuşturmuş, millî emel besleyen diğer ekalliyet meselelerini tamamen halletmiş değildi.

Balkan Harbi hitama erince yeni bir mesele daha patlak vermişti. Boğos Nobar Paşanın Avrupa payitahtlarında yaptığı propaganda ve bazı Ermenilerin İskenderiyede hazırladığı miting ve büyük devletlere müracaatı neticesi, Ermeni ıslahatı yeniden mevzuu bahsolmağa başlamış ve bunun tesiri de görülmüştür. Berlin Kongresinin (61) inci maddesinin tatbiki isteniyordu.

Beynelmilel müzakerelerden sonra kontrol fikrinin terkiyle Şark vilâyetlerinde Avrupalıların teftişi kabul ve tâyin edilecek müfettişlerin Babıâli tarafından intihap ve sevki tasvibedilmişti. Bu zemindeki mukavelename Said Halim Paşa yalısında imzalanmıştı.

8 Şubat 1914 tarihinde bunlara mümasil bazı esaslar daha Babıâli ve Avrupa mümessilleri tarafından tesbit edilmiş ve bu hususta kat'î itilâf husule gelmiştir.

Fakat Birinci Cihan Harbinin patlak vermesi bu kararların tatbikına mâni olmuş ve Millî Mücadeleden sonra da vilâyatı şarkiyede sakin Ermenilerin memleketi terketmiş bulunması artık bu ekalliyet mevzuunu da tamamen ortadan kaldırmıştır.

Bununla beraber Trablusgarb harbi ve dahilî idaredeki tezebzüb Araplar üzerinde de aksi tesir husule getirmekten ve İmparatorluğun çökmekte olduğu kanaatini ruhlarında uyandırmaktan hâli kalmamıştı.

Bilhassa İmam Yahya taleblerinde pek musir bir tavır takındığından oraya sevkedilen (40) bin asker ve İzzet Paşa riyasetindeki askerî bir heyet delâletiyle, en nihayet, tafsilâtı diğer sayfalarda mevcud, idarî ve siyasî ağır bir anlaşma yapılmıştır.

Hattâ Sadaretten istifasından sonra, Berlin Sefaretine tâyin edilen Hakkı Paşanın Londra'da İngilizlerle yaptığı bir anlaşma ile, petrol diyarı (Küveyt) de bizden ayrılmış, bu mıntaka da İngilizlere intikal eylemiştir. Sanki Hakkı Paşadan maada bu memleket parçasını başkalarına devredecek

kimse yokmuş gibi bu işi de o menfur zat ikmal etmiştir. O tarihte Londra Sefiri Tevfik Paşa idi. Tevfik Paşanın bu işde daha dirayetli hareket edeceği muhakkaktı. Bu hususta müzakereler kendisine havale edilememişti!..

Hülâsa, Osmanlı İmparatorluğu yer yer budanıyordu. İmam Yahya ile yapılan anlaşma, İbnissuudu da tahrik etmiş, Bağdad'a yazdığı, evvelce bahsi geçen bir mektubda başkalarına bahşedilen lûtuflardan mahrum bırakıldığını şikâyet mevzuu yapmış ve fırsat beklediğini ima eylemekten çekinmemiştir.

İrak'taki Arab hareketi de İngilizlerin bir âleti bulunan Nakib zade Ebu Talib'e bağlı bir keyfiyetti. Fakat Suriye'de esaslı bir hareket henüz göze çarpmıyordu. Bu mıntakada da bir değişikliğe gidileceği ve millî bir hamlenin başgöstereceği, «İttihad ve Terakki» hükûmetlerinin takibettiği yanlış ve menfi siyasetle, böyle bir âkıbetin patlak vereceği muhakkaktı. Her ne kadar Kâmil Paşa Sadaretinde Beyrut Valisi Hâzım Bey, mahallî idarede ufak tefek tadilât yapmak suretiyle, Suriye halkının memnuniyetini mucib bazı esaslara kuvvet vermiş ise de, Mahmud Şevket Paşa iktidara gelir gelmez bunların tadiline ve şiddet gösterilmesine taraftar olmuş, ve Beyrutluların muhalefete sapmasına meydan vermiştir.

Islahat teşebbüsatından mahrum bırakılan Suriyeliler hak talebine teşebbüs ve Paris'te bir toplantı icrasına tevessül edince hükûmet yaptığı hatâyı anlamış, «İttihad ve Terakki» Umumî Kâtibi Mithat Şükrü Bey vasıtasiyle bu murahhas âzalara kavi vaadler yapılmış ve memlekete celblerine tevessül edilmiştir.

Bu hususta hükûmete verilen ıslahat lâyihasının ana maddesini buraya dercetmeği faydalı buluyorum:

«Madde-i esasiye: «Hükûmet-i Osmaniye Parlamanter bir hükûmettir.»

«Emr-i idare:

Madde 1 — Vilâyetin idaresi iki kısma ayrılır. Birinci kısım: Hukuk-u Saltanat ile umur-u askeriye, hariciye, gümrük, posta ve telgraff gibi mevad-ı esasiyeyi ve kavanin ve nizamat-ı umumiyenin vaz' ve ittihazını ve rüsum-u emiriye ile tekâlifi sairenin tarhını ihtiva ediyor. İkinci kısım: Vilâyetin icraat-ı hususiye-i dahiliyesine müteallik muamelâtı şâmil bulunuyor. Birinci kısma müteallik umur ve muamelâtın takrir ve icrası hükûmeti merkeziyeye ve ikinci kısma ait muamelâtın takriri ise Vilâyet Meclis-i Umumîsine ait ve münhasırdır.»

Suriyelilerden bu işlere önayak olan Suriye mebuslarından Şefikülmüeyyed, Şükrü Elasil, Abdülhamid Zühravî ve daha birkaç tanınmış şahsiyetti. Artık hükûmet Suriyelilere müsamahakâr davranıyor, ifratperverane merkeziyet usulünün tatbikından sarfınazar edildiği kanaatini yayıyordu.

Böyle bir sırada Birinci Cihan Harbi başgöstermiştir. Gafil idarecilerimiz de buna iştirake, Trablus ve Balkan harblerinden yeni kurtulmuş zavallı memleketimizi yeni bir felâkete sürüklemeğe lüzum görmüşlerdir.

Talât ve Enver Paşaların şahsî ihtiraslarının bir eseri olan bu fecaate, vatana hiyanet ve Türklüğe ihanet demeği bile kâfi görmüyorum. Buna rağmen bütün Osmanlılar gibi Suriyeliler de yeni bir harb ilânına güleryüz göstermeğe ve hükûmet emirlerine inkıyada ehemmiyet vermişler ve imkân derecesinde Osmanlılık ve İslâmiyet haklarının müdafaa ve muhafazası için Türklerle işbirliği yapmağı vazife edinmişlerdir.

Ne çare ki, Suriye'deki cahil ve gafil memurlar, Cemal Paşanın gaddar harekâtından mülhem olarak halkı tazyika, gadru itisafa revaç vermiş ve şahsî menfaat yolu takibini tercih eylemişler; İslâm ve Hıristiyanlar mâruz kaldıkları zulümden kurtulmak için memleketin düşman istilâsına mâruz kalmasını temenniye başlamışlardır.

Valiler ve büyük memurlar halkın ihtiyacını düşünecek yerde şirketler teşkil ederek gaz, şeker ve buğday gibi birinci derecede elzem maddeleri inhisarları atına almağa ve ceblerini doldurmağa koyulmuşlardır. Daha evvel bahsi geçen ipek ticareti meselesini tarif ve tasvir etmek ise mümkün değildir.

Bunlara zamimeten Paris'ten bin minnet ve şükranla memlekete dâvet edilen Suriyeli ıslahatçıların Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından asılması ve Hicaz Emîri Hüseyin Paşanın bu hususdaki ricalarına kıymet verilmemesi bütün Arabları ayaklandırmış Türklüğe düşman bir şekle sokmuştur. Bunun neticesi olarak Suriye mağlûbiyetinden sonra Arablar fırsat buldukça Türklere tecavüze başlamışlar ve bu yüzden bir çok hanımanlar sönmüş, iki camia arasında millî husumetler vücud bulmuştur.

Nihayet Trablusgarb, Balkanlar ve adalardan sonra, Osmanlı İmparatorluğunun :

Murabba kilometre	
442,000	Hicaz ve Yemen vilâyetleri
340,800	Bağdad, Basra ve Musul
17,100	Filistin
78,000	Zor Sanrağı
201,500	Suriye, Beyrut, Şam ve Haleb vilâyetleri
1,079,400	

kilometrelik bu cesim toprakları da yâdellere intikal eylemiştir.

Cemal Paşa, hâtıratında Suriyelileri şiddetle tenkid eder ve onların vatan haini olduklarını iddia eyler ise de, biraz evvel bahsettiğim halkın zarurî ihtiyaçlarına indirilen darbeyi ve himaye ettiği bazı eşhasın halk üzerinde yarattıkları suitesiri hiç kaale almadan yaptığı bu tenkidler yersiz değil midir? Kendisi Suriye'de hükümdar gibi yaşadığı, İstanbul'da rakib telâkki ettiği Talât Paşa'ya ve İsmail Canbolad Bey gibi bazılarına, en nazik bir zamanda, husumet izharından, tezyif ve tenfirden kocunmadığı halde hakkında yapılan dedikodulardan dolayı başkalarını haini vatan addederek hayatlarına kasdetmesi caiz miydi? Suriyeliler arasında fena hisler besliyenleri, harb esnasında yok etmekten ziyade daha sakin ve idareli hareket edilmesini takdir etmemek çok hatâlı ve en iptidaî bir görüş ve anlayış değil midir? Bu cihete kendisi niçin kıymet ve ehemmiyet vermemiştir. Hunhar bir hükümdar tavır ve edasiyle Suriyelileri şahsî bendesi telâkki etmeğe ne hakkı vardı acaba?

Bereket versin, Atatürk'ün direktifi ile ayaklanan Türk milleti, istilâya uğrayan anavatanı düşman tasalluundan kurarmış ve bugünkü Cumhuhuriyet kurulmuştur. Artık, bundan böyle muhteris ve memleket zararma hareket edecek idarecilere belbağlanmamasını, Türk milletinin an'anevî kabiliyet ve benlik hasletinden bekleriz. Geçirdiğimiz acı tecrübeler bizlere ibret nümunesi olsun.

Maamafih şahsî teşebbüs ve ferdler arasında mütekabil emniyete dayanan mesai birliği temin edilmedikçe zoraki kurulan herhangi bir varlık sisteminin gelişmesi mümkün değildir. Bu cihete de dikkat edilmelidir.

Memleketimiz bugün içtimaî ve iktisadî gidişin tanzimine başlamış denebilir. Fakat devletin bu rolleri tek başına oynaması zararlı bir şekil almamalıdır. Zira, hükûmet teşekküllerinde kırtasiyecilik esastır. Bu bakımdan hükûmetin giriştiği teşebbüslere ferdlerin veya grupların katılmasını da temin zarurîdir.

Askerî ihtiyaçlar hariç, iktisadî meselelerin yalnız siyasî mülâhazalarla idaresi mümkün değildir. Daha doğrusu millete büyük masraflara mal olacağı bedihîdir. Bu ise iktisadî düşünce bakımından muzırdır.

Hülâsa her noktada insanlık akide ve düşünceleri esas tutulmalı, eski âdetlerimiz, Kurunu Vustadan kalma an'anelerimiz, ihtiyaca göre tâdil edilmeli ki, Garb âdabı muaşeretine intıbak imkânı doğsun ve mesud bir şekilde yaşamak hakkı tezahür edebilsin!.. Eski tas, eski hamam yokluk tevlid eder, bunu bilmeliyiz!..

Yukarıki düşüncelerin arzından sonra, tekrar İsviçre bahsine geliyorum...

Avrupadaki Türklerin Faaliyetleri

MONDROS Mütarekesinin imzalanması ve bunu takibeden elîm hâdiseler İsviçre'de Türkleri büyük bir yeis ve ümidsizliğe düşürmüştü. Avrupa gazetelerinin aleyhimizdeki neşriyatı pek ağır ve İstanbul'dan gelen haberler ise büsbütün fena idi. İsviçre'de yaşıyan Türkler, aralarındaki fikir ayrılıklarını bir tarafa bırakarak büyük tehlikeler geçiren millî şerefi ve millî varlığı kurtarmak ve korumak azmi ile âdeta elele vermiş, vatan dâvasında birleşmişti. Orada toplanan bir avuç Türk genci, ihtiyarı, muhalifi, muvafıkı; vatanın istikbalini temin gayesiyle bazı hayırlı teşebbüslere girişmişler ve bir takım tasavvurlara kuvvet vermişlerdir.

İsviçre'deki Türk Kongresi :

Sabahaddin Bey, Mütarekenin imzalanmasından biraz sonra Cenevre'ye gelmiş ve bir toplantı yapılmıştır. Maksad Wilson prensiplerini incelemek ve bunlara karşı millî menfaatlerimizi gözönüne almak şartiyle aramızda bir birlik vücude getirmek, sarih ve muayyen bir hareket hattını tesbit etmekti. Bazı arkadaşlarla yaptıtım görüşmelerle kongre akdini kararlaştırmış ve keyfiyetten Sabahaddin Bey de haberdar edilmişti.

Bu maksadla Paris'ten dâvet edilen Şerif Paşa da Cenevre'ye gelmirti. «Metropol» otelinde toplanan bu kongreye Cenevre'de bulunan hemen bütün Türk vatandaşları iştirak etmişlerdir. Lûtfi Fikri Bey kongrenin hazırlık konuşmalarına iştirak etmiş ise de umumî toplantıya, her nedense gelmemiştir. Kongre Reisliğine Sabahaddin Bey, İkinci Reisliğine de eski Dahiliye Nâzırı Reşid Bey seçilmişlerdir. Evvelce hazırlanan esaslar kongre heyetine bildirilmiş ve hepsi tasvibedilmiştir. Kongre kararlarının özü, Türk milletine haksız yere mal edilen harb mesuliyetini izale etmek ve Türklerle meskûn vatan parçalarını, Wilson prensiplerine uygun bir şekilde, Türk milletinin elinden kaptırmamak noktasında toplanıyordu. Bu karar sureti, Wilson'la diğer İtilâf devletleri başvekilleriyle Hariciye Nâzırlarına ve İsviçre'deki sefirlere tebliğ edilmiş, bu evrakın kopyaları bütün dünya matbuat ve ajanslarına de gönderilmiştir. Kongre, Türk haklarının müdafaası için icab eden her türlü fedakârlıkların yapılmasını ve bu gayeyi temin için, parti ve

içtihat ayrılıklarına bakmadan, Türklük namına müttehid bir cephenin teşkilini tavsiye etmiş ve bu yolda yapılması lâzım gelen teşebbüslerin icrası için Sabahaddin Beye salâhiyet vermiştir. Diğer taraftan Şerif Paşa da aynı maksadın temini yolunda Paris'te icabeden teşebbüslere girirecek, kongre heyetini Paris'te temsil edecekti.

Bu Türk kongresinden sonra, o günlerde Cenevre'de bulunan bazı eski rejim adamları, hususiyle Damad Ahmed Nami Beyle eski Serasker Rıza ve eski Levazım Reisi Afif Paşalar ve arkadaşları ikinci bir kongre toplamak ve hanedanın menfaatleri namına bir takım talebleri ileri sürmek teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu teşebbüse, Sabahaddin Beyin 1919 senesi Mart ayında «Tribune de Geneve» gazetesinde çıkan beyanatı sebeb olmuştur. Sabahattin Bey, bu beyanatında, hanedandan bahsetmiyerek, Hilâfetin Türkiye için lüzumsuzluğunu ve bu bağdan kurtulmanın millî Türk menfaatlerine daha uygun bir siyaset olacağını, millî duygu dışında, dinî kayıtlara tâbi olmamak lâzım geldiğini ileri sürmüştür. Bu beyanatı gazete sütunlarına yazan, Sabahaddin Beyle görüşmesine delâlet ettiğim, İsviçre gazetecilik âleminde iyi bir mevki yapmağa muvaffak olmuş Hayatî isminde bir Mısırlı Müslümandı.

Sabahaddin Beyin bu fikirlrei Türkler arasında bir hayli dedikodu uyandırmış; «İttihad ve Terakki» taraftarlarından ve İzmir tüccarlarından Nuri Aziz Beyin de yardımiyle yukarıda bahsi geçen ikinci kongrenin yapılmasına teşebbüs edilmiştir.

Bizler, hem mantıksız, hem de zamansız iddialarla Türklüğün gülünç bir mevkie düşmemesi için böyle bir toplantının yapılmanını lüzumsuz görüyorduk. Bununla beraber genç Üniversitelilerden Sadreddin Celâl Bey(1) kongre müteşebbislerinin iddia ve taleblerine lâzım gelen cevabları mahallinde vermiş ve bu suretle «Kongre» namı verilen bu toplantı, hususî bir konuşma mâhiyetini geçmemiştir.

«Türk Menfaatlerini Koruma Cemiyeti»:

İsviçre'de bu ahval cereyan ederken muzaffer İtilâf orduları Mütareke şartlarına dayanarak, İstanbul'a ve memleketin bazı muayyen mıntakalarına askerî kuvvetler sevketmişlerdi. Biraz sonra, İzmir fâciası patlak vermiş, İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgali, her tarafta olduğu gibi, Cenevre'deki Türkler arasında da pek derin bir heyecan uyandırmış ve Türk kalbi en mukaddes yerinden vurulmuştu. Bu asker çıkarma muvakkat ve sırf ihtiyatî bir tedbir gibi telâkki edilemezdi. Yunan emelleri hepimizce malûmdu. Bizleri sarsan müthiş felâket acısına rağmen birkaç arkadaş dâveitm üzerine hemen bir araya toplanarak **«Türk Menfaatlerini Koruma Cemi-**

(1) Terbiyeci Prof. Sadreddin Celâl Bey merhum.

yeti» adiyle bir teşkilât vücude getirdik. Harun Alişe (1), Dr. Fahri Arel, Dr. Sedad Tavat, Sadri Celâl, Cevad (2), Hamza Osman Erkan, Hasan Sadi Birgök ve Yusuf Tavat Beyler bu yeni teşkilâtın en fall âzasındandır. Bu teşekkül evvelce kurduğumuz Cemiyetin icra komitesi mâhiyetini almış ve o cemiyet müessislerinin nezareti altında işe başlamıştır. Maksadımız, faydalı neşriyat yaparak Avrupa efkârı umumiyesini tenvir etmek ve millî haklarımızın müdafaası dâvasında Türk milletinin her türlü fedâkârlıklara hazır olduğunu dünyaya anlatmaktı.

Sadri Celâl Bey

«Türkün Hakkı» Adlı Broşürümüz:

Cemiyetin ilk işi Fransızca bir broşür neşretmek oldu. Bunun ana hatları aramızda tesbit edilmiş, yazılmasını Sadri Celâl Bey üzerine almıştır. Broşürün ünvanı «Le Droit du Turc = Türkün Hakkı» dir (3). Broşür «İttihad ve Terakki» hükûmetini ve siyasetini tenkidle başlıyor; Türk milletinin harb mücrimliğini kuvvetli delillerle reddediyor; Türk milletinin, İzmir'in bir ecnebi devlet idaresine geçmesini kat'iyyen kabul etmiyeceğini ve icabederse, İzmir'i ve Anadolu'yu kurtarmak için bütün Türklerin tek bir ferd kalıncaya kadar çarpışacaklarını dünyaya haber veriyordu.

Broşür, açık ve kuvvetli bir lisanla yazılmış ve bazı ileri siyasî görüşleri ortaya atmıştır. Meselâ bir yerinde aynen şu satırlar vardır:

«... Eski Osmanlı İmparatorluğu üç mıntakaya taksim edilebilir:

1 — Düşmanların da taht-ı itirafında olduğu üzere, Türk ırkının % 70 nisbetinde bir ekseriyeti haiz bulunduğu Garbî Anadolu;

2 — Yine Türk ve Kürtlerin, Ermenilere nazaran % 78 nisbetinde bir ekseriyeti haiz bulundukları Şark vilâyetleri;

Türkiye Asyasını teşkil eden bu iki mıntakada Türkten başkası hükümran olamaz. Buralarda, Ermenistan hükûmeti veya Yunan müstemlekesi kurmak gayri mümkündür.

3 — Üçüncü mıntakayı teşkil eden Arabistan'a gelince: bu mıntaka ahalisinin ekseriyetini teşkil eden Arablar — Türkiyeden ayrılmak arzusunu sarih bir surette izhar ederlerse — müstakil bir Arabistan veya birkaç Arab hükûmetinden müteşekkil bir konfederasyon tesisi ve bu konfederasyonun Türk hükûmetiyle birlikte bir «Orta Şark Milletleri Federasyonu» vücude getirmesi kaabil olabilir.»

Daha Millî Mücadeleden evvel bu broşürde ileri sürülen fikirlerin ana

(1) Kıymetli bir gençti. Vefat etmiştir.

(2) Sabık Kâbil Sefiri.

(3) Broşür «Necat» müstear adiyle tarafımdan bastırılmıştır. Bu ad sonradan subay olan yeğenim Ermete'ye verilmiştir.

kısmı, bugün birer hakikat olmuştur. Filvaki, Türk milleti ecnebi boyunduruğu altında yaşamaktansa ölümü göze aldığını ve istiklâli için hiçbir fedakârlıktan çekinmediğini mücadele harekâtında bütün dünyaya ispat etmiş; Mustafa Kemal gibi inkılâpçı bir dâhinin idaresi altında ayaklanan millet, millî şerefini ve millî varlığını korumuş; vatan topraklarını çeşitli müstevlilerin ellerinden kurtarmıştır. Arab ülkeleri hakkındaki işaret de bugün bir gerçektir. «Orta Şark Milletleri Federasyonu» fikri, yani Türk - Arab işbirliği de, ihtimal dahilinde bulunmaktadır. Broşürde, Türk nüfusu 16 milyon olarak gösterilmiştir ki bu da birinci nüfus sayımının verdiği rakama çok yakındır.

Maamafih, bizim bütün bu yazı ve çalışmalarımız kuru temenni ve nazariyelerden ibaretti. Bunları gerçekleştiren Türk milletini esaretten kurtaran, millete yeni hayat ufuklarını açan **Atatürk**'ün eşsiz azim ve iradesi olmuştur. Türk milleti şerefini ve varlığını ona borçludur.

Avrupa'da Diğer Türk Neşriyatı :

Bizim bu neşriyatımızı başka neşriyat da takibetti. Reşid Saffet Atabinen Bey (1) (Kara Şemsi) imzasiyle birçok broşürler nesir ve Türk haklarını pek esaslı bir surette müdafaa eyledi. Keza Şeyhülislâmzade Muhtar Beyel o sıralarda Cenevre'ye gelen Mehmed Ali Tevfik Bey (2) neşriyat sahasında çalışmışlar ve Avrupa'da Türk sesini yükseltmeye muvafffak olmuşlardır.

Maamafih, Millî Mücadele meselesinde Avrupada, neşriyat sahasında himmet ve gayretler sarfeden daha bazı vatandaş ve dindaşlarımız da mevcuddu.

Ezcümle; Lozanda Harun Alişe ve elyevm büro (B.İ. T.) de çalişan Mukdim Osman Beyler, Lozanda (İstihbarat Merkezi) tesis etmişler ve onbeş günde bir, İngilizce (Turkey) isimli bir mecmua neşreylemişlerdir.

Diğer taraftan, Hind Müslümanları da Londrada (İslâm İstihbarat Bürosu) kurarak her hafta (Muslim Outlook) isminde bir mecmua çıkarıyorlardı.

Dr. Nihad Reşad Belger Beyin Mühim Bir Hizmeti :

Burada, İzmir işgali zamanında Dr. Nihad Reşad Belger Beyin millî dâvaya yaptığı mühim bir hizmeti kaydetmekten vaz geçemiyeceğim:

İzmir'de cereyan eden işgal fecayiinin tahkiki için Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya mümessilleri İzmir'e gelmişler, Yunan taşkınlığına şahid oldukları gibi, İzmir ve hinterlandında Türk ekseriyetinin sakin olduğuna

(1) Eski Kocaeli Milletvekili.

(2) Hariciye Vekâleti Sefaret Müsteşarlarından merhum Mehmed Ali Bey.

kanaat getirmişler ve bu neticeyi kendi hükûmetlerine bildirmişlerdi. Lâkin bu rapor gizli tutuluyor ve Türklerin haberdar olmamasına dikkat ediliyordu. Dr. Nihad Reşad Belger Bey, bir Fransız dostu vasıtasiyle rapor suretini elde etmiş ve bir kopyasını Ankara'ya gönderdiği gibi, bir nüshasını da Babıâlide, Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'ya bizzat vermiştir. O sırada, Anadolu'nun mümessili sayılan Harbiye Nâzırı Mersinli Cemal Paşa Harbiye Müsteşarı İsmet Bey, bu muvaffakiyetten son derece memnun olmuşlar ve Dr. Nihad Reşad Belger Beyden hemen Paris'e gitmesini ve raporun neşredilmesi hususunda teşebbüsatta bulunmasını rica etmişlerdir.

Doktor Bey, bilâ tereddüd Paris'e gitmiş, Osmanlı ekalliyetlerinin propagandalarını cerhetmek üzere suretini aşağıya ilâve ettiğim raporu ve ayni zamanda, Yunanlıların İzmir ve mülhakatında irtikâb eyledikleri gûnâgûn mezalimi tefsir ve tavzih mâhiyetindeki kitabı neşretmiştir. Beş bin nüsha Fransızca olarak tabettirilen bu eser, Sulh Konferansı âzalarına, mesail-i siyasiye ile alâkadar bilcümle şahsiyetlere, gazetecilere, İngiltere ve Fransa Mebusan ve Ayan mensuplarına verilmiştir.

Ayni zamanda, kitaba Aydın vilâyetinde kahir bir Türk ekseriyetini belirten enteresan bir grafik de eklenmiş; istilâya uğrayan mıntakada sakin halkın mecmuu (1,600,000) olduğu halde, bu yekûnun ancak (300,000) kadarının, yani beşte birinin Hıristiyan bulunduğu delâilile gösterilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen kitabın kapağı:

YUNANLILAR İZMİR'DE

ZULÜMLERİ HAKKINDA YENİ ŞAHADETLER

LES GRECS A SMİRNE
Nouveaux Temoignages Sur Leur Atrocités

Altmış beş sahifeflik bu eserde, otantik ve orijinjal birçok rapor ve mektuplar vardır.

Müttefik murahhaslarının, İzmir'in işgali hakkında verdikleri 12/Eylûl/1919 tarihli gizli raporun sureti şudur:

1 — Tahkikatın verdiği neticeye göre, Aydın vilâyeti dahilinde sakin Hıristiyanlar, mütarekeden sonra hiç bir taarruza uğramamışlardır.

Sulh Konferansı tarafından verilen ve hiç bir tedkike müstenid olmayan İzmirin işgali yersizdir.

2 — Mânasız iddialara sebep olan din taassubudur (1). İşgal, medenî bir lüzumun icrasını temin maksadından uzaktır. Hemen bu hareket bir fetih ve salîb harbi halini almıştır.

---

(1) Türklerde din taassubu olmadığını İmparatorluk devrinin Hıristiyanlara bahşettiği müsamahalarından istidlâl mümkündür.

3 — 15, 16 Mayıs tarihinde cereyan eden hâdiselerin mesulu Yunan ordusu ve zabitleridir.

. . . . . .

4 — Yunan hükûmetini temsil eden yüksek sivil mümessiller, İzmir'de cereyan eden müthiş kanlı ahvalin civar mıntakalara sirayetinden kabahatlidir.

a) Venizelos, müttefiklerin yaptıkları telgraf tebliğatı hilâfına onlardan hiç bir salâhiyet temenni etmeden askerî kumandanlara Manisa, Aydın Kasaba vesairenin işgalini 10/23 Mayıs tarihli telgrafiyle emretmiştir.

b) Ayni otorite, işgal hududunu tahdid etmemekle Müslümanların galeyan ve feveranını mucib olmuştur.

5 — Yunan yüksek otoritesi, hodbehod, memlekette sivil asker teşkilâtı kurmuştur. Bu teşekküller, askerî salâhiyetlerin kendileri tarafından icrasına tevessül etmişlerdir.

6 — Meandr mıntakasında husule gelen galeyan, sebebsiz işgal ve askerin ilerilemesi neticesidir. Asırlardanberi Türk ve Yunanlılar arasındaki brudet bu suretle alevlenmiştir. Bundan da Yunanlılar mesuldür. Bergama havalisi, Manisa ve Ödemiş hakkında da onlar kabahatlidir.

7 — Menemen katliâmından tamamen Yunanlılar mesuldür... Çünkü Yunan zabitleri, kasden vazifelerini ihmal etmişlerdir.

8 — Aydın vilâyetinde henüz sükûnet avdet etmemiştir. Hattâ Anadolu ile ticarî mürasele tamamen kesilmiştir. Bu hal, muhakkak işgal şeklinin tevlid ettiği bir neticedir....

Komisyon Âzaları: **Bristol, Bunoot, Hare, Dall'Olio**

KOMİSYON TARAFINDAN SUNULAN NETİCE RAPORU

1 — İşgal vesilesiyle İzmir ve Aydın vilâyetinde ihdas edilen vaziyet yersizdir, çünkü:

a) İşgal, prensip olarak idare ve inzibatı muhafaza maksadiyle yapıldığı halde hakikatte bir ilhak turnörü şeklini almıştır. Ve yüksek Yunan komiseri, tek otorite sahibi vaziyeti takınmıştır. Vazifedar bulunan Türk âmirleri hiç bir salâhiyeti haiz değildir. İstanbuldan emir telâkki edemedikleri gibi, Türk polisi ve jandarmaları da her hangi bir kararı ittihaza selâhiyetli değillerdir.

b) İşgal, Yunanistana büyük askerî kuvvet bulundurmayı mecbur kılmaktadır.

c) Aksi takdirde halk aç kalmak tehlikesine maruzdur.

2 — Komisyonun takdiri:

a) Eğer bu işgalmahalli inzibatı temin maksadiyle yapılmış ise, buna Yunan kuvvetleri kâfi değildir. Bu vazife Yakın Asyadaki müttefik kuvvetler kumandanı emrindeki müşterek askerlere tevdi edilmelidir.

b) Eğer işgal muvakkat olmayıp, İzmirin Yunanistana verilmesini Sulk Konferansı tasvip ediyorsa, o takdirde Türk ve Yunan kuvvetlerini başbaşa bırakmak caizdir.

c) Halbuki, İlhak kararı milletler prensibine muğayirdir. Zira, İzmir ve Ayvalıkta olduğu gibi, bu mıntakalarda kahir ekseriyet Türktür.

Komisyon, şu noktayı işaret etmeği de vazife bilir ki, galeyana gelen Türk millî hissiyatı, bu ilhakı kabul etmiyecek ve Yunanistanın bu hale mukavemeti mümkün olamıyacaktır.

3 — Bu ahval dahilinde, komisyon aşağıdaki şartları tavsiye eder:

a) Mümkün olduğu mertebede Yunan askerlerinin müttefik kuvvetlerle tebdili;

b) Yunan askerlerinin izzeti nefsini muhafaza için, işgal mıntakalarında Türk kuvvtleriyle temasa gelmemek şartiyle bir miktar onlardan da asker bulundurulması.

c) Müttefiklerin işgali tahakkuk ettikten sonra Türk jandarma kuvvetlerinin islahmi temin etmek. .....

d) Jandarmanın islahını müteakip, sivil idarenin tanzimi hususunda Türk hükûmetini sıkıştırmak ve idareyi onlara terketmek.

4 — Harekât-i Milliye kumandanının daima izhar ettiği nokta, Yunanlılar hakkındadır. Bu itibarla, yukarıki şartlar temin edilirse, bu şikâyetler bertaraf olur, Millî Kuvvetler de İstanbul Hükûmeti emrine inkiyadda mahzur görmezler.

KOMİSYON ÂZALARI:

General Bunout — Fransa delegesi
Amiral Bristol — Amerikan delegeis
General Hare — B. Britanya delegesi
General Dall'olio — İtalya delegesi

Yukarıda mevzuubahs ettiğimiz Fransızca kitabın neşrinden başka, Nihad Reşad Belger Bey, Paris'te bir (Denformasyon — İstihbarat) bürosu tesis etmiş ve sulh imza edilinceye kadar haftalık (Eko Doryan) isimli bir(revü) çıkarmış ve kendisi sulh konferanslarında resmen vazifedar kılınmıştır.

(1920) de toplanan Birinci Londra Konferansında İstnabul Heyeti Başkanı Tevfik Paşa idi. Hasta olduğu için müzakere salonuna yardımla getirilmişti. Bu hal, ecnebi mürahhasları üzerinde tesir icrasından hâli kalmamış ve Konferans Reisi Loid Corc, kendisine umumî heyet namına geçmiş olsun demek lüzumunu hissettmiş ve ilk sözü Tevfik Paşaya vermiş ve seksenlik bu vatan evlâdı ise, gayet zayıf bir sesle: **«Söz, asıl millet vekillerine aiddir. Binaenaleyh, Anadolu heyetine söz verilmesini teklif ve rica ederim.»** demiş ve susmuştur.

Bunun üzerine, söz hakkı verilen Anadolu heyeti namına Dr. Nihad Reşad Bey, iradı kelâma başlamış ve ifade tarzı, umumî heyeti hayretler içinde bırakmıştır. Celsenin hitamında, Fransa Heyeti Reisi «Aristidi Briyan» Dr. Nihad Reşad Beye yaklaşarak, beşuş bir çehre ile; **«Sizi tebrik ederim. Bugün memleketinize tarihî bir hizmet ifa ettiniz. Sizi dinlerken, heyetinizin memleketimizden bir mütehassıs Fransız aldığını zannetmiştim. Verdiğiniz malûmata müteşekkirim.»** demiştir.

Bu konferansta, Anadolu murahhas heyetine Bekir Sami Bey riyaset ediyordu. Diğer murahhaslar; Cami, Hüsrev Gerede, Yunus Nadi ve Zekâi Beylerdi. Dr. Nihad Reşad ve Münir Beyler de müşavir sıfatiyle bulunuyorlardı.

Murahhaslardan Yunus Nadi Bey, «Konferans içinde konferans» başlıklı «Cumhuriyet» gazetesinde yazdığı bir makalede diyor ki:

«... Dr. Nihad Reşad Bey, fasih bir Fransızca ile çok iyi söylüyor, meseleyi, hakikaten şaşılacak bir vuzuh ve katiyetle anlatıyordu. Malûmat ve izahatı, belki yarım saatten fazla sürdü. Hitabesi konferans heyeti üzerinde

mühim bir tesir yaptı. Elindeki vesikalar Türkçe olduğu halde, onları zemin ve zamana muvafık bir şekilde, Fransızca olarak ifade ediyor ve konuşmasını, topyekûn, bir dâvanın ispatına müvekkil bir hitabe mâhiyetini vermiş bulunuyordu. Konferans huzurunda, her hangi bir dâvayı bu kadar mükemmel müdafaa etmek her Fransızın de kârı olmasa gerektir. Bu, âdeta konferans içinde mükemmel ve muvaffak bir konferanstı... «Loid Corc» bile, Fransızca bilmediği halde Doktora gözlerini açarak bakıyordu» demektedir.

Bu konferansta sulh akdi imkânı bulunamamış ise de, müdafaa şeklinin kuvvetli olması ecnebi murahhaslar üzerinde tesir icrasından hâli kalmamış ve «Sevr» muahedesini çürütmüştür.

(1921) deki İkinci Londra Konferans heyetine Yusuf Kemal Bey riyaset ediyordu. Bu toplantıda da sulh akdi imkânı bulunamamıştı. Ancak heyet Ankaraya dönerken Dr. Nihad Reşad Beyi, Londra'da resmî mümessil olarak bırakmıştır. Hattâ Doktor (1922) tarihinde Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından İngiliz hükûmetiyle bir anlaşma zemini bulmağa memuren gönderilen Fethi Beye de müşavirlik yapmıştı.

Bununla beraber, ancak, büyük zafer elde edildikten sonradır ki 1922 senesinde İsmet Paşa, Lozan Konferansında Türkün hakkını tanıtmış ve sulh akdine muvaffak olmuştur.

Cihan Harbine İştirak Doğru Muydu?

Birinci Cihan Harbi safhasını kaparken, bu satırlara bazı noktai nazarlar ilâvesini zaid bulmuyorum.

Balkan Harbi, büyük telefata ve sâri hastalıklar mühim zayiata sebebolmuş; istilâya uğrayan, yuvalarını terkeden Türk ailelerinin anavatana ilticaları hasebiyle bu zavallıların henüz yerleşmeleri imkânı temin bile edilmemişken memlekette yeni bir harb bâdiresi yaratmak aklı selim kârı mıydı?

Bâhusus, zıyaa uğrayan esliha, cephane ve mühimmatı harbiye gibi kısa bir zamanda telâfisi mümkün olmıyan ihtiyaçlarla, daha doğrusu sürat ve tekniğe büyük kıymet verilen bu asırda, kem âlât ve noksan edevatla lüzumsuz yere harbe girmek budalalık sayılmaz mı?

Harb esnasında icabeden mevki ve mıntakalara silâh, mühimmati harbiye ve yardımcı asker sevk ve irsali için yollarımız, şimendiferlerimiz ve diğer nakil vasıtalarımız eksik ve eriyecek kuvvetlerin telâfi ve tecdidi mefkud iken bu harbe iştirakimiz eblehane bir hareket olmadı mi?

Hattâ, Alman ve Avusturyalıların Trablusgarb tecavüzünde, mütteffik sıfatiyle, İtalyanları desteklediklerı ve Balkan Harbinde, hasımlarımıza müzaheretleri malûm iken, onlar lehine ve İtilâf Devletleri aleyhine harbe kıyam, bir eseri hamakat addedilmez mi?

Bîtaraf kaldığımız takdirde, sürekli harblerden mutazarrır ve bitkin bir hale duçar olmuş bulunan milletimizin yaralarını sarmak, iktisaden memleketin refahını temine çare aramak şıkkı dururken Mısır'ın istilâsını düşünmek caiz miydi?

Binaenaleyh, eğer insan gibi yaşamağı, millî varlığımızı muhafaza etmeği diliyor, camilerimizde, Ezanı Muhammedî yerine, çanların dilhiraş sadalarını duymak, işitmek istemiyorsak, eğer evlâd ve ahfadımızın müstevlilerin ayağı altında çiğnendiğini görmek bedbahtlığına mâruz kalmaktan çekiniyorsak artık bir an evvel medenî âleme uymak ve harekâtımızı ona göre tanzim etmek mecburiyetindeyiz. Aksi takdirde mahv ve münkariz olmağı peşinen kabulde zaruret vardır.

Milletimizde ciddî bir intibah temini, ferdî kıymetimizin artması ve maddî seviyemizin yükselmesi, takibolunan menkulâta müstenid ve hürriyet fikrini zedeliyen usullerin bertaraf eddilmesine mütevakkıftır. Garb çoktan menkulât ile alâkasını kesmiş, yeni görüşlere, müspet ve yeni iktisadî prensiplere bağlanmış bulunuyor. Bizler, bu usule tevessül edemediğimiz, Garb medeniyetine tamamen intıbaka cesaret gösteremediğimiz için Meşrutiyetin tesisine rağmen hedefimize ulaşamadık.

Kaldı ki biz Türkler, vaktiyle hâkimiyet neşvesiyle, iktisadî faaliyeti ekalliyetlere terketmiş gibi idik. İstilâ devresi sona erip ganimet safhası kapanınca bizim iştigal sahamız ancak hükûmet memuriyetine inhisar eylemiş bulunuyordu.

İkinci Meşrutiyette yaptığımız en büyük hamle, şövenlik ve Osmanlı unsurlarının Türklüğe karşı husumet izharını tahrik eylemek ve bu suretle dahilî idaredeki tezebzüb ve emniyetsizliği artırtak olmuştur!..

Bugünkü idare şekli bir dereceye kadar demokrasi esaslarına tevafuk etmektedir. Bu gidişatı daha ziyade takviye suretiyle zıyaa uğrayan kıymetli günlerin telâfisine çalışırsak istikbalimiz müemmendir ve Türklüğün bekası emniyet altına alınmış demektir.

Doğrusu tebcil ettiğimiz, hürmet ve tâzim gösterdiğimiz Reşid Paşanın Gülhane Hattı Hümayunu, Âli Paşanın İslâhat Fermanı, Mithat Paşanın Kanun-u Esasîsi zamanında milletin ruhunda matlûb tesiri yaratamamış, bu prensipler skolâstik menkulâtın ve bazı muzır hurafatın bertaraf edilmesini sağlayamatıştır. Çünkü o günlerde maarif mefkud, halk cahildi.

Bu itibarla o tarihlerde fikrî terakkiyatın mevlûdu olan esasları tatbikten ziyade memleketimizi taklid ile yükseltmek hevesine kapıldık. On, on beş sene tahsilden sonra, türkçe bir mektub yazmak kudretinden mahrum medrese çömezliğinin aynen muhafazasını, an'anelere hürmeten, lüzumlu gördük. Memlekette müsbet ilimleri değil, yalnız Arabca ve Farsça yayımını Bina, Maksud ve Gülistan derslerini kuvvetlendirdik.

Şüphesiz bu kâfi değildi. Maamafih bir millet pek çok felâketlere maruz kalabilir. Şu kadar var ki ruhî benliğini kaybetmediği takdirde mevcudiyetini muhafaza eylemesi ve yeniden yüksek bir mevki edinmesi muhakkaktır. Son defaki istilâ tehlikesini önleyen bizlerin tekrar mazideki o azametli devirlerimize ulaşacağımızı ümidedelim. Şu kadar var ki artık yolumuzu şaşırmamağa gayret göstermeliyiz. Zaten müterakki milletler müvacehesinde bir aba ve bir lokma ile idamei hayat çağı çoktan geçmiştir. Bu itibarla, yalnız gayri mer'î kuvvetlere karşı ruhunda korku taşıyan her ferd, hiyle ve hud'aya meyyal olur ve haysiyetsiz yaşaamğa mahkûmdur. Böyle bir sukuttan kaçınmalıyız!

Bu itibarla, genç ve münevver kafalarda memleketin coğrafyasını, tarih ve mefahirini geniş bir nüfuzu nazarla ihataya müsaid bir bilgi, ruhlarda eslâfa ait hâtıraları yâd ve tezküra elverişli mânevî bir ilgi yaratmak lâzımdır. Aksi takdirde güdülen vatan sevgisinin şümûl ve tesiri sun'î olur, ve bu duygu hayat ve menfaat hisleriyle hemâyar bulunur.

Bu tabiî hâleti gözönünde tutmalı; çocuklarımızın daha ilk inkişafları başlarken aile ocakarında, okul yuvalarında millî hislerin beslenmesine ehemmiyet verilmelidir. Türk benlik ve birliği ancak bu sayede uzviyet kesbeder ve yükselir. Almanlar ve diğer milletler bu suretle gelişmişlerdir.

Unutmıyalım ki, bir zamanlar, Sultan Süleymanın devri saltanatında krallar huzurda taç giyiyor, ve bu hükümdarlar vezirlerimize peder ve birader diye hitab ediyorlardı. Demek oluyor ki, biz Türkler kabiliyetsiz bir millet değiliz. Ancak kendi varlık ve bekamızı son iki asır zarfında suiistimal etmiş bulunuyoruz.

Binaenaleyh, Türklüğü kurtarmanın mâhiyet ve vüsati, göstereceğimiz azim ve kudrete ve bu uğurda katlanacağımız fedakârlığa bağlıdır. Tarihimiz ve şerefimiz namına böyle bir cidali başarmağa mecburuz.

Mütareke Akdi ve İzmir'in İşgali (1):

Bilindiği gibi, Birinci Cihan Harbi, Bulgarların bilâ kaydü şart teslimi, Almanların bazı kayıtlar dahilinde Mütarekeye muvafakatiyle sona ermiş, Osmanlı hükûmeti de Filistin cephesinde, 19 Eylûlde Yıldırım Orduları Grupunun General Allenbi kuvvetlerine mağlûbiyeti sonunda bu zarurete uymuş ve İtilâf Hükûmetleriyle Mütareke akdedilmesine taraftar olmuştur.

Mütareke akdedilince, Talât Paşa istifasını vermiş ve Sultan Vahideddin, yeni kabinenin kurulmasına Tevfik Paşayı memur eylemişti. Fakat, bir türlü kabine kurulamıyor ve Ahmed İzzet Paşa Sadrıâzam olacak dediko-

(1) İzmir'i Foçe ahalisi Milâddan (600) sene evvel tesis etmiştir. Fakat, zelzeleden harap olan bu şehir, Roma İmparatorlarından (Mark Orel) tarafından 177 tarihinde, yeniden inşa edilmiştir.

dusu ortaya yayılmış bulunuyordu. Hattâ, bu vâdideki sözler cenub cephesine kadar ulaşmıştı.

Suriye cephesinde İngiliz taarruzu Osmanlı ordusunu bozduğu vakit, yalnız Mustafa Kemal Paşa emrindeki kıta salimen Haleb'e ulaşabilmişti. Bu vesile ile Yıldırım Orduları Kumandanı Liman Von Sanders istifasını vermiş ve yerine Mustafa Kemal Paşa geçmişti.

Bu hususta, daha evvel cereyan eden hâdiseler şu tarzda hülâsa edilebilir. General «Falkhayn» emrindeki Yıldırım Ordusu faaliyete geçtiği vakit bu teşekkülde, Altıncı kıta kumandanı Halil ve Yedinci kıta kumandanı Mustafa Kemal Paşalar bulunuyordu. Fakat, «Falkhayn» ın takib ettiği hareket Osmanlılardan ziyade Alman menfaatlerini korur bir durum arzettiğinden Mustafa Kemal Paşa, itiraza mecbur kalmış ve bu maksadla hazırladığı raporları Harbiye Nâzırı Enver Paşaya göndermiştir. Hattâ Haleb'den yazdığı bir zeyl ile bu raporları teyid eylemiştir. «Falkhayn» bu teşebbüsten haberdar olunca harekâtında serbestî temini ümidiyle Mustafa Kemal Paşaya iki sandık derununda mahfuz bir mikdar altın sunmustu. Bu muameleyi usulsüz bulan Paşa, yaverleri Salih Bozok ve Cevad Abbas Beyler vasıtasiyle, takdim edilen hediyeyi Yıldırım Orduları Kumandanına iade edince «Falkhayn» ın canı sıkılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Birinci Dünya Harbinde, Almanların mağlûp olacağına inanıyor; bu yüzden savaşa katılmamızı istemiyor ve fırsat elverirse harbden sarfı nazar edilmesini tercih eyliyordu. Esasen Yıldırım Orduları kumandanlığına getirilen Alman Generali «Von Falkhayn» ın yanlış yığınak yaptığından dolayı, biraz evvel işaret edildiği veçhile, Harbiye Nâzırı Enver Paşayı ikaz etmişti.

Nitekim 17/Kasım/1917 de Filistin cephesindeki mağlûbiyet neticesi Kudus'ün İngiliz'ler eline geçmesi Mustafa Kemal Paşa tenkidlerinin pek isabetli olduğunu göstermişti. Maamafih, hâdiselerin ikazı vechiyle cereyan etmesi hilâfına, Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal Paşayı o cepheden almağı muvafık bulmuş ve Veliahd «Vahideddin» Efendi refakatinde Alman İmparatoru Vilhelmi ziyarete gitmesi musib görülmüştür.

Fakat «Vahideddin» Efendiye fahri yaver tayin edilen Mustafa Kemal Paşa, Almanya'dan avdetinden sonra, tekrar, evvelce işaret edildiği gibi, Suriye cephesine iltihak etmişti. O sırada «Falkhayn» Yıldırım Orduları Kumandanlığından ayrılmış ve onun yerine «Liman Von Sanders» tayin edilmiş bulunuyordu. Mâruz kalınan bir mağlûbiyet sonunda, kumandanlıklarda yeniden tebeddülât vukua gelmiş ve Yıldırım Orduları kumandanlığına bu defa Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir. Lâkin, 29/Eylûl/1918 de, Bulgarlar düşmanlarımızla sulha talip olmuş ve Almanya zarurî olarak 7/Ekim/1918 de harbe nihayet vermiş ve Türkiye de, diğer sahifelerde izah edildiği üzere, 14/Ekim/1918 tarihinde müttefiklerine uymak mecburiyetinde kalmıştır.

Bu sıralarda, Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a avdetle memleketi kurtarmak Türklerin meskûn bulunduğu mıntakaların istilâsına meydan bırakmıyacak tedbirlere teşebbüs etmek amaciyle bazı dostlariyle müzakereler icrası emelinde idi.

Bu maksadla, Yıldırım Orduları Kumandanı Mustafa Kmal Paşa Sultan Vahideddin'e arzedilmek kaydiyle aşağıdaki mektubu Seryaver Naci Paşaya (Eldeniz) göndermiştir. Aynı zamanda Ahmed İzzet Paşaya da bu mealde bir telgraf çekerek Harbiye Nezaretinin kendisine tahsisini istemiştir.

Seryaver-i Hazret-i Şehriyarî Naci Beyefendiye :

— Gayet mahremdir —

«Talât Paşa kabinesinin meflûç bir halde, Tevfik Paşa Hazretlerinin muayyen bir kabine teşkilinde müşkülâta mâruz bulunmakta olduğunu haber alıyorum. Ordular muharebe kudretinden mahrum ve zaten kuvvayi mevcude müdafaadan âciz bir hale getirilmiştir. Düşman, her gün daha müsaid ve ezici şürut ihraz etmektedir. Müttefikan olmadığı takdirde, münferiden ve behemehal sulhü takarrür ettirmek lâzımdır ve bunun için fevtolunacak bir an dahi kalmamıştır. Aksi takdirde, memleketin kâmilen elden çıkması ve devletimizin gayri kabili telâfi mehalike mâruz kalması baidül ihtimal değildir. Muhterem Padişahımıza olan sadakat ve merbutiyetim ve vatanımın temini selâmeti itibariyle arzederim ki, Tevfik Paşa Hazretleri filhakika müşkülâta tesadüf etmişler ise, Sadaretin derhal İzzet Paşa Hazretlerine tevcihi ve müşarünileyhin esas Fethi (Rahmetli Okyar), Tahsin (Rahmetli Özer) Rauf (Hüseyin Rauf Orbay) Canbolat, Azmi, Şeyhülislâm Hayri ve âcizlerinden mürekkeb bir kabine teşkil etmesi zarurîdir. Zevatı mezkûrenin vücude getireceği kabine vaziyete hâkim olabileceği zan ve itikadındayım. Tevfik Paşa Hazretleri, size isimlerini yazdığım zevata müracaat ettiği takdirde, mazharı teshilât olabilir zannederim. Münasib ise bu zevatın Şevketmeab Efendimize arzını rica ederim.

Fahrî Yaver-i Hazret-i Şehriyarî
Mustafa Kemal

Mustafa Kemal Paşa :

Millî Savaşımızın ve Büyük İnkılâbımızın önderi «Mustafa Kemal» (1881) de Selânikte doğmuştur. Pederleri kereste tüccarı Ali Rıza Efendi ölünce, annesi Zübeyde hanımla beraber dayısı nezdine köye gitmişlerdir. Bir müddet, köylü çocukları gibi yaşamıştır. Kendileri :

«Dayım köy hayatı geçiriyordu. Ben de bu hayata karıştım. Bana vazifeler veriyor, ben de onları yapıyordum. Başlıca vazifem, tarla bekçiliği idi. Kardeşimle beraber, bakla tarlasının ortasında bir kulübede oturduğumuzu hiç unutamam.» demektedir.

Mustafa Kemal Paşa, Selânik'te ilk mektebi bitirmiş ve Mülkiye Rüşdiyesine giderken, Askerî Rüşdiyeye imtihanla girmiş ve Riyaziye hocası onda gördüğü kabiliyet dolayısiyle Mustafa adına Kemal kelimesini de ilâve et-

mek suretiyle ismini «Mustafa Kemal» olarak vasıflandırmıştı. Bu itibarla, aşağıdaki izahatı vermek muvafık olacaktır.

Mustafa Kemal, Harb Okuluna ve Harb Akademisine devam ederken, mektebde gizli bir gazete neşretmiştir. Akademiyi ikmal edince, mutad hilâfına, staj için (1904) de Şam'a gönderilmişti. Orada (Vatan — Hürriyet) cemiyetini kurmuştur. Bir ara, Mısır ve Atina tarikiyle gizlice Selânik'e gelmiş, Tahir Bey, İsmail Efendi ve Ömer Naci, Hüsrev Sami, Hakkı Baha Beylerle (Hürriyet) cemiyetini orada da tesise çalışmıştır. Kendisi resmen (1907) de Şam'dan Selânik'e nakledilmiş ve sonraları «İttihad ve Terakki» ismini alan bu cemiyete büyük hizmetler ifa eylemiştir.

(1911) de Trablusgarb Harbi patlak verince hemen oraya koşmuş, Bingazi kumandanı sıfatiyle Tobruk Harbinin kazanılmasına âmil olmuştur. Balkan Harbinde de Edirne'nin geri alınması hususunda hizmeti sebkat etmiştir. Birinci Cihan Harbinde kendisine Tekirdağında 19 uncu Fırka Kumandanlığı verilmişti. Bu münasebtele 25/Nisan/1915 de Arıburnu ve 6-7 Ağustos'ta Anafartalarda müttefik ihracatını önlemiş ve düşmanlarımızın topraklarımızı terkine âmil olmuştur.

9/Ağustos/1915 tarihinde, Mustafa Kemal Beyin (Atatürk) kazandığı Birinci Anafartalar zaferi şu suretle tahakkuk etmişti.

6 Ağustosta Anafartalara çıkan İtilâf Ordularının taarruzu inkişaf ediyordu. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi, 19 uncu Fırka Kumandanı Mustafa Kemal Beye, askerî vaziyeti nasıl bulduğunu sormuştu Miralay Mustafa Kemal Bey, vaziyetin fena olduğunu izhar ve ahvali islah için o mıntakadaki bütün kuvvetlerin emrine verilmesini istedi. Bunun üzerine Anafartalar kumandanlığına tâyin olunan Mustafa Kemal Bey, ertesi günü düşman ordusunu mağlûp ve geri çekilmeğe mecbur eylemişti.

«Mustafa Kemal» Bey, maiyetine verdiği emirlerde:

«Benimle beraber burada muharebe eden bilcümle askerler katiyen bilmelidirler ki, uhdemize tevdi edilen namus vaşifesini tamamen ifa etmek için bir adım geri gitmek yoktur.» diyordu.

Çanakkalede Albay olan «Mustafa Kemal» Bey, Kafkas cephesine giderken Paşalık rütbesine ulaşmış ve o mıntakada Bitlis ve Muş'u Ruslardan geri almıştı.

1917 de Hicaz kuvvetleri kumandanlığına getirilmiş ve biraz sonra, Bağdad'ın istirdadı işiyle meşgul Alman generali (Falkhayn) emrindeki Yıldırım Ordusunun 7 nci kıta kumandanlığına tâyin edilmiş ise de, diğer satırlarda tafsil edildiği gibi, onunla bağdaşamamış olduğundan İstanbul'a dâvet olunarak Veliahd Vahideddin ile Almanya'va gitmistir. Avdetinde yeni Padişah Vahideddin'in ısrarı üzerine Filistin cephesinde tekrar 7 nci kıta kumandan-

lığını deruhte etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ve 31/Birinciteşrin/1918 de (Von Sanders) in yerine Yıldırım Orduları Kumandanlığına atanmıştı.

Maamafih, yukarıki satırlara kaydedilen telgraf haberleri ve mektubun teatisinden sonra «Mustafa Kemal» Paşa, Yıldırım Orduları Kumandanlığını terkle 13/İkinciteşrin/1918 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Müttefik donanmaları da ayni günde payıtaht limanında demir atmışlardı.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a geldikten sonra temasta bulunduğu zevattan edindiği intibalardan vaziyetin çok nâzik olduğunu anlamış ve hemen hususî teşebbüslere girişmeği muvafık bulmuştur. Diğer sahifelerde belirtildiği vechile güvendiği kimselerle sıkı temaslar tesis etmiş, ittihaz edilecek kararlar ve takip olunacak hatt-ı hareket hakkında müdavele-i efkârda bulunmağı itiyad haline getirmişti. Hattâ ecnebi rical ile görüşmeği de ihmal etmiyordu.

Nitekim, o sıralarda İtalyanlar Türk dostluğuna ehemmiyet veriyorlardı. Bu münasebetle, mimar (Dinarı) Mustafa Kemal Paşa ve Fethi Beyleri, İtalyanın fevkalâde komiseri Kont «Sforza» (1) ile görüştürmüştür. «Sforza» kendilerine şu yolda tavsiyelerde bulunmuştu:

«— İzmir'de mitingler yapın, bu mıntakanın sahibi olduğunuzu canlı bir şekilde belirtin. Bu suretle, Yunan teşebbüslerini çürütün.»

Hiç şüphe yoktur ki, bu gibi teşebbüsler, Mustafa Kemal Paşa için ilham kaynağı oluyordu.

O günlerde, merkezi Konya Ereğlisinde olan Yirminci Kolordu Kumandanı Ali Fuad Cebesoy, bir ara İstanbul'a gelmişti. Bir gün Mustafa Kemal Paşanın evinde Rauf Beyin hazır bulunduğu yemek sofrasında Mustafa Kemal Paşaya:

«— Bu iş İstanbul'da yürütülemez. Ben merkezimi Ankara'ya nakledeyim. Siz de tasavvurunuz vechile oraya gelirsiniz.» demiş ve ayrıca Mustafa Kemal Paşanın, Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali Beyle görüşmesini temin eylemiştir.

Artık, Mustafa Kemal Paşa, ehass-ı âmâli olan Anadoluya geçmek için bir takım çarelere başvuruyordu. Bilhassa Umum Erkân-ı Harbiye Reisi Cevad Paşa, kendisine bu hususta yardım ediyordu. Harbiye Nâzırı Şakir Paşa, bir gün Mustafa Kemal Paşayı çağırmış ve üçüncü Kolordu Müfettişliğine tayin edildiğini tebliğ eylemiştir.

Nihayet, Mustafa Kemal Paşa, o sıralarda Üçüncü Kolordu Kumandanı tayin edilen Refet Bey ve diğer alâkadarlarla birlikte, Bandırma vapuru ile

(1) «Kont Sforza» bilâhare İtalya Hariciye Nâzırı olmuştu.

Samsun'a hareket etmiştir. Ve hareketi sırasında Rauf Beye; **«Ben Cevad Paşaya telgraf çekerim; sen de hemen gelirsin,»** demiştir.

Atatürk'den Cevad Paşaya gelen telgraf haberinden sonra, Rauf Bey, Osman Tufan Pasa ve daha birkaç zatla beraber, Bandırma, Salihli, Afyon tarikiyle Ankara'ya yollanmışlardır. Orada, Ali Fuad Paşa ile buluşmuş ve Amasya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa ile muhabereden sonra, kendisine mülâki olmuşlardır.

Refet Paşa da, Batumdan Samsun'a gelen İngiliz askerlerinin çekilmesini teminden sonra Amasya'ya gelmişti. Orada ittihaz edilen kararları okumuş ve tasvip etmiştir.

Amasya kararlarından biri, Sivas'ta umumî kongre akdedilmesine aiddi. Halbuki, Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'da bir kongre akdinin takarrür ettiğini ve bu toplantıdan sonra, Mustafa Kemal Paşanın lüzumlu delegeleri birlikte alarak Sivas'ta ikinci bir kongre akdedebileceğini, simdilik Erzuruma teşrifleri daha muvafık olacağını bildirdiği için, bu cihet tasvip edilmiş, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey Erzuruma gitmişler, Kâzım Karabekir Paşa ve eşraf tarafından istikbal edilmişlerdir.

Maamafih; Mustafa Kemal Paşanın Anadoluya muvasalatı günlerinde cereyan eden ahvali biraz daha tavzih etmekte fayda melhuzdur.

16 Mayısta, İstanbul'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, 19/Mayıs/1919 tarihinde Samsun'a varmıştı. Paşanın harekâtından şüpheye düşen hükûmet, 23/Haziran/1919 da teftiş vazifesinden azledildiğini vilâyetlere bildirmiştir.

Buna rağmen, 26/Haziran/1919 da Paşa, kongre münasebetiyle Amasya'dan hareket etmiş ve 27/Haziranda Sivas'a vasıl olmustur.

28/Haziran/1919 Sivas'tan hareketle 3/Temmuz/1919 da Erzuruma varmıştır.

20/Temmuz/1919 da Babıâli Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Beyin vilâyetce tevkifleri emrini vermişti. İstanbul hükûmetinin ittihaz ettiği bu tebliğat hilâfına 23/Temmuz/1919 da Erzurum kongresi açılmıştır. Bunun üzerine, 30/Temmuz/1919 da Harbiye Nâzırı da, Erzurum Kumandanına, aşağıdaki telgrafla Mustafa Kemal Paşanın tevkifini bildirmiştir. Buna rağmen, 7/Ağustos/1919da Erzurum Kongresi ikmal edildiğinden Paşa 29/Ağustos/1919 da Sivas'a hareket etmiştir. Bu defa 30/Ağustos/1919 da Babıâli, Sivas valiliğine tayin edilen Ali Galib Beyi Kürd gönüllüleriyle Sivas'a yürümeğe ve Mustafa Kemal Paşayı tevkif ieylemeğe memur eylemiştir.

Fakat 2/Eylûl/1919 da Sivasa vâsıl olan Mustafa Kemal Paşa, halkın tezahüratiyle karşılanmıştır.

Dahiliye Nezaretiyle, tevkifi hakkında anlaşma yapan Ali Galip meselesinden, Sivas Valisi Resid Paşa ve miralay Dr. İbrahim Tali Bey vasıtasiyle

vâkıf bulunan Paşa, huzuruna kabul ettiği bu emir kulu küstahı affa mazhar kılması hilâfına, izansız âlet, Malatyaya kaçmış, oradaki yardakcısı İngiliz Binbaşısı Novill, Bedirhanîlerden Celâdet, Kâmuran ve Cemil Paşa zade Ekrem Beylerle birleşerek Suriye tarikiyle İstanbul'a gelmiştir.

Erzurumda toplanan kongreyi, en yaşlı âza sıfatiyle Erzurum mebusu Raif Hoca açmıştı. O sırada Harbiye Nâzırınnan, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Beyin tevkiflerine ve İstanbul'a gönderilmelerine dair gelen aşağıdaki telgrafa kimse ehemmiyet vermemiş ve Paşa reis seçilmişti.

Harbiye Nezareti
Merkez Dairesi
Reisliği 1733

Erzurumda Onbeşinci Kolordu Kumandanlığına
Şifreli telgrafname
Bizzat açılacaktır.

«Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Beyin mukarreratı hükûmete muhalif ef'al hareketlerinden dolayı hemen derdestleriyle Dersaadete izamları Babıâlice bittensib mahalli memurinine evamiri lâzime verildiğinden kolorduca ciddî muavenette bulunulması ve neticesinden malûmat itası rica olunur.»

30 Temmuz 35 (1919)

Harbiye Nâzırı
Nâzım

Bu telgraf münasebetiyle, Mustafa Kemal Paşa Müfettişlik vazifesinden çekilmiş ise de o esnada ziyaretine gelen Kâzım Karabekir Paşa :

«— Siz, bizim başkumandanımızsınız. Size silâh arkadaşlarımın bağlılığını arzetmeğe ve emirlerinizi almağa geldim.» demek âlicenaplığında bulunmuştur.

Bu sırada, Refet Bey de Kolordu Kumandanlığından ayrılmış ve o vazifeyi Çolak Salâhaddin Beye terketmişti. Sivas Kongresinde de Mustafa Kemal Paşa Birinci Reis seçilmiştir.

Sivas Kongresi esnasında, İstanbul hükûmetinin aleyhlerinde ittihaz ettiği mânasız kararlar dolayısiyle Mustafa Kemal Paşa, Müşir Deli Fuad Paşaya, Padişahla görüşmesi ve vaziyeti arz ve kendilerini ikaz eylemesi hususunda bir mektup yazmış ve Ferid Paşanın azlini temin eylemişti.

Bu hâdiselerin cereyanından daha evvel, Mütareke akdinin ilk günlerinde Tevfik Paşa kabine teşkiline muvaffak olamadığı için Ahmed İzzet Paşaya 14 Ekim 1918 tarihinde Müşirlik rütbesi ve vezaret pâyesi ihsanı suretiyle Sadaret tevcih edilmişti. Teşekkül eden kabinede Cavid, Fethi ve Rauf Beylerle Hayri Efendi gibi «İttihad ve Terakki» elemanlarının bulunması bazı gazetelerce tenkid mevzuu oluyordu.

Talât Paşa kabinesi henüz iktidarda iken Mütareke akdi için iki defa Amerikalılara müracaat edilmiş, İzmir Valisi Rahmi Bey de, İngilizler nezdinde bilvasıta aynı teşebbüsü yapmış ise de hiçbir taraftan muvafakat cevabı alınamamıştı.

Ahmed İzzet Paşa hükûmeti de Mütareke akdi için nereye müracaat edeceğini takdirden âciz bulunduğu bir sırada vaktiyle Bağdad cephesinde esir edilen ve Büyükadada ikamet eyliyen İngiliz Generali (Tavsend), Bahriye Nâzırı Rauf Beye müracaatla, bu meseleye tavassutta bulunmak vazifesini deruhte edebileceğini bildirmiştir. Hükûmetin muvafakati üzerine General (Tavsend) İzmir tarikiyle İngiliz Bahri Sefid Kumandanı Amiral (Galtrob) nezdine gitmiştir. Ve bu münasebetle Amiral (Galtrob) dan muvafakat cevabı gelmiştir.

Fakat, böyle nazik bir sırada sahneye yeni bir şahsiyet çıkmış; Sultan Vahideddin'in enistesi Damad Ferid Paşa, mütareke akdi müzakerelerini deruhteruhte etmek hevesine düşmüş ve Padişah da bunu Ahmed İzzet Paşaya tavsiye edecek kadar zaaf izharından hâli kalmamıştı.

Halbuki, Ferid Paza mütareke meselesinde bir takım indî ve hayalî fikirler ileri sürüyor, mağlûp değil, galib bir hükûmetin istek ve arzularını kabul ettirmek sevdasına kapılmış bulunuyordu. İzzet Paşa, bu yersiz düşüncelere muhalif olduğu gibi bütün kabine arkadaşları da aynı kanaati izhar etmişler ve bu sebeble, nihayet Rauf Beyin riyaseti altında bir heyetin Mondros'a gitmesine karar vermişlerdir. İzmir Rıhtımından Muzaffer römorköriyle hareket eden Türk murahhas heyeti açıklarda Ağamemnun zırhlısiyle buluşmuş ve onunla Mondros'a vâsıl olmuştur' Orada kabul edilen esaslar, bizim Âyan ve Mebusanın tasdikına iktirandan sonra, mütareke şartları tatbik mevkiine konmuştur.

Bu şartlar mucibince, galib devletler, usulü dairesinde 8 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'a asker göndermişler ve Müttefikler Kumandanlığını Fransız Generali (Despre) deruhte eylemişti.

Bu kumandanın Trakya'dan gelişi ve Beyoğluna geçişi ekalliyetlerin büyük nümayiş icrasına vesile teşkil eylemiş ve Türkler derin yeis ve kederle bu küstahlığa seyirci kalmışlardır. 30 - 31 Ekim gece yarısında başlıyan bu zalim Mondros Mütarekesi, İngiltere hükûmeti Bahri Sefid Donanması Kumandanı Amiral (Galtrob) ile Osmanlı hükûmeti Bahriye Nâzırı Rauf, Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet ve Erkâni Harbiye Kaymakamlarından Sadullah Beyler arasında kararlaştırılmıştı.

(25) baddeden ibaret olan mütareke şartnamesinin birinci maddesi; Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının işgali; Türk donanmasının İtilâf devletlerine teslimi; dördüncü madde, üserayi harbiye ile Ermeni mevkuflarının İtilâf hükûmetlerine iadesi; beşinci madde: Kuvvayi askeriyenin terhisi; ye-

dinci madde: Müttefiklerin emniyetini tehdid edecek bir hâdise zuhurunda herhangi bir noktanın onlarca işgali; on altıncı madde: Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaatın en yakın İtilâf kumandanına teslimi; yirmi ikinci madde: Osmanlı üserayi harbiyesinin İtilâf devletleri nezdinde muhafaza edileceği; yirmi üçüncü madde: Hükûmeti Osmaniyenin merkezi hükûmetlerle bilcümle münasebatı katedeceği şartlarını ihtiva ediyordu.

Bu mütarekename, yukarıda işaret edildiği üzere, Mondros limanında, İngilizlere ait Ağacemnun zırhlısında 30 Ekim 1918 tarihinde imza edilmişti. Mütarekenin imzasından sonra 13 Kasım 1918 Salı günü Payitahtı selâmlamak üzumunu duymadan İngiliz, Fransız ve İtalyan donanmalarına ait harb gemileri Dolmabahçe Sarayı önünde demirlemişlerdi.

İtilâf Devletleri, yurdumuzu işgale başlayınca, Erkânı Harbiyede vazifedar bazı vatandaşların teşvikiyle, kıymetli ve tecrübeli erkânı askeriyenin Anadoluya tayinleri tâcil edilmiştir.

Bu meyanda; Bekir Sami, Kâzım Özalp, Kâzım Karabekir, Ali Fuad, Refet, Cafer Tayyar, Galatalı Şevket ve Yusuf İzzet Bey ve Paşalar zikredilebilir.

Bu sırada, İstanbul Rum Patrikhanesi de «Mavri Mira» isimli bir cemiyet kurarak Rumları teşkilâtlandırmağa başlamıştı. Bunlar Yunanistan lehine propaganda yapacaklardı.

Rum okulları ve İzci teşekkülleri «Mavri Mira» nın emrinde bulunuyordu. İstanbul, Bandırma, Kırklareli ve Tekirdağ Rum cemaati bu cemiyete tebaiyet eylemişlerdi.

Ermeniler de Patrik (Zaven) Efendinin emriyle ayni surette çalışıyordu.

Bu teşekküllerden maada, Türkler aleyhine çalışan İslâm kurumları da vardı. «Kürdistan Teali Cemiyeti» en müfritlerinden biriydi. Bunlar, «Diyarbakır, Bitlis ve Elâzığ» vilâyetlerinde bir hükûmet tesis etmek hevesine düşmüşlerdi. Bir de «İngiliz Muhibleri Cemiyeti» kurulmuştu.

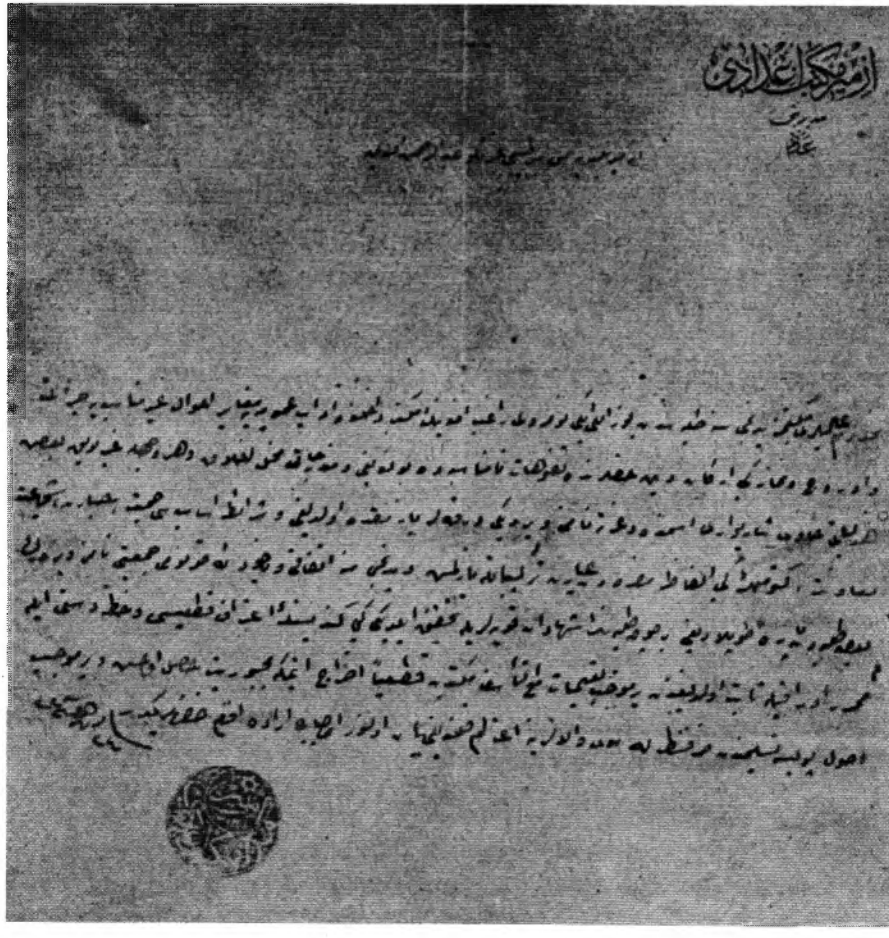
İstanbul'da ahval bu merkezde cereyan ederken İngilizler cenubda Musul havalisini, Urfa ve Maraş; Şimalde Samsun, Merzifon ve İzmit'i; Fransızlar Cenubda Kilikyayi, Şimalde Bandırma ve Zonguldağı; İtalyanlar Konya, Söke ve Antalya havalisini işgal etmişler; Bunlardan başka, İngilizler Batum ve Tiflis'e giderek Ermeni ve Gürcü hükûmetlerini kurmuşlardır.

İstanbul gazetelerinin İzzet Paşa hükûmetini tenkide devam etmeleri üzerine, Sadarete Tevfik Paşa getirilmiştir. Fakat, 13 Mayıs 1335 tarihinde İngiliz Amirali (Galtrop) Mondros Mütarekesinin 7 nci maddesine tevfikan İzmir ve istihkâmının 14 Mayıs 1335 tarihinde Müttefikler tarafından işgal edileceğini bir nota ile İzmir Valisi İzzet Beye bildirmiştir.

İzmir'in İşgali :

Birinci Cihan Harbi Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir fâcia teşkil ediyordu. Henüz galip, mağlûp belli olmadan, mukaddes ecdad kaniyle yoğrulmuş bizim sevgili topraklarımız; İngiliz, Fransız, İtalyan ve diğer yardakçılar arasında, gelişi güzel taksim ve Türk mevcudiyeti, yukarıki satırlarda işaret edildiği vechile tarihe mal edilmişti. Bu şuursuz küstahlıklar meyanında, İzmir de Yunanlılara mevuddu. Bu itibarla, dünkü tebaamız Yunanlılar, askerlerini «Midilli» adasında toplamışlar ve lüzumlu ihzaratın ikmalinden sonra, bu menfur sürülerini İzmir'e nakletmişlerdir.

İzmir'in işgali dedikodusu, mütarekenin akdinden itibaren yayıldığı için buna mukavemet maksadiyle, şehirde bir takım teşebbüslere girişilmesi bazı gençler arasında mevzuubahs olmağa başlamış ve bu emele binaen «Mü-

dafaa-i Hukuk Cemiyeti» vücude getirilmiş ve bu teşekkülün idaresi İstanbul'dan dâvet edilen Ragıp Nureddin Ege Beye bırakılmıştır.

İzmir ve havalisinde uzun müddet doktorluk yapmış, Abdurrahman Beyin mahdumu bulunan Ragıp Nureddin Bey, mıntakayı iyi tanıyan ve yüksek tahsilini Lozan'da bitiren, Türk Ocağı mensubu ve ruhen millî duygu ile beslenmiş bir vatandaştı.

Bu genç, henüz küçük yaşta iken tâkip ettiği vatanperverane hareket hattı dolayısiyle pederinin, istibdat devrinde, mâruz kaldığı aşağıya ilâve ettiğim ihtar şeklinden istidlâl edilmektedir. Ragıp Nureddin Ege bahsine ait bu vesikayı dercettikten sonra, İzmir'in işgal şeklini kısaca izah etmek isterim.

İzmir Mekteb-i İdadî
Müdüriyeti

İzmir Belediyesi Sertabibi İzzetlû Abdurrahman Efendiye

Mahdum-u âlileri, mektebimiz yedinci sene talebesinden yüz elli iki numaralı Ragıp Efendinin, mektep dahilinde, âdab-ı umumiyeye muğayir, ahval-i gayri münasebeye cüreti ve oruc ve namaz gibi erkân-ı diniye haklarında tefevvuhatı nâmünasebede bulunduğu ve münderecatı muhill-i ahlâk ve her vechile gayr-i lâyik bazı hezeyanı havi Şarivari isminde ve gazete namını verdiği varakalar yazmakta olduğu ve şerait-i esasiyesi; hamiyet, cesaret, şecaat, muavenet, ketumluk gibi, elfaz-ı muzirreden ibaret terkibatla yazılmış ve yedinci sene ittifakı veyahut Ekonomi cemiyeti namını vererek bazı talebeden para topladığı, birçok talebenin işhadat-ı kaviyyeleriyle tahakkuk eylediği gibi, kendisinin itiraf-ı kat'isi ve hatt-ı desti ile muharrer evrakiyle sabit olduğundan bermucib-i talimat, maatteessüf mektebden kat'iyen ihraç etmeğe mecburiyet hasıl olmuş ve bermucib-i usul, polise tesliminden sarf-ı nazarla yed-i valâlarına izam kılındığı beyan olunur. Olbabda, irade efendim hazretlerinindir.

24 Teşrinievvel 322

İşgal keyfiyeti, çok acı ve pek garip bir şekilde cereyan eylemişti. Bu konu, daha evvel etrafa yayılınca, Rumlar şımarıklık izharına başladığından ve Türk halkı da müdafaayi nefs için silâh depolarına hücuma tevessül eylediğinden, hemen Türk askerî devriyeleri faaliyete geçmişlerdir.

Fakat, İngiliz donanma amirali, Türk askerlerinin sahile çıkacak Yunan kıtalarına tecavüz etmemelerini ve sükûneti muhafaza eylemelerini tebliğ eylemiştir.

Nureddin Paşa, işgal dedikodusundan müteessir olduğu ve bu hususta ciddî ihzaratta bulunmak emeli güttüğü için vazifesinden uzaklaştırılmıştı. Esasen, sabık vali Rahmi Bey de ayni âkibete uğramıştı. Bu itibarla, İngiliz amiralinin tahakkümü ve hükûmet ricalimizin lâkaydisiyle Yunan askerleri 15/5/1919 sabahı, İzmir rıhtımına çıkmağa başlamış ve ilk iş olarak da askerî kışla muhasara edilmiştir. Palikaryalar, tehdid makamında etrafa

silâh sıkmağa ve birkaç mâsumun ölümüne âmil v etecavüzkâr harekâta koyulduklarından, kışladaki kumandanlık dairesi penceresine, bizimkiler tarafından beyaz bir bez asılmak suretiyle küstahça yapılan bu harekât önlenmek istenmiştir! Lâkin bu mesele bu kadarla bitmemiş, kumandan da dahil olduğu halde, kışlada bulunan bütün zabitler, amiralin emri ve esir sıfatiyle ikişer sıra halinde, rıhtımda bulunan bir vapura götürülürken, Yunan askerlerinin «zito Venizelos» diye bağırmağa icbar edildikleri sırada buna itiraz eden miralay Feţhi Bey rıhtımda şehid edilmiştir. Bu mevkuflar, kırk sekiz saat sonra, serbest bırakılmışlardır. Bu hazin ahvali nakilden sonra daha evvel, şehirde cereyan eden hâdiseleri zikre başlıyorum.

Ragıp Nureddin Beyi İzmir'e dâvet eden ve bütün masraflarını kesesinden ödemek suretiyle bazı gençlerle «Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti» ni kuran Eşrefzadelerden Moralı Halid Beydir.

Halid Bey, İzmir'in işgalinden sonra dahi İstanbul'a kaçarak «Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti» ni yaşatmağa çalışmış ve bu hususta hiç fedakârlığı esirgememiş ve hattâ işgalden bir gün evvel, İzmir'de bir kongre akdini bile temin etmiştir.

Fakat, gençler, cereyan eden ve etmesi muhtemel bulunan ahval hakkında hasbihal ettikleri böyle bir sırada, İzmir'in ertesi günü Yunanlılar tarafından işgal edileceği haberini öğrenince şaşkına dönmüşlerdir.

14/Mayıs/1919 günü, cemiyet merkezinde toplanılarak kararlaştırdıkları vechile, Muvaffak Menemencioğlunun, Avrupa kabinelerine gönderilmek üzere hazırladığı Fransızca telgrafı Rıhtım Postahanesine tevdi için Ragıb Nureddin Bey oradan ayrılmış ise de Kordonboyu, Metropolid «Hristotomos» un teşvikiyle, Rumlar tarafından işgal edildiği için bilmecburiye geri dönerek, Askerî Kıraathanede toplanan arkadaşlarına mülâki olmuş ve bu suretle telgraf keşidesi akamete uğramıştır.

Ragıp Nureddin Bey, Kıraathanede öbek öbek toplanan bazı vatandaşların izhar ettikleri menfi noktai nazarlardan müteessir olarak kendi kendine memlekette bir mukavemet unsuru yaratma kararı varmıştır. Bu itibarla, bazı arkadaş ve rast geldiği vatandaşlara hemen Sultanî Mektebinde - İdadî Mektebi - toplanılması lüzumunu telkin etmiş ve kendisi de o cihete doğru, gayri ihtiyarî, söylenerek gitmeğe başlamıştır.

Bir dershanede toplanan müteessir ve müteredddit halkın sakin tavırlarından üzülerek muallim kürsüsüne çıkmış, vaziyetin kısa bir hülâsasını yaptıktan sonra; işgalin eller, kollar bağlı kabul edilmesine imkân olmadığını, bu yoldaki mânasız uysallığın en büyük bir felâket bulunduğunu, gösterilecek fiilî harekâtın memleketin her tarafında aksülâmeller yaratacağını beyan ve bu noktanın göz önünde tutulmasını izhar ile hemen «Türk Ocağı»nın mukavemet karargâhı addedilmesini ve orada alınacak tedbirler için her vatandaşın hazır bulunmasını dilemiştir.

Bu beyanatı müteakip memleketin muhtelif mıntakalarına çekilmek üzere şöyle bir telgraf müsveddesi de hazırlamıştır:

«İzmir'i Yunanlılara veriyorlar, hepimiz heyecan içindeyiz, bütün ümidimiz sizlerde; vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız.»

Altına, **«Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi»** imzası konan bu telgraf, Vali İzzet Beyden müsaade alınarak memleketin her köşe ve bucağına Mazhar Bey isminde bir ihtiyat zabiti delâletiyle çekilmiştir. İmza, doğrudan doğruya Ragıp Nureddin Beyin bir buluşudur. Her hangi bir cemiyet ve teşekkül ile alâkası yoktur.

Artık, «Türk Ocağı», İdadî Mektebinde yapılan tavsiyeler mucibince, bir arı kovanına dönmüş, herkes bir vazife ile sağa sola koşmağa başlamıştır. Burada ittihaz edilen kararlar:

1 — İzmirliler, gece Yahudi maşatlığında toplanacak;
2 — Bütün minarelerde ezan okunacak, salâlar verilecek;
3 — Bütün mahalle davulları sabaha kadar çalacak;
4 — Yahudi Maşatlığında bütün gece ateş yakılacak;
5 — Eli silâh tutanlar dahile doğru yollanacak;
6 — Sabahleyin erkenden bir miting yapılacak ve hazırlanan protesto konsolosluklara verilecek.

Yukarıki kararlardan ve Yahudi maşatlığında ateş yakmaktan maksad, 14 Mayısta İzmir limanında demirleyen Amerika ve diğer ecnebi zırhlıları nazarında İzmir halkının ekseriyet-i kahiresinin Türk olduğunu belirtmekti. Nitekim, bu hususta Ragıp Nureddin Bey tarafından hazırlanmış ve Anadolu Matbaasında basılmış, Vilson prensiplerinden bâhis bir de beyanname neşredilmişti.

O beyannamede:

«Ey bedbaht Türk...
.....
Şimdi sana soruyoruz?..
Rum senden daha mı çoktur?..
Yunan hâkimiyetini kabule tarafdar mısın?..
.....»

Fakat, bütün bu vatanperverane faaletiyetler hilâfına, 15/Mayıs/1919 sabahı İzmir, Yunanlılar tarafından işgal edilmiş ve halk katliâma mâruz bırakılmıştır. Zehi adalet!.

İzmir hâdisesinde en çok faaliyet ibraz edenler ve Türk Ocağı toplantısında mevcudiyet gösterenler arasında, eski Maarif Müdürü Ahmed, Nailî

Moralı Halid, Mahamî Sadık, Mehmed Resad, Ragıp Nureddin, Muallim Salâhaddin, Avukat Fuad Hayreddin Beyler zikredilebilir. Hattâ Mustafa Necati ve Vasif Beyler de Balıkesirden bu faaliyeti tasvip etmişlerdir.

Tabiî bu meselelerde en müessir rol oynayan Ragıp Nureddin ve Moralı Halid Beyler olmuştu. Bu sebebledir ki, Rumca gazeteler, Ragıp Nureddin Beyden bahsetmeğe başlamışlardır. Böyle bir tehlike başgösterince, gizlenmek mecburiyetini zarurî bulunan bu genç, onbeş gün kadar muhtelif misafirliklerde sığındıktan ve bir müddet Adnan Beyin (Sayın Başvekil Adnan Menderes) evinde Ethem Menderse Beye misafir olduktan sonra, gizlice İstanbul'a gelmek imkânını bulmuş ve hayatına mal olacak bir tecavüzden bu sayede kurtulmuştur.

İzmir'deki teşebbüsler, yalnız yukarıda isimleri mezkûr zavata münhasır değildi.

İşgal sırasında İzmir'de bulunan Kâzım Özalp Bey (Paşa), hemen Menemene hareketle jandarma kumandanı bulunan biraderini vaziyetten haberdar ettikten sonra, Manisa, Akhisar, Soma ve Balıkesir yoluyla Bandırmaya gitmiştir. Her geçtiği yerde, nüfuzlu şahsiyetlerle müdafaa ve mukabele vaziyeti hakkında müdavalei efkârda bulunduktan ve bu meyanda Çerkes Ethem ve kardeşi Reşidle görüştükten sonra bir motorla İstanbul'a gelmiştir.

Alelâcele, Genel Kurmay Başkanı Cevad Paşayı ziyaretinde, Balıkesire gönderilmesini rica ederken, orada mücadele tertibatı ihdası fikrinde olduğunu açıklamış ve bu münasebetle (61) inci tümene tayini yapılmıştır.

Balıkesire muvasalâtında, Ayvalık havalisinde bulunan Köprülü Hamdi ve Ali Çetinkaya Beylerle birlikte, o mıntakaya ihraç edilen Yunan kuvvetlerine karşı cephe almışlar; Soma, Akhisar, Alaşehir ve Demirci cephesini kurmuşlardır.

Halbuki, İzmir'de sakin ve tabaamız bulunan Rumlar o kadar şımarmış ve öyle küstah bir tavır almışlardı ki (1920) senesi Ocak ayında, Hükûmet Konağı civarında toplanmışlar, yılbaşında şehirin Yunanistana ilhakını talep etmek cüretinde bulunmuşlardır. Fakat, teşebbüsleri bu kadarla kalmamıştır. 1922 senesi Ağustosunda «Loid Corc» Avam Kamarasında, İzmir'e muhtariyet verileceğine dair bir nutuk irad etmişti.

Bunun üzerine, İzmir'deki Yunan İşgal kuvvetleri kumandanı, bunu destekliyor görünmek maksadiyle bir miting tertiblemiş ve zorla halkı rıhtıma yığmıştır. Cebren toplanan ahaliye resimli Loid Corc kartpostalları dağıtılmış ve Rum ahali, Frenk mahallesinden geçen Belediye Reisi Hasan Paşayı da yakalıyarak omuzlarda o kalabalığa katmışlardır. Elebaşıları Loid Corc'un nutkunu tasvip eder bir kararname ihzar etmişler ve bazılarına imzalattıktan sonra, bu varakpâreyi İngiliz Konsolosuna takdim eylemişlerdir. Akıllarınca, bu suretle bir emr-i vaki ihdas etmek istemişlerdi.

15 Mayıs 1335 tarihinde İzmiri işgal eden ve birçok mâsum kanı döken Yunan haydutları, bu kadarla iktifa etmemiş, Manisa ve Aydın havalisine sarkmağa başlamışlar; hattâ bir torpido himayesinde Ayvalığa da asker çıkarmışlardır. Fakat bu küstahlıkları havali kumandanı Ali Beyin (Çetinkaya) mümanaatına uğramıştır. Ali Bey ve arkadaşlarının bu hareketi ilk Türk müdafaasını teşkil etmektedir. Bununla beraber Aydın'ı işgal eden Yunanlılar Demirci ve Yörük Ali Efelerle, Binbaşı İsmail ve Şükrü Beylerin mukavemetine mâruz kalmışlar ve şehri terke mecbur edilmişlerdir. Bilâhare bu grupa (Galib Hoca) namiyle iltihak eden Celâl Beyin (Reisicumhur sayın Celâl Bayar) büyük yardımı dokunmuştur. Maamafih palikaryalar işgallerini Nazilli, Tire, Ödemiş ve Akhisar'a kadar tevsi etmişlerdi.

Bu işgallerden dolayı Denizli (Millî Heyeti) etrafa protestolar yağdırmaktan hâli kalmamış ve Balıkesir cephesini de Miralay Kâzım Bey kurmuştur.

Salihli cephesinde, Çerkes Ethem ve Sarı Efe (Edib Bey) mühim bir teşekkül vücude getirmişler, halkın cenkcuyane harekâtını tahrik -ve vatanperverane azimlerini takviyeye gayret göstermişlerdir. Bu suretle Millî Mücadele azmi her vatandaşta uyandırılmış, (Redd-i İlhak) mensubları çoğalmağa başlamıştır.

İzmir havalisinde bu faaliyetler cereyan ederken Sultan Vahideddin tarafından Erzurumdaki on beşinci, Sivastaki üçüncü ve Ankaradaki yirminci kolorduları emrine almak yetgisiyll 30/Nisan/1919 da Üçüncü Ordu Müfettişi tayin edilen Mustafa Kemal Paşa, hiç bir ârızaya uğramadan Samsuna varmıştı.

Bandırma vapuru 18/Mayıs/1919 da Sinoba uğradığı vakit mutasarrıf tarafından, halk namına, Paşanın Sinobu şereflendirmesi ricasına, kendileri aşağıdaki satırlarla mukabele etmişti:

«Muhterem mutasarrıf Beyfendi;

Sinobluların hakkımda gösterdikleri hissiyata teşekkür ederim. Rahatsızlığım dolayısiyle dâvetlerine icabet edemediğimden müteessirim. Kendilerine selâm ve muhabbetlerimin iblâğına delâletinizi rica ederim.»

Üçüncü Ordu Müfettişi
Miriliva
Mustafa Kemal

Paşa, 19/Mayıs/1919 Pazar günü saat altıda Samsun'a vardıkları zaman Memurin-i Mülkiye ve Askeriye tarafından merasimle istikbal edilmiştir.

Samsun'a muvasalatından sonra, Havza'ya giden Mustafa Kemal Paşa, askerî ve mülkî memurlarla muhabere tesisine başlamış, yaverleri Mah-

mud, Cevad Abbas, Nuri Conker, Salih Bozok, Muzaffer Kılıç ve Hüsrev Beylerle yirmi gün kadar kaldığı bu kasabada istirahat etmiştir.

Mustafa Kemal Paşanın 28/Mayıs/1919 da havzadan müteaddit zavata mahrem olarak, İzmir'in işgaline dair çektiği birinci telgraf:

«1) İtilâf Devletlerinin milletimize itisafkâr bir siyaset tatbik ve istiklâl-i Millîmizi ve devletimizi idama mahkûm eylemekte oldukları...

2) Karadeniz sahilindeki Rumların vatandaşlarımızı izaç etmeleri muhtemeldir. Bunlara karşı jandarma ve askerî müfrezelerle takibat yapılması ve İslâm köylerinin sâkinleri tarafından müdafaası...» mealindedir.

Mustafa Kemal Paşanın o sıralarda askerî ve mülkî rüesa ile muhabere bulunması İstanbul'un ve bilhassa Sarayın nazarı dikkatini celbettiğinden Harbiye Nâzırı Şevket Turgud Paşadan 8 Haziran 1335 tarihinde **«Maiyyeti âlinizdeki istimbotlardan biriyle hemen buraya teşrifiniz rica olunur.»** tarzında ve İstanbul'a dönme telgrafı almıştır.

Ayni zamanda, Mustafa Kemal Paşanın Samsun ve Havza'dan vali ve kumandanlarla yaptığı muhabereden telâşa düşen Dahiliye Nâzırı Ali Kemal Bey, Kastamonu valisine 22/Haziran/1919 tarih ve (763) numaralı şifre telgrafiyle şu yolda bir emir vermiştir:

Kastamonu Valiliğine

«Mustafa Kemal Paşa ile muhabere etmek üzere vilâyetle, mutasarrıflarla kullanılan şifre miftahının acele irsal ve inbası.»

Dahiliye Nâzırı: Ali Kemal

Buna rağmen Amasyaya çekilen Paşa, oraya dâvet ettiği 20 nci Kolordu Kumandanı Ali Fuad, Hüseyin Rauf ve Miralay Refet Beylerle bazı müzakerelerde bulunmuş, merkezî hükûmetin ecnebi tazyiki altında bulunduğu kabul edilerek millî müdafaa teşkili ve bu maksada hizmet etmiyen kumandanlara vazife verilmemesi aralarında kararlaştırılmıştır.

Mustafa Kemal Paşanın azledildiğine ve kendisiyle hiçbir resmî muameleye girişilmemesine dair Dahiliye Nâzırı Ali Kemal Beyin (1) 23 Haziran 1335 tarihli tamimine rağmen Paşa Erzurum'a hareket etmiştir.

---

(1) Gerek matbuat ve gerek «Jön Türk» âleminde büyük bir şöhret bırakan Ali Kemal Bey, maatteessüf karakter bakımından pek zavallı bir şahsiyettir. Bu zat Sultan Abdülhamid devrinde genç bir yaşta Şam'a nefyedilmişti. Orada Erkânıharb Miralayı meşhur Manastırlı Rifat Bey ve ailesi efradiyle tanışmış ve Rifat Beyin kızı Ganimet Hanımla nikâhlanmıştır. Fakat velime cemiyetinden evvel Ali Kemal Beyin Avrupa'da tahsilinin ikmali takarrür ettiği için kendisi Rifat Bey tarafından Avrupa'ya kaçırılmış ve bu hususta lüzumlu tahsisat da muntazaman kendisine gönderilmiştir. Fakat bilâhare muhtelif vasıta ve sefaretlerle temin ettiği yardımlar sebebiyle bu gibi ilgi ve ihtiyacdan vareste kalan bu nankör, bir müddet sonra akdedilen nikâhı reddetmiş ve bu sebeb dolayısiyle teessüre duçar olan Rifat Beyin ölümüne sebebolmuştur.

6 Temmuz 1335 tarihinde Saray Başkitabetinden aldığı bir telgrafta memuriyetine nihayet verildiği bildirilmesi üzerine biraz evvel işaret edildiği veçhile, askerlikten istifa ederek bir millet ferdi gibi 23 Temmuz 1919 da toplanan Erzurum Kongresine Rauf Beyle beraber murahhas olarak iştirak etmiştir.

Hükûmetin kendi aleyhinde ittihaz ettiği karardan dolayı, Mustafaf Kemal Paşa, Sultan Vahideddin'e aşağıdaki telgrafı çekmişti :

«... Bâhusus, pek büyük ravabıt-ı sıdk-ı ubudiyetle merbut bulunduğum kalb ve âmâl-i müşfika-i hümayunlarının düçar-ı melâl olmasına hiç bir veçhile razı olmıyacağım cihetle, yalnız memuriyet-i âcizaneme değil, tekmil mübahatını vatan ve milletin ve makam-ı mukaddese-i hümayunlarının nur-u feyz-i necatından alan çok sevdiğim mübarek hayat-ı askeriyemden de veda suretiyle arz-ı fedakâri eylerim...»

Kulları
Mustafa Kemal

Erzurum Kongresi 23/Temmuz/1919 da saat 11 de bir mektebin mütevazi salonunda açılacaktı.

Caket atay giyinen Mustafa Kemal ve üniformalı Kâzım Karabekir Paşalar bir otomobil ile mektebe gelmişlerdi. Arkadaki otoda Rauf Orbay ve İbrahim Süreyya Beyler vardı. Kongre açılırken, en yaşlı üye sıfatiyle Riaf Efendi kürsüye gelmiş, bir reis seçilmesini istemiş ve oy birliğiyle Mustafa Kemal Paşa intihap edilmiştir.

17 Ağustos 1919 tarihine kadar yirmi beş gün devam eden bu kongrede kesin kararlar alınmıştır. Fakat, reyler, bir ümidsizlik bulutu içinde veriliyordu. Bütün güven, dağınık fikirlerin tevhidinde, bir noktaya ve bir başbuğa bağlılığın temininde idi.

Bu kongreye; Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis ve Van vilâyetlerinden elli dört kişi iştirak edebilmişti. Diyarbakır ve Elâzığ valileri, buralardan seçilen üyelerin kongreye katılmalarına mâni olmuşlardı.

Erzurumda toplanan bu **«Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-yi Hukuk Kongresi»** Sivasta akdedilen toplantıdan sonra, **«Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti»** ismini almıştır.

Erzurum Kongresinde aşağıdaki (10) mandelik esaslar tesbit edilmiştir:

«1 — Vilâyat-ı Şarkiye bir küldür; yekdiğerinden ayrılmaz bir Osmanlı ülkesidir;

2 — İrade-i millîyeyi hâkim kılmak esastır;

3 — Her türlü işgal ve müdahale, Rumluk ve Ermenilik teşkili gaye-

sine mâtuf bulunğundan müdafaa ve mukavemet esası kabul ve bir takım imtiyaz itası reddedilecektir;

4 — Hükûmet-i Merkeziyenin, tazyik karşısında buraları terke mecbur kaldığı malûmdur;

5 — Vatanımızda birlikte yaşadığımız halkın can, mal ve ırzlarının mâsuniyeti emniyet altındadır;

6 — Mütareke imza olunduğu 30/Ekim/1918 tarihindeki hududlarımız mahfuz kalacaktır;

7 — Hudud ve istikbalimiz müemmen bulunmak şartiyle hariçten fennî, sınaî ve iktisadî yardımları kabule âmâdeyiz;

8 — Milletler kendi mukadderatını tayinde serbest olma hakkını haizdir. Biz de ayni haktan müstefid olmak isteriz;

9 — Bu topluluğa (Şarkî Anadolu Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti) adı verilmiştir;

10 — Kongre tarafından seçilen bu (Heyet-i Temsiliye) muteberdir.»

Erzurum Kongre Heyeti

Mustafa Kemal Paşa askerlikten istifa edince, onun yerine Müşir Abdullah Paşa Müfettişliğe, Yirminci Kolordu Kumandanı Ali Fuad Paşanın yerine de Kiraz Hamdi Paşa Kumandanlığa tayin edilmişlerdir. Ayni zamanda Harput Valisi Galib ve Ankara Valisi Muhiddin Beylere de İstanbul'dan Sivas Kongresine mâni olmaları emri verilmiştir.

Bunun üzerine, İngiliz Binbaşısı (Noel) ile Bedirhanîlerden Celâdet, Kâmuran ve Diyarbakırlı Cemil Paşa zade Ekrem Malatyaya gelmişler ve Vali Ali Galib Beyle birleşerek Sivasa hücuma, Kongre erkânını tevkife hazırlanmışlardı. Ankara Valisi Muhiddin Paşa da Çorumdan bunlara yardım edecekti. Diğer sahifelerde belirtildiği vechile, bu suiniyet tahakkuk etmemiştir. 4 Eylül 1335 tarihinde de Sivas Kongresi akdedilmiş, (Millî Misak) tesbit ve bir temsil heyeti seçilmiştir. Bu Kongrede Mustafa Kemal Paşa yine Reis seçilmiştir.

Temsil heyeti Ferid Paşa hükûmetine itimad edilemiyeceğini Sultan Vahideddine bildirmiş ve İstanbul ile münasebatını yirmi gün kadar kesmiş olduğundan, bilmecburiye Vükelâ Heyetinde değişiklik olmuş, 2 Ekim 1335 tarihinde Ali Rıza Paşa kabinesi kurulmuştur.

Temsil heyeti, Mustafa Kemal Paşanın riyasetinde Hüseyin Rauf, Bekir Sami, Hoca Raif Şeyh Fevzi, Mümtaz, Mazhar Müfid, Hakkı Behiç, Hüsrev Sami, Mustafa ve Hacı Musa Beylerden mürekkebdi. Kabul edilen (Misakı Millî) nin anahatları da şöyledir:

MİSAKI MİLLÎ

«1 — ... Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın heyeti

mecmuası, hakikaten veya hükmen hiçbir veçhile tefrik kabul etmez bir küldür.

2 — ... Elviyei selâse - Kars, Artvin, Ardahan - için ledelicab tekrar serbestçe ârayi âmmeye müracaat edilmesini kabul ederiz.

3 — ... Garbi Trakya vaziyeti hukukiyesinin tesbiti de sekenesinin kemali hürriyetle beyan edecekleri âraya tebean vâki olacaktır.

4 — Makarr-ı Hilâfet-i İslâmiye ve Payıtaht-ı Saltanat-ı Seniye ve Merkez-i Hükûmet-i Osmaniye olan İstanbul şehriyle Marmara denizinin emniyeti her türlü halelden masun olmalıdır.

5 — ... Ekalliyetlerin hukuku, memaliki mütecaviredeki müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifadeleri emniyesiyle tarafımızdan teyid ve temin edilecektir.

6 — Millî ve iktisadî inkişafımız daire-i imkâna girmeli... Adlî, malî inkişafımıza mâni kuyuda muhalifiz...»

Ayni zamanda 3/Eylül/1919 da başlayan Sivas Kongresinde, biraz evvel kaydı geçen **(Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti)** şartları da 4/Eylül/1919 tarihinde aynen tasvip edilmiştir.

Bu sıralarda Bahriye Nâzırı Salih Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere Amasya'ya gelmişti. Burada Rauf ve Bekir Sami Beylerin iştirakiyle yapılan bir anlaşmada, yeni Meclisin Bursada toplanması hakkında bir protokol kabul ve imza edilmiştir. Fakat bu karar İstanbul hükûmetince tasvibolunmamış ve Meclisin İstanbul'da içtimaına gidilmiştir.

Maamafih, İstanbul'da toplanan Mebusan Meclisi (6) maddelik Millî Misakı, 30/Ocak/1919 tarihinde müttefikan kabul etmiştir.

İstanbul'da mebuslar toplanırken 27 Aralık 1336 tarihinde Sivas Temsil Heyeti de Ankara'ya gelmiştir. 27/Aralık/1919 tarihinde Ankara'ya beş kilometre mesafede Ali Fuad (Cebesoy) Paşa ile vali vekili Yahya Galib Bey tarafından bu heyet istikbal edilmişti. Şehre, halkın alkış tufanı içinde girmişler ve hükûmet konağı önünde nutuklar irad olunmuştur.

İki gün sonra, Ankara'da bulunan İngiliz siyasî mümessili «Forbes» ve mülâzim «Vitol» ile Frannız mümessili «Buvazzo», Paşayı ziyaret etmişler ve ertesi gün, bu ziyaretler Paşa tarafından iade edilmiştir. Muallim Mektebinde verilen (İzmir Fâciası) temsilinde, bu mümessiller de hazır bulunmuştu...

Fakat 16/Mart/1336 da İstanbul resmen işgal edilmiş ve mebuslardan bir kısmı tevkifle Bekirağadaki mevkuflarla beraber Malta'ya gönderilmişlerdir. Bunun üzerine, Sadrıâzam Salih Paşa istifaya mecbur kalmış, dördüncü defa Ferid Paşa, bu âciz muhteris tekrar mevkie hâkim kesilmiştir. Bu vesile ile okunan Hattı Hümayun son derece dikkate şayandır:

«Selefiniz Salih Paşanm istifası cihetiyle mesnedi Sadaret uhdenize ve Meşihatî İslâmiye de Dürrî zade Abdullah Efendiye ihale edilmiştir.

... Bugünkü isyan halinin devamı daha vahim ahvale masdar olabileceğinden iğtişaşatı vâkıanın malûm olan mürettib ve müşevvikleri hakkında ahkâmı kanuniyenin icrası ve bütün memaliki şâhânemizde âsayiş ve intizamın iâde ve teyidi, düveli muazzame-i mütelife ile samimî rabıtalar tesisi... sulhun akdine sarfı makderet edilmesi...»

gibi kayıtlarla Millî Mücadele hazırlıkları isyan telâkki ediliyor ve âmillerinin tedibi isteniyordu. Daha doğrusu (Sevr) Muahedesinin kabulü ve memleketin taksimine muvafakat edilmesi talebolunuyordu. Bu sakat zihniyetin temini için Ahmed Anzavur idaresinde Kuvvayi İnzibatiye teşkil edilmiş ve Anadoludaki millî kuvvetler erkânını muhakeme etmek üzere bir de fevkalâde divanıharb kurulmuştur. Divanıharb heyeti reisi Nemrud tesmiye edilen Mustafa Paşa; âzalar; Zeki, Receb, Paşalarla Miralay Receb Ferdi, Kâzım ve Kaymakam Fettah Beylerden ibaretti.

Bununla beraber Salih Paşa kabinesini tâkiben tekrar Ferid Paşanın iktidara getirilmesini Mustafa Kemal Paşa protesto etmiş ve hattâ Divan-ı Âlîye sevkini istemiştir. Fakat, İtilâf Hükûmetleri Ferid Paşanın Divanı Âlî'ye verilmesini tasvip etmiyeceklerini tercümanları vasıtasiyle Babıâlî'ye bildirmişler ve kendilerine âlet olmak hamakatini ifa eden bu Sadrıâzamı himaye eylemişlerdir.

Temsil heyeti Riyaseti, Anzavur hakkında da alâkadar makamlara çektiği telgraflarla tenkid mâhiyetindeki noktai nazarını daima izharda ve bu mevzulardaki vazifesini ifada bir dakika teehhür göstermemiştir.

Halbuki daha evvel işaret edildiği gibi «İttihad ve Terakki» ricali ezcümle Sadrıâzam Prens Said Halim, Şeyhülislâm Hayri ve Musa Kâzım Efendilerle Mithat Şükrü, Küçük Talât, Hariciye Nâzırı Nesim ve Halil Beyler, Şükrü Kaya, İlyas Sami, Ziya Gökalp, Maarif Nâzırı Şükrü, Kara Kemal, Salâh Cimcoz Beyler, Vehib, Halil ve Nuri Paşalar ve daha bazıları tevkif edilerek Bekirağa Bölüğüne sevkedilmiş, firara muvaffak olan Halil, Nuri Paşalarla Küçük Talâttan maadası, İngilizler tarafından Malta'ya gönderilmişlerdi. Çok namerdane olan ve yukarıda bahsi geçen son teşebbüs ise doğrudan doğruya Millî Mücadele elemanlarına taallûk ediyor ve onların tevkif ve muhakemelerine inhisar eyliyordu. Maamafih, bu Malta mevkufları, bilâhare, Erzurumda tevkif edilen İngiliz Kaymakamı ve Lord (Gürzon) un kardeşi (Ravlenson) un tavassutu ve Hilâliahmer mümessili (Hâmid) Beyin delâletiyle yapılan müzakere sonunda tahliye enilmişlerdir.

Ferid Paşa hükûmetinin zalimane tasavvurlarını tahakkuk ettirmek için Şeyhülislâm Dürrî zade Abdullah Efendi tarafından aşağıdaki fetvalar da verilmişti:

«... Haliffe-i İslâm Hazretlerinin idaresindeki İslâm beldelerinde hiyle ve tezvirat ile asker cemîine kıyam eyliyenler... Nâsın emval ve eşyasını gasb... Memurini il-miyye ve askeriyyeyi hodbehod azl... Tarafı devletten sâdır olan evamirin icrasını men... edenler hakkında katil ve kıtalleri farz olur mu? Elcevab Allahıtaâlâ âlem olur.

Ketebetülfakir Dürrî zade Esseyid Abdullah.»

Diğer fetvalar, **mukatele için vâki dâvet emrine itaat vâcib olur mu? Elcevab olur. Askerler mukateleden imtina ederlerse ukbada azabı elîme müstahak olurlar mı? Elcevab olur. Bu suretle Halife asakiri gazi ve ölenler şehid olur mu? Elcevab olur.**

Bu fetvalar kifayet etmiyormuş gibi, hükûmet tarafından bu safsatalara müsteniden bir de uzun bir beyannaue neşredilmiştir. Maamafih, Dürrî zadenin bu mânasız fetvalarını, Anadoluda sakin muhtelif din uleması mukabil fetvalarla reddi vazife edinmişlerdir.

Hattâ Nemrud Mustafa Paşa Divan-ı Harbi de 11 Mayıs 1336 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve diğer Millî Mücadele mesai arkadaşları hakkında aşağıya ilâve ettiğimiz kararı ittihaz eylemişti:

«Kuvvayi Milliye ünvanı altında çıkardıkları fitne ve fesadın, Kanun-u Esasî hilâfına ahaliden cebren para toplamak ve asker almak ve hilâfında hareket edenlere işkence ve ezaya ve tahrib-i bilâda cüret gibi fezayihi irtikâbeylemek... dolayısiyle... Üçüncü Orduyu Hümayun Müfettişliğinden menzûl Selânikli Mustafa Kemal bin Ali Rıza... Kara Vasıf... Ali Fuad... ve İsmail Fazıl Paşalar... Dr. Adnan ve Halide Edib... Ceza Kanunname-i Hümayununun (40) ıncı maddesinin birinci fıkrası delâletiyle kanun-u mezkûrun (55)inci maddesinin dördüncü fıkrası ve (36) ncı maddesine tevfikan idamlarına...»

Bu kararda, Rauf Orbay ve daha birçokları dahildi.

Fakat bütün bunlar mânasız hareketlerdi. Türk milleti benliğini muhafazaya ve düşmanlariyle mücadeleye karar vermiş bulunuyordu. Nitekim vatanın muhtelif mıntakalarında, Trakya'da, İzmir'de, Trabzon'da, Balıkesir'de ve daha birçok mahallerde yer yer müdafaa teşekkülleri kurulmuştu. Hattâ, bu teşekkül mensubları, İstanbul depolarında mahfuz tutulan silâh ve cephanelerin vakit vakit gizlice aşırılmasına hizmet etmiş ve Karadenizli fedailerin motörleriyle Anadolu'ya sevkine yardım eylemişler ve tehlikeden çekinmemişlerdir.

İzmir münevverleri daha 2 Aralık 1918 tarihinde «İzmir Müdafaai Hukuk» Cemiyetini kurdukları vakit akdedilen gizli toplantıda vuku bulacak düşman istilâsına karşı silâhla mukabele idilmesi prensipini kabul etmişlerdi Hattâ ileride tafsil edileceği veçhile, İstanbul'un her köşe ve bucağında vatan sevgisi taşıyan fedakârlarla yeni yeni gruplar vücude getirmek, icabederse müstevlilere karşı koyacak elemanlar ihzar etmek maksadiyle (M. M.) teşekkülünü kuvvetlendirmişlerdi.

Bu teşebbüslere müvazi olarak, ana vatanı düşman istilâsından tamamen kurtarmak amaciyle Anafartalar galibi Mustfa Kemal Paşa da Anadolu'ya geçmezden evvel geniş mikyasta plânlar hazırlamış ve memleketi istilâdan kurtarma harekâtına müstenid bu düşüncelerin tatbiki imkânlarını fırsat elverince müsbet bir şekle koymuştur. Bu münasebetle biraz maziye nakli kelâma mecburiyet vardır.

Mustafa Kemal Paşanın Tasavvurları:

Mustafa Kemal Paşa, Trablusgarb ve Balkan harblerinde acı mağlûbiyetlere mâruz kalmış bulunan memleketimizin Almanlar cephesinde Birinci Cihan Harbine iştirakini muvafık bulmamış ve fakat bu beynelmilel mücadeleye katıldıktan sonra da, bu hususta vazife deruhte eylemeği zarurî görmüştü. Bununla beraber, noktai nazarını alâkadarlar nezdinde izhardan çekinmiyordu.

Birinci Cihan Harbi sonlarında, Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Ordusu camiasında bir kıta kumandanlığına tayin edilmişti. Bu topluluğun da dahil bulunduğu grup Alman Generallerinden (Falkhayn) in emrinde bulunuyordu. Bu münasebetle memleket ihtiyaçlarını gözönünde tutan Mustafa Kemal Paşa, Alman Kumandanı ile, vaziyet hakkında münakaşa etmeği tabiî bulmuş ve lâkin düşünceleri muhatabı üzerinde suitesir hâsıl eylemişti.

Mustafa Kemal Paşa, bu vesile ile, evvelce işaret edildiği gibi, İstanbul'a çağırılmıştır. Kendisine Alman İmparatorunu ve karargâhını ziyarete dâvet edilen Veliahd Vehideddin Efendiye refakat etmek vazifesi varilmiştir. Seryaver Naci (Eldeniz) Paşanın da iştirak ettiği bu seyahat Mustafa Kemal Paşa üzerinde iyi intibalar bırakmamış ve kendisinde Alman ordusunun günden güne fena bir duruma girmekte olduğu kanaatini belirtmişti. İstanbul'a avdetlerinde hastalanmış ve doktorların ısrariyle tedavi için Viyana'ya gitmiştir. Bu esnalarda Sultan Reşad vefat ettiğinden Vahideddin Efendi Padişah olmuştu. Bunun üzerine Ahmed İzzet Paşa bir an evvel Mustafa Kemal Paşanın İstanbul'a avdetini, Yaver Cevad Abbas Bey vasıtasiyle kendisine tebliğ ettirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, bu dâvete icabet eylemiş ve Sultan Vahideddin'i ziyaretinde, Yıldırım Ordusu - Yedinci Ordu - Kumandanlığına tayin edildiği kararını öğrenmiştir. Bundan memnun olmamakla beraber, emri vâkii kabul ederek Haleb'e gitmiş ise de, İngilizlerin idare ettiği Arab kabilelerinin yardımiyle 1/Teşrinievvel/1918 de Şam işgal edilince, Filistin cephesi de sukut etmişti. Artık, Osmanlı ordusu, Suriyede mağlûp bir hale düşünce, Muntafa Kemâl Paşa, Mütareke de akdedilmiş bulunduğundan Sadrıâzam Müşir Ahmed İzzet Paşa ile Adana'dan bazı telgraf mükâlemesi yaptıktan sonra, Mütareke şartlarının tatbikatında müsamaha yapıldığı ve noktai nazarını alâkadarlara kabul ettiremediği için kumandanlıktan istifa ederek İstanbul'a gelmiştir.

Ben, o günlerde cereyan eden vakaların bu satırlarda; evvelâ kül halinde bir zübdesini yapmak niyetindeyim. Takip etmek istediğim hareket hattı, vakaları toplu bir halde belirtmek ve icabında teferrüata da girerek hâdiselerin zihinlerde lâyık olduğu ehemmiyetle yerleşmesini temine çalışmaktır. Bu itibarla, bazı bahislerin lüzumuna göre zikrini karilerimin tekerrür addetmemelerini bilhassa rica ederim.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a geldiği vakit her semtte bir cemiyet kurulduğunu, her teşekkülde memleket müdafaası mevzuu bahis olduğunu görmüş ve fakat bunlardan hiç birinin muayyen bir kuvvete müstenid bulunmadığını da anlamıştı. Bu itibarla, İstanbul'dan çıkıp milletin içine girmek kararını vermişti. 16/Mayıs/1919 da İstanbul'dan, yukarıda zikredildiği gibi, müfettiş olarak ayrıldı ve 19/Mayıs/1919 da Samsuna vardı. İlk fiilî hareket Erzurum Kongresine iştiraktir. Bu kongrede:

«Millî sınırlar içinde vatan bir bütündür, vatanın muhtelif parçaları birbirinden ayrılmaz.»

«Manda ve himaye kabul olunmaz.»

gibi kararlar alınmıştı.

Halbuki, Damad Ferid Paşa, Millî Mücadeleyi bir fransız gazetecisine şöyle anlatmış ve:

«Anadolu hareketleri umumî harbde terfi etmiş birkaç subayın eseridir. Bu teşebbüsler, alevleri sönmüş bir saman ateşinden başka bir şey değildir.» demiştir.

Ali Rıza Paşa kabinesinde Bahriye Nâzırı bulunna Salih Paşa, Amasya'ya kadar giderek 20 - 23/Birinciteşrin/1919 da Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğü vakit aralarında aşağıdaki şartlar kararlaştırılmıştı:

a) **Türk istiklâlinin korunması;**
b) **Türk ve Müslüman olmayan halka siyasî imtiyazlar verilmemesi;**
c) **Anadolu ve Rumeli Mudafaa-yi Hukuk Cemiyetinin İstanbul'ca tanınması;**
d) **Sulh Konferansında Anadolu Temsil Heyetinin de bulunması;**
e) **Meclis-i Mebusanın İstanbulda toplanmasının caiz olmadığı.**

Fakat, bu esaslar, kabine tarafından tatbik edilir bir konuya bağlanamamıştı. Bu yönden, yeni Meclisin İstanbul'da toplanması hükûmetçe takarrür etmiştir.

Şu kadar var ki; İstanbul Mebusan Meclisi, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kabul edilen esaslara uygun olan Misakı Millî'yi tasdik etmiştir.

16/Mart/1920 tarihinde İstanbul resmen işgal edildi. O gün limanda

müttefik harb gemileri toplarını şehir üzerine ateş edecek duruma getirmişlerdi. Müttefikler, karaya asker çıkarıp köşebaşlarına mitralyöz koymuş ve resmî dairelere asker yerleştirmişlerdir. Ayni günde, Mebusan Meclisi İngilizler tarafından basılmış ve bazı mebuslar tevkif edilmiştir. Bu tecavüzleri ve İstanbul'un işgalini Hamdi isminde bir telgraf memuru hemen Mustafa Kemal Paşaya bildirmişti. Bu istihbarata binaen, Mustafa Kemal Paşa ayni gün, İstanbul'daki İtilâf mümessilleriyle dünyanın tarafsız memleketleri nezdinde bu işgali protesto etmiştir ve:

«Biz hakkımızı ve istiklâlimizi korumak için girişdiğimiz kavganın kutsallığına ve hiç bir kuvvetin bir milleti yaşamak hakkından mahrum edemiyeceğine inanmış bulunuyoruz...»

Tarzındaki noktai nazarını hemen izhar eylemiştir. Bu protesto:

«Zulmün topu var güllesi var kalası varsa
Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır.»

Mefhumuna tamamen uygun bir mealde idi. Hattâ:

«Sönmez ebedî her gecenin gündüzü vardır.»

Mazmununa da tevafuk ediyordu.

İstanbulün işgalinden ve Mebusan Meclisinin tatilinden sonra, Ankara'da Büyük Millet Meclisi kurulmuştur.

Mecliste, 23/Nisan/1920 Cuma günü, (86) İstanbul'dan kaçmağa muvaffak olanlarla, Anadolu'dan seçilen (264) mebus toplanmıştı.

Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşanın verdiği bir takrirle, Ankara'da Millî bir hükûmet kurulması takarrür etmiştir. Ve hazırlanan Anayasa 20/İkincikânun/1921 tarihli toplantıda kabul ve Teşkilât Kanunu da şu suretle takarrür ettirilmişti:

1 — «Hâkimyiet, kayıtsız ve şartsız milletindir;
2 — Kanun yapmak ve yürütmek Büyük Millet Meclisine aiddir;
3 — Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur;
4 — Meclis Reisi, İcra Vekillerinin de Reisidir.»

Bu sıralarda, galib devletler «Sevr» Muahedesini Sadrıâzam Ferid Paşa hükûmetine teklif etmişlerdi. Bu muahede, Osmanlı İmparatorluğunun tamamen taksimini belirten bir zillet nişanesi idi. Halbuki Türk varlığını tamamen imha eden bu istihzarata rağmen 12/Mart/1337 tarihinde Büyük Millet Meclisinde, Âkif Bey tarafından hazırlanan İstiklâl Marşı hararetle tasvip ediliyordu:

İSTİKLÂL MARŞI

«Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak.
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak.
.....»

Ahvalin çok nezaket kesbettiği bu tarihlerde, Kafkasyanın güneyindeki Ermeni «Erivan» hükûmeti Türkiyeye tecavüze başladığından, Büyük Millet Meclisi, Doğu vilâyetlerinde seferberlik ilân ederek bu hareketlere karşı koymak üzere «Kâzım Karabekir» Paşayı memur etmiştir. 28/Eylül/1920 de başlıyan bu konu, 30 Birinciteşrinde Kars, 17 İkinci teşrinde Gemri zaptedilmekle nihayete ermişti.

Bu suretle, doğu vilâyetlerimizde tesisi ortaya atılan Ermeni Hükûmeti 3/Birincikânun/1920 tarihli muahede ile suya düşmüş oldu. Ayni zamanda Gürcistanla yapılan bir anlaşma ile (Artvin, Arduhan ve Batum) da Türkiye'ye bırakılmıştı. Bunlar, İstiklâl Savaşının ilk zaferi idi. Bu, millî heyecanı besledi ve bu suretle Doğudaki kuvvetlerin de Yunan cephesine getirilmesine yol açılmış oldu.

Maamafih, Yunanlılar; İzmir, Aydın, Manisa, Kasaba, Ayvalık ve Bergamayı kendi işgal mıntakası olarak tanıyordu. Bu münasebetle «Sevr» Muahedesinin kabul ettirilmesi amacı ve Müttefiklerin emriyle Yunanlılar Ankaraya kadar ilerlemek hevesine kapılmılardır. Bu itibarla Yunan sürüleri general (Parasgevopulos) kumandasında 22/Haziran/1920 de taarruza geçmişler; 8 Temmuza kadar Salihli, Akhisar, Alaşehir, İzmit, Balıkesir, Bandırma ve Bursa'yı işgal etmişlerdir.

Diğer tarafftan general (Zambarakakis) idaresindeki kuvvetler de 25 Temmuzda Kırklareli ve Edirne'ye girmişlerdi. Bu ahval Büyük Millet Meclisinde bazı dedikodulara yol açmıştır. Böyle nâzik bir sırada Çerkes Ethem ve kardeşleri de isyan ettiklerinden, Yunanlılar bundan istifadeyi fevt etmemek için Bursa'dan İnönü ve Uşak istikametinde 9 İkincikânun akşamı (20 000) tüfek, (150) makinalı tüfek ve (50) topla taarruza geçmişlerdir.

Buna mukabil, Garb Cephesi kumandanı Miralay İsmet Bey; (6.000) tüfek, (50) makinalı tüfek ve (28) topla bu tecavüze karşı koymuş, Yunanlılar (10/11) gecesi mağlûben Bursa'ya çekilmişlerdir.

Bu zaferin ehemmiyeti büyüktü. Evvelâ devlet içinde devlet yapmak isteyen Çerkes Ethem kuvvetleri, Yunanlılara iltica tmek suretiyle ortadan kalkmış ve muntazam ordu kurmak emeli kuvvetlenmişti.

Gerek Doğudaki muvaffakiyetler ve Gerek bu İnönü zaferi Müttefiklerin Londra Konferansına dâvetini ihzar eylemiştir. Fakat, Müttefikler, Ana-

dolu hükûmetini tanımak istemediklerini Hariciye Nâzırı Tevfik Paşaya bildirmişlerdir.

Tevfik Paşa, keyfiyetten Musatafa Kemal Paşayı haberdar edince aldığı cevap, resmen dâvet edilmedikleri takdirde konferansı tanımıyacakları mealindedir.

Bunun üzerine, İtalya hükûmeti kanaliyle Anadolu mümessilleri de resmen konferansa dâvet edilmişlerdir.

27/Şubat/1921 den 11 Marta kadar süren konferansta Ankara'yı Hariciye Vekili Bekir Sami Bey heyeti; İstanbul'u Tevfik Paşa, Dahiliye Nâzırı Reşid Bey, Nafia Nâzırı Operatör Cemil Paşa, Maarif Nâzırı Muhiddin Bey topluluğu temsil ediyorlar ve konferansta İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunan mümessilleri de hazır bulunuyorlardı.

Konferansın cereyan şekli ve Dr. Nihad Reşad Belger'in Anadolu heyeti namına yaptığı müdafaa evvelce kaydedilmiştir. Fakat, bu toplantı müsbet bir netice vermemişti.

Dört yüz küsûr maddeden ibaret olan sulh şartlarına verilecek cevabın Vükelâ Heyetince tedkiki için, Reşid Beyle Operatör Cemil Paşa İstanbul'a dönmüşlerdir. Anadolu heyeti de Ankara'ya avdet etmişti. O sıralarda Sadrıâzam Damad Ferid Paşa Gülcemal vapuru ile Paris'e hareket etmiştir.

Muvakkaten İstanbul'a gelen heyet âzaları da, ittihaz edilen bazı kararların Vükelâca tasdikini müteakib Paris'e döndükleri esnalarda Ferid Paşa, Sulh Konferansına hususî bir tezkere sunmuş bulunuyordu.

Tezkerenin münderecatı, Osmanlı murahhasları toplantısında, Reşid Bey tarafından Ferid Paşadan sorulduğu zaman, sulh şartlarına bundan böyle de Mekke'ye (Sürre-i Hümayun) gönderilmesi hakkının muhafazası zımnında bir maddenin ilâvesini istemiş olduğu anlaşılmış ve bu temenni büyük münakaşalara yol açmıştır. Husule gelen ihtilâflar üzerine Paris'te yalnız Reşid Beyin kalması takarrur etmiş, diğer murahhas heyeti ile Sadrıâzam Ferid İstanbul'a dönmüşlerdir.

Halbuki, müsbet hiç bir iş görülemiyen yukarda bahsi geçen bu konferansta Fransız Başvekili Türklüğü tahkir bile etmişti. Bundan haberdar ve müteessir olan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'dan Sadrıâzam Ferid Paşaya şu telgrafı çekmişti:

«Klemanso'nun zât-ı âlinize verdiği cevabı okudum. İstanbul'a nasıl bir yeis hamulesi ile döndüğünüzü takdir ediyorum. Memleketimizi taksim ve imha etmek kanaati bu kadar bâriz, hem de haysiyet kırarak gösteren bir ifade karşısında titremiyecek ferd-i hassas yoktur zannederim. (Siz titremiyor musunuz?) **Dokuz aydanberi, birbirini takip eden kabinelerin birbirinden zayıf olması, meflûç bir hale gelmesi, millî haysiyet karşısında cidden hazin**

oluyor. Fransızların olduğu gibi, İngilizlerin gösterdiği yolda da halâs yoktur. Neticesi hüsrandır. Millet ile teşrik-i mesai edip düşmana cephe almaktan gayri çare-i halâs mevcud değildir.»

Bu konferansta, Venizelos İzmit, Bursa ve havalisinde bir Rum devletinin teşekkülünü ve eski Pontos devletinin ihyasını, Midye - Çekmece mıntakasının Yunanistan'a ilhakını, İzmir ve Adaların Ynuanistana verilmesini istemişti. Fakat, İtalya bu gibi istekleri red ve hattâ 11 Mayıs 1919 da Antalya ve Mermeris'i işgal eylemiş bulunuyordu.

İtalyanların bu gibi hareketlerine canı sıkılan İngiltere, daha evvelce İzmir'in işgalini Yunanlılara tavsiye ve bundan hükûmetimizi de haberdar etmişti.

Fakat, toplanan bu sulh konferansı, ihzar edilen «Sevr Muahedesi» şartlarında ısrar ve bu keyfiyet İstanbul hükûmetince kabul ediliice Reşid Bey Dahiliye Nâzırlığından ve murahhas âzalıktan istifa etmiştir.

Bunun üzerine, Sadrıâzam Ferid Paşa, Parise Hadi Paşa, Riza Tevfik ve Hâlis Beylerden mürekkep yeni bir heyet göndermiş; bunlar (Sevr) muahedesini imzalamışlardır.

Yunanlılar, bu sıralarda tekrar (Sevr) muahedesini Anadolu mücahidlerine zorla kabul ettirmek emeliyle taarruz etmişlerdi. Yunan kuvvetleri, (40.000) tüfek, (3.700) den fazla makinalı tüfek, (144) toptan müteşekkildi Türk birlikleri (15.000) tüfek, (150) makinalı tüfek ve (56) toptan mürekkepti.

İsmet Pasa, 31 Martta (İnönünde) mukabil taarruza geçmiş ve düşman kuvvetlerini perişan bir şekilde kaçmağa mecbur eylemiştir. Bu suretle İkinci (İnönü) zafferi de temin edilmişti. Bu muvaffakiyet hakkında İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşaya gönderdiği telgrafta :

«... **Düşman binlerce ölüleri ile doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza bırakıyor**...» diyordu.

Buna rağmen, 15/Birincikânun/1920 de tekrar tahtına kavuşan Yunan kralı (Kostantin), kat'î bir taarruz için hazırlıklara başlamıştır.

Kral Kostantin, tasavvur etmiş olduğu taarruzdan evvel, gazetecilere Ankara'da randevu vermişti. Yeni Yunan taarruzu 10/Temmuz/1921 de başlamış; Afyon, Kütahya, Eskişehir Yunanlılar eline geçmiş ve ordumuz Sakarya doğusuna çekilmiştir.

Bu zaruret, Büyük Millet Meclisinde, büyük tepkiler yaratmış olduğundan, Millî Müdafaa Vekili general Fevzi Çakmak Mecliste izahat vermiş ve bir beyanname neşrederek :

«Düşmanın ilerlemesi dolayısiyle halkın endişe etmesine mahal yoktur.

Bu yeni sefer, düşmanın ölüm yolculuğudur... Yakın olaylar bu sonucu gösterecektir...» demişti.

Fakat, galeyana kapılan Meclis, Mustafa Kemal Paşanın ordu başına geçmesini istiyordu. Bu münasebetle, 5/Ağustos/1921 tarihli bir konunla Mustafa Kemal Paşaya Başkumandanlık verilmiş ve bütün salâhiyetler üç ay için kendisine devredilmiştir. Başkumandan sıfatiyle Mustafa Kemal Paşa orduya iltihak etmişti.

Bu sırada, tecavüze geçen Yunan ordusu (88.000) tüfek, (7.000) makinalı tüfek, (300) topa malikti. İngiltere hükûmeti her türlü yardımı yapıyor, para veriyor, düşmanın bütün ihtiyaçlarını karşılıyordu.

O tarihte Türk ordusu (40.000) tüfek, (700) makinalı tüfek ve (177) topa malikti...

Bir kaza neticesi, kaburğa kemiği zedelenen Mustafa Kemal Paşa, sedye içinde harbi idare etmiştir. Bu İkinci Sakarya muharebesi madde ile ruhun çarpışması olacaktı. İsmet Paşa, Kâzım (Özalp), Şükrü Naili, Kemaleddin Sami, Fahreddin (Altay), İzzettin (Çalışlar) ve Derviş Paşalar büyük fedakârlıklar göstermişler, 22 gün ve 22 gece süren ve Başkumandanına Gazilik vasfını kazandıran bu Sakarya muharebesi, düşmanın mağlûbiyeti ile sona ermiştir.

Tevali eden bu zaferlerin verdiği tesirlerle, 16/Mart/1921 tarihinde, Ruslarla şöyle bir muahdee akdedilmişti.

«a) Sovyetler, Millî Misakı tanıyacaklar;
b) Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında evvelce akdedilen muahedeler hükümsüz sayılacak;
c) Sovyetler, kapitülâsyonların kaldırılmasını kabul ediyorlar.»

Bu Sakarya zaferinden sonra, Fransızlarla da 20/Birinciteşrin/1921 Ankara İtilâfnamesi imzalanmıştır.

Sakarya mağlûbiyetinden sonra, Yunan Ordusu; Eskişehir, Kütahya ve Afyon Doğusunda muayyen bir hatta çekilmişler ve bulundukları noktalarda müdafaa tedbirleri almağa başlamışlardır.

Başkumandanlık büyük taarruzuna 1922 senesi Haziranında karar verilmişti. O tarihte, Yunan ordusu (130.000) tüfek, (8.060) makinalı tüfek ve (384) topa sahip bulunuyordu. Türk ordusu (98.670) tüfek, (1.864) makinalı ve (232) topa malikti.

Yapılacak taarruzun hedefi düşmanı yok etmekti. Bu maksadla Başkumandan, 20 Ağustosta Ankara'yı terketmiştir. 25 Ağustosta Gazi, Fevzi ve İsmet Paşalar, Kocatepede buluşmuşlar ve burada ordunun taarruza geçme-

si kararlaştırılmıştır. 26 Ağustos saat 5,30 da şiddetli bir topçu ateşiyle başlayan taarruz bütün gün devam etmiş ve ilk Yunan mevzileri alınmıştır.

30 Ağustos günü muharebeyi bizzat Başkumandan Mustafa Kemal Paşa idare etmiştir. 31 Ağustosta Eskişehirdeki Yunan ordusu da bozulmuştu. Artık Başkumandan şu günlük emri verdi:

«Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir. İleri!..»

Bundan sonra, yıldırım yürüyüşü ile Türk orduları 9 Eylülde İzmire girmiş, 18 Eylülde Batı Anadolu Yunan sürülerinden tamamen temizlenmiştir. Gazinin, evvelce vaad ettiği gibi:

«Düşman, Anadolunun harimi ismetinde imha edilmişti.»

Bunun üzerine, Mudanyada beynelmilel bir konferans kararlaşmıştır. Türkiyeyi, Batı cephesi kumandanı İsmet Paşa, İngiltereyi Harrington, Fransayı general Charpy, İtalyayı general Mon'belli, Yunanistani da general Mazarakis temsil etmişlerdi. Bu toplantıda uzun münakaşalar cereyan eylemiş ve nihayet aşağıdaki şartlarla bir mütareke imzalanmıştı:

1) **Doğu Trakyayı, on beş gün.zarfında Yunanlılar tahliye edecek;**
2) **Otuz gün zarffında Doğu Trakya Türk memurlarına terkedilecek;**
3) **Lozan Konferansının bitmesine kadar Doğu Trakyada (8.000) Türk jandarması bulunacak;**
4) **Mütarekenin imzasından sonra, İstanbul ve Boğazlar Büyük Millet Meclisi idaresine bırakılacak;**

Bundan sonra da Saltanatın ilgası takarrür etmiştir. Bunun müzakeresi için toplanan encümende, Atatürk muarızlara karşı:

«Türk Milleti, hâkimiyeti ve saltanatı eline almış bulunuyor. Bu olmuş, bitmiş bir şeydir... Aksi takdirde... bazı kafalar kesilecektir.» demek mecburiyetinde kalmıştı.

Toplanan birinci Lozan Konferansı, 20/İkinciteşrin/1922 den 4/Şubat/1923 e kadar sürmüştür. Burada, Türkiyeyi İsmet Paşa riyasetindeki heyet temsil ediyordu. Bu konferansa Türkiyeden başka; İngiltere, Fransa, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Sovyet ve Bulgaristan mümessilleri de iştirak etmişlerdi. Fakat, bir türlü anlaşma olamıyordu. Bu sebepten İsmet Paşa Ankara'ya dönmüştü.

İkinci konferans, 24 Nisan - 24 Temmuz 1923 e kadar sürdü ve muahede akdedildi.

Lozan Muahedesi :

1 — **Trakya hududu, Müdanya Mütarekesi şeklini muhafaza edecek;**
2 — **Bozca Aada ve İmroz Türkiyeye verilecek. Midilli, Sakız, Sisam**

Yunanlılara terkolunacak;

3 — Türkiyedeki Rumlarla Yunanistandaki Türkler mübadele edilecek; Trakya Türkleri ve İstanbul Rumları bu mübadeleden hariç kalacak;

4 — Yunanistan, harb tazminatı yerine Karağacı Türkiyeye iade eyliyecek.

Bundan sonra, Türkiye ile İtilâf Devletleri arasındaki esasları düzenleyici bazı noktalar da kabul edilmiştir.

1 — Boğazlar silâhlandırılabilecek;

2 — Suriye hududu, Ankara İtilâfnamesi gibi kalacak;

3 — Kapitülâsyonlar kakacak.

Şimdi, bir kül halinde bahsettiğim yukarıki satırları teferrüata girerek hâdiselerin tarih itibariyle cereyan şeklini tafsile çalışacağım.

Mustafa Kemal Paşa, Suriye'den İstanbul'a geldiği vakit artık bütün düşünce ve meşguliyeti istikbal hakkında ittihazı lâzım gelen projelerin ihzar ve ikmali mevzuuna taallûk ediyordu. Fethi Okyar, Rauf Orbay, İsmet İnönü ve Erkânı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak ile sık sık temasta bulunuyor, Harbiye Nâzırı ve bilâhare Fevzi Çakmak yerine Erkânı Harbiye Reisi olan Cevad Paşa ile hasbihaller yapıyor, sarih bir şey söylememekle beraber tasavvur ettiği müstakbel harekâta hazırlık görüyordu.

Diğer taraftan müttefik kumandanlar ve Ferid Paşa kabinesi erkânı da Mustafa Kemal Paşanın gizli faaliyette bulunduğu kanaatine varmış ve kendisinin İstanbul'dan uzaklaştırılması lüzumunu kabul etmiş bulunuyorlardı. Bunu temin için, yeni Harbiye Nâzırı Şakir Paşa, kendisini Nezaret dairesine dâvet etmiş ve Samsun civarında cereyan eden bazı yolsuz hareketler dolayısiyle toplanan şikâyetleri muhtevi bir dosyayı Mustafa Kemal Paşaya vererek evrakın tetkikini ve oraya giderek vaziyetin ıslahına çalışmasını istemiş ve Üçüncü Ordu Müfettişliğine tayinini söylemiştir.

Bunun üzerine, Erkânı Harbiye Reisi Fevzi Paşa, dairede bulunmadığından salâhiyete taallûk edecek bir talimatname hazırlamak için daire ikinci reisi Diyarbakırlı Kâzım Paşa ile buluşmuş ve birlikte aşağıdaki esasları hazırlamışlardır. Harbiye Nâzırı Şakir Paşa tarafından imza edilen Üçüncü Ordu Kıtaatı Müfettişliğine ait bu vezaif, yalnız askerî olmayıp Müfettişliğin ihtiva ettiği mıntaka dahilinde aynı zamanda da mülkiydi.

1 — İşbu müşterek vazife şunlardır :

a) Mıntakada asayişi dahilinin iade ve istikrarı, mevcud ârızalar esbabı hudusunun tesbiti;

b) Mıntakada ötede beride müteferrik bir halde mevcudiyetlerinden

bahsedilen esliha ve cephanelerin bir an evvel toplattırılarak münasip depolara idharı ve muhafaza altına alınması;

c) Muhtelif mahallerde bir takım şûralar mevcud olduğu ve bunların asker toplamakta bulunduğu ve gayriresmî bir surette ordunun bunları himaye eyıediği iddia olunuyor. Böyle şûralar mevcud olup da asker topluyor, silâh tevzi ediyor ve ordu ile de münasebatta bulunuyorsa katiyyen men'i ile bu kabil müteşekkil şûraların da lâğvı;

2 — Bunun için :

a) İki fırkalı olan üçüncü ve dört fırkalı olan on beşinci kolordular (Müfettişlik emrine) verilmiştir. İşbu kolordular harekât ve âsayiş hususunda doğrudan doğruya (Müfettişlik) ve muamelâtı cariye yani muamelâtı zatiye, kuvvei umumiye vesaire gibi hususatta kemafissabık Harbiye Nezaretiyle muhabere edeceklerdir. Fırka veyahut mıntaka kumandanlığı veya bir vazifei hususiyeye tâyin edilecek zabitlerin tâyin veya tebeddülleri (Müfettişliğin muvafakat ve talebiyle) olacaktır. Maahaza sair hususatça lüzum ve menfafat görerek (Müfettişliğin verdiği) talimatı, Kolordu kumandanları aynen tatbik edeceklerdir. Bilhassa, ahvali sıhhiye pek mühimdir. Bu zemindeki tetkikat ve icraatın ahaliye de şümulü lâzımdır.

b) Müfettişlik mıntakası; Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilâyetleriyle Erzincan ve Canik müstakil livalarını ihtiva eylediğinden Müfettişliğin yukarıda tadadedilen vezaifi tedvir için vereceği bilcümle talimatı işbu Valilerle mutasarrıflar doğrudan doğruya ifa edeceklerdir.

3 — Müfettişlik hududuna mücavir vilâyat ve elviyei müstakille (Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülâziz, Ankara, Kastamonu vilâyetleri) ile kolordu kumandanlıkları da Müfettişliğin ifayi vazife sırasında resen vâki olacak müracaatlarını nazarı dikkate alacaklardır.

4 — Müfettişliğin hususatı askeriyeye ait mercii Harbiye Nezareti olmakla beraber, hususatı saire için makamatı âliye-i aidesiyle muhabere edecek ve işbu muhaberelerden Harbiye Nezaretine de haber verecektir.

Harbiye Nâzırı
Mehmed Şakir bin Numan Tahir

Samsun havalisindeki halkın muhafaza ve himayesi maksadiyle Müfettişliğe tâyin edilen Mustafa Kemal Paşa, bu suretle bütün Şark vilâyetleri için ordu ve mülkiye müfettişliği salâhiyetini kazanmıştı. Bu hal müstakbel harekâtı için baha biçilmez bir nimetti.

Harbiye Nâzırı Şakir Paşa delâletiyle Başvekil Damad Ferid Paşa ve Dahiliye Nâzırı Mehmed Ali Beyle görüştükten sonra, Sultan Vahideddini ziyaretle vedalaşan Mustafa Kemal Paşa Meclisi Mebusan ve Âyan Riyasetlerinde bulunmuş olan meşhur Ahmed Rıza Beyin bilvasıta kendisine

iblâğ edilen görüşmek arzusunu da yerine getirmek ödeviyle bu mücahidin ziyaretine gitmeği ve memleketin vaziyeti ve takibedilmesi lüzumlu ahval hakkında hasbihalde bulunmayı da ihmal etmemişti. O sırada Ahmed Rıza Bey, Sadaretin, Sultan Vahideddin tarafından, kendisine teklif edilmesi ümidini besliyordu.

Artık, Mustafa Kemal Paşa, projelerinin tatbikine medar olacak mefkûre hazırlıklarını bu suretle ikmalden sonra, 14/Mayıs/1335 tarihinde maiyet erkânı harbiye reisi miralay Kâzım (Dirik), erkânı harb Hüsrev (Gerede), Arif, Doktor İbrahim Tali, Doktor Refik (Sabık Başvekil), miralay Refet (Paşa) Beylerle, küçük Bandırma vapuru ile Samsuna hareket etmişti. Samsuna muvasalatından sonra cereyan eden ahval yukarıki satırlarda bir dereceye kadar izah edilmiştir.

Bununla beraber yukarıki satırlarda bazı meseleler tavzih ve memleketin mâruz kaldığı keşmeker oldukça tafsil edilmekle beraber, bu ahvale karşı lüzumlu tedbirler ittihazına ehemmiyet veren Mustafa Kemal Paşa için bu hususta vatan ilgisinden başka ferdî menfaat mevzuubahis olmadığını ve olamiyacağını işaret etmek isterim. Bu itibarla, bu zeminde kendilerinin bir dostuna yazdığı aşağıdaki mektubun, bu satırlara ilâvesini de zarurî görüyorum.

«... Pek âlâ bilirsiniz ki, benim bütün hayatımda, bu âne kadar takibettiğim gaye, hiçbir vakit şahsî olmamıştır. Her ne düşünmüş ve her neye teşebbüs etmiş isem, daima memleketin, milletin ve ordunun nam ve menfaatine olmuştur. Hiçbir zaman şahsımın teferrut ve temeyyüzünü nazarı dikkate almamışımdır. Bugün dahi, mesleğim, mazide olduğunun aynıdır. Gayesi, Vatan ve Milletin tahlisi ve Ordunun ıslahı noktasına mâtuf olan ve bu gayeyi nezih ve her türlü hissiyatı şahsiyeden âri olarak takibedenlerle beraber çalışmak, bence en şerefli bir say olur. Bu şartın âdemi mevcudiyeti halinde memlekete muzır olmaktan Allah beni vikye etsin.»

«Bir takım insanlar vardır ki, benimle gayet samimî arkadaş gibi göründükleri halde, bilmem mazinin bazı suitefehhümlerinden mi, yoksa bazı meslek ve meşrep ihtilâflarından mı nedir, hakkımda fikirleri daima menfidir. Ve zannediyorum ki, bazı kimseler; hâl ve âtide bir gûna ihtilâf zemini kalmamak ve bu suretle vatan ve millete hizmet eylemiş olmak itikadiyle, benim her ne suretle olursa olsun izalei vücudumu dahi caiz görebiliyorlar.....»

Görülüyor ki, Atatürk'ün «Falkhayn» a ve diğer meslekdaşlarına karşı evvelce takındığı tavrın vetan sevgisine müstenid bir düşünce ve emele mâtuf bulunduğunu yukarıki mektup münderecatı anlatmakta ve bu noktai nazarı besleyici mâhiyeti belirtmektedir.

Bununla beraber, Mustafa Kemal Paşa, memlekete muzır geleneklerin izalesi hususunda şiddet ibrazından ziyade itidal ile hareket etmeği daima şiar edinmiş, hattâ bazı nahoş düşünceleri, bir müdde için, lâkaydi ile mukabeleyi, memlekette ikilik ihdasına meydan bırakılmaması cihetinden, tabiî telâkki eder görünmüştür. Ezcümle Hatay meselesi, bu konuya müsbet bir nümunedir.

Bu bakımdan, Millî Mücadele zaferinin muvaffakiyetle neticelenmesini, yalnız askerî kuvvetlerin galebesi değil; Başkumandanda mevcud bu gibi ince hasletlerin önemi ile de tebcil etmek icab eder. Fakat, lüzum hasıl oldukça izhar edilen usulsüz talebler, taşı gediğine koyma kabilinden, birer birer ve süratle bertaraf da edilirdi.

Şimdi biraz da İstanbul vaziyetini nakle ve kozmopolid bir şehir haline giren payıtahta cereyan eden hâdiseleri tezkâre çalışalım.

Mütareke yıllarında İstanbul

İSTANBUL bahsine girerken, bir noktaya işaret etmek isterim. Sultan Abdülhamid istibdadına ve tahakkümüne karşı İstanbul'da fiilî teşebbüse, Meşrutiyetin ilânından evvel, olduğu gibi bilâhare de, samimî surette, biz Harbiyeliler cesaret göstermiştik. 31 Mart Hâdisesi ve hal keyfiyetiyle bu faaliyet sona ermiştir.

Kuleli İdadisinde bu harekâta başlarken, bugün üçü rahmeti rahmana kavuşan dört arkadaş, vatan uğruna nefislerimizi nezr ve fedayi hayatı taahhüd eylemiştik. Bu samimî duyğu ve kanaata müsteniden şu ciheti izhar edeyim ki, 31 Mart Hâdisesinin tertibinde Sultan Abdülhamid'in, doğrudan doğruya, methaldar bulunduğuna kani değilim.

Hâdise patlak verdikten sonra, Sultan Abdülhamid, tarafdarlarının faaliyetlerini lâkaydî ile karşılamış ve belki de gayri ihtiyarî istibdadın iadesi ümidine kapılmış olabilir. Fakat, âmeli teşebbüsata giriştiği ve isyana âmil olduğu iddiası doğru değildir.

Çünkü, vakadan evvel cereyan etmiş bazı ahval ve hâdiseler mevcuddur. Şimdilik onların ifham ve ifşasını lüzumsuz görüyorum.

İstanbul, ilk defa Yunanistanın Korent civarından gelne (Mağara) lılar tarafından Milâd'dan (657) sene evvel tesis edilmiştir. Milâd'dan (326) sene sonra Roma İmparatoru Kostantin ise şehiri büyütmüş ve (330) tarihinde de Roma Devletinin İkinci payıtahtı yapmıştır.

İmparator Teodosios 17 Ocak 395 de İmparatorluğunu Şark, Garb namiyle ikiye ayırmış ve İstanbul'u büyük oğluna payıtaht tanımıştı.

Arablar İstanbul,u yedi defa muhasara etmişlerdir. Bu muhasaralardan biri yedi sene sürmüştü. Vaktiyle Atilâ (1) orduları tarafından bu sabık Bizans payıtahtı tehdid edilmiş, hattâ Hun, Avar, Peçenek ve Bulgar Türklerinden maada, Slav ve Ruslarca da tazyika mâruz kalmış ve bir ara Haçlılar tarafından işgal bile edilmiştir..

Yirmi üç yarında ve 29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'u fetheden Sultan Mehmed, Rumlara Patriklik ihsan eylemişti. Fakat, bu ihsanı suiistimal eden Rum Patrikhanesi, nail olduğu nimetler hilâfına, Osmanlıların zaafa düçar

(1) İstanbul'un Atilâ tarafından muhasara edildiğine dair ve vaktiyle Bizanslılar tarafından dikilmiş yeni bir âbide bulunmuştur.

bulunduklarını hissettikçe bahşedilen imtiyazları kendi kendilerine genişleterek bu hilâfet merkezinde bir nevi devlet içinde devlet kesilmiş ve fesad ocağı halini almıştır.

Nitekim, İstanbul Rum Patriği üçüncü «Partemios» bile İmparatorluğun giriftar olduğu müşkül vaziyetten istifa etmek emeline düşerek Ortodoks kilisesine tâbi, Eflak ve Boğdan Voyvodalarını isyana teşvik için aşağıya ilâve ettiğim mektubu yazmıştır:

«Müddet-i Devr-i İslâm tamam olmağa az kalmıştır. Hıristiyanlık velveiesi tekrar âlemi tutacaktır. Ona göre tedarikli olunuz. Pek yakında cümle vilâyetler mesihler eline girip, eshab-ı salip ve nakus - çan - tamamen İslâm memleketlerine malik olsalar gerektir.»

Bu ve buna benzer mektuplar ele geçtiği için Patrik «Partamios» 1567 Mart ayının 24 üncü günü Parmakkapıda asılmıştır. İşte bu din mensubları İslâmiyet ve Türklük aleyhine daima böyle küstahlıklara cüret etmişlerdir. Bu hususta birçok misaller vermek, nümuneler zikretmek mümkündür. Ezcümle Patrik «Grigoriüs» de, Mora isyanı sırasında, hainane hareketlerinden dolayı Patrikhane kapısında asılmıştı.

İstanbul'dan bahsederken bir zamanlar hilâfet ve Padişahlık merkezi olan bu şirin şehrin 1660 senesi Temmuzunda mâruz kaldığı maddî büyük bir felâketi bu satırlara ilâve etmekte mahzur görmüyorum. Sûr haricinde çıkan bir yangın; dahile sirayet ederek muhtelif kollara ayrılmış; Bayezid, Süleymaniye, Şehzabeşi, Fatih, Mollagürani, Mahmudpaşa, Hocapaşa, Tahtakale, Sultanahmed, Unkapanı, Kadırga, Kumkapı, Davudpaşa ve Samatya semtlerini kül kömür eylemiştir. İki gün, iki gece devam eden ve şehrin üçte birini mahveyleyen bu âfet; bir çok saray, konak, cami ve mescidi de silmiş, süpürmüştür.

İstanbul konusunda, Boğazları ihmal etmek de mümkün değildir. Rusların Azak denizine indikleri 1696 tarihine kadar Karadeniz, Marmara gibi bir Osmanlı gölü addediliyordu. Fakat, 1774 de akdedilen Küçük Kaynarca Muahedesiyle Karadeniz ve Marmarada Rus ticaret gemilerinin işlemesi kabul edilmiştir.

Napolyon Bonapart, Mısırı işgal edince, Rus donanmasının Boğazlardan geçebilmesi, ihtiyatî bir tedbir olmak üzere, bizim hükûmetçe tasvip olunmuş ve lâkin, bu karara İngilizler itiraz ettiklerinden, bu anlaşma, büyük hükûmetlerce Boğazlar meselesinin doğmasına bir başlangıç teşkil eylemiştir.

Nitekim 1829 daki Edirne Muahedesiyle bütün devletlerin ticaret gemilerine Boğazlardan geçme hakkı bahşolunmuştur. Maamafih 1841 yılındaki Londra Konferasında Rus ve diğer devlet harb gemilerinin Boğazlardan isitfadesi memnu bir hale sokulmuş ise de, 1871 Paris toplantısında bu karar tekrar ve kısmen tadile uğramıştır.

Birinci Cihan Harbini müteakip aleyhimize ittihaz edilen, hattâ «Sevr» anlaşmasiyle tatbikına kıyam olunan zarurî birçok esaslar, hamdolsun, Millî Mücadele zaferiyle tebeddüle uğramış, yeni şartlar Atatürk'ün himmeti ve beynelmilel uzlaşmalarla artık lehimize çevrilmiş; bugün İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına hâkimiyetimiz temamen tecelli eylemiş bulunmaktadır.

«Bu şehr-i Stanbul ki bi-mislî bahadır.
Bir sengine yekpâre Acem mülkü fedadır.
Bir cevher-i yekpâre iki bahr arasında,
Hurşid-i cihantâb ile tartılsa sezâdır.»

Avrupa matbuatındaki Türk düşmanı neşriyat müthiş yaygara ve iftiralarla dolup taştığı ve Türk sesi boğulduğu, Türk hakkı müdafaasız kalmış zannedildiği bir anda 4 Mayıs 1335 tarihinde Üçüncü Ordu Kıtaları Müfettişliğine tâyin edilen Mustafa Kemal Paşa, Yunanlıların İzmiri işgal ettikleri sırada İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya geçmiş; Avrupa'nın ölüme mahkûm ettiği vatanı, bu feci âkıbetten kurtarmak için millî müdafaa hazırlıklarına başlamıştı. Artık, bütün dünya gazeteleri, sütunlarının büyük kısmını Türkiye ahvaline ve hususiyle Mustafa Kemal Paşanın hayat ve mazisine ait şuradan buradan toplıyabildikleri malûmata tahsis ediyorlardı. Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya gidişi, Avrupa matbuatının aleyhimizdeki lisanında bir değişiklik yapmamıştı. Fakat, Türkiye haberleri, günün en önemli mevzuu olmuş; hattâ bazı gazete sütunlarında lehimize meyyal bir görüş ışığı belirmeğe başlamıştı. Avrupa'da Türk'ün öldüğüne inananlar çoktu. Mustafa Kemal adı bu düşünceleri altüst etmişti. Şimdi, bilâkis Türkün şerefini kirletmek istiyenlere karşı kolay kolay boyun eğmiyeceğini, vatan topraklarını ve istiklâlini feda etmektense bir harb meydanında kahramanca çarpışarak kanının son damlasını akıtacağını söyliyenlerin sayısı bir hayli artmıştı. Bizim bulunduğumuz Cenevre şehrinde münevver tabakaların büyük kısmı, bazı gazeteciler ve hususiyle Üniversite muhitinde Türkiye hakkındaki bu yeni görüş oldukça yayılmış; gazete sütunları Anafartalar kahramanının hayatını, şahsiyetini ve askerî meziyetlerini anlatan yazılarla süslenmeğe başlamıştı. Tabiî aleyhimizde neşriyat yapanlar da vardı; hattâ bunların bir takımı işi büsbütün azıtmış, yaygaralara daha çirkin bir ton vermişti. Fakat ne de olsa gazetelerin hemen her gün bizden bahsedişleri ve hele Mustafa Kemal Paşa gibi azim ve kudret sahibi bir askerin millî müdafaa mücadelesinin başına geçtiğini haber vermeleri, birçok Avrupalıları hakkımızda başka türlü düşünmeğe sevketmiş; Türk kahramanlığı yine herkesin dilinde dolaşmağa başlamıştı. Bu da, - o kapkara günlerin müthiş ümidsizliği içinde - elân gurbet ellerinde binbir dert ve hasret acılariyle boğuşa boğuşa yaşayan bizler için büyük bir teselli kaynağı olmuştu. Cenevre gazetecileri arasında bazı tanıdıklarım vardı; bunlara Anafartalar Kahramanı hakkında ben de bildiklerimi anlatmıştım. Artık, hakkımızda gazetelerde bambaşka bir alâka uyanmıştı.

Harpten Sonra İstanbul'a Dönüş Müşkülâtı :

İşte bu ruhî halet içinde ve öbür sahifelerde topluca anlattığım işlerle uğraşır dururken, diğer taraftan vatana dönmek teşebbüslerinden de geri kalmıyorduk. Fakat bu iş, o günlerin şartları içinde oldukça güç bir mesele idi. Harp sonrasi devresinin pek tabiî yolculuk güçlüklerinden başka bir de İstanbul'a gelebilmek için oradaki İtilâf devletlerinin komiserlerinden izin ve tasvip almak icap ediyordu. Bütün bunlardan başka Sabahaddin Bey ve dostları için yeni bir takım müşkülât daha zuhur etmişti.

Tevfik Paşanın Sabahaddin Beye Bir Mektubu :

İttihadcılar, iktidar makamını terkle memleketten ayrıldıktan sonra, Sultan Vahideddin sadarete İzzet Paşayı ve az sonra da Tevfik Paşayı getirmişti. Tevfik Paşa, memleketini seven, temiz ve tecrübeli bir vezirdi. Sadarete geldikten sonra, büyük bir feragat duygusu ve yüksek vatanî bir düşünce ile ve Satvet Lûtfi (Tozan) Bey delâletiyle Sabahaddin Beye bir mektup ve bir de şifre göndermiş; kendisinden vatanın bu müşkül anlarında syiasî yardım ve müzaheret istemişti. Mektup münderecatına göre hükûmet, Sabahaddin Beyi, İmparatorluk namına İtilâf Devletleri diplomatlarile temas hususunda serbest bırakıyor; siyasî cereyanlar ve Türk menfaatlerini ilgilendiren vaziyetler hakkında tenvir edilmesini rica e diyordu. Mektupta bundan mâada memleket namına faydalı telâkki ettiği takdirde hemen İstanbul'a avdeti meselesini de Sabahaddin Beyin reyine btrakıyordu. Bu temenni ve işaretler, gerçekten temiz kalbli bir devlet adamının düşüneceği şeylerdi. Sabahaddin Bey dahilde ve hariçte şöhret kazanmış, memleketi için senelerce mücadele ve hususile Türkiye'nin Dünya Harbine karışmasına âlenen aleyhtarlık etmiş ve bu uğurda bir hayli uğraşmış temiz ve lekesiz bir Türk mütefefkkiri ve Avrupa'da da tanınmış yüksek bir şahsiyetti. Vatanın geçirmekte olduğu o büyük tehlike anlarında mühim ve tesirli hizmetleri olabilirdi. Sabahaddin Bey, ihtiyar Sadrıâzamın bu saygı, vatan sevgisi ve fazilet örnegi mektubunu alır almaz derin bir heyecana kapılmış, elden geleni yapmak azmile hemen işe sarılmıştı.

Damad Ferid Paşanın Aleyhimizdeki Teşebbüsleri :

Fakat, az bir müddet sonra, Tevfik Paşa Sadaretten çekildi. Onun yerine Sadaret sandalyesine Damad Ferid Paşa geçti ve vaziyet birdenbire değişti. Yeni Sadrıâzam, Prens Sabahaddin Beyin İstanbul'a gelmesini istemiyordu. Hattâ İtilâf Devletleri komiserleri nezdinde bu dönüşe mâni olmak gayretiyle teşebbuse bile girişmişti İşin daha garibi, mütarekeden evvel İsviçre'ye gelen Sabahaddin Beyin kerimesi Fethiye Hanım için de Ferid Paşa, ayni tekayyüdü izhar etmiş, genç bir kızın İstanbul'a dönmesinden korkmuştur. Bereket versin, bu harisi cah paşanın yüzüne gözüne bu-

laştırdığı Paris seyahatinden avdetinde İsviçreye uğradığı vakit Fethiye Hanımın İstanbul'a hareketi temin edilebildi. Bir müddet nonra da Sabahaddin Beyin İstanbul'a girmesine müsaade olundu.

Esbak Dahiliye Nâzırı Reşid Rey Bey (H. Nâzım)

Burada şu noktayı da ilâve edeyim ki, Ferid Paşa bu İsviçre seyahati esnasında, evvelce Tevfik Paşanın Prens Sabahaddin Beyden beklediği hizmeti esbak Dahiliye Nâzırı Reşid Beye tevdi etmiş ve mumaileyh bu vazifeyi kabul ile İstanbul'a avdetinden evvel Paris'e giderek icap eden teşebbüslere girişmiştir.

Sabahaddin Beyin İstanbula dönüşü ve gazetecilere beyanatı :

Biz, İstanbul'a Roma tarikile geldik. İtalya hükûmeti Sabahaddin Beye karşı büyük teshilât göstermiş ve Hariciye Nazırı Kont Sforza Türk siyaseti için mânevî müzaheret vaadetmişti.

Sabahaddin Beyden aldığım bazı hususî talimatın icrası için kendilerinden evvel İstanbul'a gelmiştim. On beş gün sonra gelen Sabahaddin Bey, (8 Kânunuevvel 1919) daha vapurda gazetecilerin mülâkat taleplerile karşılaştı. Tabiî, bu talebleri reddedemezdi; memleket onu da dinlemek istiyordu. Sabahaddin Beyin gazetecilere verdiği beyanat **«İstilâya mâruz kalan bir memleket müdafaai nefs için silâha sarılmak mecburiyetindedir»** tarzında idi. Sabahaddin Bey bu beyanatiyle Anadolu'da taazzuv etmek üzere bulunan kıyam harekâtını tasvip ettiğini âlenen izhar etmiş oluyordu. Bu açık sözler, İstanbul muhitinde memnunluk uyandırmış yalnız «İttihad ve Terakki» hükûmetine muhalefeftle iştihar etmiş rüesa üzerinde fena bir tesir yapmıştı. Aynı his saray erkânına ve hattâ hükümdara da sirayet etmişti.

Fakat, Sabahaddin Beyin gazetecilere yaptığı yukarıki beyanat, ruhunda vatan muhabbeti taşıyan her Türkü sevindirmişti. Bu itibarla, Mustafa Kemal Paşanın Prens Sabahaddin Bey hakkında Fahreddin Altay Paşaya gönderdiği şifreli telgrafia, Cafer Tayyar Paşaya yazdığı bir mektubu o günlerin noktai nazarlarını belirttiği için, eynen bu sahifelere ilâve etmeği

vecibe telâkki ediyorum. Klişe, dostum Satvet Lûtfi Tozan Beyin koleksiyonundan istifade suretiyle bu sahifelere katılmıştır.

Mustafa Kemal Paşanın Heyeti Temsiliye namına Konya'da bulunan Fahreddin Altay Paşaya gönderdiği şifreli telgraf:

«Dersaadet'te Prens Sabahaddin Beyle görüşülmüştür. Müşarünileyh, mebus olmak arzusunda ise de; Padişahın Meclis-i Mebusanı arzu etmediğini, hattâ geçenlerde huzura kabul olunduğu zaman, iki defa; «namuslu adam, bu meclise girmez» dediğini söylemiştir. Prensin sözleri ve umumî ahvali, bir nezaret kabulünden ziyade, bir kabine teşkiline mütemayil görünmektedir. Müşarünileyh, Kuvvayi Milliyenin fevkalâde lehdarıdır. İzmir harekâtını pek meşru telâkki etmektedir. Kuvvayi Milliye rüesasiyle Dersaadet'te teşrik-i mesaiye âmadedir. 12/1/1920

Heyet-i Temsiliye Adına

Mustafa Kemal

Mustafa Kemal Paşa, Prens Sabahaddin Bey hakkındaki telgrafın bir suretini posta ile Cafer Tayyar Paşaya da göndermişti.

Birinci Kolorduyu Hümayun Kumandanlığı
Erkân-ı Harbiyesi

Şube

Şifre (Zata mahsustur)

12/1/1336

Birinci Kolordu Kumandanı Miralay Cafer Tayyar Beyefendiye

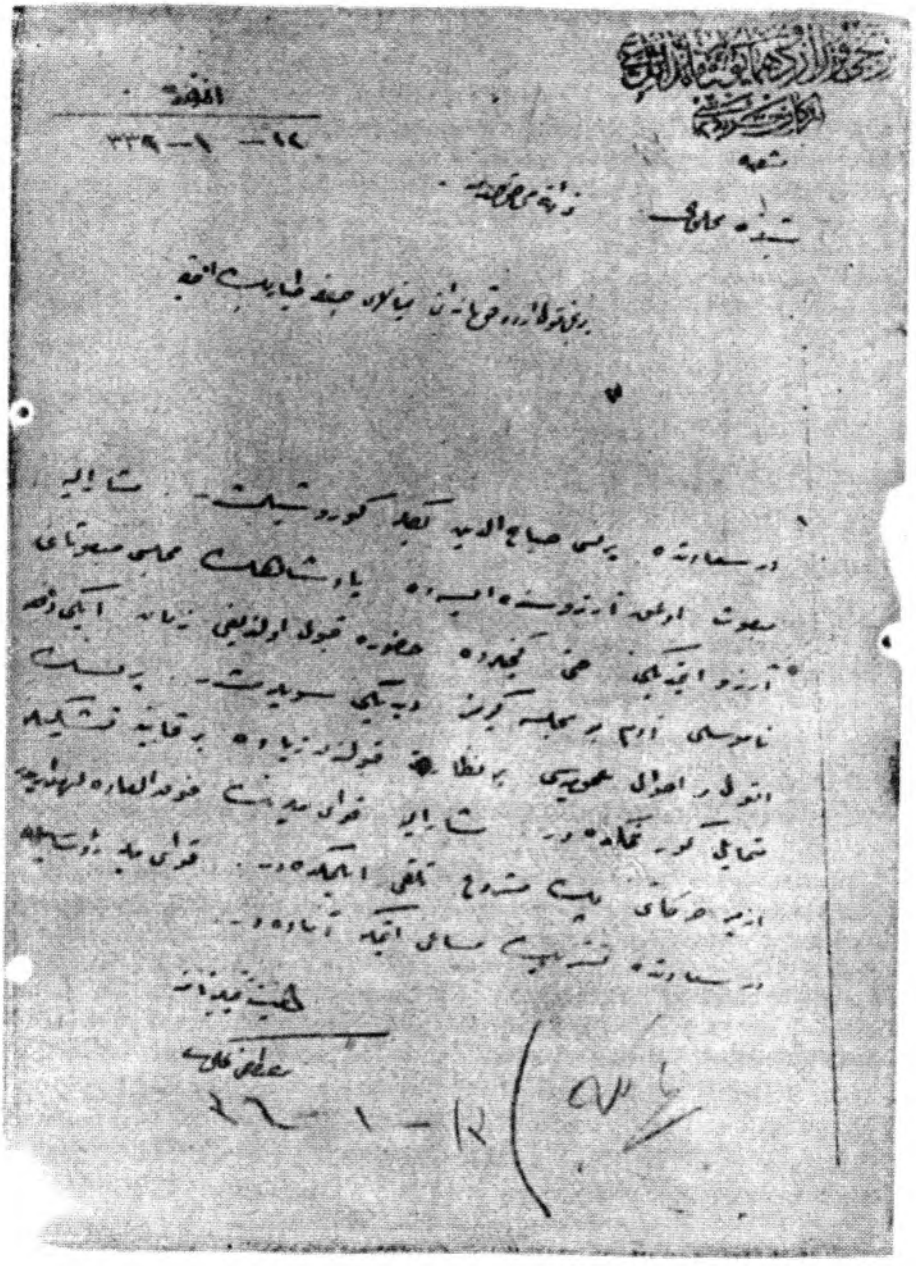
«Dersaadet'te Prens Sabahaddin Beyle görüşülmüştür. Müşarünileyh, mebus olmak arzusunda ise de; Padişahın Meclis-i Mebusanı arzu etmediğini, hattâ geçenlerde huzura kabul olunduğu zaman, iki defa; «namuslu adam, bu meclise girmez» dediğini söylemiştir. Prensin sözleri ve umumî ahvali, bir nezaret kabulünden ziyade, bir kabine teşkiline mütemayil görünmektedir. Müşarünileyh, Kuvvayi Milliyenin fevkalâde lehdarıdır. İzmir harekâtını pek meşru telâkki etmektedir. Kuvvayi Milliye rüesasiyle Dersaadet'te teşrik-i mesaiye âmadedir. 12/1/1920

Heyet-i Temsiliye Adına

Mustafa Kemal

Baha beye. 13/1/1336

O muzlim günlerde, Mustafa Kemal Paşa, memleket mukadderatına taallûk eden işlerde vakit kaybetmek istemiyor, bazı zavatla hasbihaller yapıyor, itimad ettiği ve şahsına kıymet verdiği Ahmed Rıza Beye de günlük ahval hakkında aşağıdaki mektubu göndermeği vazife telâkki eylemiş bulunuyordu.

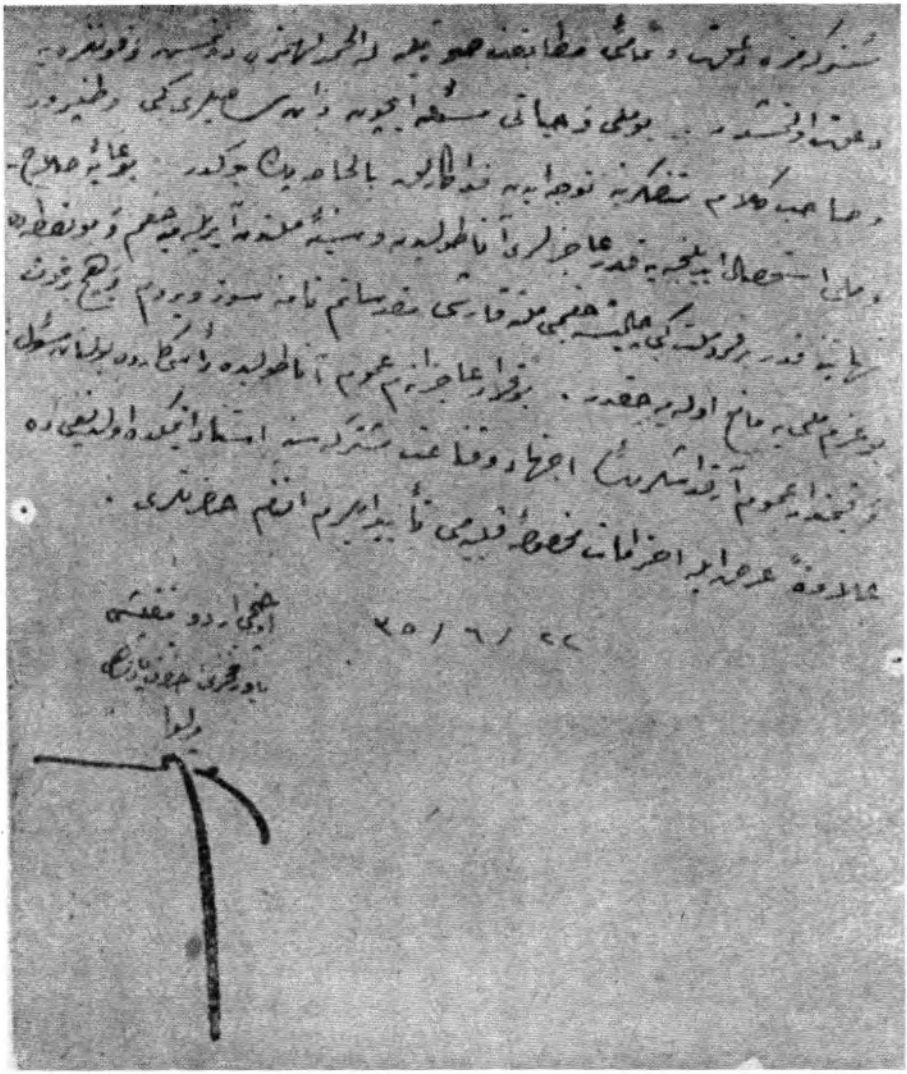

Mustafaf Kemal Paşanın Prens Sabahaddin Bey hakkında Cafer Tayyar Paşaya yazdığı mektub sureti

احمد جلبی افندی حضرتلرینه

افندم حضرتلری :

وقتیله برلکه انقسای عیاناً کوسترمه صفحه لرنده خدمتیه اجرا آتی وظیفه
ملی یی بر امل خلاص اطرافنده دسائسه مخصوص و روالخاصه تشکیلات نامحدوده
سریع برصورتده خویه سوغه باشلامشدر . بلکه عیقلر و سازه کبی نفاقلرله
غایه لرینی تسبیح بر دفعه فوریاً اعاده و آنجمله سبب علنیه ایله فصل طوغانه قدرت مشترکه
استعمال ایدیلسه لیاقاً اولور . فقط بر کوتومدیه بر حقیقتدر که بر آجی حقیقتی بوقدر
برلیک شکده اخفا ایدیلسه ال مؤثر غائل بر لوسف یاپمخدن وک خلاص چره یاپر و
آما طوغریلق صاف و مقدس آمال ایچون برلیک شکده انفراد ادعانامه سیاسی وغیر
ملی بر دیاغانه اولور . قوه عسکریه بوکون بوقدر بویوک یاکسه بوللره سوه ایله بی غرض
بر وازانی وظیفه عهده ده دیکه مبذول جهده کوسترکده در . بنا علیه امنا وطن اسمنه
مخالف جریانلره قارشو ناطوغریلق و آمال و حسیات عسکریه یه هیچ وکل تابع اولمه لازمدر .
وظیفه سنده در . وبالعکس دول اجنبیه طرفندن تحریک ایدیلمکه بولنمه لازمدر .
مطلقه اولدیغی قاعده در که بوکل بالطبع زیاده سیله تجاوز ایدیلمکه بولنمه لازمدر . بلکه
عریضه ده تصویر اولندیغی وجهله بوکون مسلح و عمومی بر ملی قوتلره مالک انقلابلر
ایجاب ایدیکده در . بو وجهله قطعاً تعمیم و ابقا قلنمشدر . دولتک انقلابلره موضوع
جناح دینی برحربه دن عبارت دیاغانه سیله یاسه دیه کوسترکده استقلالی کبی
جریانلره دخی بالمحاربه طرفدار قی هیچ و فضولیت و تلف اطرافنده کی غایه

Mustafa Kemal Paşanın Ahmed Rıza Beye gönderdiği Mektubun klişesi

Ahmed Rıza Beyefendi Hazretlerine

«Vatanın tehlike-i inkısamını ayanen gösteren safhanın hûnin icraatı vicdan-ı millîyi bir emel-i halâs etrafında ve Müdafaa-yı Hukuk-u Millîye ve Redd-i İlhak teşkilâtı namı altında, seri bir surette toplamağa başlamıştır. Yalnız mitingler vesaire gibi tezahürat; büyük gayeleri hiç bir vakitte kurtaramaz ve ancak sine-i milletten bilfiil doğan kudret-i müşterekeye istinad ederse rehakâr olur. Fakat, şüphe götürmeyen bir hakikattır ,ki, bu acı safhayı bu kadar mühlik şekilde ihzar eden en müessir âmil maalesef payıtahtımızdaki muhalif cereyanlar ve Anadolunun saf ve mukaddes âmal-i millîyesini muzır bir şekilde infirada uğratan siyasî ve gayri millî propagandalardır. Kuvvayi Milliyeyi bugün için böyle yanlış yollara sevk ile dağıtmanın mücazatını, vatanımız aleyhinde ve pek mebzul surette görmekteyiz. Binaenaleyh, İstanbul'un işbu

mütehalif cereyanları, artık Anadoluya ve âmal ve hissiyat-ı milliiyeye hâkim değil, tâbi olmak mecburiyet-i vataniyesindedir. Ve payıtaht düvel-i itilâfiye tarafından tahliye edilinceye kadar bu mecburiyetin mutlak olduğu kanaatındayım ki; bu hal bittabii zat-ı sâmilerince de takdir buyurulur. Melfuf ârizamda tasvir olunan vaziyet, bugün seri ve umumî bir millî kongrenin inikadını icabettirmektedir. Bu dâvet her tarafa tamim ve ifa kılınmıştır. Devletin inkisamı mevzuubahs olduğu bir sırada, İngiliz propagandasiyle baş veren Kürdistan istiklâli gibi cereyanlar dahi, bilmuhabere tarafdarının celb ve Hilâfet ve Saltanat etrafındaki gaye-i müşterekemize dâvet ve tamami-yi mutabakat suretiyle, lehülhamd lehimize dönmüş ve kongreye dâvet olunmuştur. Bu millî ve hayatî mesele için zat-ı sâmileri gibi vatanperver ve sahib-i kelâm mütefekkirine teveccüh eden fedakârlık, bilhassa pek büyüktür. Bu gaye-i salâh ve millî istihsal edilinceye kadar âcizleri Anadoludan ve sine-i milletten ayrılmıyacağım ve bu noktada nihayetine kadar bir ferd-i millet gibi çalışacağımı millete karşı mukaddesatım namına söz verdim ve hiç bir kuvvet bu azm-i millîye mâni olamıyacaktır. Bu karar-ı âcizanem, umum Anadoluda re'si kârda bulunan mesul ve kıymettar umum arkadaşlarımın içtihad ve kanaat-ı müşterekesine istinad etmekte olduğunu da ilâveten arz ile ihtiramat-ı mahsusa-i kalbiyemi teyid eylerim efendim hazretleri.

22/6/335

Üçüncü Ordu Müfettişi
Yaver-i fahri hazret-i padişahî
Mirliva

M. Kemal

Mütarekede İstanbul'daki Anarşi :

İstanbul anarşi halinde idi. Mütarekeyi müteakip ekseriyeti İttihadcılardan mürekkep elemanların tertip ettiği bir mitingde, Amerika mandasını istemek hevesine düşülmüş; Wilson prensiplerinden medet umulmustu. İngiltere Sefareti mensuplarından Mösyö Fero'nun himayesinde hareket eden Said Mollanın kurduğu «İngiliz Muhipleri Cemiyeti» de İngiliz tarafdarlığı maskesi altında faaliyete geçmiş; onlardan yardım görmek ümidine kapılmıştı. Hükûmet işleri — ve hattâ saray — İngiliz zabitlerinden Maxwell'le Yüzbaşı Bennet'in ellerinde idi.

Mütarekede İstanbul Matbuatı :

O sırada matbuat da birçok tahavvüllere uğramıştır. «İttihad ve Terakki» organları, yavaş yavaş sahneden çekilmiş, yerlerini yeni fikirli gazeteler işgal etmişti. Mahmud Yesari Beyin yazı yardımiyle çıkan «Nizam» gazetesi saray entrikalarına karşı müteyakkız bir cephe tutmuştu. Daha sonraları Refi Cevad ve Pehlivan Kadri Beylerin sahip bulundukları «Alemdar» ve Ali Kemal Beyin başmuharrirlik yaptığı «Sabah» gazeteleri İstanbul hükûmetine tarafdar bir tarz takip ederken, Nemecddin Sadık ve Falih Rıfkı Beylerin idare ettikleri «Akşam» gazetesiyle Ahmed Cevdet Beye ait «İkdam» gazetesinde Yakup Kadri Bey Anadolu harekâtına meyyal bir tavır almışlardı. «Serbestî» gazetesi de çıkıyordu.

Mütarekede Parti Hayatı:

İstanbul'da, çöken İmparatorluğun zavallı merkezinde, yeni yeni isimlerle birçok zümreler teşekkül etmiş veya bazı zevat grup halinde herhangi meçhul bir fikrin mürevvici görünmeğe başlamışlardır. Rıza Nur Beyin iddiasına göre Ferid Paşanın teşebbüsü ile yeniden faaliyete geçen «Hürriyet ve İtilâf» fırkası zamanın ve ahvalin temelden değiştiğini bir türlü anlıyamamıştı. Eski müessislerinden bazıları, ezcümle Mahir Said Bey, bu fırka programının, çeşitli unsurlardan terekküp eden İmparatorluğun hürriyet ve adalet prensiplerine tevfikan idamesi için yapıldığını, halbuki memlekette şimdi hemen Türkten başka unsur kalmadığını, yeniden siyasete atılırken milliyet esasının ehemmiyetle dikkate alınmasını tavsiye ediyorlardı. Bazı zevat bu mühim noktanın nazarı itibara alınmıyarak yalnız kin ve garaz cihetine gidildiğini görünce fırkanın ikinci teşekkülüne iştirak etmemiştir. Hattâ ortalıktaki ikiliği gidermek için Mahir Said Bey yalnız bu kayıt ve şart ile seçip aldığı vatanperverlerle «Millî Ahrar Fırkası» nı kurmuştu. Kurucular Asaf Muammer, Soysaloğlu İsmail Süphi, Refik İsmail ve Abdülhak Şinasi Beylerdir. «Hürriyet ve İtilâf» fırkası ilk teşekkülünde olduğu gibi, bu defa da muhtelif kimselerin tesiri altında birtakım şahsî mücadelelere sahne oluyordu. Bu meyanda, en ziyade Lider Sadık ve Gümülcineli İsmail Beylerle Hoca Sabri Efendi temayüz ediyordu. Konyalı Zeynelâbidin Efendi nargilesini içerken her tarafın noktai nazarına nümayişkâr davranmak suretiyle fırka heyeti umumiyesini istediği şekilde idareye gayret gösteriyordu.

Fakat, iş bu kadarla kalmamış, uzun müddet devam eden mütareke devresinde İstanbul'da fırka kurmak itiyadı devam etmiş ve bu suretle galib hükûmetlrein ileri sürdüğü ağır şartların tâdiline çare aramak yolu tutulmuştur. Bu görüş zaviyesiyle 15/Kasım/1918 de **(Radikal Avam)** fırkası kurulmuştur. Kurucular Mevlânzade Rifat, Adliye müfettişlerinden Emin Ali, muharrir Mazlum, tüccarlardan Mehmed Faik ve «Müdafaa» gazetesi sahibi Ragıb Beylerdir.

Aynı tarihlerde bir de Osmanlı **(Hürriyetperver Avam)** fırkası kurulmuştur. Kurucular. Ali Fethi (Okyar), ve Hüseyin Kadri Beylerdir. Bu fırkanın 94 maddelik uzun ve tafsilâtlı bir proğramı vardır.

Bu partinin doğmasına 19/Ekim/1918 de akdettiği son kongre münasebetile İttihad ve Terakki Fırkasının infisahına karar verilmiş olması büyük bir âmildir.

22/Kasım/1918 de **(Selâmet-i Âmme Cemiyeti)** namiyle bir teşekkül meydana gelmiştir. Kurucular Refet Sabit, eski Dahiliye Nâzırlarından Mustafa Arif, ve Mehmed Ali, muharrir Fazıl Ahmed ve Asaf Muammer Beylerdir.

İttihad ve Terakki Cemiyetinin son kongresini yapanlardan bir kısmı da 24/Kasım/1918 de **(Teceddüd Fırkası)** nı kurmuşlardır.

Reisi, âyan âzası Hüsnü Paşa; diğer âzalar âyandan Seyyid Bey, Marko Kordato Efendi, Aydın Mebusu Yunus Nadi, Galib Bahtiyar, Doktor Tevfik Rüşdü, Babanzade Hikmet, İsmail Canbolad Beylerle daha tanınmış birçok şahsiyetlerdir.

3/Aralık/1918 de **(Osmanlı Sulh ve Selâmet)** Cemiyeti kurulmuştur Bu cemiyet, evvelce kaydedildiği gibi, vaktile menfi bulunduğu Ankara'da gizli olarak Satvet Lûtfi (Tozan) Bey ve arkadaşları tarafından tesis edilmişti.

Kurucular reisi, topçu feriki Ferid Paşa, şürefadan Yahya Adnan Paşa, Mustafa Arif Paşa, Ali Kemal, sabık Mamuratülaziz valisi Cemal, dâvavekili Fuad Şükrü, dâvavekili Said Molla ve saireden ibarettir. Bu cemiyetin yedi maddelik bir nizamnamesi vardır.

«Sulh ve Selâmet Cemiyeti» hakkında Avukat Kemal Olgun'un verdiği aşağıdaki malûmatı da tarihî olayları tevsik maksadiyle bu satırlara ilâve ediyorum:

«Yakub Cemil vakasında Ankaraya nefyedilmiş olan Satvet Lûtfü akim kalan münferit sulh teşebbüsünü, düşüncelerini müsait bulduğu bazı arkadaşlarile devam ettirmeğe çalışmıştı. 1917 iptidalarında Ankarada Keçiören bağlarında vilâyet daimî encümeni âzasından Hoca Müfit efendi, Râdi Azmi, Nemlizade Naşit, Satvet Lûtfü, Nemlizade Besim beylerle bir toplantı yapılmışdır. Bu toplantıda münferit bir sulh teminine çalışmak üzere (Sulh ve selâmet) adiyle gizli bir cemiyet tesis edilmişti.

İttihad ve Terakki hükûmeti bu haber üzerine şiddetli takibata girişmişti. İstanbula celbedilen Satvet Lûtfü bey muhafızların elinden kaçmıştı. Diğer mevkuflar divanharbe verilmişlerdi.

Ancak İttihad ve Terakki hükûmeti bu işte en ufak bir serrişte elde edememişti. Divanı harbde mevkufların hepsi beraat ettiler.

Mondros mütarekesinden sonra Sulh ve selâmet cemiyetinin asıl müessisleri cemiyetin resmî bir fırka haline getirilmesi işini esbak Amasya mebusu İsmail Hakkı ve topçu feriği Ferit paşalara devrederek kendileri çekilmişlerdi.»

Şimdi tekrar Doçent «Tarık Tunaya» Bey dostumun kıymetli eserinden istifade ederek fırka kayıdlarına geçiyorum.

30/Aralık/1918 de İstanbul'da **(Selâmet-i Osmaniye)** Fırkası da kurulmuştur. Bu kurum, ayni sene zarfında (Sulh ve Selâmet-i Osmaniye) Fırkasına inkalâb eylemiştir.

2/Şubat/1919 da da **«Osmanlı Çiftçi Derneği»** kurulmuştur. İdare heyeti ve âzaları Hamdullah Emin Paşa, Esad Paşa, Mehmed Emin Paşa, İsa Ruhi Paşa, Mustafa Münif Paşa, Doktor Mustafa Hulûsi, Ali Haydar, Yusuf Mazhar, Mehmed Muhsin, Hüseyin Hüsnü, Nazım ve Ali Rıza Beylerdir.

30/Şubat/1919 tarihinde **(Türkiye Sosyalist Partisi)** yeniden faaliyete geçmiş ise de hiçbir mevcudiyeti izhar edememiş ve yalnız müessisi Hilmi Beyin çöplenmesine yaramıştır.

Bu fırka ve cemiyetlere uygun arzu ve emellerle 6/Mart/1919 tarihinde İstanbul'da **(Vahdet-i Milliye Hey'eti)** teşekkül eylemiştir. Reisi Ahmed Rıza Beydir. İkinci reisi Çürüksulu Mahmud Paşa, âzalar Hamid, Nabi, Reşid Sadi ve Abdurrahman Şeref Beylerdir.

22/Eylûl/1919 da **(Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyal Fırkası)** kurulmuştur. Kurucular Ahmed Akif, Ethem Nüzhet ve Doktor Şefik Hüsnü Beylerdir.

15/İkinciteşrin/1919 da (Osmanlı İlay-ı Vatan Cemiyeti); aynı senenin 9/Birincikânununda (Millî Türk Fırkası) ve aynı ayda Trabzon ve havalisi **(Ademi Merkeziyet Cemiyeti)** ve 4/İkincikânun/1919 da da İstanbul'da **(Wilson Prensipleri Cemiyeti)** teşekkül etmiştir.

Bu son cemiyetin kurucuları Halide Edib Hanım, Celâleddin Muhtar, Ali Kemal, Hüseyin Avni Beylerdir. İlk idare heyeti Halide Edib Hanımla Refik Halid, Ali Kemal, Hüseyin ve Ragıb Nureddin Beylerdir.

Heyet-i faale âzaları arasında Âti ve İkdam gazeteleri başmuharriri Celâl Nuri, Akşam gazetesi başmuhariri Necmeddin Sadık, Zaman gazetesi başmuharriri Cevad, Sabah gazetesi başmuharriri Ali Kemal, Yeni gazete başmuharriri Mahmud Sadık, Vatan gazetesi başmuharriri Ahmed Emin, Yenigün gazetesi başmuharriri Yunus Nadi Beyler vardır. Bu cemiyetin kısa bir nizamnamesi mevcuddu.

1919 senesinde bir de **(İngiliz Muhibler Cemiyeti)** teşekkül etmişti. Bellibaşlı âzaları eski Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, Operatör Cemil Paşa, Damad Ahmed Zülküfl Paşa, Hamdi Paşa, bahriyeli Ahmed Paşa, Abdullah Zühdü ve Said Molla Beylerdir.

Said Molla Bey bu teşekkülde nâzım rolü oynamış ve Türk camiasını âdeta İngilizlerin oyuncağı haline sokmak istemiş ise de buna tamamen muvaffak oldu, denemez. Fakat ufak tefek tesir icrasından hâli kalmadığı da muhakkaktır.

1919 senesi İkincikânununda **(Hürriyet ve İtilâf Fırkası)** aşağıdaki kadro ile tekrar faaliyete geçmiştir: Rıza Nur Bey bu teşekkülü Ferid Paşanın bir oyunu addetmektedir.

Reisi Müşir Nuri Paşa, âzalar Müşir Zeki Paşa, âyandan Abdülkadir, sabık Konya mebusu Zeynelâbidin, Tokat mebusu Mustafa Sabri, Sabah gazetesi Başmuharriri Ali Kemal, muharrir Refik Halid, İkdam gazetesinden Nureddin, Rıza Tevfik Beylerdir,

1920 tarihinde seçilen umumî merkez heyeti: Reis Miralay Sadık bey; âzalar, Adliye Nazırı Rüşdü, âyandan Seyyid, Abdülkadir, sabık Maarif Na-

zırı Rıza Tevfik, âyandan Vasfi, sadaret müsteşarı Cemal, sabık Dahiliye Nazırı Ali Kemal, Gümülcineli İsmail, adliye müsteşarı Said Molla, Prens Hayreddin, rüsumat müdürü Mahir Said, Bedirhanilerden Emin Ali, Evrenoszade Sami, Mithat Paşa hafidi Kemal Mithat, müverrih Ahmed Refik Beylerdir.

1919 senesi İkincikânununda Tayyar Paşa, askerî kaymakamlardan Fettah, binbaşı İsmail Hakkı, yüzbaşı Celâl Beyler tarafından (Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi) kurulmuştur.

Bu cemiyet Millî Mücadeleyi takbih eder bir tavır takınmış, sadrazama sunulan bir arizada Anadolu hareketini şiddetle tenkid etmiştir. Anadolu heyet-i temsiliyesi İstanbul hükûmetinden bu fesad kaynağının kurutulmasını talebetmesi münasebetiyle bazı âzalar divan-ı harbe sevkedilmişlerdir.

3/İkinciteşrin/1920 tarihinde Ziraat Mektebi sabık ikinci müdürü Cevad Rüştü, sabık Kastamonu mebusu Şükrü, sabık Çanakkale mebusu Yahya Sezai, sabık Karesi mebusu Abdülâziz Mecdi Beyler tarafından **(Türkiye Zürra Fırkası)** teşkil edilmiştir.

1921 senesi eylülünde Mehmed Tevfik Baba, Yahya Adnan Paşa, Elif Rıfkı, Celâl Bafravî, Ahmed Refik, Seyyid Yusuf Zahir, Hafız İsmail Hakkı Beyler tarafınfdan **(Tarik-i Salâh Cemiyeti)** kurulmuştur. Bu cemiyet dinî bir gaye güden gizli bir teeşkküldü. Millî Mücadeleye muhalif grupları destekliyordu.

Yukarda zikrettiğim fırka ve cemiyetlerin istilâya maruz kalmış vatanın sulh ve selâmete kavuşması amaciyle vücude getirildiği şüphesizdir. Bununla beraber müteşebbislerden bazılarında şahsî emel ve gayelerin mevcud olması ihtimali de varidi hatırdır.

Ancak aşağıda kaydedilen bazı kurumların Millî Mücadelede hizmetleri sebket etmiştir. Diğer teşekküller zahirî bir görünüş ve gösterişten ibaret kalmışlardır.

Ezcümle daha 15/Aralık/1918 de kurulan **(Trakya - Paşaili Müdafaa Heyet-i Osmaniye)**si bu teşekküllerden biridir.

Bu cemiyet Mondros Mütarekesinin ekalliyetlere bahşettiği müfrit haksızlıklar karşısında Türk unsurunun mukavemetini arttırmak için fiilî mücadele ve silâhla mukavemet gayesine müsteniden kurulmuş ilk cemiyetlerden biridir. Kurucular arasında Edirne Belediye Reisi Galib Bahtiyar, Kırklareli Belediye Reisi Şevket, Büyük Çekmece Belediye Reisi Hasan Şevket, Malkara Belediye Reisi Nazmi, Gelibolu Mebusu Şakir, mühendis Ekrem ve daha bazı zevat mevcuddur.

«Bu dünyada sevilecek iki şey var; yurdla yuva.
Biz yuvayı sevindirirsek, Cennet olur bütün ova:»

İşte, bu düşünce ve millî gaye ile bazı teşekküller vücud bulmuş, şahsî menfaat güdenler müstesna, bu vatandaşlar memleketin selâmete ermesi ve istilâdan kurtulması amaciyle harekete geçmişlerdi.

Bu neviden olarak İzmirde de 14/Aralık/1918 tarihinde **(Müdafaai Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti)** teşekkül etmişti. Bu hususta yukarki sahifelerde mufassal malûmat verilmiştir.

Kurucular, Moralızade Halid ve Nail, Menemenlizade Muvaffak, Abdurrahman Sami, Tokadî zade Şekib, Salepçi zade Mithat, sabık Dahiliye Müsteşarı Cami, sabık Adliye Nazırı İsmail Sıtkı, talebe müfettişi Ragıb Nureddin, Şerif Paşa zade Rahmi, sabık Mektupçu Hasan Vasfi Beylerdir.

1918 Kasımında Manisada da Karaosman zade Kâni, sabık Suriye Mektupçusu Nuri, Davavekili Abidin, Eczacı Rıza Beyler tarafından **(İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti)** kurulmuştur.

21 Aralık 1918 de İstanbul'da **(Kilikyalılar Cemiyeti)** meydana gelmiştir. Kurucular sabık Âyan Reisi Menemenli zade Rifat, sabık Hariciye Nazırı Menemenli zade Nabi, sabık Nafia Nazırı Ali Münif, Temyiz Hukuk Dairesi Reisi Evliya zade Cami Evliya Beylerdir.

1919 Nisanında İstanbul'da bir de **(Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti)** kurulmuştur. Müessisleri Ali Haydar, Yakub Kadri ve Halim Beylerdir.

24 Ağustos 1919 da **(Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti)** teşkil edilmiştir. Kurucular Mustafa Kemal Paşa, sabık Bahriye Nazırı Rauf Bey, sabık Trabzon Mebusu Servet ve İzzet, sabık Erzurum Mebusu Raif, sabık Bitlis Mebusu Sadullah, Şeyh Feyzi, sabık Beyrut Valisi Bekir Sami, Aşiret Reisi Hacı Musa Beylerdir.

Yer yer kurulan bu teşekküllerin en mühimmini ve hepsini toplu bir halde temsil edeni 11 Eylül 1919 da Sivasta kurulan **(Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti)** dir.

Bundan sonra, İstanbul'da da bir takım gizli kurumlar meydana getirilmiştir. 1919 Kasımında **(Karagol Cemiyeti)** vücud bulmuştur. Reis Kara Vasıf, âza Miralay Galatalı Şevket, Kaymakam Kemal Sami, Kaymakam Edib, Binbaşı Ali Rıza, Mütekaid Yüzbaşı Baha Said, Davavekili Refik İsmail, Dr. Abdullah Adnan ve Erkânıharb Kaymakamı Çolak Salâhaddin Beylerdir. Bu Cemiyetin Topkapı ve Üsküdar şubeleri de vardır.

23 Nisan 1920 senesinde ayrıca (M.M.) gizli grupları meydana gelmiştir. Bu hususta icabeden izahata ileriki sahifelerde verilecektir.

Bu grupların faaliyeti Anadoluya silâh ve cephane sevkiyatı, ecnebi düşman kuvvetleriyle millî harekâta aleyhtar zümreler ve komünistlik hakkında da istihbarata taallûk etmekte idi.

İstanbul'daki kurumların yardımcıları ezcümle Tevhid-i Efkâr ga-

zetesi sahibi Velid, Bektaşi Hamdi Baba, Topkapılı Bican, Sandalcılar Kâhyası Ali Osman, Hamallar Kâhyası Salih Reis, Himmet zade Hüsnü, Motorcu Muzaffer, La Française Nakliye Şirketi memuru Pendikyan, Polis Müdiriyeti Kısmı Syasî Müdür Muavini Edib, Beyazıd Merkez Memuru Cem'i, Unkapanı Merkez Memuru Salih, Kadıköy Merkez Memuru Kemal, Zabıta-i Ahlâkiye memuru Zühtü ve daha bazı vatanperver Bey ve Efendilerdir.

Bütün bu vatanperverlerin takip ettikleri gaye ve emeller

«Zülm ölmeli, cehl ölmeli, hak bulmalı kuvvet,
Hakkın yüzü güldükçe gülümser beşeriyet.»

inancını takviyeden ibaret olduğu kabul edilebilir.

Türk olmıyan unsurların bozgunculukları ve Rumlar

Mütareke günlerinde bütün eski yaralar yeniden tazelenmiş; Rumlar, Ermeniler, Arablar, hattâ Kürtler ayrı ayrı siyasî merkezler kurarak bulanık suda balık avlamağa, büyük hayaller beslemeğe başlamışlardır. Vaktiyle Arabların «Lâ Merkeziye», Arnavudların «Başkim» kulüpleri gibi şimdi de Kürtler ve diğerleri buna benzer bir takım ayrılık yuvaları kurmuşlardı Kürt hülyası şark hududlarından Sakaryaya kadar dayanıyordu. Bu vâsi kıtada müstakil bir Kürdistan hükûmeti tasavvur ve kendilerine millî bir bayrak bile kabul eden bu bozguncuların belli başlı simaları Hamdi ve Mustafa Paşalarla Bedirhani Emin, Celâdet ve biraderleri, Dr. Şükrü Mehmed, Mevlânzade Rifat, Seyyid Abdülkadir ve Memduh Selim Beylerdi.

Kürd istiklâli fikrini doğrudan doğruya İngilizler himaye ediyor; İngiltere Sefarethanesi mensublarından Dr. Fero bu harekâtın mihrakını teşkil eyliyordu. Hattâ Fero'nun ve Rum Patrikhanesinin tavassutiyle Yunan hükûmetinden para alınmış; Şark vilâyetlerinde isyan çıkarmak ve Kürdistanda bir teşkilât kurmak üzere Bağdad'a bir heyet gitmişti. Bu heyet Süleymaniye havalisinde başlıbaşına bir idare tesis eden Şeyh Mahmud'dan yüz bulmamış, boş elle geri dönmüştür. Daha evvel Diyarbakıra kadar giderek aynı teşebbüse girişen ve Sivasta Mustafa Kemal Paşayı tevkif etmek emeline düşen Vali Ali Galib Beyle Bedirhanî Celâdet de aynı âkıbete uğramıştı. Bu noktalar yukarki sahifelerde belirtilmiştir.

Böyle yolsuz teşebbüslere girişen «Kürd Taalî Cemiyeti» nin heyeti idaresi :

Birinci Reis Âyan âzasından Seyyid Abdülkadir Efendi, Reis Vekili Bedirhan Paşa mahdumu Edirne Adliye Müfettişi sabıkı Emin Âli Bey, İkinci Reis Vekili Mütekaid Ferik Fuad Paşa, Kâtibi Umumî Erkânıharbiye feriklerinden Hamdi Paşa, âzalar İstanbul sabık Polis Müdürü Miralay Halil Bey, Mütekaid Jandarma Miralaylarından Bedirhan Paşa mahdumu Mehmed Ali Bey, Askerî mütekaid kaymakamlardan Mehmed Emin Bey, ülemadan Hoca

Ali Efendi, Müderrislerden Seyyid Şefik Efendi, Babanzade Şükrü Bey, Cemil Paşa zade Ekrem Bey, Mekteb-i Hukuk Müderrislerinden Zeynelâbidin Bey, tüccarlardan Fethullay Efendi, Profesör Dr. Şükrü Mehmet Bey.

Yıkıcılık teşebbüsleri bu kadarla bitmiyordu. Hiç yoktan Paşalığa ulaştırılan Aznavur isminde birisi de fiilî hareketlere önem vermişti.

Aznavur'a «Paşalık» tevcihiyle Çerkes gönüllüleri teşkilinden sonra İstanbul hükûmetinin emirlerini tanımamağa başlıyan İzmit Mutasarrıfı Çerkes İbrahim ve Kuvayi İnzibatiye kıta kumandanlarından Bekir ve Yunan teşvikâtına kapılan daha bazı entrikacılar Adapazarı ve havalisinde millî bir Çerkes teşekkülü vücude getirmeğe uğraşmışlardır. Ezcümle Beşiktaş'ta bugünkü Halkevi binasını «Çerkes Taavün Cemiyeti» namı altında merkez ittihaz etmişlerdi.

Hattâ 1921 senesi Ekiminde «Şark-ı Garib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti» namı altında İzmir'de, Yunan işgaline rağmen, bir teşekkül de vücude gelmiştir. Muhtelif şehir ve kasabalarımızdan gelerek İzmir'de toplanan birkaç menfaatperest Andaolu'da Rum ve Ermenilerle mukadderat birliği yapmak hevesine kapılmışlar ve Çerkes Ethem'in Yunanlılarla anlaşmasında kendisine müzaheret göstermişlerdir.

Mesele bu kadarla bitmiş olmuyordu. Yunan ve İngilizlerin himayesine güvenen Puntosçular da Giresun'da bir hükûmet teşkiline teşebbüs etmişler ve hattâ daha evvelleri mekteb olarak inşa ettikleri cesîm bir binaya Puntos bayrağını çekmişlerdi. Bereket versin bu hiyanet hemen Topal Osmanın gayretile söndürülmüş ve mahdud küstahları şiddetle tecziye edilmiştir.

Birinci Cihan Harbi sonunda Müttefikler tarafından İstanbul'a asker çıkarıldıktan sonra Osmanlı tebaası bulunan Rumların yaptıkları şımarıklıklara ilâveten, Yunanistan hakkında biraz daha malûmat arzını faydalı buluyorum.

Yunan halkının orta Asya'dan geldikleri tarihî rivayetlerdendir. Bilâhare bunlara Mısır ve Finike muhacirleri de katılmışlardır. Bu muhacirlerle yerlilerin tasallübünden (Helen - Elen) kavmi vücude gelmiştir. Bu milletin en büyük başarısı İspartalıların tecavüzü ile Çanakkale'nin güneyinde sakin bulunan « Trova » lıları on sene harb sonunda mağlûb ve perişan etmek olmuştur.

Bu harbden bir müddet sonra Fars hükümdarı Dâra, Yunanistanı işgale teşebbüs etmişse de büyük bir mağlûbiyete uğramıştır. Fakat bir müddet sonra Yunanistan, Makedonyalı Filip'in idaresine girmiş ve oğlu Büyük İskender de tamamen bu havaliye bir kısa an için tesahüb eylemiştir.

İskender'in vefatından sonra keşmekeş içinde kalan Yunanistan, Romalıların istilâsına maruz ve uzun zamanlar onun tâbiiyetinde kalmıştır. Bu vu-

kuat Milâd-ı İsa'dan bir buçuk asır kadar evvel vuku bulmuş ve Milâd-ı İsa'nın dördüncü asrına değin yani Romanın Şark ve Garb namiyle iki kısma ayrılmasına kadar devam etmiştir.

İlk teşekkül devrinde Yunanistanda sanayi ve ticaret namına hiçbir malûmat mevcud değildi. Din ve mezheb, maişet esbabı bile bilinmezdi.

Fakat (Helen - Elen) ler sonraları büyük terakkiye mazhar olmuşlardır. Romalıların istilâsından sonra Yunanistan beş, altı asır kadar bir vilâyet olarak idare edilmiş ve kendi benliğine sahib olamamıştır. Şu kadar varki istilâ sebebiyle bu milletin terakkiyatı atalete uğramış ise de bütün bütün mahvedilmemiştir. Fakat tekâmül devresine ait Yunan esatiri denilen ve mevhum itikadlarla tasvir olunan Harb, Aşk, Deniz, Gök vesair Âlihe ve ilâh inançları Hıristiyanlığın intişarına kadar devam etmiş gitmiştir. Bu devirlerde Felsefe, şiir, ince sanat ve heykeltraşlık Yunanistanda çok ilerilemiştir.

Roma İmparatorluğu, Kostantin zamanında, idare bakımından, iki kısma ayrıldıktan sonra Şarkın merkezi yeni tesis edilen Kostantiniye, yani İstanbul olmuş ve Lâtin lisanı hükmünü icrada devam etmiş ise de iki asrı müteakib bu Şarkî Romada ırk farkı nazarı dikkate alınmıyarak Yunanca resmî lisan olarak kabul edilmiş ve bu suretle (Helen - Elen) dili bu muhitde daha ziyade inkişafa mazhar olmuştur.

Aynı zamanda Garbî Roma, Cermenlerin ve daha bazı barbar akvamın taarruzuna uğrayarak harita-i âlemden silindikçe Şarkî Roma ehemmiyet kesbetmiş ve bu teşekkül dokuz, on asır daha Bizans namı altında yaşayabilmiştir.

Şarkî Roma İmparatorluğu ilk defa İranlıların tecavüzüne maruz kalmış ve sonraları Hırvat, Sırb ve Bulgar gibi Slâv mürekkebatının hücumuna uğramıştır. İslâmiyetin intişarından sonra Emevî ve Abbasîlerin taarruzuna duçar olan Şarkî Roma İmparatorluğu toprakları Selçukîler devrinde Ehli Salib muharebelerine sahne olmuş, nihayet Osmanlı İmparatorluğunun teşekkülünde Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un zaptedilmesi, uzun tafsilâttan sarfı nazar, kısa bir müddet sonra Tsalya ve Mora'nın Türkiye idaresine geçmesiyle bu İmparatorluğun mevcudiyeti tarihe mal edilmiştir.

Fakat Şarkî Roma İmparatorluğunun Osmanlı hâkimiyetine iltihakından sonra devlet ricalimizce büyük bir hatâya düşülmüş, Helen ırkının Türklük aleyhine husumet hisleri beslemesine ve Yunanlılıkla hiçbir alâkası olmıyan İstanbul Ortodokslarının istikâl sevdasına düşmelerine matuf faaliyetler icrasına müsaid bir tarzı himaye takibedilmiş, hükûmet içinde müstakil bir takım idare şekilleri bile ihdas olunmuştur.

Buna, vaktiyle ehemmiyetsiz Roma tebaası olarak bir takım (Helen)-ler tarafından Şarkî Roma İmparatorluğunun tesisinden en az iki asır sonra İstanbul'da Grekçenin resmî lisan haline sokulması ve bu münasebetle

(Rumî, Romalı, Rum) denilen bütün Ortodoks unsurların zamanla (Helen - Elen) addedilmesi âmil olmuştur. Çünkü İstanbul sakinleri resmî lisanın tesiri altında eski (Helen) ırkı bakiyesi sayılıyor ve bu hatâlı görüş Türk devlet ricali üzerinde de müessir olmuş bulunuyordu. Maatteesüf bu za'fın acısını bizler çektik ve elân da bundan kurtulmuş değiliz!

Hattâ İstanbul'un fethini müteakıb ilk yapılan iş mezheb hürriyetinin ilânı ve halkın kendi haline terki ve esir kibar zadelerin fidye-i necatının bizzat Fatih Sultan Mehmed tarafından tesviye edilmesi de bu ahvale âmil sebeblerden biri olmuştur.

Müsamaha bu kadarla kalmamış, Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fetihten sonra Patriklik mesnedini muhafaza ve sen sinot namiyle bir Metropolit heyeti teşkil ve Patrikhane memurlarını vazifelerinde ibka eyliyerek Rum Patrikhanesini Ortodoks mensublarının mercii olarak tanımıştır. Bu suretle Romayı hükmü altına alan Katoliklik yerine Şarkta Ortodoksluk önem kazanmıştır.

Dahası var. Osmanlı İmparatorluğunun ilk teşekkülünde yanlış bir yol tutulmuş, ahalisi İslâm olan köyler imamlar, Hıristiyan bulunan mahallerde papaslar tarafından idare olunmuştur. Mora tarafarında ise Kaptan namı verilen dört reis idare işleriyle meşgul olur, tarh ve tâyin olunan vergiyi toplarlar ve oralarda hükûmet memuru bile bulunmazdı. Hattâ Rumelideki Slâv ve Bulgarların idaresi de sonraları Rum patriklerine terkedilmişti.

Hülâsa Hıristiyan nüfusları Patrikhanelerce zapt ve tahrir olunur; hattâ Rumlukla hiçbir münasebeti olmıyan Ulah ve Bulgar nüfusları bile Fener Patrikhanesinde mukayyed bulunurdu. Bir zamanlar İpek ve Ohri Bulgar Patriklerinin salâhiyeti de doğrudan doğruya ve hiyle yoliyle İstanbul Rum Patrikliğine mal edilmiştir. Ve hükûmetle olan muameleler ise Fenerli tâbir edilen Voyvoda ve tercümanlarla rüyet olunur bir hal almıştır.

Bu suretle devletin haricî umuru ve Hıristiyanlara karşı icraatı tamamen Fenerlilere intikal eylemiş, bu fırsatla yıkılan Yunan varlığının yeniden ihyası zımnında kiliselerde telkinat icrası baş göstermiş ve bu ahvale hükûmetimiz tamamen lâkayıt kalmıştır. Bu sayede Yunanlılar maksadlarının kuvveden fiile çıkarılması için fırsat fevtetmeden çalışmışlar ve başımıza çorap örmek yolunu tutmuşlardır.

Ezcümle fiilî harekâta geçmek için (Eterya) Cemiyetini teşkil etmişlerdir. Bu hususta yukarıki sayfalarda icabeden malûmat verilmiş olmakla beraber meselenin biraz daha tafsilini faydadan hâli bulmuyorum.

Cemiyetin ilk müessisleri Hocabeyde bir tüccar kâtibi bulunan Batnoz, Adalı Manoel Aksanto, Nardeli Nikola İskofo ve Yanyalı Atanaş Ça-

kalof namında dört kişidir. Aksanto Farmason Cemiyeti mensubu bulunduğu için bu gibi gizli teşekküllerin icabatını azçok biliyor ve diğer arkadaşlarına da bu hususta mütemmim malûmatı telkin ediyorru.

1129 Hicrî senesinde bu kafadarlardan biri Moskova'ya gitmiş ve diğer ikisi İstanbul'a gelmiş, bilâhare Ulah ve Buğdan'a uğrayarak gizlice maksadlarının neşir ve tamimine çalışmışlardır. Bunların kasdi yalnız Yunanistanın ihdası değil; Şarkî Roma İmparatorluğunun ihyası ve İstanbul'un hükûmet merkezi haline sokulmasıydı.

Selânik, Tırhale, Mora, Eflâk, Buğdan, Kudüs ve İskenderiye ile Akdenizin Anadolu sahillerine mahsusen gönderilen adamlarla Cemiyetin kuvvetlenmesine çalışmış, o esnada Aynaroz'da bulunan ve bilâhare Patrik olan Grigoryüs de bu münasebetle Cemiyete girmiştir.

Bir ara Aksanto Moskova'ya giderek Cemiyet Riyasetini kabul etmesini Kapodisterya'ya teklif etmiş ise de redde maruz kalınca Çarın yaverlerinden İpslanti zade Aleksandr'a müracaatle bu arzusunu ona kabul ettirmiştir. Bu sırada Grigoryüs Patrik olduğundan Aleksandr ile gizli muhabereye girişmişti.

Maamafih eski Yunanistan ve Mora'da isyan hazırlıkları ikmal edildiği halde bir türlü faaliyete geçilemiyordu. Fakat Şeyhülislâm Hâlet Efendinin denaetiyle, Yanya havalisinde bulunan ve en ziyade Yunanlıları korkutan, Tepedelenli Ali Paşanın katline ferman çıkması ve onun Yanya kalesinde nefsini müdafaaya girişmesi Mora isyanını tahrik etmiştir. Patrik (Grigoriyüs) ün İstanbul'da asılması ise kıyamı tacil eylemiştir. Hattâ İstanbul'da ki Rus Sefiri Kont Strogonof da bu hususta faaliyet ibrazından çekinmemiştir. Bununla beraber Yunan isyanına Avrupa siyasî elemanlarınca o kadar ehemmiyet verilmiyor ve âsilerin tedibini Osmanlı devletine bırakmak muvafık görülüyordu. Hattâ Laybah'ta toplanan bir kongre böyle bir karara varmıştı. Yalnız Yunanlılara imtiyaz verilmesi ileri sürülmüştü.

Fakat o tarihlerde fikir serbestîsi İngiltere'de çok yayılmıştı. Asilere taraftarlık günden güne önem kazanıyordu. Buna rağmen Rusya ve İngiltere tarafından Babıâliye verilen ıslahat notası tarafımızdan reddedilmiştir.

İsyanın uzaması ve sükûnun tesis edilememesi Fransada da Yunanlılar lehine bir cereyan husule getirmiş ve nihayet İngiliz ve Fransız gemileri Navarin limanında Osmanlı donanmasına taarruz etmişler ve birçok harb sefinemizi batırmışlardır. Bu sırada Rusya da hududumuzu tevacüzle Buğdan ve Eflâk havalisini işgal eylemiştir. Bu vesile ile yapılan Edirne Muahedesinde Yunanistana imtiyaz verilmesi takarrür etmişti. Lâkin İngiltere Hariciye Nazırı Lord (Aberdin) in teklifiyle bu imtiyaz işi bir lâhzada istiklâle tahvil olunmuş ve Osmanlı hükûmeti bunu kabulde mustar kalmıştır.

Halbuki başlangıçta (Eterya) Cemiyetinin faaliyeti büyük bir ehem-

miyet arzetmediği halde hain Hâlet Efendinin Patrikhaneden şahsî menfaat temini maksadiyle Tepedelenli Ali Paşanın isyanına âmil bulunması ve İstanbul Rum Patriki Grigoriyüs'ün nazik bir zamanda idamına sebebiyet vermesi ve devlet haricî siyasetinin Fenerliler elinde oyuncak haline gelmesi ve bir de meşhur Pertev Paşanm Yunan imtiyazına karşı cephe alması, nihayet bu milletin istiklâle kavuşmasını temin eylemiştir.

İşte bu hâdisatın cereyanı suretini bilen dünkü tebeamız Yunanlılar, Birinci Cihan Harbi mağlûbiyetinden sonra, aynı sistemi takibederek İstanbul'da faaliyete geçmişler ve Türklüğün ifnası yolunu tutmuşlardır. Bu cümleden olmak üzere İngiliz, Fransız ve İtalyan müstevlilerinin himayesine mazhar olan Türk tebeası Rumlar da çeşit çeşit entrikalar çevirmeğe başlamışlardır.

Ezcümle Patrikhane; faaliyetini arttırmış, Venizelos'un teşvikiyle bu dinî müessese Yunanistan'la birleşme prensipini kuvveden fiile çıkarmağa koyulmuştu. Bu yolda sonsuz bir gaye güdüldüğünü Patrik Üçüncü Yuvakimin daha 2 Kânunuevvel 1912 tarihinde (Figaro) gazetesinde çıkan aşağıdaki beyanatı şahadet etmekte idi.

Patrik Efendinin, makale muharriri Mösyö (Deşan) a söyledikleri hemen hemen şöyledir:

«Ben biçare bir rahib ve esir olmuş bir koyun sürüsünün zavallı çobanıyım. Hayatım tehlikeli, mevkiim müşküldür. Her dakika ırkıma, mezhebime, milletime yabancı olan bir kuvvetin karakuşî ahkâmına tâbiim. Seleflerimin çektiklerini, tâbi oldukları muamelâtı keyfiyeyi siz pekâlâ biljrsiniz... Maamafih fikir, ergeç vahşete galebe çalacaktır. Bizi dört asırdanberi bu ümid yaşatmaktadır.»

Bir din merciinin böyle siyasî mütalea dermeyan etmesi her noktai nazardan meşum ve menfur bir şeydi. Bu yoldaki propaganda hareketleri Birinci Cihan Harbinin sonuna kadar daima kapalı surette devam etmiş gitmiş ise de muvakkat bir müddet bu sakîm düşüncenin bir daha alenen tekrarına cesaret edilememişti. Fakat Mütareke senelerinde (1919) da Patrik'in tebeddülünden sonra bu vâdide çalışmak bir akide haline gelmiş, Osmanlı hükûmetiyle resmî alâkasını kesen bu dinî teşekkül, kapısı üzerine çifte kartalı havi eski Bizans bayrağını asmış ve bütün muamelâtını birinci derecede İstanbul Yunan Mümessili Siyasîliği ve ikinci derecede de Müttefikeyn mümessillikleriyle görmeğe başlamıştı.

Buna binaen Patrikhane (28 Eylül 1920) de Anglikan Kilisesi Başpiskoposuna ve (23 Ekim 1920) de Avrupa siyasî mehafiline (Kemalistler) in mezalimine dair telgraflfar çekmiş ve (1 Şubat 1921) de de Düveli İtilâfiye Başvekillerine telgrafla bu husus hakkında müracaatte bulunulmuştur. Hattâ Patrik (19 Mart 1921) de Sevr Muahedesinin tadil edilmemesini İtilâf Başvekillerinden istemiştir.

Mütareke devrinde Yunan Konsolosu (Foharis) İstanbul'da beş kişilik

bir mahkeme heyeti teşkil ve Osmanlı tebaası Rumları Adliyeye müracaatten menetmiş ve Yunan tâbiiyetine geçmek isteyenlere masrafsız pasaport vermeğe başlamıştır.

Yunan mümessili (Fanelopulos) ise Ermeni ve Musevilerle anlaşma zemini hazırlamağı vazife edinmişti.

Aynı zamanda komite tşekilâtı yapmak ve silâh tedarik etmek millî vazifé addedilmiş, hodbehod Patrikhanenin muhafazası için İstanbul'a (80) kadar Giridli jandarma getirilmiştir.

İstanbul'da (Rum Matbuat Cemiyeti) ni kuran Yunanlılar, bir de (Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı) vücude getirmeği unutmamışlardır. Hattâ Rum (Trakya Cemiyeti) ve (Rum Muhacirin Cemiyeti) kurmağı da ihmal etmemişlerdir.

13 Ekim 1920 tarihinde (Asyayi Suğra Cemiyeti) dahi faaliyete geçmiş bulunuyordu.

Bunlardan maada mevcud (Puntos) Cemiyetini de unutmamak lâzımdır.

Osmanlı ülkesini kendi malikâneleri haline sokmak isteyen bu küstahların ef'al ve tahrikâtı bu kadarla kapanmış değildi. Karadeniz sahillerinde birçok Türk köyleri yakıldığı gibi binlerce Türkün hayatı da ifna edilmiş, tecavüz ve taarruza uğrayan İslâmlar büyük bir yekûna baliğ olmuştur.

Bu tecavüzler en ziyade Trabzon, Samsun, Bafra ve Bünyan'da vukua gelmiş, maamafih hiççbir noktada Türkleri mutazarrır etmek fırsatı fevtedilmemiştir.

Millî Mücadele esnasında, Karadeniz sahillerinde meskûn Rumları İngiliz ve Fransızlar himaye ettikleri gibi Sohum ve Kars havalisinde toplanan Rus tebaası veya muhacir Rumların Trabzon, Giresun ve İneboluya nakilleri için de Pontosçular teşebbüse girişmişlerdir.

Bu işlerle en ziyade Osmanlı mebuslarından (Kolidis) meşgul oluyor ve Karadeniz sahillerini Rumlaştırmak ve bir Pontos hükûmeti kurmak istiyordu.

Halbuki, Millî Mücadele sırasında, evvelce bu sahillere yerleşmiş (50) kadar Yuna tebaası hakkında Millî Hükûmet hiç bir fenalık rüşünmemiş, bunları yalnız İnebolu limanından (21/Şubat/1921) tarihindl İstanbul'a göndermekle iktifa eylemiştir.

Çünkü, bu küstahlar, İnebolu'da (Geriş) manastırını Pontos merkezi ittihaz etmiş, bu şehir ve civarında sakin Rumları Pontos cemiyetine iltihaka teşvikle meşguliyeti vazife edinmişlerdi.

Anadoludaki bu faaliyetlere mütemadî surette telkinat yapanlar, Merzifon'daki Amerikan Kolejinde bulunan Rum talebeleri tarafından (1904) tarihinde kurulan (Pontos Kulübü) mensubları ve onların etrafa saçtıkları tesirlerdi.

Karadeniz havalisinde faaliyete geçen bu Puntos'çulardan, arama sırasında yalnız bu havalide, iki bin tüfek ve iki milyon iki yüz bin fişek elde edilmiştir.

Samsun'u Pontos merkezi ittihaz etmek isteyen bu Osmanlı tebeası Rumların hükûmet hududları Trabzon'dan Amasya ve Kayseri'ye kadar uzanıyordu.

Millî Mücadele yapılmamış veya muvaffakiyetle neticelenmemiş olsaydı bir taraftan Avrupalıların yardımı, diğer taraftan kendi tebeamız Rumların hiyanetiyle asırlarca Türklere vatan vazifesi gören bu koca Anadolu kıtası asıl sahibi olan bizlere memnu bir mıntaka vaziyetine sokulacaktı. Bunu bilmeliyiz!

Halbuki, Romalılardan ve Selçuklulardan çok evvel Anadoluya ırkımız mensuplarınran (Eti) Türkleri yerleşmiş ve bir imparatorluk kurmuşlardı. Evvelce kaydedildiği gibi bu kıta ötedenberi Türk vatanı olarak tarihe mal edilmiştir. Yukarda işaret ettiğim vechile Roma İmparatorluğunun (Şark - Garb) namiyle ikiye ayrılması, Hıristiyanlığın intişariyle (Katolik) ve (Ortodoksluk) tefrikasının patlak vermesi, (Elen - Helen) lerin iki asır içinde lisanlarını Bizanslılara mal etmeleri sayesinde bu mıntaka sakinleri kendi benliklerinden ayrılmış bu havalide yaşayan muhtelif camiâların (Elen - Helen - Yunan) tesmiye edilmeleri taammüm eylemiştir.

Ayni zamanda, (Şarki Roma) İmparatorluğumuza intikal edince bu akalliyete, tarafımızdan, hıristiyan olmaları sebebiyle, Romalı mânasına gelen (Rum) adı verilmiş ve bunların Ortodoks, yani Hıristiyan bulunması, aslen mensup oldukları muhtelif ırk mefhumunu, o günlerin itiyadı mucibince nazarlardan gizlemiştir.

Hülâsa; bu Ortodokos ekalliyetler, tamamen lâkaydimizi celbetmiş; hattâ içtimai bakımdan idareleri bile Patiriklik emrine terkedilmiştir. Bütün bunlar İmparatorluk ricalinin ihmal ve bilgisizliğidir. Cezasını hâlâ bizler çekiyoruz! Halbuki, o kudretli zamanlarımızda bu nevi idarî işler daha mâkul bir şekle sokulur ve bugünkü neticeye meydan verilmiyebilirdi.

Biz eskidenberi Rumları vatandaş telâkki ettik. Kendilerine medenî ve siyasî hukuk bahşeyledik. Bu müsamahamız suiistimale uğradı. Binaenaleyh artık bu milletle Türklerin anlaşmasına imkân olmadığı görülüyor.

Nitekim Osmanlı hükûmetinin çekildiği her yerde yeni sahibleri şiddet ve vahşetle Türk milletini katliâma uğratmışlar, şehir ve köylerini tahribederek eski sakinlerini çil yavrusu gibi dağıtmışlardır.

Daha Balkan Harbinden evvel Yunanistanda ve Sırbiye Türk emlâki stimlâk, Türklerin hukuk-u siyasiyesi nez'edilmiştir. Hali hazırda bu eski yurtlarımızın hıristiyanlarca istilâsında Türklük nişaneleri silinmiş, süprümüştür.

(22) camii havi bulunan Yenişehirde acaba bugün ufak bir İslâm mabedi ve Türk eseri kalmış mıdır? Hattâ vaktiyle serhad kalesi addettiğimiz Belgrad'da Türklüğe delâlet edecek en ufak bir iz ve çizgi bırakılmış mıdır? Ortodoksluğun ve Slâvlığın tesiri altında bütün İslâm ve Türk eserleri oralarda bile bırakılmamıştır.

Mütarekede Amerika Rum muhacirlerinden Rahib (Klamatyüs) isminde biri ilk Pontos toplantısını İnebolu'da yapmıştı. Ve Amasya, Samsun ve havalisi Rumları, Metropolid (Yermanos) un idaresinde aleyhimize faaliyet icrasına başlamıştı.

Bazı ecnebi hükûmetler Samsun ve havalisindeki Hıristiyan nüfusunu çoğaltmak için Rusya'da sakin Rum ve Ermenileri Batumda toplamış ve teslih ettikten sonra sahillerimize nakletmişlerdir.

Hattâ (Sohum) da Haralambos isminde birinin etrafında biriken binlerce Rum Batum'da toplananlara katılmışlardı. 4 Mart 1335 tarihinde İstanbul'da intişara başlayan (Pontos) isimli gazete, bir başmakalesinde, Trabzon vilâyetinde Rum Cumhuriyetinin kurulacağını bile yazıyordu.

Zavallı Müslümanların maruz kaldığı mezalim, yalnız saydığım mıntakalara inhisar etmiyordu. Balkan Harbi sırasında Bulgarların kendi vatandaşları olan İslâm unsurlarına reva gördüğü zulüm ve işkence, Engizisyon devrine rahmet okutacak bir duruma girmiş, Avrupa matbuatını ve resmî makamlarını işgal edecek bir safha arzeylemişti.

Ezcümle Avusturyada çıkan 2 Ekim tarihli Noye Fraye Prese gazetesi **«Bugarların taarruzatından dolayı İslâmlar son derece vahim bir mevkide bulunuyor. Bütün İslâm ticarethaneleri kapatılmıştır.»** diye yazıyordu.

3 Ekim tarihli Endepandans Rumen gazetesi de **«Bulgaristan ordusunun seferber hale vaz'ı üzerine hemen bütün Bulgaristan'da İslâmlara taarruz başlamıştır.»** diyordu.

Ahvalin kesbettiği vahamete bakınız ki, Romanya Dahiliye Nâzırı Bulgaristandan kendi topraklarına iltica edecek İslâmlara kolaylık gösterilmesini resmen alâkadar memurlara emretmek mecburiyeti vicdaniyesini hissetmiştir.

İşte, dünkü Osmanlı tebeası bulunan din ve milliyetlerini Türkler sayesinde muhafaza imkânını bulan bu camialar, ellerine fırsat geçince, yirminci asır medeniyetinde, İslâmlara karşı bir takım muamelei hunharanede bulunmaktan çekinmemişler ve bu caniyane tecavüzlerinden dolayı hiçbir hükûmetin resmî tenkid ve tevbihine mâruz kalmamışlardır!

Kanaatimce, memleketimizin böyle vahim tehlikelere mâruz olmasına, inhitata uğramasına son iki asır zarfında bazı cehelenin ileri sürdüğü teceddüde husumet, iktisad ile muamelâtı birbirinden ayırmamak âmil olmuştur. Ve bu ihmal düşmanlarımızın ekmeğine yağ sürmüştür.

İktisad sabittir; muamelât ise, ahval ve zamana tâbi ve kabili tağyirdir. Bizler, bu mefhumları bir telâkki etmek yüzünden inkişaftan mahrum kalmışızdır. Yani müsbet ilimlerden uzak ve iktisaden zaif duruma girmişizdir.

Cevdet Paşa, bin sene evvelki ihtiyaç üzerine tedvin edilen eski içtihadatı (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye) şeklini vaz' ve kanuniyetini istihsal ederken, Garbın hukuk mevzuatını muhtevi bir Medenî Kanun da yaptırsaydı, daha o zaman memlekette yeni bir çığır açılmış olur, belki istibdadın da kökleşmesine meydan verilmezdi.

Bununla beraber, Mecelle de büyük bir himmet eseridir. Fakat onun tatbik devri artık geçmiş bulunuyordu. Binanaleyh tedennimizi mucibolan keyfiyet, bazılarının zannettiği gibi, İslâmiyet değil, İslâm rical ve ülemasının yeni geleneklere vaktinde intibak edememesidir. İslâmiyet alelâde bir mezheb değil, uhuvvet tavsiye eden içtimaî bir dindir. Bu esaslı mevzu maatteessüf ihmale uğramış ve bizlerde tevekküle dayanan lâkaydî yaratmıştır.

Fakat, Türkler haysiyet ve şerefle yaşamak isteyen bir millettir. İslâlâmiyetin ilânından itibaren dinin ulviyeti namına cihadla meşgul olan milletimiz, tarihimizin ilk günlerinden beri devlet ve millet için kanını mebzulen akıtmaktan hâli kalmamıştır. Bu defa kıymetli vatan topraklarından bakiye kalan son parçayı da bizden gasbetmek emeliyle dün din ve ırklarını muhafaza ettiğimiz bütün Hıristiyan ekalliyetler aleyhimize cephe almış bulunuyorlardı. Mukaddema sinemize sığınan bu zümrelerin küstahlığı teemmüle şayandır!..

Maamafih Mütareke devresinde İstanbulda Türklüğe karşı irtikâbedilen haksız muamelelere mukabil, tarafımızdan yapılan bazı müfrit hareketlerden fırka kurumlarından memleket için müsbet bir fayda temin edildiğine kaani değilim. Doğrusu, Türkler, Yunan tahrikâtından ve İstanbulun her köşe ve bucağında sallanan Yunan bayraklarından mânen ve maddeten o kadar çok üzüldükleri halde ayni şekilde faaliyete geçmek imkânını yaratamamşılardır. O vakit, İstanbuldaki Rum mekteblerinde defterler üzerinde Yunan Kralının ve Averof'un resimleri bile âlenen teşhir ediliyordu.

Bununla beraber o korkunç devirde, Türklük namına yapılan kültürel ve faydalı bazı hareketler de, kifayetli olmamakla beraber, vuku bulmamış değildir. Bu satırlarda onlardan da kısaca bahsetmeği vazife telâkki ediyorum.

Müstevlilerin, İstanbul'a hâkim oldukları o müthiş hengâmede yalnız

hali değil, istikbali de ehemmiyetle gözönünde tutan bir gencin ilmî sahada yaratmak istediği kültür mevzuu hakkında, dostum Tahsin Demiray tarafından hazırlanan bir notu, aynen buraya ilâve etemekten derin bir zevk duymaktayım.

Hal ve istikbalde böyle müsbet usullerle gençlikte ruhî duygular yaratılabilirse, fikre istinad edecek Türk mevcudiyeti artık maddî bir unsur olan tüfekle de yıkılamaz!

«Mehmed Sabahaddin Bey, 1908 Ağustosunda Türkiye'ye döndükten sonra, aleyhinde geniş bir kampanya açan muarızları, onu yıpratmak ve kötülemek için her çareye başvurdular. Fakat o, âdi politika polemikleriyle Türk umumî efkârında sun'î olarak yaratılan bir portrenin ardında, hakikî hüviyetiyle, tamamen başka bir istikamette çalışmağa başladı. İçtimaî muhitimizin mahrum bulunduğu bir (fikir) yaratmağa çalışan bu mütefekkir, politikanın kaypak sahası dışında yetişmekte olan salim akıllı münevver gençlerle işbirliği yapmağı en çıkar yol bilmişti.

Yarım asra yakın bir zaman evvel, Sabahaddin Beyle İstanbul'da ilk fikrî çalışmalara başlayan münevverlerin başında, muallim Mehmed Ali Şevki Beyi görmekteyiz. En az Sabahaddin Bey kadar geniş bir karihaya malik olan, ilmî mesaiye sağlam bir mesned olabilecek mizaç ve karaktere sahib bulunan Mehmed Ali Şevki Bey, politikaya asla itibar etmeyip hayatı boyunca «Science Cociale - İlm-i İçtima» ile meşgul olmuştur. Bu ilmin ışığı altında Türkiye'yi genişliğine ve derinliğine kavrayabilen bu mütefekkirimiz — talihsiz Sabahaddin Bey gibi memleket dışında yaşamak zorunda kalmadığından — Türkiyede İlm-i İçtima'ın tanınması ve bu yolla Türkiyenin kurtarılması fikrini geliştirip yaymak bahtiyarlığına mazhar olmuştur. Bu itibarla Sabahaddin Beyin başladığını yürütmek ona nasibolmuştur.

Mehmed Ali Şevki Bey, küçük biraderi Eşref Beyi, inandıkları fikirlerin tatbikatı yolunda, daha 1912 yılında, ilk (denemeci) olarak Anglo - Amerikan âlemine göndermiştir. Tecrübî sosyolojinin ve pratiker teşebbüsün, ziraî istismarın İngiltere ve Amerikada tatbikatını yapma yoluna çıkan ve Science Sociale'in gösterdiği istikamette yürüyen bu genç, o muhitlerde çalışıp çabalayarak tutunmuş, ilerlemiş fakat ne yazık ki, Türkiyede beklenen sabah doğmadığından, memleketine dönüp faydalı olamamıştır.

Mehmed Ali Şevki Bey 1918 çöküşünü takibeden felâketli devrede (Meslek-i İçtimaî Müessese-i İlmiyesi) adlı bir cemiyet kurup bunun (İlm-i İçtima) adlı mecmuasını neşre muvaffak olmuştur. Bu cemiyetin elimizde bulunan nizamnamesinin 2 nci maddesinde cemiyetin gayesi: «İlm-i İçtima'ı mesele-i içtimaiyemize tatbik ederek hayat-ı hususiye ve umumiyemizin tanzimi yollarını tesbite muvaffak olan Meslek-i İçtimaî'yi umuma tanıtmak ve tatbikat yolunda devam ile mesail-i müteferriayı halle çalışmak, İlm-i İçtima'ı tetebbu için muhit-i fikrimizde bir cereyan tevlidetmek ve bu ilmin usuliyle memleketimizi tetkikte ilerlemek sayesinde buhran-ı içtimaımıza çaresiz olacak fikrî ve fiilî âmilleri ve müessesatı ihzar etmektir.» denilmektedir.

Bu gayeye herkesten fazla bağlı kalan Mehmed Ali Şevki Beyi daha sonraki yıllarda Maarifçiler muhitinde çalışır görüyoruz. Bilhassa, 1929 - 1933 yıllarında İstanbul Muallimler Birliği'nin ilim heyetinde tesirli çalışmalariyle Türkiyeyi kurtaracak fikirleri yeni yetişen münevverlere benimsetmeğe muvaffak olmuştur.

Görülüyor ki, Sabahaddin Beyin 1902 «Jön Türk»ler kongresinde Science Sociale'den aldığı feyz ve ilhamla ileri sürdüğü fikirler - makûs kuvvetlerin bütün gay-

retlerine rağmen - küllenmiş, körletilmemiş; politikanın çalkantılı denizini takiben bir kordon halinde zamanımıza kadar uzanıp gelmiştir. Bu fikir kordonunu yakından tetkik edenler göreceklerdir ki, içtimaî bünyemizde bu kordon hakikî bir beyin hücreleri dizisi değerinde ve mâhiyetindedir.»

Yukarıki satırlar, Mütareke devrinde ve sonraları gençliğin fikrî sahada faaliyet gösterdiğine delâlet etmektedir. Fakat, bu gayretler, memleketin o müşkül anlarında muhtaç olduğu kuvvet ve kudreti temine kâfi gelmiyordu. Bu mefkûre himmetleri yanında Türk varlığını muhafazaya elverişli harekete de lüzum-u kat'î vardı. Bu itibarla, Anadoluda taazzuv eden Millî Mücadele ihtiyacı günden güne ehemmiyet kesbediyordu. Buna binaen ana vatanda, müdafaai nefs yoluyla, faaliyete geçilmiş ve teşkilât kurulmuştu.

Mâziye Bir Bakış:

Kürre-i arzın tamamen keşif ve fethi demek olan **«Rönesans ve Reform»** devri, Osmanlıların en parlak zamanına, Kanunî Sultan Süleyman asrına tesadüf eder.

Filvaki dünya on altıncı asrın başlarında birçok müşkülât ile tamamen fetih ve teshir olunmuş ve bunu takiben iktisadî ve malî küşayiş başlamıştır. 1522 de her iki kutub, Afrika ve Amerika kıtalarınrn vasatlarından maada bütün kâinat insanlarca artık malûm bulunuyordu.

Daha evvel, arzın yuvarlaklığı bazı mütefekkirlerce mevzuu bahsedilmişse de henüz hiçbir ferd, dairen madar, kürre-i arzı dolaşmamıştı. Hattâ Cebelüttarık'tan çıkarak Ümid Burnu tarikiyle Hindistana giden veya oradan gelip Akdenize girmeğe muvaffak olan yoktu.

Coğrafya ve kozmoğrafya henüz kâfi derecede tekâmül etmemiş bulunduğundan kürrenin cesameti hakkında da salim bir fikir mevcud değildi. Bu itibarla, aslen Cinevizli olan (Kristof Kolomb) ilk defa (Palos) tan hareketle 1492 de Hayti adalarına kadar gitmiş; ve Lizbon'a avdetinden bir müddet sonra 1496 senesinde de Amerika'ya vâsıl olmuştur.

Artık, bu muvaffakiyeti müteakib muhtelif kâşifler birçok mıntaka ve adaları keşif ve işgal eylemiş ve 1507 tarihinde de (Kolomb) un dört defa gittiti Yeni Dünyaya, Amerika ismi verilmiştir. Bu noktalar herkesçe artık malûmdur.

Fakat, her ne kadar bu keşfiyatta Osmanlı unsurlarının fiilen hiçbir tesiri olmamış ise de bu buluş hamlelerinde, bir dereceye kadar, medhaldar bulunduğu gayri kabil-i inkârdır.

Çünkü, Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u zaptettiği vakit Ortodoks papaslarını himaye etmekle beraber Bizans ülemasını hareketlerinde serbest bıraktığı ve onların İtalya'ya gitmelerine müsamaha gösterdiği için (Röne-

sans) ın doğması tahakkuk ettiği gibi yine Osmanlıların Akdenizi müraka-beleri altında bulundurmaları, Venediklileri mağlûp etmeleri ve Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan ticaret yollarına ve bahusus İstanbul'a hâkim olmaları muvasala ihtiyacı hisseden bilcümle alâkadarların Cebelüttarık'-tan itibaren diğer bir tarikle Hind yolunu taharri etmelerine âmil olmuş ve bu suretle bazı müteşebbisler lüzumlu keşfiyata koyulmuşlardır. Tabiî bu gayeyi destekleyen daha birçok sebebler de mevcuddu. Netice itibariyle Amerika, birçok adalar, Ümid Burnu, Macellan Boğazı keşfedilmiş ve ni-hayet deniz tarikiyle Hindistana ulaşılmıştır.

Türklerin Akdeniz mıntakasındaki hâkimiyeti Venedik ve diğer mil-letlerin ticaret pazarlarını körletmiş, müstamerelerini yok etmişti. Bu su-retle o güne kadar milletlerin faaliyet merkezi Şark iken, yeni keşiflerle cihanın ticarî hayatı artık Garba intikal eylemiş bulunuyordu.

Fakat biz Osmanlılar, vukua gelen bu tebeddüllerden yalnız istilâ safhası ile iktifa etmişiz. Venedik müstamerelerini ele geçirdiğimiz zaman Garbin iktisadî ve ticarî hâkimiyetine de halef olabilseydik hiç şüphe yok-tur ki bugün dünyanın en muazzam ve cihangir bir hükûmeti olarak ka-lırdık. Ne yazık ki ecdadımız Avrupa, Asya ve Afrikadaki kıtalarda ikti-sadî vaziyeti tanzimden ziyade bu topraklarda siyaseten hâkim-i mutlak bir tarzda saltanat sürmeği tercih etmişler, istikbali hiç kaale almıyarak yalnız topladıkları sim ve zer neşvesiyle yetinmeği kâfi görmüşlerdir.

Lâkin bu nakise yalnız Osmanlılara münhasır değildir. Roma Saltana-tının çökmesine âmil olan Hıristiyanlık da bir zamanlar medeniyet ve içti-timaî inkişafın gelişmesine mânialar ihdas etmişti.

Hattâ dünyanın yuvarlak ve hareket halinde bulunduğunu dermeyan ettiği için Katolik Roma Kilisesi tarafından ölüme mahkûm edilen (Galile) nin affedilmesi zımnında, Papa'ya takdim etmek mecburiyetinde kaldığı 1633 tarihli mutavaat istirhamnamesinden sarfı nazar, o tarihlerde kör taassubun tahrikiyle, Endülüslülerden kalma bir buçuk milyon cild Arabca ilim kitabının Gırnata Katolik Kralları tarafından yaktırıldığını işaret et-mek çok yerinde bir hareket olur. Ve bu, o günlerde müspet bilgilere karşı güdülen lâkaydî ve husumetin izharına güzel bir misal teşkil eyler.

İşte, o hengâmelerde dünya, taassubun tahrik ettiği, böyle korkunç bir istibdad bataklığında can çekişiyordu. Maamafih (Palos) seyyahati, (Rönesans) ın tulûundan sonra yavaş, yavaş ibtizale uğramış; Amerikanın, Ümid Burnunun keşfi, (Kopernik) ve diğer heyetşinasların arzın mevkiini tâyin ve tesbit etmeleriyle ahval-i âlemde büyük tebeddüllere yol açmış-tır. Artık insanlar, menkulâttan ziyade hakikî ilim cereyanlarına kıymet atfetmeğe başlamışlardır.

(Rönesans) ın güzel bir iklim olan ve Roma devri âsarına sahib bulu-nan İtalya'da zuhuru, medeniyet-i hâzıranın süratle inkişafına âmil ol-

muştur. Bâhusus (Götenberg) tarafından, Sultan Fatih devrinde, matbaanın icadı ilim ve irfanın yayılmasına yardım etmiş ve beşer fıtratini müstaid bulunduğu kemalâta ulaştırmağa hizmet eylemiştir.

Fakat, buna mukabil, matbaanın Osmanlı ülkesine girmesine uzun müddet mümanaat eden mutaassıb hocalar, Türklerin müneccim, sihirbaz ve büyücüler elinde esir kalmasını tervicetmişler; Türk ve diğer İslâm unsurların menkulât ve hurafata bağlılığını beslemişlerdi. Hattâ memleketimizde sanayii nefîseye büsbütün yabancı kalınmıştır.

Halbuki, Osmanlı devleti, daha o vakitler, millî şeklini muhafaza etmekle beraber, müsbet ilimler, iktisadî vaziyet bakımından garblılaşmalı ve beynelmilel gidişata uymalı idi. Bu mühim nokta ihmale uğramıştır. Maatteessüf Avrupalılar yekdiğerlerine yaklaştıkça, bizler onlardan uzaklaşmak yolunu tutmuşuz.

Filvaki, (Rönesans)ın zuhuru Garbda büyük gelişmelere meydan açmış ise de bunu destekleyen (Reform) vücud bulmasaydı, hali hazırda şahidi bulunduğumuz terakki belki de bu kadar kısa bir zamanda kuvveden fiile çıkarılamazdı.

(Rönesans), fikrin itilâsına, (Reform) ise kalbe ait hasletlerdir. Her iki hareket, dinî ve fikrî istibdadı yıkmış, skolâstik hedefleri ortadan kaldırmıştır.

Bir zamanlar, Katoliklik Garb'da ve Orta Avrupa'da fikirlerin küşayiş ve tekâmülüne mâni oluyordu. Hükümdarlar bile Papanın dununda kalıyor; Roma Kilisesi, bütün âlemlere hâkim bulunuyordu. Hülâsa, (Vatikan)ın zulüm ve istibdadı hadsizdi. Bununla beraber, en dehşetli zulüm ile en korkunç sefahatin merkezi yine (Vatikan) Sarayı olmuştu.

Nihayet, Protestanlığın zuhuru, (Kalven) ve (Lüter)in mücadeleleri her türlü ıslahata mümanaat eden Papalığın fiilen sukutuna âmil olmuştur. (Lüter) 16 ncı asırda skolâstik esaslara şiddetli hücumlariyle bazı siyasî ihtiraslara da yol açmış, bu yüzden papaslara ait topraklar yağma edilmiştir. Fakat, (Reform) vesilesiyle Avrupa'nın her tarafında kanlı muharebeler patlak verdiği gibi, bunlara mukavemet için (Engizisyon) mahkemeleri ve (Jezvit) tarikatleri de kurulmuştu.

Garbdaki din muharebeleri, 1559 dan 1598 senesine kadar devam etmiş, Vasatî Avrupa mücadeleleri ise 1614 den 1648 de (Vestfalya) muahedesiyle sona ermiştir.

İmdi, Kanunî Sultan Süleymandan sonra, Hıristiyan âlemi uzun bir müddet müteaddid gailelere duçar olmuş, İslâm ve Osmanlılarla uğraşmak yolunu bulamamıştır. Bu itibarladır ki, Osmanlılar istilâ safhasını takibeden tevakkuf devrinde bir dereceye kadar taarruzdan masun kalmış-

lar, ancak Garbdaki mücadeleler bertaraf olduktan sonra, vuku bulan tecavüzlerle inhitata başlamışlardır.

İlk zamanlarda bu vaziyeti takdirden âciz bulunan Zembilli Ali Efendi ve emsali ve daha sonraları, Hâlet Efendi gibi muhterisler menkulât ve skolâstik çerçeveler dahilinde halkı iğfal etmiş ve müsbet ilimlerle iştigale mâni olacak menkulât ve hurafat düşünceleriyle memleketi uçuruma sürüklemişlerdir. Bu yüzden, bu gibi safsatalara karşı koymak isteyen Genç Osman ve Üçüncü Selim buhranlı devirleri geçmiş ve Sultan Mahmud'un himmetiyle Yeniçeri ocakları kaldırıldıktan sonra, memlekette serbest düşünceye nevima bir başlangıç temin edilmiştir.

Bu sayededir ki, Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar inkılâp hamlesine önem vermişler, bunların eserini takibeden Namık Kemal Beyle Mithat ve Ziya Paşalar, İmparatorlukta yenilik ve ıslahat umdelerini beslemişler ve neticede yukarıki sayfalarda tafsil edildiği veçhile Birinci Meşrutiyetin kabulü ve daha sonra, İkinci Meşrutiyetin ilânı hususunda Sultan Abdülhamid zorlanmıştır.

Fakat, İkinci Meşrutiyetin ilânına âmil olan, «İttihad ve Terakki» Cemiyeti, deruhte ettiği millî vazifelerde büyük büyük hatâlara duçar olmuş ve İmparatorluğu mahvetmiştir. Çünkü inkılâpçılar, içtimaî ve iktisadî kanunlardan habersiz olduklarından, ihtiyaca ve memleket istidadına göre bir politika takibetmek lüzumuna lâkayıt kalmışlardır; bu noktaya kıymet verseler şüphesiz bu tebeddülden çok faydalı semereler iktitaf olunabilirdi.

İktidarı benimseyen «İttihad ve Terakki» rüesası bir mürebbi, bir mürşid vazifesi görememiş, bilâkis yeni bir Despotik idare tesisine yeltenmiş, umumî intibaha meydan bırakmamıştır.

Bütün bu gayrisalim yolu tutmaları, sandalya muhafazası kaydına düşmelerinden neşet ediyordu. Binaenaleyh, 10 Temmuz inkılâbı memleketi tekâmüle ulaştırmadı ve ileri doğru hatve atmak imkânını yaratamadı. Ancak ihtilâl, Rumelide patlak veren son kıyam, hükümdar ve halife istibdadı yerine «İttihad ve Terakki» hâkimiyetini kuran bir hükümet darbesi şeklinde tecelli eylemiş oldu. Bu yüzden memlekette sükûn tesis edilememiş ve İmparatorluk fuzulî harblere sürüklenmiştir.

Hattâ, Balkan Harbinde, Osmanlı İmparatorluğu uygunsuz icraat ve münasebetsiz tedbirlerle mağlûbiyete uğratılmıştır. Halbuki, Meşrutiyetten beklenen siyasî olgunluk izhar edilebilse devlet, taze hayat bulur, zinde bir faaliyet ibrazına muvaffak olurdu.

Fırka mücadeleleri ve ekalliyetlere karşı izhar edilen sakim duygu ile yalnız Trablusgarb değil, bütün Rumeli kıtasının elden çıkmasına sebebiyet verilmiştir. Daha sonraları, Osmanlı İmparatorluğu tamamen çökmüştür.

Arnavudlara, Arablara husumet ibrazından bir türlü sarfı nazar edemiyen İttihadcılar, memleketin iktisadî mekanizmasını ellerinde tutan ekalliyetlere, Türk kesafet ve mevcudiyetinin yetersizliğini kaale almadan, bu demokrasi devrinde, her türlü ef'al ve harekâtı tatbika kıyam eylemişlerdi.

Halbuki, millî terbiyemiz tamamen ihmale uğramış, mülkümüzde faaliyet icra eden ecnebi ve ekalliyet mektebleri, bizim okullara nazaran daha müterakki bir duruma erişmiş bulunduğundan talebeleri tedrisat itibariyle, Türk gençlerine mütefevvık bir mazhariyete maliktiler. Bu bakımdan ihtiyatlı hareket zarurî idi. Maatteessüf bu nokta hiç kaale alınmamıştır.

Eğer İttihad ve Terakkiciler idareyi tanzim, tensik ve ıslah ile meşgul olsa, indî ve tecavüzkâr hareketlere tevessül etmeseydiler, belki memleketi selâmete ulaştırabilirlerdi. Fakat, öyle yapılmadı, daha başlangıçta tatlı emeller zıyaa uğradı ve sandalya ihtirası başgösterdi.

Nihayet gaflet ve bilgisizlikle tahrik ettiğimiz muhtelif unsurların müdafaa-i nefse kıyamları, son âkıbeti doğurmuştur. Daha doğrusu hissiyata mağlûbiyetimiz, millî menfaatleri tamamen ihmale uğratmıştır.

Mâruz kaldığımız bütün facialarn asıl müsebbibi kendimiz olduğunu kabul etmeli ve bundan böyle, hattı hareketimizde ona göre tadilât icrası lüzumunu idrak ve tatbika tevessül eylemeliyiz.

İstitrad kabilinden şu ciheti de arzedeyim ki, Meşrutiyet inkılâbı, Demokrasi dediğimiz bugünkü millî hâkimiyetin müjdecisi olduğu için çok dikkate şayan bir hamle idi.

Lâkin, zaman icabatı ve muhit tesirleriyle husule gelen ihtirasatı nefsaniye, inkılâbcıların fıtretini, kısa bir zamanda, âdeta değiştirivermişti. Çünkü, iktidarı tesahübeden zümre, beşer idraki için esaslı bir düstur olan tefekkür ve tetebbu hassalarından, bir dereceye kadar, mahrum ve ancak bir fazileti içtimaiye addedilen medenî cüret ve cesarete sahib bulunuyorlardı. Şahsen kendileri bile, doğrusu, henüz fikrin olgunluk mertebesine yükselmiş değillerdi.

Halbuki, inkılâbımız birçok âdetleri alt, üst etmiş ve birtakım menfaatleri sekteye uğratmıştı. Memleketin selâmeti, hikmetle harekete ve zamanın hüsnü istimaline vabeste bulunduğu takdir edilemiyordu.

Memleketi izmihlâlden korumak, haricî siyaseti metîn ve makul bir tarzda idare etmeğe mütevakkıftı. İktidarda bulunanlar, bu mantıkî düşünceyi kaale almıyor, Mşerutiyetin ilân edilivermesiyle, her şeyin hal ve fasledildiği kanaatine kapılıyorlar ve kendi teşekküllerinden olmıyanlara hasmane muamele ediyorlardı.

Tabiî mesele, yalnız hüsnü niyet ve vatan muhabbeti beslemekten ibaret değildi. Kurtulmamız, bilgi ve tetkike müstenid bir idare şekline, mem-

leketin ırk ve hars vaziyetine göre bir hattı hareket takibine vabeste idi. Bu cihete ehemmiyet veren ve iktidarı tesahübedenlerde bunu takdir edecek kabiliyetli eleman maatteessüf yoktu. İttihadcılar, istibdadı yıkmış olmak gururiyle kendi hüviyetlerini unutmuşlardı. Onlara uyanlar da memleket ahvalini ve gidişatını düşünmekten uzak ve beynelmilel terakki ve tekâmülden maatteessüf habersiz bulunuyorlardı.

Siyasî inkılâblar, bir dereceye kadar, cemiyet hayatının çerçevesini kurar, içtimaî değişiklikler onun ruhunu teşkil eder. Halbuki, Osmanlı Cemiyeti, son devirlerde gûnagûn muzır usûl ve kaidelerle bozulmuş ve ruhan dağınık bir hal almış ve milî hayat sönmüştü.

İlmin, fennin memlekete yayılması, ancak içtimaî meselelerin tanzimine, medenî hayatın nahiye ve köylere kadar temdidine mütevakkıftır. Medeniyeti hâzıra Garb'da sağlam hatvelerle ilerilemektedir. Binaenaleyh bundan böyle tatbik mevkiine konacak kanunlar, şu veya bu şahsın mizaç ve menfaatine muvafık geldiği için değil; umumun refahını ve memleketin felâhını tanzim mülâhazasiyle yapılmalıdır.

Kırım muharebesinden sonra, Avrupa siyaseti, Osmanlı devletinin istiklâl ve tamamiyeti mülkiyesini devletler müvazenesi için elzem telâkki ediyordu. Bu kanaat beslendiği sırada, Avrupa medenî hayatının memleketimizde inkişafına gayret edilmiş olsaydı, siyasî âlemin lehimizde idamesi muhakkaktı. Bu temin edilememiştir. Bu yüzden, birçok zayiata uğradık.

Bununla beraber, bugün de her türlü tehlike bertaraf edilmiş ve artık memleketimiz ve Türk mevcudiyeti tecavüzden masun bir hale konmuştur, demek caiz değildir. Daha yapılacak birçok işler, atılacak bir sürü hatveler vardır. Bu noktalara dikkat etmek lâzımdır.

İstanbul'un İşgali ve İçtimaî Durum:

1918 Ekim Eyının 31 inci günü, Mondros limanında, Ağamemnun zırhlısında, mütarekenin imza edilmesi üzerine, 13/Mart/1918 de İstanbul'a asker çıkaran Müttefikler kumandanı Fransız generali Despri, Galata rıhtımında, beyaz atına binerken, çabuk Padişaha haber verin, ben Dolmabahçe sarayında oturacağım, diye bağırmıştı. Orada toplanan ekalliyetler, bilhassa Rumlar, bu iddiayı alkışlamışlardı.

«Takdir-i Hüdâ kuvve-i bazu ile dönmez,
Bir lem'a ki Hak yandıra hiç bir vechile sönmez.»

Lâkin generalin arzusu hüsnü kabul görmemiş, işgal müddeti de bereket versin pek uzun sürmemiştir. Çünkü, Türk benliği tamamen ziyaa uğramış değildi.

Fakat, İstanbul halkının gösterdiği metanet ve Anadoluda beliren millî mukavemet hamleleri müstevlileri üzüyor, yeni tehdid safhaları ihzarı lüzumunu kendilerine ihsas ediyordu.

İstanbul'a gelen ve Dolmabahçe önünde demirleyen (55) gemiden, (22) si İngiliz, (13) si Fransız, (17) si İtalyan ve (4) tanesi de Yunandı.

İstanbul'dan Ankara'ya kadar bütün büyük istasyonlar, İngilizler tarafından tutulmuştu. Boğaziçinden Batuma kadar olan limanlar da, ezcümle Zonguldak ve Ereğli Fransızlar; Samsun, Merzifon, Batu mhattâ Bakû da İngilizler tarafından işgal edilmişti. Fransız ve İtalyanlar, ayrıca Güney vilâyetlerimizi zapt ve rapt altına almışlardı. Bu tecavüzkâr hareketler kâfi gelmiyormuş gibi, 16/Mart/1920 de İngilizler tarafından, yeni açılan Mebusan Meclisinde Rauf ve Kara Vasıf Beyler tevkif edilmiş ve Meclis kapatılmıştı. Bu zulümlerden nefret eden ve Kuvva-yi Milliyeye iltihak azmi güden âzalar gizli gizli İstanbul'dan ayrılmağa ve Ankara'ya gitmeğe başlamışlardır. Bu maksadla ilk hareket edenlerden Yunus Nadi ve İzmit Mebusu Sırrı Beyler binbir ârıza ve tehlikeye göğüs gererek Geyveye varabilmişlerdi. Bu gurup, başka bir kafile teşkil eden, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, Zihni, Necati ve biraderi Necip Beylerle bir köyde buluşmuşlardı. Ayni zamanda; Halide Edib Hanım, Adnan, Hüsrev ve biraderi Besalet Beylerle Cami, Ali Rıza ve Fuad Beylerle de Geyve'de birleşmişlerdi. Nihayet Heyet-i Nâsıha olarak İngilizler tarafından, Ankara'ya gönderilen Yusuf Kemal, Rıza Nur, Hoca Vehbi ve Abdullah Azmi Beylerle birlikte trezinlerle Ankara'ya hareket etmişerdir.

Bu idealistler, İngilizlerin bombaladıkları Lefke köprüsünden sonra, trezinlerden inerek 1/Nisan/1920 tarihinde bindikleri trenle Ankara'ya varmışlar, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuad Paşa ve diğer zevat tarafından karşılanmışlardır.

Bu sıralarda, İstanbul Meclis-i Mebusan Reisi Celâleddin Arif Beyin Ankara'ya muvasalatı, büyük bir nümayiş icrasına vesile olmuştu.

Bu seyahat esnasında, Halide Edib Hanımla Yunus Nadi Bey arasında yolda takarrür eden **«Anadolu Ajansı»** keyfiyeti bugünlerde, Mustafa Kemal Paşanın muvafakatiyle tatbik mevkiine konmuş; Türk menfaatleri dahil ve hariçte matbuata intikal ettirilmeğe başlanmıştır.

Şu kadar var ki, Osmanlı İmparatorluğu muhtelif unsur ve ekalliyetlerden mürekkep bir halita haline geldiği için, bir kısım halk yavaş yavaş Osmanlı seciyesini kaybetmeğe başlamış ve hâkim ırk olan Türklerden bazıları da seviye bakımından sukuta uğramışlardı. Ve hattâ, bilhassa Birinci Cihan Harbi mağlûbiyetinden sonra, vatan aşkı duymayanlar hazin bir zaafa bile müptelâ olmuşlardı.

Nitekim, bu gibiler, İstiklâl savaşı başlangıcında müdafaa ve mücade-

lenin faydasızlığını iddia ediyorlardı. Fakat, hakikî vatansever Türkler, Mustafa Kemal Paşa etrafında toplanmağı, onun azim ve dirayetle tertibliyeceği askerî ve idarî usuller dairesinde döğüşmeği istiyorlar; ümidsiz addedilen imkân çarelerini ihya ve yurdumuzu düşman istilâsından kurtarmağı temenni eyliyorlardı.

«Ernest Rönan», bir konferansında: **«Millet, ayni dili konuşan, ayni din, aynı tarihî mefharet ve kederle yüreği sızlayan bir insan topluluğudur.»** diyor.

Buna binaen, İstiklâl Savaşı, bu duyğuyu taşıyanlar tarafından yapıldığı için muvaffakiyetle neticelenmiştir.

Çünkü, İran Selçuk hükümdarları, evvelce Orta Asya'dan gelen ırkdaşlarını, İranı yeni istilâdan vikaye için, daima Anadolu'ya geçirmişlerdi. Ötedenberi bu sayede, bu mıntaka kahir bir ekseriyetle Türkleşmiş ve Türk ruhuyla beslenmiştir. Esasen, Anadolu halkı Eti İmparatorluğundan kalma Orta Asya Türklerindendir. Bu nokta, diğer sahifelerde belirtilmiştir.

Türklüğe Karşı Gösterilen Lâkaydî :

Yukarıki satırlarda, İstanbul'un işgali münasebetiyle cereyan eden ahvali kısaca belirttim. Ancak, Türklerin mağduriyeti hakkında o satırlarda lüzumlu izahat verilememişti. Hattâ teessürle işaret edeyim ki, ötedenberi beynelmilel neşriyatta bile Türkün mazisine ve Türk ırkına karşı gösterilen lâkaydî ve haksızlık hiçbir millete revâ görülmemiştir. Bilâkis, alelâde takdir ve tavsiflerle diğer her kavim meth-ü senâyâ lâyik olarak tarihî eserlerde anlatılmıştır. İtiraf edelim ki, bizler de kendi ırkımıza karşı bu hususdaki vazifede tekâsül göstermekten hâli kalmamışızdır. Ve bu yönden, bizler hasta adam vasfını kazanmış bulunuyoruz.

Halbuki; dünyanın en büyük kahramanlarını, devlet kurucularını Türkler yetiştirmiştir. Avrupa ve Asya hâkimiyetini kuran Türkler değil midir? Vaktiyle en büyük millet ve devletleri yere seren Türklerden başkası mıdır?..

Fakat, Osmanlıların geniş hududlarında, son tarihlerde, ihmal edilen unsur, Osmanlı mülküne hâkim sayılan yine Türkler olmuştur. Türk köylüsü, keyfî vergilerle soyulmuş, her türlü angaryalara, düne kadar ses, seda çıkarmadan boyun eğmiştir.

Makedonya'da, Arnavutlukta, Horan ve Yemende hep Türkün kanı dökülmüştür. Halbuki, bu esnalarda sağlam cemaat teşkilâtına sahip olan gayri müslimler, millî müesseselerini, mekteplerini ilerletiyorlardı. Avrupa devletlerinin konsolosları ve Avrupalı siyasî ajanlar, ekalliyetlere rehberlik eder, yol gösterirdi. Bu sayede, onlar yerli sanayie ve ticarete hâkim olmuş ve bu suretle, bizlerden ziyade Garbhlarla temasta bulunmuşlardır. Hattâ imtiya-

zat-ı ecnebiye de onlara bir takım kolaylıklar temin eylemiştir.

İşte, ötedenberi gözetilen Müslim, gayrimüslim mefhumu Türklük aleyhine bu neticeleri yaratmış ve bizleri seviye ve seçiye bakımından, rakiblerimiz nazarında, dûn bir mertebeye düşürmüştü. Türkiyede evvelce cereyan eden bu durumlar göz önünde tutulur ve bu gayritabiiliğin tekerrürü önlenmek istenirse, memleketimizde yaşamak isteyen ekalliyetler, idareten olduğu gibi, hars itibariyle de Türkleştirilmelidir.

Vatandaşlarımız, Maarif Vekâleti emrindeki resmî mekteplerde tahsillerine devam eylemeli ve bundan böyle, din mevzuundan başka hiç bir ayrılığa meydan verilmemelidir. Ve ancak bu suretle hakikî vatandaşlık teessüs eder ve müşterek menfaat birliği doğar. Esasen; ne Amerikada ve ne de Avrupada ekalliyet meselesi mevzuubahis bile değildir. Bütün gençler Maarif İdaresindeki okullara gider, bulunduğu memleketin lisaniyle tedrisata tâbi tutulur.

Bilindiği gibi, tarihte Amerika ırkı diye birşey yoktur. Bugünkü Amerikalıların ana nüfusu; İngiliz, İrlandalı, Alman, İtalyan ve İspanyollardan mürekkep bir câmiadır. Din bakımından Protestan, Katolik ve Ortodoksturlar. Fakat, bu teferrüattan hiç bahsetmez, Amerikalı olmakla iftihar eylerler. İşte, bizler vaktiyle Osmanlı İmparatorluğunda bu ruhu yaratamadık. Her kavmi, kendi haline terkeylemeği mübah saydık. Ve netice olarak kendimize bir sürü düşman veya rakip halkettik.

Hükûmet, ayni kültür ve zihniyete bağlı zümrelerden mürekkep bir varlık olması lâzımgeldiğine göre, muhtelif dil ve telkinlerin bu konuyu zorlamasına artık meydan vermemek elzemdir. Halbuki, memleketimizde vukubulan bu ârızalar hâlâ devam etmektedir.

Hülâsa; yeni ittihaz edilecek usullerle vatandaşlarda müşterek bir vatan muhabbeti yaratılmalıdır. Bütün kültür Türkçe olur ve konuşma lisanı ayni bulunursa, bu cihetin temini mümkündür. Esasen ekalliyet unsuru o kadar mahduddur ki, hakikî birlik temini ufak bir himmetle mümkündür.

Tarihen büyük kahramanlıklar yaratan ve hilkaten merd olan Türk, tevazuu sevdiği için diğer unsurlar, şimdiye kadar, bu hasletten istifade yolunututmuşlar ve Osmanlılıkla alâkalarını ihmale uğratmışlardır.

«Leon Kahon»; **«Türklerin evsafı cesaret, metanet, doğruluk ve fitrî zekâdır.»** diyor.

Filvaki Türk, bulunduğu mıntakada hiç bir esaret altına girmemiştir. Bilâkis; Çine İmparatorlar, Hindistana Sultanlar, İrana Şehinşahlar, Iraka Emirülümeralar, Atabeyler vermiştir. Bu ahval gösteriyor ki, Türkler bir zamanlar, fiilen bütün Asya'da hâkimiyet yaratmışlar ve Atilâ Avrupa'da İmparatorluk bile kurmuştur.

Hattâ, on altıncı asırda Osmanlı Türklerinin seviyesi Garblılardan dûn

bile değildi. Sonraları, mutaassıp yobazların telkinine tabi kalındığı için zamanla aramıza derin bir uçurum açılmıştır.

Unutmıyalım ki, vaktiyle Asyayı idareleri altında tutan Kubilay ve Cengiz Hanlar, Timurlenk'ler Türk oldukları gibi bir zamanlar Avrupa'yı istilâ eden Hun İmparatoru Atilâ da aslen ırkımıza mensup bir kahramandır. Mogol tâbiri ise, Cengiz Hanın mensup olduğu kabile reislerinden birinin «Mong - go» adında olması yüzünden yayılmıştır. Son tedkikatı tarihiye bu mefhumu hal etmektedir.

Şu kadar var ki, evvelce Asya'da, hattâ Avrupa'da kurulan bu kabil devletler, millî hislere bağlı değillerdi. Şahsî estek ve aile duygularına istinad ediyorlardı.

İlk Floransa, Venedik, Fransa ve İngiltere hükûmetleri millî duygudan âzade olarak kuruldukları gibi; Kubilây, Cengiz, Timur, hattâ Atilâ devletleri de kabile teşekküllerine dayanan birer varlıktılar. Fakat, «Grenad» ın yazdığına göre Türklerde, hangi ırktan olursa olsun, bütün insanlara kumanda etmek ve itaata mecbur eylemek hassası vardır. Nitekim; Çin, Hind, Acem ve Arab kavimlerini idare etmişlerdir. Tabii Türkler, Sakson ve Cermenler gibi kaabiliyetli bir Şimal ırkıdır.

Bir Çin tarihçisi, Türkler hakkında şöyle demektedir: **«Onlar muharebede ölmeği şeref sayarlar. Yatakta ölmek, onlarca ayıbdır.**

Bu itibarladır ki, Türk ırkı çok büyük hükümetler kurmuş ve hükümdarlar vermiştir. Pek eskilerden sarfı nazarla, Kubilây, Babur Şah, Mahmud Gaznevî, Celâleddin-i Harzemî, bazı Selçuk hükümdarları zikredilebilir. Tarih, Türkün bu hâkimiyetini başka hiç bir millete izafe edememektedir. Fakat bu idarelerde millî duyğudan ziyade kabile hâkimiyeti esastı. Irk mefhumu, son asrın bizlerde beliren bir yadigârı ve programsız başlayan bir şeklidir.

Bundan dolayı, son durum ve kanaatlar daima Türklük aleyhine olmuştur. Bunun âmili, iki buçuk asırdan beri Türk ırkının gelişmesine müsaade olunmaması, dinî taassup ve istibdada mâruz kalınmasıdır.

Binaenaleyh, Türk ırkının henüz dimağı bakirdir. Yeni zuhur eden müsbet mevzularda henüz kendisini gösterememiş ise de hilkatinde kabiliyet mevcuddur.

Unutmayalım ki, İstanbul'un fethinden sonra, (1453 — 1623) seneleri arasında, iktidara gelen (48) Sadrıâzamdan yalnız (12) sinin Türk bulunması, ırkımızın gelişmesine mâni olan âmillerden biri olmuştur.

(1623) senesini takiben de, bu nisbetin idame edildiği munakkaktır. Hâkim bir unsur olan Türklerin bu kadar ihmale uğraması, ırkî ihtiyaç ve zaruretlerin tatbik edilememesi, Garbın gelişmesi hilâfına millî sukutumuzu

desteklemiştir. Artık, bundan sonra, buna meydan verilmemesi umumî bir dilek ve ihtiyaç mâhiyetinde tecelli eylemelidir.

Bir memleketin hakkiyle idaresi çok güç ve vicdan kaygulariyle dolu bir iştir. Tabii halkı yekdiğerine bağlıyacak kan veya mefkûre lâzımdır. Bunlardan her hangi birisinin noksanlığı felâket tevlid eder. Bu, bittecrübe sabittir.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde başlayan ve sonraları, ara sıra devam eden yıkıcı lâkaydiler, zamanla daha başka şekillere girmiş, bütün tarih boyunca; ziyneti miğferle mızrak, zevki; zaferle silâh olan Fatihler kafilesi ecdadımız; Ahmed Salis zamanında Saadabâd safasına sevkedilmiş ve milletimizin vechesi bu suretle harababâda yöneltilmiştir. Bu usulsüzlüklerle Türk benliği zedelenmiş, saray saltanatı ve Padişah istibdadı tahkim edilmiştir.

Artık, yaratılan bu ârızalarla İmparatorlukta dahilî idare sarsılmış ve haricî tecavüz ve tesaddiler yekdiğerini takip eylemiştir. İkinci Meşrutiyetten sonra ise, ırk duygusunu suiistimal eden bazı müfrit ve muhterislerin şuursuz hareketleriyle koca Osmanlı İmparatorluğu nihayet yıkılmıştır. Binaenaleyh, bu netice, millî hissiyatı müsbet bir şekilde beslemek lüzumunu, artık ihmale meydan verilmemesi zaruretini vazıhan belirtmektedir. Bu noktaya, son devirlerde lâyıkiyle dikkat edilmediğinden Osmanlı İmparatorluğu çökmüştür.

Yıldız İstibdadı ve İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra, «İttihad ve Terakki» fırkasının fena idaresiyle Osmanlı İmparatorluğunun mâruz kaldığı ülke zayıatı şöyledir:

a) Mümtaz eyaletler: Girid, Bosna, Hersek, Bulgaristan, Rumeli-i Şarkî. Bunlara, Cezair ve Mısır da ilâve edilebilir.

b) Vilâyet ve Sancak şeklinde idare edilen ülkeler: Trablusgarb ve Bingazi, Rumeli mıntakası, Akdeniz Adaları, Hicaz, Yemen, Asir,, Irak, Suriye, Filistin ve Cebel Lübnan.

c) Harblerdeki nüfus zayıatı ise takriben (3,842,580) dır. Bu yekûnun müfredatı:

550,000	Şehid
891,364	Malûl
103,731	Kayıb
2,167,841	Yaralı
129,644	Esir
3,842,580	

şeklinde tecelli etmektedir. Ne aci bir mazhariyet! Bu kadar vatandaş kay-

bı ve gerek ülke zıyaı ihtiras ve bilgisizliğin tevlid ettiği neticelerle vücude gelmiştir. Bu noktayı hiç bir vakit unutmamak ve bundan böyle bir daha bu gibi felâketlere mâruz kalmamağa çalışmak her Türk için bir vaizfe-i milliye ve vataniyedir. Bu noktayı teyid için, millî benlitimizi belirten bir şiiri bu satırlara ilâve ediyorum.

Türküm ben, Oğuz nesli benim nesli vakurum
Altaylara bağlar beni alnımdaki nurum
Parlak güneşin doğduğu yerlerde doğan ben
İlk ateşi içtimdi bir aslan memesinden
Şahin gibi cenk atları kişnerken uyandım
Ejder gibi kaplanları boğdum, inandım
Yalçın döşeğim vardı küheylân yelesinden
Aldımdı bu sert ismimi gök gürlemesinden
Türküm, Oğuz nesli benim nesli vakurum
Altaylara bağlar beni alnımdaki nurum.

Emin Bülend

İstabul'un İşgalinden Sonra:

Müstevli İtilâf devletleri İstanbul'u işgal ile iktifa etmemiş, yeni toplanan Mebusan Meclisini de kapatmışlardı. Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyeti Temsiliyesi namına» 16, 17/3/336 tarihinde vilâyet ve kolordu kumandanlarına yaptığı bir tamimle keyfiyetin halk teşekkülleri tarafmdan alâkadar devlteler nezdinde, yalnız protesto edilmesini hatırlatmakla iktifa etmemiş, aynı tarihli diğer bir tamimle, bu işgal dolayısiyle bütün resmî dış dünya ile temasın kesilmesini tavsiye eylemiştir. Hattâ suretini kaydettiğim aşağıdaki tebligatı yaymaktan da sarfı nazar edememiştir.

Ankara

17/3/336

Yirminci Kolordu Kumandanlığına

İstanbul'un İtilâf devletleri tarafından bilmüsademe işgali tahakkuk etmiştir. Bu suikasddan bilistifade birçok makasıd-ı hiyanetkârane sahiblerinin milleti iğfale teşebbüsleri muhtemeldir. Nitekim tebligat-ı resmiye şeklinde imzasız bazı beyannamelerin neşredilmek istendiğine kesbi ıttıla diyoruz. Yalnış harekâta mahal kalmamak üzere bu gibi işaata kat'iyyen atfı ehemmiyet edilmemesi lâzımdır. Vaziyeti hakikiyeyeyi takibeden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti milleti tenvir edecektir.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi namına

M. Kemal

Ankara

17/3/336

Yirminci Kolordu Kumandanlığına

Düvel-i İtilâfiyenin İstanbul'da ihdas eyledikleri son vaziyet her Kolordunun mıntakasında bulunan vilâyat ve müstakil mutasarrıflıklarla müttehiden tedabiri âtiyeyi tatbik eylemeleri rica olunur.

1 — Mühim telgraf merkezlerine birer zabit veya memur vaz'ı ile telgrafların kontrole tâbi tutulması.

2 — Sahil iskelelerinden ve dahilden gelecek eşhas sıkı bir tetkike tâbi tutularak şüpheli olanlar hakkında mârifeti hükûmetle takibat icrası.

3 — Mühim postahanelerde şüpheli addolunacak mektupların açılması.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi namına

M. Kemal

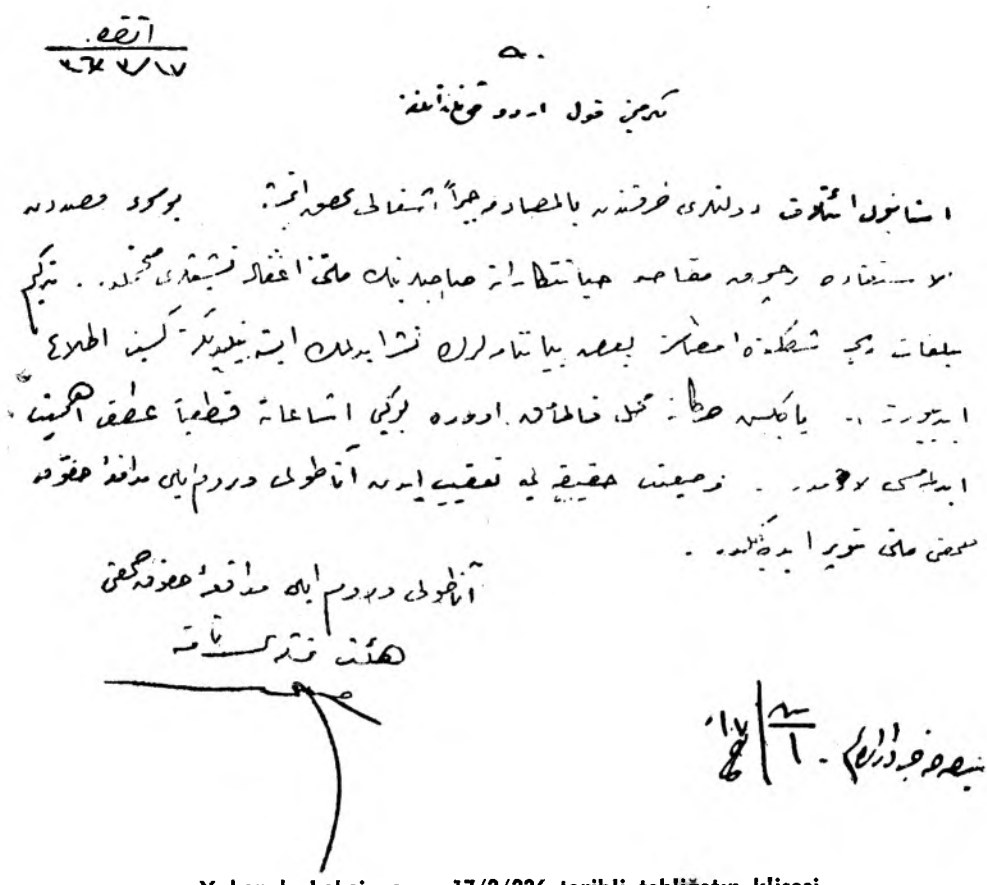
Bu telgraflardan o günlerin ne kadar muğlak bir şekil iktisap ettiği anlaşılmaktadır. Hattâ, İstanbul'un işgali münasebetiyle Vali Cemal Bey, Mustafa Kemal Paşaya çektiği bir telgrafla, Kastamonunun hükûmet merkezi ittihaz edilmesini teklif bile eylemiştir.

Mutasarrıf bulunan Fatin Bey de, Eskişehirde mevcud İngiliz askerlerinin Türk kuvvetleri tarfaından tevkifi müsaadesini Kastamonu Valisi Cemal Beye çektiği bir telgrafla taleb etmiştir.

O sıralarda ahval o kadar müşkül bir durum almıştı ki, bir torpito ile İneboluya gelen bir İngiliz subayı şüpheli telâkki ettiği Türk inzibat memurlarını vazifeden uzaklaştırmış ve dahilî işlerimize bu kadar küstahça müdahalede bulunmuştur.

Yapılan tebliğler, bunlara münhasır değildir. 18/3/1336 tarihinde banka ve malî müesseselere karşı tatbik edilecek hareket tarzı da tesbit edilmiş bulunuyordu. Hattâ 16 Mart 1336 tarihinde temsil heyeti namına yapılan bir tamim ile mebusların Ankara'da toplanması ve bu hususta bir seçim yapılması tebliğ edilmiş ve 23 Nisan 1336 da ilk içtima icra kılınmıştır. Bu toplantıda Meclise **(Türkiye Büyük Millet Meclisi)** ve hükûmetine de **(Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti)** adı verilmiş, Riyasete Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir. Ayni zamanda 3 Mayıs 1336 tarihinde aşağıdaki Vekiller Heyeti teşkil edilmiştir:

Şer'iye ve Evkaf Vekâleti	:	Fehmi Efendi
Hariciye Vekâleti	:	Bekir Sami Bey
Dahiliye Vekâleti	:	Cami Bey
Müdafaa-i Milliye Vekâleti	:	Fevzi Paşa
Erkânı Harbiye Vekâleti	:	İsmet Bey (Paşa)
Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye	:	Adnan Bey

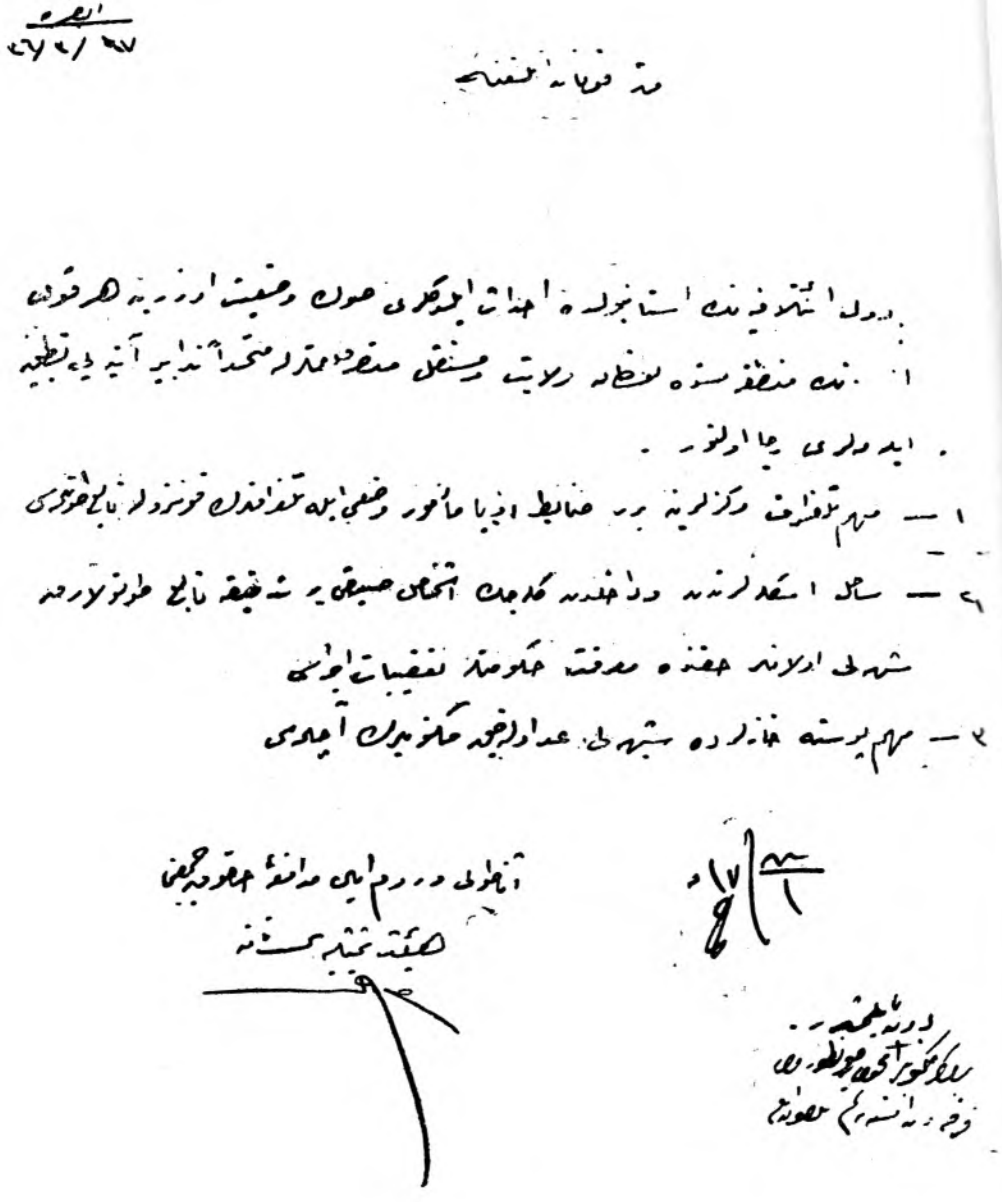

Yukarıda bahsi geçen 17/3/336 tarihli tebliğatın klişesi

İktisad Vekâleti	:	Yusuf Kemal Bey
Adliye Vekâleti	:	Celâleddin Arif Bey
Nafia Vekâleti	:	İsmail Fazıl Paşa
Maliye Vekâleti	:	Hakkı Behiç Bey
Maarif Vekâleti	:	Rıza Nur Bey

Hükûmet şekli tesbit edilmekle beraber mukavemet tarzı ancak, 25/Haziran/1336 tarihinde kurulabilmiştir. Bu olay, İzmir'in işgalinden bir sene, bir ay ve on gün sonradır. Binaenaleyh Garb Cephesi kuruluncaya kadar geçen müddet zarfında, Yunan müstevlilerine mukabele eden gönüllü Mehmed Efe, Çerkes Ethem ve bazı mahalli kuvvetlere inhisar ediyordu...

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Bahriye Nâzırı Rauf (Orbay) Bey, Kuşçubaşızade Esref Beye İstanbul'dan yazdığı bir mektupta, memleketin mâruz bulunduğu tehlikeden bahsetmiş, gönüllü kuvvetlerin teşkil edilmesini ve müdafaa için hazırlık yapılmasını ve kendisinin pek ya-

Bahsi geçen ikinci tebliğin klişesi

kında Salihliye geleceğini bildirmişti. Nitekim, kısa bir müddet sonra, Salihlideki Eşref Beyin çiftliğinde Çerkes Ethemle buluşmuş ve Eşrefin küçük kardeşi Ahmed Bey idaresindeki gönüllü müfrezesini idare etmesini Etheme tavsiye ve Ödemişte zeybeklerin düşmana karşı harekete geçtiklerini ve Akhisar cephesinin de teşekkül ettiğini izah suretiyle o mıntakanın ehemmiyetini belirtmiştir.

İşte, ilk Millî Mücadelede fiilî hareketler bu şekilde başlamıştı. Fakat bu tarz teşebbüsler mıntaka halkını üzüyor; **«Siz yarın bırakıp gideceksiniz, bizler bu müdafaa yüzünden düşmanın gazabına mâruz kalacağız»** diyorlardı.

Maamafih, bu üzüntülere bilmecburiye ehemmiyet verilmiyor ve gönüllü kuvvetlerin tezyidine devam ediliyordu. Nitekim, Adapazarı, Düzce, Kandıra ve havalisinde Said Molla kanalı ve İngiliz yardımiyle, Abazalar tarafından teşebbüs edilen, Millî Mücadeleye mukavemet hareketi, Ali Fuad Paşa ve Çerkes Ethem kuvvetleri tarafından bertaraf edilmiştir.

Şu kadar var ki, Çerkes Ethemin bu başarıları, sonraları kendisinde gurur ve azamet hislerinin uyanmasına vesile teşkil etmiştir. Artık, diğer teşekküller hakkında dedikodu icrası ve askerî kumandanlara tavsiyeler yapılması moda hükmüne girmişti. Hattâ Mustafa Kemal Paşaya da (Atatürk) bazı fikirler veriyor ve İsmet Paşayı tenkidden sarfı nazar edemiyordu.

Halbuki, Çerkes Ethem, Birinci Cihan Harbi sırasında asker kaçaklarından mürekkep bir kuvvet teşkil ederek İzmir valisi Rahmi Beyin oğlunu dağa kaldırmış ve mukabilinde mühim miktarda fidyei necat almış bir çetecidir. Ayni zamanda, harb sırasında teşekkül eden Rum çetelere karşı da mukabeleye koyulmuş bir fırsat düşkünü idi.

Maamafih, İzmir işgal edilince, maiyeti ile beraber Akhisara doğru çekilen Ethem, Yunan askerleriyle çarpışmağa da koyulmuştu. Bu harekâtı, Rauf Beyin nazarı dikkatini celbettiği için, kendisinden istifade edilmesini muvafık buluyordu.

Millî Mücadele başladığı sıralarda, ötedenberi eşkiyalık yapmağı itiyat eyleyen bazıları, istiman etmişlerdi. Çünkü, böyleleri hakkında şiddet ibraz edileceği ilân olunmuştu. Bu yoldaki tebliğe lâkayıd kalan, Hendek civarındaki asker kaçağı şakiler, tedibe mâruz kalmış ve bu vesile ile (3) makinalı tüfek, (300) tüfek ve külliyetli harb malzemesi müsadere edilmiştir.

Doğrusu ahval çok nazikti. Süleyman Şefik Paşanın tertiplediği Aznavur kuvvetleri İzmit, Bandırma ve Karesi mıntakalarını işgal etmişti. Şarkta Ermeniler; Şimalde Puntosçular; Garbda Yunan ve İtalyanlar; Cenubda Fransız ve İngilizler Türkiyeyi bir ateş çemberi içine almışlardı.

Hattâ, Fransızlar, 8/Mart/1919 tarihinde Ereğli ve Zonguldağı işgal etmişler ve kendi bayraklarını resmî dairelere dikmişlerdi. Fakat, Tunalı

Hilmi Beyin teşebbüsü ile yapılan bir müsademede bu müstevliler, oralardan atılmışlardır.

Bu hâdiseden sonra, Karadeniz ablukası takviye edilmiş, belli başlı Dretnavut ve kruvazör seyrü seferlerinden başka, 22 numaralı İngiliz muhribi; 24 numaralı İngiliz muhribi; mayın gemileri; 147, 159, 211, 155 numaralı Amerikan torpitoları ile Yunanlıların (Panter) kruvazörü bu mıntakada devamlı tarassuda memur edilmişlerdir.

Hattâ, Yunan harp gemileri, ara sıra Karadeniz sahillerinde manevra yapıyor görünerek, sahil şehirlere birkaç top atar ve sonra, İstanbul limanına dönerlerdi. Bu küstahlıklara, deniz kuvvetlerinin fıkdanından dolayı mukabele mümkün olamıyordu.

Yunanlıların taarruza hazırlandığı böyle bir sırada (Sevr) Muahedesi teklif edilmişti. Bunda **«İzmir ve mülhak arazinin Yunanistana terki, Kürdistana muhtariyet verilmesi, Ermenistanın istiklâli»** mevzuu bahisti. (Büyük Millet Meclisi Hükûmeti) bu intihar hapını reddetmiştir. Halbuki Ferid Paşa hükûmeti namına Hâdi Paşa, Rıza Tevfik ve Reşad Halis Beyler 10 Ağustos 1336 tarihinde bu (Sevr) rezaletnamesini Pariste imza etmişlerdi. Bu muahede (433) maddeyi ihtiva ediyor ve Türkçe tercümesi (113) sayfa tutuyordu.

Bununla beraber, 27 Kasım 1336 da Şark Ordusu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Ermeni tecavüzünü önlemiş, Sarıkamış, ve Karsı bu mütecavizlerden istirdad etmiş ve bu vesile ile onlarla bir mütareke akdedilmiştir. Bu muvaffakiyet, halk üzerinde ve müstevli düşmanlar nezdinde büyük bir tesir yaratmıştı. Fakat müşkülât yalnız bu cepheye münhasır değildi. Bu hususta ki lüzumlu tafsilât diğer sahifelerde verilmiştir.

Bu harbin sebebi, Ermenilerin Kars ve Ardıhanı işgal etmek hevesiydi. Kâzım Karabekir Paşa, aktar-ı cihandan toplanan Ermeni çetecilerini çilyavrusu gibi dağıtmış, silâhlarını atmağa mecbur etmişti.

Kilikya ve Anteb Savaşı:

Adana dahilinde ve civarında müsellâh Ermeni çeteleri müslümanlara taarruza başlamışlar, Çolakyan Aram ismindeki çete reisi millî hükûmet işlerine müdahaleye koyulmuştu.

Bu havalideki İngilizler çekilince, Fransız kıtaları 1 Ekim 1335 de Anteb ve Maraş ve aynı zamanda Urfa'yı işgal eylemişler ve İngilizlerle müşterek bir beyanname neşretmişlerdir.

Bu işgal münasebtiyle Türkler harekete geçmiş, mukavemet için İstinaf Müddeiumumîsi Niyazi, Nuri, Dr Hâmid ve daha birçok vatandaşın iştirakiyle **(Cemiyet-i İslâmiye)** teşkil edilmiştir.

(Akyol) karakoluna çekilen Türk bayrağının Ermeniler tarafından indirilmesi halkı galeyana getirmiş ve bu sebeple, Fransızlarla ilk müsademe Anteb - Kilis yolu üzerinde Şahin Bey ismini taşıyan Said Bey kuvvetleriyle vuku bulmuştur.

Bu sıralarda, Mustafa Kemal Paşa, Kılıç Ali Beyi Anteb mıntakası (Kuvayi Milliye) Kumandanı tâyin etmişti. Kılıç Ali Bey Antebe gelir gelmez Adanadaki Fransız askerî kumandanına bir protesto telgrafı göndermiş ve bir beyanname neşreylemiştir.

Bu teşebbüse müvazi olarak 31 Mart günü Jandarma Kumandanı Esad Beyin evinde **(Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin)** verdiği bir kararla Anteb içindeki Fransız askerleriyle mücadeleye başlanmış ve bir miktar esir alınmıştır.

Bu cephede, Urfa havalisi Millî Kumandanı Ali Saib; Anteb ve Maraş Kuvvayi Milliye Kumandanı Kılıç Ali, Adana havalisinde de Kaymakam Kemal, Binbaşı Osmanve Ali Ratib Beyler bulunuyordu.

Kılıç Ali Bey mebus seçildikten sonra Antebden ayrılmıştı. Fakat onun ayrılması millî isteklerde hiçbir değişiklik husule getirmemişti. Yalnız 20 Mayısta Fransızlarla Cenub Cephesi için yirmi günlük bir anlaşma yapılmış ve keyfiyeyt Fransızlar tarafından Mutasarrıf Celâl Beye de bildirilmiştir.

20 Haziran 1920 tarihinde Erkânıharb Miralayı Salâhaddin Adil Bey (Paşa) Anteb ve Adana cephesi kumandanlığına tâyin edilmişti. Bu kıymetli asker daha Meşrutiyetten evvel gizli « İttihat ve Terakki » Cemiyetine dahil olmuş ve Trablusgarb faciasında gönüllü olarak Bingazide ikmal işlerini idare eylemiş vazifeşinas askerlerimizdendir.

Yirmi günlük mütarekeden istifade ederek 26 Temmuzda Antebe giden kumandan Salâhaddin Adil Bey (Paşa) Fransa ihzaratından edindiği kanaatle yeniden mücadeleye atılmak lüzumunu hissetmiş ve maiyetine Fransızlara tecavüz emri vermiştir.

Bunun üzerine millî kuvvetler Anteb civarındaki (Haraf Çiftliği) nde sakin Fransız askerlerine hücuma geçmiş ve bu havalideki müstevlileri muhasara etmişlerdir. Bunun üzerine Antebdeki Fransızlar Haleb mıntakası kumandanlığından yardım istemişlerdir. Mevcuda iltihak eden yeni düşman kuvveleri ve Ermeni gönüllüleri Anteb'i kuşatmışlar ve şehri top ateşine maruz bırakmışlardır. Aynı zamanda şehre hücuma kalkışmışlar ise de gördükleri mukavemet üzerine bu teşebbüsten vazgeçmişlerdir. Fransızlar tarafından 11 Ağustos 1920 tarihinde Anteb halkına hitaben Miralay (Andrea) ve Kaymakam (Abadi) imzalı ve teslim şartlarını havi beş maddelik bir beyanname neşredilmiş, Mutasarrıflığa da tehdidkâr bir tebligat yapılmıştır.

Aynı zamanda 13 Ağustos 1920 tarihinde Ermeniler de Türklere hita-

ben teslim olmaları teklifinde bulunmuşlar, aksi takdirde tecavüze geçeceklerini bildirmişlerdir.

Bu tehdid ve tazyikler Anteb Kuvayi Milliye Kumandanı Özdemir Bey tarafından reddedilmiştir.

Bununla beraber Fransız kıtaları kumandanı General (Gobo) ile Antebde mahsur bir halde bulunan Kuvayi Milliye Kumandanı Özdemir Bey arasında teslim teklifine dair muhtelif muhabereler cereyan etmiştir.

Selâhaddin Adil Paşa

İş bu kadarla bitmemiş, on bir ay kadar mahsur bulundukları halde her türlü teslim teklifini reddeden millî kuvvetler İkinci Ordu Kumandanı Salâhaddin Adil Bey (Paşa) ile ve güvercin postası vasıtasiyle muhabere etmek; hattâ Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile de mektuplaşmak imkânını bulmuşlardır.

Bu fedakâr kahramanlar yalnız Fransızlara mukavemet etmekle kalmamış, o acı mahrumiyet günlerinde cephane imali için iptidaî bir fabrika kurmak imkânını bile yaratmışlardır.

Anteb mahsurlarının maruz kaldıkları açlık felâketini takdir için 7/1/1337 de İkinci Kolordu Kumandanı Salâhaddin Adil Beye yazdıkları bir tezkerede bahsettikleri durumu şöylece hülâsa etmek fecaatin derecesini anlatmağa kâfidir. «Nüfus başına (50) dirhem, efrada (300) gram ekmek veriliyor. Bu suretle beş günlük daha erzakımız kalmıştır.»

Fakat İkinci Ordu Kumandanlığı Anteblilere lüzumlu yardımı yapamıyordu. Ve bu da sebebsiz değildi. Çünkü düşman kuvvetlerine nazaran mevcudu pek zayıftı. Bu yüzden bir muvaffakiyet temin etmesi muhtemel değildi Bu itibarla müsademede mağlûbiyet başgösterdiği takdirde mahsur millî kuvvetlerin de maneviyatının bozulması ihtimali vardı. Bundan dolayı İkinci Kolordu düşmanla çarpışmak hususunda ihtiyatlı davranıyor ve esasen vakit vakit yaptığı muhtelif müsademelerde birçok şehid ve bir çok mecruh bile vermiş bulunuyordu.

Zaten Anteb Heyeti Merkeziyesi azasından Salâhaddin Adil Beye (Paşa) iltihaka muvaffak olan Mehmed Bey de eldeki askerî kuvvetle muhasa-

ranın kaldırılması imkânı olmadığına kanaat getirmiş ve bu hususta arkadaşları iakzla tecavüzü tasvibetmemişti.

Buna rağmen Salâhaddin Adil Paşa binbir çareye başvurarak iaşe yardımını temine ve Fransızlara arasıra tecavüzle mahsur millî kuvvetlerin maneviyatını takviyeye uğraşıyor ve fakat emrindeki kuvvetler muhasaranın tamamen kaldırılmasına kifayetsiz bulunuyordu.

Fransız kıtaları kumandanı General (Gobo) ile mahsur Kuvayi Milliye kumandanı Özdemir Bey arasında teslim meselesi etrafında muhtelif muhabereler cereyan etmiş ise de bir türlü mücadeleden vazgeçmeleri temin edilememiştir.

Bu fedakârlıkları takdir eden Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa 5 Mayıs 1336 tarihinde Anteblilere yaptığı tebliğde şöyle diyordu:

« Anteb Ahalisine »

«Mütarekeyi takibeden günlerde bigayri hakkin ecnebi işgaline mâruz kalan bütün aksamı memalikimizden muhafazai vatan ve ırz için hidematı sebkat eden bilûmum rüesa, kumandanlar, zabitan, memurin ve efrad-ı ahali ile millî kahramanlarına Büyük Millet Meclisi teşekküratı mahsusastnı arzetmeğe Meclis tarafından memur edildim. Bu vazifeyi ifa ederken yüksek bir hâzzı ruhî ile mütehassis olduğumu ilâveten arzeylerim efendim.»

İkinci Kolordu Kumandanı Salâhaddin Adil Bey de (Paşa) güvercin postasiyle 5 Aralık 1336 tarihinde şöyle yazıyordu:

Özdemir Beye

1 — General (Gobo) nun notası ve cevabı alındı. Antebin bütün kahraman öz evlâdlarına millet namına arzı teşekkür ederim.

2 — Beşinci fırkanın Fıratın şarkına atılmadığını, Dokuzuncu fırkanın mahvolmadığını yakında Fransızlar görecektir. Kasabanın devamı mukavemeti müddetince haricdeki kuvvetlerden muavenet ümidlerini katetmiyerek, her ricatten sonra daha kuvvetli, daha metîn olarak muavenete koşacağımızdan emin olmanızı rica eder ve birkaç güne kadar yeniden harekâta başlanacağını tebşir ederim.

Cenabı Hak, yolunda uğraşan bizlere zahir olsun.

İkinci Kolordu Kumandanı
Salâhaddin Adil

Mustafa Kemal Paşa ile Kolordu Kumandanı Salâhaddin Adil Bey (Paşa) arasında cereyan eden muhaberelerden bir iki nümuneyi aynen bu sayfalara ilâve ediyorum :

27 Mart 1336

111 inci Kor. K. Salâhaddin Beyefendiye

Kilis ve Anteb cihetlerinden alınan son malûmata nazaran Fransızlar bir taraftan Antebdeki kuvvetlerini takviye eyledikleri ve diğer taraftan (Teali-i İslâm Cemi-

yeti) nin Fransız âmaline çalıştıkları ve Suriyedeki bazı müfsid Arabların Islahiye ve Cebeli Bereket havalisinde âmali milliyeye muhalif propagandalar yaptıkları anlaşılıyor.

Her ihtimale karşı Dokuzuncu Alayın kâmilen içtimaını münasib görmekteyiz. Zatı âlilerince de tasvib buyurulduğu takdirde iktizasının emir ve ifasiyle neticeden malûmat itasını rica ederiz.

Heyeti Temsiliye namına
M. Kemal

Anteb 111 inci Kor. K. Salâhaddin Beyefendiye

C: 29/3/1336 şe 1017 numaralı şifreye

Kâfi derecede Kuvayi Milliye cem'indeki müşkülât nazarı teemmüle alınarak Dokuzuncu Alayın kâmilen Maraşta tecemmüü münasib görülmüş idi. İş'arı âlileri veçhile icabında Maraş ahalisinden kıtaatı takviye ve ikmale kâfi efrad bulunabildiği takdirde temini maksada kâfidir. Maahaza bazı Kolorduların teşebbüs ettikleri 314 tevellüdlü efradın daha şimdiden celbiyle kıtaat mevcudlarının takviyesi menut-u reyi âlileridir efendim.

Heyeti Temsiliye namına
M. Kemal

Fakat mevcud şartlar altında mukavemetin imkânsızlığını takdir eden bu fedakârlar nihayet Fransız Kumandanı (Andrea) nın makul bazı teklifi üzerine on bir ay mahsuren mücadeleden sonra teslime muvafakat etmişlerdir.

Maamafih Anteb kahramanlarının yukarıda bahsi geçen teslîminden bir müddet sonra, Sakarya zaferi sıralarında Fransa hükûmeti mümessili (Franklen Büyyon) la Ankara'da yapılan bir anlaşma ile Adana ve havalisi anavatana katılmış ve bu suretle, Şarkta olduğu gibi, Cenub hududumuz da taayyün eylemiştir.

Millî Mücadele başlangıçlarında, Güneyde ahval bu merkezde cereyan ederken Kuzeyde de faaliyete ehemmiyet verilmiş, şair Mehmed Akif, Sebilürreşad mecmuası sahibi Eşref Edip Beyler İneboluya gelmişler, Yunanlıların o mıntakaya asker çıkarmak ihtimali olduğundan bahisle halkı ikaz etmişler ve silâhlanma tavsiyesinde bulunmuşardır.

Ayni zamanda, Kastamonuda Hüseyin Açıkgöz Bey tarafından çıkarılan **«Açıkgöz»** gazetesinde, şair Mehmed Akif, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve İsmail Habib Sevük Beyler, kıymetli yazılarla millî mukavemet lehine neşriyat yapıyor ve halk efkârını besliyorlardı.

Umumî efkârı kuvvetlendiren bu yazılar ve muhtelif vasıtalarla bu mıntakaya teslim edilen esliha ve mühimmat dolayısiyle İnebolu müteaddid defalar bombardıman edilmiştir.

Hattâ, 30/Temmuz/921 tarihinde, Yunanlıların «Kılkiş» zırhlısı ve bir torpitosu gelmiş, şehire birkaç top savurduktan sonra defolup gitmişlerdir.

İnebolu, o tarihlerde mühim bir merkez teşkil ediyordu. İstanbul'dan 920 senesi Haziranında, İneboluya Veliahd Mecid Efendinin yaveri yüzbaşı Yümni, Mülâzimevvel İzzet, Mülâzimievvel Zeki beyler gelmişti. Bunlar, bilâhare gelen zabitlerin öncüsü olmuşlardı. Hattâ Malta'dan tahliye edilen Türk mevkufları da, İngiliz vapuru ile bu limana getirilmişlerdi.

Fakat, ahvalin kesbettiği ehemmiyete binaen, Kastamonu ve İneboluyu müteaddid defalar İstiklâl Mahkemeleri de ziyaret etmiştir.

İnebolu ve Amasra limanlarına gizlice harb malzemesi geldiğini öğrenen Yunanlılar, bir ara Averof zırhlısını bu mıntakayı tedkike göndermişler; bu gemi limanda bulunan bir Fransız ve bir İtalyan vapurunu uzun boylu araştırmaya tâbi tutmuştur.

Maamafih, Türk fedakârlığı o kadar şumullü bir şekil almıştı ki, bu tazyiklere rağmen, Gelibolu kıyılarında düşmanların depo ettikleri silâhlarımızı bile sivil kaymakam Hamdi Bey ve emsali vatanseverler, Anadoluya kaçırmak imkânını yaratdışlar ve bu hususta icap eden tehlikeye atılmaktan hâli kalmamışlardır.

Dış düşmanlar ve dahildeki mürteciler

Sevr Muahedesinde, Türk vatanı gayri meşru mirasçılar arasında taksim edilerek mukaddes topraklarımız üzerinde yeni yeni hükûmet şemaları vücude getirilmek istenilmişti. Her biri benliğimizi sarsmağa ayrı ayrı kabiliyet gösteren bu tehlikeler yetmiyormuş gibi bir de ulûhiyet vasfı bahşedilen Halife namına milleti aldatmıya çalışan türediler zuhur etmişti. Bolu Mutasarrıflığına tâyin edilen Osman Nuri isminde birisi o havalide millî kuvvetlere karşı hasmane bir cephe almış, neticede mağlûbolarak İstanbul'a avdete mecbur kalmıştı. Bu hareketin çirkinliğini sonradan idrake başlıyan maiyet kumandanlarından Yüzbaşı Mehmed Bolu, İstiklâl Harbinin hitamında tecziye korkusiyle aklını oynatmıştır.

«Kuvayı Milliye» ve Prens Sabahaddin

Millî mukavemet fikri az zamanda memleketin her tarafına yayılmış ve ilk «Kuvayi Milliye» teşekkülleri yavaş yavaş Heyeti Temsiliye reisi Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar atrafından muntazam kıt'alar haline ifrağ edilmiş, Yunan istilâsına karşı müdafaa hatları kurulmuştu Bursa ve Kütahyanın ziyaına rağmen, Türk kumanda heyetinde en ufak bir zâf göze çarpmıyor, Türk dilâverleri kavi bir iman ve istikbalden emin bir kanaatle canla, başla çarpışıyorlardı. İstanbul'da bile, hükûmet taraftarları haricinde, âti hakkında telâşa kapılanlar azdı. Avrupalıların tehdidine ve Yunanlıların mütemadiyen asker sevkine rağmen millî hükûmet sonuna kadar müdafaada sebat edilmesini kararlaştırmıştı. Maamafih ahval nâzik bir durumda

idi. Anadolu kahramanları silâh tedarikinden ve diğer yardımlardan mahrum bulunuyorlardı. Malî vaziyetleri de endişeden hali değildi. Bununla beraber talihin bu ümidsiz belirtisi hilâfına Türk askerlerinin inancı ve Mustafa Kemal Paşaya bağlılıkları kavi idi. O günkü hali az çok tavzih ettiği için Kütahyanın sukutu üzerine Prens Sabahaddin Beyin Ankara'ya, Büyük Millet Meclisi Riyasetine çektiği bir telgrafı aynen bu satırlar arasına alıyorum:

Ankara Büyük Millet Meclisi Riyasetine

«Düşmanlarımız da dahil olduğu halde cihanı insaniyetin menfaati müşterekesini adalet ve muhabbetten ayrılmamakta gören bir Türk ve Osmanlı sıfatiyle maruz olduğumuz şu en haksız tecavüzü askerîyeye karşı müdafaai meşruanızı derin bir samimiyetle tebrik eder ve mütecavizlerin müstefid olageldikleri vesaiti faikai maddiyeye mukabil ilâhi kudretin mazharı lûtuf ve muaveneti olmaklığınızı temenni eylerim.»

Sabahaddin

Bu telgrafın çekilişi Yunanlıların Kütahyayı işgali tarihine ve gayyur İstiklâl müdafilerinin en zayıf sayıldığı bir ana müsadiftir. Yani yukarıki satırlar riya ve tabasbustan âri bir vatan duygusunun mahsulüdür. Şunu da işaret etmek isterim ki, bu telgraf işgal altında bulunan İstanbul'dan çekilmiş ve hattâ birer sureti, benim vasıtamla, bütün matbuata da verilmişti.

Görülüyor ki «İttihad ve Terakki» idaresiyle uzun müddet mücadele eden samimî muhalifler, Anadolu harekâtına tarafdarlık gösteriyor ve bunu izhardan çekinmiyorlardı. Ferid Paşa Hükûmetine ise hiçbir kıymet atfetmiyorlardı.

Avrupa'ya kaçan İttihatçılar

İstiklâl Harbi başladığı vakit memleketi terkeden ve Berlin'de toplanan «İttihat ve Terakki» rüesası da askerî harekâtı yakından takip ediyor ve bu hususta en ufak bir fırsatı kaçırmak istemiyordu. O sırada Berlin'de Talât Paşa, Dr. Nâzım, polis müdürü Azmi, Trabzon valisi Cemal Azmi, Dr. Bahaeddin Şakir ve Cavid Beyler bulunuyordu. İttihadçılar hariçteki ilk resmî toplantılarını Münih'de yapmışlardır. Bu içtimada yukarıda ismi geçen kimselerden maada Maltadan göç edenlerden Kara Kemal, Mâlik, Hcai Âdil, Diyarıbekir valisi Bedri, Sivas valisi Muammer Beylerle cemiyet mensuplarından Memduh, Diyarıbekirli Zülfü ve kâtibi mes'ullerden Hüsnü Beyler de bulunmuştur. Toplantıda alınan karralardan Rusya'da bulunan Enver ve Cemal Paşalar haberdar edildikleri gibi, dahildeki alâkadarlara da tebligat yapılmış ve icabeden direktifler verilmişti. Bu münasebetle Cemal Paşa Kafkas hududundan memlekete girmeğe teşebbüs etmiş ise de buna Ankaraca muvafakat edilmemişti.

Hattâ Münih toplantısı esnasında parasız kalmış cemiyet mensuplarına

yardım meselesi de mevzuubahis olmuş ve bu maksatla Mâlik Beyden karzen alınan 45,000 lira ihtiyacı görülenler arasında taksim edilmişti.

Gebze Kaymakamlığım

O muzlim günlerde muhtelif fikir cereyanlarına sahne olan İstanbulun ahvalini hakkiyle tarif ve tavsif etmek mümkün değildir. Amerika mandası istiyenler, İngiliz Muhibleri cemiyeti kuranlar ve hattâ Çerkes istiklâli hevesine düşenler bile türemişti. Bununla beraber şahsî ihtirasın zebunu olmıyan idealistler ve Anadolu harekâtına tarafdar olanlar da pek çoktu. Bu hususta yapılan bin bir teşebbüsten basit bir misal zikretmeği zait addetmiyorum: Avrup'adan İstanbul'a gelişimden bir müddet sonra sınıf arkadaşlarımdan Yüzbaşı Filibeli Hülûsi Beyle Anadolu'ya geçmeği ve Yunanlılara karşı bir cephe kurmağı kararlaştırmıştık. Hulûsi Bey Maltepe Atış Mektebi zabitlerindendi. Ferid Paşa hükûmeti şüphe üzerine kendisini tevkif etmek istediği için İstanbul'dan kaçmış ve İzmit civarında dolaşan Dayı Mesud Bey gurubuna iltihak etmişdi. Bu suretle müşterek projemiz suya düşmüştü. Buna rağmen düşüncemden nükül etmemiştim. Bu itibarla Ferid Paşa kabinesinde Dahiliye Nâzırı bulunan Reşid Beyin teklif ettiği idealime tevafuk eden Gebze kaymakamlığını memnunlukla kabul eylemişdim. Maksadım Anadolu'ya geçecek zabitlere kolaylık göstermek ve ahvale mukayyed olmaktı.

Çünkü, vatan hizmeti, benim için ötedenberi en mukaddes bir meşguliyetti :

«Hakperestim taptığım dergâh bir
Bir nefes haktan ayrılmadım Allah bir»

Bu hissin tesiriyledir ki;

«Hep millet duyğusu ve vatan aşkiyle
Bir ömr-ü medîd yeis içinde geçti»

denebilir!

Gebzeye muvasalâtımda ahvali incelemiş, kaza dahilinde yaptığım bir tetkik seyahatinde de icabeden hazırlıklarda bulunmuş ve Dayı Mesud Bey gurubiyle temas teminine muvaffak olmuşdum. Esasen Dayı Mesud Bey mekteb arkadaşım ve ötedenberi tanıdığım bir dosttu. Aramızdaki münasebeleri Gebze kazasına bağlı Taşköprü nahiyesi jandarma kumandanı sınıf refiklerimden Beykozlu Arif Bey temin ve günlük olaylardan telefoniyle beni haberdar ediyordu. Ben Gebzede bulunduğum sırada cereyan eden hâdiseleri Ziya Şakir Beyin 18-9-936 tarihli «Tan» gazetesinde neşrettiği «Büyük Türk İnkılâbı Başlarken» serlevhalı tarihî tefrikada aynen yazmıştı. İstiklâl Harbinin ufak tefek, bunlar gibi, birçok gizli kalmış hâdiselerle dolu olduğu muhakkaktır. Bu vakıaların bir kül halinde toplanması ve neş-

redilmesi, herhalde İstiklâl Savaşı bakımından çok lüzumludur, kanaatindeyim.

Maamafih burada Gebze mıntakası hakkında kısaca malûmat itasını da faydadan hâli bulmuyorum.

O tarihlerde Gebze mıntakası çok nâzik bir durumda bulunuyordu. Metrûk bir hale gelen kıta efradı, bâhusus asker firarîleri Anadolu'da türlü türlü yoısuzluklara âmil oldukları gibi terhis edilen bazı Rumlar da Üsküdara bağlı Küçük ve Büyük Bakkal köyleriyle Şile Yeniköyü havalisinde çete faaliyetine geçmişlerdi.

Rum çetelerini Çakır Yorgi, Karabacak vesaire idare ediyordu. Bu çete mensubları Yunanlılar ve İngilizlerden aldıkları vesikalarla İstanbul içinde de serbest gezebiliyorlardı.

Rum çetelerinin Türklere karşı reva gördüğü mezalimden ve İslâm kadınlarına icra edilen denaetkârane tecavüzlerden müteessir olan bazı fedakârlar galeyana gelmiş, millî hayysiyeti kurtarmak gayretine düşmüşlerdi.

Ahval o kadar feci bir şekil almıştı ki Çakır Yorgi çetesi birtakım masum Türkleri gelişi güzel ağaçlara astırıyor ve ırza tasallutu âdeta vazife edinmiş bulunuyordu. Hattâ Kartal Jandarma Kumandanı İzzet Beyi sebbesiz şehidettiği halde en ufak bir sual ve cevaba bile maruz kalmamıştı.

Bu Rum tecavüzlerini önlemek için Hasan Kardaşko, İnegölün Mesudiye köyünden Nuri, Alemdarlı Tahir ve Reşadiye köyünden Osman ve sairenin iştirakiyle bir Türk müdafaa grupu kurulmuş ve bu suretle irtikâbedilegelmekte olan denaetleri önleme yoluna gidilmiştir.

Millî Alemdar Müfrezesi ismini alan bu Türk teşekkülü, Sultaniye çiftliğinde kurdukları bir pusu ile ilk hamlede Rum çapulcularını temizlemiş ve bunu müteakib çete reislerinden Todori ve avenesi de Şile Yenikoyüne yaptıkları bir baskınla ortadan kaldırılmıştır. Bilâhare ele geçen Karabacak da muhakeme neticesi asılmıştı Bu muvaffakiyetler neticesindedir ki Üsküdar havalisi bu muzır zebunküşlerden kurtulmuştur.

Fakat Gebze Kaymakamı sıfatile Rum çetelerine karşı ittihaz ettiğim, bunlara benzer, bazı tedbirler, bahusus Ferid Paşa hükümetine müzaheret temini için gönderilen Kuvayi İnzibatiye bölüğünü iade etmekliğim benim azlimi mucib olmuştu.

Bu azilden nâşi, Ferid Paşa hükûmetine:

«Cep delik yok metelik kese bakırdan hâli,
Sayenizde olalı kaymakam mâzuli»

demek lüzumunu hiç bir vakit düşünmedim. Bilâkis Payıtahtta millî kuvvetlere hizmeti, ben kaymakam iken Bursa valisi Hacim Beyin, İstanbul mebusu sıfatiyle, Ankaraya gitmemi teklif etmesine rağmen, memleket için daha faydalı buldum. Prens Sabahaddin Bey de bu noktai nazarımı tasvip ediyordu. Çünkü, İstanbul ahvalini müştereken takip, mefkûre arkadaşlarını elbirliği ile takviye eyliyor ve bilhassa ,Ferid Paşa hükûmetinin iskatı için, saray muhitinde tesir icrasına çalışıyorduk. Bu cihet, diğer sahifelerde belirtilmiştir.

Azlime rağmen Gebze ile ilgimi de kesmiş değildim. Alemdar müfrezesi de vazifelerini ikmalden sonra Gebzenin Neşelen ve Çal köyleri civarında Dayı Mesud ve Kara Arslan (1) çetesiyle birleşmiş ve Kandıranın Salimanlı köyünde Aznavur kuvvetleriyle de müsademeye girişmiştir.

Askerî birlikler tensik deilip millî hareketler intizam altına alındıktan sonra bu Millî Alemdar Müfrezesi de Eskişehir mıntakasında nizamiye teşekküllerine katılmışlardır. İşte bu gibi münferid hamleler İstiklâl Mücadelesini kuvvetlendiren âmillerdendir.

(1) Kara Arslan 1956 senesi Kurban Bayramı sıralarında balık avlarken elinde patlayan dinamit yüzünden bu fani âleme gözlerini kapamıştır.

Millî ve Ebedî Şefimiz ATATÜRK

Millî Mücadele Harekâtı

Buraya kadar, İstibdad ve Meşrutiyet devirleriyle Trablusgarb ve Balkan harblerine dair icabeden tafsilât verilmiş ve kısmen Birinci Cihan Harbi ve Millî Mücadele hakkında da lüzumlu noktalara temas edilmiştir.

Fakat bugünkü Türk varlığını sağlayan ve koruyan Millî Mücadele için sarfedilen emeklerin tafsili ve o esnada maruz kalman müşkülâtm bir az daha tavzihi herhalde, memleket gençliği bakımından, faydalı olacaktır, kanaatindeyim.

Bu itibarla mücadele ahvalini ve o fevkalâdelikler sırasında, memleket menfaatine müteallik millî teşekküllerle muarızlar arasında cereyan eden son durumu ve harb menfaatleri vaziyetini de bir kül olarak bu satırlara ilâve ediyorum. Mondros Mütarekesinin akdini müteakib galib Müttefikler debdebe ve gûnagûn nümayişlerle İstanbul'a yerleşmişlerdi.

Birinci Cihan Harbi münasebetiyle 1915 senesinde İtilâf hükûmetleri arasında toplanan (Sen Jan Omuryen) Konferasında İtalyanlara İzmir ve Anadolu sahilleri va'dedilmiş, (İskapes - Pikot) mukavelesiyle Fransızlara Kilikya hediye olunmuştu. Ruslara İstanbul verilmiş, Yunanlılara da Şarkî Trakya peşkeş çekilmişti. Ve Orta Şarkın mühim kısımları (İskapes - Pikot) anlaşması mucibince İngilizlerle Fransızlar arasında taksim edilecekti.

Bu meyanda Arablara da birçok cemilekârlıklar ileri sürülmüştür. Daha doğrusu 1916 tarihinde Osmanı İmparatorluğu tamamen taksime uğratılmıştı.

Sultan Vahideddin, Mondros Mütarekesini Damad Ferid Paşanın yapmasını istemişti. Vükelâ Heyeti, buna muvafakat etmemiştir.

Talât Paşa hükûmetinin istifasını müteakip iktidara gelen Ahmed İzzet Paşa, Mütarekenin akdinden kısa bir müddet sonra, zarurî olarak çekilmiş, yerine Tevfik Paşa Sadrıâzam olmuştur. Bu kabine 3/Mart/1919 tarihine kadar iktidarda kalmıştı. 4/Mart/1919 da Sadarete Damad Ferid Paşa getirilmiş, 1/Ekim/1919 tarihine kadar mevkiini muhafaza etmiştir.

2/Ekim/1919 da Sadrıâzazm olan Ali Rıza Paşa, 3/Mart/1920 tarihine kadar (5) ay; onu tâkiben (25) gün Salih Paşa Sadareti işgal etmiş; tekrar Ferid Paşa gelmiş 17/Ekim/1920 ye kadar iktidarda kalmıştır. 20 Ekimde yeniden Tevfik Paşa dâvet edilmiş ve 3/Kasım/1922 tarihine kadar o talihsiz makamı muhafaza eylemiştir. Hiç şüphe yoktur ki, bunlar, idaredeki bozukluğu ve keyfî hareketleri canlandıran delillerdi.

Mondros Mütarekesi imza edilir edilmez İtalyanlar açıkgöz davranmış, Antalya ve havalisi sahillerini - diğer hükûmetlerin haberi olmadan - işgale başlamışlardır. Aynı zamanda Sinyor (Orlando) siyasî içtimaların birinde Amerika Reisicumhuru Wilson ile (Fiyome) meselesinden dolayı kavga bile etmişti.

İşte bu vakıaları hoş görmiyen Müttefikler, İtalyaya karşı cephe almağı muvafık bulmuşlar ve Venizelos'un çevirdiği hiyle ve hud'alarla Yunanlıların İzmiri işgal etmesini emreylemişler ve İtalyan harekâtına karşı koymağa başlamışlardır.

Müttefikler arasında siyasî ahval bu merkezde cereyan ederken 1919 Martında Sultan Vahideddin tarafından Üçüncü Kolordu Müfettişliğine tâyin edilen Mustafa Kemal Paşa, Yunanlıların İzmiri işgal ettikleri 16 Mayıs 1919 tarihinde Küçük Bandırma vapuru ile İstanbul'dan hareketle 19 Mayıs 1919 da Samsun'a varmıştır.

Havza ve Amasya'da birkaç gün kaldıktan ve orada Ali Fuad Paşa, Rauf Orbay ve Refet Bele Beyle görüştükten sonra, Sivas tarikiyle Erzurum'a giden ve 23 Temmuz 1919 tarihinden itibaren on dört gün devam eden Erzurum Kongresini toplayan Mustafa Kemal Paşa, Amerika Cumhur Reisi Mösyö Wilson'a gönderdiği bir muhtırada ecdadımızın kanlariyle yoğurulan vatan topraklarının müdafaa edileceğini bildirmiştir.

Miralay Refet Bele Beyle birlikte Amasyada Mustafa Kemal Paşa ile buluşan sabık Bahriye Nazırı Rauf Orbay Bey, bu sırada bir beyanname neşrederek Millî Mücadeleye katıldığını ilân eylemiş ve Mustafa Kemal

Paşa ile çalışacağını mukaddesatı namına taahhüdeylemiştir. Fakat Refet Bele Bey böyyle bir ilânı lüzumsuz telâkki eyıemiştir !

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan ayrıldığı sıralarda Sivas'ta fırka kumandanı bulunan Miralay Refet Bey (Bele) hodbehod vazifeden ayrılmış ve mevkiini Salâhaddin Beye (Çoıak) terkle Samsunda cereyan eden hâdisatı tedkike gitmişti.

Bu fırsattan bilistifade, İngilizlerin Samsun'a sevkettikleri askerleri, mahallî kuvvetlerle tevkif ve silâhtan tecrid ederek, o mıntakayı İgniliz işgalinden kurtarmıştır. Fakat, İstanbul hükûmeti, hemen sağa sola telgraflar yağdırmış ve Refet Beyin İstanbula dönmesini temine çalışmıştır. Bu mümkün olamayınca, hakkında diğer mücahidler gibi idam kararı verilmesi geçikmemişti.

Erzurum toplantısından sonra akdi takarrür eden ve 3 Eylûl 1919 da tecemmü eyleyen Sivas Kongresine Mustafa Kemal Paşa bazı maniaların zuhuru dolayısiyle ancak 7 Eylûl 1919 da iştirak edebilmiş ve Reis seçilmiştir.

Sivas Kongresinin akdi sırasında cereyan eden dikkati câlip bir hâdisenin bu satırlara ilâvesini faydalı buluyorum.

Sivas Valisinin dâveti üzerine, akrabası bulunan bir muallim hanım vilâyet merkezindeki okullardan birinde çalışmak üzere, İstanbul'dan hareketle Konya'ya kadar gelmiş bulunuyordu. Fakat hareketinden evvel İstanbul gazetelerinde okuduğu valinin değiştirildiği hakkındaki havadisin mâhiyetini anlamak üzere, Konya'dan hâmisine çektiği bir telgraf, Mustafa Kemal Paşaya, gizli olraak, ihbar edilmiştir.

Bu haber üzerinde ciddî bir surette duran Paşa, Kongre mesaili ile yanındaki odada çalışmakta bulunan Rauf Beyi hemen nezdine dâvet etmiş ve keyfiyetin tedkiki lüzumunu ileri sürmüştür.

Filvaki, postahanede yaptırılan tedkikat neticesinde vali Reşid Paşaya, Dahiliye ve Harbiye Nâzırlarının imzasiyle bu yolda bir tebliğat yapıldığı ve Elâziz Valisi Ali Galib Beyin, Kongre icrasına mâni olmak üzere Sivasa tâyin edildiği ve birkaç saat sonra şehire gelmesi muhtemel bulunduğu anlaşılmış; ittihaz edilen tedbirler sayesinde, yakalanan ve Kongre âmillerinin tevkifine memur edilen bu emir kulu, Mustafa Kemal Paşadan af talebine mecbur kalmış ve ricası is'af edilmiştir. Bundan sonra, Sivas Kongresi de akdedilmiştir.

Fakat bu toplantı çok münakaşalı olmuş, bazıları ve ezcümle Halide Edib Hanım ve Kara Vasıf Bey manda taraftarlığı yapmışlar, hattâ Vasıf Bey, malî vaziyetimiz müstakil yaşamağa muvafık değildir, diye bağırmıştır.

Münakaşa, bu kadarla bitmemişti. Çünkü, Birinci Cihan Harbi başlan-

ğıcında, Harbiye Nâzırı Enver Paşanın emriyle Süvari Kaymakamı Hüsameddin Bey, «Teşkilât-ı Mahsusa» isimli gizli bir cemiyet kurmuştu. Maksad; Afrikalı, Hindli ve Rusyalı İslâm câmialarını müttefikler aleyhine harekete geçirmekti. Enver Paşa, firarından evvel, bu ismin tebdiliyle teşekkülün muhafazasını Hüsameddin Beye tavsiye etmişti.

Mütarekenin akdinden sonra, Sadrıâzam ve Harbiye Nâzırı Müşir İzzet Paşa, Müsteşar İsmet Beye (İnönü) verdiği bir emirle bu teşekkülün tasfiye edilmesi cihetine gidilmiş, ve bu hususta Hüsameddin Beye, icab eden tebliğat yapılmıştır,

Bu gibi teşekküllerle, yakinen alâkadar bulunan meşhur Kara Kemal Bey de, firarından evvel Talât Paşanın verdiği emir mucibince, Kara Vasıf Beyle birlikte, «İttihad ve Terakki» nin idamesine müstenid olmak üzere, «Karakol» adlı ve «K. G.» rumuzu altında gizli bir cemiyet kurmuştu.

Halbuki, Hüsameddin Bey, hükûmetin ilgili bulunduğu «Teşkilât-ı Mahsusa» yı resmî cepheden tasfiye etmekle beraber, memleketin mâruz kaldığı istilâ felâketini göz önünde tutarak, teşkilât arkadaşlariyle mevcut münasebatı kesmemiş ve bu suretle, Enver Paşanın tavsiyesine riayet etmişti. Hattâ Hüsameddin Beyin teşkilâtçılığını bilen Erkânı Harbiye Reisi Feyzi Paşa da (Çakmak), Ankaraya hareketinden evvel kendisine bu hususta bazı ümidler vermişti.

Enver ve Talât Paşaların arzuları, «İttihad ve Terakki» nin tekrar iktidara gelmesini temine medar olacak bir kuvvet muhafaza etmekti. Hüsameddin Beyin emeli ise, istilâya uğrayan memleketin, ihtiyaca göre, hizmetine koşmaktı. Nitekim, bilâhare Anadoluya kaçan ve Samsun'da (M. M.) gurubunun kurulmasına âmil olan Hüsameddin Beyin memlekete gizli şekilde birçok hizmeti sebkat etmiştir. Bu teşekkülün, Anadoluda ilk şubeleri; Ankara, İnebolu ve Samsun'da kurulmuştu.

Yukarıda bahsi geçen Sivas kongresindeki konuşmaların ana hattını (Karakol) Cemiyeti teşkil eylemişti. Cereyan eden en mühim münakaşada, Mustafa Kemal Paşa ile delegelerden Kara Vasif Bey arasında bir hususî görüşme sırasında vukubulmuştu.

Bu görüşme esnasında «Karakol» cemiyetinin nizamnamesini hazırlayan Kara Vasıf Bey, Mustafa Kemal Paşaya bu teşekkülden bahsedince aldığı cevap oldukça şiddetli ve şu tarzda olmuştu :

— Evet, kurduğunuz «K. G.» cemiyeti hakkında, İstanbulda iken kâfi derecede malûmat elde etmiştim. Maksadınız, memleketi bugünkü felâkete mâruz bırakan «İttihad ve Terakki» nin tekrar ihyasıdır. Fakat biliniz ki artık buna meydan verilmiyecek ve bu cemiyet dağıtılacaktır.

Bundan dolayıdır ki, bir ara Kara Vasif Bey, Rusya'ya gitmiş, oradaki

hemfikirleriyle temasta bulunmuş, neticede Mustafa Kemal Paşaya cephe alanlar arasında ahz-ı mevki eylemiştir.

Bahsi daha ziyade uzatmamak için bu kadarla iktifa ediyor, Millî Mücadelede mühim bir rol oynamış bulunan (M. M.) gurubu hakkında malûmat itasını tercih eyliyorum.

İstanbul'un işgalinden sonra, Rum ve Ermenilerin taşkınlıklarından müteessir olan bazı gençler, bâhusus vaktiyle Teşkilât-ı Mahsusa ile yakından alâkadar bulunanlar, Şehremini ve Topkapıda birleşip hasbihal etmekten hâli kalmıyorlar ve alelekser bu mıntakada mukim, yüzbaşılıktan mustafi Emin Âli Beyin konağında toplanıyorlardı. Nihayet Anadoluda başlayan kımıldama hareketi, bunları da tahrik etmiş ve oraya zabit göndermek teşebbüsüne koyulmuşlardır. Ayni zamanda askerî malzeme tedariki ve motörlerle Anadoluya sevki, günden güne ehemmiyet kesbetmişti.

Emin Âli Beyin evine en ziyade devam edenler Kaymakam Mustafa Bey — Merhum Muğlalı Mustafa Paşa — Süvari Kaymakamı Hüsameddin Bey, diğer bazı zabitlrele Bahriyeli Mehmed, polis kısmı siyasî mensuplarından Ahmed, Topkapılı Bican ve Mehmed Beylerle Üniversite muhasebecisi İhsan Beylerdi. Daha doğrusu bu hasbihalleri takip edenler pek çoktu.

Bu yoldaki faaliyetler bir dereceye kadar intizama girince, bu harekâtı önleme teşebbüsü de baş göstemriş ve Emin Âli Beyin evi basılmış ise de alâkadarları yakalamak mümkün olamamıştır. Bu sebeple Emin Âli Bey ve bazı arkadaşları, Trakyadaki Cafer Tayyar Bey ordusuna iltihaka mecbur kalmışlardır.

Fakat, faaliyet sekteye uğramış değildi. Evlerini terkeden ve seyyar bir hayat yaşayan Bican Bey gibiler gecelerini mezarlıklarda geçirir olmuşlardı. Nihayet Bican, Yüzbaşı Faik ve Muhasebeci İhsan Beyler ve daha bazıları tevkif edilmişler ve Kaymakam Hüsameddin Bey de ayni felâkete uğramıştır. Bereket versin, hapishane hayatı uzun sürmemiş ve istintakların gayri mevkuf olarak devamı Divan-ı Harbca muvafık görülmüştür.

Tabii bu fırsat fevt edilmemiş, Kaymakam Hüsameddin Beyle Bican Bey hemen bir vapurla Samsun'a kaçmışlar ve oradan Erkân-ı Harbiye Riyasetiyle muhabereye başlamışlardır.

Bu sıralarda, çok cüretkâr ve fedakâr bir vatanperver olan Topkapılı Mehmed Bey de İstanbuldan Samsuna dâvet edilmiş, cephane ve istihbarat işleriyle meşgul olmak üzere, resmen (Millî Mücadele — M. M.) gurubu kurulduktan sonra, teşkilâtı idare etmek üzere bu zat İstanbula dönmüş; Fevzi Çakmak Paşanın sınıf arkadaşı olan Kaymakam Hüsameddin Beyle Bican Bey de Ankaraya gitmişler ve Umumî Erkân-ı Harbiye'ye yerleşerek faaliyetin tevsiine çalışmışlardır. Bu teşekküllerde Topkapılı Mehmed, Topçu Kaymakamı Kemal (Paşa), muhasebeci İhsan, Limancı Hamdi, Eyüblü Hafız

Kemal, Bahriyeli Mehmed ve Hakkı, Kısmı Siyasiden Serezli Ahmed ve Tasvir-i Efkâr sahibi Ebüzziya Velid ve diğer arkadaşları cephane sevkinde çok mühim işler becermişlerdir. Vapur işlerinde de *Himmet zade Hüsnü Beyin* büyük yardımı sebkat etmiştir.

Ötedenberi istihbarat işlerinde mühim tecrübeler edinmiş ve muvaffakiyetler temin eylemiş bulunan Hüsameddin Bey, Erkân-ı Harbiyece bu işlerin tedvirine memur edilmiş ve emsalsiz başarılar göstermiştir.

Artık Bican Bey, Umum Erkân-ı Harbiye Riyasetinin emriyle mühim bir merkez teşkil eden İneboluya gitmiş, Millî Müdafaa Vekâleti Kalem-i Mahsus Müdürü Selâmi Tolunay Beyin iştirakiyle İstanbul ve diğer merkezlerle gizli ve faydalı surette muhabere temini tavassutuna başlamışlardır. İstanbul (M. M.) gurubu da hergûna tehlikeyi hiçe sayarak Anadoluya cephane sevkiyatında katiyen lâkaydî göstermemiştir. Fakat, mücadele hareketleri, yalnız bunlara münhasır değildi.

Ahval-i siyasiyenin o muğlak günlerinde, İstanbulda Yüzbaşı Ekrem (Paşa) riyasetinde (Felâh) gurubu kurulduğu gibi; Muğlalı Mustafa Bey (Paşa) idaresinde Preştineli Kemal Beyin iştirak ettiği (Yavuz); Esad Paşanın teşkil eylediği (Müdafaa-i Milliye) teşekkülleri de mevcuddu. Ve bütün bunlar (M. M.) gurubuyla işbirliği yapıyorlardı. Bu câmialarda en fazla rol oynayanlar, Ferhad Bey (Paşa), Kemal Bey (Paşa), Süvari Saffet, Miralay Hafız Besim Bey vesairedir. Bâhusus Saffet Bey, işgal ordusunun en mahrem inceliklerine kadar nüfuz etme çaresi bulmuştu. Şu kadar var ki, İstanbul teşkilâtını tedvir eden Topkapılı Sivil Mehmed Bey, çok azimkâr hareket ediyor, hattâ askerî sınıfa mensup olanlarda bir dereceye kadar kıskançlık uyandırıyordu. Bununla beraber, hiç bir arızaya meydan verilmeden bu fedakârlar, Lozan Sulhuna kadar vazifelerinde ihtimam göstermişlerdir. Memleket namına cümlesini tebrik ve takdis etmek vatan borcudur.

Şu cihet de kaydetmek mûsip ve zarurîdir ki, (52) şubeden mürekkep bulunan (M. M.) gurubu, hükûmet depolarından kaçırdığı esliha ve cephaneyi (24) vapur ve (108) taka ve motörle Millî Mücadele Mücahidlerine göndermeğe muvaffak olmuş bir teşekküldür. Milyonlar değerindeki bu malzemeyi gizlice Anadoluya nakle muvaffak olan fedakârlar da ne kadar tebrik ve takdire şayandırlar.

Millî Mücadele hareketleri bu yolda inkişaf ederken şu noktayı işaret edeyim ki 917 senesinde harbden çekilen, Çar ailesini Sibiryada katlettiren Bolşeviklere karşı cephe teşkil eden Amiral « Kolçak », Amiral « Vrangel » ve « Denikin » ordularının mağlûbiyetinden sonra Rusya'da 17 hükûmetten mürekkeb «Şûralar Cumhuriyeti» kurulmuştu. Bu meyanda Kafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan hükûmetleri de teşekkül etmişti. Fakat ermeniler kendi mevcudiyetlerini kâfi görmüyor, mağlûbiyetimize binaen, Osmanlı İmparatorluğu mirasından Doğu Anadolu'daki birkaç vilâyeti de tesahübetmek istiyorlardı.

Hattâ Azerbaycanlılar da anavatana iltihak amacını güdüyor ve bu münasebetle Rus ihtilâlinin keşmekeş halinden istifade edilerek Kars, Ardahan ve Batum evvelce Osmanlı orduları tarafından işgal edilmiş bulunuyordu.

İzmiri işgal eden Yunanlılar ise Anadolu içlerine doğru harekâta devam etmişler, Eskişehir ve Kütahya havalisini gûya zapteylemişlerdi. Artık vaziyetten emin olan Müttefikler (Sevr) muahedesini hazırlamışlar, gizli anlaşmaların ruhuna tevafuk eden bu idam kararını Sultan Vahideddin'in mutemedi bulunan Sadrıâzam Damad Ferid Paşa hükûmeti namına Rıza Tevfik ve Reşad Hâlis Beyler imza etmişlerdi. Fakat bu hezelname Ankara Millî Hükûmetince reddedilmiştir.

Bu sıralarda İngilizlerle Fransızlar ve her iki tarafın ricali yekdiğerleriyle mücadeleye başlamışlardır. 93 Osmanlı - Rus seferinde bize karşı cephe alan (Gladiston) an'anesine sadık bulunan İngiliz Başvekili (Loyd Corc) Yunanlıları himaye ediyor, Türklere karşı hasmane davranıyordu. Hindistan Nazırı (Montagû) ise bu husumete iştirak etmiyor ve Fransa Başvekili Mösyö (Klemanso) da hakkımızda daha müsamahakâr hareket edilmesini istiyordu.

Müttefikler arasında tahaddüs eden bu anlaşamamazlıklar bir ara Yunanlılara da sirayet etmiş, evvelce mevkiini kaybeden (Kral Kostantin), Venizelos'u iktidardan iskat ederek yeniden vaziyete hâkim olmuştur.

Bu sıralarda, evvelce işaret edildiği vechile, Yunanlılar Birinci Sakarya Harbini icad etmişler ve millî ordumuz geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı.

Bu sebeple, Başkumanlığa getirilen Mustafa Kemal Paşa, orduya iltihak etmiş ve bazı ihzarattan sonra kazandığı İkinci Sakarya zaferi münasebetiyle yayınladığı 12/Eylül/1921 tarihli tebliğde: «... **22 gün devam eden Sakarya meydan muharebesi, ordumuzun zafreiyle nihayet bulmuştur.**» diyordu.

Bu galibiyet üzerine, kendilerine Gazilik ünvanı ve müşirlik rütbesi verilmişti.

Bütün mahrumiyetlere rağmen, bu Sakarya savaşında, Çankırıda bin ve Kastamonuda yedi yüz yataklı hastahane kurulmuştur. Sakarya galibiyetinden sonra, yurdda umumî seferberlik ilân edilmiş, düşmanları hududlarımız haricine atmak hazırlıklarına daha ziyade ehemmiyet verilmiştir.

Bu tarihlerde, Anadolu mücahidlerine yardım için Hind Müslümanlarının gönderdiği (600.000) Türk Lirası da Osmanlı Bankası Ankara Müdürü «Bugatti» nin yardımiyle Millî hükûmete mal edilebilmiştir.

Aynı zamanda İstanbulda bulunan teşkilât tarafından Maçka ve Zeytinburnu depolarındaki silâhlar gizlice ve hamiyetli vatandaşlar delâletiyle kıs-

men İzmit, Karamürsel tariki veya taka ve sandal vasıtalariyle Anadoluya gönderiliyor ve bu esliha Türk köylü kadınlarının yardımiyle cepheye sevkediliyordu.

Fakat, fedakârlıklar, bu kadarla bitmiyordu. Takdire şayan olan cihet, İstanbul ile Ankara arasında gizli muhabere cereyanı teminine muvaffak olan birkaç vatan evlâdının mühim başarısıdır.

Cumhuriyet gazetesinde Hüsnü Sadık Durukal'ın anlattığına göre; 16/3/1920 tarihindeki askerî işgal haberi, baş âmirin tavsiyesi üzerine telgraf memuru Manastırlı Hamdi Bey tarafından Ankaraya bildirilmiştir. Bu sebep ve telgraf mümeyyizi Leon'un ihbarı ile bütün telgraf merkezleri İngiliz askerleri tarafından işgal edilmişti.

Buna rağmen Mümtaz Bey isminde bir zatın yardımiyle İhsan (P. R.) ve birkaç genç telgraf memuru, İngiliz askerlerinin işgali altında bulunan Büyük Posta ve Telgraf merkezinin bodurum katında, karanlık bir mahal tesis etmişler, gece yarısından sabaha kadar burada çalışmağa başlamışlardır. İngilizler, uzun tedkiklerden sonra, muhabere yapıldığının farkına varmışlarsa da bir türlü mevkii tayin edememişlerdir. Fakat, bizim gayretli memurlar, ihtiyatlı bulunmak için artık burasını terkeylemişler ve İhsan Bey (P. R.) telgraf makinesini evine götürmüş, telefon telinden faydalanmak suretiyle, Millî Mücadelenin sonuna kadar gizli muhabereye devam etmiştir. Hattâ, İkinci Sakarya Harbi sırasında, sefirlerimizden merhum Enis Akaykenin ecnebi bir menbadan edindiği, Yunanlılar hakkındaki malûmatın şifreli olarak bu fedakârlar tarafından Ankaraya ulaştırılması, bu savaşın lehimize dönmesine yardım bile eylemiştir.

Enis Akayken Bey

Filibede doğan Enis Akayken Bey, Galatasaray lisesinde tahsilini ikmâlden sonra, Babıâli tercüme odasına intisap etmiş; Petersburg, Bükreş sefaret kâtipliklerini takiben Moskovada sefaret müsteşarı olmuş ve bilâhare Hariciye Vekâleti Müsteşarlığı yapmıştır. Bir müddet Atina Elçiliği ve Tahran yüksek sefirliği vazifelerinde bulunan bu kiymetli diplomat, tekrar Atina Büyük Elçiliğini deruhte eylemişti. Bu sırada, yaş haddi sebebiyle emekliye sevkedilmiş ve İstanbul mebusu seçilmiştir.

Millî Mücadele esnasında, ifa ettiği fevkalâde hizmetlere mukabil, Erkân-ı Harbiye Riyasetince kendisine sunulmak istenen nakdî mükâfatı nazikâne reddeden bu hamiyetli vatan evlâdı sefirlik vazifesini yaparken Yunanistan ve İran hükûmetleriyle dostluk tesisinde de büyük hizmetler ifa eylemiştir.

Böyle nazik bir durumda, Ruslarla Kars Muahedesi yapılmıştı. 20

Ekim 1921 tarihinde Fransa hükûmeti de müttefiklerine haber vermeden Ankara Hükûmeti ile bir muahede akdeylemiş, Adana ve havalisini Millî kuvvetlere terkeylemiştir.

Ahval bu merkezlerde cereyan ederken Sadrıâzam Ferid Paşanın üvey oğlu Prens Sami Bey, Sultan Vahideddin namına, İstanbul Jandarma Müfettişi (Harun Armsdong) vasıtasiyle İngilizlere yeni bir sulh esasları teklifinde bulunmuştur.

Bu zat Londra'ya kadar gitmiş, yeni teklifi alâkadarlara sunmuş ise de Hariciye Nazırı Lord (Gürzon) bu mevzu üzerinde durmak bile istememiştir.

Fakat millî kuvvetler hazırlıklarını binbir müşkülâta rağmen ikmal etmişler ve düşmanı mahvetmek imkânını yoluna koymuşlardı. Mustafa Kemal Paşanın yüksek emirlerine büyük bir hamiyet ve feragatle itaat eden ve vatanın istilâdan kurtarılmasına sabır ve teenni ile intizar eyleyen Türk kahramanları, düşmanı mağlûbederek nihayet 1922 Eylülünde İzmir'e girmişler ve topraklarımızı Yunan çapulcularından kurtarmışlardır. Bu hal gösteriyor ki toprak işgali bir memleekti yokedemiyor. Bunun için seciyenin ifnası lâzım geliyor.

20 Kasım 1922 de başlayan görüşmeler sonunda Mudanya mukavelesi imzalanmıştır. Bilâhare uzun tartışmalar neticesinde Lozan'da 24 Temmuz 1923 tarihinde sulh akdedilmiş, yeni Türkiye devleti bugünkü hududlar dahilinde - sonradan anavatana katılan Hatay müstesna - müstakil, mukadderatına sahib ve hâkim olarak kendini bütün dünyaya sunmuştur.

Birçok kısım ve fasılları ihtiva eden münakid sulh muahedenamesi (143) maddeden ibaret olup 24 Temmuz 1923 tarihinde (Lozan) da bir nüsha olarak tanzim edilmiş ve bu nüshanın Fransa Hükûmeti Cumhuriyesi Mahzen-i Evrakına vazedilmesi ve hükûmet-i mezkûrenin düvel-i âkideden her birine musaddak birer nüsha tevdi eylemesi kararlaştırılmıştır.

Ayrıca Boğazlara ait (20) maddelik bir mukavelename imzalanmışdır. Bundan başka Trakya hududuna dair (5) maddelik diğer bir mukavelename ile (20) maddelik ikamet ve salâhiyet-i adliye mukavelenamesi; (19) maddelik ticarte mukavelenamesi; (19) maddelik Türk ve Rum ahalinin mübadelesi mukavelenamesi; esirlerin mübadelesi; umumî af beyannamesi; İslâm emlâki beyannamesi; ve ayrıca birtakım protokol ve beyannameler vardır ki bu suretle 24 Temmuz 1923 tarihinde imza edilen muahede ve protokollerin yekûnu (16) yı bulmuştur.

Sulh muahedesinin akdinden sonra 1 Kasım 1922 de Saltanat ilga edilmiş ve 4 Kasım 1922 de Sadrıâzam Tevfik Paşa istifasını vermiş ve İstanbul da millî irade emrine girmiştir. Bu vesile ile işgal kuvvetleri İstanbul'u terketmişlerdir.

16-17 Kasım 1922 de Sultan Vahideddin Türkiyeden ayrılmış ve 19

Kasım 1922 de Mecid Efendinin Hilâfeti ilân olunmuştur. Bir sene sonra da Hilâfet kaldırılmıştır. Bu son vaziyetler ileride ayrıca tafsil edilecektir.

Sultan Vahideddin'in memleketten ayrılması

Bilindiği gibi Sultan Abdülmecid'in altıncı oğlu ve Osmanlı Padişahlarının sonuncusu olan Sultan Vahideddin (Altıncı Mehmed) 18 Aralık 1276 tarihinde dünyaya gelmişti.

2 Temmuz 1334 senesinde vefat eden Beşinci Sultan Mehmed'in (Sultan Reşad) yerine Osmanlı tahtına çıkmıştır. 1338/17 senesi Kasım ayında memleketi terketmek mecburiyetinde kalmış ve (Malaya) isimli bir İngiliz zırhlısiyle İstanbul'dan ayrılmıştır.

Saltanatı devrinde en ziyade Damad Ferid Paşaya itimad göstermiş, onu müteaddid defalar Sadarete getirmiştir. Millî hareket olduğu vakit Ferid'in teşvikiyle bu teşekküle karşı aleyhtar cephe alınması memleket için muztr olmuş ve Şeyhülislâm tâyin edilen Dürrî zade Abdullah Efendi tarafından verilen müteaddid fetvalarla Anadolu millî harekâtını da kötületmek istemiştir. Halbuki hükûmetin bu hususta neşrettiği beyanname ile teşkilâtı milliyeyi bağiyane bir hareket telâkki etmesi ve bu fiillerin şer-i şerif nazarında merdud olduğunu iddia eylemesi çok çirkindi.

Sultan Vahideddin Büyük Millet Meclisinin hakkında verdiği karar üzerine 11 Kasım Cumartesi gününden itibaren İstanbulu terketmek lüzumunu anlamıştı. Fakat bu zaruret Sarayda bile mahrem tutuluyor ve bir kaç kişi arasında mevzuu bahsedilmiş bulunuyordu. Bu hususta Mızıka-i Hümayun Müdürü Kaymakam Zeki Bey, Sertabib Reşad ve Başmabeyinci Yaver Paşalarla hazırlıklar başlamış ve gizli gizli bavullar ihzar edilmiştir. Aynı zamanda Sultan Vahideddin, Kaymakam Zeki Bey vasıtasiyle General Harington'a gönderdiği bir mektubla himaye talebetmiş bulunuyordu.

Sultan Vahideddin, küçük oğlu Ertuğrul'u çok sevdiği için onu da beraber almış ve Sarayda vaziyetten haberdar olan dört kadın efendi ile vedalaşmış ve dokuz yolcu birleşerek beş otomobil ile Yıldız Sarayından ayrılmışlar ve Malta kapısında bekleyen İngiliz Generali Harrington ile buluştuktan sonra sabaha karşı Dolmabahçe Sarayına gelmişlerdir. Dolmabahçe Sarayında on beş dakika istirahati müteakib bir muşla (Malaya) zırhlısına gitmişlerdir. Bu sırada İngiliz Fevkalâde Komiser Vekili Mister (Nevil Henderson), gemide Kral Jorj'a tebliğ edilecek bir arzusu olup olmadığını sabık Hakandan sormağı ihmal etmemiş ve müteakiben zırhlı da Malta'ya müteveccihen hareket eylemiştir.

Millî Mücadeleye ait yukarıki sayfalarda izahat verilmiş olmakla beraber hâdisatın cereyan şeklini biraz daha tafsil etmek ve maruz kalman müşkülâtı gençliğin iz'an ve irfanına sunmak ayrıca bir vazifedir, kanaatin-

deyim. Bu itibarla aşağıdaki tafsilâtın bu sayfalara ilâvesini zarurî görüyorum.

Millî Mücadeleye umumî bir bakış

Yukarıda kısaca bahsettiğim hâdiseler biraz tafsil edilecek olursa Millî Mücadele vakalarının ehemmiyeti anlaşılacağı ve son derece dikkate şayan neticeler elde edileceği muhakkaktır. Osmanlı toprakları Müttefikler tarafından tamamen işgal edilmiş, askerî teşkilât meflûç bir hale getirilmekle iktifa olunmıyarak mevcud top, tüfek depoları da nezaret altına alınmış ve vatandaşlara memleket namına ufak itiraz hakkı bile bırakılmamıştı. Mütareke bu kadar ağır şartlarla başlamıştı.

Memleketi böyle bir tazyik altında inleten Amerika (1), İngiltere, Fransa, İtalya, Yunan ve diğer müttefikler olmakla beraber bu kuvvetler kifayet etmiyormuş gibi kendi tebeamız bulunan Arab, Rum ve Eremniler de bunlara müzaheretten geri kalmamışlar, Türklere elden gelen fenalığı yapmakta yekdiğerleriyle musabaka etmişlerdir.

Fakat hâdiselerde en ziyade acınacak cihet, bu facialar, İttihad ve Terakki rüesasının Osmanlıları Birinci Cihan Harbine iştirak ettirmesinden ileri geldiği herkesçe mlaûm olduğu halde memleketin İtilâf hükûmetleri tarafından istilâsından sonra, hayat kaygusuna düşerek anavatanlarını terk eden bu küstahlardan bazılarının Millî Mücadele sırasında çevirmek istedikleri dolab-ı tezvir ve yeniden elde etmek hevesine kapıldıkları sandalye hırsının tevlidettiği faaliyetlerdir.

Bu hususta, uzun uzadıya tafsilât itasını lüzumsuz bulmakla beraber bir kaç noktanın tefsir ve tavzihini, memleket müdafaası için binbir müşkülât içinde çırpınan Mustafa Kemal Paşa ve diğer millî kahramanların mâruz kaldıkları aleyhtar tasavvurların kısaca beyanını, tarih bakımından, faydalı buluyorum. Yukarıki sahifelerde Müttefik işgallerini, İzmir tecavüzünü ve diğervakaları, hâdiselerin cereyanına göre işaret etmiştim. Doğrusu bu ahvalin şekil ve şemaili, bilâhare memleketin müdafaası sırasında vuku bulan müspet teşebbüsler ve bunlara karşı kasden yapılan önleyici hareketler nazarı dikkate alınacak olursa, Millî Mücadelenin ehemmiyeti daha ziyade tezahür etmekte ve âmilleri hakkında beslenen takdir ve hürmet hislerinin kıymeti kat kat artmaktadır.

İşte buna binaen, memleket menfaatlerini korumak için, Ruslarla anlaşma yapmak imkânını yaratan bazı şahsiyetlerin hâtıralarını ve Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Rusyada Novrosiski Başkonsolosu olan Romanya Kraliçesi Mari'nin sabık yaveri Sabri Tolçi Beyin muhabere notlarını, yahut Millî Hükûmet Hariciye Nezareti ile Moskova sefirimiz arasında teati edi-

(1) Amerika bir dereceye kadar bitaraf görünüyordu.

len şifreli telgraf ve mahrem mektuplarla dostlarımdan elde ettiğim şifahî diğer malûmatı bu satırlara ilâve etmeği, hakikatin tenvirine hizmet maksadiyle, elzem telâkki ediyorum.

Evvelce işaret ettiğim veçhile Talât, Enver, Cemal Paşalar ve daha bazı İttihad ve Terakki rüesası memleketi terkettikten sonra Rusya tarikiyle doğruca Almanya'ya gitmişler; bir müddet sonra, Malta'dan gelen diğer taraftarlariyle Münich'te bir toplantı yaparak takibedecekleri hattı hareket hakkında, bazı kararlar almışlardı. Bu siyaset düşkünleri ittihaz ettikleri umdelere tevfikan Millî Mücadeleye karşı cephe kurmağı, Türkiye'de yeniden iktidarı elde etmeği kararlaştırmışlardır. Halbuki onların Maltadan tahlisini talebeden ve İngiliz tutanaklariyle mübadeleyi temin eden Ankara Millî Hükûmeti ve bilhassa Mustafa Kemal Paşa idi. İz'an ve millî irfanla alâkalarını kesen ve bütün kuvvetlerini iktidarı elde etmeğe hasreyleyen bu muhterisler, tasavvurlarını kuvveden fiile çıkarmak için evvelâ Rusya'da faaliyete geçmeği nokta-i nazarlarına daha muvafık bulmuşlar ve kısmen oraya nakli mekân etmişlerdir. Binaenlaeyh, burada bahse mevzu teşkil edecek hâdiseler, Rusyada cereyan eden bu yoldaki Millî Mücadele aleyhine hazırlamak istedikleri isyan ve kıyamlara da taallûk eylemektedir.

Bu hususta elde mevcud malûmat ile cari hâdiseleri şu yolda tasnif etmek mümkündür :

1) Rusya'daki merkezi Enver, Halil Paşalarla Küçük Talât idare etmektedir.

2) İstanbul'da yirmi beş şube açılmış; bu şubeleri nezaret için Küçük Talât Bey İstanbul'a hareket etmiştir;

3) Bu teşkilâtın Anadoluda da muhtelif şubeleri bulunmaktadır;

4) Her âzaya verilen vesikada, kırmızı ay içerisinde, «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» kaydı bulunduğu anlaşılmaktadır.

Şu kadar var ki, bu teşekküle dahil olanlar, görüş itibariyle, iki noktai nazara ayrılmaktadırlar. Bir kısmı vaziyetin nezaketini gözönünde tutmakta, fiilî harekâtın âtiye tehirini muvafık görmekte, diğerleri ise ahvali hâzıradan istifadeyi tercih eylemektedirler.

Bununla beraber ben, burada fazla tafsilâta girişmeden nezdimde mevcud vesikalardan bazılarını aynen ve bir kısmını da bazı parçalar almak suretiyle bu sahifelerde neşretmekle iktifa edeceğim.

Bilindiği gibi Birinci Cihan Harbinde Çarlık Rusyasında ihtilâl çıkmış ve 1917 Ekiminde iktidara gelen Kerenski hükûmeti harbden çekilme yolunu tutmuştu Kısa bir müddet sonra Lenin taraftarları mevkie hâkim olunca 3 Mart 1918 de Almanlarla (Brest Litovsk) sulhunu akdeylemişlerdir. Aynı zamanda Rus Çarı ve bütün ailesi efradı ihtilâlciler tarafından tevkif edilmiş ve nefyedildikleri Sibiryada kurşuna dizilmişlerdir. Çarı kurtarmak için Amiral Kolçak faaliyete geçmiş ise de muvaffak olamamıştı. Bu işlere

General Denikin, Amiral Vrangel ve daha bazı kumandanlar karışmış, neticede hepsi öldürülmüş ve yalnız Vrangel Beyaz Ruslarla Türkiye topraklarına iltica edebilmiştir.

Yavaş yavaş vaziyete hâkim olan Bolşevikler **«Sovyet Şûralar Cumhuriyeti»** ni kurmuş ve Rus topraklarında 17 parçadan mürekkeb bir konfederasyon vücude getirmişler ve bu münasebetle Kafkasyada da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Şûralar Cumhuriyeti temin edilmiştir. İşte Rusya böyle dahilî tebeddülâta uğradığı sıralarda Cihan Harbi sona ermişti. Fakat Rusya'da henüz muntazam bir idare kurmak imkânı bulunmadan Anadoluda da Millî Mücadele hazırlıklarına tevessül edilmişti. Ve bu sebeble Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Bolşeviklerle siyasî münasebetler tesisine girişmiştir. Bunu temin maksadiyle Rusyaya Bekir Sami Bey riyasetinde bir heyet gönderilmiştir. Bu hususdaki malûmatı kaydederken aynı zamanda Millî Mücadele başlangıcında Komünist Rusya ile dostluk tesisi hususunda sarfedilen emeklerin ve katlanılan zahmetlerin birer zübdesini de bu satırlarda tasvire çalışacağım.

Yusuf Kemal Tengirşenk

Ankara'da Millî Hükûmet teessüs ederken İtilâf devletlerinin Türkiye hakkında hasmane kararlar aldığı anlaşılmış ve fakat Komünist Rus hükûmetinin noktai nazarı ve Türkiye hakkında o mu-nitte güdülen ve takibedilecek veçhe henüz taayyün ve tebellür eylememişti.

Ankara'da ilk defa millî hükûmet teşekkül ettiği vakit devlet ricali Mustafa Kemal Paşanın riyasetinde toplanmış ve bu hususta müdavele-i efkârda bulunmuşlar ise de bu çok nazik keyfiyet, kat'î bir karara bağlanamamıştı. O sırada Kafkasya'da bulunan Kara Vasıf Beyden gelen haberde ise bu cihete bir an evvel ehemmiyet verilmesi hâlisane tavsiye edilmekte idi.

Bunun üzerine vaziyet daha ziyade kıymet kesbetmiş, Rus görüşleri hakkında bir fikir edinilmesinin kabuliyle oraya bir heyetin izamı takarrür eylemiştir. Bu münasebetledir ki Hariciye Nazırı Bekir Sami Beyin riyasetinde Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Tengirşenk Bey ile Rusça bilen Lâzistan Mebusu Osman Efendinin Moskova'ya gitmesi muvafık görülmüştür. Bu suretle Rusya'nın yeni şekli hakkında malûmat elde edilecekti. Ankara'dan hareket eden heyetimiz Ulukışla ve Sivas yoliyle Erzurum'a varmış ve orada Kâzım Karabekir Paşa ile görüştükten ve seyahat hakkında

müdavele-i efkârda bulunduktan sonra yollarına devam etmek istemişlerse de Kâzım Karabekir Paşa kendilerini ikazla Ermenilerin tecavüzkâr tavırlarından bahseylemiş ve bu tarikle Moskova'ya ulaşmanın imkânsızlığını ileri sürmüş; evvelâ bu noktanın halli lüzumunu hatırlatmıştır. Bunun üzerine keyfiyet Ankara'ya müşterek imzalarla bildirilmiş ve tasvib cevabı alınmıştır. Maamafih bilâhare Ermeni tecavüzü münasebetiyle patlak veren harb ârızası Kâzım Karabekir Paşanın himmetiyle Türkiye lehine halledilmiştir.

Fakat murahhas heyetimiz uzun müddet yollarda vakit israf etmeği muvafık bulmadığından, tecrübe-i talih bakımından, seyahate devamı tervicen Horom Düzü - Ahmet Muhtar Paşa tepeleri - tarikiyle Aras üzerinden Kafkasya'ya varmıştır.

Tiflis'e gitmelerine muhalefet edilen ve kollarında Hilâliahmer - Kızılay - işareti bulunan bu heyete muvakkaten Kâzım Karabekir Paşa ile İbrahim Tali' ve Seyfi Paşa da bir müddet iştirak etmiş bulunuyorlardı. Kemri karakolunda alâkadarlarla temasa geçen Bekir Sami Bey yolların kapalı olduğuna kat'î surette kanaat getirince Ankara'dan gelen grupun İran'a geçmesi muvafık görülmüş, oradan tekrar Türkiye topraklarına giren heyet, - Trabzon İngiliz işgali altında bulunduğundan - o civar sahillerinden bir taka ile ve binbir müşkülâtla Soçi şehrine ve sonra Toapsi tarikiyle ve trenle Moskova'ya varmıştır.

Lâkin Moskova'da kendilerini kimse karşılamamış ve yalnız Abdurrahman isminde bir Tatar, heyetle çok yakından alâkadar olmuş ve Rusya ahvali hakkında tenvirlerine yardım edecek birçok malûmat vermiştir.

Moskova'da heyetin ikametine çok değersiz bir yer tahsis edilmişti; o sıralarda Almanya'dan Lehistan tarikiyle Rusya'ya gelen Enver Paşayı da bir mutfak içine yerleştirmişlerdi. Bu lâkaydi hareketlere en büyük âmil, o günlerde Bolşevik ricalinin Moskova'da bulunmaması, salâhiyettar zimamdarların bir toplantı münasebetiyle seyahate çıkmış ve daha evvel ziyaret meselesinden hükûmetin resmen haberdar edilmemiş olmasıydı. Ancak iki, üç gün sonra (Akselrod) isminde iyi fransızca konuşan bir Rus, heyetimizle temasa geçmiş bulunuyordu. Rus zimamdarlarının seyahatten avdetlerinden sonra murahhaslarımız Rusya Hariciye Nazırı (Çiçerin) ile görüşmüşler ve Rusyaya davet edilen Azerî, Tatar, Çerkes ve daha bazı millet mümessilleriyle müşterek bir toplantı akdeylemişlerdir.

Bu konferansta ehemmiyetli konuşmalar olmuş, Çiçerin Ermenileri iltizam eder bir lisan kullanmış, toplantıya iştirak eden Enver Paşa da Komünistlik lehinde ve dolayısiyle Millî Mücadeleyi tenkide mahmûl bir lisanla irad-ı kelâma başlamıştır.

Bunun üzerine heyetimiz namına söz alan Yusuf Kemal Tengirşenk

Bey, noktai nazarını izah etmiş; Türkiye menfaatlerine aykırı kanaat ittihazını reddeylemiştir. Hattâ bu görüşme sırasında, Kâzım Karabekir Paşadan posta ile getirttiği, ve Çiçerin'in Türkiye'deki Rus Sefiri (Medivani) ye yazdığı ve hudud boyunda bazı Türk topraklarının Ermenilere verilmesine dair olan mektubu ve bu keyfiyete Kâzım Karabekir Paşanın verdiği red cevabını ortaya koymuş ve bu suretle hareket edildiği takdirde Türkiye kendi menfaatlerini korumak mecburiyetinde kalacağı zemininde idare-i kelâmda bulunmuştur.

Yusuf Kemal Bey, hususî surette görüştüğü Enver Paşaya da takibettiği hattı hareketin memlekete fenalık olduğunu söylemeği ihmal etmemiştir. Heyetimiz, muhitten edindiği intibalarla Rusların henüz matlûb veçhile idare tanzimine muvaffak olamadıklarını his ve takdir etmiş ve onların isteklerini yerine getirmekten ziyade kendi vatanımızın menfaatlerini korumak ve Rus görüşlerine mutavaatkâr bulunmamakla beraber pek de ileri gitmeden bu hudud komşumuzdan koparılması mümkün müsamahaların elde edilmesi fikrini kararlaştırmıştı. Bahusus hukuk mütehassısı Yusuf Kemal Bey, Meşrutiyetin ilânında mebusluktan sarfı nazarla Paris'te doktora hazırladığı sıralarda iktisadî meseleler, Sosyalizm ve Marksizm hakkında ciddî tetkiklerde bulunduğu için muhatabları üzerinde, ilmî metodlara müsteniden, müessir oluyor ve keyfî iddiaları önlemek imkânını halkeyliyordu. Buna mukabil muhatabı Çiçerin, boş bir adam olmamakla beraber, eski bir Hariciyeci olduğundan henüz vaziyeti, yeni rejim bakımından, iyi müdafaa edemiyor, kolaylıkla tebdili cephe etmek yolunu tutuyordu Nitekim (Medivani) ile Kâzım Karabekir Paşa arasında cereyan eden mektubun mütaleasından sonra fikrini lehimize değiştirmekte tereddüd göstermemiştir.

Bununla beraber Rus Hariciye Nezaretince Türkiye hakkında hazırlanan fena bir rapor sureti Heyeti Murahhasa Reisimiz Bekir Sami Beye verilmiştir. Bu rapor mündericatı Misakı Millîye tevafuk etmiyordu. Hattâ bunda gazetelerin yazdığı aleyhtar bazı fikirler de ileri sürülüyordu.

Bekir Sami Bey, bundan son derece müteessir olmuş, ne yapacağını şaşırmıştı. Çünkü Hariciye Vekilimiz bu seyahat münasebetiyle diğer bir vazife daha kabullenmiş ve onu da ihmal etmeden memleket vazifesini başarmak emeline tutulmuştu. Çok temiz ruhlu bir zat olan Bekir Sami Bey, gerek Türkiye'den ve gerek Kafkasya'dan Moskova'ya gelen Çerkes heyetlerinin arzularını da kuvveden fiile çıkarmak için meşgul oluyor ve Rusya'dan o sıralarda ayrılmak istemiyordu.

Bu vaziyet dolayısiyle Hariciye Vekilimiz Rus Hariciyesinin murahhas heyetimize yaptığı teklifin Ankara'ya iblâğını Yusuf Kemal Tengirşenk Beyden bekliyordu Bu muhterem zat da memleket menfaatlerine taallûk eden bu üzüntülü işten kocunmamış, rapor suretini müstashiben Ankaraya dönmüştür.

Yusuf Kemal Bey Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ve hükûmet erkâniyle yaptığı görüşmelerde Rusya vaziyetini anlatmış ve takibedilmesi lâzım gelen hareket hattını, zaaf izhar edilmemesi şeklinde, teyideylemiş ve Millî Misakta ısrarı ileri sürmüştür.

Bu ahvalin cereyanı sıralarında diğer sahifelerde işaret ettiğim Ermeni ve Gürcü meselesi de yoluna girmiş ve Kâzım Karabekir Paşa, Ermeni kıtalarını mağlûb etmiş ve tecavüze maruz kalan Kars, 30/Ekim/1920 de, Gemri 6/Kasım/1920 de tekrar Türkiye topraklarına katılmış bulunuyordu.

Esasen Rus ihtilâlinden sonra; Nahçıvan, Kars, Ardahan Türkiye'ye terkedilmişti. Fakat, Ermeniler buna muvafakat etmiyerek o nazik sıralarda, bize tecavüze kalkışmışlardı. Bunun üzerine, Nuri Paşa ordusu mukabeleye mecbur kalmış, bu mıntakalarla beraber Bakûya girmiştir.. Bu harekâtı müteakip yapılan anlaşmalar münasebetiyle; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan istikâlleri hükûmetimizce kabul ve Nahçıvan Azerbaycana bırakılmıştır. Hattâ, bu vesileler üzerine, bu hükûmetlerden birer heyet İstanbula gelerek Padişaha arzı tâzimatta bulunmuşlardı. Fakat, bu ziyaretlerden yirmi beş gün sonra da, Mondros Mütarekesi imzalanmıştı.

İşte, yukarıda tarihleri zikredilen işgaller, yapılan bu anlaşmalar hilâfına, Ermenilerin tekrar tecavüze yeltenmeleri sebebiyle vukua gelmiş ve yeni bir uzlaşmaya vesile teşkil eylemişti.

Halbuki Rusların Ankara hükûmetine yaptığı ve Yusuf Kemal Tengirşenk Beyin Ankaraya getirdiği son teklifler bütün bütün reddedilecek olursa dünyada dost addedilecek hiçbir mesnedin kalmıyacağı tehlikesini nazarı dikkate alan Mustafa Kemal Paşa, Yunus Nadi Beyin iştirak ettiği Heyeti Vekile müzakeresinde bir Şûra heyeti teşkilinin kabulü zemininde Ruslara mukabil bir teklif sureti ihzarını muvafık görürken Yusuf Kemal Tengirşenk Bey memleket iktisadî vaziyetinin bu gibi kayıtlara tâbi tutulmasına müsaid olmadığını söylemiş ve azimle noktai nazarımızda ısrar edilmesi fikrini tekrar ileri sürmüş ve maamafih bazı anlaşmalar yapılması zımnında yeni bir heyetin Rusyaya gönderilmesini teklif eylemiştir.

Ali Fuat Cebesoy

Lâkin böyle bir heyeti teşkil etmek ve matlûb neticeyi elde eylemek o kadar kolay olmadığından kimlerin gönderilmesi muvafık olacağı üzerinde hasbıhal edilirken gözler hemen Yusuf Kemal Tengirşenk'e tevcih edilmiş ve kendisinden muvafakat cevabına intizar tavrı takınılmıştır. Vaziyetin nezaketini takdir eden Yusuf Kemal Bey, mademki benden bu hususta hizmet bekleniyor, dediği bir sırada meseleyi emri vâki haline sokmak isteyen Mustafa Kemal Paşa, yerinden kalkmış, samimî bir muhabbetle bu mefkûre mücahidini kucaklamış ve evet cevabı vermiştir.

Yeni heyete Rıza Nur Beyle Moskova Sefiri sıfatiyle Ali Fuad (Cebesoy) Paşa da katılmış, artık Moskova'ya harekete hazırlanmışlardır. Zaten Ermeni meselesi tabiî bir şekle girmiş ve Şark hududları da tâyin ve tasrih edilmiş gibi bir vaziyete sokulmuş bulunduğundan Rus hükûmeti Moskova'ya yeni bir Türk heyeti izamını talebe başlamıştı. İşte bu münasebetle hazırlanan heyet yola çıkmış, bu defa izzet ve ikram ile Moskova'da karşılanmıştır.

Lenin ve Çiçerin'le hususî görüşmeler yapan Heyet Reisi Yusuf Kemal Tengirşenk Bey, müşterek konferans müzakerelerinde Misakı Millînin kabulü lüzumunu ileri sürmüş, Ermenilerden iltizamla bahsedilmemesini ve ideoloji - fikir cereyanları - nın kat'iyyen mevzuu bahsolmamasını teklif etmiştir. Bu kayıdlarla başlayan müzakere sonunda Ruslarla müsaid şartlar altında bazı anlaşmalar yapılmıştır. Yusuf Kemal Tengirşenk Beyin bu muvaffakiyeti sayesinde millî zaferin ilk siyasi adımı atılmış oluyordu.

Bu konuşmalar sırasında Çiçerin, iradettiği bir nutukta, Birinci Cihan Harbinde Erzurum'a giren ordunun Çarlığın istilâcı askeri olduğunu söylemiş ve bunların ika ettikleri zararlardan dolayı Türk milletine tarziye veriyorum, demiştir. İşte bu gibi saygı hisleri izhariyle başlayan görüşmeler sonunda Ruslarla (16) maddelik dostuk; Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Acaristan hükûmetleriyle yeni sulh muahedeleri akdedilmiştir. Hattâ bilâhare yapılan 13 maddelik Fransa anlaşması; (24) maddelik Kars ve 16 maddelik Ukrayna uzlaşması da Yusuf Kemal Bey heyetinin eseridir.

Bu dostluk muahedelerinin imzasından sonra Ruslar Türkiyeye silâh ve para yardımını vazife bilmişler ve mümkün olan her şekilde hizmet ifasını esirgememişlerdir.

Yusuf Kemal Tengirşenk Bey, bu defa altın torbalariyle yüklü hususî trenle Moskova'dan dönerken, Gürcistan topraklarında vagonların daha ileri gitmesine muhalefet edilmiştir. Bundan dolayı Yusuf Kemal Beyin mahallî Cumhur Reisine, böyle hareket edildiği takdirde emanetlerin nakil ve tesellümü için Kâzım Karabekir Paşadan bir alay asker istemeğe mecbur kalacağı mealinde yaptığı telefon üzerine vuku bulan mümanaat bertaraf edilmiş ve bu kıymetlerin altı nefer muhafız nezaretinde Türkiyeye girmesine imkân verilmiştir.

Bundan sonra da bu gibi yardımlara devam olunmuş, aşağıda tafsil edildiği gibi askerî teşkilâtın kurulmasına, malî vaziyetin ıslahına, imkân derecesinde ehemmiyet atfedilmiştir.

Nitekim; Yusuf Kemal Bey, Moskovadan çektiği birinci telgrafında (25) mitralyöz, (600) tüfek, cephane ve bir miktar para alındığını bildirmişti. Bu hususta anlaşma neticesinde, Rusya'da (Tuapsi) irsal, Türkiye'de Trabzon tesellüm merkezi olarak kabul edilmiştir. Bilâhare, Türkiye'de İnebolu da

bir tesellüm merkezi olmuştu. O günlerdeki silâh ve cephane irsalâtı kısmen aşağıya kaydedilmiştir.

İlk günlerde, Trabzon ve İnebolu'ya (Tuapsi) den motörlerle gelen eslihayi şöylece işaret etmek mümkündür:

		Cephane	Kasatura	Tüfek
	22/Eylül/920	422	192	184
Salih Kapdan	25/Eylül/920	299	315	315
Şükran Motörü	27/Eylül/920	59	191	191
Harun Kaptan	1/Ekim/920	36	205	205
Nâzım Kaptan	1/Ekim/920	727	1108	858
Gazal römorkörü	20/Ekim/920	492	584	564
Rüsumat motörü	4/Ekim/920	1185	615	632
Rüsumat motörü	1/Aralık/920	412	478	438

Sonraları, bu irsalât çok artmıştır. 1/Haziran/921 tarihinde İnebolu'ya Bahr-i Cedid vapuru ile külliyetli harb malzemesi geldiği gibi, Ümid vapuru ile de (3.000) top küllesi, (50) mitralyöz ve mühim miktarda cephane gönderilmiştir.

Maamafih, bu gibi yardımları hisseden Yunanlılar de girdikleri şehirlerimizde silâh toplamağa ehemmiyet vermişler ve yalnız Bursa mıntakasından on dört bin silâh elde etmişlerdir.

Yukarıda zikrolunan ve bu satırlara ilâvesi takarrür eden İttihad ve Terakki elemanlarına müteallik şifreli evrak müsveddelerinin bir kısmına tarih ve numara konmamıştır. Bu itibarla bunlar tasnif ve tertibe tâbi tutulmıyarak gelişi güzel bu sayfalara katılmıştır. Aynı zamanda da deşifre edilmemiş olan evrak nazarı dikkate alınmamıştır.

Muhabere Evrakı

İlk olarak Tuapsı ve bilâhare Nevoresiski şehbenderi olan aziz dostum Sabri Tolçı Beyin dosyalarını nazarı dikkate alıyorum.

Evvelâ uzun bir telgraf muhaberesinden bazı parçalar:

« Halil Paşanın Batuma gittiği, Enver Paşanın refakatinde Dr. Raik ve Yüzbaşı İsmail Hakkı (1) olduğu halde Moskova'dan Bakû'ya doğru hareket ettiği... Bakû ve Batum'da Türkiyeye yardım için asker topladıkları... Ruslara da Türkiye'ye komünistlik sokmak maksadiyle hareket ettiklerini iddia eyledikleri ve bu suretle para aldıkları...

Halil Paşa yanına aldığı (Şamilof) namındaki adamla verdiği karara göre

(1) 1322 de Harbiye'den zabit çıkan Üsküdarlı İsmail Hakkı Bey.

Trabzon Valisi Naci, Suphi Bey meeslesiyle alâkadar Kâhya (2) ve Kâhyanın emri altındaki kayıkçılar gizli bir teşkilât vücude getirmişlerdir. Sırat-ı Müstakim mecmuası sahibi (3) Eşref Efendi Kastamonu'da ve Zafranbolu'da teşkilât yapmak için çalışıyormuş. Hattâ Giresunlu Topal Osman'a Enver Paşa üç, dört bin lira göndermiş... Muhalifler Batum Şehbenderi Aziz Samih Bey çekingen olduğundan ondan ürkmüyorlarmış; fakat Novresiski şehbenderi Sabri Beyden korkuyorlarmış. Hattâ Enver Paşanın yaveri Muhiddin, Batum'da alenen şehbender Sabri Bey hakkında tehdidkâr sözler sarfetmiş.

Halil Paşa Novresiski'de bir toplantı yapmış ve komisyonumuzla ilgili bulunan Bahriye Binbaşısı Rasim Bey de maatteessüf bu içtimaa iştirak etmiş...»

İşte bu hülâsanın arzından sonra diğer vesikaların dercine başlıyorum:

Hariciye Nazırının bir telgrafı

« Rus Konsolosunun ve Kâhya namındaki zatın muavenetiyle Dr. Yüzbaşı Raik Efendinin maa aile Trabzon'dan firar ederek Tuapsı'ye vâsıl olduğu ve Halil Paşa ile Tuapsı'ye sık sık gelmekte olan Enver Paşanın adamlariyle temasta bulunduğu istihbar kılınmıştır. Mumaileyhin ahval ve harekâtının yakından takib ve tetkik olunarak bu babda malûmat itasını rica ederim. Bu şifre Moskova Sefaretine ve Tuapsı Şehbenderliğine yazılmıştır.»

10/Temmuz/1921
Hariicye Vekili
Yusuf Kemal

Moskova Sefaretine bir telgraf

Mahrem

309

« Emri âliniz üzerine Batum'da yapmış olduğum tahkikat neticesini İdris Beyle beraber yazdığımız uzun şifre ile arzeylemiştim. Bugün yine Batum'da olan memurlarımızın birisinden aldığım mektubda Dr. Nazım Beyin dahi Batum'a geldiği bildirilmektedir. Orada Halil Paşa büyük bir bina tutmuş ve orasını propaganda merkezi yapmıştır.

Evvelce yazmış olduğum... tayyare ve tahtelbahir Rusların İstripnel tabir ettikleri serî motörlerdir ki Novresiski'de bulunanlardan hemen bize verilmesi için bu limanda vazifedar bulunan deniz kumandanı Yoldaş Varvatse'ye Moskova'dan icabeden emrin tebliğ ettirilmesi hususunda tavassutu âlilerinizi istirham eylerim.»

27/Temmuz/1921

Bu telgraftan anlaşıldığına göre, Millî Mücadele sıralarında Ruslardan tayyare ve tahtelbahir tedarikine teşebbüs edilmiş ve zamanla bu gibi malzemenin teminine çalışılmıştır. Vakit vakit motörlerle silâh ve cephane geldiği, para hususunda Ruslardan istifade edildiği de muhakkaktır.

Erzurum ve Sivas Kongrelerinin akdinden ve anlaşmalardan sonra,

---

(2) Rusya'daki Türkleri temsilen Erzurum Kongresi sırasında memlekete gelen Sinobdan beraber kaçtığımız Suphi Beyin Rusya,ya avdetinde bindiği motörü bu kâhya batırmıştı.

(3) Sebilülreşad'ı neşreden Eşref Bey.

bu gibi ihtiyaçların temini takalarla ve bu meyanda Sürmeneli Mustafa ve Mapavrili İlyas Kaptanlar gibi çok fedakâr ve hamiyetli Karadenizli vatandaşların himmetiyle mümkün olmuştur; sonraları bu vazifeler İstanbul'dan kaçırılan Gazel romorkörü, Rüsumat motörü, Preveze gambotu, Alemdar tahliyesi, Şahin ve Batum vapurları gibi nakil vasıtalariyle gayretli kaptanlarımız, Yarbay Şefik, Mahmud, Şükrü Dağlı, Develioğlu Ruhi vesairenin delâletiyle, bir dereceye kadar te'min edilebilmiştir. Hattâ Tayyareci Savni Bey, rakib olduğu tayyare kanadlarına bezler sarmak suretiyle uçuş sağlıyacak kadar buluşlar ihtiyar etmiştir.

Cephane yükletirilirken, denize düşen iki sandığı çıkarmak için Şehbender Sabri Beyin kavası Çiçekoğlu Yusuf, kış ortasında, suya dalmak cüretini göstermiş, mermi mahfazalarının zıyaına meydan vermemiştir. Enziyade dikkate şayan olan bir cihet de esliha tahmili sıralarında, memur ve eleman noksanlığı hasebiyle, nezaret vazifesini Şehbenderin refikası Ayşe Hanımefendinin deruhte eylemiş bulunması ve bu sıkıcı işten kat'iyyen kocunmamasıdır.

Rusya'dan gelen silâh ve cephaneler, yukarıda isimleri mezkûr ufak tefek nakliye vasıtalariyle Trabzon, Samsun ve İnebolu limanlarına sevk ve nakledilivordu. Karadenizde İngiliz ve Yunan harb gemileri tarassud ifa etmekte olduklarından nakliye işlerinde fevkalâde ihtiyatlı bulunmak zarureti vardı.

Fakat, düşman harb gemileri Boğazdan Karadenize geçer geçmez, yukarıki sahifelrede isimleri mezkûr alâkalı fedakâr telgrafçılar hemen faaliyete geçer ve ilgili elemanları vaziyetten haberdar eder ve kaptanlar da daha ziyade ihtiyatlı harekette bulunmağı ihmal eylemezler; öyle sıralarda, mümkün mertebe Türkiye karasularından ayrılmamağa çalışırlardı.

Maamafih, bu takyide rağmen, her nasılsa bir Yunan kruvazörü bir gün Rüsumat motörünü görmüş ve yakalamak hevesine kapılmış ise de hamiyteli kaptan, enerjisini muhafaza ederek Trabzon yakınlarında gemisini karaya oturtmuştur. Bilâhare, yüzdürülen motör yine faaliyetine devam eylemiştir.

Nakliye keyfiyeti, yalnız silâh ve cephaneye inhisar etmiyordu. Cephane sandıkları arasında kıymetli diğer maddeler de celbediliyordu. Nitekim, Batum vapuru, bir defa Batum limanından aldığı silâhlarla birlikte, ayni şekilde ambalâj yapılmış sandıklar içinde, beş yüz bin Rus altını da getirmiti. İşte, o kara günlerde, Türk vatandaşlarının yarattığı elbirliği sayesinde memleket, düşman istilâsından bu suretle kurtulmuş ve bu sayede selâmete ulaşmış bulunuyoruz.

Bir telgraf muhaveresi

«... Halil Paşa, burada yaveri olan bir Mülâzim Efendi, Dr. Yüzbaşı Raik ve şimdiye kadar Esliha Komisyonunda âza iken yakında istifa ederek buradaki Paşalar

grupuna iltihak eyleyen Yüzbaşı İsmail Hakkı ile beraber yaptığı Komünist toplantılarında Anadolu hükûmeti aleyhinde nutuklar iradetmektedir. Ben bunları tekzib için icabeden tedbirleri aldım. Hattâ Halil Paşa, esliha yardımını durduracağını bile iddia eylemektedir. Maamafih, bu yolda henüz birşey yapamamıştır. Fakat, diğer zabitler üzerinde müessir olmağa çalışmaktan bir türlü vazgeçmemektedir. Bundan dolayı, buraya başka zabit göndermeyiniz. Yanımda bulunan Mülâzim Salim benim işlerim için kâfidir. Kendisi çok namuslu bir gençtir.....»

«Onlar ki verir lâf ile dünyaya nizamat
Bin türlü teseyyüb bulunur hanelerinde.»

Yukarıki muhavere çok mânidardır. Anlaşılan Halil Paşa, Millî Mücadelede kullanılan Rus silâhlarının sevkine bile muhalefet etmek düşüncesinde ve kendileri iktidara gelemedikleri takdirde, memleketin Yunan istilâsına uğramasına zımnen lâkayıt görünmektedir. İhtiras ve vatana muhabbetin bu nev'ine ender tesadüf edilir!

Diğer bir telgraf muhaveresi

«Halil Paşa ile Enver Paşa arasındaki faaliyet, Anadolu'ya geçmek için plân hazırlamağa inhisar etmekte ve henüz fiilî teşebbüse geçilmemiş bulunmaktadır. Maamafih, onlarla temasım gayet dostane olduğundan görüşmelerimizden istifade ile bazı malûmat elde etmeğe çalışıyorum. Onlar motör sahiplerini kandırmağa uğraşıyorlarsa da, henüz bir muvaffakiyet elde edememişlerdir. Rusların teveccühünü kazanmak için, komünistliğin Türkiye'ye girmesine taraftar olduklarını söylüyorlar. Ben, Saltanat mensubu olan Enver Paşanın komünist olamıyacağını alâkadarlara anlattım. Dr. Raik Bey, Moskova'da kalacak. Halil Paşa'ya yolladığı bir şifrede ailesinin oraya gönderilmesini rica ediyor...»

Yukarıki muhavere münderecatından istidlâl edilen mâna, Halil ve Enver Paşaların emelleri, Anadolu'ya girmek ve vaziyete hâkim olmaktır. Fakat, bunun imkânını bir türlü temin edemedikleri için, yeis içinde çırpınmakta ve bu maksadın husulü zımnında her çareye başvurmaktadırlar. Anlaşılan, düşman istilâsına mâruz bıraktıkları memleketin, kendi ihtiraslarına tâbi bulunmadığı takdirde, tamamen mahva mahkûm olmasına bigâne kalmaktadırlar.

Hariciye Vekâlet-i Celilesine

Şifre aded

457 **23/Aralık/1337**

«Merkezi Rus topraklarında olmak üzere, Enver ve Halil Paşalarla Küçük Talâtın kurdukları «İttihad ve Terakki Cemiyeti» faaliyetine devam etmektedir. Rus sahillerinde propaganda ile meşgul olan Dr. Raik, İstanbul'da ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde şubeler açmış ve âza kaydetmiştir. Halen üç yüz kadar mühür tevzi olunmuştur. Şubeleri teftiş için Küçük Talât İstanbul'a hareket etmiştir.»

Sabri

Hariciye Vekâletine

Şifre aded

407

«Halil Paşa Batum'a gittikten sonra, oraya Moskova'dan Dr. Bahaeddin Şakir veyahud Dr. Nâzım Beylerden birisinin ve belki bizzat, Enver Paşanın gideceğini evvelce arzetmiştim. Enver Paşa, 4 Temmuz'da refakatinde Dr. Raik olduğu halde Moskova'dan cenuba doğru hareket etmiştir. Bunların Batum'a gideceklerinden eminim. Malzeme-i bahriyenin tesellüm muamelesinin ikmali için Trabzon'a gitmeme müsaade buyurulmasını rica ederim. Bu fırsatla Batum ahvali hakkında tahkikat imkânı da kolaylaşacaktır...»

Bazı telgraf kopyelerinde imza bulunmamakla beraber, bunların Şehbender Sabri Bey tarafından gönderildiği muhakkaktır.

Mahrem ve zata:

«Halil Paşa ve arkadaşlarının Tuapsi'de faaliyette bulundukları hükûmetimiz ve ordumuz aleyhinde (a h n k s n y) bulunmak, Rus Sovyet hükûmetiyle aramızdaki -h- münasebatı bozmak (b y t ş... s e s v p r v b a a a t a e k h) fikri güdüldüğüne ve Rusya'dan gelmekte olan silâh ve cephanenin buraya gönderilmesine mümanaat edileceğine dair haberler gelmektedir. Bu hususdaki istitlaatınızın ve mütalâanızın âcilen iş'arını rica ederim.»

Hariciye Vekili
Yusuf Kemal

Yukarıki telgraf çok ehemmiyetlidir. Demek oluyor ki, Türk vatandaşı geçinen Halil Paşa ve arkadaşları Rusların Türkiye'ye yardım etmesine mâni olmak için, türlü türlü entrikalar icrasına tevessül etmişlerdir. Bu hareket doğrudan doğruya Yunanlılara ve düşman istilâsına hizmet değil midir? Bu vâki ise memleketin bu nankör evlâdları hakkında ne söyliyeceğimi bilemiyorum. Bu hal, sarih bir denaet ve hiyanettir..

Telgrafta kayıdlı birkaç şifre harfinin delâlet ettiği mâna bence meçhuldür.

Şifreli bir telgraf:

Mustafa Kemal Paşa Hazretleri

«Halil Paşa, Tuapsi'de iki arkadaş bırakarak ailesi ile Batum'a hareket etmiştir. Oradan Bakû'ya gideceklermiş.» Sabri

Diğer bir telgraf:

İnebolu'da Sabri Beyefendiye

«Hissiyatınıza teşekkür ve seyahatinizde muvaffakiyetler ve selâmetler temennî ederim.» Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal

Bir telgraf muhaveresi:

«Sefir Ali Fuad Paşadan aldığım bir tebligatta şimdiye kadar yaptığım hizmetlere teşekkür edilmekle beraber bundan böyle Halil Paşa ve diğerleri hakkında Ankara'ya yazmayıp doğrudan doğruya kenrilerine arzı malûmatta bulunmamı bildiriyorlar...

... Trabzon seyahatinden bundan dolayı sarfı nazar ettim. Halbuki Londra Konferansının akamete uğraması üzerine, Yunan gazeteleri, Ankara hükûmeti Sivas'a kaçmıştır; diye yazmış. Bundan dolayı, Enver Paşanın bazı kuvvetlerle hududu tecavüze karar verdiği ve Anadolu'ya geçmek tasavvurunda olduğu hakkında zatı âlilerine maruzatta bulunmak istiyordum. Sefirin bu tarzdaki tebligatı sebebinin kendisinden sorulması...

Burada, şahsî teşebbüsümle, Ruslardan yirmi beş vagon gaz, benzin vesair mahrukat temin etmiştim. Bunu Hariciye Nâzırı Yusuf Kemal Beye de bildirdim. Hattâ tayyare, tahtelbahir, torpil vesaire de alınacaktır... Fakat, mahrukat ve diğer malzemenin ilk partisi Trabzon'a henüz matlûb veçhile nakledilemediği için diğer kısımlar bittabi tesellüm olunamadı. Bu yüzden altı, yedi yüz bin liralık bir servet kaybettik. Bunun müsebbibi, Trabzon nakliyatı bahriye kumandanlığıdır.»

Bir telgraf:

«Dr. Nâzım şimdi Batum'a geldi, görüşmeğe gidiyorum. Neticeyi arzederim.»

Sabri

Diğer bir telgraf:

«Trabzon'da bulunan Tuapsi şehbenderi Sabri Bey, bu akşam makine başında Mustafa Kemal Paşa ile görüşecek ve keyfiyet Polatlida Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine arzedilecektir.»

Bir telgraf daha:

Sabri Beyefendiye

««Şifreleri açtım. Arzunuz veçhile lüzumu olanları Hariciyeye verdikten sonra, diğerlerini kapatarak Paşa Hazretlerine çektireceğim ve cevab vürudunda zatı âlinize arzedeceğim, hürmetler efendim.»

Hayati

Başka bir telgraf:

Sabri Beyefendiye

«Şimdi buradan vereceğiniz şifreyi alacak ve miftahını tebdil ederek cephede bulunan Paşa Hazretlerine çekeceğim. Bu suretle, emir buyurmuşlardır. Cümleten âfiyetteyiz.»

Hayati

Makine başında: Bugün altıda Trabzon'da makine başında bulunacak olan Tuapsi Şehbenderi Sabri Beyefendiye:

«Paşa Hazretlerinden emri cevabî henüz telâkki edilmediğinden yarın akşam saat altıda makine başına teşrif buyurulması mercudur efendim.»

Riyaset Kalem-i Mahsus Müdürü

Hayati

Ayın on beşinde çekildiğini zannettiğim yukarıki telgrafa 16/8/337 tarihli deşifre edilmemiş nezdimde mevcud bir telgrafla cevab verilmiş ve yalnız (Riyaset Kalem-i Mahsus Şifre Başkâtibi Ruhi) imzası konmuştur.

Bir mektub :

Paşa Hazretleri;

«Enver Paşanın sabık yaveri Şükrü Bey, eskiden Trabzon'da teşkilât reisi olarak bulunuyordu. Bugün ise, Rize'de Alay Kumandanı ve hem de teşkilât reisidir. Mumaileyh, Trabzon fırkasına birçok kendi adamlarını ithal etmiş, fırka belki bilmiyerek, Şükrü Beyin tesiriyle, Rusyaya ve buraya kurye veya esliha nakline hep onun adamlarını gönderiyor. Bunlar, buraya geldikleri zaman, Moskova'ya gidiyorlar. Ellerinde birtakım şifreler olduğu halde, Enver Paşa ile görüşüyorlar. Bu şifreler Şükrü Bey, Kâzım Paşa ve Erkânı Harb Reisi Kâzım Bey arasında kullanılmaktadır. Enver Paşa, Anadoluya geçmek için teşkilât kuruyor. Enver Paşa, Şükrü Bey gibi kendi adamını Rize gibi buraya en yakın bir limanda Alay Kumandanı bulursa onun yardımiyle orada daha bir çoklarının kendisine iltihak etmesi muhtemeldir. Şükrü Beyin Trabzon'da söyledikleri bu noktai nazarımı teyideder mâhiyettedir. Ben, bu hususta her türlü tedbiri aldım. Fakat Şükrü Beyin Rize'den kaldırtlması elzemdir.

Mevsuken elde ettiğim malûmata ve Enver Paşanın Berlinden Halil Paşaya yazdığı bir mektubdan anlaşıldığına göre, Ruslar, Enver Paşaya bir İslâm ordusu temin edecekler ve bu kuvvetle Yunanlılara karşı cephe kurulmasını sağlayacaklarmış. Bundan maksad, şayet siz, antant hükûmetleriyle anlaşırsanız onların en şiddetli düşmanı bulunan Enver Paşayı Anadoluya sevkle mücadelenin devamını emniyet altına almak ve zatı devletlerine karşı ihtiyat tertibatı hazırlamaktır.»

Çok mânidar diğer bir mektub :

«... Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım ve daha birçokları Moskova'da toplanmışlardır. Şimdilik Anadolu'ya geçmiyeceklerini, Enver Paşanın, Halil Paşa ile zatı devletinize gönderdiği ve kopyesi bende bulunan mektubda anlattığı veçhile, namusları üzerine yemin etmişler; artık İslâm ihtilâl cemiyetleri ittihadiyle meşgul olacaklarmış. Burada ise, Halil Paşa, hergün bir şayia çıkarıyor. Bu kadar ahlâksız olan bir adamın vaktiyle nasıl mevki sahibi olduğu insanı hayrete düşürüyor. Enver, yegâne gayesinin Türkiyeye komünistlik sokmak olduğunu iddia ediyormuş. Bundan dolayı evvelki gün, bir kurye vasıtasiyle Enver Paşaya yüz Rus altını gönderilmiştir.

Halil Paşanın, motörcüler arasına yaydığı bir havadiste, Rusların Batumda yaptıkları askerî tahşidatın sebebi kendisinin ve Enver Paşanın bu kuvvetin başında Anadolu'ya geçmelerini temin merkezindedir. Fuad (Cebesoy) Paşanın da onlarla beraber olduğunu iddia ediyorlar...»

Çok mânidar bir telgraf :

Moskova Sefaretine

Aded

86 11/Mart/1338

«Hariciye Vekâleti tarafından aldığım bir telgrafta Enver Paşanın her vakit nerede bulunduğu ve faaliyeti hakkında mütemadiyen takibat yapmam ehemmiyetle emrolunmaktadır. Geçen gün, Enver Paşayı Bakû'ya giden bir trende gördüklerini birisi söylemiştir. Diger taraftan bugünlerde Türkistana gittiği .rivayeti de vardır. Buradaki takibatıma medar olmak üzere Moskova'da bulunup bulunmadığı veyahud hakkındaki malûmatı âlileri hususunda emri devletlerinizi istirham eylerim efendim.»

Novresiski

Sabri

Yukarıki telgrafa gelen cevab:

Novresiski Başşehbenderliğine

Aded

78

221

Madde: 1 «Enver Paşa, dört beş ay evvelisi, Kafkasya'dan Buharayı Şarkîye gidip orada kalmıştır. Halil Paşanın ise yakında Moskovaya ,geleceği söyleniyor. Halil Paşanın refakatinde kimlerin bulunduğu, Kafkasya'da ne ile meşgul olduğu hakkında malûmatınız varsa iş'arı.

Madde: 2 11/Mart ve seksen altı numaralı şifreye cevab olarak yazılmıştır.»

16/Mart/1338
Moskova Sefir-i Kebiri
Ali Fuad

Hariciye Vekâletine

Aded

87

«Emr-i devletlerine cevabdır. Enver Paşa ve rüfekasının yeni bir plân yaptıkları ve faaliyetlerini değiştirecekleri mesmuum olmuştur. Diğer taraftan ise Enver Paşanın Türkistan'a gitmekte olduğu da şayi olmaktadır. Emr-i devletleri yedime vâsıl olmadan evvel bu meselenin takib ve tetkiki için emin bir adamımı gönderdim. Netice hakkında malûmat verileceği arzolunur efendim.»

Novrosiski
Sabri

Nezdimde bulunan evrak arasında, 9/2/337 tarihli ve Üçüncü Kafkas Fırkası Kumandanlığı başlıklı bir kâğıddaki şifreli bir telgrafın imzasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal ismi vardır.

Deşifre edilmemiş diğer uzun bir telgrafın altında da fransızca

Chef de la grande assamble national de Turquie
Mustafa Kemal

kaydı mevcuddur.

Bu muhaberelerde dikkate şayan bir nokta varsa, o da Cemal Paşadan hiç bahsedilmemesidir. Diğer bir cihet de, artık Enver Paşanın Millî Mücadele aleyhine faaliyetten sarfı nazar eylemesi, Türkiye mukadderatına tekrar sahib olmak ihtirasını terkederek yeni bir mâceraya atılmak üzere Türkistana gitmesi ve orada hayatının son demine kadar Ruslarla çarpışmaktan âzade kalmamasıdır. İleride bu noktalar tafsil edilecektir.

Bununla beraber, Millî Mücadele esnasında cereyan eden vakaları tesbit, yalnız yukarıda zikrettiğim mahdud malûmat ve şifre muhaberatına ait

Kâzım Karabekir Paşa

kopyelerle mümkün değildir. Bu hususta Atatürk'ün kıymetli nutkunu dikkatle okumak ve kendisine müzahir gibi görünen ve dostluk bağı taşıyan temsil heyeti mensubu bazı şahsiyetlerin bile o en müşkül anlarda kendisine karşı ne kadar menfi fikirlere saplandıklarını öğrenmek lâzımdır. Hâdisatın gidişi ve ordu bozanlık kabilinden Sivas Kongresinde bile ileri sürülen Amerikan mandaterliği gözönünde tutulacak olursa Millî Mücadeledeki Atatürkün muvaffakiyetinin daha ziyade hayret ve takdir uyandıracağı ve minnettarlığı tezyidedeceği muhakkaktır.

Ben, bahsi o safhaya intikal ettirmeden, yukarıya kaydettiğim muhaberatı tevsik eden bazı müspet malûmatı da bu satırlara ilâve eylemek fikrindeyim.

Şark Cephesi Başkumandanlığı Erkânı Harbiyesi mensublarından Harbiye Mektebi arkadaşım ve samimî dostum, İbrahim Kemal Baybora Bey (1) o tarihlerde, Kâzım Karabekir Paşa tarafından, Halil Paşaya hitaben yazılmış hususî bir mektubu hâmilen Batum'a gitmişti. Kâzım Karabekir Paşa, mektubunda Türkiye'ye girmelerinde hiçbir mahzur olmadığını bildiriyordu.

İbrahim Kemal Baybora Bey, Batum'a varınca, mektubu takdim için, Halil Paşanın ziyaretine gitmiştir. Paşanın Enver Paşa ve Küçük Talât Bey ve diğer bazı arkadaşlariyle toplantı halinde olduklarını anlayınca, hâmil olduğu mektubu, bilvasıta kendisine göndermiştir.

Halil Paşa, alelâcele İbrahim Kemal Baybora Beyin yanına gelmiş, mek-

(1) Elektrik Şirketi sabık Umum Müdürü.

tub ve vuku bulan ziyaretten dolayı teşekkürler etmiştir. Görüşme sırasında, İttihadcıların, Anadolu harekâtına müşkülât çıkarmak fikrinde olmadıklarını, Rusyadaki faaliyetlerinin ana hattı, İslâmlar arasında ittihad vücude getirmekten ibaret bulunduğunu temin etmiştir.

Bu konuşmalar esnasında, bulundukları odaya Küçük Talât Bey de gelmiş, Kâzım Karabekir Paşaya selâm söylemesini bildirdikten sonra, bahsi Mustafa Kemal Paşaya intikal ettirmiş, bizler kendisini yakinen tanırız; o hiçbir kuvvete boyun eğmez, kendisiyle münasebette ihtiyatlı bulunmak gerekir, demiş ve bu sözlerinin Kâzım Karabekir Paşaya iblâğını istemiştir.

İbrahim Kemal Baybora Bey, vazifesi başına avdet edince, cereyan eden hâdiseleri aynen Kâzım Karabekir Paşaya hikâye eylemiştir. Maamafih, bu vakıadan bir müddet sonra, Kâzım Karabekir Paşa, (Terakkiperver) Fırkasına iltihak edince, Baybora Bey, vaktiyle kendisinin memleket menfaatlerini nazarı dikkate alarak Mustafa Kemal Paşa ile müşterek hareket ettiği halde, şimdi Gazi Paşaya karşı cephe almanın neden icabettiğini sabık kumandanından sormağı unutmamıştır. Ve bu istifsara kanaatbahş bir cevab alamamıştır.

İbrahim Kemal Baybora Beyin lûtfen bana naklettiğine göre, Türkiye'ye Hasankale tarikiyle gelen Rus yardımcı grupu, on beş kişilik (Opmal) heyetidir. Bunlar, perişan kıyafetli kimselermiş. Fakat beraberlerinde arabalara yüklü (500) kilo altın getirmişlerdir. Aynı zamanda bakkallara kadar tevzi edilen bir sürü komünist propaganda evrakını da memlekete sokmuşlardır. Bu evrakın hiçbir tesiri olmamış ise de zairler, Enternasyonal şarkısını halka yaymışlardır.

Bu ilk yardım hareketinden sonra, bir milyon rublelik altın daha gelmiş ve ondan sonra da, silâh ve diğer muavenetler tevali eylemiştir. Şu kadar var ki, İkinci İnönü Harbini müteakib, Mustafa Kemal Paşanın Kâzım Karabekir Paşaya yazdığı bir telgrafta, **(Eğer Ruslar bizimle anlaşmak istiyorlarsa, hemen bir dostluk muahedesi akdetmeleri ve icabına tevessül eylemeleri lâzım geldiğini)** bildirmesi, bu yardımlarda çok müessir olmuştur. Hattâ, Yusuf Kemal Tengirşenk murahhas heyetinin, bu hususta büyük bir rol oynadığı da muhakkaktır.

Ermeni taarruzundan sonra, topraklarımıza katılan; Kars, Ardahan ve Batum meseleleri müzakere edilirken Bakû petrollerine bağlı bulunan Batum'un Türkiye'ye terkedilmesine, Rusların muvafakat etmiyeceklerini, hattâ buna mukabil, diğer bir menfaat temininin muvafık olacağını, İbrahim Kemal Bey, bizim murahsalara izah etmeğe çalışmış ise de noktai nazarını her nedense kabul ettirememişti. Neticede, Rusların ısrarı üzerine, Batum'a sahabet bakımından bu şehirde ufak bir çarpışma vuku bulmuş ve bu münasebetle, 325 mezunu Yüzbaşı Abdüllâtif Bey, maatteessüf şehid düşmüştür. Bu hâdiseden sonra, 10 Mart 1337 de işgal edilen Batum'un Ruslara terki bir muahede ile takarrür eylemiştir.

Yukarıda mevzuu bahis tafsilât ve havadislerin teyidine medar olacak surette, o günlerde cereyan eden diğer bazı vakayii bana nakletmek zahmetini esirgemiyen, Miralay Aziz Samih Beyden sonra ve İbrahim Tali Beyden evvel, Batum Başşehbenderliği vekâletini ifa eyleyen bir Hariciyecimizin o zamanlarda büyük fedakârlıklara göğüs geren bu hamiyetli Firuz Beyin beyanatını da zevkle bu satırlara ilâve ediyorum.

Bu hususiaki ricamı is'af eden Firuz Bey, söze şöyle başlamıştı :

«Halil Paşa, Batum'da yerleşmişti. İki defa Türkiye'ye geçmiye karar veren bu Paşa, bir gece buluştuğumuz parkta Enver Paşaya ait bazı evrakı bana teslim etmiş ve Türkiye'ye girebildiğim takdirde, bunları bana gönderirsin, diye ricada bulunmuştu. Hemen o sırada, aman bizi takib ediyorlar, ben buradan uzaklaşayım, diyerek yanımdan ayrılmıştır.

O gittikten sonra, ben de konsoloshaneye âvdet ve ihtiyatlı bir tedbir olmak üzere bana bıraktığı evrakı sabaha kadar kopye etmiştim. Bunlar arasında, en ziyade nazarı dikkatimi celbeden şey, Enver Paşanın Berlin'deki refikası Naciye Sultana yazdığı mektuptur. Bunda şöyle bir kayıt -vardı: (Beni merak etme, yakında seni yine Sultanlar gibi yaşatacağım) dedikten sonra, Damadı Halife ve Emiri Buhara imzasını atmasıdır.

Bu malûmatı bana vermek lûtfunda bulunan muhatabım, Kars Muahedesinin müzakere ve imzası için, merhum Muhtar ve Suad Dalas Beylerin refakatinde Karsa gittiği zaman yukarıda bahsi geçen evrak kopyelerini Kâzım Karabekir Paşaya teslim ettiğini de söylemiştir. Beyanatına devam ederken :

«Bir ara, hükûmetten aldığım bir emirde, Enver Paşanın bir ordu ile hududu geçip, Anadolu harekâtına yardım etmek istediği iddia edidliğinden bahisle kısa bir müddet zarfında, bu zatın bulunduğu mahallin bildirilmesi isteniyordu.

Ben, Enver Paşa hakkında malûmat edinmek kaydına düştüğüm böyle bir sırada bir akşam bir dostum geldi; Şimdi Parkta Enver Paşayı gördüm, dedi. Bu, benim için kaybedilmez bir fırsattı. Hemen, doğruca Parka gittim. Enver Paşanın, Dr. Nâzım Beyle gezmekte olduğunu gördüm. Bir Türktsianlı kıyfaetine girmişti.

Alelâcele yaptığım tahkikatta, Enver Paşanın, Mihançuri sayfiyesinde Komünist liderlerinden Zinoviyef'in misafiri olduğunu öğrendim. Ve hemen keyfiyetten hükûmeti haberdar ettim. Aldığım emirde, Zinoviyef ile görüşmem bildiriliyordu. Fırsat fevtetmeden Mihancuri sayfiyesine gittim ve Enver Paşanın Anadolu'ya geçmesine hükûmetimizin müsaade etmiyeceğini, münasib bir lisanla anlattım. Zinoviyef, böyle bir şey'in kat'iyyen mevzuu bahsolmadığı hakkında teminat vermişti.»

Dostum, cereyan eden vakaları hikâye ederken, şu hâdiseyi de sözlerine ilâve etmiştir :

«Cemal Paşa, Tiflis'te bulunduğu bir sırada, yaveri Süreyya Beyi, belki bir anlaşma zemini hazırlamak maksadiyle, Ankara'ya göndermişti. Onun avdetinde bir gece, Cemal Paşa, Süreyya Bey, diğer yaveri Bahriyeli Nusret Bey, Tiflis Elçimiz

merhum Muhtar Beyin evinde, beraberce yemek yedikten sonra, oradan ayrılmıştık. Muhtar Bey, Cemal Paşanın orada kalmasını istedi ise de, kendisi buna muvafakat etmemişti. Evden, saat on birde çıkmıştık. Bir müddet onlara refakat ettim, hususî ikametgâhına giden Cemal Paşa ile yaverlerinden, Grand Otele gitmek üzere ayrıldıktan birkaç dakika sonra, üç el silâh patladı ve ben, ihtiyatî bir tedbir olmak üzere tekrar Sefarethaneye döndüm ve vaziyeti hemen Muhtar Beye anlattım. Bu müddet zarfında, sokakta gürültüler artmış ve polisler vaziyete müdahale etmişlerdi. Cereyan eden ahval nazarı dikkati calib olduğundan, Muhtar Beyle beraber hâdisenin vuku bulduğu mahalle gittiğimiz vakit, Cemal Paşanın bastonu üstüne ruhsuz düştüğünü, yaver Nusret Beyin bir eli silâha sarılmış olduğu halde yerde yattığını ve Süreyya Beyin de aynı âkıbete uğramış bulunduğunu gördük ve üçünün de, ruhlarını teslim etmiş dlouklarını anladık.»

Dedikten ve biraz tevakkuftan sonra, şu hâtırasını da nakil mürüvvetinde bulunmuştur :

«Bir sabah, çok fasih fransızca konuşan ve eski Çarlık devri zabitlerinden olduğunu söyliyen bir (Komünist Konsoloshaneye geldi. Sonraları, Troçki'nin yerine Harbiye Nâzırı olan (Fronze) nin Ankara'ya gitmek üzere Batum'a geldiğini ve beni istasyonda hususî treninde beklediğini söyledi. Beraberce istasyona gittik. Hususî vagonunda beni kabul eden bu zat, vaktiyle resimlerini gördüğüm Çar Nikola'ya çok benziyordu.

Görüşme sırasında, Türkiye için bir miktar altın külçesi getirdiğini ve bunları teslim almamı istedi. Ve bir miktar dafabrika malzemesi mevcud olduğunu sözlerine ilâve etti. Ben cevaben, hükûmetimden bu yolda hiçbir emir almadığımı ve derhal Ankara ile temasa geçmem hususunda telgrafhaneye icab eden emrin verilmesini kendisinden rica ettim. Ankara ile, bir iki saatlik telgraf muhaberesinden sonra, teslim almamakta isabet ettiğimi ve Trabzon'a gelecek vapurla (Fronze) nin bunları Trabzon'a getirmek lûtfunda bulunmasını kendisinden rica etmemi bildirdiler.

Bu ciheti kendisine izah ettim.

Ukrayna Şûralar Reisi olan (Fronze) bu talebi yadırgamadı ve ertesi günü Batum limanında bekleyen bir İtalyan vapuruna bindi ve altı nefer Bolşevik askerin himayesinde, mevzuu bahis sandıkları da vapura tahmil ettirerek Trabzon'a mütevecciheh hareket etti.»

Bu muhterem zevatın bana hikâye etmek lûftunda bulundukları yukarıki kıymetli malûmatı kayıt ettim. Şimdi bahsi, Millî Mücadelenin dahilî safhasına ve düşmanın vatan topraklarından uzaklaşması için sarfedilen emeklere ve bu hususta mâruz kalınan müşkülât ve zahmetlerle mefkûre uğruna ibraz edilen ve katlanılan sabru sebata nakli kelâm etmezden daha evvel, yukarıda zikri geçen, Enver Paşanın Türkistan seyahati hakkında bir nebze tafsilât vermeği muvafık buluyor ve Atatürk'e karşı teşebbüs edilen suikasd hiyanetleri hakkında muhtasar birkaç kelime ilâvesini de zarurî görüyorum.

Millî Mücadele ve Enver Paşa :

Birinci Cihan Harbi Mütarekesi hakkında, «İttihad ve Terakki» rüe-

sası İstanbul'da bir kongre akdetmiş ve fırkanın dağıldığını ilân eylemişti. Buna rağmen, eski iktidarın, yeniden memlekete hâkim olması için en ziyade uğraşan, vaktiyle Millî Mahsulât, Millî Kantariye, Millî Ekmekçiler şirketlerini tesis eden ve Millî İktisad Bankası kuran «İttihad ve Terakki» mensublarından Kara Kemal Beydi. Bu komiteci, İngilizler tarafından tevkifiyle Maltaya sevkinden ve bilâhare tahliyesiyle Batum'a gidişinden evvel, İstanbul'da buunuyordu.

Bu zat, bütün gayretini, «İttihad ve Terakki» câmiasının inhilâline rağmen, bu cemiyetin tekrar iktidara gelmesini temine hasreylemiş bulunuyordu. Bu emeli husule getirmek için de yeni bir metod takib ediyor, Yunan istiilâsını mevzuubahs suretiyle bazı gençleri kendi etrafında toplamak, gûya, fırka meselelerini kaale almadan, bir Türk vahdeti yaratmak hevesi güdüyor görünmek istiyordu. Avrupa'dan dönüşümde, bu hamleden olmak üzere, bir gün beni de Hakkı Taceddin vasıtasiyle evine dâvet etmiş, nargilesini içerken, zâhiri bir tevazula benimle hasbihalde bulunmuştu. Maamafih, görüşlerinin samimî olmadığı kanaati beslediğimi ihsasta tereddüt etmediğimden, artık bir daha beni aramamıştı.

Halbuki, o günlerde, bu tarzdaki hareketler, müsbet bir hamle addedilmekten çok uzaktı. Nitekim, İttihad ve Terakki kodamanları bile, başlarının çaresine bakmak kaydına düşmüşler ve memleketi terketmişlerdi. Buna rağmen, iş, güç birliği yaparak bermutad, yalan, dolan ve tezvir ile iktidarı elde etmeğe de çalışıyorlardı.

Nitekim; Türkiye ile Birinci Cihan Harbi galibleri arasında mütareke akdini müteakib, İstanbul'dan bir Alman torpidosu ile kaçan; Enver, Talât ve Cemal Paşalarla Dr. Nâzım ve Bahaeddin Şakir Beyler, Odesa yolu ile Almanya'ya gitmişler, Berlin ve Münih'te yerleşmişlerdi. Bu noktaları daha evvel kaydetmiştim.

İlk günlerde, vaziyetin inkişafına intizarı tercih eden «İttihad ve Terakki» nin bu kodamanları, kısa bir müddet sonra, güttükleri gayeyi izhara başlamışlar ve komitecilik zihniyetlerini açıklamışlardır.

Her fırsatta, mevcudiyetlerini ihsas ve tarafdarlarını keyfiyetten haberdar eden bu muhteris zümre, bilhassa Münih Kongresinde takib edilecek hareket hattının tesbitinden sonra, tekrar iktidara geçmek ve memleket idaresini, ecdadlarından müdevver bir miras gibi yeniden ellerine almak hırsiyle ortaya atılmışlardır.

Bunun teminini ihzar etmek ve haricden kuvvet tedarikini kuvveden fiile çıkarmak maksadiyle, Cemal Paşa Afganistan'a gitmiş; Enver Paşa Berlin'den İtalya'ya gelmiş ve Roma civarında, Albano mıntakasında Vehib Paşa ve Cülûsi Beyle görüşerek, yapılacak işler hakkında hasbihalde bulunmuştur.

Bu mülâkat sırasında, Vehib Paşa tarafından, Birinci Cihan Harbi hak-

kında, Enver Paşaya vâki bir suale cevab veren sabık Harbiye Nâzırı, vaktiyle Cemal Paşayı Fransızlarla anlaşmak üzere Paris'e göndermiştik. Fakat, Fransa Bahriye Nâzırı; Ruslarla müttefik bulunduklarından Türkiye ile ittifak yapmak imkânı olmadığını ihsas etmiştir. Buna mebni, biz de Almanlar ile anlaşmak mecburiyetinde kaldık; dedikten sonra, bahsi, Anadolu harekâtına intikal ettiren bu firarî sabık Başkumandan Vekili, Millî Mücadelenin iyi gitmediğini ve yakında, Anadolu'ya geçerek idare ve kumandayı bizzat deruhte edeceğini söylemekten kendini alamamıştır.

Bununla beraber, Birinci Cihan Harbi esnasında Çanakkale'yi müdafaa eden Mustafa Kemal Paşa olmasaydı, belki İstanbul'u tahliyeye mecbur kalırdık, kaydını da sözlerine ilâve eylemiştir.

Tabiî, bu ifadeler, benlik ve ihtirasın husule getirdiği zaaftan neşet ediyordu. Bu ruhî hâlete binaendir ki, Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşanın askerî kabiliyetini itiraf ederken, Anadolu harekâtına sahib olamamak kederiyle ve ona tefevvuk edememek hırsiyle yanıp tutuşuyordu.

Maamafih, Enver Paşa'yı bu hususta tahrik eden bazı sebebler de yok değildi. Ezcümle, Mustafa Kemal Bey (Paşa) Trablusgarb harekâtından İstanbul'a döndüğü vakit, Harbiye Nâzırı bulunan Enver Paşa'ya müracaatla kendisine münasib bir vazife verilmesini istemişti.

Mustafa Kemal Beyin bu isteğini hüsnü niyete hamletmiyen ve yersiz bulan Enver Paşa, onu emri altında bulundurmak ve harekâtını yakından takip edebilmek kasdiyle, Harbiye Nezareti Kalem-i Mahsus gidişatının bozuk olduğunu vesile ittihaz ederek, bir âmir vaz' ve tavriyle, orada çalışmasını tensib ve hemen işe başlamasını tavsiye eylemiştir. Mustafa Kemal Bey de, bu emri vâkia itaati, askerî bir vecibe saymış, reddedememiştir.

Fakat, resmî evrakın tanzim ve tertibiyle meşgul olan Mustafa Kemal Bey, bir gün tahrir tarzının çok güzel olduğu mukaddemesiyle söze başlayan Enver Paşanın, bir tavrı âmirane ile babasından gelen hitabiyle, elinde tuttuğu mektuba cevab vermesi teklifine mâruz kalınca kırılmış ve; ben baba ile evlâd arasına girmek istemem mukabelesiyle mükâlemeye nihayet vermiş ve artık Kalem-i Mahsusu terketmiştir. İşte, bu vakıa aralarının açılmasına sebeb ve mevcud burudetin artmasına âmil olmuştur. Mustafa Kemal Bey bu talebi, tahakküm fikriyle yapılmış telâkki etmişti. Ve kanaatini dostlarına söylemekte mahzur görmemişti.

Husule gelen bu soğukluğu rekabet ve ihtirasa kalbeden diğer bir mesele daha vukua gelmişti. Birinci Cihan Harbi esnasında, Mustafa Kemal Beyin, Çanakkaledeki faaliyetini takdir eden Salâh Cimcoz Bey, bir, iki arkadaşiyle, Enver Paşa'ya müracaat ederek, Mustafa Kemal Beyin Paşalığa terfiini rica etmişlerdi. Bu talebden son derece mütehayyir olan Enver Paşa, muhatablarına, acaba bu kadarla iktifa eder mi, tarzında istifsarda bulunmuş ve maamafih, bu talebi is'af eylemiştir.

Lâkin, ordu arkadaşlarının, Mustafa Kemal Beye ehemmiyet verdiklerine daima şahid bulunan Enver Paşa, haricden vuku bulan bu iltizamlara alınıyor ve onun, kendisine rakib kesilmek ihtimalini daima gözönünde tutmak kararına varmış bulunuyordu.

Nitekim, Enver Paşanın, Mustafa Kemal Paşaya, gayri ihtiyarî, fazla ehemmiyet verdiği, aşağıya kaydettiğim hâdiseden de anlaşılmaktadır.

Birinci Cihan Harbi esnasında, Beşiktakta ikamet eden hemşiresi nezdinde muvakkaten misafir bulunan Mustafa Kemal Paşa, bir gün, Kuruçeşmedeki saraya, Enver Paşanın ziyaretine gitmişti. Enver Paşanın ağası, Harbiye Nâzırının yanına girmek için silâhtan tecerrüt etmek lüzumunu ileri sürmüş ve Mustafa Kemal Paşanın belindeki silâh kayışını almak istemiştir.

Bu muameleden canı sıkılan Paşa, hemen soldan geri etmiş ve sarayı terkeylemiştir. Cereyan eden hâdise, Ağa tarafından Enver Paşaya nakledilince, vaziyetin nezaketini ve yapılan muameienin usulsüzlüğünü takdir eden Harbiye Nâzırı, otomobilinin derhal hazırlanması emrini vermiş ve Beşiktaşa kadar giderek, Mustafa Kemal Paşadan af taleb etmek centilmenliğini esirgememiştir.

İşte, bu gibi hislerin zebunu bulunan Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'da yarattığı varlığı bir türlü hazmedemiyor ve dünkü madununun elde ettiği yüksek mevkii kıskanıyor ve ona tefevvuk etmek hırsiyle yanıyordu. Buna binaen, Roma'da Vehib Paşaya söylediği gibi, son günlerde Millî Mücadele harekâtına âmil olmağı ahassı âmâl telâkki etmeğe başlamıştı. Bu istek ve gaye ile Romadan sonra da Lehistan tarikiyle Rusya'ya gitmeği kararlaştırmıştır.

Fakat hüviyetini gizliyerek, Ali namı müstear iyle seyahat etmek istediği için, Varşova'da kendisini tevkif etmişler ve hapse atmışlardır. Bereket versin hapishanede kabadayı geçinen Gürcistanlı bir Müslümanın yardımiyle oradan yakasını kurtarmış ve Moskova'ya varmıştır. Halbuki Berlin'de bulunan sabık Polis Müdürü Bedri, «İttihad ve Terakki» Umumî Merkez Heyeti âzası, Dr. Rüsuhi Beyler bu seyahati yalnız yapmasını istememişler ve kendisine bir arkadaşın refakatini tavsiye eylemiş bulunuyorlardı. Enver Paşa ise, bu tekliflere ehemmiyet vermemiş ve bir an evvel Anadolu harekâtına ulaşmak hırsiyle alelâcele Moskova yolunu tutmuştu.

Enver Paşayı bu seyahate tahrik eden mühim bir sebeb daha vardı. O da iktidarda bulunduğu sıralarda, Kafkasya'da acası Halil ve biraderi Nuri Paşaların emri altında teşekkül eden fırkalara, evvelce yüzbin kadar silâh göndermiş ve Türkiye'den ayrıldıktan sonra, bu kıtaların kumandasını deruhte etmeği de imkân dahilinde tasavvur eylemiş bulunmasıdır. Halbuki o sırada Nuri Paşa Batumda mevkuf ve Türk askerî kıtaları da Ruslarca faydasız bir hale getirilmiş bulunuyordu.

Enver Paşa, Moskova'ya vardıktan sonra, hüviyetini gizlemediğinden kendisine alâka gösterilmiş, hattâ yukarıda bahsi geçen Şark milletlerinden mürekkeb ve bilâhare Anadolu hükûmeti Hariciye Nâzırı olan muhterem Yusuf Kemal Tengirşenk'in de dahil bulunduğu bir kongreye iştirak ettirilmiştir.

O sıralarda, Hacı Sami Bey, Türkistan'dan Moskova'ya gelmişti. Enver Paşa, kendisini Küçük Talât Beyle görüşmek üzere Batum tarikiyle Trabzon'a göndermiştir. Bilâhare, kendisi de Batum'a gitmiştir. Orada bazı arkadaşları ve Dr. Nâzım Beyle buluşmuşlardır. Bu toplantıyı bir kongre telâkki eden Enver Paşa, vaktiyle Roma'da izhar ettiği düşünceye müşabih olarak, Anadolu'ya geçmek arzusunu tekrarlamış ise de buna Dr. Nâzım Bey muhalefet eylemiştir. Hattâ, Bedri Bey, Berlin'den Halil Paşa'ya yazdığı bir mektubda bu teşebgüse aleyhtar olduğunu bildirmişti.

Enver Paşa, bu toplantı münasebetiyle, evvelce Berlin ve Moskova'da canlandırılan (Halk Fırkası) isimli teşekküle, doğrudan doğruya «İttihad ve Terakki» edı verilmesini ileri sürmüş ise de, Halil Paşa ve diğerleri buna muhalefet etmişlerdir.

Batum buluşmasından sonra, Bakû'da yapılan Şark Milletleri Kongresine, bu «İttihad ve Terakki» rüesası da iştirak etmiş, bilâhare Halil Paşa Moskova'ya ve Küçük Talât Bey de İstanbul'a hareket eylemişlerdir.

Bu faaliyetler cereyan ederken, sabık Maliye Nâzırı Cavid Bey de İstanbul'da gizli bulunduğu ecnebi hâmisi nezdinden ayrılarak seyahate çıkmış ve Berlin'de sakin dostlariyle görüştükten sonra, İsviçre'ye yerleşmiş ve arasıra Talât Paşa ve İsmail Cambolad Beyin ziyaretlerini kabul ve hasretini çektikleri gayeye erişmek amaciyle, onlarla müdavele-i efkârda bulunmaktan âzade kalmamıştır. Bütün bu faaliyetler, «İttihad ve Tearkki» iktidarını ihyaya matuf ve Anadolu harekâtına vaz'ıyed maksadına münhasır hamlelerdi.

Çünkü, bu komiteciler Berlin'de kurdukları (İslâm İhtilâlleri Cemiyeti) namına hareket ettiklerini yayıyor, Talât Paşanın bu iş için 8 - 9 bin lira verdiğini ifşadan çekinmiyor ve bu maksadla Dr. Bahaeddin Şakir ve Bedri Beylerin Berlin'de çalıştıklarını söylüyorlardı. Ve yakında Enver Paşanın Anadolu harekâtında baş rolü deruhte edeceğini de ileri sürüyorlardı. Hattâ, bu hususta Moskova'daki muhtelif Müslüman memleketleri mümessilleri ve Sefir Ali Fuad Cebesoy Paşa ile mutabık bulunduklarını da iddia ediyorlardı.

Filvaki, Enver Paşa, boş durmuyor, Batum'dan Anadolu'ya geçmeği temin için yaveri Muhiddin Bey vasıtasiyle Trabzon'lu takacılarla ve bahusus meşhur kayıkçılar kâhyasiyle sıkı temasta bulunuyordu. Hattâ Çar taraftarı Varangel bakiyesiyle gizli münasebet tesisine çalışmaktan da hali kalmıyordu.

İstitrad kabilinden şunuda işaret edeyim ki, Varangel ordusu Bolşevik kuvvetlerine karşı mağlûp olduktan sonra, Fransızların yardımiyle Kırımdan Gelibolu'ya nakil ve orada ikamet ve iaşeleri Müttefiklerce temin edilmişti. Bir ara bu kıtaya mensub bazı kumandanlarla Gümülcüneli İsmail Hakkı Bey de temasta bulunmuş, Kiraz Hamdi Paşa, Yaveri Darendeli İsmet ve Bolulu İsmail Hakkı Beylerin iştirakiyle, Yunanlıların muhtemel tecavüzünü önlemek için, bu ordunun Edirne havalisini işgal etmesini teşvik eylemişlerdi. Fakat Fransızlar bazı ihzarattan şüphelenmişler ve bu Rus kıtalarını Midilli adasına nakleylemişlerdir.

Hülâsa Enver Paşa ve rüfekası bir faaliyet sahası yaratmak için mütemadiyen didişiyorlardı. Hattâ Bakû'da toplanan Halk Şûraları namına tanzim ve tertibettikleri bir programı Cevad Naim Bey vasıtasiyll Anadolu sahillerinde dağıtmağı ihmal etmemişlerdir. Fakat Cevad Naim Beyin bir Karadeniz limanında benzin alırken tevkif edilmesi Enver Paşayı çileden kıçarmış ve Mustafa Kemal Paşa hakkında âlenen husumet izharına vesile yaratmıştır. Aynı zamanda büyük bir yeise kapılan Enver Paşa, başka çareler halketmek ümidiyle artık tekrar Moskova'ya gitmeyi düşünmeğe başlamıştır.

Çünkü, yeni program meselesi mühimdi. Trabzon ve Havalisi Kumandanı Nail Bey, - Yenibahçeli Şükrü Beyin kardeşi - Batum'da İngilizler tarafından tevkif edilen Enver Paşanın biraderi Nuri Paşa'yı mahbesten kaçırıp Bakû'ya gitmesini teminden sonra orada toplandığından yukarıda bahsettiğim Kongreye - Üçüncü Enternasyonal Kongresi - Enver Paşa, Azmi ve Küçük Talât Beyler de iştirak etmişlerdi. Cevad Naim Beyin dağıttığı mevzuu bahis program bu kongre kararlarını kısmen muhtevi bulunuyordu. Küçük Talât ve Nail Beyler Kongreden sonra Trabzon'a gelmişler ve kendi görüşlerine tevfikan hazırlanan bu propaganda evrakını tabettirmişlerdi. Hattâ Nail Bey Ankara'ya kadar seyahatini uzatmış ve halka telkinatta bulunmağa başlamıştı.

İzmir suikasdi meselesinden asılan bu zatın ve böyle diğer faaliyet gösterenlerin bütün gayretleri Enternasyonal Kongresi çesnisi tahtında vaktiyle Berlin'de Talât Paşanın riyaseti altında takarrür eden «İttihad ve Tlrakki» düşüncelerini yaymak ve mevkie hâkim olmak zeminini ihzar eylemekti.

Zira Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşaya rekabet etmek za'fından bir türlü kurtulamıyor ve kendi hesabına bazı teşebbüslere tevessülden âzade kalamıyordu. Hattâ Komünistliği iltizam eder görünerek herçibad âbad Anadolu herakâtına vazîyed etmek hırsiyle didiniyor ve çırpınıyordu. Bu düşünce ile Rusların emniyetini kazanmak, Komünistlik fikirlerini terviç eder görünmek için tekrar Moskova'ya gitmişti.

Fakat, tebdili kıyafet ederek Türkistan'dan Moskova'ya gelen ve Der-

neli Mülâzim Adil, Emrullah, İzmir'li Tatar Hüsnü, Gürcü İbrahim heyetinin riyasetinde vaktiyle Afganistan'a gitmiş bulunan Hacı Sami Beyle Moskova'da görüşürken edindiği intibalar ruhunda yeni yeni bazı hislerin uyanmasına ve faaliyet sahasının son tecrübeleri de harekâtında garip düşüncelerin husulüne sebebiyet vermişti. Bâhusus Hacı Sami Bey Rusların kendileri hakkında itimad beslemediklerini söylemekle kalmamış, bir fenalık yapmaları ihtimalini de ileri sürmüştü. Bu itibarla Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşanın ibraz ettiği tekayyüd ve ihtiyatkârlığı da nazarı dikkate alıyor ve kendisinin Anadolu'da mevki edinmesine büyük bir mâni teşkil ettiğine artık kanaat getirmiş bulunuyordu. Bütün bu tebeddüllere âmil olan keyfiyet, Hacı Sami Beyin anavatan telâkki ettiği Türkistan hakkında verdiği malûmat ve o Türklük yatağının ciddî yardım ve ilhamlara muhtaç bulunduğu zeminindeki telkinler de karışıyordu. Bütün bunlar, Enver Paşa üzedinde oldukça mühim tesirler yaratmış, âtıl bir halde bulunmaktansa, oralarda faaliyete geçmenin daha muvafık olacağı düşüncesini canlandırmış, ruhunda bu nokta hakkında kuvvetli temayüller uyandırmıştır.

Pekâlâ hatırlıyordu ki, Ruslar (1730) senesinde Türkistan'a yayılmağa başlamış, daha sonraları, (1853) de Hokand Hanlığını yıkmış, Zirebulak Meydan Muharebesinde yendikleri Buhara Hanını, on maddelik bir muahede ile kendilerine bağlamışlar ve bu gibi ihzaratı müteakib Birinci Cihan Harbinde artık buralarını tamamen benimsemişlerdir.

Hacı Sami Bey, Moskova seyahatinden evvel, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Taçikistan, Kara Kırgız, Kara Kalpak isimlerini taşıyan ve Türkün anavatanı olan bu mıntakaları tamamen gezmiş ve her muhitin lehçesi ile gizli beyannameler neşretmişti. Bu sayede Kırğız ve Kara Kalpak mıntakalarında isyanlar uyandırmıştı. Bu hareketler, 1915 ten 1918 senesine kadar devam eylemiş ve hâlâ da o havalide âsayiş tesis edilememişti.

Enver Paşa, yukarıda işaret edildiği veçhile, Almanya'dan Rusya'ya geldikten sonra, Bolşevik liderleri, Lenin, Stalin, Troçki, Zinoviyef ve Çiçerin'le görüşmüştü; maksadı, onların noktai nazarlarını öğrenmekti. Bu temasların yardımiyle bu Bolşevik liderlerinin **«Her millet hür ve serbest olmalıdır»** demelerini samimî bulmamış ve bu beyanların sun'î olduğuna inanmıştı.

Esasen, bu sıralarda Hiyveli gençler de istiklâl teşebbüsüne girişmiş bulunuyorlardı. Bundan haberdar olan ve Afganistanda bulunan Cemal Paşa bile, Hacı Sami Beye iltiha ketmek üzere, Yüzbaşı Ridvan ve Mülâzim Hüseyin Beyleri oraya göndermişti.

Artık, Anadolu harekâtına, Millî Mücadele işlerine müdahale imkânını bulamıyan ve ümidettiği mevki ve kudreti elde edemiyen Enver Paşa, Hacı Sami Beyle son mülâkattan sonra, Türkistan'a gitmeği ve orada millî hareketlere iştirakla faaliyete geçmeği muvafık bulmuştu. Fakat, Rusların

Enver Paşa hakkında hüsnü niyet beslemediklerini bilen Hacı Sami Bey Türkistan'a gidebilmek imkânını yaratmak için, evvelâ onlarla anlaşmak lüzumunu ileri sürmüş ve yeniden Bakû'da akdini muvafık bulduğu Şark Milletleri Kongresi vesilesiyle, Enver Paşa'nın Lenin'den müsaade istihsal etmesini ve ondan sonra, Batum'a gelmesini tavsiye etmiştir. Bu görüşmeyi müteakib, Buharalı kıyafetine girmiş ve sahte bir pasaport tedarik etmiş bulunan Hacı Sami Bey, kendisini Bakûd'a intizarda bulunacağını sözlerine ilâveden sonra, yanından ayrılmış ve seyahate çıkmıştır.

Filvaki, Enver Paşa, Lenin'le görüşüp müsaadeyi almış, yaveri Muhiddin, Rus muhafızları ve Batum tarikiyle Bakû'ya varmış ve Hacı Sami Beyle buluşmuştur. Bakû'dan elde ettikleri muhafızlarından gizli bir fırsatla ve Keresnabad yoliyle Türkistan'a hareket etmişler ve Aşkâbad'ı müteakib Türkistau'a girmişlerdir.

Rus propagandası dolayısiyle kadim, cedid namiyle ahalisi iki firkaya ayrılan Buharaya vardıkları vakit halk Enver Paşa hakkında fevkalâde nümayişler yapmış ve kendisini eski Buhara Emîrinin Sarayına misafir etmişlerdir.

Bu sırada, Afganistan'da bulunan Cemal Paşanın oradan ayrılıp Taşkend'e gelirken, Ruslar tarafından tevkif edildiğini Hacı Sami Bey, Dr. Nâzım Beyden aldığı bir mektuba atfen, Enver Paşa'ya haber vermişti. Cemal Paşa, Enver Paşanın henüz Moskova'da olduğunu zannediyordu. Enver Paşa, Cemal Paşa'nın tevkifi haberinden çok üzülmüştür. Maamafih, Cemal Paşa bu tevkiften bir müddet sonra, kurtulmuş ve memlekete civar bulunan Kafkasya'ya gelmiştir.

Halbuki, Buhara'da İstiklâl Fırkası Reisi bulunan Zeki Velidi Bey, Enver Paşanın Afganistan'a gitmesini ve Rusların Buhara'da kendisini rahat bırakmıyacaklarını söylüyordu. Bu tavsiyeye, Enver Paşa lâyık olduğu ehemmiyeti vermemiştir.

Türkistan'da mühim bir teşkilât kuran Enver Paşa, Afganistan'a gönderdiği Hacı Sami Bey delâletiyle Afgan Emîri Amanullah Handan silâhtedariki imkânını da bulmuş ve Ruslarla mücadeleye girişmiştir. Kendisine **«İslâm ve Buhara Askerî Kumandanı»** lâkabı verilmişti.

Türkistan'da, Enver Paşa delâletiyle akdedilen bir kongrede sekiz maddelik bir istiklâl misakı kabul edilmiş, Buharadan kaçarak Afganistan'a iltica eden Buhara Emîri Âlem Han da, bu kararlara taraftarlığını bildirmişti.

Esasen, Enver Paşa, İstanbul'dan ayrılırken ve henüz Millî Mücadele kuvvetlenmeden Kafkasya'ya gitmeği ve Türkistan'la alâkalanmağı istiyordu. Çünkü, Birinci Cihan Harbine girerken, bazı Türk zabitleri, Hacı Sami Beyin riyaset ettiği bir kafile, Enver Paşa'nın emriyle Orta Asya'ya gitmişler, o mıntakalarda sakin İslâm ve Türkleri Rusya ve müttefikleri

aleyhine tahrik etmişlerdi. İşte, Hacı Sami Bey, bu yorucu mâceradan duyduğu zevki, Moskova'da Enver Paşa'ya da aşılamıştır.

Enver Paşa, biraz evvel işaret ettiğim gibi, Almanya ve Rusya'da yaptığı seyahatlerde ve Ruslarla Millî Mücadele kahramanları aleyhine becermek istediği anlaşmalarda matlûba muvafık bir muvaffakiyet temin edemiyeceğini anlayınca, artık Türkistan seyahatini kendisince elzem bulmuş ve Afganistan'dan yeni gelen Hacı Sami Beyle, o ana Türk yurduna gitmeği, amcası Halil Paşa ile «İttihad ve Treakki» nin İzmir murahhas-ı mesulü Küçük Talât Beyin (1) itirazlarına rağmen, muvafık görmüştü. Bu kanaate tebean nihayet, 8/Kasım bir Cuma günü, Ruslarla mücadele için, Enver Paşa, yaveri Muhiddin, Buhara Polis Müdür Muavini Halil, Manastırlı Nafi, Yüzbaşı Hasan ve Hacı Sami Beylerden mürekkeb yirmi beş kişilik bir kafile ile Buhara'dan ayrılmışlardır.

İsyana başlangıç teşkil edecek Basmacılar muhitine vardıkları vakit, o mıntaka halkı ile Aralarında anlaşma husule geldikten sonra, **(Emîrülleşkeri İsâm ve Buhara)** isimli beş altı yüz kişilik bir kuvvet teşkil edilmiştir. Sonraları, bu miktar artmıştı.

Bu sıralarda, Hacı Sami Bey de, Afganistan'a geçmiş ve oradan silâh ve gönüllü teminine çalışmıştır. Fakat, Ruslarla yapılan çarpışmalarda, maatteessüf, Enver Paşa, bir mitralyöz hücumuna mâruz kalmış ve hayata gözlerini kapamıştır.

Fakat, Millî Mücadelenin muvaffakiyetle neticelenmesini müteakib, Kuşçubaşı zade bu Hacı Sami Bey, kardeşi Eşref Beyle beraber (150) İkler listesine ithal edilmesinden müteessir olmuş ve bunun intikamını almak hevesiyle, ufak bir çete kurmuş ve Atatürk'ü öldürmek kasdiyle Yunanistan'dan Türkiye'ye geçmiş ise de, vuku bulan bir çarpışmada katledilmiştir Bütün bunlar, «İttihad ve Terakki» elemanlarının besledikleri ihtirası ortaya koyan ruhî hâletlerdir.

Maamafih, Atatürk'e karşı suikasd keyfiyeti yalnız, «İttihad ve Terakki» nin eli silâhlı bayraktarlarına münhasır kalmamıştır. Bunlar, arasında Millî Mücadeleye karışmış elemanlar da vardır. Topal Osman bunlardan biridir. Çerkes Ethem de bir ara bu işe burnunu sokmuştur.

Millî Mücadele başlangıcında, Mustafa Kemal Paşa'nın hasta olduğu bir sırada, ziyaretine giden ve Paşanın hayatını ifna hevesi güden Çerkes Ethem, bu görüşme esnasında İsmet Paşadan şikâyet edince, Gazi Paşanın nizam ve intizamdan mahrum kuvvetlerle iş görmek artık mümkün değil-

(1) Mütarekede birçok İttihadcı tevkif edilmişti. Bu mevkuflardan Halil Paşa ve Küçük Talât Bey, Bekirağa Bölüğünden kaçarak Ankara'ya gitmişlerdi. Fakat, orada, bunlara karşı itimadsızlık izhar edildiği için, bu iki İttihadcı, o zaman Rusya'ya geçmeğe mecbur kalmışlar, hemfikirleriyle mensup bulundukları cemiyeti kuvvetlendirmeğe ve memlekette yeniden iktidarı elde etmek teşebbüsüne girişmişlerdir.

dir. Siz de orduya bağlı bir vaziyete girin, demesinden kızmış ve hemen gönlünde tecavüze geçmek arzusu uyanmış ise de, odadaki kalabalıktan dolayı, buna cesaret edememiştir. Hattâ, bir defa da Taşhan önünde aynı fikirle hareketi kararlaştırmış, bu da akîm kalmıştır. Maamafih, bir zamanlar, İzmir vakasından, asılmadan evvel Ziya Hurşid Beyin de bu yolda fırsat kolladığını söylediği unutulmamalıdır.

İzmir'de suikasd teşebbüsü ise, başlı başına bir fâciadır. Kitabın sonlarında, bu noktaya tekrar temas edilecektir.

Millî Mücadelede Dahilî Vaziyet:

Sivas Kongresinden sonra, binbir felâket içinde kıvranan ve memleketi izmihlâlden kurtarmak için uğraşan millî cereyana karşı Sarayın, Sadrıâzam Damad Ferid Paşa hükûmeterinin takındığı tavır ve muhalefetler, ciddî mülâhaza edilir ve metîn esaslara dayanan millî hareketleri baltalama teşebbüsleri düşünülecek olursa, bugün Türk milletinin basü badelmevt sırrına mazhar olduğunu kabulde zaruret vardır.

Bedirhanîlerden Kâmuran Âli ve Celâdedin ve Diyarbakırlı Cemil Paşa zade Ekremin Kürt istiklâli teşebbüsleri ve bunlara yardım eden, hattâ Sivas Kongresi temsil heyeti âzalarını ve bu meyanda Mustafa Kemal Paşayı (Atatürk) tevkif etmek tasavvuru güden, Elâzığ ve bilâhare Sivas Valisi olan Ali Galib Bey ve diğer bozguncu güruhu bir lâhza teemmül edilirse Millî Mücadele keyfiyetinin ehemmiyeti daha ziyade tezahür etmektedir. Doğrusu millî teşkilât ihya edilmemiş, tevsi ve tersini cihetine gidilmemiş olsaydı, hâlimizin ne şekil alacağını teemmül, insana yeis ve fütur veriyor ve bu babda, Millî Mücadele müteşebbisleri hakkında ruhlarda kaynaşan minnet hislerinin artması lâzım geldiği seziliyor.

Bâhusus, o sıralarda İstanbul'da teşkil edilen **«Nigehban Cemiyeti»**, memleket için bir felâket masdarı olmuş, bu teşekkül Sarayın takib ettiği hedefe müzaherette kusur göstermemişti. İngiliz Papası, Dr. Fro'nun kör bir âleti olan Said Molla'nın kurduğu **«İngiliz Muhibleri Cemiyeti»** ise, millet için ayrı bir derd membaı kesilmişti.

Fakat, Mustafa Kemal Paşanın dehası, azim ve enerjisi, bütün bu müşkülleri önlemiş, İzzet ve Tevfik Paşalardan sonra Sadarete gelen Damad Ferid Paşanın, mantıksız ve muzır kararları fırsat elverdikçe baltalanmış, hattâ, sukutunu mucib ahval ihzar edilmiştir.

Ancak, Ferid Paşayı, 2 Ekim 1335 tarihinde istihlâf eden Ali Rıza Paşa kabinesi esnasında, bir dereceye kadar, heyeti temsiliye mümessili sayılan Harbiye Nâzırı Mersinli Cemal ve Bahriye Nâzırı Salih Paşaların himmetiyle memleket menfaatlerini korur bir veçhe takibine başlanmış, Sivastaki temsil heyeti ile uzlaşmak yolu güdüldüğü anlaşılmış ve neticede,

Amasya'da cereyan eden Mustafa Kemal Paşa ve Salih Paşa müzakerelerinde takibedilecek hattı hareketler birer protokol ile tesbit olunmuştur.

Filvaki, 11 Eylül 1335 tarihli Sivas Kongresi beyannamesi üzerinde cereyan eden bütün müzakereler, beş protokol ile müspet bir karara bağlanmıştı. Fakat, protokollerin ikisi mahrem tutuluyordu. Haddi zatında bu anlaşma, temsil heyetinin arzu ettiği görüşlere dayanıyordu. Esasen Sivas Beyannamesinde müstakbel hududlar, devlet ve milletin istiklâli, ekalliyet hukuku tespit edimiş bulunuyordu.

Bundan sonra, Sivas'taki temsil heyeti, 27 Aralık 1335 tarihinde Ankara'ya gelmiş ve keyfiyeti, şimdilik Heyeti Temsiliye Merkezi Ankara'dır, tebligatiyle, halka tamim etmişti. Nihayet 19 Ocak 1336 da İstanbul'da Mebusan Meclisi açılmıştı. Fakat, Meclis müzakereleri, Millî Misakı kabul etmekle beraber, matlûb bir safhaya, daha doğrusu isteklerimizin ve Kuvayi Milliye hareketlerinin takviyesine medar olmaktan uzak bulunuyordu. Bununla beraber, açılışından kısa bir müddet sonra, Ali Rıza Paşa kabinesi istifa etmiş ve yerine Salih Paşa Sadrıâzam olmuştur. Lâkin, bu kabine, evvelce ittihaz edilen müşterek kararlar hilâfına, Kuvvayi Milliye teşekküllerinin hükûmet işlerine karışmaması nazariyesini gütmeğe başlamıştır.

Halbuki, sükûn ve selâmeti tehdid altında bulunan memleketimizde, müstakbel mukadderatı, millet bizzat eline almağa mecbur ve buna gaflet gösterildiği takdirde, hasis ihtiraslara meclûb olanların, fırsattan bilistifade, şahsî menfaat teminine çalışacakları muhakkaktı. Bu cihetin takdirinde hükûmet hatâya düşmüş, vakar ve haysiyetle hareketi, meskenet ve zillete tercih edememişti.

Nitekim, 16 Mart 1336 tarihinde İstanbul'un işgal edildiğini İtilâf devletleri bir beyanname ile halka bildirmişler ve bazı askerî çarpışmalara bile sebep olmuşlardır.

Bu işgal keyfiyetini protesto eden **«Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti»** Heyeti Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, vilâyetlere, müstakil livalara ve kolordu kumandanlarına yaydığı bir tebliğ ile, Ankara'da yeni bir Meclisin toplanması için, seçim yapılmasını istemiştir. Seçim yapıldıktan sonra da, 23 Nisan 1336 günü Ankara'da Meclisin açılması takarrür etmiş ve bunun tahakkuku üzerine, 2 Mayıs 1336 tarihli bir kanun ile, Büyük Millet Meclisinde, 11 Vekilden mürekkeb bir de **«İcra Vekilleri Heyeti»** teşkil edilmiştir. Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa idi.

Lâkin, 1335 senesinden beri, Anadolu'nun bazı mıntakalarında başgösteren isyanlar, İstanbul'un işgalini müteakib genişlemiş, millî cereyan aleyhine vaziyet almış, hiyanet, cehalet, kin ve taassub maatteessüf vatan semasını kesif dumanlara bürümüştü. Bu sebeble, ehemmiyetli dahilî mücadeleler oluyor ve kan dökülüyordu.

Bununla beraber, bahis bu noktaya intikal etmişken kapatılan İstanbul

Meclisi hakkında biraz tafsilât vermek de yerinde olur. 13 Mart 1920 tarihinde İstanbul'da Mebusan Meclisi toplanmıştı. Tabiî işgal altındaki bu Meclisin başarısı güvensizdi. Fakat, buna rağmen, Misakı iMllî ilân edilmiş, Meclis âzaları, memleketin mukadderatiyle pek yakından alâkadar olduklarını isbata çalışmışlardır.

Haricden gelen bazı haberler, Meclisin kapatılacağını bildiriyordu. Buna rağmen, azimkâr olanlar, bu sızıntılara ehemmiyet vermemişler, noktai nazarlarını bilâperva ortaya koymuşlardır. Ezcümle, Saruhan (İzmir) Mebusu Celâl Bey (Cumhur Reisi Sayın Bayar Bey) millî duyguyu tahrik edici mufassal ve çok beliğ bir nutuk iradetmiştir.

Meclis Reisi Celâleddin Arif Beyin verdiği bazı izahattan sonra söz alan Celâl Bey :

«... Millet, tarihimizde misli olmıyan bir zulüm altında inlemekte ve Türklüğe hâs olan kahramanlıkla mevcudiyetini muhafazaya azmetmiş bulunmaktadır. Bizler bu milleti temsil iddiasında isek fâciaları yalnız dinlemekle kalmıyarak buna çare bulmak vazifesiyle mükellef olduğumuzu takdir etmeliyiz...»

Sayın Cumhur Reisi Celâl Bayar Bey

Diye konuşmasına devam eden muhterem hatib, birkaç telgraf nümunesi ile sözlerini teyidettikten ve çok merdane olan beyanatını umumun tasvibine tevfikan teşrih ve tafsil eyledikten sonra Anadolu'da tecelli eden Millî Mücadelenin meşruiyetini müdafaa etmekten ve ona yardımı ileri sürmekten çekinmemiştir.

İşgal altında bulunan İstanbul'da böyle bir nutkun iradı bütün vatanperverlerin takdirine mazhar olmuştu. Hatib, Aydın'ın mâruz kaldığı yangın felâketini naklederken (Eskişehir Mebusu) Abdullah Azmi Efendi **«Vahşet!»** diye bağırmaktan kendini alamamış ve Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ise, **«Lânet böyle medeniyete!»** sözlerini sarfeyle mek mecburiyetinde kalmıştır.

Hemen o günlerde İngiliz zabıta kuvvetleri reisi gelmiş, Mecliste âza bulunan Rauf (Orbay) Beyle Kara Vasıf Beyi istemiş ve her ikisini tevkif ederek alıp götürmüştür. 16 Mart 1336 tarihinde de İstanbul'un fiilen işgali ilân ve bittabiî Meclis de tatil edilmiştir. Bu mü-

nasebetle daha bir çokları tevkif olunmuşlardı.

Artık, bundan sonra, veçhe değişmiş, Ankara'da toplanmak teşebbüsüne geçilmiştir ki, bu sırada Celâl Bayar Bey, Aydın havalisinde sarıklı bir softa kıyafetine girmiş, (Galib Hoca) ismiyle Zeybeklerle ve Ege muhitiyle işbirliği yapmış ve Demirci Efe'ye müşavirlik ifası suretiyle faaliyet icrasını faydalı bulmuş ve aynı mefkûre ile hareket etmelerini bütün vatandaşlara tavsiye eylemiştir.

Meclisin tatili sırasında birçokları İngilizler tarafından tevkif edilerek Malta'ya sevkedilmişlerdi. Bunlar, rehin olarak aile yuvalarından koparılmış, tanınmış şahsiyetlerdi. Bilâhare, mübadele takarrür edince Malta'dan kaçmak imkânını bulamıyan mevkuflar, deniz yoliyle İnebolu'ya getirilmişler ve serbest bırakılmışlardır. Bunlardan Rauf (Orbay), Kara Vasıf Beyler, Ankara'ya geçmiş, diğerleri İstanbul'a gelmişlerdir. Bu iki idealist, Ankara'da Meclise iştirak edince, Rauf (Orbay) Bey, Nafia Vekili seçilmiştir. Malta mevkuflarından birkaçı, vaktiyle oradan kaçarak İsviçre ve Almanya'ya iltica etmişlerdi. Bunlardan bazıları da o sıralarda memlekete dönmüşlerdir.

Daha evvel kaydedildiği üzere, bir ara Yunan tecavüzlerinden, Anadolu kıyamlarından faydalanmak hevesine kapılan Erivan Ermeni hükûmeti kuvvetleri Kafkasya hududumuzdan taarruza geçmiş, fakat neticede, general Kâzım Karabekir kuvvetleri tarafından mağlûp edildikleri için bu sıarmıklar, sulh teklifinde bulunmuşlar ve bu suretle 2/3 Aralık gecesi (Kemri) anlaşması imza olunmuştur. Ve bilâhare 16 Mart 1337 tarihinde Moskova, 13 Ekim 1337 de Kars muahedeleri akdolunmuştur. Her ne kadar daha evvel, yapılan müzakerelerde Ardahan, Artvin ve Batum'un tarafımızdan işgali kabul edilmiş ise de bilâhare icra kılınan Moskova anlaşmasiyle Batum limanı, Gürcülere bırakılmıştır. Bu noktalara yukarıda işaret edilmişti.

İstanbul'da yapılan tevkifat münasebetiyle Sadrıâzam Salih Paşa, istifa etmiş ve Tevfik Paşa iktidara gelmiş, Dahiliye Nezaretini deruhte eden İzzet Paşa ile Salih Paşa Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere Bilecik'e gitmiş ve oradan birlikte Ankara'ya avdet eylemişlerdir. Bu buluşmalar İtilâf hükûmetlerinin teklif ettiği sulh müzakereleri mevzuuna müteallikti. Müstevliler, yukarıda bahsi geçen sulh şartlarını bir dereceye kadar tadil ettiklerini bildiriyordu. Bu münasebetle, İzzet Paşa, bir an evvel sulhun akdine taraftarlık ediyordu.

Bu sebebden ötürü, İzzet Paşanın Dahiliye Nezaretine gelişi ile alâkadar İstanbul'da cereyan eden âtideki hâdiseyi karilerime nakletmekte mahzur görmüyorum.

Ahmed İzzet Paşa, Nâzır olduğu vakit ilk düşüncesi, Anadolu vaziyetini yoluna koymak, ve Mustafa Kemal Paşayı takibettiği mücadele fikrinden

sarfı nazar ettirmek teşebbüsüne önem vermek olmuştu. Bu maksadla Miralay Hasan Tosun ve Cülûsi (Atillâ) Beyleri Nezarete dâvet etmiş ve kendileriyle hasbihal tarzında görüştükten sonra, Mustafa Kemal Paşa nezdinde sulh tavassutunda bulunmalarını teklif etmişti.

Ahmed İzzet Paşaya göre, ahval çok nazikti. İngilizlerin yardımına dayanan Yunanlilarla mücadelenin imkânsızlığını kabul ediyor ve aradaki münaferetin izalesini ve İtilâf devletlerinin yardımiyle sulhun akdini münasib görüyordu. Aksi takdirde, silâhtan mahrum ve teşkilâtı noksan Kuvvayi Milliye gönüllüleriyle muvaffakiyet temininin imkânsız olduğu kanaatini besliyordu.

Bu inanca binaendir ki, muhatablarından yardım ve tavassut istiyor ve Mustafa Kemal Paşanın bu yolda ikazını ve daha büyük felâketlere mâruz kalmadan, memleketin tahlisini temenni ediyordu. Bu görüşmelerde, Mustafa Kemal Paşa hakkında, haşin kelimeler kullanmaktan sarfı nazar edememişti.

Fakat, muhatabları vuku bulan teklifi reddeylemiş ve Yunan esaretinde yaşamaktansa hiç olmağı müreccah bulduklarını söylemişlerdir. Bunun üzerinedir ki öyle ise, kendim teşebbüse geçeyim ve Anadolu'ya gidip Mustafa Kemal Paşa ile görüşeyim, demiştir. İşte Ahmed İşşet Paşanın seyahati bu görüşmeden sonra tahakkuk etmiştir. Hattâ, Mustafa Sagir'in Kemaleddin Sami Bey delâletiyle yaptığı Ankara ziyareti de bu gibi hususî görüşmelerin mahsulüdür. Bu Hindli casusun mâhiyeti meydana çıkınca, Ankara ziyaretine tavassut eden Kemaleddin Sami Bey, bir müddet suizan altında bile kalmıştı. Halbuki bu kiymetli asker, hüsnü niyetle hareket etmiş, milyoner geçinen bu sahtekâr casustan memleket hesabına fayda ümid eylemişti.

O tarihlerde, Anadolu vaziyeti o kadar karanlık, Millî Mücadele taraftarları o kadar meyus ve mütehavvil idiler ki, düşünce ve hareketlerinde büyük isabetsizlikler göze çarpıyor ve fakat önleyici çarelere tevessül imkânı bulunamıyordu.

Hattâ, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti de tehlikeli buhranlara mâruz kalmıştı Bütün bu zararlı his ve hareketlere, yalnız Mustafa Kemal Paşa, her türlü meşguliyetine rağmen, hakkiyle mukavemet ediyor ve hiçbir vakit za'fa kapılmıyordu.

Bu kadar nazik bir zamanda, Büyük Millet Meclisi İkinci Reisi Celâleddin Arif Bey bile, yüksek tahsiline ve hayatının mühim senelerini Avrupa'da «Jön Türk» âlemi safhalarında geçirmiş bulunmasına rağmen, bazı hatâlara düşmüş, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Beyle, intihab mıntakası olan Erzurum'a gitmiş, millî birliği parçalayacak bazı istekler izharına koyulmuştu.

Celâleddin Arif Bey, Erzurum'dan Büyük Millet Meclisi Riyasetine çektiği bir telgrafta, Erzurum Valiliğinin Hüseyin Avni Beye tefvizini ve kendisinin de, Erzurum, Trabzon, Van, Erzincan vilâyetlerini ihtiva etmek üzere, Vilâyatı Şarkiye Umumî Valiliğine tayinini istiyordu. Daha doğrusu, istilâya mâruz bulunan Garbî Anadolu'dan sarfı nazarla Şarkta nefsine hâs bir mıntaka tefrikini temine uğravıyordu.

Mâruz kalınan müşkülât, yalnız bunlardan ibaret değildi. O sıralarda, Büyük Millet Meclisi âzası bulunan Reşid Beyle, (Kuvvayi Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı) olan kardeşi Ethem ve diğer kardeşi (Birinci Kuvve-i Seyyare Kumandan Vekili) vasfını taşıyan Tevfik Beyler de fevkalâde iddialara kalkışmış, maiyetlerinde bulunan bir, iki bin gönüllü ile Yunan ordusuna karşı koyacak yegâne kuvvet olduklarını ve mevcud askerî teşekküllerin Kuvvayi Milliye şekline ifrağını talebe başlamışlar ve Ali Fuad (Cebesoy) Paşa yerine Garb Ordusu Kumandanı olan İsmet Paşanın beceriksizliğini ileri sürmeği âdet ednimişlerdi. Maksadları vaziyete hâkim olmak ve çabuk elden ceblerini doldurmaktı. Öyle bir zamanda ki, Koçkiri aşireti rüesasından Haydar, Alişan ve Naki Beyler isyan etmişler, Pontosçu Rum eşkiyalarının adedi ise (25,000) i bulmuştu.

Yukarıda bir nebze bahsedildiği veçhile, ilk zamanlarda Anadolu müdafaa vaziyeti, tabiî çok zayıftı. Buna rağmen, mütecaviz Yunan müstevlilerine karşı yegâne toplu kuvvet addedilen Salihli ve Kütahya havalisindeki Çerkes Ethem ve İzmir mıntakasındaki Demirci Mehmed Efe gönüllüleri bir ara, yekdiğerlerine, rekabet yüzünden, hasım bile kesilmiş ve az kalsın birbirleriyle çarpışmak tehlikesi başgöstermişti. Bereket öyle bir hâdise vukuuna Refet Beyin (Paşa) müdahalesi meydan bırakmamış, Demirci Efe karargâhına dâvet edilen Çerkes Ethem, mutedil davranmış ve benlik iddialariyle husule gelen bu soğuk hava tehlikesiz bir şekilde bertaraf edilmiştir.

Fakat, bu barışıklığın temininden sonra, Demirci Efe rakibi Çerkes Etheme hususî bir surette:

— Bizler yekdiğerimize düşman olmıyalım, Refet Beyi imaen, yarın bunlar fırsat bulurlarsa her ikimizi de mahvederler, demekten kendini alamamıştır.

Çerkes Ethemin gurur ve hodpesendliği yalnız bu gibi hâdiselere ve rekabet sahalarına inhisar etmemektedir.

Anzavur meselesi patlak verdiği sıralarda, memleket mukadderatının yegâne sahib ve hâkimi gibi hareket etmek isteyen bu komiteci, Sultan Vahideddin ile Sadrıâzam Damad Ferid Paşaya ve İstanbul'daki İngiliz kumandanına hitaben yazdığı tehdidkâr mektupları, Adapazarındaki İngiliz mümessiline vermekte mahzur görmemiş ve kendi basit düşüncesi ve fevkalâde bir iş gördüm kanaatiyle gururlanırken, tesadüfen o gün, berayi teftiş o mıntakaya uğrayan Ali Fuad Paşaya keyfiyeti anlatınca, alelâcele bu ya-

zıların geri alınmasına teşebbüs edilmiştir. Aksi tekdirde, bu mektuplar, Ankarada Millî Hükûmetin mevcudiyetine rağmen, hâkimiyetin hâlâ çete rüesasına münhasır bulunduğu kanaatini yaymış olacaktı.

Maamafih, Ethemin gayri tabiî hareketleri, yalnız bunlardan ibaret değildir. Büyük kardeşi Reşid Bey vasıtasiyle, bir gün kendisini nezdine dâvet eden Yusuf İzzet Paşanın, ikaz mâhiyetinde, söylediği; **«Kuvva-yi Seyyarenin artık nizamiye kuvvetleri haline gelmesi zamanı gelmiştir.»** cümlesinden infial duyan bu mağrur çeteci:

— **«Aman paşam, Kuvva-yi Seyyare olmasaydı, Harekât-i Milliyeden eser bulunamazdı. Şimdi, böyle düşünmek bizlere suikasd değil midir?»** cevabında bulunmaktan çekinmemiş ve nizamî kuvvetlere aleyhtarlığını belirtmişti. Esasen Ethem, İsmet Paşanın Garb Cehpesi Kumandanlığına da muarızdı. Aklı kasiranesince, İsmet Paşanın böyle bir vasfı haiz bulunması Ethemi küçültüyor ve mevkiini sarsıyordu. Çünkü, o, kendisini ayrı bir ırk mensubu ve herkesin fevkinde bir mevcudiyet addetmeği itiyad haline getirmişti.

«Sevni» nin şu beyti, buna güzel bir misal teşkil eder:

«Böyledir kaide dağdan gelenler
Bağda olanları koğar demişler.»

Bu itibarla, bugünkü hududlarımız içinde sakin Arap, Kürd, Acem, Lâz, Çerkes, Arnavud menş'eli dindaş vatandaşların Türk potasiyle yoğruldukları artık kabul edilmeli; hattâ kavmiyet vasıfları terkolunmalıdır. Nitekim, Mehmed Akif Bey bile:

«Müslümanlıkta anasır mı olurmuş? Ne gezer!
Fikri kovmiyetini tel'in ediyor Peygamber.»

demektedir.

Eskişehirde, Çerkes Ethem Seyyar Kuvvetlerini iltizam eden, askerî teşkilâtı tenkid, sivil teşekkülleri methü sena eyleyen Bolşevik temayüllü (Yeni Dünya) isminde bir gazete de çıkıyordu. Bundan büyük gurur duyan Çerkes Ethem ve Reşid Beyler kendilerine seyyar kuvvetlerle tahakküm sevdasına kapılmışlar, 29 Aralık 1336 tarihinde Büyük Millet Meclisine aşağıdaki telgrafı bile çekmişlerdi:

«Millet ve memleketin harbe tahammülü kalmadığını, İstanbul'dan gelen sulh tavassut heyeti (İzzet Paşa) serbest bırakılarak, müzakerat-ı sulhiyenin tesriini... bütün asker ve efrad-ı milletin tercümanı olarak ihbar eylerim.»

Umum Kuvvayi Milliye Kumandanı
Ethem

Aynı zamanda, Çerkes Ethem; 3, 4 Aralık 1337 tarihinde, Birinci İnönü

Harbi münasebetile, (61) nci fırkaya taarruz etmiştir. 10 Ocak 1337 de Yunanlılar da bütün cephelerde tecavüze geçmişlerdir. Bu münasebetle Garb Cephesinden Kaymakam Mehmed Arif, İzzeddin, Derviş ve Suphi Beyler âsi Seyyar Kuvvetleri tenkil ve bu hainleri, kısmen Yunanlılara ilticaya mecbur eylemişlerdir. Aynı zamanda, müstevli Yunan kuvvetleri de mağlûp edilmişlerdir.

Buna rağmen, dağılan Seyyar Kuvvetler Kumandanı, mezbuhane bir hareket olmak üzere, Kütahya ve civarına, Yunan tayyareleriyle aşağıya suretini koyduğumuz beyannameleri attırmıştır:

«Ey askerler! Şerre âlet olmayınız... Ey millet!.. Vatanı menfaat-i harisanelerine kurban etmek isteyenlere karşı hakkınızı müdafaada tereddüd etmeyiniz.

Ey zabit arkadaşlar! Emir kulu olmaktan sarfı nazar ediniz. Aksi halde geliyorum ha! Son pişmanlık fayda vermez.»

Umum Kuvvayi Milliye Kumandanı
Ethem

Tabiîdir ki, bu mânasız hareketler, Millî mücahidler üzerinde hiçbir tesir yaratmamış ve bilâkis, halkın vatan aşkı ve fedakârlıklarını tezyid eylemiştir.

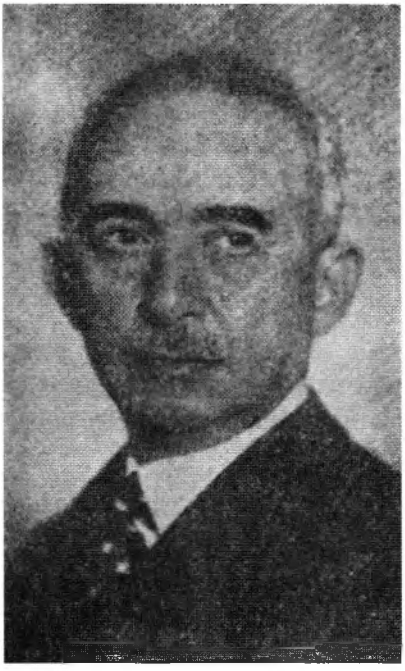
Yunan ordusu ile işbirliği yapan bu küstah çeteciler, 27/Kasım/1920 de, biraz evvel işaret edildiği vechile, nihayet Millî Kuvvetlerle çarpışırken mağlûp olmuşlar ve 5/Ocak/1920 tarihinde tarafdarlariyle birlikte düşman tarafına iltica etmişlerdi. Bu hâdise üzerine, Atatürk, 22/Aralık/1920 tarihinde yayınldağı bir beyanname ile, bundan böyle hiç bir kimse, Millî Hükûmetin malûmatı olmaksızın kuvvet toplamağa mezun değildir, kararını açıklamıştır.

İşte, bu suretle Ethem gailesi ortadan kalkmış, müdafaa ve mücadele keyfiyeti, tamamen resmî teşkilâta intikal eylemiştir.

Birinci (İnönü) zaferi, İstiklâl güneşinin parlayan ilk lem'asıydı. Bu zafer sırasında, Fransız bandıralı (Kornilof) vapurile İstanbul'dan kaçırılan silâh ve cephaneler, esliha şubesinden Cemal, Maçka Silâhhanesi Müdürü Bahaeddin, Sevkiyat Müdür Muavini İsmail Hakkı Beylerin himmeti ve Kaptan Yüzbaşı Mehmed ve İsmail Hakkı Beylerin gayretiyle İnebolu ve Samsun'a akmıya başlamıştır. Bu hususta (Karakol Cemiyeti) mensublarından Miralay Ömer Lûtfi, Binbaşı Naim Cevad Beylerle hammal, mavnacı, arabacı, polis ve Seyrisefain memurlarının gayretleri tezkâra lâyıktır.

Hattâ, İstanbul'dan Anadolu'ya geçecek zevatın mürurlarını teshil için Üsküdar'da kurulan menzil hattı münasebetiyle Dayı Mesut, Yenibahçeli Şükrü, Maltepe Endaht Mektebinden Fehmi ve Hulûsi Beylerin ibraz ettikleri fedakârlıklar da unutulamaz.

Bir ara, Tevfik Paşa, Londra Sulh Konferansına dâvet edildiklerini Ankara'ya bildirmiş ve Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin de bu toplantıya iştirakini Mustafa Kemal Paşaya teklif eylemişti. Uzun boylu müzakereler-

İsmet İnönü

den ve İtalyanların tavassutundan sonra Hariciye Vekili Bekir Sami Beyin riyaseti altında bir murahhas heyetinin Londraya gitmesi kararlaştırılmıştır.

27 Şubat 1337 den 12 Mart 1337 tarihine kadar devam eden bu konferansta yapılan teklifler, Sevr Muahedesinin kısmen tadili, İzmir'in bir Hristiyan Vali idaresine verilmesi ve Yunan askerinin bu şehirde ikamesi ve buna mumasil aleymize tertibedilmiş bir takım esaslardan ibaretti.

Bu sıralarda düşman ordusunun mâruz kaldığı mağlûbiyetler sebebiyle Yunan idarecileri arasına nifak girmiş, Kral taraftarları ve Venizelistler yekdiğerlerine muarız bir cephe almışlardı. Aynı zamanda harbe devam etmek emeli güdülüyordu.

Kongre tekliflerinin tarafımızdan kabulünü temin için de Yunan ordusu 23 Mart 1337 tarihinde cephelerde taarruza geçmiş ise de 31 Mart günü mukabil taarruza geçen İsmet (İnönü) Paşa İkinci İnönü zaferini temin eylemiştir.

Garb Cephesi Kumandanı İsmet (İnönü) Paşanın bu hususta verdiği 1/41337 tarihli malûmat: «... **Düşman müfrezesi... gayrimuntazam çekiliyor... Bozöyük yanıyor... Düşman, binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza terketmiştir.**» tarzındadır. Bu galibiyetin en mühim âmili tâbiye işinde Kumandanlığın gösterdiği maharettir.

İkinci İnönü zaferinin tesiriyle mahallî kuvvetlere mağlûp olan Fransızlar Zonguldaktan ve İtalyanlar Antalya havalisinden çekilmişlerdir.

Bu son durumu nazarı dikkate alan Müttefikler, Paris'te toplanan ve Türkiye'yi Londra Sefiri Yusuf Kemal Beyin temsil ettiği yeni bir Konferansta :

1 — Yunan kuvvetleri tarafından dört ayda Anadolu'nun tahliyesi;

2 — Ermenilere bir yurd verilmesi;

3 — Gelibolu şibih cezîresinde bir Müttfeikin işgal kuvveti ikamesi ;

4 — Tekirdağı Türklere, Babaeski ve Kırkkilise Yunanlılara bırakılmak üzere Şarkî Trakya'nın Yunanlılara terki,

5 — Sulh muahedesinin tasdikından sonra İstanbul'un tahliyesi...» gibi şartlar ileri sürmüşlerdir.

Fakat ahvalden müteessir olan Yunanlılar 9, 10 Temmuz 1337 de Sakarya'da tecavüze geçmişler ve ordumuz Sakarya gerisine çekilmeğe lüzum görmüştür.

Bunun üzerine Başkumandanlık Büyük Millet Meclisince Mustafa Kemal Paşaya verilmiş! 23 Ağustosta yeni Sakarya muharebesine giren ordumuz yirmi iki günlük bir boğuşmadan sonra tamamiyle muzaffer olmuş ve Yunanlılar 13 Eylûl 1337 de Sakaryanın gerisine atılmışlardır.

19 Eylûl 1337 de temin edilen bu Sakarya zaferi üzerine Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal Paşaya **(Gazi)**lik ünvanı ve Müşirlik rütbesi tevcih etmiştir.

Yunanlıların bu mağlûbiyeti Fransızları ikaz etmiş, Garb Cephesi Karargâhında Mösyö (Franklen Büyyon) vesaire ile yapılan müzakere neticesinde bu hükûmetle bir anlaşma imzalanmıştır.

Bu müzakerata Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Yusuf Kemal ve İsmet Paşa da iştirak etmiştir. 20 Ekim 1337 tarihinde imza edilen bu itilâfname ile Kilikya'ya kavuştuk.

Bu sıralarda, Fransa hükûmeti kolonel (Mojet) isminde bir Miralayı, Ankara mümessili tayin eylemişti. Bu zat, Türk dostu bir askerdi. Vazifesini bihakkin ifa etmiş olmak için Millî Hükûmet merkezinde cereyan eden ahvali ve bilhassa, hazırlık safhalarını öğrenmek kaydına düşmüştü. Çünkü Gazi Mustafa Kemal Paşanın birkaç dostu ile hususî surette faaliyette bulunduğunu hissediyor ve fakat müsbet bir malûmata desteris olamıyordu. Hazırlanmakta bulunan kat'î zafer hakkında mücmel bir şey öğrenmek emeliyle, Miralay (Mojet), Başkumandan şerefine bir ziyafet tertip etmeği münasib bulmuştu.

Bu ziyafette, Ankara'nın kalbur üstü siyasî ve askerî şahsiyetleri hazır bulunuyordu. Mutad konuşmalar ve zafer temennilerinden sonra, Gazi Mustafa Kemal Paşa, ayağa kalkarak:

— «Allahın inayeti ile mutlaka muzaffer olacak ve düşmanı denize dökeceğiz. Buna imanım var.»

Demiştir. Bu sözler üzerine, ziyafette hazır bulunanların ümidi artmış, istikbal hakkında itimadları kuvvetlenmişti. İşte, bu toplantıdan bir hafta sonra, 26/Ağustos/1338 tarihinde Ankara'da taarruz haberleri yayılmağa başlamıştır.

Filvaki böyle nazik bir anda Başkumandanın tasvib ve emriyle kahraman Türk ordusu 1338 senesi Ağustos sonlarında taarruza geçerek Yunan sürülerini mahvetmiş ve düşman Başkumandanını esir almak suretiyle harb kazanılmış, Türkiye hürriyet ve istiklâle kavuşmuştur. 1338 Ekiminde akdolunan Mudanya Mütarekesinden sonra da 23 Ağustos tarihinde Lozan'da İsmet Paşa heyeti tarafından sulh muahedesi imzalanmıştır.

Vaktile Londra Konferansı akim kaldığı için Bekir Sami Bey heyeti Ankaraya dönmüştü. 23 Ekim 1337 tarihinde Hilâliahmer Reisi Sanisi Hâmid Beyle İngiliz Komiseri arasında İstanbul'da hâsıl olan itilâf üzerine, evvelce zikredildiği gibi, Malta'da bulunan Türk mevkuflariyle Anadolu'da mevcud İngiliz tutaklarının mübadelesi kararlaştırılmış ve tatbik edilmiştir.

Fakat Bekir Sami Bey Londra seyahati münasebetiyle Loyd Corc'la hususî surette bazı müzakerelerde bulunmuş, Fransız Başvekili Mösyö Briand'la bir mukavele imza etmiş, İtalya Hariciye Nazırı Kont Sforça ile bir anlaşma da yapmış ise de bunların hiçbiri Anadolu hükûmetince tasvibedilmemiş ve redde maruz kalmıştır. Çünkü bu hükûmetler bidzen ziyade kendi menfaatlerini korur birer hattı hareket takibediyorlardı. Daha doğrusu Sevr Muahedesini başka bir şekil ve kıyafette tecelli ettiriyorlardı.

Bekir Sami Beyin bu anlaşmaları hoş görülmediğinden Hariciye Vekâletinden istifa etmesi Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine ihtar edilmiş, mevkiini bu sefer Yusuf Kemal Tengirşenk Beye terke mecbur kalmıştır. Lâkin noktai nazarında sabit olduğunu, bir an evvel sulhun yapılmasına taraftar bulunduğunu, hattâ buna muvaffak olacağını iddia ettiği için hususî surette Avrupa'ya gitmesi tasvibedilmiş ve bu münasebetle Mustafa Kemal Paşaya yazdığı mektubda «... Zatı sâmilerine düşen vazife, dünyada hemen hiçbir recülü siyasînin duş-u iktidarına tahmil edilemiyen en ağır bir yüktür... İsminizi ilâ yevmülkıyam bütün ensali islâmiye için Hazret-i Fahr- Kâinat Efendimizden sonra en mukaddes bir nam ve yadikâr olmak üzere terketmek şerefini ve fırsatını kaybetmemenizi... arzetmeyi bir vazife-i mukaddese addederim, efendim hazretleri.» diye yazmış ise de ileri sürdüğü düşünceler daima Sevr Muahedesini tekrarlamak kabilinden ve Millî Mücadeleye nihayet vermek amacından ibaret telâkki edildiği için nazarı dikkate alınmamıştı.

İşte, Bekir Sami Beyin anlaşma tavsiyelerine ehemmiyet verilmemesinin ne kadar isabetli olduğu, Millî Zaferin tahakkukundan sonra, daha ziyade göze çarpıyor. Ve bu suretle, Gazi Mustafa Kemal Paşanın, istikbal hakkındaki dâhiyane takdirleri pek sarih olarak tecelli etmiş bulunuyor.

Haricî işlerin cereyan şekli, yukarıki satırlarla bir dereceye kadar izah edilmiş olduğundan, dahilî vaziyetin biraz daha tavzihi muvafık olacaktır.

Büyük Millet Meclisinde Münakaşalar

Millî Mücadelenin son safhalarını biraz daha tafsil etmeğe zaruret vardır. Bu yönden carî ahval hakkında esaslı malûmat elde edilmiş olacaktır.

Umumi ahval muğlâk bir merkezde cereyan ederken Mecliste de:

a) — Tesanüd grupu ;

b) — İstiklâl grupu ;

c) — Müdafaa-i Hukuk zümresi ;
d) — Halk zümresi ;
e) — Islahat grupu ;

Namlariyle tıpkı ilk mütareke günlerinde olduğu gibi birtakım teşekküller meydana gelmişti. Azaları mahdud olan bu hizibler yekdiğerleriyle müsabakaya kalkıştıklarından bunların birleştirilmesine karar verilmiş ve Mustafa Kemal Paşa tarafından **«Müdafaa-i Hukuk Grupu»** teşkil edilmiştir. Şu kadar var ki Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşanın Gurup Reisi olmasını muvafık bulmuyor, zımnen muhalefete iltihak ediyordu. Buna mukabil Hoca Raif ve arkadaşları da **«Muhafaza-ı Mukaddesat Cemiyeti»** kurmuşlardır.

İşte tam bu sıralarda Ankara'da misafir bulunan İzzet ve Salih Paşaların hükûmette herhangi bir vazife kabul etmemeleri kaydiyle İstanbul'a gitmelerine müsaade edilmiştir.

Bu tarihlerde Yunanlılar da tecavüze geçmişler ve Türk ordusu Sakarya'nın gerisine çekilmişti. Bu suretle Eskişehir ve havalisi düşman eline düşmüştü. Bundan müteessir olanlar bulunduğu gibi kendisini göstermek isteyen, fırsattan istifade Mustafa Kemal Paşaya çatmağı gaye edinenler de eksik değildi. Halbuki Mustafa Kemal Paşa ile Garb Ordusu Kumandanı İsmet İnönü Paşa arasında ittihaz edilen bir anlaşma ile Yunan ordusunun mümkün mertebe merkezinden uzaklaştırılması ve bu arada Türk ordusunun daha ziyade takviyesine medar olacak zamanın kazanılması takarrür etmişti.

Fakat bu gibi askerî mülâhazalardan bîhaber bulundukları için bazıları Mecliste galeyana kapılmış, ümitsizliğe düşmüş ve Mustafa Kemal Paşanın Umum Kumandanlığı deruhte eylemesini ileri sürmüşlerdir. Nihayet verdiği bir takrirle Paşa bu vazifeyi deruhde edeceğini Meclise bildirmiştir.

Bu takrir, salâhiyet meselesi bakımından münakaşaları mucibolmakla beraber keyfiyet 5 Ağustos 1337 tarihinde «Başkumandan, ordunun maddî ve manevî kuvvetini âzamî surette tezyid, sevk ve idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna müteallik salâhiyetini Meclis namına fiilen istimale mezundur.» şeklinde bir karara bağlanmıştır.

Netekim Başkumandanlığı deruhde eden Mustafa Kemal Paşa, ilk iş olarak (10) maddelik **(Tekâlif-i Milliye emri)** namı altında halka bir tebligta yapmıştır. Riyaseti altında Başvekil, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi, Millî Müdafaa ve Maliye Vekillerinden mürekkeb bir Encümen kurmuş ve bütün kararların bu grup vasıtasiyle icra mevkiine konmasını temin eylemiştir.

Aynı zamanda Yunan sürülerinin Anadolu'nun hariminde boğulması zamanının geldiğine dair bir beyanname neşir ve menzil hizmetleri tanzim

Ortada Refet Paşa, sağında Demirci Efe, solunda Çerkes Ethem, onun yanında Sarı Efe (Edib Bey)

ve İstiklâl Mahkemeleri vazifeleri tarsin edilmiştir. Hattâ bazı vilâyet merkezlerinde de yeniden İstiklâl Mahkemeleri kurulması sağlanmıştır. Devam eden askerî harekâtta da **«hatt ı müdafaa nazariyesi yerine sathı müdafaa esası»** kabul edilmiş ve 23 Ağustos gününden 13 Eylûle kadar yirmi iki gün bilâ fasıla devam eden **«Sakarya Melhame-i Küberası»** sonunda evvelce işaret edildiği gibi Sakaryanın şarkında düşman ordusundan eser bırakılmamıştır.

Bu harbde sol kaburga kemiği kırılan Mustafa Kemal Paşaya Büyük Millet Meclisince Müşir rütbesiyle Gazi ünvanı tevcih edilmişti. Fakat Malta'dan gelen Rauf (Orbay) ve Kara Vasıf Beyler Ankara'da askerî işlere müdahale etmeğe başladıklarından Rauf (Orbay) Bey Nafia Vekâletinden, Vasıf Bey de Grup Heyeti İdaresinden ayrılmak mecburiyetinde kalmışlar, Millî Müdafaa Vekili Refet Bey (Paşa) da bunlara iltihak eylemiştir.

Bunun üzerine Büyük Millet Meclisinde **(İkinci Grup)** teşekkül etmiş, Salâhaddin ve Hüseyin Avni Beyler bu grupun port parolu olmuşlar; Rauf Orbay ve Kara Vasıf Beyler de gayri mer'î müşevvik rolü oynamıya başlamışlardır.

Böyle nazik bir sırada Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk Bey Londra'ya gitmişken İstanbul hükûmeti de Tevfik Paşayı İngiltere'ye izamda istiacl göstermiş ve Düveli İtilâfiye Hariciye Nazırları 22 Mart 1338 tarihinde Türk ve Yunan hükûmetlerine tekrar mütareke teklifinde bulunmuşlardır.

Bu teklifin cevabını Vekiller Heyeti ile Gazi Mustafa Kemal Paşa Siv-

rihisarda buluşarak müştereken tespit etmişlerdir. Fakat bu karar henüz İtilâf hükûmetlerine verilmeden yeni bir sulh şartları dahat ebliğ edilmiştir. Bu tarzdaki teklifler siyasî sahayı işgal eylerken Mecliste birtakım mânasız sözler sarfedilmiş ve Gazi Mustafa Kemal Paşanın şahsına karşı vicdansızca bazı tarizler yapılmıştır. Bu küstahlığı yapanlar Erzurum Mebusu Salih, Karahisarı Sahib Mebusu Mehmed Şükrü, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni, Çolak Salâhaddin ve Kara Vasıf Beylerdi.

Bu zatların ifade ve tenkitlerine atfen ve müddetin hitamından dolayı Başkumandanlıktan Meclisçe azledilmiş vaziyete giren Mustafa Kemal Paşa, hastalığına rağmen, Meclis müzakerelerine iştirak edip vaziyeti izah ve hakkında söylenen vazifesine müteallik dedikodu mahiyetindeki sözleri makul bir ifade ile cevablandırınca umumî heyet 11 muhalif ve 15 müstenkife karşı 177 reyle Başkumandanlık kanununu temditetmiştir.

Bu nazik meseleyi biraz tavzih etmek icabediyor. Mecliste cereyan eden müzakereler vergi mükelleflerinin tazyika maruz kaldıklarını iddiadan ibaret iken meseleye bazı şahsî düşünceler katılmış ve bundan Mustafa Kemal Paşanın Başkumandanlığı tenkid ediliyor, zehabı hâsıl olmuş ve birinci gün keyfiyet kat'î bir karara bağlanamamıştı. Bundan dolayı Başkmandanlığın münhal olduğu fikri meydan almıştı.

Ertesi gün Meclis müzakerelerine iştirak eden Mustafa Kemal Paşa, konuşmazdan evvel, Yusuf Kemal Tengirşenk Bey vaziyeti hukukî bakımdan tahlil etmiş ve Başkumandanlığın mahlûl olduğu fikrini reddeylemiş ve düne kadar devam eden bu vazifenin o gün ittihaz edilecek karar neticesine bağlı bulunduğunu belirtmiştir.

Mustafa Kemal Paşanın konuşmasından sonra yukarıda bahsettiğim temdid neticesi elde edilmişti. Konuşmalarda en ziyade muhalefet yapan Salâhaddin Beydi. Buna binaen Yusuf Kemal Bey Nümune-i Tlrakki Mektebinden beri çok samimî dostu bulunan Salâhaddin Beye, hususî surette Mustafa Kemal Paşa Başkumandan olmadığı takdirde onun yerine kimi münasib görürsün? diye sormuş; aldığı cevab, hiçbir kimse ona halef olamazdan ibaret bulunmuştur. Bu cevabdan da istidlâl ediliyor ki müzakerelerin ruhunu Başkumandanlık salâhiyeti değil, daha ziyade şahsî ihtiras ve rekabet hissi teşkil ediyordu.

Bu uğraşma ve didişmelere rağmen Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, ordu hazırlıklarının ikmalini de ihmal etmiyor, ve umumî taarruza geçmeğe artık karar vermiş bulunuyordu. Nitekim gizlice Akşehire gitmiş, 26 Ağustos 1338 sabahı düşmana taarruz için cephe kumandanına emir vermiştir.

Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak Paşanın hazırladığı düşmanı tamamen imha edecek plânın tatbikat şeklini Akşehirde birlikte etüd ettikten ve kumandanlarla hasbihalde bulunduktan takriben bir ay sonra, Başkuman-

dan Mustafa Kemal Paşanın memleketi istilâdan ve milleti esaretten kurtaran bu taarruz emrini verinceye kadar mâruz kaldığı müşkülât çok üzücü ve dikkate şayandır.

Gazi Atatürk, ötedenberi, umumî ahvalden Büyük Millet Meclisini ve Hükûmet erkânını haberdar etmeği katiyen ihmal etmiyordu. Bu itibarla, son taarruz meselesinin müzakeresi için Başvekil Rauf Orbay Beyin riyasetinde bir toplantı yapılmıştı. Buna âmil olan, Fethi Okyar Beyin hususî surette Londra'ya gitmesi ve sulh akdi etrafında İngiliz siyasî ricaliyle yaptığı görüşmelerden uzlaşma vadisinde bir ümide kapılmanın yersizliği hakkında, verdiği raporun nazarı dikkate alınmasıdır. Anlaşılıyordu ki, kan dökülmeden memleketi düşman istilâsından kurtarmak mümkün değildir.

Bununla beraber, bu ihtiyacı müzakere için yapılan bir toplantıda cereyan eden ahval, gayet feci ve çirkin bir şekil almıştı. Bazı muhalifler bir taraftan niçin şimdiye kadar taarruza geçilmediğini sorarken, diğer taraftan alınan tedbir ve ihzarattan bihaber olan muarızları bu ordu ile taarruza geçmenin bir felâket olacağını ileri sürüyorlar, Başkumandan ve Erkân-ı Harbiye Reisini şiddetle tenkid ediyorlardı. Hattâ taarruzun bir cinnet olduğunu söyleyenler, nakil vasıtalarının fıkdanı hesabiyle deve ve katırdan bahsedenler bile eksik değildi.

Tenkid ve itiraz yapanların elebaşısı Kara Vasıf Beydi. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey bile, hazine tamtakır, orduyu beslemek gayri mümkün, diyordu. Bütün bu usulsüz iddialara Atatürk ve Umum Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak taraflarından mukni ve mâkul cevablar verilmiş ve Başkumandan, ordu ihtiyacına sarfedilmek üzere, kendi mevcudundan, Maliye'ye ikarazda bulunmuştur.

Bu müzakerelerden sonra, Heyet-i Vekile, Başkumandanın teklif ettiği taarruz hakkındaki kararı tasvib etmiş ve buna mebni Gazi Mustafa Kemal Paşa, Başbakanlığa aşağıya ilâve ettiğim tezkereyi sunmuştur:

İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Beyefendiye

«Garb Cephesindeki ordularımız tevfikat-ı Rabbaniyeye istinaden Ağustosun yirmi altıncı Cumartesi günü düşmana taarruza başlıyacaktır. Rauf ve Adnan Beyefendilere yazılmıştır.»

Başkumandan
Mustafa Kemal

Harekât başlayınca, bu haber İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey (Orbay) tarafından vilâyetlere, müstakil livalara Anadolu Ajansı ve telgraflarla bildirilmiştir.

(26 - 27) Ağustos günü başlayan taarruz, muvaffakiyetle neticelenmiş, düşman karargâhı 30 Ağustos tarihinde zaptedilmiş, kumandan esir alın-

mıştır. Bu kumandan «Trikopis», sulhun akdi münasebetiyle memleketimizden ayrılırken Gazi Paşaya; **«Bana karşı takındığınız hatt-ı hareketi hiç bir zaman unutamıyacağım. Sizlere minnettarım.»** demeği vecibe bilmiştir.

«Zulmün topu var, güllesi var, kalası varsa
Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır.»

İhtiyat zabiti Cemal Bey tarafından yakalanan **«Trikopis»** i ayakta huzuruna kabul eden Atatürk, tutağı teselli etmiş; **«siz esir değil, benim misafirimsiniz»** demişti. Tabiî bu nezaket Trikopis'in memnuniyetini mucib olmuştu!..

İşte bu suretle de Fazıl Ahmed Beyin tasvir eylediği Birinci Cihan Harbi ve onu takip eden Millî Mücadele hâdiseleri bizler için artık sona ermişti.

Milletim gafil iken nükte-i hayr-ü-şerden
Yok iken habbe bile haznede sim-ü-zerden
Bahsederken hocalar camide harf-i cerden
«Savlet etmişti Çanakkal'aya bahr-ü-berden
Ehl-i İslâmın iki hasm-ı kavîsi birden.»

Fazıl Ahmed

Başkumandanlık Harbi

Mücadele Safhaları

Büyük taarruzdan evvel cereyan eden harb sahneleri şöylece hülâsa edilebilir. Yunan ordusu Millî Mücadelede iki defa İnönünde durdurulmasına rağmen kuvvetlerimizi sonunda Sakaryanın gerisine çekilmeğe mecbur etmişti. Fakat 22 gün süren Atatürk'ün idare ettiği İkinci Sakarya Meydan Savaşını (120,000) Yunan askerine karşı (55,000) Türk kahramanı kazanmış ve düşmanı 13 Eylûl 1921 de Sakaryanın gerisine atmıştır.

26 Ağustos 1922 de başlayan Başkumandanlık Savaşında Yunan ordusu tamamen perişan edilmiş ve Başkumandanı maiyetiyle beraber esir alınmıştı. Mustafa Kemal Paşanın **(İstikamet Akdeniz)** emri mucibince Türk ordusu 9 Eylûlde İzmir Rıhtımına ayak basmış bulunuyordu.

1911 de başlayan Trablusgarb Harbinden beri Balkan ve Birinci Cihan Harbi dolayısiyle Türkler 1923 yılına kadar (12) sene mütemadiyen çarpışmak mecburiyetinde kalmışlardı. Nihayet Başkumandanlık Zaferi sonunda Mudanya'da bir komisyon toplanmış; İsmet Paşanın Riyasetinde 11 Ekim 1338 de İngiliz Murahhası General (Harington), Fransız Murahhası (Şarpi) ve İtalyan Murahhası General (Monbelli) den mürekkeb bu konferansta bir mütareke imzaedilmiştir.

28 Ekim 1338 tarihinde İtilâf devletleri tarafından Lozan'da toplanan sulh müzakeresine İstanbul ve Ankara'daki Millî Hükûmet murahhasları da davet edilmişlerdi. Bu müşterek davet şahsî saltanatın lâğvını intacetmiş ve 1 Ekim 1338 tarihli kanun mucibince Hilâfetle Saltanat birbirinden tefrik olunmuştur.

Bunun üzerine Mecliste Saltanatın ilgası etrafında telâş emareleri belirmiş, hattâ Başvekil Rauf (Orbay) Bey, Mustafa Kemal Paşayı (Keçiörende) Refet Bele Beyin evinde hususî surette müdavelei efkârda bulunmağa davet etmiş ve Ali Fuad (Cebsoy) Paşanm da bulunmasını istemiştir.

Görüşmeler sırasında Saltanata olan bağlılığını beyan eden Rauf (Orbay) Bey, Saltanat ve Hilâfet makamının idame ve bekası lüzumunu müdafaa etmiş, Refet Bele Paşa da ona tamamen iştirak ettiğini ileri sürmüş ve Moskova Sefaretinden yeni gelen Ali Fuad (Cebesoy) Paşa, vaziyet hak-

kında söz söyliyecek ve fikir dermeyan edecek malûmata sahib bulunmadığını itirafla sükûtu tercih etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise muhatablarına hitaben mevzuu bahsettiğiniz mesele, bugünün işi değildir; cevabiyle iktifayı muvafık görmüştür.

Faakt o tarihte ahval bu tarzda cereyan etmekle beraber Rauf Orbay Beyin halen dostlariyle yaptığı her hususî görüşmede samimî olarak izhar eylediği bir hakikat varsa o da vaktiyle Atatürk'le bazı noktai nazar ihtilâfına düştüğünü zikrederken, İstiklâl Mücadelesindeki muvaffakiyetin âmili olan o Büyük Kumandanı takdir ve buluşlarındaki isabeti elân hayranlıkla yadeylemesidir. Bu hislerinin herkese yayılması hususunda can ve gönülden temenni dermeyanını bir lâhza ihmal etmemek centilmenliğini vazife edinmiş bulunmasıdır. Husule gelen anlaşamamızlıkların önce kasde makrun olmadığı bundan istidlâl edilebilir.

Filvaki memleket mukadderatına sahib ve hâkim olan o acı günlerin bazı şahsiyetleri hiç düşünmiyor ve takdir edemiyorlardı ki Avrupa'da bütün eski Hanedan; Rusya'da Çarlık, Avusturya ve Almanya'da İmparatorluk, Fransa, İtalya, İspanya ve Portekiz'de Krallık kalmamış ve daha doğrusu koca Avrupa'da İngiltere, İsveç, Norveç, Felemenk ve Yunanistandan maada hükümdar vasfını haiz kimse bırakılmamış; İslâmlar arasında Hilâfet ise vaktiyle elden ele geçmiş ve zaman zaman muhtelif mıntakalarda - Emavîler Suriyede, Alevîler Mağribda, Fatımîler Mısır'da, Abbasîler Bağdad'da olduğu gibi - Halifelikler kurulmuş ve fakat bu makamın uzun müddet bir memlekette muhafaza ve idamesine imkân bulunamamıştır. Bundan dolayı Millî Mücadeleden sonra bizde de yalnız Saltanatın değil, Hilâfet makamının ilgası da pek tabiî bir hale gelmişti.

Dahili ahvalin böyle muğlâk bir şekil aldığı sıralarda Meclise İstanbul'da hükûmet nam ve şiarını takınan zevatın tecziyesine ait takrirler verilmeğe başlanmıştı. Aynı zamanda Teşkilât-ı Esasiye Hanuniyle hukuk-u hükümranînin millete ait olduğunu ifham eden seksen imzalı bir dilekçe de sunulmuştu.

17 Teşrinisani 1338 tarihinde Sultan Vahdeddin'in bir İngiliz zırhlısı ile İstanbul'dan ayrıldığına dair General (Harington) dan Meclise bir de mektub gelmiştir. Sultan Vahideddin'in İstanbul'dan ayrılışı ve Rauf (Orbay) Beyin Saltanatın muhafazası lehinde, evvelce Refet Bele Paşanın evinde dermeyan ettiği mütalea hilâfına, Mecliste, aksi şekilde beyanatta bulunması, Saltanat işini kolaylaştırmış ve ilgasını emri vâki haline sokmuştur.

Bu işin garabeti, öteden beri Hanedanı müdafaa eder görünen Rauf (Orbay) Beyin Mecliste Saltanatın ilgasını tavsiye etmesi ve karar gününün bayram addedilmesini ileri sürmesi ve Kâzım Karabekir Paşanın da ayni mealde idare-i kelâmda bulunmasıdır.

Atatürk, Rauf Orbay ve Fethi Okyar

Bu sıralarda Rauf Orbay Bey Başvekil, Yusuf Kemal Tengirşenk Bey de Hariciye Vekili bulunuyordu. Tabiî Mütareke akdedildikten sonra sulh konferansına gidecek âzalar meselesi mevzuu bahsoluyordu.

Yusuf Kemla Tengirşenk Bey, Rauf Orbay'ın Başmurahhas olmasını sarahaten ileri sürüyordu. Kendisi rahatsız olduğu için Konferansa iştirak etmek niyetinde değildi. Hattâ, bu vazifeyi Kâzım Karabekir Paşa deruhte etmek emelinde bulunuyordu. Belki bu taleb isaf edilmediği için Atatürk'e karşı ruhunda güceniklik hasıl olmuştu bile. Fakat İsmet İnönü Paşanın Bursada bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşayı ziyareti, vaziyette bazı değişiklikler yapılmasını icabettirmiştir.

Gazi Paşanın talebi üzerine Yusuf Kemal Tengirşenk Bey Hariciye Vekâletinden istifa etmiş ve o mevkie İsmet İnönü Paşa getirilmiştir. Bu değişikliğe tebean Sulh Konferansı Birinci Murahhaslığını İsmet İnönü Paşa deruhde eylemiş, Rıza Nur ve Hasan Saka Beyler de bu heyete dahil olmuşlardı.

Şu kadar var ki Başvekil Rauf Orbay ile Başmurahhas İsmet İnönü, Lozan Konferansı müzakereleri mevzuunda bir türlü anlaşamıyorlar, Rauf Orbay Bey (a) dan (z) te kadar kendi noktai nazarının muhasım murahhaslara kabul ettirilmesinde ısrar gösteriyor; İsmet İnönü Paşa ise vaziyete göre hareket ediyor ve sulhun akdine mâni olacak pürüzlere meydan vermemeğe çalışıyordu.

Ezcümle Yunanlılardan talebedilecek harb tazminatı ile Karaağacın bize iadesi meselesinde uzun boylu muhaberelere meydan açılmıştı. Bu münakaşalar dolayısiyledir ki Rauf (Orbay) Bey, İsmet İnönü Paşanın sulh muahedesini imzadan evvel Ankara'ya avdeti takarrür edince hemen Ankara'dan ayrılmayı ve seyahate çıkmayı tercih eylemiştir.

Filvaki Sulh Konferansına iştirak eden İsmet İnönü Paşa riyasetindeki Rıza Nur ve Hasan Saka Bey heyetiyle devam eden müzakere 4 Şubat 1339 da inkıtaa uğramış, İsmet İnönü Paşa Ankara'ya avdet etmişti. Bunu vesile ittihaz eden muhalifler Mecliste kıyamet koparıyor ve İsmet İnönü Paşayı itham etmek istiyorlardı.

27 Şubat 1339 dan 6 Mart 1339 gününe kadar Mecliste devam eden hafi celse görüşmeleri hararetli ve heyecanlı olmuştu. Nihayet Mustafa Kemal Paşa söz alarak vaziyeti izah ve lüzumsuz yapılan tenkidleri reddeylemiştir.

Fakat vukubulan gürültüler yalnız bundan ibaret değildi. Erzurum Mebusu Süleyman Necati, Mersin Mebusu Salâhaddin - Çolak Salâhaddin - ve Canik Mebusu Emin Beylerin Meclis Riyasetine verdikleri bir takrir vardı ki bunun on dördüncü maddesi **«Büyük Millet Meclisine âza olabilmek için Türkiyenin bugünkü hududları dahilindeki mahaller ahalisinden olmak, intihab dairesi dahilinde ikamet eder bulunmak ve muhacereten gelenler hakkında da tarihi iskânlarından beş sene geçmesi şartını»** ihtiva ediyordu. Türkçesi memleketi düşman istilâsından kurtaran Gazi Mustafa Kemal Paşanın Meclise girmesini önleyici bir nizam vazedilmek isteniyordu. Bunun ne kadar hainane bir düşünce olduğu meydanda idi. Çünkü Mustafa Kemalin doğduğu Selânik istilâya uğramıştı; intihab dairesi Ankara idi; muhacir addedilirse henüz meşrut müddet dolmamıştı.

Mustafa Kemal Paşanın, yukarıda biraz evvel kaydettiğim noktaları birer birer Mecliste tavzih ve tafsil etmesi memlekette samimî bir galeyan vücude getirmiş ve müsebbiblerinin tel'inine meydan vermiştir. Bunun üzerine yeni seçim yapılması takarrür etmiştir. 23 Nisan 1923 de Lozan Konferansı da tekrar içtimaa başlamıştır. Neticede Musul meselesi bilâhare görüşülmek üzere 24 Temmuz 1923 te, Lozan'da imza edilen muahedename 24 Ağustos 1923 de yeni Meclisçe de tasdik olunmuştur.

Eğer Mecliste birkaç muhteris tarafından yukarıda bahsi geçen kasde makrun tenkidler izhar edilmemiş, birlik mefhumunun mefkudiyeti ortaya atılmamış olsaydı, Lozan Muahedesi acaba daha müsaid şartlarla akdelemez miydi? Ezcümle Musul ve Kerkük mıntaka ve Türkleri hakkında lehimize bazı kayıdlar temin olunamazmıydı? İşte, sulh akdi meselesinde bu noktalar teemmüle şayandır.

Sultan Vahideddin Saltanatında imza edilen 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr rezaletnamesiyle Lozan Muahedesi arasındaki büyük fark herkesçe

malûmdur. Hülâsa İzmir işgalinden sonra bize dört defa sulh teklifi yapılmıştı:

1) Sevr Muahedesi;
2) 12 Mart 1921 teklifi;
3) 22 Mart 1922 Sakarya Zaferini takiben yapılan teklif;
4) Lozan Muahedesi.

Lozan Konferansı çok mühim safhalar geçirmiştir. Orada cereyan eden müzakereler, yalnız Yunanlılara taallûk etmemektedir. Toplantı ihzar edilirken, Ermeniler de içtimaa katılmak arzusunda bulunmuşlar ve bu hususta muhtelif teşebbüslere girişmişlerdir. Hattâ Türk delegelerinin iştirak etmediği bir tâli komisyonda, dileklerini bir heyet halinde izah etmişlerse de, Konferans murahhasları, Türk topraklarında bir Ermeni hükûmeti kurulmasını musip görmemiş ve Kafkâsya'da teşekkül eden «Erivan» cumhuriyeti ile iktifa eylemelerini tavsiyeye mecbur kalmıştır.

«Ölmek kaderde var; yaşayıp köhnemek hazin,
Bir çare yok mudur buna, Ya Rabbelâlemîn!..»

Yunan murahhası «Venizelos», Ermeni isteklerinin isafını konferans müzakerelerinde ileri sürdüğü vakit, bu talebi, aşağıda izah edilen maddeler arasında, İsmet Paşa yersiz müdahale addetmiştir.

«Kendisi muhtac-ı himmet bir dede,
Nerde kaldı gayriye himmet ede.»

Yunanlılar denize döküldükten sonra, 11/Ekim/1922 de Mudanya Mütarekesi akdolunmuş, Türkiye Hükûmeti, İtilâf Devletleri tarafından, 28/Ekim/1922 tarihinde Lozan Konferansına dâvet edilmişti. Fakat bu toplantıya iştirak için tebeamız bulunan ve olmıyan Ermeniler de faaliyete geçmiş; bu zümre hakkında teveccüh besleyen milletler tahrik edilmiş ve Türk delegeleiryle temas çarelerine baş vurulmuştur. Maksadları Trabzondan Kilikya'ya kadar bir Ermeni cumhuriyeti kurulmasını temindiö

Müttehid Ermeni heyeti evvelâ İngiliz ve Fransız hariciye nâzırlariyle görüşmüş, Ermeni haklarından, harbe iştirak fedakârlığından ve «Sevr» Muahedesinden bahsetmişlerdir. Ermenilerin bu ziyaretlerden edindikleri kanaat, Müttefiklerin yeni bir harbe taraftar olmadıkları ve Türklerin mukavemet edecekleri muhakka bulunduğu zeminindedir. Hattâ, Türklerin iktisadî tazyike tâbi tutulması hususunda ileri sürdükleri tekliflerde hüsn-ü kabul görmemiştir.

Bu teşebbüslerin en garibi, Osmanlı İmparatorluğunda, Meşrutiyetten sonra Hariciye Nâzırlığı yapan Noradokyan Efendinin, ırkdaşları lehine, Fransa Hariciye Nâzırına yaptığı ve hüsnü kabul görmiyen müracaattır. Tabiî bu iltica, Ermeni komitecilerinin Cenubda Fransızlara yaptıkları yardıma dayanıyordu. Ermeni Müttehid Heyeti namına, alelâcele, İngiltere,

Fransa ve İtalya hükûmetlerine (Ermeni Cumhuriyet Heyeti Reis Vekili A. Hadisyan) imzalı birer mektup da gönderilmiştir.

Bunda, Ermenilerin mağduriyeti ileri sürülüyor ve harb esnasında yaptıkları fedakârlıklar sayılıp dökülüyordu. Bu iddialar, bütün dünyanın köşe bucağından, Taşnaksityun komitecileri dâvetiyle gelip Kafkasya'da toplanan Ermenilerin Ruslarla birleşerek Türklere ettileri zulüm ve işkencelere, kasaba ve köylerde yıkılan cami, medrese ve âbidelere taallûk ediyordu. Buna mukabil de, Trabzon'dan Adana'ya kadar mukaddes ecdad yadigârı Türk topraklarında bir cumhuriyet kurmak istiyorlardı. Bu hususta, en büyük mesnedleri de, Amerika cumhur reisi Vilsonun telkine müstenid vaadleriyle fuzulen ihzar ve İstanbul Hükûmetine imza ettirilen «Sevr» Muahedesi idi.

Ermeni Heyeti tarafından, Lozan Konferans heyetine uzun bir muhtara verilmişti. Bunun münderecatı, Türk mezaliminden, Ermeni mağduriyetinden bâhis bir sürü safsatalardı.

Konferansa muharib bir hükûmet gibi iştirak etmek isteyen Ermeniler, Lozanda bir propaganda bürosu kurmuşlar, lehlerinde bir cereyan vücude getirmek emeliyle çalışmağa başlamışlardı. Bu hususta, İngiltere Hariciye Nâzırı Lord Gürzon onlara yardım hevesine kapılmaktan nefsini muhafaza edememişti.

Hattâ, 13/Aralık/1922 tarihli celsede, Ermeniler lehine ve Türk topraklarında müstakil bir mıntaka teşkili sadadinde uzun bir nutuk irad etmiş ve bu zeminde bir karara varılması için altı kişilik bir komisyon teşkilini istemiştir.

Lord Gürzon, Türkiye'de (3) milyon Ermeni bulunduğu halde, hicrete mecbur edildiklerinden bahisle, şimdi ancak (130) bin kişi kaldığını iddiaya kalkışmıştı.

Buna, vesikalara müsteniden, Türk Heyeti Reisi İsmet Paşa «İnönü» mantikî cevaplar vermiş, Ermeni ve Rumların haricî teşviklerle memlekette huzursuzluk yarattıklarını, diğer bir ekalliyet olan Musevilerin refah ve saadet içinde yaşamakta bulunduklarını ve evvelemirde komitecilik tezviratına meydan verilmemesi lüzumunu ileri sürmüştür.

Ayni zamanda, Marsilya'da sakin Rum ekalliyetinin arzusuna tebean bu mıntakaya istiklâl verilemiyeceğini veya Yunanistana ilhakına mutavaat edilemiyeceği gibi, Türkiyede yaşıyan Rum ve Ermeni azlıklarının bu vadideki taleblerine de cevaz verilemez, dmiştir.

Kaldı ki, Lord Gürzon'un Türkiye'de (3) milyon Ermeni mevcudiyetinden bahsetmesinin hakikate tevafuk etmediğini dermeyan eden İsmet Paşa, Avrupa ihsaiyatı, bu mikdarın (1,4) milyon, İngiliz muhitül Maarifi (1,5) milyon ve resmî ihsaiyat ise (1,290,000) olduğunu belirttiğini izharı müteakip,

ifadesine dünyada (3) milyon Ermeni bulunmadığını ilâve etmiştir. Tenakus meselesine gelince; hakikati itiraf etmek lâzımgelirse, Ermenilerin Rus, Fransız ve Yunan ordularına iltihakı neticesi vuku bulan zayiattan neşet etmiş olduğunu, hicret keyfiyetinin de, komitecilerin teşvik ve tehdidiyle vukubulduğunu, maksadın tazyik ediliyorlar, kanaatini müttefiklere telkin etmekten ibaret zannettiğini bu beyanatına eklemiştir.

Bununla beraber, Türkiye'den ayrılan Ermenilerin, tebea sıfatiyle yurdlarına avdet edebileceklerini söylemeği de İsmet Paşa ihmal etmemişti.

Lozan Muahedesinin imzası üzerine İsmet İnönü Paşa ile arası şeker renk olan Başvekil Rauf Orbay Bey, o Ankara'ya gelmeden Vekiller Heyeti Riyasetinden istifa ettiğinden yerine 13 Ağustos 1923 te Fethi Okyar Bey geçmişti. Ali Fuad (Cebesoy) Paşa da Meclis İkinci Reisliğinden çekilmiş ve bir derece terfi ettirilerek Konya'da bulunan İkinci Ordu Müfettişliğine tâyin edilmişti. Kâzım Karabekir Paşa da Birinci Ordu Müfettişi bulunuyordu. Bu suretle muhalefet zihniyeti taşıyanlar birer birer Ankara'dan uzaklaşmışlardı.

Saltanat Meselesi

27 Ekim 1923 tarihinde Fethi Okyar Bey hükûmeti de istifa etmiştir. Bunun üzerine Teşkilâtı Esasiye Kanununda bazı tadilât yapılmış ve Fırkada müzakere edildikten sonra Mecliste uzun boylu münakaşayı müteakib nihayet «Yaşasın Cumhuriyet!» sadalariyle bugünkü idare şekli tasvibe iktiran eylemiştir. Bundan sonra Cumhur Reisi seçimi icra edilmiş, Mecliste mevcud (158) âzanın ittifakiyle Ankara Mebusu Gazi Mustafa Kemal Paşa Cumhur Reisi intihabolunmuştur. Bu karar 29/30 Ekim 1339 gecesi alınmıştı. İlk kabineyi İsmet İnönü Paşa teşkil ve Meclis Riyasetini de Fethi Okyar Bey deruhde eylemiştir.

Fakat Cumhuriyetin ilânı Rauf (Orbay) Bey, Kâzım Karabekir, Refet (Bele) ve Ali Ruat (Cebesoy) Paşalarca hoş görülmemiş, hiç olmazsa Hilâfetin muhafazası lehine halkta bir cereyan yaratmak istemişlerdir. Bu vesile ile Rauf (Orbay) Bey ve bazıları Cumhuriyet taraftarı oldukları halde ilân şeklinin usulsüzlüğünü ileri sürmeğe ve gazetelerde beyanatta bulunmağa başlamışlardır. Bu hususta en ziyade ileri giden Rauf (Orbay) Bey olmuştu. Matbuatta (Tanin) gazetesi Başmuharriri Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey de Cumhuriyeti tenkide başlamış, evvelce ilân ettiği Cumhuriyet taraftarlığı kanaati birden bire tebeddüle uğramıştı. Bu meselede ben kendi hesabıma Hüseyin Cahid (Yalçın) Beye hak veriyorum! Çünkü Birinci Cihan Harbi sırasında Men-i İhtikâr Komisyonu Reisi bulunduğu sıralarda «İttihad ve Terakki» rüesasının Adada, Modada yaptıkları ve bizzat iştirak ettiği kumar ve eğlence toplantılarında Tokatliyan Oteli mutfaklarında ihzar edilip bu zatlara hususî vasıtalarla gönderien çeşit çeşit nevalenin irsaline artık im-

kân ve ihtimal kalmıyacağını, Cumhuriyetin ve halk hâkimiyetinin ilânı bu gibi hususiyetlere meydan bırakmıyacağını idrak eden bu yazar, belki gayri iradî ve ihtiyarî bu yolda hareket etmek ıstırarında kalmıştır.

Cereyan eden bu mânasız tenkidlere Ankara'daki Meclis müzakerelerinde cevab verilmiş, Başvekil İsmet İnönü Paşa bir hitabesinde:

« Devlet adamı olarak, hiçbir vakit hatırımızdan çıkaramayız ki Hilâfet orduları bu memleketi baştan başa harabeye çevirmişler... Türk milleti en elîm ıstırablarını Halife ordusundan çekmiştir... Bir Hilâfet fetvasının, Harbi Umumî badiresine bizi attığını hiçbir vakit unutmıyacağız... Tarihin herhangi bir devrinde, bir Halife, bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu zihninden geçirirse o kafayı behemahal koparacaöız!.»

Demiştir. Bu şiddet karşısında Hilâfeti müdaafadan çekinen Rauf (Orbay) Bey, bu vadideki görüşünde zımnen hatâ ettiğini itiraf şeklinde konuştuktan sonra Meclis müzakerelerini terketmiştir.

Bununla beraber dedikodu mevzuu sona ermiş ve memleektte sükûn hâsıl olmuş değildir.

Bununla beraber Osmanlı hanedanına ait vakıaların tarihî olaylarını tersin için, evvelce bahsi geçen, Sultan Abdülâziz'in intiharını tevsik eden aşağıdaki muhavereyi bu satırlara ilâve ediyorum.

Sultan Muradın oğlu Şehzade Salâhaddin Efendinin damadları Osman Hami ve Salâhaddin Âli Beyler, bir bayram münasebetiyle, intiharından evvel, Yusuf İzzeddin Efendinin ziyaretine gitmişlerdi.

O sırada, Sultan Abdülhamid'in damadı Arif Hikmet Paşa da tebrik maksadiyle saraya gelmiş bulunuyordu. Konuşulurken, Arif Hikmet Paşa, Beylerbeyinden, Hakan-ı sabık Sultan Abdülhamid'in ziyaretinden geldiğini söyleyince, Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi, **«uzun müddet saltanatı muhafaza eden bu zat, nasıl oluyor da bugünkü vaziyeti tabiî buluyor ve mâruz kaldığı hakarete tahammül gösteriyor,»** demiştir.

Fakat, Arif Hikmet Paşa, mâzeret sadedinde, bazı sebebler ileri sürünce, Yusuf İzzeddin Efendi bu sözleri mâkul bulmamış, **hal' meselesini hakaret telâkki eden pederim intihar etti; Hakan-ı sabıkdan da bu beklenirdi,** cevabını vermiştir.

Binaenaleyh, bu münakaşadan ve Yusuf İzzeddin Efendinin itirafından pederleri, Sultan Abülâziz'in intihar ettiği anlaşılmaktadır. Yukarıki sahifelerde de Kadın Efendinin buna müşabih bir beyanatı kaydedilmişti.

Binaenaleyh, Yusuf İzzeddin Efendinin bu ifadesi, pederleri Sultan Abdülâziz'in katledildiği iddiasiyle, Sultan Abdülhamid tarafından Yıldız'da teşkil olunan mahkemenin Mithat Paşa ve diğer zavatı mahkûm etmesini usulsüz, Taife gönderilmelerini yersiz telâkkiye hizmet eylemektedir.

Fakat, adaletsizlik bu kadarla bitmemişti. Mithat ve Mahmud Celâleddin Paşalar, Taifte katlettirilmişlerdi.

Hilâfet Meselesi ve Dedikoduları

Büyük bir münakaşa zemini teşkil eden Hilâfet meselesinin tenviri için 3 Mart 1340 tarihinde İzmir Mebusu ve Adliye Vekili Seyyid Bey (**Hilâfetin mahiyeti şer'iyyesi**) hakkında uzun bir nutuk iradetmiş ve ezcümle şöyle konuşmuştur:

«... Evvelemirde şu ciheti arzedeyim ki Hilâfet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevî bir keyfiyettir ve itikad cümlesinden ziyade, millete ait hukuk ve mesalihi âmme işidir... Hilâfet şekline dair, yani İslâm Hilâfeti hakkında hiçbir âyet-i kerime yoktur... Ancak Kuranı Kerim'de (ve emrühüm şûra beynehüm - usulü meşveret) ve (Atiullaha ve atiulresule ve ülülemre minküm - Allaha, Peygambere ve sizin içinizden emir sahibi olanlara itaat ediniz.) kayıtlarını zikir ve Kur'anı Kerim'deki «Halife» ve «İmam» tâbirlerinin enbiyayı sâlife hakkında varidolduğunu beyanla Hilâfetten maksad ihkakı hak ve iptali bâtıl kaziyesi bulunduğunu yani hukuk-ı nâsı siyanet için kurulmuş hükûmet şekli olduğunu» söylemiştir.

Halife nasb ve tâyin hususunda ne Kur'anı Kerim'de, ne de Ehadis-i Nebeviyede bir sarahat yoktur, dedikten sonra:

«... Biz Hilâfeti lâğvedersek Mısır'da, Hindistan'da ve diğer İslâm memleketlerinde pek fena tesir yapacaktır, diye düşünmek doğru değildir... Vaktiyle İstanbul'da cihad fetvası ilân edildiği vakit, âlemi islâmdan hiçbir sadayı icabet sadır olmadı... İslâmiyette, Hıristiyanlıkta olduğu gibi ruhanî hükûmet yoktur... Hukuk-ı İslâmiyede hürriyet hakkı, şahsî masuniyet ve mülkiyet olmak üzere üç esas vardır ve bunlara riayet şarttır...» sözlerini ilâve etmiştir.

İşte böyle veciz nutuklardan, âyet ve hadislerin işhadına dayanan beliğ ifadelerden sonra Büyük Millet Meclisi 3 Mart 1340 tarihinde Hilâfetin ilgasına, Evkafın lâğvına ve medreselerin Maarif Vekâletine devrine, tedrisatın tevhidine (429, 430, 431) numaralı kanunlarla karar vermiştir.

Halife Abdülmecid Efendi de aşağıdaki izahat mucibince Türkiye'den ayrılmıştır.

Halifenin ayrılışı

Hazreti Peygamber vefatından evvel namazlarda İslâm camiasına imamet vazifesini bizzat ifa ederdi. İslâmlar çoğalınca toplu bir halde ve bir arada namaz kılınması zorlaştığından Peygamber Efendimiz tarafından bazılarına imamlık vekâleti, bahşedilmiştir. Kendileri Baş İmam vasfını haiz bulunuyorlardı.

Vefatından sonra Halifeler intihab suretiyle seçilmeğe başlamış ve bütün Hülefayi Raşidin bu suretle mevki almışlardır. Fakat Emevîler devrinde bu usule bir de Saltanat şekil ve tarzı katılmış ve Abbasiler devrinde de buna riayet olunmuştur.

Osmanlı Padişahalrından Sultan Selim Mısırı zaptettiği zaman, orada, Mısır hükümdarının lûtuf ve keremine sığınmış, Halife vasfı taşıyan (Mütevekkil) den Hilâfeti de istirdal eylemişti. İşte Hilâfet bu suretle Osmanlı Hanedanına intikal eylemiştir.

Millî Mücadeleden sonra 1 Kasım 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisinde kabul edilen bir kanun mucibince Hilâfetle Saltanat birbirinden ayrılmış ve Padişahlık ilga edilmişti. Bunun üzerine 12 Kasım 1922 de yapılan seçimde (148) reyle Sultan Azizin oğul Veliahd Mecid Efendi Halife intihabolunmuştur.

Bir sene sonra 3 Mart 1923 tarihinde Hilâfetin ilgası da Büyük Millet Meclisince takarrür etmiştir. Bu kararın tatbik ve intacı, İstanbul Valisi Haydar Beyle Emniyet Müdürü Muhiddin Üstündağa havale edilmişti.

Vali Haydar Beyle Polis Müdürü Sadeddin Bey, aynı gece Dolmabahçe Sarayında Halife Mecid Efendiye keyfiyeti tebliğ etmişlerdir. Aralarında vâki bazı münakaşalardan sonra, başka türlü hareket etmenin imkânı kalmadığı taayyün edince, Mecid Efendi soğukkanlılığını muhafazaya imkân bulmuş, emri vakii kabul ile iki refikası, oğlu Ömer Faruk Efendi ve kızı Dürrüşehvar Sultanla birlikte, hususî bir trenle, Türkiyeden ayrılmış ve İsviçre'ye gitmiştir. Bu münasebetle ittihaz ve kabul edilen karar mucibince bütün Hanedan mensubları da memleketi terke mecbur edilmişlerdir. Hanedan mensublarının İstanbul'dan ayrılmaları keyfiyetini Emniyet Umum Müdürü Muhiddin Üstündağ Bey, alâka ile takib ve temin etmiştir. Şu kadar var ki bu son vaziyet ve faaliyetler bazılarınca hoş görülmüyor, Hânedana ve Hilâfete bağlılık gizli gizli müdafaa ediliyordu.

Bahusus Cumhuriyet taraftarı olduğunu söyliyen Rauf (Orbay) Bey, Halife meselesinde aceel edildiğini Mecliste söylemekten kendini alamamış ve Halifeyi ziyaret sebebinden bahseden İsmet Paşaya (İnönü) davete icabet ettiği cevabını vermişti. Ve Refet Bele Paşanın Halifeye karşı takındığı bağlılık ayrıca dedikodu mevzuu teşkil etmiştir. Hattâ Hilâfet hakkındaki karardan müteessir olan Kâzım Karabekir Paşa Birinci Ordu Müfettişliğinden, Ali Fuad (Cebesoy) Paşa İkinci Ordu Müfettişliğinden istifa eylemişler ve mebusluktan çekilen Refet Bele Paşanın istifası Rauf Orbay Bey tarafından geri aldırılmış ve bu suretle Millî Mücadelenin en maruf birkaç siması Mecliste yeni bir mevcudiyet ihdası teşebbüsüne koyulmuşlardır. Bu hususta matbuat çevresinde (Tanin) gazetesi, bermutad alemdarlık vazifesini deruhde etmiş «Vatan» ve «Tevhidi Efkâr» gazeteleri de ona iltihak suretiyle zoraki bir muhalefet zemini hazırlanmıştır.

Bu hususta muhalefeti iltizam eden Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey, gazetesinde **«Artık İsmet (İnönü) Paşa için o kadar patırtılı bir nümayişten sonra elîm bir ricatten başka yapacak bir şey kalmamıştır... Çünkü İsmet (İnönü) Paşa hâlâ: «Rauf (Orbay) Beyin Cumhuriyet, halkça gayri mesul zatlar**

tarafından emri vâki halinde ihdas edilmiş bir şeklidir» dediğini söylüyor-tarafından emri vâki halinde ihdas edilmiş bir şekildir» dediğini söylüyor-mam olarak ilân olunmuş bir varlık olduğunu tekrarlasın, iddiasında bulu-nuyordu. Fakat Rauf (Orbay) Bey buna muvafakat etmedi.» diye yazıyordu.

Bundan maksad iktidarı kötülemek ve bermutad «İttihad ve Terakki» elemanlarına taraftar temin eylemekti. Bu gibi neşiryata binaendir ki, İz-mir'de Atatürk'e karşı suikasd teşebbüsüne geçilmiş ve bir Babıâli baskını daha hazırlanmak istenmiştir.

«Tanin» gazetesi (Siyasî Tahammürat) ünvanlı diğer bir başmakale-sinde, Halk Fırkasının programı olmadığına işaret ettikten sonra; **«Biz Halk Fairkasından hiç memnun değiliz... Halk Fırkasının programı ve sözleri başkadır. Halk Fırkasının, demokratlığı dudaklarındadır.»** iddiasında bulu-nuyordu. Hattâ, **Vatan düşüncesiyle hareket etmek, yalnız mevkii iktidar-daki zatlara mi - min tarafillâh - inhisar şeklinde bahşolunur bir fazilettir.»** safsatasını ileri sürüyordu.

«Tanin» Başmuharriri, 4 Kasım1340 tarihinde yazdığı (Ordu ve Si-yaset) ünvanlı başmakalede: **«Şekli hükûmet Cumhuriyettir. Fakat, hükû-metin adını değiştirmek hiçbir fayda vermez... Cumhuriyet namı altında hükümferma olması askerî rüesa yüzündendir.»** demekle Cumhur Reisi Ga-zi Mustafa Kemal ve Başvekil İsmet (İnönü) Paşalara tecavüze yelteniyor-du. Ve bu ifsadkâr neşriyat henüz demokrasi mefhumuna bigâne olan halk-ta aksülâmeller yaratıyordu.

Bu yaptıklarını kâfi görmiyen **«Tanin»** Başmuharriri, **«Halk Fırkası-nın, İsmet (İnönü) Paşa hükûmetinin, memlekete arzettiği çirkin çehre! İh-tirasatı şahsiye peşinde bu kadar esir olan zimamlarlar, millî bir fırka vü-cude getirmek, milleti temsil etmek iddiasına kalkamazlar.»** demekten sıkılmıyordu.

Hattâ, Hilâfet meselesi hakkında, Hüseyin Cahid Bey Tanin gazetesin-de şu yolda tenkidler yazmaktan hâli kalmamıştır:

«Hilâfet bizden giderse, beş on milyonluk, Türk devletinin, Âlem-i İs-lâm içinde hiç bir ehemmiyeti kalmıyacağını, Avrupa siyaseti nazarında da en küçük ve kiymetsiz bir hükûmet mevkiine düşeceğimizi anlayabilmek için, büyük bir dirayete lüzum yoktur. Milliyetperverlik bu mudur? Hakikî milliyet hissini kalbinde duyan her Türk Makam-ı Hilâfete dört elle sarıl-mak mecburiyetindedir.» diyordu.

Fakat, bu kanaat hilâfına bilâhare bu mesleksiz yazar, Hilâfet müda-faasını tamamen zihninden silmiş, bu şikâyete mevzu addettiği efalin âmili olan Halk Partisinin meddahı kesilmiştir. Demek oluyor ki, Hüseyin Cahid Bey, Hilâfeti değil, şahsî menfaati esas tutuyordu.

Halbuki, saltanat gibi bir nevi hâkimiyet haline giren Hilâfet, yalnız

Türkiye hududları içinde mahsur kalamazdı. Hilâfet, İslâm câmiasına umumî bir riyasettir ve bu itibarla bütün dindaşlarımıza nâzır ve nazım, nafiz ve hâkim olması icab eden bir kuvvettir. Bugün, böyle bir hâkimiyet iddiasına maddeden imkân var mıdır? Bu, ancak Hazreti Ömer zamanında tatbik edilebilmiş; Hülefa-yi Râşidin'den sonra, Emevî, Abbasî ve Fatimîler devrinde ise güdülen mefkûre kısmen felce uğramış; dimağlardaki nübüvvet duyğusu bile zail ve bu hissin yerine siyaset ve istibdad entrikaları kaim olmağa başlamıştır.

Nitekim; Abdülmelik ve Me'mun hilâfetlerinde bir takım emirler meydana gelmiş, onların istibdadına halk boyun eğmiş; Hilâfet, emir ve hükümdarların makamı riyaseti oluvermiştir. Bu gayri tabiî hal, asırlarca devam etmiş; fakat son devirlerde Osmanlılara intikal eden Hilâfet, bizim padişahların istibdadına, zamanla mânevî bir tahakküm âmili teşkil eylemiştir.

Hilâfetin âdil ruhu ile saltanatın haris havası arasında büyük bir tenakus mevcud olduğu muhakkaktır. Bir zamanlar Bagdad ve Kahire halifelerinin mâruz kaldıkları meskenet, bu hale büyük bir delildir. Bu, tarihî bir hakikattır. Nitekim, son harb senelerinde, bütün İslâm Âlemi, Halife merkezine tecavüzde dahi tereddüd göstrmemişlerdir. Ezcümle tebeamız Hicaz, Irak ve Suriyeli Arablar; Fransız tebeası Cezayirliler; İngiliz tebeası Hindliler...

Şer'an kuvvet menbaı ümmettir. Hâkimiyet hukuku, şer'i şerif nazarında milletindir. Bütün velâyet ve kanun vaz'ı, devlet umurunu hal, fasıl ve tefviz ona aiddir. Bu bakımdan, şeriat-i İslâmiyede hilâfet, hiç bir vakit irsen intikal etmemelidir. Binaenaleyh, Türkiye Cumhuriyet Hükûmeti de bu vasfı yed-i inhisarında tutmıyarak, Büyük Millet Meclisi kararıyle, bu dinî mefhareti fesh ve bu mantıkî kararla, ümmetin hakkını mensublarına teslim eylemiş oldu.

Çünkü, son Osmanlı Padişahları devrinde, Hilâfet, Daire-i Meşihat, Mahkeme-i Şeriat, müsbet ilimlere aykırı tedrisat ve ehl-i tarikat yoluyla beynelmilel medenî vechelerden uzaklaşmış ve fâsid bir şekle girmişti. Evkaf gibi, âşar gibi usullerle devletin iktisadî umuru tahrip edilir olmuştu. Bu itibarla, Hilâfetin feshi bize nazaran tabii idi. Bunu idame ise bir gaflet olurdu.

Tarihî gelenekler biraz tedkik edilecek olursa, görülür ki, İslâmiyetin masdarı ve Hilâfetin merkezi olan Hicaz'da, (1222) senesinde, (Suud bin Abdülâziz) isminde bir Vehabinin kıyamiyle Hac ziyareti memnu bir hale getirilmişti. Hattâ bu Vehabiler, Hazret-i Muhammed'in ve diğer din büyüklerinin kabirlerini tahrip etmişlerdir.

Faslılar sultanlarını halife addederken ve Birinci Cihan Harbinde Osmanlı Halifesinin (Cihad-ı Ekber) ilân etmesi Arabların, Cezairlilerin ve

Hindli Müslümanların, Halife merkezine tecavüzlerine mâni olamamışken, Hilâfet mevzuu üzerinde fazla durmak bilmem doğru mudur?

Kaldı ki, bu gibi mânevî mefhumların bir zamanlar, medreseye kayıdlı talebeler tarafından geçim mevzuu ittihaz edildiği, hattâ şeriat mahkemeleri kapılarında yalancı şahidliğin itiyad haline getirildiği, adliye civarı kahvehanelerinin bu makulelerle dolup taştığı malûmdur.

Nitekim; Mahmud Paşa Mahkeme-i Şer'iyesi Kadısı bulunduğu esnalarda, bu nevi ahvalden son derece bizar olan İsmet Molla, bir adamın ayni günde, şahid sıfatiyle, üç defa huzuruna çıktığını görünce tahammül edememiş, bu sahtekârı tokatlamıştır.

Görülüyor ki, Hüseyin Cahid Bey gibi bir münevver bile lüzum hissettiği vakit, muhakkak ki, kanaati hilâfına, bu tarzdaki mantıksızlıkların müdafaasında tekâsül göstermemektedir.

İşte, evvelâ bu zaafları bertaraf etmek ve millete dürüst bir akide sağlamak lâzımdır. Bu temin edildiği takdirde; Hilâfet, bizatihi nefsimizde mevcud demektir.

Çünkü Hüseyin Cahid Bey, Osmanlı İmparatorluğunu üç, beş sene içinde, bu kadar kısa bir zamanda tarihe mal eden **«İttihad ve Terakki»** iktidarına vaktiyle türlü türlü hülûskârlıklar için, onları gazetesiyle kötü yollara bizzat sevketmişti. Bu defa ise, yine o iktidar dökünlülerinin mevkie hâkim olmak emellerine hizmet etmek istiyordu. Fakat, Atatürk'ün vefatından sonra, İsmet (İnönü) Paşanın himayesiyle mebus olunca, evvelce o kadar tel'in ettiği yeni hâmisinin ve ulu orta tenkid ettiği Halk Partisinin meddahı kesilmiş, o zehirli kalemini bu defa muhalefet partilerine tevcih eylemiştir. Halk Partisi, iktidardan ayrılınca bu kalem, artık sadık bir köle edasiyle o teşekkülü müdafaa ve hükûmeti tenkide hasr-ı emel etmiştir.

İşte, Millî Mücadele safhası sona erdikten ve Lozan Sulhu akdolunduktan sonra, memlekette fiilî sükünetin nisbeten tecelli etmesine rağmen Hüseyin Cahid ve bazı ihtiras sahibleri, din mefhumundan böyle istifade edilmesi gayretine önem vermişlerdi.

Hattâ «İttihad ve Terakki» grubunun birinci derecede faal elemanı sayılanlardan Dr. Nâzım Bey bile, dedikodu yaratmak hevesine kapılmış, **«artık harb bitti, Mustafa Kemal Paşa ne vakit mevkiini idarecilere terkedecek?»** safsatasını yaymağa ve hempâlarına bu şekilde telkinat yapmağa başlamıştı. Maksadı, İttihadcıların memleketi istilâya mâruz bırakan bu çapulcuların yeniden iktidara gelmesini temine zemin hazırlamaktı.

Bu gibi teşebbüsler tesiriyledir ki, «Ataürk» hakkında İzmir suikasdi ihzar edilmiş; fakat failleri maksadlarına erişememiş ve bilâkis lâyik oldukları cezalara çarptırılmışlardır.

Maamafih, bu tenkid ve hücumlara rağmen, İstiklâl Mahkemelerinin faal bulunduğu bir müddet zarfında Yunanlılardan bize intikal eden fesler, başımızdan atılmış; tekke, zaviye ve medreseler kapanmış; bilcümle tarikatlerle şeyhlik, dervişlik ve müridlik gibi hurafeperestlikler kaldırılmış olduğundan artık içtimaî heyetimizin iptidaî bir kavm olmadığını ispat etmiş bulunuyoruz.

Siyasî Konular :

Avrupalılar, 13 üncü asırdanberi, bütün dünya milletleri üzerinde hâkimiyet hakları olduğuna inanıyorlardı. Fakat, 15 inci asırda bu akideyi, Orta Şark istilâsı bakımından, önlerine çıkan Türkler muvakkaten baltalamıştı. Türkiye zaafa düçar olunca, 19 uncu asırda, bütün kürenin kapıları Avrupalılara tekrar açılmış; bu müstevliler, diğer kıta unsurlarını imha ile tehdid etmeğe başlamışlardır.

Nitekim; 19 uncu asrın ortalarında, İngiltere büyük bir müstemleke İmparatorluğu kurmuştu. Fakat, buna mukabil bu devletin Hind müstemlekelerine, artık gelişen Rusya da el uzatmak hevesine düşmüş, ve bu iki teşekkül, Asya ve Yakın Şarkta birbirine rekabet etmeğe başlamışlardır. Bundan dolayı, Rusya, Osmanlı İmparatorluğundan koparılan Balkan devletleri üzerinde nüfuz tesis etmeğe uğraşırken, Yakın Şark, Avrupalılar için bir fırtına merkezi haline gelmiştir.

Çünkü; Osmanlıların 16 ncı asırda Viyana kapılarına kadar dayanan büyük fetih hareketleri, 17 nci asır sonunda Karlofça Muahedesiyle (1699) artık inhilâle uğramıştı.

Osmanlı saltanatı; bilindiği gibi, Moğollarla harb eden Konya Selçuklarına yapılan yardım münasebetiyle kurulmuştur. İmparatorluğun belli başlı harb ve zaferleri şöylece kaydedilebilir :

Kosova meydan muharebesi (1389); Niğbolu Haçlı seferleri (1393); İstanbul'un fethi (1453); Çaldıran meynan muharebesi (1514); Mercı Tabık meydan muharebesi (1517); Avusturya seferi (1593); Purut zaferi (1711); Kırım Harbi (1711).

Bunlar meyanında galib, mağlûp daha bir çok harbler cereyan etmiştir. Fakat, on altı sene süren ve Sadrıâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın tahrik ettiği İkinci Viyana muharebesi münasebetiyle akdedilen Karlofça anlaşmasından sonra, İmparatorluk inhitata başlamıştır. Çünkü, ruh asaletini kaybeden Yeniçeriler ve Anadoluda vakit vakit türeyen isyankâr kurumlar bu mağlûbiyetten sonra, memleketi felâkete sürüklemişlerdir.

Esasen, on altıncı asrın başlarından on yedinci yüz senenin ortalarına kadar istilâların temin ettiği servetten husule gelen ihtişam ve azamet, ilim ve irfanı zedelemiş, ulemayı lâkaydiye sevkeylemişti. Buna zamimeten; batı

ile doğu, Müslümanlıkla Hıristiyanlık, hattâ Sünnilikle Şiilik arasında şiddetli mücadeleye de yol açmıştı. Daha sonraları ise artık Osmanlı devleti bünyesinin şifa kabul etmez derecede hasta olduğu telâkkisi, Avrupa umumî efkârına hâkim olmuştu. Bu kanaat, Millî Mücadeleye kadar sürmüştür.

Nitekim, İkinci Meşrutiyetin ilânından sonra, İmparatorluk, İtalyanların Trablusgarbı işgali, Balkanlıların Rumeli kıtasını ve Adaları taksime uğratmalariyle kökünden sarsılmış ve Birinci Cihan Harbi neticesinde ise temamen çökmüştür.

Mukaddes topraklarımızın taksime uğramasına ve üzerinde müteaddid Arab hükûmetlerinin kurulmasına âmil olan harb felâketine rağmen, Mustafa Kemal Paşanın (Atatürk) direktifi ve galeyana gelen Türk câmiasının gayretiyle bugünkü cumhuriyet yaratılmıştır. İmdi bu teşekkülü tehlikeye mâruz bırakmamak, artık bizlere terettüp eden vatan ödevidir. Nitekim, Millî Mücadeleden sonra, müstakbel varlığımıza lâyik olduğu ehemmiyet verilmeğe başlanmış, siyasî ve içtimaî değişikliklere girişilmiştir.

Buna binaen mazideki ihmalleri gidermek ve istikbali kavî bir emniyet altına almak için evvelâ 1925 Eylülünde halkın din duygusunu istismar eden tekke ve zaviyeler kapatılmıştır. 1926 da Tahranda bir dostluk anlaşması akdine varılmış ve Saad Abad Paktının esası kurulmuştur. 17/Şubat/1926 kabul edilen Medenî Kanunla erkek ve kadın eşitliği ve 8/Kasım/1928 de yeni harfler kabul edilmiş; 1929 Eylülünde liselerden Arabca ve Farsça kaldırılmıştır. 3/Haziran/1930 da Yunanistanla yeni bir uzlaşma imza olunduğu gibi 1932 tarihinde de Cemiyet-i Akvama girilmiştir. Hattâ, 1933 de Yunanistanla ittifak muahedesi yapılmıştır. Ve bu muahede, Balkan İttifakına bir hazırlık teşkil ediyordu.

9/Şubat/1934 de Soyadı kanunu ve 5/Ocak/1934 de kadınların mebus seçmesi ve seçilmesi tasdik olunmuştur. Ayni zamanda 1934 tarihinde Atinada; Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Rumanya arasında Balkan Antantına karar verilmiştir.

8/Temmuz/1937 de Tahranda Saad Abad kasrında, Türkiye, İrak, Afganistan ve İrandan müteşekkil bir dostluk tesis edilmiştir. Ve bunlara müşabih olarak, Türk - Fransız anlaşmasiyle Hatayın anavatana iltihakı da kabul ettirilmişti. Atatürk devrinin bu siyasî ve içtimaî bütün olayları takdire layık ve takdise elyaktır.

Bundan sonra da, İkinci Cihan Harbi münasebetiyle 19/Ekim/1939 da Ankara'da; Türkiye, İngiltere ve Fransa ittifakı vücud bulmuştur. Bu olay da cidden tebrike lâyikdir.

Şunu da işaret etmek icab eder ki: bu sulhperver hamlelerin bir devamı olmak üzere, 18/Haziran/1941 de Almanya ile on sene müddetle bir

adem-i tecavüz pakti de yapılmıştı. Bu suretle İkinci Cihan Harbinde tamamen bitaraf kalmamız temin edilmiş oluyordu. Fakat, bu son anlaşma hoşa gitmemişti.

Amerika Dış İşleri Bakanlığının yeni yayınladığı 1941 senesine aid siyasî olaylardan anlaşıldığına göre, Almanlarla yapılan bu uzlaşmadan nâşi, Amerikanın bize yapmak istediği malzeme yardımına, Orta Şark ahvali dolayısiyle, İngiltere hükûmeti şiddetle muhalefet etmiş ve bize gönderilecek esliha vesairenin kendi kanallariyle verilmesini talep eylemiştir. Hattâ, bu hükûmete ait satın alma komisyonu, Türkiyeye yardım malzemesi finansımanını durdurmuştur.

Halbuki, diktatör Hitlerin emrinde hareket eden Almanların Avusturyayı kendi toprkalarına ilhakı, Polonya ve Çekoslovakyayı istilâ ile başlayan İkinci Cihan Harbine Musolininin isteğiyle İtalyanın da katılması, Avrupayı bir fâcia haline sokmuştu. İngilterenin müttefiki bulunan Fransa'yi tamamen işgal eden Alman orduları, bir taraftan Rusları mağlûp, Moskova ve Leningradı muhasara ederken, diğer taraftan Sırbistan ve Yunanistanı bile istilâ etmişlerdi. Ve bu vaziyetler, hakkımızda İngiltereyi şüpheye düşürmüştür. Fakat, Amerikanın henüz harbe girmemesine rağmen böyle nâzik bir sırada, Başvekilimiz Saraçoğlu Şükrü Bey, merdane bir beyanatla, İngilizlerle mevcud ittifaka sadakatimizi, bilâ pervâ izhardan çekinmemişti.

Bununla beraber, bizim Almanlarla anlaşma yapmamız Amerikanın da hoşuna gtimemiş ise de, onlar Türkiyeye yapılacak sevkiyatın devamını kararlaştırmıştır. Hattâ, bu hususta Hariciye Nezâretleri ile sefirler arasında teati edilen raporlardan sonra, Amerikalıların hemen bize, doğrudan doğruya yardıma başlaması katiyet kesbetmiştir.

Başvekil beyanatının tevlid ettiği esbaba, siyasî hâdiselerin ve harb ihtiyaçlarının icabına tebean Çörçil, 30-31/Ocak/1942 tarihinde Tayyare ile Adana'ya gelmiş ve Cumhur Reisi İsmet Paşa ile İkinci Cihan Harbine iştirakimizi müzakere etmişti. İsmet Paşanın esliha ve cephane noksanlığından, haklı olarak, bahsetmesi Çörçili bir dereceye kadar teskin eylemiş ve ittifaka sadakatimizi de kabul ettirmiştir. Cephane meselesinde Erkân-ı Harbiye Reisi Mareşal Fevzi Çakmak da İsmet Paşa ile mutabık bulunuyordu.

Fakat, bu görüşmeden edindiği intibalarla harbe iştirakimizi ümid eden Çörçil, Ruzvelt ile beraber Tahran Konferansından Kahireye dönerken, Stalinin de arzusu ile, İnönü ile bir mülâkat daha yapmak istemiştir. Vukuvulan 4-7/Aralık/1944, bu Kahire görüşmesinde, İnönü, yine evvelce olduğu gibi, teçhizat noksanlığını ileri sürmüş ve **«ordumuzun bu ihtiyaçları ve modern silâhları temin edilirse, 1945 Şubat ayında harbe gireceğimize söz veriyorum.»** demiştir. Nitekim, Esliha Meselesi tanzim edilin-

ce 23/Şubat/1945 de Almanya ve Japonya'ya tarafımızdan harb ilân olunmuştur. Bu karar, Mecliste oy birliği ile kabul edilmişti. Fakat bu sıralarda Bulgar ve Almanlar sulhe talib olmuşlar ve bizim fiilen harbe iştirakimize lüzum kalmamıştır.

Şu kadar var ki, 1950 de iktidara gelen Demokrat Adnan Bey (Menderes) hükûmeti patlak veren Kore Harbine iştiraki tasvip etmiş, Türk askerinin cesaret ve maharetini bütün cihana tanıtmağa muvaffak olmuşur.

Türkiye, insanlık ve hürriyet namına Amerika ve İngiltereden sonra, bu Kore Harbine, üçüncü olarak katılmıştı. Bu kararı, o vakitki Amerika Cumhur Reisi ve Başkumandan Mak Artür minnettarlıkla karşılamışlardır. Bu sayede, 1776 da istiklâl kazanan Amerikalıların samimî dostluğu takviye edilmiş ve beynelmilel durumumuz kuvvetlenmiştir.

Yeni iktidarın gelişmesine âmil olanlardan Celâl Bayar Bey, mâruz kaldığı mânevî tazyikler münasebetiyle Halk Partisinden ve mebusuktan 5/Kasım/1945 de istifa etmiş, 7/Ocak/1946 tarihinde bazı arkadaşlariyle Demokrat Partiyi kurmuştu. Fakat, Demokrat Parti iktidarında atılan isabetli hatveler yalnız Kore meselesine münhasır değildir. Bu meyanda; siyasî, içtimaî ve iktisadî birçok muhtelif hamleler vardır.

Lozan Konferansından sonra, bir taraftan Padişahlık ve Hilâfetin ilgası Cumhuriyet idaresinin tanzimi gibi bazı zaruretlerle uğraşılır ve bir yönden de, biraz evvel işaret ettiğim gibi, hariçte dostluklar tesisine ehemmiyet verilirken memlekette, pek tabiî olarak, iktisadî sahada büyük başarılar temini mümkün olamamıştır.

Maamafih, Millî Mücadelenin sona ermesinden bir müddet sonra, İsmet İnönü Paşanın riyasetinde bir Türk heyeti Rusyaya gitmişti. Bu heyet şerefine verilen ve Stalinin de iştirak ettiği bir ziyafette, hasbihal edilirken iktisadî ihtiyaçlarımız mevzuu bahsolmuş, memleketimizde kumaş fabrikaları yapılması münasip görülerek lüzumlu masraf karşılığı olmak üzere, Türkiye'ye (30) milyon dolar ikraz edilmesi ve inşaat için teknisyen verilmesi Ruslarca takarrür etmiş ve bu yardımla Kayseri ve diğer kumaş fabrikaları kurulmuştur. Hattâ, Karabük fabikası da tesis edilmiştir.

Bununla beraber, malî vaziyetin müsaadesi nisbetinde iktisadî meselelere ehemmiyet verilirken, siyasî saha da ihmale uğramamış, ezcümle Atatürkün umde edindiği Hatayın ilhakı temin olunmuştur.

Bir de, Başvekil İsmet Paşa (İnönü) nın israriyle, her noktai nazardan pek zarurî ihtiyacımız bulunan demiryollarının inşasına da başlanmıştır. Ayni zamanda, pek iptidaî durumda bulunan hükûmet merkezi Ankaranın gelişmesine çalışılmıştı.

Lâkin, Atatürk'ün vefatından sonraki devirde vaziyette mühim tebeddülât vâki olmuş, iktisadî ihtiyaçlar, daha ziyade nazariyata intikal etmiş;

hattâ, yeni yeni benlik hasletleri genişlemiş, memleketi esaretten kurtaranı unutturmak gibi menfî bir âlem havası tecelli edivermişti.

Bu ahvale, İkinci Cihan Harbinin âmil olduğu iddia edilemez. Bilâkis o tarihlerde, müttefiklerimizden bir çok siyasî ve iktisadî faydalar temini muhtemeldi.

1950 senesinde, iktidara gelen Demoktar Parti devrinde ise memleket ahvali, her noktai nazardan değişmiş; Kore Harbine iştirakle başlayan faaliyet, beynelmilel siyasî sahada lehimize mühim ve büyük tebeddüllere âmil olduğu gibi, iktisadî meselelerde de memleketin gelişmesine elverişli bir sürü yenilikler yaratılmıştır. Bilhassa, tarihî âbideler imar ve bulvarlar küşadiyle İstanbula yeni bir veçhe verilmiştir. Bu meyanda, kısmen Anadolu yolları ihya edilmiş, şehir ve köyler yekdiğerlerine bağlanmış; barajlarla zıraî ihtiyaçların ikmaline çalışılmış; traktörlerle köylümüz iptidaî zeriyattan bir dereceye kadar kurtarılmış; elektrik santralları ile yeni kurulan şeker, çimento ve diğer fabrikaların işlemesi temin edilmiş; ayni zamanda kasabalarımızın tanzimi başlamış ve tarihî âbidelerimizin her mıntakada vikayesine ehemmiyet verilir olmuştur. Tabî artan nüfus nisbetinde iş sahaları ve geçim sebebleri fevkalâde genişlmiştir.

Bugün, kültür meselesinde büyük tebeddüllere şahid olduğumuz gibi; beynelmilel malî yardımlara da bu müsbet faaliyetler neticesi ulaşılmıştır. Hattâ, memleketin müdafaasına elverişli ihtiyaçların teminine daha ziyade gayret gösterilmekte, kara ve deniz kuvvetleri asrî surette teçhiz ve takviye edilmektedir. Henüz içtimaî ve iktisadî geriliğimize rağmen, politika bakımından, (Nato) nazarında Amerika ve İngiltere ile hemayar bir muameleye tâbi tutulmaktayız. Bu ise, büyük bir muvaffakiyettir.

Bununla beraber; bu faaliyetlerde, içtimaî görgü ve bilgisizliğimizin tevlid ettiği, ufak tefek hata ve isabetsizliklerin, gayri ihtiyarî, vukubulduğu kabul edilebilir ve edilmelidir. Lâkin bunu tabiî görmeğe mecburuz. Çünkü; ilim ve irfandan sarfı nazar, okur yazarımız henüz belki % 25 dir. Bugünkü şartlar dahilinde, hiç bir iktidar, vücud bulan bu nakiselerden masun olamazdı. Elverir ki, hükûmet samimî hamlelerle, memleket ihtiyaçlarının anahatlarını isabetle tesbit ve bizleri iptidaîlik vasfından, bir dereceya kadar, kurtarma yoluna girmiş bulunsun. İtiraf edelim ki, her noktai nazarda, Avrupanın en iptidaî bir milleti addediliyoruz. Artık bu vasfı yakamızdan, elbirliğiyle silip atalım. Henüz inkişaf halinde olduğumuzu düşünerek ufak tefek noksanları, alâkadarları ikazla beraber, izam etmiyelim. Maamafih, matlûp tekâmüle erişmek için, pek çok sıkıntılara mâruz kaldığımız ve daha kalacağımız da muhakkaktır. Bunlara tahammül şarttır. Zira, memleketimiz son asırlarda, lüzumundan fazla ihmale uğramıştı. Bunun telâfisine çalışmak, millî duyğu ve vatan aşkiyle, zaruridir. Ferdî egoistlikten sarfı nazar edilirse, buna tahammül gerekir.

Ne yapalım, Türk tarihinin neslimize tahmil ettiği vazife budur. Ben, bunları hemen kaydedeyim ki, millî duyğu ve vatan aşkiyle karalıyorum. Çünkü, hayatımda ne Halk Partisi iktidarından, şahsım namına, en ufak bir fenalık gördüm; ne de Demokrat Partinin basit bir nimetine mazhar oldum ve olmak yolu güttüm. Bu itibarla, bütün bu görüş ve düşüncelerim, Türklük idealine bağlı zaruretlerdir. Bu satırlarda, memleket endişesinden başka hiç bir his ve sebeb yoktur. Karilerimin bu noktaları göz önünde tutmalarını rica ederim. Esasen bütün hayatım boyunca, takip ettiğim hareket hattı, şahsî ve indî heveslere kapılmamak ve yegâne düşüncem vatan muhabbeti ve millet kaygusu beslemek olmuştur. Binaenoleyh bu satırları garaz ve ıvazdan âzâde, teşvik ve tergibden mâsun olarak yazıyorum. Çünkü:

«Sen mi kaldın ey efendi, bu dehre vermek için nizam»

gibi mübhem mazmunlara tarafdar değilim. Bilâkis mevcut güçlüklerle mücadele arzusundayım. Doğrusu, aciz ve meskenetten, millî duyğuya lâkaydîden müteneffirim. Şahsım hesabına:

«Demokrasi beklerim,
Vay benim emeklerim.
Mahpeste yata yata
Çürüdü kemiklerim.» diyebilirim.

Maamafih, ideal uğruna bu zahmete göğüs germek cesaretini götserenler, şu noktayı da göz önünde tutmalıdırlar.

«Hapishane kapısı,
Dört duvardır yapısı.
İçeriye girenin,
Bozulur fiyakası...»

Bununla beraber, yukarıki telâkkiye memleket namına uymak ve meşakkatlere katlanmak istemiyenler hakkında şunu söylemek vazifedir:

«Nush ile uslanmayanı etmeli tekdir,
Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir.»

Filvaki Namık Kemal üstadımız:

«Tek başıma kalsam şah ve sultana kul olmam,
Viran kalası hanede evlâd-ı ıyal var.»

demişse de, bence aile sevgisi, millî duyğuyu zaafa uğratmamalıdır. Çünkü:

«Hangi mecnun bana zincir vuracakmış şaşarım!»

mefhumu da varid-i hatırdır. Hattâ:

demeği itiyad edinmelidir.

Bu satırlarda, bir noktayı daha belirtmek isterim. İkinci Cihan harbi sona ermekle beraber beynelmilel siyasî vaziyet henüz tabii bir şekil almış değildir. Son sulh meselesinde, Avrupalılar ve bilhassa şark ahvali ruhiyesi hakkında, hiç bir noktai nazara sahip bulunmayan Amerika Cumhur Reisi Mösyö Ruzveltin, Yaltada vukubulan müttefikler toplantısında, Rusların bu gün işgali altında bulunan; Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Rumanya Bulgaristan ve Baltık sahilindeki küçük hükûmetleri tesahüb etmelerine muvafakat göstermesi bugünkü polemiği yaratmış ve milletlerin iki rakip câmia haline gelmesine âmil olmuştur.

Bu duruma, zannımca, Yalta toplantısı sırasında Japonlarla Amerika harbinin henüz sona ermemiş bulunması ve belki ileride Rusların muavenetine muhtaç bir durumun baş göstermesi ihtimali sebep olmuş olsa gerek. Fakat, yapılan müsamahadan bugün Amerikalıların nâdim oldukları muhakkaktır. Hattâ sulhün akdinden sonra, Ruslara yaptıkları malî ve teknik yardımlardan nedamet duymuş olmaları bile muhtemeldir. Her ne hal ise!

Bütün bu müvazenesiz ahval göz önünde tutulmakla beraber, biraz evvel işaret edildiği veçhile, artık şükran ve emniyetle görüyoruz ki vatanımızda cahilâne taassub ve irticaın kaleleri, ocak ve bucakları da sönmüş hurafe ve safsata yerine millî vicdan ve müsbet benliğimiz hâkim olmuştur.

Bugün, kadın hürriyeti temin ve aile hayatı tersin edilmek suretiyle, Türk milleti, cihanda lâyik olduğu mevkie yükselmiş demektir. Halen ulaştığımız bu mertebe, son asırlarda çektiğimiz musibetlerin verdiği intibahtandır. Bunun kadrini bilelim. Bundan böyle terakki ve temeddünde daha süratli ilerilemeğe gayret edelim. Ve varlığımıza samimî olarak sarılalım.

Bu son temenniyi izhardan maksad, Millî Mücadelenin son safhalarında ağırlaşan siyasî havanın 1938 senesi 10/Kasım günü saat (9,05) de Dolmabahçe sarayında; **«Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini ilelebed muhafaza ve müdafaa etmektedir.»** vasiyetini yapan Atatürk'ün vefatından sonra, daha korkulu bir şekil aldığı hakkında umumî efkârda uyanan kanaat ve buna bazı şahsiyetlerin sebeboldu-ğu iddiasının revacıdır. Bâhusus, bu görüşün halk arasında anarşi mâhiyetinde yer almış bulunmasıdır. Bu noktayı biraz tafsil etmek isterim.

Şöhret İhtirasının Tevlidettiği Hareketler:

Birinci Cihan Harbi Mütarekesi gözönünde tutulacak olursa memleketin yer yer işgal edildiği, bütün topraklarımızın, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan askerlerinin tahakkümü altına girdiği ve mevcudiyetimizin sıfıra müncer olduğu görülür.

Aynı zamanda, bu badire ve tecavüzkâr hareketten kurtulmak için bazı vatanperverlerin mıntaka mıntaka gizli teşekküller vücude getirdiği, mukavemet ihzaratına ehemmiyet verdikleri de nazarı dikkati celbeder; hattâ bu uğurda birçok fedakârların zindanlara atıldığı da anlaşılır.

Fakat, bu gibi mevzîî ve mıntakavî teşebbüslerin faydalı bir renk ve şekil alması, ancak Mustafa Kemal Paşanın, Anadoluya geçmesinden, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin akdinden sonra vâki olduğu ve millî birliğin değeri buna mebni tecelli eylediği de muhakkaktır.

Yani millî kuvvetlerin ehemmiyet kesbetmesi muhtelif Kuvvayi Milliye teşekküllerinin birleşmesinden ve askerî bir prensiple yavaş yavaş muntazam bir ordu haline gelmesinden sonra, tahakkuk etmiş olduğu itiraz kabul etmez bir vakıadır.

Bu tarihî hakikatler hilâfına, perakendeliği gideren toplu ve millî bir birlik kurmağa âmil olan Mustafa Kemal Paşaya karşı, Büyük Millet Meclisinde muhalefet yaratmak istendiği, hattâ vefatından sonra, bu cihete önem verildiği de şüpheden âzadedir. Fakta bu noktaların mucib sebebleri, şimdiye kadar mestur kalmıştır.

Biraz, bu noktaların tavzihine çalışacağım:

Atatürk'ün vefatı akabinde ilgilileri en ziyade meşgul eden, ona halef olacak zatın tayin ve tesbitiydi. Çünkü, o sıralarda, halk arasında, birtakım dedikodular yayılmış, hattâ Avrupa gazetelerinde bazı isimler zikredilmek suretiyle, yeni Cumhur Reisi namzedleri bile ortaya atılmıştı. Bu bakımdan, bir an evvel bu meselenin hüsnü suretle halli ve memlekette ikilik yaratmadan keyfiyetin iyi neticeye isali bir vecibe haline girmişti.

Bu sahada, ilk lüzumlu teşebbüsü, Mecliste bulunan asker mebusların hasbıhal mahiyetinde yaptıkları konuşmalar teşkil etmiş, Meclisin dağıtılması hakkında cereyan eden dedikoduların önlenmesi ve ordunun müdahalesine meydan bırakmadan kanunî bir şekilde Cumhur Reisiin tesbiti noktasında müttefikan hareket edilmesi bu zevat arasında karargir olmuştur. Hattâ, Cumhur Reisi meselesinde, Mareşal Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü Paşalar üzerinde durulmuş ve bunların ziyareti takarrür eylemiş ve bu husus için aralarından bir arkadaş tavzif edilmiştir. Bu zat, bu maksad etrafında, evvelâ Mareşal Fevzi Çakmak'ı ziyaret etmiş, muhterem Mareşal'den aldığı samimî cevab, ben siyasetle hiç meşgul olmadım, Cumhur Riyaseti için İsmet Paşanın daha muvafık bulunduğu zeminindedir.

Aynı zat, İsmet Paşayı da ziyaret etmiştir. Köşkündeki bahçede zairini kabul eden Paşa, evvelâ ordunun noktai nazarını sormuş ve Mareşalin cevabını öğrendikten sonra, kameriyede birlikte yedikleri öyle yemeği esnasında, tatlı tatlı fikir teatisine meydan verilmiş ve paşa misafirperverlik ibrazından geri kalmamıştır!

Seçim için yapılan Meclis toplantısında ise, Başvekil Celâl Bayar Bey, muhtelif grup toplantılarını ayrı ayrı ziyaret ederek, yukariki görüş şekillerini teyid zımnında hükûmet erkânınca İsmet İnönü Paşanın Cumhur Riyasetine seçilmesinin muvafık telâkki edildiğini hikâye eylemiş ve bu suretle deveran eden dedikoduları önlemek ve millî tesanüdün sekteye uğramamasını ve herhangi bir ârızaya meydan verilmemesini temine çalışmıştır. Ve filvaki ittifakı âra ile de İsmet Paşa o gün Cumhur Reisi seçilmiştir.

Mareşal Fevzi Çakmak
Genel Kurmay Başkanı

Fakat, bu tesanüd kısa bir müddet sonra sekteye uğramıştır. İşte teessüfe şayan olan bu noktadır. Çünkü Millî Mücadelenin son günlerinde olduğu gibi yeniden bazı tezadlar meydan almış, mevcud olması lâzım gelen birlik bozulmuştur. Bilhassa Atatürk aleyhine tenkid ve husumet izharı canlanmıştır. Bu arada, Atatürk'e son derece bağlı bulunan Başvekil Celâl Bayar Bey bile vazifesinden uzaklaştırılmıştır.

Bir müddet sonra, Mareşal da, çok sevdiği makamından mahrum edilmiştir.

Esasen Cumhur Reisi İsmet İnönü Paşanın seçim münasebetiyle irad ettiği kısa nutkunda Atatürk'ten o kadar sathî bahsetmesi, onun takdirkârları, henüz gözyaşları kurumamış bulunan minnettarları üzerinde öyle büyük suitesir hâsıl etmişti ki genç ve ihtiyar bütün halk bunu egoistliğin bir şaheseri, hased ve hıncın bir enmuzeci telâkki etmekte muztar kalmışlardı.

Şuursuz bir kıskançlığın beliğ bir ifadesi addedilen bu nutkun husule getirdiği suitesiri izale için birkaç gün sonra, yeni Reisi Cumhurun, Atatürk lehine, gazetelerde intişar eden uzun beyannamesi de, halkta yaratılan bu ruhî hâleti gideremeyişti.

Doğrusu, Atatürk hakkında, şahsen sevgi beslenmese bile bir siyasî rücülün öyle kederli bir zamanda, irad eylediği birinci nutukta olduğu gibi, ona karşı, bu kadar lâkaydî gösterilmesi tabiî telâkki edilemiyordu.

Halbuki, Atatürkle İsmet İnönü Paşa, Birinci Cihan Harbi vesilesiyle, Kafkas cephesinde müşterek vazife birliği yaptıkları gibi, Suriye'deki Yıldırım Orduları münasebetiyle Haleb mıntakasında, askerî icaplarla, tekrar

buluşmuşlar ve dostluklarını takviye etmişerdi. Buna mebni, son vakıalar, haklı olarak, bazılarınca nazarı dikkati calip addediliyor ve bihassa millî Mücadelede samimî işbirliği yapılması hilâfına ihdas edilen bu yeni durum musip görülmüyordu.

Bâhusus Atatürk'ün Hüseyin Cahid Yalçın ve daha ona mümasil bir iki tenkidkârının alelâcele yeni Cumhur Riyasetince iltifata mazhar olmaları da memlekette büyük akisler uyandırmış, acı düşüncelere meydan açmıştı. Maamafih, iş bu kadarla kalmamış, daha sonraları birtakım mânidar teşebbüslere de tevessül edilmiştir.

Ezcümle Reisicumhur İsmet İnönü, seçiminden bir iki ay sonra, Savarona yatiyle İstanbul'a gelmişti. Bu seyahat münasebetiyle, Bomonti civarında, bir dostunun evinde Kâzım Karabekir Paşa ile hususî bir görüşme yapmış ve belki bu buluşma neticesi olarak bu zatın mebusluğu, hattâ Meclis Riyaseti emniyet altına alınmıştır. Şu kadar var ki, bu müdavelei efkâr sonunda, Kâzım Karabekir Paşa, Atatürk aleyhinde tenkidkâr neşriyata tevessül suretiyle, Üniversite gençliğini tahrik etmiş ve bir nümayiş icrasına vesile vermiştir. Buna binaen de neşriyatından sarfı nazar etmeğe mecbur kalmıştır.

İşte, neşriyat sahasında vuku bulan bu hâdise, bir mukaddeme teşkil eylemiş, ötedenberi umum vatandaşların büyük bir sevgi ve muhabbetine mazhar bulunan Atatürk aleyhindeki yersiz söylentiler, sinsi, sinsi artmağa başlamıştır. Hattâ, Atatürk'ün Rauf Orbay ile Ali Fuad Cebesoy ve Refet Bele Paşalar gibi bellibaşlı muarızları, onun vefatından sonra, bitaraflıklarınımuhafaza ettikleri halde, hakkında tenkid mevzuu tevlid edenin İsmet İnönü Paşa ve bir ara evrakı müsadere edilen Kâzım Karabekir Paşa olduğu iddiası meydan almıştır.

Buna âmil olan hakikî ahval ve efalin ne olduğu sarahaten dermeyan edilemezse de acaba evvelce Atatürk'le İsmet İnönü Paşa arasında vuku bulan bir iki anlaşmamazlık bu suitefehhüme müessir olmuş mudur, bilinemez! Çünkü, Hatay meselesinde Atatürk'le İsmet Paşa arasında ötedenberi görüş farkı olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim, Hatay'ın Türkiye'ye terki hususunda, Fransa hükûmetine verilen siyasî bir memarandumla, işin tacili ve bu mıntakanın Türkiye'ye bir an evvel terki hususundaki resmî bir müracaata, Salih Bozok'ün evinde; Atatürk, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras, Diyarbakır Mebusu Kâzım Paşa Sebük Tekin ve refikaları Nevber Hanımefendi ve daha bir iki zat sabırsızlıkla cevaba ve muvafakat haberine intizar ederlerken, Hatay meselesini vakitsiz bir taleb telâkki eden Başvekil İsmet İnönü Paşa, ayrı bir köşede yalnız başına oturmak mecburiyetinde bırakılmıştır.

Maamafih, sabaha karşı, Fransızlardan muvafakat cevabı gelmiş ve bu toplantıda bulunanlar da memnun bir halde evlerine dağılmışlardır. Fa-

kat, İsmet İnönü Paşanın bir köşede oturmağa mecbur kalması acaba kendisini rencide etmemiş midir? Bu hal bazı dedikodulara sebeb olmaktan hâli kalmıyor. Ve Kâzım Karabekir mülâkatını buna hamledenler bulunuyor.

Bundan başka, İngiltere Kralı Edvard'ın Türkiye'yi ziyareti ve dostluk esası kurulması da başka bir meseleye meydan vermiş, İngiltere ile anlaşmaktan ziyade, Ruslarla uzlaşmayı belki İsmet İnönü Paşa daha muvafık buluyor ve ona göre bir veçhe tayinini istiyordu, zannediliyor. Çünkü, daha evvel, Rusya'yı ziyaret etmiş ve Bolşevik ricaliyle, ihtimal bu vâdide müdavele-i efkârda bulunmuş ve onların görüşünü belki daha musib telâkki eylemiştir deniliyor ve İkinci Cihan Harbinde, verilen söz hilâfına, bu savaşa iştirak edilmemesi de buna hamlolunuyor.

Hattâ, İngiltere Kıralının ziyareti, Ruslarla anlaşmayı baltalamış olacaktır ki, hemen o günlerde, Atatürk'ün tasvibiyle, İsmet Paşanın Başvekâletten istifası, gazetelerde intişar etmiştir, fikri revaç buluyor ve bu vesile ile Celâl Bayar Bey, Başvekil olmuştu, kaydı ortaya atılıyor.

İşte, bu gibi hâdiseler herhalde Atatürk'le İsmet İnönü Paşa arasında bürudet husülüne sebeb olmuş ve neticede, yukarıda bahsettiğim Bomonti görüşmesi ihzar edilmiştir, şüphesi bahis mevzuu teşkil ediyor. Bilmem bunlar ne dereceye kadar doğrudur.

Maamafih, İsmet İnönü Paşanın hareketi, yalnız Kâzım Karabekir Paşa ile anlaşmaya münhasır kalmamıştı. Aynı zamanda, iki büyük lider arasında mevcud soğukluğa, Atatürk'ün vefatından sonra, bilhassa, Hüseyin Cahid ve daha bazı Atatürk aleyhtarlarına verilen ehemmiyet işhat edilerek bu düşünceler takviye edilmek isteniyor. Ve buna binaen Atatürk, milletin muhabbetinden mahrum bir hale sokulmak amacı güdüldüğü, Anıd Kabrin on senn zarfında, ikmaline bile imkân bulunmamıştır, tenkidi yapılıyor.

Yukarıki mülâhazalara ilâveten, haricî siyaset bakımından da bazı kayıtların ilâvesi meseleyi daha geniş bir safhaya sokmaktadır.

Ezcümle; İkinci Cihan Harbinde, İngiliz ve Fransızlarla müttefik bulunduğumuz, bilâhare Amerikalılarla da aynı noktai nazar etrafında birleştiğimiz halde, her nedense; Tahran, Malta ve daha diğer buluşmalar hasebiyle, bizim de harbe iştirakimizin takarrür ettirilmesi hilâfına, müstemirren bu noktanın leyteleralle ile geçiştirilmesi, Müttefikler üzerinde iktidara karşı, daha doğrusu, Türkiye aleyhinde fena fikirlerin husulüne meydan vermiştir, düşüncesi de ortaya atılmıştır.

Nitekim; bu ahval, İtalyanların işgalinde bulunan on iki adanın bilâ teemmül Yunanistan'a terkine vesile olmuştur, deniyor ve haricî siyasetteki bu bozukluk, dahilî işlere de tesir icrasından hâli kalmamıştır; kanaati ileri sürülüyor.

Hülâsa; ihdas edilen bu atmosfer sebebiyledir ki, 1946 senesi 7 Ocak ayında Demokrat Parti doğmuş ve memlekette büyük önem kazanmıştır, kanaati ortaya atılıyyor. Artık, Halk Partisi Reisi İsmet İnönü Paşa ile Demokrat Parti iktidarı Cumhur Reisi Celâl Bayar arasında, vaktiyle tahaddüs eden ve günden güne artan barid havadan, bu satırlarda bahsi zaid addediyorum. Ancak, aralarında İş ve Ziraat Bankaları kanaliyle evvelce cereyan eden malî meselelerin şeklinden ve mahdum beyler hakkında yekdiğerlerine karşı takındıkları ithamkâr tavırlardan sarfı nazarla, yalnız İsmet İnönü Cumhur Reisi iken, 6 Mayıs 1946 tarihindeki, Ankara Belediye seçimi dolayısiyle, Sarayda vâki bir mübahaseyi işaret etmekle iktifa edeceğim. Cumhur Reisinin biraz sert ifadesine mukabeleten, Demokrat Parti Lideri Celâl Bayar Beyin, o mülâkatta verdiği; **«Siz, istediğinizi yapmakta muhtarsınız. Fakat, biz çizdiğimiz mücadele yolunu terketmek fikrinde değiliz.»** tarzındaki cevabı kaydetmekten sarfı nazar edemiyeceğim. Nitekim, bu kanaatlerine mebni o günkü muhalifler öylece yollarına devam etmişler ve iktidara kavuşmuşlardır.

Bu tehlikeyi hisseden ve mevkiinden emin olamıyan o günkü iktidar, bazı teşebbüslere girişmiş ve 1946 senesi 31 Mayısında Millet Meclisinde tek dereceli seçim tasarısını kabul ettirmiş ve 10 Haziran 1946 tarihinde de (2) muhalife karşı (383) reyle bunun tatbikine ve yeni intihabat icrasına tevessül eylemiştir.

Yapılan seçimde, Halk Partisi (395), Demokrat Parti de ilk defa olarak (63) milletvekili kazanmıştı. Kısa bir müddet zarfında muhalefetin bu kadar mebus toplamış olması calib-i dikkatti. Buna binaen, iktidar, Demokrat Partinin yayımını önlemek ve neşriyatını kayıd altına almak emeliyle 1947 senesinde **«Takrîr-i Sükûn»** kanununu ortaya atmıştır. Lâkin, bundan matlûp vechile istifade etmek imkânını bulamamış ve muhalefet süratle genişlemiştir.

Fakat, israf edilen bu şuur harici faaliyetler, memlekette yalnız yeni bir parti yaratmakla kalmamış, inkılâp hamleleri aleyhinde birtakım cereyanlar da halketmiş, içtimaî bünyemizde yekdiğerine hasım muhtelif zümrelerin husulüne sebebiyet vermiştir.

Hattâ, Ata'nın ölümünden sonra bazı iz'an ve irfandan mahrum nankörler inkılâbları kötülemeğe, Atatürk heykellerine tecavüze yeltenmişler, kendilerini düşman esaretinden, İslâmiyeti kilise tegallübünden kurtaran ve Türklüğü ebediyete ulaştırma yolu yaratan o büyük şahsiyete karşı, caniyane hareketlere koyulmuşlardır. Bütün bunlar, biraz evvel işaret ettiğim, bazı muhterislerin kötü düşüncelerle tahrike çalıştıkları fena hislerin eseri ve zararlı neticesi değil midir, acaba deniyor.

Muhakkak ki, bunları tevlid eden, sinsi sinsi yayılan tenkidler veya tahriklerden başka bir konu olamaz. Bunlardan ibret almak ve tevalisine

meydan vermemek gençliğe terettüb eden millî vazifeler cümlesinden olduğunu hatırlatmağı zarurî görürüm!

Biraz evvel bahsettiğim konulara müşabih, aşağıdaki nümuneleri de bu satırlara ilâve etmekte mahzur görmüyorum. Bunlar da isbat ediyor ki matbuatta körü körüne tecavüzlere yeltenmek veya fuzulî tenkidlere baş vurmak, teşvik gören bazılarınca, bir metod olarak kabul edilmiş ve bu vadide sağa, sola hücum etmek, bilhassa Atatürk'ün ölümünden sonra, bir meslek haline getirilmiştir.

«Dost olan uyuşur, olmayan döğüşür.»

«İttihad ve Tarakki» ve Cumhuriyet Devri:

Son kaydettiğim vakıalardan anlaşılıyor ki, bugün memelkette huzursuzluk yaratan meseleler, daha ziyade, şahsî ve ruhî zafiyetlerin eseri nikbetidir; yani ihtiras ve benliğin âmansız tesirinden başka birşey değildir. Halbuki insanlığın en büyük hasleti, kinlerin yıkıcı tazyikına uymamak ve dimağlarda kara bulutların toplanmasına meydan vermemektir. Bilhassa, mefkûre mücadelesini ihtiras dalgalarına kurban etmemektir. Çünkü, ihtiras, memleket menfaatlerinden ziyade, bir kapıya kul veya bir sandalyeye sahib olmak hevesinden başka bir mâna ifade etmez. Halbuki, insan ruhunun bu kadar suiistimali caiz değildir!

Bu itibarla, kitaba son verirken aşağıya ilâve ettiğim acı bir iki hâdiseyi de kaydetmekten sarfı nazar edemedim. Bahsedeceğim vakıaların ana haddini tevlid eden, hiç şüphe yok ki ihtirastı.

Bu gibi zaaflar dolayısiyledir ki, biraz evvelki tavzihata benzer, Millî Mücadele sıralarında olduğu gibi, sonraları da, Atatürk'e karşı lüzumsuz muhalefet yapılmış, hayatta iken ise, birkaç suikasd teşebbüsü bile ihzar edilmiş ve bereket versin, hiçbiri müspet bir neticeye vardırılamamıştır. Fakat, son İzmir vakasının başlı başına önemli bir tasavvur mahsulü olarak tanzim edildiği anlaşılmaktadır.

İnkılâp tarihimize aid, Padişahlık ve Hilâfet safhasının kapandığı ve Cumhuriyet devri başladığı böyle bir sırada, ruhlarında ihtiras ateşi kaynayan «İttihad ve Terakki» ricalinden birkaçının, vatan haricinde, düşman kurşununa kurban gitmesine rağmen, bu ocağın belki ikinci derecede haizi ehemmiyet bulunan bazı muhteris elemanları, kurdukları bir komplo ile memleketi düşman istilâsından kurtaran Gazi Mustafa Kemal Paşaya karşı İzmir'de bir suikasd teşebbüsüne tasaddi etmişlerdir. Bu münasebetle bu caniyane harekete iştirak edenlerden Dr. Nâzım, sabık Maliye Nâzırı Cavid, sabık Dahiliye Nâzırı Canbolat, sabık Maarif Nâzırı Şükrü, sabık Adliye Nâzırı Hafız Mehmed, Lâzistan Mebusu Ziya Hurşid, Ardahan Mebusu

Hilmi, Sivas Mebusu Turgut, Baytar Miralayı Rasim, Nail ve Haydar Beylerle Rüştü Paşa ve Edib Efe, Divanı Harb kararıyle idam edilmişlerdi.

Cemiyet rüesasından, Kara Kemal ve Abdülkadir Beyler, daha evvel asılmış veya intihar etmiş bulunuyorlardı. Bu vakıalar dolayısiyle, «İttihad ve Terakki» teşekkülü tamamen infisah etmiş ve tarihe karışmıştır. Artık muhtemeldir ki, parti mücadeleleri bundan böyle, mazide olduğu gibi, münazaa ve muhasama şekline sokulmıyacak ve memleket bir daha o elîm âkıbete sürüklenmiyecektir. Bu maksadla, millete hakikî demokrasi terbiyesini aşılamak millî vazifelerimizin en büyüğüdür. Yeni neslin bu vazifeyi şerefle başarmasını temenni ve ümid edelim.

Lâkin, büyük zaferden sonra, Atatürk'ün dâveti üzerine Ankara'ya giden Kara Kemal Bey, Ağaoğlu Ahmed Beyin evinde yapılan bir gece toplantısında, ertesi günü vukubulacak mülâkatta, Gaziye söyliyeceklerini hazuruna şöylece hülâsa etmişti:

«Gazi'nin beraber çalışmak teklifini şükranla karşıladım. Fakat, bu koca İmparatorluk bizim kucaklarımızda can verdi. Hatalarımızla, sevablarımızla devrimizi bitirmiş insanlarız. Bize, bana düşen vazife, bir köşeye çekilmek, vatanı kurtarmış olan adama, arkadaşlrına muvaffak olmaları için dua etmekten ibarettir. Bizim artık idare etmek mevkiinde hakkımız kalmamıştır.»

Halbuki, bu zatın İzmir suikasdi münasebetiyle tevkif edilmek istenince başına sıktığı bir kurşunla intihar etmesi, bu beyanatı hilâfına cereyan eden gizli işlerle alâkadar bulunduğunu isbat eden ahvaldendir. Aksi takdirde intihara lüzum görmiyebilirdi.

Buhâdise gösteriyor ki, «İttihad ve Terakki» mensuplarının emeli, her ne bahasına olursa olsun, iktidarı elde etmek ve aksi takdirde hayatlarını bile fedadan çekinmemektir.

«Şapı kaynatmakla olur mu şeker,
Meşhur sözdür: Her cins cinsine çeker.»

Fakat, bazılarımızda gurur ve ihtirasın tevlid ettiği öyle ruhî ahval var ki, bu zaafı gidermek ancak kültür seviyemizin yükselmesine ve fuzulî benlik iddialarının önlenmesine vabeste olduğu anlaşılmaktadır. İçtimaî terbiyenin henüz tekâmüle erişemediği hususunda, memleketimizde bu yolda cereyan etmiş bir sürü acı misâller saymak, nümuneler zikretmek mümkündür. Yukarıki sahifelerde, bahsi geçen Talât Beyin (Paşa) Ferid Bey hakkında, izhar ettiği iftiralar, Cemal Paşanın, Talât Paşa ve İsmail Canbolat Beye yazdığı tecavüzkâr mektuplar, dikkate şayandır. Bu kabilden olarak, Enver Paşanın, Âyan Meclisinde, vaktiyle Mebusan ve Âyan Reisliklerinde bulunmuş, meşhur Ahmed Rıza Beye revâ gördüğü hakaret de kayda değer bir keyfiyettir.

Birinici Cihan Harbiniin (1916) senesi Şubatının son günlerinde «İttihad ve Terakki» hükûmeti, kırk üç milyon liralık bir harb tahsisatı kanun tasarısını Mebusan Meclisinden birkaç saat zarfında geçirdikten sonra, Âyan Meclisine sunmuştu. Bunun müzakeresi için Âyan Meclisi toplanmış, celse açılınca, Harbiye Nâzırı, Başkumandan Vekili, Damad ve Yaver-i Hâs Hazret-i Padişahî Birinci Ferik Enver Paşa da salona girmişti. Malî ve Askerî encümenlerce süratle verilen müşterek karardan sonra, umumî heyete arzedilen kanun tasarısı hakkında, âzadan Ahmed Rıza Bey söz almış ve bu gibi mühim bir meselenin alelâcele intacı mâkul olmıyacağını söylemiştir.

Bunun üzerine, kürsiye çıkan Enver Paşa, Ahmed Rıza Beye hitaben:

— **«Sus terbiyesiz, otur yerine!»** diye bağırmıştır.

Enver Paşanın Ahmed Rıza Beye yaptığı bu hakareti tabiî telâkki etmek icabeder.

«Harise necabet mi verir hiç üniforma!..»

Çünkü, büyüklük âli himmet olmakladır. Yoksa, mevki veya servet sahibi bulunmak değildir. Bir adam meşhur «İskender» gibi cihangir, «Rüstem Zal» gibi bahadır olabilir. Bunlar, badi-i sürür ve mübahat, bâis-i gurur ve mefharet olmakla beraber, tabiî hiç bir tecavüzkâr harekâta hak verdirmez.

«Kahraman, öfkede nefsine hâkim olandır.»

Fakat, Harbiye Nâzırı ve Başkumandan vekili vasıflarını haiz bulunan Damad Envlr Paşa, nail olduğu bu nimetlerden o kadar mağrur olmuştu ki, artık âdab-ı maaşeret kayıdlarından nefsini âzade sayıyordu. Bundan dolayı da bu hareketini bir küstahlık addetmiyordu!..

Bu tecavüzkâr ifadeden müteessir olan Âyan Heyeti, hemen salonu terketmişler ve hükûmetten tarziye istemişlerdir.

Sadrıâzam, Prens Said Halim Paşa, hükûmet erkâniyle bir toplantı yaptıktan sonra, Âyan Reisi Halil Rifat Beyin teklifini kabul etmiş ve Meclise gelerek resmen af talebinde bulunmuş ve hükûmet namına tarziye vermiştir. Tabiî bu küstaklık kırk yaşlarında iken memleketin rakibsiz diktatörü kesilen Enver Paşanın gurur ve azametfüruşluğundan neşet ediyordu.

Halbuki, vaktiyle Enver Beyin, henüz Paşa, Harbiye Nâzırı ve Damad olmadan evvel, Ahmed Rıza Bey hakkındaki duygu ve saygısı bambaşka idi. Ataşemiliter bulunduğu sıralarda, Berlinden Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Beye yazdığı aşağıya aynen ilâve ettiğim mektup, bu ciheti belirtmektedir :

Muhterem ağabeyciğim;

Berlin; 5 Haziran 1911

«Melfufen takdim ettiğim mektup sahibi, Perlepeli Bulgar muallimlerden biridir. Kendisi, geçenlerde silâh toplanma meselesinde, komitesinin bütün evrakını bize teslim etti. Ve Manastır konsoloshanesinden, bazı telgraf ve evrakı, hayatını tehlikeye koyarak aşırdı. Binaenaleyh, Osmanlılığa bir İslâm kadını kadar merbuttur. Matlûbu muhik veis'af edilecek gibi görünüyor. Bir kere, lûtfen çağırtıp bir iki söz sorarsanız, verilecek vezaifin uhdesinden geleceğine kani olursunuz.

Bunun matlûbunun is'afına tavassuta teşebbüs eder ve bu vesile ile de ihtiramat-ı mahsusamın kabulünü rica ederim ağabeyciğim.

Muhterem hanımefendinin ellerinden öper, hemşirelerim hamlara arz-ı hürmet ederim.» **Enver**

İmdi, bu hal, «İttihad ve Terakki» rüesasının yalnız resmî makam ihraz edenlerine hâs değildi. Kalemiyle matbuat âleminde şöhret kazananları da vakit vakıt, hattâ Cumhuriyetten sonra bile bu tahakküm hastalığından kurtulamamışlar ve kendi noktai nazarlarınıumumî efkâra telkine çalışmışlardır. Ezcümle, İsmail Hâmi Danişmend Bey, Milliyet gazetesinde Edirne Müdafii merhum Şükrü Paşa hakkında yazdığı bir makalede Balkan Harbi sırasında, cereyan eden bir vakıadan, Talât Beyin (Paşa) fırkacılık gayretiyle, Anadolulu askerlere yaptığı telkinattan müteessir olduğu için, bu ordubozanlığı yapan zatı, İstanbul'a iadeye mecbur kaldığından, pek yerinre olarak bahsetmiş, fakat bu yazı matbuatın hâkimi geçinen Hüseyin Cahid Beyi kızdırmış ve «Ulus» gazetesinde «Milliyet» yazarına cevab vermek garabetine sevkeylemiştir.

Filvaki, muhterem Şükrü Paşanın kahramanca müdafaasını sekteye uğratmak için Talât Beyin (Paşa) askeri tahrik ettiği o acı günlerde şayi olmuş bir hakikattir.Hattâ, Talât Beyin İstanbul'a iadesinden sonra, aynı telkinatı ifa için, Hilâliahmer Reisi sıfatiyle Dr. Bahaeddin Şakir Beyin Edirneye gittiği de meçhul değildir. Bütün bunlar fırkacılık zaafının mânasız birer zuhuratıydı.

Lâkin, İsmail Hâmi Danişmend Bey, Hüseyin Cahid Yalçın Beyin iddialarını ve kendi hakkında revâ gördüğü ittihamları birer birer red ve cerh ve hâdiselerin cereyan tarzını tavzih için, Operatör Cemil Topuzlu ve Mahmud Muhtar Paşalardan ve vaktin Dahiliye Nâzırı Reşid Rey Bey vesair yazarların hâtıralarından misaller alarak on makale ile verdiği cevabda, «İttihad ve Terakki» rüesasının sonsuz ihtirasını meydana koymuş ve bu suretle hakikatin tecellisine hizmet etmiştir. İsmail Hâmi Danişmend Bey, aynı zamanda, Hüseyin Cahid Yalçın Beyin hiyaneti vataniye cürmiyle 17 Nisan 1925 tarihinde tevkif edildiğini ve 7 Mayıs 1925 de Ankara İstiklâl Mahkemesi kararıyle müebbeden Çorum'a nefyolunduğunu ve bir sene üç ay menfada kaldıktan sonra, 21 Ağustos 1926 senesinde affa mazhar oldu-

ğunu ve hâlen şükran ve minnet hissiyle meşbu ve daha doğrusu ihtiras zevkiyle mahmûl olarak vaktiyle aleyhinde bulunduğu ve bu defa tahlisi hususunda yardım gördüğü Halk Partisi Reisi İsmet İnönü Paşanın müfrit müdafii kesildiğini kaydetmektedir.

İşte, bu hâdiseler birer ibret nümunesi ve fırkacılığın bizlerde yarattığı zaafın en feci tezahürüdür.

Hüseyin Cahid Yalçın Beyin, bu tecavüzkâr hareketleri yalnız yukarıda bahsi geçen ahvale inhisar etmemektedir. Millî Mücadele âmillerine karşı da fırsat buldukça, İkinci Meşrutiyetin ilânında bazı istibdad mücahidlerine yaptığı gibi, târizlerde bulunmuş ve bu meyanda Türk ordusunun en nezih bir şahsiyeti olan Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak hakkında da bir zamanlar tezyifkâr yazılar karalamış, hattâ fırka kumanlarından Ali İhsan Sâbis'e karşı aynı suretle hareket ettiği için mahkemeye bile sevkedilmiştir.

Bu malûmatı arzederken, yakın mazi ile alâkası bulunan son hâdisenin bu sayfalara ilâvesinden dolayı sayın ve hakşinas okuyucularımın beni mâzur göreceklerini ümid ederim.

Maksadım, bu gibi vakıaların ve suiistimale uğrayan mevzuların unutulmamasını temindir. Bu suretle, mühim teferrüat, inkılâp hareketleri ve Millî Mücadeleyi ilgilendiren bazı hâdiseler ortaya konmuş, eşhas ve vakayi hakkında, umumî bir fikir edinilmesi kolaylaşmış olur: Esasen, tarih mazide cereyan eden ahvali, kısaca da olsa, kayıt ve ifham değil midir?

Hüseyin Cahid Bey, 20 Eylül 1943 senesinde, Tanin gazetesinde, Ali İhsan Sâbis Paşanın askerî hâtıratını red ve cerh maksadiyle yazdığı makalede, Paşa hakkında sahte şöhretli bir kumandan tâbiri kullanmıştır.

İfade tarzı, hakaret telâkki edildiği için, mesele mahkemeye intikal ettiğinden Ali İhsan Paşanın vekili Avukat Münim Mustafa Bey, mahkemeey, **«Ankara Asliye Üçüncü Ceza Hâkimliği Yüksek Katına»** serlevhalı şöyle bir iddianame takdim etmiştir:

«Ali İhsan Paşa, harb meydanlarında memleket müdafaası ile meşgul olurken, Hüseyin Cahid Bey, Büyükadada içki ve kumar masaları etrafında vakit geçiriyordu. 1324 Meşrutiyeti ilân edildiği vakit, hürriyetperverler bu muharriri bulunmaz bir Hind kumaşı zannetmek hatâsına düşmüşlerdir. Şu kadar var ki, «Tanin» deki neşriyatiyle muhtelif unsurlar arasına nifak soktuğu görülmüş ve fakat bundan kendisi menedilememiştir.

İşte, bencilik iddiasiyle hareket eden bu muhteris yazar yüzünden, 31 Mart hâdisesi patlak vermiştir. Bu vakıanın memlekete ne kadar cana ve servete mal olduğunu elemle hatırlıyoruz. Kan kusturan bu şuursuz neşriyat sebebiyledir ki, Balkan Harbi de zuhur etmiştir.»

Kaydını ileri süren müdafaa vekili Münim Bey, Orhan Seyfi Beyin 115 numaralı Çınaraltı nüshasında:

«Giridin zıyaına Hüseyin Cahid Bey sebeb olmuştur.»

diye yazdığını da işhad sadedinde zikretmektedir.

Her gün gömlek değiştirir gibi kanaat değiştiren «Tanin» gazetesi hakkında ne söylense azdır cümlesini zihreden Münim Mustafa Bey, müdafaasında, Hüseyin Cahid Bey için, bencilik ve ihtirasın tam timsalidir, kanaatine varmaktadır.

Binaenaleyh, Hüseyin Cahid Bey için şunu söylemek caizdir:

«Güneşin kalbini versen ona, kör kandil eder!
Nuru boğdurmak için, zulmeti iskandil eder!..»

Fazıl Ahmed

Hattâ, Avukat Bey, Atatürk'ün hâtıratından şu parçaları da müdafaanamesine ilâve ediyor:

«Kin ve ihtiras, bir insanın dimağını, vicdanını kararttığı vakit nasıl konuşur; işte, «Tanin» gazetesinin İsmet Paşa hakkında yazdıkları da öyledir.»
cümlesinden sonra:

«Vicdanı çirkinliklerle dolu olanlar, bizim vatanperverane, namuskârane hareketlerimizi, Hüseyin Cahidin yaptığı gibi fena gösterirler.»

cümlesini zikrediyor. Ben, birçok tefsirlere meydan açan Hüseyin Cahid Beyin taşkınlıklarına aşağıdaki beyti ilâve ediyorum:

«Ölmez bu vatan, farz-ı mahal ölse de hattâ,
Çekmez kürenin sırtı o tâbut-u cesîmi!»

Yukarıda bahsi geçen Hüseyin Cahid Beyin saldırışları yalnız, bu iki zata inhisar etmemiştir. Merhumun, bütün hayatı boyunca, takip ettiği hareket hattı, halkın az, çok sevgisini kazanan mâruf şahsiyetlere çatmak ve bu suretle kendi şöhretini tezyide hasrı emel etmek olmuştur.

İlk tecavüzkâr hamle ve târizler, Makedonya komitecilik mefhumuna bağlı olan veya «Jön Türk» geçinen bazı «İttihad ve Terakki» mensubu politika düşkünlerinin telkinatiyle, İkinci Meşrutiyetin ilânından kısa bir müddet sonra yaratılacak değişikliğin ilmî prensiplere bağlı olmasını isteyen Prens Sabahaddin Beye karşı başlamıştır. Bu yönden memlekette tagallüb ve tahakküm meyli kurulmuş, anti demokratik esaslara önem verilmiştir.

Kötü bir zihniyetle, «Tanin» gazetesinde, vakit vakit intişar eden iftira faslı yukarıki sahifelerde kaydedilmiştir. Şimdi, memleketi terke mecbur edildikten bir müddet sonra, hayata veda eden ve 1905 senesinden beri şahsî teşebbüs hakkındaki düşüncelerini «Terakki» gazetesinde yaymağa ça-

Üstadın resmine hürmetkâr nazarlar sunarken...

lışan bu insanlık ve vatanseverlik nümunesi Sabahaddin Beyin son meşguliyetlerini tavzihe ve Hüseyin Cahid Beyin ne kadar gaflet ve garazkârlıkla neşriyat yaptığını karilerim nazarında belirtmeğe çalışacağım. Esasen, bu tecavüzler, muhteris muharrire hitaben neşrettiğim broşür mâhiyetinde bir açık mektubla da şerh edilmiş ve keyfiyet yazarın makale ve neşriyatiyle tevsik olunmuş bulunmaktadır.

Binaenaleyh, şimdi Sabahaddin Beyin mâruz kaldığı haksızlıklara rağmen, güttüğü vatan muhabbeti ve millî duyğuyu tafsil edeceğim.

Garib Bir Tecelli:

Bu kitabda münderiç, «Jön Türk» âlemi, «İkinci Meşrutiyet» ve «Millî Mücadele» gibi bahislerde ismi geçen Prens Sabahaddin Bey, vatanımızın en bedbaht ferdlerinden biridir.

İlm-i irfanla mücehhez ve hamiyet-i milliye şiarlariyle mahmul bulunan bu zat, bütün ömrünü vatan, vatandaş lehine mücadele ile geçirdiği ve gençliğe yaratıcı bir ruh aşılamağa çalıştığı halde, içtimaî bilgiden mahrum muhteris siyasî rakibleri tarafından ilmî görüşleri ceffel-kalem red edildiği için umde edindiği demokrasi metodlarını halk tabakasına yaymağa tamamen muvaffak olamadan sevgi ve muhabbetten mahrum kimsesiz bir bedbaht gibi gurbette, hayata gözlerini kapamış ve ebediyete kavuşmuştur.

Bu emsalsiz önderin gurbet illerinde terk-i hayata mecbur kalmasına âmil olan sebep, annesi Seniha Sultanın, Abdülhamid'in hemşiresi olması ve bu münasebetle, hanedâna mensup addedilerek Cumhuriyetin ilânı üzerine, ömrünü vakfettiği ve uğruna bütün varlığını feda eylediği vatanını terke mecbur kılınmasıdır. Fakat, o faziletli ve mütevazi şahsiyet, mâruz kadığı bu muameleden üzülmekle beraber memleket ve vatandaşları hakkında ruhunda beslediği muhabbet ve ideallerden bir zerre kaybetmemişti.

Sabahaddin Beyin, memleketi terkettirilişi, her halde Millî Hükûmetin, alelâcele Hanedân hakkında ittihaz eylediği şümullû kararlara müstenid olsa gerek. Fakat, bilâhare, memekete dâvet edilmemesi büyük bir hata olmuştur. Acaba, mefkûre âşığı bu şahsiyetin ilmî kanaatları, ittihaz edilen kararın idamesine âmil mi olmuştur; O cihet bence meçhuldür. Fakat, bu lâkaydî, memleket bakımından çok usulsüzdür. Hülâsa mahiyeti meşkûk bir hal; Sabahaddin Bey için **garip bir tecelli.** Şu noktayi de işaret etmek çok yerinde olur ki, bu idealist:

«İstikamet mahz-ı cinnettir bu mülk-ü millete»

düşüncesiyle, malûl ve karaktersiz bir şahsiyet değildir. Bütün hayatı bu keyfiyeti isbat eder mâhiyette güzeran etmiştir.

Kültür sistemimizde ve aile hayatımızda büyük tebeddüller yaratmak isteyen bu kıymetli ilim adamı, hayatında halkımızın müstehlik olmaktan ziyade müstahsil ve müteşebbis bir hale getirilmesini istemekten, ataleti körükleyen sıkı merkezîyetten idare sistemini kurtarıp enerji kaynağı addettiği tevsi-i mezuniyete - adem-i merkeziyet - ulaştırılmasını tavsiyeden bir an sarfı nazar etmemiştir.

Kaldı ki, bu «Siyans Sosyal» ci idealist, gurbette yaşamağa mecbur edilmesine rağmen, memleketi ve vatandaşları hakkında, ötedenberi güttüğü sevgi ve ilgiyi bir lâhza terkeylemiş değildir.

Fırsat elverdikçe, gençlerin istinadlarını hükûmet kapısından ziyade şahsî teşebbüs ve nefislerinde aramalarını, memleket islâhatının ocak ve bucaklardan başlanması lüzumunu ileri sürmekten vaz geçmiyen ve son dakikasına kadar vatan aşk ve iştiyakiyle kavrulan bu muhterem mütefekkir, nihayet (1948) senesi Haziran sonlarında, İsviçrede vefat etmiştir. Cenazesi, Satvet Lûtfi Bey tarafından İstanbul'a getirilmiş ve vasiyeti mucibince, Eyüb Sultandaki aile makberesine defnedilmiştir.

Vefatından evvel İsviçreden bana yazdığı mektuplarda, memleket mevzuuna damia temas etmiş ve değerli fikirler ileri sürmüştür. Ezcümle İkinci Dünya Harbi sonlarında yazılmış bir iltifatnamesinde; **«Dostum, ben Türküm ve doğduğum memleket Türkiyedir. Memleketimi ve ırkdaşlarımı düşünmekten beni hiç bir kuvvet ve hâdise menedemez. Bu hususiaki endişelerimi yazıyorum: Bugün, hükûmetinizin yapacağı en mühim iş, mem-**

leketin ahval ve vaziyetini Amerikalılara hakkiyle anlatmak ve istikbal için onlardan yardım çarelerini, şimdiden emniyet altına almaktır. Yarınki sulh müzakerelerinde, Rus komşunuzun. suni vesilelerle, memleket toprakları hakkında ileri süreceği istilâ emellrinden kurtulmak için başka çare yoktur. Aksi takdirde, o ebedî düşmanımız, Türkiye'ye tecavüz için bin bir hiyle ve hud'a icadından çekinmez.» diyordu.

Ben, bu çok haklı tavsiyeleri, İsviçre dostlarımdan Başvekil Saraçoğlu Şükrü Beye, bilhassa Ankara'ya giderek, makamında arzetmiş ve mektubu kendisine göstermiştim. Vaziyeti bir lâhza tefekkürden sonra; **«hakları var, nazarı dikkate alınmağa değer mühim ve nazik bir noktadır,»** demişlerdi. Bu hususta her hangi bir teşebbüse geçilebileceğini bana sarih olarak izhar etmediler. Maamafih, ihmal edildiğine kail değilim. Fakat, Sabahaddin Bey için, bugün bizlere hâtıra olarak yalnız:

«Bâki kalan bu kubbede bir hoş sada imiş...»

demek kalmıştır.

Bununla beraber, İkinci Cihan Harbi sulh müzakerelerinden sonra, Ruslar tarafından doğu sınırlarımızdan bazı mıntakaların kendilerine iadesinin ileri sürülmesi, Sabahaddin Beyin bu hususiaki endişesini, pek tabiî olarak teyid etmektedir.

Sabahaddin Beyin tavsiyeleri, yalnız bizlere aid bu noktaya inhisar etmemiştir. Beynelmilel siyasî gidişatın çürük taraflarını da **«Anglo Amerikan efkâr-ı umumiyesine hitab»** başlıklı bir yazı ile umumî efkâra bildirmek istemiştir. Fakat, şimdiye kadar bu kıymetli satırların neşrine imkân bulamamıştım. Bu defa, «Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele» isimli eserin ikinci tabında, mevzuubahs hitabenin hemen neşrini vatanî bir borç addediyorum. Bugüne kadar hiçbir yerde intişar etmeyen bu hitabe, çok uzun olduğu için, bazı kısımlar buraya derc edilememiştir. Bundan dolayı, karilerimden af taleb ederim.

Şu noktayı da arzetmek isterim ki, acaba evvelce ihtiras dalgasiyle malûl olanlar, tenkid sadedinde, Sabahaddin Bey hakkında reva gördükleri tecavüzkâr hareketlerden, bu satırlar münasebetiyle utanacaklar mı? Bu ciheti çok merak ediyorum! Bakınız, kendisi bir mektubunda ne diyor:

«... Kendinizin ve diğer mücahede arkadaşlarımızın da istihdaf ettiğimiz ayni gaye uğrunda müştereken çektiğimiz maddî mihnet ve azablar hakikatte mânevî saadetlerdir aziz dostum. Tabiî ortada faciavî bir hal de yok değil... Yalnız, bu fâcia, - yanılmıyorsam - kalben ve vicdanen daima sevdiğimiz, daima bağlı kaldığımız aziz Türkiye'den maddeden teb'id edilmiş olmaklığımızdan ziyade ,iktisaden de mahva yürütülmüş..... bulunmaklığımdan neş'et etse gerek... Bununla beraber talihimden şikâyet etmedikten başka, bu haksızlığı yapanların derunen hayırhahları kalıyor ve son lütûf-

kâr fıkranızdan dolayı da bir kere daha size teşekkürler ediyorum.....» diye yazıyordu.

İşte, bütün hayatı boyunca, mâruz kaldığı haksızlıklar hilâfına, yukarıki tarzda uluvvü cenab izhar edecek dünyada kaç insanın mevcud olabileceğini takdirden âcizim. Halbuki, o mürüvvetkâr, memleket ahvalini istifsar etmekle beraber, bütün tanıdıklarının isimlerini zikrederek, sıhhî durumlarını ve ahvali hazıralarını sormaktan bir an hâli kalmamıştır. Ey kari; inanınız ki, bu cümleleri sıcak göz yaşlariyle karalamaktayım. Bu melek haslet hakkında daha fazla bir şey yazmak kudretini artık kendimde göremiyorum.

Yalnız bir olayı daha işaret etmekten sarfı nazar edemiyeceğim. Vefatından evvel, necabet ve faziletini gözönünde tutan İsviçre hükûmeti, kendisine maişetine medar olacak bir vazife temini maksadiyle, tabiiyete girmesi teklifinde bulunmuş ise de, izhar edilen bu nezakete teşekkür etmekle beraber, muhatablarına, Türk olduğunu ve mensup bulunduğu millet vasfını feda edemiyeceği cevabını vermiştir.

Buna rağmen, bazı dostlarının yardımına mazhar bulunmakla beraber, günlük ihtiyaçlarının bizzat telâfisi maksadiyle, çalışmak emeli güttüğünden, Dr. Nihad Reşad Beye yazdığı aşağıya kısmen ilâve ettiğim bir mektupla Londra Üniversitelerinde ilmî bir mevzuda meşguliyet temini imkânı hakkında, dostları nezdinde tavassutunu rica etmiştir.

Şimdi, yukarıda bahsi geçen Nihad Reşad Beye yazılmış mektubun bazı pasajlarını alıyorum:

«Biliyorsunuz ki muazzez dostum, tâ 1905 senesinden beri muhit-i millimizde, Anglo-Saksonların tefevvuk-u içtimailerini neşriyatımızda müdafaa edip duruyordum. Türkiye'nin siyaseten de İngiltere'ye yanaşması lüzumunu yalnız siyasî değil, fakat içtimaî mantıkla da kanaat hasıl etmiş ve bunu da Harb-i Umumîden birkaç sene evvel neşredilen «Üçüncü İzah» da müdafaaya çalışmıştım. Sırf ilmî ve aynı zamanda vicdanî bir kaanat neticesi olan bu dâvaya siz de tamamen iştirak etmiş idiniz.....

Mefkûremizi müdafaa ederken, yaşadığımız o bitmez tükenmez menfa senelerinin bana tahmil ettiği taahhüdat-ı maliyeyi de ifaya yegâne medar olacak âmil, Kuruçeşmedeki arazimizin, kırk bu kadar senelik bir tapu ile üzerindeki hakk-ı tasarrufumuzun tanınmış olduğu bu malikânenin kıymet-i hakikiyesiyle satılabilmesi idi. İttihad ve Terakki ile olan uzun mücadelemiz esnasında hükûmet beni iktisadî hakk-ı hayatımla birlikte benğlimiden mahrum edecek bir tarzda, yoktan bir Evkaf dâvası açtı. Ve yine harb-i umumî esnasında, gaybubetimden bilistifade, kendi açtığı dâvayı kendi lehine kazandt. Bu yazdıklarım bir nokta-i nazar değil... Bana bir kaç sene mânen ve mâddeten feci bir hayat yaşatan amelî bir hakikattir.....

... Bugün hayatımı kazanmak, yahud kazandıracak bir yola girebilmek, âcil bir teşebbüs almama artık kat'i bir mecburiyet var. .....

İngiliz Darülfünunlarında... Meselâ Kembriç, yahud Oksford gibi merakiz-i ilmiyede şüphesiz elsene-i şarkiyeye tahsis edilen kürsüler vardır. ..... Böyle bir

kürsü bana verilemez mi? ..... Bu hususta alâkadarlarla temasta bulunmanızı ve neticeden beni haberdar eylemenizi dilerim mübeccel dostum...»

Kaldı ki, geçim mevzuu arayan Sabahaddin Bey, Bahriye Nâzırı Damad Halil Paşanın torunu ve Adliye Nâzırı Damad Mahmud Paşanın oğludur. Yani, servet-ü samana müstağrak ve saraya mensup bir aile evlâdıdır. Kuruçeşmede bir yalıya (1), Çamlıcada, çam ormanlariyle müzeyyen ve Pendikte vasi bir zeytinliği havi köşklere sahip; Kavak, Kâğıthane ve Trabzonda ecdaddan menkul emlâk ve araziye malik olduğu halde, vaktiyle millet ve vatanına hizmet aşkiyle bütün bunları tepmiş, Sultan Abdülhamid, İttihad ve Terakki ve Sultan Vahideddin devirlerinin adaletsizlikleriyle bu gayri menkullerden tamamen mahrum edilmiş ve nihayet son devirlerde, yoksuzluk içinde, bir ecnebi diyarında hayata veda eylemiştir. Ne garib bir tecelli!

«Jön Türk» devrinin faal âzalarından şair Hüseyin Siret Beyin, Sabahaddin Bey hakkında kaleme aldığı bir «mersiye» yi buraya ilâve ediyorum:

PRENS SABAHADDİN BEY

Türk Milletinin CEM gibi bedbaht ulu ferdi;
Gurbette faziletli hayatın sona erdi.
Düşman gibi yurdundan atıldın, ne adalet...
Olmuştu mukaddem bu yolun yolcusu Mithat.
İsviçre'de bir kuytu köyün bir bucağında,
Bîkes yaşadın fakr ile gurbet kucağında...
Günler, geceler geçti tevekkülle azıksız,
Bazan yediğin bir kuru ekmekti katıksız...
İrfan-ü kemalinle, talakatlı beyanın,
Halindeki mahviyet, asaletle lisanın,
Meftûn ederek kalbleri teshir ediyordu;
Her dinleyenin ruhunu tenvir ediyordu...
Takdirden âcizdi hükûmet rüesası;
Hayran-ı kemalindi senin garb uzeması...
Gördün vatan uğrunda FAZİLET gibi horluk;
Beş yüz senelik koskoca bir İmparatorluk,
Beş yüz senelik şan ile beş yılda yıkıldı;
Yâd ellere kıymetli memalik bırakıldı...
Kurtuldu Vatan... Başbuğumuz tasfiye etti,
Hariçte kalan Türkleri kurtarmıya gitti...
Müşküldü büyük İmparatorlukta idare,
Bir orta vilâyette sığınmak idi çare...
Türkistanı kurtarmak için hayli savaştı...
Maksuduna, en sonra şehadetle ulaştı...
Onlarda vatan gayreti, onlarda hamiyet,

(1) Kuruçeşmedeki resmî kömür, sahildeki benzin depoları ve dağdaki yakılan köşk ve büyük ormanlık, Meşrutiyetten sonra yanan Damad Mahmud Paşa sarayına ait gayri menkullerdir.

Bir hârika onlarda olan fikr-i siyaset...
Ey doğru yolun yolcusu, ruhun yaralandı,
Cehlin, garazın gözleri kör, elleri kandı...
Fikrin ne kadar doğru imiş, gördü zamane,
Harb yılları gösterdi Yemen halkı cihane (1).
Düşmanlarının yüzleri tarihi karartır,
Hakkın bile, mü'minleri, münkirleri vardır...
Gurbetzedeler yurdu hür İsviçre! muvakkat,
Bir an için ettik biz o mazlûmu emanet.
Ey hâk-i siyah verme onun cismine siklet,
Bir kuş gibi üstünde gezinmişti o hazret...
Kurdlarla, böcekler yemeyin toprak içinde,
Rahat bırakın nâşını solgun kefeninde...
İncindi ne bir ferd, ne nâçiz karınca,
Hiç sorgusu yok Rahmet-i Rahmana varınca...
İnsan idi... İnsanlığı takdis eden insan,
Bir din-i uhuvvet idi kalbindeki iman...
Bilmem ki mukadder mi vatan toprağı bir gün,
Olmazsa kalır nâşı da İsviçrede sürgün...

Sabahaddin Beyin, «Siyans Sosyal» müntesiblerinden muhterem Nezahat Nureddin Ege Hanımefendiye gönderdiği o tarihteki siyasî ahvali tefsir eden bir mektubu :

4 Şubat 1946

«Aziz ve mükerrem mesledaşım, 11 Kânunuevvel tarihli mektubunuzu, ona takaddüm edenleri ve muhtelif tarihlerde intişar eden yazılarınızı almakla bahtiyar oldum. Makaleleriniz aziz dostum, çok çok enteresan!.. Ne kadar da muhtelif ve müteneyvi mevzular üzerinde yazıyorsunuz!.. Hepsinden minnetle öğrendiğim şeyler var! Ayrıca takdir ve tekrim ettiğim bir cihet de verdiğiniz kıymetli bilgiler haricinde yazılarınızdan akan iyilik, güzellik ve merhamettir. Gün geçtikçe daha iyi anlıyorum ki, insaniyet her yerde şumullü ve şuurlu bir merhamet ve muhabbet kültürüne eşed ihtiyaçla muhtaç! Bundan dolayı da o kanaattayım ki, Birleşik Amerika dahi, sizin son derece insanî muhayyilenizde idealize ettiğiniz bir iklim-i saadet olmasa gerek...

Takriben, üç sene evvel «Anglo-Sakson Vicdan-ı Umumîsine Bir Hitab» unvaniyle ve arkasını getirmek niyetiyle, Fransızca uzunca bir makale hazırlamış ve onu yüz İsviçre frangı mukabilinde İngilizceye tercüme ettirmiştim. Fakat, o zaman yolların kapalı olmasından dolayı bütün gayretlerime rağmen makaleyi göndermek kabil olamadı. Maksadım ayni yazıyı Reader's Digest'de neşrettirebilmekti. Belki elân berhayat kalışım da bu muvaffakiyetsizliğin neticesidir. Çünkü, Nazilere karşı olduğu gibi Komünistlere karşı beslediğim fikirleri ayni makalede sarahaten yazmıştım. Böyle bir sarahat, devr-i hazırda kolayca kabil-i af olmayan bir cinayet olsa gerek!.. Vak-

(1) Yemen halkı, Birinci Cihan Harbinde, Osmanlı İmparatorluğuna olan bağlılığını sadaketle muhafaza etmiştir. Asırlarca, Anadolunun asîl ruhlu, fedakâr evlâdlarına mezar olan Yemen Vilâyeti, Müşir İzzet Paşa, Yemen Kumandanlığı esnasında, memleketin hususiyet-i ahvalini tedkik ederek, Sabahaddin Bey merhumun tevsi-i mezuniyet usulünü tatbik etmişti. Bu suretle, Umumî Harbde, Yemen bize bağlılığını muhafaza eylemişti.

tiyle bura matbuatına, Hitler Almanyasından en galiz küfürlerle gelen tehdid mektuplarını görseydiniz... Bunlar şimdi unutuldu. Şu küçücük İsviçrenin, Nazilerin en kudretli günlerinde, memleketlerini her ne bahasına olursa olsun müdafaaya azmetmek suretiyle bütün demokrasilere ettiği hizmet!.. Hele Salib-i Ahmerin, kelimelerle ifade edilemiyecek o bînazir hizmetleri unutuldu. Bir taraftan Ruslar, diğer taraftan Anglo-Saksonlar -bu ikincilerin bazı mesud istisnalarına rağmen- İsviçre'ye muttasıl hücum etmekten sıkılmıyorlar!.. Ne ise

Üç sene evvel yazdığım mahud makalayı — ki Türkiye istiklâline riayetin sulhün temel taşlarından biri olduğunu da izhara çalışıyordu. — Şimdi vukuat harfi harfine teyid ediyor. Korkarım ki, müstakbelen daha ziyade edecek. Bunu sizin haricinizde başkalarına kendim söylersem, bittabii gülünç olur. Fakat bahsettiğim makalenin müteaddid nüshaları Lozan gazetesinin eski direktörü, Mösyö Rigasinin nezdinde mahfuz... İcabında hangi tarihte yazıldığına şehader eder, kanaatindeyim. Keza şahsen tanımadığım İngilizce mütercimesi de edebilir.

İngilizcemin kifayetsizliğine rağmen, tercümesini kelime kelime takip edebildim. Son sahifeye kadar hepsi doğrudur... Zaten bu İngiliz hanımı Fransızca makaleler de yazarmış. Yalnız Avrupa'nın kısm-ı azamını baştan başa tahrip eden ve şimdi milyonlarca insanı, mağaralarda yahut kar üstünde can çekiştiren ve hâlen birbirleriyle de çekişen müttefiklerin bu zulümlerine iştirak etmediğimi -belki anlamam zanniyle- iştirak eder gibi göstermiş.

Çok muhterem ve değerli bir zat olan Mösyö R.'nin hararetle tavsiye ettiği mütercim de, anlaşılan Anglo-Sakson ekseriyetinin zihniyetlerine iştirak etmede!.. Bu ekseriyete göre, harb esnasında Avrupayı kül kömür etmek, fosfor mürekkebatiyle harb kurbanı olan hemcinslerini cayır cayır yakmak bir emr-i zarurî imiş!.. «Madem ki Hitler Almanyası bu mûsibete sebeb oldu. Başka türlü harekete imkân yoktu!» tarzında bir muhakeme yürütülüyor ama, fikrimce bu muhakeme baştan başa yanlış ve haksız!..

Hitler ve şüreka-i cinayetinin ellerinde henüz hiç bir kudret yokken ve Hitler; «Kavgalarım» unvanlı meşhur eserinde bilâhare irtikâp edeceği bütün şakavetleri; hiç sıkılmadan dünyaya ilân etmişken, bu haydud çetesinin iktidar makamına gelmesine mâni olmaktan daha kolay ne vardı ki?.. Hitler ilk kolordularını, vaktiyle Almanyadan alınan bir kısım araziyi bir an evvel işgal için, mevcut muahedeye rağmen ilerlettiği zaman, müttefiklerin müdahalelerinden o kadar korkmuştu ki, bizzat itirat ettiği vechiyle uykusuz kalmış... Ne kadar asılsız ve lüzumsuz bir korku!.. Filvaki o zamanki Fransa hükûmetinin, galiba yine korkudan doğan şiddetli protestolarına rağmen, İngilizler Hitlere hak vermişlerdi!.. Ayni zamanda, Hariciye Nâzırı bulunan ve sanki büyük bir rücül-ü devlet sayılan zat da Mösyö Eden idi. Fakat, mesele yalnız Hitler gibi bir canavara hak vermekle kalmadı. İngiliz sermayedarlarından bazıları -en vicdanlı İngiliz mütefekkir ve müverrihlerinin sarahaten itiraf ettikleri vechile- Alman ordusunun teslihatını finanse ettiler!.. Şimdi, Hitler ve yardakçıları ortadan kalktılar ama, yerlerini Ruslar işgal etmedi mi? Amiyâne bir tâbir ile, eski hamam, eski tas!.. Allah beterinden saklasın diyelim; çünkü herkesin gördüğü gibi Finlandiyadan tutun da, üç Baltık Memleketi, Polonya, Rumanya, Yugoslavya, Bulgaristan, hepsi, hepsi Ruslara peşkeş çekildi. Bu zavallı memleketlerin ahalisi ekall-i kalil derecesinde kalan komünistler müstesna; mânen, mâddeten can çekişiyorlar!.. Vakıa ne İngilizler, ne de Amerikalılar, milyonlarca insanın kabl-et-tufan halleri andıran bir esaret boyunduruğu altında ezilmesini istemiyorlardı ama, Kremline karşı umulmadık bir şekilde boyun eğdiler. Ve dünya sulhünü de bâriz bir haksızlık, sarih bir vicdansızlık üstüne kurmağa razı oldular. Şimdi de, gûya orta ve küçük memleket-

lerle - demokrasinin antik beşiği olan İsviçre ve birkaç memleket istisna edilmek şartiyle - medeniyetin istikbalini temin edeceklerini sanıyorlar. Fakat, Baltık denizinden Akdeniz sahillerine kadar Kremlinin doymak bilmeyen iştihasına feda ettikleri milyonlarca insanın hukuk-u hayatiye ve medeniyesi artık mevzuubahs bile değil!.. Bu kadar fâhiş bir zulüm üstüne kurulmak istenilen bir sulh nasıl devam edebilir, münsif meslekdaşım?..

Amerika efkâr-ı umumiyesi, bu itibarla korkunç bir gaflet içinde!.. Ona tedricen ve sistematik bir tarzda anlatılması icabeden hakikatlerden biri de muhakkak ki budur.

Anglo - Saksonlar, hakikati geç anlıyorlar. Fakat, bir kere anladıktan sonra ona sadık kalıyorlar. Hâlen kapıldıklart sâdedilâne nikbinliğin ne kadar mânasız ve tehlikeli bir hareket olduğunu kendilerine amikal ve çeşitli bir tarzda anlatmak ve bunun için bittabiî discretion ve ketumiyete riayet şartiyle mecmualara yazmak - icabında isim de zikredilmiyebilir değil mi? - Nüfuzlu ve vicdanlı zavat ile hususî temaslarda bulunmak, radyo ile bir kampanya yapabilmek. Dünya sulhüne ne kadar müteaviziyane olursa olsun bir hizmet ve Türkiyeye karşı de ne kadar hayırlı bir hareket teşkil eder!..

Eğer bu son üç sene zarfında Amerika'da kalabilseydiniz ve hükûmet de, Türkiye, hak ve hakikatı hürriyet lehinde çalışabilmenizi mâddeten temin etmiş olsaydı, şimdi ne büyük bir kazanç temin edilmiş olurdu. Her halde bizi ilk fırsatta yutmak isteyen bir düşman karşısında böyle yapayalnız kalmazdık!.. Derin bir alâka ve istifade ile okuduğum «Amerika ile ticaretimiz ve doların hakikî kıymeti» hakkında söylediğiniz doğru sözler yazık ki bu zeminde de teyyüd etti.

Amerikada : Efkâr-ı umumiyenin ne kadar müessir olduğunu, vatanımızın da icabeden salâhiyettar zavata izah etmek pek musib olur ama, bilmem imkân bulunabilir mi?..

Her halde biliyoruz ki, Birleşik Amerikada hiç bir hükûmet efkâr-ı umumiyeye karşı gidemez. Ergeç o efkârı takibe mecbur olur.

Fakat evvelâ Amerikalıları, bu itibarla daldıkları Eshab-ı Kehf uykusundan mümkün mertebe uyandırmağa çalışmak ve bütün kusur ve noksanlarımıza rağmen kendilerine Türkiye ve Türkleri sevdirtmek elzem görünüyor kanaatındayım.

Korkarım ki, nasıl İngilizler vaktiyle Hitler Almanyasının teslihine yardım etmişlerse, şimdi de Amerikalılar, belki çok geçmeden Ruslara yeniden milyarlarca dolar ikraz edecekler ve ettikleri takdirde bu parayı bittabiî kaybedecekler. Fransızların Ruslara ikraz ettikleri altmış milyon altın frangı kaybettikleri gibi... Fakat, behemehal vermeğe azmederlerse, bari mukabilinde Türk istiklâline riayet gibi tedbirli ve lüzumlu taleblerde bulunsalar!..

Bu hususta Amerika kadınlarından da çok istifade edilebilir. «The Women's Internetional Eeage for Peace adn Freedom» cemiyeti, takriben üç sene evvel Ruzvelte bir telgrafla müracaat tmiş ve makalemin bir kısmına harfi harfine uyan insanî ve vicdanî taleblerde bulunmuşlardı. Bundan dolayı da aynı makalede bu hanımlara arz-ı tâzimat etmiştim. Eğer, zikrettiğim yazıyı alsalar, Amerikada neşretmek için muhakkak, ellerinden geleni yapmakta tereddüd etmezler... Ellerinden çok şey gelebileceği de bedihi!..»

Şimdi de Sabahaddin Beyin bana lutfettiği mektublardan bazılarını, bu satırlara kısmen, ilâve etmekle derunî bir zevk duyuyorum.

17 Şubat 1946

«Sevgili dostum; 24 Kânunusani tarihli lütufkâr mektubunuza ve neşrettiğiniz «İnkılâb Tarihimiz ve Jön Türkler» eserine ne derece sevindiğimi târif edemem. Çoktan beri ne olduğunuzu, ne halde bulunduğunuzu düşünüp duruyordum. İnşaallah âfiyettesinizdir. Bunu, bana bildirmenizi hassaten rica ederim. Eserinizi alır almaz bir hamlede, en derin bir alâka ve minnetle okudum. Size nasıl teşekkür edeceğimi bilemiyorum. Yalnız, sarayla sefaretler arasında teati edilen muhaberatı daha okuyamadım. Sıhhatsizlik yüzünden. Onları da zamanla okuyacağıc. Fakat, bütün bu vesikaları nasıl tedarik ettiniz?.. Türkiye lehinde, Atina ve muhtelif memleketlerde, birlikte çalışırken, aldığımız müselsel teşebbüslerin teferrûatını unutmuştum. Bunları, muhat olduğumuz zücret ve mahrumiyetler içinde nasıl alabildiğimize de şaştım!.. Yaşadığınız ve dostlarınızla birlikte mâruz olduğunuz eziyetler, o mahpes ve zindan hayatlarının korkunç teferrüatı — içlerinde bilmediğim kısımlar da var — tâkip ederken kalbim derin bir elemle sızladı. Bu kadar azab ve işkencelerden sonra, elân bu dünyada kalabilmekliğiniz ve böyle eserler neşredebilmekliğiniz adetâ bir mûcize dostum!.. Nevinde yekta kalan kitabınızın karilerinin çoğalmalarını temenni ederim. Bu kitabın bir nüshasını, sosyal meslekdaşım Nezahat Nureddin Hanımefendiye ve muhterem refikine vermekliğinizi ve kendileriyle görüşmekliğinizi rica edebilir miyim? (1) Diğer meslekdaş ve dostlarımızdan Mehmed Ali Bey ile biraderi nerede ve ne halde bulunuyorlar acaba?.. Kırk yıllık bir menfiyim ama, Türkiye'ye karşı olan alâka ve muhabbetim olduğu gibi kaldı; ölünceye kadar da kalacak. Temenni ederim ki öldükten sonra da kalsın ve hattâ artsın...

.....

Eserinizin; siyans sosyala taallûk eden kısmını ayrıca bir minnet ve alâka ile okuduğumu ilâve edeyim. Görülüyor ki, bu çok lüzumlu siyansın ruhuna nüfuz etmişsiniz. Siz, bunu Atinada iken yapmıştınız, zannındayım...Çünkü, o sıralarda Edmon Dö Mulen merhumun bir eserini okumuş ve bana (şimdi bu ilmin kıymetini daha fazla takdir ettim.) demiştiniz.

.....

(Anglo - Sakson) Vicdan-ı Umumisine Bir Hitab!)başlıklı bir makalem, takriben üç sene evvel yazılmış, fakat yollar kapalı olduğundan dolayı Amerikaya gönderilememişti. Ayni makalede Türkiye ve hükûmet-i hazıra lehinde hararetli bir müdafaa vardı... Maksadım, bu makalemi bilâhare, bir eser haline getirmek ve orada siyans sosyal ile birlikte (Science Sprituelle) in de kıymetlerini mehma-emken müdafaaya koyulmaktı ama, sıhhatim çok bozulduğu için, makalenin arkasını getiremedim. Hâlen, Kahire'de bulunan Satvet Lûtfi Bey dostumuz, bunu benden telgrafla istediği için kendisine gönderdim... Makam-ı şükranda ilâve edeyim ki muazzezim, bu ana kadar, bana yaptığı iyilikler, maddî yardımlar haricinde, şimdi Zürihteki Birhe - Bene kliniğinde birkaç aylık bir tedavi devresi geçirebilmekliğimi temin edeceğini yine Mısırdan çektiği bir telgrafta tebşir etmiş. Ayni tebşir henüz tahakkuk etmemiş olmakla beraber... Allah bin kere razi olsun kendisinden... Eğer bu vejetariyen kliniğine — ki çok mükemmel imiş — gidebilirsem ömrümün şu son devresinde yeniden çalışabilmek; istediğim bazı yazıları yazabilmek ve hayatımı mütevaziane bir tarzda kazanabilmek imkânı belki doğacak.

Vahideddin, mahud arazimizi gasbettirmemiş olsaydı, bu azablardan ve başkalarına bâr olmaktan kurtulabilirdim... Fakat, vaktiyle Ankaraya çektiğim ilk tebrik tel-

(1) Samimî dostum Nureddin Ege ve refikaları Nezahat Ege Bey ve Hanımefendiler, Sabahaddin Beye izafetle, Erenköyünde «Güneş» kollejini tesis etmişlerdir.

grafını okuduğu zaman köpürmüş; «Bozulmuş bir ordu tebrik edilir mi? (1)» diye bar bar bağırmış. Ondan sonra da «Halife-i Ruyi Zeminin» hakkımda beslediği husumet, azamî bir dereceye varmıştı. Bu hâdiseden, kitabınızın bir yerinde mazhar-ı teveccühünüz olan merhum annem vasıtasiyle haberdar olmuştum. Her ne ise, şimdi hesab-ı hayatını öbür dünyada ödemek mecburiyetinde bulunan bu zavallının taksiratını Allah affetsin deyip geçeyim... Fakat, böyle bir hilâfet... Casusluk, hırsızlık ve çeşit çeşit zulümler üstüne kurulmuş bir Hilâfet aleyhinde, evvelki dünya harbi esnasında, daha İsviçrede iken aldığım vaziyeti eserinizde kaydetmek mürüvvetinde bulunduğunuzdan dolayı mükerreren teşekkürler ederim... Keza, zavallı müverrih Murad Bey lehinde yazdığınız alicenab satırlarda beni çok minnettar etti. Murad Beyi, daima takdir, tekrim eder ve severim... Onu da ne kadar haksız yere Bekirağa bölüğüne sürüklemişlerdi... Galiba kendisiyle mevkufiyetim esnasında karşılaşmıştım ve içim sızlamıştı... Biçare Murad Bey... Yıllar yılı hürriyeti ve memleketinin şerefini müdafaa ettikten sonra, sefalet içinde vefat etmişti... Rabb-ı Kerim ruhunu sevindirsin!.. Murad Beyin, yanılmıyorsam iki de kızı vardı... Acaba ne oldu zavallılar...

Şimdi aziz dostum, bana sıhhatinizi ne yaptığınızı, neyle meşgul olduğunuzu bildirmenizi rica ederim...

Meslekdaşımıza takdim ettiğim son mektupta, dediğim gibi Hitler ve şürekâyi habasetinin, ellerinde henüz hiç bir kudret yokken ve Hitler, bilâhare yapacağı bütün şakavet ve cinayetleri (Kavgalarım) adlı meşhur eserinde evvelden bildirmişken, Abdülhamidi bile gölgede bırakan böyle bir deliyi iktidar makamına getirmeğe mâni olmaktan daha kolay ne vardı ki!.. Fakat, Almanyada hazırlanan âfete karşı Anglo-Saksonların gözleri, maatteessüf kapalı kaldı. Sonra, Stalin cenablarına bütün harb esnasında arzettikleri tâzimler de fâcialar fâciası değil midir?.. Şimdi, Hitler ve yardakcıları ortadan kalktılar ama yerlerini Kremlin işgal etti. Kremlinin, zavallı Türkiyeye karşı beslediği fikirler meydanda!.. Binaenaleyh, Anglo-Sakson efkâr-ı umumiyesine karşı, hak ve hakikat lehinde bir kampanya yapmak elzemdir kanaatindeyim... Hattâ bu, yıllardan beri yapılmadı. Yazık ki, bütün fırsatlar kaçırıldı. Meselâ; Nureddin Bey ve refikalarını Amerikada ibka etmek... Türkiye lehinde muntazaman çalışmalarını ve Türk istiklâline riayetin, Avrupa sulhünün temel taşlarından biri olduğunu, icabeden discrétion ile bildirmelerini temin etmek ne kadar hayırlı ve lüzumlu bir gayret olurdu... Ayni gayreti, İngiltere ve burada da sarfetmek ve bir zümre halinde çalışmak, Rus tehlikesine karşı bir siper-i sâika olmaz mı?.. Bu hususta siz ve diğer münevver dostlar da ne kadar faydalı işler görebilirsiniz... Resmî tebliğlerin büyük bir işe yaramadığını hâdisat bizzat izhar ve isbat etmedi mi?.. İranın başına gelen felâket, bir gün memleketimizin de başına gelebilir. Allah saklasın diyelim ama, bu tehlikeli yalnızlıktan, bâri bundan sonra kurtulabilmek için efkâr-ı umumiyeyi, değerli yazılar, hususî temaslarla tenvir etmek ve Kremlini daha ziyade kışkırtmamak için de, bunu ihtiyatlı, basiretli, adetâ anonim bir tarzda ve hükûmetinizin müzaharetiyle çalışmak icabeder zannındayım. Rusyanın hakikî menfaati de, civarındaki bütün memleketleri birer birer yutmağa kalkışacak yerde, istiklâl ve meşru menfaatlerine riayeti istilzam etmez mi?.. Bu gidişle, üçüncü bir dünya harbi zarurî bir hale gelecek ve dünya baştan başa bir kabristan kesilecek... 1914 harbinden sonra, sulh nasıl kaybedildiyse bu ikinci harbden sonra da yine öyle olması ihtimali daha şimdiden tezahür etme de!.. Çünkü işin esası çürük!.. Baltık Denizinden Akde-

(1) Mevzuubahis olan tebrik, Ankaranın pek haklı bir müdafaa harbine girişmesinden neş'et etmişti... Tek bir zafer bile temin edilememiş olsaydı, memleketin müdafaası lüzumu hakkındaki kanaatlarımız değişebilir miydi?..

niz sahillerine kadar milyonlarca insanın en tabiî hakları gasbedildi... Bu kadar fâhiş bir zulüm üstüne kurulmak istenilen bir sulh nasıl devam edebilir?.. Çörçiller(1), Ruzveltler ilâh hem kendilerini, hem de efkâr-ı umumiyeyi, istemiyerek de olsa aldattılar...

Hele Amerika siyasiyyununun büsbütün anlaşılmaz bir hale gelen sadedilâne nikbinlikleri, yahud öyle görünmeleri yeni yeni âfetler hazırlamıyor mu dersiniz? Bütün bunlar bir sukut-u mânevî neticesi aziz dostum; binaenaleyh, efkâr-ı umumiyeyi ve hassatan içtimaî faikiyetlerini bunca yıldanberi teslim edegeldiğimiz Anglo-Saksonları, bazı esasi hakikatlerle karşılaştırmağa çalışmak ve bunu da bittabiî çok amikal bir tarzda yapmak, Türkiye ile birlikte bütün dünyanın da hayrına, — ne kadar mütevaziyane olursa olsun — bir hizmet olur kanaatindeyim. Müdafaası gereken hakikatler arasında sosyal ve sprituel ilimlere de bir yer ayırmak Türk münevverleri için ne kadar şerefli bir hareket teşkil eder!.. Bu sözleri, birkaç hakşinas ve münsif dost haricinde dinleyecek vatandaşlar bulunabileceğine bittabiî ihtimal veremiyorum; fakat, derin bir alâka ve minnetle okuduğum eserinize vâkıf olduktan sonra, son senelerde edindiğim bazı kanaatların çok eksik bir taslağını size yazmak ve düşüncelerinizden bir gün yine müstefid olabilmek ümidiyle batınen bir teselli duyuyorum...

Fazlıcığımızın(2) vefatı ve hassatan son devrinde yaşadığı azablardan çok müteesir oldum!.. Vefatından bir sene sonra, Fethiyeden (3) aldığım bir mektupta zavallı dostumuzun, nefes alamadığı, ve boğula boğula öldüğü elemnâk bir tarzda bildiriliyordu. Fakat, aziz dostum; size garib bir şey söyliyeyim: Fazlı Beyi rüyalarımdan birinde, can çekişirken görmüş ve şakaklarımdan bir ölüm teri boşanırcasına hâlet-i ihtizarına iştirak etmiştim. Böyle bir rüyanın mânasız olamıyacağını derhal anlamış ve İstanbula yazdığım bir iki mektubda Ahmed Fazlı Beyin ne halde bulunduğundan haberdar edilmekliğimi rica etmiştim. Fakat bir yıl cevabsız kaldım. Yalnız bir kaç hafta evvel (F.) den gelen mektup, rüyamın, maatteessüf ayn-i hakikat olduğunu isbat etti. Bu rüyada, kendimi İstanbulda ve Fazlı Beyin yatağı başında görmüştüm. Ayni rüyanın teferrüatında yanlışlık olabilir. Fakat esası ve hâdisenin tarihi doğru çıktı...

Kıymetdar eserinizin, merhum Murad Beyi müdafaa eden kısmında, «kendisinin Abdülhamid devrinde İstanbula dönüşü tenkid edilebilir.» demişsiniz. Şüphesiz ki edilebilir ama, haksız olur fikrinreyim. Çünkü, Murad Beyi buna mecbur eden sebep Avrupada parasız kalmış olması ve vatandaşlarından da hemen hiç bir yardım görmemiş bulunmasıdır. Onun vaziyetinde ve yaşında bulunan bir zat, müteaddid sebeblerden dolayı hayatını Avrupada kazanamazdı. Açıkta kalınca da avdete mecbur oldu. Kendisine resmen verilen bütün vaadlara rağmen de, Abdülhamid-i Sani, İstanbul matbuatında, aleyhinde müthiş bir hakaret ve iftira propagandası yaptırmış zavallı Murad Bey de bunları — her gün zehirlene zehirlene — hazmetmek zaruretinde kalmıştı. Abdülhamid'in sukutundan sonra, yerini boş bırakmıyan ser âmedân-ı itti-

---

(1) Meselâ Mösyö Çörçilin eski nutuklarından birinde, Rusya için, (hür bir memleket) tâbirini kullanmıştı. Bu yüz seksen milyonluk kitlenin hürriyeti, bir koyun sürüsününkinden maatteessüf fazla değil, siyans sosyali azıcık tanıyan bir insan, böyle hatalara düşmez. Ya Musolininin (merkeziyetçilik) lehinde yaptığı kampanya, zavallı İtalyanların başlarına getirdiği felâkete ne demeli?.. Bu, bir taraftan vicdansızlık neticesi ise; diğer taraftan da korkunç bir siyans sosyal cehaleti neticesi değil midir?..

(2) Paristeki mücadele arkadaşlarından.

(3) Sabahaddin Beyin kerimeleri Fethiye Hanımefendi.

had, şerefli müverrih ve müdafiimiz hakkında seleflerinin revâ gördüğü zulmü tet·viç ettiler.

Eğer, babamın son demlerinde bulunduğu bir zamanda, Salih Beyin hakikaten vicdanlı ve tam tamına feragatkâr bir telgrafı sayesinde, Brüksele tam vaktinde yetişip, sarayın Salih Münir Paşa vasıtasiyle kurduğu tuzağa düşmesine mâni olamasaydım, Murad Beye yapılan muameleye, o da mâruz kalacaktı. Bu dünyada karşılaştığımız azablardan biri de o Brüksel seyahati olmuştu. Odasına girdiğim zaman karşılaştığım manzarayı görseydiniz!.. Çoktan beri tutulduğu alböminöri hastalığiyle yüzü tulum gibi şişmiş, gözbebekleri adetâ kaybolmuş, yalnız akı kalmıştı. Beni gördüğü zaman; «artık her şey bitti!..» demişti. İstanbulda başka evlâdları da var ve ölmeden evvel onların da birer kere yüzlerini görmek istemesi tabii idi.

Bu manzara karşısında nutkum tutuldu. Fakat, ilk hamlede sözle ifade edemediğimi, son derece istirhamkâr bir lisan-ı halle ifade edebildim. Neticede, babam son istirhamımı da kabul etti. Ve birkaç hafta sonra, sözüne sâdık kalarak, Brükselde teslim-i ruh etti... Fakat, iş bununla da kalmadı. Abdülhamid, cenazesini İstanbula getirmek için, Fransada aleyhimize bir dâva açtırttı. Lâkin, bu ölüm karşısında, eserinizde de yazdığınız gibi, Fransa matbuatında baştan başa bir feryad-i takdirkâr koptu. Bütün gazeteler, hattâ aleyhimizde — Sefaretin saçtığı paralarla — bir iftira kampanyası açmış olanları bile, evvelki sözlerini geri aldılar. Hürriyet müdafii olarak menfasında ölen bu Türk vatanperveriyle birlikte, Türk milletini de tebrik ve tekrim ettiler. Fransızların o zamanki bu uluvvü cenablarını bana en derin bir hiss-i minnetle yeniden yaşatan, yine sizin eseriniz oldu vefakâr dostum.

O zamanki Fransa hükûmetinin başında bulunan (Komb) du galiba. Cenazeyi Abdülhamid'e teslim etmeği gizlice vaad etmiş. Fakat, işin içyüzünden vasıtamızla haberdar olan mebuslar ve hassaten o devrin sosyalistleri köpürdüler. Mebusan Meclisinde hükûmete şiddetle hücum ederek: «Ne demek, dediler, bu adam hüsn-ü niyetini ölümüyle isbat etti. Artık söyliyecek söz kalmadı. Şimdi, cenazesini oğullarının ellerinden çalıp kaatil bir hükümdara teslim etmek, Fransa için bir zillettir. Bunu, asla kabul edemeyiz!..» Yabancı bir Türk mültecisi yüzünden, Fransa hükûmetinin düşmesine ramak kalmıştı. Fakat, Başvekil, başını kurtarmak için cenazeyi teslim etmiyeceğini vaada mecbur oldu ve Abdülhamid, bütün kudret-i zâhiresine ve yıllardanberi tekmil emlâkimizi haczettirdiği için bizim de kudretsizliğimize rağmen, dâvayı kaybetti. Temenni ederim ki, kitabınızın (Mahmud Paşanın Vefatı) faslında bu malûmat da bulunmuş ve Fransızlara, hassaten, ayni hâdisede unutulmaz büyük bir rol çeviren, Türk muhibbi Mösyö Jozef Döneye de bir hisse-i minnet ayrılmış olsun... Perlâşej'deki tedfin esnasında da, dediğiniz gibi, Ahmed Rıza Bey ve diğer Jön Türklerin hareketleri hakikaten âlicenabane olmuştu. Devam etmedi ama, o muvakkat ulüvvücenabı daima minnetle yâd etmedeyim.

Zavallı babamın, tam zamanında bu dünyadan ayrılışını kaderin bir lûtf-u mahsusu telâki ediyorum. Çünkü o, ölümü ile belki hayatından ziyade hürriyet mücadelesine hizmet edenlerden biri olmuştur. Yalnız itiraf etmek mecburiyetindeyim ki, onun hizmeti, sizinkilerinki derecesine varamamıştır. Zira sizler, mahpes, zindan ve ilâh, gibi işkenceler içinde de mücahedenizde sebat ettiniz.

.....

Kıymetdar eseriniz hakkındaki ilk düşüncelerime nihayet vermeden evvel şu intibaımı da ilâveye müsaadenizi rica edeyim.

Meselâ; teşekkül-ü içtimaî ve terbiye bahislerini, biraz daha beslemekle, eserinizin kıymeti daha ziyade artacaktır. Formasyon sosyal meselesinin doğruluğu, artık

göz çıkaracak bir kuvvetle tecelli ediyor. İsbatlarından biri de şu: Abdülhamid i Sanin bilinen zulümleri haricinde, bir de kabil-i inkâr olmayan deliliği vardı. Başka türlü, hiç kimse, cebinde iki tabanca ile, her gece mevhum komplolar korkusuyla bir odadan öbür odaya koşmaz. Harekâtının ve belki de zulümlerinin saik-i aslısı, babası Abdülmecid merhumun cesaret ve kanaatiyle taban tabana zıd düşen o marazî ve menfur korkusu olmuştur kanaatındayım. Fakat, aşağı yukarı otuz şu kadar milyonluk bir halkın, gölgesinden korkan böyle bir delinin elinde, otuz şu kadar yıl oyuncak haline gelmiş olması sosyal ve moral bir teşekkül neticesi değilse nedir?..

Faraza; Abdülhamid, Hitler, Musolini gibi diktatörler İsviçreye gelip de kendi yurdlarında çevirdikleri cehennemî rolleri burada da çevirmeğe kalkışsaydılar, İsviçre muhit-i içtimaîsi, bunu mümkün değil hazmedemezdi. Olsa olsa bu adamları ya hapishaneye yahut da tımarhaneye gönderirdi. Formasyon sosyal mesele-i merkeziyenisi zaten siz de göstermiş, hattâ kommünüter bir teşekkülden partikülârist bir teşekküle, icabeden terbiye sayesinde geçilebileceğini de izhar etmişsiniz. Eserinizin fart-ı minnetle okuduğum kısımlarından biri de bu oldu. Merkeziyet ve adem-i merkeziyet meseleleri de yine teşekkül-ü içtimaî ile irtibat etmiyor mu? Başlı başına bir merkeziyet, yahut adem-i merkeziyet yok.. Fakat tecemmüî teşekkül merkeziyet ve istibdadı, öbürü de adem-i merkeziyet ve sosyal hürriyeti tevlid ediyor. Eğer eserinizin bu kısmı daha ziyade beslenir ve bazı esaslı hakikatlar da, bir hülâsa tarzında ilâve edilebilirse, kiymet-i ilmiye ve vicdaniyesi bir kat daha artar zannındayım.

.....

Son seneler, hassatan şu İkinci Cihan Harbi esnasında, en çok muazzeb olduğum hâdiselerden birisi de, Anglo-Saksonların — bazı durbin ve tekrime elyak simaları haricinde — müttasıl Kremlinle anlaşmak, uzlaşmak dâvasında sabit kadem kalmaları ve bunu bir dalkavukluk derecesine vardırmaları olmuştu. Hayret!..

Anlaşma ve uzlaşmanın kıymeti inkâr edilemez ama, bu, her şeyden evvel tarafeyn arasında hüsn-ü niyetin mevcudiyetini gerektirmez mi?.. O olmayınca, anlaşma ve uzlaşma da lâfz-ı mücerredden ibaret kalır. Bu kadar basit bir hakikati İngiliz ve Amerikalılar yıllar yılı anlayamadılar. Şimdi, skandallar bir sağnak halinde birbirini takibe başladıktan sonra, bittabiî anlamağa başladılar. Vaziyet çok tehlikeli olmakla beraber temenni edelim ki bu anlayış artsın ve insaniyetin hayrına hâdim olsun. Anglo-Saksonlarda hüsn-ü niyet elbette mevcud... Fakat öbür tarafta?..

Tarihî eserinizin son sahifesinde, hakkımda kemal-i cesaretle izhar-ı mürüvvetinde bulunduğunuz hasbî ve kalbî teveccühe derin derin teşekkürler eder ve himaye-i ilâhiyede masun ve mahfuz kalmanızı eltaf-ı ilâhiyeden istirham eylerim aziz ve vefakâr dostum.»

Minnettarınız

«Bir fırsat düşer de Dr. Nihad Reşad Bey ve diğer dostlarımız nezdinde mürüvvetli ve çok minnetli hislerime tercüman olursanız, beni bir kere daha minnettar etmiş olursunuz.

Merhum Ziya Gökalp, dolayısiyle Durkhaym da eserinizde mevzuubahis oluyor. Durkhaym'ın bazı yazılarını okumuştum. Bu sosyoloğ, hiç bir metoda malik değil. Dömulen'in, «Yollar, sosyal tipi nasıl yaratır?» eserine anlamıyarak itiraz etmiş. Dömulen'in yollardan kastettiği mâna, milletlerin vaktiyle geçirdikleri ve yaşadıkları muhtelif memleketlerdi. O eserde bazı hatalar yok değil. Fakat, lâyuhtilik hiç bir ilme, hiç bir âlime, hiç kimseye müyesser olmayan bir hal! Durkhaym'ın sosyolojisi, felsefî mâhiyette bir safsatadan ibaret!.. Maamafih, Ziya Gökalp gibi Durkhaym da

terbiyeli bir zattı. Dömulen'e ettiği itirazlar, esas itibariyle doğru olmamakla beraber, adâb-ı maaşerete tevfikan yapılmıştır ki, bu da, hassaten şu devr-i vahşette takdire değer bir meziyet gibi görünüyor.»

Diğer mürüvvetkâr bir mektubla hakkımda ibraz buyurdukları iltifatlar :

Ahmed Bedevî Beyefendiye

Aziz ve muhterem dostum;

14 Haziran

«11 Haziran tarihli iltifatnamenizi almakla mübeşşer oldum. ..... (İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türklere ilâveten yeni bir eser hazırlamağa başladım. Mevzuu, yine inkılâp hareketleridir. İttihad ve Terakki cemiyetinin, Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nâzım imzalı mektubları da bu kitaba girecektir. Bu mektublar, gizli muhaberelerden ibarettir.) demişsiniz. Aziz dostum! Siz bu zeminde öyle bir ihtisas sahibi olmuşsunuz ki, hiç kimse uzaktan bile sizinle müsabakaya çıkışamaz. (Şarlok Holmesi) bile gölgede bıraktınız... Bununla beraber, içimde bir endişe yok değil. Evvelki eserinizi müteakiben, epeyce tehlikeli bir hastalık geçirdiniz. Allaha bin şükür geçti mi?.. Fakat, fazla yorulmamak için bunu hızla yapmayın. Yavaş yavaş yazarsantz çok yorulmazsınız ümidindeyim. .....»

30 Temmuz 1946 tarihli mektubundan bazı parçalar :

«Aziz ve muhterem dostum;

27 Haziran tarihli mektubunuzu fart-ı minnet ve memnuniyetle aldım. Vermek lûtfünde bulunduğunuz izahata mükerreren teşekkürler ederim.

.....

Sevgili dostum! Eseriniz, müessir ve mükemmel bir üsiûbla yazılmış. İhtiva ettiği birçok mektublardan değil, kendi üslûbunuzdan bahsediyorum. Meselâ, Sinop menfası ve Karadenizde yaptığınız korsanlık vakalarını okurken onları bizzat yaşadım ve yaşıyorum da... Ne büyük bir kuvveti tasviriye ile yazılmış!.. Ne kadar dramatik ve düşündürücü hâdiselerle karşılaşılıyor! Ayni fasılda, merhamet de mevzuu bahis. Salih Reisin yalvarışlarını naklederken: (Bir vatandaşı incitmek, daha doğrusu bir vatandaşın mahvına(?) yürümek vicdanımızı sıkan bir şeydi. Ne çare ki vaziyet merhamet göstermeğe müsaid değildi) fıkrası bile meşbu-u merhamet ve şefkat!

... Çıkardığım neticeye göre, merhametsizlik sizlerde değil, Salih Reisde, diyeceğim geliyor. Ufacık bir sandalda köpüren ve kükreyen bir deniz ortasında batmak, boğulmak üzere bulunduğunuzu gördüğü halde, imdadınıza koşacak yerde, salt kendisini düşünerek kaçmağa teşebbüs etmiş!!...

.....

Bu vaka cereyan ederken ben Pariste idim. Mahir Said Bey dostumuz, kitabınızda dediğiniz gibi, Cavid Beyin benimle görüşmek istediğini söylemişti. Ben de kabul etmiştim. Cavid Bey, aramızdaki ihtilâfın izalesi için, (ne istiyorsanız yapmağa hazırız) demek istemişti. İstediğim şey, büsbütün haksız yere hapsedilen dostlarıma hürriyetlerinin derhal iadesidir cevabını vermiştim. Bunu derken, başlıca siz ve Satvet Lûtfu Beyi düşünüyordum. Eğer bana bir yolunu bulup vaziyeti olduğu gibi anlatsaydınız... Sivastopol'a gitmeğe lüzum kalmadan hepinizi kurtarmak imkânı doğardı... Kat'i bir

tarzda vuku bulacak teklifimi, müteaddid sebeblerden dolayı memnuniyetle kabul edeceklerinden zerre kadar şüphe yoktu. Hatt-ı hareketini kat'iyen tasvib etmemekle beraber, şahsen bana çok sempatik gelen ve içinden ayni sempati ile mütehossis olan Talât Paşa, bizimle uzlaşmağa adetâ susamıştı. Gelecek âfetleri galiba mübhem bir surette sezdiği için!.. Cavid Beyi bana gönderen de muhakkak odur...»

Sabahdadin Beyin burada mevzuubahs etmek istediği affımız meselesidir. Halbuki, bizler öyle bir minnet altına girmemek için firarı tâcil etmiştik. Bu cihet yukarıki sahifelerde kaydedilmişti.

(Anglo - Ameriken Efkâr-ı Umumîyesine Hitab) başlıklı yazı hakkında bana gönderdiği izahlı mektub. Bu hitab,e İkinci Cihan Harbi sonlarına doğru yazılmıştı.

20/Teşrinisani/1947 Perşembe

«Aziz ve vefakâr dostum;

«Dünkü Çarşamba günü, 5 Teşrinisanı tarihli iltifatnamenizi almakla mübeşşer oldum. Hüseyin Siret Bey dostumuzun göndermek mürüvvetinde bulunduğu kıymetli şiirlere teşekkürler ederim. ..... Yeni eserinizin bitmiş olmasına bittabiî çok sevindim... 1944 senesi Eylülünde; (Anglo - Sakson Efkâr-ı Umumiyesine bir Hitap) unvanlı makalemi neşretmekliğiniz faydalı olmaz mı dersiniz? Bu makale (Meslek-i İçtimaînin) cihan efkâr-ı umumiyesine yayılmasına biraz hizmet eder, kanaatındayım. ..... İkinci Dünya Harbi esnasında, o zamanki Çörçil ve Ruzvelt gibi dirijanların; (Bu sefer sulh temin edilecektir!) dâvasında bulundukları bir sırada, sulhün bu sefer de kaybedileceğini ve niçin kaybedileceğini etrafiyle izaha çalışmıştım. Takriben dört sene sonra, o zamanki (prévision) lar, maatteessüf gerçekleşti.

.....

Türkiyede bildiğiniz gibi üç devir yaşadım. Abdülhamid zamanında haciz ve müsadereler. Bunların bizlere senelerce yüklettiği azablar, kelimelerle güç tasvir edilebilir. Sonra, İttihad ve Terakki devrinde yine haciz, müsadere ve idam kararları... Vakıa idam edilmedim. Fakat maişetten mahrum edilen ve çalışamıyacak bir hale gelen, bir insanın vaziyeti idamdan başka bir şey değil gibidir... Maamafih hakikî bir ideale vakf-ı nefs etmeğe çalışanlar, bu türlü azapları göze aldırmalıdırlar.

.....

Aziz dostum, Lûtfen hatırlayın ki — gördüğüm bütün fenalıklara rağmen — Türkiye hakkında besliye geldiğim merbutiyet-i kalbiye tezelzüle uğramamıştır. ..... Bununla beraber, hiç bir zaman, mahafil-i siyasiyeden (aman beni tekrar içinize alın demek) aklımdan bile geçmez. Hakk-ı sarihimin iadesinden başka en ufak bir lûtuf dilenmem (1). Sizin gibi nadir, fakat o nisbette fedakâr dostların samimî iltifatları bana yetişir.....»

Mektuplar, kurşun kalemi ile yazılmış bulunduğundan klişeleri yaptırılamamıştır. Karilerim beni mâzur görsünler.

---

(1) Bu mülâhaza, hükûmete karşı aleyhtarlık mânasını tazammun etmez. Bilâkis, o buna hiç bir ehemmiyet atfetmese bile, ben hükûmetinizin samimî hayırhahıyım...»

Yukarıki mektublarda bahsi geçen hitabe :

ANGLO - AMERİKEN EFKÂR-I UMUMYESİNE BİR HİTAB

(Bir şuur ve vicdan fâciası)

5 Nisan 1944; İsviçre

«Size bu hitabı yapmak cüretinde bulunuyorsam; bu bir taraftan, Anglo - Amerikan âlemi ruhunun derinliğindeki vicdan asaletine karşı çoktan beri besliyegeldiğim derin takdir ve hürmet, diğer taraftan da harb fâciaları fevkinde ,umumî bir şuur ve vicdan fâciası yaşamakta olduğumuza edindiğim kanaattan doğuyor. Diploması dilinin ca'liyetinden âzade, bir açık kalblilikle vukubulan şu hitap ise, hakkınızda gösterilebilecek en samimî bir tâzim eseri olsa gerek...

Bu harbi, her ne bahasına olursa olsun, kazanmağa azmetmiş bulunuyorsunuz. Gayenize erişeceğiniz de, hemen hemen sarahatla görülmektedir. Fakat sulhu kazanmağa muvaffak olabilecek misiniz(1)? Yani adalet, basiret ve ayni zamanda cihanşümûl bir sempati ve merhamet üzerine kurulmuş bir sulh ki, sadece o devam edebilir. Son gayeniz olması gereken böyle bir sulh ise, daha şimdiden büyük bir tehlikeye düşmüş oluyor... Demokratik ve liberal prensiplerden mülhem Atlantik Beyannamesi, baştan başa casusluğa, ve içtimaî sınıflar arasında koyu bir garaza dayanan Bolşevik Rusyanın zihniyeti ve faaliyetleriyle nasıl birleşebilir? Bu iki zihniyeti telife kalkışmak, ateşle suyu birleştirmeğe çalışmak değil midir?..

Unutmayalım ki Rusya, Alman orduları tarafından istilâya uğrayıncaya kadar, Kremlinden aldıkları emirlere harfiyen itaata mecbur olan Rus gazeteleri, hep bir ağızdan, Garb demokrasilerini ve hassatan sizinkileri, tezyif ve tahkir etmekte idiler. Şimdi, sizlerin de, büyük himmet ve fedakârlıklarınız sayesinde, harb talihi Ruslara teveccüh ettiği esnada, Moskova, liberal ve vicdanlı taahhüdlerinize karşı olan bağlılığını, sadece kuru sözlerle göstermek istiyor. Asıl hedefi, evvelâ kendi mağduru bulunan biçare Finlandiya'yı, sonra küçük Baltık Devletlerini, Rumanya, Bulgaristan. Yugoslavya ve ilâh... birer birer Soviyetleştirmektir. Demokrat memleketlerin gözlerine bir avuç kum serpmekten başka bir şey olmayan Moskovanın bütün resmî beyanatı, bu son derece elîm ve feci vaziyeti bir zerre bile değiştiremez.

Geçenlerde, bir Moskova komünikesinin bildirdiğine göre, Mareşal Stalin şu sözleri söylemiş: «Benim mâceralı bir fütuhat yolu takip etmek emelinde olduğuma inananlar, realistliğimi takdirden âciz kimselerdir. Ve Hitlerle aramda bir müşabehet görenler, politikadan hiç bir şey anlamadıklarını ispat etmiş olurlar.» Fakat, Rus Başkumandanı, unutuyor ki imzaladığı tecavüzsüzlük anlaşmasına rağmen, Polonyayı arkasından bıçakladığı zaman, şimdi reddettiği Adolf Hitlerle tam tamına iştirak halinde idi. O halde, maksadı fütuhat değilse nedir acaba?.. Eğer bu iki diktatör arasında çok yakın bir hısımlık olmasaydı, otuz beş milyon nüfuslu bir memleketi aralarında taksim etmek için nasıl bu kadar iyi anlaşabilirlerdi?.. Londradaki Polonya hükûmetini tanımak istememek ve Amerika hükûmeti tarafından yapılan çok dostça

---

(1) Bu satırların yazıldığı ve Lozan gazetesi direksiyonuna ve diğer ecnebi zevata teslim edildiği terihte, Anglo - Sakson dirijanları, sulhün evvelki cihan harbinde kaybedildiğini, fakat bu sefer kazanılacağını iddia ediyor. Ve parmak ucu ile sayılabilecek bir ekalliyet haricinde efkâr-ı umumiye de şaşılacak bir gafletle buna inanıyordu...

tavassut teklifini reddetmekle; Rusya bir defa daha, Polonyayı Sovyetleştirmek istediğini, yani Bolşevikler tarafından icad edilen bir ilhak siyaseti takip ettiğini alenen göstermiş olmuyor mu?..

Halbuki; Mister Churchill, bir nutkunda büyük bir doğrulukla dediği gibi; (İngilterenin Almanya ile harbe girişmesinin sebebi Polonyanın müdafaası idi.) Bir namus taahhüdünü, nihayet ortadan kaldırarak, Polonyayı ve diğer memleketleri bu kadar feci bir vaziyette bırakabilir misiniz?.. Sizler, böyle bir felâketle neticelenecek bir siyaset oyununu sonuna kadar oynıyamıyacak asıl ve centilmen milletler değil misiniz?.. Şimdiden söyliyelim ki bu da, yalancı bir sulhle bitecek ve tıpkı Versay Sen Jermen, Sevr, Nöyyi muahedeleri gibi yeni bir harbe sebep olabilecek bir şuur ve vicdan fâciasıdır!..

Galiblerin mağlûblara yüklettikleri bütün bu muahedeler, ne adalet, ne vukuf, ne de milletler arasında mevcud olması gereken tesanüd, şefkat ve samimiyetle uzlaşma esaslarına istinad etmediği için devam etmedi. Farazâ; o zaman siyasî mümessilleriniz tarafından Osmanlı Devletine teklif edilen Sevr Muahedesinin gayesi, bu memleketi siyasî istiklâlinden büsbütün mahrum etmekti. Türkler, istiklâllerini silâh kuvvetiyle kazandıkları zaman ve maalesef yalnız o zaman haklarını Lausanne Muahedesiyle tasdik ettiniz. Eski vatandaşlarımın bu çok haklı mukabelelerini büyük bir hararetle alkışlayan Hitler; o dersi ne kadar yanlış anladı; filvaki, Ankara, bir haksızlık ve zulüm âbidesi olan Sevr Muahedesini yırttıktan sonra, siz ve müttefiklerinizden, Türkiyenin müstakil bir mevcudiyet olarak yaşamak hakkını tanımaklığınızı istemekle kalmıştı. O zamandan beri de bütün komşularının haklarına riayet etti. Fakat, Alman Şansölyesi Versay Muahedesini, kendi tâbiri vechile: (Alman milletinin şerefi namına yırtmağa teşebbüs ettikten sonra, evvelâ kendi vatandaşlarının, sonra da diğer milletlerin hak, hürriyet ve hayatlarına mütemadiyen saldırmaktan çekinmedi Millî şeref ve namus mefhumu her memlekete göre değişebilir mi? Bu her yerde ve her zaman ayni mânaya gelmez mi? Fakat, şimdi başka bir mevzua geçelim :

Moskovanın en haksız talebleri karşısında, sizler kerhan da olsa mutavaatla eğilirken Türkiye ile olan müzakereleri — anlaşabilecek sebeblerden dolayı harbe girişmek istemediği için — kestiniz. İngiliz gatetelerinde, Türkiye aleyhinde neşriyata, Ruslarınkinde ise, daha şiddetli hücumlara şahid olmaktayız. [1944 başlangıçlarında] Zannediyorum ki bu; daha son zamanlarda cereyan eden bazı mühim vakaların unutulmasından doğuyor. Meselâ; Mareşal Rommelin kuvvetleri Mısırı tehdid ettiği bir sırada, eğer Türkiye, Berlinin bazı câzib görünen tekliflerine kapılmış ve kapılarını Alman ordularına açarak, Mısırla Iraka Şimalden de hücum etmelerine imkân vermiş olsaydı, vaziyet ne olacaktı? Ordularınız iki cepheden de hücuma uğrayarak tamamen mahvolmak tehlikesine mâruz kalmıyacak mıydı?.. Bu takdirde, Süveyş Kanalı ve bütün Şimalî Afrika, olmuş bir meyva gibi hasımlarınızın ellerine düşerek harb, büsbütün başka bir istikamet alacaktı...

Türkiye, sözüne sadık kalarak, İngiltereyi şimdiye kadar misline tesadüf edilmemiş bir felâketten kurtarmış oldu. Fakat, ne kadar yazık ki, bütün Avrupanın mukadderatını az bir zaman için elinde tuttuğu bir sırada, Rus müttefiklerinizden kat'i bir taahhüd almaklığınızı istemedi. Halbuki, bu fâcialar fâciası olan dünya harbine, kendi arzu ve iradeleri hilâfına sürüklenmiş olan milyonlarca insanlar, şimalden Karadeniz kıyılarına kadar uzanan mıntakalarda yaşayan bütün o zavallı milletlerin istiklâllerini tanımak için Ruslardan bir teahhüd almanızı, resmen istemek (Türkiyenin ilerdeki istiklâlini temin edebilmek için de) elzemdi. O kadar mâkul ve vicdanlı bir şartı ümid ederim ki, siz de memnuniyetle kabul ederdiniz. Çünkü, bu sayede doymak

bilmeyen iştahlarının esiri kalan, Şarktaki büyk müttefikinizin fütuhat hırslarına karşı koyabilmek için, hiç olmazsa mânen (ve şüphesiz siyaseten de) kat kat daha emin ve daha iyi bir mevkide bulunacaktınız.

Vakıa Türkiye; sizlere karşı olan misyonunu, şimdiye kadar tek bir silâh patlamadan ifa etti. Fakat, Almanya, Süveyş yolunun önündeki mânileri yıkmağa karar verseydi, Türk ordusu şimdiki derecede kuvvetli olmamasına rağmen, Türkler yurdlarının müdafaası uğrunda kanlarını dökmekten elbet çekinmiyeceklerdi. Nitekim, bunu, evvelki cihan harbini müteakip, İtilâf Devletleri tarafından silâhdan tamamen tecrid edilmiş olmalarına rağmen isbat ettiler. Almanya, ne olursa olsun, kendilerini silâha sarılmağa mecbur etmedi. Fakat başka bir şey daha var...

Alman orduları, Şimalî Fafkasyada muzafferen ilerlerken, Almanyanın en büyük temennisi, şüphesiz Rus hududlarında tahaşşüd eden Türk ordularının da cenubdan Kafkasyaya girmeleri idi. Hakikat namına teslim edilmelidir ki, burada da Tkrüiye rıza gösterseydi, Kafkasyadaki Rus orduları iki ateş arasında kalarak sukut edebilirdi. Ve o takdirde ayni mıntakanın esaret altında inleyen mazlûm ve mağdur halkı, Rus boyunduruğundan kurtulmuş olurlardı.

Hatırlatmağa değer bir vaka daha:

Evvelki cihan harbi sonunda; Kafkasyada üç müstakil cumhuriyet doğmuştu. Merkezi Bakû olan ve sakinlerinin ekseriyeti Türk ırkından bulunan Azerbaycan, merkezi Erivan şehri olan ve her memleket gibi hakkının sayılması gereken Ermenistan, üçüncüsü de meşhur Mareşal Stalinin kendi hemşehrilerinden teşekkül eden Gürcistan cumhuriyetleri...

Bu zavallı cumhuriyetler ne oldular?,, Bir ateş ve kan tufanı içinde kaynayıp gitmediler mi?.. Sakinlerinden bir kısmı kızıl istilâya karşı isyan ettiği için vahşiyane bir şekilde katliâm edildi. Yahut Bolşevikleştirilmeğe razı olmayan şimaldeki Çerkeslerle birlikte Sibiryaya sürüldüler.

Şu harb esnasında, Türkiye son derece nazik bir mevkide bulunuyor: Fakat ne büyük bir sevinçle görüyorum ki, eski vatandaşlarımın sempatileri sizlere; ötedenberi hararetle tarafdarı olduğumuz Anglo-Sakson dostluğuna çevriliyor!.. Türk münevverleri ve siyasî dirijanları, eminim ki, halen birbirleriyle çatışan iki dehşetli diktatörlüğün, dünyayı ne büyük bir musibete sürüklediğini, fakat, buna mukabil sizin refakatinizde hiç bir tehlikeye uğrayamıyacaklarını tamamen takdirde müktedirdirler. Filhakika, asırlardanberi, İstanbul ve Boğazlara göz diken elbette sizler değildiniz. Lâkin, ne yazık ki, teskin edilmez bir fütuhat hırsiyle davranan korkunç bir müttefikiniz var. Onun en açık maksadı ise ilk fırsatta tekmil Avrupayı (metodikman) Sovyetleştirmektir.

Hâlen mensup olmadığım bir memleketin işlerine karışmağa ne hakkım, ne de arzum var. Fakat bu, eski vatanımı belki her zamankinden daha fazla sevmekten, mânen ve maddeten yükselmesini candan ve yürekten özlemekten beni asla kimse men edemez. İşte bu sevgi ve ayni zamanda bu azablı endişeler saikasiyle diyorum ki; eğer şimalden cenuba kadar şark ile garb arasında köprü kuran her memleket, her millet Moskovanın tahakkümü altına düşmek felâketine uğrarsa, Türkiye istiklâlini nasıl kurtarabilir?..

Yirmi senedenberi, muntazaman ve çok mâhirane bir şekilde yapılan komünizm propagandasının âlemşumül tehlikesi, tarafsız ve nafiz nazarlı müşahid ve mütefekkirlerin de teslim ettikleri bir hakikattır.

.....

Niçin Mareşal Stalin, Mister Roosevelt'in Londradaki Polonya hükûmeti lehine yaptığı tavassut teklifini reddetti. Niçin Sovyet gazetelerinde menfada bulunan Polonya hükûmetini, sistematikman tahkir ediyorlar?.. Niçin, Rus ordusu organı olan (Kızıl Yıldız), Türk gazeteleri tarafından, zaman zaman müdafaa edilen küçük ve orta çaptaki devletler arasında bir işbirliği yapılmasını büsbütün saçma buluyorlar?.. Çünkü, Kremlin, evvelâ Slav ırkından olan milletlere, sonra da derece derece bütün Avrupaya tahakküm etmek emelindedir. Eğer Londra ve Vaşingtonun taleb ettikleri vechile Almanya kayıdsız ve şartsız teslim olsa, Alman milleti de Bolşevikleştirilmeğa çalışılacak ve o zaman Rus diktatörü: (Ben Almanyanın büyük ve kudretli bir devlet olmasını istiyorum!) buyurocok. Kremlin, bu sözleri daha şimdiden söylemiyor mu?.. Meselâ, harb esiri sıfatiyle Rusyada bulunan ve memleketin sözcüsü kesilen Alman generali Seidlitz vatandaşlarına, Moskova radyosu ile yaptığı müteaddid hitablarda şu sözleri tekrarladı: «Biz, Almanyanın serbest bir devlet olmasını istiyoruz!» Şüphesiz biçare Ruslar kadar serbest!.. İster Çar, ister Lenin, ister Stalin, ister bir diğeri olsun, diktatörlerinin bütün emirlerine boyun eğmek zorunda kalan sempatik Ruslar kadar serbest...

Mevzuubahs olan şartlar dahilinde, muazzam bir gayretle hazırladığınız Avrupa istilâsı, yıkılmakta olan bir diktatörlük yerine, yükselmekte olan bir diğerinin geçmesini teminden başka bir şeye yaramıyacak, böyle bir felâkete uğramak için mi aziz evlâdlarınızın hayatlarını feda edeceksiniz?.. Bu şuur ve vicdan dramı karşısında Extel'deki bir telgrafı ne büyük bir takdir ve minnetle okudum. Ayni mesajda: «Milletlerarası kadınlar sulh ve hürriyet cemiyeti, cumhur reisi Mister Ruzvelte bir haber göndererek, Nazilerin muhalefetlerine hiç kıymet vermeden, Alman milletiyle bir uzlaşma çaresini bulmak için alınacak bütün teşebbüslerin sonuna kadar Avrupa istilâsı projesinin tehirini taleb etmişlerdir; denildikten sonra, şu da ilâve ediliyor: Şartsız ve kayıdsız teslim teklifi, tamamen terkedilmelidir. Çünkü, bu teklif; Avrupanın dehşet içinde kalan milletlerini daha büyük bir kuvvetle birbirlerine bağlamağa ve intikamcı bir sulhün vereceği neticelerden kurtulmak için sonuna kadar mücadele etmek hususundaki azimlerini arttırmağa yaramıştır.» Siyasî dirijanların malik olmadıkları bu şuur ve vicdan kudretini gösteren bu Amerikalı hanımlara binlerce hürmet ve tâzim... (Şartsız teslim yerine, ne gibi şartlı bir teslim istemek gerektiğini, en feci bir aktüalite mevzuu olduğu için ileride tedkike çalışacağız.)

.....

On sekiz senedenberi, Rusya ve Marksizm hakkında ihtisas yapmış olan ve mevzuu bahis memleketi bizzat tanımış bulunan Amerikalı profesör, «halkımızın, diyor, şaşılacak kadar büyük bir kısmı, nüfuzlu mecmualar ve gazetelerimiz, Rusyaya karşı süflî bir müdahenede bulunmağa adetâ can atıyorlar. Birçok mütefekkirlerimiz, devlet adamlarımız için Stalinin müstebid idaresinde (yalnız müstebid değil, sayısız işkenceler de var!) meziyetler, faziletler keşfetmeğe çalışmak esaslı bir meşgale halini almıştır. Rus kanun-u esasîsi, hürriyeti değil, sadece diktatörlüğü temin eder. (Gestaponun tam tamına eşi olan Guépe gibi) gizli bir polis teşkilâtına dayanan Sovyet rejimi, firavunların bile kalblerinde gıbta uyandıracak zalim bir idare.» Bu makalenin vicdanlı muharririne derin hürmetlerimi sunar ve yazısını böyle bir zamanda basmak cesaretini gösteren The Readers Digest mecmuasını da hararetle tebrik etmeği bir vicdan vazifesi sayarım. İşte, böyle ehil şahsiyetleri dinlemek, onların fikirlerinden faydalanmak suretiyledir ki, dünyayı süratle yaklaşan umumî bir musibetten kurtarmağa belki de muvaffak olabilirsiniz...

.....

Binaenaleyh; kayıtsız, şartsız teslim teklifiyle farkına varılmadan mahvına gidi-

len, Alman milletinin ıstıraplarına yabancı kalınamaz. Şefkat ve merhametten, bu yüksek şuur ve vicdandan mahrum bir dünyada ise devamlı bir sulh kurulacağını zannetmek, bir serap peşinde koşmaktan başka bir şey değildir. Göz önündeki vakalara dayanarak tasvir edilen gidişle sadece yeni felâket ve fâcialara kaynak olacak bir sulh karikatürüne varılmış olacak. Tıpkı; Versay, Sen Jermen, Sevr ve ilâh traité'lerden sonra olduğu gibi...

Temenni edelim ki, insaniyet böyle bir musibetten kurtulsun. Fakat bu feci hatalarda devam edilecek, izansız zulümler, tahrip ve hatalar devam edecek olursa, elbette ektiğimizi biçmeğe mahkûm olacağız. Maalesef oportünizm, Moskovaya karşı mâkul ve şerefli olmaktan ziyade, bir nevi kölelik demeğe gelen bu meşum siyaset, günden güne daha acıklı vasfiyetler yaratıyor. Ve en büyük bir samimiyetle hayırhahı kaldığımız Rus milletleri, ve hattâ diktatörlerinin bile hakikî menfaatlerine uymuyor! Acaba, bu çıkmazdan kurtulmanın bir çaresi yok mu?..»

Yukarıdaki satırların muharriri, makalesini okumak zahmetine katlanacak zevatın asalet-i vicdaniyelerine hitap ederken, kendileriyle birlikte bu sualin cevabını araştırmağı teklif ediyor.

[Takriben on dört sene evvel yazılan yukarıki hitabı. O zaman takib edilen siyasetle hakikî bir sulhe kavuşulamıyacağı hakkındaki dâvayı, vukuatın tasdik edip etmediğine, hükmedecek okuyucuların kendileridir.]

Sabahaddin Beyin, bu sahifelere katılan kıymetli yazılarındaki en bâriz noktalar, Türkiyenin saadet ve selâmetine taalûk eden düşüncelerdir. İnsanlık câmiasını ilgilendirenlerinde ise, beynelmilel vaziyetin karakteristik vecheleri gösterilmekte ve bir dereceye kadar Amrikalıların Rusyayı iyi tanımadıkları, hattâ kendi kıtaları haricindeki câmialar için, hüsn-ü niyete makrun olmakla beraber, mesnedsiz fikirler besledikleri izhar edilmektedir...

Bu noktalar; birinci ve ikinci cihan harbleri ve bu hususlarda akdolunan sulhler, hitabesinde canlı bir surette belirtilmiştir. Hâlen, bütün insanların yaşamakta olduğu keşmekeş de bu kanaatlerine mantıkî birer şahid olarak sayılabilir. Bu itibarla, Sabahaddin Beyin bu sezişleri takdire lâyik ve bizler için ibret alınacak birer mevzudur! Buna mebni geçmişe ait bazı ilgili noktaları da biraz tafsil etmeği, Akdeniz ve Orta Doğu meselelerini inlecemeği faydadan hâli bulmuyorum.

Yukarıki sahifelerde birinci cihan harbi münasebetiyle bazı devletlerin Türkiyenin taksimi hakkında ittihaz ettikleri kararlar yer yer işaret edilmiştir. Halbuki, hakkımızda beslenen suiniyetler, yalnız bu harb dolayısiyle mevzuubahis olmuş değildir. Daha evvel, Balkan mağlûbiyeti sebebiyle de büyük hükûmetlerin her biri kendilerine topraklarımızdan gelişi güzel birer hisse ayırmış, beynelmilel matbuat âlemi de vakit vakit taksim projeleri dermeyan eylemeği fuzulen vazife edinmişlerdir. Bu itibarla o tarihlerde cereyan eden bazı neşriyatın bu satırlara ilâvesini zarurî görüyor ve karilerimin bu ahvalden ibret almasını temenni ediyorum.

Dün ve Bugün
Akdeniz ve Anadolu Meselesi

Ötedenberi büyük devletler, Akdenizde işgal ettikleri mevkileri tevsi ve tahkim için uğraşmışlardır. Bu yoldaki herhangi bir mesnedi olmayan hükûmet de, Osmanlı İmparatorluğu zararına, bir daire-i nüfuz tesisine çalışmıştır. Bilhassa Balkan Harbi sırasında (1912) tarihinde, İngiltere ve Fransa, Akdenizdeki menfaatlerinin muhafazası için müşterek bir plân vücude getirmişlerdir. Bu bakımdan (Sir Edvard Grey), Avam Kamarasında: (... **Britanya menafiini muhafaza etmemiz ve Bahr-i Sefid düvel-i bahriyesinden mâdud olabilmemiz için, bu denizde bir kuvve-i külliye-i bahriye muhafaza eylemeğe mecburuz.»** diyordu.

Filvaki, Balkan Harbi felâketinden sonra, artık Türkiyenin tamamen taksimi teemmül edilebilir olmuştu. Hattâ (1912) Nisan tarihli bir İngilizce mecmuada: **«Eğer Türkiye mağlûp olursa Mısır onun yerine kaim olabilir. Hidivin İmam-ül-Müslimîn olmak üzere zat-ı şahânenin makamına kaim olması için hiç bir mâni yoktur... Mısır, o vakit Hicazın bir devlet-i hâmiyesi ve Mekkenin hâkimesi olcaaktır. Bilâd-ı mukaddesenin İngiltere himayesinde bulunmasının (94) milyon raddesinde olan Büyük Britanya tebea-i Müslimesi için ne demek olduğu nazar-ı dikkate alınmalı»** diyor. «... ve bu suretle bütün Arabistan kıt'ası bir damla kan dökülmeksizin Mısıra ilhak olunabilir.» kanaatini izhar ediyordu.

3 Eylülde Fransız gazeteleri Londradan gelen bir telgrafa atfen: «... **Mısırın İngiltere himayesinde bir kraliyete tahvili için müzakereler cereyan ettiğini... Hidivin şah ünvanı alacağını...»** kaydeyliyorlardı.

Âdem oğlu hilebazdır kimse bilmez fendini
Kime iylik eder isen ondan sakın kendini.»

(1912) senesi İkinciteşrinin dokuzunda «Jurnal» gazetesi de aşağıdaki telgrafı neşretmişti:

«... Bir rivayete göre, Mısır Hidivi kendisini halife ilân etmek niyetinde imiş...»

Yukarıya kaydettiğim makale ve telgraflardan anlaşıldığına göre, Balkan felâketi sebebiyle, Türkiyenin tarihe mal edilmesi ve topraklarının büyük devletler arasında taksime uğratılması müzakere mevzuu ol-

mağa başlamıştı. Bu hususta büyük devletler, yani İngiltere, Almanya, Avusturya, Rusya, Fransa ve İtalya hisselerine isabet edecek parçalar üzerinde, münakaşa ve belki münazaa halinde idiler.

Yukarıki bahislerde, kısmen İngiliz istek ve düşüncelerini zikrettim. Şimdi de, Almanyanın arzularını kaydetmeğe çalışacağım. Bu hükûmet, (1888) sonbaharındanberi «Doyçe Bank» kanaliyle, Bağdad şimendüfer hattına iştirak etmiş ve bu tarihten itibaren Almanya için, bir Osmanlı ve Akdeniz siyaseti hasıl olmuş ve Anadoluda nüfuzunun artmasına (1912) senesine kadar fevkalâde gayret göstermiştir. Balkan felâketi ise Osmanlı topraklarından hisse alma hevesini onlarda da canlandırmıştı.

17 İkinciteşrin 1912 tarihli (Post) gazetesi, Almanya hükûmetinin Suriye kıtasını kendi hissesi olmak üzere telâkki ettiğini yazıyordu.

Muhakkak olan bir şey varsa, Almanyanın (1908) den (1912) tarihine kadar, Akdenizde bahri bir üs elde etmeğe çalıştığıdır. Hattâ, Almanyanın bu bahrî kuvvetin yardımı ve Bagdad demiryolu vesilesiyle Rusyadaki ırkdaşlarını, yavaş yavaş Anadoluya iskân suretiyle, Basra körfezine kadar ulaşacak bir müstemleke imparatorluğu kurmak emeli güttüğü de iddia ediliyordu.

Nitekim, 15 Temmuz tarihli «Temps» (Tan) gazetesi, Balkam ahvali münasebetiyle; Almanyanın yeni bahrî kuvveti hakkında aşağıdaki malûmatı veriyordu:

«Almanya, Amiral (Tromler) kumandası altında ve Akdeniz kıta-yi bahriyesi ünvaniyle, yeni bir filo tesis etmek üzeredir. Amiral bayrağı «Goben» kruvazöründe olacaktır. Bu kruvazör, «Breslav» küçük kruvazörü ile beraber (6) İkinciteşrinde Almanya sularını terketti. Şark sularında «Herta», «Vineta», «Keper» küçük kruvazörlerini bulacaktır. Ankarib, «İstetin», «Derest» kruvazörleri de bunlara iltihak edecektir.»

Bu neşriyat, filhakika sübut bulmuş ve «Goben» cihan harbi münasebetiyle, bize devredilmişti.

Bundan başka, «Tağ» gazetesi 21İkinciteşrin 1912 tarihli nüshasında, Şark işlerinin Avrupa için ortaya koyduğu yeni menbadan, Almanyanın hissesini kuvvet ve şiddetle taleb ediyordu. Buna mebni, Fransızca «Deba» gazetesi 23 İkinciteşrin nüshasında; **«Almanya İskenderuna asker çıkarmak ve Asya meselesini ortaya koymak için fırsat bekliyor...»** diyordu.

«Eko de Pari» gazetesinin Berlin muhabiri 18 İkinciteşrinli gayet uzun bir telgrafta şunları yazıyor. Ve:

«... Asya-yı Suğraya atılmış olan Türkler, daha ziyade şarklılaşarak ya en istibdadkârane bir barbarlığa rucua veya bir tefessüh-ü tame mahkûm olacaktır.» demekten çekinmiyordu.

Berlinde intişar eden «Berliner Bursen Kuriyer» gazetesi de; «... **Almanya, Bagdad hattı kollarından birinin nokta-i münteha sını teşkil eden İskenderun limanını üss-ü bahrî ittihaz emelidir...**» tavsiyesinde bulunuyordu. Görülüyor ki, Balkan mağlûbiyeti, Almanlarda Anadolu mirasına konmak iştihasını hayli kabartmıştı. Halbuki, kısa bir zaman sonra, biz bu hükûmeti, müttefik olarak bağrımıza basmıştık.

Bu yağma projelerinde, Trablusgarbı işgal eden ancak (1870) de ittihadını tamamlıyan, On iki adaya konan İtalyanın başkaca bir iddiası yoktu. Trablusla iktifa eder görünüyordu.

Avusturyanın talebi ise, yeni kabullendiği «Bosna - Hersek» i, iktisadî bir gaye iddiası ve bir demiryolu vasıtasiyle Selânik'e bağlamaktı.

Rusyaya gelince: Bu ebedî düşmanımız da tabiî bir takım istekler dermeyanından fariğ olmamıştı. 17 İkinciteşrin 1912 de «Sen Petersburğ» gazetesi: **«Şark meselesinin tasfiyesinde Rusyanın kendi menafiine hürmet ettireceğini... Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarının müdafaasız bir hale vazını istiyeceğini» yazıyordu.**

İş yalnız garblıların açgözlülüğü ile bitmiyordu. (1912) senesi İkinciteşrininde, kendi tebeamız Ermeni Patriği de, açıktan açığa, İstanbuldaki Rus sefirinden, Ermenilerin himayesini Kürdistanın işgalini rica ediyordu.

En garibi; Fransa hükûmeti de, ötedenberi matma-ı nazarı olan Suriye üzerinde duruyor ve bu vâdide, İngiltere ile anlaşma zemini arıyor ve bütün donanmasını Akdenizde toplamış bulunuyordu.

Dün ile bugünü kıyas mâhiyetinde yukarıya kaydettiğim satırlardan maksadım, mazi hakkında vatandaşlarımın nazar-ı dikkatini celbetmek, yarın için ittihazı lâzımgelen kararların ve takibi icabedecek hatt-ı hareketin tasvibe elverişli şeklini tesbite hizmet eylemektir.

Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında, ecdadımızın bizlere yadigâr bıraktığı geniş ülkelere rağmen, son devirlerde ve bilhassa on dokuzuncu asrın birinci nısfında mâruz kaldığımız tecavüz ve ziyalar göz önünde tutulacak, bilûmum garblıların hakkımızda besledikleri ve biraz evvel iraret ettiğim his ve hınçlar nazarı dikkate alınacak olursa, bundan böyle ahval ve harekâtımızı, daha iyi tertiblemek lüzumu yeknazarda göze çarpmaktadır.

Filvaki, etrafımızı saran muhtelif hükûmetler kendi menfaatleri için, fırsat buldukça, bizlere tecavüzde tereddüd etmemişler ve hududlarımıza hulûlden vareste kalmamışlardır. Fakat, hakkel insaf düşünecek olursak, bu tasaddilerin en büyük âmili kendimiz, cahilâne iddia ve heveslerle mâruz kadığımız zaaf ve tereddidir.

İşte, bu noktayı nazarı dikkate alarak, kendimizi müsbet ilimlerle tenvire, iktisadî meselelerde ve sanayi sahasında teçhiz ve tevsike mecbur ad-

deder ve o yolda faaliyet sarfedersek bundan böyle, bu gibi ahvale mâruz kalmıyacağımızdan emin bulunuyorum.

Bugünkü atom devrinde, iptidaî yaşayışa bağlı kalmamız, dünkü felâketleri sağlamıştır. Eğer asrî ihtiyaçlara uyarak içtimaî ve iktisadî bünyemizde yenilik ihdasına ehemmiyet verirsek, belki şimdiye kadar mâruz kaldığımız, toprak zayiatının bir kısmını bile telâfi etmek mümkün olur. Elverir ki artık samimî olarak garaz ve ıvazdan âri, menfaat-i şahsiyeden beri bir istikamet takibini umde edinelim. Ve o yolda yürümek kudretini nefsimizde besliyelim. Bu hususta yapılacak şeyler pek muğlak değildir.

Görülüyor ki, Avrupalılar Balkan Harbi vesilesiyle Akdeniz hâkimeyitini tarsin etmek için, elimizde kalan son vatan topraklarını bile taksimden «Piyer Lermit» usulü ile zapıt ve rabıttan âzade kalmamağı akide edinmişlerdir. Bununla beraber bütün bu tertibat-ı siyasiye-i düveliyeyi, bilcümle âmal ve ihtirasat-ı garbiyeyi yok etmek ve temin-i baka ve mevcudiyet edebilmek, bence kendi elimizdedir. Şundan emin olalım ki, âciz ve natuvan olanlara karşı hücum ve tecavüz ne kadar kolay ise, kuvvet önünde serfürû da o nisbette tabiidir. Bunu temin edecek millî birliktir; bugünkü anarşi değil!..

Fakat, bir milletin hakikî kudreti, yalnız askerî maharetine bağlı kalamaz. Yekdiğerile mütevaziyen hareket eden maddî ve mânevî varlığı da nazar-ı dikkate almak lâzımdır.

Halbuki, bir zamanlar devrin «Reisülküttap»ı — Hariciye Nâzırı — Atıf Efendinin Fransız inkılâbına dair yazdığı «muvazene-i politika» lâyihası, o tarihlerdeki kültür seviyemizi pek âlâ belirtmektedir. Atıf Efendi, yeni bir sahne-i âlem yaratan «İnkılâb-ı Kebir» den bahsederken, **«Volter, Jan Jak Roussaux namlariyle meşhur zındıklar ve bunlara benzeyen dehriler, dinleri ortadan kaldırmağa, eşitliği ve cumhuriyeti halka yaymağa çalışıyorlar»** demektedir. Fransız ihtilâlini kötüleyen Hariciye Nâzırımız, memleketimizin o günlerdeki kültürel durumuna canlı ve salâhiyetli bir nümune teşkil etmektedir.

Buitibarla, bugün dahi kültür ve içtimaî vaziyetimizde bazı islâhat icrasını elzem gördüğümden bu hususdaki noktai nazarımı **(İlmî ve İçtimaî Tahliller)** safhasında kısaca arzetmeği muvafık buluyorum Çünkü, kültür, bir milletin, hayatı anlayış yardımcısı, fikir mahsulleri ise, bir cemiyetin örgüsüdür. Bunun hilâfına bizler, batı medeniyetini uzun müddet istihfaf ve istihkarla oyalandık. Osmanlı aydınlarının fikir hareketleri ise, din uleması tarafından daima kösteklenmiştir.

Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu kurulurken ilk açılan İznik, Bursa ve diğer Selçuk bakiyesi medreselerde tahsil ve kitaplar Arabca idi ve takip edilen dersler; fıkıh, ilm-i kelâm, mantık, tefsir ve hadisten ibaret bulunuyordu. Türkçe kitablar, müsbet ilimlere ait eserler ise, Tanzimattan sonra

biraz önem kazanmıştır. Taassubu körükleyen bu hal, ulema sınıfını gururlandırıyor, bu hal, her müsbet teşebbüsü baltalamağa vesile teşkil ediyordu. Binaenaleyh, Osmanlı Türkleri, batıdaki Rönesans hamlelerine, ilk devirlerde katılamarışlardır.

İtiraf edelim ki, medenî âlemin her gün ve her saat dev adımlariyle büyüyen şevket ve kudretine karşı, cehil ve meskenetle, fakr ve mezelletle mukabele tabiî artık bizim için mümkün değildi. Son cumhuriyet inkılâbından evvel, bir dereceye kadar, daha ziyade İslâm kültürü ile beslenen bizler, bu hakikatları zamanında aslâ takdir edemedik. Batıl itikadlara bağlanarak bulunduğumuz noktadan bir hatve ileri gitmek istemedik. Bu yüzden koca Osmanlı İmparatorluğu, Afrika ve Avrupadaki topraklarını terk ile, yalnız Anadolu mıntakasına sığınmak mecburiyetinde kaldı. Zaten siyasî meselelerde, Avrupalıların şefkat ve insaniyetine, adalet ve hakkainyet kaidelerine de bel bağlanamza. Bu, olsa olsa medenî Avrupa seviyesine ulaşmış ve gelişmiş milletlere benzerlikle kabildir.

Bizler, iki asırdanberi Avrupalılaşmak fikrini taşıdık. Hattâ bazan cüretkârane ve bazan tereddüdle teşebbüsatta dahi bulunduk. Fakat son devirlerde, Millî Mücadele haricinde, hiç bir vakit bu uğurda hakikî bir vatanperverlik ve samimî bir fedakârlık hissi gösteremedik.

Bu hususta, ilk yapılacak iş, maarifin yaratıcı şekilde yayılması, halka kazanç yollarının açılması ve millî nüfusun takviyesidir. Ayni zamanda dinimize karıştırılmış olan batıl itikadları ve hurafeleri de kaldırmaktır. Hattâ memlekette, yekdiğerimize yardım hissini uyandırmak ve müşterek mesaî teşkilini kolaylaştırmak da elzemdir. İşte, bu hususlarda biraz tafsilâta girişmeği zarurî buluyorum.

İlmî ve İçtimaî Tahliller:

Osmanlı İmparatorluğunda, ilk defa, Genç Osman devrinde hissedilen demokrasi temayülü, bilindiği gibi, ancak Abdülmecid saltanatında başlamış, Sultan Abdülhamid devrinde bu arzu, «İttihad ve Terakki» nin kuruluşundan sonra, daha müsbet birşekil almıştı.

Ahmed Rıza Beyin, Tıbbiye Mektebinde teşekkül eden bu cemiyeti temsilen, Pariste Jön Türklük namına ibraz ettiği faaliyeti, Murad Bey ve diğerlerinin iltihakı takviye temiş, Damad Mahmud Paşa ve oğulları Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin memleketi terkedişleri ise yeni yeni inkişaf safhasını tevlid eylemişti.

Damad Mahmud Paşa ve oğullarının, istibdad aleyhine cephe almaları ve bu maksadla Avrupaya gidişleri, dahil ve haricte büyük tesirler yaratmış ve inkılâp ümidlerini beslemiştir.

Bu kafilenin İsviçreye muvasalatını müteakip, bunların avdetini temin

için, kayın biraderi Sultan Abdülhamid tarafından evvelce bahsedildiği vechile, serhafiye Ahmed Celâleddin Paşanın alelâcele İsviçreye gönderilmesi ve diğer bazı heyetlerin ayni maksadlarla faaliyete geçirimeleri hürriyet-perverler nezdinde, hüzün husulüne bile bâis olmuştu.

Maamafih, Damad Paşa ve oğulları, istibdad rejimine nihayet verilmedikçe geri dönmiyeceklerini ilân etmişler, bu yoldaki dedikoduları kati surette bertaraf eylemişlerdir. Nitekim, Damad Mahmud Paşa, İkinci Meşrutiyetin ilânından evvel, gurbet illerinde Rahmet-i Rahmana kavuşmuştur. Ve güdülen sebat ve metanet bununla isbat edilmiştir. Sabahaddin Bey de Meşrutiyet ilânına kadar mücadelesine devam etmiştir.

Fakat, bu fedakârların faaliyeti, Mahmud Paşanın vefatından sonra, rekabet ârızasına uğramıştı. Halbuki, Damad Paşa, siyasî mücadeleye başlarken, birinci düşüncesi hürriyet meselesinde ötedenberi emeği sebkeden ve Avrupada «Jön Türk» âlemini senelerdenberi temsil eden Ahmed Rıza Beye, aşağıya ilâve ettiğim takdirkâr mektubu sunmak ve bu meşru faaliyetin lüzumunu izhar eylemek olmuştu. Diğer bir mektup da mücadele safhasında, Paşa ve oğulları hakkında beslenen duyğuyu belirtmektedir.

Fakat, bu hisler biraz evvel işaret edildiği gibi, Paşanın vefatından sonra kale alınmamıştır. Yukarıki sahifelerde kayıdlı bu meselelere ait vakalardan istidlâl edileceğine göre, Sabahaddin Beyin ileri sürdüğü içtimaî mütalâalar, indî düşüncelerle tedkike müstenid bu görüşlerin tenkidine yol açmıştır. Şimdi, zikrettiğim bu mektupları kaydediyorum.

Damad Mahmud Paşanın Ahmed Rıza Beye sunduğu mektup:

«Ahmed Rıza Beyefendi;

Sizin, ciddî hizmetlerinize her Osmanlının medyun-u şükran olduğunu benim tekrar etmekliğim zaiddir. Siz, son nefesine gelmiş Osmanlı milletine taze hayat hazırlamağa vakf-ı nefs etmiş bir mürüvvetkârsınız. Büyük müşkülâtı iktiham ederek mücadelede sizin gibi devam etmek herkesin kârı değildir.

Hakikati itiraf etmek lâzım gelirse, Osmanlıların son devirlerinde, misliniz gelmediğini söylemek icabeder. Sizin gibi müstakim ve hakperest adamlar, padişahın sarayında bulunmuş olsaydı, mâruz kalınan felâketler vukubulmazdı.

Şimdi, koca Osmanlı milleti Abdülhamid gibi cahil, müstebid bir padişahın pençe-i kahrında ezildikçe eziliyor. İnsanlık âlemine yardımcı geçinen beynelmilel bir heyet, bu hale hiçbir muavenette bulunmadıktan başka milyonlarca halkın ezilmesine bir kat daha hizmet ediyor ve bir tiyatro seyreder gibi bu halden mütelezziz oluyor.

Bu ahvale teessüf etmekle beraber düçar olduğumuz bu felâketten kurtulmamız ancak kendi sayimizle mümkün olacağını bilelim. Meyus olmıyalım; elbirliğiyle çalışalım ve sahil-i selâmete ulaşma yolunu arayalım...»

Damad Mahmud Paşa»

Diğer taraftan, mücadele âlemine yeni kavuşan Mahmud Paşa kafile-

sini ifsad ve geri dönmelerini temin için uğraşanlardan bâhis bir teşebbüsün önlenmesi sadadinde Ahmed Rıza Beye yazılmış diğer bir mektup:

«Mahmud Paşa hazretlerinin Beyzadelerle birlikte İstanbuldan firarları, zamanımızda emsali nameşhud bir hareket-i fevkalâde-i vatanperveranedir. Fakat burası da muhakkaktır ki, müşarünileyhin şeraiti derdest-i müzakere olduğu bir teessür-ü elim ile işitilen avdeti, biçare memleketimiz için şimdiye kadar düçar olduğu mesaibden daha müthiş ve daha muhrib olacaktır. Mahmud Paşanın, hakkımda büyük bir tevecüh ve muhabbeti olduğunu geçen sene bilmünasebe size söylemiştim.

Avdetten sarf-ı nazar etmesi için, kendisine doğrudan doğruya yazacaktım. Fakat etrafı haşarat ile mâli olduğundan vasıtanızla müracaata karar verdim.

Eğer Mahmud Paşa bunların (Turhan, Münir Nuri) (1) sözlerine, daha doğrusu asıl iblis-i âzam olan Hünkârın mevaid-i kâzibesine itimad ile avdet ederse, dünyada, hayatından muazzez olan namusunu mahvetmiş olacak.

Yıldızı herc-ü merç edecek derecede müessir tedabir ve harekâtta bulunmak üzere isem de, Mahmud Paşanın kararsızlığı tasavvuratımı alt üst ediyor. Bu babda katiyen avdet etmiyeceklerine dair verecekleri teminat-ı hamiyetperverilerine muntazırım. Binaberin, ifadatımı bizzat gidip müşarünileyhe kıraet, hissiyat ve ihtiramımı tebliğ ediniz. Derhal bir telgrafname keşidesiyle veya her hangi bir suretle azm-i cahidanelerinde sabit kadem olduklarını tebşir buyururlarsa minnettar olacağım dergârdır.

Sonra da yapacağım şeylere intizar buyursunlar.»

22 Kânunuevvel 1900

7348

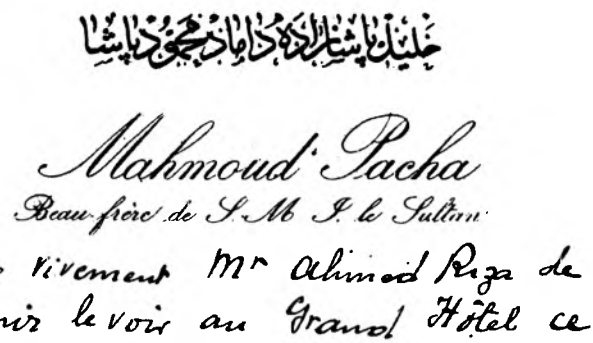
İfade tarzı çok enteresan olan bu ikinci mektubun imza yerinde maatteessüf yalnız rakamlar vardır. Her halde, cemiyet mensuplarından ve mâruf şahsiyetlerden biri tarafından yazılmış olacak.

Fakat, bu samimî ilgiler, Paşanın vefatından sonra, Prens Sabahaddin Bey hakkında adetâ husumete inkılâp edivermiştir. Buna âmil olan, Sabahaddin Beyin ilmî tedkikata müsteniden memlekette yalnız siyasî değil, içtimaî mevzuların da nazar-ı dikkate alınması lüzumunu ileri sürmesi, rakiplerinin ise, indî mefhumlarla, Meşrutiyet ilânının memleketin selâmetine kâfil olduğuna kani bulunmalarıdır. Bu hususta en büyük egoistlik yapan, yukarıki sahifelerde geçen muhabere evrakında görüldüğü vechile, Dr. Bahaeddin Şakir Bey olmuş, Dr. Nâzım Bey de ona uymuştur.

Filvaki, Damad Mahmud Paşnam Ahmed Rıza Bey hakında dostluk hissi güttüğü yukarıkı mektubdan anlaşılacağı gibi, o günlerin hâtıralarını belirten bu duyğuyu, aşağıya ilâve ettiğim, Paşanın altmış sene evvel kullanılmış kartvizitinden öğrenmek de mümkündür.

---

(1) Petersburg sefiri Turhan ve Paris sefiri Münir Paşalar.

خليل پاشازاده داماد محمود پاشا

Mahmoud Pacha
Beau-frère de S.M.I. le Sultan
Je vous prie vivement Mr Ahmed Riza de venir le voir au Grand Hôtel ce

Halil Paşazade Damad Mahmud Paşa

Kartın arkasındaki satırlar:

... Matin à 10 heures avant midi, avec ses plus sincéres complimants.

24/12/99

Tercümesi; **«Ahmed Rıza Beyden, öğleden evvel saat onda büyük otele gelmelerini en samimî hürmetleriyle rica eder.»** suretindedir.

Bunlar isbat ediyor ki, ilk mücadele günlerinde saffet ve hüsn-ü niyet vaziyete hâkimdir. Bilâhare benlik ve eğoistlik bu durumu baltalamıştır. Sabahaddin Beye isnad edilen, aslı faslı olmıyan, Ermeni taraftarlığıdır. Halbuki, onların neşriyatını daima tenkid ettiği yukarıki sahifelerde belirtilmiştir.

Kaldı ki, İmparatorluğun çöküş sebeblerini, batı ilmi metodu ile tedkikini tavsiye eden Sabahaddin Bey, Meşrutiyetin ilânından sonra, sarayda birçok fikir adamlarına verilen, taç ve tahta ubudiyet arz eden dayısı Sultan Abdülhamid'in dâvetine bile iştirak etmemişti.

Bununla beraber, aşağıya ilâve ettiğim vesika ile «İttihad ve Terakki» cemiyetinin ilk teşekkülde ne kadar metin esaslara dayandığı anlaşılmaktadır. Fakat, sonraları keyfî düşünceler, bu gibi kayıdları silmiş süpürmüş, indî iddialar vaziyete hâkim oluvermiştir. Meşrutiyetin ilânından sonra da maatteessüf bu bozuk zihniyet değişmemişti.

Heyet-i Merkeziye-yi Hariciye Muhabere ve Teşkilât Şubesine

«Dinim, vicdanım, namusum üzerine yemin ederim ki, esas maksadı İslâmiyetin tealisine ve Osmanlıların ittihad ve terakkisine çalışmaktan ibaret olan bu cemiyetin dahil olduğum bugünden itibaren her türlü ahval ve kavaidine tatbik-i hareketle beraber, hiç bir sırrını hariçten hiç bir kimsye ve hattâ efrad-ı cemiyetten mezun olduklarından gayrısına katiyen fâş etmiyeceğim. Yemin ederim ki, millete hukuk-u hürriyeti bahşeden Kanun-u Esasinin tamami-i tatbik ve devam-ı meriyetini gaye-yi maksad bilen cemiyetin kararlarını ve ühdeme tahmil ve tevdi edilecek olan vezaifi

tamamen ifada tereddüt eylemiyeceğim. Hükûmet-i hazıranın pençe-i zulmüne düşerek taht-ı tevkife alındığım halde dahi yine namusum üzerine yemin ederim ki, etlerimi kemiklerimden ayıracak bir işkenceye çaprılacak olsam bile, cemiyetin esrarını ve efraddan hiç birinin ismini haber vermiyeceğim. Cemiyet efradının biri düçar-ı felâket olduğu takdirde, kendisine ve ailesine vus'um yettiği kadar nakden ve bedenen muavenette kusur tmiycğim. Şayed bunca taahhüdat-ı namuskârane rağmen, hiyanetim sâbit olursa, alçaklık edenleri nerede bulursa bulsun takibe memur edilen «Zabıta-i Cemiyetin» icra eyliyeceği idam cezasına karşı şimdiden kanımı helâl ederim vallah, billah, tallah.»

17 Ağustos 1907 — Berlin
Berlin Sefiri
Müşür
Ahmed Tevfik

Maamafih, sonraları meselenin bulanık bir şekil almasında ilmî görüş ve düşünüşlerden, vatan sevgi ve muhabbetinden ziyade, ferdî egoistliğin büyük bir rol oynadığı muhakkaktır.

Çünkü, Prens Sabahaddin Bey, halkın seviyesini yükseltecek içtimaî ilimleri — siyans sosyal — teşkilât bakımından da Mithat Paşa Kanun-u Esasisinde münderiç (Tevsi-i Mezuniyeti), yani kanunu esasinin fransızcasındaki tâbirin tercümesi bulunan (adem-i merkeziyet) i tavsiye ediyordu. İşte, bu ilmî ve içtimaî mefkûre kabahat sayılmış ve «Jön Türk» âlemi ikiye bölünmüştür. Bu hususta, en büyük tezvirat Dr. Bahaeddin Şakir Bey tarafından yapılıyordu.

Halbuki, İkinci Meşrutiyetin ilânını müteakib cereyan eden ahvalden, Adana ve diğer zararlı hâdiselerin vukuundan sonra, «İttihad ve Terakki» rüesasına da Osmanlı İmparatorluğunun sıkı bir merkeziyetle idaresi imkânı olamıyacağı kanaatı gelmişti. Nitekim, «İttihad ve Terakki» Merkez-i Umumisiyle, Ermeni Taşnaksutyun komitesi arasında aşağıya ilâve ettiğim anlaşma imza edilmiştir:

1 — Mezkûr iki cemiyet, Meşrutiyeti takviye ve halkın terbiye-i fikriyesini en emin esaslar üzerine bina etmek için kuvva-yi müttehideleriyle ve hiç bir fedakârlığı esirgemiyerek çalışacaklardır.

2 — Her türlü harekât-ı tecavüzkârane ihtimaline karşı müsaadat-ı kanuniye dairesinde azm-i kavi ve istikamet-i muayyene ile hareket edeceklerdir.

3 — Vatan-ı mukaddese-i Osmaniyi taksim ve tefrikten mâsun bulundurmak, her iki cemiyetin faaliyet-i müttehidesinin hedef-i vegânesi olduğu cihetle, Ermenilerin temayülât-ı istiklâlkârane beslediklerine dair devr-i istibdaddan mevrus ve efkâr-ı umumiyede mevcud olan şayiat-ı kâzibanenin bilfiil izalesine çalışılacaktır.

4 — Her iki cemiyet dahi vatan-ı umuminin terakki ve taalisine hâdim olan (Tevsi-i Mezuniyet-i Vilâyat) usulü hakkında hem-fikir bulunuyorlar.

5 — İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksutyun komitesi, 31 Mart vakayi ile Adana fecayiini bir ders-i ikaz olmak üzere telâkki ederek, yukarıda zikrolunan no-

kat-ı esasiyenin kuvveden fiile çıkması için elele vererek çalışmağa karar vermişlerdir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi	Dersaadet Heyet-i Mes'ulesi Taşnaksutyun Komitesinin

Şayanı hayret olan, Ermeni hâmisi diye ötedenberi Sabahaddin Bey hakkında husumet izhar eden İttihad ve Terakki rüesasının, Meşrutiyetin ilânından sonra, Taşnaksutyunlarla yukarıki anlaşmayı yapmalarıdır. Anlaşılıyor ki, mevcut ihtilâfın mucib sebebleri gaflet ve benlik küçüklüğüdür.

İmdi, biraz evvel kaydettiğim ve muhtelif sahifelerde vakit vakit tafsil eylediğim gibi daha İkinci Meşrutiyetin ilânından evvel, Paristeki Jön Türkler arasında, biri umumî nazariyeler ve indî kanaatlardan; diğeri, ilmî tahliller ve içtimaî kanunlardan mülhem iki cereyan doğmuştu. İndî kanaatlara bağlı bulunan İttihad ve Terakki kudeması, mutlakiyet yerine, Meşrutiyetin müdafaasını her derde deva sanmış, diğer ilmî cereyanlara kıymet vermek istememişti. Rumeli kıyamında, bu kanaata bağlı yeni idare kurulunca, bu zihniyet münasebetiyle, maatteessüf eski devrin fena günlerini aratacak zulmet ve musibetler yaratılmıştır.

Bundan dolayı, yukarıki sahifelerde işaret edildiği vechile, ilmî tahlillere mesned teşkil eden içtimaî kanunardan bir nebze bahsetmeyi faydalı buluyorum. Her türlü ilmin masdarı müşahede ve tecrübe olduğu malûmdur. Bunu bilmek, kendi kendimizi idare etmek; bilmemekse körü körüne idare olunmaktır. Bu noktalar da çok sarihtir.

Halbuki bir cemiyeti islâh edebilmek için evvelâ o topluluğun içtimaî teşekkülünü tanımak ve diğer mevcudiyetlerle aradaki farkları tayin etmek icabeder. Bu yapılmadan islâhat programları çizmeğe kalkışmak, dümensiz bir gemi ile seyahate çıkmaktan başka bir mâna ifade etmez. Nitekim, İkinci Meşrutiyette, bu cihet takdir edilememiş ve bu sebeble büyük bir felâkete mâruz kalınmıştır.

Tanzimat devrindenberi, ıslâhatçılarımız samimî bir teceddüd emeli ile hareket etmişlerdir. Şu kadar var ki, bunun ne suretle vukua geleceğini tâyinde isabet gösterememişler, şart olarak yalnız meşrutiyet lüzumunu ileri sürmüşlerdir; işte o kadar! Halbuki bu, kifayetsiz bir görüştü. Buna rağmen, İttihadcılar da o yola sapmışlardır.

Fakat, Tanzimat, henüz kültür seviyesi düşük memleketimizde içtimaî bir mâhiyet yaratamamıştı. Çünkü, halk, tekkelere, medreselere ve bunlara mümasil teşekküllere tamamen bağlı bir hüviyet taşıyor, câmiada kuvvetli bir taassub tesiri yaşıyordu. Ancak, Tanzimat, faydalı ve lüzumlu Türkçe kitablar neşrine, batı eserleri tercümesine bir başlangıç teşkil etmiştir.

Bilhassa fikir hareketleri arasında ilim cemiyetlerinin kurulması baş göstermişti. Ezcümle, 1860 yılında, «Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye» teşekkül etmiştir ki, bu sayede ilk defa olarak Osmanlı Türkiyesinde konferanslar tertip edilmiş, yabancı dil kursları açılmıştır. Aynı zamanda bu cemiyet, din meseleleri ve politika alemi ile alâkadar olmıyacağını ilân eylemişti.

Bu devirde bazı ilmî eserler yazıldığı, birkaç dergi intişar ettiği gibi, «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» kurulmasiyle hükûmeti ikaz ve tenkide mübaşeret de o tarihlerde tahakkuk eylemiştir. Yukarıki sahiflerde tafsil edilen bu mesele teceddüde ve garb kültürüne bir bağlılık yaratıyordu. Bir bakıma memlekette meşrutiyet ihdası bizlerde de uyanmağa başlamıştı. Maamafih, o tarihlere kadar garbın ilmî zihniyeti bizlerce tamamen mçehul ve bu hususta fikir dermeyanı gayri mümkündü. Bu mefhumun faydalı bir şekilde tatbiki ise çok güç. Daha doğrusu uzun vadeli plânlara, istikbale müteallik çalışmalara cesaret edilemiyor ve nacak günlük başarılara ehemmiyet atfediliyordu.

Çünkü, Meşrutiyet usulü ve demokrasi idaresi, şekil itibariyle, İngilterede olduğu gibi, İspanyada da vardır. Bu idare tarzı, Kuzey Amerikada tatbik edildiği vechile, Güney de mevcudur. Fakat, bu câmialarda tatbikat şekil ve neticeleri tamamen ayrıdır. İspanya ve Güney Amerikada hâlâ siyasî tagallüb hükmünü icra etmekte; mütegallibe, hususî ve ferdî ahvale hâkim olmaktadır. İşte, bu tefrik edilemiyordu. Halbuki, bunun âmili, teşekkül tarzıdır. Binaenaleyh, bizde de içtimaî mevcudiyetimize yeni bir vechе verilemediği için mutlakiyetle Meşrutiyt arasında büyük bir fark tezahür etmediği görülmüştür.

Nitekim; Osmanlı İmparatorluğunda (**İttihad ve Terakki**) cemiyetinin tatbik eylediği meşrutiyet idaresi matlûp neticeyi verememiş, ancak İmparatorluğun mukadder sukutu târcil olunmuştur.

Demek oluyor ki, yalnız hükûmet şeklinin tebdili hakiki maksadı teminden uzaktır. Ve bu yönden bir çok millî câmialar bile tarihe mal edilmiş ve mevcudiyetleri sönmüştür.

Buna binaen umumî hayatı körüklüyen hususî sahadaki hedef değişmedikçe vücude getirilecek islâhatın hep sathî olacağını ve mutlaka akamete uğrayacağını kabulde zaruret vardır.

Zaten, hususî hayatta istiklâl ve tekâmülü temin edecek faal bir istihale, metin bir benliğe mâlik olamıyan ferdlerden mürekkep bir topluluk, umumî hayatta ve memleket idaresinin tedvirinde nasıl muvaffak olabilir? Bunun fiilî neticesi bulunan ezmene-i kadimenin Yunan sitelerini; ezmene-i mutavassıtanın en münevver muhiti sayılan Endülüs, Bagdad ve Buhara ilmî muhitlerini yâd etmek mümkündür. Hattâ, millî olmaktan ziyade şah-

sî heyecanla hareket eden Cengiz, Kubilây, Atillâ ve Timur gibi fâtihlerin neticesiz muvaffakiyetleri de bu meyanda zikredilebilir!..

Filhakika, içtimaî meselelere ilmî bir gözle bakacak olursak, infiradî teşekkülün (Particulariste) şahsî varlığa doğru bir hareket çizdiği görülmektedir. Tecemmü' teşekküller (Communotaire) ise mensubeynini istihsalden ziyade istihlâke meylettirdiği için istinad noktalarını daima şahsiyetleri haricinde aramağa — ana, baba ve diğer hâmiler — mahkûm insanlardan mürekkep, âtıl bir cemiyet halketmektedir.

Tecemmüî teşekkül mensupları, hürriyet ve içtimaî refahlarını umumî vasıtalardan bekledikleri halde, infiradîler, bilâkis amelî malûmata, müşahede ve tecrübeye müsteniden hareket ediyor ve muvaffak oluyorlar. Anglo - Sakson mensupları ve bu guruplara ayak uyduran diğer milletler, bu hususta nümune olarak gösterilebilir.

Buna menbi, bir câmiada, hususî ve umumî her hangi bir muhitte olursa olsun, baka, zamanın hakikî ihtiyaçlarına uymak ve infiradî teşekkül istikametinde yürümekle mümkündür. Bu ise, biraz evvel tafsil edildiği gibi, muhitimizde görülen yalnız garblılaşmak zihniyetinden ayrı bir mefhumdur. Hâlâ mütefekkirlerimiz nazarında içtimaî ihtiyaçlarımız sadece bir maarif meselesinden ibaret addedilmekte ve bugünkü tezebzübün, maarifin inkişafiyle halledileceği zahabı güdülmektedir. Bence ise, maarifle beraber, metin bir islâhat için esaslı bir istikamet bulmağa ve varlığımızı o yola sevkedebilecek âvamili keşfetmeğe ve millî muhitimizde infiradî teşekkül mekanizması kurmağa lüzum vardır.

Zira, Türkiyenin istikbali, memuriyet namzedi olan yalnız münevverlerin çoğalmasında değil, istihsal gayretini teşebbüsleriyle günden güne arttıracak, içtimaî bünyemizi tahavvüle uğratacak âmillerin yetişmesindedir. Bu nokta-i nazarı destekliyecek sebeblerin tesbitine de zaruret katidri. Hülâsa, umumî hayatımızı tahkim edecek ahvale, içtimaî hedefimizi değiştirecek yeni bir zihniyete muhtacız. Bunun için ferd meselesinde şahsî teşebbüse kıymet vermeli; umumî idarede yeni istikamet, Amerikada tatbik edildiği vechile, tevsi-i mezuniyete çevrilmelidir. Ve mahallî hükûmetlerdeki teşkilât, salâhiyetli ve mesul bir idare heyeti esasına göre tanzim olunmalıdır!..

İçtimaî inkişafı, nazarî bilgiler katiyen vücude getiremez. Maarif, faal bir terbiyenin ancak yardımcısı olabilir. Şahsî teşebbüsün semerelenmesi, tahsilin bütün derececatında, programların, şekil itibariyle, amalî hayatın muhtelif ihtiyacatına tekabül eder mâhiyette olmasına bağlıdır. Bunu tanzim ederken, ferdî varlığı geliştirme, esas tutulmalıdır. Yani, okullardan beklenen gaye, genç müdavimlerini hükûmet haricinde yaşatabilecek malûamtla cihazlandırmak olmalıdır. Okullar, mesaî faslının yardımcıları halini almalı ve bu teşekküllerin amelî hayata uyğunluğu temin edilmelidir.

Bunun için, gençlerin tecemmüî teşekkülden infiradîye geçmelerine yardım edecek, daha doğrusu, millî terbiyeyi istihlâk, atalet ve esaretten kurtarıp istihsal, şahsî teşebbüs ve istiklâle kavuşturacak çarelere baş vurmak icab etmektedir. Ve ancak o vakit istikbale emniyetle bakılabilir! Bu hususta memleketimizde cereyan etmiş ufak bir nümuneyi zikretmeği vazife addediyorum.

1926 senesinde, Tıb Fakültesini bitiren doktorlar için, hükûmet mecburî bir hizmet kanunu çıkarmıştı. Kura ile vazifelendirilecek bu gençler, iki sene gidecekleri kasabalarda çalışacaklardı. Filvaki, devamlı harblerin tazyiki altında, tabiî şeklini kaybeden Anadolu, bu yolda mesaî icrasına muhtaç bir halde bulunuyordu. Bakımsız kalan köy ve kasabalar, herkesten fedakârlık ve her sahada yardım bekliyordu. Vatanın doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine kadar her tarafta doktora ihtiyaç vardı. İşte bu tatbikat ve benzeri tedbirler sayesinde sıtma ve diğer sari hastalıkların önü alınabilmiştir.

Çok temenni edilir ki, yüksek tahsilini ikmal etmiş bazı gençler hakkında da böyle bir faaliyet sahası düşünülsün. İçtimaî gelişmeye, iktisadî umranlığın tezyidine medar olacak nahiye müdürlüklerinde tahsil görmüş gençlerin ikişer sene, staj nevinden çalışmaları, muvakkat bir müddet için, kanunî bir şekle bağlansın. Gençler hakkında, bunun büyük bir fedakârlık olacağını takdir ediyorum. Fakat çok ihmale uğramış memleketimizin bir an evvel yükselmesi bu gibi şartlara muhtaçtır. Aksi takdirde iptidaî bir millet vasfından kurtulmamız güçtür. Vaktiyle tahsilini bitirmiş Bulgar gençleri ve daskalları Emaret hükûmeti zamanında, köylere gönderilir ve bu vesile ile halkın uyanmasına hizmet edilirdi. Ayni usullere tebean Türkiyede, köylülerimizin beynelmilel içtimaî hâdiselerle alâkaya başladığı vakit kurtulabilecektir. Bu gibi teşebbüslerle halkı eşraf ve ağa tahakkümünden korumak ve şahsî teşebbüse ulaştırmak elzemdir.

İşte, bu gençler okullarda elde ettikleri müsbet ve pratik bilgiyi bulundukları mıntakalarda halka amelî surette telkin edecek ve kısa bir zamanda memleketin iktisadî ve içtimaî tahavvülüne hizmet eyliyeceklerdir.

Bizde, ilk Darülfünûn 23/Temmuz/1846 tarihinde tesis edilmişti. Fakat menfi mukavemetlerin şiddeti karşısında bu müessese bir müddet sonra kapatılmıştı. İkinci Sultan Abdülhamid'in son devirlerinde tekrar açılan bu âtıl varlık, Cumhuriyetin ilânından sonra, Maarif Vekili merhum Dr. Reşid Galib Beyin himmeti ve Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği (2252) numaralı kanunla lâğvedilmiş ve bugünkü ilim kaynağı Üniversite kurulmuştur. Ayni zamanda, Dr. Reşid Galib Bey, belki memleket ihtiyaçlarından mülhem olarak, Prens Sabahaddin Beyin mefkûre edindiği Anglo-Sakson içtimaî terbiyesini müsbet bir şekilde gençliğe yaymağa elverişli, Amerikaya tahsil için ilk mekteb muallimleri ve müfettişleri göndermiş ve dahilde de bu vadide bazı teşebbüslere girişmiştir.

İşte, memleketin bir an evvel gelişmesi için bugün iktidar ve gençlerden beklediğimiz bu yararlıkların nümune ittihaz edilmesi ve bu vadide emek sarfından koçunulmamasıdır. Hiç unutmıyalım ki, Bizans İmparatorluğu Anadoluyu kaybedince yıkılmıştır. Biz ise sahibi bulunduğumuz bu mıntakayı muhafaza edebildiğimiz için son felâketten yakamızı kurtarmış bulunuyoruz. Bu varlığın idamesi ise, biraz evvel ileri sürdüğüm mefhumlarla perçinleştirilmelidir.

«Varlıkta darlık yok, yoklukta dirlik,
Gece gündüz çalış, kazan demişler...»

Bu içtimaî ihtiyaçlar vücud bulduğu takdirde, memleketimiz hakkındaki, istilâ korkuları söner ve bizler de esaret tehlikesinden kurtulmuş oluruz. Aksi halde, zaman, yavaş yavaş milletimizi kemirir ve ecdadımızın kaniyle yoğrulan bugünkü topraklarımız da, maazallah, korktuğumuz düşman çizmeleri altında çiğnenmekten mâsun kalamaz ve neslimiz, Hun İmparatorluğu ve diğer bazı milletler gibi tarihe mal edilir.

«Kolaylık göster, sakın korkutma,
Sevindir, şevk ver, bunu unutma...»

İşte, bu itibarladır ki, keyfî idare yüzünden kaybettiğimiz Osmanlı İmparatorluğuna bağlı İslâm câmialarının mıntaka ve ülkeleriyle nüfusları mikdarını bu satırlara ilâve ediyorum. Bu, hakikaten ibret alıncaak bir keyfiyettir!.. Vaktiyle Saltanat ve Hilâfete merbut olan bu topluluk ilmî vukufsuzluk yüzünden elimizden çıkmıştır! Ne acı ve elîm bir ziya!!.!.

Muhtelif tarihlerde Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan dindaş ülkeleri :

Ülke ismi	Nüfus miktarı
Mısır	21.600.000
Cezair	9.300.000
Sudan	9.200.000
Suudî Arabistan	6.000.000
Irak	5.400 000
Yemen	4.500.000
Tunus	3.600.000
Suriye	3.900.000
Ürdün	1.800.000
Libya, Trablus	1.200.000
Lübnan	1.400.000
Aden	670.000
	68.570.000

Bu rakamlara; Küveyt, Kırım ve kısmen Kafkasya mıntakasını da ilâve etmek mümkündür.

Kaldı ki, bu dindaşlardan maada, vaktiyle Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti altında bulunan Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Macaristan ve Rumanya topraklariyle, kısmen siyasî nüfuzumuza bağlı Avusturya, Lehistan ve Ukranya ülkeleri de vardır. Fakat:

«Koyamam kargayı bülbül yerine,
Çiçek açmış dikeni gül yerine...»

Buna mebni, yukarıki rakamlarda bahse mevzu teşkil eden yalnız ırkdaş ve dindaşlarımızdır. Çünkü, bir zamanlar:

«Kan ile kılıçtır görünen bayrağımızda,
Can korkusu gezmez ovamızda dağımızda.
Her köşede bir şîr yatar toprağımızda,
Kavgada şehadetle bütün kâm alırız biz;
Türk erleriyiz, can veririz, nam alırız biz...»

mefhumu ile, bütün bu câmialar da iftihar ederlerdi.

Ben, yukarıki satırlarda kaydettiğim bizlerle siyasî alâkası kesilen ırkdaş ve dindaşlar için çok müteessirim. Kendileriyle tekrar bir birlik teşkili imkânı olmadığını da takdir etmekteyim. Bu hazin âkibet hakkındaki mahrumiyet duyğusunu izhar zemininde:

Vatan cüdâ değilim ben muhakkak fakat,
Irkdaş için ağlarım kendi diyarımda!..

demekten nefsimi men edemiyorum...

İÇİNDEKİLER

Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri 5

Sultan Osman Devri 18

Üçüncü Selim Devri 23

Sultan Mahmud Devri 30

Yeniçeriliğin ilgası şekli — Askerî islâhat — Yunanlılar — Mısır meselesi — Altın Ordu ve Ruslar

Sultan Abdülmecid ve Tanzimat 49

Mustafa Reşid Paşa — Gülhane Hatt-ı Hümayunu — Mısır Meselesinin halli — Dinî himaye ve kapitülâsyon — Kırım harbi — **İlk gizli inkılâp cemiyeti** — Kuleli vakası.

Sultan Abdülâziz Devri 65

Mısır seyahati — Fuad Paşa Sadareti ve icraatı — **Genç Osmanlılar Cemiyeti** — Girid meselesı.

Sultan Abdülâziz'in Avrupa Seyahati 77

Abdülâziz devrinin mühim hâdiseleri — 1875 Hersek ısyanı — 1876 Bulgar isyanı — Devletin malî durumu — Talebe-i Ülüm isyanı.

Sultan Murad'ın Saltanatı 104

İkinci Sultan Abdülhamid Devri 111

Abdülhamid'in ilk icraatı ve Birinci Meşrutiyet — İkinci Abdülhamid ve Mithat Paşa — Tersane Konferansı — Mithat Paşanın teb'idi — Birinci Meclis-i Meb'usan — 1877 (93) Rus harbi — Ayastafanos Muahedesi ve Berlin Kongresi — Abdülhamid istibdadına karşı mücadele — Suavi ve Çırağan vakası — Kleanti Skaliyeri Komitesi ve Seniha Sultan — Ali Şefkati Bey ve «Jön Türk» neşriyatı — Ahmed Rıza Bey ve «Meşveret» gazetesi — «İttihad ve Terakki» nin doğuşu — Mizancı Murad Bey — Tesalya Harbi — Ahmed Celâleddin Paşanm rolü — Ermeni komitacıları — 97 Yu-

nan harbinden sonra — Abdülhamid'in İngiliz aleyhtarlığı — Avrupadaki «Jön Türk» âlemi — Gazete satışlarının akisleri — Ahmed Rıza Beyin faaliyetleri — Akim kalan Brindizi Kongresi — **Damad Mahmud Paşa ve oğullarının Avrupa'ya gidişi — Damad Paşanın Sultana telgrafı** — Damad Paşanın Londra seyahati — Damad Paşa Mısır'da.

Jön Türk'lerin Sarayla Yeni Uyuşma taktiği 311

1900 - 1901 Yıllarının Diğer Hâdiseleri 323

Prens Sabahaddin Bey ve Paris Kongresi 344

«Jön Türk» ler ikiye ayrılıyor — Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti — Damad Mahmud Paşanın vefatı — Ermeni komitecilerinin faaliyeti.

«Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet» Cemiyetinin Kuruluşu ... 365

Ahmed Celâleddin Paşanın «Jön Türk» lere iltihakı — Erzurum isyanı — «İhtilâlci Askerler Cemiyeti» — Sultan Abdülhamid'e birinci suikasd teşebbüsü — «Cemiyet-i İnkılâbiye» teşkilâtı — As-Askerî Tıbbiyelilerin gizli cemiyeti — Harbiye Mektebinde tevkifler.

Terakki ve İttihad'ın Gizli Muhabereleri 410

«Jön Türk» lerin Selânik şubesi — Rusya'daki Türkler.

İttihadcılar ve Prens Sabahaddin Bey, İkinci Jön Türk Kongresi 433

Makedonya Meselesi 450

Müfettiş-i Umumilik ihdası.

Meşrutiyet İlânının Arifesinde 455

Cemiyetin Selânik Merkezi.

İkinci Meşrutiyet'in İlânı 464

İkinci Meşrutiyet'in ilânı sırasında cereyan eden hâdiseler — İlk Meşrutiyet Hükûmetleri ve ilk hatalar — Prens Sabahaddin Beyin dönüşü ve parlak istikbali.

Meşrutiyet'in İlânından Sonra 494

Ahrar, Demokrat ve diğer fırkalar — Mebus seçimi — İlk parlâmento muhalefeti.

31 Mart Hâdisesi 508

Harbiye talebesi harekete hazır, fakat... — Prens Sabahaddin Beyin donanmaya müracaatı — Prens Sabahaddin Beyin iki beyannamesi — Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişi — Sultan Abdülhamid'in hal'i — Sultan Reşad'ın cülusu.

Mısır Seyahati 525

Fas'tan çıkarılmamız ve Fransız işgali — Paris'te toplanan muhalifler.

«İttihad ve Terakki» 534

Trablusgarb fâciası — Dış siyasetimizin iflâsı — «Hürriyet ve İtilâf» fırkası.

«İttihad ve Terakki» İdaresinin Yıkılması 563

Halâskâr Zabitan grubu — Büyük Kabine'nin işbaşına gelmesi — Balkan Harbi ve Hükûmet değişmesi.

Balkan Harbi 573

Babıâli Baskını 586

Muhalefetin sonu.

Hükûmet Darbesi Hazırlıkları 595

Mahmud Şevket Paşanın katlinden sonra.

Tarih Bakımından İttihadcıların Mesuliyeti 612

Bodrum ve Sinop Zindanları 617

Meşrutiyet zamanının Fizan'ı: Sinob — Karadeniz ortasında bir korsanlık vakası — Birinci Dünya Harbi — Arab isyanının sebebleri — Türkiye'nin parçalanması plânları ve kıyamlar.

Avrupa'daki Türklerin Faaliyetleri 694

Mütareke Akdi ve İzmir'in işgali — Mustafa Kemal Paşa — Mustafa Kemal Paşa'nın tasavvurları.

Mütareke Yıllarında İstanbul 736

«Kuvva-yı Milliye» ve Prens Sabahaddin — Gebze Kaymakamlığım

Millî Mücadele Harekâtı 788

Sultan Vahideddin'in memleketten ayrılması — Millî Mücadele ve Enver Paşa — Büyük Millet Meclisinde münakaşalar.

Başkumandanlık Harbi Mücadele Safhaları 841

Saltanat meselesi — Hilâfet meselesi ve dedikodular — Halifenin ayrılışı — Garib bir tecelli.

Dün ve Bugün Akdeniz ve Anadolu Meselesi 892

DOĞRU YANLIŞ CEDVELİ

Yanlış	Doğru	Sahife	Satır
1331	1311	167	40
amadla	adamla	435	18
iltifat	itilâf	552	23

Sahife 628 de 16 ncı satır sonuna «kapılmak istemiyorum. Arkadaşlarla teklifi» kelimeleri gelecek.

ge	gene	664	23
riaf	raif	719	20

Sahife 851 de ikinri satır «du. Ve Cumhuriyetin usulü dairesinde Büyük Millet Meclisii tarafından ta-» olacaktır.

DİZİN

1770 Osmanlı-Rus Harbi 6, 67, 452, 499, 500, 509-514, 516, 521-524, 527, 534, 535, 548, 604, 736
1870 Alman-Fransız Harbi 211
93 (1877-78) Osmanlı-Rus Harbi 123, 209, 345, 349, 471, 682

Abbas Hilmi Paşa 149, 206, 240, 247, 252, 268, 274, 293, 299, 300, 303, 316, 327, 330, 365, 477, 504, 526, 527
Abbas İshakî Bey 424, 425
Abdullah Abud Bey 432, 499
Abdullah Azmi Bey 590, 591, 599, 635, 768, 821, 827
Abdullah Cevdet Bey (Paşa) (Doktor) 155, 156, 158, 159, 178, 195, 225, 227, 229, 230, 237, 238, 243, 246, 247, 250, 253, 274, 288, 303, 316, 321, 323, 348, 355-359, 382, 383, 385, 387, 415, 431, 435, 455, 499, 525, 526, 528, 760
Abdullah Efendi (Dürri zade) 722, 723, 797
Abdullah Efendi (Filibeli) 142
Abdullah Efendi (Şeyhülislâm) 20
Abdullah Paşa (Müşir) 242, 407, 720
Abdullah Zühdü Bey 748
Abdurrahman Âdil Bey 248
Abdurrahman Bedirhan Bey 348
Abdurrahman Bey 230, 330, 341, 603, 606, 670, 713
Abdurrahman Kırımlı 402
Abdurrahman Paşa 216, 652
Abdurrahman Sami Bey 750
Abdurrahman Şeref Bey 60, 748
Abdülâziz I 58, 60-63, 65-67, 69, 70, 72-82, 84-88, 90-92, 96-101, 103, 104, 109, 112, 114, 115, 125, 135, 139, 150, 185, 213, 254, 343, 391, 414, 475
Abdülhak Hâmid Bey (Tarhan) 248, 252, 295, 296, 645
Abdülhak Şinasi Bey 348, 746
Abdülhakim Hikmet Bey (Doktor) 148, 383
Abdülhalim Memduh Bey 157, 165, 221, 348, 348
Abdülhamid II 21, 23, 24, 26, 43, 77, 91, 92, 97, 101, 102, 107, 108, 111-121, 123, 125, 126, 134-142, 144-155, 157, 158, 160, 162-164, 166-168, 172, 175-177, 182-184, 186, 194, 196, 198-201, 204, 206, 207, 210, 211, 213-216, 218, 221, 222, 229, 230, 232, 236-238, 246, 252, 254-258, 260, 261, 263, 265, 269-272, 274-279, 281, 282, 285-287, 290, 294, 296, 297, 299, 301-303, 313, 316, 320, 329, 330, 334, 340, 343, 346-350, 354, 355, 359, 360, 362, 363, 369, 371, 373-375, 377, 379, 380, 382, 384, 389, 391, 392, 394, 398, 399, 402, 403, 406-409, 412, 414, 415, 419, 421, 428, 429, 434-436, 438, 444, 448-451, 453, 455, 463, 465, 469, 470, 475-478, 480, 483, 486, 488, 489, 492, 500, 504-508, 510, 512, 514-516, 518-521, 532, 535, 539, 542, 544, 546, 548, 553, 558-560, 562, 573, 574, 577, 606, 617, 620, 634, 683, 686, 687, 718, 736, 765, 848, 873, 876, 881-884, 886, 896, 897, 899, 904
Abdülhamid'in Son Günleri 271
Abdülkadir Bey 487, 528, 604, 748, 751, 867
Abdülkadir Efendi (Şeyh) 161, 162
Abdülkerim Paşa (Serdar-ı Ekrem) 105, 107, 123, 124
Abdülmecid I 49-55, 58-66, 82, 84-86, 90, 111, 112, 142, 297, 648, 797, 849, 850, 884
Abdülrezzak Semerkandî 174
Abdürrahim Efendi (Filibeli) 142
Aberdin (İngiltere Hariciye Nazırı) (Lord Aberdeen) 38, 755
Açıksöz gazetesi 424, 782
Adil Bey (Hacı) 251, 493, 496, 675, 688, 689, 784
Adnan (Adıvar) Bey (Doktor) 591, 723, 750, 768, 774
Adnan Bey (Menderes) 716, 857
Agâh Bey (Doktor) 141, 142
Ağaoğlu Ahmed Bey 420, 423, 493, 591, 867
Ahenk gazetesi 157
Ahmed (Serezli) Bey 793
Ahmed Akif Bey 748
Ahmed Bedevî Bey 397, 402, 523, 602, 631, 677, 885
Ahmed Bey (Hacı) 161, 162, 163, 228
Ahmed Celâleddin Paşa 148, 183-196, 199, 200, 204, 205, 221-224, 229, 238, 240, 257, 273, 274, 276-279, 281, 282, 284-294, 296, 300, 302, 303, 305, 307, 308, 318, 358, 365, 373-375, 377, 379-381, 385-387, 389, 390, 422, 436, 897

Ahmed Cevdet (Bey) Paşa 60, 86, 105, 116, 120, 147, 150, 488, 745
Ahmed Ferid Bey 416, 493, 494
Ahmed Hamdi Bey 377
Ahmed Harzemî 174
Ahmed Hikmet Bey 162, 493
Ahmed III 19, 21, 22, 56, 772
Ahmed İhsan Bey 173, 488, 498
Ahmed İzzet Paşa 33, 389, 505, 542, 588, 607, 648, 667, 676, 678, 690, 703, 705, 709-711, 724, 739, 789, 825, 828, 829, 831, 836
Ahmed Kâmil Bey (Cenevre Başşehbenderi) 330, 355
Ahmed Mithat Efendi 60, 73, 85, 120, 147, 173, 174, 181, 493
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 68, 122, 176, 204, 238, 240, 252, 293, 295, 362, 390, 455, 561, 562, 566, 567, 569-571, 578, 580, 581, 583, 590, 591, 801
Ahmed Nami Bey (Damad) 695
Ahmed Nesimi Bey 496
Ahmed Niyazi Efendi 468
Ahmed Rasim Bey 60, 173, 174
Ahmed Ratib Paşa 453, 475
Ahmed Refik Bey 749
Ahmed Resmî Efendi 6, 13, 14
Ahmed Rıza Bey 145, 151-157, 166, 168-172, 176-179, 182-184, 187, 188, 192, 196, 200, 201, 203, 205, 217-220, 222, 230, 235-239, 242-245, 248, 252-254, 272-274, 299, 303, 304, 306, 308, 319, 320, 322-326, 335-337, 345-347, 349-351, 355, 356, 360, 365-369, 371, 373, 376, 382, 410, 412- 417, 429, 431, 436, 438, 439, 443-447, 456, 470, 479, 480, 482, 483, 487-490, 496, 510-512, 514, 518, 519, 532, 549, 560, 658, 680, 733, 734, 741, 744, 748, 867, 868, 883, 896-899
Ahmed Saib Bey 240, 295, 322, 351, 368, 414, 415, 442
Ahmed Samim Bey 490, 536, 539
Ahmed Şevket Paşa 365, 506
Ahmed Şuayyib Bey 173
Ahmed Vefik Paşa 121, 125, 134, 140, 161, 423
Ahmed Verdânî Bey 156, 196, 217, 224, 253
Ahmed Yümni Bey (Yüzbaşı) 528, 783
Âkil Muhtar Bey (Doktor) 160, 178, 223, 230, 233, 274, 332, 333, 493
Akşam gazetesi 745, 748
Albanie gazetesi 251
Aleksandr (İpslanti zade) 38, 39, 755
Aleksandr I (Rus Çarı) 28, 29, 35, 36, 38, 39, 55, 57, 71
Aleksandr II (Rus Çarı) 56, 125, 126, 134
Alemdar gazetesi 579, 620, 745
Ali (Çetinkaya) Bey 716, 717
Ali Bahtiyar Bey 158
Ali Bey (Giridli) 432, 499
Ali Bey (Hacı) 333
Ali Bey (Hüseyin zade) 321, 418, 423, 493, 496, 518
Ali Canib Bey 496
Ali Fahri Bey 299, 330, 348, 351
Ali Fehmi Bey 246, 348, 496
Ali Fuad (Cebesoy) Paşa 149, 472, 588, 603, 707, 708, 711, 718, 720, 721, 723, 768, 777, 789, 803, 804, 810-812, 820, 830, 841, 847, 850, 863
Ali Galib Bey 216, 327, 708, 720, 751, 790, 825
Ali Haydar Mithat Bey 216, 252, 253, 324, 335, 347, 348, 351, 366, 377, 382, 387, 430, 431, 483, 484, 522, 593, 594, 605, 747, 750
Ali İhsan Sâbis Paşa 472, 870
Ali Kabuli Bey 62, 515, 516
Ali Kemal Bey 145, 177, 188, 189, 195, 206, 207, 222, 224, 225, 229, 287-290, 294, 295, 296, 300, 302, 303, 305-309, 435, 475, 504, 517, 528, 531, 532, 577, 594, 718, 745, 747-749
Ali Kuşçu 174, 426
Ali Münif Bey 247, 465, 750
Ali Naki Bey 68, 158, 459, 481, 517
Ali Namık Efendi 477
Ali Rıza (Sağman) Bey 580, 581
Ali Rıza Bey 178, 723, 747, 750, 768
Ali Rıza Efendi 101, 102, 705
Ali Rıza Paşa (Sadrıâzam) 725, 789, 825, 826
Ali Rıza Seyfi Bey 406
Ali Rüştü Efendi 155, 156
Ali Saib Bey (Doktor) 196, 376, 498
Ali Saib Paşa 85, 156, 157
Ali Suavi Bey 68, 73-75, 80, 117, 138-140, 145, 312
Ali Şefik Bey 155, 156, 158, 168
Ali Şefkati Bey 141-145, 152, 166, 182, 312
Ali Şirnevaî 174
Ali Şükrü Bey 827
Ali Vefa Bey 498
Ali Yaver Bey (Paşa) 216
Ali Ziya Bey 235, 238, 327
Ali Zühtü Bey (Doktor) 156, 162, 163, 190, 217
Allenbi (General Allenby) 703
Alp Arslan 9, 174, 610
Aluş Ağa (Arnavut) 156
Andrea (Kumandan) 779, 782
Aram Çolakyan 778
Arel, Fahri 675, 696
Arif Bey 63, 85, 158, 365, 528
Aristidi Efendi 176, 178, 179, 181-183, 489
Aristo 37,174
Armenya gazetesi 449
Artin Dadyan Paşa 681, 683
Asaf Derviş Bey (Paşa) 155, 156

Asaf Muammer Bey 603, 671, 746
Asakiri Mansure-i Muhammediye 34, 40
Asım Bey 286, 290, 578, 614
Ataç, Nurullah 679
Atıf Bey 327, 461, 469, 470, 483, 604, 607
Âti gazetesi 748
Atlantik Beyannamesi 887
Attilâ 736,771, 903
Avni Bey (Binbaşı) 600, 602
Avni Kemal Bey 486, 530, 531
Avnüllahülkâzimi Bey 352, 353, 498
Ayastefanos Muahedesi 105, 123, 126, 127, 130, 131, 133, 141, 212, 428
Ayetullah Bey (Suphi Paşa zade) 73, 83, 85
Aziz Samih Bey (Miralay) 164, 806, 815

Babıâli 21, 31, 51-53, 60, 76, 78, 84-86, 88, 94, 107, 116-118, 120, 125, 132, 135, 158, 210, 264, 302, 452, 498, 502, 545, 552, 558, 559, 570, 573, 579, 582, 587, 590, 613, 629, 674, 682, 683, 690, 708, 709, 722, 755
Babıâli Baskını 214, 352, 477, 562, 586, 591, 593, 594
Babür Şah 771
Bahaeddin Şakir Bey (Doktor) 365, 366, 367, 371, 377, 384, 385, 410, 413, 417-422, 431, 434, 435, 437, 438, 441, 443, 444, 446, 448, 455, 457, 478, 482, 486, 487, 489, 510, 518, 548, 570, 572, 652, 676, 678, 680, 784, 809, 811, 817, 820, 869, 885, 898, 900
Bahri Paşa (Ferik) 384, 475
Balfour Beyannamesi 650
Balfour, Lord 639
Balkan gazetesi 378
Balkan Harbi 408, 470, 502, 513, 527, 537, 542, 543, 564, 569, 571, 573, 577-583, 585, 587-591, 601, 629, 630, 644-646, 653, 657, 681, 683, 688, 690, 692, 701, 724, 759, 765, 788, 841, 869, 870, 892, 895
Basiret gazetesi 83, 109, 117, 123
Basiretül Şark gazetesi 176, 229
Başkumandanlık Savaşı 841
Bayezid II 20, 37, 38, 44, 675
Baze (General) 81
Bedehşânî Şah 174
Bedir Han Paşa 292, 303, 751
Bedri Bey (Diyarıbekir Valisi) 784
Bedri Bey (Polis Müdürü) 593, 674, 819, 820
Bedri Paşa (İşkodra Valisi) 689
Behçet Bey 164, 405
Behiç Bey 461
Bekir Ağa Bölüğü 570, 633
Bekir Efendi (istihkâm zabiti) 63, 64, 141
Bekir Sami Bey (Vali) 700, 711, 720, 721, 728, 750, 774, 800-802, 833, 835
Bellini 10
Bennett (Müsteşar) 672, 745
Bereket Osman Bey 675, 677, 679
Berlin Kongresi 105, 123, 129, 131-133, 141, 207, 212, 428, 645, 690
Berlin Muahedesi 134, 151, 207, 209, 348, 428, 429, 560
Berliner Bursen Kuryer gazetesi 894
Berthelot, M. 350
Beşeriyet gazetesi 220
Bican Bey (Topkapılı) 751, 792, 793
Bikonsfild (Lord Beaconsfield) 131, 133, 141 ayr. bkz. Disraeli
Birinci Cihan Harbi 424, 426, 596, 631, 636, 637, 640, 641, 643, 645, 646, 656, 660, 661, 665, 674, 680, 681, 684, 690, 692, 701, 703, 704, 706, 712, 738, 752, 756, 768, 777, 788, 790, 798-800, 804, 816-819, 823, 840, 841, 847, 852, 855, 860, 862, 868, 877, 891
Birinci İnönü Zaferi 831, 832
Bismarck (Prens) 81, 130, 358
Boğos Nubar Paşa 43, 69, 665, 683
Bolşevik İhtilâli 426
Boskoviç (Mösyö) 614, 615
Bozok, Salih 704, 718, 863
Bremond (General) 648
Brest Litovsk Sulhu 799
Briand (Mösyö) 671, 835
Brindisi Kongresi 247, 249, 270, 311
Bristol (Amiral) 699, 700
Buharî 426
Bulgar İsyanı 18 ,76, 87, 92
Bunoot (General) 699, 700
Burgon (Kont) 116
Burhaneddin Bey (Davutpaşalı) 400, 406
Burhaneddin Efendi (Şehzade) 377, 389, 402
Buvazzo 721
Bükreş Muahedesi 29, 31, 35
Büyük İskender 5, 8, 9, 37, 868

Cafer Dem Paşa 62, 63
Cafer Tayyar Bey (Paşa) 711, 740-742, 792
Cami Bey (Müsteşar) 700, 750, 768, 774
Carden (Amiral) 663
Cassagnac, M. 153
Cavid Bey (Paşa) 477, 580, 615, 616, 629, 635, 646, 653, 656, 659, 662, 680, 709, 784, 820, 866
Cazım Bey (Doktor) 230, 329, 331, 332, 337-339, 371
Celâdet Bey 709, 720, 751
Celâl (Bayar) Bey 717, 827, 828, 857, 862, 864, 865
Celâl Bafravî Bey 749
Celâl Bey (Mülâzim) 432, 564
Celâl Nuri Bey 748

Celâl Paşa (Doktor) 389, 620, 621
Celâl Sahir Bey 173, 510
Celâleddin Arif Bey 196, 253, 387, 389, 486, 499, 504, 768, 775, 827, 829, 830
Celâleddin Bedirhan 825
Celâleddin Harzemşah 234, 771
Celâleddin Muhtar Bey 748
Celâleddin Rumî 426
Cem mecmuası 537
Cemal (Bey) Paşa 414, 432, 470, 486, 562, 592, 593, 597, 599-601, 603, 605-608, 631, 635, 640, 643, 644, 646, 648, 650, 652, 656, 657, 659, 660, 666-669, 678, 680, 692, 693, 698, 784, 799, 815-818, 822, 823, 867
Cemal (Saraçoğlu) Bey 663
Cemal Azmi Bey 680, 747, 774, 784
Cemaleddin Efendi 389, 476-478, 488
Cemil (Topuzlu) Paşa 542, 671, 672, 728, 748, 869
Cemil Tosun Paşa 229, 356
Cemile Sultan 59, 111, 119
Cenab Şehabeddin 173
Cenevre Anlaşması 165
Cengiz Han 9, 39, 46, 174, 610, 771, 903
Ceride-i Ahval gazetesi 63
Ceride-i Havadis gazatesi 54, 62
Cevad Abbas Bey 704, 718, 724
Cevad Paşa (Binbaşı) 242, 248
Charpy (General) 731
Clemenceau, G. 153, 392, 522, 671, 794
Comte, Auguste 152, 156, 169, 345
Courrier d'Orient gazetesi 182
Cumhuriyet gazetesi 700
Cülûsi (Atillâ) Bey 554, 817, 829
Cür'et gazetesi 230

Çaldıran Meydan Muharebesi 854
Çalışlar, İzzettin 730
Çanakkale Savaşı 665
Çerkes Ethem 507, 578, 716, 717, 727, 752, 775, 777, 824, 830, 831, 832, 837
Çerkes Hasan hâdisesi 105
Çeza Heke (Mösyö) 256, 257
Çırağan Sarayı Vak'ası 134, 135, 138-141, 144, 145, 147
Çiçekoğlu, Yusuf 807
Çiçerin (Rusya Hariciye Nazırı) 801, 802, 804, 822
Çörçil (Churchill) 856, 882, 886, 888
Çürüksulu Ahmed Bey (Paşa) 158, 164, 177-182, 190, 195, 200, 221, 222, 224, 233, 318, 319, 435

Daily News gazetesi 220
Dandanakan Meydan Muharebesi 609
Dârâ (Fars Hükümdarı) 5, 37, 752
Davud Paşa (Damad) 18, 19
Deba gazetesi 893
Deccal 165, 387
Dekart (Descartes) 17
Demirci Efe 717, 837
Denikin (General) 793, 800
Derby (Lord) 117, 118, 682
Derviş Hima Bey 202, 251, 348, 550
Derviş Paşa 85, 99, 330, 730
Despre (Fransız General) 710, 767
Develioğlu, Ruhi 807
Diran Dadayan 683
Diran Kelekyan Efendi 365, 373, 384, 389
Disraeli (İngiltere Başvekili) 15, 130 ayr. bkz. Bikonsfild (Lord Beaconsfield)
Dromondvoff, Henri Sir 136
Durkheim 532, 884
Dünya gazetesi 146
Dürrüşehvar Sultan 850

Ebubekir Hazım Bey 521
Ebüzziya Tevfik Bey 74, 85, 148, 177, 183, 248, 323, 475, 501
Ebüzziya Velid Bey 793
Edib Bey (Sarı Efe) 717, 837
Edib Daniş Bey 675, 677, 679
Edirne Muahedesi 34, 39, 40, 50, 131, 132
Edvar Nafilyan 196
Edward (İngiltere Kralı) 864
Eflâtun 37
Ekrem Bey (Cemil Paşa zade) 720, 752, 825
Ekrem Bey (Recai zade) 74, 85, 148, 173, 370
Ekrem Paşa 793
Elebram gazetesi 526
Eleyyam gazetesi 182
Elmüeyyed gazetesi 413
Elyot, Hanri Sir (Henry Elliott) 116, 121
Emanuel Karasu Efendi 489, 519, 605
Emin Ali Bey 746, 749, 751, 792
Emin Arslan Bey 514
Emin Bey (Antakizade) 248, 313, 333
Emin Bey (Beşezade) 586, 592
Emrullah Bey 157, 572, 822
Endepandans gazetesi 759
Enin-i Mazlûm gazetesi 242
Enis (Akayken) Bey 795
Enver (Bey) Paşa 426, 458, 459, 465, 466, 472, 496, 515, 518, 546, 562, 587, 592-594, 607, 608, 611, 633, 638, 641-647, 652, 653, 655, 656, 659, 660, 672-674, 678, 680, 688, 692, 704, 784, 791, 799, 801, 802, 805-812, 815-824, 868
Ermeni Taşnak Cemiyeti 207
Errakib gazetesi 182
Ertuğrul Gazi 7

Ertuğrul Şakir Bey 498
Erzurum Kongresi 708, 719, 725, 806, 861
Esad Bey (Satvet Lûtfi Tozan Bey biraderi) 161, 619, 630, 779
Esad Kemal Bey (Doktor) 404, 405, 592
Esad Paşa 68, 79, 84-86, 178, 182, 225, 508, 556, 569, 570, 590, 747, 793
Eşref Bey (*Sebilürreşad*'ı neşreden) 806
Eşref Bey (Şair) 385, 387
Eşref Bey Kuşçubaşızade 761, 775, 777, 782, 824
Ethem Paşa 111, 116, 120, 179, 210, 359, 514
Ethem Ruhi Bey 165, 178, 225, 227, 232, 236, 274, 285-287, 317, 328, 365, 378, 379, 383, 414, 415, 427
Ethem Safi Bey 427
Etniki Eteriya 35, 38
Eyüb Sabri Bey 466, 469, 472, 474, 496, 572, 604, 652, 676

Fahreddin (Altay) Paşa 730, 740, 741
Fahri Bey (Doktor) 123, 313, 317, 319, 326, 327, 328, 329, 332, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 347, 378, 470, 506, 546, 677, 679
Fahri Bey (Mabeyinci) 135, 150
Faik Bey 164, 178, 317, 480
Faik Paşa 215, 470
Falih Rıfkı (Atay) Bey 745
Falkhayn (General) 666, 667, 704, 706, 724, 734
Fanelopulos (Yunan mümessili) 757
Farâbî 174, 426
Fatma Sultan 95, 111
Fazıl Ahmed Bey 600, 746, 840, 871
Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü) 19, 35, 71, 85, 114
Fazlı Bey 143, 353, 354, 360, 361, 366, 368, 443, 445-447, 484, 486, 487, 499, 504, 604, 629
Fehim Paşa 352, 353, 394, 459, 620, 687
Ferhad Bey (Paşa) 793
Ferid Bey (Kütahya Mebusu) 572, 636
Ferid Bey (Tek) (Tokyo Sefiri) 165, 178, 235, 241, 353, 405, 415, 417, 422, 548, 620, 621, 867
Ferid Necdet Bey 401, 402, 492
Ferid Paşa (Damad) 161, 268, 453, 458, 466, 474, 552, 566, 709, 710, 721, 722, 725, 726, 728, 729, 732, 733, 739, 740, 746-748, 778, 784-787, 789, 794, 796, 797, 825, 830
Ferid Paşa Avlonyalı 501, 582
Feridun Paşa 303, 309
Feryat gazetesi 178
Fethi Bey (Okyar) 408, 409, 470, 472, 547, 588, 592, 701, 705, 707, 709, 714, 732, 746, 839, 843, 847
Fethi Paşa (Damad) 51, 53, 64, 65, 111, 254
Fethiye Hanım 629, 739, 740, 882
Fettah Bey (Kaymakam) 722, 749
Fevzi (Çakmak) Paşa 661, 729, 730, 732, 774, 780, 791, 792, 838, 839, 856, 861, 870
Fevzi Ahmed Paşa (Firarî Ahmed Paşa) 49
Figaro gazetesi 203, 756
Filip (Makedonyalı) 37, 752
Fransız İhtilâli 46, 895
Fransova I (Fransa Kralı François) 11, 212
Fransova Jozef (Avusturya İmparatoru Franz Joseph) 78, 102, 134
Frederik II (Büyük Friedrich, Prusya Kralı) 6, 13-15
Freie Osmanische Post gazetesi 182
Fua, Alber 176, 178, 235, 489
Fuad Hayreddin Bey 716
Fuad Paşa (Müşir) 53, 59, 65-68, 70, 72, 73, 75, 77, 78, 81, 82, 161, 199, 200, 216, 222, 352, 353, 475, 528, 552, 709, 751, 765, 768
Fuad Şükrü Bey 432, 499, 580, 747

Gabriyel Bey 526
Galib Bahtiyar Bey 747, 749
Galib Bey (Ressam) 196, 224, 253, 530
Galib Kemali Bey 555, 613-615, 654, 670, 688
Galile 763
Galtrob (Amiral) 710, 711
Ganimet Hanım 718
Gavril Paşa 560
Gayret gazetesi 397, 398
Gazâlî 174
Gazze Savaşı 667
Genç Kalemler dergisi 496
Gilyom IV (İngiltere Kralı IV. William) 51
Girit İsyanı 70
Gladstone 207
Goranof, Peter 87
Gorçakof (Prens) 56, 98, 105, 131
Götenberg 10, 764
Grey, Edward Sir 92, 350, 497, 657, 892
Grigoriyus Efendi (Patrik) 38, 73, 737, 755, 756
Guro (General Gouraud) 664
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 51, 52, 53, 65, 107, 475, 558, 651, 682, 702
Gündüz, Aka 570
Gürzon (Lord Curzon) 722, 796, 846

Habib Bey 493, 496
Hacı Bekir Efendi 142, 143, 254, 255
Hacı Bektaş Veli 33
Hâdi Paşa 729, 778
Hâfız İbrahim Efendi 480, 496
Hak gazetesi 178, 246, 294, 295, 319, 327, 338
Hakikat gazetesi 247
Hakkı Baha Bey 459, 706
Hakkı Behiç Bey 720, 775
Hakkı Bey (Sapancalı) 593, 604, 607, 652, 672, 674

Hakkı Paşa 541-543, 546, 549, 561, 567, 582, 582, 657, 672, 686, 690
Halaçyan Efendi 489
Hâlet Efendi (Şeyhülislâm) 29, 38, 73, 755, 756, 765
Halid (Göksu) Bey 596, 622
Halid Bey (Moralı) 714, 716, 750
Halid Çelebi 493
Halid Ziya (Uşaklıgil) Bey 173
Halide Edib (Adıvar) Hanım 723, 748, 768, 790
Halil Bey (Meclis Reisi) 641, 646, 653, 654
Halil Efendi (Kara) 33, 107, 115
Halil Ganem Efendi 154, 176, 178, 181, 348, 489
Halil Halid Bey 220, 311, 426, 428, 430, 442
Halil Muvaffak Bey 217, 221, 238
Halil Paşa (Damad) 34, 64, 95, 99, 132, 254, 436, 496, 530, 555, 556, 678, 704, 722, 799, 805-810, 813, 815, 819, 820, 824, 876
Halil Rifat Bey 50, 868
Hamaset Hanım 679
Hamdi Baba (Bektaşi) 751
Hamdi Bey (Kaymakam) 432
Hamdi Bey (Keçecilerli) 160
Hamdi Bey (Köprülü) 401, 716
Hamdi Bey (Limancı) 792
Hamdi Bey (Manastırlı) 795
Hamdi Bey (Silistreli) 152, 157, 161, 341, 348, 350
Hamdi Paşa (Kiraz) 125, 720, 748, 751, 821
Hamdullah Emin Paşa 747
Hamid Hüsnü Bey (Doktor) 162, 241, 244, 342
Hamilton (İngiliz Sefiri) 55
Hamlet 358
Hammer 415
Hamza Osman Bey 675, 676, 677, 679, 696
Hareket Ordusu 500
Harrington (General) 731, 797, 841, 842
Hâristan-ı Gülistan 162
Harun Alişe 696, 687
Hasan (Saka) Bey 843, 844
Hasan Bey (Doktor) 178, 223
Hasan Bey 317, 600, 602, 618, 634
Hasan Fehmi Bey (Paşa) 97, 161, 215, 230, 248, 251, 302, 317, 327, 330, 490, 510, 511, 539, 630, 839
Hasan Fuad Paşa (Çerkes) 123, 150, 184, 377
Hasan Hayrullah Efendi (Şeyhülislâm) 97-100, 107, 164
Hasan Hicabi Bey 393
Hasan Kardaşko 786
Hasan Paşa (Tiryaki) 14
Hasan Paşa 123, 139, 143, 294, 342, 385, 437, 474
Hasan Priştine 554, 565, 689
Hasan Rıza Bey (Topçu Miralayı) 458, 464, 470
Hasan Rıza Paşa 86, 570
Hasan Sadi (Birgök) Bey 660, 675, 677, 696
Hasan Tosun Bey 463, 472, 829
Hasan Zeki Efendi 196
Haşim Efendi (Hacı) 406
Haşim Nahid Bey 537
Hâtıra gazetesi 165
Haydar Bey (Fazıl Mustafa Paşa zade) 287
Haydar Bey (Konsolos) 317, 338, 342, 405, 463, 867
Hayim Naum Efendi 674
Hayreddin Bey (Prens) 749
Hayret Efendi (Hoca) 256, 358
Hayri Bey (Tıbbiyeli) 158, 161
Hayri Bey 496, 591
Hayri Efendi (Şeyhülislâm) 162, 604, 705, 709, 722
Hediye-i Hürriyet risalesi 476
Henderson, Nevile 797
Hersek İsyanı 18, 75, 85, 87, 88, 92
Hıfzı Bey (Paşa) 470, 473
Hicri Bey (Doktor) 400, 490
Hikmet (Bayur) Bey 660
Hikmet Babanzade Bey 348, 747
Hikmet Bey 200, 222, 351, 463
Hikmet Fuad Bey 190, 191
Hilafet gazetesi 162
Hilmi Bey (Tunalı) 160, 178, 216-218, 220-225, 227-233, 235-242, 244, 245, 247, 248, 251, 253, 254, 270, 299, 311, 313, 314, 316-320, 323, 324, 327-331, 333, 334, 338, 339, 341, 342, 351, 372, 435, 676, 778, 867, 748
Hirş (Baron Hirsch) 92, 171
Hitler 878, 879, 881, 884, 887, 888
Hizmet gazetesi 157, 511
Homer 37
Hukuk-u Beşer Beyannamesi 46
Hukuk-u Umumiye gazetesi 487, 498, 512, 527
Hünkâriskelesi Muahedesi 40, 41, 52, 55
Hürriyet gazetesi 75, 79, 80, 148, 163
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 470
Hüsameddin (Ertürk) Albay 393
Hüsameddin Bey 679, 791, 792, 793
Hüseyin (Açıkgöz) Bey 782
Hüseyin Avni (Bey) Paşa 68, 79, 82-84, 86, 98-100, 104, 105, 116, 117, 123, 150, 161, 164, 748, 768, 829, 830, 837, 838
Hüseyin Cahid (Baydur) Bey 493
Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey 173, 248, 476, 478, 479, 492, 501, 502, 510, 511, 534, 535, 577, 613, 615, 616, 847, 850, 851, 853, 863, 864, 869, 870-872
Hüseyin Canbolad Bey 570
Hüseyin Daim Paşa 60, 62, 63
Hüseyin Daniş Bey 256, 258, 295, 296
Hüseyin Hüsnü Bey (Paşa) 295, 518, 519, 747
Hüseyin Kadri Bey 496, 746

Hüseyin Kâzım Bey 144, 591, 686
Hüseyin Paşa (Ağa) 31-33
Hüseyin Paşa (Mekke/Hicaz Emiri) 452, 509-511, 514, 541, 643, 644, 647, 648, 659, 665, 666, 692
Hüseyin Rahmi Bey 173, 174
Hüseyin Rifat Bey 511, 512, 514, 517
Hüseyin Sadeddin Bey 537
Hüseyin Siret Bey 173, 214, 347, 348, 350, 368, 389, 568, 671, 876, 886
Hüseyin Suad Bey 591
Hüseyin Tosun Bey 251, 311, 317, 323, 324, 327, 348, 366, 368, 393, 486
Hüsnü Bey (Himmet zade) 751, 784, 793
Hüsnü Bey (İzmirli Tatar) 547, 822
Hüsnü Paşa 80, 86, 215, 747
Hüsnü Sadık (Durukal) Bey 795
Hüsrev (Gerede) Bey 700, 734
Hüsrev Paşa 35, 49, 50
Hüsrev Sami Bey 403, 418, 443, 604, 607, 652, 674, 706, 718, 720, 768

Islahat Fermanı 59, 65, 558, 682, 702

İbni Sinâ 174, 426
İbrahim Ağa 19, 20, 31
İbrahim Bey (Adliye Nâzırı) 606, 653
İbrahim I 70, 71
İbrahim Kemal (Baybora) Bey 813, 814
İbrahim Müteferrika 16, 20, 21, 675
İbrahim Naci Bey 432, 499
İbrahim Paşa (Damad) 18-20, 22, 32, 39
İbrahim Paşa (Müşir) 384, 458, 466, 467, 542, 574, 575
İbrahim Süreyya Bey 719
İbrahim Tali Bey (Doktor) 708, 734, 801, 815
İbrahim Temo Bey 155-157, 168, 170, 171, 202, 223, 230, 238, 246, 321, 348, 499, 500, 510, 511, 549, 550
İbret gazetesi 83, 148
İçtihad gazetesi 178, 195, 455
İfham gazetesi 620, 622
İgnatiyef (General) 87, 88, 91, 92, 94-96, 98-100, 106, 108, 116, 121, 130, 131
İğdemir, Uluğ 60
İhsan Bey (Topçu) 604, 607
İkdam gazetesi 147, 302, 488, 489, 499, 522, 745, 748
İkinci Cihan Harbi 426, 855, 856, 858, 860, 864, 873, 874, 884, 886, 891
İkinci İnönü Zaferi 729, 814, 833
İkinci Jön Türk Kongresi 683
İkinci Viyana Muharebesi 854
İl gazetesi 424
İlm-i İçtima mecmuası 493, 761
İlyada 37
İlyas Paşa 377
İmam Yahya 551, 552, 648, 690, 691
İmam Yahya İsyanı 535
İncili Çavuş gazetesi 224
İnebahtı Harbi 14
İngiliz Muhibleri Cemiyeti 825
İntikam gazetesi 329, 338, 340, 341, 351
İrşad gazetesi 420
İsa Bolatin 470, 565
İsa Ruhi Paşa 747
İshak Bey Miralay 457
İshak Efendi 204, 205
İshak Paşa (Çerkes) 184, 457, 592
İshak Sükûtî Bey (Doktor) 155, 160, 165, 170-172, 177, 178, 195, 221-225, 228, 229, 233, 236-238, 240, 242-245, 250, 253, 273, 274, 286-288, 303, 316, 321, 323, 324, 348, 415
İskapes-Pikot (Sykes-Picot) Anlaşması 788
İsmail Bey (Gümülcineli) 552, 595, 596, 598, 599, 603, 605, 671, 746, 749
İsmail Bey 142, 385, 566, 568
İsmail Cambulad Bey 464, 459, 460, 482, 510, 591, 592, 630, 631, 668, 673, 678, 693, 747, 820, 866, 867
İsmail Efendi 706
İsmail Fazıl Paşa 506, 556, 723, 775
İsmail Gasprenski 416, 417, 420
İsmail Habib (Sevük) Bey 782
İsmail Hakkı (Bey) Paşa 162, 347, 348, 470, 472, 481, 486, 507, 518, 523, 526, 552, 592, 594, 620, 621, 622, 633, 636, 642
İsmail Hakkı (Uzunçarşılı) Bey 782
İsmail Hakkı Bey (Arap) 214-216, 340, 487, 599
İsmail Hakkı Bey (Yüzbaşı) 805, 808
İsmail Hâmi (Dânişmend) Bey 13, 869
İsmail İbrahim Bey (Doktor) 155, 176, 205, 206, 223
İsmail Kemal Bey 97, 120, 163, 216, 253, 260, 287, 288, 303, 304, 306, 323, 326, 330, 335, 340, 347-349, 353-355, 361, 362, 393, 482, 504, 535, 585, 689
İsmail Mâhir Paşa 461, 465, 482, 510
İsmail Paşa 66, 67, 69, 73, 78, 81, 94, 95, 123, 144, 162, 163, 248, 327, 381, 391, 405, 408
İsmail Safa Bey 158, 214, 248
İsmail Suphi (Soysaloğlu) Bey 746
İsmet Bey (Ser Esvapçı) 112, 353
İsmet Darendeli 397, 523, 526, 821
İsmet Hanım (Prenses) 294, 375
İsmet İnönü Bey (Paşa) 294, 375, 472, 486, 495, 524, 543, 551, 616, 698, 701, 727, 729-732, 774, 777, 783, 791, 824, 830, 831, 833, 834, 836, 841, 843-848, 850, 851, 853, 856, 857, 861-865, 870

İstanbul gazetesi 146
İstikamet gazetesi 146
İstikbal gazetesi 109, 114, 143, 182
İstiklâl Harbi 769, 783-786
İstirdad gazetesi 351
İştirak gazetesi 522
İvan III (Rus Çarı) 44, 45
İvan IV (Rus Çarı) 42
İzmirliyan Efendi (Patrik) 207, 682
İzzet Bey 161, 327, 715, 750
İzzet Molla (Keçecizade) 33, 78
İzzet Paşa (Arab) 163, 453
İzzet Paşa (Müşir) 791, 877

Jurnal gazetesi 892
Jül Sezar 358

Kabakçı Mustafa İsyanı 29, 32
Kadri Bey (Pehlevan) 579, 620, 745
Kadri Efendi (Hoca) 178, 184, 233, 235, 236, 240, 248, 294, 347, 348, 530
Kadri Raşid Bey (Paşa) 162, 196, 217
Kalem mecmuası 537
Kalis (Calice), Baron de 116
Kâmil Bey (Boşnak) 163, 164
Kâmil Paşa 136, 137, 146, 147, 161, 166, 167, 252, 418, 452, 476-479, 501, 504, 558-562, 567, 571, 581-583, 585, 590-593, 595, 602-604, 607, 686, 691
Kâmuran Bey 709, 720
Kamusül Alâm Velmaarif 80, 139
Kanun-u Esasî 12, 92, 93, 105, 107, 113-120, 138, 149, 151, 160, 163, 234, 324, 367, 372, 398, 403, 404, 439, 441, 446, 461, 465, 472, 473, 476-479, 496, 507, 514, 539, 546, 554, 561, 565, 702, 723, 899, 900
Kanun-u Esasî gazetesi 178, 184, 229, 233, 236, 238, 240, 246, 294
Karagöz gazetesi 176
Karlofça Muahedesi 6, 12, 21, 44, 854
Karol (Romanya Prensi, sonra Kralı) 125
Kars Muahedesi 795, 815, 828
Katerin II 12, 40, 43, 67, 93
Kayyo (Mösyö Caillaux) 630, 631
Kazan Muhbiri gazetesi 420
Kâzım (Dirik) Paşa 734, 803, 836, 843, 708, 709, 711, 717, 719, 727, 778, 800-802, 804, 811, 813-815, 828, 842, 847, 863, 864
Kâzım Bey (Çerkes) 596, 606, 628
Kâzım Bey (Paşa) (Özalp) 711, 716, 730
Kâzım Bey (Roma Sefiri) 541, 689
Kâzım Bey 348, 582, 596, 597, 599, 603, 605
Kâzım Nami Bey 456, 459, 463, 481
Kâzım Paşa (Müşir) 161, 249
Kemal (Olgun) Bey 747
Kemal (Paşa) Topçu Kaymakamı 779, 792
Kemal Bey (Cemal Paşa'nın yaveri) 634, 635
Kemal Bey (Erkânıharb Binbaşısı) 482, 565, 596
Kemal Bey (Kara) 406, 569, 570, 572, 592, 604, 658, 722, 784, 791, 817, 867
Kemal Bey Hüsnü Paşazade 670
Kemal Mithat Bey 162, 342, 348, 552, 565, 568, 605, 749
Kemaleddin Sami Bey 730, 750, 829
Kemri Antlaşması 828
Kerim Sebati Bey (Doktor) 230, 365
Keşof (Bulgar Başbakanı) 561
Keykubad I 610
Keys (Amiral) 664
Kıbrıs Muahedesi 131, 132
Kılıç Ali Bey 779
Kılıç Arslan II 610
Kırım Harbi 57, 59, 60, 77, 89, 90, 212, 213, 428, 854
Kirez (Rus Hariciye Nâzırı) 560
Koçi Bey 12, 145
Kolçak (Amiral) 425, 799
Kolidis (Osmanlı mebusu) 757
Kolomb, Kristof 16, 762
Konstans (Mösyö) 264, 290, 301, 302
Konstantin (Roma İmparatoru) 664, 729, 736, 794
Kopernik 763
Kore Harbi 857, 858
Kosova Meydan Muharebesi 854
Kösem Sultan 12
Kromer (Lord) 15, 138, 176, 177
Kromvel (İngiltere Başvekili) 397, 398
Kubilay Han 37, 771, 903
Kudret Bey (Yüzbaşı) 565, 596
Kuleli Vak'ası 60-63
Küçük Kaynarca Muahedesi 6, 11, 12, 21, 23, 55, 93, 737

L'Intransigent gazetesi 153, 300
La Libre Parole 153
La Türki (Turquie) gazetesi 146, 147
Lahey Konferansı 210, 238, 407
Lâle Devri 19, 20
Le Monde Illustré mecmuası 257
Lenin 799, 822, 823, 890, 804
Leon Fehim 295
Leon Kahon 770
Leon Taranto 674
Leopold II (Belçika Kralı) 78, 154
Levant Herald gazetesi 146
Liberal Ottoman gazetesi 342
Lider Sadık Bey 603, 746
Liman Von Sanders Paşa 651, 655, 656, 664, 704, 707

Limbos Paşa 652
Loid Corc (Lloyd George) 661, 700, 701, 716, 794, 835
Londra Konferansı 52, 55, 69, 81, 95, 123, 700, 810, 832, 835
Lorand, M. Georges 154
Lormet, Baron de 366
Lozan gazetesi 887
Lozan Konferansı 701, 731, 843-846, 857
Lozan Muahedesi 91, 793, 796, 844, 847, 853
Lûtfi Fikri Bey 531, 536, 540, 552, 563, 568, 569, 694
Lûtfullah Bey 111, 216, 256-258, 282, 293, 297, 299, 300, 339, 347, 351, 360, 896
Lüi (Louis) XIV 211, 271
Lüi (Louis) XV 271
Lüi (Louis) XVI 26, 24, 25
Lüter (Luther) 17, 764

Mah Peyker Sultan 12
Mâhir Paşa (Ferik) 466
Mahir Said Bey 152, 164, 348, 351, 486, 487, 499, 504, 552, 565, 568, 606, 746, 749, 885
Mahmud (Akalın) Bey 401
Mahmud Bey 600, 602, 718
Mahmud Celâleddin Paşa 100, 106, 107, 109-111, 116, 117, 119-121, 123-125, 135, 136, 138, 140, 150, 176, 213, 849
Mahmud Gaznevî 174, 771
Mahmud I 20-22
Mahmud II 29, 31, 32, 34, 35, 39-41, 46-51, 86, 88, 89, 112, 126, 131, 135, 765
Mahmud Muhtar Paşa 513, 514, 522, 570, 583, 602, 607, 869
Mahmud Nedim Paşa 73, 79, 82, 83, 86-88, 91, 92, 96-99, 108, 125, 155, 356, 357, 436, 475, 526
Mahmud Paşa (Çürüksulu) 405, 656, 748
Mahmud Paşa (Damad) 95, 141-143, 157, 184, 198, 216, 253-259, 270, 272-276, 278-294, 296, 297, 299-306, 308, 311, 316, 323, 330, 340, 347, 359, 360, 365, 373, 436, 437, 853, 876, 883, 896-899
Mahmud Sadık Bey 500, 501, 748
Mahmud Şevket Paşa 518-520, 542, 561, 582, 587, 588, 593, 595, 596, 601, 603-608, 617, 618, 620, 628, 668, 687, 691
Malazgird Meydan Muharebesi 610
Mâlik Bey 784, 785
Malûmat gazetesi 219, 330, 334, 342, 357, 370
Malûmyan Efendi 443, 487
Mandel, M. 671
Mari (Romanya Kraliçesi) 798
Marko Kordato Efendi 747
Matin gazetesi 305, 350, 365
Mavro Mihalis 39, 522
Maxwell 745
Mazarakis (General) 731
Mazhar Bey 242, 407, 554, 715
Mazhar Nedim (Göknil) Bey 675
Mazhar Nişancalı 398, 399
Mazlûm Bey 370, 403-406, 746
Mebus gazetesi 198
Mecmua-i İber-i İntibah 54
Mecmua-i Fünun 54
Mecmua-i Muallim 147
Medivani (Rus Sefiri) 802
Mehmed Akif (Ersoy) Bey 782, 831
Mehmed Ali Bey (Bedirhan Paşa mahdumu) 751
Mehmed Ali Bey (Dahiliye Nazırı) 432, 707, 733, 746
Mehmed Ali Fazıl Paşa (Prens) 274, 489
Mehmed Ali Paşa (Boşnak) 158
Mehmed Ali Paşa (Prens) 39, 40, 49, 50, 52, 53, 69, 176, 236, 246-248, 251, 253, 284, 303, 313, 322, 324, 330, 365, 368, 383, 416, 428, 429, 454,
Mehmed Ali Şevki Bey 493, 761
Mehmed Ali Tevfik Bey 494, 697
Mehmed Arif Paşa 142
Mehmed Bey (Topkapılı) 792, 793
Mehmed Cevad (Açıkalın) Bey 675
Mehmed Efe (Çakıcı) 617, 618
Mehmed Efendi (Yirmisekiz Çelebi) 19
Mehmed Emin (Şair) 493
Mehmed Emin Âli Paşa 50, 53, 56, 58-60, 62, 63, 65, 67, 70, 72-75, 77, 79, 80, 81, 82, 458, 475, 682, 756, 765
Mehmed Fazıl Paşa 184, 666
Mehmed Fergânî 174
Mehmed II (Fatih Sultan) 10, 16, 38, 54, 71, 128, 208, 425, 675, 736, 753, 754, 762, 764
Mehmed Paşa (Baltacı) 12
Mehmed Paşa (Köprülü) 19, 41
Mehmed Paşa (Miriliva) 215, 122
Mehmed Paşa (Sokullu) 11, 14
Mehmed Reşid Bey (Kafkasyalı) 155, 156, 165
Mehmed Rüştü Paşa 98, 104
Mehmed V 111, 121, 162, 176, 200, 234, 374, 377, 379, 380, 392, 419, 461, 508, 519, 520, 549, 593, 631, 639, 651, 652, 670, 716, 724, 797
Mehmed VI (Vahideddin) 111, 121, 517, 527, 667, 678, 704, 705, 710, 717, 719, 720, 724, 733, 734, 739, 789, 794, 796, 797, 830, 842, 844, 876, 880
Melik Şah 9, 174, 610
Memduh Paşa 74, 85, 161, 311, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 326, 333, 369, 389, 530, 553, 592, 748, 784

Memduh Şevket Bey 570, 593, 678
Mençikof (Prens) 55
Merhaba gazetesi 165
Meşrutiyet gazetesi 309, 527, 530, 531
Meşveret gazetesi 145, 153, 154, 157, 163, 169, 170, 176, 178-183, 186, 194, 203, 235, 236, 253, 273, 299, 304-306, 309, 335, 345, 349, 355, 358, 368, 411, 416, 418, 448, 456, 489, 580
Meternich (Başvekil) 51
Mevlâyı Aziz 528
Mevlâyı Hafiz Emir 209, 529
Mığırdıç Portakalyan 209
Mikail Oseb Efendi 156
Milkof (Hariciye Nazırı) 45
Millî Ahrar Fırkası 746
Milli Bayrak gazetesi 425
Milliyet gazetesi 869
Minas Çerez 152, 209, 681
Mithat Cemal (Kuntay) Bey 61, 74, 144, 274
Mithat Paşa 62, 68, 79, 83, 84, 86, 97-99, 101, 105-109, 111, 113, 115-121, 123, 127, 129, 135, 136, 141, 149, 150, 184, 252, 254, 310, 343, 348, 358, 367, 385, 404, 429, 431, 456, 558, 559, 568, 702, 749, 765, 848, 849, 900
Mithat Şükrü Bey 178, 217, 223, 225, 227, 233, 236, 237, 244, 245, 319, 459, 462, 481, 496, 572, 592, 604, 644, 676, 691, 722
Mizan gazetesi 160, 169, 172, 176, 178, 181, 183, 193, 195, 199-202, 221, 512, 514, 527
Molla Ziya 214, 527
Monbelli (General) 731, 841
Mondros Mütarekesi 694, 666, 676, 710, 711, 788, 789, 803
Monitör Oryantal (*Moniteur Oriental*) gazetesi 146
Mora İhtilâli 38
Moskova Anlaşması 828
Muallim Naci Efendi 147
Mudanya Mütarekesi 796, 834
Muhbir gazetesi 73, 74, 75, 139
Muhib Bey 579, 595, 605
Muhiddin (Üstündağ) Bey 850
Muhiddin Bey (Paşa) 158, 164, 381, 405, 486, 487, 490, 523, 720, 728, 820, 823, 824
Muhlis Sabahaddin Bey 500
Murad Bey (Mizancı) 145, 160, 166, 168, 172, 173, 175-178, 180, 188, 190, 191, 194, 196, 198-201, 203, 206, 217-219, 221, 222, 226, 227, 239, 240, 248, 273, 277, 322, 358, 363, 373, 380, 381, 408, 415, 418, 429, 435, 484, 490, 512, 514, 527, 881-883, 896
Murad Bey Milâslı 366, 487
Murad I 6, 472
Murad II 674
Murad III 6, 11, 14, 26, 34
Murad IV 7, 12, 19, 89, 99, 100, 106-109, 111, 114, 135, 138-145, 240, 848
Murad V 104, 105
Musa Bey (Hacı) 720, 750
Musiris Gidis Bey 58, 117, 118, 343, 347, 348, 360, 361, 475
Muslim Outlook mecmuası 697
Mussolini 856, 882, 884
Mustafa Arif Bey (Paşa) 552, 746, 747
Mustafa Asım Bey 142, 401
Mustafa Bey (Trabzon hapishanesi müdürü) 634, 635
Mustafa Bey 499, 720
Mustafa Fazıl Paşa 61, 68, 69, 74, 75, 77-80, 95, 114, 139, 185, 274, 416, 418, 430
Mustafa Hulûsi Bey (Doktor) 747
Mustafa I 12, 18
Mustafa III 6, 21, 23, 26, 93
Mustafa IV 29, 32
Mustafa Kâmil Paşa 413, 429
Mustafa Kemal (Atatürk) Bey (Paşa) 418, 432, 459, 472, 482, 495, 518, 588, 633, 662, 664, 667, 680, 697, 701, 704-709, 717-728, 730-734, 738, 740-742, 744, 745, 750, 751, 768, 769, 773, 774, 777, 779, 781-784, 789-792, 794, 796, 798-800, 803, 809, 810, 812-814, 816, 818, 819, 821, 822, 824-826, 828, 829, 832, 834-844, 847, 851, 853, 855, 857, 860-862, 864-867, 871
Mustafa Necib Bey 464, 482, 496, 592, 593
Mustafa Paşa (Alemdar) 29, 31, 358
Mustafa Paşa (Merzifonlu Kara) 854
Mustafa Paşa (Nemrud) 722, 723
Mustafa Ragıp Bey 178, 225
Mustafa Refik Bey 230, 233 245, 334
Mustafa Reha Bey 158
Mustafa Reis 623, 624
Mustafa Reşid Paşa 35, 49-56, 59, 60, 81, 115, 196, 682, 698, 765
Mustafa Suphi Bey 621, 622, 636
Mustafa Şevket Bey 469
Mustafa Tevfik Bey 431
Muvaffak Bey (Menemenlizade) 714, 750
Müdafaa gazetesi 746
Müfid Efendi 633, 747
Mümtaz Bey 604, 607, 652, 720, 795
Münih Kongresi 817
Münim Mustafa Bey 870, 871
Münir Bey (Paşa) (Sefir) 147, 153, 154, 157, 195, 230, 518, 700, 898
Münir Mazhar Bey 675, 679
Münire Hanım 59, 635
Müstecabî İsmet Bey 346, 370

Naci (Eldeniz) Paşa 705, 724
Naciye Sultan 815
Nadir Bey (Nümune-i Terakki Müdürü) 161-163
Nafi Atuf Bey 401, 492, 632
Nafiz Bey 580, 586, 587, 593, 602, 604, 674
Nail Bey 607, 674, 750, 821, 867
Namık Kemal Bey 13, 14, 61, 68, 69, 73-75, 79, 80, 81, 83-85, 102, 106, 113, 114, 134, 135, 144, 148, 150, 172, 173, 234, 274, 310, 397, 398, 405, 407, 423, 564, 765
Namık Paşa 109, 111, 123, 140, 331, 671
Namık Zeki Bey 401, 402, 493
Napolyon Bonapart 27-29, 35, 38, 737
Napolyon III 77, 78, 81, 213
Nâsır Tûsî 174
Nâzım Bey (Doktor) 156, 162, 171, 177, 182, 184, 218-220, 223, 235, 253, 322, 336, 348, 366-368, 410, 416-418, 420-422, 431, 436, 447, 461-465, 451, 478, 482, 483, 486, 487, 489, 496, 518, 548, 560, 561, 569, 572, 604, 676, 678, 680, 747, 784, 806, 809-811, 815, 817, 820, 823, 853, 866, 885, 898
Nâzım Paşa 163, 214, 248, 249, 352, 353, 387, 457, 514, 562, 564, 580, 586, 587, 591-593, 604, 629
Nâzım Şakir Bey (Haseki) 404-406
Nazmi Bey 158, 236, 285, 286, 317, 341, 487, 596, 603, 605, 606
Necib Asım Bey 493
Necib Melhame 195, 196, 229, 303, 308, 334, 358
Necip Dıraga Bey 155, 554, 565
Necmeddin Arif Bey (Doktor) 156, 157, 164, 196, 253, 525
Necmeddin Sadık Bey 745, 748
Nelidof (Rus sefiri) 121, 136
Nerses Efendi (Patrik) 127, 682
Nesim Roso 605
Nesim Taranto 674
Neşet Bey 317, 493
Nevcivan (Prenses) 303
Nevres Bey 621, 623, 625, 626, 636
Neyyir-i hakikat gazetesi 511
Nezahat Nureddin (Ege) Hanım 877, 880
Niğbolu Zaferi 37, 854
Nihad Reşad (Belger) Bey (Doktor) 288, 365, 366, 368, 373, 374, 378, 380, 382-384, 392, 443, 444, 460, 482, 484-486, 531, 532, 540, 595, 597-599, 601, 671, 679, 697-701, 728, 875, 884
Nikola I (Rus Çarı) 34, 43, 45, 55, 56, 85, 87, 94, 95, 132, 429, 816
Nikola Nikolavic 125, 661, 666, 682
Nilüfer gazetesi 155
Nişan Sironyan 292
Niyazi Bey (İstinaf Müddeiumumîsi) 778
Niyazi Bey (Kolağası, Resneli) 459, 461, 463-467, 469, 470, 472, 483, 496, 563
Nizam gazetesi 745
Nizam-ı Cedid 26, 27, 29, 32, 40
Noye Fraye Prese (*Neue Freie Presse*) gazetesi 759
Nöyyi (Neuilly) Muahedesi 888
Nurbânû Sultan 11
Nureddin Bey 162, 292, 324, 326
Nureddin Ferruh Bey 498, 499, 527, 577, 578, 657, 672
Nuri (Conker) Bey 718
Nuri Ahmed Bey 158, 178, 233, 236, 237
Nuri Aziz Bey 695
Nuri Bey 75, 80, 102, 184, 221, 222, 272, 274, 285, 286, 323, 348, 778
Nuri Paşa 111, 135, 150, 546, 678, 722, 748, 803, 819, 821
Nuri Yozgat 526, 546

Odysseia 37
Ohannes Efendi 109
Orhan I 33
Orhan Seyfi Bey 871
Oskan Efendi 489, 656
Osman Hamdi Bey 848
Osman Hidayet Bey (Mirliva) 467-469
Osman II (Genç Osman) 5, 12, 14, 17-19, 21, 49, 765, 896
Osman Paşa (Gazi) 92, 121, 122, 125, 126, 679
Osmanlı gazetesi 145, 178, 184, 195, 225, 229, 230, 273, 274, 284, 285, 288, 316, 348, 350, 355, 358, 365, 415, 499, 504
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 462

Öjeni (Fransa İmparatoriçesi Eugénie) 78, 102
Ömer Naci Bey (Hatib) 403, 457, 459, 481, 496, 524, 592, 652, 706
Ömer Rüştü Paşa 180, 474
Ömer Seyfeddin 496
Ömer Şevki Bey 163
Ömer, Hz. 9, 852
Özbek Han 39
Özdemir Bey 780, 781

Pan-Elenizm 180
Panislâmizm 3, 34, 350, 411, 434
Panturanizm 411, 434
Parasgevopulos (General) 727
Paris Kongresi 58, 65, 338, 344, 351, 410, 428
Paris Muahedesi 59, 81
Partemios III (Rum Patriği) 737
Pasarofça Muahedesi 12
Patrona Halil İsyanı 21, 22

Perestide Kadınefendi 112
Pertev Paşa 35, 49, 50, 85, 481, 756
Pertev Tevfik Bey (Doktor) 178, 400, 402, 530-532, 595, 598, 605
Pertevniyal Valide Sultan 69, 83, 112
Pervin Felek Hanım 150
Petro (Rus Çarı/Deli) 12-14, 34, 42-45, 56, 92, 93, 180
Pişon (Hariciye Nâzırı Pichon) 264, 522
Plevne Harbi 121
Politis (Yunan murahhası) 641, 654
Pontos gazetesi 759
Post gazetesi 893
Prut Harbi 34, 41, 45, 56, 854
Prut Muahedesi 13

Radoski, Georgi 87
Radoslavof (Bulgar Başvekili) 641, 654
Ragıb Nureddin (Ege) Bey 713-716, 748, 750, 880, 881
Rahmi Bey 195, 459, 460, 470, 481, 511, 688, 710, 713
Raif Efendi (Raif Paşa) 50, 97
Raif Hoca 709, 720
Raik Bey (Doktor) 805-809
Raşid Paşa (Ferik) 24, 26, 123
Ratib Efendi 24, 26
Rauf (Orbay) Bey 204, 229, 666-678, 705, 707-710, 718-721, 723, 732, 750, 768, 775, 789, 790, 827, 828, 837, 839, 841-844, 847, 848, 850, 851, 863
Rauf Ahmed Bey 158, 159, 195, 240, 274, 327, 640
Rauf Bey (Doktor) 675, 677
Receb Paşa 124, 195, 248, 324, 332, 353, 354, 361, 362, 393, 461, 477, 482, 504, 544
Redif Paşa 99, 100, 107, 121, 123, 124
Refet (Bele) Bey (Paşa) 495, 707-709, 711, 718, 734, 789, 790, 830, 837, 841, 842, 847, 850, 863
Refet Bey (Sultanselimli) 198, 215
Refi Cevad (Ulunay) Bey 579, 620, 745
Refik (Oran) Bey 372, 393, 466, 481, 482, 483, 486
Refik Bey (Manyasizade) 470, 593
Refik Halid (Karay) Bey 153, 620, 621, 636, 748
Refik İsmail Bey 746, 750
Refik Nevzad Bey (Doktor) 160, 196, 220, 348, 370, 371, 531, 595
Remzi Bey (Binbaşı) 508, 521, 605
Reşad Bey (Kayazâde) 74, 75, 80, 148, 380, 460
Reşad Halis Bey 778, 794
Reşid (Rey) Bey 869
Reşid Bey (H. Nâzım) 173, 563
Reşid Bey (Paşa) 57, 61, 77, 78, 164, 166, 176, 178, 190, 191, 200, 204, 215, 229, 233, 234, 240, 323, 474, 475, 490, 528, 552, 603, 605, 636, 671, 694, 702, 708, 728, 729, 740, 785, 790, 830, 831
Reşid Sadi Bey 354, 360, 361, 748
Reval Mülâkatı 460, 471
Revue gazetesi 365
Revü Doryan (*Revue d'Orient*) gazetesi 146
Rıdvan Paşa 215, 334
Rıza Abud Bey (Doktor) 432, 499
Rıza Nur Bey (Doktor) 165, 504, 527, 531, 536, 552, 563, 565, 568, 594, 615, 621, 746, 748, 768, 775, 804, 843, 844
Rıza Paşa 123, 365, 389, 397, 398, 506, 510, 590
Rıza Tevfik Bey 493, 498, 552, 568, 582, 729, 748, 749, 778, 794
Rifat Bey (Mevlânzade) 606, 746, 751
Rifat Bey 221, 527, 530, 531
Rifat Paşa 475, 522, 553, 640, 658
Rithofen, Baron 288
Roçild, Baron (Rothschild) 649, 650
Romeo Jülyet 358
Rommel 888
Roosevelt 350, 856, 860, 879, 886, 890
Rousseau, Jen-Jacques 895
Rönesans 10, 14, 16, 17
Rukiye Sultan 59
Rusuhi Bey (Doktor) 572, 676, 680, 819
Rûyi Dil Hanım 632
Rüştü Paşa (Şirvanîzade) 79, 83, 84, 86
Rüştü Paşa 60, 70, 79, 83, 97, 99, 105-107, 109, 112, 113, 115, 116, 139, 140, 150, 339, 342, 359, 530, 748, 867

Saad Abad Paktı 855
Saadet gazetesi 146, 155
Saadet Hanım 425
Sabah gazetesi 356, 389, 499, 517, 745, 748
Sabahaddin Bey (Prens) 3, 111, 132, 143, 157, 216, 245, 256-258, 271, 282, 289, 291, 293, 297-300, 339, 340, 345-351, 353, 354, 359-362, 365-370, 373, 374, 382, 392, 393, 410, 430, 431, 433-435, 437-441, 443-447, 455, 479, 482-493, 498, 499, 514-516, 521, 526, 530-532, 534, 539, 540, 547, 557, 565, 568, 569, 580, 595, 596, 598-601, 605, 609, 618, 623, 626, 628-633, 636-640, 660, 669-671, 675, 694, 695, 739-742, 783, 784, 787, 871-874, 876, 877, 879, 880, 882, 886, 891, 896-901, 904
Sabih Bey 606, 622
Sabri (Tolçi) Bey 798, 805
Sabri Bey (Doktor) 366, 368, 448
Sabri Bey (Şehbender) 806, 807, 809-812
Sabri Bey 161, 162, 228, 528
Sabri Efendi 552, 568, 620, 746

Sadayi Millet gazetesi 182, 295, 499, 522, 535
Sadık Bey (Miralay) 470, 481, 523, 546, 552, 568, 595, 620, 748
Sadık Paşa 139, 140
Sadreddin Celâl Bey 695, 696, 679
Sadri Maksudî Bey 424, 425
Sadullah (Bey) Paşa 74, 87, 104, 105, 107, 126, 127, 131, 133, 140, 141, 672, 710, 750
Saffet (Arıkan) Bey 551
Saffet Bey 221, 505, 579
Saffet Paşa 105, 116, 117, 121, 126, 127, 131, 139, 140, 359
Saî (Talât Paşa'nın müstear adı) 457-460
Said Bey (Paşa) 53, 69, 108, 110, 111, 113, 118, 120, 121, 123, 124, 139, 210, 323, 387, 391, 474-477, 501, 519, 542, 561, 566, 567, 600, 601, 779
Said Halim Paşa 416, 421, 422, 429, 572, 586, 592, 604, 606-608, 637, 640, 641, 646, 647, 651-654, 656, 658, 659, 668, 676, 680, 683, 684, 686, 690, 722, 868
Said Molla Bey 745, 747-749, 825
Sakarya Harbi 794, 795, 841, 845
Salâh (Cimcoz) Bey 722, 818
Salâhaddin Bey 709, 750, 790, 838, 844
Salih Bey 330, 348, 442, 505, 551, 602, 635, 636
Salih Cemal Bey 178, 233, 235, 236, 244, 295, 324
Salih Efendi (Melâmi Şeyhi) 477, 566, 568, 620, 636
Salih Münir Bey (Paşa) 146, 176, 185-194, 200, 272-276, 279, 282-288, 290, 305, 306, 309, 340, 357, 359, 378, 883
Salih Paşa 507, 552, 563, 568, 595, 605, 722, 725, 789, 825, 826, 828
Salih Reis 623, 624, 631, 751
Salim Bey (Nemli zade) 393, 621
Salisbury (Lord) 116, 117, 176
Sami Bey (Hacı) 678, 820-824
Sancak gazetesi 252, 295, 351, 368
Sasanof (Rus Hariciye Nâzırı) 542, 661, 666
Satvet Lûtfi (Tozan) Bey 370, 393, 400-403, 486, 493, 565, 595, 597-602, 618, 619, 629-634, 673, 674, 739, 741, 747, 873, 880, 885
Sauchon (Amiral) 641
Savof (General) 607
Sebastian (General) 29
Sedad Tavat (Doktor) 675, 677, 679, 696
Selâhaddin Adil Bey (Paşa) 779-782
Selâmet gazetesi 163
Selendrof (General) 660
Selim I (Yavuz Sultan) 20, 850
Selim II 11, 14
Selim III 10, 23, 24, 27-31, 39, 40, 46, 49, 93, 100, 415, 557, 765
Selim Sırrı Bey 498, 498
Selma Hanım 489
Sen Petersburg gazetesi 894
Seniha Sultan 111, 140-143, 254, 255, 271, 275, 284, 290, 291, 297, 873
Seraceddin Bey 160, 161, 163, 233
Serbestî gazetesi 327, 512, 514, 517, 537, 530, 531, 745
Serdar Sıtkı Bey 393, 597, 600, 602
Server Paşa 117, 121
Serveti Fünun mecmuası 173, 488, 498
Sevr Muahedesi 684, 701, 722, 726, 727, 729, 738, 756, 778, 794, 833, 835, 845, 846, 888
Seymour (Amiral) 357
Seyyid Bey 747, 748, 849
Seyyid İdris 248, 366, 416, 418, 557
Sezai Bey (Sami Paşazade) 176, 322, 368, 529
Sforza (Kont) 707, 740, 835
Siret Bey 382, 552
Sivas Kongresi 708, 709, 720, 725, 790, 806, 813, 825, 826, 861
Skaliyeri, Kleanti 140-143, 240
Skulides, S. 522
Sokrat 37
Somarokof (General) 24
Souchon (Amiral) 652, 656, 659
Söz gazetesi 424, 603, 671
Stalin 822, 856, 857, 881, 887, 889, 890
Stamboul gazetesi 242
Strogonof (Rus Sefiri) 755
Suphi Bey 620, 623, 806, 832
Süleyman Askerî Bey 470, 602-604, 607, 666
Süleyman I (Kanunî)11, 14, 16-18, 25, 212, 703, 762, 764, 772
Süleyman Nazif Bey 177, 195, 224, 228, 229, 669
Süleyman Paşa 99, 100, 124, 125, 164
Sümbül Ağa 70
Süreyya Bey 406, 556, 582, 815, 816

Şahin Bey 556, 779
Şakir Paşa 732, 733
Şark gazetesi 178, 511
Şark Milletleri Kongresi 823
Şark-ı Musavver mecmuası 355
Şarl (Charles) I 21
Şarl (Charles) VI 674
Şefik Bey (Kaymakam) 161, 164, 177, 178, 201, 217, 223-225, 233, 333
Şefik Esad Bey 606, 637
Şefik Hüsnü Bey (Doktor) 348, 748
Şehbal mecmuası 537
Şekîp Bey (Tokadi zade) 157, 750
Şekspir 358
Şemseddin Sami Bey 248
Şemsi Paşa 268, 327, 461, 466, 469, 472, 483, 510

Şerafeddin Mağmumî Bey (Doktor) 155, 156, 165, 177, 179-182, 195, 218, 220, 224, 237, 253, 341, 525-527
Şeref Bey (Mülâzım) 461, 518
Şerif Paşa (Stockholm Sefiri) 230, 238, 335-337, 527, 530-532, 580, 629, 634-636, 670, 694, 695
Şevkefza Kadınefendi 139
Şevket Bey (Kıbrıslı) 535, 596, 603
Şevket Bey 324, 326, 348, 360, 362, 486, 498
Şevket Turgut Paşa 518, 549, 556, 613, 718
Şevki Bey 587, 596, 603
Şeyh Ahmed 60- 63
Şeyh Fevzi 720, 750
Şeyh Naili Efendi 161, 162, 163, 190, 195, 486
Şeyh Necmeddin 165, 174, 226, 235, 238, 317, 331, 402
Şeyh Sadi 147
Şeyh Şamil 371, 676
Şinasi 60, 61, 63, 173
Şûrayı Ümmet gazetesi 350, 355, 357, 404, 413-416, 439, 456, 489
Şükrü (Kaya) Bey 722
Şükrü (Saraçoğlu) Bey 679, 856, 874
Şükrü Bey 586, 590, 688, 717, 749, 866
Şükrü Elasalî 647, 691
Şükrü Mehmed Bey (Doktor) 751, 752, 838
Şükrü Paşa 570, 571, 590, 869

Tahir Bey 459, 462, 481, 527, 530, 546, 547, 706
Tahir Paşa 268, 366
Tahran Konferansı 856
Tahsin Bey 287, 390
Takib-i İstikbal gazetesi 242
Takvim-i Vekayi gazetesi 41, 62, 459, 580, 592, 604, 607, 608, 629-632, 637, 640, 641, 646, 652, 658, 659
Talât Bey (Küçük) 572, 618, 722, 799, 808, 813, 814, 820, 821, 824
Talât Paşa 155, 230, 456, 460, 470, 480, 481, 487, 496-498, 510, 511, 540, 547, 548, 552, 569, 570, 572, 593, 597, 603, 605, 636, 638, 641-643, 645, 647, 653, 654, 656, 665, 668-670, 672-674, 676, 678, 680, 692, 693, 703, 705, 710, 784, 789, 791, 799, 817, 820, 867, 869, 886
Talleyrand (Fransa Hariciye Nazırı) 27, 28, 680
Tan gazetesi 785
Tanin gazetesi 479, 492, 500, 502, 577, 613, 615, 616, 640, 847, 850, 851, 870, 871
Tanzimat gazetesi 563
Tasvir-i Efkâr gazetesi 61, 64, 74, 148, 793
Tavsend (General Townshend) 666, 710
Tayyar Paşa 164, 749
Tekâmül gazetesi 423
Temps (Tan) gazetesi 257, 893
Teodosios (İmparator) 736
Terakki gazetesi 368, 369, 392, 424, 430, 434, 440, 443, 455, 482, 491, 871
Tercüman gazetesi 416
Tercüman-ı Ahval gazetesi 54, 61, 63, 75, 97
Tercüman-ı Hakikat gazetesi 149
Tersane Konferansı 87, 116
Tesalya Harbi 179
Teşkilât gazetesi 548
Teşkilât-ı Mahsusa 608, 609, 652, 791, 792
Teşvik gazetesi 216
Tevfik Fikret Bey 173, 248, 493
Tevfik Paşa 248, 389, 452, 510, 514, 519, 578, 602, 657, 676, 678, 690, 691, 700, 703, 705, 709, 711, 739, 740, 789, 796, 825, 828, 832, 837
Tevfik Rüşdü (Aras) Bey (Doktor) 747, 863
Tevhid-i Efkâr gazetesi 750, 850
The Readers Digest mecmuası 890
Thornburg, Max 639
Times gazetesi 43, 427, 491
Timur 9, 39, 42, 684, 771, 903
Tirmüjgân Kadınefendi 111
Tobruk Harbi 706
Todori Paşa (Kara) 105, 131, 133, 141, 275, 276, 282, 284, 323
Tokmak gazetesi 329, 338, 351
Toktamış Han 42
Tott, Baron de 21, 26
Trablusgarb Harbi 479, 502, 541-543, 546, 555, 565, 571, 582, 589, 608, 648, 690, 692, 706, 724, 788, 841
Tribune de Genève gazetesi 383, 695
Troçki 816, 822
Tromler (Amiral) 653, 893
Tuğrul Bey 609, 610
Tuna gazetesi 414
Tunaya, Tarık Zafer 747
Turhan Paşa 242, 272, 389, 898
Turkey mecmuası 697
Türk gazetesi 355, 455
Türk Yurdu dergisi 423
Türkiye gazetesi 511
Türkiye Nasıl Kurtulur? 639

Uluğ Bey 174, 426
Ulûm gazetesi 80, 139
Ulus gazetesi 869

Übeydullah Efendi 155, 185, 186, 189, 190, 214
Üçüncü Enternasyonal Kongresi 821
Ülûm gazetesi 139

Vak'a-i Hayriye 31, 35
Vakit gazetesi 43, 97, 667
Vasıf Bey (Paşa) (Kara) 385, 515, 716, 723, 750, 768, 790, 791, 800, 827, 828, 837, 838, 839
Vatan Gazetesi 748, 706, 850
Vazife gazetesi 572
Vehib Paşa 722, 817, 819
Veli Bey (Paris Konsolosu) 191, 221
Venizelos (Başvekil) 582, 614, 662, 664, 699, 729, 756, 789, 794, 845
Viktorya (İngiltere Kraliçesi Victoria) 78, 125, 130, 136, 213, 215, 559
Vilhelm (Alman İmparatoru Wilhelm) 213, 259, 343, 651
Vitol, Edvin 674, 721
Viyana Kongresi 58, 181, 5 35
Volkan gazetesi 500, 517
Voltaire 46, 895
Von Der Goltz (Mareşal) 661
Vrangel (Amiral) 793, 800

Wagenheim (Almanya Sefiri) 641, 651, 655
Wilson (Amerika Reisicumhûru) 789

Yahya Adnan Paşa 747, 749
Yahya Kemal (Beyatlı) Bey 530, 531, 598
Yakub Cemil Bey 593, 604, 607, 632, 633, 652, 672-674, 747
Yakub Kadri Bey 745, 750
Yanko (General) 557
Yaş Muahedesi 25, 27
Yeni Dünya gazetesi 831
Yeni Gazete 499, 501, 522
Yeni Osmanlılar Kongresi 248, 299
Yeni Yol gazetesi 531
Yenigün gazetesi 748
Yıldız gazetesi 247
Yıldız Sarayı Vakası 210
Yunan Harbi 97, 211, 588
Yunus Bekir Feyzi Bey 245, 246
Yunus Nadi Bey 346, 700, 747, 748, 768, 803
Yusuf Akçura Bey 165, 348, 406, 420, 493, 572
Yusuf İzzeddin Efendi (Şehzade) 66, 77, 96, 100, 230, 384, 419
Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey 701, 768, 775, 800-804, 806, 809, 810, 814, 820, 833-835, 837, 838, 843
Yusuf Paşa 461, 466
Yusuf Rasih Bey 566, 671
Yusuf Ziya Paşa 68, 177, 183

Zaimis (Yunan Murahhası) 641, 654
Zaman gazetesi 330, 748
Zambarakakis (General) 727
Zaven Efendi (Patrik) 711
Zeki Paşa 156, 164, 268, 368, 407, 431, 457, 566, 722, 748
Zeki Velidi Bey 823
Zeynelâbidin Efendi 552, 568, 746, 748, 752
Zinoviyef 377, 822
Zirebulak Meydan Muharebesi 822
Ziya (Gökalp) Bey 155, 496, 532, 572, 604, 608, 609, 676, 722, 884
Ziya Bey (Paşa) 6, 69, 74, 75, 79, 80, 104, 105, 109, 113, 114, 135, 148-150, 172, 173, 310, 397, 398, 496, 557, 564, 658, 684, 765
Ziya Hurşid Bey 825, 866
Ziya Hüsnü Bey 675, 679
Ziya Şakir Bey 511, 785
Ziyaeddin Efendi 510, 519
Zübeyde Hanım 705